

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SIMON SCHAMA

YAHUDİLERİN TARİHİ

1492 - 1900

AİDİYET

Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı

YAHUDİLERİN TARİHİ

Aidiyet

1492 – 1900

SIMON SCHAMA

New York, Columbia Üniversitesinde Sanat Tarihi ve Tarih Kürsüsünde Üniversite Profesörüdür. Kitaplarıyla sayısız ödül kazanmıştır: *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*, *Landscape and Memory*, *Rembrandt's Eyes*, *A History of Britain* (3 cilt), *Yurttaşlar* (Alfa, 2014). BBC için tarih ve sanat tarihi belgeselleri hazırlayıp sunmuştur. Günümüz siyasetine dair aykırı görüşler ileri sürmekten çekinmemesiyle bilinmektedir. Eşi ve çocuklarıyla New York dışında yaşamaktadır.

LEYLA TONGUÇ BASMACI

İstanbul'da doğdu. İtalyan Lisesinde okuduktan sonra, Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Pennsylvania State University'de karşılaştırmalı İngiliz ve İtalyan edebiyatları alanında yüksek lisans derecesi aldı. İstanbul İtalyan Kültür Heyetinde İtalyanca öğretmenliği, Dünya Yayınevinde metin yazarlığı ve çevirmenlik yaptıktan sonra, uzun süre British Council İstanbul ofisinde Sanat Etkinlikleri Sorumlusu olarak görev yaptı. Halen İtalyanca ve İngilizceden çeviriler yapıyor.

Yahudilerin Tarihi

Aidiyet 1492 - 1900

© 2015, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Belonging: The Story of the Jews 1492-1900

© 2017, Simon Schama

Kitabın Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çeviren Leyla Tonguç Basmacı

Kitap Editörü Mutlu Hacıoğlu

Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Tülay Malkoç

ISBN 978-625-449-116-0

1. Basım: Ağustos 2020

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftelhavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika No: 10905

SIMON SCHAMA

YAHUDİLERİN TARİHİ

1492 - 1900

AİDİYET

Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı

ALFA

Bu hikâyenin bir parçası olan Moses'e ve Franklin'e

Yepyeni müzenin içinde
eski bir sinagog var.
Sinagogun içinde
ben varım.
Benim içimde
kalbim var.
Kalbimin içinde
bir müze var.
Müzenin içinde
bir sinagog,
onun içinde
ben varım,
benim içimde
kalbim,
kalbimin içinde
bir müze var.

Yehuda Amichai, "Sonu Olmayan Şiir"

1

Şimdi Olabilir mi?

1. David

Bir zamanlar, Afrika ile Hindistan arasında bir yerlerde bir nehir varmış ve bu nehir o kadar Yahudiymiş ki Şabat günü kurallarına riayet edermiş. IX. yüzyılda yaşamış gezgin Eldad Ha-Dani'ye göre Sambatyon nehri haftada altı gün kumlu yatağı boyunca ağır kayaları beraberinde sürüklermiş. Yedinci gün ise, evreni şekillendiren Yaratıcı gibi o da dinlenirmiş. Bazı yazarlar Sambatyon'un bir gecede kuruyup yok olduğunu anlatır. Başkaları da nehrin susuz kaldığına dair yeminler eder: Kayalardan oluşan yol ilerlerken taşlar yuvarlanıp birbirine sürtünürmüş ve "denizdeki bir fırtına"-yı andıran bir gümbürtü, bir mil uzaklıktan bile duyulurmuş.¹ Sambatyon'un bu eksantrik davranışını durduracak tek şey kendi doğaya aykırı yasalarıymış. Bir insan bu nehrin

¹ Eldad Ha-Dani, Elkan Nathan Adler, *Jewish Travellers in the Middle Ages* (New York, 1987) içinde, s. 14. Sambatyon ve Kabileler geleneği konusunda bkz. Zvi Ben-Dor Benite, *The Ten Lost Tribes: A World History* (Oxford, 2009), s. 86 vd; Hillel Halkin, *Across the Sabbath River: In Search of a Lost Tribe of Israel* (New York, 2006), 96 vd.

kumundan bir torba dolusu alıp cam bir şişenin içine dökerse bu gizemin gücüne tanıklık edecektir, denirdi. Güneş batıp da Şabat sona erince, dinlenme günü boyunca kıpırdamayan beyaz kum taneleri hareket etmeye başlar, sarsılır ve ana nehre yeniden katılmak ister gibi şişenin yüzeyine şiddetle çarpmış. Gözü pek bir gezgin Şabat'ı fırsat bilip nehrin taştan yatağını geçmeye kalkacak olsa, diye uyarırdı Eldad, bunu başaramazdı, çünkü "Şabat başlar başlamaz, nehrin karşı kıyısı ateşle çevrilir, alevler Şabat'ın sona erdiği ertesi günün akşamına kadar yanmaya devam edermiş. Dolayısıyla hiç kimse nehrin yarım mil kadar yakınına bile gelememiş, çünkü ateş oralarda yetişen her şeyi yakıp tüketirmiş."²

Eldad'ın *Mektuplar*'ı 1480'de Mantova'da yayımlandığına göre ilk basılı İbranice metinlerden biri aslında hayali bir yolculuktu. Ancak Afrika'nın kıyılarını dolaşan veya kuzeydoğuya doğru yol alarak, Güneydoğu Asya'ya ulaşan her karavelayla dünyanın sınırları giderek genişliyordu. En akla hayale gelmez şeylerin bile gerçekten var olduğu çıkabiliyordu ortaya. Gözü pek bir gezginin Sambatyon'u bulacağını ummak için bir başka neden daha vardı. Nehrin karşı kıyısında İsrail'in Kayıp Kabilelerinden dördünün, yani MÖ VIII. yüzyılda Asurluların yanlarında götürdüğü insanların yaşadığı anlatılırdı. Bu insanların nihai sürgün yerleri konusunda bilinen tek şey uzaklarda, Doğu'da bir yerlerde olduğuydu, çünkü Asurlular Yemen kıyılarından Hazar denizine kadar uzanan engin bir krallığa hâkimdiler. Sambatyon bulunduğu takdirde, kehribarın içinde muhafaza edilen böcekler gibi sürgünde muhafaza edilmiş İsrailliler de bulunacaktı. Onlarla ilgili her şey mucizeviydi. Tehlikeli hayvanlardan yoksun bir bölgede file binerlermiş. "Onların olduğu yerde kirli olan hiçbir şey yok... vahşi hayvanlar veya sinekler veya bitler veya pireler veya tilkiler veya akrepler veya yılanlar veya köpekler yok..." Kule gibi yüksek, çok güzel yapılarda

² Eldad, Adler içinde, s. 13.

yaşarlarmış; giysilerini kırmızıya boyarlarmış; hizmetkârları yokmuş, verimli topraklarını kendileri işlerlermiş. Sonsuz miktarda nar toplarlarmış; ağaçlardan sulu sulu incirler ve nefis bir bal dökülürmüş. Yaşadıkları topraklar koşer bolluk diyarıymış.

Eldad'ın anlattıklarının gerçek olmasının pek de muhtemel olmadığını düşünenler bile hikâyenin geri kalanını duymak isterlerdi, çünkü nehrin ve onun ötesinde kayıp İsraililerin keşfi, tüm Yahudilerin arzusunun gerçekleşmesi anlamına gelecekti. Geleneklere göre Davud'un soyundan gelen kurtarıcı prensin, Kudüs'e özgürlüğünü kazandıracak, Tapınağı yeniden inşa edecek gerçek Mesih'in gelmesi için başta Reuben kabilesi olmak üzere İsrail'in Kayıp Kabilelerinin yeniden keşfedilmesi lazımdı. İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından ele geçirilmesiyle Sambatyon'un bir daha hiç akmadığı ve Kayıp Kabilelerin dünyaya dönmeye hazırlandığı, hatta belki de zaten dönmüş olabilecekleri konuşuluyordu. 1487'de Kudüs'ü ziyaret eden ve kolay kolay aldanmayan Bertinorolu Haham Obadiya, özgürlüklerini kazanan kölelere Sambatyon'u ve ötesinde yaşayan İsrailileri duyup duymadıklarını sorarmış. Kardeşine de şöyle yazmış: "Adenli Yahudiler bütün bunları herkesçe biliniyormuş ve kimse doğruluğundan şüphelenmiyormuş gibi anlatıyor."³ İlk İbranice ilmi coğrafya eseri olan Abraham Farissol'un *İggeret Orhot Olam*, yani *Kozmik Güzergâh*'ında nehrin Asya'da bir yerlerde olduğu bilgisi yer alıyordu.⁴

³ Bu mektup için bkz. Franz Kobler, *Letters of Jews Through the Ages, Volume One – From Biblical Times to the Renaissance: A Self-portrait of the Jewish People*, New York, 1952, s. 311.

⁴ Abrahamo Peritsol (Abraham Farissol), *Itinera Mundi Sic Dicta Nempe Cosmographia [İggeret Orhot Olam]*, çev. Thomas Hyde, Oxford, 1691, s. 151. Hyde Oxford'da Arapça ve İbranice profesörü ve Bodleian Kütüphanesinin müdürüydü. Haham Isaac Abendani'nin yardımıyla yaptığı çeviri kütüphanede bulunan ve ilk baskı olan 1586 tarihli Venedik baskısından daha eski bir el yazmasını temel alıyordu. Hyde Sambatyon gibi bir nehrin var olabileceğini ve ge-

İsrail'in Kayıp Kabileleriyle yeniden birleşmek Yahudilerin yanı sıra Hristiyanlar için de bir saplantı haline gelmişti. Hristiyanlar hem stratejik hem de Kıyamet Günü'yle bağlantılı nedenlerden dolayı, Yahudiler gibi Sambatyon nehri ile Kabileler hikâyelerinin gerçek olmasını istiyordu. İsraililer Afrika'da olsun, Asya'da olsun, Müslüman dünyasının sınırlarının ötesinde yaşıyor idiyse, onlarla temas etmek Türklere arkadan saldırmak için bir fırsat sunabilirdi. Portekiz kralı bazı Yahudileri o uzak diyarlarda Kayıp Kabilelere yakın, çok güçlü bir Hristiyan kralı olduğu söylenen Rahip Johannes'in krallığını bulmaya göndermişti zaten. Kutsal bir ittifak kurma imkânı belirmişti. Son Günler'in gelişi hızlandırılabilirdi: Uzun zaman önce bulunulan bir kehanete göre dev rakipler Yecüc ile Mecüc'ün mücadelesi yakında yer alacaktı. Kafatasları çatlayacak, Tanrı'ya yakarılacak, yeryüzü kan içinde yüzecekti. Tanrı'nın seçtiği, görkemli bir şekilde kuşanmış, mızrakları ışıldayan savaşçılar Deccal'ın birlikleriyle çarpışacaktı. Zaferden sonra da Hristiyanlığın altın çağı başlayacaktı. Yahudilerin geri kalan kısmı kayıp İsraililerin liderliğinde yanlış yaptıklarının bilincine nihayet varacak ve kitleler halinde vaftiz çeşmelerine gelecekti. Ve İsa ilahi ihtişamıyla ışıldayarak geri gelecekti. Tanrı'ya şükürler olsun.

Derken, 1523 yılının *Hanuka* Bayramı civarında, sürekli oruç tutmaktan zayıf kalmış, ufak tefek, esmer bir adam Venedik'te ortaya çıkıp "Kral Süleyman'ın oğlu ve Kral Yusuf'un kardeşi," Reuben ile Gad kabilelerinin ve Manasse'nin yarı-

nel anlamda Ganj veya "Gozan nehri"ne yakın olabileceğini kabul ediyordu, ama davranışları konusundaki anlatımlara kuşkuyla bakıyordu. Marvin J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book*, 2 cilt Leiden, 2011, s. 1177. Farissol'un coğrafyası ve Mesih inancının etkisi konusunda bkz. David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cincinnati, 1981, s. 131-43.

sının hükümdarı Davud olduğunu ilan etmiş.⁵ Birkaç yıl sonra Kayıp Kabilelerden gelen bu elçiyle tanışıp söylediklerine inanan büyük gezgin ve coğrafya âlimi Giambattista Ramusio, David'den "Rahip Johannes'in Yahudileri gibi çok zayıf ve ince" diye söz eder.⁶ Reuben kabilesinin üyesi de kendisinin siyahi Yahudilerle Hıristiyanların hem birbirine komşu olduğu hem de savaştığı yerden geldiğine dair görüşü teşvik etmiş. "Elçi," Simeon ve Benjamin gibi diğer Kayıp Kabilelerden bazılarının Sambatyon nehri yakınlarında yaşadıklarını, kendi krallığının ise daha ötedeki Habor adlı ıssız yerde bulunduğunu ileri sürmüştü. İsrail'in kayıp halkının geri kalanı ise daha da ilerideki bir bölgede yaşıyordu. Bu durumda bu Yahudi David'in uzun zamandır beklenen kişi olup, çelimsiz yapısına rağmen hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların duymak istediği haberi getirmiş olabilir miydi?

XVI. yüzyıl başlarında, İspanya ve Portekiz'den sürülmenin yarattığı travmadan sonra Avrupa Yahudileri arasında Mesih beklentileri daha çok hissedilmeye başlandı. 1502'de Adriatik denizinin kıyısındaki İstria'da sık sık vecde gelen

⁵ David Ha-Reuveni'nin olağanüstü anlatımı için bkz. Adler, s. 251-328. Söz konusu el yazması, Y. Y. Cohen'in şeffaf kâğıtla tamamını elle kopyaladığı 1867'den sonra Bodleian'dan kayboldu. Bu kaynak, Aharon Zeev Aescoly, *Sippur David Ha-Reuveni* (Kudüs, 1993) başta olmak üzere çoğu araştırmacıya ikna edici gelecek derecede güvenilir. David ve Solomon Molho konusunda bkz. Moshe Idel, *Messianic Mystics*, New Haven, 1998, s. 144-52; Harris Lenowitz, *Jewish Messiahs from Galilee to Crown Heights*, Oxford, 1998, s. 103-25; Yirmiyahu Yovel, *The Others Within: Split Identity, the Marrano and Emerging Modernity*, Princeton, 2009, s. 205-8; Matt Goldish, "Mystical Messianism: From the Renaissance to the Enlightenment," Frederick E. Greenspan (ed.), *Jewish Mysticism and Kabbalah: New Insights and Scholarship* (New York, 2011) içinde, s. 120-3; Miriam Eliav-Feldon, "Invented Identities and Credulity in the Age of Prophecy and Exploration," *Journal of Early Modern History*, 3:3 (1999), s. 203-32; Moti Benmelech, "History, Politics and Messianism: David ha'Reuveni's Origin and Mission," *Association of Jewish Studies Review*, 35:1, Nisan 2011, s. 31-60.

⁶ Lenowitz, s. 103.

dindar Kabala hocası Asher Laemmlein Reutlingen, Yahudiler günahlarının kefareti ödediği takdirde Mesih'in altı ay içinde geleceğini ilan etmiş. Kilise kendiliğinden çökecek (Laemmlein Kilisenin kuleleriyle, çanlarıyla fiziksel olarak çökeceğini düşünüyor olmalıydı), Kudüs de özgürlüğünü kazanacaktı ve bir sonraki *Pesah* Bayramı'nı Davud'un geri kazanılan şehrinde kutlamak mümkün olacaktı. Kuzey İtalya, Güney Almanya ve ötesindeki Yahudi cemaatleri Laemmlein'in bu çağrısı karşısında oruç günleri ilan etmişler. Uzaklardaki Prag'da bile, tarihçi David Gans'ın bu konularda daha uyanık olması gereken babası, Laemmlein'in kehanetlerine o kadar kalpten inanmış ki *matza* fırını yıkmış. Ama kitlesel pişmanlık eylemleri Tanrı'yı yeterince etkilememiş olmalı, çünkü kehanet gerçekleşmemiş ve kurtarıcı görünmemiş. Hayal kırıklığına uğrayan Baba Gans da mayasız ekmeğini başkasının fırınında pişirmek zorunda kalmış.

Ama Laemmlein çığırnlığı Bavyera ve Frankonya'daki zulümden kaçan Alman Yahudilerinin yoğun bir şekilde yaşadığı Kuzey İtalya'da çok etkili olmuş. Uğradıkları hayal kırıklığı Mesih'in gelişine dair umutlarını biraz kırmış ama tamamıyla yok etmemiş; Laemmlein doğru adam değildi, o yıl da doğru zaman değildi, o kadar. Aynı zamanda Roma'nın başhahamı (ve de VI. Alexander ile X. Leo gibi papaların hekimisi) olan astronom-astrolog Bonet de Lattes hem gündüz hem de gece yıldızların ve güneşin yüksekliğini hesaplamak için icat ettiği astronomik çemberine başvurup Jüpiter ile Satürn'ün Mesih açısından hayırlı şekilde hizalanacağı yıl olarak 1505 yılını hesaplamış. Yine hayal kırıklığı yaşanmış, ama Bonet de Lattes Büyük Tezahür'ün zamanlaması konusunda astrolojik öngörülerle teolojik kehanetlerin eşleştirildiği, büyük rağbet gören bir dizi yıllık takvim hazırlamıştı bile. Dolayısıyla küçük savaşçı prens David Ha-Reuveni 1523'te koyu renkli ipek giysileri içinde Venedik'te ortaya çıktığında yıldızların işaretleri heyecanla incelenmiş. Ferrissol Ferrara'da kitabının üzerinde çalışırken İsraililerin

sürgününün mitik coğrafyasını yeniden araştırmış. Kral Johannes'ın yaşadığı "Issız Habor" Krallar ve Tarihler kitaplarında sürülen kabilelerin gittiği söylenen yerlerden biriydi gerçekten de. Farissol bu yerin Asya'da olduğundan emindi. Başkaları "Habor"un Arabistan'ın Hicaz bölgesinde, Yahudilerin İslam'ın gelişinden önce yaşadığı kadim "Hayber" şehri olduğunu savunuyordu. Ancak yaklaşan büyük savaş için, Afrika'nın boynuzu ile Hindistan'ın dağları arası gibi yaklaşık bir konum da yeterliydi. Her halükârda Osmanlı padişahı Muhteşem Süleyman ile Kutsal Roma İmparatoru V. Karl arasındaki savaşların bir gün Mesihler arası bir çatışma ile sonuçlanacağına şüphe yoktu. O gün çok yakındı. Kudüslü bir Yahudinin yazdıklarına göre Polonya kralının kendi Sambatyon nehrinin artık çok sakın aktığını, Kayıp Kabilelerin dördünün kolaylıkla karşı kıyıya geçtiğini, beşinin de geçmeye hazırlandığını söylemişti (gerçi Polonya kralının böyle bir şeyi nereden bildiği belli değildi). Anlaşılan o ki kayıp Yahudilerle kayıp olmayan Yahudiler arasında büyük bir buluşma gerçekleşmek üzereydi. Dolayısıyla David'in yarı kekeme, bazen anlaşılamayan, Arapça kelimelerle dolu tuhaf İbranice konuşmaları ve önceden eşi duyulmamış aksanı uzak bir yerlere aitmiş gibi gelmiş. David Tanrı'nın planları doğrultusunda geçmişten modern zamana fırlatılmış kadim bir şeyin habercisiydi.

David en baştan itibaren hedefini yüksek tutmuştu. Venedik'teyken ilk iş Papa VII. Clemens ile görüşmek istediğini ilan etmiş. Kutsal Topraklar'ı Türklerin elinden kurtarmak için planladığı büyük stratejinin ön şartı, V. Karl ile Fransa kralı I. François gibi amansız iki düşmanın barışmasıydı. Böyle bir şeyi de ancak papa gerçekleştirebilirdi, dolayısıyla David papaya stratejik tavsiyelerinden faydalanma imkânı sağlamak için Roma'ya doğru yola çıkmış.

Ama amacı bu idiyse olabilecek en uzun yolu seçtiği kesindi. Issız Habor'dan ve Etiyopya'nın hinterlandından yola çıkıp Arabistan'a geçmiş, ama sonra anlaşılamayan bir ne-

denle güneye dönüp Nil nehrinden yukarı doğru devam etmiş. Nehrin derin bir vadiden aktığı, Afrika'nın muhteşem, barbar bir krallığında insanların deve, kurt ve başka insanlar yediğini, kadınların da sadece edep yerlerini incecik, altından bir ağla örttüğünü görmüş. Yolculuğunun sonraki aşamasında kendisine hediye edilen iki yavru aslan her yerde ona eşlik eder ve ona büyük mutluluk verirlermiş, derken Mısır'ı yöneten Türkler aslanları onun elinden almışlar. Sonra David bir kez daha dönüp bu sefer nehrin akıntısı yönünde ilerleyerek kuzeydoğuya, Filistin'e gitmiş ve burada misyonu çeşitli mucizelerle kutsanmış. Hebron'daki Atababalar Mağarası'nda dua ederken sanki güneş kayaları yarıp geçmiş gibi bir ışık huzmesi aniden karanlığı aydınlatmış. Kudüs'te Kubbet-üs Sahra'nın tepesindeki hilal onun varlığına tepki olarak, bir rüzgârgülü gibi batıdan doğuya dönmüş. Bu işaretlerden güç alan David yine güneybatıya dönmüş ve bu sefer Akdeniz'e yönelmiş ve kıyı boyunca deve sırtında dört gün ilerledikten sonra İskenderiye'ye ve onu Venedik'e ve şehrin Yahudilerine götürecek gemiye ulaşmış.

David başta geminin kaptanının evinde kalmış. Ama sonra, Bodleian Kütüphanesinde sadece XIX. yüzyıla ait bir tıpkıbasımı olan (orijinali şahsi kâtibi Solomon Cohen tarafından yazılmış) David'in kendi anlatımına göre o dua ederken arkasında duran Venedikli Yahudiler yanına gelmişler. Bu olay bir evde, arka duvarında yüksekte yer alan pencereleeri, Yahudilerin kale hendeğini oluşturan kanallardan birine bakan, yahni ve küf kokan bir odasında gerçekleşmiş olmalıdır. David'in gelişinden yedi yıl önce, 1516'da *getto*'yu tesis eden soylular, Yahudilerin kapatıldığı Venedik'in o küçük bölgesinde bile sinagogların inşasına karşı olmaya devam ediyorlardı. İlk Aşkenaz sinagogunun inşa edilmesi 1528 yılını bulacaktı.⁷

⁷ Ardından diğer sinagoglar inşa edildi: 1532'de yine *Ghetto Novo*'daki meydana bakan "Canton" sinagogu; 1541'de "Levanten" sinagogu; 1572'de "İtalyan" sinagogu ve 1580'de "Ponentina" (İspanyol-Portekiz)

1516'dan önce Aşkenazların çoğu şehirde tefeci olarak çalışır veya *strazzarie* (paçavra) adı verilen kullanılmış giysiler satardı, ama sonra anakarada bulunan Mestre'deki veya daha uzaktaki Padova veya Mantova'daki evlerine dönmek zorunda kalırlardı. *Serenissima** Cumhuriyeti papanın ve imparatorun otoritesinden bağımsız olduğuna dair ne kadar övünürse övünsün, yine de Hristiyan Aziz Markos'un cumhuriyetiydi ve geceleri şehirde Yahudilerin olması istenmezdi. Venediklilerin saplantısı olan Yahudi kadınlar geceleri Hristiyan erkekleri kâfirce eylemler gerçekleştirmeleri için baştan çıkarırlardı çünkü. Köprülerle kemerlerin altında kimin kim olduğu seçilemezdi ve soylu oğlanlar kendilerine dikkat etmedikleri takdirde küçük Yahudi çocuklara babalık yapmak zorunda kalabilirdi. Dolayısıyla kadın olsun, erkek olsun, bütün Yahudiler ırklarını temsil eden işaretler takmak zorundaydı ve onlardan uzak durmak lazımdı.

Ancak, yüzyıllardır Hristiyan Avrupa'nın dört bir tarafında olduğu üzere, Yahudileri en çok hor görenler aynı zamanda örneğin başı sıkışanlara borç verme gibi bazı açılardan çok işe yaradıklarını da kabul ederlerdi (Shakespeare düşündüklerinde haksız değildi). Venedik, mağlup olduğu Cambrai Birliği'nin askerleri tarafından işgal edilince, soylu olsun, seyyar satıcı olsun, herkesin para ihtiyacı zirveye çıkmıştı. Yahudilerin faizi de Yahudi olmayan tefecilere göre daha düşüktü. Yoksullara mallarını rehin etmeleri karşılığında nakit verirlerdi, Venedik Cumhuriyeti de Yahudilerin o şehirde bulunma ayrıcalığı için ödemek zorunda oldukları vergiden faydalanırdı. Aslında Yahudiler kısa sürede o kadar

sinagogu. *Getto*'nun kuruluşu ve Yahudi cemaati ile Venedik Cumhuriyeti'nin yönetimi arasındaki ilişkiler konusunda bkz. Robert C. Davis ve Benjamin Ravid (ed.), *The Jews of Early Modern Venice* (Baltimore, 2001) ve özellikle David Malkiel ile Benjamin Ravid'in makaleleri; Brian Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*, Oxford, 1983. Riccardo Calimani'nin *The Ghetto of Venice* (Milano, 1985) eseri bu açıdan hâlâ bir klasik sayılır.

(İt.) Venedik için kullanılan, "en huzurlu" anlamına gelen sıfat -çn.

işe yarar hale gelmişlerdi ki Venedik yöneticileri Yahudilerin o dönemde geçerli olan on beş günlük yenilenebilir izin belgelerinden daha iyi şartlara kanıp Adriyatik denizi kıyısındaki rakip Ancona limanına gideceklerinden endişe duymaya başlamışlardı.

Bu durumda Yahudiler şehirde kalabilirdi, ama katı kurallar doğrultusunda Venedik'in küçük bir bölgesiyle sınırlanmaları gerekliydi. Güneş battığında o bölgenin kapıları kapatılıp kilitlenecek, köprülerden geçiş engellenecek, çanlar çalacaktı. Minyatür adanın çevresinde tekneler devriye gezecek, Yahudi olmayan hastalar tarafından çağrılan hekimler dışında hiçbir Yahudinin oradan ayrılmasına izin verilmeyecekti. Bu amaca uygun bir yer hemen bulundu; "*Ghetto Novo*" [Yeni *getto*] Venedik Cumhuriyeti'nin bakır dökümhanesiydi, etrafı da atık alanıydı. Bölgenin sınırları boyunca yükselmiş kulübelerde dökümhane işçileri yaşırdı. Venedik'in hâkim olduğu kıyılar için ihtiyaç duyduğu filo giderek büyüyünce dökümhanenin kapasitesi yeterli gelmemiş ve Arsendale'ye taşınınca ilk mekânı boş kalmış, üzerinde otlar bitmişti. Genç soylular arbaletleriyle alıştırma yapmak, bıldırcın avlamak, yaramazlık yapmak ve kızlardan söz etmek için buraya gelirdi. Kasarlama ve boyama işleriyle uğraşanlar kumaşlarını bu alanın üzerinde asar, dökümhane işçilerinin boşalttığı kulübelerde kalırlardı. Derken, alanları sınırlı olan ticari toplumlarda genelde olduğu üzere, müteahhitler buralara saldırdı. Soylular ve muhasebecileri, kumaş işçileri için düşük kirali evler inşa ederek para kazanabileceklerini anladılar. Açık bir avlunun üç tarafında, boyutları bugünkülerden pek de farklı olmayan konutlar yükseldi. Onlar Konseyi Yahudilerin belli bir bölgeyle sınırlı olmak üzere şehirde yaşamasına (başlangıçta sadece beş yıllığına) izin verir vermez yüksek duvarlarla çevrili bu binalarda yaşayan kiracılar hızla tahliye edildi. Bu arada Venedik'teki bütün Yahudiler de yaşadıkları yerlerden (genelde Rialto köprüsü yakınlarından) tahliye edilip *getto*'ya taşındılar ve kendilerine eski

kiracılara göre çok daha yüksek kiralar dayatıldı. Pazarlık yapma veya adaletle başvurma imkânları olmadı.

Getto'daki evlerden birinin bir odasında bu ufak tefek adamı kendi tarzında sallanıp eğilirken görenler kim olduğunu merak edip Yahudilerin onlarla birlikte dua edenlere daima sorduğu soruyu sormuşlar: "Nerelisiniz?" Meraklılardan biri olan Mose da Castellazzo adlı bir sanatçı Kral Johannes'ın elçisi David'i o kadar ilginç bulmuş ki onu *getto*'daki kendi evine götürmüş ve 1523-4 yılının dondurucu kışını orada geçirmesine izin vermiş.⁹ O dönemde 50'li yaşlarında olan Mose da Castellazzo Yahudi cemaatinin hem kendi içinde hem de dışında, Yahudi bir sanatçının olabileceği kadar ünlüymüş. Bazılarına göre Alman Aşkenazlarındandı, ama Mısır ve Kuzey Afrika'da da ünlü bir Castellazzo hanedanı vardı. Mose'nin İbranice Kitab-ı Mukaddes için yaptığı illüstrasyonlar "yeniden yazılmış Kitab-ı Mukaddes"ten sahneler ve hikâyeler, yani kanona eklenmiş, Midraş temelli pitoresk ilaveler içerirdi. 1521'de, yani David'in gelişinden iki yıl önce Mose, Yidişçe konuşan dünyada giderek rağbet gören türden resimli bir Kitab-ı Mukaddes için ağaç baskı illüstrasyonlar yapmıştı. Bu eserin orijinali günümüze ulaşmamıştır, ama aynı döneme ait, dolmakalemlle yapılmış bir kopya hem Mose'nin genişletilmiş kutsal metinlerle ne kadar aşına olduğunu hem de bu gayriresmi hikâyelere ne kadar rağbet gösterildiğine işaret eder: Bu türden bir kültürel açıklık

⁹ Katrin Kogman-Appel, "Illuminated Bibles and the Rewritten Bible: The Place of Moses dal Castellazzo in Early Modern Book History," online academia.edu, 2, 1-18; Avigdor Shulvass, *The Jews in the World of the Renaissance*, Leiden, 1973, s. 240-1. "Varşova Kodeksi"nin tarihi ve tıpkıbasımı konusunda bkz. Mendel Metzger, "Le pentateuque en images de l'ancienne collection Wolf de Dresde et de la communaute juive de Berlin – Codex 1164 de l'Institut historique juive de Varsovie," Kurt Schubert (ed.), *Bilder-Pentateuch von Moses dal Castellazzo, Venedig 1521: Vollständige Faksimile Ausgabe im Original Format des Codex 1164 aus dem besitz Judisches Historisch Instituts Warschau* (Viyana, 1986) içinde, s. 119-31.

da “Habor kralının kardeşi”nin aniden ortaya çıkışına büyük bir ilgi gösterecekti elbet.¹⁰ Mose da Castellazzo, oğlu İshak’ı kurban etmeye hazırlanan İbrahim yerine, peygamberin yetiştikinden geçirdiği sünnet işleminden sonra toparlanmasını resmeder; böyle bir sahne, Venedik’e gelince atalarının Yahudiliğine dönme onuruna sünnet olan sayısız İspanya *converso*’sunun içinde ıstırap verici anılar uyandırmış olmalıdır. Mose’nin resmettiği sahnelerin çoğu Yahudi olmayanlar arasında yaşanan hayatın dramlarını yansıtır. Firavunların Mısır’ında iadei itibar edilen Yusuf, Venedik’in hâkimiyetindeki topraklarda veya başka herhangi bir yerde Yahudilere izin verilmeyen bir şey yapar: Bir seyisin yönlendirdiği bir ata binmiştir ve diz çökmüş halkın önünde tahta çıkar. Babil Kulesi’ni konu alan bir illüstrasyon ise tuğla taşıyan adamlar, merdivenler, makaralar ve göğe uzanan bir çan kulesiyle Venedik’ten kalabalık bir inşaat sahnesi içerir.

Mose da Castellazzo, Yahudilerin kutsal kitaplarını resimlendirmekten fazlasını da yapardı. Sipariş üzerine de çalıştığından, pano ve tuvalerin yanı sıra madalyonların da üzerine portreler yapardı. Bu türden çalışmaları *getto*’nun dışına, hatta Ferrara ve Mantova saraylarına ulaşırdı. *Getto* geceleri kapatılıp kilitlenirse de, bir kent içi hapishanesi gibi olduğu düşünülmemelidir: Gündüz sakinleri istedikleri gibi gidip gelmekte serbesttiler ve aynı şey Yahudi olmayan müşteriler açısından da geçerliydi. Yahudiler her zamanki gibi, hor görüldükleri kültürlerde bile daima rağbet görürlerdi; ya hekim olarak (Padova Üniversitesinde tıp okumalarına izin verilirdi); ya müzisyen, komedyen ve dans hocası olarak; ya da Venedik’te açmalarına izin verilen on dükkânda kumaş satıcısı olarak, çünkü kullanılmış giysi satarak baş-

¹⁰ Diane Wolfthal, “Remembering Amalek and Nebuchadnezzar: Biblical Warfare and Symbolic Violence in Two Images in Italian Renaissance Yiddish Books of Customs,” ed. Pia Cuneo, *Artful Armies, Beautiful Battles: Art and Warfare in Early Modern Europe* (Leiden, 2002) içinde, s. 203.

ladıkları bu alanda artık, şehrin dört bir tarafında soylular ile hanımlarının takdir ettiği çok daha sofistike kumaşlar ve giysiler satarlardı.

Egzotik misafiri Mose da Castellazzo sayesinde her şeyden önce, *banche* kelimesinin başkaları için olduğu gibi sadece tefeci değil, banka anlamına geldiği Meşullam ailesi (Padova kökenli) gibi cemaatin ileri gelen Yahudileriyle haşır neşir olabilecekti; sonra da Kayıp Kabilelerden gelen bu prensle ilgili söylentileri haber alan ve kuşku duymalarına rağmen onu kendileri görmek ve duymak isteyen Hıristiyanlara erişebilecekti. David'in Venedik'te ilk kışını nasıl geçirdiği konusunda neredeyse hiçbir şey bilinmez. Soru yağmuruna tutulmasına rağmen yeterince inandırıcı olmuş olmalı ki kendini ve büyük planını hem Yahudi hem de Hıristiyan âlemine sunma sürecinin bir sonraki adımı, yani papanın huzuruna çıkmak için gerekli olan parayı toplamayı başarmış.

Derken David'in macerası ihtimal dışı olmakla kalmayıp hayret verici bir şekilde gelişmiş. Venedik *getto*'sunun ileri gelenlerinin Roma'da tanıdıkları varmış. Haham Meşullam'ın, müşterileri arasında kardinaller, asiller ve papalar olan banker Daniele da Pisa'yı tanımamasına imkân yoktu. O aristokratlardan biri olan Viterbolu Kardinal Egidio Antonini de o dönemin birçok hümanisti gibi bir Kabalacıydı. Antonini gibi Hıristiyan İbranicecilere göre Hıristiyanlığın yeni altın çağının kehaneti, Kabala'nın yoğun sembolik ve sayısal labirentinin ardında yatıyordu. Yahudilerin bunun böyle olduğunu görememesi, ruhsal miyopluklarının bir başka semptomundan başka bir şey değildi. Tefsir amaçlı bir ortaklık kurulup hahamlarla rahipler ayrıntıları beraber inceledikten sonra Yahudi hocalar Hıristiyan hocaların müritleri haline gelebilir ve aydınlanıp kurtulabilirdi.

Antonini'nin Kabalacılık alanındaki girişimleri amatörce bir tutkunun sonucu değil, İbranice metinlerin uzun, yoğun ve titiz incelemesinin ürünüydü, bu fırsatı da bu alanın en

büyük hocalarından biri olan Haham Elia Levita Bahur'un Viterbo'daki konağında yaşıyor olmasına borçluydu. Başka birçok aydın ama yoksul Yahudi gibi Elia Batur da, Kuzey İtalya'nın dört bir yanında yaşayan zengin ve genellikle asil ailelerin oğullarına İbranice öğretmekle ve incelemeleri için İbranice metinleri kopyalamakla görevlendirildiği Padova'da Hristiyan hümanistlerle haşır neşir olmuştu. Elia düzensiz eylemler ve isimleri uzun uzun inceleyen (ve onlar hakkında yazan) bir gramer âlimi olduğundan büyük ilgi görürdü. Dil öğretme stili de Kabalacıydı: Yüzeysel anlamının yanında, harfleriyle bağdaştırılan sayılar sayesinde daha derin bir anlama da sahip olmayan kelime yok gibiydi. Elia gramer konusunda yazdığı kitabı, kendi adıyla bağlantılı sayılara tekabül eden elli iki bölüme ayırmıştır. Bu işler dallanıp budaklandıkça Egidio Antonini gibi aydınlanma peşinde olan Hristiyan âlimlerin daha da hoşuna giderdi. 1514'te Venedik karşıtı Cambrai Birliği'nin askerleri Venedik Cumhuriyeti'nin anakaradaki topraklarını istila edip Padova'yı her zamanki yağmalamalara ve yıkıma tabi tutunca kardinal de hahamın konağına sığınmasına izin vermişti. Bu dönemde Elia'nın İbranice eser koleksiyonunu kaybetmiş olması muhtemeldir. Ama o eserleri genç Hristiyan hamileri için kopyalayarak geçirdiği zamanı düşündükçe bundan memnun olmuş olmalıydı, çünkü o eserlerin dünyadaki son kopyaları şimdi onların elindeydi. Antonini'nin Elia'ya sunduğu sadece Roma'daki kütüphanesinden faydalanma fırsatı değildi, aynı zamanda kendisi, karısı ve çocukları için konaklamaydı. Elia ile ailesi Antonini'nin konağına yerleşip burada on üç yıl kalmıştır; burada daha uzun da kalırlardı hiç şüphesiz, ama 1527'de büyük bir felaket gerçekleşecek, isyancı imparatorluk birlikleri Roma'yı yağmalayacaktı.

Kardinal ile hahamın evlerinin bu kadar iç içe olması olağanüstü bir şeydi, hatta Roma'daki dindar Yahudiler sakallarını sıvazlayıp tasvip etmedikleri bu durumu aralarında konuşurlarmış. Ancak ikili arasındaki dostluk somut fayda-

lar sağlamış. 1518'de Papa X. Leo, Viterbo'da İbranice eserler için bir matbaanın kurulmasına izin vermişti. Bundan sonra Elia'nın gramer alanındaki düşünceleri de, başka bir sürü şey de basılıp dolaşıma sokulabilirdi. Bunun sonucunda da Kabalacı cemaatin Hıristiyan ve Yahudi üyeleri birbirine daha da yaklaşmıştı.

Antonini artık bu iki önemli tarihin bir noktada birleşeceğinden, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının Hıristiyanlığın yeni altın çağına bir şekilde aracılık edeceğinden emindi. Bütün aydın çağdaşları gibi onun da başlangıç noktası bir tür kültürel çoğulculuk değildi. Tek amaç Yahudilerin Hıristiyanlığı kabul etmesini hızlandırmaktı. Ama Antonini duyarlı bir hümanistti, İspanya ve Portekiz'de Yahudilerin bu kadar kaba bir şekilde zorlanmasından, Kitapların ve Yahudilerin yakılmasından yükselen kokulardan rahatsız olmuştu. Bu durumda Antonini'nin bu kadar Yahudi tanıdığı ve dostu varken, David Ha-Reuveni'nin güvenilir olup olmadığını Elia'ya veya başta Haham Joseph Aşkenazi ile hekim Joseph Sarphati başta olmak üzere, Roma'nın Yahudi cemaatinden diğer âlimlere danışmadığı düşünülemez. David 1524 baharının başlarında Roma'ya vardığında uyandırdığı kuşuklar Antonini'nin dostlarının, dolayısıyla da Antonini'nin kendisinin görüşleri sayesinde yatıştırılmış olmalıdır. Hiçbir sahtekâr, hedef kitlesinin inanma arzusu olmadan başarılı olmaz. David'in Mesih olmadığını, sadece "dürüstlük abidesi merhum Kral Süleyman'ın oğlu," bir günde kırk adam öldürmüş büyük Yahudi komutanı, ağabeyi Kral Yusuf'un elçisi olduğunu defalarca tekrarlaması fazla bir şey fark etmemiş. Doğudan, Kayıp Kabilelerden gelmiş, Rahip Johannes'in ülkesinden bir Yahudi gibi duran bir savaşçı-peygamber: 1524 yılında Hıristiyanların da, Yahudilerin de aradığı tam da buydu.

Yahudiler ona inanmaya hazırdı. Kudüslü Kabalacı Abraham Eliezer Halevi, Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi ve Martin Luther'in ortaya çıkışı gibi tarihsel işaretler te-

melinde 1524 yılının Mesih'in döneceği yıl olacağı sonucuna varmış ve İtalya'daki bütün belli başlı Yahudi cemaatlerine bu yönde mektuplar göndermişti.¹¹ Kabalacı metinlere aşina olan herkes Reuben kabilesinin, düşmanlarıyla nihai karşılaşmalarında Yahudilere liderlik etmek üzere seçildiğini bilirdi. Böylelikle, Halevi'ye göre, Arabistan'dan başlayarak, "İsmaililer"le mücadele etmek üzere yeni bir İsrail-Rahip Johannes ordusu kurulacaktı. Kayıp Kabilelerle bir araya gelinecekti ve Kudüs kurtarılacaktı.

Dolayısıyla ufak tefek ve esmer adama Davud'dan çok Musa'ymış gözüyle bakılmış; o, Yahudileri zulümden kurtaracaktı. İspanya ve Portekiz'den gelen sefil haldeki, geçirdikleri travmaları atlatamayan Yahudilerin ilk ağırlandığı yerler genelde İtalya'nın en eski merkezleriydi. Ancona ve Pesaro, Ferrara, Mantova ve Venedik gibi şehirler Sefaradların gelişiyile değişime uğramıştı. Sürgünler, başlarından geçenlerden dolayı sığındıkları yerlerin güvenilirliği konusunda son derece kuşkuluydular. Portekiz kralı da onlara krallığına sığınma hakkı tanımıştı, ama orası kısa sürede Yahudilerin haraca ve baskıya tabi tutulduğu, din değiştirmeye mecbur edildiği bir başka hapishaneye dönüşmüştü.¹² İtalya'daki prensliklerin çoğu, Venedik Cumhuriyeti, hatta papalığın kendi bile şimdilik engizisyonun herkese acımasızca uygulanmasına karşı çıkmıştı ve Yahudileri dışlamak yerine kendilerine çekmekle meşguldüler. Ama aydın Hristiyanlar ile Yahudiler arasında ara sıra kendini gösteren hakiki yakınlığa rağmen Yahudiler Yahudi olmayanlar karşısında kendilerini âciz hissetmekten alıkoyamıyorlardı. Madalyonun bir yüzünde kardinal ile haham arasında bir dostluk gelişirken, diğer yüzünde bazıları yaşlı olmak üzere birtakım Yahudiler karnaval günü Ro-

¹¹ Benmelech, s. 42 vd.

¹² Bkz. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 bce-1492 ce*, Londra, 2013 [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019], s. 415 vd.

ma'nın çamurlu sokaklarında çıplak halde koşarken çürük portakal yağmuruna tutuluyorlardı.

Dolayısıyla Yahudilerin itibarını geri kazandıracak yeni bir Musa, Romalı Yahudiler arasında tabii ki ilgili bir kitle bulacaktı. Michelangelo'nun biyografi yazarı Giorgio Vasari Romalı Yahudilerin 1513 yılında Papa II. Julius'un tamamlanmamış mezarı için yontulmuş kahraman Musa eserini görmek için "Cumartesileri öğleden sonra akın akın" (Şabat günü olmasına aldırmaksızın) San Pietro in Vincoli [Zincirli Aziz Petrus] Kilisesine gittiğini anlatır. Boynuzlar bir yana –İbranice boynuz anlamına gelen *qeren* ile Musa Sina dağından ikinci bir defa, yanında yasa levhaları ile inince yüzünde görülen ışıltı anlamına gelen *kareyn* terimleri birbirine karışmış olmalıydı– Michelangelo'nun Musa'sı, Vasari'nin tasvir ettiği gibi, "hem prens hem de aziz" gibi olmalıydı. Eğer Yahudiler, Vasari'nin iddia ettiği gibi, neredeyse "[Musa'ya] insandan çok ilahi birisiymiş gibi 'taptılar' ise (neredeyse, çünkü böyle yapsalardı İkinci Emri ihlal etmiş olacaktı), bunun nedeni, karizmatik bir lider beklentisi içinde olmalıydı.

"Dürüstlük abidesi merhum," Habor Prensi David Ha-Reuveni, Musa'ya uzaktan yakından benzemiyordu. Ama kendi için icat ettiği rolü oynamasını biliyordu ve kendi öyküsünü uydurduğu zaman Reuben kabilesine Kudüs'ün kurtuluşunu sağlayacak Mesih'in ordusunda öncü rolü verildiğini de biliyor olmalıydı. David Kitab-ı Mukaddes prototipleri konusunda da bilgiliymiş. Modern bir Mordecai rolünü benimseyerek Roma şehrinin kapılarından, Yahudilerin sokaklarda veya evlerinde hain Haman'dan kaçışlarını kutlayan oyunlar sahnelediği *Purim* bayramının arifesinde giriş yapmış. Kâti-bi Solomon Cohen tarafından yazılan anlatıma göre David kutlamalara katılmak için bir *Purim* "atlama çemberi" satın almış.

Gizemli, egzotik bir şahsiyetten potansiyel bir kurtarıcıya dönüşen Habor Prensi David, Romalı Yahudiler arasında

konuşma konusu haline gelmiş. Onun bir sahtekâr olduğuna inanan küçük bir azınlık sesini duyurmaya çalışmış, ama papanın bankeri Haham Daniele da Pisa başta olmak üzere ileri gelenler ona gözleri kapalı inanmışlar. Musa-Mordecai'a beyaz bir at ile bir "*Kantor*," "Arap Yahudisi Shua" ve tabii ki onun hikâyesini gelecek kuşaklara anlatacak olan kâtip Solomon Cohen dahil çeşitli hizmetkârlar sağlanmış. Roma Yahudilerinin ileri gelenleri onu ağırlamak için birbirleriyle yarışmışlar, hiyerarşi içerisinde küçümsenince de kırılmışlar. Bu arada David'in oruç tutma alışkanlığı gösteriş amaçlı bir çileciliğe dönüşmüş. Kendini her şeyden mahrum bıraktığı bu dönemlerin dördüncü veya beşinci gününde geçirdiği vecit halleri çoğunluk tarafından ilahi âlemle iletişim halinde olduğunun işareti olarak algılanmış. David'in dış görünümü üzerinde de çalışılmıştı, Doğulu bir mutasavvıfa uygundu: Siyah ipekten giysilerinin üzerine, dışarı çıktığı zaman giydiği beyaz başlığının bir atkıyı andıran kısımları kıvrımlar halinde neredeyse yerlere kadar inerdi. Bazıları bu kıyafetle onun bir kadına benzediğini söyleyip onunla dalga geçermiş, ama 1524 yılında sayıları çok fazla değildi.

David arap atına binmiş ve Reuben kabilesinin prensine yaraşır şekilde Vatikan'a kadar gitmiş. Orada Kardinal Egidio ile hekim Joseph Sarphati ve "Haham Aşkenazi" tarafından kabul edilmiş. Yahudi cemaatinde Yahudilerle ilgili meselelerden sorumlu bir konsey oluşturacak kadar nüfuzlu olan Daniele da Pisa da David'i incelemeleri için o konseyin en aydın üyelerini getirmiş. Bütün bu şahsiyetler, Yahudi ileri gelenleri için beklenmedik şekilde, David konusunda hiçbir kuşku ifade etmemişler. David onlara gerçekten Kayıp Kabilelerin prensi ve uzun zamandır beklenen İsrail'in kurtarıcısı gibi görünmüştü.

David Yahudi ileri gelenleri tarafından uygun görününce Papa VII. Clemens tarafından kabul edilmiş ve papa onu Medicilere özgü bir şekilde, dikkatle incelemiş. David gibi usta bir hikâye anlatıcısı, papanın huzuruna kabul edilmek

isteyen son Yahudinin 1280 yılında yine Mesih iddiası taşıyan Kabalacı Abraham Abulafia olduğunun bilincinde olmuş olmalıdır. Abulafia, Papa III. Nicholas'ın Viterbo yakınlarında, Soriano nel Cimino'da bulunan zarif yazlık konağına çekildiğini ve onu kabul edemeyeceğini, onu görmekte ısrar ettiği takdirde de tutuklanıp ölüm cezasına çarptırılacağını öğrenince yine de yılmamış. "Genel olarak Yahudilik" konusunda konuşmak ve papayı önyargılardan kurtarmak amacıyla, hatta (bu bile öne sürülmüştür) papanın Yahudiliğe geçmesini sağlama hayaliyle Soriano nel Cimino'ya doğru yola çıkmış. Abulafia şehit olmaya bile hazırdı, ama ölüm yanlış kapıyı çaldı, çünkü o papanın konağına vardığında kendisine Nicholas'ın beklenmedik bir şekilde, aniden öldüğü söylenmiş. Papa büyük ihtimalle inme geçirmiş olmalı, ama Abulafia mistik bir mesihçi olduğundan bu olayı ilahi bir müdahaleye yormuş.

David Ha-Reuveni'nin VII. Clemens tarafından kabul edilişi bu kadar dramatik değildi, ama yine de önemli bir olaydı. David üç kardinalin de hazır bulunduğu görüşmede Daniele da Pisa'nın tercümanlığıyla hikâyesini anlatmış ve papadan Fransa kralı ile Habsburg imparatorunu uzlaştırmasını istemiş, çünkü bu olay gerçekleşmediği takdirde Kutsal Topraklar'ı kurtarma seferi başarısızlığa mahkûmdu. Clemens David'i dinlemiş, ama çağrısını yerine getirmeyi kabul etmemiş. Ah keşke barışmalarını sağlamam mümkün olsaydı, demiş, ama ne yazık ki böyle bir şey yapamam. Hem sonra David ile kardeşi Kral Joseph stratejileri için yanlış yere bakıyor olabilirler miydi? Kara güçleri yerine deniz güçlerine başvurmaları daha doğru olmaz mıydı, çünkü Portekiz'in genç kralı III. João'nun gemileri "her yıl okyanusu aşmaya daha alışıktilar," ayrıca Afrika ile Asya'ya kadar uzanan imparatorluğu Rahip Johannes'in ve David'in kendi kabilelerinin topraklarına çok daha yakın değil miydi? Doğru Afrika'nın Hristiyan efendisiyle temas kurmak, uzun zamandır Portekiz krallarının hayaliydi. Hindistan'daki Goa da 1512

yılında hem ticaret hem de din açısından müstahkem bir merkez olarak kurulmuştu. Papa ziyaretçisine Kral João ile Rahip Johannes için seve seve referans mektupları verebileceğini söylemiş.

David papanın ihtiyatlı yaklaşımı karşısında hayal kırıklığına uğramış, ama kendisine sunulani kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Ancak söz konusu mektupların sağlanması ve onu Lizbon'a götürecek geminin bulunması bir yıl sürdü. David bu arada Roma'da da, başka yerlerde de krallar gibi ağırlandı. Otuz lambayla aydınlanmış, kendi sinagogu olan ve masrafları papa tarafından karşılanan geniş bir daireye yerleşmiş. Zenginler de, hahamlar da David Ha-Reuveni'yi evlerinde ağırlamak için yırtınmışlar; ancak şehri saran veba da David'i rahat bırakmamış ve adamcağız bazen o kadar korkunç mide ağrıları çekmiş ki son nefesini vermek üzere olduğunu sanmış. Her sınıftan ve gelir grubundan Romalı Yahudi kurtarıcılarını görebilmek için üşüşmüşler. David, giderek uzayan bir hizmetkâr, araba ve atlı kafilisiyle kuzeye doğru yola çıkmış ve ilk iş hamisi olan kardinali görmek için Viterbo'ya gitmiş, sonra Toscana'ya geçmiş ve burada bir başka Yahudi heyeti tarafından karşılanmış. Pisa'da, dindarlığıyla ve bilgeliğiyle ün salmış Haham Yehiel Nissim'in yanında aylarca kalmış (çünkü papanın vaat ettiği mektuplar henüz gelmemişti). Hahamın ortodoksluğu, karısı Diamante'nin (Venedikli Meşullam'ın kızı) ve annesi Sarah'ın David'e arp, lavta ve flüt konserleri ve Rönesans döneminde İtalya'da en dindar Yahudilerin bile evlerinde yasaklanmayıp, tam tersine teşvik edilen danslar sunmasına engel değildi.

Portekiz kralına giden kfile, David'in Mesih iddialarına yaraşır bir ihtişam kazanıyordu bu arada. Napolili Samuel Abravanel'in (1492'deki sürgünü engellemek amacıyla son çare olarak İspanya kral ve kraliçesine başvuran Isaac'ın kardeşi) karısı Benvenida, David'e ilahi görevinin bir işareti olarak ipek bir sancak göndermiş (tüm hakiki prenslerin bir

sancağı olurdu). Beyaz ipeğin üzerine “eski” altın iplikle iki sütun halinde On Emir işlenmişti. Benvenida ayrıca Yahudilerin prensinin, babası Yahudileri Musa’nın Yasa’sından koparmaya cüret eden Portekiz’in hödük kralı karşısında nasıl görünmesi gerektiğini de bildiğinden ona Türk usulü, altın işlemelerle kaplı, kalın kumaştan, yerlere kadar uzanan bir cüppe göndermiş. Yehiel’in annesi de David’in parmaklarına taşlı, altın yüzükler takmış ve ona bir anne gibi, fevri olduğunu kendi de kabul eden kralla görüşürken “kızgın veya öfkeli” davranmamasını tavsiye etmiş. David gemiye binmek üzere nihayet Livorno’ya vardığında Papa Clemens ona görkemli bir kalkan, kırmızı Şam kumaşından uzun bir cüppe ve ona uygun, siyah kadifeden bir başlık göndermiş. Doğunun bilmem neresinden gelmiş ufak tefek adamın sanki giydiği her gösterişli kostümle giderek boyu uzuyordu ve Livorno limanına nihayet ulaştığında hakiki Davud olarak çıkmış ortaya. Mürettebatın yarısı Yahudiydi. Sancaklar, bayraklar, atlar, hizmetkârlar ve parşömene yazılmış papalık mektupları gemilere yüklenmiş. David de trompetler eşliğinde gemiye binmiş. İşte, İsrail’in Kurtarıcısı!

II. Solomon

Portekiz David’i bekliyordu. Genç Kral III. João Roma’daki elçilerinden Kayıp Kabilelerin Prensi David’in ve Türklere karşı bir Yahudi-Hıristiyan saldırısı başlatma misyonunun haberini almıştı. Elçileri David’in güvenilirliği konusunda hemfikir değildi, ama Papa Clemens’in desteğinin önemi vardı. David himaye belgelerini göndermiş. Ama kral ile maiyeti ona temkinli yaklaşmışlar. İddiaları büyük, kendisi küçük bu adam bir sahtekâr olsun veya olmasın, Hıristiyanlığa yeni geçmiş Yahudilerin aniden eski dinlerine dönüp kitleler halinde Portekiz’den ayrılma riski vardı. Ne de olsa João’nun babası, Kral Manuel Yahudilerin din değiştirmesini dayatalı ve ona boyun eğmeyenleri ülkeden süreli sadece iki kuşak

geçmişti. Toplu bir gidişi engellemek amacıyla din değiştirenlerin inancı konusunda yirmi yıldır herhangi bir araştırma yürütülmeyeceği taahhüt edilmişti (Sultan Bayezid'in veziri İspanya'yla dalga geçercesine, Yahudi sürgünü kararının Osmanlılar için bir armağan olduğunu söylemekte haklıydı). Böylece Yeni Hristiyanlardan oluşan büyük "*Marraño*"¹³ nüfusu ülkede kalmıştı, ama onlara şiddet uygulanması engellenememiş ve 1506 yılının Paskalyası'nda Lizbon'da gerçekleşen korkunç olaylarda üç gün içinde iki bin Yahudi katledilmişti. Bu olayların görünürdeki sebebi, kilisede bir Yeni Hristiyan'ın çarmıh üzerinde Kurtarıcı'nın yüzünde mucizevi bir şekilde beliren aydınlığın sırf mum ışığının bir oyunu olabileceğini söylemiş olmasıydı. Sırf bu sözlerinden dolayı suçundan sürüklenerek götürülmüş ve döve döve öldürülmüştü. Yeni Hristiyanlara "Yahudi" demeyi alışkanlık haline getiren Dominikan keşişlerin kışkırtmasıyla ve yabancı denizcilerin de yardımıyla yerel çeteler ellerine geçirdikleri tüm Yeni Hristiyanları öldürmüşlerdi. Sırf Paskalya günü beş yüz Yahudi saklandıkları yerlerden bulunup çıkarılmış, boğazları kesilmişti. Sokaklarda o kadar çok ceset vardı ki şehir dışından arabalar dolusu ilave yakacak odun getirilmiş, cesetlerin yakıldığı devasa ateşlerden yayılan korkunç koku limanı sarmıştı. Kral Manuel vebadan dolayı Lizbon dışındaydı, subayları da bu katliamı durdurmak için fazla bir çaba göstermemişti. Sonradan belli başlı Dominikan provokatörler yargılanıp ölüm cezasına çarptırılmıştı, ama o dehşetin anısı *converso* topluluğunda daima canlı kalacaktı. Kral III. João'nun Engizisyonu Portekiz'e getirme hevesi Yahudilerin buradaki gelecekleri konusunda umutlu olmalarına izin vermiyordu.

Yeni Hristiyanların servetlerini ve doğuyla ticari ilişkilerini de alıp ülkeden ayrılabilenleri korkusu Portekiz kra-

¹³ Eski Hristiyanların Yeni Hristiyanlar için kullandığı, domuz eti tüketimlerinin şüphe çekici derece yüksek olmasını (veya ondan gizlice uzak durduklarını) ima eden aşağılayıcı terim.

lını, bu gruba diğer Hristiyanlarla aynı şekilde davranılacağına dair taahhütlere rağmen, hareketlerini kısıtlayan ve ülkeden ayrılmalarını yasaklayan bir dizi emirname yayımlamaya itti. Ancak Yeni Hristiyanların ekonomik faaliyetleri, yani Portekiz gibi fazla önem taşımayan bir deniz gücünü büyük, kıtalararası bir imparatorluğa dönüştüren karabiber ve baharat ticaretini finanse edip idare ediyor olmaları, insan ve para hareketi üzerindeki kısıtlamaların mutlak olamayacağı, aksi takdirde ticaretin sona ereceği anlamına geliyordu. Bu hususlar genç kral ile danışmanları üzerinde etkili olmuştur. Yeni Hristiyanlar “Yahudi ırkı”ndan olsa bile Pazar ayinine gidiyorlardı, kilisede evleniyorlardı ve çocuklarını sünnet ettirmek yerine vaftiz ettiriyorlardı. Böyle olunca onları daha da yakından araştırmaya gerek var mıydı? Belki de Yahudi Reuveni’yi incelemekte fayda vardı. Eğer Yeni Hristiyanları kışkırtmayı başardıysa, o zaman keşişler haklıydı: “Göklerdeki babamız” duasını kaç defa ezbere tekrarlarsa tekrarlasınlar, Yahudiler yine de Yahudiydi.

Öte yandan, ya bu David, Rahip Johannes’in ülkesinden uzun süredir gelmesi beklenen elçiye ve eline silah geçmez Türklere savaş açmaya hazırsa? O zaman? Avrupa’daki bütün krallar arasında Portekiz kralı bu ihtimali ciddiye almaya en uygun kişiydi. Rahip Francisco Alvares, Etiyopyalı elçi Matheus ile birlikte, daha önceden Rahip Johannes’e elçi olarak gönderilen Pêro da Covilhã’yı bulmak için Lizbon’dan ayrılalı on yıl olmuştu. Alvares ile Matheus çeşitli maceralardan sonra 1520 yılında Etiyopya’ya ulaşmış ve Covilhã’yla bir araya gelmişti, ama Portekiz sarayı bu önemli buluşmanın henüz farkında değildi. Kralın gördüğü kadarıyla İslamiyet Hindistan’da, Afrika’da, Balkanlar’da, yani her yerde büyük zaferler kazanıyordu. Ama Yahudiler de Doğu konusundaki bilgileri açısından eşsizdiler. Yıllar önce Covilhã’yı Kahire’de bulanlar ve Portekiz filolarının Koromandel kıyısındaki zenginliklere ulaşmasını sağlayacak denizcilik bilgisine sahip olanlar, biri bir ayakkabıcı, diğeri de bir ha-

ham olmak üzere iki Yahudiydi. David Ha-Reuveni'nin az da olsa ciddi olma ihtimali varsa ki Medici ailesinden papa öyle düşünüyor gibiydi, onu dinlemekte yarar vardı.

Öte yandan Portekiz sarayının beklentileri, kendilerini gözetleyen Engizisyonculara koz verdiklerini bile bile kendilerine hâkim olamayan Yeni Hristiyanların arasında yayılan heyecanın yanında sönük kalıyordu. Ama bu egzotik Yahudiyi bağırllarına basmaya hazır olduklarını belli etmeleri delilik olurdu, çünkü João başlarında Yeni Hristiyanlardan Enrique Nunes'in olduğu bir muhbir ağı oluşturmuştu; muhbirlerin görevi *converso* ailelerinin aile hayatına burnunu sokmak ve şüpheli gördükleri her şeyi haber vermektir. Lizbon katliamı travmasından beri Yeni Hristiyanlar ikili hayatlarını yürütmekte aşırı titiz davranıyorlardı. Birçoğu Nunes'in muhbirlerine bir şey fark ettirmeden eski kimliklerini sürdürmeyi başarıyordu. Davranışlarının uygunluğunu kontrol edenlerin Yeni Hristiyanların yiyeceklerden uzak durduğunu tespit etmesi neredeyse imkânsız olduğundan oruç tutma gizli dayanışmanın yollarından biri haline gelmişti. Cuma akşamları mum yakılabilirdi, XVI. yüzyılda İber yarımadasında mum ışığı görülmemiş bir şey değildi ne de olsa. Ama bu mumların hızlıca kutsanması gerekliydi. Daha cesur olanlar Şabat günü giysilerinde küçük ama önemli değişikliklere gidebilirlerdi, ama Engizisyonun kılık kıyafet bölümünün ve kendi muhbir komşularının daima tetikte olduğunun farkındaydılar. Ama en cüretkâr eylem *adafina* adı verilen yahninin Portekiz versiyonunu gece boyunca pişirmek olurdu tabii, çünkü bu yemeğin sokağa yayılan enfes kokusu o aileyi derhal ele verirdi. Sistematiik olarak benimsenen bu gibi tedbirler Yeni Hristiyanların David'i görmezden gelmesini, hatta apaçık şekilde onu reddetmelerini sağlamıştır. Ancak 1526 yılına ait anlatımları okuyunca büyük çoğunluğun bu heyecanı paylaştığını düşünmemeye imkân yoktur.

Reuben kabilesinin elçisi bir katırın üzerinde Tavira kentine girince Yeni Hristiyanlar akın akın onu karşılama-

ya gitmişler, bütün ihtiyatı elden bırakarak sokaklarda ve caddelerde kalabalıklar oluşturmuşlar. Beja ve Evora'da da benzer sahneler yaşanmış. Katırın yerini güzel bir at almış. Kafiye kuzeye doğru yoluna devam ettikçe giderek uzamış. Kentlerde kapılar açılmış, ileri gelenler David'in karşısında diz çöküp geceyi evlerinde geçirmesi için yalvarmış. Kadın, erkek ve çocuklar ellerini öpmek için yol boyunca dizilmişler. *Marrano*'lar, sancakları uçuşan orduların gökyüzünü boydan boya geçtiğini görmüşler bir anda. Öfkeli bir rahip David'in karşısına çıkıp halkını Yahudilerin Gerçek Kralı'nı öldürmekle suçlayınca cüretkârlığından dolayı bir pencereden aşağı atılmış. David müritlerini parmağında oynatmış: "Bazılarının yüreği sağlam, çünkü İsrail nasıl büyük Musa'ya, huzur içinde uyusun, inandıysa onlar da bütün kalpleriyle bana inandılar. Gittiğimiz her yerde Kral Süleyman'ın oğlu olduğumu söyledim, size bir işaretle veya bir mucizeyle veya bir gizemle değil, gençliğimden bugüne kadar olduğum gibi, bir savaşçı olarak, kralınıza ve size yardımcı olmak için, O'nun bana göstereceği yoldan İsrail'e gitmek için geldim, dedim."

David kralın Lizbon'daki vebadan kaçınmak için gittiği Almeida'ya ulaştığında İsraili bir *fidalgo** gibi, ardında uzun bir katır kervanı, özel üniformalı ve silahlı elli hizmetkârı ve onlara ilaveten on beş atlı ile yolculuk yapıyormuş. Benvenida Abravanel'in sancağının yarattığı etkinin bilincinde olan David bu sancaklardan dört tane daha hazırlanması ve üzerlerine İbranice yazılar ile misyonunun esrarengiz olduğunu düşündürecek işaretler ve sayılar işlenmesi için emir vermiş.

Bir an neredeyse asıl kralın kim olduğunu anlamak zordu. João kapılarını David'e açmış ama David sohbet edemeyecek kadar yorgun olduğunu bildirmiş. Bu pek parlak bir başlangıç değildi. David birkaç defa huzura kabul edilmiş, aralarda

* (Port.) Asil, ileri gelen –çn.

da kralın emriyle Etiyopya'ya gitmiş, Arapça bilen *Marrano* ev sahiplerinden biri (dolayısıyla yukarıda sözü edilen haham veya ayakkabıcı olabilir) David'e II. João'nun emriyle Yahudi çocuklarının bırakıldığı, "insan eti yiyen bir kabilenin yakınlarında" ve derileri pullu "*lagartos*"ların (timsah) büyük bir tehlike oluşturduğu volkanik bir adadan söz etmiş. David'in Afrika ile aşına olup olmadığı, Fas'a gitmiş bir saray mensubu tarafından da sınanmış. Ve David bu sınavların hepsini başarıyla geçmiş. Ve misyonu ile mesajını kararlılıkla tekrarlamaya devam etmiş. Silah ve asker bulmak için geldiğini anlatmış. Sayıları 10.000'in otuz katını bulan halkının gerçek savaşçılar olduğunu ama ellerinde silah olarak kılıç, mızrak ve ok dışında bir şey olmadığını söylemiş. Müslümanların ateşli silahlarıyla başa çıkmak için toplara ihtiyaçları vardı. Bir "yargıç" ona Batı Avrupa'daki Yahudiler konusundaki niyetinin ne olduğunu sorduğunda, "Önce Kutsal Topraklar'ı ve çevresini alacağız, sonra ordumuzun subayları batıya ve doğuya giderek İsrail'in dağılmış halkını toplayacak, dedim." Hatta David, bir Müslüman beyinin kaçınılmaz durumu kabullenip, Yahudilerin Kudüs'e geri getirilmesinin kendisini kuşaklar boyu onurlandıracağını (Pers Kralı Kyros gibi) anlayacağını öngörmüş. Kudüs'ün kurtuluşunun bir Mesih'in misyonu olarak görülmesine rağmen, David bu unvanı reddetmiş, kendisinin günahkâr bir savaşçıdan başka bir şey olmadığını söylemiş.

İkinci ve daha uzun süren huzura kabul için Almeida'daki sarayın önünde, açık havada büyük bir ziyafet sofrası kurulmuş. David Ha-Reuveni ardı ardına dört gündür oruç tutuyormuş –rekoru altı günmüş– altın ve gümüş tabaklara, kâselere ve ibriklere soğukkanlılıkla bakmış. Sofranın ortasında boynuzları altınla boyanmış bir koç varmış. David sofraya şaşkınlıkla bakmış ama yine de tabağı bir kenara itmiş. João onunla konuşmadan önce David'in geçmesi gereken bir sınav daha vardı: João, Hindistan'da esir alınmış bir kaptana doğuda Yahudi kralların olduğunun doğru olup ol-

madığını sormuş; peki David'in geldiği diyarlarda gerçekten kahverengi veya siyah Yahudiler var mıydı? *Sim.* Evet. Cevap daima evetti. Her şey iyi gidiyordu. David'e sekiz savaş gemisinden oluşan bir filo, dört bin top ve Reuben ordusunu eğitecek subaylar verilecekti.

Derken rüzgâr, Kubbet-üs Sahra'nın tepesindeki hilal gibi, aniden yön değiştirmiş. Yeni Hıristiyanlardan David'i en hararetle destekleyen dört kişi tutuklanmış. João, David'i kraliçenin huzuruna çağırıp onu Portekiz'e Yahudiliği yaymak amacıyla gelmekle suçlamış: "*Marrano*'lar seninle dua ediyorlar, gece gündüz kitap okuyorlar ve sen onlar için bir sinagog yaptın." Pisalı Sarah'nın tavsiyelerini unutan David o kadar öfkelenmiş ki şaşkınlığa kapılmış, niyetinden vazgeçmiş ve taahhütlerini yinelemiş. Ancak David'in şansı artık dönmüştü. İki gün içinde dört defa daha kralın huzuruna çağırılmış ve giderek daha sert sorgulamalara tabi tutulmuş. Bir şeyler olmuştu, onu ilgilendiren bir şey vardı ve David ne olduğunu keşfetmek üzereydi. Kral David'i krallığını mahvetmekle, *Marrano*'ları onun önünde eğilip elini öpmeye teşvik etmekle suçlamış. Derken kral David'e yaklaşımındaki bu değişimin nedenini açıklamış: Aynı zamanda sarayda kâtip olan üst düzey bir hukuk görevlisinin David tarafından sünnet edildiği haberini aldığını söylemiş. Bu doğru muydu? Reuben kabilesinin elçisi bu suçlamayı şiddetle yalanlamış. David oraya kimse din değiştirsin diye gelmediğini, ama kendi isteğiyle ona gelen *Marrano*'lar üzerinde hiçbir kontrolünün olmadığını, evinin Eski veya Yeni, tüm Hıristiyanlara açık olduğunu söylemiş. Sünnet meselesine gelince, "Tanrı korusun; böyle bir şey doğru değil."

Bundan daha dramatik bir durum olamazdı; Yeni Hıristiyanlar Yahudilikle olan bağlarını ne şekilde muhafaza etmeye çalışırsa çalışsınlar, sünnet bu yöntemlerden biri değildi. Böyle bir şeyin kralın maiyetinden birisine olmuş olması korkunç bir meydan okuma niteliğindeydi. Bu Yeni Hıristiyan kâtibin adı Diogo Pires'ti. David João'ya Pires'i sünnet

etmediğini söylediği zaman doğruyu söylemişti. Ama aslında Pires gizlice yanına gelmiş ve ondan ahitin kuralları doğrultusunda kendisini sünnet etmesini istemişti. David onu öfkeyle reddettiğinde de Pires kendi kendini sünnet etmişti. Sarayda gördüğü David'e hayran kalmış, rüyalarında sünnete tabi tutulduğunu görmeye başlamıştı. Böyle bir şeyin misyonu açısından bir felaket olacağı ve krala verdiği teminatlarla tam bir tezat oluşturacağını bilincinde olan David, Pires'i böyle bir şeyi aklından bile geçirdiği için azarlamış. Ama David'in kendisine karşı çıkma işini abarttığını ve olay gerçekleşikten sonra kendisiyle barışacağını düşünen Pires bıçağını hazırlamış. "O gece kendi kendimi sünnet ettim [ve] büyük bir ağrı ve endişe hissetmeme ve oluk oluk kan akınca bayılmama rağmen, Merhametli ve Şifa Veren Tanrı beni inanılmaz derecede kısa bir sürede iyileştirdi."¹⁵ Pires kendine geldiğinde "Kral Süleyman"ınkine yakından benzeyen Şelomo [Solomon] Molho adını almış. David'den beklediği anlayışı ve kabulü görememiş, ama bu Solomon için artık önemli değildi, çünkü o artık "Yaratıcısının mühür izini taşıyordu."

Solomon daha karmaşık düşler görmeye devam etmiş. Uzun beyaz sakallı, yaşlı bir adam parmağıyla onu çağırıp Kudüs'ün yıkıntılarını görmesini istemiş. Solomon kutsal şehre doğru yol alırken tek bir kökten büyümüş üç ağaç görmüş, dallarında bazıları kar beyazı, bazıları da külrengi kumrular tünekliliymiş. Öfkeli atlılar belirmiş, ateşten toplar fırlatarak ve çelik kılıçlarını sallayarak ağacı yok etmeye çalışmışlar, ama aniden ortaya çıkan yırtıcı kuşlar hem onları hem de kumruları takip edip etlerini koparmış ve Solomon'a saldırmak üzerelermiş ki Solomon uyanmış.

Yeter bu kadar! David Ha-Reuveni kendine böyle bir yeni ortak istemiyordu. Ama olan olmuştu artık ve misyonu zarar görmüştü. Kral João'ya göre eski dinine dönen Solomon, David'in varlığının topluma ne kadar zarar verebileceğinin

¹⁵ Lenowitz, s. 115-16.

en açık göstergesiydi. Maiyetinin gözdelelerinden olan bu Yeni Hıristiyanı nasıl kaybettiye başkaları da onu izleyebilirdi. João küçük Yahudinin Portekiz'den ayrılmasını istiyordu ve ona gemi, silah veya subay vermeyecekti. Kral, David'e, madem böyle, git kayınbiraderim, İmparator Karl'ı gör veya Roma'ya, papaya dön, demiş. Ona bir yol tezkeresi sağlayacağını söylemiş, ama David, kendisinden bekleneceği üzere, gücenmiş. Papa Clemens'in ona verdiği, ona güvendiğini gösteren *parşömenin* yanında *kâğıttan* bir yol tezkeresi olacak şey değildi. Yahudinin küstahlığı karşısında yine yumuşayan João, Portekiz'de ne yazık ki böyle bir âdetimiz yok, ama sana olan sevgimden tezkerenin parşömene yazılmasını emredeceğim, demiş.

David ile Solomon ayrı ayrı, yola düşmüşler. David neden olduklarından dolayı affedemediği, bir daha görmek istemediği müridine öfkeyle, rüyasında Kudüs'ü gördüğüne göre oraya gitmesini ve bir an önce yola çıkmasını söylemiş: "Buralarda bir daha görünme, yoksa seni ya yakacaklar ya da öldürecekler." Solomon gerçekten de, Katolik yetkilileri en çok kızdıracak güzergâhı seçerek, David'in amansız rakibinin topraklarına, yani Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşmış. Türkiye'deki Yahudi cemaatlerinin en büyüğünün bulunduğu Selanik'te kendini Tevrat, Talmud ve Kabala incelemelerine vermiş, öğrenme hızıyla ve araştırmalarının kapsamıyla hocalarını şaşırtmış. *Şulhan Aruh* (*Kurulu Sofra*) adlı kural kitabının yazarı, büyük haham Joseph Karo bile öğrencisinin kendini kutsal metinlere bu kadar adanmasına şaşmış. Kısa süre öncesine kadar bu kadar cahil olan birisinin bu alanda böyle bir deha haline gelmiş olması bir mucizeydi. Özel bir yeteneğe sahip olmalıydı. Bu "yeniden doğuş" eski kabuğun içinde yeni bir ruhun yaratılması şeklindeki Kabalacı kavrama tamı tamına tekabül ediyordu.

Bu arada David de geldiği yoldan o kadar yavaş geri dönmeye başlamış ki kralın ona Portekiz'i terk etmesi için tanıdığı iki aylık süreyi aşmış. Çünkü Reuben kabilesinin elçisi

kendisiyle ilgili kurduğu hayalden vazgeçememiş. Moralinin bozuk olmasına rağmen, talihinin dönmüş olmasını bir fırsata çevirmeye karar vermiş ve kendi kendini mülksüzleştirerek eski şanına dönebileceğini düşünmüş. Böylelikle zarif süslemelere sahip zırhı ile kılıçlarını, uğradığı bir kentte kendisini ağırlayanlara vermiş; İtalya'da kendisine verilen elmas taşlı altın yüzüklerini başka bir kentte kaldığı evin hanımına hediye etmiş. İpekli giysilerini ve cüppelerini başka yerlerde başka insanlara dağıtmış: David, Yahudilerin Aziz Franciscus'u gibiydi. Hatta bir ara, satın aldığı çok güzel bir atı, süslü koşum takımıyla birlikte João'ya göndererek bu ulvi davranışla ikisinin aynı düzeyde olduğunu ima etmiş. Yol boyunca *Marrano*'lar onu görmek için çaba sarf etmeye, elini öpmeye, ayrıldığı zaman arkasından ağlamaya devam etmişler. Beja'daki *converso*'lara morallerini bozmamalarını, Kudüs'ün geri alınması için hâlâ büyük savaşlar verilmesi gerektiğini, ama bir gün mutlaka Kurtarıcı'nın Siyon'a geleceğini anlatmış. Yine katırlara binmiş ve bir gün nihayet Faro'ya yağmur altında, yürüyerek ulaşıp, Solomon Cohen ve bir hizmetkârı ile birlikte eski püskü bir gemiye binmiş. Ama onur kırıcı davranışların sonu henüz gelmemişti. Rüzgârın dönmesiyle gemi bir İspanyol limanına sığınmak zorunda kalmış ve yetkililer David'in belgelerini inandırıcı bulmamışlar. David hapse atılmış, adamları kötü muameleye maruz kalmış. Serbest bırakıldıklarında İspanya'nın güneyi boyunca yolculuk yaparak Granada'da beş yıl önce yer alan bir depremden dolayı muhtaç hale düşmüş eski Müslümanlara yardımcı olmaya çalışmışlar.

David'in başından geçen talihsizlikler onu daha güçlü kılmış. Tanrı onu sınıyordu. Acaba kendine başka bir Hıristiyan hami bulabilir miydi? Portekiz kralının David'e önermediği tek yer Fransa'ydı, dolayısıyla David Fransa'ya gitmeye karar vermiş, ama 1528'de oraya vardığında tutuklanmış ve Kral François'nın emriyle serbest bırakılana kadar iki yıl hapiste çürümüş. Ancak Fransızların el koyduğu eşyaları arasında

yanında her yere taşıdığı parşömen üzerine mektuplar ve değerli sancakları vardı. Onları geri almaya çalışmak David'in sonu anlamına gelebilirdi. David de 1530'da İtalya'ya dönmüş ve başına gelen bütün felaketlere rağmen yılmamış, o dönemde Bologna'da imparatorluk tacını giymek üzere olan V. Karl'ın huzuruna çıkmaya çalışmış. Venedik ve Mantova gibi şehirlere gittiğinde kalabalıklar tarafından coşkuyla karşılanmış, ama ondan kuşku duyanların sayısı da giderek artıyordu. İsrail'in Umudu artık David değil, Solomon Molho'ydu. Sabbioneta'nın saygın hahamı Azriel Dena Solomon konusunda ne kadar heyecanlıysa David konusunda da bir o kadar kuşku duyuyordu.

David'in yıldızı sönerken Solomon'un yıldızı parlamış, hatta çırağın şanı ustasınınkini aşmış. Solomon, David'in Mesih'in habercisi olduğunu, ama kendisinin asıl Mesih olduğuna inanmaya başlamış. Ve Solomon, David'in sahip olmadığı bir yeteneğe sahipti, o da belagatinin güçlü olmasıydı. Selanik'te Tevrat konusunda vaazlar olan *deraşa*'lar vermeye ve inancın daha derin ve daha geniş kapsamlı hakikatlerini anlatmaya koyulmuş. Şöhreti o kadar çabuk ve o kadar uzaklara yayılmış ki onu dinlemeye Yahudiler de, Hıristiyanlar da gelirmiş. Döneminin peygamberi olduğuna dair olağanüstü bir inanç sergilemeye devam etmiş; ünü yayıldıkça ve Yahudiler aralarında Solomon'un belki de bir öncü değil de Mesih'in ta kendisi olduğunu söylemeye başlayınca Solomon onlara karşı çıkmamış. David'inkiler gibi sancaklar edinmiş, üzerine Kabala tarzında harfler, isimler ve sayılar işlenmiş kıyafetler giymeye başlamış. Giderek bir *magus*'a, yani Mesih benzeri bir prens-büyücüye dönüşürken tuhaf ilahiler ve Kilisenin çöküşünü sağlayacağını iddia ettiği, anlaşılmasız sözler söylemiş. Bütün bunlara ve din değiştirme macerasıyla ün salmış olmasına rağmen 1529'da Roma'ya gittiğinde Papa Clemens başlangıçta onu Engizisyon'dan korumuş. Roma'nın yağmalandığı 1527 yılı için önceden "Edom'un yok olacağı" yıl kehanetinde bulunduğunu

açıklamış. Şimdi de dilencilerle birlikte Tiber nehri üzerindeki bir köprüde yaşayıp nehrin taşacağını öngörmüş ve nehir gerçekten de Ekim 1530'da taşmış. Bunu öngörmek kolay olabilirdi, ama Solomon aynı zamanda sinagogda Portekiz'de bir deprem olacağını ilan etmiş ve 26 Ocak 1531 böyle bir deprem gerçekleşmiş.

Roma'nın imparatorluk ordusunun isyancı askerleri tarafından üç gün boyunca korkunç bir şekilde yağmalanıp tahrip edilmesi sonrasında papa sarsılmıştır, âciz haldedir, Medicilere özgü, parlak muhakeme gücünün yerini felaket senaryoları alır. Bu durum, Solomon Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenli ortamından ayrılıp Roma'ya gelmeye cüret ettiğinde Clemens'in neden David Ha-Reuveni'yle görüşmelerinde göstermediği ilgiyi Solomon'a bu kadar yoğun bir şekilde gösterdiğini açıklayabilir. David Portekiz'den malından mülkünden kurtulmuş bir çileci olarak ayrılmış olabilirdi, ama Solomon gerçek bir tövbekâr Yahudi gibi dilenci kâse-siyle Roma'nın kapılarında otuz gün oturunca ona fark atmıştı. Bu, her iki dinin müritlerine çekici gelecek türden bir davranıştı. Clemens, Solomon'a duyduğu saygının bir göstergesi olarak Hristiyanlığın merkezi olup Luther'in sapkınlıklarıyla mücadele etmekte olan bu şehirde onun vaazlarını matbaada bastırmasına izin vermek gibi olağanüstü bir adım atmış. Protestanlardan nefret etmek, bu türden bir Yahudiye sevmeye engel değildi. Hatta bu iki içgüdü arasında gizemli bir bağ bile olabilirdi.

Bütün bunların daha da şaşırtıcı olmasının bir nedeni daha da vardı, o da Solomon'un kendinin teknik ve yasal açıdan yeniden Yahudiliğe dönmek gibi bağışlanamaz bir günah işlemiş, sapkın bir Hristiyan olması, üstelik hayatının geri kalan kısmını Yahudiliği yaymak için yoğun bir şekilde uğraşarak geçirmesiydi. Bundan dolayı Engizisyonun baş hedefi olması normaldi ve bir kere ihbar edildi mi sonuçlarına katlanmak zorundaydı. Onu himayesi altına alan papanın bile yapabileceği bir şey yoktu. Solomon korkunç işkencele-

re tabi tutulup mahkûm edilmiş. Standart uygulama olduğu üzere, kendisine yeniden Hristiyanların arasına katıldığı takdirde kurtulma imkânı tanınmış, ama Solomon bu daveti inatla reddetmiş. Odunlar üst üste yığılmış, ateşe verilmişler ve Solomon Molho yakılarak öldürülmüş.

Ancak o gün papanın bir ziyaretçisi şaşkınlık içinde üzerinde en ufak bir yanık yarası olmayan Solomon'u papanın sarayında dolanırken görmüş. Clemens, dostu Yahudi Solomon'un yerini zavallı birinin almasını ve başkasının şehit olmasını sağlamıştı.

Peygamberimiz için bu kadar yeterli değil miydi? Artık oradan sessizce ayrılıp o kadar Yahudi dostunun olduğu, vaaz verebileceği, insanların onu dinleyeceği ve okuyacağı Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenli topraklarına dönse olmaz mıydı? Belli ki hayır. Ama Prens David ile Kral Solomon'un kendileri için hazırladığı olağanüstü sonu hiçbir bilimkurgu yazarı akıl edemezdi. David ile Solomon'un yolları bir kez daha, İtalya'da, muhtemelen 1532 yılında kesişmiş: Her ikisinin de Yahudilerin kurtuluşu gibi muhteşem bir proje için yeni fırsatlardan ziyade kendilerine sığınacak bir yer arıyor olmaları gerekirdi. David hapsedildiği dönemde çektiklerine rağmen veya belki de olanlardan dolayı kendine inancını yeniden kazanmış ve kültürel açıdan renkli, büyük bir nüfusu olan Mantova'da Dük Federico Gonzaga'nın huzuruna çıkmayı talep etmiş ve elde etmiş de. Ama kendisini ağırlayan, dostu olduğunu sandığı bir Yahudi ailesinin onu Gonzaga'ya ihbar ettiğini bilmiyordu. İtalya'nın en ünlü Yahudi hekimlerinden birinin kardeşi olan Abraham Portaleone'nin evinde kalırken, hem V. Karl hem de Papa gözündeki itibarını artırmak amacıyla, kardeşi Kral Joseph tarafından yazdırıldığını iddia ettiği mektupları aslında, belgeleri eski ve yıpranmış gösterme sanatını öğreteceğini söylediği Mantovalı bir kâtime yazdırmış. Bu duruma çok sinirlenen Portaleone, David'in sahtekârlığını dükün maiyetine bildirmiş, haber oradan Roma'daki Mantova elçisine, oradan da impa-

ratora ulaşmış. O andan itibaren David'in bir sahtekâr olduğuna dair hiçbir şüphe kalmamış.

Ancak bu durum henüz herkes tarafından bilinmiyordu. Kendini Yahudi ve Yahudi olmayan çevrelere ilk tanıttığı yer olan Venedik'e dönen David, planını gerçekleştirebileceğine inanmaya devam ediyordu. Venedik Cumhuriyeti'nin yönetimi, en zeki yurttaşlarından biri olan coğrafyacı Ramusio'yu David'i güzergâhları ve kökenleri konusunda sorgulamakla görevlendirmiş ve aralarındaki sohbete son derece dirayetli bir asil olan Marin Sanudo tanıklık etmiş. David bu arada hikâyesini daha mütevazı şartlarına uyacak şekilde değiştirmişti. Artık amacı askeri bir sefer için silah toplamak değil, yakın zamanda gerçekleşecek büyük savaşı haber vermektir. Her halükârda Ramusio'nun da, Sanudo'nun da David'in anlattığı her şeye inandığı anlaşılıyor.

Yahudi umutlarının ve kefaretinin iki simgesi –Prens ile Mesih– vazgeçmeleri için yapılan telaşlı girişimlere rağmen, 1532'de V. Karl'ın İmparatorluk Meclisi'ni topladığı Bayyera'daki Regensburg'a gitmişler. Böyle bir görüşmenin riskli olabileceğinin bilincindeydiler, ama her ikisi de gezegenlerin hizalanmasını kontrol etmişti ve bunun Mesih'in gelişini hızlandırmak için en uygun zaman olduğuna şüphe yoktu. İmparatoru sultana savaş açmakta acele etmeye teşvik edecekdiler. Regensburg'da hazır bulunan ve piskoposlarla, krallarla ve düklerle müzakere etmekte deneyimli olup imparatora karşı sorumlu olan Rosheimli Haham Josel bu tür gözü kara bir hareketten ancak kötü olayların kaynaklanabileceğinin farkındaydı. Alman topraklarında hem Lutherci hem de Katolik saflarında büyük bir agresiflik hali söz konusuydu: Haham Josel, David ile Solomon'a imparatoru kışkırtmamanın yerinde olacağını söylemiş. Haham muhtemelen ikilinin bir tuzağa düşmek üzere olduğunu önceden biliyordu.

Ama David de, Solomon da onu dinlememişler. Regensburg'a prestijlerinin zirvesinde, sancakları dalgalanarak, papanın kalkanını ve "Tanrı'nın İbranice isimleriyle kutsanmış"

büyük bir kılıç taşıyarak girmişler. Şehrin Yahudi tarihinden etkilenmiş olabilirler. Burası Bavyera'nın en eski Yahudi cemaatiyken, hamileri olan İmparator I. Maximilian'ın ölümünden sonra, Şubat 1519'da Yahudiler kendi sinagoglarının içini yıkmaya mecbur edilip yıkıntılarının üzerine Meryem Ana'ya adanmış bir kilisenin inşa edildiğine tanık olduktan sonra cemaat dağılmıştı. Regensburg Yahudilerinin çoğu Venedik'e gitmişti ve Reuveni çoğuyla tanışmış, korkunç hikâyelerini dinlemiş olmalı. Haham Josel'e göre Yahudilerin istikbalinin elçileri Karl'ın huzuruna çıkmayı başarmışlar. David'in bir sahtekâr olduğuna dair gelen bilgiye rağmen imparator neredeyse iki saat boyunca ikilinin sultana savaş açma konusundaki olağanüstü teşviklerini ve tabii Reuben ile Gad kabilelerinin ve Manasse'nin yarısının savaşçı elçisi David'in bu kutsal ordunun generallerinden biri olma arzusunu dinlemiş. İki Mantovalı vakanüvis, ikilinin imparatorun kendini Yahudi dinine geçmeye teşvik etme cüretinde bulunduğunu belirtmişler. Biri hayal dünyasında yaşayan bir maceraperest, diğeri kendini Mesih kimliğine kaptırmış iki Yahudinin birdenbire ortaya çıkıp saray saray dolaştığı, kardinallerin, bir papanın ve kralların huzuruna çıktığı, baştan sona hayret verici olan bu vakayinamedeki en tuhaf olay, ikisinin üzerlerinde Tanrı'nın adının harflerinin gizemli bir sıralamayla işlendiği kıyafetleri içerisinde, hem Türklerle hem de Protestanlarla mücadele etmekte olan Katolik âlemin hükümdarının karşısına çıkıp onu, talihinin yaver gitmesi için Yahudiliği kabul etmeye ikna etmeye çalışmasıdır. Bu cüreti açıklayabilecek tek şey, David ile Solomon'un Yahudi tarihinin, Yahudilere zulüm uygulayanların aniden kefaretinin aracılara dönüştüğü bir ana geldiğine inandırılmış olmasıdır. Her ne kadar hemen her konuda inanılmaz şekilde yanıldılsa da, Hıristiyan âlemindeki bazı hükümdarların ve danışmanlarının Yahudilerin uzun destanının Hıristiyanlığın kaderiyle iç içe olduğuna inandığı doğrudur. Üstelik bu, bu tür görüşlerin ne ilk ne de son örneği olacaktır.

Solomon kendi kendine, imparator yetişkin sünnetinin uygulanmasında kendisini örnek almayacak olsa da, görüşmelerinin oldukça iyi geçtiğini ve kendisine Regensburg'da ikamet izni verileceğini düşünmüştü. Ama yanılıyordu. Belagati her zamanki kadar etkileyici değildi. Söyledikleri mistik, akılcı, dinsel, stratejik, geleceği öngören, retorik veya ruhani olsa da, söylediği bütün kelimeler onu tamamıyla yüzüstü bırakmıştı. Kendi kendilerini Yahudilerin kaderinin temsilcisi seçen bu ikili Karl üzerinde nasıl bir izlenim bırakırsa bıraksın, sonuçta Habsburg hanedanının lideri dehşet içindeki danışmanlarına kulak vermiş. Saçma sapan konuşmaları bir yana, iki Yahudi büyük bir tehlike de teşkil ediyorlardı. Dolayısıyla Regensburg'da ikamet izni elde etmek yerine Solomon da, David de zincirlenip hapse atılmış. Solomon Mantova'ya götürülmüş ve Engizisyon burada onu sapkınlık ve Yahudiliği yayma suçlamalarıyla yeniden yargılama fırsatı bulmuş. Seküler yetkililer bu sefer doğru kişinin yakıldığından emin olmuşlar. Böylece Solomon da önceden belirlenmiş Yahudi kaderini benimsemek zorunda kalmış ve "İsmi Kut-sadıkları" için Kilise tarafından zulmedilen kuşaklar dolu su insana katılmış. David Ha-Reuveni ise, Engizisyon tarafından Hristiyanlıktan sapmakla suçlanamayacağından ilk anda Solomon'la aynı kaderi paylaşmaktan kurtulmuş, ama Yahudiliği yayma yasağını ihlal ettiğine şüphe yoktu. Bir ara-belgesel izler bu noktadan itibaren giderek seyrekleşir- İspanya'ya, muhtemelen Badajoz'a götürülmüş ve orada yakılarak öldürülmüş.

Ama İtalyan hahamlar Azariah de Rossi ile Joseph Ha-Cohen'in yazmaya başladığı tarih eserlerinde onların hikâyelerinden geriye bir şeyler kalmış. Hem David hem de özellikle Solomon, Yahudilikten ayrılanları Tevrat'a geri getirmeyi başaranlar olarak görülür, Solomon hele, hayatının noktalanma şekliyle dolaylı sayısız dindar ve âlim Yahudi tarafından Yahudi şehitleri arasına dahil edilmiştir. Reuben hareketi, Yahudilerin İspanya'dan sürülmesinden ve Engizis-

yonun devreye girmesinden itibaren Yahudiler ile Yeni Hıristiyanların ortak kimliklerini keşfettikleri ilk hareket olmuştur. Solomon'un şaşırtıcı, geleceği öngören yazılarından bazıları günümüze ulaşmıştır: Aralarında Roma'nın düşüşünü öngördüğü, Solomon'un coşkusu hissetmemize izin veren olağanüstü bir şiir olan *Kamışlar Arasında Yaşayan Hayvan*'dan bir bölüm de vardır. Kuzey Avrupa'nın daha kuşku-cu Aşkenazları arasında bile Solomon'un anısı Yahudi kutsal emanetleri haline gelen eşyaları sayesinde günümüze ulaşmıştır. İşlemeli cüppelerinden biri ve bir sancağı uzun bir yolculuk sonucunda, Yahudi kehanetleri ve büyüleri konusyla işi bitmemiş bir şehre, basılı Kabala metnlerinin ilk merkezi olan Prag'a ulaşmıştır. Bu eşyalar ilk olarak 1628'de teşhis edilmiş, sonra Maisel Sinagogundaki Zidovske (Yahudi) Müzesine kaldırılmıştır. Cüppe ile sancak orada, iklim kontrollü camekânlarında, ultraviyole ve kızılötesi ışınların zararına karşı fiberoptik kablolar ve ışık emici boyalar sayesinde korunarak, Kurtarıcı Mesih'lerini bekliyorlar da bekliyorlar.

2

Yolculuk

I. Caminho Difícil

Hep karanlıkta başlardı, rıhtımdaki son nöbetlerin bittiği, nöbetçilerin horladığı veya fahişelerle yattığı, gece yarısı ile gün doğumu arasındaki saatlerde. İnerinden çıkan küçük gececi hayvanlar gibi, fısıldaşan pelerinli karaltılar Tagus nehrinin iskelelerine inerdi ve yanlarında iki hafta sürecek Antwerp yolculuğu için gerekli eşyaları taşırlardı: Bir tencere, bir şilte, peksimet, biraz yağ, bir sandık dolusu giysi. Ailenin en güvenilir üyesi ki daima baba olmayabilirdi, altın dolu keseği üzerinde taşırdı; gerçi Yeni Hristiyan olmasalardı bu kadar çok düka altınına ihtiyaçları olmazdı. Ama adları Gomes, Dias ve Lopes olan bu insanların adları daha önce Cohen, Levi ve Benveniste'ydi ve Engizisyonun pençesine düşmeden önce Portekiz'den ayrılmaları gerekliydi.

Bazıları için bu yolculuk, zulümden ilk kaçışları değildi. Bazıları Lizbon'a İspanya'nın içlerinden, dağları aşıp gelmişti. Kendileri gibi zorla din değiştirmiş, sonra da karabiber ticareti sayesinde zengin olmuş büyük tüccarlardan söz edildiğini, Musa gibi kendilerine denizde yol açtıklarını

duymuşlardı. Tanrı'nın izniyle yolculukları kırk yıl sürmeyecekti, ama arabalarını yüklerken, karadan olsun, denizden olsun, yollarının uzun süreceğini ve zor geçeceğini hissediyorlardı. Yanılmıyorlardı da.

Her ne kadar Engizisyonun Portekiz'de inceleme yürütmesine izin verilmesi 1536 yılını bulursa da, böyle bir şeyin gerçekleşmesi ondan önceki beş yıl boyunca beklenir. O izin verileceğini öngören ve başlıca şüpheli konumunda olacaklarını bilen, 1497'de zorla din değiştirenler harekete geçtiler. Din değiştirdikten sonra Engizisyon'dan muaf tutulan Portekizli Yeni Hristiyanlar kapana yakalanma korkusundan kurtulamıyor, şeytani bir canavar şeklinde karşılarında çıkmasından korkuyorlardı. Göçmenlerin arasında belagati en güzel olan Samuel Usque, Engizisyon'dan sivri dişli bir yılan olarak söz ederken içindeki Daniel'i konuşturuyordu: "Sert çelik ile ölümcül zehir birleşip... tüyleri siyah zehre bulanmış binlerce kanadıyla havada yükseliyor ve her şeyi tahrip eden binlerce ayağıyla yere basıyor."¹ Portekiz kralı yolu kapadığına ve Yahudi diye adlandırmaya devam ettiği Hristiyanların göç etmesini yasakladığına göre nereye kaçmalı? Dövünüp Kutsal Topraklar'a ulaşmaları için dua etmek fazla bir sonuç vermeyecekti. Asıl ihtiyaçları olan şey, güvende olacakları, geceleri mumlarını söndürdüklerinde uyuyan çocuklarına zalim ellerin kalkmasından korkmayacakları bir yerdi. Venedik mi? Engizisyon oraya da ulaşmıştı. Este Dükkü'nün zulme karşı bir miktar koruma sağladığı, Venedik'in güneybatısındaki Ferrara olabilirdi. Orada İbranice kitaplar basılıyordu. Ferrara'dan kuş uçuşu Pesaro veya Ancona uzak değildi. Ama güvenlikleri açısından dağların üzerinden Adriyatik kıyısına ulaşan, fazla bilinmeyen ve pek devriye ge-

¹ Samuel Usque, *Consolation for the Tribulations of Israel*, ed. ve çev. Martin A. Cohen, Philadelphia, 1964, 198a. Usque'nin Ferrara'ya varışı ve *converso*'ların orada nasıl karşılandığı konusunda, bkz. Renée Levine Melammed, *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective*, Oxford, 2004, s. 112-14.

zilmeyen yoldan gitmeleri daha doğrudu. Adım adım, yavaş yavaş, hep dönüp arkalarına bakarak, Doğu'daki sultanın himayesine ulaşabilirlerdi. Türk sultanının Yahudileri bağrına bastığı söylentisi doğru bile olabilirdi.

Çaresizlerdi ama yalnız değillerdi. Lizbon ve Antwerp'te karabiber ve baharat tüccarlarından, yani Portekizli Yeni Hristiyanların en zenginlerinden oluşan bir konsorsiyum, yolculuklarına katkıda bulunmak ve en kötü günlerini atlatalarına yardımcı olmak için bir fon oluşturmuştu. Zengin Yahudilerle yoksul olanlar, güvende olanlarla olmayanlar arasındaki dayanışma artık Yahudi tarihinin herkesçe bilinen bir gerçeği haline gelmiştir; ama bu, kendilerine açıkça Yahudi diyemeyen, kiliseye giden, istavroz çıkaran ve İsa'nın bedeni ile kanını almak için diz çökenler tarafından sistematik olarak dayanışma sağlandığının ilk örneğiydi. Anlatılanlara göre bu acil yardım sandığı o kadar doluydu ki, İmparator Karl'ın kendisi, tabii varlığını kanıtlayabildiği takdirde, bu sandığa el koymaya can atardı. *Falso christiano** adını verdiği insanların maskesini düşürebilseydi paralarına sahip olabilirdi. Üstelik nakit para bu meselenin en önemli unsuru da değildi. Acil yardım komitesini oluşturan karabiber ticaretinin efendileri ticari zekâlarını kıtalararası bir kaçış yolu yaratmak için kullanmışlardı: Portekiz'in Atlantik kıyısından İngiltere'nin limanlarına, oradan da Manş denizinden Flandre'ye, bir uçtan bir uca Fransa ve Rheinland'dan sonra Alp dağlarının geçitlerinden Po vadisine kadar, gemiler, nehir feribotları, hanlar, vagonlar, sürücüler ve binicilerden oluşan bir zincir uzanıyordu. Lombardia'da kendilerini tespit etmek, tutuklamak ve haklarından gelmekle görevlendirilmiş muhafızları atlarmayı başardıkları takdirde Ferrara'ya sapasağlam ulaşabilirlerdi. Bazıları orada kalacaktı; diğerleri Apennin dağlarını aşp Pesaro ve Ancona'ya devam edecek, Adriyatik denizini geçip Ragusa'ya (gü-

* (İsp.) Sahte Hristiyan -çn.

nümüzde Dubrovnik) geçecek, oradan da nihayet, Portekiz'de yapmaktan kaçınmak zorunda kaldıkları her şeyi yapabilecekleri Kanuni Sultan Süleyman'ın krallığına ulaşacaklardı. Kadınlar ritüellerini yerine getirmek için hamamlarına dabalabilecek, erkekler sünnet olabilecekti. Dua etmek için bir araya gelecek, geçmişte kalmış cümleleri ve melodileri hatırlamak için kafa patlatacaklardı; Tevrat'ın yüksek sesli okumaları etrafta yankılanacak, hatta Tanrı affetsin, dualarının orta yerinde Şabat yahnisini düşününce ağızları sulanacaktı. Kendilerini bir süreliğine de olsa evde hissedeceklerdi.

Ancak Türkiye'ye ulaşana kadar, Antwerp'te kendilerine yardım edenlerin görevlendirdiği, "kılavuz" adını verdikleri adamların elinde olacaklardı. Paralarının, iki büklüm olmuş büyükbabaları ile büyükannelerinin, kollarındaki bebeklerin güvenliği bu adamların elinde olacaktı. Başka bir seçenekleri yoktu. Ancak yolculuğun hiçbir aşamasında güvenlikleri garanti altında değildi. Tagus rıhtımında bile bazıları ihanete uğrayıp sürüklenerek götürülmüştü. Şehrin rıhtımlarındaki polisten kaçabilmek için eşyalarıyla birlikte nehrin daha yukarısında küçük teknelere biniyorlar, mümkün olduğu kadar sessizce kürek çekilerek, nehrin ağzına demir atmış, Flandre'ye gidecek gemilere götürülüyorlardı. Gemi kaptanı ahlaksız olduğu takdirde, anlaşmaya varılan ücret ne kadar fahiş olursa olsun, ondan daha fazlasını bile isteyebilir, Londra'da veya Antwerp'te nakit parayla değişmek için getirdikleri incilerini çalabilirdi. 1530'larda ve 1540'larda gemilerde korsanlık çok yaygındı.

Samuel Usque Antwerp'te onları o küçük gemilerden, deniz tuttuğu için sapsarı, korku içinde ve genelde paralarından mahrum kalmış olarak inerken görürmüş. Burada Yahudilere yardım sağlayanlar onlara konaklama ve bir süre geçinecek kadar para verirlerdi, bir kolye, gümüş bir tılsım, gemideki talandan ne kurtulduysa onu Ferrara'da veya Venedik'te bozdurulabilecek kambiyo senetlerine çevirirlerdi. Yolculara nerede gizli sinagoglar bulabilecekleri söylenir-

di, ama özellikle davranışlarıyla veya tartışmalar çıkararak dikkat çekmemeleri için ciddi bir şekilde uyarılırlardı. Vaftiz olmuş olsunlar veya olmasınlar, Yahudiler genelde dünyanın en sessiz insanları sayılmazlar. Flandre'deki kısa süreli hamileri onlara kesinlikle gösterişli hareketlerde bulunmalarını tembihlerdi: Şabat günü sandıklardan küpeler, zarif dantel ve sırmalı kumaşlar çıkmayacaktı. Özellikle Şabat günü böyle şeyler olmamalıydı, yoksa hırsızların dikkati çekilirdi, hırsızlar da polise haber verirdi. Polis memurları herkesin malumuydu. Flandre'de Engizisyon yoktu, yerel uçbeyi ile belediye başkanının adamları da "Portekizlileri" görmemezlikten gelirdi, çünkü onlar olmasaydı Antwerp sıradan bir Flaman limanından başka bir şey olmazdı. Ama V. Karl'ın kız kardeşi olan kral naibesi sapkınlıkların izini sürüp Yahudilerden para sızdırmaya can atıyordu. İki kardeşe göre Yeni Hıristiyanlar tam da bu demektir: Yahudi doğanlar daima Yahudiydi, yakılana ve rüzgâr kemiklerinin külünü dağıtana kadar Yahudiydi.

Göçmenler yollarına devam edecek hale geldiklerinde yaklaşık yirmi kişilik gruplar halinde, ücretleri hamileri tarafından ödenmiş, üstü kapalı vagonlara veya ilkel arabalarına bindirilirlerdi. Onlara izleyecekleri güzergâh, yolculuğun sonraki duraklarında temas edecekleri kişileri nerede bulacakları, geceleri güvenle kalabilecekleri yerler konusunda talimatlar verilirdi. Bu talimatlardan biri (onu eline geçirip söz konusu ağı ortadan kaldırdıktan sonra onu arşivine kanıt olarak kaldıran Engizisyon sayesinde) günümüze ulaşmıştır. Bu sayede Antwerp'ten yola çıkanların güneye, Köln'e gittiklerini, burada "Vier Escara'nın Hanı'nı" aradıklarını biliyoruz.³ Orada kılavuzları Pero Ton-

³ Bu ayrıntılar, yolcular için İspanyolca yazılmış, 1544 tarihli, olağanüstü "*Regimento*"dan alınmıştır; bu anlatımın çok şey borçlu olduğu basılı versiyonu için bkz. Aron Di Leone Leoni, *The Hebrew Portuguese Nations in Antwerp and London at the Time of Charles V and Henry VIII: New Documents and Interpretations*, Jersey City, 2005, s. 185-8.

nello ile temas edeceklerdi. Tonnello'nun görev alanı, Ren nehri boyunca kiralık teknelerle Mainz'a kadar yapılacak yolculuktu (bir başka çok kullanılan transit noktası da Basel'dı). Yeni Hristiyanlar hem tasarruf etmek hem de teşhis edilip tutuklanma riskinden kaçınmak için geceleri de teknelerde kalırdı. Onlara yine seslerini fazla yükseltmemeleri talimatı verilirdi (bundan bu emre pek de uymadıkları anlaşılıyor), ama tabii bu kadar uzun bir yolculuk boyunca, bu kadar uzun süre bir arada tıklı kaldıkları için ara sıra aralarında tartışmaların patlak vermemesi zordu. "Hangi şartlar altında olursa olsun, saygın insanlar gibi davranmalı, her türlü kavgadan ve tartışmadan kaçınmalısınız." Mainz'ta, "Balık Sembolü olan Han"da bir başka kılavuz İsviçre'nin gölleri boyunca, güneydoğuya doğru devam edecek olan yolculukları için gerekli olan vagonları bulmalarına yardımcı olacaktı. Mainz veya Basel'in ötesinde, İsviçre'nin göllerinden tepelerine geçildiğinde otlakların ve suyun ardında Alp dağlarının meşum bir ışıkla parlayan zirvelerinin yükseldiğini göreceklerdi. O zamanda, *caminho difícil*, yani zor yolculuk olarak bilinen yolu tanıyan katır ve at sürücülerine teslim edilirdiler. Yeni Hristiyanlar mümkün olduğu kadar dağları yazın geçmeye çalışırlardı, ama zirvelerde mevsim daima kıştı. Yol bir patikaya dönüşürdü ve inişlerle çıkışlar o kadar dik olurdu ki yolcular arabalardan inip yürümek zorunda kalırdı, kendilerini yukarıya çekmek için kayalara veya kayaların arasından fişkıran çalılıklara tutunmaktan avuçlarının derisi soyulurdu. Bu kadar güçlkle yürümenin ve tırmanmanın yanı sıra eğilip arabalardan düşen çuvalları ve bohçaları da toplamak zorundaydılar. Alp dağlarından geçişi ilk elden yaşadığı anlaşılan Usque şöyle yazar: "Çok kişi çaresizlikten ve soğuktan öldü. Bazı kadınlar o soğuk ve zalim yollarda doğum yapmak üzereyken dul kaldılar."⁴

⁴ Usque, s. 208.

Po nehrinin vadisine vardıklarında onları yeni zorluklar bekliyordu, ama bu seferkiler insan kaynaklı olup daha da korkutucuydu. "Yahudi yanılıgısı"na sahip olanların kaçıp Türklere sığınmasından ve yanlarında sermayelerini, mallarını ve ticari bilgilerini götürmelerinden paranoya derecesinde korkan V. Karl, Antwerp'te bir "*Marrano işleri*" ofisi açmıştı ve görevlilerine gözaltına alma, tutuklama ve sorgulama gibi olağanüstü yetkiler vermişti, ama bunlar tabii gerçekte işkence ve soygun anlamına geliyordu. Bu ofisin başı Cornelis Schepperus, ama en hevesli görevlisi, yardımcısı Johannes Vuysting'di ve Pavia ile Milano'da (her ikisi de Habsburg'ların Milano Dükaliği'nda yer alıyordu) geçitlerden inen yollarda kontrol noktaları oluşturmuştu. Aileler vagonlarından zorla indirilir, onlara bağırılır ve "Yahudi köpekleri" olarak hitap edilir, dövülür, hapishaneye sürüklenir, kılavuzlarının, diğer kaçakların ve Antwerp ile Lizbon'da temas ettikleri kişilerin kimliklerini açıklamaları için işkenceye tabi tutulur, bütün malları ellerinden alınır. Yeni Hristiyanların kaçmasına yardımcı oldukları belirlenen gemi kaptanları, kılavuzlar ve eskortları ölüm cezasına çarptırılırdı. Vagonlardan bir çarmıh veya Meryem Ana'nın bir imgesini çıkarıp göstermek de işe yaramazdı. Lisanslı bir gangster gibi davranan Vuysting, korku içindeki (ve yoksul olduklarını iddia ettikleri zaman bile yanlarında gizli gizli hazine taşıdıklarına inanılan) kripto Yahudilerden mümkün olduğu kadar para koparmaya çalışırdı. Kötü muamele, hele de yaşlılara ve çok gençlere uygulandığı takdirde, işleri epey hızlandırır ve değerli taş dolu bir kesecik aniden, sihirli bir şekilde ortaya çıkıverirdi. Vuysting'in açgözlülüğü kendi sonu olacaktı, ama o, dağ geçitlerindeki yüzbaşılardan imparatorun kendisine kadar uzanan zincire nüfuz etmiş hırslı bir örneğiydi.

Bütün bunları Engizisyon arşivlerinden öğrenmiş olmamız, birçok Yeni Hristiyan'ın Ferrara'ya veya Adriyatik kıyısına ulaşamadığı anlamına gelir. Ama Antwerp'teki yardım

görevlilerinin yarattığı mucizelerle birçoğu da hayatta kalmayı ve Adriyatik'te bekleyen gemilere binmeyi başarmıştır. Yolcular yokluk çekerken ve korku yaşarken, kaçış güzergâhının en güçlü ve zengin düzenleyicisi, karabiber tüccarlarının en büyüğü Diogo Mendes'in (önceki soyadı Benveniste'ydi), onlar Antwerp'ten yola çıkarken ettiği duaları hatırlamış olmalılar: "İbrahim'in İshak'a, İshak'ın Yakup'a yaptığı dua-yı ben de sana yapıyorum... Kutsal Topraklar'da yeniden bir araya gelmeyi diliyorum."⁵

II. Kız Kardeşler

1537 yazının en sıcak günlerinde iki direkli bir karavela Portekiz'den Bristol'e doğru zorlu bir yolculuğa çıktı. Gemi Fransa'nın kıyıları boyunca ilerlemek yerine Atlantik okyanusunun batı rüzgârlarına doğru açıldığı için daha yavaş ilerliyordu. Ama Fransa kralının korsanlara hareket özgürlüğü tanıdığına dair haberler, daha güvenilir olduğu için daha uzun olan bu yolu gerekli kılmıştı, çünkü gemide Avrupa'nın en zengin kadınları arasında yer alan iki kız kardeş vardı. İkisi de gençti ve bilindiği kadarıyla Yeni Hristiyanların ileri gelenleri arasında yer alıyordu.⁶ Daha büyük olan Beatriz de Luna 18 yaşındayken baharat kralı, Affaitati ve Mendes şirketinden Francisco Mendes ile evlenmişti (ve 24 yaşında dul kalmıştı). Yaşı karısınınkinin iki katı olan Francisco'nun

⁵ A.g.e., s. 75.

⁶ Hayatlarının büyük kısmını Beatriz de Luna veya Beatriz Mendes ve Brianda Mendes olarak geçirmiş olan Gracia ve Reyna Benveniste için bkz. Cecil Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi* (Philadelphia, 1947); ayrıca daha yakın geçmişte, arşiv araştırmalarına da dayanan bir çalışma için bkz. Andrée Aelion Brooks, *The Woman Who Defied Kings: The Life and Times of Doña Gracia Nasi* (St Paul, 2002); Marianna D. Birnbaum, *The Long Journey of Gracia Mendes* (Budapeşte, 2003). Aron Di Leone Leoni'nin arşiv araştırmaları (bkz. yukarıda 2. dipnot) bu iki kız kardeşin kariyerleri konusunda bildiklerimizi sürekli olarak geliştirmemize yardımcı olmaktadır.

kasaları, gemileri, depoları, adamları ve milyonları vardı. Şirket faaliyetinin iki uç noktasındaki Lizbon ile Antwerp'te müthiş paralar kazanabilir veya kaybedebilir, prenslerin kronik derecede boşalmış hazinelerinin ya borçlarını affedebilir ya da borç verirken sıkı pazarlıklar yürütebilirdi. Affaitati ve Mendes şirketi barış ile savaş, zafer ile yenilgi arasındaki farkın kendisine bağlı olmasıyla gurur duyardı. Şirketin serveti gümüş ve inci, oniks ve yakut, karabiber ve tarçın, nakit para ve kambiyo senetlerinden oluşurdu. Tagus ve Scheldt nehirlerinin rıhtımları boyunca yer alan heybetli depolar, şirketin baharat envanterinin tabletleri ve tomarlarıyla tıka basa doluydu. Gemiler resmen kraliyet sözleşmeleri altında faaliyet gösterebilirler bile aslında Affaitati ve Mendes şirketinin siparişleri üzerine okyanusları aşarlardı. İki kız kardeşi kuzeye götüren bu karavela Antwerp'te Diogo Mendes tarafından kiralanmıştı; Diogo hem Beatriz'in merhum kocası Francisco'nun kardeşi hem de küçük kız kardeşi Brianda'nın talibiydi. Bu aile için "piyasa evlilikleri" olarak bilinen aile içi evlilikler güven demektir. Böyle hanedanlarda kayıpların, fırsatların, mülklerin ve sermayenin aile içinde tutulmasında fayda vardı.

İnsan *Marrano* olunca ne kadar dikkatli olsa azdı. Francisco Mendes ile Beatriz de Luna'nın Lizbon Katedralinin sunağında, Katolik töreniyle evlenmiş olmasına rağmen, ikili konusundaki kuşku hayatlarına bile mal olabilirdi. Pazar ayinine katılmaya daima özen göstermiş olmaları veya teyzesinin ardından Brianda adını verdikleri kızlarının törenle vaftiz edilmiş olması yeterli değildi. Dominikan keşişleri ve onlara kulak veren denizciler, liman işçileri, çörek ve endüljans satıcıları, hatta kralın kendi *Marrano*'lardan "Yahudi" olarak söz etmeye devam ediyordu. Kapalı kapılar ardında bir yerlerde, o görkemli törenlerden uzaklarda, gelenekler ve *halaha* din yasaları doğrultusunda, Arami dilinde yazılmış bir *ketuba*, yani evlilik sözleşmesi tanıklar huzurunda, sayısız maddesi hızla sıralanarak, kısık sesle okunmuş olmalıydı.

Soru sorup duranlar için Flandre yolculuğunun son derece masum bir açıklaması vardı. Beatriz ile Brianda, merhum Kral Manuel'in hekimi ve Lizbon Üniversitesinde önce "ahlak felsefesi" (yani Hristiyan teolojisi) sonra da tıp alanlarında hoca olan Samuel Micas'ın oğulları olan yeğenleri João ile Bernardo Micas eşliğinde yolculuk yapıyorlardı. Bu kadar kusursuz bir aileden gelen bu çocukların Louvain'deki Katolik Üniversitesinde okumaya gidiyor olması son derece mantıklıydı. İki kız kardeşin kayınbiraderi Gonçalo'nun da Antwerp'te işletme müdürü olan kardeşi ve ortağı Diogo'yla buluşmak üzere Antwerp'e gitmesi son derece doğaldı. Mendes şirketi ilk ofisini ve deposunu 1512'de Antwerp'te açmıştı. Büyük ağabey olan Francisco, Diogo'yu karabiber ve baharat ticaretini yönetmesi için Antwerp'e göndermiş ve Cremonalı GianCarlo Affaitati ile kısa süreli bir ortaklık kurmuştu. Çok geçmeden başka Yeni Hristiyanlar da Diogo'yu örnek alıp Flandre'ye gitmişti. Manuel Serrão, Gabriel Negro ve başka birçoğu şirkete katılmış ve hızla zengin olmuştu. Portekiz karavelaları, Asya'yı karadan geçtikten sonra gemiyle Venedik'e denizyoluyla ulaşan malların fiyatını kırmıştı. Egzotik mallar Lizbon'a ulaşıyor, oradan Antwerp'e götürülüp onları açgözlülükle bekleyen dünyaya ihraç ediliyorlardı.

Zevkler neden değişir ve sabit alışkanlıklar haline gelir, kim bilir? Çürümekte olan etin keskin tadına, bayat ekmek ve çöreklerin kuruluşuna kuşaklar boyunca alışmış olan burjuva, soylu ve aristokrat tüketiciler neden egzotik baharatları bir lüks olarak görmeyi bırakıp aniden olmazsa olmaz bir gereksinim olarak görmeye başlamıştı? Karabiber ve karanfil gibi Asya kökenli baharatlar yüzyıllardır Avrupa'nın (ve Ortadoğu'nun) beslenme rejimine dahildi ve Sri Lanka kaynaklı tarçın gibi bazılarının ticareti genelde Yahudilerin elindeydi. Ama baharatların kaynağından pazara gelişi, yani Hint okyanusunu ve Basra körfezini geçip ardından karadan kuzeye doğru veya Akdeniz'i aşarak yaptıkları yolculuğun uzunluğu, aristokratlar dışındaki herkes için fazlasıyla pa-

halı olmalarına yol açıyordu ve tarçın gibi daha uçucu baharatların muhafaza edilmesi zordu. Ancak karabiber orta sınıfların temel gıdaları arasına dahil olduğu andan itibaren bir daha bibersiz yemeklere dönmeye imkân yoktu. Böylece yiyecek alanında bir rönesans yaşandı. Şekerlemeler, çerezler ve kesme şekerler (*Marrano*'lar da Atlantik adalarındaki ilk şekerkamışı çiftliklerinden şeker ithal ediyorlardı) gündelik yiyeceklerin arasında yerini aldı. Böreklerle çörekler olsun, ekmeklerle muhallebiler olsun, her şey bir miktar şeker ve baharatla bambaşka bir tat alıyordu. Meyveli tatlılar, baharatlı sıcak sütler, kremalar ve pastalar, üzerlerine öğütülmüş tanecikler serpiştirildiğinde ne kadar lezzetli oluyorlardı. Sade, sert peynire kimyon tohumları eklendiğinde veya karanfiller saplandığında oluşan o güzel kokuda Doğu ile Batı buluşuyordu. Fasulye yemeklerine muskat eklenir olmuştu (Antwerp'te ve Amsterdam'da hâlâ öyle yapılır, zaten her türlü taze fasulye orada *sperziebonen* olarak bilinir); zonklayan bir dişin yarattığı eziyet de bir iki damla karanfil yağıyla kaybolup giderdi.

Bütün bunları Avrupalıların damak tadına sunanlar Gian-Carlo Affaitati ile Diogo Mendes ve münferit girişimlerinde yanlarına aldıkları ortaklardı. Bu topluluk Antwerp'te "Portekiz Ulusu" olarak bilinirdi. Bu gruba üye tüccarlar o kadar kısa sürede o kadar hızlı zengin olmuşlardı ki Lizbon'da ve Antwerp'te bazı sokakların tamamı, cepheleri taş kaplama, görkemli depolarına ve konutlarına ayrılırdı (depolar ve konutlar bazen aynı binada olurdu). Bu binalar, ticari girişimler için sermaye oluşturmak, senet, borç senetleri, vadeli sözleşmeler ve kambyo senetleriyle alım satım yapmak amacıyla 1531'de açılan dünyanın ilk borsası, sütunlarla sıralanmış yepyeni *Bourse*'ta önemli bir yer kaplardı. Ticari faaliyetlerini yürüttükleri heybetli Kipdorp mahallesi de "Portekiz" olarak bilinirdi. Diogo'nun evi, büyük, geleneksel tarzda bir parkın içinde bir konaktı, kuzenler ve teyzeler, kâtipler ve sekreterler, hizmetkârlar ve aşçılar derken (hemen hepsi Por-

tekizliydi ve harıl harıl çalışırdı) hane halkı altmışı bulan ticari bir saray gibiydi. Konağın içi baştan başa tablolar ve haritalar, mermer zeminler, sandal ağacı dolaplar, kaset tip tavanlar, duvar halıları ve Türk kilimleri, brokar damasko kumaşlarla süslüydü.

Gerçek anlamda dünyanın ilk küresel ticaretini yaratan Antwerpli Yeni Hristiyanlar mükemmel bir ticari geri besleme döngüsünün tam merkezinde yer alıyorlardı. Augsburg'un Fugger ailesi gibi Mendes ailesi de başlangıçta, madenlere yakın yaşamamalarına rağmen Tirol gümüşünün ve bakırının ticaretini yapmışlardı. Ancak Almanlardan farkları, Asya'da da tedarik ağlarının olmasıydı. Kahire Geniza'sının ortaçağa tarihlenen belge zulasında muhafaza edilen mektuplarda en azından XII. yüzyıldan itibaren Hindistan'ın Koromandel kıyısına yerleşmiş ama iç bölgelere de ulaşabilen Yahudilerden söz edilir.⁷ Ortaçağda ticaret rotaları Hint okyanusundan Basra körfezine, oradan karayoluyla Mısır ve Akdeniz'e kadar uzanırdı. Ama Portekiz filoları sahneye çıktığı andan itibaren ticaret ağları küresel hale gelmiştir ve dünyaya en çok yayılmış, ama kültürel açıdan bir olmaya devam eden bu toplum bu durumdan azami derecede faydalanmaya uygundu. Memleketlerinden sürülmüş olmak bir kez daha Yahudiler ve din değiştirmiş soyları için bir ticaret fırsatına dönüşmüştü. Özellikle Mendes ailesinin konumu, finansın ticaretle örtüştüğü alanlarda iş yapmaya çok uygundu. Aile şirketleri her mevsim filoları yola çıkaracak sermayeye, yani Hint tüccarlarının baharatları karşılığında almayı kabul ettiği tek şey olan altın külçelerine fazlasıyla sahipti. Malabar'dan gelen karabiber Lizbon'da gemilerden indirildiğinde resmen kraliyet tekeline giriyordu, ama acilen alıcılara ihtiyaç duyulduğunda, Portekiz kraliyeti de pazarlama alanında faaliyet göstermediğine göre başka ne yapı-

⁷ S. D. Goitein ve Mordechai A. Freidman (ed.), *Indian Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*, Leiden, 2007.

labilirdi? Denizlere hâkim bir imparatorluk olmak, hele de Hint racalarının ve Müslüman prenslerinin amansızca rekabet ettiği bölgelerdeki merkezlerini korumak için kaleler ve depolar bulundurmak çok masraf gerektiriyordu ve Portekiz kraliyeti sürekli olarak mali yokluk içindeydi. İşte, Affaitati ve Mendes, Portekiz'in mallarını alıp satacak durumdaydı. Bazen kraliyete avans ödenirdi, bazen de kraliyetin payını alması için Antwerp'te satış yapılmasını beklemesi gerekirdi. Her iki şekilde de karabiber ve baharat ticaretinden elde edilen gelir, Portekiz kraliyetinin toplam gelirinin dörtte birini oluştururdu. Ama mallardan sorumlu olan ticari şirket alışverişin şartlarını dayatır, malı alırken düşük fiyat öder, malları Flandre'ye gönderir, yüksek fiyata satar ve aradaki farkı cebine indirirdi. Doğrudan kraliyetle iş yapmanın bir diğer avantajı ticareti tekeline almak olduğundan şirket malları uluslararası piyasaya sürmeyip fiyatları manipüle edebilirdi. Sonra da kâr bir sonraki deniz yolculuğu için gerekli olan altın külçelere dönüştürülürdü, böylece şans filoları, sonsuza kadar devam edecek gibi görünen günbatımına doğru yol alıp dururlardı.

Bu düzenlemeler Eski Hristiyanların mahkemeleri ve maliyesi açısından hem iyi hem de kötüydü. Yeni Hristiyanlardan düzenli olarak alınan borçlar orduların ücretlerinin ödenmesine izin veriyordu, aksi takdirde ordular, Roma'nın uğradığı korkunç yağmalamanın da gösterdiği gibi, üzerinde hak iddia ettikleri şeylere el koymak isteyebilirler ve bu arada utanç verici olaylara neden olabilirlerdi. Ama İmparator V. Karl, nakit paraya daima çok ihtiyacı olmasına rağmen, borçlarını kapatmak için başkasından borç almak zorunda kalmasına, başka bir deyişle Almanlara ödeme yapmak için Yeni Hristiyanlarla pazarlık yapmak gerekmesine çok öfkeleniyordu. Her şeyin birbirine bağlı olduğu sonsuz bir borç döngüsü bir şekilde gidip yine Yeni Hristiyanlara, aşırı büyük evlerine ve depolarına, gemilerine, istif ettikleri gümüş, altın ve inciye, yardıma koşmaya hazır kâğıtlarla dolu

odalarına dayanıyordu; güçleri Eski Hıristiyanların gözünde aynı anda hem büyük bir ihtiyaç hem de küstahça bir tehdit teşkil ederdi. Hırsa ve harcamalara dayanan bu labirent kapana kısılan alacaklılar da, verecekliler de, hem güçlü hem de güçsüzdü ve bir yandan bağlantılar kurar, diğer yandan ayrılırlardı. Tamah, prenslerin Yeni Hıristiyanların kuşku uyandıran âdetlerini görmezden gelmesine neden olurdu. Dindarlıkları tuttuğunda veya keşişler tarafından kınandıklarında kısa süreliğine yeniden militan olurlardı. O zaman, Hollanda'da Engizisyonun olmamasına rağmen, suçlamalar, tutuklamalar, el koymalar, üstü kapalı veya apaçık tehditler birbirini izlerdi. Ve hayatları yeterince zora sokulduğu takdirde bu kendini beğenmiş Yahudi plütokratları her zaman-ki faaliyetlerine dönebilmek için biraz daha altın bayılmak zorunda kalırlardı. Dindarlığa başvurmak, sıradan bir haraç kesme yöntemiydi.

Portekiz'de, Karl'ın kayınbiraderi III. João haracı sonuna kadar dayatıp doğal sonucuna ulaşmasını istiyordu. Farne-se ailesine üye Papa III. Paulus'u Engizisyonu hâkimiyeti altındaki topraklara kabul etmeye ikna edebilseydi (ama Paulus bu konuda pek istekli değildi), Portekizli Yeni Hıristiyanların en zenginlerinin Yahudiliği yaymaya çalışan sapkınlar oldukları ortaya çıkarılırdı ve hem tutuklanırlardı hem de mülklerine el konurdu. Yalnız João da böyle bir şeyin tek sefere mahsus olduğunu biliyordu. Dola-yısıyla Mendes servetine el koymanın mı, yoksa ebediyen kendi hizmetinde çalıştırılmasının mı kendi çıkarına daha uygun olduğuna bir türlü karar veremiyordu. Mendes'ler olmasaydı sürekli borç altında kalan maliye, çok daha katı olan Almanlar ile İtalyanların insafına kalırdı. Sonuçta belki de en iyisi onları gözaltında tutmaktı. Böylelikle 1532'de yayımlanan bir kraliyet emirnamesiyle Yeni Hıristiyanların Azor adalarına veya Afrika'nın Atlantik okyanusundaki adalarına gitmek için bile krallıktan ayrılması yasaklandı ve aksi takdirde ölüm cezasına çarptırılacakları ilan edildi.

Başta gemi kaptanları, onlara yardımcı olacak Hristiyanlar da yakalandıkları takdirde ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Beş yıl sonra, 1537'de, Karl ile daha önce Macaristan kral naibesi, sonra da Habsburg Hollandası'nın valisi olan kız kardeşi Marie, *Marrano*'ların faaliyetlerine bir katı bir yumuşak davrandıkları geçiş dönemlerinden birinde yine Portekiz'den Flandre'ye göçe izin verdiler. Ancak Yeni Hristiyan cemaatinin liderleri pragmatizme dönüşün uzun süreli olacağını sanacak kadar saf değildiler. Bu durumda bu fırsattan hemen yararlanmak lazımdı. İmparator veya kral fikir değiştirmeden veya daha da kötüsü, Engizisyon onları yakalayıp mallarına el koymadan genç kadınları hemen Lizbon dışına çıkarmak gerekliydi.

Portekizli Yeni Hristiyanların Antwerp'e yolculuk yapma izni, ancak hiçbir şart altında daha doğruya, düşman Osmanlı Türklerinin topraklarına girmemeleri ve mallarını oraya götürmemeleri taahhüdü karşılığında veriliyordu. Böyle bir olasılığın düşüncesi bile Karl'ı müthiş öfkeliyordu. Ancak Engizisyon yavaş yavaş çevrelerini sararken Mendes kardeşlerin yaptığı uzun vadeli plan tam da buydu. Böylece kedi-fare oyunu oynamaya başladılar. Karl ile Marie, Hristiyan Flaman tüccar topluluğunun (Yeni Hristiyanlarla rakip olmadan kumaş ve başka toptan malzemelerin ticaretini yaparlardı), karabiber, baharat ve şeker imparatorluğunu kaybetmenin ekonomik açıdan bir felaket olacağına dair endişelerine katılmadan edemiyorlardı. Ancak kral aynı zamanda, hele karabiber tüccarları aslında özgür kalmış sapkın Yahudiler ise, bir Hristiyan olarak görevine de önem veriyordu. Ara sıra kılıcı Yahudilerin boynuna iyice yaklaştırmak gerekiyordu ki onu uzaklaştırmak için yüklü bir miktar ödesinler. Bu da bir tür haraçtı elbet, ama kraliyet tarafından Tanrı namına yapılıyordu.

Ara sıra böyle yapmaktan zevk alıyorlardı. Karl Regensburg'da İmparatorluk Meclisi'ne başkanlık ederken karşısına çıkan o rezil, küstah Yahudi "elçi" David Ha-Reuveni ile

kendi kendini Mesih ilan eden Solomon Molho'dan sonra, *falso christiano*'ların utanmaz iddialarından bıkip usanmış olmalıydı. Diogo Mendes'in evinde arama yapılmış, İbrani-ce kitaplar bulunmuş ve Mezmurlar Kitabı olduğu anlaşılmış. Mendes'e olabilecek en ciddi suçlamalar yöneltilmiş: Yahudiliğin ibadetlerini gizlice yerine getirmek; başkalarını Hristiyanlıktan dönmeye teşvik etmek; "Tanrı'ya ve imparatora ihanet;" ticaret tekeline aniden saldırgan hale getirmek ve en kaygı verici olanı, Yahudilerin Osmanlı yönetimindeki Selanik'e kaçmasına yardımcı olmak. Diogo Türkiye ile ticaret yapmak ve Venedik ile Ancona'ya ulaşmış Yahudilere yardımcı olmak dışındaki tüm suçlamaları reddetmiş.

Ama iki cephede Protestanlarla ve Türklerle mücadele etmek zorunda kalan V. Karl böyle safsatalarla uğraşacak halde değildi. Ancak Diogo'nun itirazları Karl'a sökmezken, imparatorun kayınbiraderinin krallığı olan Portekiz'in alar- ma geçmiş olması Karl'ı durumu yeniden düşünmeye itmiş. Diogo, en son baharat sevkıyatı Antwerp pazarında satılmadan, dolayısıyla da günlük geçimini bile zor sağlayan Portekiz kraliyeti gelirdeki payını alamadan tutuklanmıştı. Para arzı derhal kesilmiş ve Karl açısından ciddi sonuçlara yol açmıştı: İmparator Fugger ailesine borcunu zamanında ödeyemediği takdirde savaş yapma kabiliyeti bundan çok etkilendirirdi. Dolayısıyla Diogo gibi güçlü, Yeni Hristiyan bir tüccarın tutuklanmasının zincirleme etkisi imparatorluğu bile dize getirebilirdi.

Karl'a kıyasla ailesi bu durumu daha açık seçik bir şekilde görmüştü, çünkü para suyunu çektiğinden ilk etkilenenler onlar olacaktı. III. João ile Karl'ın bir başka kız kardeşi olan karısı Caterina çaresiz bir halde imparatora elçiler gönderdi. Başlangıçta, Antwerp'teki kardeşinin serbest bırakılması için elinden gelen her şeyi yapan Lizbon'daki kardeşi ve ortağı Francisco namına ricada bulundular. João imparatora yazdığı mektupta gözde *Marrano*'su Francisco'dan söz ederken "günümüzün en önemli, en saygın ve en iyi mallara sa-

hip tüccarı" dedi ve şöyle devam etti: "Bana hizmet ederken beni her açıdan o kadar memnun etmiştir ki, ona çok şey borçluyum ve ona elimden gelen iyiliklerde ve lütuflarda bulunmak bana büyük mutluluk verecektir."⁸ Kral ve kraliçe imparatorndan Diogo'ya adil davranılması, "hakları"na saygı gösterilmesi ve soruşturmanın düzgün ve tarafsız şekilde yürütülmesi için elinden geleni yapmasını rica ettiler. Burada ima edilen, Yahudi inancını yayma suçlamasının temelsiz olduğuydu ki bu bir anlamda doğrudu, ama bir anlamda da yanlıştı. Bu çok şaşırtıcı bir hareketti: Ülkesine Engizisyonu getirme konusunda ne kadar hevesli olduğu herkesçe bilinen Portekiz kralı, zan altındaki bir *Marrano* için elinden gelen her şeyi yapıyor, üstelik imparatora gönderdiği mektuplarda ondan Yeni Hristiyan soyadının yanı sıra eski Yahudi soyadı olan Benveniste olarak da söz ediyordu. João, Diogo Mendes'in kim olduğunu pekâlâ biliyordu, ama paraya ihtiyacı olduğu için eli mahkûmdu. João'ya destek olan meteliksiz krallar kardeşliğinin diğer üyeleri arasında, 1532'de hâlâ iyi bir Katolik olan ve hükümeti Mendes ailesinin bankacı tarafından düzenli olarak alınan borçlara bağımlı olan İngiltere kralı VIII. Henry de vardı. Diogo ve "Portekiz ulusu" ile Antwerp'teyken tanışan ve 1533'te İngiltere maliye bakanı olan Thomas Cromwell de şirketin olası çöküşü karşısında genelde duyulan dehşet tepkisini paylaşıyordu.

Böylece Karl da pes etti. Marie ile (dindarlık tasladığı kadar açgözlü de olan) imparator, Diogo'yu serbest bırakmak için nakit 50.000 düka altını fiyat biçti. Bu basbayağı şantajdı ve işe de yaradı. Diogo daha hapse bile atılmadan serbest bırakılmış, ama gözaltına alınmasının yarattığı şok ve aralarındaki en güçlü kişinin bir anda alaşağı edilebileceği, bir gecede muhtaç hale getirilebileceği, hatta asılarak veya yakılarak öldürülebileceği duygusu aile içinde unutulmayacaktı.

⁸ Herman P. Salomon ve Aron Di Leone Leoni, "Mendes, Benveniste, de Luna, Nasci: The State of the Art (1532-1558)," *Jewish Quarterly Review*, 88: 3/4, Ocak-Nisan, 1998, s. 135-211.

Lizbon'da Francisco akla hayale gelmeyecek şeyler düşünmeye başlamış: Şirketin ve ailenin malvarlığını ve üyelerini yavaş yavaş daha güvenli bir yere, Venedik'e belki, hatta daha da doğuya (ölüm riskinden dolayı hiç sözünü etmeden), Hıristiyan âleminin dışına taşımak daha ihtiyatlı olmaz mıydı? Ancak böyle bir şeyin düşüncesi bile son derece tehlikeliydi. Yeni Hıristiyanlara karşı getirilebilecek en ciddi, Yahudiliği bile yaymaktan daha kötü suçlama, Türklerle suç ortaklığı yapmaktı. Dünyanın en büyük servetlerinden birinin doğuya göç etmesinden daha büyük bir ortaklık olabilir miydi? Ama Francisco ne kadar ihtiyatlı olursa olsun, zihninde yola çıkmıştı bile. Artık yıl 1534'tü ve Francisco (sonradan görüleceği üzere, haklı olarak) ölümün giderek yaklaştığını hissediyordu. Planlarını büyük bir dikkatle yapmaları gerekiyordu. Portekiz yasalarının öngördüğü şekilde, devasa mülkünün yarısını 24 yaşındaki dul karısına, geri kalanın üçte ikisini de kızları Brianda'ya bırakacaktı. Geri kalanı Francisco'nun zenginliğine ve gücüne yakışacak bir cenaze töreni için kullanılacaktı. O cenaze töreni birkaç ay sonra yer aldığında, en kötü ihtimal gerçekleştiği ve parasına kavuştuğu için *Marrano*'lara yalvarmaktan kurtulan Kral João Engizisyonu Portekiz'e getirme çabalarını yenilediği takdirde çıkılacak yolculuk için her şey hazırды.

Engizisyonun Portekiz'e gelip gelmeyeceği, V. Karl'ın Papa III. Paulus'a uygulayacağı baskıya bağlıydı. VII. Clemens gibi Paulus da kendisine ve hazinesine iyiliklerde bulunan Yeni Hıristiyanları sıkıştırmaya can atmıyordu. Ama sabırsız bir imparator, tehditkâr bir imparator demekti ve Karl'ın kendisiyle ilgili evrensel Hıristiyan savaşçısı hayali her seferle giderek büyüyordu. 1535'te Kuzey Afrika açıklarında Barbaros Hayreddin Paşa'nın, sultanın emriyle İstanbul'un tersanesinde oluşturulan ve o ana kadar ölümcül olan donanmasına karşı büyük bir deniz zaferi kazanmıştı. Muhteşem Tunus, daha doğrusu yağmadan sonra Tunus'tan geriye kalanlar Hıristiyanlık namına alınmıştı ve imparatorun bu olaydan

duyduğu büyük coşku, kendisini bir haçlı gibi hissetmesine neden olmuştu. Hristiyanlığın altın çağını başlatma, hatta Kudüs'ü bile geri alma hayalleri kurmaya başladı. Portekizli Yeni Hristiyanların teslim edilmesi için Roma'ya büyük baskı yapıldı ve III. Paulus, üstü örtülü ama endişe verici tehditler karşısında boyun eğdi. 23 Mayıs 1536'da Portekiz'de Engizisyon Mahkemeleri kuruldu. Ve dört yıl sonra Lizbon her zamanki gibi bayram coşkusuyla düzenlenen ilk yakılma yoluyla infazlara tanıklık edecekti. Canlıların etinin, ölülerin de kemiklerinin, hatta gıyabında mahkûm edilenlerin suretlerinin yakılması XVIII. yüzyıl ortalarına kadar düzenli olarak devam edecekti. Suretlerin yakılması, söz konusu kişilerin mülklerine el konmasına izin vermeseydi anlamsız bir maskaralık olarak görülebilirdi.

Mendes ailesinin ihtiyati göç planı uygulanmaya başlanmıştı ki, farklı türden bir haber planının hızlandırılmasına neden olmuş. III. João, Portekiz Engizisyonu Mendes ailesinin başına nasıl bir iş açarsa açsın, mülklerinin kendi kontrolü altında kalabilmesi için, Francisco'nun dul karısı Beatriz'e kızı, küçük mirasçı Brianda'yı saraya götürmesini ve kızın Kraliçe Caterina'nın himayesinde yetiştirilip Eski Hristiyanlardan bir asille evlendirilmesini ısrarla tavsiye etmiş. Böylece Yeni Hristiyanlığın yarattığı leke hanedandan silinmiş olacaktı. Ancak bu öneriden gurur duymuş numarası yapan Mendes ailesi aslında sarsılmıştı. Tersine çevrilemeyecek bu Hristiyanlaşma sürecinden duydukları tiksinti bir yana, işin maddi tarafını da düşünmeleri gerekliydi. Ortak servetlerini kontrol altında tutmak için en iyi stratejileri daima klan içerisinde evliliklere başvurmak olmuştu. Mendes ailesinin bir üyesinin kadim bir soydan bir Eski Hristiyanla sunağın önünde evlenmesi, görünüşü kurtarmak için kilisede başka bir Yeni Hristiyanla evlenmesinden apayrı bir şeydi. Bu durumda yapacak başka bir şey kalmamıştı. Küçük kız, annesi ve teyzesi, yani Mendes ailesinin kadınları, Portekiz'den hemen uzaklaştırılmalıydı.

Marrano kız kardeşler 1537'nin yaz rüzgârları altında farklı limanlar ve farklı kimlikler arasında denizde yol almışlar. Başkalarının önünde Beatriz ve Brianda de Luna'ydılar; ama güverte altında, etrafta yabancılar yokken birbirlerine sonradan benimseyecekleri Yahudi isimleriyle hitap ederlermiş: Gracia ve Reyna. İsimler ne kadar gizlenirse gizlensin, onlara sadakat *Marrano*'ların dünyasında büyük önem taşırdı. İspanya'da "Mendes" adıyla vaftiz olmalarından önce, Benveniste ailesinin atalarının arasında hahamlar yer almıştı ve en önemlileri olan ve dindarlıkla ilmi kendinde birleştiren Şešet ben Isaac ben Joseph Arapça âlimi, hekim, Talmud ile Tevrat tefsircisi ve filozoftu. Francisco, Diogo ve Gonçalo'nun büyük büyükbabası Abraham Benveniste ise Kastilya'da "Rab de la Corte," yani Saray Hahamlığına yükselmişti ve kraliyetin Yahudi cemaatleriyle ilişkileri idare ederdi, vergileri belirleyip tahsil ederdi ve kraliyetin tamamının mali durumundan sorumluydu. Onun soyundan gelen Beatriz de Luna adını, Yahudileri himayesine alan ve bundan dolayı gözden düşen hayırsever Toledolu, asil Alvaro de Luna'dan almış olabilirdi.

Benveniste ailesinin itibarı, sürgün yılı olan 1492'de, Portekiz'e yerleşmelerine cömertçe izin verilen altı yüz saygın aile arasında yer aldıkları anlamına gelmiş olabilir (halbuki sayıları 100.000'i aşan din kardeşlerinin Portekiz'de sadece altı ay kalmasına izin verilmişti).⁹ Bu durum onları 1497'de Portekizliler tarafından zorla din değiştirmeye tabi tutulmaktan muaf kılmamış, ama bu zorlama Kral Manuel'in Yeni Hristiyanları yirmi yıl boyunca rahat bırakma taahhüdüyle birleştiğinde *Marrano*'ların dinlerine sadakatlerini büsbütün güçlendirmiş. Açık renkli tavuk etinden yapılan sosise domuz süsü verilebilirdi (zaten günümüzde de Lizbon'da "*marrano*" sosisi olarak bilinir). Cuma akşamları giydik-

⁹ Cecil Roth'un Doña Gracia konusundaki varsayımı bu yöndedir, ama Aron Di Leone Leoni'nin dediği gibi, bu bir varsayımdan öteye geçmemiştir.

lerinde ufak tefek değişikliklere gidebilirlerdi. Daha cesur olanlar Paskalya bayramı Purim'i şekerlemelerle ve Judeo-Espanyol, yani Ladino şarkılarıyla kutlamanın yollarını bulabilirlerdi. Bütün bunlar birbirine eklendiğinde elde edilen Yahudilik değildi, ama Yahudi hayatının inatla muhafaza edilen bir versiyonunu temsil ediyordu. Sonraki yüzyıllarda ve Mendes/de Luna kadınlarının Atlantik okyanusunun dalgaları arasında bir oraya bir buraya savrulurkenki şartlarına kıyasla daha zor veya daha kolay olan şartlarda sayısız neredeyse Yahudi, bazen Yahudi, yarı Yahudi, nostaljik Yahudi, isteyerek veya istekleri dışında Tevrat'ın kurallarını ihlal eden dindar veya dindar olmayan Yahudiler, Yahudi tarihinin bütün safhalarını yaşayacaktı. Kocasını Francisco'nun kilise ayinleri doğrultusunda defnedildiğine tanık olan Beatriz-Gracia, kocasını Kudüs'e bakan Zeytindağı'nda yeniden defnedilene kadar huzur bulmayacaktı.

Beatriz-Gracia ile Brianda-Reyna'nın Lizbon'dan Londra'ya, Calais'den de Antwerp'e uzanan yolculuğu sadece millerle ölçülemez. Mendes kadınları ve yeğenleri hayatlarını Yeni Hristiyanlar olarak sürdürürken Yahudi tarihleri konusunda ne bilirlerse bilsinler, Yahudiliği bütün tehlikelerine rağmen tamamıyla benimseyen bir dünyaya, kurtarıcılarla kılavuzların gizli dünyasına adım atmak üzereydiler. Coğrafi açıdan yakın olan Londra ve Antwerp cemaatleri sürekli olarak bir itici-çekici güç ilişkisi içindeydiler. Flandre'de baskı arttığında insanlar da sermaye de Thames'e geçerci; İngiltere'de sorunlar başlayınca –1542'de olacağı gibi– akıntı tersine dönerdi. De Luna kardeşler Londra'ya ulaştığında, Lizbon'da kalsalardı yaşayacakları ikili hayatı burada da bulmuşlar.¹⁰ 70 kişilik küçük cemaat gün-

¹⁰ Yahudilerin Tudor döneminde İngiltere'deki gizli dünyasını ortaya çıkaran ilk tarihçi Lucien Wolf'tur: "The Jews in Tudor England," *Essays in Jewish History* (Londra, 1934) içinde. Ayrıca bkz. Edgar Samuel, "London's Portuguese Jewish Community 1540-1573," Randolph Vigne ve Charles Littleton (ed.), *From Strangers to Citizens: The Integration of Immigrant Communities in Britain, Ireland and Colonial America 1550-1750* (Brighton, 2001) içinde.

düzleri ve tüccarlarla, saray mensuplarıyla ve meteliksiz asillerle olan iş ilişkilerinde alenen “Portekizli” olmak zorundaydı, çünkü IV. Henry dönemine ait *De haeretico comburendo* [Sapkınların Yakılması Üzerine] başlıklı bir emirname Yahudiliğin kurallarına uyan Hristiyanlar için ölüm cezasını öngörüyordu.¹¹ Dolayısıyla Lizbon’da olduğu üzere burada da Yeni Hristiyanlar daima kendi cemaatleri içinde evlenirdi ve ilk törenleri kilisede gerçekleştirdi. Bu ikili hayatı sürdürenlerden, sonradan Dunstan Anes veya “Ames” adını alan Gonsalvo Anes’in soyadı Portekizcede “Johannes’in oğlu” demekti, ama işin iç yüzünü bilenler için, Yahudilikte zorla din değiştirenler için kullanılan “*anusim*” terimini çağrışıyordu. I. Elizabeth döneminde ailenin soyadı Amis olmuş; üst düzey bir gıda dükkânı olan Dunstan, Hanedan Armaları Loncası’na bir arma ile kaydını yaptırmış ve kendini kraliçenin meskenine hizmet eden “Satıcı ve Tüccar” olarak tarif etmiş.¹² Ama durumları yine de riskliydi. 1542’de bazı “Portekizli” tüccarlar gizli Yahudi oldukları suçlamasıyla gözaltına alınmıştı; gerçi hiçbiri ölüm cezasına çarptırılmamıştı, ama mülklerine el konmuştu. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen, Cuma akşamları pelerinli karaltılar Luis Lopes’in Londra Kulesi yakınlarındaki evinin kapısını tıklatırmış. Gizlice sinagog haline getirilmiş mekânda mumlar yakılır, dualar fısıldanmış.

Kız kardeşler Londra’ya ulaştığında İngiliz *Marrano*’lar Tudor yönetiminin en pragmatik sembollerinden biri olup tam anlamıyla finans merkezi Londra’ya özgü olan Thomas Cromwell’in himayesi altındaydılar. Cromwell “Portekizliler” ile ilk olarak Antwerp’te karşılaşmış; şehre ikinci gidişi olan 1514’te, Mendes ailesi şirketini oraya taşıyalı iki yıl olmuştu. Cromwell onlarla el sıkışmış, sözleşmeler imzalamış, evlerinde ağırlanmış ve en iyi hekimlerin, kitapların ve yiyeceklerin onlarda bulunduğunu gözlemlemişti. Aralarında

¹¹ Samuel, s. 239.

¹² A.g.e., s. 240.

doğal olarak ticaret ilişkileri gelişmişti. Ham İngiliz yünü Flandre'ye gider ve ince kumaşa dönüştürülürdü; oradan İngiltere'ye karabiber gelir ve et temelli beslenme rejimlerine dahil olurdu. Cromwell ile efendisi Kral Henry'nin hırslı arttıkça "Portekizliler" onlara yardımcı olabilirlerdi. VIII. Henry'nin I. François de Valois'yı bile şövalyelere yaraşır ihtişam ve güreş alanında geride bırakmasını sağlayan Altın Kumaş Alanı'nın maliyetini kim ödemişti? Norwich'in sakinleri veya Devon'un ileri gelenleri olmadığı kesindi. Kraliyet donanması, ticaret filosu, kaleler ve geçit törenleri açısından benzer bir durum söz konusuydu. İngiltere'nin en muhteşem katedrallerinin ve manastırlarının inşasında kullanılan Yahudi parası sonuçta onların yok edilmesini emreden yönetim tarafından da kullanılacaktı.

"Portekizli" bağlantısı hem mali hem de teolojik açıdan gerekiyordu, dolayısıyla Bristol, Southampton ve Londra'daki işadamlarının ve hekimlerin bir kısmının yurtdışında ilmi bağlantıları olan hahamlar olması işe yarıyordu. VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den boşanmak için öne sürmek istediği sebep, Tevrat'taki erkek kardeşin dul karısıyla evlenme yasağını temel alıyordu. Levililer 18:16'da gerçekten böyle bir yasak söz konusuydu, ama kral, yüksek yargıç Thomas More ve Cromwell, Tevrat'ta genelde olduğu üzere, Tesniye 25:5'te tam tersi bir emir olduğunu keşfetmişlerdi: Buna göre merhum erkek kardeşin evliliğinden çocukları olmadığı takdirde onun dul karısıyla evlenmek bir görevdir. Catherine ile Henry'nin ağabeyi Arthur arasındaki evlilikte de ne yazık ki aynen böyle olmuştu. Din değiştirmiş Yeni Hıristiyanlar, böyle karmaşık durumlara çözüm bulabilecek insanlar olabilirdi, dolayısıyla onlar vasıtasıyla, kraliyetin gereksinimlerini karşılayacak hükümlerde bulunmaları için hahamlar seferber edildi. Ancak bu yönde görüş elde etmek amacıyla Venedik'e gönderilen Tudor elçisi bu görüşü desteklemeye hazır hahamların yanı sıra, can sıkıcı bir şekilde, tam tersi görüşe sahip hahamlarla da karşı karşıya kaldı.

Kralın boşanma davasının sonucu üzerinde etkili olabilecek bir Talmud tartışması, Londra'daki kaçak cemaatin isteye-bileceği en son şeydi, onun için yorum savaşlarından uzak durmaya çalışmışlardı.

Beatriz ile Brianda kendilerini kurtaranlarla tanışmak üzereydi. Bir tanesi, hem tüccar hem de haham olan ve "teoloji üstadı" olarak tanımlanan (başka bir deyişle cemaatin dinsel gereksinimleriyle ilgilenen) tek gözlü Antonio de la Ronha, Diogo Mendes'in de yakalandığı Antwerp'teki 1532 baskınlarında gözaltına alınmıştı. Ronha uslanmak yerine Londra'ya gitmiş ve göç zincirinin önemli bir halkası haline gelmiş. Antwerp'te işler tehlikeli hale gelince bu yeraltı ordusunun bir başka askeri olan Cristoforo Fernandez, Flandre'ye gidecek yolcuları, Antwerp'in güvenli olmadığına dair uyarmak amacıyla İngiltere'nin limanlarında -Southampton, Bristol ve Londra- görev almış. İngiltere'de gemiden inen ve sağ salim Londra'ya gönderilen yolcular buradaki kurtarıcılar sayesinde konaklama ve sığınma imkânı buluyorlardı. Görünüşü ne kadar korkutucu olursa olsun, Ronha göçmenlerin Portekiz'den yanlarında getirdiği değerli eşyaları alıp karşılığında onlara Antwerp'te bozabilecekleri kambiyo senetleri veriyordu.

De Luna kız kardeşlerin Londra'da bir süre kalmış olması (tam olarak ne kadar kaldıklarını belirlemek zorsa da birkaç ay olduğu kesindir), Antwerp'e göç yaşağının kalkmış olmasına rağmen durumun tehlikeli olmaya devam ettiğini düşündürür. Beatriz ile Brianda Manş denizini geçerek Calais'ye varmış sonra da kapalı faytonla Antwerp'e yolculuk yapmış olmalı. Oraya ulaştıktan sonra da hayatlarını erdemli Hıristiyan *senhora*'ları* olarak sürdürmeye başlamış olmalılar. Ama Londra'da olduğunun tersine, Flaman liman şehrinde gölgelerden sıyrılabilirlerdi. Burada birbirinden farklı, ama örtüşen iki hayatı aynı anda yaşamayı öğrenmiş

* (*İsp.*) Evli hanım -çn.

bir cemaatle tanışmışlar. Burada Hristiyan Daniel Bomberg'in yayımladığı İbranice kitapları görmüş olmalı; bu gibi kitapların üretimi, gerektiğinde Eski Hristiyan teologların ve filozofların süregelen ilgisiyle açıklanabilirdi. Ama yerin kulağının olduğu bu ülkede Bomberg'in de kurtarıcılar arasında yer aldığını öğrenmiş olmalı. İki kültürü birden yaşayan başka insanlar da, belki de gizlice *matza* pişirildiği veya koşer bir kasap tarafından et tedarik edildiği zaman Mendes ailesinin evine gelmiş olmalıdır: Aralarında şair ve tercüman, "Pyrrhus Lusitanus" olarak bilinen Diogo Pires ve Hristiyan ile Yahudi dünyaları arasında aracılık yapan hekimler olmalıydı.¹⁴ Hekimlerin en ileri geleni, vali Marie'nin de şahsi hekimi olan "Amatus Lusitanus"tu. *Converso* adıyla João Rodrigues de la Castela Branco Salamanca Üniversitesinden mezun olmuştu, ama başka birçokları gibi Portekiz'e Engizisyonun geleceğini öngörmüş ve Antwerp'e taşınmıştı. Burada eserlerini yayımlamaya başlamış ve vasküler sistem konusunda yürüttüğü anatomi çalışmaları sonucunda toplardamar kapakçıklarını tespit etmiş. Botanik bahçelerinin olduğu Antwerp'te ilaçlar üzerine yazdığı kitabına karabiber, tarçın ve zencefil gibi Asya ve Amerika'dan gelen bitkileri de dahil etme imkânı bulmuş. Hekimin Mendes ailesi gibi iyi bir Hristiyan olduğu varsayılmış, ama bu konuda kuşku olanlar kendine "Amatus Lusitanus" demesinin sebebinin eskiden ailesinin soyadının, "sevilen" anlamına gelen Habib olup olmadığını düşünmüş olabilir.

Mesele her zamanki gibi, Habsburg'lar için mali açıdan elzem olmalarının onlara soruşturmalardan muafiyet sağlayıp sağlamayacağıydı. 1532'de yaşadıkları korkulu günler böyle olmadığı anlamına gelebilirdi, ama o günleri atlattımlardı. Aradan yedi yıl geçmişti ve şimdi, 1539'da her şey iyi gidiyor gibi görünüyordu. Brianda ile Diogo Sevgili Meryem

¹⁴ Howard Tzvi Adelman, "The Venetian Identities of Beatrice and Brianda de Luna," *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, 25, Sonbahar 2013, s. 10-29.

Ana Katedralinde görkemli bir törenle evlenmişler. Bir yıl sonra doğan ve adını teyzesinden alan Beatriz resmen ve göstere göstere vaftiz edilmiş. Diogo ile ailesine, kraliyete ve şehre olan hizmetleri karşılığında evlerindeki özel şapelde ibadet etme gibi özel bir ayrıcalık bahşedilmiş. Şimdilik kimse o ibadetin ayrıntılarını sorgulamıyordu, zaten böylesi daha iyiydi, çünkü sonradan Engizisyon tarafından elde edilen kanıtlara göre bu şapel aslında İbranice *tefilla* olarak bilinen Yahudi dualarının İspanyolca okunduğu, çift işlevli bir sinagogdu. Mendes ailesinin kadınlarına da Karmelit manastırlarına erişim izni verilmiş; bu durum ne kadar dindar olduklarını gösteriyor olabiliirdi, ama (yine Engizisyon kayıtlarına göre) amacın *converso* ailelerinin manastırlara gönderdiği kızlarla temas kurmak olması daha olasıydı.

Ama kimse şartların hep böyle kalacağına inanmıyordu; Yahudilerin sığındığı limanlar daima geçici yerlerdi. İhtiyatlı kötümserliklerinde yanılmamışlar da. 1549'da Yeni Hıristiyanlar, muazzam zenginliğine katkıda bulundukları şehirden kovulacaklardı. Sonrasında yarım yüzyıl sürecek dinler arası şiddet, savaş ve katliamlar, bu durumu uzaktan seyreden Yahudilerde memnuniyet uyandırmayacaktı, ama Yeremya, Daniel ve diğerlerinin kehanet dolu metinlerine bir imparatorluğun daha çöküşü eklenecekti. Mendes dünyasının ileri gelenlerinden bazıları en kısa sürede şehirden ayrılacaktı. Amatus Lusitanus daha misafirperver olan Ferrara'ya geçecek, burada on iki kadavra üzerinde halka açık anatomi dersleri gerçekleştirecek ve vasküler tıp konusundaki en büyük eserini yayımlayacaktı. Sonra da kurtarıcıların güzergâhını izleyerek, yani Venedik, Pesaro ve Ancona'dan sonra Selanik'e ulaşacak, orada Hipokrat yemininin yeni, dokunaklı bir versiyonunu yazacak ve hekimlerden yoksullara ve zenginlere eşit davranmalarını isteyecek, sonra da 1568 yılındaki salgında hayatını kaybedecekti.

Amatus Lusitanus'un Antwerp'ten ayrıldığı 1540 yılında cemaat yine korkulu günler yaşamış. Kılavuzlardan biri ve

Diogo'nun akrabası olan Gaspar Lopes Milanolu Engizisyoncular tarafından yakalanmış, işkence sonrasında muhbirlik yapmayı kabul etmiş ve kurtarma ağını Engizisyon mahkemesine açıklamış. Her zamanki nakit para krizinden dolayı Marie ile Karl olanları görmezden gelmeyi kabul etmiş (Engizisyon yetkililerini öfkeliendirmiş olmalı); ancak bu seferki durum o kadar ciddiydi ki Diogo Londra'daki kurtarıcıları (Antonio de la Ronha dahil) ihtiyaten, olası acil durum önlemlerini konuşmak üzere Antwerp'teki gizli bir toplantıya çağırılmış. Artık 30 yaşına gelmiş olan Beatriz'in Diogo'nun sırdaşı haline gelmişti ve belli ki Mendes ailesinin servetinin kendisine ve kızına düşen paylarını idare etme ehliyetine sahip olduğuna inanılıyordu.

Dul *converso* kadınlarına güven duyulması sıra dışı bir şey değildi, hem Rabbinik hem de Yahudi olmayan yasalar açısından, merhum kocalarının mirasının (ve kendi çeyizlerinin) sahibi sayılırlardı. Beatriz örneğinin olağanüstü olmasının sebebi, Mendes ailesinin erkeklerinin onun bu kadar büyük bir serveti, ailenin toplamda belki de 600.000 düka altını değerindeki servetini idare etmesini kabul ediyor olmalarıydı. Ancak Beatriz ile kayınbiraderi arasında nasıl bir ilişki olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Bazı tarihçilere göre Diogo'nun asıl evleneceği kişi kardeşi değil, Beatriz'in kendiydi, ama VIII. Henry'nin de tanıklık edeceği gibi, genç Brianda'nın varlığı böyle bir evliliğe engel teşkil ederdi. Ancak bu noktada (hatta daha önce), iki kız kardeş arasındaki ilişkiler değişmeye başlamış. Bu iki kardeş kısa süre öncesine kadar, Rönesans'ın erdemli ve şehvetli kadın imgeleri doğrultusunda birbirinin zıddı olarak tasvir edilmişti. Beatriz-Garcia'yı eşet *hayil*, yani eşsiz, "değerli kadın" ilan eden (ve kendisinin hikâyesini anlatmakla görevlendirdiği yazarların dahil olduğu) uzun gelenek, genelde daha güzel, daha inatçı ve fevri, hatta kindar olarak tarif edilen Brianda'nın diğer uçta yer almasını gerektirir (ancak bu durum gerçeklerden ziyade, biri bilge ama çirkin, diğeri güzel ama

kötü, iki kız kardeşin Yahudi masalına olan ihtiyacı yansıtır olabilir).¹⁵

Beatriz ile Diogo, karı-koca olacaklarına diğer anlamda partner olmuşlar, yani dünyanın en büyük servetlerinden birini beraber yönetmişler. Diogo, Beatriz'e muhasebelerinin ihtiyatlı yönlerini öğretmiş olmalı (gizli hesaplar ve mülkler; Avrupa yolculuğunun çeşitli mola yerlerinde bozulabilecek kambiyo senetleri; gerektiğinde görünmez olan mürekkep; bazı kalemler için kodlu dil: Bütün bunlara yüzyıllar sonra başka Yahudi finans hanedanları da başvuracaktı).

Dolayısıyla Diogo Mendes 1543'te ölümcül bir hastalığa yakalandığında hem kendisinin hem de 3 yaşındaki kızının mülklerini idare etme sorumluluğunu karısına değil baldızına devretmiş. Diogo büyük bir soğukkanlılıkla elçiliği için bir de Luna'yı, miras meselesine gelince diğer de Luna'yı seçip bu arada karısıyla yaptığı evlilik öncesi antlaşmayı da ihlal etmiş. Belki de ilk seçiminden dolayı pişman olmuştu. Diogo'nun karısının servetini idare edemeyeceğini düşündüğü ve bu görüşünün sağlam nedenlerinin olduğu varsayılmıştır hep. Ancak Brianda'nın eksikliği ne olursa olsun, üçüncü kardeş Gonçalo onu böyle görmemiş olmalı ki 1545 yılında ölmeden önce hazırladığı vasiyetnamesinde mülklerinin yarısını iki kız kardeş arasında eşit olarak bölüşmeyi uygun görmüş. Ama nedeni ne olursa olsun, Diogo'nun kararı, dul karısı Brianda'ya kendinin ciddi şekilde küçük düşürüldüğünü hissettirmiş olmalı. Brianda artık ablasının vesayeti altında sayılırdı ve bunu sineye çekip kabul edecek karakterde biri değildi.

Öte yandan Beatriz vasiyetin hükümlerini yerine getiren kadın olarak yeniden doğmuş ve Avrupa'nın en zengin kadını haline gelmiş. Bu durumun tamamıyla farkında olan ve Affaitati ile Mendes ailelerini hoş tutup servetleriyle birlikte

¹⁵ A.g.e., s. 15. Adelman, iki kadının karakterlerine dair günümüze kadar geçerli olan anlatımı kökünden ve gayet mantıklı bir şekilde tersine çevirmiştir.

Antwerp'te kalmalarını sağlama ihtiyaçlarıyla sapkınların peşine düşme arzularını dengelemek zorunda kalan Karl ile Marie, Beatriz'in servetini kendi çıkarları için kullanmanın yolunu bulmaya çalıştılar. O muazzam zenginlik şimdilik onların sayılırdı, çünkü borçlulara ödenmesi gereken yasal miktar belirlenene kadar yediemindeydi, ama bir ara o yükümlülük yerine getirilecekti. Her iki dul kadının da, Hıristiyan inançlarını ne kadar göstere göstere yaşarlarsa yaşasınlar, imparatorluk maiyetinden kimseyle evlenmeyi kabul etmeyecekleri belliydi, ama Beatriz'in gelinlik çağına yaklaşan kızı belki de imparatorluğa sadakati tartışılmayacak, Eski Hıristiyan biriyle evlendirilebilirdi. İmparatorun gayrimeşru oğlu olup tamamıyla Habsburg'lara bağımlı olan Francisco d'Aragon'un uygun bir aday olduğuna karar verilmiş. Böyle bir evlilik Mendes servetinin genç Brianda'ya düşen devasa payının, dolduğu gibi yeniden boşalan imparatorluk hazinesine aktarılmasına izin verirdi. İnatçı Mendes ailesi bile Habsburg'larla akrabalık bağlarının olmasına hayır diyemezdi!

Ama hayır dediler. Beatriz zaten Portekiz'in Aviz hanedanının teklifini reddetmişti; ihtişam düzeyleri onlardan kat kat olan Habsburg'lar da benzer şekilde geri çevrilmişler. Beatriz'in klanının bütünlüğü, Yahudi ailesinin gizli bağları, imparatorluk ailesiyle akrabalık bağları kullanmaktan daha önemliydi. Ancak teklifi doğrudan reddetmenin riskli olacağını hisseden Beatriz cevabını bir süre ertelemiş. Marie, Beatriz'in evlenme yaşındaki kızını konuşmak için onunla görüşmek istediğinde Beatriz'in ne yazık ki (yine) rahatsız olduğu cevabını almış. Ve bu rahatsızlığın tedavisi yok gibiydi: Marie ağabeyine şöyle yazmış: "Annesi rahatsız olduğu bahanesini ileri sürüyor ve bu bahaneye tekrar başvurabilir."¹⁶ Duruma

¹⁶ Alice Fernand-Halpern, "Une grande dame juive de la Renaissance," *Revue de Paris*, 36:17, 1929, s. 148; Jacob Reznik, *Le duc Joseph de Naxas; contribution à l'histoire juive de XVIIe siècle*, Paris, 1936, s. 49; Brooks, *Woman Who Defied Kings*, s. 176.

sinirlenen ikili başka türden baskılara başvurmaya karar vermiş. Ve aniden Antwerp'teki Yeni Hristiyanların ve kaçış ağının başı derde girmiş. Yeni gelenler gözaltına alınmış, hapse atılmış ve işkence edilmiş. Mendes ailesi kaçakları sağlam bir şekilde korunan kendi evlerinde saklayarak daha da büyük risklere girmişler. Ancak Marie, Portekizli Yeni Hristiyanların kitle halinde Antwerp'ten ayrılmasından korkarak Mendes ailesinin üyelerini yeniden hapse atmaktan çekinmiş. Ama yine de bir ölüm kalım meselesi söz konusuydu.

Ve gitme zamanı gelmiş. Aile şirketinin senetlerinin idaresini devralan Beatriz hızlı ama ihtiyatlı bir şekilde Antwerp'teki faaliyetleri tasfiye etmeye başlamış. Pazarlığa tabi envanter sandıklara kaldırılıp iş ortakları tarafından depolara konmak ve muhafaza edilmek için Bavyera'ya gönderilmiş. Aile göç ederken yolda tahsil edilebilecek ödenmemiş borçların haritası çizilmiş. Çeşitli operasyon birimleri, Mendes ailesi nereye yerleşecekse orada ticari senet, nakit veya envanter şeklinde yeniden tesis edilmek üzere farklı biçimler altında farklı yerlere taşınmış. 1545 yılının baharında yola çıkma zamanı geldiğinde Beatriz, gidişlerinin sıradışı görünmemesi için Aix-la-Chapelle'deki (Aachen) kaplıcalara her yıl gitmeyi âdet haline getirmişti zaten. İmparatorluk yönetimi Mendes ailesinin yolculuk güzergâhının kuzey değil de güney olduğunu, yani önce Besançon'a, sonra Lyon'a, sonra da Rhône vadisine gittiklerini, dolayısıyla da İtalya'yı hedeflediklerini anlayınca Marie hem kendi saflığına hem de onların vicdansızlık olarak gördüğü kötü niyeti-ne sinirlenmiş. Kripto Yahudiler tam da onun tahmin ettiği gibi olduklarını göstermişlerdi, insanları kandıran o kabilenin üyeleri idi. Marie, Mendes'lerin nankörlüğünün Habsburg'ların amansız düşmanı olan Fransa kraliyet ailesine borç para vermeyi bile kapsayacağını düşünüyordu ki böyle düşünmekte tamamiyle haksız da değildi.

Mendes ailesinin Yahudi olduğu ilan edilmiş. Diogo ölümünden sonra, Yahudiliği yaymaya çalışmakla itham

edilmişti. Artık mallarına ve mülklerine (ve de alacaklarına) derhal el konabilirdi. Beatriz ile Brianda mahkemeye çağırılmışlar. Ama bu emir ilan edildiğinde iki kız kardeş ve kızları artık Venedik'e ulaşmıştı ve artık Habsburg'lar onlara ulaşamazdı. Beatriz ile 1537'de Lizbon'dan denize açıldığında 12 yaşında olan, şimdi ise ailesinin olağanüstü zekâsına sahip olan yeğeni João Micas, Habsburg'lar kendilerini yakalayıp geri götürmek istese bile, intikamlarının para karşılığı satın alınabileceğini hesaplamıştı. Tek sorun, fiyattı. João, hayret verici bir şekilde, uzun ve olağanüstü kariyerinin en dikkat çekici özelliği olacak olan gözü kara cesaretiyle, gidip Brüksel'de Marie'yle görüşmek için gönüllü olmuş. İlk toplantı o kadar iyi geçmemiş. João suçlamaların tersine, teyzelerinin Venedik'te hayatlarını Yahudi değil, "erdemli Hristiyanlar" olarak sürdürdüklerini iddia etmiş. Tek hataları Antwerp'ten yola çıkarken gerekli izinleri almamış olmalarıydı. Çünkü Portekiz kralının değil, imparatorun tebaasıydılar. Ama bunlar önemsiz şeylerdi. Asıl meseleyse, kaç para gerektiği idi.

João Micas'ın Avusturya ve Bohemya prensi Maximilian'ın okuldan arkadaşı olduğu düşünülünce pervasızlığı biraz daha makul karşılanabilir. Aralarındaki şahsi bağ o kadar güçlüydü ki prens, Habsburglu akrabası V. Karl'a ulaşmasına da izin vermiş. João, Marie'yle ikinci görüşmesinde, kısmen kendi cazibesini, kısmen de üstü kapalı tehditleri temel alan bir diplomatik beceri sergileyerek, Beatriz'in kripto Yahudi suçlamalarından muaf tutma fiyatını 30.000 düka altına indirmeyi başarmış. Bu antlaşma, ağabeyinin kandırıldığını düşünen Marie'yi rahatsız etmiş. Ama Protestan Almanlara karşı bir sefer daha yapılması planlanıyordu ve 30.000 düka altını da iyi bir meblağ idi. Mendes klanından sızdırılan paranın tamamıyla, yenmek ile yenilmek arasındaki ince çizgiyi teşkil eden arkebüzler ve toplar alınmış, süvari birlikleri oluşturulmuş. İmparator (her zamanki gibi) bir muharebe daha, sonra İsa'nın krallığı bütün ihtişamıyla

kontrolüm altında olacak ve bütün bu sefil oyunlar geçmişte kalacak diye düşünmüş.

Yerleştikleri Venedik'te kimsenin rahatsız etmediği kız kardeşlerin, adıyla kafaları karıştıran "*Ghetto Vecchio*"da daha büyük evlerin bulunmasına rağmen (üzerinde inşa edildiği dökümhanenin daha eski olmasından dolayı "*Eski Getto*") kendilerini *getto*'ya kapatmaya hiç niyeti yoktu. *Ghetto Vecchio*, Türk topraklarından Venedik'e gelen ve "Levanten" olarak bilinen Yahudilerin yerleşmesine izin verilen yerdi ve Venedik Cumhuriyeti'nin Müslüman imparatorluğu ile ticari ilişkilerinin ne kadar geliştiğinin göstergesiydi. Ancak de Luna kardeşler henüz Yahudi olduklarını resmen kabul etmeye hazır değillerdi. Dindaşlarının giymesi zorunlu tutulan kırmızı veya sarı şapkalar hiç de Mendes'lere uygun değildi. Ayrıca taşınabilir sermayelerinin yasal statüsü de kendilerini Hristiyan gibi göstermeye devam etmelerine bağlıydı. Dolayısıyla Beatriz, Hristiyan kimliklerini bir süreliğine daha muhafaza etme kararıyla aileyi akla hayale gelebilecek en muhteşem konak olan ve Canal Grande'nin [Büyük Kanal] görkemli kavisinde yer alan, kısa süre önce yeniden inşa edilen Gritti Konağına yerleştirmiş.

İki kadın bir süre aynı çatı altında yaşamış olabilirler, ama aradan çok zaman geçmeden Diogo'nun vasiyetnamesinin neden olduğu huzursuzluk apaçık bir ihtilafa dönüşmüş. Kardeşinin vasiyetnameyi feshettirmeye çalışacağından şüphelenen Beatriz onu engellemek için harekete geçmiş ve 1546 baharında kız kardeşiyle yeğenin mülkleri üzerindeki vesayetini teyit etmek için Venedik mahkemesinde muameleleri başlatmış.¹⁷ Ama böyle yapmakla hata etmiş. Ertesi yıl alınan hukuki bir kararla vasiyetname feshedilmiş, Brianda'ya şahsi mülkleri iade edilmiş ve aile şirketinin yönetimi Beatriz'de bırakılmış. Beatriz'den 300.000 düka altını gibi devasa bir miktarı Venedik hazinesine yatırması istenmiş;

¹⁷ Adelman, s. 21.

bu miktarın bir kısmı yeğeni 18 yaşına basana kadar yedie-min tarafından yönetilecekti.

Bu kadarla da kalmamış. Sürekli kız kardeşinin bir adım ilerisinde olan Beatriz, paraları elinden alınmadan önce on-ları Venedik'in bu tatsız kararının temyiz edilebileceği veya bozulabileceği bir yere taşınmaya karar vermiş. Bu yer, Venedik'in 96 kilometre güneybatısında bulunan Ferrara şehir devletiydi ve Ferrara'yı yöneten Este hanedanının başı, Dük II. Ercole, Mendes ailesini ağırlamaya hazır olduğunu apaçık bir şekilde belli etmiş. Mendes-Benveniste ailesi için hayat ne zaman belirli bir yerde kalmaları için fazlasıyla zor hale gelse, sahip oldukları milyonları ağırlamaya hazır başka bir prens mutlaka bulunurdu. Este hanedanı da, ister inançla-rını açıkça yaşayanlar olsun, ister *Marrano*'lar olsun, yer-lerinden yurtlarından olmuş Yahudileri ağırlama işini uzun zamandan beri yürütüyordu. Este'ler Yahudilerin Po nehri üzerindeki şehirlerini Kuzey İtalya'nın Antwerp'i, Adriyatik kıyısıyla ticaretin geçiş noktası haline getireceğini, durgun bir yer olan Ferrara'yı Floransa'yla rekabet edecek modern bir ticaret merkezine dönüştüreceğini umuyordu. Dük Ercole 1493'te, bir önceki yıl İspanya'dan sürülmüş yirmi bir Yahu-di ailesini kabul etmişti.¹⁸ Onlara sınırsız ikamet hakkı ve ibadet özgürlüğü tanımıştı; bu kadar cömert misafirperver-lik Hristiyan Avrupa'nın başka hiçbir yerinde yoktu. Karısı Renée de France Protestan olan (Jean Calvin'i saraya davet ederek kocasının hoşgörüsünün sınırlarını zorlamıştı) II. Ercole 1538'de Yahudilerin bu haklarını uzatan imtiyaznameler yayımlatmıştı. Dük yerinden edilmiş Yahudilere sığınma im-kânı sunmaktan çok fazlasını yapmış, Ferrara'daki Yeni Hı-ristiyanlar Yahudiliğe dönmek istediği takdirde şehrin yasa-larının onlar için engel teşkil etmeyeceğini ve Yahudiliğe ge-çenlerin Engizisyon tarafından rahatsız edilmeyeceğini ilan

¹⁸ Aron Di Leone Leoni, "Gli ebrei sefardisti a Ferrara da Ercole I a Ercole II. Nove ricerche e interpretazione," *Rassegna Mensile di Israel*, 52 (1987), s. 407-18.

etmişti. Ferrara'da Almanya'dan gelmiş Aşkenaz Yahudileri için zaten bir sinagog vardı. Ardından bir de İspanya ve Portekiz'den gelmiş Sefaradlar için de bir sinagog inşa edilmiş, ikisi de Latin Hristiyan Avrupa'nın başka yerlerinde Yahudilerin ibadetine engel olan keşişlerin onları Hristiyanlığa çekme amaçlı faaliyetlerine karşı resmi olarak himaye altına alınmıştı. Ayrıca Este ailesi Yahudi yasalarının öngördüğü şekilde, şehir surlarının hemen dışında, Yahudilere istirahat duygusu verecek tek yer olan bir mezarlığın oluşturulmasına izin vermişti (Giorgio Bassani'nin Ferrara'nın Yahudilerinin kaderine yürekleri burkan bir saygı gösterisi olarak yazdığı *Finzi-Contini'lerin Bahçesi*'nin ilk sahnesi burasıdır).

Lucrezia Borgia'nın oğlu olan Ercole politik bir hümanistti ve sarayında, hamisi olduğu çeşitli sanatçılar faaliyet göstermiştir. Kendisi kadar aydın olmayan hükümdarlardan dolayı acı çekmiş Yahudileri kabul etmesi hem şatafatlı akılcılığı hem de ekonomik çıkarıyla uyumluydu. 1540'larda, Habsburg'lar yönetimindeki Milano'dan sürülmüş Yahudileri kabul etmişti. David Ha-Reuveni'nin felaketle sonuçlanan Portekiz girişimi için işlemeli bir sancak yapan Benvenida ile kocası Samuel Abravanel dahil, Napoli'den sürülen Sefaradlar da sonradan Ferrara'ya yerleşmişti. Samuel'in ölümünden sonra dul karısı aile servetini Beatriz Mendes'inkine benzer otoriteyle ve titizlikle idare etmişti. Güçlü ve erdemli bir kadın olarak örnek gösterilen Benvenida, Abravanel servetinden ve mallarından sorumlu olmanın yanı sıra, kayınpederi Don Isaac Abravanel'in de İspanya'dan Portekiz'e, sonra da daha doğuya taşınan, mucizevi bir şekilde muhafaza edilmiş muhteşem kütüphanesinin de emanetçisiydi. Benvenida Abravanel, 1492'deki trajediden, Don Isaac'ın Ferdinand ile İsabella'yı vazgeçirmek için nafil yalvarmasından ve sitemlerinden XVI. yüzyıl ortalarındaki tehlikelere ve yeni ihtimallere kadar uzanan anı zincirinin de son halkasıydı. Abravanel gibilerinin kültürel ihtişamı Ercole'nin kendi doğal asil gururunu okşardı.

Ancak Yeni Hıristiyanlar ile her türlü güçlüğü katlanmak zorunda kalmış Yahudilerin bir araya gelmesi hiçbir zaman kolay olmamıştır. Venedik'te *getto*'da yaşayan Yahudiler ile dışında yaşayan *Marrano*'lar, eninde sonunda hepsi Lido'daki mezarı boylayacak olsalar da, farklı dünyalara aittiler. Ortodoksların bazılarının din değiştirenlerin Yahudiliğe dönüşüne yaklaşımı şüpheci ve hasmane olabiliyordu ve geçmişe dair suçlamalar içerirdi. Erkekler *tşuva*'yı, yani Yahudiliğe dönüşlerini dramatik bir şekilde, yetişkin sünnetine tabi tutularak yaşırdı. Bu zorlu sınava en anlayışlı yaklaşacak kişi, kendi de onu yaşamış olan, sünnet sonrası Yahudi Joseph Saralvo'ya dönüşen *Marrano* Gabriel Henriques'ti. Aynı zamanda kuyumcu olan yorulmak bilmez, usta *mohel* Saralvo'nun sırf Ferrara'da sekiz yüz erkeği sünnet ettiği söylenirmiş; bu kadar coşkulu bir Yahudileşme Portekiz Engizisyonunun dikkatini çekmiş ve 1578'de, Karşı Reform hoşgörülü Ferrara üzerinde bile etkisini gösterirken Dük Alfonso d'Este, Saralvo'yu tutuklamaya mecbur edilmiş, Roma'ya götürülen Saralvo da, Campo de' Fiori'de yakılarak öldürülmüş ve halk önünde şehit edilen ilk *mohel* olarak Yahudi tarihine geçmiştir.¹⁹

Ama Hıristiyan isimlerini ve kimlikleri geride bırakanların çoğu bekleneneği üzere bu radikal ameliyattan kaçınıyorlardı. João Micas ile kardeşi Bernardo ancak İstanbul'a vardıklarında sünnet olacaklardı. Ferrara'dakilerin çoğunun Yahudiliğe adım adım, ihtiyatla dönmeyi tercih etmelerinin sebeplerinden biri de, Yahudi olmayanlarla gündelik iş ilişkilerini Levi'den ziyade Gomes olarak daha iyi yürütmeleriydi. Ferrara'daki matbaa da bu ruhani ara aşamayı göz önüne alan kutsal kitapları yayımladığından eşsiz bir konuma sahipti. Matbaacı-yayımcı Abraham Usque (eski adıyla Duarte Pinhel) ve dizgici Yom Tob Atias'ın (eski adıyla Jeronimo de Vargas) kendilerini bu konulara yakın hissetmeleri anlaşı-

¹⁹ Melammed, s. 115.

labilir bir şeydi, ama ikili aynı zamanda müthiş bir yaratıcılığa sahipti. Temel duaları –Tanrı’nın birliğinin beyanı olan *şema*; ölenler için edilen ve Yahudi kimliğini tanımlayan *Kaddiş* duası– içeren günlük dua kitapları *siddur*’lar önce Latin harflerle Ladino olarak, sonra İbranice harflerle Ladino olarak, en sonunda da İbranice basılmış. Bu kitaplar Yahudilikle yeniden aşına olmak isteyenler için kademeli bir kurs teşkil edebilirdi. 1549’da Antwerp’teki “Portekiz ulusu”-na Hollanda’dan ayrılmaları için bir ay verildiğinde, Ferrara’ya sağ salım varanlar zamanlamaları konusunda birbirlerini tebrik etmiş olmalılar.

Usque ile Atias, Yahudiliğe kademeli dönüş duygusuyla ilk Ladino Yahudi Kitab-ı Mukaddes’ini de yayımlamışlar.²⁰ İspanya’da Judeo Espanyol dilinde tercümeleri bulunurdu, ama Ferrara Kitab-ı Mukaddes’inden önce sadece İbranice harfler kullanılmıştı. İbery’a’dan ayrıldıktan iki kuşak sonra, zorla din değiştirenlerin büyük kısmının İbraniceyle hiçbir aşinalığı kalmamıştı. Yahudi cemaatinin bu duruma tepkisi umursamaz bir edayla “yazık, ama siz de öğreniverin” olabiliyordu, ama Usque-Atias’ın tepkisi, tarihsel gerçeklerle ve gündelik dilin dinamizmiyle bağlantı kurmak açısından daha anlayışlı, daha uygundu. Mesele oldukça basitti, ama o zamandan bugüne geçen yarım bin yıl boyunca henüz çözüme kavuşmamıştır: Yahudi asıllı insanlar Yahudilik açısından kayıp mı sayılırlar, yoksa temel metinlerden ve düşüncelerden taviz vermeden onları geri kazanmanın, yani Yahudiliğin özünden vazgeçmeden biçimini değiştirmenin bir yolu var mıdır? En katı görüşlüler her türlü tercümeyle karşı çıkarlardı, çünkü Ferrara Kitab-ı Mukaddes’inin Ladino’su günlük hayatın sohbet dilinde değildi (öyle olsaydı dehşet verici bir şey olurdu), İbranice metnin ruhsuz bir versiyonu da değildi, şairane bir stilde basılmıştı. Ama her sınıftan Yahudi sadece

²⁰ R. Segre, “La tipografia ebraica a Ferrara e la stampa della Biblia,” *Italia medievale ed umanistica*, 35 (1992), s. 305-32.

din değil, her alanda tercüme zorluklarıyla zaten uğraşıyordu. Usque soyadlı başka biri, bir Solomon, Ancona'da yaşarken İtalyan şiir stiline zirvesi sayılan Petrarca'yı İspanyolcaya tercüme etmeye karar vermiş. Ferrara Kitab-ı Mukaddes'inin övgülerle II. Ercole Este'ye adanmış bazı baskıları (Judeo Espanyol diline rağmen) Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin tadını arayan, İbranice bilmeyen Yahudi olmayanlar için basılmış; bazı baskılar da yerlerinden yurtlarından olan, her şeylerini kaybeden, zulüm gören insanların koruyucusu Gracia Nasi'ye (Beatriz'in yeni adı) adanmış.

Ferrara Kitab-ı Mukaddes'inin yayımlandığı tarih olan 1553 de son derece anlamlıydı. Karşı Reformun katı kurallarının tartışılıp karara bağlandığı Trento Konsili sekiz yıldır devam ediyordu. V. Karl'ın uyguladığı müthiş baskıya rağmen Yahudileri sürölmekten, Yeni Hıristiyanları da Engizisyon'dan korumaya çalışan Farnese ailesinden olan Papa III. Paulus 1549'da öldüğünde yerini önce skandallar içinde bir hayat süren eşcinsel Papa III. Julius, sonra sadece üç hafta tahtta kalan II. Marcellus, en nihayetinde de Carafa ailesinden, uzlaşmaz, militan Papa IV. Paulus almıştı. Böylece Talmud'un Yahudilerin günahlarının hakiki, ahlaksız Kitab-ı Mukaddesi olarak şeytanlaştırılma süreci yeni bir soluk kazandı. Ağustos 1553'te Kardinaller Konseyi Talmud'un dine hakaret ettiğini ilan ederek yakılmasını emretti.²¹ O tarihten itibaren başka İbranice kitaplar da incelenip sansüre tabi tutulacaktı. Bir ay sonra, Yahudilerin Yeni Yılı olan *Roş Aşana*'nın ilk gününde arabalar dolusu Talmud nüshaları Campo de' Fiori'ye götürülüp yakıldı; bu o kadar travmatik bir olaydı ki, ondan sonra Roma'da her yıl oruç tutularak anılır oldu. Diğer İtalyan şehirlerine de aynı şekilde davranmaları emredildi. Bologna, Ravenna, Floransa, Mantova, Urbino,

²¹ Kenneth Stow, "The Burning of the Talmud in 1553 in the Light of Sixteenth Century Catholic Attitudes towards the Talmud," Stow, *Jewish Life in Early Modern Rome: Challenge, Conversion and Private Life* (Aldershot, 2007) içinde, s. 1-25.

hatta hoşgörölü Ferrara'da ve İbranice yayınların merkezi Venedik'te Talmud'lara el kondu ve yakıldılar.

Ama Yahudiliği himayeleri altına alan Hristiyanların sayısı giderek azalıyordu. Yıllar geçtikçe, Yahudi kimliğini gizlemek de giderek daha büyük bir tehlike oluşturunuyordu. İşin dehşet verici tarafı, Mendes kız kardeşlerin ikisinin de aile serveti üzerinde kontrol sahibi olmak için yeniden alevlenen bu korkulardan faydalanmaya hazır olmasıdır. Brianda 1551'de Beatriz'in aile servetinin tamamını İstanbul'a götürmeyi planladığından şüphelenerek (haklıydı da) ablasını Venedik yetkililerine ihbar etmiş. Buna karşılık Beatriz de, gizli bir Yahudi olduğu herkesçe bilinen Yeni Hristiyan Tristan da Costa, Brianda'nın Venedik'teki evinde kaldığına göre Brianda'nın da Yahudiliği yaymak için çaba sarf ettiğini iddia etmiş. Onlar Konseyi'nin karşısına çıkarılan iki kadın orada da birbirlerine şiddetli suçlamalar yöneltmişler. Beatriz'in bir iş çevirdiğinden kuşulanılmış olmalı ki Venedik'ten ayrılmasını önlemek için evine muhafızlar yerleştirilmiş. Ama Beatriz'in tek yapması gereken sabırla beklemektir. İki yıl sonra, *Roş Ašana*'da Talmud'ların yakıldığı 1553'te harekete geçmiş ve kızıyla birlikte, ailesinin başka birçokları için planladığı yolculuğa çıkmış: Önce Ancona'ya giderek sabit varlıklarını paraya çevirmişler, sonra Adriyatik denizinin karşı kıyısındaki Ragusa'ya [Dubrovnik], oradan da sultanın adamlarının da yardımıyla İstanbul'a geçmişler.

Brianda ile kızı Venedik'te kalmışlar, hayatlarını görünürde birer Hristiyan gibi geçirmeye devam etmişler. Ama küçük Beatriz artık 13 yaşındaydı, yani evlenme çağına gelmişti. Annesi aptal değildi, kızının çok para harcamaya hazır soylulara çekici gelmesinin kendisini Venedik'te titiz sorsurtmalardan koruyacağını biliyordu. Ancak adaylardan biri ciddi bir teklifte bulunup bıçak kemiğe dayanınca Brianda, artık bir aile geleneği haline gelen bir yaklaşımla böyle bir şeyin, hem ablası gibi gizlice ama derinden önem verdiği Yahudi kaderini hem de aile servetini kaybetmelerine neden

olacağını düşünerek paniğe kapılmış. Ve Brianda benzerine ancak *commedia dell'arte*'de rastlayabileceğimiz olağanüstü bir kaçış planı yapmış. 20'li yaşlarına gelmiş olan yakışıklı yeğeni João Micas genç kıza deliler gibi âşık olduğunu ve onunla kaçacak kadar çaresiz halde olduğunu etrafa duyurmuş. Genç Beatriz ile Hristiyan bir törenle evlenecek ve evliliklerinin tamamına erdiğini ilan ederek (veya gerçekten yerine getirerek) genç kızın başkasıyla evlenme ihtimalini dramatik ve tartışmasız bir şekilde ortadan kaldıracaktı. Tamamına erdirilmiş bir evlilik, Talmud'da da kabul gören bir yöntemdi, dolayısıyla olanlar, ebeveynin gayrimeşru romantik ilişkinin kurbanı değil, planlayıcısı olduğu, Yahudi tarzı, tersine bir Romeo ve Juliet hikâyesiydi. Başrol oyuncularını hazırlanmış ve rollerini oynamışlar. Beatriz hizmetkârlara görünmemeyi başararak bir gece konaktan ayrılmayı başarmış ve talibinin kardeşi Bernardo'nun kanalların simsiyah sularında sürdüğü bir gondolla oradan uzaklaşmış. Gençlerin maske taktığını düşünürsek çok ileri gidebiliriz belki, ama pelerin giymiş, şapkalarının kenarını indirmiş ve kılıçlarını kuşanmış olacakları kesin. Çift Venedik'ten gizlice kaçırılmış, ama Faenza'da yakalanmışlar. Ama João kendilerini yakalayanları bir şekilde ikna etmeyi başarmış olmalı, çünkü çift hapse atılmak yerine Ravenna'ya götürülmüş, burada da ya açıkça, ya tanıklar huzurunda ya da başka bir şekilde fiili bir birleşme gerçekleşmiş olmalı.

Dramatik tepkileriyle ün salan Brianda perişan anne rolünü sonuna kadar oynayarak kaçırılan kızının geri getirilmesi için yalvarıp yakarmış. Ravenna'daki yetkililer kaçak gelini Venedik'e iade etmiş, damat João ise döndüğü takdirde "San Marco Meydanı'ndaki iki sütunun arasında idam edileceği" tehdidiyle Venedik Cumhuriyeti'nin yargıçları tarafından şehirden resmen sürülmüş. Pek de kaçak gibi davranmayan João doğrudan Roma'ya, papaya gidip evliliğini onaylatmaya çalışmış, ama başaramamış; ama zaten başından beri planlanan sonuç da buydu belki de.

13 yaşındaki kızcağızın bu çılgınca olaylar hakkında ne düşündüğünü asla bilemeyeceğiz. Evlenmiş miydi, evlenmemiş miydi? João (yoksa Joseph mi demeliyiz?) hamisi miydi, yoksa içinden çıkılmaz bir dalavere sonucunda bakireliğini alan adam mıydı? O da Beatriz miydi, yoksa Gracia mıydı? Hristiyan mıydı, yoksa Yahudi miydi, yoksa ikisi birden miydi? Venedik'e döndüğünde annesiyle birlikte, çeşitli risklere rağmen, hayatlarını gizli Yahudiler olarak sürdürmeye devam etmiş olmalılar, çünkü 1555'te "Yahudiliği yayma" suçlamasıyla Onlar Konseyi'nin karşısına çıkarılmışlar. Brianda'nın kâhyası ve hekimi, Yeni Hristiyan Tristan da Costa ile birlikte sorguya çekilmişler. O noktada ana-kız olağanüstü bir şekilde davranmışlar. Bu kadar yıl boyunca kendilerini farklı gösterip konuyu uzattıktan sonra ve da Costa onları korumak için kendisinin gizli bir Yahudi olduğunu kabul edip iki kadının erdemli Hristiyan olduğuna dair yeminler etmesine rağmen, Brianda ile kızı Yahudi olduklarını kabul etmekle kalmamışlar, bu durumu şevkle ilan etmişler ve bundan sonra "Musa'nın Yasası" doğrultusunda yaşamak ve *getto*'ya gidip hayatlarını diğer Yahudilerle birlikte sürdürmek istediklerini belirtmişler. Mendes ailesinin her zamanki dalavereleri göz önüne alınınca bu durum hayret vericiydi, bir hakikat anıydı. Ancak Venediklilerle önceden anlaşmaya varılmış olmalıydı, çünkü Yahudi olduklarını beyan etmiş olmaları mahkûm edilmelerini zorunlu kılarken, kendilerine, üstelik papalık topraklarında yakarak öldürmelerin yeniden başladığı bir dönemde zalim bir ceza verilmemiş, sadece şehirden sürülmüşler. Brianda'nın da her zamanki şaşırtıcı açıksözlülüğüyle "Peki ya para beyler?" dediği rivayet edilir.

Asıl hayret verici olan, paranın gerçekten de onunla birlikte Ferrara'ya dönmüş olmasıdır. Orada ana-kız Yahudi isimlerini ve kimliklerini açıkça benimsemişler. Güzel, fevri, zeki Brianda ertesi yıl öldüğünde adı Reyna Benveniste'ydi.

İki yıl sonra, 1558'de, gece yarısı gondolcusu Bernardo Micas, şimdi adı Gracia La Chica, yani Küçük Gracia olan

öksüz kızın yaşadığı Ferrara'ya gelmiş. Bernardo, ağabeyi João ve teyzeleri Beatriz-Garcia ile birlikte yolculuklarının sona erdiği İstanbul'dan gelmişti. İki kardeş sünnet olmuşlar ve atalarının Yahudi soyadı olan Nasi'yi benimsemişlerdi. Artık adı Samuel Nasi olan Bernardo Micas, beş yıl önce kaçırılmasına yardımcı olduğu, şimdi 18 yaşında olan Gracia'ya kur yapmış. Kaçırma olayı geçmişte kalmış ve Samuel ile Gracia 1559'da Yahudi töreniyle evlenmiş. Ferraralı ünlü madalyon ustası ve darphanede baş kakmacı Pastorino Pastorini bu vesile onuruna çiftin profillerinin yer aldığı tek yüzlü madalyonlar üretmiş. Günümüze sadece gelinin madalyonu ulaşmıştır ve üzerinde İbranice harflerle Yahudi adı yazılıdır.

Ancak yeni evlilerin nerede yaşayacağı belli değildi. Brianda ile kızının Ferrara'ya dönüşünde orada en azından altı yıl yaşamaları şart koşulmuştu. Ama ağabeyi kadar iyi bir diplomat olduğu anlaşılan Samuel Nasi yetkilileri ikna etmeyi başarmış ve çift 1559 yazında Ferrara'dan ayrılıp denizyoluyla İstanbul'a gitmişler ve bir daha geri dönmemişler.

Mendes-Benveniste ailesinin kadınları da, erkekleri de, ya kendi çıkarlarından ya da fedakârlıklarından "İsrail'in Kalkanı" olarak gördükleri aile parasını korumak için hapis-hanelerin dehşetine, gemilerle ve at arabalarıyla sonsuz gidiş gelişlere ve silahlı, zalim adamların saldırılarına maruz kalmışlardı. Aralarında ne kadar görüş farklılıkları olursa olsun, kız kardeşler talihlerinin Tanrı'nın sayesinde ve soy-lulara özgü zevküsefa dışında bir amaçla muhafaza edildiği düşüncesini paylaşmış olmalılar; o para *tzedaka*'nın, yani doğru davranışın sermayesiydi; bu kelime hayır işleri için kullanılırdı, ama adalet anlamına gelen *tzedek* de aynı kökten türemiştir. Kendileri kadar talihli olmayan sayısız insanın, din değiştirdikten sonra cumartesileri giysilerini değiştirip veya oruç günlerinde yemekten kaçınıp kendilerini ele verdikleri için sapkın ilan edilmekten ve işkenceci sorgulayıcıların huzuruna çıkarılmaktan korkanların kaderi onla-

ra bağlıydı. Kaçış ihtimali, yeni bir Mısır'dan kaçış onlara bağlıydı. Yahudi olduklarını saklamayıp sürekli sindirilen, istismar edilen, alenen hor görülen, kimlik işaretleri takmak zorunda kalanların, *getto*'lara tıkıştırılan, zulüm gören, sehipsiz hapse atılanların, soyulup sırf üzerlerindeki giysilerle fırtınanın ortasına salınanların da kaderi onlara bağlıydı. Onlara değil de kime bağlı olacaktı? Hristiyan Avrupa'nın müsrif hükümdarlarının kapılarını başka kim açabilirdi? Dinsel ve dindışı mahkemelerle başa çıkma, kralların ve papaların ihtişamının Yeni Hristiyanların altınıyla satın alındığını bile bile gözlerinin içine bakma cüretine başka kim sahipti? Zaman kazanmayı, riske girmeyi, çekip gitmeyi ve Yahudilere kötülük yapmak isteyenlerin daima bir adım önünde olmayı başka kim bu kadar iyi bilirdi? Ve bütün bunların kısmen zorunluluktan, kısmen de eğitimleri sayesinde bilincindeydiler. İstanbul'da Joseph Nasi adıyla sultanın danışmanlığını yapacak olan João Micas en koyu Katolikliğin yuvası Louvain Üniversitesinden mezun olmuştu ne de olsa. Birkaç farklı çevrede birden faaliyet gösteren herkes gibi o da Hristiyan âlemini, teolojisini ve felsefesini, ritüellerini ve diz çöküp edilen dualarını, imgelerini ve vaftizde serpiştirilen sularını, azizlerin hayat hikâyelerini, mucizelerini ve şehitlerini yakından biliyordu. Ama João Micas gibi *Marra-no*'lar, ellerine fırsat geçtiğinde Yahudi hayatının âdetlerini, *agada*'yı ve sayısız bilge ve hoca kuşağının öğretilerini, harika bayram ve oruç takvimini, Şabat yahnisini ve *Pesah matza*'sını, litürjinin şiirselliğini ve Tevrat'ın müzikli icrasını hiçbir zaman terk etmemiş gibi yeniden benimserlerdi. Bu şekilde yaşamak onlara bir yandan eşsiz bir kültürel esneklik kazandırır, diğer yandan sürekli ölümcül tehlikelerle yüz yüze kalmalarına neden olurdu.

Talmud'un dokunaklı bir bölümünde Yahudiliğe geçmek isteyenler, Yahudi oldukları takdirde büyük acılar çekmiş ve acıları yakın zamanda sona erecek gibi durmayan, daha doğrusu bütün Yahudiler Tevrat emirlerine kesinkes uymadan

bitmeyecek bir ulusla aynı kaderi paylaşacaklarına dair uyarılır. Bu sert uyarıya rağmen yine de Yahudiliğe geçmek isterlerse, reddedilmemeleri gerekir. Bu durumda kimse uyarımadı diyemezlerdi. Atalarının dinine dönen *Marrano*’ların muhtemelen böyle bir uyarıya ihtiyacı yoktu. Birçoğu, “Yahudiliği yayma” amaçlı en ufak bir faaliyetin bile acımasızca peşine düşen Engizisyon’dan daha kötü bir şey olabilir mi diye düşünmüş olmalıdır. Bu sorunun cevabı, “evet, olabilir” idi. Ama yine de gelin.

Yahudilerin Josephus’unkinden sonra yazılmış ilk, gerçek anlamda tarih kitabının sunduğu trajik karşılama böyleydi (ve dindar kuşakların soyağacını içermiyordu). Samuel Usque’nin [illa ki Abraham’ın akrabası olması gerekmez] *Consolação as Tribulações de Israel* (İsrail’in Çektiği Sıkıntıların Tesellisi) eseri Abraham Usque ile Yom Tob Atias’ın Ferrara’daki son derece faal matbaası tarafından Talmud’ların yakıldığı 1553 yılında yayımlandı. Bu uzun, dokunaklı eser İbranice veya Judeo Espanyol diliyle değil, Portekizce yazılmıştı, çünkü baş sayfasında da ilan edildiği üzere, her şeyden önce “Portekiz Diasporasının [Geri Dönen] Beyefendileri”ne yönelikti. Hedef kitlesine benzer şekilde kültürel bir karışımdır, Kitab-ı Mukaddes’ten bölümler, kutsal metinlerin Midraş temelli serbest yorumunu ve Josephus’un metninin modifiye edilmiş bir versiyonunu içerir, ama işin daha tuhafı, Rönesans’a özgü pastoral bir şiir gibidir. Yahudilerin pek de aşına olmadığı bir piknik cennetinde bir araya gelen üç karakteri “Ycabo,” yani “çocukları”nın çektiği acıyı anlatan Hz. Yakup, onu teselli eden “Numeo” ve düşler gören “Zicareo”dur (kolaylıkla anlaşılacağı üzere, bu ikisi Nahum ve Zekeriya peygamberlerdir). Usque konuyu daha cazip hale getirmek için onları Dante’den, Petrarca’dan, Vergilius’tan çıkma, cennetvari bir yere, “karatavukların öttüğü, bülbüllerin büyüleyici aryalar şakıdığı ve yakıcı sıcaklıktan korunmak için koruluğa sığınan yavru kuşların etrafı melodileriyle doldurduğu” bir

Yahudi pastoral şiirinin ortasına yerleştirmiş.²² Bu cennetin ılık havasında koyun sürüleri otlanırken çobanlar da akşam yemeğinden önce ve sonra rahatlamak için güreşir, içlerindeki Davud'un etkisiyle sapanla yarışır, cirit fırlatır, sonra da "yüzlerini yıldızların parladığı gökyüzüne çevirerek uykuya dalarlar." Ama bu durum sonsuza kadar süremez. Gökyüzü kararır. Sahneye avcılar girer. Bütün bunlar, *Pesah* Bayramı'nda bahtsız Yahudi kurbanlarının avcılar ve av köpekleri tarafından kovalandığı *Haggadah*'ya bakmış olan Sefaradlara aşına gelmiş olmalıdır.²³ Bu eserde de konu aynıydı. Bir balıkçıl şahinlerle doğanların saldırısından kurtulmaya çalışır, ama müthiş bir mücadeleden sonra onlara teslim olur: Balıkçılın veda şarkısı, Yahudilerinkini andırır. Kutsal metinlere hızlıca bakıldı mı birbirlerini izleyen imparatorluklar korkunç şeyler yaparlar, İsrail'in tarihinin ilk dönemlerindeki mucizeleri imha ederler, ortadan kaldırırlar. "Babilliler çöldeki kayalardan [Mısır'dan Çıkış'taki Horeb Çölü] içtiğimiz saf suyu bize kan olarak kusturdular. Yediğimiz tatlı menneyi ve yumuşak bıldırcını artık safra dolu olan bağırsaklarımızdan çekip çıkardılar." Kefaret tersine dönmüştü. Çetin sınavlar birbirini izler, ama Usque, dehşetin yanı sıra harika şeyleri de sunmasını bilecek kadar usta bir edebiyatçıdır. Tapınak'taki Kutsal'ların Kutsalı bir Rönesans içmimarının neşeli titizliğiyle tasvir edilmiştir: Kapısız girişi "bir insanın omuzlarını" andırır, üzerinde "insan boyunda" üzüm salkımları yer alır, Kutsalların Kutsalı'nı da elli beş kübit* uzunluğunda "göğün eflatunuyla, kırmızıyla ve morla dokunmuş bembeyaz ketenden" yapılmış bir tül perde örter.²⁵

²² Usque, s. 47.

²³ Bkz. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 bce-1492 ce*, Londra, 2013 [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019], s. 368-73.

* Yaklaşık 45 santimetreye eşdeğer uzunluk ölçüsü -çn.

²⁵ Usque, s. 52.

İster bir Rönesans şiiri, ister kutsal metinleri temel alan bir ağıt, ister Yahudi tarihi şeklinde yazılmış olsun, Usque'nin sayfaları sürükleyicidir; hatta Yahudilerin büyük Amerikalı Tarihçisi Salo Baron'un yakındığı üzere, Çile'nin *Teselli*'den çok daha ağır gelmesi ve Usque'nin aralıksız ıstırap hikâyesinin "göz yaşartıcı tarih"ın modeli haline gelmiş olması bile durumu değiştirmez ve eser Marrano'ların yarı gizli, yarı açık cemaati arasında hızla dolaşıma girer. Bir ağıtsa bile çok güzel bir ağıttı, içinde azıcık umut yok değildi ve her halükârda sürgünlere kendi deneyimleriyle Yahudilerin bin yıllık tarihleri arasındaki organik bağı hissettiriyordu. 1558'de Thomas Fernandes adlı birisi, onu Bristol'de gizlice Yahudi inancına bağlı olmakla suçlayan Engizisyona itirafta bulunmuş: Yeni Hristiyan olan cerrah Simão Roiz "İshak'ın çocuklarının, sürüldükleri krallıklarda ve şehirlerde çektikleri çilenin anlatıldığı bir kitap vermiş; itiraf eden kişi, yine de güvenlerini ve cesaretlerini kaybetmemeleri gerektiğinin, Tanrı'nın onları kurtaracağının ve onlara Mesih'i göndereceğinin, umutlarını diri tutmaları gerektiğinin anlatıldığı bu kitabın İtalya'dan İngiltere'nin limanlarına gönderildiğine inanıyor."²⁶

Usque neredeyse Yahudi olanların yolculuklarından haberdardı, Antwerp ve Ferrara'da işvereni olan Mendes-Benveniste kız kardeşlerin dolambaçlı seferlerinin ayrıntılarını biliyordu. Onlar gibi o da İspanya'dan, muhtemelen kuzeydoğudaki Huesca'dan gelmişti, sıra dışı adı oradan kaynaklanıyordu ve 1497'de din değiştirmek zorunda kalmıştı. Ailelerinden koparılıp "dev gibi kertenkelelere" (timsahlar) yem olarak São Tomé adasına gönderilen çocuklara dair hikâyesi kısmen kurgusaldı, ama kendisinin de muhtemelen küçük bir çocukken bu hikâyeleri duyunca hissettiği dehşeti yansıtır. Usque'nin sunduğu, sıradan Yahudilerin şahadet hikâ-

²⁶ Maria Teresa Guerrini, "New Documents on Samuel Usque, the Author of the *Consolaçam as Tribulaçoens de Israel*," *Sefarad revistas*, 61:1 (2001), s. 83-9.

yelerinin temelinde ailelerin yok edilmesi yatar: Bir çift din değiştirmektense kendini asar, cenaze törenlerine katılanlar da kendilerine mızrak saplarlar; bazı çaresizler kendilerini pencerelerden aşağı atarlar ve cesetleri, din değiştirme ve vaftiz olma konusunda tereddüt yaşayanların gözü önünde yakılır (yakılmış olmaları bile dinlerine saygısızlıktı); Lizbon'da ölen iki bin Yahudi arasında tecavüze uğrayıp öldürülen genç kızlar ve kafaları duvara çarpılan bebekler vardı (bunlar hikâyemizde bu türden ne ilk ne son olaylardır).

Engizisyon denen o "vahşi canavar" nihayet Portekiz'e ulaşınca Mendes kız kardeşler gibi Usque de İngiltere'ye gitmiş ve belli ki İngilizlerin önyargılarını keşfetmiş, çünkü Yahudilere uygulanan zulmün İngiltere versiyonunu yazmaya karar vermiş. Ayrıca gerçek toplu katliamları, kitlesel saldırıları ve sürgünleri anlatmakla yetinmeyip kendi kafasından da bir bölüm yazmış. Buna göre İngiltere kralı deniz kıyısında iki yapı inşa ettirir. Birinde bir haç, diğerinde Yasa Tomarları vardır. Yahudilerden bu iki yapı arasında seçim yapmaları istenir. Çoğu elbette ki *Sefer Tora*'yı seçer, ama yapının girişi ancak bir kişinin girişine izin verecek genişliktedir. Yahudiler yapıya girer girmez içeride gizlenmiş bir cellat tarafından başları kesilir. Arkada bir perde açılır ve başlar ile gövdeler denize atılır.²⁷

Usque Yahudi ve Yahudi olmayan, bir dereceye kadar güvenilir veya tamamıyla hayali, çok çeşitli kaynaktan yararlanırsa da, eserinin kolay okunur olmasının sebebi, ortaçağ trajedilerine, katliamlara ve intiharlara kendi tanık olmuş gibi, Yahudi tarihi kendi damarlarından akıyormuş gibi yazmasıdır. İşvereni olan Mendes ailesinkileri andıran yolculukları sırasında tarihini içinde taşıyor gibiydi. İngiltere'den sonra Antwerp'e gitmiş, burada ne zaman ne yapacağı öngörülemeyen Brianda'nın bir tür kâhyası olarak çalışmış. Ancona'da kendini tüccar olarak tanıtmış ve kendisine bin

²⁷ Usque, s. 229.

kılıç taahhüt etmelerine rağmen bunları teslim etmeyen iki kılıç ustasıyla kavga etmiş.²⁸ Silah deposu olan bir Yahudi! Kılıçlar nihayet teslim edildiğinde Usque kalitelerini o kadar düşük bulmuş ki kılıç ustalarına dava açmış. Ferrara'da yine Brianda'nın hizmetine girmiş, ama Brianda ödenmemiş ücretleriyle ilgili bir kavgadan dolayı onu hapse attırmış. Bu noktada meseleye dahil olan "İyi Kalpli Abla" Beatriz-Garcia Usque'yi hapisten kurtarmış, ama önce ona "Deli Kız Kardeş" adına bir belge imzalatmış ve Usque sonradan bundan çok pişman olmuş. Usque *Marrano*'ların 1549 sonlarında Ferrara'da yayılan salgından sorumlu tutularak şehirden aniden (ama sonradan belli olduğu üzere, geçici olarak) sürülmesini, yaşlıların, hastaların ve bebeklerin gecenin bir yarısında evlerinden ayrılmak zorunda kalmalarını o kadar çarpıcı bir şekilde anlatır ki bu çileyi kendisinin de çekmiş olması muhtemeldir. *Teselli* eseri "saygıdeğer Doña Gracia Nasi'ye" adanmış; Gracia Nasi o tarihte artık Galata'da, Haliç'e bakan bir konakta ihtişam içinde yaşıyordu, ama hiç şüphesiz bu kitabın bir nüshası eline geçmiş olmalı. O noktada artık iki kız kardeşin hikâyesi onun kontrolündeydi ve hem kendi zihninde hem de onun hakkında yazan herkesin zihninde son "Değerli Yahudi Kadın" veya Usque'nin şairane bir ilhamla "halkımızın vücudundaki yürek" haline gelmişti.

Gracia, kitabın sonlarına doğru çileyi nimetlerle dengelemek için elinden geleni yapan Numeo/Nahum'un saydığı altıncı lütuftu. Usque, bundan sonraki kuşaklar dolusu masum Yahudiye ne olacağını yerel dilde soran ilk kişi olabilir. Neden biz? Neden bu kadar acı? Neden bu kadar nefret? Uzun zaman önce Kitab-ı Mukaddes'teki peygamberlerin bu sorulara verdiği ve Talmud'daki bilgelerin tekrarladığı cevaplar, tesellilerin en zayıfıdır. Bunların olmasının sebebi Yahudilerin dik kafalı ihlalleri, altın buzağıdan Herod'un kibirine kadar işledikleri günahlar ve putperestlikleridir. Felaketler

²⁸ Guerrini, s. 84-5.

ve eziyetler, Tanrı'nın cezalandırma aracı olarak seçtiği imparatorluklar tarafından yerine getirilmiştir.

Öte yandan Usque, Numeo'nun teselli edici ağzından Yahudi edebiyatı için kulağa çok yeni gelen bir şey söyler. Numeo, yaşadığımız trajedinin temeli, sürgünümüz, bizi yeryüzünü korku ve dehşet içinde dolaşmak zorunda bırakan ceza, bunlar aslında gizli (ama çok gizli) bir lütuftur, der. Çünkü "insanların arasına dağılmanızı sağlayarak dünyanın sizi yok etmesini imkânsız kıldı, çünkü Avrupa'da bir krallık sizi öldürmek için harekete geçerken, Asya'daki başka bir krallık sizi yaşamanıza izin veriyor... İspanyollar sizi İspanya'da yakarken veya ülkeden gönderirken, Tanrı İtalya'da sizi ağırlayacak ve özgür yaşamanıza izin verecek birilerini bulmanızı sağlıyor."²⁹ Diasporanın verdiği teselli de yüzyıllar boyunca yankılanacaktı. Yine sonsuza kadar tekrar tekrar sorulabilecek "Ne zaman bitecek? Kurtuluş ne zaman olacak, bizi kurtaracak Mesih ne zaman gelecek?" sorusuna da Usque'nin yine çok modern bir cevabı var: Yakında bitecek, çünkü Tanrı'nın sizi gönderebileceği başka ülke kalmadı artık. İber yarımadasının bittiği yer olsun, Afrika çölleri olsun, Asya'nın kıyıları olsun, yeryüzünün sonuna geldiniz. Yakında, çekilen bütün çilelere rağmen, yeryüzünün kenarından içlere doğru, merkeze, Kudüs'e ve ıssız topraklarına dönmek gerekecek ve buralar kitabın başlarındaki kırsal cennete dönmese de, "yüksek, harika sedir ağaçlarıyla, güzel kokulu, narin akasyalarla, mersin ağaçlarıyla ve kutsal zeytin ağaçlarıyla" dolu bir yer haline gelecek, "etrafınızda deve bolluğu olacak ve Medyen ile Efah'ın hecin develeri Saba'dan altın ve tutsu getirecekler."³⁰

Bu mucizeyi beklerken diğer nimetleri ve tesellileri düşünün: "Giydiğiniz kalın pelerini üzerinizden atabileceğiniz ve ruhunuzu hakiki, doğal giysisiyle donatabileceğiniz" Ferra-

²⁹ Usque, s. 227.

³⁰ A.g.e., s. 243.

ra'nın "güvenli ve sakin limanı;" "Musa'nın Mısır'dan Çıkış'ta yaptığı gibi Efendi'mizin merhamet asasıyla yardığı geniş, uçsuz bucaksız bir denizi andıran" Osmanlı Türkiye'si: "Orada özgürlük kapıları, Yahudiliğı yaşayabilmeniz için sonuna kadar açıktır... orada hakiki karakterinizi geri kazanabilir, doğanızı değıştirebilirsiniz."³¹ Okurun fark edeceği gibi, buralar Doña Gracia Nasi'nin gittiğı yerlerdir; Gracia Nasi, Usque için hayattaki en büyük nimetlerden biridir, Miriam'dır, Deborah'dır, Esther'dir, Judith'dir; sadece aile ocağını temsil etmez, güçlü, cesur, becerikli ve bilge Yahudi kadının en üstün örneğidir. Nihai kurtarıcıdır, yerinden yurdundan olanların, gezginlerin, dinlerini, ailelerini, her şeylerini kaybedenlerin kurtarıcısıdır.

Sonraları defalarca ölüm-kalım meselelerinde belirleyici rol oynayacak olan modern Yahudi aile reisi kadın ilk olarak Beatriz-Gracia olarak Usque'nin sayfalarında ortaya çıkar. Ama o çile çeken, korku içindeki Yahudilere şifa dağıtan şefkatli bir kadın değildir sadece. Hafife alınmamalıdır, gücün ta kendisidir (en başından beri en önemli özelliğı çeşitli biçimleriyle güçtür), Musa'nın kehanette bulunduğu kartaldır ("Yuvasında yavrularını uçmaya kışkırtan, Onların üzerinde kanat çırpın bir kartal gibi, Kanatlarını gerip onları aldı. Ve kanatları üzerinde taşıdı"). Ama aynı zamanda başka bir şeydir. Usque Yahudi tarihinin acılarını, başkaları baharın tadını çıkarırken sonu gelmeyen bir kış yaşamak gibi tasvir eder. Ama etekli Mesih Gracia, sıcaklık kaynağıydı. O da, sonu gelmeyen, "güzel bir yaz" gibiydi.³²

³¹ A.g.e., s. 231.

³² A.g.e., s. 230.

3

Şovmen

Asıl sihir, duvara asılı mumlar söndürölüp kulislerde gizlenmiş mumlar yakılınca başlardı. Sihir ustası Yahudi Leone bu işi ağır ağır yapar, sokağın ve pazarın gürültüsünün giderek uzaklaşmasını sağlardı. Ortalık loş olduğı için kimse boynunu uzatıp etrafına bakmazdı, birbirini gözetlemeler sona ererdi. Sıradan Mantova, karanlıkların içinde kaybolup giderdi.¹ Artık bütün gözler sahnede beliren neyse ona dikilirdi, ışık aksiyonun seçilmesini sağlayacak kadar parlak olurdu, ama bazen de muzip bir cereyanla titreşirdi. Genelde sahnede boş bir meydan olur, en arkada anıtsal bir yapının sütunlu ön cephesi görünürdü. Sahnenin iki yanından açık meydana doğru Sebastiano Serlio'nun tiyatro perspektifi

¹ Leone'nin ideal tiyatrosunun ve sahne dekorunun tasviri, optik ve ışığın hem salon hem de sahne üzerindeki etkisi konusundaki görüşleri *Quattro Dialoghi in Materia di Rappresentazioni Sceniche* [Sahne Temsilleri Konusunda Dört Diyalog] adlı eserinden alınmıştır. Ferruccio Marotti baskısını (Milano, 1968) kullandım. Leone'nin yaklaşımı, tiyatronun ne anlama geldiğini radikal bir şekilde baştan tanımlar; Rönesans hümanistlerinin Aristoteles ile Platon'un klasik estetiğini yeniden canlandırma kaygısından uzaklaşıp, sahne tasarımının tecrübi uygulamalarına, optiğe ve sahnenin gerçek dünyanın bir uzantısı olduğı ilüzyonuna önem verir. Leone'ninki, ileriye bakan bir Rönesans dramaturjisiydi.

yasalarına göre boyanmış evler sıralanırdı: Sahne önüne en yakın yerde en yüksekleri olur, arkaya doğru küçülürlerdi ve uzun ince sokaklar varmış izlenimi verirdi. Kulislerden birinden veya karanlık salonun içinden gelip sahneye çıkan bir oyuncu oyunun konusunu sunar, kibar izleyicilerin hoş-görü göstermesini istirham ederdi. Onun işi biter bitmez, hatta bitmeden, sahnenin sağındaki ve solundaki kapılardan oyuncular çıkar, hem birbirleriyle hem de izleyicilerle konuşurlardı. Hem iyi görülmek hem de iyi duyulmak için sahne önüne yakın dururlar, söylediklerini vurgulamaları gerektiğinde ağırlıklarını diğer ayaklarına verirlerdi. Oyuncu, yapımcı ve tiyatrodaki diğer her şeyi üstlenen Leone de Sommi Portaleone veya Leone Ebreo veya sarayın ona verdiği lakapla Yahudi Leone kulislerde veya salonun en arkasında ayakta durur, ilk gülüşleri yakalar veya dikkat kesilmiş izleyicinin sessizliğini ölçer, sonra da oyunun sihri etkisini göstermeye başlayınca biraz rahatlamaya çalışırdı.²

Leone'ye kalsa, oyunlarını tiyatroya uygun tasarlanmış bir salonda, hatta bir yapıda sahnelerdi. Bir gösteri ustası olarak nam saldıği Mantova'da 1567'de Dük Guglielmo'dan ve saraydan oyunları için uygun "bir oda" bulmak ve hazırlamak için izin istemişti; bu daimi tiyatro mekânında oyuncular profesyonel olarak çalışacak, kapıdan kesilen biletlerle ücretleri ödenecekti: Bu daha önce eşi duyulmamış bir şeydi.

² Leone ve çalışmaları konusundaki başarılı kitaplar arasında Alfred S. Golding, *A Comedy of Betrothal (Tsahoth B'dihutha D'Kiddushin)* (Ottawa, 1988), s. 16 vd ile Donald Beecher ve Massimo Ciavolella (çev.), *The Three Sisters* (Ottawa, 1993) vardır. Leone'nin çalışmalarının ve kariyerinin birçok yönü ve içinde yaşadığı Mantova kültürü konusunda bkz. Ahuva Belkin (ed.), *Leone de Sommi and the Performing Arts*, Tel Aviv, 1997. Wendy Sue Botuck'un doktora tezi, "Leone de Sommi: Jewish Participation in Italian Renaissance Theatre" (UMI reprints, 1991) son derece değerli ve öncü nitelikte bir araştırma eseridir. Cecil Roth'un çok güzel, kolay okunan *The Jews in the Renaissance* (Philadelphia, 1959) kitabının 243-69 sayfaları da bu konuda çok canlı bir anlatım içeriyor (modern Yahudi tarih-yazımının bu konudaki ilk ayrıntılı anlatımı).

İzin verilmemiş. Yetkililer böyle bir yerin serserilere çekici geleceğini, yıl boyunca şamata yaşanacağını düşünmüş olmalı. Dokuz yıl sonra, 1576'da James Burbage, kayınbiraderi John Brayne'in maddi desteğiyle, Londra'nın surlarının ve yetki alanının hemen dışında, eski Shoreditch manastırının olduğu yerde aynen böyle bir tiyatro yarattı. Ücret ödeyen müşteriler de, ucuzcular da tarlaları aşır tiyatro kapısına geldiler, böylece ticari tiyatro müthiş hayatına başladı.

Burbage'ın tiyatrosu Mantovalılara uygun olmazdı çünkü açık havadaydı, tabiat güçlerine tabiydi ve gösterileri gündüz saatleriyle sınırlıydı. Leone'nin sahne sanatının ayrıntılarına adadığı eseri *Quattro Dialoghi*'de [Dört Diyalog] dediği gibi, ustalıkla ayarlanmış ışık efektleri yoluyla ruh hallerini ve duyguları manipüle etmeyi amaçlıyordu ve sihirli kutusunun etkisini göstermesi için bir iç mekânın kontrollü karanlığına ihtiyacı vardı. Ama isteyebileceği şeyler sınırlıydı. Ne de olsa adı Leone Ebreo'ydu. Yahudiydi ve o ana kadar ona yeterince iltimas geçilmişti. Artık paltosunun üzerine sarı bir işaret veya kırmızı bir şapka takmasına gerek yoktu; saray onun yapımları karşısında hayrete düşer, daha fazlasını ister ve Şabat günü veya Yahudilerin oruç günlerinde veya bayramlarında gösteri olmayacağını duyunca aldırnamaya çalışırdı. Ama Leone'ye dezavantajının hatırlatıldığı anlar olurdu hep ve en iyi niyetliler bile vaftiz olmayı kabul ettiği takdirde işinin ne kadar kolaylaşacağını söylerdi. En büyük koreograflardan biri olup İsabella d'Este'nin de şahsi dans hocası olan Pesarolu Guglielmo öyle yapmıştı örneğin. Ama Leone, Portaleone ailesinin bir üyesiydi. Büyük büyükbabası *Stupor Mundi* [Dünyanın Harikası] İmparator II. Frederick'in şahsi hekimliğini yapmıştı, ama kendi dinine bağlı kalmıştı. Leone de ondan aşağı kalmayacaktı. Ara sıra aşağılansa bile olanları görmezden gelecekti. Cömert ve zeki bir insan olan hamisi Cesare Gonzaga 1562'de Leone'nin yeni yarattığı *Accademia degli Invaghiti*'nin (Karasevvalılar Akademisi) otuz sanat âşığından ve profesyonel sanatçıdan oluşan kurucu

üyelerinden, yani otuz sanat âşığından biri olacağını varsaymıştı. Akademiye papa tarafından muafiyet tanınmakla kalınmamış, bütün üyelerine şövalyelik gibi önemli bir onur bahşedilmişti. Ama burada bir zorluk söz konusuydu, çünkü vaftiz edilmemiş bir Yahudinin şövalye olması olacak şey değildi. Papa IV. Paulus yedi yıl önce Hristiyanların Yahudilere *signor* [bay] veya *signora* [bayan] olarak hitap etmeyi bile yasakladığına göre Yahudilerin şövalye olması söz konusu olamazdı. Ama Gonzaga Mantova'da kimsenin tiyatro gösterileri konusunda Leone Ebreo'nun ustalığıyla yarışamayacağını biliyordu, onun için onu *scrittore academico*, yani şişirilmiş bir kâtip tayin etmeye karar vermişti; Leone de, kuruntularına ve kırılan onuruna rağmen, bu durumu kabul etmiş.

Leone de Sommi, hakkında bir miktar bilgi sahibi olduğumuz, Yahudi olmaktan hiçbir pişmanlık duymayan ilk şovmendir. Romalı komedyen Alitorus, Nero'nun tiyatrosunun Zero Mostel'i,* coşkulu karakterinden dolayı imparatorun kızı Poppaea tarafından çok sevilirdi, ama Roma tragedyalarının yüce yazarları Seneca ile İuvenalis ve hatta klişe karakterler arasında Yahudilerin grotesk karikatürlerine yer veren Plautus ve Petronius gibi komedyâ yazarları tarafından hor görülürdü. Bastırılmaz şehvetiyle ün salmış Poppaea'nın Alitorus'u ve sünnet edilmiş, komik *verpus*'unu sevmesi, kulislerde kendileriyle dalga geçilmesine yol açıyordu. Leone ilk tragedyâ yazarının Musa olduğunu, Eyüp'ün dramının da kontrolünde olmayan eziyetlere maruz kalan, çile çeken klasik kahramanların öncüsü olduğunu büyük bir yaratıcılıkla ve şevkle iddia edebilirdi, ama Rabbinik Yahudilik eskiden beri tiyatroya zillet gözüyle bakardı. (Bu yasaklama çok uzun sürdü. Hayatı boyunca en çok istediği şey tiyatroyla iç içe yaşamak olan babam kendi babasından bu konuda onay isteme hatasını yaptığında, kendisine tiyatrocu bir Schama'nın aile

* Samuel Joel "Zero" Mostel (1915-1977): Özellikle *Damdaki Kemancı* filmindeki Tevye rolüyle tanınan Yahudi asıllı Amerikalı oyuncu ve şarkıcı -çn.

ocağında istenmeyeceği bildirilmiş. Arthur babasının katılgına boyun eğmiş, ama hayatı boyunca bundan pişmanlık duymuş.)

Ancak Rabbinik muhalefetin bir istisnası vardı ve hâlâ da var: *Purim* bayramında sahnelenen bir oyun olan *Purim şpil*. Kraliçe Ester'in İran'daki Yahudileri, katledilecekleri bir komplodan kurtarması ve zalim Haman'dan intikam alması onuruna düzenlenen bu bayram bir Yahudi karnavalıdır. Her türlü etkinliği içerir. Baharın başındaki Adar ayında bir günlüğüne, sevimsiz, sade giysiler dahil her tür katı gelenek bir yana bırakılır. Aralıksız içilir, dans edilir, şarkı söylenir (ama kadın-erkek yine ayrıdır); çocuklar kıyafet değiştirir ve genelde Ester'in tomarı *megillah*'taki karakterler gibi giyinirler. Sinagogda kitap okunurken zalim Haman'ın adı geçtiğinde tahta çingiraklar çılginlar gibi çalınır. Yüzyıllar boyunca Yahudi âleminin her yerinde hevesli amatörler tarafından oyunlar, *şpil*'ler sahnelendi, merkezinde hep Ester'in hikâyesi vardı, ama Kitab-ı Mukaddes metninin dışına çıkmak, hatta zengin Yahudi felaketleri repertuarından küçük doğaçlama oyunlar oynama izni de verilirdi. Yahudilerde tiyatro geleneği muhtemelen ortaçağa kadar uzanıyordur. Günümüze ulaşan en eski tiyatro metni, Polonya'nın Szczebrzeszyn kentinden Yahudi Gumprecht tarafından yazılmış, Yidiş dilinde bir şiirdir: Şehrin ası, şiirin 1555'te yayımlandığı Venedik'teki Aşkenazlar arasında tekerleme olarak kullanılırmış. *Purim* tiyatro oyunları Yahudi olmayanlar arasında da rağbet görmeye başlamıştı. 1530'da Venedikli bir topluluk Ester oyununu soylulardan oluşan bir izleyici topluluğu önünde sahnelemiş ve Hristiyanların bahar gösterilerini izlemek için *getto*'yu ziyaret etmeleri sıradan hale gelmiş. Özellikle Yahudi intikam oyunları, hele de karşı konulmaz ama tehlikeli bir Yahudi kadını söz konusuysa (ama bir erkek tarafından canlandırılması kesin olmasa da muhtemeldi) büyük takdir toplardı. Mantova'daki Gonzagalar Yahudi bir topluluğa Judith ve Holofernes oyunu ısmarlamış: Gerçi çekici bir Yahu-

di kadın kahraman tarafından baştan çıkarılan, ardından uyuklarken başı kesilen Babilli bir generalin hikâyesi bir nikâh şöleni için çok da uygun değildir, ama belki de gelinin baş döndürücü güzellikteki o cadı kadına benzediği ima ediliyordu. Damat o gece mumları söndürmemiş olabilir.

Ama genelde Yahudi komedileri daha çok rağbet görürdü. Marki Federico Gonzaga 1520 yılındaki bir başka nikâh kutlaması için de "Solly ve Jacob" adlı iki abartılı Yahudi oyuncusu –büyük olasılıkla tarihin ilk komedi ikilisini– görevlendirmiş. Yahudi oyuncular bir yıl içinde Mantova'da eğlence hayatının demirbaşları haline gelmişler, her yıl dükün mayeti huzurunda gösterilerini sunmuşlar. Yahudilerin özellikle komedi tarzında olmak üzere rol yapma isteğinin nereden kaynaklandığı bir sır değildir.⁴ Yahudiler yüzyıllar boyunca, büyük kısmı kötü niyetli olmak üzere, dalga konusu olmuştu. Tablolarda veya geçit törenlerinde taşınan İsa'nın Çilesi'nin ahşap oyma tasvirlerinde tiksindirici, grotesk figürler şeklinde temsil edilmişlerdi. Roma karnavallarında yer alan Yahudi karıştı farşlar olan *giudata*'larda spor yarışmalarının aşağılayıcı parodilerini oynamaya mecbur edilirdi: Sağlıklı olanlar zayıfların üstüne biner, kalabalıkların tezahüratı arasında birbirleriyle yarıştırlırlardı. *Giudata*'lar XVI. yüzyıl başlarında X. Leo ve VII. Clemens gibi Yahudilere daha yakın olan ve karışıklıkların yaşanmasından korkan papalar tarafından yasaklanmış; ama yüzyılın ikinci yarısında, Karşı

⁴ *Yahudilerin Tarihi*'nin birinci cildini okuyanların bildiği gibi, Yahudi kültür tarihinin tamamının travmaya tepki olarak açıklanması gerektiğine inanmıyorum, ama Yahudi tiyatro gösterilerinin tarihi, Ester oyunlarının Yahudi olmayanlar arasında gördüğü rağbetin Yahudilerin kurban veya kötü niyetli komplocular olduğu klişelerini tersine çevirme açısından bir fırsat sunduğu anlaşıldığı anda başlar. Ancak Yahudilerin *Maltalı Yahudi* veya *Venedik Taciri* gibi, kendilerinin oyuncu olarak yer almadığı oyunlarda temsil edilme şekilleri, klişelerden kurtulmanın o kadar da kolay olmayacağını gösterir. Ah keşke *Venedik Taciri*'nin çağdaş bir performans tarihi olsa! Bkz. John Gross, *Shylock: Four Hundred Years in the Life of a Legend*, Londra, 1993.

Reform'un yeni, korku dolu ortamında Yahudiler belirli mahallelere kapatılıp başkalarından ayırt edilmelerini sağlayacak şapkalar veya işaretler takmak zorunda kaldıklarında aşağılayıcı *giudata*'lar yeniden tesis edilmiş. Bu gece komedi var, yarın da trajedi!

Dolayısıyla Yahudilerin o komedinin nesneleri değil de yazarları olmasının, eğlence konusu değil de eğlendirenlerin kendileri olmalarının zamanı gelmişti. Ama bunu yapmak için, *getto* olsun veya olmasın, çevrelerindeki kültür dünyasına girmeye hazır olmaları gerekliydi. XVI. yüzyılda İtalya'nın Ferrara, Mantova ve Venedik gibi şehir devletlerinde ve Yahudilere cüzzamlı gibi davranılmadığı Hristiyan Kaba-la merkezlerinde aynen böyle olmaya başlamış. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Alman Yahudileriyle olanların öncülü olarak çok önemli, iki yönlü bir süreç gelişmeye başlamış. Hristiyan âlimler ve teologlar İbranice öğrenirken Yahudiler de Latincelerini ve İtalyancalarını ilerletmişler. İlerlettiklerinde de Rönesans'ın araştırma ruhunun katı gerçekçiliği Yahudilerin sorgulamalarını hem her şeyi kapsar hem de daha kuşkucu hale getirmiş. Ferrara'da Azariah de Rossi (sonradan Leone'nin dostu olacak, onun himayesine girecekti) hayatını, büyük kısmı Yahudi olmayan kaynaklardan olmak üzere, bir dolu bilgiyi özümsemekle geçirmiş. Klasik arkeoloji, tarih ve felsefe alanlarında 250 kadar bu türden kaynağı temel alan *Me'or Enayim* (*Gözlerin Feri*) eserinde Talmud'un en sıra dışı bölümleri modern, ilmi kuşkuculuğa tabi tutulmuş. Hahamlarla ve bilgilerle birlikte İmparator Titus'un, Kudüs'ü yok ettiği için ceza olarak beynine giren bir sivrisineğin sokması sonucu öldüğüne inanmaya devam etmek, diyordu Rossi, bir çocuk masalına inanmaktan pek farklı değildi. Yahudi bilgeliliğinin büyük zincirinden elenmesi gereken, bunun gibi daha birçok paslı halka vardı.

Ama bu yaklaşım, zorlama anekdotlarla Kitab-ı Mukaddes yorumlarının ve yasa hükümlerinin bir arada yer almasının hiçbir şekilde bir sorun teşkil etmediğine inanan

gelenek muhafızlarının kabul edeceği bir şey değildi. Hayat aynen böyle bir karışımdan ibaretti, klasikçilerin o kadar sevdiği "tür tekdüzeliği"ne itaat etmezdi. Dolayısıyla da kültürel utanca, kendini savunanlara saldırdılar. Yahudiler neden Pagan olsun, Hıristiyan olsun, klasik filozoflara saygı gösterisinde bulunuyorlardı, neden kendi kutsal metinlerini ciddiye almak için onlardan izin istiyorlardı? Üç yüzyıl önce filozof Musa İbni Meymun'un klasik akılcılığı Yahudi gelenekleriyle uzlaştırma çabaları da benzer bir tepkiyle karşılaşmıştı ve Meymun'u eleştirenler onu, Pagan Yunan felsefesinden bir şeyler öğrenilebileceğini düşünerek yanlış yola sapmakla ve Yahudiliğin saflığını yozlaştırmakla suçlamıştı.

XVI. yüzyıl başlarında, yani modern Yahudi tarihinin başlarında daha güçlü bir şekilde sorulan bu soruların ardı kesilmemiştir. Yahudilik kendine yeterli midir, yoksa açık bir kültür müdür? Zamandan bağımsız mıdır, yoksa tarihin izlerini mi taşır? Tevrat, Kitab-ı Mukaddes, Talmud ve hem saplantılı bir şekilde onları yorumlayan hem de kendileri yorumlara konu olan sayısız metin, hakiki anlamda bir Yahudi gibi yaşamak için yeterli miydi? Böyle bir hayat Yahudi olmayan kültürle temas ettiğinde sulandırılıp yozlaşır mı, yoksa derinleşip zenginleşir mi?

Bu nadide ama yanıltıcı İtalyan şafağında, Karşı Reformcular yeniden zulme başlamadan önce, bu yüzyıllık sorular, Yahudilerin hayatlarını nasıl yaşaması gerektiği, ne okudukları, nasıl giyindikleri, ne yedikleri, kiminle ve hangi dilde konuştukları, nasıl işler yaptıkları konusunda pratik sonuçlar doğurdu. Yahudi hekimlerine duyulan ihtiyacı karşılamak için Yahudiler Padova, Pisa, Perugia, Siena, Pavia ve Ferrara'da tıp okullarına kabul edilmeye başlanmıştı. Ancak bu okullara girince birçoğu elde ettiği bu yeni özgürlüğü fırsat bilip zihin açıcı felsefe, hukuk, hatta teoloji okumaya başlamıştı. Cemaatlerine döndüklerinde genelde büyük bir merak içinde yaşamaya ve entelektüel açıdan açgözlü olmaya devam ederlerdi. Mantova da bu açıdan bir istisna değildi ve

ileri gelen ailelerinden biri olan Provenzali'ler bu konularda ihtilaf halindeymiş. Atalarından biri olan Napolili Jacob ben David, her türlü dindışı öğrenimin en acımasız eleştirmenlerinden biriymiş, Mantova'da da Haham Moses Provenzali, Azariah de Rossi'yi yabancıların tarihiyle haşır neşir olduğu için kınarmış. Ama ağabeyi, Haham David Provenzali ve oğlu Abraham (hekim olduğunu söylemeye bilmem gerek var mı?) tam tersi görüşteydi. 1566'da tek amacı Yahudi ve Yahudi olmayan eğitimi uzlaştırmak ve temel gelenekleri feda etmeden genç Yahudi zihinlerini başka entelektüel dünyalara açmak olan yeni bir okul konusunda bir yazı yayımlamışlar. Bu okulda öğrenciler hem Talmud konusunda incelemeler yürütecek ve İbranice kaligrafi öğrenecekler hem de Latince ve İtalyanca, retorik ve astronomi, matematik ve mantık ile temel tıp dersleri alacaktı. Reformcu Provenzali'ler tıp konusunda bile iddialıydı. Tıp öğrencileri klinik eğitimlerini alırken hem Hıristiyan hem de Yahudi hekimlerine asistanlık yapacaktı! Bu, daha muhafazakâr çevreler için eşi görülmemiş bir skandaldı. Kim bilir bu gibi temaslardan neler bulaşırdı!

Portaleone ailesi genç Leone'yi (hahamlık ve aile çevresinde adı "Judah"ydı) ilk eğitimi için katı Haham Moses'e değil, cana yakın Haham David'e göndermiş. Böylece Tevrat kâtip çırağı olarak öğrenip uygulayacağı İbranice kaligrafi sadece kendinde bir amaç olarak kalmayacaktı. Judah de Sommi'nin hayatının tamamını gözlerini kırıpştırarak metinlere bakan kambur bir köstebek gibi geçirmesi pek muhtemel değildi. İbranice harfler işlevsel olmakla kalmıyordu, sihirliyidiler de. İlk Yahudi mistik eserlerinden biri olan, Kabalacıların (Mantova'da sayıları epey yüksekti) çok sevdiği *Sefer Yezira*'ya göre Tanrı evrenin tözünü o harflerden elde etmişti. XVII. yüzyıl başlarında yaşamış bir akrabası olan Abraham Portaleone (onun da hekim olduğunu söylememe gerek var mı?) bir eserinde Leone'nin muhtemelen safradan değil de cevizden mürekkep yapmak için yeni bir süreç icat

ettiğini anlatır.⁵ Leone'nin harfleri daha koyu, daha sert, hatta daha güçlü, daha kalıcı olmalıydı.

Ama bu kadarı yetmiyordu. Judah'nın içi şiir yazma arzusuyla dolup taşıyordu. 20 yaşında, Leone'ye dönüşmeye başlarken, centilmen bir edebiyatçı olarak karşı cinsin gücünü ve şanını savunmak amacıyla elli kıtadan oluşan *Magen Nashim'i* (*Kadınların Kalkanı*) yazmış. Kadınları savunan erkeklerle hor görenler arasında yüzyıllardan beri, İbranicede de, başka dillerde de atışmalar gerçekleşirdi. Leone her zamanki Kitab-ı Mukaddes kadın kahraman kanonunu ele aldıktan sonra aniden modern düşüncelere sapsmış ve sürekli Deborah veya Ruth'u hatırlatmaya gerek olmadığını, çağdaş kadınlar arasında da Yahudi cesaretine ve erdemine dair birçok örnek olduğunu ısrarla öne sürmüştü: Örneğin David Ha-Reuveni'nin muhteşem sancağını işleyen ve merhum kocasının mülkünü idare eden Benvenida Abravanel vardı. Leone'ye bu eski oyunda Joseph Fano meydan okumuş ve rakibini bütün bu saçma şiirleri sırf hanımlara kendini beğendirme ve sarayın gözüne girme amacıyla yazmakla suçlamış ki bu suçlamaların ikisi de muhtemelen doğrudu. Ama Fano kaybolup giderken Leone sivrilmiş: Sivrilmesinin Fano'nun suçlamasıyla hiç ilgisi yoktu, söylediklerini ifade etme biçimiyle ise çok ilgisi vardı, çünkü Leone İbranice mısraların arasında İtalyanca sekiz mısralık kıtalar serpiştirmişti. Leone her iki dilde yazabiliyordu! Mantovalı Yahudilerin daha modern olanları onu fark etmiş. Babasının arkadaşı, Yahudi topluluğun her yıl oynadığı oyunun yapımcılarından Reuven Sullam Leone'nin şiirine bayılmış. Reuben'in karısı Hannah de Rieti (saygıdeğer Haham, Pisalı Yehiel Nissim'in de kızı) bu iki dilli şiiri o kadar sevmiş ki yayımlanması için ısrar etmiş. Leone de ona olan minnettarlığından şiirin bitmiş halini, yarı saygılı, yarı cilveli bir hareketle ona adanmış.

⁵ David Kaufmann, "Leone de Sommi Portaleone (1527-92): Dramatist and Founder of a Synagogue at Mantua," *Jewish Quarterly Review*, 10 (Nisan 1898), s. 455-61.

Bütün bunları bir araya getirdiğinizde Kuzey İtalyalı Yahudilerin daha açık fikirli olanlarının genç Judah-Leone'de ne gördüğünü anlayabilirsiniz: Geleceğin yıldızı, yazar, belki de yerel tiyatro topluluğuna ün katacak bir oyuncu, Hristiyanların yerlerinde doğrulup şevkli, parlak Yahudilerin neler yapabileceğini görmesini, gülmelerini, ağlamalarını, düşünmelerini! sağlayacak biri olabilirdi. Leone'nin kendi de hem edebi bir hayat sürme hem de erdemli bir Yahudi olma gibi heyecan verici bir ihtimal karşısından kendini o derece kaptırmış ki daha önce eşi görülmemiş bir Yahudi komedisi yazmış. Bir Purim *şpil*'i de değil, gerçek bir tiyatro eseriymiş, başka bir deyişle ilk Yahudi tiyatro oyunuydu.

Tsahot Bedihuta Deiduşin'in (Bir Nişanlanma Komedi) sahnelenmiş olduğundan tamamıyla emin değilsek de büyük ihtimalle öyledir. Mantova gibi Yahudi oyunculara alışık bir şehirde böyle bir oyuna uygun bir izleyici kitlesi mutlaka vardı. Eğer sahnelendiyse, daha büyük mekânlar içeren sayısız konaktan birinde sahnelenmiş olmalıdır, hatta enstrümantal ve vokal müzik ile dans eşliğinde gerçekleşmiş olabilir.⁶ Leone'nin 1904'te Torino Üniversitesinde çıkan bir yangında yanan on bir cilt dolusu tiyatro oyununun (ve dört cilt dolusu şiirin) tersine, bu oyunun el yazması günümüze ulaşmıştır. Açılışında, âdet olduğu üzere, izleyicileri pohpohlama amaçlı alegorik bir uvertür yer alır. Leone'nin renkli bir kostüm giydiğini (başka bir deyişle Yahudi bilgeleriyle özdeşleştirilen kasvetli giysiler değil) belirttiği Bilgelik, izlenecek oyunun Yahudilerin dilinin acziyetini hor görenlere, edebiyat için gerekli özelliklere sahip olmadığına inananlara bir cevap niteliğinde olduğunu öne sürer. Bilgelik bunun önemli olmadığını, başka dillerin bir taçmış gibi değer verdiği şeyin kendileri için "bir ayakkabı tokasının pa-

⁶ Anna Levenstein, "Songs for the First Hebrew Play Tsahut bedihuta dekidushin, by Leone de' Sommi (1527-1592)," yüksek lisans tezi, Case Western Reserve University, Ocak 2006, s. 85-141.

rılıtı”ndan başka bir şey olmadığını söyler. Ama işin gerçeği izleyicilere yine de gösterilecektir.

Konusu görünürde antikçağda, Sidon’da geçen oyunun teması eskilerden kalma, evrensel saplantılardır: aşk, sevgi ve para. Ağgözlü Yahudi klişesinin Yahudi olmayanların oyunlarında zaten yer aldığının bilincinde olan Leone oyununda paragöz kadın ve düzenbaz avukatı her zamankinden daha komik, sert ve hüznünlü bir şekilde tasvir eder. Oyunun konusu müthiş değildir, ama bu türden sıradan oyunlardan kötü de değildir. Bir oğlanla bir kız (Yedidiah ile Beruria) birbirlerini deliler gibi sever ve aralarında bir nişan sözleşmesi hazırlanır ve imzalanır. Sonsuza kadar mutlu olmak üzere dirler. Derken oğlanın, Yahudilerde âdet olduğu üzere iş için ülke dışında olan varlıklı babası Şolom ölür ve her şeyini oğlu ve vârisi Yedidiah’ya değil, kölesi Şovel’e bıraktığı anlaşılınca herkes dehşete kapılır. Gelinin babası bir ikilemle karşı karşıyadır. Bir yandan böyle bir evlilik kızını zor bir hayata mahkûm edecektir, diğer yandan evlilik öncesi sözleşme imzalanmıştır artık. Ancak karısı Deborah ne yapılması gerektiği konusunda kararlıdır. “O zavallı, ölüden farksız,” der hemen. Kocası bu takdirde sözleşmeyi ihlal ediyor sayılacaklarını söyleyince de, muhtemelen Yahudilere yabancı gelmeyecek, abartılı bir tepkiyle, “Kızımı böyle bir adama vermektense onu kendi ellerimle boğarım veya denize atarım,” der.

Zavallı talip “Chamdan Üstad”dan (Ağgözlü Üstad) yardım ister: Chamdan hem avukat hem de hahamdır, ama sıradan bir avukat değildir, Talmud’daki yasal boşlukları yakalamada ustadır. Çeyizden alacağı payın kokusunu alınca evliliklerin ikinci aşaması olan *nissuin*’in (ilk aşama nişandır) çok geniş bir yorumunu temel alan bir plan geliştirir. Nissuin, *huppa* örtüsünün altında yapılan nihai törendir, sonrasında da gelin ile damat bir süre baş başa bırakılır. Burada ima edilen, birleşmenin gerçekleşeceği ve nikâhın burada tamamlanma erdigidir. Ağgözlü Üstad, nişan sözleşmesi nişan anla-

mına geldiğine göre geriye bir tek cinsel birleşme kaldığını düşünürken Talmud'la ters düşmez. Dolayısıyla kaçın, kızı kaçır, yapın bu işi, der. Kızın annesine ne ki? Siz zaten birbirinize aitsiniz. Bu durumda kayınvalidenin damadın yerine başkasını getirme planları suya düşecektir.

Bu olay sahne dışında gerçekleşir, ama sevinç içindeki Yedidiah, "İlk Defa" endişesinin dokunaklı bir örneğini sunar: "O anda mutluluğum en olmayacak hayallerimi bile aştığı için, ruhumu kaybederim veya aldığım zevkten dolayı lanetlenirim diye kasıklarım ürperdi." Sevgisine konu olan kadın da onunla birlikte ürperirse de Yedidiah, Rönesans tiyatrolarında haksızlıkları yargılayan, yanlış anlamaları düzelten, gizlenenlerin foyasını ortaya çıkaran, kötülerini mahveden ve son perdede sonsuza kadar mutluluğu temin eden bütün o kontların, düklerin ve kralların Yahudi muadili karşısında tecavüzden yargılanır. Leone'nin Yahudi gösterisinde bu heybetli şahsiyet, hakikatleri konuşan bilge haham Amitai'dır. Yapılan ilk nişan sözleşmesi (mirasın yok olması gibi bir felakete rağmen) geçerli olmaya devam ettiği ve nişanlı kız da evliliğin tamamına erdirilmesi konusunda herhangi bir isteksizlik sergilemediği için Yedidiah'nın suçsuz olduğuna karar verilir. Derken, izleyicilerden yarı uyanık olanların bile vasiyetnamenin satır aralarını incelediğinde anında kavrayacağı bir sürpriz yaşanır. Yedidiah mirastan mahrum bırakılmıştır, ama babasının mirasından sadece bir mülk almasına izin verilmiştir. Tabii ya! Bunu nasıl düşünemedik. Yedidiah da... köleyi seçer!... böylece kibirli Şovel'in serveti de Yedidiah'ya geçer. Ve sonsuza kadar mutlu mesut yaşarlar. Tabii Şovel dışında, zira son perdede şık giysileri gitmiş, yeniden köle kıyafetine dönmüştür ve haklı olarak talihin ne kadar dönecek olduğu konusunda söylenir.

Oyunun en kısa özeti bu. Leone, klasik repertuarın yasal beş perdesinde olaylar örgüsünün yanı sıra alt olaylar örgüsünü de geliştirmenin yanı sıra kalabalık bir karakter listesine de başvurur: Kadın ve erkek, arsızca hakikati söyleyen

hizmetkârlar, dalga geçenler, üzülenler, soytarılar, kazanma hırsıyla yanıp tutuşan dolandırıcılar, omurgasız sefiller, ne ararsanız vardır. Bu sevimli oyunda Yahudi geleneği ile İtalyan komedisi gerçek anlamda iç içe geçmiştir, ama bu karışım yine de tutmamış. Hakiki Yahudi tiyatrosunun iki yüz elli yıl daha beklemesi gerekliydi, o zaman da İbranice değil Yidiş dili olarak ortaya çıkacaktı.

*Bir Nişanlanma Komedi*si Yahudi tiyatro edebiyatında yeni bir türün doğmasını sağlamadıysa da bir yazar olarak Leone'yi yaratmıştır. Leone de Sommi, hiç kuşkusuz Reuven Sullam'ın da yardımıyla tarihte ilk defa Yahudi şovmen, yani *maestro degli spettacoli* [gösteri ustası] kariyerini yaratmıştır. Ama haleflerinin çoğunun tersine, Leone'nin kimliğinin iki yönü birbirinden ayrılmamış. Sahne için cemaatten ayrılmak yerine, Gonzaga sarayı ve yönetimi nezdinde cemaatin sözcüsü haline gelmiş. Mantova'daki koşer kasaplar, canı koyun budu çeken Yahudi olmayanlara daha yüksek fiyatlar ödetdirmek için Paskalya Perhizi'nden istifade etmekle suçlandığı zaman bu suçlamanın haksız olduğunu öne sürüp onları savunan Leone olmuş. Yerel ipek üreticileri ve satıcıları loncası Yahudileri dışlamaya çalıştığı zaman da itiraz eden Leone olmuş.

Ama bu gibi meselelerle uğraşırken bir yapımcı-empresaryo olarak cüretinden bir şey kaybetmemiş. Leone 1565 civarı, tiyatrosu için daimi bir mekân, profesyonel bir topluluk ve bilet parası ödeyen izleyicilere dair hayaller kurduğu sıralarda, *Quattro Dialoghi*'yi yazmış. Bu eserin geleneklere uygun tek yönü, Leone'nin seçtiği diyalog biçimidir, ayrıca Veridico yani "Doğru Sözlü"nün de Leone'yi temsil ettiği bellidir. Tiyatro konusunda o ana kadar çok eser yazılmıştı ve bundan sonra da çok yazılacaktı, ama Leone'ninki, tiyatro konusundaki tüm şiirsel ve felsefi düşünceleri bir oyunun sahnelenmesinin somut ayrıntıları yoluyla sunan ilk –ve yüzyıllar boyunca tek– kitap olacaktı. Kitap her zamanki gibi Aristoteles'e atıflar içerir, ama modern tiyatronun öncülü

sayılmasının asıl sebebi, Leone'nin natüralizmidir. İllüzyonlarıyla, sihir yaratma arzusuyla ve geleneksel pastoral ortamlara –her zamanki su perileri ve çobanlar– eğilimiyle bir arada yer alsa da, Leone, üçüncü ve dördüncü diyaloglarda sahne sanatının hemen her yönünü anlatırken oyunları daha doğal ve daha insani hale getirmek istediğini belli eder. Aradığı efekt, izleyicileri, “karşılarında canlandırılan olayların gerçek olduğuna,” sokakta veya evlerinde yer alıyor olabileceklerine inandırmaktır. Zorlama olmayan bu natüralizm, oyunun hayattan ayrı bir şey değil de bir uzantısı olduğuna dair bu tuhaf duygu dramatik gerilimin çok önemli bir unsuru olan sürprizlere imkân verir; izleyiciler her şeyin nasıl gerçekleşeceğini önceden bilirse, “her şey apaçık görünecek ve aptalca bir yalan gibi görünecektir.” Dolayısıyla oyuncular aktörlere özgü o azametli, yapmacık tonda değil, günlük hayattaki gibi, sohbet eder gibi konuşmalıdırlar. Böylece inandırıcı adamlarla kadınlar arasındaki karşılaşmalarda gerilim tırmandığında veya duygular zirve yaptığında daha büyük etki elde edilir. Bunun için satır aralarında olanlar, beden dili, el ve yüz hareketleri neredeyse metnin kendi kadar önem taşır. Böyle bir şeyin oyuncuların çoğu için olmayacak bir şey olmadığı, Leone'nin zorlama olmayan natüralizme dair en önem verdiği özelliklerin hepsini taşıyan gözde oyuncusu Romalı Flaminia tarafından kanıtlanmıştı: “Sahnedeki hali o kadar inanılmaz ki, onu dinleyenler gözlerinin önünde gerçek olayların yer aldığını sanıyorlar, çünkü şartlar değiştikçe onun hareketleri, sesi ve rengi değişiyor.” Onun en büyük hayranlarından biri olduğu belli olan Leone, Flaminia'nın, dükün sevgilisi olan Vincenza ile arasındaki rekabetten ve didişmelerden dolayı Mantova'da görmesi gereken takdiri görmediğini düşünüyor olmalıydı.

Leone'yi okumak, hakiki bir oyuncu-menajer-yönetmenin, Garrick'lerin, Reinhardt'ların, Brooks'ların atasının sesini dinlemek ve çalışma rutinini somut olarak hissetmek demektir. Gösteri zamanı mum ışığında şan ve şöhret değildir

sadece, büyük emek gerektirir. Bir şeyin işlemlerini istiyorsanız hiçbir şeyi göz ardı etmeyin. İlk dikkat etmeniz gereken, kritik önem taşıyan konu da oyunun seçimidir, yoksa fevri bir kararın sonuçlarını çekmek zorunda kalırsınız. Oyuncuları seçerken de dikkatli ve akıllıca davranın, “çünkü oyuncuların iyi olması, oyunun iyi olmasından daha da önemlidir... iyi bir oyunun kötü oyuncularla değil de, korkunç bir oyunun iyi oyuncularla başarı kazandığını defalarca görmedik mi?”⁷ Çok sevimli bir bölümde oyuncular ilk okumaya çağrılmıştır: “Hepsinin oyunu okumasını sağlarım, oyunda rol alan küçük çocuklara bile oyunun konusu veya en azından oynadıkları kısmın konusu öğretilir, taklit etmeleri istenen karakterin belirli özellikleri zihinlerine sokulur.”⁸ Sonra, der Leone, provalardan önce gitsinler ve metni ezberleyip içselleştirsinler. Bütün bunlar modern bir tiyatro yönetmenine aşına gelecektir, ama XVI. yüzyıl ortalarında bunların ifade edilmiş olması çok şaşırtıcıdır. Rönesans döneminin İngiliz tiyatro arşivinde bile böyle bir şey yoktur.

Leone sürekli olarak, “İzleyiciler nasıl tepki verecek?” diye düşünür. Uzayıp duran monologlar izleyiciyi yorar, ayrıca normal sayılabilecek bir davranış olmaktan çok uzaktırlar. “Salon ışıkları” salonun en arkasındaki birkaç mumdan ibaret olsun ki sahne ışıkları daha güçlü görünsün. Sahne dekorunda perspektife çok dikkat edin ki izleyici sahnede gördüğü kısımdan şehrin tamamının neye benzediğini anlasın. Ama perspektifi gerçekleştirirken dikkat edin de bir oyuncu sahnenin arkasına doğru hareket ettiğinde cücelerin evleri arasında bir dev gibi durmasın. Neden maske takıp da bir karakterin kişiliği dondurulsun, yüz ifadesinin yansıttığı ruh hallerindeki değişiklik yok olsun? Beden dili de metin kadar önemlidir. Kostümlerde kronolojik hatalardan kaçının. Antikçağda yaşamış kişilere XVI. yüzyıl giysileri giydirme-

⁷ Botuck, s. 282.

⁸ A.g.e., s. 281.

yin: Klasik stili tutturmak için bol miktarda bulunan klasik frizlerden ve heykellerden yararlanın. Alışlageldik renklere hapsolmayın. Neden yaşlı adamlar hep beyaz, hayat kadınları da sarı giysin ki? Hayal gücünüzü kullanın; farklı renklere başvurun, oyuncuların bedenleri (oyuncuların her zaman ince olması gerekir, diye ekler Leone) ile giysileri arasındaki ilişkileri düşünün. Kırsal bölgede geçen oyunlarda "oyuncuların kolları ve bacakları tenrengi çoraplarla kaplı olsun, oyuncu genç ve yakışıklıysa kollarla bacakların çıplak olması uygunsuz olmaz, ama ayaklar çıplak olmasın... oyuncunun üzerinde hafif bir gömlek ile iki hayvan derisi olmalıdır... su perilerine gelince, süslemeli... ve uzun yenli elbiseler giymeliler... ben genelde elbiselerine biraz kola kattırıyorum ki, üzerlerine mücevherler veya rengârenk ipekten korseler takıldığında elbiseleri göze hoş gelecek şekilde kabarsın."⁹

Oyun gerektiriyorsa, sahne efektlerini, malzemelerini ve figüranları sonuna kadar kullanın. Pastoral bir oyun mu sahneleyeceksiniz? Sahneyi çiçeklerle ve küçük ağaçlarla süsleyin, tavşan getirin, kuş getirin, nerelere kaçacaklar veya sıçrayacaklar diye endişelenmeyin. İzleyicileri doğrudan kırsal alana çıkarın. Derme çatma kulübelerinizi de, inziva yerlerinizi de olmaları gerektiği gibi tasarlayın; oyuncularınız çayırlarda, dizlerine kadar yabani çiçeklerin arasında dolaşsın.

Bu konuşan, tiyatronun kralı Leone'dir, ama şovmenliği oyunun kendiyle sınırlı değildir. Leone'nin yapımlarının müzikli antraktlar ve koreografisi Leone, provaları da büyük Yahudi dans hocası Isaacchino (küçük İshak) Masserano tarafından yapılan danslar da içermesi beklenirmiş. Bir de tabii soğuk aylarda yan salonda, baharda ve yazın sarayın bahçesinde yiyecekler sunulmuş (tiyatro piknikleri Glyndebourne'dan epey önce başlamıştır). İşin içinde Leone olduğu için de yiyecekler de alışlageldik türden olmazmış. Bu da oyuna

⁹ A.g.e., s. 283.

iyice dahil olmak için bir fırsattı, yiyecekler de garsonlar da oyunun konusuna uygun olurmuş. Konu hafiften manastırlarla bağlantılı olsa, misafirlerin çevresini alan keşiş kıyafetli gençler sahte bir başrahibeye sepetler dolusu meyveler sunarmış, başrahibe de yiyecekleri kutsar (ve izleyicilere de yemeğe başlamalarını söylermiş) ve izleyiciler ancak bütün bunlardan sonra yemeğe başlarılarmış. Oyun denizle bağlantılı ise de, doğru türden bandana takmış ve pantolon giymiş, keskin kokulu balıkçılar tarafından, ağların içinde balık getirilirmiş. Seyirciyi oyuna dahil etme amaçlı bu antraktların çok tuhaf bir hal aldığı da olurmuş. Çevik dansçıların (yani oyuncu-garsonlar) eşlik ettiği canlı hayvanlar evcil hayvan çiftliklerindeki gibi izleyicilerin arasında koşuştururmuş, derken sofralara aynı türden hayvanların pişmiş versiyonları gelirmiş. Borunun çalınması da avlarıyla birlikte avcılarının gelişini haber verirmiş. Bir misafirin kucağına "bir yabandomuzu kafası, başkasının kucağına bir tavşan kafası, başkalarınınkine de bir geyik karkası, vesaire" bırakıldığı olurmuş.¹⁰

Leone ve Masserano gibi Yahudiler, Mantova gibi zevkine düşkün bir şehirde statülerini cemaatlerini savunmak için de kullanırlardı. Sorunlar baş gösterdiğinde Leone hemen soluğu dükün yanında alırmış. Bildiğim kadarıyla Leone, haham veya hekim olmadan cemaat lideri olan ilk Yahudiydi. Aynı zamanda iyi bir Yahudi olan bir şovmendi ve 1585'te kendi parasıyla, birçok iyi Yahudinin yapacağını yapıp büyümekte olan cemaati için yeni bir sinagog inşa ettirmiş. Giysilerine sarı bir işaret takma gibi bir onursuzluğu yaşamak zorunda kalsalar bile, Mantovalı Yahudiler refah içinde yaşıyorlarmış. 1588 yılına ait bir nüfus sayımında kayıt altına alınan türden meslek çeşitliliği daima cemaatin esenliğine işaret eder: şapkacılar ve matbaacılar, hamallar ve hizmetkârlar, kuyumcular ve boyacılar, deri satıcıları ve oyuncular, hancılar ve hekimler, ipek satıcıları ve ciltçiler. Eski merke-

¹⁰ A.g.e., s. 287.

zin güneyinde oluşan yeni Yahudi mahallesi giderek gelişmiş. Burası Yahudilerin en azından resmen sadece tefecilikle ve eskicilikler uğraşabildiği sıkışık *getto*'lardan apayrı bir dünya gibi görünüyordu.

Ancak modern Yahudi yaratıcılığının bu ilk beşiği, ondan sonraki başka birçok örnek gibi, hayaller üzerine kuruluydu. Leone'nin 65 yaşlarında, 1592'deki ölümünden yirmi yıl sonra, Dük Guglielmo'nun şovmeni göklere çıkaran ve onu sarı işareti giymekten muaf tutan, Yahudi besteci Salomone Rossi ile "Madama Europa" olarak bilinen opera şarkıcısı kız kardeşini işe alan oğlu Vincenzo, Mantovalı Yahudilere *getto*'da yaşama zorunluluğunu dayatmış.¹¹ Yahudiler ile Yahudi olmayan hamileri arasındaki doğal kültürel uyum daima çok eskilerden devralınmış önyargılara ve duygulara tabi olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mantova'nın ötesinde de ortak kültürün karşısına çıkan engeller giderek aşılmaz bir hale gelmişti. Papa IV. Paulus, 1555'te, papalığının en başlarında yayımladığı *Cum nimis absurdum** başlıklı emirnameye Yahudilerin kolektif suçlarından dolayı "daimi köleliğe" mahkûm olduklarını belirtmekle başlar. Yahudiler buna rağmen, Hristiyanların hoşgörüsünü istismar ederek onların arasında, hatta şehirlerin en güzel yerlerinde ve kiliselerin yakınlarında yaşamaya cüret etmişlerdir! Paulus böyle derken, Yahudilerin hastalık bulaştırdığına dair, Kara Veba'dan beri iyice güçlenmiş olan kadim bir paranoyayı temel alıyordu. Hristiyanlardan ayırt edilemediklerinden özellikle Yahudi kadınlar gençleri ve erkekleri baştan çıkararak –iddiaya göre– Yahudilerin en korkunç entrikasıyla frengi ya-

¹¹ Don Harrán, "Madama Europe, Jewish Singer in Late Renaissance Mantua," Thomas J. Mathiesen ve Benito V. Rivera, *Festa Musicologica: Essays in Honour of George J. Buelow* (Stuyvesant, 1995) içinde, s. 197-232.

* (Lat.) "Abes olduğundan," emirnameler adlarını ilk kelimelerinden alırlardı –çn.

yarlardı. Dolayısıyla sarı şapkalarını takmaya mecbur edilmeleri lazımdı (daha önce kırmızı bir şapka söz konusuydu, onu da bütün Yahudiler takmak zorunda değildi). Artık Hristiyanların kirlenmesine neden olacak her türlü ilişki yasaktı. Dolayısıyla Yahudilerin artık Hristiyanlara yiyecek satması veya çocuklarına sütannelik yapmaları yasaktı (meme yoluyla kirlenmenin karşılıklı bir süreç olduğuna inanılırdı). Yahudi hekimlerin Hristiyan hastalarla ilgilenmesi de yasaktı, çünkü onların bedenlerine meşum bir şeyler katabilirlerdi, ayrıca Yahudilerin evlerinde Hristiyanları hizmetkâr olarak çalıştırması da artık mümkün değildi. Yahudiler Hristiyanlara tabi olduklarını kabullenmek yerine yüzüstüce üzerlerinde hâkimiyet kurmaya çalıştıklarına göre artık onlara hadlerini bildirmek gerekiyordu. Eskiden *serraglio* [kapalı alan] olarak bilinen ve hemen her açıdan Venedik'teki öncülünden çok daha acımasız olan Roma *getto*'su böyle doğmuştur. Dört bin kadar Romalı Yahudinin kuşaklardan beri Ripa'da ve Trastevere'de yaşadıkları evlerinden ve mahallelerinden derhal ayrılmaları emredildi (Yahudiler Hristiyanlardan çok öncesinden beri Roma'da yaşırdı). Her bahar Tiber nehri taşıdığına çamur basan 2,5 kilometre karelik bir alana sürüldüler. Papa, Nazi Avrupası'nın *getto*'larını andıran bir yöntemle, Yahudilere kendi tecritlerini kendileri sağlayıp denetlemelerini emretti. Toprak veya başka türlü gayrimenkul sahibi olmaları yasaklandı. Bundan sonra geçimlerini sadece tefecilikle, borç para vermekle veya eski giysiler satmakla sağlayabilirlerdi. Hiçbir Hristiyan onlara kendisinden üstünlermiş gibi hitap etmeyecekti.

Yahudi hekimlerle ilgili olanı başta olmak üzere, bütün bu gaddarca sınırlamaların uygulanması tabii ki çok zor olmuştur. IV. Paulus 1559'da öldüğü zaman vefatını mutlulukla karşılayan Yahudiler halefinin bu fetvayı feshedeceğini umdular. IV. Pius gerçekten de en sıkı kısıtlanmaların biraz gevşetilmesini sağladı, ama kapıları güneş batarken kapanan, duvarlarla çevrili *getto* olduğu gibi kaldı. Yahudilerin

hatalarını anlayıp vaftiz olmayı kabul ettiklerinde hayatlarının ne kadar değişeceğine ikna olmaları için onları insanlıktan çıkaracak en korkunç muamelelere maruz tutulmalarını amaçlayan emirnamenin anlayışında da değişiklik olmadı.¹³ 1556'da Ancona'da "Yahudiliği yayma" suçlamasıyla büyük bir kalabalığın önünde yakılan yirmi beş *Marrano*'nun anısı Yahudi şehitleri kanonunun daimi bir parçası haline geldi. Selefî kadar fanatik olmayan IV. Pius'u militan bir Yahudi karşıtı olan V. Pius izledi ve 1569'da Roma'daki *getto* ve korku içindeki Ancona dışında, papalık topraklarındaki bütün Yahudileri yaşadıkları şehirlerden sürdü.

IV. Paulus'un uzun zamandır beklenen, Yahudilerin toplu halde Hıristiyanlığa geçişinin gerçekleşmek üzere olduğuna dair kesin inancı, bir sonraki yüzyılda neredeyse tüm prensler ve papalar tarafından da benimsendi ve onlar da Yahudilerin hatalarını anlaması amacıyla hayatlarını olabildiğinde tahammül edilmez hale getirmek için ellerinden geleni yaptılar. Böylece Yahudiler Habsburg'ların yönetimindeki Milano'dan, Genova Cumhuriyeti'nden ve Medici'lerin yönetimindeki Floransa'dan sürüldü.

Bu yeni göçmen dalgasının gidebileceği bazı yerler vardı. Toscana bölgesinde Livorno, Yahudilerin yeni yerleşim ve ti-

¹³ *Cum nimis absurdum*'un başlıca amacının Yahudilerin din değiştirmesi mi yoksa cezalandırmaları mı olduğu araştırmacılar arasında hararetli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Ben her iki amacı taşımış olabileceğini düşünüyorum. Roberto Bonfil'in kitabı *Jewish Life in Renaissance Italy* (çev. Anthony Oldcorn Berkeley, 1994), s. 71) Roma'da *getto*'nun dayatılmasının bir "uzlaşma"nın sonucu olduğunu ve Venedik'te olduğu üzere sürgüne tercih edildiğini savunur. Ama bu bence daha büyük bir tartışmanın konusu ve genel kanının fazlasıyla aksine bir görüş. Venedik'te *getto* oluşturulduğunda şehrin Yahudi nüfusunun yaşadıkları yerlerle bağları Roma'daki kadar gerilere uzanmıyordu. Roma'da *getto*'nun oluşturulması, 1569'daki acılı deneyimin gösterdiği gibi, başka yerlerde sürgünün uygulanmasına engel olmamış. Roma'daki *getto*'nun kuruluşu ve niteliği konusunda bkz. Kenneth Stow, *Theater of Acculturation: The Roman Ghetto in the 16th Century*, Seattle, 2001.

caret merkezleri haline geldi ve Faşizm dönemine kadar öyle kaldı. Toscana'nın kıyı bölgesi Maremma'da, süngertaşından kayalıkların üzerinde yer alan Pitigliano'da, paralı asker komutanı olan prensleri sayesinde daha eskiden beri bir Yahudi yerleşim yeri vardı, ama XVI. yüzyılda başka şehirlerden sürüldüğü veya zulme uğradığı için buraya akın edenlerden dolayı iyice büyüdü. O dönemde burada inşa edilen harika sinagog, savaş ve soykırıma kadar yüzyıllar boyu her şeye göğüs germeyi başaran cemaat onuruna bir anıt niteliğindedir.

Engizisyon 1547'den beri Venedik'te faaliyet gösterdiğinden Mantova ile Ferrara, Yahudiler ile Yahudi olmayanların, isterlerse, aynı fiziksel mekânı ve kültürü paylaşabilecekleri neredeyse tek yerlerdi. Ancak Kasım 1570'de Ferrara'da korkunç bir deprem sonucu bu harika şehrin yarısı yerle bir oldu. Toplam iki bin kadar artçı sarsıntı aylarca devam etti. Dük II. Alfonso Ferrara'yı yeniden inşa etmek için Papa V. Pius'tan yardım istedi, ama bu felaketin kendisinin ve şehrinin başına Yahudilere müsamaha gösterdiği için geldiği cevabını aldı. Roma'da ve Papalık Devleti'nde Yahudilere karşı uygulanan önlemlerin benzerlerini almadığı takdirde bu felaketlerin arkası kesilmeyecekti. Ancak Alfonso, doğal bir felaketin Ferrara Yahudileriyle bağlantılı olabileceği fikrini saçma addederek kendisinden bekleneni yapmayı reddetti.

Mantova'da, Leone'nin tiyatrosunun gördüğü büyük rağbete rağmen, Gonzaga hanedanı din değiştirme baskısına karşı Yahudileri korumakta pek de güvenilir bir hami değildi. Leone rahat bırakılmışsa ve ölene kadar ardı ardına bir sürü oyun sahnelediyse de, Gonzaga sarayının kültür çevresinde yer alan bir başka Yahudi olan arpçı ve şarkıcı Abramino Levi dall'Arpa aralıksız ve şiddetli bir din değiştirme kampanyasının hedefi haline getirilmiş.¹⁴ "Küçük

¹⁴ Don Harrán, "The Levi Dynasty: Three Generations of Jewish Musicians in sixteenth-century Mantua," Giuseppe Veltri ve Gianfranco Miletto (ed.), *Rabbi Judah Moscato and the Jewish Intellectual World in Mantua in the 16th and 17th Centuries* (Leiden, 2012) içinde, s. 167-99.

Abraham," Gonzaga ailesinin ilk gözdesi olan büyükbabası Abramo Levi dall'Arpa tarafından kurulmuş bir müzisyenler ve şarkıcılar hanedanına üyeydi. Leone, klasikçileri ilk trajedi yazarının Musa olduğuna ikna etmekte zorlanmış olabilir, ama Mezmurlar'ın bestecisi, lir ve arp ustası Davud'un kültü Rönesans döneminde İtalya'da oldukça yaygındı. Gonzaga hanedanı virtüöz Levi ailesini Kitab-ı Mukaddes müzisyenlerinin yeniden vücut bulmuş hali olarak görmüş olabilirdi, ama Yesse'nin oğlu Davud aynı zamanda İsa'nın atası sayılıyordu. Dolayısıyla modern mezmurcuların ve arpçıların inatçı, sefil Yahudiler değil de Hıristiyanlar olması daha uygundu. Abramino'nun kambur Dük Guglielmo'yla oldukça yakın olduğu veya en azından neredeyse sarayın demirbaşı haline geldiği anlaşıyor ki, din değiştirme konusunda bu kadar baskıya tabi tutulmuş. Dük tarafından düzenlenen eğlencenin bir unsuru olmak üzere bir açık hava şölenine giderken yolda dükün berberinin, okçusunun ve rahibinin, Yahudiliğin duyarsızlığına ve İsa'nın çilesi yoluyla kurtuluş zorunluluğuna dair hararetli argümanlarına maruz kalmış. Abramino din değiştirmeye yatkın görünmeyince dükün yeni doğmuş torununun vaftiz edilmekte olduğu kilisenin org mahalline çıkarılmış ve burada da vaftizmin sünnetin gereksiz, hatta zararlı olduğunu nasıl gösterdiğine dair, Paulus ilhamlı bir söyleve daha maruz tutulmuş. Bu kampanya o kadar yoğun bir hal almış ki bir ara Abramino'nun amcası Samuel ve Mantovalı büyük Yahudi bilge Judaha Moscato arpçının evine giderek kararlılığından bir şey kaybetmemesini sağlamaya çalışmışlar. Bunun üzerine daha kapsamlı stratejilere başvurulmaya başlanmış. Hıristiyanlarla aynı sofrada yemenin din değiştirme yolunda geri dönülemez bir adım teşkil edeceğine inanan saray halkı Abramino'ya çeşit çeşit yemekler sunup bunları kayda da geçirmişler: "Tuzlu lor peyniri, peynirli makarna... gözlemeler... hepsi sarayda pişirilmiş... bütün bunlar Hıristiyan olmaya eğilimli olduğunu göster-

miş.”¹⁵ Ama mutfak ile tabak çanaklar dışında (ki bunların en ortodoks Yahudiler için sorun teşkil ettiği kesindi), bu menüde *kaşrut* beslenme kurallarına ters düşecek bir şey yoktu. Dolayısıyla Abramino’yu din değiştirmeye zorlamaya çalışanlar yine hayal kırıklığına uğramışlar. Bunun üzerine çileden çıkan Dük Guglielmo çirkin yüzünü göstermiş ve hem arpçıyı hem de amcası Samuel’i ve Judah Moscatto’yu askıya alma işkencesiyle din değiştirmeye zorlamaya çalışmış. Abramino direnmeye devam etmiş, ama yan hücreden yaşlı amcasının dayanılmaz inlemelerini duyunca boyun eğmiş ve vaftiz edilmiş. Bütün bunlar 1587 yılında olmuştu; Ağustos ayında Guglielmo’nun Goito’daki villasında ölüm döşegindeyken, ölmeden önce son olarak onun müziğini duymak için Abramino’yu, daha doğrusu şimdiki adıyla Bernardino’yu (adını dük seçmiş) çağırttığı söylenir. Bernardino yeni dük Vincenzo’nun arşivlerinde de yer alır, ama dükün kâtibinin yazdığı 1593 tarihli bir mektupta asıl adı “Abramino Ebreo” olarak geçer. Yahudi doğan, Yahudi kalır...

Dük Vincenzo, kambur babasının tersine Michelangelo’yu andıran yakışıklı bir adamdı, ama Gonzaga ailesinden devraldığı kesin olan bir özelliği vardı, o da tehlikeli öngörülemezlikti. Başlangıçta papanın ve imparatorluğun Yahudilere toplu olarak din değiştirtme kampanyasına meydan okuyan Vincenzo Yahudilere cömert davranmış ve hiçbir Yahudi çocuğunun ebeveynlerinden en azından birinden izin alınmadıkça vaftiz edilmeyeceğini ilan etmiş. Besteci-icracı Salomone Rossi, kendinden önceki Leone gibi, derinden bağlı olduğu dininden vazgeçmesi için herhangi bir baskı yapılmamış. Hatta Salomone hem kilise hem de sinagog müzikleri besteleyecekti ve *Haşirim Aşer Lişlomo* (hem kendi adına hem de Kitab-ı Mukaddes’e atıfla *Solomon’un Şarkıları*), Yahudi litürjisine yönelik bestelenmiş ilk çoksesli müzik ese-

¹⁵ A.g.e., s. 179-80.

riydi ve daha sonra göreceğimiz üzere, tam da bundan dolayı hararetli tartışmalara konu olacaktı.¹⁶

Ama bu, daha küçük şehir devletlerinin küçük prensleri için zor bir dönemdi. Gonzaga ile Este sarayları, imparatorluğun büyük güçleri karşısında ayakta durabilmek için farklı türden bir Yahudi zekâsına ihtiyaç duyuyorlardı. Rahip ve yazar Tomaso Garzoni'nin "günümüzde yaşayan İtalyanların en ünlülerinden biri" olarak tanımladığı Abraham Colorni'nin de böyle biri olduğu kesindi. Leone bir sihir çeşidinde ustası sayılırken, ondan 20 yaş kadar genç olan Colorni de başka bir sihir çeşidinde, ölümcül olanında ustaydı.¹⁷ Colorni, silahlarıyla ün salan ilk İtalyan Yahudisi değildi. XV. yüzyıl sonlarında, ağırlıklı olarak Este ailesi için çalışan Salomone da Sesso da, bazıları mitolojik sahnelerle süslenmiş, hayranlık uyandıran tören kılıçlarının ve hançerlerinin zanaatkârıydı. Ama da Sesso bir sanatçıyken Colorni bir ölüm teknisyeniydi. İlk olarak 1570'lerin başlarında Este sarayında Leonardo'nun bile hayalinde görmediği her türlü silahın mucidi olarak ortaya çıkar: Yeniden doldurmadan on mermi atabilecek, otomatik bir arkebüz; önce askeri bir bandoda çalınıp ardından bir anda tüfeklere dönüştürülebilecek, yanıltıcı müzik enstrümanları; nehirleri aşmak için karşı kı-

¹⁶ Yahudi müzisyenler ve besteciler konusunda bkz. Donald C. Sanders, *Music at the Gonzaga Court in Mantua* Plymouth, 2012, s. 108-12; Shlomo Simonsohn, *History of the Jews in the Duchy of Mantua*, Kudüs, 1977, s. 669-77; Roth, *Jews in the Renaissance*, s. 283 vd.

¹⁷ Colorni konusunda bkz. Haham Giuseppe Jare, *Abraham Colorni: Ingegnere di Alfonso II d'Este*, Ferrara, 1891; Cecil Roth, "The Amazing Abraham Colorni," *Personalities and Events in Jewish History* (Philadelphia, 1953) içinde s. 296-304. Son zamanlarda Colorni konusunda küçük ölçekli ama son derece değerli arşiv ve yorumlama çalışmaları yürütülmeye başlanmıştır. Bkz. özellikle Ariel Toaff, *Il prestigiatore di Dio – Avventura e miracoli di un alchemista ebreo* (Milano, 2010) ve Daniel Jütte'nin önemli makalesi "Trading Secrets: Jews and the Early Modern Quest for Clandestine Knowledge," *Isis*, 4 (Aralık 2012), s. 665-86.

yıya atılabilecek katlanabilir köprüler (Bailey Köprüsünden neredeyse dört yüzyıl önce); gut hastası veya başka engel sahibi komutanlar için silahlı tekerlekli sandalye ve daha neler neler. Este ailesi makineli tüfek prototiplerinden yeterince etkilenmiş olmalı ki iki bin adet sipariş etmişler; bunların çoğunun gerçekten imal edildiği anlaşıyor, ama hiçbir örneği günümüze ulaşmamıştır.

Küçük İtalyan devletlerine göre bu hayret verici, yenilikçi silahlardan daha da büyük güç sahibi bir şey vardıysa o da onları yaratan büyücüydü. Colorni'nin en büyük icadı kendisiydi: O bir büyücü, bir simyacı ve de bir hokkabazdı, el çabukluğunun sanatçısıydı. İtalyan Yahudileri oyun kartlarının tasarımcıları ve üreticileri olarak ün salmıştı ve bu, kumarın altın çağı sayılırdı. Gözleri yanıltan ve zihni şaşırtan oyun hilelerini icat eden Abraham Colorni'dir. Colorni hem bir şovmendi hem de müphem, erişilmez bilgilere hâkimdi; Kabalacı bir silah zanaatkârıydı. Hayatı boyunca Yahudiliğe sadık kalmış olması, kendisiyle ilgili efsanelerin daha da büyümesine neden olmuştur, çünkü yüzyıllardan beri Yahudilerin ezoterik ilim dağarcığına sahip olduğuna inanılırdı. Colorni'nin usta olduğunu iddia ettiği gizemli sanatlardan biri de zincirlerden kurtulma sanatıydı, dolaşısıyla Polonyalılar Kutsal Roma İmparatoru II. Rudolf'un (Rudolf'un kendi de simyaya ve gizeme büyük ilgi duymış) kardeşini esir aldıklarında Alfonso büyük bir gururla Colorni'yi kaçıışı organize etmekle görevlendirmiş. Colorni'nin yeteneğinin gerçekten sınanıp sınanmadığı belli değil, çünkü arşidük bir barış antlaşması sonucunda serbest bırakılmış, ama imparator Yahudimize o kadar hayran kalmış ki onu yıllarca Prag'da tutmuş. Colorni orada, Kabalacı yönü güçlü bir cemaatin içinde yaşayıp, tam da Hristiyan imparatorluğun Orta Avrupa'nın müthiş silahlara sahip Türklerin eline geçmesini engellemeye çalıştığı dönemde güherçile elde etmeye ve barut imal etmeye yönelik yöntemler üzerine araştırmalar yapmış. Colorni makro ve mikro ölçekli icatlarıyla Rudolf'u

son derece memnun etmiş ve o ana kadar akla hayale gelmeyen şifre ve kriptografi sistemleri geliştirmiş, bir kısmını da gizli yazı sanatı konulu *Scotographia* adlı kitabında yayımlamış. Colorni, hayranlarının gözünde mekanik veya entelektüel harikaların mucidi olmaktan çok bir tür Yahudi büyücüsüymüş; o da bu rolü büyük bir memnuniyetle benimseyerek ve İlk Tapınak'ın inşa edilmesinde kullanılan gizli Mason bilgileri konusundaki kadim saplantıdan yararlanarak *Solomon'un Anahtarı* adlı ikinci bir kitap yazmış. En akılcı zihinler bile bu büyü işine ikna olmuş; St Helena adasındaki kütüphanesinde büyülü Colorni'nin Fransızca tercümesini bulunduran Napoléon Bonaparte'ı akılcı sayıp sayamayacağımız ise ayrı bir mesele.

Napoléon, sonsuz bir hızlı kaçış sanatına dair bir şeyler öğrenmeyi ummuş olabilir. Colorni Rudolf tarafından, yine onun büyülü işlerine ilgi duyan Stuttgart'taki Dük Frederick Württemberg'e –birkaç günlüğüne– ödünç verilmiş. Ama Rudolf, büyücüsünün Ferrara'ya veya Mantova'ya dönmesini nasıl engellediyse, Frederick de Colorni'yi yanında tutmaya karar vermiş. Bunun üzerine surat asan büyücü büyü konusunda greve gitme kararı almış ve talep üzerine harikalar yaratmama gibi küstahça bir tavır benimsediği için tutuklanmış. Hücresi Frederick'in ele geçirilmesi imkânsız kalesinin içindeymiş. Olabilecek tüm çıkış yerlerine muhafızların dikilmiş olması Colorni açısından onur vericidir. Ancak Colorni yine de sırra kadem basmış. Württemberger'ler şaşkınlıklarını ve hayranlıklarını atlattıktan sonra yaygarayı koparmışlar. Colorni'nin kaçış yeteneğini kanıtlamış olmasından hiç hoşlanmayan Frederick, onu bulmaları için adamlarını Avrupa'nın dört bir tarafına salmış, ama Colorni çoktan doğduğu şehre, müzik âşığı Mantova'nın Yahudilerinin arasına dönmüş. Birkaç yıldır Dük Vincenzo'ya her türlü irili ufaklı icatlarını ve dindaşları Salomone Rossi ile Madama Europa'nın hayranlıkla izlendiği saray konserlerinde çalınabilecek müzik enstrümanları göndererek oraya dön-

mek istediğini belli ediyormuş. Colorni 1597'de, göllerle ve bataklıklarla çevrili bir şehirde bekleneyeği üzere, ateşli bir hastalık sonucunda ölmüş.

Üç yıl sonra Mantova'da başka bir Yahudi büyüleriyle ün salmış, ama bu seferkinin kaderi son derece trajikti. 22 Nisan 1600 tarihinde, erdemli Yahudilerin Leone de Sommi'nin sinagoguna gittiği bir Şabat sabahı, 77 yaşındaki Judith Franchetta cadı olduğu suçlamasıyla canlı canlı yakılmış. Franchetti, eskiden Yahudi olup din değiştirdikten sonra San Vincenzo tarikatına üye olan bir rahibeye, yeniden Yahudiliğe dönmesi için büyü yapmakla suçlanmış. Yahudi cadının yakılmasını seyretmeye gelen binlerce kişi arasında Dük Vincenzo'nun kendi, ikinci karısı Eleonora de Medici ve Avusturyalı bir arşidüşes de varmış. Bu da bir Yahudi eğlencesiydi ne de olsa.

Çocuklar kendilerine parmaklıkların arasında yer bulmuşlar; meydan o kadar kalabalıktı ki insanların başlarını çevirmesine bile imkân yoktu: On ila on iki bin kişi vardı. Yahudi Judith kollarından ve bacaklarından ahşap bir kazığa iplerle bağlanmış... kazık, kadını teselli etmeye gelen üç Yahudi tarafından yakılmış. İki tanesi [alevler yayılırken] hemen uzaklaşmışlar, ama yaşlı olan üçüncüsü işine o kadar dalmış ki neredeyse kadınla birlikte alevlerin arasında kalmış ve diğerleri onu vücudunun alt kısımlarını çekiştirerek götürmeseydi neredeyse ölecekmiş. Kadının ellerini bağlı tutan ipler yanmış ve kadın hayatta olduğu sürece yüzünü korumaya çalışmak için sağ elini kaldırmış. Ama bu girişimi fazla işe yaramamış ve kadın çok geçmeden ateşin içine düşerek ölmüş.¹⁸

İki yıl sonra, 1602'de, liberal Mantova'da yedi Yahudi, Hıristiyanlıkla "dalga geçtikleri" gibi uydurma bir suçlamayla işkence edilip asılmış, sonra da atların arkasına bağlanıp

¹⁸ Simonsohn, s. 33; L. Carnevali, *Il Ghetto di Mantova*, Mantua, 1884, s. 13.

bedenleri paramparça olana kadar sürüklenmiş. Bundan on yıl sonra da Mantova, sarı işaret takmış Yahudilerini *get-to*'ya kapatan İtalyan şehirleri arasına katılmış.

Bülbüllerin Zamanı

Bir zamanlar Yahudi yiyecek-içecek hizmeti sayesinde kapalı kapılar açılırdı. Her Cuma öğleden sonra, Müslümanların namazından sonra ama Yahudilerin Şabat'ından önce, Pera'daki Büyük Yahudi'nin konağından tatlılarla yüklü bir kervan yola çıkıp Topkapı Sarayı'na gidermiş.¹ İpekli yastıkların üzerinde oturan sarı saçlı Sultan II. Selim, kendisine Çin porselenlerinde getirilen narin lezzetleri tatmak için sabırsızlıkla beklemiş: Şekerli gülsuyunda pişirilmiş güvercinler; ne de olsa Yahudi'nin emrine amade olan Korinthos kuru üzümüleri ve baharatlar eşliğinde kaz ciğerleri; ayrıca Türklerin çadırlarının, sürülerinin ve rüzgârla yarışan atlarının olduğu dönemden kalma, hasret duydukları yemeklerden ayran ve içine pilav konan mayasız yufka da vardı. Modern tarzdaki yemeklerden de, hekimlerin nemli yaz aylarında baş gösteren kara öde karşı bire bir olduğunu söylediği çeşitli zeytinyağlılar vardı, zira zeytinyağı da Yahudilerin ithal ettiği ürünlerdendi.

Bir Yahudiden yiyecek kabul etmek az şey değildi. Saray, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı, yiyecek-içecek

¹ Cecil Roth, *The Duke of Naxos of the House of Nasi*, Philadelphia, 1948, s. 43.

hizmeti üzerine kuruluydu. Bir padişahın en önemli sorumluluğu devletin halkı beslemesiydi: Buna her şeyden önce devletin saray hizmetkârları (XVI. yüzyıl ortalarında beş bin kişi kadar) ve ordusu, zor zamanlarda da sıradan halk dahildi. Aşevleri Osmanlı şehirlerinde o kadar standart bir kurumdu ki, Yahudi cemaatleri için benzer aşevlerinin tesis edilmesi ve maliyetinin karşılanması, Yahudi hayırseverliğinin göstergelerinden biri haline gelmişti. Topkapı Sarayı'nın mutfakları, özellikle sünnet törenleri gibi hanedanla bağlantılı vesilelerde büyük ziyafetlerle başa çıkabilecek kapasiteye sahipti, ama bir elçi kabul edildiğinde, onuruna genelde avluları birbirinden ayıran sütunlu kapı yapılarında bir ziyafet verilirdi. Haliç'te veya Boğaz'da bulunan teknele- rin veya gemilerin güvertelerinden bakıldığında Topkapı'nın silüetinde saray mutfaklarının on kubbesi ve bacaları neredeyse sarayın camileri kadar dikkat çekerdı ve neredeyse bir o kadar mübarek sayılırdı, çünkü padişahın tebaasının beslenmesiyle ne kadar şefkatle ilgilendiğinin sembolüydü- ler.² Kapalı Çarşı'yı çepeçevre saran, buğday ve pirinç is- tiflenmiş hanlar da, buğdayın satılabileceği fiyat da sıkı bir şekilde düzenlenip denetlenirdi. Sarayda çalışan padişahın binden fazla aşçısı bir ordu gibi yönetilirdi. Ama ordu da, daha doğrusu Hıristiyan olarak doğmuş devşirmelerden olu- şan seçkin Yeniçeri Ocağı da yiyecek tedarikini merkez alı- rdı. Açlık da bir tüfek mermisi kadar öldürücü olabilirdi. Kılıç ile mide arasındaki ilişki, rütbeler yoluyla da ifade edilirdi. Alay komutanlarına (Regimental colonels) çorbacı denirdi ve gurur kaynakları, Selanik'te Yahudi zanaatkârlar tarafından dokunan, kenarsız şapka benzeri başlıklarına takılan bir ka- şıktı. Alt rütbeli subaylar "usta" olarak bilinirdi, askeri okul öğrencileri de yemek pişirmek için gerekli olan yakıtı bul- mak ve bulaşığı yıkamak gibi onurlu görevlere sahipti. Her

² Nevra Necipoglu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, 1991, s. 69 vd.

ortanın en değerli mülkü tüfekleri veya topları değil, askerler için çorba ve pilav sağlayan müşfik kazandı. Yeniçerilerin (oldukça sık baş gösteren) hoşnutsuzluğunun ilk göstergesi, padişahın yemeklerine burun kıvırmalarıydı. Yakınmalar apaçık isyana dönüştüğü zaman da adına "kazan kaldırma" denirdi.

İmparatorluğa sadakat, halkın midesinin durumuna bakardı. Ama bir şehir devletini andıran devasa sarayın içinde de sadakat midelerin doyup doymadığına bakardı. Topkapı'daki yemek devleti iş bölümünde bir başyapıt sayılırdı: Sarayda çalışan beş bin kadar hizmetkâr için ayrı mutfak vardı, padişahın yemekleri ise kuşhane denen mutfaktan çıkardı. Her birinin başında bulunan baş aşçı (askeri komutanlar gibi) ağa olarak bilinirdi ve genelde hadım olurdu: Ağaların sorumlu olduğu bölümler arasında şerbetler için buzcular ve karcılar, tavukçular, yoğurtçular, bakırcılar, şekerçiler, ızgaracılar, simitçiler, turşucular ve pastırmacılar vardı.

Bu durumda Büyük Yahudi'nin tarihi değişen bayramlarından dolayı kızdırabileceği bir sürü insan vardı. Ama II. Selim dedikodulara ve tehditlere kulak asmazdı. Padişahın tombulluğu zaten bir tür propaganda sayılırdı, çünkü dünyaya bedenen ne kadar müreffeh olduğunu göstermesi, bir hükümdara yaraşır bir şeydi. Ancak padişahın Kapalıçarşı'da "Sarhoş Selim" olarak bilinmesi daha ciddi bir meseleydi, çünkü Yahudi'nin asıl maharetinin yiyeceklerin yanında sağladığı şarap olduğu ve padişahın tatlı şaraba, misket üzümü şarabına, Gelibolu'nun yeşil şarabına, Ege'nin İspanyol tarzı "*tipico*" kırmızı şarabına veya Girit'in ballı Kandiye şarabına olan zaafının onu Yahudi Joseph'in esiri haline getirdiği anlamına geliyordu. Kuran'ın şarap içmeyi yasakladığına şüphe yoktu. Öte yandan içkici şairlerin şarap üzerine şiirlerinin de Arap ve Fars edebiyatının muhteşem yönlerinden birini teşkil etmediği öne sürülemezdi. Her padişah içki yasağının denetlenmesi konusunda farklı görüşlere sahip-

ti. Selim'in babası Kanuni Sultan Süleyman bu konuda çok katıydı, şarabın kendisinin yanı sıra, kâfirlere hizmet eden şarap ticaretini de yasaklamıştı. Haliç'in kuzey kıyısında yer alan, daha çok Cenevizliler gibi yabancıların oturduğu, meydanları ve çan kuleleriyle bir İtalyan kasabasını andıran Galata'da sıra sıra şarap dükkânları Kanuni'nin emirname-siyle kapanmıştı. Daha hoşgörülü olan Selim, gayrimüslim-lerin şarap ticaretiyle uğraşmasına izin vermiş, tek el hakkı olan mukataayı yüksek bir bedel karşılığında Büyük Yahu-di'ye vermişti. Don Joseph Akdeniz şarabını Moldavya'nın ve Polonya'nın doymak bilmez soylularına ihraç ederken, bir yandan da gümrük vergilerini tahsil ederdi.

Büyük Yahudi, 1537'de teyzeleri Beatriz ve Brianda de Lu-na'yla birlikte Bristol'e giden karavelaya binen, sakalı henüz çıkmamış, 12 yaşındaki João Micas'tı. Artık Naksos Dükü'y-dü, Ege denizinde çeşitli kalelerden ve adalardan oluşan bir imparatorluğun, Milos, Paksos, Paros, Antiparos, Andros ve Santorini'nin (volkanik topraklarından müthiş şaraplar elde edilirdi) efendisiydi ve cemaati içinde Don Joseph Nasi ola-rak bilinirdi, bir prens gibi saygı görürdü. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'nın kendisine güveni tamdı ve şimdi, kenarı samur kürklü, ipekli giysileri içinde, yanında iki atlı muhafızıyla sarayın dış kapısı Babıâ-liden girebiliyor, attan inip kapı görevlileri kollarına yapışmadan değerli taşlarla döşenmiş yollardan, ahırların ve Matbaa-i Âmire'nin önünden, baştan başa donatılmış atlarının üze-rindeki heykel gibi hareketsiz, sıra sıra sarıklı süvarilerin arasından geçebiliyor, Divan'a girebiliyordu. Orada karşı-sında altınla dokunmuş kumaşların dalgalandığı bir ortam bulurdu; enselerinden aşağıya uzanan "sincap kuyruğu" ben-zeri bir tutam dışında saçları tamamıyla kazılmış genç, köle iç oğlanlar; eldivenli ellerinin üzerinde şahinler tutan yüz sağır dilsiz köle ve ellerinde boyları kadar kılıçlar olan yüz yapılı, cüce köle. Işığın yansımalarından başka hiçbir hare-ketin olmadığı bu durgun altın deniz tamamıyla sessiz olur-

du. Bir şey söylenmesi gerektiği zaman sarayın ikinci dili olan işaret diliyle söylenirdi. Tek bir kelime fısıldayan kişi anında tören asası ile cezalandırılırdı. Padişahın kendi de canlı bir heykele benzemeye çalışır, nadiren yumuşak ve şişman eliyle bir işaret yapar veya ortaparmağındaki yüzüğün bıldırcın yumurtası büyüklüğünde elmasıyla oynardı.

Büyük Yahudi kabul günlerinde (haftada dört gün) sarayın Üçüncü Avlusu'ndaki Arz Odası'nda (burada tavan, duvar ve taht süslemeleri de altın kaplıydı) ya sadrazam yoluyla ya da doğrudan padişaha tavsiyelerde bulunurmuş. Büyük Yahudi burada savaş ve diplomasi; Katolik kralların stratejileri; Venediklilerin taktikleri; Flandre'deki isyancıların geleceği; imparatorluk gelirinin ve darphanenin durumu gibi konularda görüşlerini sunarmış.

Don Joseph kendi deyimiyle "manzaralı konağımıza" döndüğü zaman ya Venedikli soylularınkinden aşağı kalır tarafı olmayan çalışma odasına kapanır ya da İbranice el yazmaları üzerinde çalışan kâtiplere ve tezhipçilere ayrılan odaya gidermiş. Don Joseph güzel bahçesinde gezinirken ona şalvarları Haliç'ten esen rüzgârla dalgalanan hizmetkârlar ve köleler eşlik edermiş. Parmaklıklı terastan Boğaz'ın girişindeki gemilerin kargolarını incelemeye giden kayıkları seyredermiş. Kayıklardakiler hem padişah hem de kendi adına ambarları arar, envanterleri inceler, ücretleri toplar, gerektiğinde ilave harçlar dayatırdı. Bu, ne Büyük Yahudi'yi ne de gözdesi olduğu padişahı daha popüler kılacak bir şeydi, ama Selim çarşıdaki dedikodulara aldırış etmezdi. Tahtta kalmak için kardeşi Bayezid'le yürüttüğü ölüm-kalım savaşında Joseph Nasi'nin dostluğu ve finansmanı olmadan kazanamayacağına kalpten inanıyordu. Yahudi dostu, kazanların dolu ve sıcak olmasını temin edebilecek, güvenilir biriydi. Dolayısıyla Yahudi'nin her hafta konağından saraya gönderdikleri II. Selim'in hem iştahını hem de korkusunu beslerdi. Gönderdiği yiyecekler, Selim'in düşmanlarının sarayın mutfakına sokmuş olabileceği zehirden yoksundu. Ama zehirden

kaçamadığı takdirde de yine Yahudi olan hekimi Moses Hamon'un imparatorluğun en kapsamlı panzehir koleksiyonuna sahip olduğu söylenirdi.

Hamon'un kendi de olağanüstü biriydi: Usta bir hekim olmanın yanı sıra Rabbinik bir araştırmacıydı, bir kültür hamisiydi, İbranice ve Ladino metinler yayımlardı ve Doğu Akdeniz'in en büyük kütüphanelerinden birine sahipti. Granada'da doğmuştu ve İspanya'da Müslümanların hâkimiyetindeki bu son yer 1492'de Kastilyalı "haçlılar"ın eline geçtiğinde 2 yaşındaydı. Hamon büyürken Arapça, Kastilyaca, Ladino ve Farsçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiş. Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'ten, hatta belki de daha öncesinden beri padişahların hekimlerinin Yahudi olması âdettendi, çünkü muhalifler namına çalışabilecek Müslümanların ve intikam peşinde oldukları düşünülen Hristiyanların tersine, Yahudilerin hem bilge hem de güvenilir olduğuna inanılırdı. Osmanlıların ilk Yahudi hekimi Gaetali Giacopo'ydu ve Hekim Yakup Paşa adını almıştı. Ama Hamon'lar dinlerine sadık kalmışlar. Moses'in babası Yosef Hamon 1493'te İspanya'dan İstanbul'a gelen ilk Yahudi ileri gelenlerden biriydi ve II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hizmetinde çalışmış. Hamon'lar padişahların ağırlarıyla sızılılarıyla, iştahlarındaki ve arzularındaki mevsimsel iniş çıkışlarla ilgilenir, padişahlar sefere gittiğinde gerektiğinde cerrah olarak görev almak üzere onlara eşlik ederlermiş. Padişah hekimleri, Müslümanların Yahudilere uyguladığı ata binme yasağından muaftı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Topkapı Sarayı'nda yirmi bir Müslüman hekime karşılık kırk bir Yahudi hekim vardı, hatta bu sayı o kadar yüksekti ki onlar için özel bir loncanın tesis edilmesi gerekti.³ Doğrudan padişahla temas içinde olan Yosef Hamon Sefaradların İstanbul'daki

³ Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566*, Leiden, 2006, s. 208-9.

gayriresmi elçisi konumundaydı, Moses Hamon da Yahudiler adli hatalara maruz kaldığında Kanuni Sultan Süleyman'a başvurma hakkını kendinde görürmüştü. Yerel yöneticilerin küçük ölçekli haraç kesmeye çalıştıkları olurdu, hatta bazen Hristiyan âleminde ithal edilmiş korkunç karalama girişimleri olur, Yahudiler *Pesah* Bayramı'nın *matza*'sı için ihtiyaç duyulduğu iddia edilen kanı elde etmek amacıyla küçük çocukları öldürmekle itham edilirdi.⁴

Marrano'ların en büyüğünü, yani Mendes ailesini Türkiye'ye getirmek için nabız yoklama işi ilk olarak Moses Hamon'un inisiyatifiyle gerçekleşmiştir. Moses'in kendi Francisco Mendes'le akrabaydı ve daha büyük ailenin bir üyesi olarak muamele görürmüştü. Hamon'un girişimiyle, Mendes'lerin Türkiye'ye getirilmesinin asgari riskle nasıl gerçekleştirilebileceğini planlamak için Venedik'e bir *caus*, yani özel imparatorluk temsilcisi gönderilmiş. Büyük hassasiyet gösterilmesi gerekiyordu, çünkü İstanbul'da "*La Senyora*" olarak bilinecek olan Doña Gracia Benveniste o dönemde hâlâ Beatriz Mendes veya Beatriz de Luna'ydı ve hayatını erdemli bir Katolik gibi sürdürmeye çalışıyordu. Brianda ablasına gücendiği bir anda Venedik hükûmetine Yahudiliği yaymaya çalışan Gracia'nın niyetinin Türkiye'ye taşınmak olduğunu söylediğinde bile ablası bu suçlama karşısında öfkelenmiş gibi görünmeyi başarmış. Ve yine de 1553 yılının baharında sultanın şehrine ulaşmış. Türklere tutsak düşmüş İspanyol Andres Laguna onun gelişini şöyle anlatmıştır: "Doña Beatriz Mendes olarak bilinen çok zengin bir Portekizli hanım kırk atıyla ve hanımlar ile hizmetkârlarla dolu kırk gösterişli arabayla İstanbul'a girdi. Beraberinde getirdiği maiyetin, bir İspanyol düküne yaraşır bir maiyetten aşağı kalır

⁴ Hristiyan âlemindeki daha erken dönem karalamalar konusunda bkz. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 bce-1492 ce*, Londra, 2013 [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019], s. 307-10, 363-5.

tarafı yoktu... Sarayda kendisine saygı gösterisinde bulunuldu. Daha Venedik'teyken Büyük Türk sultanı ile maiyetinin korseli ve peruklu Venedik kıyafetleri giymesi dışında hiçbir özel ayrıcalık istemediği konusunda anlaşmaya varmış. Bunu elde ettiği gibi, daha fazlasını isteseydi onu da mutlaka elde ederdi.”⁵ Andres Laguna'yı o kadar hayretler içinde bırakan atlılar, Gracia, Türklere tabi olan Ragusa'dan [Dubrovnik] yola çıkararak karadan yolculuk yaptığı ve bu bölge eşkıyaların vatanı olduğu için gerekli olmuştu. Öte yandan Doña Gracia'nın şehre bir tür kraliçeymiş gibi ihtişamlı bir giriş yapmak istediğine de şüphe yoktu. Yahudilerin küstahlığı karşısında sinirlenen bir başka tanık olan Augsburglu banker ailesi Fugger'lerin temsilcisi Hans Dernschwam da Gracia'dan “ikisi Hollandalı olmak üzere sayısız hizmetkârı olan ve gösterişli bir hayat süren... yaşlı bir kadın” (o dönemde sadece 43 yaşındaydı) olarak söz etmiştir.⁶ Gracia gerçekten de yirmi yıl önce Antwerp'te hizmetkârı olan iki kadını da yanında getirmişti.

Moses Hamon, Doña Gracia ile ailesinin İstanbul'a gelişinin planlanmasındaki titizliğinin karşılığında oğlunun (tabii ki yine hekim olan Yosef) Gracia'nın kızı, İstanbul'un en zengin mirasçısı Reyna ile evlendirilerek ödüllendirileceğini ummuştur. Ancak Mendes-Benveniste ailesi her zamanki gibi servetlerini bölmeyi değil, daha da sağlam hale getirmeyi amaçlıyordu, dolayısıyla Reyna için tek bir ideal koca vardı, o da Joseph Nasi'nin kendisiydi. Joseph'in daha önce gelinin kuzeni, yani Brianda'nın kızı Gracia La Chica'yla Ravenna'ya beraber kaçarak evlenmiş olması bu duruma engel değildi, çünkü o evlilik bir Hristiyan töreniyle gerçekleşmişti, dolayısıyla Yahudi yasaları açısından herhangi bir geçerliliği yoktu. Saray benzeri konakta yer alan

⁵ Cecil Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi*, Philadelphia, 1947, s. 84.

⁶ Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien* (1554-1555), ed. F. Babinger, Münih, 1923, s. 290.

davet şehirde büyük bir olay olmuş ve görkemi kendine bir davetiye temin etmekte gecikmeyen Fransız elçisi tarafından hayranlıkla anlatılmış.

Galata'da sadece en ihtişamlı ve en zengin Yahudiler yaşırlardı ve Türklerden çok İtalyanlar gibi giyinir, hayatlarını onlar gibi sürerlerdi. 50.000 kadar Yahudinin büyük kısmı Haliç'in iki kıyısında yaşardı; bazıları Haliç'in kuzey kıyısında yer alan ve Galata kadar rağbet görmeyen Hasköy'de, daha fazlası da Haliç'in güneybatı tarafındaki Eminönü, Sirkeci, Tahtakale ve Mahmutpaşa bölgelerinde otururdu. Buralarda mutfak kokularından veya hayvanlardan yoksun olmayan, yangın olsa ayakta kalamayacak ahşap evlerde yaşırlardı. İstanbul'da, Selanik ve Saraybosna'da olduğu gibi, tekstil zanaatkârları için özel olarak inşa edilmiş, avluların etrafında yükselen birkaç bina vardı, ama bu çok katlı konutlar çok çabuk harap olurdu. Yahudilerin evleri genelde bir veya iki odalı yerlerdi: Odalardan biri işe, diğeri de diğeri her şeye ayrılırdı. İstanbul'un Yahudi cemaati bir zanaatkâr dünyasıydı: Kalaycılar ve bakırcılar, boyacılar ve tabakçılar, inci dizenler ve matbaacılar, fırıncılar, kılıççılar, silahçılar, usturacılar ve aynacılar, emayeciler ve terziler. Daha uzaklarda sefalet içinde çalışanlar vardı: balıkçılar, Balkanlardan hayvan ve ham yün ile Anadolu'dan adını Ankara'dan alan angora yünü getiren koyun ve sığır çobanları; bir de mütevazı evlerinden çalışan sabun, bıçak ve düğme satıcıları. Onların üzerinde Müslüman âleminin dört bir tarafında olduğu üzere olağanüstü çeşitlilikte malın ticaretini yürüten toptancılar, perakendeciler ve tüccarlardan oluşan hatırı sayılır bir sınıf vardı. Aralarında kuyumcular, altın arıtıcıları ve ayarcıları, değerli ve yarı değerli taşlarla çalışan mücevherciler, kilim tüccarları, sof olarak bilinen yumuşak moher kumaşı ve atlas olarak bilinen dokunmuş veya ipeksi yün tüccarları vardı. Kapalıçarşı'da satenlerini ve ipeklerini, kolyelerini ve kolluklarını sergilerlerdi. Çarşı'nın başka yerlerinde ve dışında, Müslüman satıcıların yanı sıra Yahudiler

de peynir ve baharat, tuzlanmış ringa balığı ve şifalı otlar da satarlardı.

Ama Yahudiler dillerinden, âdetlerinden ve tarihsel belleklerinden dolayı bölünmüş bir cemaatti. Günlük dilleri olarak Yevanik Yunanca konuşan birkaç bin Yahudi, Bizans döneminde İstanbul'da yaşamış Yahudilerin soyundan geliyordu ve genelde aynı bölgelerde yaşıyorlardı. Osmanlıların şehri kuşatması ve 1453'te fetih sırasında Bizans valisine destek vermekten kaçınarak (veya Türklerden taraf olmasalar da en azından tarafsız gibi görünerek) esir alınmış köleler haline gelmekten kaçınmışlardı. Yahudilerin İstanbul'un düşüşüne verdiği tepkinin en önemli anlatımı, Giritli Haham Elia Capsali'nin 1523'te Venedik'in hâkimiyetinde olmaya devam eden Kandiye şehrinde yazdığı Osmanlı tarihiydi.⁷ Capsali çok yetenekli bir yazardı, ama Yahudi tarih yazımının şafağında tarih kitabını Nehemya ve Ezra kitaplarının yeni bir versiyonu şeklinde yazması gayet doğaldı. Dolayısıyla Fatih Sultan Mehmet yeni Kyros'tur, Tanrı tarafından zalim ve baskıcı Yunanlıları cezalandırmak için seçilmiştir. Öte yandan Osmanlı hükümdarı fethettiği Byzantion'a Balkanlarda ve adalarda yaşayan Yahudilerini yeni başkentinde yaşayıp refaha ermeye "davet eder:" "Herkes kendi asmasının, incir ağacının altında oturacak." Yahudiler bu konuda seçme hakkına sahip değildi. İyi niyetli bir davet almak yerine yüzlercesi, binlercesi yaşadıkları yerlerden koparılıp İstanbul'a zorla yerleştirildiler.⁸ Bulundukları yerlerden ayrılmaları için kendilerine bir mühlet verildi, aksi takdirde ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Sürgün, Osmanlı İmparatorluğu'nda rutin bir uygulamaydı ve uzun vadede amacı İstanbul'da

⁷ Aleida Paudice, *Between Several Worlds: The Life and Writings of Elia Capsali: The Historical Works of a 16th-Century Rabbi*, Münih, 2010, s. 99-127.

⁸ Joseph Hacker, "The Surgun System and Jewish Society in the Ottoman Empire during the Fifteenth to the Seventeenth Centuries," Aron Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership* (Bloomington, 1992) içinde, s. 1-65.

müreffeh ve heterojen bir nüfus oluşturmaktı. Ama o dönemde bu sürece tabi tutulanlar için sürgün insanların hayatını altüst eden, hatta travmatik bir olaydı. Capsali bu dönemin tarihini İber yarımadasından sürgününün tam tersiymiş gibi yazar, ama 1523'teki fethinden sonra Rodos'a taşınması emredilen Selanikli bir Yahudi veya Buda'da yaşarken "faydalı bir kolonici" olarak 1526'da Türk gemilerine bindirilip kim bilir nereye yerleştirilen bir Macar Yahudisi olsaydınız arada pek bir fark olmadığını düşünürdünüz. Bir padişah döneminde (gerçekten sadece biri) ki o da Capsali'nin İberlilere davet gönderdiğini söylediği II. Bayezid'di, Yahudilerin nasıl karşılanacağı belli değildi. Bayezid zarar görmüş sinagogların tamir edilmesi ve yenilerinin inşa edilmesi konusundaki eski İslam yasağını yeniden uygulamakla kalmamış, Yahudilere giysileri yoluyla kim olduklarını açıkça belli etmeleri gibi başka baskıcı şartlar da dayatmıştır.

Halefleri I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu kısıtlamalar bir kez daha yumuşatılmıştı, ama sürgünle şehre gelen göçmenler başka yerde yaşamak istedikleri takdirde Osmanlı yasaları doğrultusunda hareket özgürlüğüne sahip değillerdi. Ama Anadolu, Eflak, Arnavutluk, Trakya ve adalar gibi çeşitli yerlerden gelen Romanyot Yahudileri sinagoglarını ve cemaatlerinin çeşitli kurumlarını inşa edebilmişler. Bu ayrı ayrı cemaatler için özerk yönetim, Judeo-Yunanca konuşan grupların büyük ölçüde diğerlerinden ayrı yaşaması, kendi sinagoglarında dua etmeleri, sadece Yahudi mahkemelerinde yargılanabilmeleri, kendi âdetleri doğrultusunda yemek pişirmeleri ve kendi müziklerini icra etmeleri anlamına geliyordu. Farklı cemaatler, örneğin nişanlı bir çiftin nikâh ziyafeti, nikâh örtüsü töreni ve evlilik sözleşmesinin okunmasından önce cinsel ilişkide bulunmasına ve beraber yaşamasına izin verilip verilemeyeceği, hatta böyle bir şeyin beklenip beklenmemesi gerektiği gibi aile hukuku ve âdetleri kapsamına giren ciddi meselelerde de farklı görüşlere sahipti. Romanyot cemaatinin hahamlarının büyük kıs-

mı *kidduşin*, yani nişan törenini evliliğin esas eylemi olarak görürdü. *Sivlonot*, yani evlilik hediyeleri sunulduktan sonra çift çiftleşmekte özgürdü. Tabii kadın (belki de hamile halde) nişanlısı tarafından terk edildiği takdirde kaçınılmaz olarak ciddi bir sorun yaşanırdı ve hele iki nişanlı ayrı cemaatlerden idiyse o zaman kıyamet kopardı.⁹ Romanyot cemaati içerisindeki bu farklı görüşler, 50.000-60.000 kadar Sefarad Yahudisi iki dalga halinde gelince –ilki 1492’den sonra, İtalya’daki Portekiz kaçış sisteminin sonucu olan ikincisi de 1530’dan sonra– büsbütün ciddi bir hal almıştır.¹⁰ Bu, Portekizce veya Ladino konuşan bir topluluktan, bir veya iki kuşağı Ferrara, Venedik ve Mantova’da yaşamış olanlar İtalyanca da konuşuyordu. Yunan cemaatleri İspanyol Yahudilerinin kültürel ihtişamının bilincindeyse ve ilim düzeyine hayrandıysa da, karşı karşıya geldiklerinde işler değişti. Yunanca konuşan Yahudilerin çoğuna göre Sefaradlar kültürel üstünlükleriyle, Osmanlı sarayına kolayca erişme kabiliyetleriyle ve “kendi gelen” olmalarından dolayı farklı yasal muamelelere tabi olmakla tahammül edilmez şekilde böbürleniyorlardı. Hatta bir-iki kuşak boyunca farklı giyindiler ve Yahudilerin takması gereken sarı şapkayı takmayı reddederek İspanyolların *caperone* adı verilen yünlü paltosunu giymeye devam ettiler.¹¹ Romanyotlar gibi çeşitli Sefarad cemaatleri de geldikleri yerlerin karakterini muhafaza etmeye çalıştığından Kordoba sinagogları, Granada sinagogları, Toledo sinagogları, Katalonya ve Provence sinagogları vardı ve her biri kendi

⁹ A.g.e., s. 32 vd.

¹⁰ Sayılar ve iki cemaatin karşı karşıya kaldığı zorluklar konusunda bkz. Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, *The Jews of the Balkans: The Judaeo-Spanish Community 15th to 20th Centuries*, Oxford, 1995, s. 9-29; ayrıca bkz. Walter Weiker, *Ottomans, Turks and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey*, New York, 1992, s. 40-1.

¹¹ Sanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York, 1991, s. 79. Ayrıca bkz. Alfred Rubens, *A History of Jewish Costume*, New York, 1967, s. 40 vd.

içinde kesinkes Yahudiler ile yeni gelen *Marrano*'lar şeklinde bölünürdü.

Osmanlı İmparatorluğu, bu kadar farklı türden Yahudileri ağırladığı içindir ki çok eskilere dayanan Yahudi kimliği meselesinin en yoğun şekilde sınanıp tartışıldığı yerlerden biri haline gelmiştir. Kitab-ı Mukaddes sonrası tüm dinsel otoriteleri reddeden, bunların Tevrat'a el koymuş hahamlar ve Talmud âlimlerinden ibaret olduklarını savunan Karaimler, tek hakiki Yahudilerin ve Musa'nın Yasası'nın müritlerinin kendileri olduğu konusunda yüzyıllardır ısrarcıydı. Bundan dolayı da diğer herkes tarafından sahtekâr veya sapkın Yahudiler olarak dışlanmışlardı. Ama Mısır, Mezopotamya ve Kuzey Afrika'da hâlâ sayıca çoktular ve etkiliydiler. Karaim-Rabbînik hizibine şimdi bir de kuşaklar boyu kiliseye bağlı olarak yaşamış olan *Marra*-*no*'ların konumu gibi ciddi bir mesele de eklenmişti. Evlilikleri geçerli miydi? Sünnet olmaları zorunlu muydu? Hahamların bu sorulara cevapları her zamanki gibi farklı farklı yönlerdeydi ve farklı Yahudi grupları, kendi önyargılarına tekabül eden hükümleri nihai olarak kabul ediyordu. Bütün bu ayrı grupları birleştirmek için yüce ve anlamlı girişimlerde bulunanlar olmuştur. 1547'de Eliezer ben Gersom Soncino İstanbul'da Judeo-Yunanca, Ladino ve İbranice kısımları olan bir Tevrat yayımlamış. Basılı İbranice metinleri ilk üreten kendi ailesiydi ve kendi de hareketli harfleri memleketi olan Lombardia'daki Soncino kentinden Fano'ya, oradan Brescia'ya, oradan Selanik'e ve son olarak İstanbul'a taşımış, yol boyunca her yerde kitap yayımlamıştı. Soncino Talmud ile Kitab-ı Mukaddes'in yanı sıra Petrarca ve V. Karl'ın çok sevdiği, *Amadis de Gaula* adlı Gotik şövalye romansını da yayımlamıştı. 1504'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda bir süreliğine faaliyet gösteren az sayıdaki matbaa Yahudilere aitti, çünkü tehlikeli eserleri Arapça basmadıkları sürece onlara izin verilmişti. Hahamlar Babil Kulesi benzeri Yahudi toplumunu ortak

dinsel uygulamalar etrafında toplamak istedikleri zaman bu matbaalara başvuruyorlardı. En azından Portekiz'de doğup sonuçta kendini Selanik'te bulan Joseph Karo'nun amacı buydu. Dinsel yasalara ve uygulamalara dair devasa bir derleme olan *Bet Yosef*i, Yahudi yasalarının özeti niteliğindeki *Şulhan Aruh*'a indirgemek gibi neredeyse imkânsız bir işi başarmış. Amacı, bu eserin çok sayıda farklı gelenek ve uygulamalara tartışmaya yol açmayacak bir düzen getirmekti ve bir dereceye kadar öyle oldu da. Yahudi çocukları günümüze kadar (en azından benim için 1950'lere kadar) o masaya oturtulmaya ve o ikramları yemeye devam etmiştir.

Bütün bu uyum amaçlı Rabbînik hareketler güzeldi tabii, ama Romanyot ile Sefarad Yahudilerinin kendi geçmişleriyle ilgili anlattıkları, birbirlerinden çok farklı hikâyelerle de başa çıkmak lazımdı. Yunanca konuşan Yahudiler memleketlerinden zorla koparılmıştı, ama yüzyıllar boyu yaşadıkları Doğu Akdeniz içinde kalmışlardı yine de. Capsali gibi, birkaç kuşak sonrasında başka yere nakillerini ve geçişlerini tarihsel açıdan iyicil olarak görmeyi başarıyorlardı, her şey devamlılığın bir parçasıydı. XVI. yüzyılın tamamı boyunca sayısal olarak azınlıkta kalan Sefaradların tarihi ise şairler ve tarihçiler tarafından *geruş*, yani bir sürgün ve köklerinden koparılma döngüsü olarak tasvir edilirdi: Romalıların dayattığı sürgün bu döngünün ilkiydi, İberyâ'dan kovulma da en yeni ve travmatik olanıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bursa'da kurulan ilk Sefarad sinagogu *Gerus*ş olarak bilinirdi.¹² Yahudi tarihinin asil ve aşkın bir anlamı varsa o da *geruş* olmalıydı, altüst olmak ve gezgin olmak demekti. Yahudilerin iki konuşma dili bile çelişkiliydi: Romanyot Yunancası devamlılığın diliydi; Türkiye'de konuşulup yazılmaya devam eden Ladino ise tanım gereği kaybedilen yuvaya duyulan özlemin diliydi. Yosef

¹² Galeriler yoluyla ulaşılan sıra dışı bir ahit sandığı olan bu sinagog, 1655'te büyük bir depremde yıkılmış, sonradan orijinalinin neredeyse aynısı olarak yeniden inşa edilmiştir.

Yerushalmi'nin deyimiyle Yahudiler sürgün içinde sürgün yaşıyorlardı.¹³

Bu bölünmüşlüğü topluma gerçek anlamda zarar verdiği olabiliyordu. Doña Gracia İstanbul'a ulaştıktan kısa bir süre sonra IV. Paulus'un *Cum nimis absurdum* başlıklı emirnamesinin Ancona'da yaşayan ve Doğu Akdeniz'le ticari ilişkileri olan bu serbest liman statüsünden yararlanarak ve Doğu Akdeniz'deki dindaşlarını örnek alarak çoğu Yahudiliğe geri dönen Yeni Hristiyanlar üzerindeki etkisini haber almış. Papanın emirnamesinin gaddarlığından dolayı Anconalı Yahudiler artık Hristiyanlıktan vazgeçmiş sapkınlar olarak Engizisyonun ellerine düşmüştü. Yakılarak öldürülen *Marra-no* kurbanlar arasında Mendes-Benveniste'lerin Ancona'daki temsilcisi Yacobo Mosso da yer almıştı. Dehşete kapılan ve müthiş öfkelenen Doña Gracia Roma'ya karşı yürütülen isyanlardan beri Yahudi tarihinde ilk defa organize bir karşı saldırı düzenlemiş. *La Senyora*'nın yöntemi, bu kadar uzun zamandır insan ve para yöneten birine yakışır şekilde ekonomi üzerine kuruluydu. Kendini otorite olarak tayin edip şaşırtıcı derecedeki özgüveniyle ve bir ticaret merkezi olarak varlığının doğuyla ilişkilerine bağlı olduğunun bilinciyle Ancona limanını tamamıyla boykot etmeyi önermiş. Bu saldırı planını kararlaştırdıktan sonra da İstanbul, Selanik ve Edirne'deki bütün hahamlardan (çoğunu konağına çağırarak konuşmuş) ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki bütün Yahudi cemaatlerinden planının sinagoglarda okunmasını ve cemaatlerin bu yasağa uymasını istemiş. Tüccarlardan istenen girişimlerinden vazgeçmeleri değil, Ancona'nın güneyinde ve papanın yetki alanının dışında yer alan Pesaro'ya kaydırmalarıydı.

Hahamların büyük kısmı *La Senyora*'nın bu despotça emri karşısında şaşkınlığa uğramışsa da kendilerine söylendiği gibi davranmışlar, ama bir kısmı bu işten hiç hoşlan-

¹³ Rozen, s. 78.

mamış. Özellikle Romanyot-Yunan cemaati Doña Gracia'nın başlattığı bu mücadelenin bir Sefarad mücadelesi olduğunu düşünmüş. Kendi aralarında konuştuklarında Yeni Hıristiyanlar konusunda ciddi şüphelerini ifade ederlerdi. Yasağın keyfiliği konusunda homurdananlar vardı, bu da Ancona'yı cezalandırma planı açısından hayra alamet değildi, çünkü planın işe yaraması için katı bir şekilde uygulanması gerekliydi. Doña Gracia planını iki yıl boyunca uygulamayı başarmış. Ancona'nın rıhtımları ve depoları boşalmış, ticarete dayalı ekonomisi buhar olup uçmuş. Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi, Moses Hamon ile Doña Gracia'nın teşvikleri sonucunda papaya bir mektup göndererek "Levantenlere" dokunulmazlıkları ve mülkleri iade edilmediği takdirde sonuçlarının ağır olacağını ima etti. Ayrıca papa bu yönde adım attığı takdirde kendi topraklarında ticaretle uğraşan Hıristiyan tüccarlara da cömert bir şekilde davranılacağını taahhüt etti. Böylece aksi takdirde öyle davranılmayacağı ima edilmiş oluyordu. Yahudi toplumu içerisinde yasağa karşı olanlar ve kendilerini bu kampanyanın kurbanı olarak hissedip şehit edilen *Marrano*'ların anısına saygı olarak bu yasağı uygulamaları gerektiğini duymaktan bıkmış olanlar kendilerine Haham Joshua Soncino dahil güçlü sözcüler bulmaya başlamışlar. 1558 yılına gelindiğinde her iki uçtan sabotaja uğrayan kampanya nihayet çökmüş.

La Senyora'nın bu durumu kabullenmesi zor olmuş. Sınırları tanımlanmamış otoritesinin sınırları vardı demek. Kendinden önceki ve sonraki, kendini hayırsever ilan eden birçok Yahudi ileri geleni gibi o da suistimal edildiğini düşünmüş olmalı. Korsanların esir aldıklarını kurtarmak için fidye ödemek gerekince bana geliyorlar, diye yakınmış. Hastaneler, bir *yeşiva*, Talmud'un yeni bir baskısı için para gerekince bana geliyorlar. Benim onlara ihtiyacım olunca benim elime ne geçiyor peki? Doña Gracia aynı dönemde İstanbul, Selanik ve İzmir'de sinagoglar inşa ettiriyordu. Bu sinagoglara dilleri, geçmişleri ve litürjik âdetleri ne olursa olsun,

tüm Yahudilerin baş üstünde tutulmasını mutlak bir şart olarak koşmuş. *La Senyora*'yla bağdaştırılan sinagoglardan biri yangınlarda, depremlerde ve şiddetli savaşlarda zarar görmüş olmasına rağmen, halen İzmir'de, balık pazarının arkasındaki dar sokaklardan birinde yer alır. Basık bir kapıdan incir ve limon ağaçları içeren harika bir avlu-bahçeye girilir. İçi ağırlıklı olarak Amerikan finansmanıya zarif bir şekilde restore edilmiş olan sinagogun içi krem, mavi ve altın renkleriyle, Mağribi stilinde kemerleriyle ve Sefarad tarzında, duvarlar boyunca yer alan minderli oturma yerleriyle harikulade bir mekândır. Ancak hamisinin izini asıl taşıyan veya en azından cömertliğini yansıtan yer, tepelik bir alanda sıçrayan geyikler, uçuşan ve şakıyan kuşlarla dolu zarif pastoral sahnelerle süslenmiş kadınların balkonudur. İstanbul'un eski Yahudi mahallesi Balat'ta yer alan, Ahrida olarak bilinen sinagog da zamanın ve tarihin bütün sıkıntılarını atlatmayı başarmıştır. Günümüzdeki yapı XVIII. yüzyıla aitse de Sefarad cemaatlerinde *teva* olarak bilinen okuma kürsüsünün çok daha eskilere, bülbüllerin zamanına ait olduğu iddia edilir. *Teva*, kolektif belleği temsil edecek şekilde bir karavelanın, hatta belki de Nuh'un gemisinin yuvarlak kışını andırır (*teva* aynı zamanda "gemi" demektir). Okuma kürsüsü, Tevratı okuyan kişi bir dümenciymiş gibi (ki birçok açıdan öyleydi) ve yelkenleri umutla şişiriyormuş gibi yüksektir.

Doña Gracia'nın bedeni hayatını İstanbul'da tamamlayacaktı, ama aklında hâlâ bir yolculuk daha yapmak vardı. 1553'te kızıyla birlikte Türkiye'ye gelirlerken, uzun zaman önce ölen kocası Francisco Mendes'in Lizbon'daki Hristiyan mezarından alınıp Venedik'e getirilen kemikleri de defnedilmek üzere Kudüs'e gönderilmişti. Bu da Gracia'nın karmaşık kandırmacalarından biri sayesinde gerçekleşmişti. Gracia kocasının naaşının başında Venedik'te dua etmek istediği gerekçesiyle Portekiz Kilisesi'nden izin almıştı, ama naaşın gideceği asıl yer Zeytindağı'ydı.

Filistin 1516'da Memluklar tarafından fethedildiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi cemaatleri arasında kefarete ve Kudüs'e dönüş beklentileri oluşmuştu. Elia Capsali, Filistin'in kurtuluşunu sağlayan I. Selim'i methederken, Yahudilere şöyle demişti: "Bülbüllerin şakıdığı zamanda yaşıyoruz, üveyiğin sesi İsrail topraklarında yeniden duyulacak."¹⁴ Ama sultanların en muhteşemi Kanuni Sultan Süleyman'ın Yahudilerin gözünde ikinci bir Kyros ve haklarını yeniden tesis eden bir kurtarıcı olarak görünmesi, 1530'lar da Kudüs surlarını yeniden inşa ettirmesiyle gerçekleşir. Bu dönüşüme dahil olan iki Nehemya da vardı, ama kralın sakileri değil de sultanın darphane ustalarıydı. İşin tuhafı, Abraham Castro adında bir değil, iki Yahudi vardı: Biri Şam ve Trablus'ta, diğeri Kahire ve İskenderiye'de görevliydi, ama ikisi de surların yeniden inşası ve Kubbet-üs-Sahra'nın çinileri için gerekli olan gelir kredisi sağlamakta temel bir rol oynamışlar ve ikisi de projeyi denetlemek için Kudüs'e gitmişler (birinin Kudüs'te mülkü de varmış).¹⁵ Castro'lar ile Kanuni Sultan Süleyman'ın baş yapı ustası Nakkaş Mehmet Çelebi'nin 1535-1538 arasında yarattıkları, şehri çepeçevre saran ıslıl ıslıl kireçtaşından surlarıyla, yedi kapısıyla (bazıları Kitab-ı Mukaddes zamanına ve klasik döneme aittir), otuz kadar kulesi ve mazgal siperleriyle, iki platform üzerinde yer alan iki büyük camiyle, günümüzde de varolan "Eski Kent"tir. Kubbet-üs-Sahra'nın ön cephesinin çinileri da bu dönemde sağlanıp uygulanmış, Herod'un Tapınağı'nın

¹⁴ Roth, *Naxos*, s. 31.

¹⁵ Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews, Venetians and the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden, 1995, s. 22 vd. Arbel neden bir "Abraham Castro"nın Müslümanlığı kabul etmiş olarak, başka bir Castro'nun da "Yahudi" olarak tanımlandığını, Castro'ların çoğul olmasıyla açıklar: Bir tanesi Müslümanlığı kabul etmiş, diğeri etmemiş. Yahudi vergi mültezimleri konusunda bkz. H. Gerber, "Jewish Tax Farmers in the Ottoman Empire," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s. 143-54.

da dış duvarı muhafaza edilmiştir.¹⁶ O dönemde Kudüs'ün yaklaşık yüzde 10'u, yani 1.600 kadar kişi Yahudiydi ve çoğu zanaatkârdı ve şehrin yeni bir Yahudi çağına girme ihtimali daha fazla Yahudinin şehre akın etmesine neden oldu. Ama Kudüs'ün İslam açısından önemi, orada uzun vadeli bir rönesansın gelişmesine engel oluşturdu. Müslüman din yetkilileri Yahudilere güvenmezdi, Yehuda'nın tepelerinde dağınık halde yaşayan Bedeviler hele hiç güvenmezdi. Sultanın para keselerini taşıyan Yahudi maceraperestlerin şehri hileyle ele geçirip kutsal yerlere saygısızlık edeceklerine dair söylentiler dolaşırdı hep.¹⁷

Ancak Filistin'de neredeyse Kudüs kadar yoğun bir Yahudi kefareti mistisizmi yayan, ama o kadar riskli olmayan bir yer daha vardı, o da Celile'ydi. Celile ne de olsa İkinci Tapınak'ın yok edilmesinden sonra Rabbinik Yahudiliğin eritme kabı haline gelmişti. MS II. yüzyılda *Mişna*'nın yazıya aktarımı Sefphoris'te başlamıştı, Sanhedrin olarak bilinen meclis de Tiberiye'ye taşınmıştı. Celile'de tepeler de, kıyısında palmyelerin yetiştiği göl de Yahudilerin şiirsel hayal gücünde yeniden doğuşun mekânı olarak görülürdü. XVI. yüzyıl başlarında Tiberiye'de harabeler ve eski sinagogun kalıntıları (gerçi taşlarının üzerinde harikulade oyma beş ve altı köşeli yıldızlar vardı) dışında neredeyse hiçbir şey yoktu. Bir grup Kabbalacı hoca 1540'larda 40 kilometre kadar kuzeybatıda, tepelik alanda yer alan Safed'e yerleşmiş, artık Osmanlılar hem Kudüs'te hem de Şam'da otoritelerini kabul ettirdiğinden, burada Bedevilerin saldırılarından korunabileceklerini ummuşlardı.

¹⁶ Kudüs'ün surlarının Kutsal Yerlere düzenlenebilecek bir haçlı seferine karşı önlem olarak inşa edildiğini öne sürenler olmuştur. Ancak Kanuni Sultan Süleyman'ınki gibi zeki ve bilgi sahibi bir yönetimin Habsburg'ların her zamanki kabadayılıklarını fiili bir stratejik niyet olarak algılama hatasına düşmüş olması çok uzak bir ihtimaldir.

¹⁷ Abraham David, *To Come to the Land: Immigration and Settlement in Sixteenth-Century Eretz-Israel*, çev. Dean Orden, Tuscaloosa, 1999.

Safed'in şirin tepelerinde üst üste yer alan sokakları ve evleri birkaç yıl içinde, eskiden beri orada yaşayan ve Arapça konuşan Musta'arabi Yahudilerini orada istemeyip *Deborah'nın Palmiyesi* ve *Nar Bahçesi*'nin verimli yazarı Moses Cordovero gibi yeni âlimlerin izinde yürüyen genç ve hevesli Kabalacılarla dolmuş. Bu iki kitap klasik Kabalacı inceleme yazıları ile aydınlanmaya ulaşmak için gerekli olan meditasyon safhalarına yönelik talimatlardan oluşan antolojiler niteliğindeydi. Genelde Safed'den birkaç kilometre uzakta, Meron'da bulunan sahte bir mezar kült odağı haline getirilirdi: Bu seferkinin, MÖ II. yüzyılda Kabala'nın kurucusu olduğu hayal edilen Şimon bar Yohay'nin istirahat yeri olduğu söyleniyordu. *Sefer Yezira*, yani Yaratılış Kitabı gerçekten de II. veya III. yüzyılda yazılmış olabilir, ama *Bahir* ve *Zohar* gibi Kabala'nın büyük, sistematik metinleri Moses de Leon tarafından derlenmiş, diğerleri de XIII. yüzyıl sonlarında yazılmıştır. Ancak Talmud yasaları konusundaki ilmi incelemelerle ve Kitab-ı Mukaddes apaçık metninin yorumlanmasıyla asla yetinmeyecek, kuşaklar dolusu Yahudiye büyülemeye devam ettiklerine şüphe yoktu.

Bülbüllerin beklenti zamanında Akdeniz dünyasında genç (veya yaşlı) iseniz, on *sefirot*'a, yani sonsuz *Ein Sof*'un tezahür ettiği, gökyüzü ve yeryüzü evrenlerini oluşturan, her biri sayısal niteliklere sahip olan on türüme dalıp gitmemenize imkân var mıydı hiç? Zirvede *Keter* (Taç) vardı, kelimelerle ifade edilemez, bilinçli algının ötesinde, sonu ve biçimi olmayan bir mevcudiyetti. Sonra *Hokhma* (bilgelik), *Hesed* (şefkatli sevecenlik), *Gevurah* (güçlü kudret), *Tiferet* (güzellik), *Netzah* (zafer), *Hod* (ihtişam), *Yesod* (temel) ve iki dışı mevcudiyet geliyordu: Anlayışın üretici rahmi *Binah* ile ilahi ışıltı *Şekina*. Bunun gibi bir tarih kitabında sadece sıralandıkları zaman kurumsallaşmış teolojilere ve yasalara eşlik eden mistik buğudan başka bir şeye benzemezler; ama böyle düşününce Kabalacı kozmolojiyi, ya da en azından ebedi cazibesini hafife almış oluruz. Kumran'daki şevkli *yaçad* ce-

maatini uğraştıran da aynı meseleler değil miydi? Evrenin başlangıcı ve ahlaksızlığın, kötülüğün sürekli varlığı nasıl açıklanabilir? Adapte edilip sonsuz şekilde yeniden formüle edilebilecek bir nümerolojinin gelişimi, evrenin başlangıcı konusunda günümüzde yürütülen felsefi ve bilimsel araştırmalarda da hiç yok değildir.

Kudüs'te doğan ve Nil nehri üzerindeki bir adada *Bahir* ve *Zohar*'ın yardımıyla yıllar boyu böyle meseleleri düşünen Isaac Luria 1569'da kendini Safed'de, Moses Cordovero'nun ayağının dibinde bulmuş ve sonradan metafizik bilginin kaynağı olarak onun yerini almış. Müridi Hayim Vital'in anlattıklarına göre (hocanın kendi doktrinlerini yazmayı sevmezmiş) Luria *Ein Sof*'un (Sonu Olmayan) yaratılıştan sonra küçüldüğü anlamına gelen eski *tzimtzum* kavramını geliştirerek daha da küçülen bir uzam, ışığın ve maddenin tamamının içine düştüğü entropik bir kara deliğe, ilksel bir boşluğa uyarlamış. Uzam olmayan o yerden yaratıcı bir güç üretilebilirdi. Ancak o süreç kademeli bir evrim değildi, bir dizi ışık ve buhar patlamasından, her şeyi yarıp paramparça edecek ışınlardan oluşuyordu. Dünyanın maddesi de ancak ağır bir *tikkun* veya onarım süreci (bir tür serinleme olarak düşünebiliriz) sonucunda oluşabilirdi.

Bütün bunlar Safed Kabalacılarının Büyük Patlama'ya inandığını, modern astrofiziğin esrarengiz öncüleri olduğu anlamına mı gelir? Hayır, ama Celile'nin yıldızlı göğünün altında, hızlı hızlı nefes alarak gökyüzü arabasının görünmesini bekleyen, kendilerini kandıran mutasavvıflardan fazlası olduklarını gösterir. Her ne kadar tarihçiler Yahudilerin İspanya'dan ve Portekiz'den sürgününün ve Engizisyon zulmünün yarattığı travmanın yeni Kabalacılık açısından nasıl bir dürtü teşkil ettiğini tartışırlarsa da, Luria'nın dâhiyane yönü, *tzimtzum*'u Tanrı'nın sürgünü, Tanrı'nın yabancılaşması olarak görmüş olmasıydı ve bir tür *tşuva*, yani dönüş veya dünyanın yeniden oluşumu yoluyla onarılacağına inanmasıydı. Psikolojik açıdan bakınca bu adım Yahudilerin dünyanın dört

bir tarafında dağılmasını bir cezalandırmadan Tanrı'nın kendinin de tecrübe ettiği bir gezginliğe dönüştürüyordu. Önce her şeyi saran boşluk vardı, sonra da bir ışık patlaması.

Bu kadar baş döndürücü olmayan bir düzeyde bin kadar Kabbacı gerçek bir cemaate dönüşmüş: Gökyüzü arabasını, *merkabah*'yı yakalayıp göksel âlemde yolculuk yapabilmek için meditasyonlarını yoğunlaştırmanın yeni yollarını aramışlar.¹⁸ Cordovero, ama özellikle Luria, Hz. Yusuf'un izinden giden ünlü rüya ve düş yorumcularıydı. Tepelerin seyrek havasında farklı kuşaklar görüş alışverişinde bulunur gibiydi. Bin yıldan uzun bir süre öncesinden Şimon bar Yo-hay ile müritleri Haham Hiyya ve Haham Jose çıkıp gelirler, rastladıkları kavruk eşek sürücülerini onlara "Dişlerinin arasında bir karınca ile havada uçan yılan kim?" veya "Vücudu gizlenip görünen, gözleri olmayan büyüleyici genç kız kim?" gibi gizemli sorular sorarlardı sanki. Cevap Tevrat'tı tabii ki, kendisini ona adayan sevgilisine ancak yavaş yavaş görünürdü. Ezgilerin Ezgisi ve ortaçağ İbranice şiiri geleneği doğrultusunda kutsal erotizm tekrar tekrar karşımıza çıkar. Kapısı olmayan bir kuleye kapatılan, erişilemez, şanlı bakire kendisine ulaşmanın yolunu bulmaları için herkese meydan okur. Bir kişi dışında hiç kimse bu işi başaramaz; o bir kişi de incecik bir çatlaktan genç kıza kırk gün, kırk gece bakmayı başaran zavallı bir genç adamdır. Genç kız da, Tevrat'ın ve *sefirot* gizemlerinin onları keşfetmek için en çok çaba gösterenlere yaptığı gibi, genç adamın bu azmi karşısında ona tamamıyla açılır.

Küçük kenti, saldırmak için fırsat arayan haydut çetelerinden korumak için etrafında bir sur inşa edilmiş ve devriye gezmeleri için nöbetçiler görevlendirilmiş (Bazen bu nöbetçiler Kabbacıları soymak için haydutlarla işbirliği yapmış).

¹⁸ Lawrence Fine, "New Approaches to the Study of Kabbalists in 16th-Century Safed," Frederick E. Greenspan (ed.), *Jewish Mysticism and Kabbalah: New Insights and Scholarship* (New York, 2011) içinde, s. 91-111.

Bir Türk yetkilinin belirttiğine göre otuz iki sinagog inşa edilmiş, birçoğunun iç mekânı yükselen Kabala'nın gözde rengi olan gök mavisine boyanmış ve tefekkür yoluyla dualar kutsal şarkıların coşkusuyla pekiştirilmiş. Cordovero Cuma akşamı ayininden önce, yaklaşmakta olan Şabat'ı karşılamak için tepelerdeki çayırarda gezintiye çıkma gibi harika bir âdeti başlatmış, Solomon ben Moses Alkabetz de bu küçük, sade tören için, Şabat'ı bir âşık veya bir gelin gibi karşılayan *Leha Dodi*'yi (Gel Sevgilim) bestelemiş. Bu ilahi, litürjideki Yahudi ilahileri arasında dünyanın dört bir tarafında aynı şekilde seslendirilen çok az sayıdaki ilahiden biridir.

Ama Safed başıboş bir halde hayal kuranların mekânı değildi sadece. Halkın geçim kaynağı, Balkanlar'dan ithal edilen ham yünün yerel çıkırıklarda eğirilip tezgâhlarda dokunmasıyla elde edilen ve giderek gelişen tekstil endüstrisiydi; işin büyük kısmını, erkeklerin hâkim olduğu Kabala kültürünün tamamıyla dışında kalan kadınlardı. Ama Safed'in tekstil endüstrisi küçük ölçekli bir endüstri değildi. Safed tekstilleri ile bu dönemde nüfusunun üçte ikisi Yahudi olan Selanik'teki daha büyük endüstri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamının yün tekstilinin dayanak noktalarını oluştururdu.¹⁹ Doña Gracia ile Joseph Nasi, Tiberiye gölünün kıyısında yeni bir Yahudi kenti kurma fikrini bu mikroekonominde almış olabilirler. Kabalacı yayınlara destek vermelerine rağmen ikisi de mistisizme eğilim göstermezdi. Akıllarındaki yepyeni bir şeydi: İtalya başta, zulümden kaçanların sığınabileceği, Türklerin yetkisi altında olsa da özerk, minyatür bir şehir devleti. Yeni Tiberiye kendi kendini idare edecek ve kendi kendine yetecekti. Müthiş bir şeylerin tohumu olacaktı. Doña Gracia 1560'ta, her zamanki buyurgan tarzıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'dan Safed eyaletinde arazi ve mülk kiralamak istediğini iletmış ve bu isteği yerine getirilmiş. Sultan Süleyman ile sadraza-

¹⁹ Benbassa ve Rodrigue, s. 39.

mı, Yahudilerin, Yahudi dininin ve kültürünün olduğu topraklara yoğun olarak yerleştirilmesinin hem onların hem de imparatorluğun çıkarlarına hizmet edeceğine inanan, Yahudi olmayan hükümdarların ilkiydi.

Ama yerli Arap halkı bir kez daha bu heyecanı paylaşmamış. Yahudilerde nasıl Tiberiye’de dönüşle birlikte Mesih çağının başlayacağına dair kadim bir inanış varsa, Müslümanlar arasında da Yahudilerin Kutsal Topraklar’a ve özellikle Celile’ye dönüşüyle İslam’ın çökeceğine dair son derece yaygın ve korkutucu bir kehanet söz konusuydu. Araplar tarafından gerçekleştirilen saldırılar, soygunlar ve yağmalamalar Osmanlılar tarafından cezalandırılmış ve şehrin etrafında koruma amaçlı bir sur inşa edilmişti. Kıyıda dağınık halde bulunan taş blokları mütevazı kalelerin ve yeni evlerin inşasında kullanılmıştı. Doña Gracia projeyi teşvik edip finansman gönderirken Joseph, elinde sultanın fermanı olan Joseph ibn Adret adlı bir temsilcisi yoluyla projeyi siyasi ve idari açıdan yönetmiş. Tekstil alanında çalışanlar için yün ve çivit ithal edilmiş, Celile’nin henüz kuruluş aşamasındaki ipek endüstrisi için de dut ağaçları dikilmiş. Siyasi bir hayırseverlik hamlesiyle de gelirlerin bir kısmı Şam’ın yoksullarını besleyen bir aşevine tahsis edilmiş.

Bu, Yahudilerin Filistin’deki vatanının yeniden doğuşunun düşüydü, aynı anda hem zulüm görenlerin sığınabileceği bir yer hem de ahlaki ve toplumsal dönüşümün mekânı olacaktı. Sağlıksız, ıssız bir diyarın cennetten çıkma bir bahçeye dönüşeceğine dair söylem gerçeğe dönüşmek üzereydi sanki, göl kıyısında incir ve palmiye ağaçları yetişecek, sulardaki balıkçı teknelerinin sayısı giderek çoğalacaktı. Celile’deki Yahudi vatanı mucizesinin haberi dört bir tarafa yayılmış. İtalya’nın Campania bölgesinde, Napoli yakınlarındaki Cori adlı küçük kasabanın hekimi ve hahamı Malachi Gallico, Tiberiye’nin haberini Kabalacı kuzeni Elisha’dan alınca cemaati sinagogda toplantıya çağırmış.²⁰ Bu toplantıda konu-

²⁰ Roth, *Naxos*, s. 126-9.

lanlardan cesaret alan cemaat topluca Tiberiye'ye göç etme kararı almış. Corili Yahudiler, hepsinin Venedik'e ulaşması, oradan da Joseph Nasi'nin gemilerinden birine binmeleri için gerekli olan finansmanı elde etmek için içinde bulundukları durumu anlattıkları küçük bir tarih kitabı yayımlamışlar. Bu broşür benzeri eser, Haham Mihael ben Aaron ile Joseph ben Menahem adlı, davalarını savunup destek elde edecek iki "elçi" tarafından İtalya'nın her yerine, hatta İtalya'nın dışına götürülecekti. Bu etkileyici ve dokunaklı mektupta, papalar tarafından uygulanan zulümden dolayı nasıl "bir yığın kemik" haline geldikleri anlatılır:

Yaşadığımız her yere kapatıldığımız yetmiyormuş gibi şimdi etrafımız duvarlarla çevrildi... artık hiç kimse komşularını ziyaret etmeye gidemeyecek... kurallar o kadar sıkı ki yiyecek olsun, yeni giysiler olsun hiçbir şeyin ticaretini yapamayız, hatta zanaatlarla bile uğraşamayız. Yahudi olmayanların bize davranışları da eskiden yumuşakken şimdi sert, bize herhangi bir şekilde destek olmalarının veya evlerimizde hizmetkâr olmalarının yasak olduğunu söylüyorlar. Bu sıkıntıların başımıza geldiği zamandan bu yana gözlerimiz ağlamaktan şişti... Ama Cori cemaatinin dertlerinin ve yakınmalarının en çok arttığı dönemde birisi gelip bize müjdeli bir haber verdi... sözünü ettiğimiz kişi, Nasi'lerin tacı, şanı ve lütfu, Beyimiz ve Soylumuz... sürgünün direği... Tanrı'nın Tiberiye topraklarının verilmesini sağladığı Beyimiz Don Joseph... çok sayıda insanın denizleri aşmak üzere yola çıktığını öğrendik... zanaatla uğraşan Yahudiler aradığını, onların o topraklara temelli yerleşmesini istediğini öğrendik... Bütün bunları duyunca da tek yürek tek beden sinagoga gittik... ve orada Yüce Tanrı'nın kanatları altında yaşamayı aramızda kararlaştırdık... Bu nedenle merhametli beylerin cömert ve merhametli oğulları olan sizler, zavallı bizlerin Sürgün'den Vatan'ımıza Adalet ile gitmemize ve Erdemli olanların yolunu gerçeğe dönüştürmemize yardımcı olun.²¹

²¹ A.g.e., s. 126-7; David, s. 18-19.

Corili Yahudilerin çok istedikleri bu yere gidip gidemediklerini bilmiyoruz. Bülbüllerin yerini matem tutan kumrular almış. Tiberiye'de Doña Gracia'nın gelişi için bir ev inşa edilirse de Gracia Tiberiye'ye gitmez. 1537'de Diogo Mendes'in kiraladığı karavelada başlayan, hayatların altüst olduğu macera, 1569'da, Haliç İstanbul'un yaşadığı en şiddetli kış mevsiminde buz tutarken, Galata'nın selvi ağaçları ve ipekli sedirleri arasında sona ermiş. Soğuktan titrenen evlerde şöminelere dikkat edilmemiş ve şehre yayılan yangınlara Haliç'in güney kıyısındaki Yahudi mahalleleri de dahil olmuş. Bir arada yaşamaya ikna olmayan Romanyot ve Sefarad Yahudilerini birleştiren şey 1569 yılındaki cehennem yangını olmuş ve alevlerden kurtulanlar şehrin büyük hamileri sayesinde sığınacak yer ve aş bulmuşlar.

Osmanlı Türkiye'sinin Yahudileri Joseph'i her zamankinden daha da çok hakiki bir Nasi, yani onları koruyacak bir prens olarak görmeye başlamış. Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun ve müthiş dönemi Eylül 1566'da, Transilvanya'nın yeniden kuşatılması sırasında sona erdi. Moses Almosnino *Kaddiş* duası ederken padişahın adını diğer matem dualarına eklemiş, Sultan Süleyman'ı bir "çoban," ikinci bir Musa olarak methetmiş: Böyle bir şey Yahudi olmayan bir hükümdar için ilk defa yapılıyordu. Sultan Selim'in taht verasetindeki tek ciddi rakibi olan kardeşi Bayezid yıllar önce Joseph'in de desteğiyle ortadan kaldırılmıştı. Sultan Selim İstanbul'dan at sırtında çıkıp seçkin Yeniçeriler tarafından yeni sultan olarak tezahüratlarla karşılandığında (bu, ordusuyla birlikte görüldüğü ender vesilelerden biri olacaktı) yanında *muterferik*, yani padişahın maiyetinin bir üyesi olarak daha yeni Naksos Dükü ilan edilmiş olan Yahudi Nasi vardı. Böylece Joseph Nasi Naksos'un doğusunda madeni bulunan zımpara taşının tekeline sahip olacaktı; korindon olarak da bilinen aşındırıcı alüminyum oksit günümüzde olduğu gibi o zaman da manikürcüler için elzem bir aletti. Joseph aynı zamanda Santorini adasında çıkarılan ponza taşının ticare-

tine de hâkim olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun lüks ihtiyacı için gerekli olan kozmetik ürünlerinin de tedarikçisiydi (tabii başka ürünlerin yanı sıra). Zaten İstanbul'da Yahudiler tabii ki en nadir bulunan ve en egzotik kozmetiklerle parfümlerin satıcılarıydı (İtalya'da da öyleydiler).

Ama Joseph Nasi'nin ticari imparatorluğu aşındırıcı malzemelerden ve merhemlerden çok daha fazlasını kapsıyordu. Korinthos yakınlarındaki madenlerden çıkarılan şap üretimini de kontrolü altında tutan Nasi'nin ticari kapsamı kuzeyde, Yahudilerin XIII. yüzyıldan beri göç ettiği Polonya ve Litvanya'ya kadar uzanıyordu. Kuzeyden gelen samur kürkü, üstsınıfların cüppelerinin ve mantolarının kenarları için en çok tercih edilen malzemeydi ve 1569 yılının kışından sonra Boğaziçi'nde hiç kimse bu ihtiyacı sorgulamaz olmuştu. O yıl Sultan Selim'in ordusu Astrahan kuşatmasında başarısızlığa uğramıştı, bu durum da Nasi'nin Polonya'dan tahıl ve demir ithal ederek Kievan Rus devletine göre üstünlük sağlama stratejisine büsbütün önem kazandırmıştı. Bu yeni ticari ilişkilerde Polonyalı arılar da rol oynuyordu, çünkü mum da, bal da, büyük rağbet gören ürünlerdi. Krakov'da Polonya kralı Sigismund sultanla müzakere etmek istiyorsa, bunu Joseph Nasi aracılığıyla yapması gerektiği bilinirdi. Kralın Yahudi tüccara kardeşiymiş gibi hitap ettiği dalkavukça yazılmış mektuplar günümüze ulaşmıştır. Joseph böyle olduğunu düşündüğü için mazur görülebilir, çünkü gerçekten de küresel bir takas ağının merkezinde yer alıyordu. Hürmüz'den ona İran ipeği, Hindistan'dan da baharatlarla boyalar geliyordu; Yahudilerin ulaştığı bir başka uzaklardaki ülke olan Ming hâkimiyetindeki Çin'den de seramik ürünler geliyordu.

Bütün bu ihtişam, sultana yakınlığı (ve de Sultan Selim'in karısı haline gelen köle cariyesi Nurbanu'yla yakınlığı) ve vergi mültezimi olarak yüksek konumu, Joseph Nasi'nin siyasi iştahını kabartmış. Kendisi kadar zeki rakibi, Bosnalı sadrazam Mehmet Sokollu'nun tersine, Joseph'in Lizbon'dan Habsburg ailesinden Maximilian ile eskrim yaptığı öğrenci-

lik günlerine, Antwerp'teki Mendes şirketinden Venedik'e ve Doğu Akdeniz'e hâkim olma amaçlı o müthiş deniz savaşlarının orta yerinde, Ege adalarındaki tımarlara uzanan hayatı ona geniş kapsamlı bir stratejik vizyon kazandırmıştı. Çok gezmiş Yahudilerle genelde olduğu üzere, savaş halindeki dünyanın tamamını bir bakışta kapsayabiliyordu. Katolik âleminin yeni saldırganlığına rağmen, keskin gözleriyle gördüğü şey, karşı saldırıya geçmek için bir fırsattı. Hollanda'nın İspanya'ya karşı ayaklanması ve Antwerp'te yer alan şiddetli olaylar birer fırsat teşkil ediyordu ve Joseph Orange prensi ile iletişim kurup onu cesaretlendirmek için Flandre ve İngiltere'deki eski ilişkilerinden yararlanmış. Aynı dönemde Granada'da Arapça konuşan *Morisco*'ların (*Marrano*'ların Müslüman karşılığı, zorla Hristiyan yapılan Müslümanlar) isyanı da Joseph'e Militan Kilisenin hoşgörüsüz cephesindeki bu çatlakların daha da açılabilceği umudunu vermiş.

Böylece geriye en önemli meselelerden biri olan Venedik kalıyordu. Venedik Cumhuriyeti'nin, Joseph bir gece Gracia La Chica'yı gondolla kaçırdığında ona verdiği ölüm cezasını feshetmesi 1567 yılını bulmuştu. Joseph bu durumu üstüne alınmayacak kadar deneyimli biriydi, ama 1569'da Venedik tersanesi Türklerin saldırısı sonucunda yandığında, bu saldırı Joseph'in, uğradığı onur kırıcı muameleden dolayı Venedik Cumhuriyeti'nden intikamı olarak algılanmıştı. Ama kişisel duyguları bir yana, Venedik Osmanlıların politikaları için son derece uygun bir adaydı. Sadrazam Sokollu Habsburg'larla Fransızların Akdeniz'de Osmanlılara yönelttiği tehditler karşısında Venedik'le anlaşmaya varmaya, hatta apaçık bir ittifak kurmaya eğilimliydi; Joseph ise, Venedik'in denizlerdeki gücünün zayıflamakta olduğuna inandığından, olanlara daha fırsatçı ve agresif bakıyordu. İlk hedefi, Venedik'in kontrolünde olan, ama ona göre ellerine geçmesi için tam kıvamında olan Kıbrıs'tı; ada, devasa bir zenginlik kaynağı olduğu gibi, apaçık bir şekilde stratejik öneme de sahipti. 1570'te adanın kontrolünü ele geçirme amacıyla savaş de-

vam etmekteydi ve avantaj bir o yana, bir bu yana geçiyordu, ama sonuçta kazanan taraf Türkler oldu ve zaferin hemen sonrasında bu seferin tek amacının Joseph'i Kıbrıs kralı ilan etmek olduğuna ve Joseph'in adayı Yahudilerin krallığı haline getireceğine dair tehlikeli bir söylenti yayıldı.

Joseph bir yandan Venedik'e karşı husumet beslerken diğer yandan Fransızlara karşı da ekonomik bir savaş yürütmeye başlamış. Ancak bu durumdan dolayı da şahsi bir intikam politikası izliyor olduğu izlenimi vermiş. Boğaz'da ve diğer Türk limanlarında Fransız gemileri durduruldu ve kargolarına el kondu: Bu o kadar provokatif bir hareketti ki padişah bu emirlere karşı çıktı. Ama olan olmuştu artık. Joseph Nasi'nin politikalarının güce dayalı özgüveninin tek sonucu, imparatorluk güçlerinin, Venediklilerin ve papalığın normalde akla bile gelmeyecek bir ittifak kurması oldu. Bu güçler Cenevizli Andrea Doria komutasında devasa bir donanma altında birleşti ve 1571'de Lepanto'da [İnebahtı] bir o kadar heybetli Osmanlı filosuyla karşı karşıya gelmiş. Joseph Nasi bu mahşeri mutlulukla karşılamış, ama hayatının geri kalan kısmında bunun pişmanlığını yaşamış. Türk donanması bir kan gölünde tamamıyla yok edilmiş ve bundan sonra Akdeniz'in batısına bir daha yayılmaması temin edilmiş. Gerçi Ege üzerindeki hâkimiyet hızla geri kazanılmış, ama Joseph Nasi nüfuzunu geri kazanamamış. Padişah bundan sonra, sefahatten ve ataletten başını kaldırmayı başardığı zaman (ki düşmanları bu durumun Joseph'in temin ettiği şaraptan kaynaklandığına inanırdı), Yahudiye değil Bosnalıya güvenecekti.

Joseph Boğaziçi'nin daha yukarısındaki Ortaköy'e, yeni bir konağa taşınmış ve kendisine bağlı olan Yunan adasına hiç adım atmadan Naksos Dükü olarak emirnameler yayımlamaya devam etmiş. Bu arada Yahudilerin yaşadığı Celile bir sorun kaynağı haline geliyordu. Safed'deki (ve de Selenik'teki) tekstil endüstrisi kendi başarısının kurbanı haline gelmişti. Talebin çok yükselmesiyle ham yün ve boya fiyat-

ları o kadar tırmanmıştı ki bitmiş ürün rakipleriyle yarışacak durumda değildi artık. Hem Safed'de hem de Tiberiye'de Yahudi kentleri giderek daha ciddi tehdit altındaydı. Yerel muhafızlar, Celile'de bir Yahudi rönesansı fikrini hiçbir zaman kabullenmeyen Bedevilerle ve Hristiyan keşişlerle çatıştığından kentler artık güvende değildi.

Ama Don Joseph'in bu konuda yapabileceği pek bir şey yoktu, dolayısıyla durumdan azami düzeyde yararlanmaya çalışmış. Ara sıra adadan kendisine gönderilen kuru meyveler ve Girit şarabı, uzun yaz akşamlarında ona büyük zevk vermiş. Çalışma odasında ve kütüphanede giderek daha çok zaman geçirmiş, astrolojinin hem Yahudi hem de Hristiyan âlimler üzerindeki etkisine ilgi duymaya başlamış, hatta "manzaralı konağı"nı ziyaret eden Hristiyan âlimlerle bu konuları o kadar ikna edici bir şekilde tartışmış ki tercümanlığını yapan Haham Isaac Onkeneira ondan düşüncelerini kâğıda dökmesini hararetle istemiş. Bunun üzerine Joseph de *Ben Porat Yosef (Bereketli Dal Joseph)* gibi kendini bir miktar öven bir başlık verdiği mütevazı bir eser yazmış. Hayatından başkaları da gelip geçmiş: ağırlıklı olarak şairler; ilginç tekliflere karşı koyamayacağını bilen nadir kitap avcıları; korsanlar tarafından kaçırılan Yahudilerin fidyelerini ödemek için veya bir sinagog veya mezarlığın bakımı için finansman arayanlar.

Joseph Nasi hayatının sonuna geldiğinde, *Marrano* destanının büyük hanedanı ölüme teslim olmuş durumdaydı. Ağabeyi Samuel 1574'te ölmüştü, aynı yıl Topkapı Sarayı'nın mutfağında yağ dolu bir tavadan başlayan bir yangın sarayın ikinci avlusunun büyük kısmını mahvetti. Henüz kazan kaldıranlar yoktu, ama bu olay yine de hayra yorulmadı. Sultan Selim birkaç ay sonra, çarşıdaki söylentilere bakılırsa zil zurna halde, hamamda ayağı kayıp düştü ve kısa süre sonra yüksek ateşten öldü. Hayatının sonuna kadar Ferrara'da kalan Brianda-Reyna uzun süre önce ölmüştü. Hayatı olaylarla geçen, hatta Yahudilerin tarihsel niteliğinde olan Joseph

1579'da diğer ölülere katılmış. Hayatının son yıllarında İspanya kralı II. Felipe ile uzlaşmaya çalıştığına, hatta Kilise'nin tövbekâr bir oğlu olarak İspanya'ya dönme ihtimalinden söz ettiğine dair söylentiler yayılmıştı, ama Yahudi biyografi yazarları bu söylentiye aşâğılık bir efsane olarak görüp ciddiye almamıştır. Joseph'e çok şey borçlu olan Joseph Ha-Cohen gibi tarihçiler Nasi'yi en muhteşem, bilge, güçlü ve her şeyi bilen biri olarak methetmişler; Kitab-ı Mukaddes tarzı abartılar hesaba katıldığında bile, tamamıyla yanılıyor da değillerdi. Joseph Nasi ne de olsa Yahudi kaçışlarının ustası, ticaretin efendisi, Yahudi ilim ve edebiyatının öncüsü olmuştu; hatta Gracia ile birlikte Siyonistlerin ilki olduğunu söylemek anakronizm bile sayılmaz. Ama hata yaptığı zaman da çok büyük hatalar yapmıştı ve Yahudi olmayanların zihnindeki karşı biyografisi kibirli, taş kalpli, buyurgan ve paragöz bir Yahudininkiydi. Sıra dışı cüretkârlığı çekici bulan Christopher Marlowe Don Joseph'in hikâyesini alıp onu Maltalı Yahudi Barabas şeklinde şeytani bir figüre dönüştürecek. Marlowe'un yarattığı, Joseph'in hayatının karikatürüydü: Burnu havada Yahudi küçümsenme sonucu kendi kendini de yok edecek korkunç bir komplo hazırlar ve Cambridgeli dâhiyane yazar Yahudinin bedeninden geleneksel, sıradan hıncını alır.

Joseph'in dul karısı Reyna (12 yaşındaki João ile birlikte Lizbon'a giden gemiye binen, Gracia'nın kızı Brianda), onun ölümünden sonra yirmi yıl kadar daha yaşamış ve son derece zeki ve azimli Yahudi kadınlarından oluşan bu soyun nihai kadın aile reisi olmuş. Reyna'ya ilmi ve dinsel eserler adanmış, kendisi de olağanüstü annesi kadar çok methedilmiş. Reyna Yahudilerin Sarah'ı, Rachel'i, Miriam'ıydı. Reyna da hastaneler, okullar ve *yeşiva*'lar finanse etmeye devam ederek ailesinin anısını onurlandırmış, siyah ipekten giysileri içerisinde hastaları ve yoksulları ziyaret etmiş, ara sıra merhum kocasının şaraplarını yudumlamış, bahçedeki kameriyelerin arasında gezinmiş ve büyük ihtimalle Topkapı

Saray'ının son Yahudileri olan başka hanımlarla zaman geçirmiş.

Bu Yahudi hanımları, padişahın hareme istedikleri gibi gidip gelmesine izin verdiği tek insanlardı. Zaten gidiş gelişleri, padişahın validesi, eşleri ve cariyeleri üzerinde etki sahibi olmalarının tek nedeniydi. *Kıra* (Yun. hanım) olarak bilinen bu hanımlar harem ile Kapalıçarşı arasındaki Yahudi aracılardı. Sultan Süleyman'ın Hürrem'i, Selim'in Nurbanu'su ve III. Murat'ın Safiye'si gibi birçok padişah eşi hayatına padişaha vâris sağlama görevli köle cariyeye olarak başlamıştı. Zaman içinde padişahın eşi olurlar, padişahın ölümü üzerine de valide statüsü elde ederlerdi. Artık cinsellik anlamında bir tehdit teşkil etmeyen bu kadın aile reisleri hem saray içinde hem de bazen, özellikle padişahlar askeri seferlere katılmak veya başka herhangi bir kamusal faaliyet yerine kendilerini Topkapı'ya kapatmaya karar verdiklerinde politikalar üzerinde çok etki sahibiydiler (zevke adanmış bu kapalı hayatın tek istisnası avlar –gerçi avlar bile sarayın bahçeleri ile parklarında düzenlenirdi–, Haliç'te kayık geçitleri ve sünnet vesileleriyle düzenlenen geçit törenleriydi). Padişahlar kendilerini tecrit ettikçe sarayın kadınları da o boşluğu doldurmuş. Sultan Selim'in geceleri sarayın selamlık kısmındaki dairelerine dönmek yerine haremde kalmaya başlaması, iktidar merkezinin oraya taşındığı anlamına geliyordu. Nurbanu ile Safiye inşa projelerinin hamileri haline gelmişler; bu projelere dahil olan harem genişleyerek, kendi divan salonu olan, saray içinde minyatür bir saray haline gelmiş. Padişah eşleri külliyelerin ve hamamların da hamileri ve (Kudüs dahil çeşitli yerlerde) aşevleri ile hastaneler yaptıran hayırsever kadınlardı. Yüzyıl sonlarına doğru elçileri kabul edenler ve yabancı hükümdarlara doğrudan hitap eden mektuplar yazanlar padişahlar değil, eşleriydi. *Kıra*'lar da, haremın diğer marjinal grubu siyahi hadım ağalarıyla birlikte, padişah eşlerinin hemen yanında yer alırdı.

Hürrem, Nurbanu ve Safiye, cariyeler oldukları dönemde hem geleceklerini belirleyecek olan görkemli giysilerini, ısıltılı mücevherlerini ve ender bulunur parfümlerle kozmetiklerini hem de hastalandıklarında veya kısır olduklarını keşfettiklerinde ihtiyaç duydukları ilaçları hep *kira*'lardan elde etmişlerdi. *Kira*'lar, sahip oldukları giriş-çıkış izni sayesinde hareme sadece girip çıkmakla yetinmez, oradakilerin arkadaşları ve danışmanları olarak içeride uzun uzun kalırlarmış. Cariyelerle padişah eşlerine Yahudilere özgü bir sanat olan nakış öğretirler, farmakope alanıyla ilgili bildiklerini paylaşırlarmış.

Sarayın kadınları, padişahın kendilerine hediye ettiği değerli taşlarla hediyelerin değerini biçme ihtiyacı duyduğunda da, en iyi fiyatı elde etmeleri için onlara aracılık yapanlar yine Yahudi kadınlarıydı. III. Murat'ın kırk karısının ve sayısız cariyesinin olduğu göz önüne alındığında, dış dünya ile aracılık kariyerinin son derece kârlı olduğuna şüphe yoktu. Kuşaklar boyu bütün bu işlerden komisyonlar alan *kira*'lar müthiş servet sahibi olmuşlar ve sonraki kuşaklarda da geçerli olacak olan vergi muafiyetleri elde etmişler. Gümrük harcı ve vergi mültezimliklerini kolaylıkla elde edip öngörüleceği üzere çevrelerinin kıskançlığını ve husumetini üzerlerine çekmişler.

En ünlü *kira*'ların ilki, uzun ve müreffeh hayatının sonunda din değiştirerek Fatma adını alan Strongilah'ydı. Bir kuyumcunun dul karısı olan halefi Esther Handali Yahudiliğe bağlı kalmış ve Sultan Selim'in talihsiz ölümünden sonra yeni valide Nurbanu'nun sırdaşı ve danışmanı haline gelmiş. 1569'daki korkunç yangından sonra Esther, Doña Gracia'nın halefiymiş ve koruyucu bir anneymiş gibi yangının Yahudi kurbanlarına sığınma ve beslenme imkânı vermiş, Doña Gracia gibi yoksul Yahudi kızlarının çeyizleri için parasını kullanmış, öksüz veya fakir çocukları giydirmiş, *yeşiva*'larda yürütülen araştırmaları finanse etmiş.

1570'lerde gerçekleştiği sanılan Esther'in ölümünden sonra yerini alan Esperanza Malki'nin bir sonraki validey-

le ilişkileri o kadar iyiymiş ki 1599'da yaşlı kraliçe I. Elizabeth'e onun adına gayriresmi bir mektup yazmış. İngiltere ile Türkiye, İspanya'nın tehdidi karşısında giderek yakınlaşıyordu. Ucuz İngiliz pamuklu kumaşının Selanik ve Safed'de Yahudiler tarafından üretilen kumaşın baskın rakibi haline gelmesine rağmen iki ülke birbirlerinin tüccarlarına özel ayrıcalıklar tanımışlardı. 1593'te zarif ve süslü selamlar eşliğinde altınla dokunmuş kumaşlardan giysiler ve elmaslar dahil olmak üzere bir değerli armağan değiş tokuşu yaşanmış (valide de, *kira* da yaşlı kraliçenin nelerden hoşlandığını biliyordu). Türklerin karmaşık cihazlar yoluyla fethedilebileceğine inanan İngilizler de son derece girift ve gösterişli, saat düzenekli bir org ile beraber üreticisi Thomas Dallam'ı Türkiye'ye göndermişler; Dallam orgun uzun gemi yolculuğu sırasında dağılmasına engel olamamış, ama vardıklarında orgu tamir etmiş ve Sultan Murat'ın halefi III. Mehmet huzurunda sunduğu konser, orgun tepesindeki çobanpüskülü çalılığından yükselip şakıyan mekanik karatavuk ve ardıçkuşu sürüleriyle tüm beklentileri aşmış.²²

Kasım 1599'da İngiltere büyükelçisi ayrıldığında Safiye Elizabeth'e bir kuşak, bir elbise, altınla dokunmuş kumaşlardan eşarplar ve "incilerle yakutlardan oluşan bir kolye" dahil olmak üzere çeşitli armağanlar göndermiş. Sonra da kendinden "yasa ve ulus olarak Yahudi" diye söz eden Esperanza sadede gelmiş:

Majesteleri lütufkâr bir hanım olduğundan sizden bir şey istirham etmeye cüret ediyorum: Krallığınızda insanın yüzüne kullanabileceği her türden damıtılmış su ile eller için kullanılabilecek kokulu yağlar bulunduğunu biliyorum. Majesteleri Yüce Valide'mize verilmek üzere bana bunlardan

²² *The Diary of Master Thomas Dallam 1599-1600, Early Travels and Voyages in the Levant*, Hakluyt Society (1893), s. 68-74; Lisa Jardine, *A Point of View*, BBC Radio 4, Aralık 2007; Jerry Brotton, *The Sultan and the Queen: The Untold Story of Elizabeth and Islam*, Londra, 2016.

gönderirseniz bana bir lütufta bulunmuş olursunuz, zira kendisi hanımlara uygun bu ürünlerin başkalarının elinden geçmemesini tercih eder. Ayrıca krallığınızda Validem kadar yüce bir hanıma uygun yün veya ipekli ürünler de bulunuyorsa, Majesteleri bunları bize göndermeyi lütfettiği takdirde Hanımım bunlardan, daha değerli eşyalardan duyacağından daha büyük memnuniyet duyacaktır. Bu noktada ilave edebileceğim tek şey var: Majestelerinin düşmanlarına karşı zafer kazanması, müreffeh ve mutlu olması için Tanrı'ya dua edeceğim. İstanbul, 16 Kasım 1599. Hizmetkârınız Esperanza Malki.²³

Bu mektup cıvıl cıvıl bir tonda yazılmış, diplomasinin süslü kibarlığı burada yerini iki muhteşem yaşlı kadının, Esperanza ile Elizabeth'in, Yahudi ile kraliçenin karşılıklı alışveriş listelerine bırakmıştır. Protokol konusunda oldukça hassas olan Gloriana'nın böyle bir mektuba (tabii bu mektup kendisine gösterildiyse) nasıl tepki verdiğini hayal etmek mümkündür; ancak belli ki bütün *kira*'lar gibi Esperanza da nüfuzunu kullanmaya alışkındı (İngiltere büyükelçisi onu "kısa boylu, şişman bir karı" olarak tarif eder). Ve genelde olduğu üzere, Valide'nin kazanını kaldırma zamanı geldiğinde bedelini Esperanza ödemiş. 1600 yılında bir sabah *kira*'nın uzuvları, Safiye Sultan ile kendisinin kayırdığı, makam ve servet kazandırdığı insanların evlerinin kapısına çivilenmiş. Durumlarından hoşnutsuz olan ve paranın de-

²³ Susan Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I," S. M. Stern (ed.), *Documents from the Islamic Chanceries*, First Series (Cambridge, MA, 1965) içinde, s. 184 vd; *kira*'lar konusunda bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, 1993, s. 223-6 ve "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," D. Fairchild Ruggles (ed.), *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies* (Albany, 2000) içinde, s. 53-68.

* Şair Edmund Spenser'in (1552/1553-1599) *The Fairie Queene* adlı eserinde Kraliçe Elizabeth'e verdiği, "şan, görkem" anlamına gelen İngilizce *glory* kelimesinden türetilmiş lakap -çn.

valüasyona uğrayıp ücretlerinin düşmesinden dolayı *kira*'yı suçlayan padişahın atlı muhafızları olan sipahiler önceki gün onu kalbinden bıçaklamışlardı. Ertesi günü Esperanza'nın büyük oğlu da öldürülmüş, annesi gibi vücudu parçalara ayrılmış ve annesinin cesedinden geriye kalanların yanına atılmış. Anne ile oğulun cesetleri günlerce defnedilmeden ortalıkta yatarken Esperanza'nın küçük oğlu derhal İslamı kabul etmiş. *Kira*'nın emlak ve mücevherlerden oluşan –100.000 düka değerinde olduğu söyleniyordu– servetine ve mirasına padişah el koymuş.

Kira'ların egemenliği sona ermişti ve Mendes-Benveniste ailesinin son üyesi, artık yaşlı bir kadın olan Reyna hastanelerin, aşevlerinin ve *yeşiva*'ların yarı gizli hamisi olmaktan memnun, kendi tanık olduğu bu büyük destanın tarihini muhafaza etmeyi görev biliyordu. Haliç'in her iki kıyısında, Balat ve Eminönü'nde Yahudiler hayatlarını sürdürmeye, kimin litürjisinin veya Pesah yemeklerinin diğerinden üstün olduğuna dair (İtalya, Yunanistan, Selanik, Katalonya, Portekiz veya Kordoba'nın ki mi?) küçük, anlamsız kavgalarının tadını çıkarmaya devam ediyorlardı. Ve her zamanki gibi değerli taşları incelemek için gözlerine mercek yaklaştırmaya; ipeğin narinliğini başparmakları ile işaretparmakları arasında kontrol etmeye; kap kacaklarını kalaylatmaya; insafsız pazarlıkçıların göğsünü parmaklarıyla dürtmeye; sinagogun kadınlar balkonundan çaktırmadan delikanlıların kızları Sara veya Esther veya Miriam için uygun koca olup olmayacaklarını tahmin etmeye devam ediyorlardı. *Kidduşin* töreninden önce genç ve yaşlı kadınlar arasında bir bekârlığa veda partisi düzenlenirdi. Sonra da "sevinç zamanı, çıplaklığı ortaya çıkarma, gelinin karşısında şarkı söyleyip dans etme zamanı, delikanlı ve yaşlı erkek kalabalıklarının büyük bir servet bulmuş gibi mutlu ve sevinçli olma zamanı" olan nikâh kıyılırdı. Kutlamalar günlerce devam ederdi. Kandiye'nin ballı şarabı bol bol tüketilirdi. Gelin ile damat için özel şarkılar bestelenirdi, aileler yeterince varlıklı ise bili-

nen ilk Yahudi evlilik şarkıcısı olan Avraham Şandur kiralanır, o da Şelomo ben Mazaltov'un şarkı kitabından popüler şarkılar söylerdi: "Kayanın yarığından çık gel kumrucuğum" veya "Bir kumruya şarkı." Evlilik Romanyot bir aile ile İspanyol bir aile arasında gerçekleşirse de (olmayacak şey değildi) her iki gelenekten müzikler çalınırdı: keman, davul veya santur, kanun, ud. Tanrı izin verir de her şey iyi giderse gelin hamile kaldıktan beş ay sonra ilk doğum öncesi bezin kesilmesini kutlamak için bir davet daha verilirdi. Yine hediyeler; yine şarap; yine müzik; yine fıkralar.

Dünya dönmeye devam etti; Boğaz yazın ısıldadı, kışın öfkelen-di. Yaşlı İngiltere kraliçesi ile acımasız İspanyol kralı öldü. Papalarla engizisyoncuların cenaze törenlerinde *Te Deum*'lar* söylenirken İstanbul ve Selanik'te, Kahire ve İskenderiye'de, Edirne, Bursa, Şam, Bağdat, Halep ve Kudüs'te Yahudiler hayatlarına devam ettiler, atölyeleri ve depoları konusunda endişe ettiler, Cumaları balık pişirdiler, dua şallarını giyip sallandılar ve kızlarına çeyiz, kendilerine de mezar yeri olsun diye biraz para biriktirdiler. İzmir'in canlı limanında, sonraki yüzyıllarda bir ara Schama'lar kim bilir nereden çıkıp geldiğinde ve her biri *Sefer Tora*'sına benzeyen tarçın rulolarını alıp satmaya başladığında da durum böyleydi.

* "Tanrım sana övgüler olsun" duasının ilk kelimeleri -çn.

5

Müzik ve Matem

I. Leone

Çocuğunuzun ölümüne tanık olmaktan daha kötü olan tek şey, bu olayın tekrarlanmasıdır, Leone Modena'nın başına gelen de buydu. XVII. yüzyıl başlarında ölüm meleğinin Venedik'i kanatları altına almış olmasının, çiçek, veba, yüksek ateş ve ishal gibi sayısı ve adı hatırlanamayacak kadar çok hastalığın tohumunu bırakmış olmasının ve Yahudilerin Lido'daki mezarlığına cesetlerin teknelerle taşınıp durmasının hiçbir anlamı yoktu. Toplumsal tarihçiler yanıliyordu. Ölüm istediğı kadar sıradan hale gelsin, hiçbir kültür çocukların ölümüne alışamaz. Leone'nin daha geniş ailesinin veya arkadaşlarının çocuklarının ölümü bile yüreğini parçalamış. 14 aylık erkek torunu öldüğünde, "gündelik sevinç kaynağımdı," diyerek bebek için matem tutmuş. 26 yaşındaki oğlu Mordecai'nın ölümünü yazması gerekince de kelimeleri bulmakta zorluk çekmiş: "Bağırsaklarım acıyla kıvranıyor; kalbimin odaları inliyor." Tek yapabildiğı, kendi hayatındaki hangi ihlalin Tanrı'nın oğlunu almasına neden olmuş olabileceğini

anlamaya çalışmaktı.¹ Acaba kumar alışkanlığından dolayı mıydı, daha 12 yaşındayken bu alışkanlığından dolayı kendini yazılı olarak kınamıştı, ama yine de bir bağımlılık halini almasına engel olamamıştı. Yoksa Mordecai'ın ölümüne neden olan simya deneylerine izin verdiği, hatta onu teşvik ettiği için mi böyle olmuştu?

Tefeci amcası Şemaya Modena, "simyanın cazibesine kapılıp" kötü kalpli insanlar tarafından hayatı pahasına kandırıldığında Leone'nin akıllanması gerekirdi. Şemaya'nın altın ve gümüşünü simya yoluyla çoğaltmayı taahhüt eden o adamlar, servetini onlara vermesi için onu ikna etmişler, sonra da bir tanesi kılıcını Şemaya'nın karnına saplamıştı. İtalya böyle insan kılığındaki şeytanlarla doluydu. Ama Yahudi ilminin ve uygulamalarının derinliğinde Felsefe yattı. Bazılarına göre simyacıların ilki Musa'nın kendiydi ve Safedli büyük Kabalacı Hayim Vital, simya uygulamaları konusunda bir sözlük yazmıştı.² Leone'nin Romalı hekim, Haham Abraham di Cammeo'nun etkisinde kalarak bu "saçmalığa ilgi duyduğu" biliniyordu.³ Leone Modena, vaaz vermenin, ders vermenin, çeviri yapmanın ve yazı yazmanın yanı sıra, hem koruma hem de güç kazandırma amaçlı tılsımlar satardı ve tılsımların gücü o büyük ustalıkla bağlantılıydı. Dolayısıyla "vücudu zayıf ve kıllı, küçük, yuvarlak bir sakalı olan, ne mutlu ne de hüzünlü duran" ve de "anne-babasına daima saygılı davranan" Mordecai, Talmud ve Tevrat eğitiminden geri gelip de bu zanaatı bilge rahip Giuseppe Grillo'dan öğrenmek için izin istediğinde Leone ona yasak koymamış. Mordecai ilk oğluydu, "Angelo" suydı, ona hiçbir konuda hayır diyemezdi. Hem zaten bir babanın

¹ Leone Modena, *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena's "Life of Judah,"* çev. ve ed. Mark R. Cohen, notlar: Howard Tzvi Adelman ve Benjamin Ravid, Princeton, 1988, s. 111.

² Raphael Patai, *The Jewish Alchemists*, Princeton, 1994, s. 340.

³ *A.g.e.*, s. 401.

yapması gerektiği gibi, oğluna verebileceği maddi bir şey de yoktu.

Mordecai'ın çalışmaları ağır ilerlese de bir süreliğine iyi gitmiş. *Ghetto Vecchio*'da [Eski *Getto*] bir oda bulup simya atölyesini oraya kurmuş, dokuz ons kurşun ile bir ons gümüşü, bayağı para edecek on ons "saf" gümüşe dönüştürmeyi başarmıştı. Bu bir mucizeydi! Baba-oğul bu durum karşısında nasıl umutlanmasındı ki? Ama ihtiyatı elden bırakmış olmalıydı. O oda güvenli olamayacak kadar dar ve kapalıydı. "Simyayla uğraşan herkes gümüş ve altını ateş üzerinde erittikleri zaman kullandıkları güçlü maddelere dikkat etmeli, dumandan uzak durmalılar," diye uyarıyordu okurlarını Hayim Vital; "özellikle ateşin üzerindeki cıvaya çok dikkat edin, çünkü burnunuza girerse ölümcül bir zehre dönüşür, zira *soliman* da [cıva klorür] ondan yapılır."⁴ Ama Mordecai zincifre, antimon ve en kötüsü "*realgar*," yani beyaz arsenik gibi her türlü tehlikeli maddeden yararlanırmış. Leone, dikkat etmesi gerekip de etmediği her şeyi tekrar tekrar düşünerek kendine eziyet edermiş. Mordecai 1605'te, akciğerleri enflemasyona eğilimli bir çocukken Ferrara'nın kötü havasından dolayı o kadar kötü hastalanmıştı ki *Purim* Bayramı'ndaki oyunda rol alamamış, bundan çok mutsuz olmuştu.⁵

On yıl sonra, hasat bayramlarının en güzeli olan *Sukot* (Tapınak) Bayramı'nda Mordecai kan kusmaya başlamış. Zanaatından vazgeçmiş, ama artık olan olmuştu. Uzun kanamaları arasında sadece "hafif aktiviteler"le uğraşacak durumdaymış ve kanama nöbetleri giderek sıklaşmış. Aylıkken haftalık hale gelmiş ve 1617 yılının *Pesah* Bayramı'ndan itibaren her gün olmaya başlamış ve aile dehşete kapılmış. Çare olmadığı anlaşılıyordu. 1617 yılının sonbaharına kadar Mordecai bir kısmı Hristiyan, bir kısmı Yahudi on bir hekime görünmüş, ama nafi. Mordecai eski hocası Grillo'dan

⁴ A.g.e., s. 350.

⁵ Modena, s. 212.

rahibin *Sırlar Kitabı*'ndaki esrarengiz ilaçlardan birini istemesi için Leone'ye yalvarmış, ama Leone yaşlı simyacının bu kötülüğün kaynağı olduğunu ve tuhaf bir ilacın durumu daha da kötüleştirebileceğini düşünüp Mordecai ölümün eşiğine gelene kadar böyle bir ilacı ona vermek istememiş, sonra da çok geç kalmış. Leone suçluluk duygusuyla yüklü rüyalar görmeye başlamış. Bir tanesinde oğlu karşısına çıkıp ona *getto*'nun dışında ev tuttuğunu söylemiş; "Neresi olduğunu söyle, gelip seni ziyaret edeyim," demiş Leone, ama rüyadaki Mordecai ona evinin nerede olduğunu söylemeyeceğini, çünkü artık babasının onu ziyaret etmesini istemediğini söylemiş. Mordecai bazen toparlanır, sinagogda babasının vaazlarını dinlemeye gidermiş. Ama 7 Kasım günü "üç saat boyunca can çekişmiş, dokuzuncu saatte de (sabah üçte) ruhu, onu Mordecai'a veren Tanrı'ya döndü."⁶ "Ve Mordecai gidince ben de ıstırap vadisine ve en derin umutsuzluğa düştüm."⁷

Böylece Leone çıldırmanın eşiğine gelmiş. *Getto*'da herkes onu tanırdı. İtalyan sinagogunda da, diğerlerinde de sürekli olarak vaaz verirmiş ve *kantor*'muş (*hazan*); hem Yahudi hem de Hristiyan çocuklara ders verirmiş ve zarif mektup yazma sanatında usta olmayanlar için her dilde resmi mektup yazarmış. *Şiva*, yani yedi gün süren matem döneminde ziyaretçiler akın akın aileyi teselliye gelmiş olmalı. Ama insanın kendi çocuğu için günde üç defa *Kaddiş* duasını okumak zorunda kalması ayrı bir eziyetti. Tanrı'nın merhametli davranıp insanın yüreğinden ve zihninden en keskin anıları sildiği rivayeti onun açısından geçerli değildi. "Gün geçmiyor ki ölümünü yeni olmuş gibi hissetmeyeyim ve uzanmış cesedini görmeyeyim." Ve Haham Leone Modena ıstırabının en derin anında otobiyografisini yazmaya başlamış. Kendisinden önce az veya çok güvenilir yolculuk anıları yazılmıştı

⁶ A.g.e., s. 112.

⁷ A.g.e., s. 93.

(Eldad Ha-Dani ile Tudelalı Benjamin'in eserleri ve *Tahke-moni Kitabı* adlı pikaresk bir romans hep Rönesans İtalyası'nda yayımlanmıştı), Flavius Josephus'un da çocukluğundan Roma'daki günlerine uzanan kısa bir otobiyografik yazısı vardı, ama Leone'ninki gerçek anlamda otobiyografik olan ilk eserdirdi ve son derece dokunaklıydı. Leone, "parlak çehresiyle bana benzeyen" ve "gözümün bebeği ve kalbimin bir parçası" olan ilk oğlu için o hayattayken, babasının kökenini, gezgin dönemini, inançlarını ve karakterini öğretilsin diye *Yehuda Arye'nin Hayatı'nı* (yani Judah Leon, çünkü *arye* İbranicede hem aslan hem Leon demektir) yazmak istemişti. Mordecai'nın ölümünden sonra büsbütün azmetmiş. Bu kitap artık diğer çocuklarına, oğulları Isaac ile Zebulun ve kızları Diana ile Esther'e babalarından bir hediye olacaktı. Anılarını yazıya dökmesi huzurlu olmasını, ıstırabına ara vermesini gerektiriyordu, onun için ancak ara sıra, altı aylık aralarla yazmayı başarmış. Ama Leone otobiyografisini yazmanın ve her gün *Kaddiş* duasını okumanın yanı sıra arkadaşlarının hasta veya ölümün eşiğinde olanların evlerine götürmeleri için bir dua ve teselli kitapçığı da yazmış.

Leone'nin bazen bir talihsizlikler silsilesi şeklini alan otobiyografisi annesinin rahmindeyken Ferrara'yı mahveden depremle başlar ve Leone neredeyse sarsıntılar sırasında dünyaya gelecekken, "Ben, kindar ve fevri Leone" Venedik'te doğmuş, doğarken de önce poposu çıkmış ve öne doğru bakıyormuş, dolayısıyla hayata pek de hayırlı bir şekilde başlamamış. Ama, diye devam etmiş astroloji tutkunu Leone, takımyıldızlar zaten hep ailesiyle mücadele etmiş. Bilgi, merhamet ve maddiyat anlamında zengin bir aileden gelmesine rağmen, babası kör olup da çalışamaz hale gelince servetini kaybetmiş. Ailesinin toplum içindeki konumu o kadar düşmüş ki, Leone'nin ailesine destek olmak için çeşitli yeteneklerine başvurması gerekmiş. Ve neyse ki Tanrı vergisi yetenekleri gerçekten de çeşit çeşitmiş. Çocuk erken yaştan itibaren İbranice alanında âlim olmanın ve tiz sesiyle sina-

gogda vaaz vermenin yanı sıra müzik alanında da başarılıymış ve her fırsatta olanca duygusallığıyla şarkı söylemiş. Leone ayrıca harika şiir okurmuş, mucizevi bir belagat sergilemiş. Küçükken Yahudiler de Yahudi olmayanlar da ona şefkat gösterirmiş ve Leone ücret karşılığı herkese ders verirmiş, vaaz verirmiş, tercüme yaparmış; sapına kadar Yahudiydi, ama Yahudi olmayanların arasında da kendini rahat hissedermiş. Ancak talih ona gülmemiş ve bunca mutluluğun arasında başı beladan kurtulmamış.

Kuzeni olan Esther'le nişanlanmış. Kısmen kendini hapiste gibi hissettiği küçük Montagnana kasabasından kurtulmasına izin vereceği için evlilik genç âlim-hocaya mutlu günler getirecek gibi görünmüş. Nişan töreni gerçekleşmiş, sözleşme hazırlanmış ve Haziran 1590'da, Şavuot bayramına yakın bir zamanda *huppa* töreni, yani nikâh için tarih ayarlanmış. Leone'nin akrabaları ve dostları kutlamalar için Venedik'e gelmeye başlamış. Leone 19 yaşında, nişanlısı ondan birkaç yaş küçükmüş. Ama Leone ile ailesi o mutlu günden birkaç gün önce Venedik'e vardığında "gelinin hastalıktan yataklara düştüğünü keşfettik. Herkes bir şeyi yok, biraz bağırsakları bozulmuş, yakında iyileşir dedi. Ama durumu gün geçtikçe kötüledi, derken ölüm anı yaklaştı. Ama aslan yürekliydi, korkmuyordu."⁸ Esther ölmeden hemen önce nişanlısını çağırtmış, ona sarılmış ve herkesin şaşkın bakışları arasında onu öpmüş. Ölmeden önce fiziksel aşkı tatmak isteyen Esther şöyle demiş: "Bunun çok cüretkâr bir davranış olduğunu biliyorum, ama nişanlı olduğumuz yılın tamamı boyunca birbirimize serçeparmağımızla dahi dokunmadık. Şimdi ölüm döşeğindeyim ve ölümlerin haklarına sahibim. Eşin olmama izin verilmedi, ama ne yapabilirim, Tanrı böyle uygun görmüş."

O akşam "Şabat gelini" gelirken gerçek gelin de dünyadan ayrılmış. Sevdiğini kaybeden damat da, Esther'in ailesi de

⁸ A.g.e., s. 91.

üzüntüden kendinden geçmiş; ancak Esther'in naaşı daha yerin altında soğumadan Leone'ye onun kız kardeşini önermişler. "O iyi bir kız." Olaya pratik açıdan bakmak lazımdı. Eşleştirilmişlerdi sonuçta. Leone, perişan halde olmasına rağmen, o kadar baskı altında kalmış ki Esther'in yerini kız kardeşinin almasını sırf "mahcubiyetinden" kabul etmiş. İki hafta sonra da merhum nişanlısının kız kardeşi Rachel ile *huppa* örtüsünün altına girmiş.

Yehuda Arye'nin Hayatı, ara sıra inlemelerle kesilen uzun bir göğüs geçirme gibi tanımlanabilir. İyi bir şeyler olur olmaz (örneğin Leone'nin bir kitabı yayımlanır) hemen bir acı kaynağı ortaya çıkar, hatta bir defasında Leone keskin bir metal parçasına basmış ve iki hafta yataktan çıkamamış. Ancak ah çekmeler arasında sevinç anları da yaşanmış: Çocuklar doğmuş ve yaşamış ve Leone Venedik'te ve Venedik dışında ün salmış. Leone'nin bir kitabı Yahudi âleminin hem içinde hem de dışında rağbet görmüş. Leone vaiz olarak o kadar ünlü olmuş ki *getto*'nun, Venedik'in, hatta İtalya'nın dışından Hristiyanlar onu dinlemeye gelirlermiş. Leone'ninki bilinçli bir seçimdi. Çağının en ünlü Hristiyan vaizlerinden biri olan Asti piskoposu Francesco Panigarola'nın vaaz derlemesine sahipmiş, onu incelemiş ve tarzını Kitab-ı Mukaddes ve Talmud konusunda yorumlardan ibaret olan Yahudi *deruş* geleneğine uyarlamaya çalışırmış.⁹ Leone'nin *Midbar Yehuda* (*Yehuda Çölü*) adlı kendi vaaz kitabı, bir sanat olarak gördüğü bu alana klasik retorik araştırmalarından öğrendiklerini de kattığını gösterir.

Leone hayattayken Venedik *getto*'su turistik bir hedef haline gelmiş, Leone'nin kendi de ziyaretçilerin görmesi, duyması, tanışması tavsiye edilen hahammış.¹⁰ Ancak gör-

⁹ Joanna Weinberg, "Preaching in the Venetian Ghetto: The Sermons of Leon Modena," David B. Ruderman (ed.), *Preachers of the Italian Ghetto* (Berkeley, 1992) içinde, s. 110 vd.

¹⁰ *Getto* turizmi konusunda bkz. Eva Johanna Holmberg, *Jews in the Early Modern English Imagination: A Scattered Nation*, Farnham, 2011, s. 35-7.

dükleri, Yahudilerin ibadet şekline ısınmalarını her zaman sağlamamış. Ziyaretçilerin çoğu (sinagoglara gidip gelen Hıristiyanların genelde yaptığı üzere) vaaz veren hahamların “feryatları”ndan, “tekrarların can sıkıcı uğultusuna ve cemaatin aralıksız gevezeliğine” kadar ayının gürültüsünden şikâyet edermiş.¹¹ Gezgin din adamı Samuel Purchas’a göre Yahudi ibadetinin beden dili, sallanmalar ve eğilip kalkmalar ile abartılı el hareketleri Yahudilikle ilgili yanlış olan her şeyin semptomuydu, fiziksel hareketlerin ardında boş bir inanç gizliydi.¹² Anlaşılmaz konuşmalar, dramatik gürültü, her şeyin sıkıcılığı ve ağırlığı çoğu insana fazla gelirdi. Ama Leone’nin Hıristiyanlıkla dost, klasik ilkeler doğrultusunda düzenlenmiş vaazlarını dinleyenler başta olmak üzere bazıları da ayınlara açık fikirli bir şekilde yaklaşırdı. Venedik’in beş sinagogunu görenlerin çoğu da, ortaçağda Hıristiyan Avrupa’nın büyük kısmında olduğu üzere burada şeytanların veya dünyadaki suç ortaklarının yaşadığını sanmazlardı.

Yahudiler Venediklilerin arasında gidip gelirlerdi. *Getto*’nun köprüleri ve kapıları sadece gün batarken kapanırdı. Gündüzün Yahudiler hekimlik, dans hocalığı, ipek satıcılığı ve tefecilik gibi hemen her alanda çalışırdı; Yahudi olmayanlar da hamal, sütanne, fırıncı yamağı, kumaş kesiciler, dericiler, boyacılar veya tabakçılar olarak *getto*’ya girer, Yahudi zanaatkârlarla beraber çalışırlardı. *Getto*’nun sınırlı alanı içerisinde bile farklı Yahudiler bir arada yaşardı: Almanca konuşulan bölgelerden Aşkenazlar; İberyâ’dan “Batılılar” (İspanyollar ve Portekizliler); “Levantenler” (Türk Romanyotlar veya Türk Sefaradlar veya Faslılar); siyahi Yahudiler (genelde eski köleler olan Yahudi *moro*’lar, yani Mağribiler; Othello da Yahudi olabilirdi, bu durumda Shakespeare’in iki oyunu birleşmiş olur). Engizisyon (daha doğrusu Venedik’teki ılımlı

¹¹ Thomas Coryate, *Coryat’s Crudities* (Londra: Yazar adına W[illiam] S[tansby] tarafından yayımlanmıştır, 1611), s. 233.

¹² Samuel Purchas, *Purchas, His Pilgrimage*, Londra, 1613, s. 165; Holmberg, s. 77.

versiyonu) tarafından incelenen davalar kapılar ve köprüler kapandıktan sonra bile, yani yasaklı saatlerde Yahudi kadın ve erkeklerle samimi olan Hristiyan kadın ve erkek sayısının pek de az olmadığını gösterir. Hatta bazıları *getto*'da yaşamış. Bir hekimin karısı olup cadı olmakla suçlanan Valeria Brugnaleschi ile kızı Splandiana soruşturulduğunda, iki kadının *getto*'da iki yıl kalıp yetmiş ila seksen kıza ders verdiği ortaya çıkmış; balık kızartması ve *matza* da yediklerine göre, yerel halkın arasına karıştıklarına karar verilmiş. Üstelik Valeria engizisyonculara *getto* hayatının ona Yahudilerin, Hristiyanlara göre yasalarına çok daha sadık olduğunu öğrettiğini söyleme cüreti göstermiş; sonradan Valeria'nın Yahudileri biraz "büyü" için Hanipol'daki evine davet ettiği ortaya çıkınca da bu küstahlığı durumunu büsbütün kötüleştirmiş. Daha alt bir toplumsal sınıftan olan denizci Giorgio Maretto da çeşitli Yahudi evlilik ve sünnet törenlerinde görülmüş; *getto*'ya giden Valeria ile kızı gibi Giorgio da koşer yemekleri çok severmiş, sokakta yürürken şiş tavuk kemirirmiş. Giorgio, Rachel adlı bir Yahudi kızına kur yapıyormuş, ama dediğine göre kızın vaftiz olmasını planlıyormuş. Ancak deliller ve de bir ara sarı bir şapka takmış olması (gerçi "şakaydı o" demiş) din değiştirme işleminin tam tersi yönde olduğunu düşündürüyordu.¹³

Venedik halkının Yahudilerin hemcinsleri olduğunu belli bir dereceye kadar olsa da yavaş yavaş keşfetmesi, Venedik Cumhuriyeti'nin birkaç kuşak boyunca Karşı Reform papalarının yüksek otoritesine ve özellikle kurumsal insanlıktan çıkarma planlarına karşı koyması sayesinde mümkün olmuştur. Roma'daki *getto*'nun tersine Venedik'teki *getto* Yahudilerin fiziksel olarak tamamıyla tecrit edilmediği bir yerdi ve Venedikli Yahudilerin hor görülen eskicilik ve tefecilik dışında başka meslekle uğraşması yasaklanmamıştı. Yahu-

¹³ Brian Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*, Oxford, 1983, s. 165.

diler hayatlarının büyük kısmını, mücadele halinde de olsa, Yahudi olmayan dünyada yaşarlardı. *Purim* Bayramı'nda Yahudi olanlarla olmayanlar bir arada gülüp bir arada bayram ederlerdi. Yahudi olmayanlar Yahudi müziği ve şiirleri (İtalyanca olanları) dinlerlerdi ve Leone Modena gibileriyle felsefe konuşmak için *getto*'ya gelirlerdi.

Zaten Leone Yahudi inançları ve sünnetten defin törenlerine ve yasa kadar dinsel âdetleri konusundaki ilk ayrıntılı rehberi özellikle Yahudi olmayanlar için, *getto* dışından, Venedik'ten ve dışından gelen ve Yahudiliğe ilgi duyanlar için yazmıştı. Bu eser bir anlamda Yahudi olmayanların *Şulhan Aruh*'uydu. 1612 civarında İngiltere büyükelçisi Henry Wotton (büyük ihtimalle Marlowe'un ve Shakespeare'in Maltalı ve Venedikli Yahudi versiyonlarını görmüştü) Leone'ye, yeni bir Kitab-ı Mukaddes sipariş etmiş olup İbraniceye ilgi duyduğu bilinen Kral I. James için böyle bir rehber yazmasını önermiş. Ancak Leone'nin bu işe koyulması Mordecai'nın ölümünden sonraki yaşlı günleri bulmuş. Eserin el yazması versiyonu yaygın hale gelip bazı kısımları antikacı ve hukukçu John Selden tarafından kullanılırken, eserin kendinin kitap olarak basılması 1637 yılını bulmuş. Kitap Leone'nin bilgisi dışında Fransa'da yayımlandığında Leone Roma Hristiyanlığına atıflarından dolayı başının derde girmesinden çok korkmuş. Yahudilerin Kilise ile öğretileri konusunda aşağılayıcı veya kuşkucu sayılabilecek yorumlarda bulunması kesinlikle yasaktı.

Hristiyanlar Yahudilere biraz daha yumuşak bir gözle bakmaya başlarken, Yahudi kadınları Venedik'in meydanlarında yanlarından geçtiklerinde veya onları sinagogların balkonlarında otururken gördüklerinde o duygu heyecana döndü. Yorulmak bilmez gezgin Thomas Coryate 1608'de Venedik'in Yahudi kadınlarına müthiş bir kompliman yaparak onları Albion'un gülleriyle kıyaslar ve şöyle yazar: "Çok Yahudi kadın gördüm, bazıları gördüğüm en güzel kadınlardı, giyimleri, altın zincirleri ve değerli taşlı yüzükleri o kadar

harikaydı ki, elbiselerinin hizmetkârları tarafından taşınan kuyruğu prenseslerinki gibi o kadar muhteşemdi ki bizim İngiliz konteslerimizden bazıları onlarla kıyaslanamazlar.”¹⁴ Hristiyanların bakışları hırs doluydu. Yahudi kadınlarından her şeyi istiyorlardı: Vahşi Judith’in cinsel cazibesi; egzotik olanın erişilmez çekiciliği; iradesi güçlü bir kraliçe olmasına rağmen Yahudi olmayan kralının karşısında eğilen Ester’in iffetle boyun eğmesi. Bu iki kadın kahramanın tam da bu dönemde Guercino, Artemisia Gentileschi ve Domenichino gibi ressamların Hristiyan sanatına konu olması tesadüf değildir.¹⁵ Yahudi kadınların Hristiyanların ilgisini çekmesinin nedeni hem ayartıcılıkları hem de dinlerinden dönme ihtimalleriydi.

II. Sarra

Bunun ne anlama geldiğini kavramak biraz zaman alabilir. 18 yaşındaki sarışın (Venedikli birçok kadın, *Sırlar Kitabı*’ndan saç sarartma tarifleri olmadan da sarışıdır), zeki, evli ve *getto*’da yaşayan Sarra Copia, *Kraliçe Ester* adlı bir şiir okuduğunda onu Yahudi kadınlarına yönelik bir methiye olarak algılamış. Geçmişte bundan daha tuhaf şeyler olmuştu tabii. Hristiyanlar bir tiyatro gösterisi görmek için *getto*’ya geldiğinde veya Yahudiler soyluların evlerinde tiyatro gösterileri sahnelediğinde Purim tiyatrosu, Yahudiler ile Hristiyanların en çok bir araya geldiği yerdii. Ester Kitabı artık ortak bir hikâyeydi. Sarra, neredeyse ölümüne yol açan

¹⁴ Coryate, s. 233; ayrıca bkz. Pullan, s. 159.

¹⁵ Örneğin Kardinal Magalotti 1627’de bir yandan Guercino’ya resim siparişinde bulunurken diğer yandan o ana kadar İtalyan şehir devletlerinin en özgürü ve en hoşgörülüsü olan Ferrara’da bir *getto* yaratılması için emir vermiş. Ester resmi kardinalin “merhamet”ini yüceltme amacı taşıyordu. Bkz. Shelley Perlove, “Judaism and the Arts in Early Modern Europe: Jewish and Christian Encounters,” Babette Bohn ve James M. Saslow (ed.), *A Companion to Renaissance and Baroque Art* (Oxford, 2013) içinde, s. 5 vd.

bir düşükten sonra nekahat döneminde hem bu kadın kahramanla özdeşleşmiş hem de Yahudi kadınlarının ne kadar uyanık ve kahraman olduğunu tasvir ettiğine inandığı Hıristiyan yazara hayran kalmış. Hatta Sarra yazardan o kadar etkilenmiş ki 1618 yılının baharında doğrudan şair Ansaldo Cebà'ya yazarak ona olan hayranlığını ifade etmiş, onu Homeros'la kıyaslamış ve onu daha iyi tanımak istediğini söylemiş. Sarra sıırıslıkam âşık olmuştu. Cebà'ya şiiri her gece yastığının üzerinde tuttuğunu söylemiş. Cebà 53 yaşındaydı, emekli bir diplomattı ve edebiyat onun için bir meşgaleydi. Sarra'nın ona olan bu ergen benzeri hayranlığı dikkatini çekmiş, onu biraz tedirgin etse de mutluluk vermiş. Cebà'nın sonradan yazacağı üzere, Sarra Copia "asil bir ruha, cömert bir kalbe, canlı bir zihne" ve "bütün erdemlerinin ötesinde, ilham perilerinin zarafetine" sahipti.¹⁶ Cebà adına onu görmeye gidenlerin hepsi (Cebà'nın kendi onu görmemiştir) Sarra'nın hem yüzünün hem de vücudunun güzel olduğunu teyit eder. Babası Simon Copia'nın gözbebeği olduğu belli olan Sarra, *getto*'nun daha dışarıya açık kısımlarında kadınlara uygun bulunan şekilde, müzik dahil tüm disiplinlerde eğitim almıştı. Sarra kahramanlık şiirleri için doğaçlama ariyalar besteler, hatta muhtemelen telli bir enstrümanla kendi kendine eşlik edermiş.¹⁷ Şiir ve müziğe büyük ilgi duyan Leone Modena bir aile dostlarıydı. Sarra'nın kocası Jacob da benzer şekilde, açık fikirli Sullam ailesinin bir üyesiydi; bu

¹⁶ Sarra Copia Sulam, *Jewish Poet and Intellectual in Seventeenth-Century Venice: The Works of Sarra Copia Sulam in Verse and Prose*, çev. ve ed. Don Harrán, Chicago, 2009, s. 201. Ayrıca bkz. Howard Tzvi Adelman, "Jewish Women and Family Life Inside and Outside the Ghetto," Robert C. Davis ve Benjamin Ravid (ed.), *The Jews of Early Modern Venice* (Baltimore, 2001) içinde, s. 146 vd.

¹⁷ Sarra'nın vokal ve müzikal performansları konusunda bkz. Don Harrán, "Doubly Tainted and Doubly Talented: The Jewish Poetess Sara Copio (d. 1641) as Heroic Singer," İrene Alm, Alyson McLamore ve Colleen Reardon (ed.), *Musica Franca: Essays in Honor of Frank A. D'Accone* (Stuyvesant, 1996) içinde, s. 367-410.

banker ailesinin kökeni, Fransa'nın güneybatısında yer alan, ilmi ve dindarlığıyla ün salmış ve 1490'larda son sürgünleri yaşamış olan L'Escalette'e dayanıyordu. Sarra'nın kayınpederi, Mantova'da büyük otorite sahibi olan Moses Sullam, Yahudi besteci Salomone Rossi'nin de hamisiydi. Jacob da babasını izleyerek banker olmuş, ama Venedik'e Sarra ile evlenmeden önce mi, yoksa onunla evlenmek için mi geldiği belli değildir.

Sarra, üzerine çok düşen babası tarafından bağımsız bir genç kadın olarak yetiştirilmişti ve Yahudi olmayan komşularından hep en iyisini beklerdi. Simon Copia *getto*'daki evinde, İtalya'nın tüm şehirlerinde mantar gibi türeyen türden, gayriresmi bir "akademi" oluşturmuştu; burası birbirlerine anlayışla yaklaşan Hristiyanlar ile Yahudilerin bir araya geldiği bir yerdi. Şehrin dört bir yanından genç soylular ve şair, şarkıcı ve müzisyen olma heveslileri *getto*'ya gelip birbirlerini dinler, konuşur ve çetrefilli felsefi meseleleri tartışırlardı. Simon öldüğünde henüz çok genç olan Sarra akademiye geliştirmiş ve şiir yazmaya başlamış. XVII. yüzyılda İtalya'da başka Yahudi kadın şairler de vardı, ama Romalı Debora Ascarelli gibileri genelde İbranice litürjinin *piyyutim*'lerini şiirlere dönüştürmekle yetinirdi.¹⁸ Ama Sarra ondan daha cesurmuş. Ansaldo Cebà'ya ilk tutkulu mektubunu yazdığında, ekte gönderdiği şiirine Cebà'nın Esther'ine atıf- la, sanki kraliçe ile şairin hayranı tek kişi olup şairin edebi ölümsüzlük iddialarını savunurmuş gibi, *bella Ebreà*, yani "güzel Yahudi kadın" gibi sevimli ama cüretkâr sözlerle başlamış.

Bu türden şiirsel methiyeler son derece sıradandı, ama Cebà yine de bu mektupta sergilenen tutku ve özellikle genç bir Yahudi kadınından, yaşayan bir Esther'den kaynaklanmış olması karşısında şaşırılmış. Aynı anda hem arsız hem mütevazı, hem cüretkâr hem iffetli olan bu girişimi beklenmedik

¹⁸ Pellegrino Acarelli, *Debora Ascarelli, poetessa*, Roma, 1925.

bir şekilde heyecan verici bulmuş. Hayatının bu döneminde böyle bir şey aklına bile gelmezdi. Saçı dökülmüş, sakalı ağarmıştı, ama Sarra yazışmalarının zirvesinde onun saçlarından “değerli gümüş” şeklinde söz etmiş. Sarra ne yaptığını biliyordu. Cebà, ikinci sınıf, dindar bir şaire yakışır şekilde Genova’ya çekilmiş, ömrünün son dönemine hazırlanıyordu (ama o son onun umduğundan daha önce gerçekleşecekti). Metanetle çekildiği bu inziva yerinde de Sarra’nın coşkulu hayranlığının kuşatmasına ve istilasına uğramıştı.

Böyle bir şeye kim karşı koyabilirdi ki? Cebà içinden ne kadar tereddüt ederse etsin, yine de Sarra’ya benzer şekilde karşılık vermiş; bir yandan ikisini de tehlikeli bir uygunsuzluktan korumak amacıyla Platonik aşk geleneğinden yararlanmış, diğer yandan bu ani, karşılıklı tutku patlamasında her mektupla (bir ara her hafta bir mektup geliyormuş) bu entelektüel ilişkinin sınırlarını zorlamış. Cebà en başından itibaren, Hristiyan bir adam ile Yahudi bir kadın arasında bir ilk teşkil eden bu yazışmayı edebi bir esere dönüştürmek, onu yayımlamak istemiş olabilir. Ama günümüze mektuplarından sadece elli üçü ile Sarra’nın bazı şiirleri ulaşmıştır. Ancak Cebà, Sarra’ya cevap verirken onun yazdıklarını da ayrıntılı bir şekilde özetlediğinden, günümüze ulaşan mektuplar tek yönlü sayılmaz.¹⁹

Saçları ağarmış emektar şair ile yeni Esther büyük bir coşkuyla birbirlerine cesaret verip durmuşlar. Cebà en başından itibaren Sarra’ya “ruhunla sevişeceğim” der. Bazen ondan efendisi, kendinden de hizmetkârı olarak söz eder: Bu ifade karşılıklı bir iş ilişkisinin imgesi olabilirdi de, olmayabilirdi de. İlişkilerinin başında Sarra onu “Ekselansları” gibi unvanlarla bombardımana tuttuğu için Cebà ona “aşkımızdan benim aldığım hazdan daha azını alıyor olmalısın” ve “âşıklar arasında böyle unvanlar kullanmaya gerek yoktur”

¹⁹ Carla Boccata, “Lettere di Ansaldo Cebà, genovese, a Sara Copio Sullam, poetessa del ghetto di Venezia,” *Rassegna mensile di Israel*, 40 (1974) içinde.

der. İlişkilerinin tamamı boyunca sohbetleri sırasında sergilediği muzip utangaçlık bazen garip gelir, bazen de tiksindiricidir. Cebà, Sarra'nın senlibenli olmaktan neden çekindiğini anladığını söyler: "Anladığım kadarıyla siz genç ve güzelsiniz, bense hiçbirisi değilim... Ama şefkatinizden lütfedip benimle sevişmeyi arzulayacak olursanız... ikimiz de... aşkta edebi elden bırakmadan 'Ekselansları' gibi ifadeleri, başkalarını ancak gösterişli sözlerle azametli kılan sefillere bırakalım."²⁰ Cebà ile Sarra arasındaki Hristiyan-Yahudi aşk oyunu tehlikenin sınırında oynanmış ve o yoğun arzuyu sadece zihinlerinde ve ruhlarında hissettiklerini ilan etmeleri heyecan düzeyini azaltmamış (hatta artırmış olabilir). Yazışmalarının sonlarına doğru, Ekim 1620'de Cebà umutsuzluğa kapılmış (1622'de ölecekti): "Karşımıza fırsat çıktığında kaçırmayalım *Signora* Sarra ve gerçekten sevişelim."²¹ Cebà'nın nihayet tek bir inançta birleşmeleri için seçtiği imge, ikisinin aynı odayı paylaşmasıydı.

Cebà daha fazla dayanamayacak hale geldiği zaman kendi kendine korları aniden alevlenmiş bu yoğun duygunun, kaybolan kuzusunu ağıla geri götüren çobanın coşkusundan öte bir şey olmadığını söyler. Ama bazen iffetli gibi görünen bu kandırmacanın ardındaki gerçek yüzünü gösterir. Sarra'ya anlattığı üzere, hayatında onun için en önemli olan iki kadınla deneyimleri kötü sonlanmış: Biri onu reddetmiş, diğeri de erken yaşta ölmüş. Şimdi, ne şekilde olursa olsun, kendi sonundan önce son bir aşk hikâyesi yaşayacaktı ve onu fiziksel değil de sadece ruhsal olarak yaşasa bile onu elde etmek yine de onu mest edecekti. Sarra'ya yazdığı mektuplar arasında ona dinini değiştirmesi için çağrı içermeyeni yoktur. Cebà'nın bir kez olsun görmediği sarışın Yahudi kadına beslediği tutku, cinsellik ile kurtuluşu birbirinden ayrı görememesine neden olmuş. Karşılıklı yazışmaları ve kelime-

²⁰ Copia Sulam, s. 122-3.

²¹ *A.g.e.*, s. 227.

lerin ötesinde hediye değış tokuşları (bu örnekte Sarra'nın ona gönderdiği kristal bir kadeh) tensel bir psikodrama için vesile olmuş:

Kristaline ağzımı değdirmeyi
 Reddetiysem de, bunun nedeni,
 Bana yanlışlıkla gönderdiğin bir şeyi reddetmek değil
 Dudaklarım, kurtuluşun için
 Rüzgârlara nafile saldıgım
 Yakıcı seslerden
 Acı bir tat aldı.²²

Cebà'nın Sarra'ya vaftiz olması için amansızca çağrıda bulunmasına rağmen Sarra'nın Edebi Cebà'ya hayranlığı devam etmiş. Yazışmalarının ritmi aksadığında Sarra endişelenmiş, asabileşmiş, hatta paniğe kapılmış. Ve duygularını yüceltmek için sevgilisini hediye yağmuruna tutmuş. Bir gün kurutulmuş meyve şekerlemesi, bir gün bir kutu dolusu *bottarga*, yani kefal yumurtası (Yahudiler için yiyecek her şeyden önce gelir), bir gün kendi portresi, bir gün kendi yaptığı, incilerle, çiçek şeklinde altın ve gümüş işlemelerle kaplı bir tarak kutusu göndermiş ve Cebà ona yine bir dizi şiirle karşılık vermiş: "Nakışlarınızla yarattığınız bu beyaz ve kırmızı çiçekler / Gülleri ve zambakları parlak kılan bu ışınlar / Görüyorum ki yüzünün harika renklerini ortaya çıkarıyorlar."²³

Ama zamanla bu erotizm şöleni biraz değişime uğramış. Kovalayan hayran, kovalanan kişiye dönüşmekten zevk aldığı için Cebà'nın her köşeye sıkıştığında gözlerini göklere kaldırmasından usanmaya başlamış. Cebà yaklaşan birleşmeleri konusunda espri yapmaya çalışıp Sarra'nın soyadındaki p'yi iki kez kullanarak ona *Coppia*, yani "çift" olarak hitap ettiğinde Sarra derhal büyük bir ciddiyetle istenmeyen harfi kaldırmış. Derken, ya bıkkınlıktan ya da eğlenmeye başladığından, ya da her ikisinden dolayı Yahudiliğine derinden

²² A.g.e., s. 159.

²³ A.g.e., s. 138.

bağlı Sarra Copia aniden durumu tersine çevirmiş. Hıristiyan olmamı istemekten vazgeçmiyorsun, demiş. İnanç meselesinde seninle eşit olmayı istememekle suçluyorsun beni. Ama böyle bir hedefi gerçekleştirmenin başka bir yolu da var. Sen Yahudi olmaya ne dersin? Cebà geçirdiği şoku atlatıp neşesini de geri kazandıktan sonra Sarra'ya şöyle yazmış: "Ben sünnet olmaya Venedik'e mi geleyim, yoksa sen vaftiz olmaya Genova'ya mı gelirsin? Ne yapmak istiyorsan onu söyle bana. Yalnız şunu bil ki benim kanımı akıtmam için bir sebep yok, çünkü bana hiçbir yararı olmaz. Senin ise suya ihtiyacın var, çünkü ondan yoksunsun."²⁴ Sarra da ona cevaben, tam tersine, kanallarla lagünün suları arasında doğup hayatını burada geçirdiğini söylemiş. Cebà bir ara durumu kabullenmiş olmalı: "Bu, sevişmenin yeni bir yolu olmalı, her birimiz farklı şeylerin peşinde. Ben senin Hıristiyan olmanı isterim, sen de benim putperest olmamı istersin."²⁵

Durum ümitsizdi, ama Cebà vazgeçmiyordu. Ölmeden önce elde etmek istediği bir şey varsa o da buydu. Kadın pozisyonunu güçlendirdikçe Cebà da onu görmeyi başardığı takdirde onun nasıl görüneceği konusunda hayaller kurmaya başlamış: "Saçın hizmetçin tarafından ayrılıp şekillendirileceğine... saçını başının üstünde toplasan nasıl olur?"²⁶

1621'de ilişkileri sekteye uğramış. Sarra ciddi şekilde hastalanmış, Cebà da her zamanki nezaketiyle ona yazmak yerine ona aylarca mektup göndermemiş. Üstelik bu, Sarra'nın gerçek arkadaşlara ihtiyacı olan bir dönemmiş, çünkü istemeden kendini aleni bir tartışmanın ortasında bulmuş. Akademisine düzenli olarak katılanlardan âlim ve rahip Baldassare Bonifaccio, "Yahudi Signora Sabba"ya gönderdiği Yılbaşı kutlamasında,²⁷ başlangıçta Yeryüzü Cenneti'nde hem bedeninin hem de ruhun ölümsüz olup olmadığını sor-

²⁴ A.g.e., s. 207.

²⁵ A.g.e., s. 182.

²⁶ A.g.e., s. 183.

²⁷ A.g.e., s. 270; sonraki konuşmalar için s. 271-348.

gulamış. Eğer ruh "Yaratıcı'ya sadık kalsaydı" o şartlar süregelebilirmiş. Ama insanoğlu günah işledikten ve ruh "günahıtan dolayı tükendikten sonra" beden de ölmüş ve ruhun ölümsüzlük yetisi sadece tövbe yoluyla geri kazanılır olmuş. Sarra bu konuda ne düşünüyordu acaba? Sarra da akademinin tartışmalarında olağan olduğu anlaşılan esprili bir karşılık vermiş: Önce yılın yenilenmiş olmasına rağmen insanın yaşlanıyor olması düşündürücü, vesaire demiş. Ama hemen ardından Bonifaccio'ya o kadar modern bir cevap vermiş ki, başına bir sürü dert açılmış. Madem ruh ile bir arada varolan biçimlerin ölümsüz olması gerekiyordu, o zaman maddenin (yani bedeninin) neden bozulmaya yatkın olduğunu sorgulamak son derece doğrudur. Ama cevabın, Bonifaccio'nun, dolayısıyla da Hristiyanlığın belirttiği şekilde insanoğlunun günahını ve tövbe yoluyla kurtuluşu temel alması gerekli değildi. Çünkü ne beden ne de ruh tamamıyla yok olur. Bedenin maddesi ölüm anında çözünür ama ebedi hale gelerek yeni maddeye dönüşür ve ruh da ebediyet boyunca var olmaya devam eder. Ama bu durumda beden ile ruhun, madde ile biçim birbirinden ayrıldığı reddedilmiş olunuyordu. Tanrı'nın ebediyen varolan biçimleri yaratmasını gerektiren şey, maddenin sürekliliği idi.

Ama Bonifaccio ya yanlış anlamadan ya da kasten, Sarra'nın argümanını tersine çevirmiş. Maddenin dayanıklılığının cevabının ruhun ölümsüzlüğü olması yerine Bonifaccio, Sarra'nın dehşet verici bulacağı, madde ile biçim arasındaki ortak noktanın bozulabilir, ölümlü madde olduğu şeklindeki tam tersi görüşü ona atfetmiş. Ve kışkırtıcı (ve büyük ihtimalle kasti) bir taktikle Sarra'nın ruhun ölümsüzlüğünü reddettiğini, bu açıdan "Yahudilerin arasında tek" olduğunu ilan etmiş.

Sarra'nın ona verdiği cevabı kasti olarak çarpıtan Bonifaccio, Sarra'ya bundan daha sarsıcı bir suçlama yöneltemezdi. Yahudilerin hoş görülmesinin şartlarından biri, ruhun ölümsüzlüğü başta olmak üzere Hristiyanlığın doktrin-

lerine hakaret nitelikli hiçbir şey dememeleriydi. Dolayısıyla o sapkınlığı savunmuş olmak, Sarra Copia'nın da, hamisi Leone'nin de isteyeceği en son şeydi. Et ve kandan oluşan bedenle birlikte yaratılan ruhun onunla birlikte yok olduğu iddiası Venedik'teki konumlarını tehlikeye atmanın yanı sıra, ailelerinde Engizisyon tarafından şehit edilmiş bireyler olanlar veya çocuğunun ölümüyle travmatik bir kayıp yaşamış olan Leone gibiler açısından son derece üzücüydü. Sarra, Bonifaccio'nun ithamına, "[hayatın] fani örtüsünden soyunmuş olmasına rağmen yaşayan ruhların arasında ikamet eden ve ebediyet boyunca orada ikamet edecek olan" babası Simon'un ölümsüz anısına adadığı kendi Manifesto'suyla karşılık vermiş.²⁸ Bu, Sarra'nın ruhların ahiretine ve babasının kendisine beslediği o "ifade edilemez sevginin [...] son-suza kadar muhafaza edileceğine" olan inancının pratik bir ispatıydı. Erkeklerden (ve özellikle Leone'den) yardım almak zorunda kalmakla suçlanacağının bilincinde olan Sarra bu karşı saldırının kendi eseri olduğu konusunda diretmiş. Kendisine kurtuluş hakkı tanınacak idiyse, "verimli olmam lütfedilen entelektüel çalışmalarım sayesinde olacak," demiş. Sonra da Bonifaccio'ya karşı şiddetli bir eleştiri yöneltmiş: Yahudilik konusunda çok şey bilmekle böbürlenmesine rağmen, İbranice bilmediği belliydi ve kendisini anlamamakta diretiyordu. Sarra sözlerine şöyle başlamış: "İnsan ruhu, Signor Baldassare, bozulamaz, ölümsüzdür ve ilahidir... bu, bütün Yahudiler ve Hıristiyanlar için olduğu gibi benim için de kesin, şaşmaz ve tartışmasız bir hakikattir."²⁹

Sarra, entelektüel dostluk olarak başlayan hemen hemen bütün ilişkilerin sonradan din değiştirmesi için bir mücadeleye dönüştüğünü fark etmeye başlamış. Genova'da Cebà arkadaşı Marc'Antonio Doria'ya ve yerel soylularla din adamlarına çabalarından söz ederken Venedik'te de Boni-

²⁸ A.g.e., s. 314.

²⁹ A.g.e., s. 317.

faccio ona karşı bir kampanya yürütüyordu. Bu büyük ölçekli din değiştirme tiyatrosunun ana ödülü kendisiydi ve Sarra o kadar genç olmasına rağmen bu maskaralıktan gidecek daha çok iğreniyordu. Artık amacından vazgeçmek üzere olan Cebà'nın sözleri kırıncı olmaya başlamıştı. Sarra'nın kocası Jacob bu mektup trafiğine "pek de coşkuyla" bakmıyorsa nedeni "sevgilinin kelimelerle yürüttüğü saldırı değil, mektupların bir Hristiyan'dan geliyor olması" olmalıydı.³⁰ İkili arasındaki son sözler giderek tatsız hale gelmiş. Derken Cebà nihayet, "Mektuplarınızla canımı daha fazla sıkmadan, bırak öleyim," demiş³¹ ve 1622'de, ilk yazışmalarından dört yıl sonra ölmüş. "Aramızdaki sohbetler" demiş üçüncü bir kişiye (çünkü o sohbetleri kişiye özel olarak görmezmiş) "insanı güldürecek şeyler, ama sonuç insanı ağlatacak cinsten."³²

Venedik'in hem Yahudi hem de Hristiyan âlemlerine vâkıf olan Leone Modena, Bonifaccio'nun ithamına maruz kaldığında daha 21 yaşında olan Sarra'nın kendini çok zor bir durumda bulduğunun farkındaydı. Yazıları ve karakteri, akademisinde ağırladığı insanların kendileri tarafından ortalığa saçılmıştı. Leone, Bonifaccio dahil çoğunu şahsen tanırdı. Sadece iki yıl önce Portekizli-Hollandalı bir Yahudi olan Uriel da Costa'yı (onu daha sonra çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız) ruhun ölümsüzlüğünü alenen reddettiği için aforoz etmek zorunda kaldığından, Sarra'yı aklama ihtiyacını büsbütün hissetmişti. Leone büyük ihtimalle Sarra istediği takdirde kendini savunmasına yardımcı olmak istemiş, ama yardımını kabul ettiği takdirde Leone'nin sözlerini kendine aitmiş gibi yayımlama suçlamasıyla karşı karşıya kalacağını düşünmüştür ki aynen de öyle olmuş. Ama Leone, Sarra'nın istediği gibi, günümüzün bağımsız Esther'i olmasından memnunluk duymuş. Leone'nin kendi de Esther'i konu alan ve Petrarca'nın İspanyolca tercümanı Salomon

³⁰ A.g.e., s. 228.

³¹ A.g.e., s. 254.

³² A.g.e., s. 266.

Usque'nin eseri olan dramatize bir şiiri genişleterek baştan yazmış, onu 'Yahudi Signora Sarra Copia'ya, yani, öyle kalacak birisine adamıştı. Ve eserin başında yer alan girizgâh niteliğindeki sonede, çabalarının onun o kadar hayran olduğu Cebà'nın eserleri gibi "altın ipliklerle dokunmamış olması"ndan dolayı ondan özür dilemiş. Leone'nin versiyonu oyunu, bir *Purim* bayramı eğlencesine yaraşır şekilde, "mütevazı bir stilde" ele almış. Ve sırf kendi isminden dolayı, Sarra'nın "bir kargayı bir kumruymuş gibi kabul edeceğini" umduğunu eklemiştir.³³

III. Leone, Salomone, Simone: Dünyayla Yüz Yüze

1622 Leone Modena için iyi bir yıl olacağı benzerdi. Hem *getto* içinde hem de dışında çok işi vardı. Hristiyan olsun, Yahudi olsun, asla öğrenci yokluğu yaşamıyordu. Vaazları da Büyük İtalyan Sinagogu'nda hem de Sefaradların *Ghetto Vecchio*'da bulunan ve o sıralarda genişletilip muhteşem bir yapıya dönüştürülen Batı Sinagogu'nda büyük rağbet görüyordu. Çalışmalar Venedik'in en büyük mimarı olan Baldassare Longhena'nın atölyesinden inşaat ve taş ustaları tarafından yürütülüyordu ki bu da Yahudiler ile Yahudi olmayanların ortak geleceğe ve birbirlerine duyduğu güveni yansıtıyordu. Sinagogun duvarları meşe lambrilerle kaplıydı. Mermer kakma zemin o kadar güzeldi ki, mükemmelliğin sadece Tanrı'ya özgü olduğu inancı doğrultusunda desenine kasten bir hata dahil edilmişti. O hata hâlâ görülebilir.

O yıl Mantova'da büyük bir evlilik kutlanacaktı. Sarra Copia'nın onun kadar güzel, ama büyük olasılıkla felsefe üzerine düşünmek yerine aynada kendine bakmayı seven kız kardeşi Diana, usta koreograf Isaachino Masserano'nun oğluyla evlenecekti. Leone ile yol arkadaşlarına, yolda saldırıya uğramamaları için (böyle bir olay ertesi yıl gerçekleşecekti)

³³ A.g.e., s. 514.

silahlı atlı muhafızlar eşlik edecekti. Leone Mantova'dayken Salomone Rossi'yle konuşacaktı, çünkü sinagog için müthiş bir yenilik oluşturacak bir koro müziği bestelemesi için onu bir süredir ikna etmeye çalışıyordu.³⁴ Rossi'nin çoksesli *Haşirim Aşer Lişlomo* eseri, Yahudi litürjisinin en çok bilinen "*Aleynu*," "*Shir Hamalot Aleynu*," "*Ayn Keiloheinu*" ve "*Adon Olam*" gibi dualarının ve ilahilerinin sözleri için bestelenmiş otuz üç şarkıdan oluşuyordu. Salomone Rossi ile kız kardeşi, saray operasının yıldızı "Madama Europa," Tapınağın yıkımından sonra her türlü uygunsuz neşenin uzun bir Rabbinik geleneği doğrultusunda yasaklanmış olmasına rağmen, neşeli vokal müziğin (ve Leone'nin umduğu üzere enstrümantal müziğin) ortodoks Yahudi dinsel âdetleriyle uyumlu olabileceğinin canlı deliliydiler. 1605'te sinagoglara bestelenmiş şarkılar dahil edilmeye çalışıldığında Ferrara'da kıyamet kopmuştu. Gençliğinde şarkı söyleyen ve enstrüman çalan Leone, bu konuda kendisinden görüş istendiğinde, usule uygun şekilde cevap vermişti: İkinci Tapınak yıkıldığından beri bin beş yüz yıl geçti demişti Leone; Kitab-ı Mukaddes'in deyimiyle Süleyman'ın ilk Tapınağının güzelliğini ve neşesini geri kazanmanın zamanı çoktan gelmişti. O dönemde ilk Tapınağın mimarisini ve süslemelerini hayal etmek bir tür moda halini almıştı ve Salomone ile Leone, Levililerin trompetlerle ve ahenkli seslerle icra ettiği müziğin tapınağın her yerinden duyulabildiği konusunda hemfikirdi. Leone Tanrı'nın, ibadetinin ağıtlarla sınırlanmasını ve ahenkten yoksun olmasını istemesine imkân olmadığından, ahengin

³⁴ Don Harrán, "'Dum Recordaremur Sion': Music in the Life and Thought of the Venetian Rabbi Leon Modena (1571-1648)," *Association for Jewish Studies Review*, 23:1 (1998), s. 17-61; aynı yazar, "Jewish Musical Culture: Leon Modena," Davis ve Ravid (ed.) içinde, s. 211-30; Rossi konusunda: Aynı yazar, *Salomone Rossi: Jewish Musician in Late Renaissance Mantua*, Oxford, 1999; Joshua R. Jacobson, "Defending Salomone Rossi: The Transformation and Justification of Jewish Music in Renaissance Italy," *Iris*, Music Faculty Publications, Northwestern University, Ekim 2008, s. 85-92.

müminlerin dikkatini dağıtmayacağından, tam tersine ibadetlerine daha çok odaklanmalarını sağlayacağından emindi ve bu görüşünü sert bir dille ifade etmiş. Yahudilerin seslerinin ahengi Tanrı'nın yaratılışının ahengini yansıtacak. Böyle bir şey O'nun nasıl hoşuna gitmesin ki?³⁵

Göz önüne alınması gereken bir şey daha vardı. Yahudi olmayanlar Yahudi kültürünü hor görmek istedikleri zaman sıklıkla müziğinin ne kadar zavallı olduğuna ve özellikle İbranicenin kutsal ilahiler başta olmak üzere şarkı söylemeye uygun olmaktan ne kadar uzak olduğuna işaret ederlerdi. Yahudilerin âdet olduğu üzere Hristiyan nikâh törenlerinde, saray eğlencelerinde ve maskeli balolarında müzik icra etmeleri ayrı bir şey, dinsel müzik bestelemeleri apayrı bir şeydi. Bu önyargı, cehaletten ve sinagoglarda müziğin hahamlar tarafından yasaklandığı uzun yüzyıllardan kaynaklanmıştı. Leone, bazen irkilmesine neden olan monoton ilahilerin ve bağırışların, kendi deyimiyle “müzik bilimi” tutkunlarının takdirini almasının zor olduğunu anlayabiliyordu. Tanrı daha iyisini hak ediyordu. Acaba Salomone ile Leone, XII. yüzyılda Yahudiliği kabul eden Obadiah Ha-Ger'in (Dönme Obadiah) saygısızlık amacı taşımadan bestelediği Yahudi şarkılarından, Öğretmenimiz Musa adlı dokunaklı ilahisinden haberdar mıydılar?³⁶ Yine Mantovalı bir saray bestecisi olan Claudio Monteverdi ile Venedikli Giovanni Gabrieli'nin müzik dünyasının karşısına çıkan zorlu meselelerden biri madrigallerle *canzone*'lerin, yani şarkıların dilini kullana-

³⁵ Modena, s. 24-5. Ayrıca bkz. Don Harrán, “Tradition and Innovation in Jewish Music of the Later Renaissance,” *Journal of Musicology*, 7:1 (Kış 1989), s. 107-30; Paul Nettl ve Theodore Baker, “Some Early Jewish Musicians,” *Musical Quarterly*, 17:1 (1936), s. 40-6.

³⁶ Obadiah Ha-Ger'in Musa ilahisi mucizevi bir şekilde Kahire Geniza'sında muhafaza edilmiş sayısız el yazması arasında bulunmuştur. Norman Golb, “The Autograph Memoirs of Obadiah the Proselyte of Oppido Lucano,” *Convegno Internazionale di Studi, Giovanni-Obadiah da Oppido: proselito, viaggiatore e musicista dell'età normanna* (online bildiriden), Oppido Lucano, Mart 2004.

rak İbranice litürjinin şanını ifade etmekte. Hem *getto*'ya kapatıldıkları için Hristiyan saraylarında performans sunmaları engellenen Yahudi müzisyenler de artık kutsal müzik alanında faaliyet göstermeye başlayabilirdi.³⁷ Eğer bu hedef gerçekleştirilebilirse o zaman Hristiyanlar Leone'nin vaazlarını dinlemek veya *Purim* oyunlarına gülmek için yaptıkları gibi müzik dinlemek için de Venedik'in sinagoglarına akın akın geleceklerdi.

Leone Ocak 1622'de, büyük kısmı Venedikli asillerden oluşan tıklım tıklım cemaatin önünde dururken, aklından bunları geçirmiş olmalı. Onun vaazlarını dinlemeye gelmişlerdi; Leone'nin vaazları, Yahudiliğin dış dünyaya açılmakta olduğunu yansıtırcasına, İtalyancaydı. Bu, Leone Modena'nın hayatının en büyük anlarından biriydi ve ortak bir anlayışa sahip bir toplumun da göstergesiydi. Ama Leone aynı zamanda, bu kadar rağbet gördüğüne göre artık sonu gelmez dersler, mektup yazımı ve tılsım satışı gibi angaryalardan kendini kurtarıp kendini daha ulvi şeylere adayabileceğini düşünmeye başlamıştı. "Çok mutluydum, çünkü okul yılı sona ermişti ve ben de ruhumun özlediği özgürlüğe kavuşmuştum. Ellerimin boş olmasına ve çok borcum olmasına rağmen Tanrı'ya şükrettim."³⁸

Üstelik en küçük oğlu Zebulun, Leone'nin sinagog müziğine olan inancını kanıtlamak istercesine, babasının bu vesileyle bestelediği bir parçayı söylemiş. "Dinleyiciler onun o tatlı sesini öve öve bitiremediler." Bundan sonra olacakları büsbütün zalim kılan da o anın verdiği o müthiş mutluluk olmuş.

Leone ile Rachel kızları açısından ne kadar şanslıysa oğullar açısından da o kadar şanssızdı. Mordecai'ın ölümün-

³⁷ Israel Adler, *La pratique musicale savante dans quelques communautés juives en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 2 cilt (Paris, 1996); aynı yazar, "The Rise of Art Music in the Italian Ghetto: The Influence of Segregation on Jewish Musical Praxis," A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies* (Cambridge, MA, 1987) içinde, s. 321-64.

³⁸ Modena, s. 117.

den sonra ortanca oğulları Isaac da onlara fazla teselli sağlamamış. Leone yazılarında ondan söz ederken sefahatine, sorumsuzluğuna ve o kadar şiddetli tartışmalarına ima eder ki Isaac Amsterdam'a, oradan da Hollandalıların himayesinde bir Yahudi cemaatinin yaşadığı Brezilya'ya gittiğinde Leone bundan üzüntü duymamış. Leone en küçük oğlu Zebulun'u ise, kendi babasının kumar alışkanlığını miras almış olmasına rağmen, çok severmiş. Zebulun borca girdiği gibi, bu gibi tehlikeli alışkanlıkların beraberinde getirdiği kötü arkadaşlar da ediniyormuş. Leone ile karısının bütün bunlara üzüldüğü yetmiyormuş gibi, Venedik'in tarihindeki en korkunç cinayetlerden birinin sonrasında Zebulun, bu suç işlemiş olan Yahudi gangsterler Sabetay ile Moses Benincasa'ya ("da Hindelina" olarak da bilinirdi) karşı tanıklık etmesi için mahkemeye çağırılmış. Zebulun'a yönelik intikam yeminleri Leone'nin de kulağına gelmiş ve onu korkutmuştu. Ama belki de tehditleri sadece lafta kalacaktı. İntikam yemini edenler, Yahudi ve Hristiyan yetkililerin ve halkın gözü önünde Zebulun'la "dostane" konuşurdu. Ama 1621 yılının yazında Sabetay ile Zebulun arasında bir kavga patlak vermiş, Zebulun da bir meydan okuma karşısında çekinecek biri değildi. Sabetay elinde kasap bıçağıyla Zebulun'u Cannaregio'da kovalamış. Zebulun bir ara kılıç kuşanmış bir köylü görmüş, kılıcı ondan almış ve dönüp Sabetay'a saldırarak omzunda derin bir yara açmış. Sabetay da bir kanala atlayarak hayatını kurtarmış.

Bu kavga, yetkililerin araya girip tarafların barışmasını isteyecek kadar ciddiydi. Da Hindelina bir kez daha barışır gibi yapmış, ama 1622 yılının baharında, *Pesah* Bayramı'nın ilk *Seder*'inden önceki gece, *getto* yakılan mayanın kokusuyla doluyken, sekiz kişilik bir çete Zebulun'u "Levanten'in Evi'ne" kadar izlemiş. Olacakları haber alan Leone oğlunu bulmak için deliler gibi sağa sola koşuşmuş. Onu bulduğunda Zebulun çeteye karşı kavgaya katılması için sokağa çağırılmış. Leone'nin de oğlu gibi aldandığı anlaşılıyor. Zebulun

evden çıkar çıkmaz üzerine atlamışlar, başına vurup boğazını kesmişler. Leone oğlunun ölümünü çaresizce seyretmiş. Zebulun son nefesini verirken hiçbir babanın duymak istemeyeceği sözleri söylemiş: "Baba, baba, ölüyorum."³⁹

"Kanı bir pınar gibi fışkırdı ve eve dönemediği için kayınbiraderim Johanan'ın –Tanrı onu korusun– evine gitti... orada bir yatağa yıkıldı ve kanının içinde yüzdü. Hekim gelene kadar hayatını kaybetti. Hekim geldiğinde onu hayatta tutacak kadar kanı kalmamıştı ve sağ tarafı bir şey hissetmez oldu." Sonra bilincini kaybetmiş, dört gün boyunca zar zor hayata tutunduktan sonra da *Pesah* Bayramı'nın ortasında dünyadan ayrılmış ve Lido'da, ağabeyi Mordecai'nın yanına defnedilmiş.

Tabutu taşınırken üzerine kanlı giysileri kondu. Bu görüntü ile benim ve üzüntülü karımın ağlayışı herkesin –Hristiyanlar ile Türklerin bile– gözyaşı dökmesine neden oldu... Hristiyan halk dahil, oğlumla tanışmış olan veya arkadaşları olanlar arasında ağlamayan kimse yoktu... 21 yaşına basmasına on üç gün kalmıştı ve çok yakışıklıydı. Cemaatin tamamında onun gibisi yoktu. Şarkı söylediğinde sesi bir meleğinki gibi tatlıydı. Bilgeydi, anlayışlıydı, neşeliydi, hem nesir hem de manzum yazardı; savaşta cesurdu... Ne yazık ki ona hep "bir gün o büyük yüreğin ölümüne yol açacak" dedim. Cesaretini ve silahlarını sadece Tanrı'yı kutsamak için kullanırdı, çünkü hiçbir Yahudinin aşağılanmasına katlanamazdı.⁴⁰

Canlı olduğu kadar içler acısı bir portre: Yakışıklı, atılgan, coşkulu silahşör, kendi yazdıkları dahil şiir icra eden, Yahudilere yapılan yanlışların intikamını almak için eli hızla silahına giden Zebulun öldürülmüştü.

Leone, Mordecai için *şiva* dönemini yaşayalı sadece beş yıl bile olmamıştı. Artık aklını kaybetmek üzereydi. Onu

³⁹ A.g.e., s. 120.

⁴⁰ A.g.e., s. 121.

ayakta tutan tek şey katilleri adalete teslim etme konusundaki kararlılığıydı, çünkü cinayete ilk elden tanık olmuştu. Nitekim Zebulun'un katilleri yargılanmış, mahkûm edilmiş ve şehirden sürülmüş. Venedik Cumhuriyeti'nin topraklarına adım atacak olurlarsa onları tespit edecek kişi bin düka altısıyla ödüllendirilecekti ve ödülü almak için başlarını kesme iznine sahipti (bu, Barok dönemde İtalya'da alışlageldik bir yöntemdi). Leone ile Rachel Venedik adaletinin kararlılığına övgüler yağdırmış.

Leone, Mordecai'nın ölümünden sonra olduğu üzere üzüntüsünden yine kumara başvurmamayı başarmış. Bu sefer onu kurtaran müzik olmuş. 1622'de, şansı pek yaver gitmeyen Salomone Rossi onu ziyaret etmiş. Mantova'daki Yahudi cemaati on yıl önce, Venedik'ten çok daha kısıtlı olan bir *getto*'ya kapatılmıştı. Leone ile Salomone, hem tesselli hem de başkaldırı ruhuyla, büyük Bragadin matbaasına Salomone'nin *Haşirim Aşer Lişlomo*'sunu yayımlatmak için beraberce hazırlık yapmış.⁴¹ Sinagoga neyin uygun olup, neyin olmadığı konusunda Yahudi cemaati içerisinde hararetli bir tartışma doğacağını (haklı olarak) öngören Leone bu esere çoksesli müziği savunduğu 1605 tarihli beyanını katmış. Leone ile Salomone, sayfanın nasıl basılacağı gibi zorlu bir meseleyi de belirlemek zorundaydı, çünkü İbranice sağdan sola okunurken müzik notaları ters yönde okunuyordu. Leone İbraniceyi ters basma kararı almış, şarkıcıların İbranice kelimelerle aşinalığına güvenerek böylesinin o kadar kafa karıştırıcı olmayacağını düşünmüş. Ortaya çıkan sonuç Rossi'nin çağdaşı ve Mantovalı hemşerisi Monteverdi'nin elde ettiği muazzam düzeye ulaşmasa da olağanüstü güzeldir, seslerin coşkusudur. Otuz üç şarkının

⁴¹ Eser, *Süleyman'ın Şarkıları: Mezmurlar, Şarkılar ve İlahiler*, Mantova kutsal cemaatinin üyesi Salomone Rossi tarafından Tanrı'ya övgü ve O'nun adını yüceltme amacıyla 3, 4, 5, 6, 7 ve 8 sesli müzik şeklinde bestelenmiştir. *Bu topraklarda bir yenilik* (Venedik, 1623) başlığı altında İbranice yayımlanmıştır.

en etkili olanlarından biri, matem tutanların *Kaddiş*'idir, ama cemaatin tamamı tarafından ayinin çeşitli noktalarında da seslendirilir.⁴² Rossi derin bir ağıt yerine ahenkli seslerden oluşan ışıl ışıl bir eser bestelemiş. Duanın kendinde ölülerden söz edilmez, Tanrı'nın kutsal adını "met-hetmek ve yüceltmek ve kutsamak" için çağrıda bulunulur. Mezarın önünde yere yatmak yerine, mezarın ötesine geçilir ve Rossi'nin müziğı bu nedenle Yahudi eliyle bestelenmiş, bu konunun yüceliğine en uygun eşlikçi sayılmaya devam edilir.

Bu şarkılar karışık bir cemaatin önünde icra edildiğinde, Yahudilerin Leone'nin *musika* adını verdiğı ulvi müziğı takdir etmekten âciz olduğı iddiasının çürütölmesini sağlayacaktı. 1629'da Leone'nin Longhena'daki atölye tarafından yeniden inşa edilmekte olan Batı Sinagogu'nda vereceğı vaazı dinlemek için yine böyle bir cemaat toplanmış. Venedik'te vaazın konuşma dilinde verilmesinin, Tevrat'ın tartışma konusu olan bölümlerinin İbranice okunup tercüme edilmesinin âdet haline geldiğı anlaşılıyor ve bu gelenek en ortodoks sinagoglar dışında günümüze kadar böyle devam etmiştir. Leone o harika salonda oturan cemaatin söylediklerini iyi kavramasını istiyordu ve büyük ihtimalle cemaati teşvik etmek amacıyla koro tarafından icra edilen Rossi'nin "*Ayn Keiloheinu*" ve "*Adon Olam*," yani Evrenin Efendisi adlı ilahilerin Rossi tarafından bestelenen versiyonu kanallarda yankılanmış olmalı. 1629 yılındaki o gün koroyu dinleyenler arasında XIII. Louis'nin kardeşi Gaston d'Orleans ve muhteşem maiyeti de varmış. Roma başta olmak üzere İtalya'nın başka yerlerinde Yahudiler sinagoglarının, vaftiz çeşmelelerine gelsinler diye onlara nutuk çeken keşişlerin istilasına uğramasına katlanmak zorunda kalırken, Venedik'te (veya en azından o gün) Kralların En Hristiyanı'nın maiyetini oluş-

⁴² Duanın deneyimi ve tarihi konusunda bkz. Leon Wieseltier, *Kaddish*, New York, 1998.

turan en seçkin Fransız soyluları Yahudileri dinlemek için sinagoglarda uslu uslu oturmuşlar.

Bu uzun hikâyede genelde olduğu üzere bir süre sonra ortalığı kara bulutlar kaplamış. 1622 yılındaki Mantova nikâh töreninin damat ile gelinini korkunç bir son bekliyordu: Isaachino Masserano'nun oğlu bir kıskançlık krizi sırasında karısının, yani Sarra Copia'nın kız kardeşinin gözlerini makasla kör edecekti. Mantova'nın Yahudilerinin tıkdıldığı *getto* 1630'da, Gonzaga hanedanının sona ermesi üzerine Mantova Dükalığı'nı ele geçirmek isteyen bir Avusturya ordusu tarafından yok edilmiş. Hayatta kalanlar Venedik'e kaçmış, ama orada tarihte eşi görülmemiş, korkunç bir hıyarcıklı veba salgınına kurban gitmişler. Leone'nin yazdıklarına göre Venediklilerin büyük kısmı perişan halde ölürken, *getto* mucizevi bir şekilde bir süreliğine vebadan korunmuş, ama sonra veba Yahudilere de ulaşmış. Dualar yeterli olmamış. Sonra başka felaketler gelmiş başlarına. 1636-7 yıllarında bazı Yahudi suç çeteleri çalıntı mal satmaktan, bazıları da yetkililere rüşvet vermekten tutuklanmış ve şehrin yönetici sınıfının tamamı *getto*'ya karşı öyle bir tavır almış ki Yahudilerin Venedik Cumhuriyeti'nden sürülmesi için talepte bulunanlar bile olmuş. Bu duruma cevaben Venedik'in başlıca iki hahamı Leone Modena ile Simone Luzzatto, Yahudiliğin geleneklerinin, öğretilerinin ve dinsel âdetlerinin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı iki kitap yayımlamışlar. Ayrıca ikisi de Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin etiğine ve Yahudilerin Yahudi olmayanlarla ilişkilerinde ahlak ilkelerine bağlı kalma yükümlülüklerine büsbütün önem vermişler.⁴³ Leone'nin Kral James İncili konusunda Latince yazdığı eser önce Fransızcaya, sonra İtalyancaya, sonra da kuşaklar boyu Avrupa'nın neredeyse tüm dillerine

⁴³ Leone di Modena, *Historia de Riti Hebraici*, Paris, 1638; Simone Luzzatto, *Discorso circa il stato de gl'Hebraici et in particolar di morandi nell' in citta di venezia*, Venedik, 1638.

tercüme edilmiş, İngilizce baskısı da XVIII. yüzyıl başlarında yayımlanmış. Luzzatto'nun İtalyanca yazdığı eser ise Venedik yönetimine hitap ettiğinden Yahudi olmayanlara yönelik olarak Yahudilik ve Yahudilerin hayatı konusunda halk dilinde yazılmış ilk "rehber"dir. Her iki eser de intikam peşinde, paragöz Yahudilerin Shylock* tarzı karikatürlerine cevaben yazılmıştı; Modena ile Luzzatto, Yahudilerin insanlığını savunmak için "bizi ne kadar yaralarsanız yaralayın, canımız acımaz"dan daha etkili bir yol bulmuştu, o da tarafsız etnografiydi. Bu iki kitabın dediği şeydu: Biz buyuz, yaptıklarımız bunlar. Sinagoglarımıza geldiniz, sözlerimizi ve müziğimizi dinlediniz, gelmediyseniz de gelin, *getto*'yu ayıran köprüleri geçin. Biz de Venedikli tüccarlarız.

Luzzatto (koltuğunun altında kitabı) *doge*'nin kendisine şahsen başvuracak kadar işi ileriye götürmüş ve istediği sonucu elde etmiş. Yahudiler şehirden sürülmeyecekti. Venedikli tüccarlar, Naziler zarif Ferrara'da ve müzik sevdalısı Mantova'da yaptıkları gibi onları alıp götürene kadar Venedik'te kalacaktı.

Ama aceleci davranmayalım. Venedik'in iki büyük hahamının iki açıklayıcı eseri, Rossi'nin *Süleyman'ın Şarkıları*, Sarra Copia'nın "Akademi"si ve edebi kahramanının dil dökmelerine cesurca karşı çıkması, Leone de Sommi'nin iki koldan, hem Yahudilere hem de saraya ve şehre sunulan tiyatro gösterileri; Yahudilerin Rönesans İtalyası'na yaptığı bütün bu uzlaşma girişimleri, din değiştirmek zorunda kalmadan bir arada yaşayabilme imkânına, bilgeliğin ortak olabileceği, hatta Yahudi ile Hıristiyan kültürlerinin birbirlerini destekleyebileceği umuduna olan inançlarına işaret ediyordu. Yahudi modernitesinin tarihi bu anlamda düklerin ve *doge*'lerin dünyasında başlamıştır.

* William Shakespeare'in *Venedik Taciri* eserindeki Yahudi tefeci karakteri –çn.

Ama bütün bunlar Leone Modena'nın bir tür avangard, reformcu haham olduğu anlamına gelmez. Leone son yıllarında kendini, hayatını Tevrat'ın bilgeliğini rasyonel hümanizmle uzlaştırmaya çalışmakla geçiren büyük ortaçağ bilgesi Musa İbni Meymun'un vârisi olarak görür olmuş. Kabala'ya ve abartılı düşsel mistisizme saldırmış, kumar alışkanlığını kontrol altına almaya çalışmış ama çok da başarılı olmamış ve son yıllarını sefalet içinde geçirmiş. Geriye kalan tek oğlu olan gezgin Isaac ona zengin olduğuna dair haber göndermiş, ama sonra iletişimleri aniden kesilmiş, Leone de oğlunun başına gelmiş olabileceklerden endişelenmiş. Bu arada karısı Rachel ona karşı o kadar hasmane bir tutum takınmaya başlamış ki Leone evden kaçmak zorunda kalmış. Kadın geçirdiği inmeden sonra Leone (hayret verici bir şekilde) onun büyük ölçüde felç kaldığını, ama dilinin ne yazık ki her zamanki keskinliğini koruduğunu ve onu yaralamaya devam ettiğini anlatır. İlk kocasının ölümünden sonra yeniden evlenen kızı Diana'nın baktığı Leone torunuyla zaman geçirmekten zevk almış ama oğlan Venedik'in sansür yasalarını ihlal ettiği için birkaç ayını hapiste geçirince çok endişelenmiş. 1640'ta Leone vasiyetnamesini hazırlamış ve cenaze töreni için talimatlar vermiş, vasiyeti icra edecek kişilere yayımladığı tüm eserleri (ki sayıları çoktu) tabutunun üzerine koymalarını söylemiş.

1641'de, bir bilgenin ölümüne yaraşır şekilde kırk mumla aydınlatılmış bir mavna lagünün siyah sularını yara yara Lido'daki mezarlığa ulaşmış. Her ne kadar Yahudilerin ölümlerini şehir surlarının dışında defnetmesi gerekli idiyse de, belli ki Venedik Cumhuriyeti'nin yöneticileri Yahudilerin şehirden mümkün olduğu kadar uzak olmasını istiyordu. Ama çok az kişinin ziyaret ettiği bu mezarlık, ağaçların gölgesi altında uzanan çok güzel bir yerdir; mezar taşları yüzyıllar boyunca Adriyatik denizinden esen rüzgârların da etkisiyle aşınmıştır. Çoğu sağa sola dağılmış haldedir; hepsinde İbrance yazıtlar vardır, bazılarına İtalyanca, Ladino veya Latin-

ce yazıtlar da eklenmiştir. Mezarlığın taş istinat duvarlarından biri, Sefarad *getto'sunun* ileri gelenlerinin en görkemli mezarlarını destekler: Mezar taşları, Venedikli Yahudilerin çok sevdiği arma motifleriyle, tüylü miğferlerle ve karmaşık sembollerle süslüdür; her yerde Yahudi aslanları vardır; Aziz Markos'un kanatlı kedileri değil de Leon'ların aslanları. Aslanlar, buraya defnedilmiş olanların çoğunun bilmediği, ama dil, yemekler ve müzik yoluyla muhafaza edilmiş bir dünyanın, Yahudi Kastilyası ve Aragon'unun özlemini yansıtır. Ve aslanlar aynı zamanda Yehuda Aslanları'dır, *Aron Hakodeş'i*, yani Tevrat'ın Sandığı'nı koruyan, şaha kalkmış aslanlardır tabii. Bazı mezar taşlarının üzerinde kumrular uçuşur, ge-yikler sıçrar, ayılar dans eder; bazılarında çiçeklerden zincirler ve çelenkler, zeytin ağaçları ve *Şaron* gülleri, hatta şaşırtıcı bir şekilde sırtan kafatasları vardır.

Leone'nin naaşı, babalarını bekleyen Mordecai, Zebulun ve Rachel'in mezarlarının yanına gelmiş. Mezar taşı son derece sadedir. Biraz ötesinde Sarra Copia ile babası Simon'un mezarı vardır. Daha ötede, rüzgârın önüne kattığı bulutların altında lagün, gökyüzüyle denizin birbirine karıştığı devasa ufka kadar uzanır. Dünyanın o incecik eşiği boyunca Yahudiler kendilerini ve mallarını uzak limanlara taşıdılar. Yahudiler dünyanın eşiğinde bir şekilde yaşamayı başarıyorlardı. Ama asıl önemlisi, modern tarihin geri kalanı boyunca dünyanın merkezinde mutlu bir hayat sürebilecekler miydi?

Acı Çekmeyen Yahudi Var mıdır?

Korku yok (tabii Yaraticı'nın karşısında hesap verilen *Yom Kippur* dışında). Vicdan azabı yok. Köşeyi dönünce bekleyen azılı çeteler yok. Bavulları hazırda tutmak yok. Gemilerin kalkış tarihlerini kontrol etmek yok. Feryat ekmek, dişini sıkmak, dövünmek, bağırıp çağırmak yok. Felaketlerin Yahudileri gölge gibi izlemediği bir dönem hiç olmadığına göre Yahudiler de mi yoktu? Böyle bir yer gerçekten var olabilir miydi? Yoksa rüyalar âleminde miydi? Belki de ancak dünyanın diğer ucunda olabilirdi.

Bir Cizvit, Yahudi sanıldığında ne hissetmiştir? Çin'deki Cizvit misyonunun başrahibi Matteo Ricci bu durumu komik mi bulmuştur, yoksa dehşete mi kapılmıştır? Bu yanlış anlama 1605 Haziranı'nın üçüncü haftasında gerçekleşti. Ming imparatoru döneminde Pekin'de bilgin ağaçlarının tüy gibi hafif yaprakları yeşermiştii, çayhaneler de çene çalan müşterilerle dolmuştu. Ricci'yi, Çinlilerin ona verdiği adla Li Madou'yu, üzerinde ipekten uzun bir cüppe, başında bir *mandarin* [bürokrat] başlığı olan orta yaşlı bir adam ziyaret etmiş. Bu kişi adının Ai Tian olduğunu, Henan eyaletinde, Sarı Irmak üzerinde, 756 kilometre uzaklıktaki Kaifeng şehrinden geldiğini söylemiş. Kaifeng Kuzey Song haneda-

nının başkentiydi, ama Song hanedanı uzun süre önce yok olmasına rağmen hâlâ bir milyon nüfuslu bir metropoldü. Ai Tian'ın dediğine göre şehrin merkezinde, Yeryüzü Pazarı Karakteri Sokağı'nın Ateş Tanrısı Tapınağı Sokağı'yla kesiştiği yerde İffet ve Hakikat Tapınağı bulunmuş, kapısında da taştan iki büyük aslan varmış. Aslanlar Çin için sıra dışı hayvanlar değildi elbet. Ama Kudüs Tapınağı'nı koruyan aslanların anısına dikilmiş olan bu aslanlara dünyanın dört bir tarafındaki diaspora Yahudilerinin ikonografisinde hep rastlanırdı. Kaifeng'in Yahudileri (sayıları iki bini buluyordu) burada bir araya gelip kutsal kitaplarını okur, dua ederlermiş. Başka yerlerdeki Yahudiler gibi burada da dindar olanları bu tapınağa sabah, öğlen ve akşam olmak üzere günde üç defa gelirlermiş; fazla dindar olmayanlar Şabat günü ile Yasa'nın bazı kısımlarının okunduğu Pazartesi ve Perşembe, bazıları da sadece zaman bulduklarında gelirlermiş. Ai Tian farklı ve daha iyi bir görev arayışında bir süredir Pekin'e gelmeyi düşünürmüş. Artık 60 yaşındaydı; hayatı boyunca büyük bir gayret gösterip saygın bir kariyerden sonra bunu hak ediyormuş (aklında bir okula müdür ve müfettiş olarak atanmak varmış). Ancak son zamanlarda Pekin'de, kendi insanları gibi tek, bölünmez bir Tanrı'ya, *Dao*'yu, yani Yol'u izleyen *şema* Tanrı'sına inanan küçük bir grup barbarın olduğunu haber almış. Bu grup Yahudi olmalıydı. Bu durumda kutsal bir birleşme yer almak üzereydi. Kuşaklar boyunca ayrı kalan Çin'in Yahudileri, Orta Krallık'ın ötesinden gelen dindaşlarıyla bir araya geleceklerdi. O da bu mutluluğu tadacak olan ilk kişiydi. Hem komik hem de trajik bir ironi söz konusuydu, çünkü Matteo Ricci de durumu yanlış anlamıştı. Ona göre karşısındaki adam ya gizli bir Hristiyandı, ya da bir zamanlar İsa'nın dindaşları olan insanların soyundan gelmiş olmalıydı. Ortaçağda sayısız gezgin Çin'de Hristiyanlar ile Yahudilerin var olduğunu teyit etmişti ve o bölgede Müslümanların da yaşadığı biliniyordu. Bu adam da İncil'den kopmuş bir Hristiyan gibi görünüyordu. Ama Tanrı

her halükârda onu Ricci'ye göndermişti. O gün de Vaftizci Aziz Yahya'nın günüydü. Ve Öncü olma sırası Ricci'deydi. *Mandarin*'i misyonun sekizgen şapeline götürmüş; burada sade bir sunağın üzerinde biri Meryem Ana ile Çocuk, diğeri Vaftizci olmak üzere iki resim asılıymış. Rahip Ricci resimlerin önünde diz çöküp gözlerini kapamış. Ai Tian imgelerin karşısında diz çökme âdetinin olmadığını söylemesine rağmen yine de bu geleneğe uymuş ve ibadeti yerine getirmeye çalışmış, sonra da kibar bir edayla resimlerin Rebecca ile Yakup'un ve de uzun saçlı sakallı Esav'ın çok güzel portreleri olduğunu belirtmiş. Ricci adamın yaptığı talihsiz hatayı düzeltirken bir şeylerin ters gittiğini anlamaya başlamış. Ziyaretçisi havarilerle İncil yazarlarının resimlerinin İsrail'in On İki Kabilesi'nin kurucularının portreleri olduğunu sanınca durum iyice sarpa sarmış.

Ve Ricci yavaş yavaş, dehşet verici gerçeği anlamış. Bu adam Çinli bir Yahudiydi, tamamıyla bir ulusa aitti, ama yine de tamamıyla başka bir ulusa da aitti. Mandarin dilinde "İsrail" anlamına gelen *Yiselie* inancına sahipti. Her konuda bilgili olan Ricci'nin böyle insanların varlığını duymuş olması lazımdı. Marco Polo 1286'da, muhtemelen İpek Yolu üzerinden oraya ticaret yapmak amacıyla gelmiş olanlardan söz etmişti. Hatta Kubilay Han'ın hoşgörölü ekümenizm ruhuyla topraklarında Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler gibi farklı Tanrı inancına sahip insanların bayramlarını kutlamaya önem verdiği söylenirdi! XIV. yüzyılda yaşamış büyük İbn Batuta dahil, çeşitli Arap coğrafyacılar da Yuan Moğol imparatorları zamanında bile Müslüman toplumlarıyla beraber Yahudilerin de var olduğunu teyit etmişti. Aca-ba buraya Orta Asya'dan mı gelmişlerdi? Genelde Judeo-Farsça konuşurlardı, ama Mandarin dilini de bilmeleri, İpek Yolu'nu uzun bir süredir kullandıklarını düşündürüyordu.

Ricci hayal kırıklığına uğramıştı, ama yıkılmamıştı. Kilise dünyanın dört bir yanında Yahudileri İsa'ya yönlendirmek için elinden geleni yapıyordu, çünkü Son Günler ve

İsa'nın İkinci Gelişi buna bağlıydı. Kayıp Kabilelerin, yani hahamlarla Talmud tarafından yozlaştırılmamış İsraililerin arayışı da her yerde devam ediyordu. Üçüncü yolculuğunda yeryüzü cennetine yaklaştığına inanan Colombo, kendinden sonraki Amerika kâşiflerini er ya da geç kadim İsraililerin soyunda gelenlere rastlayacaklarına ve onları geri getirebileceklerine inanmaya teşvik etmişti.

Dolayısıyla Ricci bu yanlış anlama karşısında çaresizliğe kapılmamış. Ai Tian da ertesi yıl onu yeniden ziyaret edip Kaifengli Yahudiler konusunda yeni bilgiler getirmiş. 1607'de Ricci, Hristiyanlığı kabul etmiş, biri gönüllü rahip iki Çinli yoluyla Kaifeng'e, Haham Abishai'ye bir mektup göndermiş ve ona Pekin'de hem Yahudiler için önemli olan tüm İbranice kutsal metinlere hem de onlardan daha da değerli olan Yeni Ahit'e sahip olduğunu haber vermiş. Haham Abishai'nin cevabı ona ulaştığında, yanlış anlamaların devam ettiği belli olmuş. Ricci Çinli Yahudilerin dinlerinden dönmüş Hristiyanlar olduğunu ve İncil'e dönmelerini sağlayabileceğine inanırken, haham da Cizvit rahibi egzantrik, kafasının dikine giden bir Yahudi olarak görmüş olmalı. Haham ona yaşlandığını, Ricci'nin gelip sinagogda onun yerini alabileceğini, ama domuz eti yemekten vazgeçmesi gerektiğini söylemiş. Ayrıca Mesih'le ilgili hata yaptığını da kabullenmesi gerekliydi, çünkü herkesin bildiği gibi Mesih bir on bin yıl daha görünmeyecekti. İki tarafın karşılıklı yanlış anlamalarıyla dolu bu komedide büyük azim de söz konusuydu. 1610'da Kaifeng'den Yahudiler Cizvit misyonuna gelmişler ve onurlarına (domuz eti içermeyen) bir ziyafet verilmiş.

Ricci'nin Yahudilere din değiştirme hayali hâlâ tamamıyla suya düşmemişti. Kaifeng'e gönderdiği temsilcileri İbranice yazılmış Tevrat'ın baş ve son kısımlarının bir nüshasıyla geri gelmişlerdi. Ricci, Yahudilerin bu ülkeye gelişleri çok eskilere dayandığından ve diğer Yahudilerden bu kadar zamandır ayrı kaldıklarından, Talmud'un sonradan uğradığı yozlaşmaların etkisinde kalmamış olabileceklerini düşün-

müş.¹ Bu Yahudiler aslında Rabbinik dönem öncesi Tevrat dininin canlı birer kalıntısıydı, Karaimlerden bile daha saf-tılar. Teologlar eskiden beri, Yahudilerin Eski Ahit'teki Mesih kehanetlerinin Yeni Ahit'te gerçekleştiğini görmesini engelleyen şeyin, Talmud'un Kitab-ı Mukaddes'e göre üstünlüğü olduğuna inanmıştır. Madem ki Çinliler mucizevi bir şekilde saf kalmayı başarmıştı, o zaman kurtulmalarını sağlayacak olan aydınlanmaya en uygun toplumdular. Ricci, Çinlilerin Tevrat tomarlarından biri ele geçirilip diğer Yahudiler tarafından kullanılanlarla kıyaslandığı takdirde, aradaki farklılıkların herkesi hahamların Tevrat'a sahte ilaveler yaptığına dair ikna edeceğinden emindi. Ve bu çarpıtmalar olmayınca ışık her yeri aydınlatacaktı.

Ricci 1610 yılında ölmüş. Sonraki misyonerler Kaifeng Yahudileri, sinagogları ve dünyaları hakkında bilgi sahibi oldukça, yakın zamanda din değiştireceklerine olan inançları da giderek azalmış. Kaifeng Yahudileri sürüye geri dönmeyi bekleyen, kuraldışı bir grup değildi. Ming dönemi Çin'inin kültürel âlemine tamamıyla uygundular, zira hem onlara ev sahipliği yapan kültürün bir parçasıydılar hem de tamamıyla Yahudiydiler (Talmud'a bağlı olmasalar bile).

¹ Bu yazıtlar, 1489, 1512 ve 1663 tarihli üç stel üzerinde yazılıydı. Üçüncü yazıtın arka tarafında ilave bir yazıt vardı. Yazıt ne kadar yeniyse, en eski köken miti üzerinde hak iddia etmesi o kadar muhtemeldi (bu yazıtta köken Chou hanedanına uzanıyordu). Tiberiu Weisz, *The Kaifeng Stone Inscriptions: The Legacy of the Jewish Community of Ancient China*, Lincoln, Nebraska, 2006. Ayrıca bkz. Chen Yuan, "A Study of the Israelite Religion in Kaifeng," Sidney Shapiro (ed.), *Jews in Old China: Studies by Chinese Scholars* (New York, 2001) içinde, s. 15-45; Michael Pollak, "The Revelation of a Jewish Presence in Seventeenth Century China: Its Impact on Western Messianic Thought," Jonathan Goldstein (ed.), *The Jews of China*, 1. cilt: *Historical and Comparative Perspectives* (Armonk, 1999) içinde, s. 50-70; Irene Eder, "Kaifeng Jews Revisited: Sinification as Affirmation of Identity," *Monumenta Serica Institute*, 41 (1993), s. 231-47; Donald Leslie, *The Survival of the Chinese Jews: The Jewish Community of Kaifeng*, Leiden, 1972.

İki bin kişilik Yahudi cemaati bir milyon nüfuslu bir şehirde küçücük kalıyordu, ama yine de belirgindi. Tapınaktaki dört taş yazıttan birinde Han imparatorlarından beri Çin'de oldukları iddia edilirken, başka bir yazıtta Çin'e X. yüzyılda, Kuzey Song hanedanının yabancılara ve Barbarlara ilgisiyle tanınan ve Kaifeng'i başkent yapan ikinci imparatoru Taizong döneminde yerleştikleri öne sürülüyordu. İlk tapınak 1163'te inşa edilmiş, her zamanki yangın ve sel felaketlerinden sonra 1279'da, sonra 1465'te, sonra da 1642'de, daima aynı yerde ve aynı biçimde yeniden inşa edilmiş. 1722'de bir başka Cizvit tarafından yapılmış çizimden tapınağın dışarıdan bakınca başka herhangi bir pagodadan farklı olmadığı görülür. Cemaatin ayakkabılarını çıkardığı, yapıdan ayrı duran revak kısmının üzeri kıvrık uçlu üç kat çatıyla kaplıydı, her iki yanda da ağaçlar ve iki sıra sütun vardı. İmparatorluk saraylarının planı örnek alınarak inşa edilen bu türden tapınakların hepsinde olduğu üzere burada da birbirini izleyen üç avlu, sinagogun merkezini oluşturan iki salonun çevresini sarıyordu. Ana salon 24 metreye 18 metre boyutlarında olup oldukça genişti. Ancak bu yapının bir Budist veya Konfüçyüs tapınağına benziyor olması Yahudilere özgü olmadığı anlamına gelmiyordu. Kudüs Tapınağı'nın yıkılmasından sonra sinagoglar kaçınılmaz olarak içinde bulundukları kültürlerin stiline ayak uydurmuştu. Klasik geç antikçağın sinagoglarının sıra sıra sütunları vardı ve zeminleri mozaik kaplıydı; Prag'daki ortaçağ sinagogu Gotik tarzdaydı; Toledo'daki iki büyük sinagogdan biri camilere özgü, Mağribi stilde at nalı kemerler içerirdi, Venedik'te yeniden inşa edilen İspanyol-Portekiz sinagogu da Barok tarzında olacaktı. Kaifeng tapınağının standart Çinli mimari tarzı da böyleydi işte. Burayı Yahudilerin tapınağı yapan, her gün dua etmek ve Tevrat'ı okumak için tasarlanmış olup olmadığıydı.

Sinagogun ana salonundaki üç unsur bu sorunun cevabını teşkil ediyordu. İlki Tevratın okunduğu ve sırtına tomarların dayandığı "Musa'nın Tahtı"ydı (işin tuhafı bu taht bilinen

en eski sinagoglardan biri olan ve III. yüzyıla tarihlenen Suriye'deki Dura-Europos sinagogunda da vardı. Haham resmi hükümlerde bulunduğu günlerde, üzerinde otoritesini belli eden bir örtü olan bu tahtta otururdu. Bu salonun sonunda *aron hakodeş*, yani cemaatin koyun derisinden tomarlarının saklandığı sandık vardı. Günümüze ulaşmış çok güzel lake ahşap tomar sandıkları, Kaifeng Yahudilerine ait başka eşyalar gibi Ontario'da, Royal Museum'da muhafaza edilmiştir.² Kaifeng Yahudileri Tevrat'ı elli dört *parşot* kısmı şeklinde okurdu ve bu da İran Yahudileriyle ortak olan bir âdetleriydi. İşin daha da dramatik tarafı, Ahit Sandığının arkasındaki duvarda, altınla çerçevelenmiş bir yazıtta, üstelik imparatorun övüldüğü taş tabletlerin üzerinde, sabah, öğlen ve akşam dualarında olmak üzere günde üç defa batıya, Kudüs'e bakılarak ifade edilen, Tanrı'nın tek olduğunun beyanı olan şema'nın ilk satırları yer alır. Kaifeng'de de göklerin kralı ("Yüce Gökler" olarak bilinirdi) Yahudilerin her zamanki öncelik sırası doğrultusunda tartışmasız bir şekilde yeryüzünün kralının üzerinde onurlandırılmıştır.

Kaifeng Yahudileri kendi kendilerini yönetirdi ve başlarında hem bir haham hem de bir *man-la*, yani ikinci bir "ruhani lider" vardı. Yahudiler kedi ve köpek etinin yanı sıra Çinli Müslümanlar gibi domuz eti tüketmekten de kaçınırdı. Hayvanları ritüellere uygun şekilde kesen *şohet*'ler Yahudilere but kasından siyatik siniri alınmış et sağarlardı (Yakup'un melekle güreşirken bacak kemiğinin yerinden çıkması anısına), bundan dolayı da Kaifeng Yahudileri bazı çevrelerde "Kas Kirişlerini Ayıklayan Tarikat" olarak bilinirdi. Oğullarını doğumlarından sekiz gün sonra sünnet ettirirler, Şabat kurallarına uyar, Selanik, Kahire, Koçin veya Amsterdam'da

² Kaifeng Yahudilerine ait eşyaların Kanada'da bulunması büyük ölçüde XIX. ve XX. yüzyıllarda bölgede faaliyet göstermiş olan Kanadalı Anglikan misyonerler sayesinde. Kaifeng'de yaşamış olan Piskopos William White, *Chinese Jews* (Toronto, 1942) adı altında üç ciltlik, çığır açıcı bir araştırma yayımlamıştır.

olduğu gibi her türlü çalışmadan ve yemek hazırlığından kaçınırlardı. Dua ederken başlarına mavi bereler takarlar ama yalınayak olurlardı ve ayın sırasında sıklıkla diz çökerlerdi: Yahudilerin eskiden uyduğu bu âdetler Kaifeng’de geçerli olmaya devam ediyordu. Burada dua şalları *tallit*’ler veya *tefillin* kutuları yoktu, ama “kıyafetlerin uygun olması”ndan söz edildiğine göre ibadet için özel giysiler söz konusu olmuş olmalı. 1512 tarihli yazıttan bazı bölümler Tiberiu Weisz tarafından, muhtemelen aşırı bir iyimserlikle, günde üç defa gerçekleştirilen ayının merkezindeki ayakta dua olan *Amida*’nın on sekiz günlük kutsaması olarak tercüme edilmiştir. 1489 tarihli yazıtta belirtildiği üzere, bu kutsamalara dünyanın dört bir tarafındaki Yahudilerin kuşaklar boyunca uyguladığı *Dao*, yani doğru yolu bulma amaçlı ritmik eğilme eşlik ediyor olmalıydı.³ Kaifeng Yahudileri dua etmeden önce arınma havuzu *mikve*’ye girer ve Yahudi takviminin tüm bayramlarını doğru tarihlerde kutlardı.⁴ Mayasız Ekmek ve Kuzu Bayramı’nda Mısır’da çektiklerini anmak için “acı yiyecek” olarak tatlı koyun çorbası içerlerdi (Cincinnati’de, Hebrew Union College’in kütüphanesinde XVII. yüzyıla ait, klasik yumuşak mürekkep fırçasıyla yazılmış çok güzel bir *Pesah Agada*’sı bulunur).⁵ Kaifeng Yahudileri *Sukot* Bayramı’nda bir tapınak oluşturur, hatta Paskalya bayramı *Purim*’i Çinlilere özgü coşkulu şekilde kutlardı. *Yom Kippur* onlar için “Büyük Oruç ve Günahların İtirafı Günü”ydü. 1663 tarihli üçüncü yazıtın Yahudi olmayan yazarı orucu tüm Yahudilerin hakiki sayacağı bir şekilde anlatmıştır:

Sonbaharın sonunda [Yahudiler] kapılarını bir günlüğüne kapatır, yüce doğalarını beslemek amacıyla her türlü yiyecek ve içecekten uzak durarak kendilerini iffete adarlar. O gün

³ Weisz, s. 6-7.

⁴ Xu Xin, *The Jews of Kaifeng, China: History, Culture, Religion*, Jersey City, 2004, s. 84.

⁵ Fook Kong-wong ve Dalia Yasharpour, *The Haggadah of the Kaifeng Jews of China*, Leiden, 2011.

âlimler okumalarına, çiftçiler tarlalarını sürüp ekinlerini biçme faaliyetlerine ara verirler, gezginler de mola verirler. Arzular unutulur, başarılar bir yana bırakılır ve herkes iyilik haline geri dönebilmek için kendini kalbini ve zihnini beslemeye adanır.⁶

Kaifeng Yahudileri (Ningbo, Hangzhou ve başka kentlerde de cemaatler vardı) Sarı Irmağın kıyısında memleketlerinde gibiydiler. Hristiyan yetkililer Yahudilerin İsa'yı öldürme suçundan dolayı ceza olarak dünya çapında sonsuza kadar köleliğe, sefalete ve evsiz barksız olmaya mahkûm olduğu konusunda ısrarcı idiyse de (örneğin 1555 tarihli papalık emirnamesi), Kaifeng'deki Yahudilerin kök saldıgı ve ihtilaf-tan uzak bir hayat yaşadıkları belliydi. Etrafları duvarlarla kapalı değildi, istedikleri yerde yaşama özgürlüğüne sahiptiler. Sinagoglarının yakınında yaşamayı seçmiş olmaları, âdet olduğu üzere Şabat günü ve bayram günlerinde yürüyüş mesafesinde olmak istemelerindendi. Ayrıca istedikleri meslekle uğraşma özgürlüğüne de sahiptiler; 1663 tarihli yazıt Yahudi çiftçilerin varlığını öngördüğü gibi, yine Hristiyan âleminde eşine rastlanmayacak şekilde, imparator tarafından Yahudilere toprak bağışında da bulunulmuştu. Yahudilerin çoğu tüccar veya esnafken, Ai Tian gibi bazıları da imparatorluğu yöneten âlim-*mandarin* sınıfına kolaylıkla kabul ediliyordu; Yahudiler arasında askerler, hekimler, zanaatkârlar, parfüm üreticileri, işçiler, hamallar ve tabii ki ipek tüccarları da vardı. Ai Tian, Matteo Ricci'ye toplum içinde yükselen tipik Yahudi ailesini tarif etmiş. Kendisi ailenin çohem'i, yani zeki üyesiymiş ve Dört Kitap, Mencius, Konfüçyüs ve kendisine seçkin sınıfın kapılarını açacak olan diğer konuları kapsayan ürkütücü sınavlara girmeye teşvik edilmiş. Ancak kendisine Kitab-ı Mukaddes'i gösteren Cizvitlere bütün bu araştırmaların sonucunda İbranicesinin geriledi-

⁶ Michael Pollak, *Mandarins, Jews and Missionaries: The Jewish Experience in the Chinese Empire*, New York, 1983, s. 293.

ğini üzüntüyle itiraf etmiş. Bu sınavlar için hazırlanmamış olan iki erkek kardeşi kutsal İbrani diline daha hâkimlermiş.

Kaifeng Yahudileri başka açılardan da dinsel kimliklerinden vazgeçmeden yerel kültüre adım uydurabiliyormuş. Birçoğu çokeşliydi ve metresleri de vardı, ama bu durum Tevrat'la çelişmiyordu tabii (gerçi XIII. yüzyılda Avrupalı hahamlar böyle durumlara iyi gözle bakmazdı). Yahudilerin soyu, Güney Hindistan'daki Yahudilerinki ve Kitab-ı Mukaddes zamanındaki gibi babadan gelirdi. Hristiyan ve Müslüman toplumlarındaki gaddar yasaklamaların aksine, Yahudilerle Yahudi olmayan Çinli "cariye"lerin bir arada yaşaması, hatta cariyelerin Yahudiliği kabul etmesi konusunda hiçbir engel yoktu. Bu gibi ilişkiler Ruth ile Boaz'ın ilişkisine benziyordu ve çocukları da tam Yahudi olarak kabul edilirdi.

Kaifeng sinagogundaki kireçtaşından yazıtlardan birinde yüceltilen Tevrat etiği ile Konfüçyüs'ün yolu arasındaki benzerlikler, Helenistik dönemde İskenderiye'de veya Emeviler döneminde Kordoba'da olduğu üzere, cemaatin Yahudiliğini sulandırmıyordu. Çinlilikle sulandırılmış Yahudiliğin Konfüçyüsçülüğün etkisiyle tanınmaz hale geldiği ve Dao'nun Yahudilerin tamamıyla asimile olup ortadan kalkmasının kaçınılmazlığından başka bir şey olmadığı söylenebilir (ve söylenmiştir de). Ama Çinli Yahudi cemaati en azından yedi yüz yıldır vardı (daha eskilere uzanan Han, hatta Zhou tarihlelendirmelerinin efsanelere dayandığı varsayılırsa) ve iki yüzyıl daha var olmaya devam edecekti. Ama Yahudilerin kendi kendini yok edeceği iddiasını tersine çevirecek olursak, onları ağırlayan kültürle birleşmenin onları zayıflatmak yerine dirençlerini sağlamlaştırdığı da öne sürülebilir. Konfüçyüsçülüğün bir teolojiden ziyade bir etik sistemi olması ve Budizm ile Daoculuğa yer açan imparatorluk dönemi Çin'inin bir devlet dinini dayatma zorunluluğunu görmemesi de olumlu bir durumdu. Tüm tarikatların imparatorluk dönemi Çin'inde hoş görülmesinin şartı olan ata ibadeti, tapınakta yerde ve masaların üzerinde yontulmuş lotus kâse-

lerinde tütsü yakma şeklinde gerçekleştirilirdi. Ama Kaifeng Yahudilerine göre saygı gösterme ile ibadet birbirinden farklı şeylerdi ve tütsü yakma zorunluluğu bir ebeveynin ölüm yıldönümünde onun anısına mum yakma ve kutsal günler ile bayramlarda anma duası olan *yizkor*'u okuma mecburiyeti ile neredeyse aynı şeydi. Benzer şekilde, Yahudiliğin biçimi ve yüzü olmayan ruhani Tanrı'sı da (Kaifeng Yahudileri arasında, İbranicede Rab anlamına gelen "Adonai"ye benzer bir terimle *Etonoi* veya *Yotoi* olarak bilinirdi) Konfüçyüsçü kozmolojinin beşeri olmayan yaratıcı gücünü o kadar yakından andırırdı ki iki ritüel arasında doğal bir akrabalık bağı teşkil ederdi. İlk yazıt, özellikle Budizm'de kutsal heykellerin popülerliğinin bilinciyle put nefretinin Yahudilerin Dao'sunun kurucu ilkelerinden biri olduğunu vurgulamak için ne mümkünse yapar. Konfüçyüsçülükte tarihi baştan başa katedip krallıklarla imparatorlukların doğup yok olmasını sağlayan, Yahweh benzeri "kıskanç bir Tanrı" yoktu elbet. Ama Yaratıcılığın edilgen gücüyle, yaratılıшта bir boşluk bırakarak belirsiz bir yere çekilen Safed Kabala'nın Tanrı'sı arasında çarpıcı benzerlikler söz konusudur.

Dört yazıtta kayıt altına alınmış kozmolojide ve kutsal metinlerde hahamlara kutsal metinlerin ve inancın tamamıyla dışında gibi görünecek bazı hibrid unsurlar da vardı elbet. Örneğin yazıtlardan birinde ilk insan Âdem, ilksel kozmik dev Pan Gu ile aynı zamanda yaratılmıştır ve Pan Gu'nun kalıntılarından da Doğa oluşturulmuştur. Ama çarpıcı bir şekilde birbirini tamamlayan unsurların olduğu da görülür. Evrensel bir tufandan sonra gökkubbenin yeniden inşasında kullanılan beş renkli taş, Tanrı'nın Nuoya'ya (Nuh) dünyayı yok etme amaçlı böyle bir eylemde bir daha bulunmayacağına dair söz vermek için başvurduğu gökkuşağını andırır. Ama yaratılış mitleri bir yana, Kaifeng Yahudilerinin din anlayışı İbranice kutsal metinlerle tamamıyla uyumluydu. Yabolahan (İbrahim) göklerin altında tefekkür etmiş ve Yahudi bilgeliğini yaratmış, ahiti Yisa (İshak) ile Yage'ye

(Yakup) aktarmıştı. Musa (Moxi), Yasaların Efendisi, Doğru Yol'un lideri Shifu'ydu. Kitab-ı Mukaddes'in üçüncü en büyük otoritesi Ezra (Yisila) –yani Ezra Kitabı'ndan olsun, Nehemya Kitabı'ndan olsun, Işığın Apaydınlık Parlamasını Sağlayan Fumin– olduğuna göre Kaifeng cemaatinin İbrani-ce Kitab-ı Mukaddes'inin tamamına, Haham Abishai de Ricci'ye İsa'nın, yani *Ecclesiasticus*'un yazarı Yeşu ben Sirak'ın yazılarını bildiğini söylediğine göre Apokrif kitaplardan en azından bazılarına sahip olduklarını varsayabiliriz.

Yahudilerle imparatorluk Çin'inde hayat arasındaki uyum o dört taş yazıtta yontulmuştur. O yazıtlar olayların tarihi konusunda birbirleriyle çeliştikleri zaman bile, bir anlamda kuruluş (veya yeniden kuruluş) fermanları ve tarihleriydi. Bir sel felaketinden sonra yeniden inşa süreci onuruna yazılan ilk yazıtta Yahudilik ile Konfüçyüsçülüğe ortak bir *Tian-dao*, yani "Gökyüzüne Giden Yol" vurgulanır ve karşılıklı ilgi ve merak dolu bir kuruluş miti anlatılır. "Onlar [kurucular] Song imparatoruna armağan olarak Batı'dan kumaş getirdiler, imparator da şöyle dedi: 'Çin'imize gelin: Atalarınızın örf ve âdetlerini onurlandırın ve muhafaza edin, burada kalın ve o örf ve âdetleri sonraki kuşaklara aktarın.'"⁷ Yazıtta imparatorun misafirperverliğinin gelen Yahudilere Çinli isimlerinin bahşedilmesi gibi önemli bir olayla teyit edildiği anlatılır. Dolayısıyla "Liewei" (muhtemelen eskiden Levi'ydi) Li olmuş ve ona Ai, Jin, Gao, Zhao, Zhang ve Shi gibi isim klanları eklenmiş ve bu soyların etrafında Kaifeng Yahudileri hayatlarını kurmuş, evlilikler ve cenazeler düzenlemiş, hastalara ve düşkünlere erzak sağlamışlar. Yahudi isimleri Çin isimleriyle bir arada kullanılmış, hahamlar çoğu diaspora kültüründe olduğu üzere Abishai veya Pinehas olarak bilinmiş; ama yerli isimlerin onur verici bir armağan olarak bahşedilmesi, Avrupa'da Yeni Hristiyanlara genelde dehşet verici zorlamalarla uygulanan vaftiz ve yeniden isim verme

⁷ Weisz, s 10.

süreciyle apaçık bir tezat oluşturunuyordu. O Çin isimlerinin tek vaftiz babası cömert imparatoru. İmparator Yahudi bir asker olan (ama aynı zamanda hekim de olabilirdi) An San'a saraydaki bir komplonun ortaya çıkarılmasında oynadığı rolden dolayı teşekkür olarak tütsü armağan ettiğinde ve sinagogun yeniden inşasına resmen izin verdiğinde Hristiyan prenslerinin içgüdüsel olarak bulunduğu davranışların tam tersini gerçekleştiriyordu. Çin'in hükümdarı, tehlikeli ve asimile edilemez, ebedi yabancı klişesini sürdürmek yerine, Çin ve Yahudi hayatları arasındaki uyumun doğallığını teyit ediyordu.

1663 tarihli yazıtı yazan âlim-*mandarin*'den onu taşıyanlara kadar kimsenin Yahudi olmaması da o uyumun örneklerinden biriydi.⁸ Bu sürecin merkezindeki kahraman, yani hem imparatorluk ordusunda subay hem de bilge bir âlim olan Yahudi, ümidini kaybetmiş cemaatin fiziksel dokusunu tamir edip hem Yahudi hem de Yahudi olmayan hafızalarda kalmasını sağlayan Çinli bir Nehemya olarak sunulduğu anlatımı yazdırmış. Başyazar-âlim-kâtip Liu Kuang-tso, yakın ilişkiler içinde olduğu belli olan Yahudilerin metinlerini incelediğini ve anlatımını "Kutsal Metinlerin ve sinagogun tadilatını" okuyacak herkesin "bu dinin erdemini ve yok olmaya karşı direnişini takdir etmesini" sağlayacak şekilde yazdığını belirtmiş. Bundan daha Yahudisi mi olur?

Kaifeng'in tarihinin merkezinde bir dram vardır: Son Ming imparatoru döneminde, 1642 yılında isyancı bir Mançu ordusu tarafından kuşatılan Kaifeng'de açlık öyle bir düzeye ulaşmış ki para karşılığı insan eti satılıp tüketilmeye başlanmış. Sarı Irmağın setlerini kuşatmacıları zor durumda bırakmak için imparatorluğun yedek kuvvetlerinin mi yoksa isyancıların kendilerinin mi yıktığı konusunda kaynaklar arasında fikir birliği yoktur. Sonuçta yer alan korkunç su baskınında 300.000 kişinin kaybolduğu ve şehrin (ve de

⁸ Pollak, s. 71 vd.

Sarı Irmağa yakın olan sinagogun) sualtında kaldığı anlatılır. Yahudi cemaatinin neredeyse yarısı hayatını kaybetmiş olabilir, ama bu felaket süresince imparatora sadık kalmış ve 1645'te düzen yeniden tesis edilince savunma kuvvetlerinde rol alan Yahudi Binbaşı Zhao, Kaifeng'in Nehemya'sı haline gelmiş.

Yolları tamir etti, köprüler inşa etti ve halkı işlerine geri dönmeye teşvik etti. Sinagogun yıkılmış olması karşısında dindaşlarının dağılıp bir daha bir araya gelmeyeceğinden korktuğu ve atalarının inşa edip yüzyıllar boyunca muhafaza ettiği eserin bir anda yıkılmasından dehşete kapıldığı için bazı birlikleri sinagogun [kalıntılarının] korunmasıyla görevlendirdi.⁹

Daha da önemlisi, Gao Hsien ile Li Zheng adlı iki genç âlimin sel sularına kapılan Yasa Tomarları'nı ve yirmi altı kutsal kitabı aramaya koyulduğu anlatılır. Çamurların içinde bulunan tomarlardan parçalar ve on kutsal kitap hahamla ruhani lider *man-la* tarafından büyük bir dikkatle kurutulmuş. Parçalar bir araya getirilmiş, ama geçici tapınakta kullanılacak derecede okunaklı olan tek bir tomar varmış. İbranice tomarlardan günümüze ulaşmış parçalarda gerçekten de bu anlatımın doğruluğunu kanıtlayan bazı su lekeleri görülebilir. Sonradan kurtarılan parçalar birleştirilince on üç tomar yeniden oluşturulmuş, tapınak da eski yerinde yeniden inşa edilmiş. Böylece su baskını sonrası yeniden doğum yaşanmış, bir felaketten kefaret doğmuş. Sinagogu yeniden inşa etmek için kendi cebinden çok para harcayan Binbaşı Zhao, kuzeybatıdaki Shaanxi'de düzenlenen askeri bir seferden dönüp memleketine geri geldiğinde Kitab-ı Mukaddes'e yakışır bir yazıt yazdırmış: "Yüzlerce yıl öncesine uzanan görkem geri geldi ve şimdi bolluğuna tanık oluyoruz."¹⁰

⁹ A.g.e., s. 71.

¹⁰ A.g.e., s. 72.

İnsan durup düşündüğü zaman, âlimlere idare yetkisi bahşeden bu iki kültür arasında benzerlikler olduğu apaçık görünür. Ancak bu durum dünyanın başka hiçbir yerinde Çin’de olduğu gibi gerçekleşmemiştir. Binbaşı Zhao’nun iki kuzeni, Zhao Yingcheng (diğer adıyla Moses ben Abraham) ile kardeşi Zhao Yingdou da su baskınından sonraki yıllarda kendilerini tadilat işine adanmışlar. İkisi de âlim-*mandarin*’di, ama Zhao Yingcheng yüksek *jinshih* akademik düzeyini de elde etmeyi başarmıştı, bundan dolayı da önce yargı alanında üst düzey bir görev almış (Cezalandırma Kurulu Sekreteri), sonra da Fujian eyaletindeki valiliklerden birine getirilmiş. O makamdayken bir “eşkıya” ordusunun isyanını bastırmakla görevlendirilmiş. Eşkıyalar yenilgiye uğratılıp yakalandıktan ve eyalet yeniden huzura kavuştuktan sonra Zhao Yingcheng kitap okuma ve konferanslar için özel bir toplantı salonu inşa ettirmiş (tam Yahudilere özgü bir hareket); yıllarca süren karışıklıklardan sonra “okuma sesinin duyulması” gerçek barışın göstergesiydi.¹¹

Binbaşı ile iki âlim-*mandarin* yıkık haldeki eski sinagogun temellerini ortaya çıkarmak için uğraşmışlar. Zhao Yingcheng 30’lu yaşlarının sonunda ölmeden önce, *Kutsal Metinlerin Başına Gelenlerin Kaydı* başlıklı Çin-Yahudi tarihi konulu kitabını yazmış olmalı (ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır). Kardeşi de Yahudi cemaatinin hayatı açısından bir o kadar elzem olan bir başka kitap yazmış: *Yolun Aydınlanmasına Girizgâh* (genelde Yahudi edebiyatında söz konusu olduğu üzere, on bölüm uzunluğunda bir girizgâh). Bu kitabın tam olarak ne içerdiğini hiçbir zaman bilemeyeceğiz, ama başlığından Meymun’un Şaşkınlar Rehberi’nin veya Joseph Karo’nun *Şulhan Aruh*’unun Kaifeng versiyonu gibi görünür.

Dünyanın geri kalanının büyük kısmında Yahudilerin karşılaştığı sorunlara baktığımız zaman Kaifeng cemaatinin

¹¹ A.g.e., s. 328.

neleri atlatmış olduğunu daha iyi anlarız. Çin’de Yahudiler ne şiddete ve zulme tabi tutulurlardı, ne de Tanrı’yı öldürmüş olmakla itham edilirdi. Sinagogları onları din değiştirmeye zorlayanların istilasına uğramazdı. Yahudi olmayanlardan tecrit edilmezlerdi ve giysilerini kim olduklarını gösterecek, aşağılayıcı işaretler takmak zorunda kalmazlardı. En hor görülen ve en zorlu mesleklerde çalışmaya mecbur edilmezlerdi, açgözlü ve kindar olarak yaftalanmazlardı, muhteris canavarlar veya acınası kurbanlar olarak tasvir edilmezlerdi.

Ming dönemi Çin’ine 4.800 mil ötede yaşayan ve hayatlarının büyük kısmını Kaifeng Yahudileri gibi herhangi bir şeyden korkmadan geçiren başka bir cemaatin içinde rastlarız. Güneybatı Hindistan’ın Kerala kıyısında bulunan Koçin’in Eski Kenti’ndeki (Koçin Kalesi) Paradesi Sinagogu’nun zemini mavi ve beyaz fayanslardan oluşan harikulade bir halıyla kaplıdır (Çin’de olduğu gibi burada da müminlerin ayakkabılarını girişte bırakarak yalınayak ibadet ettiği anlaşılmaktadır). Fayanslar doğrudan Çin’den gönderilmiş olabilir, zira Çin tekneleri Ming döneminin son yıllarında Koçin’den de daha batıya ulaşıyordu; ancak 1663’ten sonra Koçin’i kontrolleri altına alan Hollandalılar tarafından ithal edilmiş olmaları daha olasıdır. Çin-Kerala-Hollanda bağlantısı, Yahudilerin Hristiyan Avrupa’da maruz kaldığı dehşetten uzakta kendilerine bir yurt edindikleri bir hoşgörü üçgenine işaret eder.

Paradesi Sinagogu, Koçin Kalesinde, racaların sarayı yakınlarında, “Yahudi Kenti” olarak bilinen bölgenin bir sokağında halen ayaktadır ve saat kulesinin bir yüzünde İbraniçe, diğer yüzünde Yahudi Malayalamı dilinde yazıtlar bulunur. Seramik zeminin merkezinde zarif pirinç trabzanlarla çevrili, oval okuma kürsüsü *bima* vardır. Duvarlar boyunca tik ağacından kanepeler ve banklar yer alır; ahit sandığı da bir başka tropik ağaçtan, zannederseniz sandal ağacından yapılmıştır. Sokağın biraz ilerisinde artık doksan yaşlarına

gelmiş olan ve “Koçin’in son Yahudisi” olarak turistlerin ilgisini çeken Sara Cohen nakış ve manifatura dükkânının başında durmaya devam ediyor, ama metal süsleme gibi Yahudilere özgü diğer zanaatlar yerel halk tarafından devralınmış. Paradesi Sinagogunda ayin düzenlenmesi için ziyaretçilerin de yardımıyla on yetişkin erkekten oluşan gerekli çoğunluğu sağlamak lazım. Yılın birçok Cuma gününde bu sayı sağlanamıyor. Sara bana Cuma günleri yine de “ağlamak için” Paradesi’ye gittiğini anlatıyor. Bazen gözyaşlarıyla ıslanmış tarihten kaçmak mümkün olmuyor.

Ama bunlar yalnızlığın ve manevi yokluğun gözyaşlarıdır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yakınmak için bu kadar çok sebep yoktu. Paradesi aynı zamanda, Koçin cemaati için yazılmadıysa da, Sasanam’a, yani bir ortaçağ konukseverlik beyanına da sahiptir ve onu sergileme şekli Kaifeng’deki taş yazıtları andırır. Tamilcenin konuşma dili biçiminde yazılmış olan ve XI. yüzyıla tarihlendirilen söz konusu tomarlarda Yahudilerin (muhtemelen Koçin’in kuzeyindeki Kodungalur’da yaşayan cemaatin) lideri Joseph Rabban’a hitaben Yahudilerin yerel racanın krallığında yaşama hakkını ilan eder. Yahudilerin kimse tarafından rahatsız edilmeden ayinlerini uygulamalarına; sinagoglar inşa etmelerine; tahtırevan imal edip kullanmalarına; gündüz anma amaçlı lamba yakmalarına, trompet çalmalarına ve bazı vergilerden muaf olmalarına izin verilecekti. Mezarlıkları için kendilerine toprak da verilmiş olmalı. Üzerinde İbranice yazıt olan en eski Hint-Yahudi mezar taşı XIII. yüzyıla aittir. Joseph Rabban’a da sahip olduğu yetki karşılığında hem kendisi hem de cemaat için bir gelir kaynağı olarak Kodungallur’un sınır bölgesi Anjuvanam’ın mültezimliği ve de “yetmiş iki özgür ev”in mülkiyeti verilmiş. Belli ki raca topraklarına Yahudilerin yerleşmesini istiyordu.

Malabar Yahudilerinin bakır kuruluş fermanı kuşaktan kuşağa aktarıldı, Yahudi cemaati çevre şartları ile siyasi olaylar sonucunda kıyı boyunca yer değiştirip zaman için-

de Hollandalıların himayesindeki Koçin'e ulaştığında belge de ona eşlik etti. Ve beraberinde her zamanki geliş mitlelerinden oluşan ağır bir yük de getirdi. Süleyman'ın Tapınağı için maymun tedarik etme miti gibi bazıları dokunaklı ama absürddü; Hindistan Yahudilerinin kökenlerini İkinci Tapınak'ın yıkılmasından sonraki göç dalgasına dayandırma veya Aziz Thomas Hristiyanlığı yaymak amacıyla Hindistan'a geldiğinde Yahudi bir kadın flütçünün onun İbrani cesini anlaması gibi bazı mitler ise bir önceki kadar olmasa da yine de hayal ürünüydü. Ama ortaçağda Yahudilerin Hindistan'daki varlığına dair birçok tanıklık söz konusudur. IX. yüzyılda Radhanit tüccarları Hint yarımadasına kadar ulaşmışlardır, Kahire Geniza'sı da Hint okyanusunu aşarak Arabistan'ın güneyine, Hürmüz'e, Aden'e ve Basra körfezine ulaşmış tüccarların belgeleriyle doludur.¹² Yahudiler rotalarından saparlar, korsanların eline geçerler, hızlı bir şekilde para kazanıp daha da hızlı bir şekilde kaybederler ve gemi kazalarında boğulurlar (aralarında Musa İbni Meymun'un kardeşi David de yer alır ve onun için büyük bir üzüntü kaynağı teşkil eder). Bu tüccarların ayak bastığı ve yerleştiği yerlerin yerel prensleri ağırlıklı olarak Hinduydu. Ama bir de hatırı sayılır bir Müslüman nüfus ile Parsiler ve yerli Hristiyanlar vardı, dolayısıyla racaların genelde Yahudileri en iyi ihtimalle yalvarır duruma getiren, en kötü vakalarda ise savunmasız aykırılıklara dönüştüren dinsel tekeli dayatmasına gerek kalmıyordu.

Malabar kıyısının Yahudi tüccarları, refahının uzun mesafeli deniz ticaretine bağlı olduğunu giderek anlayan bir kültürde *nayar* tüccar sınıfının benzeri sayılıyordu. Kaifeng Yahudileri örneğinde olduğu üzere, Malabar Yahudileri de kendilerini ağırlayan topluma uyum sağladılar. Yahudi soyu (Çin'de olduğu üzere) babadan geldiği için yerel kadınlar Ya-

¹² S. D. Goitein ve Mordechai A. Freidman (ed.), *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*, Leiden, 2007.

hudiliğe kabul edildi ve esmer tenli Malabar Yahudileri kuşaklar boyunca hem fiziksel olarak hem de başka açılardan çevrelerindeki kültürden ayırt edilemez oldular. Yerel dil – Malayalam– yine İbraniceyle ve Yahudi biçimlerle birleşti ve ortaya Yahudi Malayalamı konuşma dili çıktı. Kadınlar cemaatin hayatında Avrupalı Yahudileri şaşırtacak derecede faal bir rol oynamış: Zengin ve muhteşem Yahudi ilahilerini söylemişler; sokaklarda başları açık dolaşmışlar ve erkekler gibi yalınayak, bileklerinde halhallar, sinagoga gitmişler. Çin’de olduğu üzere Şabat günü, oruçlar ve bayram günleri gibi Yahudi ibadetinin temel unsurlarına uyulmuş, ama Güney Hindistan varyasyonları organik olarak gelişmiş. *Yom Kippur*, yani Kefaret Günü’nün sonunda yer alan “Kapıların Kapanması” dramatik bir tören şeklinde gerçekleştirmiş, Tevrat Sevinci olan *Simhat Tora*’da ise sinagoglar yaseminlerle ve cemaat kadınları tarafından işlenmiş sırmalı satenlerle örtülürmüş. Yasa Tomarları’nın Ganpati gibi Hindu tanrılarının geçit törenlerine benzer şekilde, davullar ve piriñ çalgılar eşliğinde sokaklarda taşınması için özel, taşınabilir bir Ahit Sandığı yapılmış. Günüñ sonunda sandık sökülüp parçaları, Hinduların yeniden doğuş ritüellerinde olduğu üzere nehirlerin veya koyların sularına bırakılmış.

Malabari Yahudilerinin hepsi tüccar veya esnaf değildi. Tuhaf bir şekilde tam da kaçındıkları işten dolayı “Cumar-tesi yağ ezenler” olarak bilinenlerin çoğu zanaatkâr, çiftçi, arabacı, hamal ve kayıkçıydılar. Genelde Kodungallur içinde ve civarında yaşarlardı ve toplum içinde “Shingli” olarak bilinirlerdi. Ancak Periyar nehri 1341’de taşıp alüvyonla dolunca liman kullanılamaz hale geldi ve birçoğu güneye, Koçin’e taşındı, ama Kodungallur’da, İspanya’dan sürülünce buralara gelen yeni göçmenlerin geçimini sağlayacak kadar ticari faaliyetler devam etti. Yeni gelenlerin çoğu İberyâ’dan gelen ve Ladino konuşan Sefaradlardı; bazıları da Yemen, Hürmüz ve Osmanlı Türkiye’si gibi Hint okyanusunun ticaret dünyasındandı; daha da başkaları Safed ve Kudüs, Halep ve

Bağdat'tan gelmişti. Karabiber ve baharat tutkunu Avrupa ve Akdeniz dünyalarıyla bağlantıları ve Lizbon ile Antwerp'e (Mendes ailesine) mal gönderme kabiliyetleri, XVI. yüzyıl başlarında dünyanın en değerli ticareti haline gelecek faaliyetin tedarik ucunda neredeyse tekel haline gelmelerini sağladı. Yeni Hint Yahudilerin göze batması, çoğu Müslüman olan rakiplerinin öngörülebilir bir tepkide bulunmasına neden oldu ve Müslümanlar 1523-4'te, Kalikut racası ile birlikte Kodungallur'daki hem "Siyah" hem de "Beyaz" toplumlara karşı saldırıya geçtiler.

Koçin racası bu olayı "Paradesi"leri, yani Yabancı Yahudileri kendi topraklarına getirmek için bir fırsat olarak gördü, 1568'de de Mattacherry'deki sarayına yakın yerde sinagog inşa edildi. Ama Sefaradların Osmanlı Türkiye'sine varışında olduğu gibi, Malabari ile Paradesi cemaatleri ortak değil de iki paralel dünyada yaşardı. Hintlilerin cilt rengi ve kast konusundaki saplantılarını onlar da benimsediğinden sinagogları, evlilikleri ve yiyecekleri hiçbir zaman ortak olmadı. Malabarlar hayvan keserken en katı ritüelleri uygulasalar bile, "Beyaz" Paradesiler onların kestiği etleri yemezmiş. Daha eski olan cemaat ayinlerine ortaçağ litürji şiirleri (*piyyutim*) entegre ederken, yeni gelen Paradesiler, kökenleri İberyaya olsun veya olmasın, kendilerini daha zengin ve sofistike bir kültüre ait gibi görürlermiş.

Ancak Hristiyan Portekiz İmparatorluğu ikisinin de ortak düşmanıydı. Portekizliler Hindistan'ın batı kıyısına ayak basıp Goa'yı ele geçirdikleri andan itibaren karabiber ve baharat ticaretiyle uğraşan Yahudilerin ve kuşkulu Yeni Hristiyanların sayıları konusunda şikâyet etmeye başladılar. Yahudiler ile kripto Yahudiler kendilerini tutamamışlar, Portekiz'in Hint İmparatorluğu'nun İsa için bedenler ve ruhlar kazanma ve hazine için baharat elde etme şeklindeki iki büyük girişimine engel teşkil etmeye başlamışlardı. Keşişler (ve daha sonra Cizvitlerin) ve askerler açısından Yahudi istilasını o kadar ciddi ölçekteydi ki büyük amiral Afonso de

Albuquerque "karşılaştıkları Yahudileri teker teker ortadan kaldırmak" için kraldan izin istedi. Engizisyon Portekiz'e girip yayıldıktan dokuz yıl sonra Goa'ya ulaştı ve onu ısrarla isteyen Cizvit rahipleri bundan büyük memnuniyet duydu. İlk Engizisyoncular kimin en üstün otorite olduğunu açıkça göstermek için Engizisyon merkezini Hint hükümdarın sarayına yerleştirdiler ve Portekizli valiyi kendine o kadar muhteşem olmayan bir ikamet bulmaya mecbur ettiler. Goa Engizisyonu ilk birkaç yıl içinde dört bin kişiden fazlasını tutuklatıp yetmiş iki Yahudi'yi de yakarak öldürdü.

Kaçabilen Sefaradlar Goa'dan Kodungallur'a kaçtı, ama Portekiz askerleri, her zamanki gibi peşlerinde Cizvitlerle ve Dominikanlarla o liman şehrini de ele geçirdiler, dolayısıyla güneye, Koçin'e yeni bir göç dalgası başladı. Yahudiler göç ederken hemen arkalarından her şeyi bir kaya gibi ezip geçen Portekiz imparatorluk güçleri geliyordu. Ve o güçler Koçin'e de ulaştılar. Ama Portekizliler, sürekli olarak askeri harekâtlar düzenlemek yerine yerel Hint otoritelerle bir *modus vivendi* oluşturma'nın daha iyi olacağına karar verdiklerinden Engizisyon da Eski Kent'in surlarına kadar gelip durdu ve surların içindeki Yahudi Kenti'nin sinagogları ve konutları, racanın yetki alanı içerisinde kaldı. Bölgenin racanın Mattancherry'deki sarayına yakın olması her zaman- kenden daha önemliydi.

Portekizli Hristiyanlar ile Goa'dan sürdükleri veya din değiştirmeye mecbur ettikleri Yahudiler bir kedi-fare oyunu oynamaya koyuldular. Samuel Usque'nin *Teselli* eseri, sayısız yerinden edilmenin sefaletinin yeni güvenli yerler bulma fırsatına nasıl dönüşebileceğini göstermişti; ama Portekizliler dünya çapında yayıldıkça sığınılacak yerlerin sayısı giderek azalıyordu. Ama Yahudiler sürekli kaçmak zorunda kalmalarına rağmen, eski İber kültüründen hiçbir zaman tamamıyla kopmadılar (Nazizmin Alman kurbanları da Goethe veya Schiller'i reddetmediler). Tam tersine, arz ile talep, egzotik hammaddeler ile Avrupalı tüketici talepleri arasında bağ-

lantılar kurmak için İtalyanca, İbranice ve Arapçanın yanı sıra İber dillerinden faydalandılar. Krallık da bir yandan Yahudilerin peşini bırakmazken, bir yandan da dört bir yana dağılıyor olmalarının değerinin bilincindeydi. Bazen stratejik ticari çıkarlar uğruna, Yeni Hristiyanların şüpheli dinsel inançlarına göz yummayı tercih edebiliyorlardı. Rahiplerle askerler Yahudileri nereye giderlerse gitsinler kovalarlarken, onları himayelerine alan yerel güçlerin kenara çekileceği kesin değildi. Hatta yerel hükümdarlar bazen Yahudilerin beraberlerinde getirdiklerine büyük değer verirdi.

XVII. yüzyılın ilk yirmi yılında, Batı Afrika'nın Senegal kıyılarında Yahudiliklerini açıkça yaşayanlarla Yeni Hristiyan olup Yahudiliğe dönen Portekizlilerden oluşan küçük ama dinamik bir koloni oluştu. Capo Verde ve São Tome takımadalarına yerleşmiş olan Portekizliler (artık İspanyol monarşisinin bir parçasıydılar) tehlike arz ediyordu, ama kıta Afrika'sında fethe çıkacak kadar ileri gitmiyorlardı, zaten Senegambia'nın Wolof kralları onlar için fazlasıyla güçlü rakipler olurdu. Yahudiler de bu iki gücün arasındaki boşluklarda hareket edip, Senegambialı savaşı krallıklara, özellikle nehirden ilerleyerek düzenledikleri saldırılar yoluyla hâkimiyetlerini sürdürmek için ihtiyaçları olan kılıçları ve hançerleri satarak zengin oldular.¹³ Karşılığında da hayvan derileri, mum, fildişi ve köle elde ederlerdi. Fildişi ile mumu memleketlerine, Amsterdam'a, köleleri de Karayipler'e ve Brezilya'ya gönderirlerdi.

Hindistan ve Çin'de olduğu üzere, Woloflar'la ilişkiler o kadar ilerledi ki bazı Yahudi erkekleri Afrikalı kadınları kendilerine cariye-hizmetkâr olarak aldılar, hatta bazılarının din değiştirtip onlarla evlendiler, doğan melez çocukları da tam Yahudi olarak kabul gördü. Kimin Yahudi olup kimin olmadığı yine erkeklerin soyuyla belirleniyordu. Böylece erkeklerle-

¹³ Peter Mark ve José da Silva Horta, *The Forgotten Diaspora: Jewish Communities in West Africa and the Making of the Atlantic World*, Cambridge, 2011.

ri sünnetli, kökenleriyle güçlü bağlantıları olan karışık ırktan bir Avrupa-Afrikalı Yahudi kuşağı ortaya çıktı. Sonuçta Portekizliler bu istenmeyen rakiplerinden kurtulmaları için krallara baskı yaptıklarında beklenmedik, güçlü bir dirençle karşılaştılar.

Batı Afrika'da Portekizlilerin başlarına sorun açacağı'nın bilincinde olan Yahudiler Hristiyanlara karşı önleyici bir karşı saldırı düzenledi.¹⁴ Portekizliler "*Petite Côte*" [Kısa Kıyı] olarak bilinen bölgedeki Joal kentinde yaşayan bir grup Yahudiyi hedef alınca Yahudiler de onlara karşı koyarak Katolikleri putperest olarak tanımladılar. Portekizlilerden biri Yahudilerin onları "çubuklara ve taşlara ibadet eden ve onlara [Yahudilere] Musa'nın, Siyahilerin dilinde Moses'in yolunda ilerledikleri için zarar vermek isteyen insanlar, kendilerini de [Joal] kralına kralın kendisi ve diğer Siyahiler gibi sünnetliler" olarak tasvir ettiğini üzüntüyle anlatır.¹⁵ *Petite Côte* Yahudileri kabile krallarını adalarla kıyılardaki kalelerin yanı sıra iç bölgeler üzerinde de hak iddia eden Portekizlilere karşı kışkırtmayı da bilirlerdi. Portekizliler hak ettikleri davranışla karşılaşınca bir Yeni Hristiyan (birçoğu Afrika'ya geldiğinde Yahudiliğe dönmüş, Amsterdam'a döndüklerinde de Yahudi olmaya devam etmişlerdi) Afrikalı kralın Portekizlilerin küstahlığına boyun eğmeyi reddetmesi karşısında duyduğu memnuniyeti gizleyememiş:

Bu limana [Porto de Ale] Musa'nın Yasası'na bağlı insanlar geldi ve burada Yehuda'dakiler gibi ritüelleri ve törenleri yerine getiriyorlar ve onları öldürmeye ve buradan sürmeye çalışan Portekizliler ciddi bir tehditle karşı karşıyalar. Çünkü Kral Yahudilerin tarafını tuttu ve Portekizlilere kendisine

¹⁴ Peter Mark ve José da Silva Horta, "Catholics, Jews and Muslims in Early Seventeenth Century Guinea," Richard L. Kagan ve Philip D. Morgan (ed.), *Atlantic Diasporas: Jews, Conversos and Crypto-Jews in the Age of Mercantilism 1500-1800* (Baltimore, 2009) içinde, s. 177.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 178-9.

ait toprakların her türlü insanın yaşamaya hakkı olduğu bir pazaryeri olduğunu söyledi. Bu topraklarda kimse kargaşaya yol açamaz, aksi takdirde başlarının kesilmesi için emir verecek. Savaş ilan etmek istiyorlarsa bunu [onun] topraklarında değil, denizde yapmalılar.¹⁶

Portekizliler Senegambialı Yahudilerin hayatını zorlaştırmayı başarsaydı bile, Usque'nin sürekli olarak kendini düzelten göç haritasına göre gidebilecekleri bir yer daha vardı, o da Hollanda Cumhuriyeti'ydi. Hollanda'nın kuzeyinde patlak veren isyanı bastıramayan ve sürekli kan kaybeden hazinesi konusunda ne yapacağını şaşırان İspanyol monarşisi 1609'da Hollandalılarla on iki yıl sürecek bir barış antlaşması imzaladı. Böylece soluklanma imkânı bulan Portekizli Yahudiler ve Yeni Hristiyanlar bu arada Atlantik ve Hint okyanuslarındaki ticari çıkarları için eski ve yeni memleketleri arasındaki bağlantılardan faydalandılar. Böylece cemaat kök saldı, sinagoglar açıldı ve Senegambialı Yahudilerin bir kısmı ile melez çocukları Yeni Kudüs Amsterdam'a taşındı. Bu Yahudi melezlerden biri olan Moses de Mesquita Amsterdam'daki Portekiz cemaatinin ileri gelen bir üyesi haline gelmiş ve hem kendi hem de akrabaları Hollanda'nın Sefarad cemaatinin en seçkin üyeleriyle evlenmişler.

1621'de Hollandalılar ile İspanyol-Portekiz monarşisi arasındaki husumet yeniden alevlenince, Batı ve Doğu Hindistan şirketlerinin silahlı ticari filoları, kısa ömürlü Lusitania İmparatorluğu için büyük tehdit teşkil eder hale geldiler (ve Brezilya dışında kazanan taraf oldular). Malabar kıyılarında Portekizliler müstahkem Goa ile Koçin'de direndi. Goa Hollandalıların saldırılarına karşı koydu, ama 1662'de Doğu Hindistan şirketi Portekizlilerin hâkimiyetindeki, racanın Hollandalılarla ittifak kurma hatasını yaptığı Koçin'e karşı bir saldırı düzenledi. Hollandalıların zafer kazanacağını öngören ve Hindistan kıyılarında bir Kudüs daha inşa etmeyi

¹⁶ A.g.e., s. 23.

iple çeken hem Paradesi hem de Malabari, yani hem “Beyaz” hem de “Siyah” Yahudiler bütün bilgilerini savunmadan yana kullanırken paralarını da kuşatmacılara bağladılar. İlk anda bir felaket yaşandı. Portekizliler Hollandalılara direnirken bir yandan da ellerine geçirdikleri bütün Hint Yahudileri katlettiler ve Paradesi Sinagogunu yaktılar. Ertesi yıl, Ocak 1663’te, savaşın kaderi tersine döndü ve Portekizli vali resmen teslim olurken Hollandalı amiralin yanında Koçin’deki Yahudi cemaatinin lideri vardı.

Yahudi Koçin ile Kerala’daki diğer küçük Yahudi cemaatleri Hollandalıların hâkimiyetinde refaha erecekti. Kuşatmadan yirmi yıl sonra, hem Amsterdam’da hem de Babür hâkimiyetindeki Surat’ta merkezleri olan ve elmas ile değerli taş ticareti yapan bir Sefarad ailesinden gelen Mosseh Pereyra de Paiva Koçin’e geldiğinde yerel Yahudi halk onun onuruna, karada ve suda pirinç ve yaylı çalgılar ile davullardan oluşan konserler ve Şabat günü cömert ziyafetler dahil olmak üzere aralıksız olarak muhteşem eğlenceler düzenlemiş.¹⁷ Paiva şöyle yazar: “Gemiden indik ve bizi karşılamaya büyük bir kalabalık geldi. Uzun bir sokak boyunca şarkılar eşliğinde törenle ilerledik ve ben mutluluktan ağladım.”¹⁸ Paiva’nın Hollandalı bir gemiyle geri dönme (muhtemelen Surat’a, çünkü Hindistan’dan hiç ayrılmadığı anlaşıyor) zamanı geldiğinde, yine bir kalabalık onu uğurlamak için iskelede toplanmış, sonra da sayısız küçük teknelere doluşmuşlar ve kadınlar da, erkekler de mezmurlar ve Hint-Yahudi şarkıları söylemiş, sulara çiçekler atılmış. En güzel Hint giysileri içindeki cemaat, Paiva’nın belirttiği üzere bazılarının sevdikleri için hâlâ matemde olmasına rağmen onun onuruna yine bir ziyafet hazırlamıştı. Yola çıkacak olan bu Sefarad Yahudisine

¹⁷ Jonathan Schorsch, “Mosseh Pereyra de Paiva: An Amsterdam Portuguese Jewish Merchant Abroad in the Seventeenth Century,” Yosef Kaplan (ed.), *The Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History* (Leiden, 2008) içinde, s. 63-85.

¹⁸ J. B. Segal, *The History of the Jews of Cochin*, Londra, 1993, s. 40.

o kadar tatlı bir şekilde seçme armağanlar verilmiş ki Paiva hem armağanlar hem de akan gözyaşları için minnettarlığını nasıl ifade edeceğini bilememiş. Cemaatin lideri olan ve dokunaklı bir veda konuşması yapan haham dindaşlarını “o kadar şefkatli bir şekilde [kutsadı ki] kaptan da ben de ağladık. Sonra da oradan ayrıldık ve onlar da üzüntü içinde evlerine döndüler.”¹⁹

Yahudi tarihinin sayfalarında gözyaşı eksik olmaz, dolayısıyla kederin en azından buruk olduğu anları vurgulamakta fayda vardır.

¹⁹ A.g.e., s. 41.

Bir Arada Yaşam

I. Kraliçe Tapınak'ta

Yahudileri görmeye gidiyoruz! 1642 yılının Mayıs ayında bir Perşembe. Üç Ekselansları ile bir Majestelerini taşıyan üstü örtülü bir mavna Amstel nehrinde ilerliyor. Bahar güneşi nehrin pisliği üzerinde dans ediyor. Kürekler, suyun yüzeyindeki boğulmuş köpeklerin cesetlerinden kaçınmaya çalışarak suya batıp çıkıyor. Kadife gölgeğinin altında, muhteşem bir tören koltuğunda etrafında kalabalık maiyetiyle Hollanda Cumhuriyeti'nin yedi Birleşik Eyaleti'nin Genel Valisi, Orange Prensi Frederik Hendrik oturuyor: Azametli, şık ve yaşlı bir komutan için oldukça neşeli. Karşısında kısa süre önce nikâhları kıyılmış iki çocuk oturuyor. 16 yaşındaki bir genç için oldukça ciddi duran oğlu Willem'in üstdudağında prenlere yakışır bir bıyığın ilk tüyleri çıkmaya başlamış. Ama gelin prensin erkekliğinin göstergesinden pek etkilenmiş gibi durmuyor, çünkü gelin 10 yaşında. Prenses Mary İngiltere ve İskoçya kralının karısı, sayısız portrelerinde nazik şövalye Van Dyck'in büyük bir ustalıkla mucizeler yarattığı Henrietta Maria'nın bebek versiyonu gibi. Anne

ile kızın bukle bukle kıvrılmış saçlarından birkaç lüle beyaz alınlarına dökülmüş. İkisinin de boyunlarında dizi dizi krem renkli inciler var.

Anne ile kızı Amsterdam'a getiren neden değerli taşlar ve değerli taşlarla uğraşan Yahudiler. Kraliçe buraya kraliyet mücevherlerini, hatta gerekirse kendi taktıklarını rehin vermeye geldi. Kocasını I. Charles'ın ülkeyi parlamento olmadan yönetme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kral ile kraliçe, parlamento yönetime dahil etmenin parlamento tarafından yönetilme anlamına geldiğine kanaat getirmişti, dolayısıyla kraliyet iktidarını yeniden tesis etmenin tek yolu güç gösterisinden geçiyordu, onun için de silahlar lazımdı. Çatışmacı Presbiteryen İskoçlar kraliyet tarafından onay verilen Dua Kitabı'na karşı çıkıyordu, Charles da, ücret olarak iktidarından bir parça daha talep edecek olan Westminster'daki haraççılara başvurmamak zorunda kalmadan bir ordu kurmak istiyordu. Kendini onların tutsağı olarak görüyordu, ama iktidarın meşru sahibine dönmesi için kraliçenin özgür olması gerekiyordu. Prenses Mary'nin Orange Prensi'yle evliliği de kral taraftarı bağımsızlık stratejisinin bir parçasıydı. Bir yıl önce Whitehall'da hayırlara vesile olacak, ıslıl ıslıl bir resmi tören yer almıştı. Gelinin korsesinin üzerindeki dört elmaslı broşu eski Kraliyet Mücevhercisi Diego Duarte yaratmıştı ve mücevherler çiftin Van Dyck tarafından yapılan portresinde de aslına sadık bir şekilde resmedildi. Charles'ın 1630'larda ülkeyi parlamento saf dışı bırakarak yönettiği dönemde Diego Duarte'ye Londra'da ikamet izni verilmişti. Duarte'nin Portekizli bir Hristiyanmış gibi davranması herkesin işine geliyordu, ama dindar Hristiyan maskesinin ardında tabii ki Yahudi Abolias gizleniyordu. Elmas ustası babası Gaspar Duarte de Antwerp'te, duvarları Flaman tablolarıyla kaplı güzel evini koruyabilmek için ara sıra Meryem Ana Kilisesine uğrarmış.

Duarte ailesinin ışıltısı sadece karatla ölçülemezdi. Aile Kuzey ve Güney, yani Protestan ve Katolik Hollanda'nın

seçkinlerine hizmet verirdi (bitmek bilmeyen savaşa rağmen). Hollanda'nın aşağı kısmı hâlâ ikiye bölünmüş haldeydi, ama elmaslarla yüklü insanlar sınırları aşmaya devam ediyordu. Gaspar Duarte'nin arkadaşları hem Hollanda edebiyatının en seçkin isimleriydi hem de yönetimde söz sahibiydiler; aralarında yer alan zarif ve kültürlü Constantin Huygens, Frederik Hendrik'in özel kalemi olmanın yanı sıra şair ve filozoftu ve hamisi olduğu geleceği parlak sanatçıların arasında Rembrandt van Rijn de vardı. Huygens Antwerp'te Duarte'nin misafiri olmuş, Duarte'nin kızının sesinin güzelliğine o denli hayran kalmıştı ki Francisca Duarte'nin Hollanda'ya gitmesini sağlamıştı; genç kız burada, şair P. C. Hooft'un Muiden'deki oyuncak şatosunda "Fransız bülbülü" ilan edilmişti (gerçi Fransızlarla hiçbir ilgisi yoktu).

Duarte'ler tam Huygens'in istediği türden Yahudilerdi: Kibar ve seçkindiler, birçok dil konuşturlardı, Stuart'larla Orange Prensi'nin dünyasına güvenle sokulabilirlerdi, değerli taşlarla ilgilenmek onlar için önemsizmiş gibi davranacaklarına güvenilebilirdi. Şimdi, 1642 yılın baharında Henriette Maria, zihninde kocasının karşı karşıya kaldığı ikilem, tam tersi yönde bir işleme ihtiyaç duyuyordu ve mücevherlerine karşılık Duarte'nin dindaşlarının ona finansman sağlayabileceğini umuyordu.

Kraliçe ile gelin prenses Lahey'de kraliçenin eltisi, ülkesinden sürülmüş olma sıkıntısını yaşayan bir başka hükümdar olan Elizabeth'in yanında kalıyorlardı. Hollandalılar sürgünde hükümdar koleksiyonu yapıyorlardı sanki! Henrietta Maria zaman kaybetmeden ona istediklerini verecek mücevhercileri aramaya koyulmuş. İlk olarak Charles'ın inci düğmeleri gitmiş. "Sevgili Gönlüm" dediği krala şöyle yazmış: "Düğmeler altın çerçevelerinden çıkarılıp benim muhteşem zincirim gibi kalın bir zincire dizildiğinde ne kadar güzel durduklarını hayal bile edemezsin. Seni temin ederim,

onları teslim ederken az acı çekmedim.”¹ Sırada “muhteşem zincir” ile Henrietta Maria’ya annesinin verdiği altın bir haç vardı, sonra da Antwerp’teki Duarte’lere yakuttan bir kolye, Danimarka’ya da başka bir parça gönderecekti. Ancak ilk birkaç başarısından sonra Lahey’deki mücevherciler kraliçeyi hayal kırıklığına uğratmışlar. İlgisizlikleri kraliyet mücevherlerinin tartışmalı statüsüyle bağlantılı olabilirdi, çünkü parlamento mücevherlerin kral ile kraliçenin şahsına değil, ulusa ait olduğu konusunda ısrarcıydı. Üstelik parlamento-nun Lahey’de temsilcileri vardı ve satış öncesinde sergilenen mücevherleri incelemeye gelmişlerdi.² Dolayısıyla Yahudilerin Hindistan ham taşları ithal edip, kesip cilaladıkları ve sattıkları Amsterdam’a gitme ihtiyacı doğmuştu. Oradakilerin mücevherlere daha çok ilgi göstereceği kesindi.

Henrietta Maria’nın Yahudilerle bir alıp veremediği yoktu, tam tersine, Fransa’da yetiştiği saray, geleneksel ilaçların kudretliler üzerinde sonuç vermediği durumlarda işe yarayan çözümleriyle ün salmış haham-hekimlere alışkındı. Yahudi olmaktan hiç utanmayan biri vardıysa o da Filoteo Eliyahu Montalto’ydu. Portekizli olan ve kuşağının büyük kısmı gibi Yeni Hristiyan gibi davranan Montalto, Castelo Branco’da doğmuş ve Salamanca Üniversitesinde tıp okumuştu ve uzun zamandır gizlice Yahudiliğe bağlıydı. Livorno’da başka bir genç Yeni Hristiyan’a “doğru yolu izlemesini” tavsiye ettiği zaman ne kastettiği belliydi. 1611’de Venedik’e giden Montalto burada Yahudiliğini açıkça ilan edebiliyor, Leone Modena’nın vaazlarını ve Salomone Rossi’nin ilahilerini dinleyebiliyor, Batılı Yahudilerin duvarları ahşap panolarla kaplı sinagogunda sallanabiliyordu. Leone

¹ *Letters of Queen Henrietta Maria including her private correspondence*, ed. Mary Anne Everett Green, Londra, 1857, s. 63-5.

² David Humphrey, “To Sell England’s Jewels: Queen Henrietta Maria’s Visits to the Continent, 1642 and 1644,” online, E-rea, *Revue électronique d’études sur le monde anglophone* (2014); a.g.e., “A Chronicle of the ‘Three Brothers’ Jewel between 1623 and c. 1644,” *Jewellery Studies*, 12 (2012), s. 85-92.

gözde öğrencilerinden Saul Morteira'yı Montalto'ya İbrani-ce öğretmekle görevlendirmiş, Montalto da İbraniceye hâkim hale geldikten sonra Talmud tefsirlerinin engin denizine dalmış. Montalto mesleki alanda hassas optik anatomisi konusunda bir inceleme eserinin yazarı olarak ün salmış. Pisa, Messina ve Bologna'da kürsüler gibi muhteşem teklifler birbirini izlemiş; Montalto hepsini reddetmiş, çünkü oralarda dinini özgürce yaşayamamaktan korkmuş. Fransa'nın ana kraliçesi Marie de' Medici'nin gözdesi Concino Concini ona kraliçenin şahsi hekimi olması için teklif götürmüştü; o işi yürütürken bir yandan da Concini'nin karısı Leonora Dori Galigai'nin, büyülerden, meftunlardan geçilmeyen bu dönemde şeytan tarafından ele geçirilmesinden kaynaklandığı söylenen spazmlarını ve nöbetlerini de tedavi edebilirdi belki de. Montalto şartlarını dayatacak kadar güveniyordu kendine. Bu sıra dışı pazarlığın anlatımı ölümünden altı yıl sonra yayımlanmış: Montalto "dinini gizlemesine veya saklamasına gerek olmaması, Yahudi dinini açıkça yaşayabilmesi şartıyla geleceğine söz vermiş" ve Şabat günleri yapacağı tedavilerin karşılığında ödeme kabul etmeyeceğini bildirmiş.³ Paris'te kendini yalnız hissetmemesi için genç hocası Morteira da kâatibi ve Yahudilikle ilgili her konuda danışmanı olarak ona eşlik edecekti. Morteira aynı zamanda Yeni Hıristiyanların Rouen, Bordeaux ve Paris'te karşılaştığı zorluklara ve tehditlere dikkat etmiş ve gerektiği zaman Montalto'ya haber vermiş, Montalto da bu meseleleri sonradan üyesi olacağı kraliyet konseyinin dikkatine sunmuş (Galigai'nin spazmlarını epilepsi olarak teşhis edip ona semptomatik palyatif ve sedatif ilaçlar yazmış olması Montalto'nun lehine olmuştu). Montalto, Karşı Reformun savunulduğu inceleme eserlerinde Yahudilerin sefil körlüğünün kıyasıya eleştirildiği bir

³ Pierre l'Ancre, *L'incrédulité et mescréance du sortilège plainement convaincue*, Paris, 1622; Harry Melnick, *From Polemics to Apologetics: Jewish-Christian Rapprochement in 17th-Century Amsterdam*, Assen, 1981, s. 24-5.

dönemde Hıristiyanlığın yaptığı yanlışlara (özellikle İsa'nın Tanrı'dan doğma Mesih olduğu kavramına) karşı, üstelik İspanyol dilinde, hararetli bir yazı yazma cüretini zulüm uygulayanlarla arasında gelişen şahsi ilişkilerden almış olmalıdır. Ortaçağda halka açık tartışmalarda Talmud ve Tevrat'ı savunanların kuşaklar boyunca söylediklerini yankılamak İsa'yla başlayan dönemin vaat edilen Mesih dönemi olmasına imkân olabilir miydi diye sormuş, zira dünyanın iyiye değil kötüye gittiğini aklı başında olan kim olsa görebilirdi. Hakiki bir Mesih'in krallığı ekümenik bir iyi niyet dalgasıyla hem Yahudilere hem de Yahudi olmayanlara yapılan zulmün sona ermesi anlamına gelecekti. "Reform İsrail halkıyla sınırlı olmayacak, bütün insanları kapsayacak şekilde evrensel olacak, ama lideri İsrail olacak."⁴

Henrietta Maria gençken şapkalı ve uzun cübbeli Yahudileri Fontainebleau'da ve Louvre'da görürdü. Montalto 1616'da, XIII. Louis'nin kraliyet geçit törenlerinden birinde nöbet geçirip öldüğünde ana kraliçe, Hollanda'nın özgür havasında Yahudiliğe dönen Yeni Hıristiyanlara öğretmenlik ve danışmanlık yapmak için Amsterdam'a giden Morteira'nın dönüşü beklenirken cesedin mumyalanmasını emretmiş. Yahudi yasaları naaşın bir an önce defnedilmesini gerektirirse de, Montalto'nun gömülebileceği uygun bir yer olmadığından Morteira bu gibi zor durumlar için Talmud'da öngörülen muafiyet doğrultusunda naaşı Hollanda'ya geri götürüp Amsterdam'dan neredeyse 5 kilometre uzakta, Amstel Nehri üzerinde, Ouderkerk'te yeni açılmış ve *Beit Hayim*, yani Hayat Evi olarak bilinen mezarlıkta defnedilmesini sağlamış. Venedik'teki karmaşık mezar taşlarını andıran, güzel ama vakur bir mezar taşı dikilmiş. Üzerinde "İsrail için Tanrı'nın dağları gibiydi" ve "Yıldızının ışığı daima yansın" yazar. Jacob van Ruysdael'in Ouderkerk mezarlığını konu alan ve merkezinde Montalto'nun mezarının olduğu iki tablosunda-

⁴ A.g.e., s. 29.

ki kasvetli karanlığı aydınlatan, yeryüzüne ait olmayan bu ışıktır. Henrietta Maria'nın haham-hekimlerle ilgili anıları o kadar canlıydı ki İngiltere kraliçesi olduğunda Antonio da Verona gibi saygın İtalyan Yahudi hekimlerle temas etmeye çalışmış ve Oxford ile Cambridge gibi yerlerde büyük bir misafirperverlikle olmasa da en azından nazik bir şekilde ağır-lanmalarını sağlamış.

Yahudiler konusunda Henrietta Maria'nın ve de Hıristi-yan Avrupa'nın mistik aydınlanmalara ilgi duyan prensle-rinin çoğunun merak ettiği bir şey daha vardı, o da Süley-man'ın Tapınağı'nın asıl mimarının Tanrı olduğunu, kralın sadece O'nun talimatlarını yerine getirdiğini savunan Kaba-lacı gelenektir.⁵ Henrietta Maria, Süleyman saplantısı olan bir ailenin oğluyla evlenmişti. Kayınpederi, Kral I. James, Rubens'e Whitehall'daki Ziyafet Binası'nın tavanına Bilge Kral olarak resmini yaptırmıştı, taht da Süleyman tarzı ola-rak bilinen burma sütunlarla süslüydü. *Süleyman'ın Tapı-nağı* ve *Saba Melikesi'nin Gelişi* de misafir kraliyet huzurun-da sıklıkla sergilenen maskeli bir oyundu (hatta 1606 yılın-da gerçekleşen talihsiz bir gösteri sırasında Saba Melikesi o kadar sarhoşmuş ki Danimarka kralının kucağına kusmuş). Charles da ailesinden Süleyman saplantısını miras almıştı. İskoçya ve İngiltere sıklıkla kuzeydeki İsrail'le ve güneyde-ki Yehuda'yla karşılaştırılır ve Britanya bölündüğü takdirde İskoçya ile İngiltere'nin de Kitab-ı Mukaddes'teki krallıklar gibi zamanı gelince çökecekleri ima edilirdi. Sarayda sergi-lenen maskeli oyunlara Kudüs Tapınağı'nın ilk taş ustasıyla bağdaştırılan Kabalacı yöntemler dahil edilirdi. Maruz kaldıkları tüm felaketlerle aşağılamalara ve İncil'in ışığı karşısındaki dik kafalı körlüklerine rağmen kraliçe, Filoteo Montalto gibi Yahudilerin en derin vahiylerin emanetçileri olduğuna inanırdı.

⁵ Marsha Keith Schuchard, *Restoring the Temple of Vision: Cabalistic Freemasonry and Stuart Culture*, Leiden, 2002.

*Mirabile dictu!** Kraliçeye Amsterdam'da, Yahudi mahallesinin orta yerine, Flavius Josephus'un *Antiquitates Judaicae* [Yahudilerin Eski Eserleri] eserinde Ezekiye'nin verdiği ayrıntılar titizlikle uygulanarak Tapınak'ın daha küçük ölçekli bir versiyonunun inşa edildiği haber verilmiş. Üstelik bu projeden sorumlu haham, Constantin Huygens'in İbraniye hocasıydı ve Huygens onun ilmi birikimine şahsen kefeldi. Böylece Henrietta Maria da bu harikayı görmek istediğini bildirmiş.

Ziyaretçi grubu zaten Yahudilerin yaşadığı ve ibadet ettiği bölgeye, yani şehrin dört bloktan oluşan dörtgen Vlooienburg adasına doğru gidiyormuş. Bu mahalle Zuiderkerk'in güneydoğusuna, şehrin endüstriyel bölgesinin kenarına, çoğu savaş halindeki Flandre'den gelen göçmen akımıyla baş etmek için 1590'larda aceleyle inşa edilmişti. Amsterdam bu şekilde büyüyordu: Çamurun derinliklerine kazıklar çakılıp oraya buraya yeni yaşam alanları oluşturacak platformlar oluşturuluyordu. Bölgenin etrafı çok iş yapan, gürültücü kereste depolarıyla çevrili olduğu için el altında bol miktarda ahşap vardı. Vlooienburg'da gürültüden geçilmezdi: İrili ufaklı gemi güverteleri için tahtalar kesilir, zımparalanır ve birleştirilirdi; gemiler ölçek ekonomisi sayesinde o kadar ucuza mal edilirdi ki başka ülkelerin ticari filoları onlarla rekabet edemeyecek hale gelmişti. İskandinavya'nın ormanlarından Hollanda'ya getirilen tomruklar ipten yapılmış yüzen çitlerle kanallardaki iskelelere tutturulurdu. Bu arada yeni bağımlılıklar, yani şeker ve tütün, küçük dükkânlarda ve üstü açık avlularda işlendiğinden tatlı kokuları sabah havasına işlerdi. Vlooienburg, Amsterdam'ın sıradan yüzüydü; önceki dönemlerde şehrin ticaret prensleri için inşa edilen iç içe halkalar şeklindeki zarif kanallardan her anlamda uzaktılar. Vlooienburg'un evleri tuğla değil ahşaptı. Ana sokaklar ve ara sokaklar, *steegen en slopen*'ler, kış rüzgârlarına

* (Lat.) Anlatması harika –çn.

açıktı ve kanallarla nehirden taşan kirli sularla dolarlardı. Ancak burası aynı zamanda surların dışına çıktıktan on dakika sonra şehrin anında tatlı bir kırsal ortama dönüştüğü bir yerdi. Bu mahallede yaşayan Rembrandt van Rijn, kahramanca ama düşüncesizce girdiği projeden –görünüşte Yüzbaşı Frans Banning Cocq’un milis bölüğünün resmini yapmak, ama gerçekte coşkulu ve özgür bir şehir fikrini tasavvur etmek– biraz uzaklaşıp dinlenmek istediği zaman, bazen elinde eskiz yapmak için kâğıtlarla Amstel patikasını izler, hamilerinin beklentilerini üzerinden atıp Japon kâğıdına birkaç hat çizerdi ve o hatlar mucizevi bir şekilde balıkçıların oltalarına veya çalılıkaların arasında sevişen sevgililerin yüzlerine dönüşürdü.

Kraliçeyle maiyeti puro satıcılarından ve Amsterdam’daki sayıları giderek artan ve Portekiz Ulusu’nun kaliteyi düşürdüğünden yakındığı Aşkenaz *şnorrrer*’lerden temizlenmiş Vlooienburg sokaklarında ilerlemeye başlamış. Yahudilerin tarihinin önemli anlarından biri, Houtgracht’taki Portekiz sinagogunda gerçekleşmek üzereydi.

Ortaçağ boyunca vaiz keşişlerin, üst düzey rahiplerin ve kraliyet ailesinden hamilerinin Şabat ve oruç günlerinde sinagogları istila edip cemaati din değiştirme söylevlerine maruz tutmalarına daima izin verilmişti. Ama Engizisyonun ciddi anlamda etkili olamadığı bazı yerlerde Hristiyanların sinagoglardaki varlığı korku salan bir olay değildi. İstanbul ile Venedik’te sinagoglar ziyaretçi prenslerle maiyetleri için cazibe odakları haline gelmişti. Ziyaretçiler hemen her zaman balkondaki kadınlara hayran kalır, ayının tamamı boyunca aralıksız süren konuşmaların uğultusunun uygunsuzluğu karşısında şaşkınlığa uğrarlardı. 1630’larda Amsterdam’a gelen William Brereton da diğeri gibi sinagoglarda ibadete dair herhangi bir işaret (yani sessizlik) olmadığından, sadece şarkı ve konuşma kaynaklı büyük bir gürültü olduğundan yakınmış. Ama kraliçe ve maiyeti sinagog ziyaretini yine de gerçekleştirecekti ve bir

sinagog ilk defa kraliyet tarafından ziyaret edilecekti. 22 Mayıs, Perşembe günü “*Kahal Kados Talmud Tora*” (Portekizli Yahudiler cemaatlerine bu adı vermişlerdi) hem Henrietta Maria’yı hem de Orange Prensi’nin kendini ve (son derece) genç evli çifti ağırlamış. Ziyaretçiler törenle karşılanmış, ünlü Sefarad ailesinden Jonah Abravanel bu vesile onuruna bir şiir yazmış. Jonah’ın kayınbiraderi, Portekiz’in Madeira bölgesinde doğup Manoel Dias Soeiro olarak vaf-tiz olmuş olan Haham Menaşe ben Israel öne çıkıp Genel Vali onuruna yazdığı konuşmayı okumuş.

İberya’nın Kilisesinin ve monarşisinin kendilerine ve atalarına çektirdiklerine rağmen, Engizisyonun işkencelerine, canlı canlı yakımalara, dehşet içinde, sürekli kaçış halinde geçen yıllara rağmen, Amsterdam Sefaradları neredeyse saplantı derecesinde eski kültürlerine bağlıydı.⁷ Aynı zamanda Amsterdam’da ilk İbranice edebiyat eserlerinin (ve de başka konuşma dillerinde eserlerin) yayımcısı ve basımcısı olan Menaşe Hristiyan çevrelerinde örnek bir Yahudi namına sahipti, bilgili, insancıl ve de sosyal bir insandı. Onu tanıyan Hristiyanlar da aynı görüşteydiler. Gençken Amsterdam’da yaşayan, sonradan Avranches Piskoposu olacak olan Pierre Huet ondan “nazik, uyumlu, mantıklı” diye söz eder (ama Menaşe’nin Kabala’ya inanmadığını varsaymakla yanılır).⁸ Dönemin en büyük Hümanist düşünürlerinden ve yazarlarından, Amsterdam Athenaeum’da hoca ve şehrin

⁷ Bu konuda müthiş bir çalışma için bkz. Miriam Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, Bloomington, 1997. Ayrıca bkz. Daniel M. Swetschinsky, *Reluctant Cosmopolitans: The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, Oxford, 2000. Sefaradların Amsterdam’a gelmeye devam eden yoksul Yahudi göçmenlerine muğlak yaklaşımları konusunda bkz. Tirtsah Levie Bernfeld, *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews in Early Modern Amsterdam*, Oxford, 2012.

⁸ Menaşe ben Israel, *The Hope of Israel*, çev. Moses Wall (1650), ed. Henry Mechoulam ve Gerard Nahon, Liverpool, 1987, s. 25.

gayriresmi hatibi olan Caspar van Baerle ve Leiden Üniversitesi'nden Gerardus Vossius ile olan dostluğundan dolayı Menāşe haham ve hoca olarak kazandığı düşük maaşa Athenaeum'a atanıp bir maaş daha ekleyebilme umuduna kapılmış. 1632'de tanınmasını sağlayan *Conciliador* [Arabulucu] adlı eserini, Kitab-ı Mukaddes'te bulunan çeşitli çelişkileri ve tutarsızlıkları uzlaştırdığı vaaz notlarına ve Yahudiler ile Hristiyanlar arasındaki ortak ilgi noktalarına dayandırmış.⁹ Menāşe Amsterdam'da öyle bir itibara sahipti ki, Mantova'dan oraya gelmiş genç bir Yahudi ressam olan Salom Italia 1642'de Menāşe'nin portresini yaptığında onu ileri gelenlerin kartuş içinde, azametli bir pozda tasvir edildiği geleneksel stilde resmetmiş ve altına "*philosophicus et theologus*" [filozof ve teolog] diye bir ibare düşmüş. Menāşe'nin kendi cemaati içinde hak ettiği saygıyı görememesi bundan olabilirdi; *Etz Hayim* (Hayat Ağacı) okulunda ders vererek ve hahamlık yaparak, yani Ahit Sandığı'nı kimin açacağını, Şabat günü Tevrat'tan kimin okuma yapacağını belirleyerek geçimini zorlukla sağlarmış; Menāşe hem saygın bir şahsiyet hem de az para kazanan vasıfsız bir çalışandı. İbranice yayınlar alanındaki verimli çalışmalarına rağmen (veya tam da ondan dolayı) 1639-40'ta geçimini o kadar zor sağlar hale gelmiş ki Brezilya'nın Hollandalıların hâkimiyetinde olan ve Yahudilerin refah içinde yaşadığı bir bölgesine göç etmeyi düşünmüş.

Ama kısa boylu, tombul, pembe yüzlü ve hafif ağarmış sakalının küt kesimiyle tartışma yaratan Menāşe ben Israel artık yerini bulmuştu. Konuşmasının (*gratulação*, yani tebrik

⁹ Noah H. Rosenbloom, "Discreet Polemics in Menasseh ben Israel's *Conciliador*," *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 58 (1992), s. 143-91. Menāşe konusunda bkz. Cecil Roth, *A Life of Menasseh ben Israel*, New York, 1945; ve bu konuda birçok aydınlatıcı makale için bkz. Yosef Kaplan, Henry Mechoulam ve Richard H. Popkin (ed.), *Menasseh ben Israel and his World*, Leiden, 1989 ve özellikle Mechoulam, "Menasseh ben Israel and the World of the Non-Jew," s. 83-97.

mesajı) eski, resmi Portekiz dilinde yazılmış olması, cemaatin değişen bağlılıklarını daha da dramatik kılıyordu. "Artık memleketimiz Kastilya ve Portekiz değil, Hollanda'dır" diye ilan etmiş Menaşe. "Artık hükümdarımız İspanya veya Portekiz kralı değil, kutsal kollarıyla bizi himayesine alan ve kılıçlarıyla bizi koruyan Yüce Genel Meclis ve Prens Hazretleri'dir. Dolayısıyla gündelik dualarımızı Yüce Genel Meclis ile Prens Hazretleri ve dünya çapında ün salmış bu şehrin asil valileri için okuyorsak buna kimsenin şaşırması gerekir."

Houtgracht'taki sinagog cemaatinin o anda nasıl yoğun duygular içinde olduğunu tasavvur etmek zordur.¹⁰ New York'un güvenli ortamında böyle yazarken, Batılı bir toplumun Yahudilerin sığınıp şüphe ile bakılmadan, komik veya tehlikeli sayılmadan özgür bir şekilde ibadet edebileceği bir yeri er ya da geç sağlayacağını varsaymak çok kolaydır. Hollanda Cumhuriyeti'nde bile Yahudilerin kendileri olabileceği ve de kendilerini vatansever hissedebileceği liberal bir yer kolaylıkla veya hızla oluşmamış. Ama olmuş. Sefarad Yahudileri, iş için veya ailevi sebeplerle hahamların "putperestlik diyarı" adını verdiği İbery'a dönmeyi seçmediği takdirde (ki bazıları böyle yapmış), artık Engizisyonun durmak bilmez faaliyetlerinin ulaşamayacağı bir yerdeydi. Menaşe sahip olduğu bu nimeti derinden hissetmiş olmalıdır, çünkü babası da Engizisyoncuların şiddetine maruz kalmıştı. İspanya ile Hollanda arasında seksen yıl süren savaş henüz sona ermemişti, ama hoşgörüsüzlük ve şiddet tehdidi cumhuriyetin merkezinden giderek uzaklaşmıştı. *Hollands vryheid*, yani Hollanda'nın özgürlüğü ki vicdan özgürlüğünü de içeriyordu, üç yüz yıl daha sürecekti. Hollanda'da *getto*'lar yoktu, Yahudiler giysilerine kendilerinin ayırt edilmesini sağlayacak işaretler takmıyordu (böyle işaretler hem Müslümanların

¹⁰ Bu konuda bazı genel ama etkili düşünceler için bkz. Yosef Kaplan, "Gente Política: The Portuguese Jews of Amsterdam vis-à-vis Dutch Society," Chaya Brasz ve Yosef Kaplan (ed.), *Dutch Jews as Perceived by Themselves and Others* (Leiden, 2001) içinde, s. 21-40.

hem de Hıristiyanların hâkim olduğu ülkelerde geçerli olma-ya devam ediyordu). Yahudiler Hollanda'nın sedefli ışığında başlarına dua şallarını geçirip avazları çıktığı kadar *omeyn* [âmin] diye bağırabilirdi. Bazıları da ister istemez Amsterdam'a Yeni Kudüs adını verdiler.

Üstelik 1:300 ölçeğinde de olsa, bir tapınakları vardı. Henrietta Maria ile çocuklar (Genel Vali de onlara eşlik etmiş olabilir) sinagogda ayini izledikten sonra 100 metre kadar yürüyüp Korte Houtgracht'a ulaşmışlar ve bir duvarında üzerinde "Kral Süleyman'ın Tapınağı'nda" yazan bir plaket olan mütevazı bir evin önünde durmuşlar. Burada Huygens'in bir başka tanıdığı, şehirde yaşayan Hıristiyanlardan farksız bir şekilde giyinmiş, başında Kalvenci vaizler gibi bir takke olan, her zamanki yumuşak dökümlü, dantelli keten yakalı, mütevazı, siyah bir cüppe giymiş, bıyıklarıyla sakalı benzer şekilde kesilmiş biri tarafından karşılanmışlar; herkesçe "Templo" olarak bilinen zeki ve neşeli Jacob Judah Leon, kraliçe ile maiyetini içeri alıp onlara yol göstermiş.

Templo ilk Kitab-ı Mukaddes şovmeniydi. Burada İsrail'in çadırlarının arasındaydı (çadırlar ne kadar harikaydı!) ve yanında kendi sadık işaret değneğinin atası olan Musa'nın (veya belki de Aaron'un) asası vardı. Templo da bir anlamda Tanrı'nın nefesinden aldığı güçle ve ilhamla mucizeler yaratıyordu. Yahudilerin tarihinin en özel yönünün portatif olması olduğunun farkına varmıştı. İlk tapınak (Templo onu da yeniden inşa edecektir) taşınmak üzere yapılmıştır; ilk Ahit Sandığı tahtırevanla taşınan bir dolaptan ibarettir, putlara tapan paganların idolleri gibi muharebelere götürülebilir. Dolayısıyla Templo tapınak maketini portatif ve modüler olacak şekilde yaratmış; her parçası numaralıydı ve hızlı bir şekilde monte edilebilirdi. Lahey'de ve Haarlem'de, Sint-Jan Kermis yaz dönümü panayırında, maketi kurabileceği büyüklükte bir yere yerleşirdi. Mütevazı bir giriş ücreti karşılığında bu harikayı görmek mümkündü (çünkü dindar bir tapınak inşaatçısının bile ekmek, çorba ve ringa balığı

yemek için paraya ihtiyacı vardı). Bir de sürpriz vardı! Templo sergiye çeşitli aksesuarlar ve başka eşyalar da dahil ededi: Bakırdan yapılmış ve altına benzeyecek şekilde boyanmış yedi kollu *menora* şamdanı; aynı muameleye tabi tutulmuş hamursuz ekmek; her biri İsrail kabilelerinden birini temsil eden üçerden dört sıra değerli taşla süslü göğüslüğü dahil başrahip kıyafeti; Kefaret Günü'nde Tanrı'nın o yıl için belirlenen gelecek doğrultusunda parlamasını sağlayacağı *urim* ve *thummim*; taçlı kat kat sarık ve cüppenin eteğinden sallanan nar şeklindeki *rimmonim* çanları. Templo'nun tapınak maketinin duvarlarında avlunun kapılarında biriken Kudüs halkının elle boyanmış resimleri yer alırdı. Başka resimlerde İsrail'in ıssız diyarlara dağılmış On İki Kabilesi doğru düzen ve sıralamayla tasvir edilmişti: Gad ile İssakar, Ruben ile Naftali, Zevulun ile Bünyamin. Templo hemen abartılı bir hareketle işaret değneğini ortaya çıkarırdı. Ziyaretçiler Tapınak'ın ihtişamına ve özellikle dağın yukarı doğru eğimini devam ettirerek ana yapıya destek olan bütün o incelen payandalara hayran hayran bakardı, Templo da sessizliği sağlayan hafif bir öksürükle konuşmaya başlardı.¹¹

Templo'nun gençliğinde kutsal metinlerin emperzaryosu, öykü anlatımının rahibi haline geleceğini düşündürecek hiçbir şey yoktu. Ailesi İbery'a'nın karanlığından kurtulup Yahudiliğin aydınlığına kavuşmak için başka birçoklarının yolundan gitmiş, göçmenliğin beraberinde getirdiği korkunç riskleri göze almışlar. Bu cesur insanların arasından nicesi Engizisyoncular tarafından kapana kısıtılmıştı. Ama Jacob

¹¹ Adri Offenberg, "Jacob Jehudah Leon (1602-1675) and his Model of the Temple," J. van den Berg ve Ernestine G. E. van der Wall (ed.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century: Studies and Documents* (Dordrecht, 1988), 95-115; aynı yazar, "Dirk van Santen and the Keur Bible: New Insights into Jacob Judah (Arye) Templo's Model Temple," *Studia Rosenthaliana*, 34 (2004), s. 401-22; Gary Schwartz, "The Temple Mount in the Lowlands," Yosef Kaplan (ed.), *Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History* (Leiden, 2008) içinde, s. 111-21.

Judah'nın ailesinin şansı yaver gitmişti. Coimbra yakınlarındaki küçük kasabalarından ayrılmış ve 1605 civarında Amsterdam'a sığınmayı başarmışlardı. Anne babası oğullarının İbranice bilgisi açısından bir dâhi olduğunu düşünmüş (tabii ki) ve ünlü bir haham olacağına inanmışlar. Ama Amsterdam'daki Sefaradlar arasında bu tür harika çocuklardan üç sinagog için bile çok fazla vardı. Ailece önce Yeni Hristiyanların yeniden Yahudileşmesi için alternatif bir yer olan Hamburg'a geçmişler. Jacob Judah burada İbranice hocası olmuş, 1628'de 20'li yaşlarının ortalarındayken Amsterdam'a döndüklerinde de Talmud Tora dersinde disiplin sağlamak gibi kimsenin onu takdir etmeyeceği bir göreve getirilmiş: Bir eliyle tempo tutar, diğer elinin parmağını da *Şulhan Aruh*'ta okunan satırda tutardı. On yıl sonra sinagoglar birleştirildiğinde ihtiyaç fazlası haline gelmiş, ama Jacob Judah artık o kadar tanınıyordu ki hem Doğu Hindistan hem de Batı Hindistan şirketlerinin deniz mahkemeleri olan Zeeland eyaletindeki Middelburg'daki özel bir sinagogda işe alınmış. Templo burada Adam Boreel'le tanışmış ve onunla beraber çalışmaya başlamış olabilir.

Boreel, XVII. yüzyılda sayısı giderek artan, bütün Kiliselerin İsa'nın hakikatinin mükemmel inancının mükemmel olmayan temsilleri olduğuna inanan ileri görüşlü Protestanlardan biriydi. Kiliselerin mükemmel olmaması, insanları yönetecek kurumlar olmalarını engelliyordu. Dünyevi işlerde otorite sahibi olma iddiası günahı, Hristiyanlığın başlangıçta güce karşı beslediği nefrete ihanet anlamına geliyordu. Tek egemen güç, kutsal metinlerdi. Dolayısıyla Boreel'in "Kilise" yerine tercih ettiği terimle "Koleji" bağıranlara ve sessiz olanlara, duygularını gösterenlere ve içine kapalı olanlara, herkese açıktı. Hiçbir doktrin kulak verilmeyecek kadar tehlikeli veya imkânsız değildi; hiçbir görüş görmezden gelinmemeliydi. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i, yani Eski Ahit de Yeni Ahit yoluyla hükümsüz kılındığı için Hristiyanlar tarafından okunmazdı. Ama hayır, o da tarihi ve Yahudiler

de kendilerine özgü bir şekilde de olsa Tanrı'nın çocukları sayılmalıydı.

Protestan Hollandalılar artık kendilerini imge saplantılı Katoliklerden mucizeler sayesinde kurtarılmış Yeni Seçilmişler olarak görüyorlardı; nice Golyat'lara karşı nice Davud'lar gibiydiler; Tanrı tarafından gönderilmiş bir lider sayesinde esaretten özgürlüğe geçmişlerdi. Musa kekemeydi; XVI. yüzyılda yaşayan Orange Prensi Willem de Sessiz Willem olarak bilinirdi. Yahudilerle bağlantılı her şeye duyulan hayranlık sayesinde (Utrecht'te İbranice hocası olan Johannes Leusden, cumhuriyetteki İbranice gramer eseri sayısının yılın haftalarından fazla olduğunu söylemiştir) 1621'de Kutsal Topraklar'ın hem Yahudilere hem de İbranice okuyan Hristiyanlara yönelik ilk modern haritası üretilmiş. Bu da haritacı Abraham Goos ile Yahudi ortağı Jacob ben Abraham Zaddik arasındaki dinler arası işbirliğinin ürünüydü; Zaddik hem açıklayıcı metinleri sağlamış hem de Hollandalı, müreffeh bir kentli olarak son derece şık giyimli bir otoportresini ve de baskı veya resim alanındaki ilk altı köşeli Davud Yıldız'larından birini sunmuş.¹²

Boreel'in Templo gibi Yahudilere yakın olma isteği, döneminin başka Hristiyanlarının tersine Yahudilerin din değiştirmesini sağlama misyonundan vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Ama Boreel, amacının Talmud dahil, Yahudilerin metinlerini iyi tanımaktan geçtiğine inanıyordu. Yahudiler onların kutsal metinlerini okuyup anlama zahmetine katlananlara, onları reddedenlere göre daha iyi tepki verirdi. Bu ilke XIII. yüzyılda, Dominikanlar ile Fransiskenler, genelde din değiştirmiş Yahudilerin rehberliğinde aynı amaçla İbranice öğrendiklerinde kanıtlanmıştı. Ama onların

¹² Richard I. Cohen, *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*, Berkeley, 1998, s. 31-2; Michael Zell, *Reframing Rembrandt*, Berkeley, 2002, s. 20. Zell, Jacob'un karısına şiddet uyguladığına dair mahkeme kayıtlarının ışığında, soyadının ona pek uygun olmadığını söyler.

tarzı militandı, hasmaneydi. Yahudilerin gözünü korkutup onları azarlarlardı, ama Adam Boreel ile Hollanda'da eğitim alıp Londra'da bir Yahudi Araştırmaları Koleji kurmak isteyen John Dury gibileri, misyonlarının ana aracı olarak Yahudilerle anlayış ve ilim üzerine kurulu ilişkiler kurmaktan yanaydılar. İkna aracı dostluktu ve ortak çalışmalardan, bazen Hristiyanların beklediğinden daha güçlü, karşılıklı saygı doğuyordu. Tarzdaki bu değişim az şey değildi, çünkü Yahudilerin ilişki kurulabilir, insani yönü bir gerçeklik olarak görülüyordu. Günümüzün en ateşli Amerikan Evanjelik Kiliselerinde (İngiliz-Hollanda Protestanlığının doğrusal teolojik vârisleri) durum hâlâ böyledir.

Zelanda'dan Tapınak dağına giden bir yol vardı. Jacob Judah ile Adam Boreel'in Kudüs konusunda aydınlanmaya ulaşmak için ilerledikleri yollar birbirinden çok farklıydı, ama bir noktada birleşiyorlardı. Binyılcı Boreel Kurtarıcı'nın İkinci Gelişi'nin ve Hristiyanların bin yıllık barışının yakında, hatta 1650'li yıllarda gerçekleşeceğine ve Üçüncü Tapınak'ın inşa edilmesiyle başlayacağına, dolayısıyla Yahudilerin din değiştirmesi şeklindeki nihai engelin ortadan kalkacağına inanıyordu. Jacob Judah'ya göre ise Mesih ilah değil insandı, ama Kudüs'ü kurtaracak, Yahudileri günahlardan arınmış Siyon'a ulaştıracak ve o Tapınağı yeniden inşa edecekti. Dolayısıyla her ikisinin Süleyman'ın prototipinin boyutları, yapısı ve süslemeleri konusunda eksiksiz bilgi sahibi olması gerekliydi. Bu amaçla en iyi bilinen eserleri incelemişler (Tapınak'ın saplantı haline geldiği bu dönemde böyle eserlerden çok vardı): Cizvit Juan Bautista Villalpando'nun yüzyılın başında yayımlanan kitabı ile Leidenli İbranice hocası Constantin L'Empereur'ün eseri (kürsüsü "Yahudilerin Çürütülmesi" amacıyla açılmıştı). Her ikisi de Kitab-ı Mukaddes'ten ve özellikle Hezekiel 40:8'deki arşın tasvirinden* yararlanmış. Flavius Josephus'un *Antiquitates*

* Hezekiel 40:5-16'da Doğu Kapısı bölümünde yer alan ayrıntılı tasvir: "Doğuya bakan kapıya gitti, basamakları çıkıp kapı eşiğini ölç-

Judaicae eserindeki son derece ayrıntılı anlatım da kutsal metinleri tamamlıyordu. Menaşe ben Israel dahil olmak üzere birçok Yahudiyle arkadaş olan L'Empereur, yasalar ve ayinler konusunda II. yüzyıla ait bir derleme olan *Mişna*'nın Tapınak konusundaki daha da ayrıntılı bir yazısının (o dönemde İkinci Tapınak'ın yıkımı anılarda henüz tazeydi) Latince tercümesini yayımlamıştı. Dolayısıyla Boreel ile Templo kitaplarının üzerinde çalışırken bir yandan da hem İbranice bilen Hristiyanların hem de Yahudilerin *Mişna*'yı yüksek sesle okuyabilmesi için sesli harfli bir versiyonunu yaratmışlar (sesli harfleri tespit edip yazmışlar). Bu tür işbirliklerinin Yahudi tarafının Hristiyan meslektaşlarının kendilerine din değiştirtme hedefinden habersiz, saf olduğu ve kurnazca hazırlanmış bir tuzağa düştüğü varsayılır, ama genelde öyle değildi ve Templo ile Boreel örneğinde kesinlikle söz konusu değildi. Hristiyan tarafının, Yahudi inancını benimsemekten çekinse de, Yahudi meslektaşlarının, dolayısıyla da temsil ettikleri insanların haysiyetine ısınmaları da bir o kadar olasıydı.

Buzlar eriyordu. İlmi temaslar bazen sosyal açıdan yakınlık gerektiriyordu. Basel Üniversitesinde İbranice hocası olan Kalvenci teolog Johannes Buxtorf *Synagoga Judaica* eserini hazırlarken Yahudilerle mümkün olduğu kadar çok

tü. Eni bir ölçü değneği kadardı. Bekçi odalarının her birinin uzunluğu ve genişliği bir ölçü değneği kadardı. Odaların arasındaki duvarın kalınlığı beş arşındı. Tapınağa bakan eyvanın kapı eşiği bir ölçü değneği uzunlukta idi. Eyvanı ölçtü; genişliği sekiz arşın, kapı sövelerinin kalınlığı ikişer arşındı. Eyvan tapınağa bakıyordu. Doğu Kapısı'nın her yanında üçer bekçi odası vardı. Hepsisi aynı ölçüdeydi. Odalar arasındaki duvarların ölçüsü de aynıydı. Adam kapının genişliğini ölçtü. Genişliği on, iç girişin genişliği on üç arşındı. Her bekçi odasının önünde bir arşın yüksekliğinde bir duvar vardı. Odalar kare şeklindeydi, kenarları altışar arşındı. Sonra girişleri karşı karşıya olan odaların arka duvarlarının arasını ölçtü; yirmi beş arşındı. Sütunları ölçtü, altmış arşındı. Kapının çevresindeki avlu sütunlara kadar uzanıyordu. Kapı girişinden eyvanın sonuna kadarki uzaklık elli arşındı." -ed.n.

vakit geçirdiği ve hahamlara danışmak amacıyla onları evine getirdiği, *Mişna* ile Talmud'un bazı karmaşık meselelerinde, hatta Targum olarak bilinen Aramice açıklamalar ve yorumlar gibi konularda hararetli tartışmalara girdiği için Basel otoriteleriyle başı derde girmiş. Ortaya çıkan etnografik eserin resmi amacı Yahudilerin sefil körlüğünü ifşa etmek idiye de, neredeyse tüm sayfalarında Buxtorf'un Yahudi örf ve âdetlerine hayranlığı ve hahamların açıklamalarından aldığı zevk *öne çıkar*. Örneğin bebeklere süt emzirilmesi ve çocukların beslenmesi konularında bilgelerin görüşlerini sunarken kendini neredeyse tutamaz. Emziren anneler sütlerinin bol ve besleyici olması için iyi beslenmelidir: "*Çaçam*'lar [bilgelerin öğrencileri] çocukların hızlı büyüyüp güçlü olmaları ve Tanrı'ya hizmet etmeleri için yeterince beslenmelerinin çok önemli olduğuna inanırlar. Tanrı canlıların ihtiyacı olan her şeyi bol miktarda verir. Aynı kadınlar için de söz konusudur. Bir kadın çocuklarını yokluk çekmemelerini sağlayacak derecede beslerse Tanrı'nın yolunda ilerler, dolayısıyla ebediyete erişebilir. Tanrı bunun için ona bir değil de iki meme vermiştir... Haham Abha, bebek süt emerken anlayış da elde etsin diye memelerin kalbe yakın olduğunu söyler."¹⁴ Buxtorf'un Luther'den miras aldığı kin dolu Yahudi nefreti, Yahudilerin insani tarafını keşfedişiyile çatışır. Bazen sırf sıradan rutinlerini gözlemlemek yeterli olabiliyordu. Haham Hasday'nin Şabat hazırlıkları sırasında lahana doğrarkenki hali veya Haham Nahman'ın ("kimse kendini işlere yardımcı olamayacak kadar şık, zengin veya zeki sanmamalıdır" ilkesi doğrultusunda) evde temizlik yapması belli ki samimiyetten doğan durumlardı. Buxtorf bütün o yüce ilkelerine, hatta çalışmasının eleştirel amacına rağmen, Yahudilerin geleneksel ritüellerinden etkilenmiş; örneğin bir ölünün başparmağının bükülüp onunla

¹⁴ Johannes Buxtorf, *Synagoga Judaica (Juden-Schul)*, çev. ve ed. Alain Corre, online, Basel, 1603.

beraber gömülecek olan dua şalı *tsitsit*'in saçaklarıyla, Yüce Tanrı'nın isimlerinden biri olan *Shaddai*'in simgesi olan *şin* harfini oluşturacak şekilde bağlandığını gözlemlemiştir. Böylece Tanrı, merhumu öte dünya yolculuğunda Şeytan'ın tuzaklarından koruyacaktı. Buxtorf'u daha da etkileyen, hahamlara göre insanların hayatla işlerinin bittiğini göstermek için elleri açık öldüğüne, bebeklerin ise yumrukları sıkılı olarak doğduğuna ve hayatın özünü sımsıkı tutup bırakmak istemediklerine dair söyledikleridir.

Amansız muhalif Buxtorf zaman zaman duygulanıp insani yönünü gösterirken bu dönemde, Luther'in Yahudileri gaddar bir şekilde şeytanlaştırmasına rağmen özellikle Protestan ülkelerinde görülen "Yahudi hayranlığı" çok ilginç bir olguydu. Hedef her zamanki gibi Yahudilere toplu olarak din değiştirtmek olabilirdi, ama dostluk ilişkileri gibi bir araca başvurulunca misyon askıya alınıyordu ve Boreel ile Templo arasındaki gibi bazı ilişkilerde işbirliği teolojik zorunlulukları yumuşatıyordu.

Templo ile Boreel'in Templo tarafından muhteşem ziyaretçilerine törenle sunulan kitabının, daha önceki inceleme eserlerine göre (en azından Genel Vali ve Prens Willem açısından) bir avantajı vardı. Eser ilk olarak İspanyolca yazılmış, ama bu önemli ziyaret için Hollandaca tercümesi yapılmış ve yayımlanmıştı.¹⁵ Yakında Latince ve İngilizce dahil olmak üzere beş dile daha tercüme edilecekti. Hem Süleyman'ın Tapınağı hem de MÖ V. yüzyılda dirilen ve Büyük Herod tarafından tamamlanan İkinci Tapınak konusunda en büyük otorite, Templo'ydu. Gördüklerinden ve muhtemelen Templo'nun sunumundan ve işaret değneğinden etkilenen Henrietta Maria, onun çok bilgili olduğunu ve yorumlarında haklı olduğunu görmüş. Templo'nun sonradan iddia ettiğine göre sergisine büyük ilgi gösteren Prens Willem bir ara gösterisine ıssız topraklardaki tapınağın maketini eklemesini

¹⁵ Offenberg, "Jacob Jehudah Leon," s. 99.

önermiş ve daha da önemlisi inşasını finanse edebileceğini söylemiş (Bir süre sonra maket inşa edilmiş, ama vaat edilen desteğin verilmediği anlaşıyor). Şahsen gelip sergiyi gezemeyenler için yayımlanan kitapçık da büyük rağbet görmüştü. Kitabın Hollandaca baskısı, Kitab-ı Mukaddes'e kuşkuyla yaklaşan eski Ortodoks Yahudi Baruch Spinoza'nın bile kütüphanesinde bulunuyordu.

Ama önemli olan kitap değildi. Önemli olan o büyük maketti. Tapınak'ı hayranlıkla görmeye gelen dünyanın en zengin şehrinin ileri gelenleri arasında soylu belediye başkanı Gerard Bicker ile Rembrandt'ın 1642'de müthiş tablosunu tamamlamakta olduğu Arkebüz bölümünün yüzbaşı Frans Banning Cocq da vardı. Venedik'te Andrea Palladio ve Sebastiano Serlio gibi büyük mimarlar tarafından ve onlar için son derece girift mimari maketleri yaratılmış ve sanat eseri, daha doğrusu başyapıt muamelesi görmüşlerdi, ama daha çok zevk erbapları veya mimarların kendileri için yapılmışlardı.¹⁶ Templo'nun maketi aynı zamanda daha büyük kitlelere yönelikti ve Templo elle boyanmış afişlerle reklamını yapmış. Mütevazı evinin bir köşesine sıkıştırdığı altı metreye üç metre boyutlarındaki, Tapınak dağındaki gibi yüksek bir platform üzerine yerleştirilmiş, boyanmış maketi bir harikaydı. Onu görmeye gelen ziyaretçiler büyük kapılardan geçip dış duvarlara doğru (ayakta kalan batı kısmı yüzyıllardan beri Yahudilerin Av ayının dokuzuncu günü ağıt okumaya gittiği yer olarak bilinirdi) yürüdüklerini; oradan Kadınlar Avlusu'na; oradan Rahipler Avlusu'na geçtiklerini hayal edebilirlerdi; sonra da, Templo ile Boreel çatıyı demonte edilebilir tasarladıkları için, Kefaret Günü'nde *hacohen hagadol*, yani başrahipten başka kimse'nin giremeyeceği Kutsalların Kutsalı'na girebilirlerdi.

¹⁶ Helene Rosenau, *Vision of the Temple: The Image of the Temple in Judaism and Christianity*, Londra, 1979; Tessa Morrison, "Shifting Dimensions: The Architectural Model in History," Mark Bury, Michael Ostwald, Peter Downton ve Andrea Mina (ed.), *Homo Faber: Modelling Architecture* (Melbourne, 2007) içinde, s. 142-57.

Bu kadarla da kalmıyordu. Ziyaretçiler, yakında tapınağın de maketiyle zenginleşecek olan sergiyi ücret karşılığı gezdikten sonra ritüel eşyalarının rekonstrüksiyonlarına yönlendirilecekti: Bunların arasında dört boynuzlu kurban töreni sunağı ve ıssız topraklarda kamp kurmuş İsraililerin oymabaskıları vardı. Oymabaskılar çok önemliydi (gerçi her şey önemliydi), çünkü Kayıp Kabilelerin Sambatyon nehrinin ardında sığındıkları yerden çıkıp gelişinin, bin yıllık barış döneminin başlayacağını işaretlerinden biri olduğu biliniyordu. Dolayısıyla da duvarlarda resmedilen Ruben kabilesi ayrıntılı bir şekilde incelenirdi. Kraliçe ile maiyetinin Templo'nun sergisi konusunda ne düşündüğüne dair günümüze hiçbir kayıt ulaşmadıysa da, onlardan kısa süre sonra sergiyi ziyaret edenlerden özellikle Kitab-ı Mukaddes'e bağlı olanların hayranlıklarını ifade ettiği bilinir. John Dury Amsterdam'a en az iki kez daha gelmiş: İlkinde kralın taraftarıymış, 1650'lerde gerçekleşen ikinci ziyaretindeyse Oliver Cromwell'in Devlet Koruyuculuğunun temsilcisiymiş. Bilge arkadaşı Samuel Hartlib'e yazdığı mektupta şöyle yazar: "Buradaki dikkate değer, nadir bulunur ve antika eserler arasında gördüğüm bu parçanın eşi benzeri yok."¹⁷

Yahudiler, Hollanda Cumhuriyeti'ne varışlarından birkaç kuşak sonra, kendilerini güvende hissedip çoğu da refaha erdiğinde Orange Prensi'nin sinagoglarını ziyaret edip cemaatin ileri gelenleri tarafından karşılanmasının, bir kraliçe ile genç bir prensin bir Sefarad haham-hoca rehberliğinde Süleyman'ın Tapınağı'nı gezmesinin dünyanın en doğal şeyleri olduğuna inanmaya karar verdiler. Yahudilerle Hollandalılar arasında uyum yaşanacağı ilahi olarak belirlenmişti. Her iki ulusun da kuruluş destanları putperest tiranlardan kurtuluşu içeriyordu; her iki ulus da Tanrı tarafından seçildiğine inanıyordu, mucizevi özgürlük ve kefaret tarihleri Yüce Tan-

¹⁷ Hartlib Papers (Sheffield Üniversitesi online kaynaklar), 3/3/12A 33B, 1646.

rı'nın özel planları dahilindeydi. Yahudilerin ahit ve teselli tarihinde Hollanda Cumhuriyeti zulüm okyanusunda daima kurtuluşu temsil etmişti. Amsterdam "*Ha-Makom*"du, Yahudilerin bir bulut sütunu veya ateş sütunu gibi, ilahi bir el tarafından yönlendirildiği "Yer"di, kendilerini nihayet güvende hissedebilecekleri yerdi. Böylece pitoresk anlardan ve örnek karakterlerden (çoban rolündeki haham; baş döndürücü güzellikte bir Yahudi kadını; gizli hayatlarından sıyrılıp çıkan Yahudiler) oluşan bir geliş destanı kuşaktan kuşağa aktarıldı ve XVII. yüzyıl sonlarında üretken şair-tarihçi Daniel Levi de Barrios tarafından kanonik haline kavuşturuldu.¹⁸ Üç kuruluş hikâyesinin de gerçek yönleri vardı, ama asıl değerli olan, şiirsel nakışlarıydı.

İlk hahamın Musa olması lazımdı tabii: Moses Uriel Halevi, Hollanda'nın Groningen eyaletinin kuzey sınırının Alman tarafında, Emden limanında yaşardı. Emden, Fransa'daki Saint Jean-de-Luz, Rouen ve Hamburg'un yanı sıra, kripto Yahudilerin Portekiz'den ve İspanya'dan kaçtıklarında sığındıkları yerlerden biriydi. Fırtınayla rotasından sapan bir gemi Emden'e yanaşıp Yeni Hristiyanlar burada karaya çıktıklarında Halevi onların hayatlarını Yahudi olarak, açıkça sürdürmek istediklerini gördüğünde onlara Amsterdam'da inançlarını gizlice yaşayan bir cemaat olduğundan söz etmiş ve gidip dindaşlarıyla bir araya gelmelerini söylemiş. Böylece ilk yerleşimlerin tohumu atılmış ve Moses de müritlerini izleyip Amstel'e ulaşmış. Ama belgesel kayıtlarda efsanelere göre daha sıradan, daha sefil bir hikâye anlatılır. Moses Uriel Halevi Amsterdam mahkeme kayıtlarında bir peygamber, bir kurtarıcı olarak değil de zanlı olarak yer alır, hem çalıntı mal satmaktan hem de Phillips Joosten takma adı altında yasadışı sünnet gerçekleştirmekten tutuklanmıştır. Moses/Phillips hapisanede sorgulanırken gizli olarak Yahudi ritüelleri gerçekleştirdiğini, koşer et kesip sattığını itiraf etmiş. Ama

¹⁸ Bodian, s. 22-5.

bu itiraf onun muhtemelen korktuğu gibi daha ciddi şekilde cezalandırılmasına veya şehirden sürülmesine neden olmamış. Yasanın lafzının bu kadar esnek bir şekilde uygulanması çok şaşırtıcı ise de, 1590'larda ve XVII. yüzyıl başlarında Yahudiliklerini gizlice yaşayan bu küçük Yeni Hristiyan cemaati için umut verici olmuş. Cezası ertelenen Moses Uriel Halevi de yeni yeni ortaya çıkan bu cemaatin lideri olmuş. 1612'de ilk sinagog açıldığında Şabat okumalarında kullanılan onun şahsi *Sefer Tora'sı*ymış.

Kuruluş mitinin ikinci kahramanı, kardeşiyle birlikte Portekiz'den Amsterdam'a gönderilen Maria Nunes'ti. Hikâyeye göre yolculukları sırasında gemileri İngiliz korsanları tarafından kaçırılmış. İngiltere'ye götürülen bu esmer güzeli, güzelliğiyle baş döndürüyordu. Adı verilmeyen bir asil ona o kadar vurulmuş ki karısı olması için ona yalvarmış. Ama Maria Nunes süslü püslü kıyafetlere aldanacak biri değildi. Mükemmel sonelere ve yakarış dolu madrigallere direnmiş. Güzeli bir hanımın merhametsiz olması gerekirdi tabii, ama bu hanım egzotikti. Kraliçe Elizabeth'ten bile bu birleşmeye yardımcı olması istenmiş. Kraliçe, etkileyici bulduğu Maria'yı kraliyet arabasıyla gezdirmiş ve ondan İngiltere'de kalmasını istemiş. Ama kadın yalvarmalara da emirlere de kulaklarını tıkamış. Çünkü onun için atalarının dini, düşes yapılmasından daha değerliydi. İngiltere'nin dalkavukluklarına sırtını dönen Maria, Hollanda'ya gitmek üzere yine gemiye binmiş ve Sefarad nişanlısıyla evlenmiş. Kraliyet gezintileri ve asil delikanlılar bir yana, bu hikâye de tamamıyla mitolojik değildi, çünkü kraliçenin *Marrano* bir hekimi vardı ve böyle bir kadını onunla tanıştırmış olabilir, ama Yahudi tarihinde sıklıkla olduğu üzere, hakikat masallardan çok daha ilgi çekicidir.

Maria'nın anne babası Engizisyoncular tarafından tutuklanmış. Maria da benzer bir kadere mahkûm olmamak için erkek kılığına girmiş, hatta İngilizler tarafından yakalanıp gemiden indirildiğinde de sakalı bitmemiş bir delikanlı gö-

rünümündeymiş. Maria Nunes gerçekten yaşamış; 1598'de Amsterdam'da kendi gibi *Marrano* olan Manuel Lopes Homem'le olan gizli evliliği de gerçektir ve belgelenmiştir. Ama masal açısından uygun olmayan şey, kocasının 1612'de Lizbon'a dönmüş olması ve bu arada Engizisyonun coşkulu bir destekçisi haline gelen Kral IV. Felipe'nin huzuruna çıkmış olmasıdır; dolayısıyla Homem'in bir daha Hollanda'ya ve güzel karısına dönmemiş olması muhtemeldir.¹⁹

Bir de kazara ifşa anı vardı. Amsterdam'da gizli Katolik cemaatlerini bulmak için devriye gezen bir *schout*, yani şehir yöneticilerinden biri, bir oda dolusu dua eden adamlarla karşılaşmış. Ama o gün Kefaret Günü'ymüş ve adamlar da Katolik değil Yahudiymiş; dolayısıyla herkes rahatlamış. *Schout*'un Yahudilere duanıza devam edebilirsiniz, ama İsrail Tanrı'sına asil Amsterdam şehri ile mükemmel ve iyiliksever valilerin esenliği için de dua etmeyi unutmayın dediği anlatılır. İlk göçmenlerden biri olan, sonradan Jacob Tirado olarak bilinen Manuel Rodrigues Vega da öne çıkıp Hollandalıların hoşgörüsünün adilliği ve ekonomik faydaları üzerine konuşmaya başlamış. Bu hikâye gerçek olsun veya olmasın, Tirado da gerçekten yaşamış birisidir.

Bütün bu romantik geliş hikâyelerinde çoğulculuk kendini gösterir, çünkü dünyanın gidiş gelişlerine ve dillerine açık iki ulus karşı karşıya gelir. Dünyada bir tek Hollanda'da herkesçe bilinen bir gerçek, tüccar Cornelis Pieterszoon Hooft tarafından ifade edilmiş: "Tanrı'nın lütfu sayesinde ağırlıklı olarak ticaret ve gemicilik sayesinde varolan bu toprakların ve özellikle bu şehrin doğası, insanlar arasında dostluğun olmasını gerektirir."²⁰ Dünyayı dolaşan Yahudiler de kazanç ile konukseverlik arasındaki bu uyuma nihayet dahil olabilecekti.

Bir de fanatiklerin elinden acı çekmek gibi ortak bir deneyimleri de söz konusuydu. Yahudilerin de, Protestan Hol-

¹⁹ A.g.e., s. 23.

²⁰ Melnick, s. 13.

landalıların da Engizisyon anıları efsane değildi. Hollandalıların İspanya'ya karşı isyanının çağdaş anlatımlarına eşlik eden oyma baskılarda da, yeniden Yahudi olan Yeni Hristiyanların yazılı tarihlerinde de tarihsel belleklere kazınmış yakılma sahneleri yer alıyordu. Her iki ulus da zalimliğe kurban gitmiş şehitlerinin kültüne önem veriyordu ve her ikisinde de kuşaklar boyu çocuklara anlatılan hikâyelerle aşına hale gelen bir karakter bolluğu vardı. 1612'de yayımlanan Dordrecht Şehitler Kitabı Yahudi tarihinin Makabeler kitaplarıyla başlayan şehit anlatımlarıyla ve Birinci Haçlı Seferi'yle başlayan kendini yakma hikâyeleriyle, örneğin masum kadınlara ve çocuklara uygulanan korkunç işkencelerin ayrıntılı anlatımı açısından çok çarpıcı benzerlikler sergiler. Amsterdam'da İspanyolca ve İbranice basılmış bir dua kitabında *yizkor* adlı ağırbaşlı anma duası, İberya'da canlı canlı yakılan aile üyelerinin anısını kapsayacak şekilde uyarlanmıştı; bu dua günümüzde de Holokost'un kurbanları için tutulan yası da kapsar. Ama Amsterdam duası keskin bir intikam arzusu da içerir: "Güçlü koluyla düşmanlarından kânının intikamını alsın ve hasmına hak ettiklerini yapsın."²¹ Hollandalılar bu tutumu da kolaylıkla anlayabilirdi. Yazar P. C. Hoof't'un karısının büyükannesi "Antwerp'teki İspanyol Hiddeti"nin kanlı anlatımının kurbanlarından biridir; bu eserin de, özgür Hollandalıların ilk kuşağının zihniyetini şekillendiren başka yazarların da sayfaları, tecavüze uğrayan kadınlarla ve kazığa geçirilmiş bebeklerle doludur.

Dolayısıyla büyük hukukçu Hugo Grotius (*De Rebus Belgicus [Belçika Üzerine]* adlı eseri bu işkence ve kurtuluş tarihine katkıda bulunmuştur) 1598'de, dinlerini sorgulayan Engizisyon'dan kaçmak için Amsterdam'ı "bütün diğer şehirlere

²¹ Hollanda anlatımlarıyla Yahudi-İsraililer arasındaki analogiler konusunda bkz. Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Londra, 1987, s. 82 vd; Sefaradların şehit anlatımları konusunda da bkz. Bodian, s. 80-1.

tercih ederek" buraya gelen Portekizlilerden açıkça söz ettiğinde bu, sıradan bir olay değildi. Kendini toplu olarak tanımlama amaçlı bu anlatımlarda zalimlik daima putperestliğin, yani Tanrı'nın saf kelamına itaat yerine imgelere köle olmanın sonucu olarak algılanırdı. İsyanları 1566'da, Flandre'de boyalı imgelerinin yok edilmesiyle başlayan ve cumhuriyet içerisindeki kiliselerinin duvarlarını beyaza boyamak zorunda kalan Protestan Hollandalılar için Katoliklik hafiften Hristiyanlaşmış bir putperestlik türüydü. "Putperestler diyarı" da, Amsterdam'ın Sefarad Yahudilerinin İspanya'ya dönmek hatta sırf oraya yolculuk yapmak isteyenleri uyar-mak için kullandığı terimdi.

Ama bütün bunlar hoşgörü ilkesinin tam anlamıyla uygulandığı anlamına gelmiyordu.²² 1578'de Hollanda'nın yedi eyaletini İspanya'ya karşı bir araya getiren Utrecht Birliği'nin XIII. Maddesi cumhuriyetin "vicdan özgürlüğü"nü korumasını öngörüyordu, ama bununla muhalif Hristiyanların kastedildiğine inanılırdı. Ayrıca 1590'larda Amsterdam'a gelen ilk aileler görünüşte (Yeni) Hristiyan'dı; dolayısıyla ilk yıllarda gizli bir hayat sürerler, Vlooienburg'daki bazı evlerden başka yerlerde ibadet etmezler ve "Phillips Joosten" gibi Hollandalı takma adlar edinirler veya Portekiz'de kullandıkları vaftiz adlarını muhafaza ederlerdi. Amsterdam'ın Yahudi göçmenleri kabul etmekte gösterdiği isteksizlik Hollanda'daki başka şehirlerin onları ağırlamaya hazır olduklarını ilan etmelerine neden oldu (1604'te Alkmaar, 1605'te Haarlem ve 1610'da Rotterdam). Bu şehirlerin belediye meclis üyelerinin aklından geçeni, apaçık ekonomik pragmatizmden başka

²² Jonathan I. Israel, "The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic," C. Berkvens-Stevelinck, Jonathan I. Israel ve J. H. M. Posthumus Meyjes (ed.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997) içinde, s. 3-36; Miriam Bodian, "The Portuguese of Amsterdam and the Status of Christians," Elisheva Carlebach ve Jacob J. Schachter (ed.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations: In Honor of David Berger* (Leiden, 2012) içinde, s. 340-2.

bir şey değildi. Rotterdam belediye meclisi üyeleri "Portekiz Ulusu'ndan tüccarları bu şehre gelip burada yaşamaya davet etmenin, ticareti geliştirmek amacıyla onlara bazı ayrıcalık ve özgürlükleri tanımanın ne kadar faydalı olduğunu" söylemekten çekinmemiş.²³ İspanya'dan ve Portekiz'den ayrılan Yahudiler, Batı Afrika'dan Hindistan'a ve Brezilya'ya kadar, tam da Hollandalıların rekabet etmek istediği ticaret imparatorluklarıyla eşi görülmemiş derecede aşınaydılar. Ayrıca söz konusu dilleri de biliyorlardı ve İberya'yla da hâlâ temas halindeydiler. Manuel Rodriguez Vega Hollanda'ya geldiğinde beraberinde ipek üretimi ve şeker ithalatı konusunda deneyimini getirmiş, ayrıca kardeşleri Antwerp, Rouen, Amsterdam, Brezilya ve Gine'ye yerleşmişti ve Emden, Venedik, Fas ve Danzig'de de tanıdıkları varmış.²⁴

Yahudilerin amansız düşmanı II. Felipe'nin ölümü baskının biraz azalmasını sağladı. 1601'de III. Felipe'nin başvekili Lerma Dükü, 170.000 *cruzado* gibi devasa bir miktar ödeyebilen Yeni Hristiyanlara ülkeden göç etme imkânı tanıdı. Hollanda Cumhuriyeti ile İspanya arasında 1609'da imzalanan ve on iki yıl süren barış antlaşması daha etkili bir dönüm noktası teşkil etti. Hollanda'daki Sefarad toplumu da işte bu dönemde oluşmaya başladı. "Portekiz ulusu" olarak bilinen Yahudilerin İspanya ile Hollanda arasında gidip gelmesi mümkün olduğundan yüzlerce Yeni Hristiyan aile bu durumu fırsat bilip Amsterdam'a gittiler ve orada hayatlarını açık bir şekilde Yahudi olarak sürdürdüler. 1620'ye geldiğinde Vlooienburg'da ve kuzeydeki Sint Anthonisbreestraat Sokağında (daha sonraları Jodenbreestraat yani Yahudi

²³ Henrietta de Bruyn Kops, *A Spirited Exchange: The Wine and Brandy Trade Between France and the Dutch Republic in the Atlantic Framework, 1600-1650*, Leiden, 2007, s. 254.

²⁴ Jessica Vance Roitman, *The Same but Different? Inter-cultural Trade and the Sephardim 1595-1640*, Leiden, 2011, s. 252 vd. Roitman Sefarad ticaret ağlarının sanıldığı kadar içkaynaklı ve dışlayıcı olmadığını ve sıklıkla Sefarad cemaatinin dışında ortaklıklara da bağlı olduğunu savunurken bence ikna edicidir.

Sokağı olarak bilinecekti) yaşayan Yahudilerin sayısı bin kadar olmalıydı. 1640'ta ise iki bin kadar Sefarad ile Almanca ve Lehçe konuşulan bölgelerden gelmiş bin kadar yoksul Aşkenaz vardı.

Ancak Hollanda'nın başka şehirlerinin yurttaşları gibi Amsterdamlılar da savaştan doğmuş cumhuriyetlerinden ne istediklerinden ziyade ne istemediklerinden emindiler, o da İspanyol Katoliklerin tehditleriydi. Yeni cumhuriyetlerin özgürlüğü sıklıkla tartışma konusu haline gelir, çünkü yurttaşlar "O savaşın nedeni neydi?" sorusuna cevap bulmaya çalışırlar. Hollanda'da, devletin (Katolik olsun, Kalvenci olsun) yurttaşlara din dayatmaması ve yasaklamaması gerektiğine inanan liberal hümanistler ile Reform Kilisesinin devlet dini olarak tesis edilmesini isteyenler arasında uzun, amansız ve sonuçsuz kalan bir tartışma yaşandı. Katı Kalvenci parti 1618'de zafer kazanıp "Remonstrantları" iktidardan indirdiyse ve liderleri Oldenbarneveld'i idam ettiyse de, zaferleri dinsel tekelleri, kurumları da hâkimiyetleri altına almalarına yetmedi. En büyük engel, İspanyolların merkeziyetçi otokrasisine karşı isyanın da temelinde yatan, yerel olanın egemenliğine beslenen tutkulu bağlılıktı. Ama Kalvenciliğin retorik gücü her Pazar günü vaiz kürsülerinden yağmaya devam ediyordu ve Abrahame Coster'in *Historie der Joden* [Yahudilerin Tarihi] eseri gibi kitaplar, sinagogları hoşgörü gösterilmesini engellemenin bir yolu olarak Yahudilerin hatalarının ve İncil'e ettikleri hakaretlerin uzun listesini tekrar tekrar sunuyordu. Hoşgörü gibi korkunç bir durum engellenemediği takdirde, diyordu en katı vaizler, bu kâfir yerlerdeki faaliyetler en azından sadece Kitab-ı Mukaddes'in okunmasıyla sınırlanmalıydı.

Reform Kilisesinin hasmane tavrı, gelen Yahudilerin, himaye altında olmalarını sağlayacak bir emirname olarak işlev görebilecek resmi bir beyandan ziyade fili müsamaha ile karşılaşacakları anlamına geliyordu. Yahudilerin Hollanda Hristiyan milletler topluluğundaki hayatı kademeli olarak

gelişmiştir ve ev sahipleri sıklıkla şüpheli davranmış veya sözünden geri dönmüştür. Ama Avrupa'daki diğer alternatifler göz önüne alındığında Yahudiler bu kadarına da razıydı. Görmezden gelinme bile bir iyi niyet şekli sayılırdı. 1614 yılında Amsterdam'da Yahudiler Vlooienburg'daki ilk sinagoglarında saklanmadan ibadetlerini yapabiliyorlardı. Öte yandan 1614'te Frankfurt'ta, zencefilli kurabiye üreten ve kendinden "Yeni Haman" diye söz eden Vincent Fettmilch'in liderliğindeki, meslektaşlarından oluşan bir grup *Judengasse*'ye [Yahudi Sokağı] ve sinagoguna saldırmış, müminlerin bazılarını öldürmüş ve Yahudilerin toplu kaçışına neden olmuş. Alman dünyasının birçok yerinde Alman Protestanlar, Yahudileri şeytan olarak tarif eden Martin Luther'in bu amansız Yahudi nefretini paylaşıyordu. Halbuki Amsterdam'da Yahudileri katleden düşmanları tiyatronun kötü adam klişesi haline gelmişti. Jacob Revius'un ve Johannes Serwouter'in birçok tiyatro eserinde sahnede Haman yer alırdı, haindi ve katildi, Hollanda isyanının kötü adamı Alva Dükü'nün bir başka versiyonuydu. Düşmanlığın ve ötekileştirmenin yerini, genel anlamda da olsa benzerlikler ve merak almıştı.

Hoşgörölü olanlarla sofular arasındaki çıkmaza rağmen, Hollanda yönetici sınıfından insanların Yahudilerle ilgili söyledikleri, Hristiyan idareciler tarafından hemen hiç söylenmezdi. Hugo Grotius, Engizisyon'dan kaçan Yahudiler kendilerine sığınak olarak Amsterdam'ı seçtiğine göre, burada gizlenmeden yaşamalarına izin vermek gerektiğini ilan etmişti. Grotius'un hocası Franciscus Junius olarak bilinen Kalvenci teolog François du Jon'du ve ailesi fanatiklerden dolayı büyük eziyet çekmişti. Babası Katolik bir militan tarafından öldürülmüştü ve Junius, Sessiz Willem tarafından rahipliğe atandıktan hemen sonra Willem Delft'teki Prinsenhof sarayının merdivenlerinde yine Katolik bir katil tarafından öldürülmüştü. Bu durumda Junius'un "hiçbir insan Tanrı'nın lütfu olan dininden veya inancından dolayı öldürülme-

melidir, bütün insanlar kardeşir" demesi şaşırtıcı değildi. Junius tutuklanmamak için sürekli kaçarak, göçebe olarak geçirdiği yıllardan sonra Leiden Üniversitesinde hoşgörölü hümanizmin yol göstericisi haline gelmişti. En ünlü öğrencisi olan Grotius 1615-1619 arasında yazdığı "Remonstrance" [Protesto] yönetim tarafından resmen benimsenmediyse de hümanist hoşgörölünün dilini temsil ediyordu. Grotius'a göre tüm insanlar "doğal bir toplum" oluşturunuyordu ve Yahudiler de onlara dahildi, çünkü ataları "bedenen İsa'nın soyundan gelen" insanlardı. Grotius ayrıca Yahudilerin tarih boyunca gördüğü kötü muameleleri de ele almış. "Birçok yerde kendilerine kötü davranıldığı bilinir. Yahudiler aşağılanır, onlara sataşılır, itilip kakılırlar ve bu işler otoritelerin müsamahasıyla, hatta onay vermesiyle gerçekleşir." Grotius'un kendi de kadim önyargılardan tamamıyla yoksun değildi. Yahudilere empati hissedilmesi için çağrıda bulunurken, bir yandan da Yahudilerin Hollanda Cumhuriyeti'ne kabul edilmiş olmasına hayıflanırmış ve herkesçe kabul gören bir gerçekmiş gibi, Yahudilerin Hıristiyanlara zarar verdiğinin bilindiğini söylemiş (Yahudilerin sonradan kindar olmasının kuşaklar boyunca gördükleri kötü muamelenin sonucu olduğu düşüncesi, kendilerini resmen Yahudi yanlısı olarak görenlerin bile modern kanonun standart metni haline gelecekti). Grotius'un kendi iyi niyetli bir şekilde, Yahudilerin antisosyal tavırlarının altında mecbur bırakıldıkları hayat şartlarının ve tefeciliğin yattığını söylemiştir. Dolayısıyla çözümün sosyal ve siyasi olması gerekiyordu. "Yahudilerin yaşadıkları yerlerde hayatlarını özgürce sürdürmelerine, serbestçe ticaret yapmalarına, iş dünyasında çalışmalarına, üretimde bulunmalarına, diğer yurttaşlarla aynı özgürlüklere, muafiyetlere ve ayrıcalıklara sahip olmalarına izin verilmeli, özel vergilere ve haraçlara tabi tutulmamalıdır." Ama Grotius hemen ardından her zamanki kısıtlamaları da öne sürmüştür. Sayılara sınır konmalıydı, yoksa Hollanda Yahudilerle dolup taşacaktı: Bu sınır çoğu kentte iki yüz aile olmalıydı, Ams-

terdam'da üç yüz aile olabilirdi. Ama Grotius'un Yahudilerin dinlerini gizlenmeden yaşayabilmeleri konusundaki düşünceleri kesindi. Onu yasaklamak veya daha koyu dindar Reformcuların savunduğu gibi ibadetlerini Kitab-ı Mukaddes'i okumakla sınırlandırmak, Yahudileri ya Yeni Hristiyanlar olarak dürüst olmayan, ikili bir hayat sürmeye veya Yahudilik sayılamayacak, sulandırılmış bir Yahudiliği kabullenmeye mahkûm etmek demektir.

Bazıları daha da ileri gitmiştir. Amsterdam Athenaeum'unda hoca olan Caspar van Baerle, Menaşe ben Israel'in kitabı *De creatione problemata* [*Yaratılış Meselesi Üzerine*] için yazdığı önsözde özellikle âlimler arasında dinler arası dostluk ilkesini ele alırken heyecan verici bir sonuca varmıştır. Van Baerle'nin beyanı, özellikle de bu sonu gelmez, acımasız dinsel savaşlar çağında, dinsel çoğulculuğa çok yaklaşmıştır. "Tanrı'ya ibadet etmek herkese açıktır. Dindar olmak bizce tek bir döneme veya tek bir halka özgü değildir. Aramızda böyle konularda farklı anlayışlar olsa da, Tanrı'nın huzurunda dost olalım. Bilgili bir zihin her yerde kendi ışığı doğrultusunda takdir görsün. Benim inancımın toplamı budur. Buna inan Menaşe! Ben nasıl İsa'nın oğluysam sen de İbrahim'in oğlusun."²⁵

Van Baerle'nin bu konuksever yaklaşımı ve beraberinde getirdiği inançların eşit olduğuna dair tezi çok geçmeden kıyamet kopmasına neden oldu. Amsterdam'ı yöneten, görmüş geçirmiş para adamlarına göre sevgi dolu kardeşlik beyanları güzeldi tabii, ama çok ileri gidildiği takdirde iş dünyası için ilkeler arası bir savaştan daha elverişli olan zımnî *modus vivendi*'yi bozma riskini taşıyordu. Vaizlerin içlerini döküp rahatlamasına izin vermek, onay verir gibi görünmek,

²⁵ Menaşe ben Israel, *De Problema Creatione XXX* (*Thirty Problems of Creation*) (Amsterdam, 1635); Caspar Barlaeus'un önsöz niteliğinde şiirleri; F. Blok, "Caspar Barlaeus en de Joden: De Geschiedenis van een epigram," *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 58: 1 (1977), s. 85-108.

sonra da söylenilenleri duymazdan gelmek çok daha iyiydi. Yahudilerin haklarını sınırlamak için önlemler alınabilirdi, nasıl olsa hiçbir katı bir şekilde uygulanmayacaktı. Kimse hafiye Engizisyonun Hollanda versiyonunu oluşturmak üzere değildi.

Bu mülayim ikiyüzlülük sayesinde Amsterdam'daki ilk sinagog kuruldu. 1612'de Beit Jacob cemaati Houtgracht'ta, sinagog olarak kullanılmak üzere büyük bir ev inşa etmek için izin istedi. Ama bu hatalı bir yaklaşımdı. Pazar günü dehşete kapılmış vaizler kürsülerden öfkelerini kustu. Belediye meclisi ortalığı sakinleştirmek için bir yandan erdemli Hıristiyan pozunu takındı, diğer yandan olanlara kızmış gibi davranmanın ardında bir çıkış yolu araştırdı. Yahudiler böyle bir mülkü satın alamıyorlar mıydı? O halde sahte bir satıcıdan kiralamaları lazımdı. Yahudilerin küstahlığının uyandırdığı öfke yatışmayınca belediye meclisi yine abartılı bir şekilde küplere binmiş gibi davrandı ve söz konusu yapının kiliselerde kabul görenler dışında başka hiçbir tören için kullanılamayacağını kesinkes ilan etti. Bu kural ihlal edildiği takdirde ceza olarak yapı yıkılacaktı.

Ancak bu tepkinin boş sözlerden ibaret olduğunu haber alan Beit Jacob cemaatinin ileri gelenleri yılmadılar. İnşaatı devam edildi ve söz konusu yapının bir sinagog olduğu besbelliydi, çünkü bu işle görevlendirilen marangoz Hans Gerritszoon'a cumadan cumartesi akşamına kadar hizmetlerine ihtiyaç duyulmayacağı söylenmiş. Ama Hıristiyanların duyarlılıklarını yaralamamak için pazar günleri de işe gelmemesi söylenmiş. Hans Gerritszoon işini kolayca tamamladı ve Amsterdam'ın ilk sinagogu planlanan tarihte açıldı ve yirmi yedi yıl boyunca ayinlere ev sahipliği yaptı. Kurallar ihlal edildiği için cezalandırılacağına dair hiçbir zaman en ufak bir tehdit olmadı. Hıristiyan Avrupa'nın büyük kısmının karşılıklı olarak birbirini yok etmeyi savunan doktrinlerle paramparça olduğu bir dönemde görmezlikten gelme yoluyla yönetim çok da yanlış bir şey değildi.

Aradan iki yıl geçti ve Yahudilerin mülk sahibi olmasına itirazlar biraz daha hafifledi. Mezarlık için toprak alma süreci herhangi bir ihtilafa neden olmadı. Yahudilikte mezarlıkların şehir surlarının dışında olması öngörülürdü, Hollandalıların da onları surların içinde istemeyeceği kesindi. İlk mezarlık Amsterdam'ın 48 kilometre kadar dışındaydı. Vlooienburg'un 5 kilometre kadar dışında, Ouderkerk'te bir arazi satın alındı, izinleri elde edildi ve mezarlık 1614'te açıldı. Yahudiler Amsterdam'da, ev sahiplerini fazla gücendirmeden yavaş yavaş kendilerine bir yaşam alanı kuruyorlardı. Daha sonra Yahudi yöneticileri, Amstel'de (bir dereceye kadar) sessiz bir hayat sürme kuralları doğrultusunda, halkı nikâh vesilesiyle gürültülü geçit törenleri, *Purim* karnavalının neşesi ve *Simçat Tevrat*, yani Yasanın Sevinci bayramında *Sefer Torâ*'sıyla yapılan geleneksel sokak dansları konusunda uyardı. Hollanda'da Yahudi olmak, ağırbaşlı davranma konusunda en azından çaba göstermeyi gerektiriyordu.

Deneme dönemi başarılı geçtiğinden, barış antlaşması sırasında başlayan göç sürecinde gemiler dolusu *Marraño*'ların gelişi herhangi bir husumete yol açmadı. 1619'da Hollanda Eyaletleri (eyalet yönetimi) ve Genel Meclisi (cumhuriyetin yasama organı) kendilerine yakışanı yapıp Yahudilerle ilgili meselelerin sorumluluğunu sayısız yerel belediye meclisine devretme kararı aldı. Üç yıl önce Amsterdam Yahudilerin *poorterschap*, yani yurttaşlık statüsü için başvurmasına ve onu almasına izin vermişti: Böyle bir şey, Hristiyan Avrupa'daki Yahudilerin tarihinde ilk defa gerçekleşiyordu.

Ancak büyük önem taşıyan bu izin, Amsterdamlı Yahudileri Hristiyan yurttaşlarla eşit kılmadı, çünkü Hollandalıların geri kalan kısmının tersine, Yahudilerin yurttaşlığı otomatik olarak çocuklarına geçemezdi, her kuşak tekrar başvurmak zorundaydılar. İyi hal şartıyla da olsa, yine de eşitlik söz konusuydu. Bu arada 1616 tarihli bir düzenleme, söylemekten kaçındıklarıyla, Amsterdam'da (veya Hollanda Cumhuriyeti'nin herhangi bir yerinde) yaşayacak kadar şanslı olan Ya-

hudilerin hayatını değiştirdi. Bundan sonra Yahudiler şehrin belirli bir mahallesine kapatılmayacaktı. Aslında Hollanda Eyaletleri yönetiminin her kentin kendi düzenlemelerini yürürlüğe sokma hakkına müdahalede bulunduğu iki konu vardı sadece: Bu tür *getto*'ların oluşturulması ve onur kırıcı giysi farklılıkları. Yahudilerin nerede yaşadığı ve herkesin önünde nasıl göründükleri gibi meseleler önemsiz değildi. Korkunç ayrımcılıklar ve kentsel mahpusluklar Yahudilerin nezaketi hak etmediği, bunda âciz oldukları duygusunu pekiştirmeye büyük katkıda bulunmuştu. Düzenleme geleneksel ortaçağ tehditlerinden ve uyarılarından tamamıyla yoksun değildi tabii, öfkeli Kalvenci ruhban sınıfının ısrarı üzerine bunlardan da bir miktar vardı. Yahudiler Hristiyan dinini yazılı veya sözlü olarak aşağılamaktan ve tahkir etmekten kaçınmalıydı (Bu uyarı sadece formalite icabı yapılmıyordu, Engizisyonun acı deneyimine tepki olarak Hristiyanlık karşıtı bir eleştiri geleneği doğmuştu). Hristiyanların din değiştirmesini sağlamaya çalışmamalı, onlarla cinsel ilişkiye girmekten kaçınmalıydılar. Ama her iki yasak da görmezden gelindi. Bazı Hristiyan hizmetçilerin Yahudi işverenleriyle evlenebilmek için Yahudiliğe geçtiği bilinir. Asıl ilginç olanı, İspanya prensesi Maria'nın Dominik günah çıkartma rahibi Vicente Rocamora'nın İshak Ysrael Rocamora'ya dönüşüp Sefarad Toura ailesinin kızıyla evlenmiş olmasıdır; geçimini hekimlikle kazanmış, oğulları da onun izinden gitmiş.²⁶ Hristiyanlarla cinsel ilişkide bulunma yasağının da çok iyimser düşüncelerle kararlaştırıldığı belliydi. Genç olsun, yaşlı olsun, Yahudi erkekler hizmetkârlarıyla yatıp kalktıkları için sürekli olarak *ma'amad*'a, yani yönetim kurullarına şikâyet edilirdi, ama aldıkları ceza azar işitmenin ötesine geçmezdi. Ama şehir mahkemelerine Yahudilerden hamile kaldıklarını iddia edip onlardan nafaka isteyen hizmetkârlar da başvurmuş. Genelev ziyaretleri o kadar sıradan hale gelmiş ki

²⁶ Swetchinsky, s. 235.

(örneğin 15 yaşındaki Abraham Pessoa ile Gabriel Henriques iki hayat kadınıyla birlikte yarı çıplak halde yakalanmış) ce-maat olsa olsa gözlerini devirerek tepki verir olmuş ve *ma'a-mad*'ın verdiği ceza ile yetinilmiş.

Peki, Yahudiler ile Hristiyanlar Amsterdam'ın sokaklarında ortak bir yaşam mı sürdürdüler? Özellikle geçim kaynaklarında ayrı alanlar tespit etmek mümkündür. 1632'de, düşük ücretler ve düşük fiyatlı rekabet konusundaki protestolara cevaben ve böyle protestoların Almanya'da felaket sonuçlara yol açtığı göz önüne alınarak, loncalar halinde organize olmuş tüm ticaret ve zanaat dalları Hollandalı Yahudilerden arındırıldı. Bu durumda Yahudiler Hollanda'nın çalışan nüfusunun mesleklerinin çoğundan dışlanmış oldu. Batavya Cumhuriyeti 1790'larda loncaları feshedene kadar Yahudiler fırıncı, terzi, hatta kadın terzi olarak çalışamayacaktı. Ama tabii bazı istisnalar söz konusuydu. Hristiyan nüfus Yahudi edebiyatına ve her türden Kitab-ı Mukaddes'e o kadar rağbet gösteriyordu ki ve Yahudi baskıcı-yayımcılar bu talebi o kadar etkin bir şekilde karşılıyordu ki (büyük baskıcı Joseph Athias birkaç saat içinde bir Kitab-ı Mukaddes imal edebileceğini iddia edermiş) Yahudi olmayanların gözde Yahudisi Menaşe ben Israel başta olmak üzere Yahudilerin bu meslekte çalışmasına izin verilirdi. Ve tabii Hollanda Cumhuriyeti, başka yerlerdeki Hristiyan toplumlarında da olduğu üzere, Yahudi hekimler için her türlü kuralı ihlal etmeye hazırdı. Genel Vali Maurits'in amansız bir Kalvenci olmasına rağmen, 1625'te ölüm döşeğindeyken, başında eskiden Yeni Hristiyan olan Yahudi hekim Joseph Bueno varmış. Bueno'nun Bordeaux'da eğitim almış oğlu Efraim Amsterdam'da dinler arası meselelerde önemli bir şahsiyet haline gelmiş: Şair, filozof, hayırsever ve Menaşe'nin yayınlarının hamisi olan Efraim'in portresi hem Rembrandt hem de Leidenli rakibi Jan Lievens tarafından yapılmış. Lievens, Efraim Bueno'yu konu alan gravüründe onu geleneksel Hollanda şapkası elinde, başında da takkesi ile tasvir ederek bu aydının ve temsil

ettiği kültürün olumlu muğlaklıklarını şapkalar yoluyla sergilemiştir.

Bueno özel bir örnek teşkil eder. Yahudilerin geri kalan kısmını kapsayan mesleki sınırlandırmalar, zanaat loncası şeklinde organize olamayacak kadar yeni bir meslek olan tütün işletimi gibi işlere ve Kerala ham elmasları ile Brezilya tütününü ve şekeri gibi hammaddelere eskiden beri erişebildikleri alanlara yönelmelerine neden oldu. Bu işlerden kâr getirmeyeni yoktu. Yahudiler ayrıca kâr ve risk alanlarının en yenisi ve kontrolsüzü olan hisse senedi borsasına hızla ve orantısız sayılar halinde girdiler.²⁷ Yahudiler kumara olan düşkünlükleriyle nam salmıştı. Bazılarına göre Yahudilerin sözde kriptik rakamlara ve işaretlere erişimi, onları kâğıt oyunlarında başarılı kılıyordu (hatta İtalya'da oyun kâğıtlarını Yahudiler basardı). Leone Modena gibi dinsel yasanın uygulanmasında otorite olan bir hahamın kumar bağımlılığının olması ve bu konuda âciz kalması tuhaf gelse de, çohem ve fırsatçı, bilge ve akılsız şeklindeki karışım Yahudi dünyasında sıra dışı bir şey değildi. Önsezilerini hayata geçirme yetenekleri ile yüzyıllardır sermaye toplamakta gösterdikleri beceri bir araya geldiğinde çok sayıda Yahudinin borsa simsarlığına başlaması şaşırtıcı değildi; 1700 yılına gelindiğinde Amsterdam Borsası'nda faaliyet gösterenlerin yüzde 10'u Yahudiydi. Borsa'nın ilk olağanüstü anlatımını sunan *Marrano* José Penso de la Vega'nın eseri, Judah Alharizi'nin *Tahkemoni Kitabı* gibi ortaçağ Yahudi romansları tarzında, yarı komik, yarı şiirsel, pikaresk bir maceradır.²⁸ *Confusion de Confusiones* [*Karışıklığın Karışıklığı*] belgesel bir anlatım olarak görülmemelidir, ama belgesel niteliği de yok değildir.

²⁷ Borsa'daki Yahudiler konusunda bkz. Jonathan Israel, "The Amsterdam Stock Exchange and the English Revolution of 1688," *Tijdschrift voor Geschiedenis*, ciii (1990), s. 412-40.

²⁸ Bkz. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 bce-1492 ce*, Londra, 2013 [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019].

Elmas parlatma atölyeleri, borsa, tütün kurutma avluları, eczane ve matbaalar gibi bütün bu yerlerde Yahudiler Hristiyanlarla beraber çalışıyor olmalı ve her gün temas halinde olmalıydılar. Ama Yahudiler, ister Sefarad olsunlar, ister Aşkenaz olsunlar, hayatlarının büyük kısmını cemaatleri içerisinde geçirirdi. Sefaradların ileri gelenleri *ma'amad* adı verilen ve sürekli yenilenen yönetim kurulunda düzenli olarak bir araya gelirlerdi. Halı kaplı masanın çevresinde toplanır ve her zamanki meselelerle ilgilenirlerdi: Hem aile içi hem de doktrin alanında skandallar; vasiyetnameler, evlilikler ve mülkler konusunda ihtilaflar. *Ma'amad* üyeleri meseleler üzerinde düşünür, kararlarını ilan eder, sonra da *kahal* cemaatinin idaresini yeterince etkin bir şekilde gerçekleştirdiklerinden memnun, yağmurdan ıslanmış sokaklara dönerlerdi. Yahudi takviminin ritmi, yani Şabat günleri, bayramlar ve oruç günleri doğrultusunda hareket eden cemaatin yaptığı her şey *kantor*'larla Talmud ve Tevrat hocalarından, şohet'lerden, koşer kasaplardan ve sünnetten sorumlu *mohel*'lerden oluşan bu küçük topluluğun çevresinde dönerdi. Bazen aynı zamanda haham olan *mohel*'ler, Sefaradların ilk kuşakları boyunca hayatın merkezinde son derece faal olmuşlar, çünkü çok sayıda sünnetsiz eski Yeni Hristiyan Amsterdam'da Yahudiliğe dönüyordu. Muhtemelen insanın kanının dökülmesine neden olan bu işlemin beraberinde getirdiği fiziksel acıdan ve dramdan dolayı sünnet Yahudiliğe nihai dönüşün en önemli göstergesi sayılırdı. Çocuklardan büyükbabalara birçok ailenin erkek üyeleri törenle sünnet edilmiş ve Yahudi adlarını almışlar; bu amaçla düzenlenen büyük kutlamalardan biri 1668'de Romeyn de Hooghe tarafından ünlü ve çarpıcı bir tabloda resmedilmiştir. Yahudiler Katolikliğin son izlerini kararlılıkla üzerlerinden atarken bile sünneti, uygulanmadığı takdirde öte dünyadaki hayattan yoksun kalmalarına neden olacak bir tören olarak görmekle farkına varmadan Katolik zihniyetin bir parçasını muhafaza ediyorlardı. Bu durum o kadar ciddiye alınıyordu

ki en azından bir kişi, yani Baruch Spinoza'nın büyükbabası, Beit Hayim mezarlığında defnedilebilmesi için ölümünden sonra sünnet edilmiş.

Hollandalı Yahudilerin içsel dünyası kendinden düzenliydi ve kurallara dayalıydı, ama uygun şekilde davranma sorumluluğu, gerektiği zaman dışarıya da özgüven sergileyebileceği anlamına geliyordu; Mayıs 1642'de bir prens ile bir kraliçe ağırlandığı zaman da öyle olmuş. Yahudi cemaati aynı anda hem özerkti hem de Hollanda Cumhuriyeti'nin hayatına tamamıyla entegreydi. Bunun nedeni, cumhuriyetin kendinin çok hücreli bir sosyal ve siyasi organizma olmasıydı. Yahudiler Hristiyan âleminde ilk defa yabancılıklarıyla dikkat çekmiyordu, Mennonitler, Lutherçiler ve Katolikler gibi birçok mikro-evrenden biriydiler. Hollanda Cumhuriyeti'nde diğer kurumlardan üstün bir Kilise veya hanedana bağlılığı şart koşan otokrat bir monarşi olmadığından, Yahudilerin kıyaslandığında asimile olmaz yabancılar olarak algılanmasına neden olacak yekpare bir "Hollandalılık" kavramı da yoktu. Hollanda'da birçok farklı çıkar söz konusuydu. Dolayısıyla Yahudiler şaşırtıcı bir şekilde, ibadet evlerini gizli tutmak zorunda kalan Katoliklere kıyasla dinlerini daha açıkça yaşayabiliyorlardı. Yahudiler için böyle bir izin, dolaylı da olsa, sessiz bir devrim gibiydi, elde edebildikleri tek şeydi, ama yine de bir devrimdi.

Hollanda'da Yahudiler ile Hristiyanlar, Avrupa'nın geri kalan kısmının tahayyül edemeyeceği bir şekilde aynı şehirde otururlardı. Yahudiler şehrin belirli bir kısmında yaşıyorsa bu onların seçimiymi, sinagoglarına yürüyüş mesafesinde olmak istiyorlardı. Yahudilerle diğer Amsterdamlıların yasaları da ortaktı (Yahudiler evliliklerini kamu yetkililerine kaydettirme mecburiyetini yerine getirmek zorundaydı). Bazı aile üyeleri Engizisyon tarafından hapsedilip işkenceye tabi tutulmuş olan David Curiel 1628 yılında, eşit yasal haklardan yararlanma mucizesinin iyice bilincine varmış; Curiel o yıl Amsterdam sokaklarında Alman bir soyguncunun saldı-

rısına uğramış. Curiel ortalığı birbirine katmış ve Hristiyan komşuları onunla birlikte sokaklarda soyguncunun peşine düşmüş ve onu yakalamayı başarmış. Adalet yerini bulmuş, hırsız asılmış ve bedeni, âdet olduğu üzere anatomi dersinde kullanılmak üzere Leiden'daki cerrah loncasına gönderilmiş. Özellikle Yahudiler için sıra dışı olan şey, kurbanın anatomi seansına katılmaya davet edilmiş olmasıdır. Bu olay da Hollandalı Yahudilerin anılarını içeren kutsal kitaplarda yer alan bir başka ibretlik hikâyedir. Ama kanon genelde vahşet ve şahadet örnekleri içerirken, modern döneme ait bu ilave (beş el yazması yoluyla günümüze ulaşmıştır) Amsterdam Yahudileri için bir kutlama *megillah*'sı haline gelmiş ve Purim Bayramı'nda sinagogda yapılan Ester Kitabı'nın okumalarına eklenmiş.

Neredeyse Süleyman'ın Tapınağı gibi bir saplantı haline gelen Ester kültü Yahudilere kendi tarihleri ile aralarında yaşadıkları ulusun tarihi arasındaki hakiki bağları keşfetmelerini sağlamış. Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i, yani Eski Ahit her iki ulusun kimlik duygusu açısından temel önem taşırdı. Hollandalılar sayısız tarih kitabında ve basılı vaazda kendilerini İsrail'in Çocukları, hatta "*het uytvekorene vok*," yani seçilmiş insanlar olarak tarif etmişlerdir. Sessiz Willem, Hendrick Goltzius tarafından yapılan o muhteşem, resmi oymabaskı portresinde modern bir Musa olarak resmedilmiştir ve resmin kenar kartuşları Mısır'dan Çıkış kitabından sahneler içerir. Willem bazen de Davud olarak resmedilmiştir, halefi olan Genel Vali Maurits de Yeşua olarak temsil edilmiştir. Büyük şair ve oyun yazarı Joost van den Vondel (Muiden Şatosunun düzenli bir misafiri olduğundan Francisca Duarte'yle tanışmış olmalıdır) *Passcha (Pesah)* adlı oyununu esaretten ilahi özgürlüğe uzanan bu yeni, çileli çıkışın ders niteliğini pekiştirmek amacıyla yazmıştır.

Benzerlikler hem olumlu hem de olumsuz olarak sunuluyordu. Modena'da Carlo Sigonio'yla başlayan, Venedik'te ve Protestan âleminde iyice alevlenen siyasi kuram, yasalar

topluluğu için Segonio'nun deyimiyle "Yahudi Cumhuriyeti"ni örnek alıyordu.²⁹ Örneğin 1617'de Hollandalı hümanist Petrus Cunaeus'un *De Republica Hebraeorum* [Yahudilerin Cumhuriyeti Üzerine] temsil ettiği bu görüşte ilk medeni kanunu tesis eden Musa'ydı, ama asıl yasa koyucu Tanrı'nın kendiydi. Grotius da "Yahudi Cumhuriyeti"nin bütün olası yönetim sistemleri arasında Tanrı'nın tercihi olduğunu önerir. O mükemmel, bağımsız toplulukta prensler veya yönetici konumunda rahipler yoktu. Buna göre kadim İsrail tercihini krallık yönünde yaptığında (Tapınak'ı inşa edenin de kral olduğunu göz önüne almazsak) ilahi yasasının doğru yolundan sapmıştı. Davud'un krallığının olumlu yönleri ne olursa olsun, yarattığı ihlaller ve özellikle Batşeba'yı kendine alıp kocasının ölümüne yol açarken kendine tanıdığı ayrıcalıklar, monarşinin istismar edildiğinin göstergeleriydi. Yahudi cumhuriyetini savunanlara göre Sanhedrin meclisi bir otorite veya bir senatoydu, İsrail'in (bir türlü kaybolmayan) On İki Kabile'si de Hollanda Cumhuriyeti'ne benzer bir konfedere siyasi toplum için örnek alınması gereken bir modeldi. Cunaeus, Josephus'un *Antiquitates Judaicae* eserini bile Yahudi yönetimini bir doktrin uğruna diğer doktrinini ve müritlerini yüceltmekten kaçınmış gibi gösterecek şekilde yorumlamayı başarmış; dolayısıyla Sadukiler, Farisiler ve Eseniler farklı şekillerde de olsa Hollanda Cumhuriyeti'nde Protestanlığın farklı ve çekişen taraflarının ataları rolündeydiler!³⁰

Amsterdam belediye meclisinin saray ölçeğindeki yeni belediye konağı için sipariş ettiği dekoratif amaçlı resimlerde Musa'nın da yer alması bundandı.³¹ Ferdinand Bol ta-

²⁹ Eric Nelson, *The Hebrew Republic: Jewish Sources and the Transformation of European Political Thought*, Cambridge, MA, 2010, s. 18-19.

³⁰ *A.g.e.*, s. 110.

³¹ Simon Schama, *Rembrandt's Eyes*, Londra, 1999, s. 622-4 ve aynı yazar, *The Embarrassment of Riches*, s. 115-21.

rafından yapılan ve Musa'yı elinde On Emir'in iki levhası, aşağısında (yontma bir frizde tasvir edilmiş) altın buzağıya tapan İsraililere kızgınlıkla bakarken gösteren resmi, *wet-houder*'ler, yani meclis üyeleri salonunda günümüzde de görülebilir. Bol'un ilk hocası Rembrandt tarafından 1659'da yapılan tam boy resmin (Eski Ahit konulu sayısız sahnenin en güzellerinden biridir) bu proje için planlanmış olması mümkündür.³² Rembrandt her zamanki gibi Kitab-ı Mukaddes karakterlerine atfedilen klişe ifadelerden kaçınıp psikolojik çatışmanın karmaşık yönlerini resmetmeyi tercih etmiştir. Musa'nın yüz ifadesi korkunun yanı sıra üzüntü yansıtır. Ve bu tasvir eski çılgın demonolojilerin değil de insanları gözlemlemenin ürünü olduğundan, Musa'nın başındaki boynuzlar gizlenerek (Michelangelo'nun papa için yaptığı mezar heykelinde apaçık görünürler) hahamlara özgü kabarık saç tutamlarına dönüştürülmüştür. Rembrandt'ın Yahudi kültürüyle aşına birileriyle görüştüğü bellidir. On Emir'in üzerindeki kelimeler doğru yazılmıştır (kelimeler saçlardan daha belirgin görülür, bunun nedeni yontma imgeler konusundaki yasağı göstermenin muhtemelen fazlasıyla çelişkili olacak olmasıdır). Ayrıca Musa'nın Tanrı'nın huzurunda olduğu dağdan indikten sonra yüzündeki ışıltıya bakılırsa, birileri sanatçıyı Mısır'dan Çıkış 34:29'daki *kareyn* kelimesinin doğru anlamı konusunda bilgilendirmiş olmalı.

Rembrandt'ın İbranicenin transkripsiyonunu ciddiye alması ve resmettiği Kitab-ı Mukaddes olaylarına bilgiç bir dipnot olarak değil de hikâyenin ardındaki itici güç olarak görmesi bu resimle sınırlı kalmadı. Rembrandt Lazarus'un dirilmesi, İsrailileri lanetleyen Balaam'a anırarak bir daha düşünmesini söyleyen konuşan eşek, İbrahim oğlunu katletmeye hazırlanırken ona müdahalede bulunan meleğin elini sımsıkı tutup onu engellemesi gibi örneklerde döneminin di-

³² Rembrandt'ın Yahudileri resmetmesi konusunda bkz. Steven Nadler, *Rembrandt's Jews*, Chicago, 2003, s. 42-103.

ğer sanatçılarına kıyasla tezahürlerin, Tanrı eliyle sunulan ani vahiylerin daha dramatik ressamıydı. Ama 1635 tarihli *Belşazzar'ın Ziyafeti*'nde Babil kralının Tapınak kâselerini kullanarak dine saygısızlık ettiği ziyafetini bölen, masayı, maiyeti ile cariyelerini ve imparatorluğu sarsan dramın aktörleri, bedeninden ayrı, gizemli bir el tarafından bir duvara yazılan İbranice harflerdir. Rembrandt, Arami dilinde, deşifre edilemeyecek, esrarlı bir mesaj oluşturan harfleri ("*Mene, mene tekel upharsin*") İbranicede âdet olduğu üzere sağdan sola değil de dikey olarak okunacak şekilde resmetmiştir. Son harfi yanlış yazıp uzun kuyruklu *nun*'u *zayin*'e çevirdiyse de, kaligrafi konusundaki bilgilerini yakınlardaki Neve Şalom Sinagogu'nun hahamı, İbranice hocası ve basımcı-yayımcı Menaşe ben Israel'den almış olması muhtemeldir (ama kesin değildir). Sanatçı yirmi yıl sonra da hahamın "Yahudi olmayıp da erdemli olanların ve yasayı zihninde tutanların öte dünyada ödüllendirileceğini" hatırlattığı *Piedra gloriosa de la estatua de Nebuchadnesar* [*Nabukadnezar Heykelinin Şanlı Taşı*] adlı Kabalacı kitabının illüstrasyonlarını yapacaktı.³³ Menaşe 1630'larda bile derin ilim ile önsezgisel kehanetler arasındaki birleşimi, Rembrandt'ın dramatik hale getirdiği göz alıcı tezhip örneklerini ilgi çekici bulurdu.

Ancak fiziksel yakınlık olunca illa karşılıklı anlayış da olacak anlamına gelmez. Komşular arasında tartışmalar yaşanabilir ve Rembrandt'ın da ortak arazi sınırlarındaki inşaat gürültüsünden ve harcamalarından dolayı tütün tüccarı Daniel Pinto'yla arası açılmış (şikâyet eden Pinto'ymuş). Rembrandt'ın diğer taraftaki komşusu, Salvator Rodrigues adında bir Sefaradmış, onunla ilişkilerinin daha huzurlu olduğu anlaşılıyor. Rembrandt'a sipariş edilen bir resmi, tasvir edilen kişiyle benzerlik taşımadığı gerekçesiyle reddeden tek kişi de varlıklı bir Yahudi tüccar olan Diego d'Andrade'ymiş ve sanatçıya resim tamamlandığında ödeyeceği parayı

³³ Mechoulan, *Introduction to Menasseh, The Hope of Israel*, s. 63.

vermeyerek onu çok sinirlendirmiş (D'Andrade'nin, resimdeki kızın muhtemelen kendi kızı olduğu için gücendiği sanılır). Bu tartışma sürerken sanatçının Yahudiler, Paraları ve Zevkleri konusunda homurdanmadığını umalım.³⁴ Ama her halükârda Menaşe'yle olan işbirliği bu olanlardan etkilenmemiş.

1640'larda Rembrandt, aralarındaki koleksiyoncuların ve zevk erbaplarının sayısı giderek büyüyen Sefaradların ister resim, ister gravür olsun, kendi portrelerini yaptırma konusundaki giderek artan taleplerini karşılar olmuştur. Hem hahamın hem de Templo'nun finansörü olan Efraim Bueno, Rembrandt'ın hamisi, tüccar-şair Jan Six'e benzer şekilde, hem düşünceye hem de eyleme eğilimli bir kentli olarak resmedilmiş. Rembrandt Bueno'nun başının küçük, yağlıboya bir eskizini o kadar güzel yapmıştı ki, üç yüzyıl sonra Hitler onu Linz'te açmayı planladığı Führer Müzesi için almış; esere katalogda doğru şekilde "Yahudi doktor" adı verilmiş. Bu biraz tuhaf bir durumdur tabii, çünkü hem portre hem de gravür Yahudileri "öteki" olduklarına dair özelliklerinden tamamıyla yoksun bir şekilde görselleştirme imkânına tanıklık eder. Rembrandt'ın bitmiş gravüründe Bueno merdivenden inerken resmedilmiştir. Alnında çizgiler vardır, düşüncelidir. Sokağa, dış dünyaya çıkarken bile kendi düşüncelerine dalmıştır. Parmağında hem mesleğine hem de yükümlülüğüne işaret eden yüzük parlar. Yurtaş-hekim Bueno bir hastasının odası ile dış dünyanın acil ihtiyaçları arasında duraklamıştır, Meymun'un kanallar şehrindeki versiyonu gibidir.

Rembrandt, Templo'nun Yahudileri İlahi Değişim'in faileri olarak gören dostu ve ortağı Adam Boreel gibi ilkeleri doğrultusunda "Yahudi dostu" değildi. Rembrandt'ın en unu-

³⁴ D'Andrade şikâyetine tanık olarak bir noter çağırmış. Rembrandt "benzerlik" meselesini sanatçıların Aziz Luka Loncası tarafından atanacak bir heyete sunmayı önermiş, ama öncesinde D'Andrade'nin ücretin tamamını ödemesini istemiş. Tartışmanın sonucu ne yazık ki bilinmiyor.

tulmaz resimlerinden bazıları, örneğin Yakup'un Yahudi görünümü, esmer Menşe yerine Efraim'i (İsa'nın krallığının sarışın habercisi) seçerek torunlarının doğum sıralamasını değiştirdiği tablo, Yeni Ahit'in Eski Ahit üzerindeki nihai zaferini yüceltir. Ama Rembrandt'ın en muhteşem ve en etkili resimlerinden bazıları da Eski Ahit'ten kaynaklanmıştır: Tapınak yanarken matem tutan Yeremya; yıkanırken Davud tarafından, dolayısıyla da bizim tarafımızdan gözetlenen Batşeba; meleklerle mücadele eden Yakup. Sanatçı Yahudilere seküler bir teologdan çok bir kasting yönetmeni olarak bakar. Her gün onlarla haşır neşir olduğu için zihninde veya fiili olarak eskizler çizmiş, sıradan Hollandalı şapkalarının ve Sefaradların pelerinlerinin ve Aşkenazların pek de sıradan olmayan yumuşak Polonya kalpaklarıyla uzun cüppeleri ve sakalları ardında, hikâyelerini saplantılı bir şekilde dramatik tablolara dönüştürdüğü Kitab-ı Mukaddes'in soyundan gelenleri görebilmiştir.

Amsterdam Yahudilerinin Rembrandt'ın dikkatini çeken bir yönü daha söz konusuydu, o da şehrin sorumluluk sahibi yurttaşları ile dünya gezginleri olarak çift kimlikleriydi. Rembrandt'ın iflas ettiği zaman sahip olduğu malların envanterine bakıldığında, Japon zırhları ile egzotik çalgılar ve kostümlerden anlaşıldığı kadarıyla kendi de oturduğu yerden dünyayı gezermiş. Rembrandt Japon kâğıdına Babür minyatürlerinin kopyalarını çizer, aslanlarla fillerin eskizlerini çizer, kendisi dahil birçok kişinin sarıklı ve ipek cübbeli resimlerini yaparmış. Kişiliğinin tamamıyla Hollandalılara özgü, hem ülke içine hem de dışına ilgi duyan bu yönünden dolayı insanlık komedisinin kozmopolit topluluğuna ister istemez Yahudileri de dahil ediyordu. Rembrandt van Rijn, Hollanda Cumhuriyeti'nin dışına hiç çıkmamış olmasına rağmen, Hristiyan Avrupa'nın ürettiği sanatçıların dar görüşlü olmaktan en uzak olanıydı muhtemelen.

Yaşadığı yerden ve mesleğinden dolayı da Yahudi ıstırap ve göçebelik tarihinin en son bölümünün farkında ol-

mamasına imkân yoktu: Bu sefer Aşkenaz Yahudileri 1648'de Polonya'da Hmelnitski Kazaklarının yaptığı katliamlardan kaçıyordu. Hayatta kalmayı başaranlar, Avrupa'da kendilerine insancıl davranılacak az sayıdaki yerden birine güçlkle ulaşıyorlardı. Aşkenazlar aslında Amsterdam'a yıllardır göç ediyorlardı ve Hollanda tarzı kıyafetleri benimseyen Sefaradların tersine Polonya tarzı kıyafetlerini giymeyi, geniş kenarlı yassı veya yüksek ve yumuşak şapkalarını takmayı sürdürüyorlardı. On yetişkin erkekten oluşan *minyán*'in toplandığı "sinagog" duygusuz bir şekilde ilgi çekici gelirse ve Vlooienburg'un ahşap yapılarından çok Templo'nun Tapınak'ının bir köşesini andırırsa da, Rembrandt'ın Aşkenaz gravürleri doğrudan gözlemlerine çok şey borçludur. Ama buna rağmen, bu gravürlerdeki yaşlı, kambur, zor yürüyen, dedikoducu Yahudiler, ister sevimli, ister soğuk bir şekilde tasvir edilmiş olsunlar, birer Tip'tirler. Rembrandt'ın Kazan katliamlarının yer aldığı 1648 yılında yaptığı *Genç Yahudi* apayrıdır, Yahudilerin ortak insanlık ailesine yeniden dahil olduğunun görsel bir örneğidir. Kimse tarafından sipariş verilmeyip bir *tronie*, yani bir karakter etüdü olması onu daha da etkileyici kılar. Ama Rembrandt'ın kahkahalar atan hödüklerinin veya pörsümüş yaşlılarının tersine, bu harika başın yapmacık bir yönü yoktur. Bu, sahnelenmiş bir Yahudi değil, gerçek bir Yahudidir. Hatta Gine kıyılarından veya Brezilya'dan dönmüş, karışık ırktan bir Yahudi bile olabilir. Kalvenci vaizler başlarında takke ile resmedilmiş veya gravürleri yapılmış olmalarına rağmen, hiçbirinin yakası açık değildir, üzerlerinde çamur rengi yün cübbe yoktur, saçları lüleli değildir. Bu, Vlooienburg'a ulaşmış bir gezginin kıyafetidir.

Bu resmin özellikle Almanya'da Rembrandt'ın Yahudilere yakın olduğuna dair bütün o romantik masallara nasıl kaynak olduğu anlaşılabilir; gerçi bu inanışa, "hahamlar" adı altında giderek büyüyen bir envantere eklenen sakallı yaşlı adam etütleri de katkıda bulunmuştur. Ama karşımızdaki

bu yüzün örneğin bir Mennonit'e ait olduğunu düşünmek için mantıksızlık derecesinde kuşkucu olmanız gerekir. Bu resmin ne şekilde yapıldığını hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Rembrandt Yahudilerin daimi hüznüyle ilgili hayal ettiği her şeyi o ağır gözkapaklarına, gözlerin altındaki torbalara, kırışık alna, dolgun dudaklara mı yansıttı? Yoksa resmin güçlü yoluyla o imajı mı yarattı ve arka planla kostümü, o yüzün sıra dışı güzelliğini daha büyüleyici kılmak için mi kabaca boyadı?

Gerçi çok önemli değil. Her zaman olduğu üzere gizemli, gizli bir kaynaktan gelen ışık genç Yahudinin buruşuk beyaz yakasını ve yüzünün bir tarafını aydınlatır. Gençle göz göze gelmeyiz, bakışlarını biraz daha aşağıya yöneltmiş, daha önemli bir konuya dalıp gitmiş gibidir: Bu haftanın Tevrat okumasının anlamını; mumların fiyatını; karısının öksürüğünü veya Tanrı'nın anlaşılmaz bir şekilde dualarına kulaklarını tıkamış olmasını düşünüyor olabilir. Düşünceli insanları başka hiçbir ressam Rembrandt kadar iyi tasvir edemez. Çok uzun bir süre boyunca başka hiçbir Avrupalı sanatçı Yahudi tarihinin ağırlığını düşüncenin aydınlığıyla hafifleterek resmedememiştir.

II. Yoldan Ayrılanlar Oldu mu?

1640 yılında Amsterdam'da birine ateş etmek istediğiniz zaman, aklınız başında olsa bile, ki Uriel da Costa'nın değildi, bir sürü şey yolunda gitmeyebilirdi.³⁵ Nisan yağmur-

³⁵ Philip van Limborch, "bilge bir Yahudi" olan Isaac Orobio de Castro ile arasındaki teolojik tartışmaları anlattığı 1687 tarihli *De Veritate Religionis Christianae Amica Collatio cum Erudito Judaeo* eserine ek olarak, eline geçmiş olan da Costa'nın otobiyografisini ekler ve girişinde *Exemplar humanae vitae* [insan hayatından bir örnek] olarak onun intiharını anlatır. Da Costa'nın otobiyografisi ve giriş 1740 yılında *The Remarkable Life of Uriel da Costa* adı altında İngilizceye tercüme edilir. Otobiyografinin bir kopyasına sahip olan Lutherci rahip Johann Muller, Limborch'u teyit eder ve intiharın

larından dolayı kara barut nemlenmiş olabilirdi; ağzından içeri baktığınızda ne kadar temiz görünürse görünsün, tabancanın namlusu son atıştan kirli kalmış olabilirdi; çakmaktaşı çelik kolun ayarını bozabilir, dolayısıyla mekanizmayı açamayabilirdi; kıvılcımlar namludaki barutla temas etmek yerine yanlara uçabilirdi. Veya horozlu tabanca işlemesi gereken şekilde işleyebilir, ama eliniz titrediğinden mermi hedefini bulamayabilirdi. Nedeni ne olursa olsun, Uriel'in atışı kuzenini veya bazılarının dediğine göre kardeşini, her halükârda evlilik planlarını mahvetmekle, kendisini *ma'amad*'a ispiyonlamakla, aforoz edilmesine ve cemaat sinagogdan çıkarken üzerine bassın diye yere yatırılmasına neden olmakla suçladığı kişiyi öldürmemiş.

Uriel da Costa hedefini vuramamış. Nefret ettiği, felaketlerinin sebebi olduğuna inandığı akrabası kaçmış. Ama Uriel bu olasılığa karşı hazırlıklıydı. Planı intikamla sınırlı değildi. Ortalık karışmadan evine dönmüş, kapıyı hızla kapatıp kilitlemişti. Masanın üzerinde ikinci bir tabanca onu bekliyordu. Bu seferki şakağının yanında patlamış ve Uriel can vermiş.

Ama hikâyesi yitip gitmemiş. Uriel'in cesedi bulunduğu, masanın üzerinde bıraktığı, onun intikamını alacak okurlarını bekleyen otobiyografisi de bulunmuş. Otobiyografi dört yıl sonra, 1644'te, el yazmasının bir kopyası eline geçmiş olan Lutherci rahip Johann Muller tarafından yayımlanmış. Uriel'in otobiyografisinin daha büyük okur kitlelerine ulaşmasını sağlayacak başka bir baskısının "Remonstrant" rahip Philip van Limborch tarafından yayımlanması için kırk üç yıl geçmesi gerekecekti. Limborch bu işi Uriel'in trajedisine empati beslediği için değil, tam tersi bir amaç-

hangi şartlar altında gerçekleştiğini, dört yıl sonra yayımladığı *Judaismus oder Judenthum* (Hamburg, 1644) eserinde anlatır. Da Costa'nın dramatik hayatının en yetkili özeti için bkz. H. P. Salomon ve I. S. D. Sassoon (ed.), *Uriel da Costa's Examination of Pharisaic Tradition*, Leiden, 1993, s. 1-24.

la yapmış. Her zamanki iftiralara ve paranoyalara başvurup Yahudileri toplu olarak "başkalarına hâkim olmayı kafalarına koymuş," "maddiyatçı ve bedensel zevklere düşkün bir halk" olmakla suçlamış. Dolayısıyla düşündüklerini cemaate dosdoğru söylediği ve hahamların ikiyüzlülüğünü, Musa'nın yasalarına sadık olmadıklarını ifşa ettiği için şehit edilen Uriel da Costa'nın dramı tam da Limborch'a hitap ediyordu. Ama Limborch'un hahamların kasti inatçılığına karşı faydalı bir araç olarak kullanmayı amaçladığı Uriel özellikle sonraki kuşakların reformcu Yahudilerinin gözünde daha ruhani birine dönüşmüş ve Yahudi özgür düşüncesinin trajik kahramanı haline gelmiştir. XIX. yüzyılın Yahudi olmayan Alman yazarı Karl Gutzkow, Uriel'in hayatını ve ölümünü bir melodrama dönüştürmüş, bu eser tercüme edildiğinde de Orta ve Doğu Avrupa'nın Yidiş tiyatro topluluklarının repertuarının temel unsuru haline gelmiş. Sholem Aleichem bu oyunu *Gezgin Yıldızlar* adlı, sahne ışıklarıyla aydınlanmış, harika romanındaki turne topluluğunun gözde oyunu haline getirmiş. Ve Uriel da Costa bir efsane haline gelmiş. Uriel, aksi ve geri kafalı hahamlar ne kadar somurturlarsa somurtsunlar, ne kadar şiddetle beddua ederlerse etsinler, Yahudilerin özgür düşünüp kendilerini yine de Yahudi olarak görebilmesi için hayatını kaybetmişti. Seküler Yahudilerin soyağacına göre Uriel da Costa'nın cesareti ve öncülüğü olmadan Baruch Spinoza düşündüklerini düşünmeye, yazdıklarını yazmaya cüret edemezdi, dünya da farklı, ortodoks ve baskıcı bir yer olurdu. Ama hakikat farklıydı tabii, daha karmaşıktı, o kadar kahramanca değildi, daha nörotikti. Ancak efsane ile tarih birbirlerinden o derece kopuk da değildi.

Uriel hayatına Gabriel olarak başlamıştı; bu, Hristiyanlar için de, Yahudiler için de anlamlı bir isimdi. Portekiz'deki birçok *converso*'yla olduğu üzere (doğum yeri Oporto'ydu) o da her iki dine aitti. Otobiyografisinde babasından gerçekten din değiştirmiş, asalet bahşedilmiş bir Yeni Hristiyan ve Portekiz Krallığı'nın bir vergi mültezimi olarak söz eder.

Uriel, Coimbra Üniversitesinde kanon hukuku eğitimi aldıktan sonra başpiskoposun kâtibi olarak görev almış, sonra üniversiteye dönmüş ve en büyük otoritesi, vaiz ve günah çıkartma rahibi Antonio Homem'den ders almış. Ama bu eğitim iki yönlü olmuş olabilir, çünkü 1619'da, Uriel Portekiz'den gizlice ayrıldıktan beş yıl sonra, Homem Engizisyon tarafından tutuklanmış ve Yahudiliği yaymak amacıyla gizlice bir araya gelip Yahudi bayramlarını kutlayan ve oruç tutan küçük bir gruba liderlik yapmakla suçlanmış. Eşcinsellik suçlamalarından da mahkûm edilen Homem beş yıl sonra, 1624'te boğulmuş ve yakılmış. Uriel otobiyografisinde Portekiz'de Yahudilikle hiçbir teması olmadığını iddia ederse de, aile içinde bazı Yahudi örf ve âdetlerinin uygulandığına şüphe yoktur. 1621'de kız kardeşi Maria ile kocası Yahudiliği yaymakla suçlanarak tutuklanmış ve Engizisyon sorgulamalarında anneleri Branca'nın kendilerine Şabat günü temiz kıyafetler giydirdiğine, mum yaktırdığına ve yasak yiyeceklerden sakınmalarını söylediğine tanıklık etmişler: Bunlar, *Marrano*'ların kendilerini Yahudi hissetmeye devam etmek ve bir gün açıkça Yahudi olarak yaşayabilecekleri umudunu muhafaza etmek için genelde başvurdukları yöntemlerdi. İnsanın kendi annesini suçlaması ilk anda duygusuzluk gibi görünebilir, ama suçlamalarla karşı karşıya kalan *converso*'lar, suçu attıkları kişiler Engizisyonun menzili dışında olduğu zaman, ki Branca ile ailenin büyük kısmı açısından durum böyleydi, genelde böyle yaparlardı. Dolayısıyla Gabriel/Uriel ne derse desin, halkının tarihine ve dinine gizlice bağlı olarak yetişmiş olması muhtemel görünür.

Uriel'in hakiki Gabriel'i arama süreci onu doğrudan Yahudiliğin özüne götürmemiş. 1614'te Branca, Portekiz'den ayrılmanın 1610 yılında kesin olarak yasaklanmış olmasına rağmen, başka birçokları gibi Hollanda ile İspanya arasındaki ateşkes antlaşmasından faydalanarak ailesini Amsterdam'a götürmüştü. İki oğlu Portekiz'de kalmış ve çok geçmeden Yahudiliğe dönüp sünnet olmuş; Miguel, Mordecai ol-

muş, João da Joseph. Branca, Gabriel/Uriel ve artık Abraham olarak bilinen kardeşi Giacomo Hamburg'a geçmişler. Uriel (o andaki adıyla) Yahudiliği yaşama gerçekliğiyle karşı karşıya kaldığı anda, gizlice Yahudiliğe bağlı olduğu yıllar boyunca içinde yaşattığı yüce ideallere uymadığını görüp ona karşı cephe almış. Ulvi ahlak ilkeleri ve ruhsal mükemmellik yerine tek gördüğü anlamsız, mekanik ritüeller, saçma sapan kılı kırk yarmalar ve akıldışı emirlerdi. İbraniceyi hemen hiç bilmemesi, Hamburg'a ulaşmasının üzerinden bir yıl geçmeden, 1616'da Rabbinik Yahudiliğe ve sözlü yasa geleneğinin tamamına şiddetli eleştiriler yönetmesine engel olmamış. Uriel uğradığı hayal kırıklığını Amsterdam ve Hamburg'da Yahudiliğin gündelik rutinleriyle karşılaşmalarının sonucu olarak sunarsa da, Rabbinik yasalara yönelttiği saldırıları kolaylıkla sırf Hristiyan ve Yahudi geleneklerindeki kaynakları bile temel alabilirdi. Saf Yahudiliğin Talmud tefsircileri tarafından yozlaştırıldığı ve istismar edildiği fikri Hristiyanların (özellikle Yeni Hristiyanların) Yahudilere yönelik eleştirileri arasında olağan olmakla kalmıyordu, Karaimleri de tanımlayan en temel kriterdi.

Uriel'in kışkırtıcı mektubunu yolladığı yerlerden Venedik'te tehlike çanları çalmış. En çok dehşete kapılanlardan biri, Yahudiliğe geri dönen *converso* Sefaradların yeniden eğitiminin uzaktan denetiminden sorumlu olan Leone Modena'ydı. *Converso*'ların çoğu gizli Yahudiliğin gelişigüzel âdetleriyle yetişmişti ve ne İbranice bilirlerdi ne de Talmud'u. Dinsel açıdan yeniden doğuşlarının göçmenler için geliştirilen, insanı yanıltan bir şey değil de gerçek olması için yeniden eğitim elzemdi. Uriel da Costa'nın kiler gibi zararlı eylemler Marrano'lar arasında kuşkuyla doğmasına neden olmadan, en başından engellenmeliydi. Ama Leone'nin Uriel'e bu kadar sinirlenmesinin başka, daha de çapraşık bir nedeni vardı. Uriel'in Rabbinik Yahudiliğin Tevrat'la hiçbir ilgisi olmadığına ve büyük ihtimalle tek kişi tarafından yazılmadığına dair en dehşet verici iddiaları Leone'yi fazla

ilgilendirmezken, o da hangi unsurların Yahudiliğe yabancı olduğunu ve hangilerinin temel önem taşıdığı üzerinde düşünüyordu. Ama o bu reformu başka birinin eseri olarak, kendisine verilmiş ve bir yüzyıl önce yazılmış, *Kol Sakhal* (*Bir Delinin Sesi*) adını verdiği bir el yazması olarak sunmayı düşünüyordu. Gerçi Deli'nin ileri sürdüklerinin büyük kısmı, örneğin "herkes Talmud âlimi" olmadığına göre ayinlerin kısaltılması, delilik olmaktan uzaktı, ama sapkınlığa kapıları açan biri olarak tanınmak Leone'nin en istemeyeceği şeydi. Dolayısıyla Uriel'in Rabbinik Yahudiliğe karşı eleştirisiyle karşı karşıya kalınca Leone de ortodoksluğun sözcüsü olmuş. Uriel Venedik'te olduğu için yokluğunda *herem* yasağına çarptırılmış, Hamburg'daki Batı Yahudileri cemaatinden de benzer şekilde davranması istenmiş.³⁶

Herem ilk anda çok acımasız gibi görünebilir, çünkü Yahudi olmaktan menedilmek gibi bir şeydi. Yasaklanan kişi kendini, dua okumak için gerekli *minyan*'dan biri olarak göremezdi. Oğulları sünnet edilemezdi, sofrası ne kadar koşer görünürse görünsün, diğer Yahudiler onun sofrasında yiyemezdi. Bu aforoz edilme şekli, ceza konusu kişiyle herhangi bir iş ilişkisinin sürdürülmesine de imkân tanımazdı. Ama uygulamada genelde suçlu ilan edilen kişinin tövbe edip cemaate dönmesi sağlanmaya çalışılırdı. Menaşe ben Israel sinagogda kayınbiraderine *senhor* diye hitap etmeyi reddedenlerden dolayı olay çıkardığında (bundan daha Yahudi olmak imkânsızdır herhalde) bu yasağa bir günlüğüne çarptırılmış. Öte yandan bu esneklik bazı yönetici kurulları (örneğin *herem* cezasını verme ve feshetme hakkı tanınan Amsterdam'daki *ma'amad*) bu yasağı zinadan sinagoga silah sokmaya kadar hemen her tür ihlale karşı caydırıcı amaçla kullanmaya itmiştir.

³⁶ Talya Fishman, *Shaking the Pillars of Exile: "Voice of a Fool," an Early Modern Jewish Critique of Rabbinic Culture*, Stanford, 1997. Ayrıca bkz. Ellis Rivkin, *Leon da Modena and the Kol Sakhal*, Cincinnati, 1952.

Uriel da Costa'yı fikrinden caydırma amacı pek işe yaramamış. 1623'te annesiyle Amsterdam'a dönen Uriel, *Exame das tradicoes phariseas* (Farisi Gelenekler Üzerine Bir İnceleme) adı altında daha da kışkırtıcı bir inceleme yazısı yayımlamış.³⁷ Bu yazı da hafiften bir Katolik etkisi gösterir, zira Kilise eskiden beri Farisilerin Yahudi peygamberlerin ilk öğretilerini baştan yaratıp çarpıttığını savunurdu. Uriel ilginç bir şekilde kendi görüşlerini, eski ritüelleri ve inancı savunan Tapınağın köklü ruhban sınıfı Sadukilere yansıttı, ama Tapınak'la ilgili her şeye duyduğu tutkulu bağlılıktan dolayı bunun iyi bir taktik olduğuna inanmış olabilir. Uriel yine Rabbinik icatlar olduklarını ileri sürdüğü âdetleri ve ritüelleri, örneğin Tevrat'ta belirtilen bir gün yerine diasporada iki gün kutlanan bayramları (gerekçesi, mesafe nedeniyle takvime bağlı belirsizliklerdi) hor görmüş. Ayrıca *tallit* dua şalı ile *tefillin* kutuları gibi Yahudiler arası dayanışmayı besleyen ve Yahudilerin Tanrı'yla gündelik olarak iletişim halinde olmasını sağlayan işaretleri ve âdetleri şiddetle eleştirmiş. Uriel bunların hiçbirinin kutsal metinlerde yeri olmadığını iddia ediyordu (ama yanılıyordu). Uriel'i eleştirenler entelektüel kibirinden, miras alınan âdetlerle dalga geçmeye çok hazır olmasından dolayı ona saldırırken çok da yanlış düşünmüyorlardı. Uriel kendini, anlamsız batıl inançların destekçileriyle mücadele eden Rönesans ilminin vârisi olarak hissederdi.

Uriel'in geleneklere yönelttiği alaycı saldırılardan çok daha yıkıcı olan bir fikri vardı, o da yayımlanmamış bir eserde yer verdiği, ruhun ölümsüzlüğüne dair Kitab-ı Mukaddes'te hiçbir şey olmadığına dair teziydi. Ruh da bedenle aynı maddeden oluşuyordu, dolayısıyla aynı anda ölüyorlardı. Uriel'in Amsterdam'da fikirlerini açıklamaya ve belki de

³⁷ Bu metin konusundaki bilgilerimizi, Kopenhag'daki Kraliyet Kütüphanesinde bulunan iki kopyasından birini keşfeden H. P. Salomon'a borçluyuz. H. P. Salomon, "A Copy of Uriel da Costa's Exame das tradicoes phariseas," *Studia Rosenthaliana*, XXIV (1990), s. 153-68.

yayımlamaya hazırlandığını haber alan cemaat dehşete kapılmış. Leone'nin gözde öğrencisi Saul Morteira 1616 yılında Eliyah Montalto'nun naaşını defnetmek için buraya gelmiş, kalmaya karar vermiş ve Amsterdam'daki üç sinagogdan biri olan Beit Jacob'da haham olmuştu. Morteira'ya ve *ma'amad*'a göre Uriel'in söyleyecekleri bomba etkisi yaratacak, Amsterdam'da Yahudilere gösterilen hoşgörü için, hatta Hollanda Cumhuriyeti'nin tamamı için tehdit oluşturmaktı, çünkü 1616 tarihli düzenlemede Yahudilerin Hristiyan geleneklerine hakaret niteliğinde hiçbir şey söylememesi ve yayımlamaması öngörülüyordu. Hollandalı Yahudilerin ilk kuşakları bu kurala uymakta büyük titizlik göstermişti.

Ama şimdi, resmi olarak hâlâ 1618 yılındaki yasağa tabi olan Uriel da Costa skandalıyla uğraşmak zorundaydılar. İlk adım her zamanki gibi dostane serzenişlerle onu fikirlerinden caydırmaya çalışmak olmuş. Ama Uriel'in, ruhun ölümsüzlüğünü ve diriliş taahhüdünü dosdoğru reddetmek gibi daha önceki görüşlerinin saldırganlığını gözden geçirip yumuşatmak şöyle dursun, bu görüşleri *Marrano*'ların daha kolay anlaması için Portekizce yazdığı *Exame das tradicoes phariseas* adlı yazısına dahil ettiği belli olmuş. Bu kitap başka cüretkâr yönleriyle de Yahudiliğin temellerini sarsıcı nitelikteydi. Uriel, Tevrat'ın tamamının Musa tarafından ilham sonucu yazıldığını düşünmenin saçma olduğunu savunuyordu. Bütün o yasalar Musa'nın otoritesini ve kardeşi Aaron'un üstün yetkisini pekiştirme amaçlı bir tür siyasi darbeydi. Musa'nın yaptığı sahtekârlıktan başka bir şey değildi.

Eser 1624'te yayımlanır yayımlanmaz, şüphesiz Amsterdam Yahudi cemaatinin isteği üzerine Uriel gözaltına alınmış, on gün tutuklu kalmış ve 300 *gulden** ödeme cezasına çarptırılmış. Kardeşleri 1.200 *gulden*'lik kefaretni (çok büyük bir miktar) ödeyince ve iyi hali için taahhütte bulununca

* Hollanda para birimi -çn.

serbest bırakılmış. Kitabın bütün kopyalarına el konması ve halka açık bir yerde yakılmaları için emir verilmiş. Ama iki tanesi yakılmaktan kurtulmuş; bu iki kitaptan XVIII. yüzyılda Lahey'de açık artırmayla satılanı Kopenhag'daki Danimarka Kraliyet Kütüphanesinde dedektif gibi çalışan büyük araştırmacı H. P. Salomon tarafından keşfedilen kitap olmalıdır.

Uriel'in "yanlış, sahte ve sapkın görüşleri"nin zarar verici bir şekilde yayılmasını engellemek için Hamburg *herem'i* Amsterdam'da da yürürlüğe konmuş. Bunun sonucunda Uriel'in erkek kardeşleri ve kız kardeşi onunla her türlü temaslarını kesmek zorunda kalmışlar. Artık ailece yenen öğünler veya mektuplaşmalar olmayacaktı. Bu aforoz işleminin hiçbir istisnası yoktu. Artık adı Sara olan Branca, dokunaklı bir hareketle, annelik şefkatinin ve sadakatının gerektirdiği şekilde yasağa meydan okuyup 1627'de Utrecht'te onunla birlikte yaşamaya başlamış. Aforoz emrinin beraberrinde getirdiği yasakları ihlal ederek oğlunun kestiği eti pişirip yemiş ve bayram ile oruçlar konusunda resmi Yahudi takvim yerine oğlunun takvimine uymuş. Dolayısıyla bütün Yahudilerin oruç tuttuğu günlerde Uriel ile Sara yemek yemiş, herkesçe *Pesah* Bayramı olarak kabul gören haftada da mayalı ekmek tüketirlermiş. Bu gibi ihlaller, artık yaşı ilerlemiş olan Sara'nın zamanı geldiğinde Ouderkerk'teki Beyt Hayim mezarlığına defnedilmesini tehlikeye düşürmüştü. Ama normalde son derece acımasız olan Morteira, Sara açısından kuralları esnetmeye hazırды.

Sara 1628'de öldüğünde gerçekten de Beyt Hayim'de defnedilmiş. Uriel'in kardeşleriyle birlikte cenaze törenine katılmamış olması tasavvur edilemez; hatta o anın duygusal etkisiyle cemaatle uzlaşmak için bir girişimde bulunmuş olması muhtemeldir. Tek yapması gereken, yanlışlarını kabul etmektir; bu konuda gösterdiği gayretler sonucunda şehre döndüğü, ama bazen "Adam Romez" takma adını kullandığı anlaşılr. *Exemplar [Timsal]* adlı anı kitabında giderek daha

sefil bir hayat tasvir edilmiştir: Uriel koşer olmayan yiyecekler yemekle ve daha da tehlikelisi, ülkeye gelen *converso*'ları Rabbinik Yahudiliğe dönmekten vazgeçirmekle suçlanmış. Yine bir kriz döneminden geçtiği bellidir. 1639'da Vloomburgsteeg'de, Houtgracht'ta yeni birleştirilmiş sinagogun hemen yakınında yaşadığı bilinir, ayrıca dünyevi mallarını resmi nikâhsız karısı Digna'ya devredişine Yahudi olmayan bir tütün satıcısı ile panayırlara giden kalabalıkları eğlendirmek için gözleri, boyunları ve başları hareketli, mekanik kuklalar imal eden bir Yahudi tanıklık etmiş.

O yılın bahar aylarının sonunda Uriel o kadar bıkmış olmalı ki sinagogda resmi bir kefaret ritüeline tabi tutulmayı kabul etmiş. Bu ritüel, halkın önünde travmatik bir aşağılamaya maruz tutulmaktan ibaretti. Tövbekâr kişi matem tutar gibi siyahlar içinde olurdu ve ihlalleri yüksek sesle okunurken yaşam ile ölüm arasında kalmış gibi elinde siyah bir mum tutardı. Eskiden fiziksel olarak uygulanan otuz dokuz kırbaç darbesi sonradan çıplak omuzlarına tek bir kırbaç veya kayış darbesine dönüştürüldüyse de, kişinin yerde yatması ve cemaatin üzerinden geçmesi gerekirdi.

Uriel'in cemaat üzerinden geçmeden önce mi, yoksa geçtikten sonra mı hayatını yazmaya başladığı belli değildir, ama yazmaya başladığı andan itibaren umutsuzluğunun büsbütün arttığı ve son sayfaya geldiğinde kendini öldürmeye karar verdiği anlaşılıyor. Bu dengesiz halinde aklına barut ve tabancalar gelmiş. Uriel Yahudi geleneklerine saldırırken kuşaklar boyunca din değiştirmektense *kidduş haşem* yapan, yani kendilerini ve çocuklarını feda edenlerle dalga geçerdi. Ona göre intihar etmek insanın kendini kandırması demekti, çünkü şehit olanlar cennete kabul edilmeyecekti, geriye karanlıktan ve tozdan başka bir şey kalmayacaktı. Ama sözlerini üçüncü bir defa geri alma rezilliğini de kaldıracak durumda değildi. Anlaşıldığı kadarıyla hayatına son verdiği zaman öte dünya konusunda hiçbir umudu yokmuş.

Uriel da Costa derin bir adam değildir, ama Yahudilerin tarihinde temsil ettiği an, bütün kuşkuculuğuna rağmen Yahudi olmaya devam etmek isteyen seküler, saplantı derecesinde eleştirel, akılcı Yahudilerin acılı doğumunun ve zamansız ölümünün anıydı. Uriel'in annesiyle olan ilişkisi bile bu acıklı ikilemi yansıtır. Ruhun ölümsüzlüğünü, hatta öte dünyayı aşağılayan dönek Uriel yine de annesinin, son nefeslerini verdiklerinde ruhlarının doğrudan cennete ulaşacağına inanan Sefaradların arasında yatacağı bir mezarlıkta defnedilmesine engel teşkil etmek istememiştir. *Herem* katı bir şekilde uygulandığında Yahudilerin Musa'nın Yasası'ndan çok, ailelerinin sağladığı kutsal besinle bağlantılarını koparıyordu. Uriel kardeşlerinden kopmuş, başka kimseyle de yakınlık kuramamıştı. Otobiyografisinde de yakındığı gibi, *herem*'in nişanlanmasına engel olmuş olması muhtemelen bardağı taşıran son damlaydı.

Uriel da Costa ne kadar acemi, çocuksu ve inatçı olursa olsun, oraya buraya saldırırken intihar etmesiyle son bulmayacak bir şey başlatmıştı. Başka bir çağda, örneğin bizimkinde yaşasaydı bütün kuşkularını giderecek, sorularına cevap verecek, hatta öfke nöbetlerini yatıştıracak bir sinagog bulabilirdi. Sakallı olmasına çok da gerek olmayan bir haham onu karşısına alıp sakinleştirir ve Yahudi olmaya devam etmesi için (zira adamın istediği buydu) bir yol bulmaya çalışırdı.

Ama XVII. yüzyılda Amsterdam'da Uriel da Costa gibi insanlar *Pesah Seder*'indeki Kötü Oğul gibi, tek zevki bilgelerin kuşaklar boyu inşa ettiklerini yıkmak, Yahudilerin fedakârlıklarını hafife almak ve yazıldığı dil (ve özellikle *Mişna*'nın karmaşık İbranicesi) konusunda hiçbir bilgi sahibi olmadan geleneksel Yahudiliği hiçe saymak için büyük gurur duyduğu zekâsına başvuran acemi bir Sofist gibi görünmüş olmalıdır. Uriel gerçekten tahammül edilmez biriydi. Leone Modena'nın gözünde, İyi Yahudi karakterinin yerine (İyi Yahudi, Yahudi olmayanların övdüğü, sinagogda ve sinagog dışında

ziyaret edilendir) Kötü Yahudiyi getirecek biriydi (Kötü Yahudi, vahiyle bahşedilen otoriteye başkaldırmaktan çekinmeyen biriydi) ki Leone'nin kendi, litürjik müzik konusunda gelenekleri ihlal etmekle suçlanmıştı. Cemaatlerin yöneticileri Uriel'in tavrını düşündükçe daha da sinirleniyorlardı. Bu acemi çaylak, eskiden Hristiyan olup bir gün Yahudi olduğunu ilan eden, ertesi gün de eski zamanlarda zalimlerin başvurduğu bütün yöntemlere başvurarak Yahudiliğe saldıran, Talmud'u istismarla, Musa'yı bile sahtekârlıkla suçlayan bu adam ne sanıyordu kendini? O kim oluyordu da hayatlarını sebatla sonlandıran, geriye yanık kemik ile külden başka bir şey kalmayana dek yanarken şema'yı okuyan şehitlerin mezarlarına tükürüyordu? O kim oluyordu da Yahudilere Amsterdam'da nefes almaları için tanınan küçücük alanı tehlikeye atıyordu? Uriel da Costa'nın tarihsel açıdan anlamı buydu işte. Uriel, özgürlüğün karşısına çıkacak zorlukların ilkiydi, sapkınları tamamıyla kaybetmemek lazımdı. Onun gibi başka sınavlar da yaşanacaktı, çünkü Amsterdam seküler Yahudilerin önce üretim çiftliği, sonra da laboratuvarıydı.

Talmud Tora sınıfında bir sırada oturan uzun burunlu, koyu renk gözlü oğlanı gören hocaları, Baruch Spinoza'nın *kahal*'ın başına Uriel da Costa'dan bile daha büyük sorunlar açacağını tahmin edemezdi. Baruch'un babası Mihael d'Espinoza bir işadamıydı, İspanya ve Portekiz'den Malaga kuru üzümü, incir, Algarve bademi gibi kurutulmuş meyve ve yemiş ile daha uzak yerlerden zeytinyağı ithal edermiş. Beit Jacob Sinagogunun üyesi olan Mihael cemaat içinde o derece saygı görürmüş ki cemaatin işlerini idare eden ve Amsterdam'ın yöneticileriyle iletişimi sağlayan on beş kişilik heyetin (1639'daki birleşmeden önce üç sinagogdan temsilciler içerirdi) *parnas*'ı, yani temsilcisi olarak görev almış. Mihael aynı zamanda cemaatin rehin dükkânından sorumluymuş ve zeki oğlu Baruch'un 7 ile 14 yaş arasında okuduğu okullar dahil, cemaatin bütün okullarından sorumlu olan Talmud

Tora'nın *parnas*'ıymış. Baruch o okullarda İbranice okumayı, Tevrat'ı incelemeyi, haftalık okumanın anlamını İspanyolca izah etmeyi öğrenmiş olmalıdır. Sonrasında daha yüksek sınıflara katılıp katılmadığı belli değildir, ama işin ilginç tarafı, *Şulhan Aruh*'u öğrenmek üzere beşinci sınıfa gitseydi önce Menaşe ben Israel'in, sonra da Templo'nun öğrencisi olacaktı. Baruch, çoğu haham olmak için eğitim alan bilge *bokhur*'lardan biri olmasa da sonradan eleştirilerine konu olacak olan Yahudi literatürünü derinlemesine öğrendiğine şüphe yoktu.³⁹ Baruch, Etz Hayim okulundan 14 yaşında, babasının işleri kötüye gitmeye başlayınca ona yardımcı olmak için ayrılırsa da, dindışı yetişkinlere yönelik haftalık eğitim gruplarından biri olan Saul Morteira'nın *Keter Tora*, yani Yasa'nın Tacı grubuna katıldığı sanılır. Morteira birkaç yıl sonra eski öğrencisi Spinoza'nın Tevrat'ın Tanrı'dan kaynaklanmadığını; Musa'ya Hz. Muhammed'e veya İsa'ya gösterilenden daha fazla saygı gösterilmemesi gerektiğini ve Rabbinik Yahudiliğin tamamının kurtuluşa giden yolu teşkil ettiği fikrinin sahte olduğunu, hatta kurtuluş veya ruhun ahireti diye bir şeyin olmadığını ilan ettiğini duyunca o kadar öfkelenmiş ki Uriel da Costa'ya uygulanan aforoz kadar şiddetli bir aforozu o da Spinoza için ilan etmiş.⁴⁰

³⁹ Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (Cambridge, 1999) [*Spinoza: Bir Yaşam*, çev. Anı Duman, Murat Başekim, İletişim Yay., 2008]; Don Garrett (ed.), *The Cambridge Companion to Spinoza*, Cambridge, 1996; Geneviève Brykman, *La Judéité de Spinoza*, Paris, 1972; ayrıca bkz. Rebecca Newberger Goldstein, *Betraying Spinoza: The Renegade Jew who Gave us Modernity*, New York, 2009; Susan James, *Spinoza on Philosophy, Religion and Politics*, Oxford, 2012; Yirimiyahu Yovel, *Spinoza and Other Heretics: The Marranos of Reason*, Princeton, 1989.

⁴⁰ Bazılarına göre Morteira, Spinoza'nın "korkunç sapkınlıkları"ndan vazgeçmesi için ona yalvarmış ve ancak başarısız olunca *herem*'in kaçınılmaz olduğunu kabul etmiş. Jonathan I. Israel, "Philosophy, Commerce and Synagogue – Spinoza's Expulsion from the Amsterdam Portuguese Jewish Community in 1656," Jonathan I. Israel ve Reinier Salverda (ed.), *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture, 1500-2000* (Leiden, 2002) eserinde Spinoza'nın cüretkâr ama plan-

27 Temmuz 1656'da *ma'amad herem*'i duyurmuş. Neyse ki Baruch'un babası Mihael hayatta değildi de artık ailesinden ve İsrail cemaatinden acımasızca koparılmış olan oğlunun kaderi karşısında dövünmeyecekti. Daha bir yıl önce Baruch babası için *Kaddiş* duası okuyup, cemaate ve hayır işlerine katkı sağlayan vergileri ödüyordu; vergileri mali sorunları olanlar için söz konusu olduğu şekilde, daha az ölçekte ödüyordu, bu da ithalat şirketlerinin neredeyse iflas ettiği anlamına geliyordu. Baruch, şirket tasfiye edildiği takdirde yükümlülüklerinden kurtulmak için, yaşı da izin verdiğine göre (23 yaşındaydı) öksüz kaldığından Vasiler Kurulu'nun vesayetine girmeyi başarmış. Reşit olma yaşı 25 olduğundan Spinoza'nın yükümlülüklerinden kurtulmak için uyguladığı bu apaçık taktik tamamıyla yasalı, ama alacaklılarının husumetine yol açmış olması muhtemeldir.⁴¹

Ma'amad herem'inde "Baruch Spinoza'nın meşum görüşlerinin ve eylemlerinin... bir süredir farkında olduğunu" ve onu menfur görüşlerini açıklamaktan ve rezil eylemlerini gerçekleştirmekten (muhtemelen Şabat gününü ve *kaşrut*'un beslenme kurallarını alenen ihlal etmekten) vazgeçirmeye çalıştıklarını belirtmiş. Bu arada Baruch'un ailesi küçülmüştü. Annesi Debora Hanna, 1638'de, Baruch daha 6 yaşındayken ölmüştü ve belli ki Baruch reşit olmadığından ondan alması gereken mirası almadığı için bu durum ailesiyle bir anlaşmazlık kaynağı teşkil etmişti. Babası, üvey annesi (Mihael'in üçüncü eşi) ve kız kardeşi Miriam bir yıl

lı eylemler yoluyla cemaate neredeyse meydan okuyarak kendisini aforoz etmelerini sağlamaya çalıştığını mantıklı gerekçelerle iddia eder.

⁴¹ Odette Vlessing, "The Excommunication of Baruch Spinoza and the Birth of a Philosopher," Israel ve Salverda (ed.) içinde, s. 141-72; Vlessing, Spinoza'nın *herem*'inin felsefe alanındaki cüretinden çok finansal taktiklerinden kaynaklanmış olması gerektiğini savunur, ama aforoz metninde "korkunç sapkınlıklar"dan söz edilir, dolayısıyla sosyal taktikleri ne kadar tepki toplarsa toplasın, kırılma noktasını oluşturmaları zordur.

içerisinde ölmüştü. İngiltere'yle Hollanda arasında yer alan deniz savaşı ithalat alanında işleri her zamankinden daha da zor hale getirmişti. İngiliz ve Berberi korsanlar, Spinoza ailesinin ithal ettiği belli başlı ürünler olan şarap, zeytin-yağı ve kurutulmuş meyve yüklü gemileri ele geçiriyordu. Baruch babasının ölümünden sonra neredeyse iki yıl şirketi ayakta tutmaya çalıştıysa da şirket altından kalkılamaz bir borç yükü altında giderek batıyordu.⁴² Hollanda'nın Brezilya'daki son kalesi Recife'yi Portekiz'e bırakması, Spinoza'ların bir başka ticari emtiası olan şeker kaynağının kurumasına neden olmuş. Brezilyalı *Marrano*'lar Amsterdam'a geri gelmişti, ama büyük kısmı sefil haldeydi ve cemaat içerisinde giderek yayılan korku, *ma'amad*'da heterodoksluk konusunu daha da sıkıdenetim altında tutması gerektiği duygusunu uyandırmış. *Marrano*'ların sadakatini kazanmak zordu ve Uriel olayının gösterdiği üzere, *Marra-no*'lar kışkırtıcı sapkınlıklar karşısında kolaylıkla doğru yoldan sapabiliyordu. Hristiyanların gözünde Yahudilerin adının karalanmasının zamanı değildi. Genç Spinoza ise aynen böyle bir tehdit teşkil ediyordu.

Krizin aniden patlak vermediği anlaşılıyor. *Herem*'de şöyle yazıyordu: "*Ma'amad*'ın efendileri çeşitli yöntemlerle ve sözlerle onu meşum yolundan döndürmeye çalıştı. Ama onu ıslah etmekte başarısız oldukları ve tam tersine uyguladığı ve öğrettiği korkunç sapkınlıklar ve canavarca eylemleri konusunda her gün yeni ve giderek daha ciddi haberler aldıkları ve bu konuda birçok güvenilir tanıkları olduğu için... işin gerçeğinden emin oldular... ve söz konusu Espinoza'nın aforoz edilmesi ve İsrail cemaatinden kovulması gerektiğine karar verdiler."⁴³ *Herem*'in bundan sonraki kısmında kullanılan dil, Uriel da Costa'nınki dahil, daha önceki otuz sekiz benzer vakada kullanılan dilden çok daha

⁴² Israel, s. 133-5.

⁴³ Nadler, *Spinoza*, s. 120.

sertti. Adı kutsanan anlamına gelen Baruch artık lanetlenen haline gelmişti.⁴⁴

Meleklerin buyruğu ve kutsal insanların emriyle Baruch de Espinoza'yı Tanrı'nın da onayıyla aforoz ediyoruz, kovuyoruz, beddua ediyoruz ve lanetliyoruz... Gündüzüne beddua ediyoruz ve gecesine beddua ediyoruz; yatmasına beddua ediyoruz ve kalkmasına beddua ediyoruz; dışarı çıkmasına beddua ediyoruz ve içeri girmesine beddua ediyoruz. Rab onu esirgemeyecek ve Rab'ın öfkesi ve haseti onu yakacak ve bu kitapta yazılan bütün lanetler ona yağacak ve Rab onun adını göklerden silecek. Ve Rab, bu Yasa kitabında yazılı olan bütün beddualar doğrultusunda onu İsrail'in kabilelerinden ayırıp kötülüğe bırakacak... hiç kimse onunla sözlü veya yazılı olarak iletişim kurmamalı, ona iyilikte bulunmamalı, onunla aynı çatı altında kalmamalı, dört kübitten daha fazla yaklaşmamalı, onun yazdığı hiçbir yazıyı okumamalıdır.

Bu noktaya nasıl gelinmişti? Spinoza 1656 yılının yazında aforoz edildiğinde (Uriel'in tersine) henüz bir şey yazmamıştı; ama 1660 civarında görüşlerini anlatmaya başladığında "uzun düşüncelerin" sonucu olduklarını ifade etmiş. Bu düşünceleri ne kadar zamandır geliştirdiğini belirlemek zordur, ama benzer şüphelere sahip başka bir Yahudi 1655'te Amsterdam'a gelmişti. Daniel (veya Juan) de Prado Spinoza'dan 20 yaş büyük bir hekim ve şairdi, uzun boylu, esmer ve sakallıydı ve bir tanığa göre "büyük burunlu"ydu. Saul Morteira'nın *Keter Tora yeşiva'sında* Spinoza'yla tanışmışlar ve haham Morteira'nın Talmud konusundaki açıklamaları ikilinin Talmud'u reddetme konusundaki gizli arzusunu büsbütün güçlendirmiş. Prado ile Spinoza birbirlerini kıskırtırken onlara yine göçmen bir *Marrano* olan üçüncü bir

⁴⁴ Y. Kaplan, "The Social Function of the Herem in the Portuguese Jewish Community of Amsterdam in the 17th century," J. Michman ve T. Levie (ed.), *Dutch Jewish History: Proceedings of the Second Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, November 28-December 3* (Tel Aviv-Kudüs, 1982) içinde, s. 111-55.

isyancı katılmış: Sapkınca şüphelerinden dolayı Katolik Kilisesinden yeni ayrılmış olan Daniel Ribera, baştan keşfettiği, kendine özgü Yahudiliği onlara tanıtmak üzereydi.

Spinoza konusundaki literatürde, Spinoza'yı Tevrat'ı ve Talmud'u "sapkınca" reddetmeye asıl itenin Franciscus van den Enden'in Singel'deki evinde yer alan Latin Okulu olduğu büyük ölçüde kabul görür. Van den Enden hem hovardalığıyla hem de tehlikeli, özgür düşünceleriyle nam salmıştı, Spinoza'nın da 1657-8 yıllarında onunla görüştüğü bilinir. Spinoza'nın onun evinde yaşamış olması mümkündür, Van den Enden tarafından sahnelenen Romalı yazar Terentius'un oyunlarında rol aldığı da kesindir. Ancak Spinoza'nın aforoz edilmeden önceki yıllarda van den Enden'le tanışmış olmasına veya René Descartes'ın zihin-beden düalizmini savunduğuna dair hiçbir güvenilir belgesel kanıt söz konusu değildir. Spinoza'nın bu dönemdeki inançsızlığının akıl hocaları İspanya'yla ve Portekiz'le güçlü bağları olan, eski *converso* Yahudilerdi. Uriel da Costa'nın sapkınlıklarından çoğunu devralmış olan Prado, daha derinlikli olan genç Spinoza'nın gayriresmi akıl hocalığını yapmış olabilir. Ağustos 1659'da keşiş Tomas Solana y Robles ve Yüzbaşı Miguel Perez de Maltranilla adlı iki (lehte) tanık Madrid Engizisyonu karşısında önceki yıl hem Prado hem de Spinoza'yla tanıştıklarını anlatmışlar.⁴⁵ İkisinin de aynı görüşlere sahip olduklarını ve Musa'nın Yasası'nın sahte olduğunu savundukları için Yahudi cemaatinden aforoz edildiklerini söylemişler. "Sahte" ile kastedilen muhtemelen Spinoza'nın daha sonra *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*'de açıkladığı, Tevrat'ın vahiyden ziyade siyasi bir oluşum eylemi olarak algılanması gerektiğine dair tartışmalı argümanıydı.⁴⁶ Prado ile Spinoza'nın

⁴⁵ I. S. Revah, *Spinoza et Juan de Prado*, Paris, 1959; aynı yazarın "Aux Origines de la Rupture Spinozienne," *Revue des Études Juives*, 123, Temmuz-Aralık 1964, s. 359-431.

⁴⁶ *On the Tractatus*, Steven Nadler, *A Book Forged in Hell: Spinoza's Scandalous Treatise and the Birth of the Secular Age*, Princeton,

Uriel da Costa'dan devralıp savunduğu, "ruhun bedenle birlikte öldüğü ve felsefi anlamı dışında Tanrı'nın var olmadığı" şeklindeki ısrarcı görüşleri de bir o kadar hasmaneydi. Bir önceki yıl, yani 1658'de Prado ile Ribera on ergen çocuk tarafından (aralarında kendinden "şair" olarak söz eden Jacob Pina da vardı) dehşet verici görüşlerini kabul etmeye mecbur edilmekle suçlanmıştı; Prado ile Ribera'nın bu görüşleri arasında Musa'nın "büyücü" olduğu, yasalarının kendisinin ve Aaron'un çıkarına olacak şekilde hazırlandığı, ilahi takdirin insanların dünyasına müdahalede bulunduğunun bir mit olduğu, dünyanın tarihinin Kitab-ı Mukaddes'te öne sürülenden çok daha eskilere uzandığı ve Rabbinik yasalar doğrultusunda belirlenmiş ritüellerin ve ahireti garanti etmek açısından ne kadar anlamsız olduğu vardı. Çocuklar hatta Prado ile Ribera'yı kendilerini pelerinlerinin altında kılıç saklayarak sinagoga gitmeye ve orada daha da gülünç yasalara "isyan etmeye," hatta hahamları ölümle tehdit etmeye kışkırtmakla suçlamışlar. Bu son suçlama bir şaka olabilirdi. Ama olmayabilirdi de.

Bu durumda Daniel de Prado kolay etkilenen genç çocuklara kendilerini Hıristiyan şenlik öncülerinin Yahudi versiyonu gibi tanıtan, saldırgan, zorba ve inançsız bir grubun çete başıydı. Grup bekleneceği üzere olgunluktan uzak maskaralıklarda bulunur, Şabat günü sokaklarda alenen sigara içer, yasak yiyecekleri hapur hupur götürürken görünür, sinagogun avlusunda, hatta içinde kavga çıkarırmış. Prado'nun isyanının çığlığı, Spinoza'nın sofistike felsefi düşünceleriyle karıştırılmamalıdır, ama Spinoza'nın bir süre, *herem*'den hem önce hem de sonra, "nanik yapanlar" çetesiy-le beraber takıldığına şüphe yoktur. Afroz olma meselesine gelince, Prado'nun yaşı ve tehlikeli karizması itibarıyla çete başı olması normaldi. Ama ilk boyun eğen de o olmuş.

Temmuz 1656'da aforoz edilme tehdidiyle karşı karşıya kaldığında büyük bir endişeye kapılıp yasağın kaldırılması için *ma'amad*'a yalvarmış. Amsterdam'da Yahudi hekim yokluğu yaşanmadığı kesindi, dolayısıyla mütevazı sayıdaki hastalarını kaybetmesi mahvolması anlamına gelecekti. Dolayısıyla *teva'*ya çıkmış, dövünerek sözlerini geri almış, "menfur görüşlerini reddetmiş." Ancak tövbekârlığının geçici olduğu anlaşılmış. Şubat 1657'de hakkında yeniden yasaklama ilan edilmiş ve bu sefer Amsterdam'dan ayrılmak isteyip istemediği sorulmuş, istediği takdirde *ma'amad*'ın şehirden ayrılması için ona mali yardımda bulunabileceği söylenmiş.

Yapılacak öncelikli iş, Yahudi cemaatinin Amsterdam yöneticilerinin gözündeki konumu tehlikeye düşmeden elebaşlarını şehirden çıkarmaktı. Eski rahip Daniel Ribera'yı göndermek daha da önemliydi, çünkü aynı zamanda hocaydı ve *ma'amad*'ın kolay etki altında kaldığını düşündüğü zayıf öğrencilere ders verirdi. Ancak Ribera'nın yasaklanmayı veya gönderilmeyi beklemeden kendiliğinden gittiği anlaşıyor; bir süvari subayı olan kardeşiyle yaşamak üzere Brüksel'e gitmiş ve muhtemelen kiliseye dönmüş.

Spinoza'nın kumaşı farklıydı. İlk biyografi yazarlarından biri olan Jean-Maximilien Lucas, *ma'amad*'ın onu resmi olarak aforoz ettikten sonra Amsterdam yöneticilerinden Spinoza'nın şehirden sürülmesini talep ettiklerini öne sürer. Spinoza'nın saygısızlığının ve özellikle ruhun ölümsüzlüğünü reddetmesinin sinagogun yanı sıra kilise için de bir tehdit oluşturduğunu iddia edebilirlerdi. Ama belediye meclisine böyle bir talepte bulunulmamış. Yahudi cemaatinden hiç kimse Spinoza'nın şehirden gönderilmesi için başvurmamış. Tersine, Spinoza'ya yöneltilen lanetlemelerin şiddetine rağmen, cemaatin onun hizaya gelmesi ve ara sıra sinagoga gitmesi için ona para önerisinde bile bulunduğu anlaşıyor. Yeter ki huzur olsun. Ama Spinoza, sonradan bir eserinde yazacağı üzere, ikiyezlü bir hayat yaşamaya hazır değildi.

Kardeşi Gabriel'le teması kesilince (gerçi kardeşi ithalat şirketlerinin adı olan Bento y Gabriel Spinoza'da değişikliğe gitmemiş) Spinoza Vlooienburg'dan ayrılmış ama Amsterdam'da kalmış ve görünür olmaya devam etmiş. Karanlığa çekilip kendi başına felsefeyle uğraşmamış, tam tersini yapmış. Singel'deki Latin Okulunda van den Enden'le kalmış olsun veya olmasın, onunla ve kuşkucu araştırmacılardan, düşünürlerden ve konuşmacılardan oluşan dinamik bir grupta zaman geçirdiği kesindir. Adam Boreel'in Amsterdam "Koleji" grubunun toplantılarına da katılmış olabilir, o durumda da, o dönemde ekonomik durumu sallantıda olan Rembrandt'la karşılaşmış olabilir. Böylece benzer zihniyette ve kuramsal faaliyetlere eğilimli insanlarla hayat boyu sürececek ilişkiler oluşmuş. Spinoza nihayet şehirden ayrılıp önce Rijnsburg'a, birkaç yıl sonra da Voorburg'a geçip mercek üreticisi ve cilalayıcısı olarak çalışmaya başladığında, felsefesine odaklanabilmek için kendine sakin bir yer arıyordu, ama her iki yerin de Spinoza'nın meşgaleleri açısından büyük ciddiyet taşıyan eğitim, din ve siyaset alanları açısından önemli merkezlere çok yakın olması çarpıcıdır. Rijnsburg Leiden'den ve üniversitesinin kütüphaneleri ile konferanslarından sadece birkaç kilometre uzaklıktaydı; Voorburg da benzer şekilde Lahey'e yakındı ve Spinoza burada Huygens ailesiyle temas edecekti. Spinoza, Constantijn Huygens'in oğlu Christian'ın optik alanında çalışmasından cesaret alarak ona yaklaşmış olabilir, ancak Christian, Spinoza'nın kendisine gösterdiği ilgiye müsamaha gösterirken ondan ismiyle değil, sürekli olarak, "Voorburglu Yahudi" diye söz edermiş. Christian'ın ağabeyi Constantijn'in Spinoza'ya daha yakın davrandığı anlaşılıyor. Ama Benedict (Spinoza artık Latin adını kullanıyordu) yorulmak nedir bilmeden yazışmalar yapar, kendine felsefi yoldaşlar arar, karmaşık açmazları tartışmaya istekli öğrencileri teşvik ederdi.

Spinoza *herem*'den sonra beş yıl kadar Amsterdam'da kalmış olmalıdır; hayatında köklü bir değişime yol açacak, için-

de yetiştiği dinsel kültürün tamamını reddedişinin sebepleri üzerinde çalışmaya, kendi kendine dayattığı yalnızlık ortamında değil de Amsterdam'da başlamış olmalıdır. İlk eseri olan (20'li yaşlarındayken yazmıştır) *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*'de bütün dinlerin vahiyyle açıklanan metinlerini alaycılıkla "kurgu" ilan eder. Ama bu eserin başında yaşamaya değer bir hayat, daha doğrusu ölümün beyhudeliği konusundaki genel düşüncelerini ifade eder:

Deneyimlerim bana sosyal hayatın her zamanki ortamının beyhude ve boş olduğunu öğrettikten sonra, korkularımın hiçbirinin, zihnimi etkileri altına almış olmaları bir yana, kendinden iyi veya kötü bir şey içermediğini de görünce, nihayet zihni her şeyi dışlayacak derecede etkileyecek... güçlü bir düşüncenin olup olmadığını, keşfedildiği veya elde edildiği takdirde aralıksız ve üstün bir mutluluk halinde yaşamama izin verecek herhangi bir şey olup olmadığını araştırmaya karar verdim.

Sonra da Musa İbni Meymun'un Şaşkınlar Rehberi'nde hor gördüğü (Spinoza okul yıllarında o eseri okumuş ve sindirmiş olmalıdır), şöhret, zenginlik, tensel aşk, şeref gibi mutluluk verdiği sanılan sahte yolların o tanıdık, hümanist listesini sunar: "İnsanların en üstün iyilik olarak değerlendirdiği zenginlik, şöhret ve zevk dikkati o kadar dağıtır ki zihin başka hiçbir iyiliği göz önüne alamaz." Şöhret, onu arzulayanı hayatını diğer insanlar doğrultusunda yaşamaya zorlar; zenginlik arayışı insanı bağımlı kılar ve onu mahveder; tensel zevk de ertesi sabahın pişmanlığının önsözünden başka bir şey değildir. Spinoza, çoğunluğun arzu nesnesi olarak gördüğü her şeyin insanı aslında ölüme götürdüğünü anladığını yazar; kendisi de ölüm tehlikesiyle karşı karşıyadır, "bazı kötülüklerden belirli iyilikler uğruna vazgeçmediği" takdirde "ölümcül bir illete yakalanmış hasta biri gibidir." En büyük hata, gelip geçici olanı sevmektir, çünkü insanın kendini mahvetmesine yol açan daimi bir tatminsizliğe yol açar. "Öte yandan ebedi ve sonsuz bir şeye beslenen sevgi,

zihni sırf sevinçle besler ve kederden tamamıyla yoksundur, dolayısıyla onu bütün gücümüzle arzulamalı ve aramalıyız.”

O müthiş şey, doğanın sonsuz, değişmez, görkemli ve kayıtsız düzeni 1660 veya 1661’den beri Spinoza’nın ufkundaydı, ama arayış içindeki zihninde içgüdüsel bir kavramdan fazlası değildi henüz. Kendi içindekini aydınlatmaya, merceği kendi parlaklığını ortaya çıkaracak şekilde cilalamaya yönelik ilk alıştırmaları bir yerden tanıdık geliyorsa, hem sıradan zevklerin loş dünyasına değil de aydınlığa bağlılık geleneğine (Platon’dan Aristoteles’e kadar) hem de erdemli hayatı benzer şekilde tanımlayan, ona paralel Yahudi geleneğine bir şeyler borçlu olmasındandır. IX. yüzyılda bile Mezopotamya’da Saadia Gaon, Tevrat’taki tutarsızlıkların çözümüne kavuşturulması için aklın elzem olduğunda ısrar etmişti. XI. yüzyılda şair, filozof ve haham Abraham ibn Ezra, Tevrat’ta tespit ettiği ilavelerin, tekrarların ve tahrifatların, Tevrat’ın tamamının Musa tarafından yazılmış olmasını imkânsız kıldığının farkındaydı ve daha ihtimal dışı gibi duran sansasyonel mucizelerin hakikatini sorgulamıştı; bunların en ilginç, Spinoza tarafından da Kitab-ı Mukaddes’in kurmaca olduğunun kanıtı olarak sunduğu, Ay Muharebesi⁴⁷ sırasında Yeşu kazanana kadar güneşin yerinde durmuş olmasıydı. Ama Spinoza’nın adi tatmin kaynaklarından giderek kurtulan ve zihnin değişmez evrenle birleşmesini algılayabildiği entelektüel aydınlanma yolculuğunun anlatımı neredeyse doğrudan İbni Meymun’un Şaşkınlar Rehberi’nin (ki o da Yunan filozoflarına çok şey borçluydu) o ruhani, heyecan verici sayfalarından da alınmış gibi durabilirdi. Ama sadece “neredeyse” öyleydi. Meymun’un akıl yürütmesi saf inancın kapılarında, yani Tanrı’nın nihai bilinmezliği önünde durmuştu.⁴⁸ Aristotelesçi evren görüşlerinin çoğunda olduğu

⁴⁷ Kitab-ı Mukaddes’te Yeşu 8 ve 9’da geçen, Ay Kentinde gerçekleşen muharebe –ed.n.

⁴⁸ Spinoza’nın İbni Meymun geleneğiyle olan karmaşık ilişkisi konusunda bkz. David Biale, *Not in the Heavens: The Tradition of Jewish Secular Thought*, Princeton, 2011, s. 16-32.

üzere, dünya maddi olmayan, soyut öz ile maddeden yaratılmış varlığa bölünmüştü ve doğa ancak daha altta olan ikinci âlemde keşfedilebilirdi ve ulvi örüntüleri ve düzenleri her şeyi düzenleyen fikrin görkemini ancak belli belirsiz yansıtabilirdi. Tevrat'ta ve Yahudi kutsal metinlerinde, ışığın karşısında yüzü ışıldayan Musa'nın Tanrı'nın sadece sırtını görmesine izin verilir; Tanrı tarafından yazdırılan yasalar, o aydınlıktan geriye kalanlardır, insanların dünyasına yöneliktirler ve İsrail'in Çocukları tarafından kuşaktan kuşağa aktarılacaklardır.

Ama Spinoza'ya göre ilahi ve dünyevi anlayış arasında bir ayrım yoktu ve böyle bir ayrım yapmak için bir neden de yoktu (akılcı olmayan, korku dolu hürmet dışında). Öğrencilerine Descartes'ın felsefesini ve epistemolojisini öğretmesine rağmen, Fransız filozofun zihin-beden dualizmine de inanmıyordu. Spinoza tamamıyla monistti. Geçmişten devralınan kurguların ve batıl inançların oluşturduğu kargaşa ortadan kaldırıldığında ve kehanetlerin etki altındaki hayal gücünün ürünü olduğu ve doğal, bilimsel araştırmaya kıyasla daha alt düzey bir bilgi türü sağladıkları anlaşıldığında yaratılmamış Tanrı'nın da yaratılmış doğanın tamamının aynısı olduğu görülecekti. Azimle gayret gösteren zihin, bıkip usanmadan müdahalelerde bulunan bir Tanrı'yı farz etmeye gerek olmadan o doğanın mükemmel bir şekilde iç içe geçen özelliklerini ve eylemlerini, gezegenlerin dönüşünü veya kristallerin simetrisini anlayabilirdi. Hakiki Tanrı hareket halindeki doğal evrenden, insanların yaptıklarına kayıtsız, faaliyetine devam eden bu sistemden ne fazlası, ne de azıydı, "günah" kavramından da (bu kavramın insan tarafından yaratıldığı apaçıktı), kurtuluşa giden yoldan da habersizdi. Spinoza'nın sonradan kullanacağı deyimle bu *Deus sive Natura* [Tanrı veya Doğa] ahlaki açıdan kayıtsızdı, organik olarak kendine yeterliydi ve tarihten veya ahlaki öğretilerden yoksundu. O vardı, o kadar.

Bu durumda Tanrı-veya-Doğa'nın vahiy üzerinde münhasırlık iddiasında bulunan şu veya bu dine ait olmayıp evrensel olması gerekliydi. İdrakindeki bu muazzam değişiklik, onun Yahudi olarak tanımlanabilecek her şeyden tamamıyla (hatta aforoz edilmekten daha bile kesin olarak) uzaklaştığı anlamına mı geliyordu? Spinoza'nın dünya için önemi, anlamlı bir şekilde Yahudi olmaktan vazgeçmesine mi bağlıydı? Yahudi kimliğinin XVII. yüzyılda nasıl algılandığını göz önünde bulundurursak, cevap evetti. Spinoza'nın herkese uyan Tanrı-veya-Doğa kavramını paylaşmak için kabile liderleriyle ve peygamberlerle doğrudan konuşan, İsrail'in Çocukları'yla özel bir ahit imzalayan ve Yahudiler olarak hayatlarını belirleyen yasaları bahşeden insan biçimli Tanrı'ya dair (ona göre) kurgulardan vazgeçmek demekti. O yasalar iyiye herkes için iyi olmalıydı. Musa ve ondan sonra Tevrat'ı yazan her kim ise, o yasaların Yahudilerin kendine özgü, özel yasaları olduğunu iddia etmiş, Yahudiler o yasalara uyduğu takdirde yarattıkları siyasi toplumun daimi olacağını taahhüt etmişlerdi. Yahudilerin ilahi kökeni bir masaldı, Yahudilerin "çocuksu" anlayış düzeyine uygundu ve birbirlerine bağlılıklarını temin etmek için gerekliydi.

Vahiy ürünü kutsal metinlerin ilahi otoritesi ortadan kaldırıldıktan veya en azından alt düzey bir bilgi türü olarak görülmeye başlandıktan sonra kuşaklar boyu bilgilerle hahamlar (ve de Hristiyan teologlar) tarafından sağlanan açıklamaların ve yorumların oluşturduğu o devasa üstyapı gereksiz hale geliyordu. Hangi türden eylemlerin bir Yahudiyi ahiret için uygun kıldığı, hangi türden ihlallerin ahireti tehlikeye attığı konuyla alakasızdı ve Roş Aşana'da, yani yeni yılda Hayat Kitabı'na bazılarını yazıp bazılarını yazmayan, yargıç Tanrı imgesi Spinoza'ya göre, doğayı harekete geçirdikten sonra dünyevi meselelerden kendini soyutlamış olan, özünde biçimden yoksun varlığın kabaca insan gibi biçimlendirilmiş, karikatürvari bir versiyonuydu.

Öte yandan, Spinoza'nın evren tasvirinin Kabalacı kozmolojinin bazı unsurlarından çok da uzak olmadığını (Kabala da Tanrı'yı *zimzum*'a, yaratıcı bir boşluğa çekilmiş, soyut ve kayıtsız olarak öngörürdü) bir süreliğine bir yana bırakacak olursak, Spinoza'nın terk ettiği şeyin Yahudilik, yani Yahudi dini olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Binlerce yıl boyunca Yahudiliğin anlamı buydu ve terk edilmesi alternatif tektanrıcı inanç sistemlerinden birine geçildiği anlamına gelirdi. Spinoza'ya kadar dinsel edebiyatın harfi harfine öğretilerinden veya Kitab-ı Mukaddes'in edebi yorumundan kopmak isteyen, düşünen bir Yahudinin gidebileceği başka hiçbir yer yoktu. Ama artık Spinoza tam da böyle bir zihniyet vahası yaratmıştı. Birçok Yahudinin kendi için seçtiği "seküler Yahudi" terimi fazlasıyla çelişkili olabilir, çünkü Spinoza'nın tekrar tekrar ve şiddetle reddettiği ateizme daha yakın görünür. Spinoza evreni kendi kendini yaratmış bir makine olarak görmezdi; tam tersine, evrenin operasyonel dehasının özü, yaratılmamış Tanrı'nınikiyle aynıydı. Ama bu kavramı bir Yahudinin seçebileceği ve yine de Yahudi olmaya devam etmesine izin verecek bir seçenek olarak görmenin zorluğu, Spinoza'nın kuşaklar sonrasına, hatta yüzyıllar sonrasına kadar hiç destekçilerinin olmayacağı anlamına geliyordu. Bir gün Albert Einstein gibi biliminsanları olacaktı; kendini kesinkes Yahudi olarak ve Yahudi tarihinin bir parçası olarak gören Einstein ateizmin çoraklığına acırdı, "kürelerin müziğini" duyamadığını, sağır olduğunu söylerdi; 1929'da Tanrı inancı sorulduğunda Einstein şöyle demiş: "İnsanoğlunun kaderiyle ve yaptıklarıyla uğraşan bir Tanrı'ya değil, Spinoza'nın kendini dünyanın meşru ahengi yoluyla gösteren Tanrı'sına inanıyorum."

Ancak Spinoza'nın dünyasındaki Yahudilerin büyük kısmı için bu yeterli değildi. Filozof Spinoza onlardan, binlerce yıldır amansız zulüm, katliam ve baskı karşısında onları bir arada tutan şeylerden vazgeçmelerini istiyordu: Yahudiler

tarihlerinin Tanrı tarafından belirlendiğine inanır; hem şiirsel hem de etik olan edebiyatları yoluyla kendi kendilerini yaratmışlardır; her yıl kutsal takvimleri yoluyla tekrarladıkları gibi, yasa sayesinde kurtulacaklarına inanırlar; akla hayale sığmaz acıların arasında Tanrı'nın kendileri ve dünya için planının gerçekleşeceği, yani Mesih'in geleceği fikriyle teselli bulurlar. Peki bütün bunlardan tam olarak neyin karşılığında vazgeçeceklerdi? Tarihlerinin tamamının bir hayal ürünü, bir hayalet olduğunu, kendilerinin aslında insanoğlunun herhangi bir üyesi gibi olduklarını, onlardan ne daha iyi ne de daha kötü olduklarını, herkesin tabi olduğu doğa yasalarına tabi olduklarını, hatta erdemli bir hayat ile günahkâr bir hayat arasında seçim yapmalarına izin verecek özgür iradeye bile sahip olmadıklarını söyleyen meçhul bir hakikat için mi?

Başkaları da bilimsel ve felsefi açıdan, Yahudilerin güneşin ve ayın altında yaşayan diğer insanlar gibi olduğu sonucuna varsaydı güzel olurdu tabii. Ama Hollanda'nın ötesinde, hatta Hollanda'nın içinde bile, böyle olduğuna dair en ufak bir iz yoktu. Dolayısıyla yeterli değildi.

Tanrıbilimsel Politik İnceleme'den bir bölüm, Spinoza'nın dindaşlarına ve Kitab-ı Mukaddes'in hayali bolluğuna onlar gibi inanan Hristiyanlara çağrısının psikolojik açıdan ne kadar yavan olduğunu farkına varmadan gösterir. Spinoza, kutsal metinlerin sunduğu bilgilerin değersiz ve güvenilmez olduğunu göstermek için Süleyman tarafından Krallar kitabında sunduğu iddia edilen (sonrasında da Ezeziel tarafından süslenip püslenen ve gözde bir yorum konusu olan), Birinci Tapınak'ın boyutlarının ciddiye alınamayacağını çünkü kralın o boyutları inanılır kılacak matematik eğitime sahip olmadığını, sadece dairenin çapı ile çevresi arasındaki ilişki konusunda çok basit bilgilere sahip olduğunu öne sürer. Dolayısıyla Spinoza iki türden saflıkla mücadele ediyordu: Biri kutsal ve ibadet temelli mimari ve mühendisliğin hızla birikmekte olan proto-Mason ilmiydi, diğeri de Vlooienburg'daki

evinin yakınlarında Templo'nun maketini görmeye akın akın giden kalabalıklardı. Ve o kalabalıklar oraya gitmeye devam ediyordu.

III. Yahudiler Amerika'da!

And dağlarında fırtına bulutları toplanıyordu. Bir katır kervanı yağmur yüklü kara bulutların altında bir dağ geçidinden zorlukla geçiyordu. Portekiz'de, Vila Flor'da doğan Antonio de Montezinos mallarını Yeni Granada'nın kuzeybatısından Quito eyaletinin volkanik yaylalarına götürüyordu. Yaklaşan sağanağın habercisi, ani ve hain bir rüzgâr kervana yandan vurarak eşyaları, sandıkları ve hayvanları yamaçtan aşağıya itmiş. Doğa güçleri bütün şiddetini sergilerken Kızılderili hamallar dağılanları mümkün olduğu kadar toplamak için işe koyulmuşlar. O gece kampta Montezinos hamalların kaderlerini ve onlara bu kadar kötü davranan İspanyolları lanetlediklerini duymuş. Katırların sahibi, *Cazicus*, yani "lider" olarak bilinen Francisco de Castillo onlara moral vermek için ne mümkünse yapıyordu ve dinlenme gününün yaklaştığını söylüyordu. Ama adamlar o günü pek de hak etmediklerini, İspanyollardan çektiklerinin kendilerinin başka bir halka, üstelik "en masumları"na kötü davrandığı için Tanrı'nın onlara cezası olduğunu söylüyorlardı. Montezinos, Francisco'ya peynir, ekmek ve birkaç kâse dolusu kaymak verirken onu İspanyolları kötülediği için azarlamış, Francisco da cevaben İspanyolların çaresiz insanlara ettiklerinin yarısını bile söylemediğini, ama kurbanların intikamının alınacağını söylemiş. Kızılderililer, "meçhul bir halk"ın yardımıyla İspanyollara aynısını çektirecekti.⁴⁹

⁴⁹ "The Relation of Antony Montezinos," çev. Moses Wall, Menase ben Israel, *The Hope of Israel* içinde Lucien Wolf, *Menasseh ben Israel's Mission to Oliver Cromwell* (Londra, 1901; yeni baskı: Cambridge, 2012) eserinde alıntılandı. Ayrıca bkz. Richard H. Popkin, "The

"En masumları" dedikleri kimlerdi? Montezinos, *Inquisition de las Indias* tarafından tutuklanmış, hücrelerinde yatarken zihninde sürekli bu soru dolanıyordu. Dağlardaki yolculuğundan döndüğü gibi, Yahudiliği gizlice yaymaya çalışmaktan yakalanmıştı; suçlamada doğruluk payı olmadığı söylenemezdi, çünkü Yeni Hıristiyan gibi görünmek için çok uğraşmasına rağmen o aynı zamanda Aharon Levi'ydi. Colombo'nun yolculuklarından ve özellikle yeryüzü cennetini aramaya çıktığı üçüncüsünden sonra Kayıp Kabilelere yönelik yüzyıllardır süren arayış artık Amerikan coğrafyasını da kapsıyordu.⁵⁰ İkinci apokrif Esdras kitabı derinlemesine incelenir, sürülen İsrailîlilerin dünyanın en ıssız bölgelerine gönderildiğine ve orada "uzak adalar"ın da olduğuna dair üstü örtülü beyanlardan Karayipler'in kastedildiği sanılırdı. Böyle düşünenlerden biri de bir başka Antonio Montezinos'tu; Limalı bir keşiş olan bu Montezinos 1511'de "Batı Hint adalarındaki ve anakarasındaki Kızılderililer... Kayıp On Kabile'nin soyundan gelen Yahudilerdir" demişti.⁵¹ Montezinos, yeni fethedilen Amerika kıtasında, bazıları çok da ikna edici olmayan çeşitli nedenlerle bu sonuca varmış birçok İspanyol yazardan ve gezginden biriydi. Francisco Lopez de Gomara, *Historia general de las Indias [Hint Adalarının Genel Tarihi]* adlı eserinde Kızılderililerin burun büyüklüğünün, İsrailîlilerin soyundan geldiklerini apaçık bir şekilde gösterdiğini ileri sürmüştür. Bartolome de las Casas gibi so-

Rise and Fall of the Jewish Indian Theory," Kaplan ve diğerleri (ed.), *Menasseh ben Israel and his World* içinde, s. 63-8; Benjamin Schmidt, "The Hope of the Netherlands: Menasseh ben Israel and the Dutch Idea of America," Paolo Bernardini ve Norman Fiering (ed.), *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450-1800* (New York, 2001) içinde, s. 86-106; Ronnie Perelis, "'These Indians Are Jews!': Lost Tribes, Crypto-Jews and Jewish Self-Fashioning in Antonio de Montezinos Relación of 1644," Kagan ve Morgan (ed.), *Atlantic Diasporas* içinde, s. 195-211.

⁵⁰ Ben-Dor Benite, *The Ten Lost Tribes*, Oxford, 2009, s. 155 vd.

⁵¹ Andre Neher, *Jewish Thought and the Scientific Revolution of the 16th Century: David Gans*, Oxford, 1985, 2. cilt, s. 3-4.

fistike bir yazar bile, “Küba” kelimesinin İbranicede miğfer veya şapka anlamına gelen *kova*’dan geldiğini düşünürmüş. Meridor Piskoposu Diego de Landa da 1560’larda Yucatan piskoposluk bölgesindeki yaşlı Kızılderililerin “atalarından bu topraklara ilk olarak doğudan gelmiş bir halkın yerleştiğini duyduğuna” dair yemin edermiş. Yahudi Amerikalılar teorisinin destekçilerinin birçoğu bu insanların buraya Kuzeydoğu Asya’dan, ortaçağdan beri “Arzereth” olarak bilinen topraklara göç ettiğini savunurdu. Ya sonradan sualtında kalmış bir kıstaktan geçmişlerdi (ki prehistorya döneminde olanlardan çok farklı bir görüş değil), ya da Yucatan Piskoposu’nun dediği gibi, “Tanrı denizden geçen on iki yol açarak geçmelerini sağlamıştı.” Eğer öyleyse, “o zaman Batı Hint adaları halkının tamamı Yahudilerin soyundan gelmiş olmalı,” demişti.⁵² Sanki İspanyollar 1492’deki sürgünle Yüce Tanrı’nın Hristiyan imparatorluğu için belirlediği büyük tarihsel planın bir unsuru olan Yahudilerden yoksun kalmışlardı, ama Amerika kıtasında İsraililer keşfedilince Yahudiler Tanrı’nın planına yeniden dahil olmuşlardı, üstelik İspanyollar bu sefer onlarla birlikte yaşamaya mecbur değillerdi.

Bu durumda işkence görmüş, sefil haldeki Aharon Levi’nin neden Kızılderili-İsraililer hikâyesini işkencecilerinin elinden alıp Kızılderililerin İspanyolların barbarlığını lanetledikleri ve zulme uğrayan Yehuda ulusundan olan kendisinin Kayıp Kabilelerle karşı karşıya geldiği, hayal ürünü bir masal yarattığını anlamak zor değildir. Montezinos bu hikâyenin cezbedici ayrıntılarını tekrar tekrar düşünmüş. Hamallar durumlarından yakınırken acı çektirilen halktan “meçhul” olarak söz etmişlerdi, acaba sık ormanın yanı sıra

⁵² Diego de Landa, *Relacion des las Cosas de Yucatan*, online (yayınlanmamıştır). Landa’nın Mayalar konusundaki kitabının ilk basımı için bkz. Charles Etienne de Boubourg, *Relation des choses de Yucatan de Diego de Landa*, Paris, 1864; ayrıca bkz. William Gates (çev. ve ed.), *Yucatan Before and After the Conquest*, New York, 1937; yeni baskı 1978.

aşılmaz Tropik bölgenin Sambatyon'u gibi bir nehir de mi vardı, onlara ulaşılmasını engelleyen? Montezinos hapiste kaldığı on sekiz ay boyunca, sorgu binasının arkasındaki ağaçlarda meyve yarasaları sallanırken, derisinin altına giren kurtçukla uğraşan biri gibi bu konuyu zihninde sürekli evirip çevirmiş. İşkencelerden canlı kurtulduğu takdirde o dağlara dönecek ve o insanları arayacaktı. Aksi takdirde rahat yüzü göremezdi.

Montezinos Eylül 1641'de serbest bırakıldığı gibi hemen yola çıkmış. Magdalena nehrinin köprüyle geçildiği Honda nehir limanında, koka yaprağı çiğneyen Ondaima Kızılderilileri arasında eski rehberi Francisco "Cazicus"u bulmuş, o da her zamanki üç İspanya doları karşılığında Montezinos'la iç kesimlere dönmeyi kabul etmiş. Bu yolculuk Montezinos'un hayatını değiştirecekti, döndüğünde anlatacakları da Yahudi ve Hristiyan dünyalarını sarsacaktı.

Yol alırlarken *converso* Montezinos bir ara Levi kabilesinden Aharon Levi olduğunu açıklamış ve dramatik bir edayla "Benim Tanrım Adonay'dır, geri kalan her şey yalandır," diye ilan etmiş. Francisco pek şaşırılmış görünmemiş ama Montezinos'a bu gizemin merkezine doğru, daha içerilere ilerlemeye hazır olup olmadığını sormuş. Böylece hoca ve mürit rolleri tersine dönmüş. "Liderini izlemeyi aklına koyarsan," demiş Francisco ona, "bilmek istediğin her şeyi öğreneceksin." Montezinos'u közlenmiş mısırdan başka bir şey yiyemeyeceğine ve rehberinin talimatlarına hiç itiraz etmeden uyması gerektiğine dair uyarmış. Yeniden yola çıkmadan önce de Montezinos'a üstsınıftan olduğunu ele veren kılıç ve pelerin gibi görünür nesnelerden vazgeçmesini ve çizme yerine keten ipinden sandalet giymesini emretmiş. Yanlarında katır veya hamal da olmayacaktı, sadece ikisi olacaktı ve kayalara tırmanmak, bataklıkları ve nehirleri aşmak için gerekli düğümlü ipleri, bastonları ve demir kancaları onlar taşıyacaktı.

İkili Şabat günü dinlenerek bir haftadan uzun bir süre batıya doğru, bulutların içinde ilerlemişler. Ormanın sessiz-

liğini bölen tek şey gözle görülmeyen canlıların gevezeliğiydi. “Douro gibi geniş,” isimsiz bir nehrin kıyısında (ya Amazon’un bir kolu ya da büyük nehrin kendi) durmuşlar. “Burada din kardeşlerini göreceksin,” diye ilan etmiş Francisco. Karşı kıyıda aniden büyük bir duman belirmiş ve yükselip dağılırken Montezinos içinde üç adam bir kadının olduğu bir kanonun kendilerine doğru geldiğini görmüş. Bu insanların “teni biraz güneş yanıyordu; bazılarının saçları dizlerine kadar uzanıyordu, diğerlerinki bizim saç kesimimize benziyordu. Alımlı insanlardı, donanımlıydılar.” Üzerlerinde beyaz gömlekler ve uzun beyaz çoraplar vardı, başlarına da sarık benzeri, yine beyaz renkte bir başlık sarmışlardı.⁵³ Kadın kanodan inmiş ve Francisco’yla Montezinos’un anlamadığı bir dilde konuşmuş, ama aralarında konuştukları şeyler erkeklere güven vermiş olmalı, çünkü kanodan inip şaşkın Montezinos’a sarılmışlar. Kadın da ona sarılmış, sonra da Montezinos, Francisco’nun onların karşısında yerlere kadar eğildiğini görmüş. Adamların ikisi bir törendelermiş gibi Montezinos’un iki yanında durmuşlar ve gündelik inanç beyanı olan İbranice şema’nın ilk iki satırını söylemişler (Montezinos olayların böyle geliştiğine yemin ediyor): “Duy ey İsrail, Tanrı Tanrımızdır, Tanrı tektir.” Yahudiler olağanüstü veya dehşet verici bir olay karşısında bu sözleri içgüdüsel olarak söylerlerdi. Gelenler Francisco’nun aracılığıyla ve parmaklarıyla sayı sayarak Montezinos’a İbrahim, İshak, İsrail (Yakup) ve Reuben’in çocukları olduklarını söylemiş-

⁵³ Montezinos grubun giysilerinin ayrıntılı tasvirini, Elias Pereire adlı bir İtalyanla (Amsterdamlı zengin Pereyra ailesinin bir üyesi olabilir veya olmayabilir) yazışmalarında bir mektubunda yapmış. Jonathan Schorsch bu mektubun bir kopyasını, yorumlarıyla beraber, Indiana Üniversitesi Lilly Kütüphanesinde yayımlamıştır, bkz. *Swimming the Christian Atlantic: Judeoconvertos, Afroiberians and Amerindians in the Seventeenth Century*, Leiden, 2009, s. 505-13. Schorsch haklı olarak mektupta sunulan ilave ayrıntıların Montezinos’un hikâyesini daha da masalvari kıldığını söylüyor. Ayrıca bkz. Perelis.

ler. Sonrasında okudukları tuhaf, resmi sözler Montezinos'a küçük peygamberlerden biri tarafından söylenmiş olabilecek, yarı gizemli, yarı kehanet benzeri sözler gibi görünmüş. "Bizimle yaşamak isteyenlere çeşitli yerler bahşedeceğiz." "Yusuf denizin ortasında yaşar." "Bir gün hep beraber konuşarak Ba-ba-ba diyeceğiz ve toprak anadan çıkmış gibi ortaya çıkacağız." Sonra da kendilerine "yazı yazmada becerikli, sakallı" on iki adam gönderilmesini istemişler.

Montezinos, Kayıp İsrailileri bulmuş olmanın heyecanıyla daha fazlasını öğrenmek istemiş, ama Yahudi Kızılderililerden yine aynı kalıplaşmış cümlelerden başka bir şey elde edememiş. Üç gün böyle geçmiş ve Montezinos daha fazla dayanamayıp kanoya bindiği gibi onların geldiği karşı kıyıya geçmek istemiş. Aralarında itiş kakış yaşanmış, Montezinos nehre düşmüş, yüzme de bilmediğinden boğulmak üzereyken "din kardeşleri" tarafından kurtarılmış. Montezinos'un bu fevri davranışına kızan Francisco, ona kabilenin hikâyeyi nasıl istiyorlarsa öyle anlatmalarına izin vermesi gerektiğini söylemiş, onları aceleye getirirse veya tehdit ederse ona yaranmak için yalan söyleyeceklerine dair onu uyarmış. Dolayısıyla Montezinos sabrına hâkim olmuş, ayrılma zamanı geldiğinde de Yahudi Kızılderililer ona geri dönüş yolculuğu için ihtiyaç duyacağı et, giysi ve hayvan getirmişler.

"Kardeşlerin İsrail'in Çocukları" demiş ona Francisco, uzun dönüş yolculukları sırasında, "buraya takdiri ilahi sayesinde ulaşmışlar ve Tanrı onlar için inanamayacağın mucizeler yaratmış." Francisco'nun babasından ve babasının atalarından miras aldığı geleneklere göre Reuben'in çocukları olan bu insanlar bu topraklara kendilerinden çok önce yerleşmişti, kendileri onlara savaş açtığında da ormanlara ve dağlara kaçmışlardı. Onları uzun uzun, nafile kovaladıktan sonra kendi *mohan*'ları, yani büyücüleri yanıldıklarını itiraf etmişler, bu insanların Tanrı'sının, tam tersine görünmesine rağmen her şeye kadir olduğunu söylemişlerdi. Bir gün ortaya çıkacaklar, ülkeyi İspanyollardan ve kötülüklerinden kur-

taracak ve onu eski haline geri getireceklerdi. Aynı dönemde dünyanın dört bir tarafındaki din kardeşleri de silahlanıp ortaya çıkacaklar ve adillerin krallığını tesis edeceklerdi. Ve o andan itibaren "Dünyanın Efendileri" olacaklardı. Dolayısıyla, demişti Kızılderili büyüçülerden biri, en iyisi onlara uyup kurtuluş gününü beklemektir. Herkesin beklentisi bu mesaj ve mesajı getirecek olan haberciydi.

Honda'ya döndüklerinde Francisco, Montezinos'un yanına üç Yahudi Kızılderili daha getirmiş ve onlara Levi kabilesinden Levi olduğunu söylediğinde onlar da ona Kitab-ı Mukaddes'ten kehanetlerle cevap vermişler: "Bir gün gelecek bizi göreceksiniz ama bizi tanımayacaksınız. Hepimiz Tanrı'nın fevkalade lütfu sayesinde kardeşiz. Bu ülkeye gelince, bize güvenin, çünkü Kızılderililer bizim yönetimimizde. Zalim İspanyollarla işimiz bittiğinde hiç şüphesiz Tanrı'nın izniyle sizi de esaretten kurtaracağız, yalan söylemeyen O, bize kelimeleri doğrultusunda yardım edecek."

Montezinos'un 1644 baharında Amsterdam'da bir evin bir odasında, her şeyi not alan bir noterin huzurunda Menaşe ben Israel'e anlattığı inanılmaz hikâye buydu işte. Montezinos Amsterdam'da kaldığı altı ay boyunca bu hikâyeyi *ma'amad*'ın da üyelerine anlatmış. Yazıştığı İtalyan Elias Pereire'ye gönderdiği bir mektupta da zaten oldukça süslediği bu hikâyeye başka ayrıntılar da eklemiş: Reuben'in soyundan gelen Kızılderililerin otlardan yapılmış kulübelerinde kalmış, kulübelerin arasındaki mesafenin sosyal statülerine bağlı olduğunu gözlemlemiş, "onların kollarında uyumuş, onlarla birlikte yiyip içmişti" ve ona 250 yıldır orada yaşadıklarını söylemişlerdi.

Montezinos'u dinleyenler ister istemez şüphe ile heyecan arasında ikilemdeydiler. Portekiz'in *converso* dünyasından gelip Reuben kabilesinden Davud'un ibretlik tarihini hatırlamamaya imkân yoktu. Menaşe bu hikâyenin ayrıntılarına inanmakta güçlük çekmiş, ama Montezinos'un davranışları ve şeceresi onun bir sahtekâr veya bir maceraperest olabi-

leceğini düşündürmüyormuş. Montezinos para istemiyordu, sadece kendisine inanmalarını istiyordu. "Benim ve başka saygın insanların karşısında," diye yazar Menaşe, "söylediklerinin hakikat olduğuna dair yemin etti." Montezinos üç yıl sonra Brezilya'da, ölümün döşesindeyken, yani Menaşe'in bu hikâyeyi sunan kitabında yazdığı gibi "yalan yere yemin etmemenin daha iyi olduğu bir anda" o yemini tekrar etmiş.⁵⁴ Bu arada Menaşe, Montezinos'un anlattıkları doğrultusunda Mesih'in dönüşünün takvimini çıkarmış ve Mesih'in 1648'de veya 1656 civarında dönmesi gerektiği sonucuna varmıştı. Mesih gelip de kefarete yönelik çalışmalarına başlayabilmesi için Tesniye 28:64 ve Daniel 12:7'de öngörüldüğü gibi Yahudilerin yeryüzünün dört bir tarafına yayılmış olması gerekliydi. Artık Çin'de, Hindistan'da ve kavurucu Etiyopya'da Yahudilerin yaşadığı bilindiğine göre, o kehanetin gerçekleşmesi için geriye sadece sürgünlerin eski zamanlarda Amerika kıtasına ulaştığını öğrenmek kalıyordu. Menaşe ben Israel, Montezinos'un hikâyesinin hakikati yansıtmassını istiyordu.

Ancak bu hikâye üzerinde düşündükçe giderek daha çok şüphe duymaya başlamış. Fahat hikâye o kadar sansasyoneldi ki ve Amsterdam'da o kadar yayılmış ki, Menaşe'nin kontrolünden çıkmış ve Protestan binyılcıların Atlantik ötesi saplantıları arasına katılmış. Dünya nüfusunun toplu halde Yahudiliğe geçmesi için Yahudilerin her tarafa yayılmış olması gerekliydi, dolayısıyla Amerika'da Yahudilerin olması güzel bir haberdi. Massachusetts'te Plymouth Kolonisi'nin valiliğini yapmış Edward Winslow, Yahudilerin Amerika'daki varlığının Kızılderilileri İncil'i benimsemeye daha eğilimli kılacağını düşünerek iki Püriten misyonerin Kızılderililere gönderdiği mektuplarını yayımlamış. Önceden Prenses Mary'nın Lahey'deki rahibi olarak görev alan ama artık (ve bir süreliğine) Devletler Topluluğu'nun bir üyesi olan İngi-

⁵⁴ Menaşe ben Israel, *The Hope of Israel*, s. 18.

liz-Hollandalı rahip John Dury, Londra'daki Yahudi Araştırmaları "Koleji"nde ders veren Menaşe ben Israel'e Kayıp Kabilelerin Amerika kolu konusunda görüşlerini sormuş. Menaşe Amerika'nın "ilk olarak" Yahudiler tarafından keşfedilmiş olabileceği ve orada bir yerleşim yeri kurmuş olabilecekleri, ama Kızılderililerin İsraililerle karıştırılmaması gerektiği ve Kayıp Kabilelerin olsa olsa sadece bir kısmının orada ortaya çıkarılabileceği konusunda ısrarcı olmuş.⁵⁵ Ama bu durum Dury'nin arkadaşlarından Norfolklu vaiz Thomas Thorowgoode'un 1648'de *Jewes in America! or Probabilities that Americans Are of That Race* [Yahudiler Amerika'da! veya Amerikalıların O Irktan Olma İhtimali] başlığı altında heyecan dolu bir yazı yayımlamasına engel olmamış. Her şey iyice çığırından çıkıp Yahudilere din değiştirtmeye çalışanların kontrolüne geçmesin diye Menaşe, İsrail'in Kayıp Kabileleri konusunda coğrafya ve tarih açısından yanlışları düzeltme amacıyla *Mikve Israel* (İsrail'in Umudu) adlı eseri önce Yahudi İspanyolcası, sonra İbranice, ardından Latince, Hollandaca ve İngilizce olarak yayımlamış.⁵⁶ Bu eser, Menaşe'nin açıkladığı üzere İsraililerin bir anda değil de, kademe kademe, Batı Hint Adaları ve Amerika olarak yorumladığı "Deniz'in Adaları'ndan" İran'a, Hindistan'a, Etiyopya'ya, "Tataristan"a ve Çin'e kadar dünyanın dört bir tarafa dağılışı'nın atlası niteliğindeydi. Sanki Menaşe meleklerin kanatlarında yükselip diasporanın tamamına yükseklere bakmış, İsraililerin dağıldığı yerler konusunda muhabir olarak Eldad Ha-Dani'den Garcilaso Vega de la Inca'ya kadar kuşaklar boyu gezginlere başvurmuştu. Sambatyon'un veya içindeki

⁵⁵ "Amerika'daki Yahudiler" konusunda hissedilen heyecan ile Yahudilerin İngiltere'ye dönüşü arasındaki bağlantı konusunda bkz. Albert Hyamson, "Lost Tribes and the Influence of the Search for Them on the Return of the Jews to England," *Jewish Quarterly Review*, 15:4 (Temmuz 1903), s. 640-76.

⁵⁶ Grant Underwood, "The Hope of Israel in Early Modern Ethnography and Eschatology," Shalom Goldman (ed.), *Hebrew and the Bible in America: The First Two Centuries* (Waltham, MA, 1993) içinde.

kumun altı gün boyunca akıp yedinci gün saati söylemeyi reddeden kum saatinin varlığından şüphe etmiyordu. Kendi babası Lizbon'da *converso*'lar Şabat günü için dükkânlarını ne zaman kapatacaklarını bilsinler diye sokaklarda koşarak Sambatyon kum saatini onlara gösteren bir adamdan söz edildiğini duymuştu. Menaşe bu şekilde daha yakın geçmişe ve Rahip Ricci'nin Ai Tian'ı görüp karşısındakinin Çinli bir Yahudi olduğunu anladığı ana kadar gelmiş. Kuzey Tataristan'daki İsraili sürgünler bir ara Asya'yı Amerika kıtasına bağlayan kıstağı geçmişti ve o bölge hemen sonrasında ilahi bir güçle sular altında kalmış ve ortaya "Anian Boğazı" çıkmıştı (Menaşe'nin jeolojisi, antropolojisinin tersine, o kadar da hayal ürünü değildi).

Samuel Usque *Teselli* eserinde yazdıklarında haklıydı. İsraililerin dağılması sadece onları cezalandırma amaçlı olmamıştı, İsrail'in de, Yehuda'nın da yeniden birleşecekleri güne kadar hayatta kalmalarını sağlamıştı. Menaşe ile İngilizce tercümanı Moses Wall bu durumu çok güzel bir şekilde ifade etmişlerdi: "Tanrı dünyayı felaketle doldurduysa merhametle de dolduracaktır." Menaşe ile Wall arasındaki işbirliği de anlamlıdır, çünkü Wall Hristiyanı ve ateşli bir binyılıcıydı, Menaşe de Yahudilerin dünyanın neredeyse her tarafına yayılmış olmasının Yahudi olmayanlar için de Yahudilerin yakında din değiştireceğinin habercisi olduğunu biliyordu. Öte yandan Menaşe'nin, olanların onları kurtaracak Mesih'in nihayet geleceğinin habercisi olduğundan hiç şüphesi yoktu. Dolayısıyla geriye bir tek harita üzerindeki son iki boş yerin Yahudi renklerine boyanması kalmıştı.

Böyle iki ülke vardı: İskandinavya'nın kuzeyi, bir de Yahudilerin 350 yıl önce, 1290'da kovulduğu ülke, yani İngiltere.⁵⁷ Menaşe, 1656'da İngiltere'de Yahudiler konusunda yayıl-

⁵⁷ Ismar Schorsch, "From Messianism to Realpolitik," *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 45 (1978) adlı yazısında Montezinos'un hikâyesinin Menaşe'nin İngiltere'ye yeniden kabul edilmeyi elde etmekteki amacıyla pek bir ilgisinin, hatta hiç ilgi-

mış olan iftiralara ateşli bir cevap olarak yazdığı *Vindiciae Judaeorum*'da [Yahudilerin Hakkının Savunulması] İngiltere'ye gitmeyi kafasına nasıl koyduğunu anlatmıştır.

Tanrı'nın Yahudi halkına özgürlüklerini kazanmaları ve kendi anavatanlarına dönmeleriyle ilgili taahhüt ettiği her şeyin gerçekleşmesi için dünyanın her tarafına dağılmamız gerekli olduğundan... "dünyanın öbür ucu" ile [Tesniye'de ve Daniel'de] bu Ada'nın kastedilmiş olabileceğini düşündüm... Eylemlerini sıklıkla doğal yollardan gerçekleştiren Tanrı bu iş için beni düşünmüş olabilir. Dolayısıyla zihnimde bu düşüncelerle İngiliz ulusuna olanca gayretimle yakınlık göstermeye karar verdim ve onları günümüzde sahip oldukları şanlı Özgürlük'ten dolayı kutladım.⁵⁸

Menäşe, İngiltere'nin din temelli bir cumhuriyete dönüştüğü takdirde kendi misyonuna daha sıcak bakacağı inancıyla 1650'de *Mikve Israel*'in İngilizce baskısını "İngiliz Parlamentosu ve Danışma Meclisi"ne adamıştı. "Kraliyet yönetimi artık bir Milletler Birliği'ne dönüştüğüne göre o kadim nefret... iyi niyete dönüşse; bu kadar masum bir halka yönelik... o katı yasalar feshedilse."⁵⁹ 1650 yılı ayrıca Genel Vali II. Willem'in de (1642'de sinagogu ziyaret eden ve I. Charles'ın kızıyla evlenen Prens Willem'in ta kendisi) askeri güç yoluyla Amsterdam'a iradesini dayatma girişiminde bulunduktan sonra çiçek hastalığından öldüğü yıldır. Kuzey denizinin her iki kıyısındaki bu köklü değişiklikler Menäşe'yi Milletler Topluluğu parlamentosunun Yahudileri keyfi bir kararla süren despot, zalim I. Edward Plantagenet'nin yerine (onun deyimiyle) "kalbi merhametli" ve hoşgörülü insanlar getireceğine ikna etmiş olmalıdır. Yeni Milletler Topluluğu'nda yaşayan ateşli Hristiyanlar

sinin olmadığını hararetle savunur, ama Menäşe *Mikve Israel* ile *Vindiciae Judaeorum* eserlerinde Mesihçiliğin şartının Yahudilerin dünyanın dört bir tarafına dağılmış olması olduğu vurgulanmıştır.

⁵⁸ Menäşe ben Israel, *Vindiciae Judaeorum* (yeni baskı, 1656), Wolf, *Menasseh ben Israel's Mission to Oliver Cromwell* içinde, s. 105-47.

⁵⁹ Menäşe ben Israel, *Humble Addresses* (1655), Wolf içinde, s. 75-103.

bile bu görüşü savunuyordu. Yeni Örnek Ordu'nun en güzel konuşan, en ileri gelen rahibi Hugh Peter Yahudi dostu olarak bilinirdi ve Edward Nicholas'ın yazdığı *An Apology for the Honourable Nation of the Jews and all the Sons of Israel* [*Onurlu Yahudi Ulusundan ve İsrail'in Tüm Oğullarından Özür*] başlıklı bir inceleme yazısını orduda dağıtmıştı. Parlamentonun ordu komutası da bu konuda iyi niyetli görünüyordu. Amsterdam'da yaşayan Johanna Cartwright ile oğlu Ebenezer'in 1648'de İngiltere'ye yeniden kabul edilmek için Yeni Örnek Ordu'nun Subaylar Konseyi'ne yaptığı başvuru üzerine ordu bu başvurunun kendilerinin bu konudaki beyanı olarak yayımlanmasını emretmiş. Menaşe'nin tercümanı Moses Wall'un dost olduğu parlamentonun ve ordunun ileri gelenleri arasında Sir Henry Vane, Warwick Kontu Oliver St John ve St John'un kuzeniyle evli olan Cromwell'in kendi vardı.⁶⁰ Menaşe bütün bu dostane çağrılara kulak tıkayamazdı. En sıcak çağrı, yanında Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i olmadan hiçbir yere gitmeyen ve her yerde ortaya çıkan, Baptist vaiz Henry Jessey tarafından yapılmıştı; Jessey şeytan kovardı, kadınlara coşkuyla kutsal yağ sürer, cumartesileri Şabat günü kurallarına uyardı ve *The Glory of the Salvation of Jehudah and Israel* [*Yehuda ile İsrail'in Kurtuluşunun Şanı*] adlı bir kitap yayımlamıştı.⁶¹ Menaşe yeniden oluşturulacak İngiliz-Yahudi cemaatine duyulan bu büyük ilginin büyük ölçüde binyılcılardan ve Yahudilere din değiştirtme arzusundan kaynaklandığını biliyordu. Örneğin Cromwell'in özel sekreteri John Sadler şöyle yazmıştı: "Onların ve dünyanın yaşayacağı

⁶⁰ Moses Wall konusunda (babasının da adı Moses'ti) bkz. Noel Malcolm, "Moses Wall, Millenarian, Tolerationist and Friend of Milton," *The Seventeenth Century*, 27: 1 (Bahar 2012), s. 25-53.

⁶¹ David S. Katz, "Menasseh ben Israel's Christian Connection: Henry Jessey and the Jews," Kaplan ve diğerleri (ed.), *Menasseh ben Israel and His World*, s. 116-38; ayrıca Katz, *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews to England, 1603-1655*, Oxford, 1982; İngiltere misyonu konusunda ayrıca bkz. Cecil Roth, *A Life of Menasseh ben Israel*, New York, 1945.

büyük değişimi düşündükçe (burada binyılcı damarı tutmuş), hepsine karşı adil ve merhametli olmak, hatta imkân olsa her şeyi sevgiyle alt eden bir Hıristiyan olarak evrensel şefkat göstermek istiyorum.”⁶² Menaşe Amsterdam’da da böyle şeyler duymuştu ve muhtemelen bu aşinalığından dolayı ara sıra duyulan tehlike çanlarını hafife almış. Zanaatkârlar Konseyi başta Milletler Topluluğu’nda “Türkler, Papa taraftarları ve Yahudiler dahil” bütün dinlerin hoş görüleceğine dair bir karar yayımlamış, ama sonra fikrini değiştirip, çalışma iznini sadece Hıristiyan mezhepleriyle sınırlamış.⁶³ Menaşe, din-dar İngiltere’nin Yahudiler konusunda hemfikir olmadığını ve Yahudileri sırf yakında din değiştirecekleri için isteyenler ile onları hiçbir şekilde istemeyenler şeklinde ikiye bölmüşlüğü keşfedecekti.

Hıristiyanlar Yahudileri geri istediklerinden pek emin değilken, Londra’da Yeni Hıristiyan kisvesi altında yaşayan, elmas ve inci ticareti yapan ve İberya’daki tanıdıkları yoluyla İngiltere’nin Karayipler’deki topraklarında girişimlerde bulunan bir avuç Yahudi aile de kimliklerinin ortaya çıkarılmasından korkuyordu. Stuart yönetimi onları görmezden gelmiş, evlerinde sessizce ibadet etmelerine izin vermişti. Birçoğu için bu kadarı yeterliydi. Yasal statülerinin siyasete konu olmasının bu sessiz uzlaşma halini tehlikeye atacağını, İngiltere’de yasadışı bulunmalarından dolayı hapse atılabileceklerini, ardından da oturma iznine sahip oldukları ve geçimlerini sağladıkları İngiltere İmparatorluğu’ndan bir kez daha sürülebileceklerini düşünüyordardı.

Ama Yahudilerin kaderi devletin ilgi alanına girmişti artık. Cromwell’in kayın hısmı Oliver St John ve Menaşe’nin

⁶² Roth, s. 51; John Sadler, *The Rights of the Kingdom* (yayımlanmamıştır, 1649).

⁶³ Edgar Samuel, “Oliver Cromwell and the Readmission of the Jews to England in 1656,” aynı yazar, *At the End of the Earth: Essays on the History of Jews in England and Portugal* (Londra, 2004) içinde, s. 180.

deyimiyle “çeşitli ileri gelenler” 1651’de, sonradan tahttan indirilen Kraliçe Henrietta Maria’nın dokuz yıl önce ziyaret ettiği sinagogda “görkemli törenlerle ve alkışlarla” karşılanmış (Hepsi Çok Önemli Turistler olduklarından hiç şüphesiz Templo’nun sergisine de götürülmüş olmalılar). Cromwell, iki cumhuriyeti birleştirme ve yenilmez bir imparatorluk oluşturma amacıyla Hollanda’ya gönderilen müzakere ekibinin başına St John’u getirmişti. Cromwell’in abartılı siyasi-dinsel hayal gücüne göre Cumhuriyetler Birliği’nin Hollanda tarafı Afrika ile Asya’yı ele geçirecek, İngiltere de hem kuzey hem de güney Yeni Dünya’yı İberyalı Papa taraftarlarının elinden alacaktı. Kralsız Milletler Topluluğu’nun ilk yıllarında geçerli olan bu sınırsız vizyon, Yahudilere duyulan aşırı ilgiyi, pragmatizmle kehanetin nasıl bir araya geldiğini daha iyi açıklayabilir. Öte yandan ayakları geri kazandıkları özgürlüklerinin topraklarına daha sağlam basan Hollandalılar o toprakların hiçbir kısmını Cromwell’in hayalleri uğruna feda etmeye hazır değildi. Hollandalılar kendilerine özgü ve biraz samimiyetsiz bir şekilde Kuzey denizinin iki kıyısı arasında bir serbest ticaret birliği önermiş: İngilizlerin Britanya Adaları’yla ticaretin daha büyük payını kapmak için mücadele ettiği bu dönemde Hollandalılar böyle bir düzenlemeye ekonomik açıdan egemen olmaya daha hazırlıklıydılar. Ama Milletler Topluluğu yönetimi dindarlığa kendini ne kadar kaptırmış olursa olsun, aptal değildi. Kurnaz Hollandalıların onları gafil avlamaya çalışıyor olması karşısında içlerlemişler ve arada husumet doğmuş. İki yıl süren korkunç bir deniz savaşı, İngilizler ile Hollandalılar birbirlerine saldırmaktan yorgun düşene ve ekonomik felakete yol açana kadar devam etmiş, bu arada ortak düşmanları İspanyollar da biraz soluklanma imkânı bulmuş.

St John’un başkanlık ettiği misyondan sonra İngiltere’ye yolculuk izni elde eden Menaşe, bunun İngiliz ziyaretçilerinin kendilerini ülkeye yeniden kabul etmeyi ciddi olarak düşündüğünün bir göstergesi olarak görmüş. Fakat

İngiliz-Hollanda savaşı her türlü eyleme geçilmesine engel olduğu gibi, Sefaradların Kuzey denizinin her iki kıyısında tanındıkları olduğundan ikili ajan olmalarından şüphelenilebilirdi. Yahudilerin İngiltere'ye dönüş projesine sekte vurulmuştu, projenin mimarı da hayal kırıklığına uğramıştı. Yahudi olmayanlar arasındaki prestiji ile dindaşı Yahudiler arasında kazandığı beş kuruş arasındaki çelişkiden rahatsız olan Menaşe başka yerde destek aramaya koyulmuş. İsveç'te de Yahudi yoktu! Üstelik karşı cins gibi giyinen, lezbien, ata erkek gibi binen, ilmi kitaplar okuyan, entelektüel açıdan her şeye açık, müthiş fevri İsveç Kraliçesi Christina Yahudilere ilgi göstermişti.⁶⁴ Menaşe ona kütüphanesi için zaten çeşitli İbranice kitaplar göndermişti ve romanlarda bile görülmeyen, tarihin büyük bir cilvesi sonucu Kraliçe Christina 1654'te tahttan feragat edip de birkaç aylığına Amsterdam'da kaldığında Menaşe'nin kapı komşusu olmuş. Christina'nın kaldığı ev, Menaşe'nin de tanıdığı, Texeiras adlı bir Sefarad hanedanına aitti. Dolayısıyla Menaşe'nin bir yanında kraliçe, diğer yanında da insanoğlunun Âdem ile Havva'dan uzun süre önce yaşadığı "Âdem öncesi" dünyanın teorisyeni Isaac La Peyrère vardı. Haham, kraliçe ve Kitab-ı Mukaddes arkeoloğu arasındaki olası sohbetleri ne yazık ki hayal etmekten öteye gidemeyiz. Geveze ama sempatik ve kibar Menaşe, Christina'nın artık iktidarda olmamasına rağmen, onu iddialı bir proje gerçekleştirmeye ikna etmiş; buna göre Christina'nın tahtından geriye kalan boşluk, çok dil bilen hahamlardan oluşan bir imparatorlukla dolacaktı ve kendisi de baş kütüphaneci olacaktı (çünkü Christina da tabii ki binyılcıydı). Mucize bekleyişi içinde geçen bu yıllarda gerçekleşmesi imkânsız hayal yoktu.

Ama alametler o kadar hayırlı değildi. 12 Ağustos 1654'te, kraliyet sembolleri elinden alınan Christina beyaz

⁶⁴ Susanna Akerman, "Queen Christina and Messianic Thought," David S. Katz ve Jonathan I. Israel (ed.), *Sceptics, Millenarians and Jews* (Leiden, 1990) içinde, s. 142-60.

giysisiyle kalakaldıktan iki ay sonra tam güneş tutulması Avrupa'yı gölgede bıraktı. Felaket tellalları Amsterdam ve Londra sokaklarında bağırıp çağırıyordu; 1652'deki benzer bir Kara Pazartesi'den sonra kıyamet kopmadığından şimdi kehanetlerinin gerçekleşmesi için ikinci bir fırsat yakalamışlardı. Bu sefer sıralayabilecekleri bir sürü felaket vardı. Brezilya'da Hollandalıların son mevzisi olan Recife Portekizlilerin eline geçmişti, bu da Engizisyon denen o yorulmak bilmez canavarın oraya ulaşacağı anlamına geliyordu, üstelik pençelerini daha da bilemiş olmalıydı, çünkü Brezilya'daki Yahudiler Hollanda'nın iktidarından büyük fayda sağlamışlardı. Her şeylerini kaybetmiş (ama çok sayıda bağlantısı olan) Sefaradlar Amsterdam ve Middelburg'a akın akın gelmiş ve hem Almanya'dan hem de 1648 yılındaki Kazak katliamlarından sonra Polonya-Litvanya'dan kaçıp gelen yoksul mültecilere eklenmişlerdi. Zaten küçük ve sıkışık olan Vlooienburg'a o kadar yüksek sayıda mülteci dolmuş ki ihtiyarlar meclisi onları başka yere yerleştirmeyi ciddi ciddi düşünmüş. Karayipler olabilirdi: Curaçao ile Surinam'a zaten bir süredir yerleşenler vardı. Ama Sefaradlar Atlantik okyanusundaki az sayıdaki İngiliz yerleşim yerini de düşünüyorlardı: Köle ticaretinin başlamak üzere olduğu Barbados vardı, bir de anakara vardı. Kuzey Amerika'daki Yahudilerin gerçek tarihi neredeyse kimse farkına varmadan, Manhattan adasındaki New Amsterdam'a ayak basmalarıyla başlamıştı, Brezilya'dan Sefarad göçmenleri getiren iki gemi de Newport'ta Providence Plantations'un limanına yanaşmıştı. Bu topluluğun Amerika'ya varışı daha hayırlı bir olaydı, çünkü o koloninin kurucusu olan Roger Williams, yeryüzündeki tüm kiliseler tek ve hakiki gökyüzü kilisesinin saf olmayan cisimleşmiş halleri olduğuna göre, hiçbirinin insanları kendi hayali ideali doğrultusunda yönetme yetkisine, daha doğrusu genel anlamda yönetme yetkisine sahip olmadığı konusunda ısrarcıydı. İbranice âlimi olan Williams (New Amsterdam'daki meslektaşları Pieter Stuyvesant'ın

tersine) kutsal kitabın halkına iyi gözle bakıyor ve kendini de bir tür Musa olarak görüyordu.⁶⁵

Bu narin umutlar tarihin akımlarıyla yollarına devam etmiş. İngiliz-Hollanda Savaşı sona erdikten sonra iki Protestan cumhuriyet nihayet dikkatlerini Katolik imparatorluklara çevirdiler. Brezilya'daki ve başka yerlerdeki mülklerini kaybeden Sefarad tüccarlar onları geri almak için Hollandalılara da, İngilizlere de başvurabiliyorlardı. Bu tüccarlardan biri olan Menaşe'nin kayınbiraderi Manuel Martinez Dormido (David Abravanel olarak da bilinirdi) 1654'te Menaşe'nin oğlu Samuel ile birlikte Londra'ya gelmiş. Yoksul düşen ama hırsını kaybetmeyen Dormido ertesi yılın Şubat ayında İngiltere'de oturma ve ticaret yapma izni ve Brezilya'da kaybettiği topraklarının iade edilmesine yardımda bulunması için Cumhuriyetin Koruyucusu Lord Cromwell'e başvurmuş. Dormido'nun, varlığı yasadışı olmaya devam eden (ama kabul gören) bir cemaatin üyesi olmasına ve İngiliz yurttaş olmamasına rağmen, Cromwell çok şaşırtıcı bir şekilde Dormido adına doğrudan Portekiz kralına bir mektup yazmış!⁶⁶ Dormido'nun durup dururken böyle bir talepte bulunmuş olması imkânsızdı. Onun bu davranışı, daha büyük bir plan öncesinde nabız yoklandığını gösterir ve Cromwell'in kendi de bu durumu teşvik etmiş olabilir.

1655 yılının yazına gelindiğinde Menaşe, oğlundan aldığı haberler üzerine 1651'den beri kendisine her yıl verilen geçiş izninden yararlanmaya karar vermiş. Ancak Samuel'in babasına aktardığı bilgiler her zaman doğru çıkmıyordu. O yılın baharında Oxford Üniversitesinde doktorasını tamamladığını ileri sürmüş; bu kadarı doğru olabilirdi de, ama diploması

⁶⁵ Williams'ın köklü hoşgörüsü konusunda bkz. Edmund Morgan, Roger Williams: *The Church and the State*, New York, 2007; John Barry, *Roger Williams and the Creation of the American Soul*, New York, 2012; Simon Schama, *The American Future: A History*, Londra, 2008, s. 152-71.

⁶⁶ Kralın bu konuda bir şey yapıp yapmadığı belli değildir.

sahteydi. Böyle şeyler bir babanın kalbini önce mutlu eder, sonra da, hele de baba da hekimse, ki Menaşe öyleydi, üzer. Ama Menaşe kalabalık sayıda, birçoğu Brezilya'daki evlerini ve arazilerini kaybetmiş, umut dolu Yahudiler tarafından uğurlanarak Middelburg'dan yola çıktığında tarihin çekim gücünü derinden hissetmiş olmalıdır. Hatta ilahi takdir tarafından tarihte yeni bir sayfanın açıldığı duygusunu pekiştirmek amacıyla cemaatine yaptığı bir konuşmayı yayımlamış. 1290 yılında yaşanan o korkunç sürgün silinecekti. Bir kral tarafından yapılanlar başka bir kralın cellatı tarafından feshedilecekti.

Menaşe Londra'ya Eylül ayında, Yahudi Yeni Yılı'ndan hemen önce ulaşmış, yanında da üç haham daha varmış: Brezilyalı bir mülteci ve ateşli Morteira'nın yardımcısı Isaac Aboab da Fonseca; Raphael Supino ve Aşkenaz bir haham. Londra'da henüz sinagoglar olmadığından grup Dormido'nun kiraladığı bir evde dua etmiş olmalı. Ayın için gerekli on kişilik *minyan*'ı Antonio Robles, Antonio Fernandes Carvajal, Menaşe'nin oğlu Samuel ve on kadar gizli bir hayat sürdüren ve oraya yerleşmek konusunda büyük umutları olan Sefarad tüccarları oluşturmuş olmalı. Dualarında bayram günlerinin vakur törenselliği ile bir miktar iyimserlik birbirine karışmış olmalı. Bu yıl İngiltere'de Hayat Kitabı'na adımızın yazıldığı yıl olabilir mi? Menaşe ev sahiplerinin Yahudilere büyük Hristiyan planının gerçekleşmesi için elzem araçlar gözüyle baktığını biliyordu. Ama Brezilya'dan gelen, mallarını, mülklerini kaybetmiş Yahudilere bir sığınma yeri sundukları sürece Menaşe onların hayal kırıklığına uğramalarına izin verecekti. Mesih'in gelişine dair kendi takvimi 1656 yılını gösteriyordu. Daniel'in kehanetinin gerçekleşmesini hızlandıran kişi neden kendisi olmasın?

Ekselansları Koruyucu Lord'a "alçakgönüllü söylevler" göndermiş, sonra da hem hükümetin hem de halkın gözüne girmek için onları yayımlatmış. Menaşe daima temkinli davranan halkı düşünerek *Mikve Israel*'deki coşkulu, Mesihçi to-

nunun yerine dikkatle düşünülmüş bir yaklaşım benimsemiş, ama metnine Daniel 12'den mısralar da dahil etmiş ve şöyle demiş: "Mesih'in gelip Ulus'umuzu kurtarması için [...] geriye bir tek bu büyük ve güçlü ada kaldı." Bir de "yaşadıkları toprakların yerli halkı tarafından sevilen yabancı Ulus" için sunulan argümanlara (yani hükümdar için kazanç ve sadakat) yeni bir tanesi ilave edilmiş: "Asil kan;" üstelik bu, Yahudilerin sürülmesinden sorumlu olan İberyâ'dan ithal edilmiş bir saplantıydı.⁶⁷ Menaşe'nin başlıca hedefi, Yahudilerin cumhuriyet için hiçbir tehdit teşkil etmeyeceğine, halkının hem erdemli Yahudiler hem de sadık yurttaşlar olabileceğine dair Milletler Topluluğu'nun yöneticilerini ikna etmektir. Menaşe, Yahudilerin Protestan Hollanda Cumhuriyeti'nin yurttaşları haline gelmesindeki başarısının Protestan İngiltere Cumhuriyeti'nde de sorunsuz bir şekilde tekrarlanabileceğini varsayıyordu. Houtgracht'taki sinagogda Kraliçe Henrietta Maria'ya nasıl bir buket retorik sunduysa (anısı mahcubiyet kaynağıydı gerçi) Koruyucu Lord'u da aynı şekilde, aynı vatansever yaklaşımla ve gururla selamlamayı umuyordu. *Humble Addreses*'de [*Alçakgönüllü Söylevler*] sergilediği aklı başında tavır bu düşünceden kaynaklanıyordu. "Her gün Efendimiz olan Tanrı'ya seslenebileceğimiz özgür ve halka açık bir sinagog" istemekle çok cüretkâr bir talepte bulunmadığına inanıyordu.

Menaşe daha sonra kurnazca bir cesaretle doğrudan Shylock'un zehirli mirasına, yani yüzyıllar boyunca ahlaksız tefeciler, adi suçlular ve Hristiyan ekonomisinin parazitvari urları olarak tasvir edilmesine neden olan asılsız ama kökleri derinlere ulaşan toplumsal önyargılara hitap etmeye karar vermiş. *Humble Addreses*'e dahil olan "Yahudi Ulu-su'nun Ne Kadar Faydalı Olduğuna Dair" bölümü, Yahudilerin varlığının İtalya'dan Türkiye'ye, Hamburg'dan Kuzey

⁶⁷ Yosef Kaplan, "Political Concepts in the World of the Portuguese Jews of Amsterdam during the Seventeenth Century: The Problem of Exclusion and the Boundaries of Self-Identity," Kaplan ve diğerleri (ed.), *Menasseh ben Israel and his World* içinde, s. 50-1.

Afrika'nın Barbar devletlerine kadar, kendilerini ağırlayan bütün toplumlara bahsettiği lütufların bir özeti niteliğindedi. Ama Menaşe Yahudilerin (türünün ilk örneği olan) kısa sosyolojisine şöyle başlamış: "Ticaretin bir anlamda Yahudilere özgü bir meslek olduğu teyit edilmiştir." Bu konuda kendini savunmak şöyle dursun, Menaşe Yahudilerin müreffeh bir hayat sürmesinin Tanrı'nın lütfu olduğunu, Tanrı'nın bir yandan "onları kendi ülkelerinden gönderirken," diğer yandan onları "Himayesi"nden sürmediğini gösterdiğini yazmış; "Zorunluluklar insanın kabiliyetlerini ve çalışkanlığını harekete geçirir." Menaşe sözlerine şöyle devam etmiş: Yahudiler "kendi ülkeleri"nden (Menaşe bu ifadeyi sıklıkla kullanır) sürüldüğünden ve toprağı işlemeleri veya "benzer faaliyetler"de bulunmaları imkânsız olduğundan, kendilerini tamamıyla "ticarete" adamaktan ve "yeni icatlarda bulunmaktan" başka seçenekleri yoktu: "Bu alanlarda neredeyse hiçbir Ulus onları geçememiştir. Dolayısıyla nereye giderlerse gitsinler, orada kısa süre içinde Ticaret'in gelişmeye başladığı gözlemlenmiştir." Menaşe Londra'nın tüccar toplumunun iyi tanıdığı Livorno'yu örnek göstermiş, ama Ferrara, Mantova, Selanik, İzmir veya İstanbul'dan de söz etse olurdu. Muhtemelen Kazak katliamlarından kaçan ve yoksul düşen Aşkenaz mültecilerinin namının bilincinde olduğundan, Sefaradların ticaret alanında ve imparatorluk olarak iddia sahibi uluslar için büyük bir değer teşkil edeceğini vurgulamış: "Bütün Paralar, Elmaslar, Koşnil, Çivit, Şarap ve Yağ ve bir yerden bir yere nakledilen diğer emtialar konusunda mükemmel derecede bilgi sahibidirler; dostlarıyla ve dillerini anladıkları akrabalarıyla yazışmalarda bulunmaları sayesinde yaşadıkları Yabancı Diyarları ve Ülkeleri hem insanın hayatı için gerekli olan şeylerle hem de toplum içindeki konumlarına uygun süs eşyalarıyla zenginleştirirler."⁶⁸ Bu-

⁶⁸ Wolf, s. 83. Don Patinkin, "Mercantilism and the Readmission of the Jews to England," *Jewish Social Studies*, 8:3 (Temmuz 1946), s. 161-78.

rada kastedilen, uluslararası ticaretle uğraşan Yahudilerin İngiltere'nin Asya, Doğu Akdeniz veya Atlantik okyanusunda olsun, yeni gelişen küresel ekonomiye dahil olmasını sağlayacağıydı. Ayrıca Yahudilerin istihdam alanında yaratacağı etki, ülke içinde de olumlu sonuçlara neden olacaktı: "Bütün Zanaatkârlar için yün, deri, şarap, Mücevher, Elmas, İnci ve benzeri maddelerin bol miktarda bulunması" ve "çok çeşitli ürünlerin satılıp ihraç edilmesi" Yahudilerin varlığının ekonomik açıdan eksi değil artı değer oldukları anlamına gelir. *Humble Addresses*'ta ayrıca, o dönemde geçerli olan ticaretin barış getireceği inancı doğrultusunda da (ki daha yakın tarih tam tersinin söz konusu olduğunu göstermiştir) bunun da Yahudilerin İngiltere'de yaşamasının ve iş yapmasının bir sonucu olacağı arsızca iddia edilir.

Son olarak, Menaşe Yahudilere yöneltilen en uzun süreli duygusal suçlamayı, yani yaşadıkları ülkeye değil de birbirlerine sadık oldukları meselesini de doğrudan ele almış. Tam tersine, Mantova'dan Brezilya'ya kadar birçok yerde Yahudiler hükümdarlarına olan sonsuz sadakatlerini kanlarıyla ve servetleriyle kanıtlamışlardı. Her Şabat günü sinagogda "yetki alanlarında yaşadıkları tüm Kralların, Prenslerin ve Milletler Topluluğu'nun güvenliği" için dua ederler ve "Peygamberler ile Talmudculardan dolayı bunu görev edinmişlerdir;" Yeremya 29:7'de şöyle emredilir: "Sizi sürmüş olduğum kentin esenliği için uğraşın. O kent için RAB'be dua edin. Çünkü esenliğiniz onunkine bağlıdır." Menaşe hiç kimsenin Yahudilerin İspanya'dan ve Portekiz'den sadakatsizlikten dolayı sürüldüğünün düşünmemesi gerektiği ve nedenin kötü niyetli ve asılsız iftiralar olduğu konusunda ısrarcıydı. Sonra da, kendisi gibi mülayim bir insanın bile tamamıyla yoksun olmadığı Sefarad kibirini hafiften de olsa sergileyerek, ısrarla Yahudilerin "asaleti" üzerinde durmuş ve bundan kuşku duyanlara Henry Jessey'nin eserlerini ve Edward Nicholas'ın *An Apology for the Honourable Nation of the Jews and all the Sons of Israel* kitabını okumalarını nazikçe tavsiye etmiş.

Humble Addresses, Ortaçağ İngilteresi'nden devralınmış her zamanki iftiralara, önyargılara ve korkulara (örneğin açgözlü tefecilik ve çocuk katli suçlamaları) karşı ön alıcı bir saldırı olarak son derece ustaca planlanmış bir performanstı, Hristiyanları bir kez daha Yahudilere akılcı ve tarihsel bir gözle bakmaya davet eden bir girişimdi. Sonraki yüzyıllarda buna benzer daha birçok çaba gösterilecekti (hâlâ da gösterilir) ve çoğu aynı sonuçla karşılaşacaktı (ve günümüzde de karşılaşmaya devam eder): Olanlara kör ve sağır olmak ve devam edegelen nefret. Menaşe'nin burada benimsediği (hele de ertesi yıl yazacağı *Vindiciae Iudaeorum*'un hiddetli girişine kıyasla) makul ton, Milletler Topluluğu'nda bulunan ve Yahudilerin din değiştirmesinin karşılıklı anlayışın sonucunda gerçekleşeceğine inanan İbranice âlimlerinin çevresine kabul edilmiş olmasından kaynaklanıyordu. Jessey ve Sadler gibi şahsiyetler ile Cromwell'in kendi ve Bakan Thurloe, tümgeneraller Lambert ile Whalley gibi Danışma Meclisi'nin anlayışlı üyelerinin dostlukları önemliydi, ama böyle insanların sayısı çok azdı. Ancak ileri gelen şahsiyetlerin Menaşe'yi Strand'da Yeni Borsa'nın karşısında kaldığı pansiyonda ziyaret etmeye gelip sırada beklemesi onun iyimserliğini daha da artırmış. Biliminsanı Robert Boyle, kız kardeşi Ranelagh Kontesi'yle beraber gelmiş. Kraliyet Derneğinin ilk sekreteri olarak tayin edilecek olan ve bilimsel yayınlarda akranlar tarafından değerlendirilme sistemini icat eden Henry Oldenburg da kapısını tıkladı; ama gelenlerin arasında daha çılgın olanlar da varmış: Örneğin Galli binyılcı Arise Evans, ihtiyatı elden bırakarak Mesih'in çok yakınlarda olduğuna, adının da II. Charles Stuart olduğuna, yani kafası kesilen kralın olduğuna dair Menaşe'yi ikna etmeye çalışmış. Templo'nun ortağı ve Amsterdam "Koleji"nin kurucusu Adam Boreel ve Cambridge'de İbranice profesörü olan ve Yeni Platonculuğa olduğu kadar Kabala'ya da ilgi duyan Ralph Cudworth de hürmetlerini sunmaya gelmişler. Yeni, çokdilli bir Kitab-ı

Mukaddes'i yayımlama planları konuşulmuş. Her şey çok umut vericiymiş.

Ama sağduyulu sözler ve karşılıklı anlayış aldatıcıydı. Menaşe ile üç haham bir iyimserlik bulutu içinde günlerini geçiriyorlardı. Dışarıda, Strand'in ve Whitehall'un* ötesindeyse öfkeli dedikodular dolaşıyordu. Yahudiler Aziz Paul Katedralini kirli paralarıyla satın almak istiyorlardı; Yahudiler Bodleian Kütüphanesini de (ve bütün o İbranice el yazmalarını) almak istiyorlardı; Yahudiler Londra'daki *getto*'ları için Brentford köyünün tamamını alacaklardı; Yahudiler Oliver Cromwell'in kendilerini kurtaracak Mesih olduğundan emin olmak için Davud'un soyundan gelip gelmediğini kontrol ediyorlardı veya belki de "Yusuf'un soyundan gelen" Mesih olduğunu sanıyorlardı; Yahudiler İngiltere'yi sünnet etmeye gelmişlerdi, ülkeye o ünlü, güçlü büyülerini uygulatacaklar, Zalim Kral Menaşe zamanında yaptıkları gibi Hristiyan çocukları Molok'a yedireceklerdi. En ateşli suçlamalar da bir zamanlar avukat ve muhalif olup I. Charles zamanında yazmakla suçlandığı fitneci yazılardan dolayı [İngilizcesi *seditious libel*] yanaklarına "S" ve "L" harfleri damga olarak vurulan William Prynne'in *Short Demurrer* [Kısa İtiraz] yazısında yer alıyordu. Prynne İngiltere'de özgürlükleri savunan bir kahramanken, Cromwell başta olmak üzere (zaten Prynne onun tacı istediğinden şüpheleniyordu ve bunda haklıydı da), kendilerini özgürlüğün muhafızları olarak görenler için daimi bir baş belası haline gelmişti. Peki, Cromwell'in tacını finanse etmek için her yerde hazır ve nazır olan o tefecilerden, güçlülerin yaltakçıları o Yahudilerden daha uygun aday var mıydı? Prynne, Menaşe'nin *Humble Addresses*'ta kibar bir şekilde belgelediği tarihi bir kenara iterek, çocuk katlinden insafsız tamahkârlığa kadar ortaçağda İngiltere'de Yahudilere yöneltilmiş bütün suçlamaları yeniden ortaya çıkararak Yahudilerin ülkeden sürülmesinin eski monarşinin aldığı

* Londra'da İngiliz hükümetinin bulunduğu bölge –çn.

nadir iyi kararlardan biri olduğu ve en azından Parlamento kararı olmadan feshedilmemesi gerektiği sonucuna varmış.

Ama Koruyucu Lord'un başka planları vardı. Oliver Cromwell, Whitehall'daki bir krala yaraşır güvenli kalesinde halkın dar kafalı müşkülpesentliğini hor görürken bir yandan da bir tiran gibi görünmemeye dikkat ediyordu. Dolayısıyla itirazlar yükselmeye başlayınca kulaklarını tıkamanın politik açıdan hiç de akıllıca olmayacağını biliyordu. Her zamanki gibi bir çıkar yol bulmak gerekecekti. Kasım 1655 başlarında meseleyi Danışma Meclisi'ne sundu: Yahudileri ülkeye kabul etmek yasal mıydı ve öyle olduğu takdirde hangi şartlar altında Milletler Topluluğu'nda yaşamalarına ve ticaret yapmalarına izin verilebilirdi. Cromwell ruhban sınıfı, hukukçular ve generaller arasından bu meseleye anlayışla yaklaşacağını bildiği yedi kişilik bir alt komite oluşturdu (asıl Meclis on bir üyeden oluşuyordu). Ama dışarıda toplanan halkın sesi giderek yükseldiği için her an patlamaya hazır bir meseleyle görevlendirildiğini anlayan komite konuyu en kısa sürede Whitehall'da toplanan ve İngiltere'nin tüm seçim bölgelerinden seçilmiş yirmi sekiz kişiden oluşan daha genel bir müzakere konseyine bir ay sonra görüşmesi için pasladı. Ne komite ne de konsey Menaşe ben Israel'i dinlemek istedi, ama anlatılanlara göre Menaşe Koruyucu Lord'un kendisi tarafından "kibarca ağırlanmış." Ziyaretin ayrıntılarını (özellikle de ne yiyip içtiklerini, zira Menaşe koşer kurallarına titizlikle uyarmış) bilmiyoruz, ama hiçbir tarihçi Portekiz'in bir *Marrano*'su ile Doğu Anglia'nın bir Püriteni gibi, apayrı dünyalardan gelip Yahudi kültürüne olan tutkuları sayesinde bir araya gelen bu iki insan arasında bir zihin buluşması olmadığını ileri süremez.

Ancak bu toplantı meselenin çözüme kavuşması açısından pek işe yaramamış. Henry Jessey'nin Whitehall konseyiyle ilgili anlattıkları, söz konusu yirmi sekiz kişinin üç gruba ayrıldığını teyit ediyor: Yahudilerin derhal kabul edilmesini isteyenler (azınlıkta oldukları anlaşılıyor); böyle bir şeyi

ancak çok katı şartlar altında kabul etmeye eğilimli olanlar ve böyle bir ihtimali teolojik, ticari veya ulusal sebeplerle göz önüne bile almak istemeyen gürültücü ve dayatmacı bir grup. Farklı gruplardan din adamları Yahudilerin varlığının erdemli Hristiyanlar için zarar verici ve ayartıcı olacağına inanıyordu; Londralı tüccarların faaliyetlerini Yahudilere kaptırma korkusu ise neredeyse cinnet halini almıştı. Ama Menaşe'yi sevindirecek bazı gelişmeler de vardı. Hukukçu temsilciler 1290 yılındaki sürgün kararının feshedilmesini engelleyecek hiçbir yasal gerekçenin söz konusu olmadığını bildirmişti; bu durumda mesele daha çok ülkeye kabul edilebilecek Yahudilere ne gibi kısıtlamaların dayatılacağıyla ilgiliydi. Ama bu şartlar da Yahudileri bunaltacak derecede katı görünüyordu ve işin kötüsü, Menaşe'nin Yahudileri savunduğunu sandığı insanlar tarafından destekleniyorlardı. Hele hele John Dury şimdi Yahudilerin başka uluslarla ilgili "planlar" yapmaktan kendilerini alıkoyamayan zavallılar olduklarını ve belki de en iyisinin onları uzak tutmak olacağını söylemeye başlamıştı. Henry Jessey de, sözde muhalifleri yatıştırma amacıyla Yahudileri "harabe halindeki limanlara ve kentlere" kapatmayı önermiş, dolayısıyla Menaşe'nin Yahudilerin yerleştikleri yerlerde ticaretin yeniden canlanmasını sağlayacaklarına dair iddiasına karşı çıkmıştı.

Cromwell tereddüt ediyordu. Bu şartlar altında Londra, Amsterdam'ın gerçek anlamda rakibi olma fırsatını kaybedecekti; başkentin sermaye, zekâ ve girişimcilik alanında Portekizli Yahudilerden elde ettiği zenginlik ve de kendi din temelli imparatorluğunun büyümesi için gerekli finansman boşa harcanacaktı. Sefaradlar başka yerlere yerleşecekti. Konseyin Noel'den bir hafta önceki (generaller Noel'i feshetmeyi planlıyorlardı) 18 Aralık tarihindeki son oturumunda Cromwell asık suratlı sessizliğine son vermiş ve konsey oturumlarının "bir uyumsuzluk kargaşası" şeklinde geçtiğini söylemiş. Din adamlarının meseleyi çözüme kavuşturmasını beklemişti, ama böyle bir şey gerçekleşmemişti. Eğer umduk-

larını iddia ettikleri gibi, Yahudilerin din değiştirmesi Yüce Tanrı'nın planlarının gerçeğe dönüşmesini hızlandıracaksa, İncil'in doğru dürüst öğretildiği ülkede Yahudiler yoksa böyle bir şey nasıl gerçekleşebilirdi? Nasıl? Londra'nın ticaret merkezinin delegelerine gelince, "Yahudilerin insanların en adisi, en hor görülenleri olduğunu söylüyorsunuz. Öyle olsun. Peki, o halde neden korkuyorsunuz? Bu aşağılık, hakir görülen insanların ticarete ve kredilere hâkim olacağından, dünyanın en asil ve saygın tüccarları olan İngiliz tüccarlarından üstün olacaklarına gerçekten korkuyor musunuz?"⁷⁰ Sonra da Cromwell, konsey meseleyi çözüme kavuşturmakta başarısız olduğuna göre, Danışma Meclisi'nin bu konuda harekete geçeceğini ilave etti.

Takvimler 1656'yı gösterdiğinde Menâşe'nin kalan umutları da, Danışma Meclisi'nin Whitehall tartışmaları konusundaki raporuyla darbe almış. Yahudilerin ülkeye yeniden kabul edilmesinin yasal olacağı konusundaki karar feshedilmese de, böyle bir olayın neden olacağı ciddi husumete dikkat çekilmişti. "Menâşe ben Israel'in ulusunun geri kalan kısmı namına... onların bu Milletler Topluluğu'na kabul edilmesini arzulamasının nedenleri ve gerekçeleri, bizim gördüğümüz kadarıyla bu veya başka bir Hristiyan ülkesinin onları kabul etmesi büyük bir günah teşkil edecektir." Sonra da her zamanki paranoyalara ve eskiden kalma önyargılara yer verilmişti. "Bu ülkenin insanlarını dinle ilgili meselelerde ayartmaları açısından büyük bir tehlike söz konusudur... burada sinagoglarının olması ve dinlerini icra etmek için halka açık toplantılar yapmaları hem kendinde kötüdür hem de diğer Hristiyan kiliseler açısından dehşet verici bir şeydir." Yahudilerin evlilik ve boşanma âdetleri yasadışıydı ve kötü örnek teşkil ediyorlardı. Kefaret Günü'nün arifesinin başlangıcında yer alan ve insanlar ile Tanrı arasındaki evlilik yeminin feshedildiği, eskiden beri yanlış anlaşılmaya açık olan

⁷⁰ Wolf, s. liii.

Kol Nidrei töreni, Yahudilerin bütün evlilik yeminlerini iptal ettikleri suçlamasına dönüştürülüyordu. Yahudilerin varlığı bile Londra'nın ticaret merkezine zarar verecekti. Bütün bunlar korkunç bir sonuca yol açacakken Cromwell hükümetinden birisi, muhtemelen John Thurloe bu raporda tahrifata giderek Yahudilere uygulanacak kısıtlayıcı tedbirleri eklemiş (kamu görevlerine atanamayacaklardı, Hristiyan hizmetkârlar çalıştıramazlardı, Pazar günü çalışamazlardı, vesaire), böylece Yahudilerin ülkeye kabul edilmesi meselesinin yasal açıdan lehlerine sonuçlandırıldığı izlenimini vermişti. Ve Yahudilerin nerede yaşayacağı ve hangi mesleklerde çalışabileceklerine dair tek bir söz yoktu.

Aradan aylar geçti ama harekete geçen olmadı. Cromwell yine karanlık sessizliğine döndü. Menaşe Yahudi cemaatinin yeniden doğuşunun yasal belgesi olarak gördüğü debdebeli bir bildirim konusunda bütün umudunu kaybetmiş. Ancak İspanya'yla yeni bir savaş dolaylı yoldan da olsa farklı bir fırsat sundu. Sefarad tüccar Antonio Robles'e ait bir gemiye ve yüküne, İspanyol tabiyetine ait oldukları gerekçesiyle el konulduğunda Robles (Dormido dahil başka tüccarlarla işbirliği içinde) İngiltere hükümetine geminin ve yükünün İspanyollara değil, "Yahudi ulusu"na ait olduğu gerekçesiyle salıverilmesi için bir dilekçeyle başvurdu. Dilekçede Menaşe'nin adı da vardı. Bu dilekçeyle o ana kadar Yeni Hristiyan kisvesi altında yaşamış kırk kadar Yahudi aileden oluşan gizli cemaat böylece açığa çıkmış oluyordu. Hasarın tazmin edilmesi talebi, Menaşe'nin çağrılarının elde edemediği etkiyi elde etti. Kısa dilekçede İngiltere'de yaşama güvenliği, mezarlık için toprak satın alma ve ticaret ile diğer iş alanlarında çalışma izni talep edildi.

Bu taleplerin karşılanmaması için Alexander Ross'un *View of the Jewish Religion* [Yahudi Dinine Bakış] başlıklı yazısı başta olmak üzere Yahudi nefretini temel alan yeni eserler yayımlandı. William Prynne'in *Short Demurrer* yazısı, ikinci baskısında Yahudilerin suçlarına ve toplum kar-

şıtı âdetlerine yenilerinin eklenmesiyle kısa olmaktan çıktı ve Prynne XIII. yüzyıldaki sürgün kararının haklılığını bir kez daha savundu. Bu yeni zehir dalgası ile Danışma Meclisi raporunun ilk bölümlerinde sıralanan önyargıların acı verici anısı Menaşe'yi her zamanki itidal alışkanlığından vazgeçip Nisan 1656'da *Vindiciae Judaeorum*'u yayımlayarak karşı saldırıya geçmeye ikna etmiş; bu eserin amacı, halkına yöneltilen haince iftiraları kesin olarak çürütmektir. Leone Modena İtalya'da Yahudilerin ritüellerini, geleneklerini, âdetlerini ve inanç ilkelerini açıklayan bir eser yayımlamıştı, ayrıca aslen Kral I. James tarafından sipariş edilen *De Riti Ebraica* [Yahudi Ritüelleri Üzerine] eseri de neredeyse çağdaşı olan Haham Simone Luzzatto tarafından İngilizceye tercüme edilmişti. Menaşe her iki esere de atıfta bulunursa da, girdiği işin asıl öncüsü olarak "Büyük Açıklamalar"ın ilk yazarı Flavius Josephus'u gördüğü bellidir; Josephus *Contra Apionem*'de [Apion'a Karşı] eseriyle Yahudilerin cimriliğine ve komplolarına dair Roma dünyasında dolaşan iftiraları ve efsaneleri yok etmek istemişti. Dolaşısıyla Menaşe de eserine ortaçağda kan iftirası yalanını ortaya atanlara karşı soğukkanlı öfkelerini ifade etmekle başlar:

Bazı Hristiyanların, aralarında yaşayan, ülkelerinden sürülmüş, cefalı Yahudilere dair tuhaf ve korkunç kurguları karşısında ağlamıyorum, ama büyük bir ıstırapla ve üzüntüyle acı çekiyorum. Yahudiler mayasız ekmek bayramını kutladıklarında ekmeği bu amaçla öldürdükleri Hristiyanların kanıyla fermente ettiklerini söylüyorlar (ve ben bunu yazarken titriyorum); halbuki bu iftirayı atanlar bazı Yahudileri en korkunç ve acımasız şekilde katledenlerin ta kendileri. Veya daha ılımlı söylemem gerekirse, ölü birini bulduklarında Yahudiler tarafından öldürülmüş gibi cesedini onların evlerine veya bahçelerine veya bazı acı verici deneyimlerin gösterdiği üzere başka yerlere attıklarını söyleyebilirim; sonra da öfkelerini dizginleyemeyerek kargaşa çıkarmışlar

ve masum Yahudileri bu korkunç olayları gerçekleştirmekle suçlamışlardır. Bu tiksindirici suçların işlendiği bahanesini fırsat bilerek de Yahudileri kendi zalimliklerine maruz bırakmışlardır.⁷¹

Menaşe sonra olanca sabrıyla Hristiyan okurlarına Kitab-ı Mukaddes'teki şu emri hatırlatır: "Yahudilerin herhangi bir şekilde kan yemesi tamamıyla yasaktır... bir yumurtanın içinde bir damla kan bulacak olurlarsa yenmesi yasak olduğu için onu atarlar. Bir parça ekmek yerken insanın dişi veya dişeti kanarsa ve ekmek o kana değerse o kısmı kesilmeli ve kandan arındırılmalıdır." Durum böyle olduğuna ve Tevrat'ta yer alan bu emir ibadet rehberi *Şulhan Aruh*'la da pekiştirildiğine göre, "nasıl olur da bir insan Yahudilerin daha da tiksindirici buldukları insan kanını yediklerine yüreğinde inanabilir? Ayrıca On Emir'deki öldürme emri "ahlaki bir emirdir. Yahudiler hem aralarında yaşadıkları ulusların üyelerini öldürmemekle hem de minnet yasaları doğrultusunda onları sevmekle de yükümlüdürler." Menaşe sözlerine şöyle devam eder: "[Amsterdam'da] sürekli olarak... iyi ilişkiler, kardeşçe sevgi gösterileri ve karşılıklı şefkat örnekleri gördüm. Hristiyan Flamanlar, Flemburgh [Vlooienburg] adlı mahallemizde nehre düştüklerinde ulusumuz onlara yardımcı olup hayatlarını kurtarmak için nehre atladılar, buna üç defa tanık oldum."

Menaşe daha sonra Yeremya'nın esir İsraililere götürüldükleri şehrin iyiliği için dua etmelerini tavsiye ettiğini hatırlatarak her ülkedeki her kuşaktan Yahudilerin hayırdualarına "himayesi altında yaşadıkları Prens veya Yönetici"yi de dahil ettiklerini söyler. Kan iftirasının nasıl ortaya çıkıp yayıldığının ve Yahudilerin maruz tutulduğu acımasız zulmün ayrıntılı tarihini anlatır. 1631 yılında Lizbon'da bir kilisede kutsal ekmeğin muhafaza edildiği gümüş bir kutu ortadan kaybolduğunda "bir hanımı ziyaret etmek üzere oradan geçmekte olan ve adı Simao Pires Solis olan bizim ulu-

⁷¹ Menaşe ben Israel, *Vindiciae Judaeorum*, s. 2.

sumuzdan bir genç (dolayısıyla bir *converso*)" gayet keyfi bir şekilde suçlanmış:

Genç adam tutuklanıp hapse atıldı ve korkunç işkencelere tabi tutuldu. Ellerini kestiler ve onu sokaklarda sürükledikten sonra yaktılar; bir yıl sonra bir hırsız darağacının dibinde kutsal ekmeğin sunağını yağmalayanın yakılan o zavallı masum adam değil, kendisi olduğunu itiraf etti. O genç adamın kardeşi keşişti, büyük bir teolog ve vaizdi; şimdi Amsterdam'da bir Yahudi olarak yaşıyor ve adı Eliezer de Solis.

Menaşe ithamlardan açıklamalara geçerken Yahudiliğin Protestan İngiltere'de sempati uyandıracığını düşündüğü ilkelere odaklanır. Yahudiler imgelere tapmaktan ilk vazgeçenlerdi ve bundan o kadar katı bir şekilde sakınırlar ki bir Yahudi dışında imgeler olan bir kilisenin yanından geçecek olsa ve ayağına bir diken batacak olsa, bir imgenin önünde eğildiği sanılmasın diye durup o dikenin ayağından çıkarmaz. Asya'da krallar emirnameler yayımladığında tebaaları geleneksel olarak hayırsever krallarının resmini öperken,

biz kelimelere ve ilahi emirlere çok daha fazla önem veririz... İsraililerin inancına göre Tanrı en yalın haliyle biridir; ebedidir, cisimsizdir, bütün Peygamberlerin lideri, Prens Musa eliyle İsrail halkına yazılı Yasa'yı vermiştir ve yarattığı dünyaya İlahi Takdir yoluyla göz kulak olur; bütün insanların ne yaptığına dikkat eder ve onları ödüllendirir veya cezalandırır. Son gün Mesih gelip her yere dağılmış İsrailileri bir araya getirecektir, kısa süre sonra da ölümler dirilecektir.

Menaşe'ye göre Yahudilerin duaları bütün insanlara yönelikti ve Mısırlılardan bile, İsrailileri maruz tuttukları sıkıntılara rağmen, nefret etmemek lazımdı, çünkü Tevrat'ta da dendiği gibi, "bir zamanlar sen de onun toprağında bir yabancıydın." Yahudiler Yahudi olmayanlarla ticari ilişkilerinde adil olmakla yükümlüydü, iş yaptıkları insanları kandırmaları veya suistimal etmeleri yasaktı. Ayrıca kendilerini ağırlayan ulusların dinine aykırı davranışları veya onları kendi dinlerine çekmeye çalışmaları da yasaktı.

Menaşe eserinin sonunda, ulusuna yöneltilen ve saf insanlardan dolayı kuşaktan kuşağa aktarılan iftiraları çöktürmek isteyen herkesle aynı umudu ifade eder: Bu gibi nefret duyguları akla tabi tutulup incelendiğinde yok olacaktır ve Yahudi kadın ve erkeklerin, dinlerinin kadimliği ve dayanımı, inançlarının azmi ve çektikleri acıların eşi benzeri görülmemiş dehşeti dışında başkalarına benzedikleri görülecektir. Eğer iftiralara karşı hakikat savunulsa, müşfik adalet yerine getirilecek ve hükümetin eyleme geçmesi konusunda artık umudu kalmayıp İtalya ile Cenevre'ye göç eden Yahudiler rahat bırakılacaktır. "İngiltere'nin yüce ve şanlı ulusundan mütevazı talebim, argümanlarımı tarafsız, önyargısız ve tutkularından yoksun olarak okumaları, beni anlama lütfunu ve erdemini göstermeleridir."

Menaşe'nin bu son feryadının ve Yahudi karşıtlığını akıl ve gerçek tarih yoluyla yenmek için yapılan bu ilk asil girişimin az da olsa fark yaratmış olması imkânsız değildir. Ertesi ay yargıçlar Robles'in gemisini ve yükünü geri alma talebini içeren dilekçesine olumlu cevap verdiler. Sonra da Cromwell'in herhangi bir talimatta bulunmasına gerek kalmadan başka şeyler de oldu. 1657'de Londra'nın Doğu Yakası'nda, Mile End'de ilk mezarlık olarak kullanılmak üzere bir arazi satın alındı; o mezarlık günümüzde hâlâ orada, Mile End Caddesi üzerindeki Queen Mary Kolejinin toprakları içerisinde. Ama o mezarlık, Menaşe'nin o yıl ölümüyle babasını yıkan oğlu Samuel'i kabul edecek kadar çabuk açılmadı. Ama Samuel de zaten memleketi olan Hollanda'da defnedilmek istemiş. Bir anlamda zafer kazanan, ama o çok istediği ilke mücadelesini kazanamayan, üzüntüden harap olmuş babası, iki yıl önce büyük umutlarla ayrıldığı Zelanda'daki Middelburg'a oğlunun naaşıyla dönmüş. Orada oğlunu defnettikten iki ay sonra, hayatta başka bir amacı kalmadığı ve Mesih de gelmesi gereken yıl görünmekte çok geciktiği için, kendi de cennet bahçesine geçmiş. Menaşe'nin naaşı Ouderkerk'teki Hayat Evi'ne götürülmüş ve babasının yanına defnedilmiş.

Zaman içinde İngiltere de Yahudilerin bir şeyler ekebileceği bir bahçeye dönüştü ve bu durum, sayısız Yahudilere verilen fiili oturma iznini feshetmeye çalışan sayısız Yahudi düşmanının insafsız gayretlerine rağmen gerçekleşti. Cromwell ölür ölmez oğlu ve halefi Richard'a bu türden başvurularda bulunuldu. Koruyuculuk rejimi yerini yeniden monarşiye bıraktığında ve birçok şey tersine döndürüldüğünde tahtı zorla ele geçiren kral katilinin yaptıklarının feshedilmesi için II. Charles'a başvuruda bulunuldu. Ama kral kılını kıpırdatmadı. Bir süreliğine Milletler Topluluğu'nun Yahudileri vardı ve Charles Lahey'deki kralcı Yahudilerden de destek almıştı. Charles'ı destekleyenler Menaşe'nin Cromwell'e başvurmasını asla onaylamadıklarını öne sürdüler (muhtemelen öyleydi). II. Charles da Yahudi karşıtı taleplere cevap vermek şöyle dursun, daha önce verilen kararı destekledi, hatta Yahudilerin hayatlarının ve mülklerinin güvenliğini de devletin resmi himayesine dahil etti. Aradan çok geçmeden de Yahudilere düşmanlıklarını apaçık şekilde dile getiren Londra'nın ticaret merkezi Yahudilerin kendileri için aslında bir engel değil de bir kazanç teşkil ettiklerine karar verdiler. Menaşe'nin yeğeni Solomon Dormido, Kraliyet Borsası'na kabul edilen ilk borsa simsarıydı ve Yeni Ahit'e el basarak yemin etme âdetinden muaf tutulmuş. Sefaradların gizlice ibadet etmek için buluştukları, Antonio Carvajal'in Creechurh Sokağındaki kiralık evi bir sinagoga dönüştürülmüş; 1701'de Bevis Marks Sokağında çok daha büyük bir sinagog açıldığında da eskisinin meşe ağacından dar bankları, cemaatin Londra'ya nasıl döndüğünün anısına yeni sinagoga taşınmış. Ben ne zaman o banklardan birine otursam Menaşe'yi, iyimserliğinin kederli cömertliğini ve öfkesinin o arındırıcı ateşini düşünürüm.

8

Taç

I. Seraplar

İsrailliler yollarını kaybedip daha ne kadar uzaklara ulaşacaklardı? Detektörleri en zayıf binyılcı sinyalleri alacak kadar ince ayarlı olan muhbir-matbaacı Robert Boulter'a göre Aberdeen'e kadar ulaşmışlardı.¹

1665 Ekim ayının üçüncü haftasında Amsterdam'a giden bir gemi kötü hava koşulları sonucunda yolundan o kadar sapmıştı ki İskoçya'nın Aberdeen limanına sığınmıştı. Gemi-deki erzakın sadece pirinç ile baldan oluşması yeterince tuhaf değilmiş gibi, yükü de bükümlü beyaz satenden yapılmış gibi duran çarşaflar ve kefenlerden ibaretmiş. Üstelik ana yelkenin üzerinde kırmızıyla boyanmış bir yazı vardı: "BUNLAR İSRAİL'İN KABİLELERİDİR." İskoçyalı bir "Dil Profe-

¹ *A New Letter from Aberdeen in Scotland sent to a Person of Quality wherein is a more full account of the Proceedings of the Jews than has hitherto been published* (Londra, 1665), alıntılayan: Gershom Scholem, *Sabbatai Zevi: The Mystical Messiah 1626-1676* (Princeton, 1973) [*Sabetay Sevi: Mistik Mesih*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Kabalıcı Yay., 2012], s. 348-9.

sörü" siyah çizgili lacivert kıyafetler içindeki mürettebatla konuşmaya gitmiş, ama tuhaf bir şekilde kırık İbranice gibi duran konuşmalarından bir şey anlayamamış.

O sonbahar Benedict Spinoza "çocuksu batıl inançları" keskin aklına tabi tutarken, Amsterdam'da geride bıraktığı cemaat, bir kısmı vebanın hezeyanından kaynaklansa da çeşitli mucizelerden dolayı heyecan içindeydi. Fas'tan ve Livorno'dan, Yahudilerle ilgili olağanüstü şeylerden söz edilen mektuplar gelmişti. Kahire ile Selanik, Prag ile Venedik, Lublin ile Mantova arasında çeşitli tüccarların, hahamların ve hekimlerin anlattıklarına göre (ayrıntılar biraz farklı olsa da) SEVİNÇLİ HABERLER söz konusuydu. İsrail'in kabileleri harekete geçmişti! Kafkasların zirvelerinin ardından, Anadolu'dan ve İran'dan, Arabistan'ın ve/veya Afrika'nın çöllere geliyorlardı. Çok büyük bir Yahudi kitlesiydi, sayıları bir milyondan fazlaydı, bazen başlarında Jeroboam adlı bir generalin olduğu söyleniyordu, bazen öyle değildi, sadece ok ile yay, mızrak ve mezmurlarla silahlanmış geliyorlardı ve Sultan Mehmet'in ordusunu yenmişlerdi. Türkler İsraillilere topraklarla, tüfeklerle saldırmıştı ama mermiler sekip çaresiz topçu askerlerini vurmuştu. Yeniçeriler hayretler içindeydi, dehşete kapılmışlardı. Mekke kuşatma altındaydı. Hac iptal edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun efendisi paniğe kapılıp Mekke'yi Müminlere bıraktıkları takdirde İsraillilere İskenderiye veya Tunus'u önermişti. Atlantik okyanusunun karşı kıyısında, Boston'da Increase Mather vaazlarında İsraillilerin atalarının topraklarına dönmekte olduğunu kesin bilgi olarak anlatıyordu. Fas'ta bir İsrail ordusunun ülkenin içlerine, yüksek bir kum dağına doğru yürüyüşe geçtiği, bir tünel kazmaya hazırlandığı ve o tünel yoluyla gizli bir mahzene ulaşacağı, o mahzende çalındığı zaman dünyanın dört bir tarafında yankılanacak pirinç bir trompet bulunduğu anlatılıyordu. O trompetin çığılı duyulduğunda toprak sallanacak, dünyanın kavga halindeki bütün dinleri ve onlara ait ibadet evleri yıkılıp toprak olacaktı. Birbirlerine düşman

inananlar Yüce Tanrı ile Emirleri altında tek vücut olacaklardı. "Dünyanın bütün ulusları bir otlakta, Siyon'da bir araya gelip toplanacak ve bütün kavgalar orada sona erecek."²

Bu haberler karşısında heyecanlananlar sadece saf olanlarla cahiller değildi. 1648 ve 1656'daki hayal kırıklıklarından sonra âlimler gece gündüz demeden mum ışığında hesaplar yapıp yeni bir binyılcı takvimi hazırlamışlardı. Hayırlı alametlerin hepsi gerçekleşiyordu. 1664'te kuyruklu yıldızın görünmesinden sonra Londra'da salgın başlamış, Amsterdam kanallarının kıyısındaki bütün ağaçlar da gizemli bir şekilde kuruyup ölmüştü. İngilizler ile Hollandalılar arasında yine savaş patlak vermişti. Şeytani anlamlarıyla ün salmış 1666 yılı, Son Günler'in habercisi olacaktı. Veya belki de 1667 yılıydı o. Valonlu binyılcı bir rahip, İbranice âlimi ve Menâşe ben İsrail'in dostu olan Peter Serrarius, Livornolu bir Yahudiden aldığı bilgiler temelinde (Livornolu Yahudi de bu bilgiyi İskenderiye'deki bir yakınından almıştı) Son Günler'in yakında gerçekleşeceğinden o kadar emindi ki yazıştığı birçok insana Mekke'nin Yahudiler tarafından kuşatıldığını ve İsrail ordusunun mucizevi bir şekilde yenilmez olduğunu teyit etmiş.³ 1665 yılının son aylarında ve kış boyunca bu hezeyan giderek artmış. Yahudilerle dolu 80 gemilik bir filonun Filistin'e gitmek üzere Hindistan'dan yola çıktığı ve İsrail'e toplu göç için hazırlık yapacağı anlatılıyordu. Amsterdam'da da büyük kefaret kafilesine katılmak üzere 125 gemilik başka bir filo hazırlanıyordu. Yahudilerin düşmanları korkudan tir tir titriyorlardı. On binlerce masum, korunmasız Yahudiyecavuz eden ve onları katleden zalim Almanlar ve Kazaklar kanlı bir mağlubiyete uğrayacaktı. Gökler bu beklentiyle sarsılıyordu. Şimşekler çaktığında gökyüzünde canavarlar belirliyordu. Kehanette dendiği gibi, Musa'nın Oğulları Sambatyon nehrini geçmişti: Reuben, Gad, Zevulun ve diğer ka-

² A.g.e., s. 345.

³ A.g.e., s. 340-1.

bileler safları oluşturmuş, mezmur söyleyerek yürüyüşe geçmişlerdi.

Bütün bunların tek bir anlamı olabilirdi: Mesih nihayet görünmek üzereydi ve Davud'un soyundan gelen Yahudi kralı Kudüs'e törenle geri dönen Yahudilere liderlik yapacaktı (Yusuf'un soyundan gelen, "Savaşırken Hayatını Kaybeden" ikinci Mesih'in kimliği umutlu müminler arasında fikir ayrılıklarına yol açacaktı). Tapınak, aynen Amsterdamlı Templo'nun tasarladığı şekilde yeniden inşa edilecekti. Prag'da Solomon Molho'nun solmuş ipeğin üzerinde tehlikeli mistik harfler işlenmiş cübbesi Pinkas Sinagogunda muhafaza edildiği yerden alınıp Yahudi mahallesinin sokaklarında bir geçit töreninde sergilenmiş. Solomon bu olanların öncüsüydü. Tanrı bir yüzyıldan uzun bir süre beklemişti. Ama artık kralını göndermişti.

Nathan Eliyahu Aşkenazi Mesih-Kral'ın kim olduğunu daha kapısında görünüp içeri girmeden önce anlamıştı. 1665 yılında Nathan 22 yaşındaydı, bir başka çalışan *yeşiva bokhur*'uydu, kendine dayattığı oruçlardan dolayı çok zayıftı. Kudüs'te doğmuş, sonra da büyük bir Yahudi din ve ilim merkezi ve Nacar hanedanının İbranice şiirinin mekânı olan Gazze'ye geçmişti. Nathan aynı zamanda önceki yüzyılın Safed gezginlerinin ve yıldız gözlemcilerinin tarzında bir Kabalacıydı; bu gelenek son zamanlarda giderek daha etkili hale gelmişti (ama muhtemelen büyük tarihçi Gershom Scholem'in savunduğu kadar evrensel bir etkiye sahip değildi).⁴ Kuşağının birçok üyesi gibi Nathan da Talmud'un

⁴ A.g.e., özellikle s. 15-66. "Luriacı" Kabalacılık bu dönemde diaspora ve Filistin ile Mısır'daki Yahudi *yeşiva*'ları üzerinde gerçekten de etkili olmuştur, ama hem Sefarad hem de Aşkenaz hahamları arasında şiddetle karşı çıkanlar da olmuştu ve toplu halde Sabetaycılığı benimseyen Yahudilerin hepsinin kozmoloji veya metafizik konusunda âlim olmadıkları kesindi. Bence seyretilmiş Kabalacılığın gerçek anlamda bir halk hareketine dönüşmesi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Hasidi versiyonu basitleştirilmiş bir konuşma dili benimsediği zaman oldu.

sıkı kanunlarından sıkılıyordu. *Gemara* ile *Şulhan Aruh* konusunda yorumlar sürekli işleyen hayal gücünü beslemeye yetmiyordu. Uzun oruç dönemleri ve tamamıyla tecrit halinde geçirdiği günler derin bir vecit haline girmesine neden oluyordu. Sonradan *Yaratılış Kitabı*'nda tarif edeceği böyle bir düş anında o kadar yükseğe ve o kadar uzağa ulaşmış ki evrende boşlukta kaldığı yedi gün boyunca yaratılışın tamamını görme imkânı olmuş. Daha da yukarıya, yıldız denizine ulaştığında da göklerin arabasını, yani Kabalacı Zokar metninde sözü edilen *merkabah*'yı görmüş, üzerinde çok güzel, yumuşak bir erkek yüzü varmış. Kendi iradesiyle olmasa da Nathan'ın ağzından şu sözler çıkmış: "Onun adı Sabetay Sevi ve o düşmanlarına karşı haykıracak, kükreyecek."⁵ Nathan yeryüzüne döndüğünde kendini bir *maggid*, yani kehanet yoluyla bir hakikati açıklamak için dudaklarını ve dilini kullanan kutsal birisi tarafından ziyaret edilmiş gibi hissetmiş.

Nathan Gazze'deki Yahudi cemaatinde zaten bir ruh şifacısı olarak tanınırmış. İnsanların kendilerine özgü günahlarını ve şüphelerini, hastalıklara ve endişeye yol açan kusurlarını teşhis etme yeteneğine sahipmiş. Nathan sorunu teşhis edip çözümünü önermiş, çözüm de genelde bu gibi vakalar için kendi yazdığı tövbe dualarından ve yine kendine uyguladığı türden uzun ve katı oruçlardan oluşurmuş. Tövbe amaçlı kendini cezalandırma beraberinde insanı iyileştiren bir aydınlanma getirirdi. Kabalacı kozmolojinin *tikkun* ilkesine göre kaba maddenin içinde hapsedilen yaşamsal kıvılcım fiziksel tutsaklıktan kurtulabilirdi.

Evrende nasılsa insanlar arasında da öyleydi. İnsanların ruhsal rahatsızlıkları için önerilen kefarete ve arınma süreçleri o yaşamsal enerjinin serbestçe akmasına ve beden ile ruhun iyileşmesine izin verirdi. Nathan, 1665 baharının başlarında kendisini ziyarete gelen uzun boylu, tombul, al yanaklı, çember sakallı adamın böyle bir rahatsızlığı oldu-

⁵ Scholem, s. 206.

ğunu düşünmüştü. Ruh halindeki ani değişiklikler (bipolar bozukluğun aşırı sevinç ile derin hüzün arasındaki klasik gelgit hareketi), benlik duygusunun korkunç bir şekilde altüst olduğunun işaretiydi. Hasta, rahatsızlığına bir çözüm istiyordu. Halbuki genç adamdan kendisinin, yani liman şehri İzmir’de doğan, İngiliz tüccarların Romanyot temsilcisinin oğlu Sabetay Sevi’nin beklenen Mesih olduğu haberini almış. Sabetay’ın bu haberi duyunca güldüğü, kendisinin de bir ara öyle olduğunu düşündüğü, sonra bu inancını kaybettiğini söylediği anlatılır. Ama genç Kabalacı âlim kendinden bu kadar emin olduğuna göre, Sabetay’ı gençliğinden beri çıldırtan bütün o düşler ve sesler bir anda kim olduğunu anlamasına izin vermiş. Amsterdamlı zengin tüccar Abraham Pereyra’nın bir *yeşiva* kurduğu Hebron’da bütün kuşkuları uçup gitmiş ve akademinin başı Haham ben Meir Hiyya Rofe de davasını coşkuyla savunanlardan olmuş. *Şavuot* Bayramı civarında Gaza’ya döndüğünde Sabetay yine aşırı mutluluktan katatonik depresyona geçmiş. O bu âciz durumdayken “Gazze âlimleri”yle zaman geçiren Nathan çıldıracak hale gelmiş, bir aşağı bir yukarı yürüyerek Talmud’un bir bölümünü baştan sona ezbere okumuş ve âlimlerin bazılarından belirli ilahiler okumalarını istemiş. Hal böyleyken odaya çok sıra dışı ve harika bir kokunun dolduğu, âlimlerden bazılarının kokunun kaynağını bulmak için evden çıktığı anlatılır. Ama kokunun kaynağı Nathan’mış ve genç adam dans etmeye ve üzerindeki giysileri yırtıp atmaya başlamış, derken üzerinde sadece iç çamaşırlarıyla kalakalmış. Havaya sıçramış, sonra yere düşmüş ve hareketsiz kalmış.⁶ Nabzına bakmışlar, atmıyormuş gibi gelmiş. Öldüğüne kanaat getirmişler. Yüzünü bir bezle örtmüşler. Ama bir süre sonra bezin altından derin bir ses duyulmuş ve bez kaldırıldığında yine bir *maggid*’in konuştuğu duyulmuş: “Sevgili oğlum,

⁶ Matt Goldish, *The Shabbetean Prophets*, Cambridge, MA, 2004, s. 64-5.

Mesih'im Sabetay Sevi'ye iyi bakın," demiş ses. Bu olaydan bir süre sonra Nathan, Sabetay'ı kutsamış ve onu "İsrail'in Kralı olmaya uygun" ilan etmiş.

Gerçeği söylemek gerekirse Mesih biraz *nebbi*ş birisiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun hareketli liman şehri İzmir'de çocukken Sabetay hep yalnız takılırmış. Annesi Clara'yı 6 yaşındayken kaybetmiş. Şöhretinin zirvesinde hacılara annesinin mezarını ziyaret etmelerini emredermiş, dolayısıyla onun kaybını hayatı boyunca derinden hissetmiş olmalıydı. Küçük Sabetay, annesini kaybettiği sıralarda (ona hayran biyografi yazarlarının yazdığı üzere) onu ziyaret eden dışıl ısltı *Şekina* ateşiyle penisini yakmış. Zaten Sabetay ilk iki evliliğinde kocalık vazifesini yerine getiremeyecekti. Doğum günü Av ayının dokuzu, yani İkinci Tapınak'ın yıkıldığı ve resmi bir oruçla anılan gündü, ama bilgelere göre aynı zamanda Mesih'in doğacağı gündü. Bu durum onun için kaderinin habercisi olmuş olabilir, çünkü Sabetay Tanrı'nın adı olan *Tetragrammaton*'u, yani "YHWH"i alenen telaffuz etme yasağını sürekli olarak ihlal edermiş. Bu gibi gösteriler arasında zaman buldukça ritüel amaçlı denize girer, kısacık boyuyla tuzlu dalgaların arasında bir kaybolup bir görünürken arınma duasını okumuş. Sabetay yıllar boyu oruç, vecit ve tecrit şeklindeki üç mistik aşamayı uygularken sadece egzantrik bir baş belası olarak bilinmiş. Ama feveranlarıyla hahamları bıktırıp usandırmış ve Sabetay İzmir'de kalmaya devam etmesinin kendisi için tehlikeli olabileceğini düşünmüş. Gezin olmak ona daha uygundu. Önce Selanik'e, sonra da Kudüs'e gitmiş ve orada hücre gibi bir odada kalmaya başlamış. Yehuda çölünde yürüyüşe çıktığında kadim mağaraların gölgesine sığır, Ahit'in melekleriyle iletişim kurarmış.

Sabetay'ın provokasyonlarından bıkan Kudüs hahamları onu *yeşiva*'ları için para toplaması amacıyla Mısır'a göndermişler. Kahire'de Sabetay'ın ruh hali ani bir değişikliğe uğramış, böylece *nebbi*ş karizmatik birine dönüşmüş ve

daha yeni bir çelebi, yani cemaatinin başı haline gelmiş olan varlıklı vergi mültezimi Raphael Joseph'in dikkatini çekmiş. Kendi de Kabalacı olan Raphael Joseph, Sabetay'ın kutsal gösterilerini itici değil, çekici bulmuş. Böyle şeyler yapmaya, Tanrı'nın adını söylemeye cüret ettiğine ve çarpılmadığına göre belki de ardında bir gerçek yatıyordu! Sabetay Kahire'de üçüncü defa evlenmiş. Adı bilinmeyen iki kadınla ardı ardına yaşadığı iki evlilik, kocalık vazifesini yerine getirmediği için boşanmayla sonuçlanmıştı.⁷ Üçüncü karısıyla evliliğiye daha uzun ömürlü olmuş. 1648 yılındaki korkunç katliamlarda anne babasını kaybeden Sarah, Polonyalı Katolik bir aile (bazılarına göre soylu bir aile) tarafından evlat edinilip Katolik olarak yetiştirilmişti. Çok güzel olduğu anlatılan Sarah hayırsever ailesinin oğluyla evlenecekken düğünün arifesinde merhum babası onu ziyaret edip ona hakiki dinini açıklamış ve (bir rivayete göre) ondan ertesi günü bir naaşın defnedileceği Yahudi mezarlığına gitmesini istemiş. Sarah neredeyse çıplak halde (başka bir kaynağa göre çıırılçıplak halde) kendini mezarlıkta bulmuş, üstünde babasının ona verdiği bir hayvan derisinden başka bir şey yokmuş ve derinin üzerinde mistik harflerle Mesih'in karısı olacağına dair bir mesaj belirmiş. Sarah bu mesajı ciddiye almış ve Livorno'ya giderek kendini peygamber ilan etmiş. Sabetaycı karşıtları bu biyografiye kadının, bazılarına göre zevk için, bazılarına göre de para için önüne gelenle yatıp kalkma âdetini de eklerler. Sabetay bu kadının kendisiyle evlenme azmini haber alınca bunun gerçekleşmemesi için bir neden görememiş. Hatta ahlak kurallarını ihlal ediyor olması bu olasılığı daha da ilgi çekici hale getirmiş olabilir. Peygamber Hoşea "kötü bir kadınla evlen" dememiş miydi? Böylece Sabetay ile Sarah Kahire'de evlenmişler. Yorumcular Sabetay'ın kocalık vazifesini yerine getirip getirmediği konusunda fikir birliğine varamadıysa da, Sarah'nın sonradan

⁷ Scholem, s. 124.

bir çocuk doğurması birleşmenin gerçekleştiği anlamına gelebilir. Ama her halükârda Sabetay'ın düzenlediği ve süslü *huppa*'nın altında Tevrat'la evlendiği törenlere göre bu sefer farklı bir törenle evlenmişti.

Sabetay'ı Mesih yapan Nathan olmuş; vecit teşvik etme ve mit icat etme yeteneğine sahip olan Nathan'dı. Sabetay doğru dürüst bir şekilde dünyaya ilan edilmeden önce Nathan, kurtarıcı Sabetay Sevi'nin gelişinin yüzyıllar öncesinden haber verildiği kadim bir vahiy metni "keşfettiğini" iddia etmiş. Ama tabii Nathan bu metni, Solomon Molho'nun hezeyan dolu mısralarından da yararlanarak kendi yazmış, hatta metnin eski görünmesi için el yazmasının yüzeyini aşındırmıştı. (Geçmişte de benzer bir olay yaşanmıştı. Kralar ve Tarihler kitaplarında Yehuda Kralı Yoşiya döneminde başrahip, Tapınak tadilattan geçerken kalıntıların arasında Tevrat'ın eski bir metnini "keşfetmişti." Nathan'ın vahyinde XIII. yüzyılda Almanya'da yaşayan "Haham Abraham" adlı biri rüyasında bir ses duyar ve o ses Sabetay'ın doğacağını kehanetinde bulunur ve onun Mesih olarak "nehirlerin arasında yaşayan büyük ejderhayı alt edeceğini" (şiirlerde Mısır firavunları için daima kullanılan ifade) söyler. Zafer "ellerle" değil (silahlı İsraililere rağmen), dualarla ve şarkılarla kazanılacaktır ve kurulacak olan krallık zamanın sonuna kadar var olacaktır. "Cilalı pirinçten" gibi duran bir adam görünür, peşinden bir gelincik ve bir bukaletun ile ikinci bir sakallı adam gelir, bu seferki Mesih'tir, bir buçuk kübit uzunluğundaki penisıyla böbürlenir (kâfirler istedikleri kadar çıldırsın). Bu olağanüstü yaratık bir çekiçle bir dağı parçalar, sonra da içine düşüp kaybolur. Pirinçten adam, korkmayın, der, "onun kudretini göreceksiniz."

Bu fantastik düşler aslında Kitab-ı Mukaddes'in geleceği öngören daha çılgınca kitaplarının bazılarından, örneğin Hezekiel kitabından veya Hanok kitabı gibi bazı sahte kutsal metinlerden daha abartılı değildi. Abartılı düşler çağında büyüleyici bir etkileri vardı, ama müminler için Ger-

shom Scholem'in deyimiyle "gündem" haline gelen şey, Nathan'ın Mısır'daki çelebi Raphael Joseph'e gönderdiği uzun bir mektuptu; bu mektup yayımlanmış, tercüme edilmiş ve Avrupa'nın dört bir tarafında, Kasım 1665 ile 1666 sonbaharı arasında Sabetaycıların çoğunlukta olduğu sinagoglarda kürsülerden okunmuş. Mektup karmaşık bir Kabalacı içeriğin yanı sıra yaklaşımakta olan Mesihçi yılların listesini içeriyordu. Mezmurlar yoluyla zafer o kadar güçlü bir şekilde kazanılabilirdi ki Sultan, Sabetay'ın emir subayı ve naibi haline gelirdi. Mesih Kudüs'te kesin yerini tayin ettikten ve büyük arındırıcı, kutsal kırmızı buzağının küllerini geri aldıktan sonra Üçüncü Tapınak'ın inşasına başlanırdı. Sonra da Sabetay, krallığın idaresini sadık kuluna bırakıp Sambatyon nehrinin ötesine çekilebilir, birkaç yıl sonra gerçek eşiyile, bu arada dirilmiş olan Musa'nın kızı Rebecca'yla dönebilirdi. Yedi başlı bir yılanla dizginlenmiş göksel bir aslana binmiş olacaktı ve "uluslar onu gördüklerinde yerlere kadar eğileceklerdi." Bunların büyük kısmı cinnet sayılıp görmezden gelinmiş olmalı, ama aydınlanma Vaat Edilmiş Topraklar'dan, Gazze'den, Halep'ten, Hebron'dan ve (aralıklarla da olsa) Kudüs'ten gelmişti, Asher Laemmlein Reutlingen ve David Ha-Reuveni örneklerinde olduğu üzere Almanya ve Kuzey İtalya'dan veya mitolojik Afrika-Arabistan coğrafyasından değil. Büyücü ikili Nathan ile Sabetay, kelime ile eylemdi ve güçlü bir bileşimdiler. Her ikisi de (ama özellikle Nathan) geleneksel metinleri ve Kabalacı kanonu, özellikle hem Hıristiyan hem de Yahudi âlemlerinin heyecanlı bir beklenti içinde olduğu 1660'larda işaretleri, mucizeleri ve sembolleri kehanetlerle aynı hizaya getirecek kadar iyi biliyorlardı. Bütün bunlar üst düzey hahamların yanı sıra Podolya'dan Mısır'a kadar Yahudi cemaatlerinin güçlü ve varlıklı üyeleri arasında etkileyici sayıda mürit kazanmaları için yeterliydi. Kahire'de Raphael Joseph ile Abraham Pereyra (Amsterdam'ın yanı sıra Hebron'da yeşiva'ların kurucusu) gibi insanlar onun ateşli müritleri haline geldiyse ve Pereyra, Sabetay'ın

Mesih misyonuna katılmak için kocaman arazilerini satıp servetini devrettiyse, daha sıradan Yahudilerin ona katılmasına imkân var mıydı?

Gershom Scholem, Yahudi âleminin Sabetaycılık gibi bir olguya hazır olmasının, Kabala zamanının normatif Yahudiliği haline gelmesinden kaynaklandığını savunur. Ama Leone Modena'dan Hamburg'daki Haham Jacob Sasportas'a kadar kendilerini en iyi şekilde ifade edenler aynı zamanda Kabala'nın büyüüne karşı en tetikte olanlar, hatta en muhalif olanlardı ve onun sapkınlıklara ilgi duyduğuna inanırlardı. Leona Modena vecit halinin belirsizliklerindense Tevrat'la akılcı bir ilişki kurmayı teşvik ederdi. Tanrı'ya, İbn Meymun'un öğrettiği ve ondan önce IX. yüzyılda Mezopotamya'da Saadia'nın büyük eseri İnançlar ve Düşünceler'de yazdığı gibi, akıl yürütmesini bilen zekânın kaynağı olarak ibadet edilmeliydi.⁸ Tanrı'nın yasaları ilksel kozmolojinin aydınlanmasından ziyade dünyevi hayatın somut gerçekliği için bir yoldu. Ama Nathan'ın kendi de Meymun konusunda son derece bilgiliydi ve Şaşkınlık Rehberi'nde akıl yürütmeye metafiziksel tefekkürün de eşlik ettiğini biliyordu. Her halükârda Kabala cini artık şişeden çıkmıştı. Talmud bir çıkarım âlemiydi ne de olsa ve yazılı yasa ile aynı zamana ait olan sözlü yasaya güvenmek lazımdı. Bu durumda neden Kitab-ı Mukaddes'in görünürdeki anlamının çok daha derin bilgileri örten bir zar olduğunu ve o bilgilerin ancak işaretler hiyerarşisinin yoğun ve disiplinli tefekkürü sonucunda öğrenilebileceğini varsaymamalı? Kelimeler ve onları oluşturan harfler hem daha hafif anlamı hem de daha derin hakikati iletliyordu. Hristiyan, Müslüman ve klasik âlimler, Platon'u derinlemesine okuyanlar adım adım dünya dışı bir bilgelige ulaşabileceklerine ina-

⁸ Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 bce-1492 ce*, Londra, 2013 [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019], s. 267-8, 348.

nıyorlardı madem, neden aynı şey Yahudiler için de geçerli olmasın?

Kabalacılığı benimsemiş ve uygulayan birçok insanın Sabetay'a Mesih muamelesi yapmaya, onu Tevrat'ın ve Talmud'un resmi yasalarından özgür bir şekilde dalgalanan mistik hakikatin vücut bulmuş hali olarak görmeye eğilimli olduğuna şüphe yok. Ancak Hamburg'dan Londra'ya giden ve yeni oluşmakta olan cemaatin hahamlığını yapan, İngiltere veba salgınının pençesine düşünce de Almanya'ya dönen Kabalacı Jacob Sasportas, Sabetay'ı Gizem'in vücut bulmuş hali değil de bayağı bir çarpıtması olarak görüyordu. Zaten büyü etkisi de yapan o bayağılaşmaydı. Sabetay, ulvi kozmolojiyi ve karmaşık Kabala sembollerini kavrayamayan büyük Yahudi kitlelerine çekici geliyordu. Müritleri büyük ölçüde, günbegün ve her Şabat *halaha* yasalarını uygulamayı kabullenen, ama Yahudi hayatının ve hafızasının kaderciliğini anlamakta güçlük çeken sinagog Yahudileriydi.⁹ Mesih de işte o manevi boşluğu dolduruyordu. Bu tür düşler görenler bir tek Sabetaycı Yahudiler değildi ne de olsa. Yahudilerin düşleleriyle Quaker'larınki arasındaki benzerlikler o dönemde bile fark edilmişti. Quaker peygamber James Nayler İsa'yı taklit ederek bir eşeğin sırtında Bristol'e girip kendini Yahudilerin kralı ilan edeli çok olmamıştı. 1648'de Polonya'da ve Ukrayna'da yer alan korkunç toplu katliamların anısı kendini her yerde hissettiriyordu. Sabetaycı cinnetin en yoğun olarak yaşandığı Amsterdam, Hamburg, Venedik ve Selanik gibi merkezlerin aynı zamanda Avrupa'da Yahudiler için en güvenli yerler olduğu doğrudu, ama buralar aynı zamanda travmalar sonrasında hayatta kalmış, sefil halde olanların beraberlerinde kâbusları dışında hiçbir şey getiremeden geldikleri yerlerdi (Tahminlere göre Polonya ve Ukrayna'da yaşayan Yahudilerin neredeyse yüzde 90'ı o yıllarda ya öldürülmüş ya

⁹ Robert Alter, "Shabbetai Zevi and the Jewish Imagination," *Commentary*, 43:6 (Haziran 1967), s. 66-71.

da kaçmaya mecbur edilmiştir). Sabetay'ın Sarah'sı da o yürüyen ölülerden biriydi ve intikamını alacak bir Mesih'e çok ihtiyacı vardı. Hem katliamlardan yeni kurtulanlar hem de onları ağırlayan şehirlerdeki cemaatler için Kudüs'e mucizevi bir şekilde zaferle dönme ümidi ve onlara zulüm edenlerden intikam alma fikri, Mesih'in ordularına katılmaları için fazlasıyla yeterliydi.

Nathan ile Sabetay, Halep'te bağırان, yerlere kapanan, dua eden ve dans eden kalabalıkların arasında ilerlerken birbirlerini nasıl tamamladıklarını hissetmişlerdir. Nathan kelimeleri, anlamları ve kehanetleri sağlayan kişiydi. Kelimeler konusunda o kadar başarılı olmayan Sabetay kutsal tiyatro alanında uzmandı ve sınırı aşmanın ustasıydı, isyankâr ihlallerin verdiği heyecanı takdir ederdi (çünkü kendisi de yaşamıştı) ve onu feryat figan halindeki cemaatine aktarmayı lütuf değil, görev olarak görüyordu. Kudüs'te Müslümanların Yahudilere uyguladığı ata binme yasağına meydan okuyarak, teamüllerin üzerinde olduğunu göstermek için ata binmiş ve Süleyman'ın heybetli surlarının karizmasının gücü karşısında yıkılmasını istercesine, Yeşu gibi şehrin etrafını yedi defa dönmüş. Ama Sabetay'ın karşı emirleri, Rabbinik ve Talmud otoritelerin tamamına yönelikti, o otoritenin yapısı da *bittulah shel Tora zehu kiyumah* şeklindeki sapkın paradoksu temel alıyordu: "Tevrat'ın gerçekleşmesi ihlalinde yatar." Sabetay'ın İzmir'de gençliğinde yaptığı cüretkâr hareketler, *Tetragrammaton*'u yüksek sesle telaffuz etmiş olmasına rağmen çarpılmamış olması artık onun yüce konunun bir göstergesi haline geldiler. Sabetay Musa'nın Yasa'sının geçersiz hale geldiğini ilan ettiğinde müritleri Yeni Vahiy'in kutsal komünyonuna katılmış. Oruç günleri (Kefaret Günü dışında), Tapınak'ın yakında yeniden inşa edileceğinin müjdesi onuruna bayramlara dönüşmüş. Beslenme yasaklarının bazıları da bir kenara bırakılmış (zaten rasyonel kuşkuların gözde hedeflerinden biriydiler) ve Sabetay yasaklı böbrek yağı *heleb*'i yemeyi gösteri haline getirmiş. Sabetay

yeşil ipekli kral kıyafetini giyermiş (müritleri de onu taklit etmek için giysilerine yeşil kurdeleler takarlarmış) veya ata binerken dua şalı *tallit*'i başına geçirirmiş. Mesih rolünü kabul ettikten sonra Nathan'a, İsrail'e bana doğru geldiği gibi davranabilirim, demiş. Ne kadar cüret ederse inanılırlığı o kadar artmış.

Sabetay'ın kendine olan inancı İzmir'de, *Hanuka* Bayramı'nda megalomani halini almış. Evlilik örtüsünün altında Tevrat'la bir resmi nikâh daha kılınmış. Sinagoga girişler geçit töreni şeklinde gerçekleşir, en önde vazolar dolusu çiçekler ve tatlılar taşıyanlar olurmuş. Sabetay'ın korteji kadınlı-erkekliymiş ve herkes sinagogda okuma yaparmış. Seçilmiş hahamlar Sabetay'ın cüppesinin eteğini tutarmış. Sabetay'ın bipolar bozukluğu, bir Mesih'e özgü ruh halinden beklenen keyfiliğe son derece uygundu. Böylece bir yanda tatlı ilahiler söyleyen Sabetay, diğer yanda intikam peşinde korkunç canavar Sabetay vardı. Kâtiplerinden biri olan Samuel Primo, inanmazlığını beyan eden birisine sinagog sınırları içerisinde fiziksel olarak saldırmamanın Şabat'ın en kutsal faaliyetlerinden biri olacağını yazar. Zaten Sabetay'ın en fanatik müritlerinden bazıları İtalya'da ve Hollanda'da aynen öyle yapmıştır.

Sesini titreterek ilahi okuyan kral, bazen de tam bir eşkıyaya dönüşebiliyordu. İzmir'de *Hanuka* sırasında Portekiz sinagogunun imansızların yuvası olduğunu haber almış. Cemaatin en ileri geleni olan tüccar Hayyim Peña büyük ihtimalle onu sinagoga almayacaktı. Sabetay da onun direncini sınamak amacıyla iri cüssesiyle en zorba ve öfkeli müritlerinden oluşan bir güruhla sinagogun kapısına gitmiş ve bir baltayla kapıyı kırarak içeri girmiş. Onu öldürmek isteyen Sabetaycı bir güruhun elinden daha önce de zar zor kaçmayı başaran Peña pencereden kaçmış. Ama evine gittiğinde dehşet içinde iki kızının da birer kâhin haline geldiğini görmüş; kızlar düşler görüp hezeyanlar geçiriyorlar, babalarına "Taç, taç" diye bağıryorlarmış. "Haber yayıldığında herkes, ara-

larında başka kâhinlerin de olmasına rağmen, kızların kehanetlerini duymaya can atıyordu. Herkes Hayyim Peña'nın kızlarının kehanetlerinde Sabetay Sevi'den söz edip etmediğini bilmek istiyordu."¹⁰

Portekiz sinagogunda Şabat ayini dehşet verici bir gösteriye dönüşmüş, Mesih her türlü örf ve âdete kayıtsızlığını ilan ederek yasaları ve âdetleri istediği gibi değiştirme özgürlüğüne karşı çıkması için cemaate meydan okumuş. Sabah, öğlen, akşam, tüm ayınların tefekkür temelini oluşturan ve on sekiz kutsamadan oluşan *Amida*'yı geçersiz ilan etmiş. Şema yeterliydi. Sonra da Ahit Sandığı'nın yanına giderek, kendisine itaat etmesini emreder gibi asasıyla birkaç defa kapısına vurmuş. Tevrat, yani gelini, ona aitti, tam tersi değildi artık. Tevrat tomarlarının haftalık kısmını okumak yerine de yıpranmış bir *humaş* (Tevrat'ın kitap hali) çıkarıp kısa bölümler okumuş, aralarda çok sevdiği romantik Ladinno şarkısı "Meliselda'dan koro bölümleri okumuş, sonra da iki kardeşi Eliyah ile Joseph başta olmak üzere müritlerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan "krallıklar" dağıtmış.

1665-6 kışı boyunca Sabetay'ın yaptıklarının haberleri diasporanın her tarafına hızla yayılmasıyla birlikte cemaatler karışmış ve tartışmalara sahne olmuşlar. Neredeyse bütün merkezlerden Sabetay'a şiddetli eleştiriler yöneltilmiş, ama hiçbirinde kuşkucular baskın hale gelememiş. Eleştirilerin hedefindeki *parnas*'larla cemaat yaşlılarının yapabileceği tek şey, gergin bir halde tarafsız görünmeye çalışmaktı. Ama bu arada cemaat üyelerinin büyük kısmı Nathan'ın talimatları üzerine tövbekârlık nöbetlerine kapılmışlar. Leone de Sommi'den beri tiyatronun meşru bir Yahudi eğlencesi olduğu İtalya'da izleyiciler gösterilere ve maskeli geçit törenlerine katılmamayı, *Purim*'de dans etmemeyi kabul etmiş. Roma'dan Amsterdam'a kadar her yerde Yahudiler o kadar düşkün oldukları zarlardan ve kâğıt oyunlarından vazgeç-

¹⁰ Goldish, s. 120-1.

miş. *Yeşiva*'lara genç ve yaşlı, zengin ve yoksul, âlim ve cahil öyle kalabalıklar dolmuş ki oturmaları için ilave banklar konması gerekli olmuş. Birçok yerde tövbekârlarla vecde gelenler birbiriyle yarışır olmuş. Oruçlar tehlikeli derecede uzatılmış ve her hafta iki-üç gün uygulanmış. Ferrara'da bu kadarı da yetmemiş ve altı gün gece gündüz oruç tutan altı Yahudi hayatını kaybetmiş.¹¹ Kış ayları da insanların kendi kendilerini çileye tabi tutmaları için bir fırsat teşkil etmiş. Amsterdam'daki Aşkenaz cemaatinin noteri Leyb ben Ozer, Polonya'da buzları kırıp sulara giren kadınlı-erkekli gruplardan söz eder; bazıları da çıplak halde yarım saat boyunca karlarda yuvarlanırmış. Nathan'ın dualarının gece yarısı okunup söylenmesi gerektiğinden bu çileler genelde uzun kış gecelerinde yapılmış. Tövbekârlık, acı çekmeyi gerektiriyordu. Bazı müminler bedenlerine erimiş mum dökermiş; başkaları üstleri başları kan içinde kalana, derileri yırtılana kadar kendilerine dikenli çalılarla vururmuş. Ama en gözde tövbekârlık aracı ısırgan otuydu. Tövbekârlıkları konusunda en ciddi olanlar, vücutlarını ısırgan otundan iplerle sarar, üzerinde de acılarını daha da artıracak dar, yünlü giysiler giyerlermiş. Bu hevesli kullanımından dolayı ısırgan otu yokluğu yaşanmış ve tövbe etmek isteyenler uzaklardaki tarlalardan ve ormanlardan ısırgan otu stokları getirtmek ve karşılığında yüksek ücretler ödemek zorunda kalmış.

Amsterdam: Güvenli bir hayat süren müreffeh Kahal Kados Talmud Tevrat Portekiz cemaati bu cinnet sonucunda altüst olmuş. Hahamlar iki gruba ayrılmış. Isaac Aboab da Fonseca ile Fas'tan Hollanda'ya gelmiş olan Aaron Sarp-hati ve Sefarad cemaatinin her iki *kantor*'u ile Spinoza'yla aynı Talmud Tevrat okulunda eğitim almış olan Isaac Nahar gibi en zeki âlimlerinden bazıları hevesle Sabetaycılığı benimsemiş. 1263'te Barselona'da yer alan münazarada Talmud'u savunan Katalonyalı büyük Nahmanides'in soyundan

¹¹ A.g.e., s. 491.

geldiğinin bilincinde olan, Sabetaycılığın baş düşmanı Jacob Sasportas, hem sokaklarda hem de sinagoglarda şarkı söylenip dans edilmesi karşısında dehşete kapılmış. "Harka süslemelerle kaplı Yasa Tomarları, Yahudi olmayanların kıskançlığının ve nefretinin neden olabileceği olası tehlikeler göz önüne alınmadan Ahit Sandığı'ndan çıkarılmış. Tam tersine, [haberler] Yahudi olmayanlara da apaçık şekilde ilan edilmiş."¹² Sasportas Hamburg'dan ahlaksızlara ve saf müminlere suçlamalar yağdırmış, ancak Sabetay'ın Eylül 1666'da Müslümanlığı kabul edene kadar pek bir başarı elde edememiş, çünkü Amsterdam'da, zengin şeker tüccarı Abraham Pereyra gibi ileri gelen Yahudilerin hepsi büyük bir coşkuyla Sabetaycılığı benimsemişti. Sasportas'ın tanık olduğu en kötü anlardan biri bayrama-dönüşen-orucun müminler tarafından yemek yiyerek ve şarap içerek kutlandığı Av ayının dokuzuncu günüydü. Dans etmek isteyenlerin sayısı o kadar çoktu ki Sabetaycılar bile *teva*'nın başında debelenip duranları on ikiyle sınırlandırmak zorunda kalmışlar. Muhafiflerin yapabileceği tek şey, hem Şabat günü hem de Pazartesi ve Perşembeleri Mesih Sabetay Sevi adına dualar okunmaya başlandığı zaman sinagogdan göstere göstere çıkmaktı. Kuşkucular da başlarına gelebileceklerin korkusuyla sinip sessiz kalıyordu. Sabetay'a inanmayan ünlü tüccar Alatino, Sabetay'ın müritlerini "Delisiniz siz! Hani işaretler? Hani Peygamber İlyas'ın getireceği müjde?" diye bağırarak azarladığının ertesi günü, Borsa'da geçirdiği sabahın sonunda ellerini yıkadıktan sonra ve ekmeği paylaşmadan hemen önce aniden öldüğünde ürkek muhafifler derslerini almışlar.¹³

Amsterdam gibi önemli bir iş merkezinde Yahudilerin mülkleri ve sermayesi çok düşük fiyatlarda tasfiye edilmeye başlanmış. Yahudilerin başka Yahudilerin mallarını satın alarak Mesih'in neden olduğu iskontodan faydalanması ya-

¹² Scholem, s. 519.

¹³ A.g.e., s. 520.

saktı. Bu arada Alman topraklarında kelepire konmak isteyen kentliler ve köylüler Yahudilerin oradan toplu olarak göç etmesini hızlandırmak için her zamanki şiddet eylemlerine başvurmuşlar. Ama bunlar önemli değildi: İsrail topraklarında herkes bir şeylere sahip olacaktı. Bu arada toplum içi sınıflar ve âdetler yok olmuş. Bekârlar çeyizi olmayan genç kızlarla evlenmiş, varlıklı olanlar çalışan ve yoksul olanları evlerine kabul etmişler. Öte yandan malların devriyle ilgili zorluklar varlıklı olanlarla kuyruklarda bekleyenler arasındaki farkı ortaya koymaya devam etmiş. Mülkünün tamamını 50.000 *gulden*'e satan Pereyra ailesiyle birlikte Venedik'e gitmekte zorluk çekmemiş ve nedeni tam belli değilse de, Mesih tartışması hayallerini yıkana kadar orada beklemiş. O kadar varlıklı olmayan Yahudiler bir çıkış yolu bulmak için daha çok uğraşmak zorunda kalmışlar. Litvanya başta olmak üzere Doğu Avrupa'da, Mesih geldiğinde Tanrı'nın halkını İsrail'e bulutların üzerinde taşıyacağına dair eski bir *midraš* geleneğine inanan çoktu. Hristiyanlar ve Sabetay karşıtı Yahudiler, çok sayıda saf Yahudinin gözlerini bulutlara diktiğini kahkahalarla anlatırmış. Hamile bir kadın durumundan dolayı uzun Kudüs yolculuğunun kendisi için mümkün olmayacağından endişelenince kocası bulutların üzerinde taşınmanın o kadar zor olmayacağını söyleyerek teselli etmiş onu. Yunanistan'ın Arta kentinde bir Yahudi çatıdan bir bulutun üstüne atlamaya çalışırken düşüp boynunu kırmış.

Olanlar inanılmazdı, ama anlaşılmaz değildi. Çünkü bu kısa dönemde, sığındıkları en güvenli yerin bile yine de geçici olduğuna inanan bu insanlar toplum olarak bir heves yaşamışlar, bir umudun etrafında toplanmışlardı. Sabetaycılık kaderciliğe teslim olmanın, sürekli olarak felaketlerden kaçmanın tam tersi anlama geliyordu. Sabetaycılıkta Siyon'un çağrısına cevaben kefarete doğru koşuluyordu. Doğaçlama niteliği, emirlerin dehşet verici ve heyecan verici şekilde ihlal edilmesi, sonu gelmez arınma süreçleri ile birleştiğinde, kültürel antropologların deyimiyle liminal bölge, yani her

şeyin baştan şekillendirilebileceği bir geçiş alanı ortaya çıkmıştı. Sadece Uriel da Costa, Daniel de Prado ve Baruch Spinoza değil, birçok Yahudinin Yahudiliğin yeniden şekillendirilmesi gerektiğine inandığı belliydi. Toplumsal bir bipolar bozukluk olan ıstırap ve coşku kültünün nasıl üstünlük sağladığını anlamak zor değildir.

Ama bütün bunların sona ermesi gerekiyordu ve akıl almaz haberlere göre ordusu İsrailîlilerin mızrakları ve koroları karşısında kayıplar veren Sultan IV. Mehmet'in topraklarında sona ermiş. Nathan ile Sabetay, Halep'te elde ettikleri parlak başarı sonrasında Sabetaycılığı yaymaya devam etmek için yollarına ayrı ayrı devam etmişlerdi. Kendi mitolojisine tamamıyla kendini kaptıran Sabetay, doğduğu şehri müritlerinin kontrolüne bırakarak Mart 1666'da gemiyle İstanbul'a doğru yola çıkmış. Müritlerine göre gemisi büyük bir fırtınada batacakken ara sıra beliren gizemli bir ateş sütunu sayesinde kurtulmuş. Ancak o ateş tutuklanmasını, Sadrazam Köprülü Ahmet Paşa'nın huzuruna çıkarılmasını, sorgulanmasını ve hapse atılmasını engellemeye yaramamış. Böylece çılgınca coşkunun yerini kasvet almış. İstanbul, Edirne ve Selanik (ile haber ulaşınca İzmir) Yahudileri Mesih'in kendi esareti konusundaki acziyeti karşısında şaşkına dönmüşler, ama bütün bunların planın bir parçası olduğu sonucuna varmışlar. Belki de kefaretin ve yeniden dirilişin gerçekleşmesi için öncesinde esaret ve acı çekme gerekliydi.

Yahudilerin Mesih'i kurtarma girişimlerinin yanı sıra kandırılan Yahudilerin de Müslümanların saldırısına uğramasından endişelenen Köprülü, Sabetay'ı bir gemiye bindirip Marmara denizinin karşı kıyısına, Çanakkale Boğazı'nda, Gelibolu'da bulunan, zaptedilmesi imkânsız bir kaleye göndermiş. Köprülü'nün amacı Sabetay'ı ölüm cezasına çarptırıp bir şehit yaratmak yerine beklenmedik, daha hafif bir ceza yoluyla tehlikeyi savuşturmaktı. Böylece Sabetay İstanbul'da kasvetli bir hapisyanede tutulmuşken, Gelibolu'da ona, özgürlüğü dışında, ihtiyacı olan her şey verilmiş. Nefis

yemekler, içecekler, kilimler ve perdeler emrine amade edilmiş. Onu ziyaret etmeye gelen hacılar (örneğin Polonya'dan, "Aracı" olarak bilinen Haham Mordecai ile "Eleştiren" olarak bilinen İsaiah Hoca) Mesih'in yemeklerini altın ve gümüş kâselerden yediğini görünce şaşkınlıklarını gizleyememişler ve Sabetay en sevdiği melodileri Türk çalgıcılar ve şarkıcılarla birlikte icra ederken onları zevkle izlemişler. Sabetaycılar, krallarının İstanbul'da ölüm cezasına çarptırılmamış olmasının ya bir mucize olduğuna ya da sultanla adamlarının, karşılarındakinin kim olduğunun bilinciyle, mezarından kalkıp onları yenmeye gelir diye onu öldürmekten korktuğuna dair kendilerini ikna etmişler. Sabetay'ın Gelibolu'da esir tutulması Avrupa'nın dört bir tarafında ve Kuzey Afrika'da Mesih'le ilgili heyecan son vermemekle kalmadı, tam tersine, özellikle Sabetay'ın kendi hüznünden sıyrılıp coşkusunu geri kazanınca 1666 yılının bahar ve yaz aylarında bu heyecan yeni zirvelere ulaştı. Kürdistan ve Yemen'deki Yahudiler de Sabetay'a desteklerini gösterdiklerinden Güney Arabistan'da dönem dönem gerçekleşen katliamlara neredeyse kurban gitmişler. Polonya'da sokaklarda Sabetay Sevi resimlerini taşıyanların sayısı o kadar yüksekmış ki Katolikleri kıskırtmışlar ve Kral Jan Kazimierz bir yandan böyle resimlerin sergilenmesini yasaklarken diğer yandan da Yahudilere olası saldırılar konusunda ciddi uyarılar yayımlatmış.

Gelibolu'ya giden hacılar için hiçbir yer fazla uzak, hiçbir yolculuk fazla uzun değildi. Onlar için Sabetay artık, İbraniçe "Efendimiz ve Kralımız, İhtişamı Yücelsin" ifadesinin baş harflerinden oluşan *Amira*'ydı. Ege denizinin üzerinde yükselen ve "Kudret Kulesi" adı verilen kale kapılarının önünde efendilerini görebilmek için bazen yüzlerce, hatta binlerce kişi toplanırmış. Peşin para verebilenler vermiş, karşılığında hem Sabetay'ın saray ortamıyla hem de esir rolünü özgür ve çılgın rolüne kıyasla daha zarif bir şekilde benimsemiş görünen Sabetay'ın kendiyile ödüllendirilmişler. Bir hahamın liderliğindeki Ukrayna heyeti 1648-9 yıllarındaki katliamla-

rı ve orada hayatını kaybeden mübarek şehitlerini anlatmak için izin istemiş, ama Sabetay cevap olarak masasında açık duran tarih kitabına işaret etmekten başka bir şey yapmamış. Sonra da hahamın babasının sağlık durumunu sormuş. Haham da 80 yaşında olduğu düşünülürse babasının fena olmadığını ama zayıf olduğunu söylemiş. Acaba *Amira* onun biraz daha güçlü olması, biraz daha uzun yaşaması için bir şeyler yapabilir miydi? Sabetay bir parça şeker alıp onu hahama vermiş ve onun babasına güç kazandıracağını söylemiş, sonra da altınla dokunmuş bir atkı ile bir cübbeyi baba-oğula vermiş. Absürd boş gurur gösterilerine rağmen Sabetay'ın gerçekten de bir şifacı-kral gibi davrandığı zamanlar vardı. Gelibolu'da onu görenlerin çoğunun Efendi'lerinin yüzünün doğaüstü bir şekilde ışıldadığını, ışıltının parlaklığından dolayı hiçbir ölümlü Yahudinin ona doğrudan bakmadığını, yoksa öleceğini iddia etmesine şaşmamak lazımdır. Bu dönemde Sabetay onuruna Yahudi âleminin bir ucundan diğerine kadar, Yidişçe ve Yahudi İspanyolcası, Portekizce, İtalyanca ve İbranice şiirler yazılmış. Sufi dervişler bile Sabetay'ın mistik haşmetine dair anlatılar üzerine gelip ona hürmet ederlermiş.

Sabetay Gelibolu'daki saray benzeri hapishanesinden hem Temmuz ayının 17'sinin hem de aynı zamanda kendi doğum günü olan Av ayının dokuzuncu gününün oruç günü olmaktan çıkıp bayram günü olması gerektiğini ilan etmiş ve hangi ilahilerle ve törenlerle kutlanması gerektiğini tarif etmiş. Avrupa'nın dört bir tarafında olduğu kadar Türkiye'de de patlak veren sevinç dolu kargaşa hali, Köprülü'nün fikrini değiştirmesine neden olmuş. Sabetay Eylül ortalarında padişahın gözde yazlık sarayının olduğu Edirne'ye götürülmüş. Gerçekleşmesini uzun zamandır arzuladığı bu buluşma yaklaştıkça Sabetay bundan rahatsız olmuş ve durum tamamıyla tersine dönmüş. Sabetay Edirne'nin kaymakamıyla, Şeyhülislam'la ve ünlü saray vaizi Mehmed Vani Efendi'yle karşı karşıya geldiğinde IV. Mehmet kafesli bir cumba ca-

mından onları seyretmiş. Sabetay'a, padişahın okçularının hedefi olacağı söylenmiş. Eğer dediği gibi Mesih'se gerçekten, oklar ona zarar vermeyecekti, böylece herkes hakikati kabul edecekti. Ama Sabetay bu sınavdan geçmeyi reddederse Saray Kapısı'na kurulmuş kazığa götürülecekti (Başka bir anlatıma göre üzerine bağlı meşalelerle derileri yana yana şehrin sokaklarında yürütölmekle tehdit edilmiş).

Ama üçüncü bir alternatif daha vardı tabii ve Sabetay hemen onu seçerek şapkasını yere fırlatıp (bazılarına göre) ayaklarıyla ezmiş ve Kapıcıbaşı'nın beyaz sarığıyla onurlandırılmış. Davud'un soyundan gelen Mesih böylece Mehmet Efendi Paşa oluvermiş. Kendisine gümüş para kesesi ile yeni inancına ve konumuna uygun kıyafet verilmiş. Böylece Köprülü Ahmet Paşa ile padişah tehditlerine son vermişler.

Ancak bu şaşırtıcı haber mürit kitlelerine ulaştığında çoğunluk tarafından inatçı bir kuşkuculukla karşılandı. Sabetay'ın dininden dönmediği, göğ'e yükselirken geride bıraktığı kabuk şeklindeki bedenine beyaz sarığın takıldığı iddia edildi. Veya belki de kelipot kabuklarıyla daha iyi mücadele etmek ve son kutsal kıvılcımları korumak için onların karanlık âlemine (geçici olarak) inmişti. Veya belki de padişahın yönetimini devralmaya hazırlanırken onun Müslüman tebaasının sadık bir üyesi kılığına girmişti. Veya belki de bu esrarengiz davranışın nedeni, bir Kral-Mesih'e yaraşır şekilde, Yahudi halklarını katliamdan korumak istemiş olmasıydı. Veya belki de Sambatyon nehrinin ötesine geçip ortadan kaybolmuştu; öyle bir olasılık zaten hep vardı ve hep olacaktı. Kurnaz Köprülü Ahmet Paşa, Sabetay'ın mürit kitlelerine herhangi bir toplu ceza uygulamamaya karar verdi, ama bu hareketi kışkırtan belli başlı bazı rahipler gözaltına alındı. Ardından padişah ile sadrazam hayal kırıklığının etkisini göstermesini beklediler. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Avrupa'da büyük ölçüde böyle olmuş ve olanlar müritlerin üzerinde büyük bir darbe etkisi yaratmış. Sabetay'ın din-den dönmesi sonrası en şaşırtıcı olan Sabetaycılığın giderek

azalması değil, ne kadar çok kişinin ona ibadet etmekte inat etmiş olmasıdır. En ufak bir mahcubiyet göstermeden Amsterdam'a dönen Abraham Pereyra, *kantor*'lardan biri dahil, yaptıklarından pişmanlık duymayan diğer Sabetaycılarla bir evde buluşmaya ve Sabetay için dua etmeye devam etmiş. Hristiyanların Sabetay inancı daha da hayret vericiydi. Hristiyan bir kadın kendini Sabetaycı bir kâhin ilan etmiş ve inancından vazgeçmeyi reddetmiş. Menaşe ben Israel, John Dury ve Baruch Spinoza gibi bu büyük dramda rol alan hemen herkesi tanıyan ve onlarla dost olan Valonlu rahip Peter Serrarius da hayatının son yıllarında kendini Nathan'ın yazdıklarını tercüme etmeye adanmış ve 80'li yaşlarının sonlarında Sabetay'la şahsen tanışmak için Edirne'ye gitmek üzere yola çıkmış ama yolda ölmüş (böylece hayal kırıklığına uğramaktan kurtulmuş olabilir).

Bütün bunların farkında olan Sabetay Edirne'de ikili bir hayat yaşayarak bu durumun devam etmesini teşvik etmiş. Bir yandan camiye giderek, Cuma namazlarına katılarak ve imamların vaazlarını dinleyerek, diğer yandan da anlatılanlara göre Cuma akşamları mum yakıp Şabat gününü de elden geldiğince uygulayarak bir tür Müslüman *Marrano*'su haline gelmiş. Ama sonuçta o kadar pervasız bir şekilde davranmış olmalı ki 1673'te ya İslam'a hakaret etmekle ya da Yahudiliğe dönmekle suçlanmış. Bu suçlama derhal ölüm cezasına çarptırılmasına neden olabilirdi, bu durumda onu ve ona inanan herkesi aforoz etmiş olan hahamlar bundan memnun kalacaktı. Ama Köprülü yine daha yumuşak bir yöntem seçerek Mehmet/Sabetay'ı Arnavutluk'un ücra bir bölgesine sürmüş ve Sabetay burada genç bir kadınla evlendikten bir süre sonra 1676'da ölmüş.

Ancak Sabetay'ın gizlice Sabetaycı olmaya devam ettiği düşüncesi, sinagog kürsülerinden yağan ithamlara ve aforoz kararlarına rağmen 1670'lerde bile birçok insanın ona hâlâ inandığı anlamına gelir. Onlardan biri de Sabetay'ın müritlerini bulmak için bir berduş gibi cemaat cemaat dolaşan Gaz-

zeli Nathan'dı. Nathan Edirne'ye iki ziyarette bulunmuş ve Kapıcıbaşı'na dönüşmüş Mesih'ine kavuşmuş; Mesih'i onu Mehmed Efendi Paşa'nın ardında hâlâ Sabetay Sevi'nin saklandığına ikna etmiş olabilir. Nathan Venedik'te kandırılma sonucu bir hata yapıp bu çılgınlığa kapıldığını "itiraf" etmiş, ama getirdiği açıklama o kadar zayıftı ki inanılması zordu. Ama Nathan'ın peşine düşülmesi onun hâlâ tehlike teşkil ediyor olabileceğinin düşünüldüğünü gösterir. Nathan'ın en şiddetli şekilde eleştirenlerden Joseph Halevi onun için şöyle demiştir: "Kendini peygamber ilan etmekle yetinmeyip Sabetay Sevi adlı kaba saba, kötü niyetli bir deliyi İsrail Kralı ilan eden akılsız bir ergen."¹⁴

Yenik düşen Mesih hakkında daha da kötü şeyler söylenmiş; amaç kısmen yeni Mesih'lerin ortaya çıkmasını engellemekti, zira zaten çok sayıda aday söz konusuydu: Örneğin Sabetay'ın ortaya çıktığı sıralarda Livorno'da yaşayan *converso* hekim Abraham Miguel Cardoso vardı ve baldızı hem düş görüyordu hem de mucizeler yaratıyordu ve hekimin kataraktını, kendi kendinin de deforme uzuvlarını iyileştirmişti. Cardoso'nun anlattıkları ve örneğin 3 yaşındaki kızının, babasının "kafasının içindeki adam"dan duyduklarını Mesihvari düşler olarak anlattığını nakletmesi, mistik hikâyeye anlatım örnekleriydi ve Sabetay'ın dininden dönmesine rağmen onun gibi başkaları da vardı (ama hepsi anlatımsal olarak aynı kalitede değildi). Mesih'in şahsında yoğunlaşan kefarete ve eski hallerine dönme arzusu sonraki yüzyıllarda ortadan kalkmayacaktı ve Sabetay'a "gelen geçenlere bacaklarını açan ve eşeklerle çiftleşen hayat kadınları gibi... pençeleriyle kurbanlarını yakalayan... çatal dilli rezil" diyen Jacob Emden gibi ortodoksluk savunucularının yağdırdığı hakaretlere rağmen Yahudiliğin mistik dürtüsü hiçbir zaman kaybolmamıştır.

¹⁴ David J. Halperin, *Sabbatai Zevi: Testimonies to a Fallen Messiah*, Oxford, 2012. O dönemin anlatımları ve hem lehte hem de aleyhte mektuplar konusunda en iyi kaynak budur.

Öte yandan acınası ümitsizlik sahneleri de yaşanmıyor değildi. Günlük yazarı Hamelnli Gluckel'in sofu kayınpederi, Kutsal Topraklar'a yolculuğa hazırlık olarak Hamburg'a variller dolusu keten ve kurutulmuş yiyecekler göndermiş. Sabetay'ın dinden dönmesinden sonra da üç yıl boyunca o varillerin açılmasına karşı çıkmış. "Üç yıl boyunca variller hazır bekletilmiş... bu arada kayınpederim de yola çıkmak için işaret beklemiş. Ama En Yukarıdaki'nin planları farklıydı." Kuru erik, kuru bezelye ve sosis bile sonsuza kadar dayanmaz. Çürüten yiyeceklerin o güzelim keteni mahvedeceği anlaşılınca yaşlı adam varillerin açılmasına izin vermiş, ama variller açılınca da Mesih rüyasının kurtlanmış kalıntılarıyla karşılaşmışlar.¹⁵

II. Sıradan Olanın Zaferi

Yahudi mahallesi Vlooienburg'da bir yanda katı kurallara uyulup diğer yanda düşlerin hezeyanı yaşanırken hayatın nabzı atmaya devam ediyordu: Şapkalarla sepetler, Balık Pazarı'nın ışıltısıyla Borsa'daki bağırışlar; yüksek şapkalarla saten hışırtısı; çemberlerle çubuklar, puro izmaritleriyle karanfil taneleri; *Roş Ašana* sabahlarında Zuiderkerk'in çanlarını bölen şofar borusunun iki tonlu sesi; sinagogun kumlu zemininde botların çıkardığı ses; Amstel nehrinden Hayat Evi'ndeki istirahat yerine kefenli bir naaş götüren bir mavna. Burada da Yahudi bir ailenin törenlerinin yer aldığı sahnede oynanan hayattır: Bir *brit mila*, yani sünnet töreni; İspanya'dan ve Portekiz'den gelmiş yetişkin erkeklerin ahit için sünnet olmaya karar verdiğini buradaki en yaşlılar hatırlar sadece. Edirne'deki dinden dönme olayından beri iki yıl geçmiştir ve böyle şeyler şimdiden daha önemli görünür: Yüzbaşı Frans Banning Cocq* gibi sahnenin merkezinde yer

¹⁵ *The Memoirs of Gluckel of Hameln*, çev. Marvin Lowenthal, New York, 1932, s. 46-7.

* Rembrandt'ın *Gece Devriyesi* tablosunda sahnenin merkezinde yer alan karakter –çn.

alan *mohel*; gururlu baba ve doğum yaptığı sayvanlı yatakta bebeğini emziren anne; yerinde duramayan, oyun oynamak isteyen büyük çocuk; kabile lideri görünümlü, beyaz sakallı haham; belki de Sabetaycılığı utanç verici bir şekilde bir kâbusa dönüşmüş, gözleri artık göremeyen Isaac Aboab da Fonseca'nın kendisi. Bu çizimin en ardında da ayrıntıları bilinmeyen, bir başka olağanüstü hikâye, Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında bir işbirliği vardır. Yahudi olan (bazılarına göre cemaatin en zenginlerinden ve en haşmetlilerinden Mozes Curiel) bu çizimi bir aile hatırası olarak ısmarlamış olmalıdır; Yahudi olmayan da kuşağının en yetenekli sanatçısı Romeyn de Hooghe'ydi; henüz gelecek vaat ediyordu ve ileride önce Genel Vali III. Willem'in maiyetinde bir hiciv yazarı ve hatip, Willem İngiltere kralı olduğu zaman da krallığın methiye yazarı olarak ün salacaktı.¹⁷

Yahudi tarihinin yıllıklarında ilgi çeken bütün bunların sıradanlığıdır, hami ile sanatçı, Yahudi töreni ile Hollanda kıyafetleri arasındaki uyumdur; Yahudilerin diğer Amsterdamlılardan tek farkı, sünnetçinin bıçağının bulunduğu tepsiye muzaffer bir edayla işaret ediyor olmalarıdır. Amsterdam Sefarad sinagogunda on yıl içinde iki farklı gösteri yer almıştı: Biri Baruch Spinoza'nın çarptırıldığı *herem* yasağı, diğeri de Av ayının dokuzuncu gününde Aboab ve Sarphati adlı hahamların el çırparak yaptığı dansı. Bu iki sahne Yahudilerin modern dünyadaki geleceğine zemin hazırlamıştır. Amsterdam'dan çıkan yollar birbirinden olabildiğince farklı yerlere götürürdü: Bir tanesi yasalara uyma zorunluluğunun reddedilmesine, Kitab-ı Mukaddes ile Talmud'un tarihselleştirilmesine, Yahudiliğin sinagog otoparkı versiyonuna, inançlar arası ilişkilerin ekümenik *tikkun*'una giden yoldu, diğeri gizemin merkezine, insanın gözleri kapalı, sallana sallana benliklerini yok ettiği, duada okunan sözlerin, sessizce

¹⁷ Hooghe sünnet oymabaskısı ve Yahudi hayatının tasviri ve oymabaskılarına gösterilen rağbet konusunda bkz. Steven Nadler, *Rembrandt's Jews*, Chicago, 2003, s. 58 vd.

söylenen kutsamaların ve sözlerin arasındaki coşkunun dışında hiçbir şeyin olmadığı vecit haline, *kavana*'ya, azami düzeyde ibadete giden yoldu.

Ama Amsterdam'da üçüncü bir yol da vardı: Rutinin yoluydu bu, haftanın, ayların, yılların ritmine alışmaktı yeniden: Şabat günü; *Omer*'in sayılması; *Sukot* Bayramı'nda palmiye dalının sallanması; *Purim* Bayramı'nda şarkı söyleyen çocuklar. Hristiyanlık doğduğundan beri Yahudilerin kaçırıldığı bir şey, yani normale yakın bir hayat nihayet başlamıştı ve başladığı yer de Hollanda Cumhuriyeti'ydi. 1670 yılına gelindiğinde ortam daha da geliyecekti: Daha fazla para ve daha fazla dilencilik olacaktı, zenginlerin evleri daha fazla taşta tutulacaktı, zenginlerin bazıları da Breestraat'tan ayrılp Binnen Amstel'e geçecekti, bu arada "Baron" Belmonte de Herengracht 586 numaraya taşınacaktı. Saal'da, yani oturma odasında daha çok müzik çalınacak, duvarlara daha çok tablo asılacaktı; daha çok yemek ve şarap tüketilecek, daha çok peruk takılacak, daha çok şiir okunacak, daha çok tiyatro oyunu sahnelenecekti; daha çok İtalyan dans hocasından ders alınacak, daha çok Fransız şarkı resitalleri sunulacak, daha çok dilde daha çok kitap okunacaktı ve daha çok Yahudi olacaktı: Sefaradların sayısı 2.500'e, Aşkenazların sayısı 1.800'e ulaşacaktı.

Dolayısıyla da tapınaklara ihtiyaç vardı. Ve tam da Spinoza'nın, Tanrı'nın, tabii eğer varsa, Doğa'nın önceden belirlenmiş bir eyleminden başka bir şey olmadığı, günahlara ve erdemlere, cezalara ve ödüllere, Yahudilerin yasalarına ve katliamlarına, hatta genel anlamda Yahudilere kayıtsız olduğu *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*'yi isimsiz olarak nihayet yayımlattığı sıralarda Aşkenazlar ile Sefaradlar Amsterdam'a kesin olarak yerleşmiş olmaları onuruna çok güzel ve muhteşem ibadet yapıları olması gerektiğini hissettiler. Aşkenazlar, Sefaradların kendilerine lütfunu mimari açıdan reddedecek bir karşılık vermek amacıyla Oosterkerk'te ve dünyanın en güzel şehri Amsterdam'ın diğer anıtlarında

faaliyet göstermiş bir taş ustası ailesinin üyesi olan Elias Bouwman'ı (soyadı "inşaatçı" demektir) bu işle görevlendirdiler. Ama Bouwman daha da müthiş birisinin, kiliseler ve Doğu Hindistan Şirketi'nin devasa deposunu inşa etmiş olan Daniel Stalpaert'in denetiminde çalışmıştı. Böyle olunca da Sefaradlar onlara üstün gelebilmek için daha da uğraştılar. Isaac Aboab da Fonseca 23 Kasım 1670'te Houtgracht'taki sinagogda verdiği vaaz sırasında yeni bir ibadet evi için para toplanması için çağrıda bulunmuş. O bir vaazdan sonra 40.000 *gulden*, yani toplam maliyetin neredeyse yarısını toplamış. Hey gidi günler. Altta kalmak istemeyen de Sotto ailesinin bir ileri geleni de geri ödenmesi şartıyla 100.000 *gulden*'lik bir avans vermeyi önermiş, ama *ma'amad* tarafından reddedilmiş, çünkü ortalık taşrada evleri olan ve banka hesapları kabarık milyonerlerden geçilmiyordu. Aşkenazların kibirinden dolayı alınan *ma'amad*, rakip cemaati alt edebilmek için yine Stalpaert'in denetiminde Bouwman'ın ekibini görevlendirdi. Yeni sinagogun eskisinin yerinde mi yer alması gerektiği bir süre tartışıldı, ama sonra Muidergracht kanalı üzerinde, "Cüzzam Evi"nin karşısında ve Aşkenaz "Grote Sjoel" in (Büyük Sinagog) karşısında hatırı sayılır büyüklükte bir arazi satın alındı. Aşkenazlar ile Sefaradlara arasında biraz görgüsüzce bir rekabet yaşandı, ama sonuçta ortaya Amsterdamlı Yahudilerin ikiz tapınakları haline gelecek iki sinagog çıktı.

Çalışmalara 1671'de başlandı, ama 1672'de (*rampjaar*, yani felaket yılı) yaşanan bir felaketten, yani İngiliz gemileri ile XIV. Louis'nin ordularının Hollanda Cumhuriyeti'ne düzenlediği sürpriz saldırılardan dolayı ara verildi. Fransız saldırısı o kadar ani ve korkutucu olmuştu ki ülkenin istila olmasına ancak barajların açılmasıyla ve savunma amaçlı su baskınlarıyla engel olunabilmişti. Lahey Yöneticisi Johann de Witt ile kardeşi Cornelis günah keçisi seçilerek öldürüldü, parçalanmış cesetleri sergilendi ve parçaları şehirde dolaştırılıp satışa çıkarıldı. 1642'de eski sinagogu ziyaret

eden genel valinin torunu olan III. Willem bu karmaşadan kârlı çıktı; ülkenin komutanı ve amirali olarak cumhuriyetin kontrolünü ele geçirdi ve Yahudi bankerlerin de sağladığı krediler ve tedarik ettiği savaş malzemeleri yoluyla istilacıları geri püskürtmeyi başardı. Romeyn de Hooghe bu zafer onuruna deniz ve kara savaşlarını yücelten oymabaskılar yaparken bir yandan da işgal altındaki Utrecht'te ve bir Katolik katedraline dönüştürülen Sint Jans Kilisesine yerleşen Engizisyon fanatizmini konu alan propaganda oymabaskılar da üretti. De Hooghe'nin "*Esnoga*"nın (Portekiz Sinagogu) açılışı onuruna yazdığı şiirlerden biri Yahudilerin "Sen veya Tagus nehri kıyılarında" nafle sığınacak yer aradığını, Yahudilerin dinini tanıyan "Amstel üzerindeki şehrin daha bilge olduğunu" vurgular.

Avrupa'da yüzyıllardır çekilen dinsel zulümden özgürlük artık Hollanda'da sıradan bir hale gelmişti. Ancak yine de, yeni bir felaketten, yani 1 Ağustos 1674'te şehri etkisine alınan şiddetli bir kasırgadan sonra inşaata yeniden başlandığında, Katolikler ile Mennonitlerin kiliselerinin ön cephelerini kamufle etmek ve ibadetlerini gizlice yapmak zorunda kaldığı bir dönemde şehirden iki sinagogun yükseldiğini görmek yine de şaşırtıcıydı. Yahudiler akla hayale gelebilecek en büyük ölçekte sinagoglar inşa etmekle kalmıyor, bununla böbürleniyorlar, etraflarındaki her şeyden daha yüksek ve daha muhteşem ibadet evleri inşa etmeleri gerektiğine dair talimatlar içeren kutsal metinlere atıfta bulunuyorlardı. Ana yapının heybeti (Tapınak'ın kendinde de olduğu üzere), daha basık yapılarla çevrili bir avlu içerisinde tek başına duruyor olmasıyla daha da vurgulanıyordu. Bir arada cemaatin tamamını kapsayan iki sinagog iki *samas*, yani zangoç ve iki *hazan*, yani *kantor*'lar (bütün ayinlerin gurur kaynağı) için konutlar, *Etz Hayim*'in sınıflarını, büyük ve çok güzel bir kütüphane, *ma'amad* için toplantı salonları ve sinagoglara gelen müminler için yıkacak bir yer içeriyordu.

Esnoga'nın içine girmek, kendini apaydınlık bir yerde bulmak demekti, dolayısıyla öncelikli olarak sığınma ve (genelde nafile olsa da) korunma amaçlı inşa edilen ortaçağ sinagoglarının küçük Gotik mekânlarına kıyasla arada büyük fark vardı. Çatısının yüksekliği 30 metreydi, dolayısıyla zemin kattakiler dörtgen olmak üzere üç sıra pencereye yer vardı, en üsttekiler de kadınların balkonunu aydınlatırdı. Bu pencerelerin arasında muhteşem bir yüksekliğe sahip kemerli pencereler yer alırdı; ön ve arka duvarlarda beş tane, yan duvarlarda yedi tane olan bu pencereler muhteşem Kalvenci kiliselere benzer şekilde iç mekânın apaydınlık olmasını sağlardı. Bu sinagog boyutları açısından da önceden görülmemiş bir yapıya sahipti: 40 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğindeki yapıda alt katta 1.200 erkeğe, balkonlarda da 400 kadına yer vardı. Açılışında verilen vaazlardan birine göre *Esnoga*, Villalpando tarafından tarif edilen ve Templo tarafından maketi yapılan haliyle Süleyman'ın Tapınağı'ndan çok az daha küçüktü.¹⁸ *Teva* ile Tevrat tomarlarının bulunduğu *heyhal*, yani Ahit sandığı meşe ağacından yapılmış, *pernambuco* gül ağacından kaplama ile kaplanmıştı; Hollandalılar arasında *palisander* veya *sakkerdan* olarak bilinen bu ağaç, Mozes Curiel tarafından tedarik edilen ve masrafı karşılanan ahşabın en güzeli ve en pahalısıydı. Oyma unsurlar masif gül ağacından yapılmıştı ve *heyhal*'da on emir yazıtına doğru Korinthos tarzı sütunlar şeklinde yükseliyordu. Bir orman kadar sık dizilmiş pirinç şamdanlarda 800 muma yer vardı.

2 Ağustos 1675, Cuma akşamı, *Esnoga*'nın açılışı onuruna mumların hepsi yakılmıştı. Muidergrecht kanalı üzerindeki bu muhteşem binaya Amsterdam'ın tamamı akın etti: Gelenler sadece Yahudilerle sınırlı değildi, belediye başkanı, ihtiyarlar meclisi üyeleri ve *schout*, yani şehrin yöneticisi dahil

¹⁸ Sergey R. Kravtsov, "Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the 17th Century," *Journal of Architectural Historians*, 62: 3 (Eylül 2005), s. 327.

şehrin ileri gelenleri de oradaydı. O gün Av ayının dokuzuncu günündeki orucu izleyen "avunma" haftasının başı olan Şabat Nachamu'nun arifesi olduğundan Yeşaya 40'ın "Avutun halkımı, avutun!" mısraları okundu. Açılış törenleri, Tapınak Helenistik Paganizmden kurtulduktan sonra Makabelerin onu arındırma süreci kadar, yani sekiz gün sürecekti. Bu sayının takvimsel ve tarihsel sembolizmini kimse görmezden gelemezdi. Bunun gibi yerel kefarete anları için bir Mesih'e gerek yoktu.

Cemaatin ileri gelenleri yeni *ma'amad* salonunda toplanmış, altın ve gümüş işlemeli, tepelerinde taşlar ve süsler olan muhteşem örtüleri içindeki Tevrat tomarlarını ellerine almışlar. Yaşlı Aboab ilk tomarla geçit törenine liderlik etmekle onurlandırılmış, diğerleri de katı bir düzen içerisinde onu takip etmişler: Önce okulun ve *bikur holim*, yani hastaların vakfının yöneticileri, sonra da Cemaatin yaşlıları olan *velhos*'lar, her bir grubun başında elinde bir meşaleyle bir üyeleri olmak üzere Aboab'ı izlemişler. Mum ışığı pirinç şamdanlardan yansırken avludan geçip *esnoga*'ya girmişler ve etrafında üç defa dönmüşler. Ahit Sandığı'nın kapıları açıldığında cemaat ihtişamına tanık olmuş: Sandığın iç yüzeyini kaplayan derinin üzerinde altın varaklı süslemeler ve Lusitania'dan getirildiği söylenen bir Sefarad geleneği doğrultusunda kırmızı çiçek desenleri varmış. Haham ilk *deraşa*'yı okumuş; sonraki günlerde duanın gücü, din ile *Hollands vryheid* arasındaki uyum ve gökyüzü ile yeryüzünü inşa eden Tanrı'nın faaliyeti ile cemaatin *Esnoga*'yı inşa edişi gibi iddialı bir karşılaştırma dahil çeşitli konularda yedi *deraşa* daha okunacaktı. Açılış töreninde bir *shahachiyanu*, yani yeni bir ev, yeni bir mevsim, yeni bir harika için bir kutlama okunmuş. Salomo van Raphael Coronel'in bestelediği müzik eşliğinde önce *yimlokh*, sonra da Davud'un Mezmur'u söylenmiş.

Curriel'in isteği üzerine de Hooghe bu müthiş sahnenin oymabaskısını yapmış ve bu geçit törenini, en ufak mimari

ayrıntıyı bile aslına sadık şekilde resmederek tasvir etmiş. Heyhal'ın üzerine ise, bu cemaatin artık bu şehirde ve ne de olsa hâlâ bir Hıristiyan milletler birliği olan Hollanda Cumhuriyeti içerisinde edindiği doğal konuma tanıklık eden alegorik bir kompozisyon çizmiş. Bu alegorinin bir tarafında kendilerine ait armalarıyla cumhuriyetin kişileşmiş hali ile Amsterdam'ın Genç Kızı, diğer tarafta da o ana kadar Hıristiyan ikonografisinde inatçı körlüğü temsil eden standart bir unsur olarak kullanılan sinagogun kişileşmiş hali vardır. Bu sefer yanında bir Tevrat tomarını açık tutan Aaron durur. Latince yazıtta *Libertas Conscientientiae Incrementum Republicae*, yani "Cumhuriyetin Asıl Temeli Vicdan Özgürlüğüdür" yazılıdır. Bu beyanın canlı kanıtının Yahudilerin evi olması inanılmaz bir şeydi.

Sonraki yıllarda hem hakikati öğrenmek isteyenler hem de törenlerinin ve âdetlerinin tasvirlerinden zevk alan Yahudiler için Yahudileri ve Yahudiliği gizeminden arındıran bir dizi oymabaskı yapılmış. *Pesah Seder*'i meşum bir komplo-nun sahnesi olarak sunulmayıp (kan iftirası Avrupa'nın birçok yerinde hâlâ capcanlıydı) yüceltilmiş. Ouderkerk'te yer alan evlilik törenleri ve matem tutan aile üyeleriyle birlikte cenaze törenleri, Menaşe ben Israel'in İngilizleri en korkunç fantezilerinden vazgeçirmeye çalışırken kaçınmadığı kendini savunma içgüdüğü olmadan tasvir edilmiş. Genelde kilise iç mekânları konusunda uzmanlaşmış olan sanatçı Emanuel de Witte de bir tanesi bir Yahudi için olmak üzere *Esnoga*'nın en az üç resmini yapmış.¹⁹ De Witte, kilise iç mekânlarında yaptığı gibi *Esnoga* konusunda da biraz özgür davranmış. Sinagogun alt katında şık görünümlü kadınlar gezinip sohbet ederler; sanatçının tablolarının standart unsurlarından olan tek tük köpekler, *Esnoga* içerisinde bile, köpekler normalde ne yaparsa onu yapar. Resmedilen belki

¹⁹ Yosef Kaplan, "For Whom did Emannuel de Witte Paint his Three Pictures of the Sephardi Synagogue in Amsterdam?" *Studia Rosenthaliana*, 32 (1998), s. 133-54.

de sayısız turist ziyaretinden biridir, zira *Esnoga* artık eski sinagoglara göre gezginler için daha da önemli, zorunlu bir ziyaret yeri haline gelmiştir. *Ma'amad'a*, cemaat üyelerinin Yahudi olmayan ziyaretçileri bu harika mekânda ağırlamak için koltuklarından fırlayıp durduklarına dair sürekli şikâyetler yapılmış. Bu karşılıklı sempati duygusu Hollanda'da kuşaklar boyu devam edecekti. *Esnoga* ile *Aşkenaz Şul'u* şehrin bir parçası ve mahallenin önemli bir unsuruydu; Naziler 1940'ta Yahudileri toplamaya başladığında Yahudi olmayan komşularının, liman çalışanlarının ve diğer işçilerin greve giderek kendilerini ölümcül bir tehlikeye atmaları bundandı.

Bu tabloda Amsterdam Sefaradlarının tek bir eksiği vardı, ama o da bir anlamda mimari çalışmaları yoluyla oradaydı: Jacob Judah Leon Templo. Templo için Jacob de Geurs tarafından elle boyanarak yapılmış harika oymabaskılara başvuruldu ve Süleyman'ın Tanrı evinin dış duvarları için yaptırdığı kavisli payandalar daha küçük ölçekte ve daha çok süsleme amacıyla da olsa *Esnoga'nın* dış duvarlarının zemin kısmında da uygulandı.²⁰ Templo, servetini de, ününü de kısmen kaybettiğinden, taşların böyle şekillendirildiğini görmekten memnunluk duymuş olmalıdır. Son zamanlarda Etz Hayim Okulunda Menaşe ben Israel'in halefi olarak ders vererek geçimini sağlamaya çalışıyordu, ama öğrencilerinin çoğunun başkalarından özel ders almayı tercih etmiş olması, işini çok da coşkuyla yerine getirmediğini gösterir. 1661 yılında Tapınak maketini Cumartesileri paralı ziyaretlere açması doğal olarak yasaklanmıştı.²¹ Templo Amsterdam'ın,

²⁰ Gary Schwartz, "The Temple Mount in the Lowlands," Yosef Kaplan (ed.), *Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History* (Leiden, 2008) içinde, s. 112 vd. Tapınak'ın bazı mimari unsurlarının o dönemin en ünlü mimarlarından Jacob van Campen tarafından Haarlem'deki Hollanda kilise mimarisine dahil edildiğini belirtir.

²¹ Adri Offenber, "Jacob Jehudah Leon (1602-1675) and his Model of the Temple," J. van den Berg ve Ernestine G. E. van der Wall (ed.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century: Studies and Documents* (Dordrecht, 1988) içinde, s. 107.

cumhuriyetin ötesinde ilgi çekmeye ve para kazanmaya çalışıyordu. Son yayımlattığı eser olan Mezmurlar'ın İspanyolca baskısı, dünya çapındaki Sefarad toplumuna uygundu. Ayrıca Kuzey denizinin karşı kıyılarında, özellikle Londra'daki Kraliyet Derneği'nin üyeleri arasında kendisinin Tapınak modeline daha çok ilgi duyulacağını hissetmiş olabilir. Artık 70'li yaşlarına gelmiş olan ama eski etkisini henüz kaybetmemiş eski İbranice öğrencisi Constantijn Huygens 1674'te, tapınak alanında oldukça faal ve çok üretken bir maket imalatçısı olan Christopher Wren'e Templo için bir referans mektubu göndermiş. Wren'den Tapınak maketinin ve üreticisinin Kraliyet Derneği üyelerine, Canterbury Başpiskoposuna ve II. Charles'ın saray çevresine tanıtılmasını sağlaması istenmiş.²² Templo, maketinin sergisinde hazır bulunmak üzere ailesiyle birlikte İngiltere'ye yolculuk yapmış; anlatılanlara göre sergi âlimler, biliminsanları ve halk arasında büyük ilgi uyandırmış. Hatta Isaac Newton'ın Süleyman'ın Tapınağı konusunda yıllarca sürecek ve Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen "kübit" ölçüsünün karşılığı konusunda ilmi çalışmaların, Hezekiel'in tasviri konusunda bir yorumun yayımlanmasıyla sonuçlanacak ve de Gerhard Schott'un maketinin Londra'da sergileneceği 1720'lere kadar sürecek bir saplantının oluşmasına yol açacak, kapsamlı bir projesi için ilham kaynağı teşkil etmiş olabilir.²³ 1675'te Templo bilinmeyen bir nedenden ötürü Amsterdam'a tek başına dönmüş; belki ölümün yaklaştığını hissetmiş ve Ouderkerk'teki Hayat Evi'ne dönmek istemiş olabilir. Nitekim Temmuz ayında, maketine çok şey borçlu olan *Esnoga* resmen açıldıktan sadece birkaç hafta sonra kendini orada bulmuş.

İngiltere'de kalan maketinin 1680'lerde hâlâ sergilendiği anlatılır. Biliminsanı Robert Hooke, Isaac Newton'la bu

²² A.g.e., s. 109.

²³ Tessa Morrison, *Isaac Newton's Temple of Solomon and his Reconstruction of Sacred Architecture*, Basel, 2011.

konuda uzun uzun konuştuğunu kayıt altına almıştır.²⁴ Bir sonraki yüzyılın ortalarında kültleri tapınak gizemlerini temel alan İngiliz Masonları makete hayran kaldı. 1771'de Lahay'de yayımlanan bir gazetede maketin orada sergilendiği duyuruldu: Haberin sonunda "Bu Tapınak'ın satışı herkese açıktır" yazdığına göre serginin amacı maketin satılışı olmasıydı. Ama belli ki alıcısı çıkmadı, çünkü 1778'de maket yine İngiltere'deydi, M. P. Decastro adlı birisine aitti, bu arada Templo'nun kitabının *An accurate description of the grand and glorious Temple of Solomon* [Süleyman'ın Muhteşem ve Şanlı Tapınağının Ayrıntılı bir Tasviri] adı altında yeni bir İngilizce baskısı yayımlandı. Sonrasında maketin hem Hollanda'da hem de İngiltere'de olduğuna dair çeşitli spekülasyonlar yapıldı, ama maket konusunda bir daha haber alınamadı. Birileri onu tozlu bir örtünün altında bulup onu en azından yaratan kişi açısından kendi Kudüs'ü olan Amsterdam'a, *Ha-kom'a*, yani "Yer"e geri getirseydi güzel olurdu.

²⁴ H. W. Robinson ve W. Adams (ed.), *The Diaries of Robert Hooke 1675-1680*, Londra, 1935, s. 179.

Zihinlerin Buluşması

I. Yıkıntı

Haham Tevrat tomarlarını Frankfurt şul'unun kadınlar kısmına götürdüğünde cemaat dramatik bir durumun söz konusu olduğunu anlamış. Herkes şok geçirmiş tabii, ama Judah Ha-Hasid adil ve saygın bir kişiydi, dolayısıyla kimse onu engellemeyi düşünmemiş. Yıl 1700'dü ve *Pesah*'tan önceki son Şabat olan *Şabbes Hagadol*, yani Büyük Şabat'tı, en manidar sözlere ayrılan bir gündü. Okuma kürsüsü *bima*'ya çıkan ve dua şalına sarınan Judah Ha-Hasid de bu konuda kimseyi hayal kırıklığına uğratmamış. Hazırlanın, demiş, günlerin sonu geliyor, günlerin sonunda da Moşiyah, yani Mesih gelecek. Sabetay (Tanrı onun adını yok etsin), Yahudiler için hem bir lanet hem bir sınav teşkil etmişti. Ama bu sefer farklıydı. Judah takvimi çok büyük bir titizlikle incelemişti ve hata payı yoktu. Yahudiler tövbe etmeli ve onunla birlikte İsrail'e gelmeliydi, çünkü Yüce Tanrı'nın vaatleri orada gerçekleşecekti. Ve bunlar Kudüs'te gelecek yıl değil, bu yıl yer alacaktı. Siyon'da sinagog işlevi görecektir bir yapı satın alınmıştı; kalacak yerleri de hazır. Gelin.

Omuz silkenler, gözlerini göğe kaldıranlar olmuş tabii. Ama bazıları da kendilerini bu coşkuya kaptırmış. Ya haham gerçekten peygamberse, haberciyse? Frankfurt'un nesi müt-hişti ki orada kalmaya devam etmek istesinler? Yahudilerin orada aralıksız olarak yüzyıllardır yaşadığı doğrudur tabii, ama sonuç neydi? Bir karınca yuvası, bir gübre yığını, 1616 tarihli düzenleme doğrultusunda izin verilen azami sayıyla *Judengasse*'ye sıkıştırılmış beş yüz aile, yani iki bin veya üç bin kişi. Kendilerine biraz daha nefes alınacak yer verilmesi için imparatorluk şehrinin yaşlılarına yalvarmışlardı ama işe yaramamıştı. Bu bir *getto*'ydü ne de olsa. Yahudilerin Pazar günleri *getto*'dan ayrılması ve yollara çıkmaları yasaktı, toprak ve turşudan oluşan, ağıl benzeri dünyalarına kapatılmışlardı. Sayıları arttıkça *Judengasse*'nin iki tarafındaki evler ortalarından ikiye ayrılmıştı, böylece sokağa bakan dört sıra konut ortaya çıkmıştı. İnşaat bir tek dikeylemesine yapılabileceğinden evler yükselip durmuş ve ahşap kirişler o kadar çıkıntılıymış ki neredeyse birbirlerine dokunurmuş. Sokağın lambalarla aydınlatılmış alanı yıllar geçtikçe küçülmüş ve yerini loşluğa bırakmış. Bu kadar yakınlığın insanları temkinli davranmaya itmesi gerekirdi. Üst katlarda birileri bir halt karıştırdığı anda *Judengasse*'nin tamamı bundan haberdar olurdu. Kepenklerin kapalı olmasıysa söylentilerin kesin olduğu anlamına gelirdi ve kadınlar Cuma akşamı yahniyi fırıncılara götürdüğünde Yidişlerin kafa sallamaları başlardı. Bu kadar yakınlık rezaletlere yol açtığı gibi hastalık da yayardı. *Judengasse*'nin müziği bir öksürük korosuydu. Daha içeride yer alan odalarda artık hemen hiç hava yoktu. Ama doğumların ritmi yine de ölümün ritminden daha hızlıydı. Böyle olmasını Tanrı istemiş olmalıydı.

Bu durumda *Judengasse*'de doyurulması gereken boğazların sayısı da artıyordu. Sadece beş yüz aileye izin veren düzenleme aynı zamanda Yahudilerin loncaların kontrolündeki mesleklerde çalışmasını da yasaklıyordu. Dolayısıyla *getto*'nun dışında zanaatkârlar, hatta perakende dükkânları

bile yoktu. Her zamanki gibi sadece toptan satış söz konusuydu, ama kumaş, tahıl ve mum satarak veya başka yerlerde olduğu gibi eski giysi satarak, faizle ödünç para verme ve tefecilik yoluyla geçim sağlanabilirdi. Ayrıca kasaplar, *mohel*'ler, çöpçatanlar, *beit midraş*'lardaki öğretmenler ve sokak başlarında, insanın bir türlü kurtulamadığı bir isilik benzeri *şnorrrer*'lar, yani dilenciler vardı. Üstelik onlar bile kırsal bölgelerdeki *Beteljuden*'lerden* biraz daha iyi sayılırlardı; sayıları çok kalabalıktı, çingenelerden pek farkları yoktu, ama onlardan daha acınası haldeydiler ve daha tehlikeliydiler: Evsizdiler, kanun tanımazlardı, leş gibiydiler, iğrenç kokarlardı, bitliyidiler, yara bere içindeydiler, üstleri başları dökülürdü, körler bastonlarıyla sendelerken diğerleri de kentlerine girmemelerini sağlamaya çalışan devriyelerin bir adım önünde, oradan oraya sürüklenirdi. Adım seslerini duyan köpekler havlayıp hırlarken *Beteljuden*'ler de ormanların veya bataklıkların içinde kaybolup giderlerdi. Dilenci ebeveynler son çare olarak çocuklarını hizmetçi olarak kabul edecek olan kime olsa satarlar, onları baştan ayağa yıkayıp paklar, işe gönderirlerdi. Öte yandan insanın neyle karşılaşacağı belli olmazdı. 1773'te satıldığı adamı öldüren 15 yaşındaki kızın avukatı onu savunmak için ne kadar sefil bir halde olduğunu tarif etmişti. Genç kız, sırtlarında yükleriyle yolları kateden, davarlardan pek bir farkı olmayan *Beteljuden*'lerden biriydi.²

Dolayısıyla, bir kez daha sormak gerekirse, *Judengasse*'nin nesi onları Siyon'a gitmekten alıkoyacak kadar müthişti? Aslında Frankfurt Yahudilerinin en azından Aşkenaz dünyasında kaderlerinin kısa zamanda değişmeyeceğine inanmasının başka bir sebebi daha vardı. Judah Ha-Hasid'in mesajını ilan ettiği sıralarda Johann Eisenmenger de iki ciltlik *Entdecktes Judenthum* (*Yahudiliğin Gerçek Yüzü*) eserinin ilk baskısı

* Dilenen Yahudiler –çn.

² Amos Elon, *The Pity of It All: A Portrait of the German-Jewish Epoch*, Londra, 2004, s. 29.

Frankfurt'ta yayımlanmış. Kitap ilmi bir kisve altında yayımlandığı için büsbütün tehlikeliydi. Hakiki bir İbraniceci olan ve Heidelberg'de ders veren Eisenmenger, Yahudilerin Şeytan'ın dölü olduklarını ve tek amaçlarının Hristiyanlarla Hristiyanlığın yok edilmesi olduğunun ve İsa geri gelecek olursa onu ikinci bir defa çarmıha germeye can atacaklarını kendi ağızlarından kabul ettiklerinin kanıtını bulmak için Talmud ile *midraş*'ı didik didik aramıştı. Eisenmenger'in öfkesini asıl tetikleyen, hahamların Yahudiliği yaymak için uğraş göstermediklerini sürekli iddia etmelerine rağmen, Amsterdam'da üç Hristiyanın Yahudiliği kabul etmiş olmasıydı; Eisenmenger'in Yahudilerin çocuk katlettiğine dair en dehşet verici iftiraları yeniden çevrime sokan eserinde vardığı sonuç, bu insanlarla bir arada yaşanmaması gerektiği idi. Yahudiler hastalık saçan insanlardı, yürüyen iltihap, iki bacaklı mikrop gibiydiler. Mısırlılar bundan dolayı onlardan kurtulmuştu ve Hristiyan toplumları da bundan dolayı onları defetmeli, onları dilencilik yapmaya veya benzer aşağılayıcı mesleklere mecbur etmeli, sinagogları kapatmalıydı. Bu, IV. Paulus'un 1555 tarihli *Cum nimis absurdum* başlıklı emirnamesinde sunulan argümanın Barok döneme uygulanmış versiyonuydu. Yahudilerin ve Hollanda'daki Hristiyan ressamaların Yahudi ritüellerine ve dinine insani bir yön kazandırma çabalarına karşın, Eisenmenger onları Martin Luther'den beri eşi görülmemiş şekilde şeytanlaştıran kişi oldu.

Bu durumda Yahudiler neden Frankfurt'tan ayrılmasın? Böylece bir kısmı yola çıkmak için hazırlıklara başlamış. Mallar mülkler satılmış. Bir iki oda müsait hale gelip de talepteki artış her zamanki gibi bir alıcı piyasası oluşturmuş. Aslen Polonyalı olan Judah Ha-Hasid de yoluna devam edip mesajını Brandeburg, Saksonya, Bohemya ve Moravya'ya yaymış.³ Küçük bir mürit grubu, Sabetay'ın döneminde uy-

³ Alexander Putik, "Prague Jews and Judah Hasid: A Study on the Social, Political and Religious History of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Judice Bohemiae*, 38 (2003), s. 72-105;

gulanandan daha da katı tövbekârlık ritüelleri benimsemişler. Bahar hiç gelmemişçesine buz gibi olan göletler arayıp içine dalmışlar, soğuktan morarana ve tövbekârlık hisleriyle titreyene kadar içinden çıkmamışlar. Ha-Hasid'in yatağa yatmaktan feragat etme emrine uymuşlar. Dua etmek ve araştırma yapmak varken neden uyusunlar ki? Uyuklamaları gerekliyse de bunu sert döşemenin veya taş zeminin üzerinde yapmalıydılar. Gerçekten tövbekâr olanların haftada iki günden fazla uykuya ihtiyacı olmazdı, zaten yiyeceğe de ve özellikle hayvan kökenli gıdalara, ete veya süte ihtiyaçları olmazdı. *Pesah* olsun veya olmasın, kuru *matza*'larının yanında tereyağ tüketemezlerdi. Açlık, düşlerin en büyük yardımcısıydı.

Almanca konuşulan toprakları ve daha doğudaki bölgeleri kapsayan bir *hevra*, yani büyük Siyon yolculuğuna kendini adanmış dostlardan oluşan bir birlik oluşmuş. Nüfusu daha yoğun kentlerin bazılarında Aşkenaz dünyası için elçiler seçilmiş. Ha-Hasid'in vekili Hayim Meleh tarafından organize edilip hazırlanan bu kişiler din kardeşlerinin karşısına beyaz saten cüppeleri içinde çıkarak onlara umut vermişler ve para toplamışlar. *Hevra*, yarısı Venedik'ten, yarısı İstanbul'dan gelen bin yedi yüz kişiden oluşuyordu. Ama Siyon'a giden yolda hastalıktan ve hayal kırıklığından sayıları giderek azalmış: Ama Ekim 1700'de Kudüs'e ulaşan bin kadar kişi bile şehrin yerli nüfusunu aniden iki katına çıkarmış. Çalışkan olan, ama son derece yoksul bir hayat süren yerel halk Mesihçi hacılardan oluşan bir katile daha karşısında kuşkucu bir tavır takınmış, yeni gelenlerin coşkusuna tepki olarak iç geçirmiş. Başına gelecekleri biliyorlardı.

Kafilenin Kudüs'e varışından altı gün sonra Judah Ha-Hasid aniden ölmüş. Hasta değildi, yaşı olmayacak de-

39 (2004), s. 53-92; Samuel Krauss, "Die Palastinasiedlung der polnischen Hasidim und die Wiener Kereise im Jahre 1700," *Abhandlung zur Erinnerung an Hirsch Perez Chajes*, Viyana, 1933; yeniden basım New York, 1980, s. 51-94.

recede ileri değildi. Böylece 1263'teki Barselona münazarasını kazanan ve Ha-Hasid'in atası olduğu söylenen Moşe ben Nahman, yani "Nahmanides" başta olmak üzere, hayallerini gerçekleştirdikten hemen sonra hayatlarını kaybeden sofu bilgelerin arasına katılmış. Yeni şul, Nahmanides'in anısının canlı tutulduğu ortaçağ "Ramban"ına yakındı. Artık kabile lideri ile kâhin, öte dünyada birbirlerine kavuşurken, Ha-Hasid'in küçük cemaati, Yüce Tanrı'nın bir türlü anlam veremedikleri bu kaprisi karşısında umutsuzluğa kapılmışlar.

Hikâyenin geri kalanını tahmin etmek zor değildir. İstırap endişeye dönüştü, yoksulluktan karınları kazındı. Gözleri çukura kaçmıştı, korku içindeydiler. Çocuklar durmaksızın ağlıyordu. Hayim Meleh'in krallığının da sadece lafta kaldığı ortaya çıktı. Borca girdiler; Türk yetkililerin dayattığı vergiler ödenemedi. O paraların ne bağırış çağırışla, ne de hapishane tehdidiyle kendilerinden elde edilmesine imkân yoktu, çünkü paraları yoktu. Birçoğu Frankfurt, Prag, Posen ve Breslau'ya dönmeye çalıştı. Bazıları da Kudüs'te kalıp İslam ile Kilise arasında hangisi kurtulmalarını daha kolay sağlarsa ona döndü. Şul terk edildi ve 140 yıl boyunca bir harabe halinde kaldı, derken XIX. yüzyıl ortalarında yeni bir sofu Siyonist topluluğu şul'u yeniden inşa edip canlandırdı. *Hurva*, yani "harabe" olarak bilinen bu şul 1948 savaşında Ürdün ordusu tarafından yeniden harabe haline getirildi. Son haliyse yakın zamanda, onu devralan aşırı uç görüşlü ortodokslar ile dışlandıkları için öfkelenen "modern" ortodokslar (yani o kadar aşırı uçta olmayanlar) arasında ve tabii ki yukarıdakilerin hepsi ile Eski Kent'in orta yerinde yeni bir sinagogun yükselmesi karşısında öfkelenen ve bunun Harem-i Şerif üzerinde Üçüncü Tapınak'ı inşa etme planının bir başka parçası olarak gören Kudüs Filistinlileri arasında patlak veren şiddetli tartışmalar arasında açılmıştır.

İsrail'de başka prensler de vardı, ama 1700'lerde onlar da mahvolmuş durumdaydılar. Judah Ha-Hasid'in Siyon yolculuğunda bin kişiye liderlik yaptığı sıralarda Samuel Oppen-

heimer'in Viyana'da, *Bauernmarkt*'ta bulunan harikulade ikametgâhı da paramparça ediliyordu. Bir kılıç ustası ile bir baca temizleyicisinin liderliğinde toplanan bir güruh, Yahudilerin Viyanalıları çok zora soktuğunu ilan etmişler. *Hoffjude*, yani "sarayın Yahudisi" olan Oppenheimer imparatorluğu da, imparatoru da devralmıştı. O dört atın çektiği, kapılarında armasının olduğu bir faytonla gezinirken, dürüst Hristiyanlar aklıktan ölüyordu. Daha da kötüsü, Yahudi Oppenheimer'in Türklerle işbirliği içinde olduğu konuşuluyordu. Dolayısıyla sebze satıcılarının tezgâhlarının hemen ardında yükselen Oppenheimer konağı yağmalanmış, öfke yaratan altın tabakları ve gümüş şamdanları yürütülmüş. Dışarıda bekleyen arabalara yüklenemeyecek kadar ağır olan duvar örtüleri ve perdeler yırtılıp parçalanmış, güruh üzerlerinde çamurlu botlarıyla tepinmiş; aşağıdaki tezgâhlarda yer alan şalgamların üzerine seramik kırıkları yağmış. Yağmacılar Oppenheimer'in şaraplarını lıkır lıkır içerken altın taklidi pirinç çerçeveli, yüzeyleri çatlaklarla kaplı aynalara dillerini çıkarmışlar.

Bu şiddetin hedefi bu gibi acil durumlar için tasarlanmış bir tünelden kaçmayı başarmış. Kargaşa nihayet yatıştığında, Oppenheimer'in hamisi ve eski koruyucusu, Kutsal Roma İmparatoru I. Leopold, kılıç ustası ile baca temizleyicisini astırmış. Gerçi Oppenheimer'e o kadar önem veriyor değildi, ama bu gibi kargaşaların yayılma tehlikesi vardı daima. Ciddi ölçekteki bir köylü isyanının üzerinden sadece bir yıl geçmişti. O isyanda da köylüler Frankonya'nın kırsal bölgelerinde yaşayan Yahudilere saldırmıştı, ama böyle olayların nasıl gelişeceği hiç belli olmazdı. *Oberkriegsfaktor** Oppenheimer aptal değildi. Kılıç ustası ile baca temizleyicisinin günah keçisi seçildiğini ve şimdi adaleti yerine getirir gibi davrananların olanlarda parmağı olduğunu biliyordu. Karışıklığın zamanlaması tesadüf değildi. Oppenheimer'in, alt

* (Alm.) Büyük savaş finansörü -ed.n.

yüklenicilerine ödediği paraların geri ödenmemesinden dolayı 200.000 florin gibi yüksek bir miktarda alacağı vardı. Konsey üyesi beyefendiler atlarla arabaların, çavdar, buğday ve unun, toprakla barutun, tüfeklerle filintaların, el bombalarıyla top mermilerinin ve askerlerin üniformalarının, şapka ve çizmelerinin ağaçlarda yetiştiğini mi sanıyordu? İmparator her yıl XIV. Louis ile savaşmak istiyorsa birilerinin bütün bunları tedarik etmesi gerekliydi, o kişi de kendisi olmuştı. Böylece Oppenheimer sözleşme gereğince parasının ödenmesi için *Hofkammer'e** başvurmuş. Ama Maliye Bakanı omuzlarını silkmış, boş avuçlarını göstererek *entschuldigend Sie mich* [çok özür dilerim], ama birlikler hâlâ savaş alanında ve benim size ödeyecek tek *groschen'im* yok. Ya, demek yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerdi. Yahudileri dolandırıcılıkla itham ederken, vicdanları ne kadar temizdi. Oppenheimer daha önce de böyle davranışlarla karşılaşmıştı. On yıl önce kendisine 5 milyon borçları vardı ama onu kazıklamışlardı. O zaman olduğu gibi şimdi de olanların söylentisi yayılacak, alt yükleniciler yüzüstü bırakılacak ve Borsa'da panik olacaktı. Oppenheimer daha önce de yaptığı gibi doğrudan imparatorla iletişim kurmaya karar vermiş, ama gelen cevapta kendisine bir yanlış anlama içerisinde olduğu bildirilmiş. İmparatorluk Yahudilere değil, Yahudiler imparatorluğa borçluydu. Samuel'in etrafı düşmanlarla çevriliydi. Yahudilerden nefret eden Kardinal Kollonitsch Katolik bankerlerden oluşan kendi konsorsiyumunun çökmesinden dolayı onu affetmiyordu. Oppenheimer'in evine düzenlenen saldırı, küstah Yahudi niyetinde ısrar ettiği takdirde hayatının çok daha zorlaşacağına dair bir uyarıydı. Oppenheimer Avusturya hapishanelerini tanıyordu zaten, üç yıl önce oğlu Emanuel'le birlikte, rakibi Samson Wetheimer'i öldürmek için plan yapmak gibi uydurma bir suçlamayla tutuklanmıştı.

* (Alm.) Maliye Bakanlığı -çn.

Mesih'in gelişi konusunda defalarca yaşanan hayal kırıklıkları gibi Oppenheimer'in mahvedilmesi de eskiden beri yaşanan bir Yahudi hikâyesiydi. Barok dönemin saray Yahudileri, ortaçağda başlayan bir sürecin bir aşaması daha niteliğindeydi. Yahudiler uzak mesafeleri kapsayan geniş aile ilişkileri sayesinde değerli taşlar ve baharatlar gibi yükte hafif, pahada ağır malları elde etmeyi ve onları piyasada büyük bir kârla satmayı, böylece bir servet edinmeyi başarıyordu. Hristiyan tefecilerin uyguladığı yüksek faizler ve Kilisenin faize resmen onay vermemesi Yahudilerin kredi rekabetinde üstünlük kazanmasına imkân vermişti ve Yahudiler nakit para karşılığında son derece kârlı vergi mültezimlikleri elde edebiliyorlardı. Ancak hesaplanması imkânsız riskler de söz konusuydu. Yahudiler geçmiş deneyimlerinden, alacaklı hükümdar uygun gördüğü takdirde her an borçlarının feshedilebileceğinin, mülklerine el konabileceğinin, kendilerinin ve vârislerinin servetlerinden olabileceğinin ve tutuklanabileceklerinin bilincindeydi. Ancak Yahudiler hizmetlerini sunmaya devam ediyorlardı, çünkü Yahudi Suess Oppenheimer, hamisi olan dük öldüğünde Württemberg'de halkın tezahuratları arasında asıldıysa da (hatta boynunda iple tasvir edildiği paralar ve madalyalar bastırılmıştı), birçok banker ve darphane yöneticisi çeşitli tehlikeleri atlatıp inanılmaz servetler edinmişlerdi. O kadar seçkin olmayanlar bile özel ikametgâh ve yolculuk izinlerine sahip olabiliyorlar, hatta daha alt düzey Yahudileri ezen vergilerden muaf olabiliyorlardı.

Prenslerin ordulara, kalelere ve saraylara duyduğu ihtiyaç Gotik dönemden Barok yüzyıllara kadar pek değişim göstermemiştir. Ama bu ihtiyaçların ölçeği değişmişti. XVII. yüzyıl ortalarında Habsburg'lar hem Avusturya'da hem de İspanya'da, V. Karl'ın bir yüzyıl önce Protestan sapkınlığını bastırmak ve Hristiyanlığı Türklere karşı bir haçlı seferinde birleştirmek amacıyla başlattığı savaştan nihayet vazgeçmişti. 1700'e gelindiğinde kimse dinlerin bir daha birleş-

bileceğine inanmıyordu. Ama Hıristiyanlar arasındaki savaş daha yeni bitmişti ki yerini silahlı merkantilizme bırakmıştı. Merkantilizmin temelinde sıfır toplamı oyun makroekonomisi vardı; sonsuz derecede esnek büyüme tanrılarının dünyaya hükmetmeye başlamasından önceki rekabetçi mülk sayımının son aşamasıydı. 1650 ile 1780 arasında bir yüzyıl kadar geçerli olan görüş doğrultusunda dünyada sabit miktarda zenginlik kaynağı vardı ve bu kaynaklardaki payını artırmak veya azami düzeye çıkarmak için gerektiğinde zor kullanmayacak krallıkları kötü günler bekliyordu. Zenginlik nüfus, toprak, köle, sermaye, altın, gemi, mal, maden veya imalat şeklinde toplanabilirdi. İsveçliler, Prusyalı Hohenzollernler ve Bourbonlar gibi yırtıcı hanedanlar rakiplerini gözetlerdi, her an zayıfların veya hazırlıksız olanların üstüne atlamaya hazırlardı. Kısır kraliçeler hanedanlarının devamı için savaş ilan eder, büyük oyuncuların her biri vekiller tayin ederlerdi. Eylem demek iktidar demekti. Harekete geçmemek ölüm demekti.

Bu şekilde başlayan Barok dönemin silah yarışının maliyeti yüksekti. XIV. Louis'nin müthiş askeri mühendisi Vauban savunma mimarisinde büyük bir dönüşüm gerçekleştirmişti, ama o ana kadar eşi görülmemiş, daha kalın duvarlı, daha da aşılmaz, ok tabyalar olağanüstü bir maliyete sahipti. Ayrıca devasa boyutlarda ağır savunma silahlarının tasarlanmasını gerektirdiler. Orduların boyutu üç katına, dört katına çıktı; donanma gemileri ve silahları alabanda ateşinde birbirlerini geçmek için rekabete giriştiler. Bütün bunlar tam da yıllarca süren savaşların neden olduğu ekonomik yıkımın, geniş bölgelerin yakılıp yıkılmış olmasının ve şehirlerin harap halde olmasının, ihtiyaç duyulan gelirleri sağlamakla sorumlu tutulan, köle konumundaki köylüler ile efendilerinin bu sorumluluğu yerine getiremeyeceği anlamına geldiği dönemde oldu. Üstelik bazı asiller, krallara veya uçbeylerine rakip savaşçı devletlere üstün gelmek için ihtiyaç duyduğu kaynakları vermeyi reddetmek gibi sinir bozucu bir alışkan-

lık edinmişlerdi. Prensın istediği takdirde ateş gücünü onları siyasi açıdan etkisiz hale getirmek için kullanabileceği fikri, aristokratları inat edip prensleri kaynaktan mahrum etmeye itiyordu. Hem Versailles Sarayının daha ucuz versiyonunu yaptırmak hem de ağır silahlara sahip olmak isteyen bir hükümdarın yapabileceği fazla bir şey yoktu. Öte yandan altın yaldız ve el bombalı askerleri olmadan rakipleriyle boy ölçüşmesine imkân yoktu.

Böylece sahneye Yahudiler girdi. Daha doğrusu Oppenheimer veya devlet dairelerinde kullanılan adıyla "Samuel O," yani Kutsal Roma İmparatoru I. Leopold'un önce *Hofoberfaktor*'u, sonra da *Oberkriegsfaktor*'u girdi. Sahneye ayrıca Amsterdamlı şirket Machado & Pereyra girdi; bu şirket III. Willem'in 1688'de İngiltere'yi istilasında, sonra da kayınbiraderi II. James'in İrlanda-Fransa ordusuna karşı yürüttüğü Boyne seferinde de aynı hizmetleri sunmuştu. Ve sahneye en sonda Solomon Medina girdi; Medina'nın finanse ettikleri arasında XIV. Louis'ye karşı İspanya Veraset Savaşı'nda Marlborough Dükü; saray Yahudileri ve Brandenburg-Prusya Seçmen Prensi Hohenzollern'in darphane yöneticisi, Clevesli Gumpertz ailesi; Praglı Esther'in (eski soyadıyla Schulhof) Prusya Kralı Frederick'in mücevher ihtiyacını ve her türlü lüks eşya konusunda doymak bilmeyen açlığını karşılayan iki kocası Israel Aaron ile Jost Liebmann ve de Güçlü Augustus'un Dresden'deki, mağaralar, havuzlar ve çok sayıda şatafatlı heykel içeren göz kamaştırıcı sarayı Zwinger'in maliyetini karşılayan Berend Lehmann ve daha niceleri vardı.⁶ Yahudilerin, savaşlarını yürütebilmeleri için uzun zaman boyunca finanse ettiği prensler arasında Lutherci Prusya-

⁶ Selma Stern, *The Court Jew: A Contribution to the History of the Period of Absolutism in Europe*, Philadelphia, 1950; Michael A. Meyer (ed.), *German Jewish History in Modern Times, Vol. 1, Tradition and Enlightenment 1600-1780*, New York, 1996, s. 104-26; Vivian B. Mann ve Richard I. Cohen (ed.), *From Court Jews to the Rothschilds: Art, Patronage and Power 1600-1800*, New York, 1997.

lılar, Kalvenci William ve Kutsal Roma İmparatoru Leopold vardı. Alman eyaletlerinin baskı altındaki maliye bakanlarının Yahudileri İsviçrelilere veya Huguenotlara tercih etmesi için çok sebep vardı. Yahudilerin faiz oranı yüzde 6'da sabitlenebiliyor, hatta daha aşağı çekilebiliyordu. Anaparanın geri ödeme planı son derece uzun vadelerden hiçbir zamana kadar uzanabiliyordu. Yahudiler genelde kendi aralarında ihtilafli olurlardı, dolayısıyla biri şartları reddettiği takdirde başka birine fırsat doğardı. Ve de bazen sırf aile üyelerinden, bazen uzak yerlerdeki ve Ukrayna'dan Danimarka'ya kadar limanlardaki Aşkenaz cemaatlerinin üyelerinden oluşan uluslararası ağları yoluyla kısa vadede bile ordulara yetecek miktarda Hollanda kumaş, Bohemya güherçilesi ve Polonya tahılı tedarik edebiliyorlardı.

Samuel O, 1700'de şansı dönene kadar defalarca Habsburg imparatorunun imdadına yetişmişti. 1683'te Kara Mustafa'nın Osmanlı birlikleri Viyana'nın kapılarına dayandığında Samuel O'nun sunduğu hizmetler kuşatmanın felakete dönüşmesini engellemiş, direnişi mümkün kılmıştı. Ama Kilisenin kutsadığı fonların suyu çekildiğinde, alenen aşağılanan ve Katolik bankerlerden oluşan bir birlikle ikame edilen Oppenheimer'e başvurulurdu. Oppenheimer'in büyük ustalıklı yapılmış portresi, Yahudi ikonografisinde eşi görülmemiş, bir insanın kendi tanıtımını yapma konusunda nefes kesici bir etüttür. Kuşatmaları kırmayı başaran, yarı haham, yarı mareşal Oppenheimer resimde emri altındaki her şeyi gösterir: Barut ve havan, tüfek ve asıl cüretkâr nesneler, yani genelde egemenlikle bağdaştırılan miğfer ve Habsburg'ların iki başlı kartal armasının bulunduğu bir kâğıt.

Ama Samuel O böbürlenmekle kalmaz, vaatlerini yerine de getirirdi. Macaristan'daki kuşatma altındaki kalelere Tuna nehri yoluyla asker, koşum hayvanı ve silah yüklü bir filo dolusu sal ve mavna gönderirdi. Dana, koyun ve tavuk dolu yüzen ağıllar böğürme, meleme ve gıdıklama sesleri arasında ordunun şişleri ve tencereleriyle buluşmak üze-

re nehir boyunca ilerlerdi. Ordugâhlara ve kışlalara ekmek, cephane ve bandaj tedarik edilirdi. Kılıçlar, tüfekler, top-
 lar ve tabancalar, barut ve saçma, kısa ve uzun füyeler, hatta kibrit ve kav sanki mucizevi bir şekilde ortaya çıkar-
 dı. Oppenheimer'in oğlu Şubat 1683'te bir hafta içinde yüz
 elli at, Mart ayında da beş yüz at daha bulmayı başarmış.
 Sırf Linz'teki büyük ordugâha yirmi altı bin el bomba-
 sı gönderilmiş. Oppenheimer'in mürettebatı en az elli ki-
 şiden oluşan filosu, ihtiyaç duyulan şeyleri bulana kadar
 kuzey ve güney denizlerinde yol almış. Ve Oppenheimer
 her şeyden önce, savaşların sonucunu asıl belirleyen em-
 tianın en değerlisi olan yulaf bulmayı başarıyordu. Yulaf
 olmayınca süvari birlikleri olamazdı. Yulaf olmayınca top
 arabaları da olamazdı. Yulaf olmayınca orduya teslim olup
 evinde dönmekten başka bir şey kalmazdı. Zaten Oppenhe-
 imer'in yulaf tedariki, bir alt yüklenicinin gecikmesinden
 dolayı duraklayınca ve Oppenheimer aceleyle her zamanki-
 lerin dışında tedarikçiler aramaya koyulunca imparatorluk
 ordusunun ilerlemesi bir süreliğine durmuştu. Sonuçta on
 beş bin balya yulaf tedarik edilmişti. Yulaf olmadığı takdir-
 de en zekice planlanmış strateji bile çökerdi. Fransa kralı
 baş düşman olarak Osmanlı sultanının yerini aldığındaysa
 Yahudi parası stratejik hesaplamalara otomatik olarak da-
 hil edilirdi. Kilise, hatta imparatorun kendi bu konuda ne
 kadar kuşku duyarsa duysun, Savoy Prensi, Mareşal Euge-
 ne eli sıkı İngiliz Parlamentosu onu finanse etmeyi reddet-
 tiğinde Yahudilere güvenebileceğini biliyordu. 1701'de İs-
 panya Veraset Savaşları başladığında Avusturya hükümeti
 bir kez daha Oppenheimer'e başvurmuş, o da bir kez daha
 isteklerini karşılamış. Oppenheimer 1703'te öldüğünde es-
 kiden altında çalışan, sonra küçük ortağı olan, daha sonra
 ise baş rakibi haline gelen Samson Wertheimer öne çıkıp
 Oppenheimer'in yerini almış. Oppenheimer'in oğlu Emanu-
 el aile şirketini ayakta tutmaya çalışmış ama hükümetlerin
 teşvik ettiği sistematik kötü niyet onu alt etmiş. 1721'de öl-

düğünde dul karısının kocasının veraset hakkını otomatik olarak devralması engellenmiş ve kadına Viyana'dan derhal ayrılması emredilmiş.

Eski patronunun başından geçenlerden dolayı temkinli davranan Wertheimer askeri sözleşmeler konusunda kuşkuluydu. Ama imparatorluğun güvenini kazanması için bu sözleşmelerden kaçınamazdı. Wetheimer, atama mektubunda "çalışkan, yorulmak bilmez, etkili, sadık ve özverili" olarak tarif edilmiş, bu da imparatorluk savaşta olduğu sürece ki bu durum sonsuza kadar uzayacak gibi görünüyordu, peşin olarak 1 milyon florin sağlayabileceğine güvenildiği anlamına gelir.⁷ Viyana'nın 65 kilometre güneyindeki Eisenstadt'ın Macar Esterhazy hanedanının şahsi bankeri olan Wertheimer hem idari açıdan dürüstlüğü hem de daha önemlisi, muhakkak nakit bulma becerisiyle ün salmıştı. Aynı zamanda Macaristan, Moravya ve Bohemya başhahamı (*Grandrabbiner*) olması ve keskin vaazlar veriyor olması herkeste onun iş alanında da dürüst olduğu izlenimini uyandırmıştı. Wertheimer sayısız alanda faaliyet gösteriyordu. Siebenburg'daki tuz madenlerini işletmenin ve Balkanlar'da tütün tekeli elinde bulundurmanın yanı sıra, Habsburg imparatorlarının tek kişilik dışişleri bakanlığı işlevini de görüyordu. Wertheimer ülke dışındaki yabancı elçiliklerin maliyetini karşılayabildiği gibi, ittifak amaçlı diplomatik bir evliliği pekiştirmek için yüksek bir çeyiz sağlanması, imparatoriçenin her zamanki borçlarından kurtarılması veya imparatorun taç giyme törenine eşlik eden havai fişek gösterilerinin, müziğin ve geçit törenlerinin maliyetinin karşılanması gerektiğinde doğru insanlar üzerinde baskı kurmasını bilirdi. 1711 yılında I. Joseph'in yerini kardeşi VI. Charles aldığında Wertheimer ile oğlu kutlamalara davet edilmiş. Kutlamaları finanse edenler onlardı ne de olsa. Ama davet edilmiş olmaları yine

⁷ Michael Graetz, "Court Jews in Economics and Politics," Mann ve Cohen (ed.) içinde, s. 27 44.

de şaşırtıcıydı: Dört bin aristokratın zengin mücevherleri, kat kat dantelleri, süslü kılıçları ve tüylü şapkaları arasında siyah ipek giysileri ve takkeleri ile iki Yahudi dikkat çekmiş olmalı.

Viyana, Prag, Frankfurt ve Eisenstadt'ta Wertheimer hem büyük bir bilgi birikimine hem de peşin paraya sahip biri olarak bilinirdi. Hatta Leopold ona imparatorluk kıyafeti içindeki kendi portresini ona takdirinin lütfukâr bir nişanesi olarak sunmuş. Samson Wertheimer de bunun üzerine portresini elinde mektupla haham giysileri ve sakalıyla poz vererek yaptırmaya karar vermiş olabilir. Wertheimer çok eskilere uzanan *reş galuta* (sürgündeki halkın lideri) geleneğini miras almış, Yahudilerin *nasi'si* ve *şadlan'ı*, yani hiçbir zaman geride kalmayan zor zamanlarında koruyucusu haline gelmişti. Oppenheimer Eisenmenger'in *Entdecktes Judenthum* kitabını yasaklatmak için finansal gücünü kullanmaya çalışırken, bu amacı bir süreliğine de olsa daha diplomatik davranan Wertheimer olmuş. Ama kitap Alman okurlar arasında o kadar rağbet görmüştü ki 1771'de Berlin'de yeniden basılmış.⁸

Dönem dönem gerçekleşen sürgünlere, hakaretlere ve saldırılara rağmen, Wertheimer Yahudilerin Habsburg İmparatorluğu'nda geleceğinin olduğuna inanmaya devam etmiş. 1708'de Macar toprak sahiplerinin isyanı sırasında Yahudiler Eisenstadt'tan sürüldüğünde Wertheimer onları kente dönmeye ve kendi evinde onların kullanımına açık özel bir sinagog inşa etmeye ikna etmiş. 1795'te bir yangında hasar gören sinagog 1830'larda günümüzde de görülebilecek olan ölçülü klasik stilde yeniden inşa edilmiş. Kasım 1938'de, Anschluss adı altında Üçüncü Reich'la birleşmeyi destekleyen sayısız Avusturyalının kışkırttığı *Kristallnacht* yangınlarında şehrin başlıca sinagogu yanmış ama Wertheimer'in *şul'u*, belki de eski bir evin ilk katında olduğu için kurtulmuş. Ancak

⁸ Sahte basma izni Königsberg'de verilmiş.

cemaati, alevlerden kurtulacak kadar şanslı değildi. Burası şimdi Avusturya Yahudi Tarihi Müzesi adı altında kasvetli bir dindarlık mekânı olarak işlev görüyor.⁹

Wertheimer hem Yahudi âleminde hem de dışında *Kaiser der Juden*, yani Yahudilerin İmparatoru olarak anılır olmuş. Bu terim daima kompliman niteliğinde kullanılmıyordu tabii. Sarayda ve Kilisenin üst düzeylerinde onun iddialı hallerini aşağılayanlar, gücünden dolayı ondan nefret edenler vardı. Onu kolaylıkla alaşağı edebilirlerdi, ama bunun tedbirsiz bir davranış olacağının bilincindeydiler. Büyükelçilerin imparatorun huzuruna çıkarken, hayretler içinde katettiği, iki yanında şekillendirilmiş ağaçlar bulunan yolların, av köşklerinin ve birbirini izleyen kabul salonlarının maliyetini karşılayan, Wertheimer'in servetiydi.

Kendilerine açık olan az sayıdaki imparatorluk şehrinde yaşayan Yahudiler Samson Wertheimer'a farklı duygular beslerdi. Haham-bankere saygı duyarlardı, ama sahip olduğu ayrıcalıkları kıskanır, bazıları ona kin beslerdi. Ama *Hofjude* olmadan hayatlarının çok zor olacağını da bilirlerdi. Himaye Altında bir Yahudi, hükümdarın gözüne girmeyi başardıktan sonra o himaye Berlin veya Budapeşte, Viyana veya Prag'da yaşayan az sayıdaki faydalı Yahudiye de kapsardı, ama Yahudiler tabii yine de ağır özel vergilere tabi olurlardı ve çoğu meslekten men edilirlerdi. Kentli feodalistler gibi davranan saray Yahudileri, iyi niyetli despotlar gibi din kardeşlerine hükmeder, bazen aşırıya kaçarlardı. 1684'te Jost Liebmann'a saray benzeri konağının içinde Berlin'in ilk sinagogunu inşa etme izni verildi. Yahudilere Berlin'de yaşama izni 1671'de verilmiş, ama hal-

⁹ Viyana'daki ilk Yahudi Tarihi Müzesi aslında 1898'de, şehrin Yahudi karşıtı belediye başkanı döneminde açılmıştır ve dünyada bu türden ilk halka açık müzeydi. Güzel sanatlar ve mimari alanında hamilik konusunda bkz. Richard I. Cohen ve Vivian B. Mann, "Melding Worlds: Court Jews and the Arts of the Baroque," *From Court Jews to the Rothschilds* içinde, s. 97-131.

ka açık ibadet yerleri inşa etme izni verilmemişti. Ama bir yıl önce Yahudilerin Viyana'dan sürülmüş olması Seçmen Prensi Yahudilere kendi evlerinden birinde özel bir sinagog açma izni vererek onları kendi şehrine çekebileceğini düşünmeye itmişti. Ancak Liebmann bu izinden faydalanır faydalanmaz, rakip grup neden kendilerinin de aynı izinden faydalanamayacağını sorgulamaya başlamıştı. Onların sinagoguna mı? Hayatta gitmem. İki taraf arasındaki ihtilaf o kadar şiddetlenmiş ki yetkililer araya girip tarafları yatıştırmak zorunda kalmış. Liebmann 1702'de öldüğünde aile şirketinin idaresini, döneminin birçok kadını gibi şirket yönetiminde zaten faaliyet gösteren, kocası Leipzig Fuarı'na gittiği zaman ona eşlik eden ve hiç şüphesiz sıkı pazarlık yapan müthiş bir kadın olan dul karısı Esther üstlenmiş. Esther, Markus Magnus'un liderlik ettiği ve cemaatin tamamının kullanımı için amaçlanan üçüncü bir sinagog projesinin varlığını duymaktan hiç memnun kalmamış. Esther Prusya'nın yeni kralı Frederick William'ın bu projeyi feshetmesini sağlamak için elinden geleni yapmış, ama babadan nefret etmek bir Hohenzollern geleneği olduğundan ve Frederick William, Liebmann mücevherlerinin baş müşterilerinden olan babası Kral Frederick'i özellikle hor gördüğünden halka açık sinagogu yasaklamayı reddetmiş, hatta tam tersine, hamisi olmaya karar vermiş.

Esther 1714'te öldüğünde hayal kırıklığına uğramıştı, şirketi iflas etmişti ve mirasçıları her zamanki gibi birbirleriyle kavga halindeydi. Halka açık sinagog, hem Berlin'in en zengin Yahudilerinin yaşadığı *Spandauerstrasse*'ye hem de bir kiliseye yakın olan *Heidereutergasse*'de inşa edilmiş. Sinagogun temel taşları döşendiğinde taş blokların arasına kral için özel bir dua yerleştirilmiş. Sinagog iki yıl sonra, 1714 yılının Yılbaşı günü, genelde sinirli olarak bilinen ama bu sefer güler yüzlü olan kralın katılımıyla açılmış. Sinagogun dışı katı klasik stildeyken, Berlin'in Lutherci Neue Kirche kilisesinin de süslemelerini gerçekleştiren Hristiyan ma-

rangoz ustası Michael Kemmeter tarafından tasarlanan içi daha görkemli bir ölçekte tasarlanıp gerçekleştirilmiş. Elias Bouwman'ın Esnoga'sı nasıl Amsterdam'ın ışık dolu, yüksek kiliselerinden ilhamını aldıysa, Berlin sinagogunun da bir Alman Protestan şapelini andırması tesadüf değildi dolayısıyla.¹⁰ Uzun ve yüksek ve apaydınlık olan Berlin sinagogu, Almanya ve Bohemya'da ortaçağa ait, hasmane ve kuşkucu ortamlarda dikkat çekmemeye çalışan mütevazı, sığınma sağlama amaçlı, mağara benzeri, tonozlu dua odalarının tam tersiydi.¹¹ *Heidereutergasse* sinagogunun amacı ise kendinden söz ettirmektir. 12 metre yükseklikteki tavana on adet yıldızlı avize asılıydı. Pencereler Protestan Barok stilinde uzun ve kemerliydi. Kadınlar, kendilerine ait balkonu çevreleyen, girift bir şekilde yontulmuş parmaklıktan ayinin yer aldığı aşağı kısma ve modaya uygun şekilde peruk takmış kocalarına bakabilirdi. Sokaktan sinagoga girildiğinde gözler Tevrat'ın Ahit Sandığı'na götürüldüğü geçit töreni koridorunu izleyerek iki kat yüksekliğindeki sütunları, kornişleri ve kesik alınlıkları izleyerek iki kat yükselirdi. İki sıra dik basamaktan çıkarak *aliya* için yükselenler Ahit Sandığı'nın kapılarını açmak veya *Sefer Tora'yı* havaya kaldırmak gibi ayinin onursal görevlerini yerine getirirken kendi önemlerini daha dramatik bir şekilde hissederdiler. Ayrıca cemaat üyelerini yükselişle onurlandıranlar da cemaat içerisinde kendi hiyerarşik konumlarını daha güçlü şekilde hissederdiler.

Hiddur mitzvah, yani Mısır'dan Çıkış 15:2'deki "O'dur Tanrım benim, yücelteceğim onu" gibi sade bir beyandan ha-

¹⁰ Rachel Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia, 1964), s. 155; Carol Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, Cambridge, MA, 1985; Saskia Coenen Snyder, "Acculturation, Particularism and the Modern City: Synagogue Building and Jewish Identity in Modern Europe," doktora tezi, University of Michigan, 2008, s. 56-8.

¹¹ Richard I. Cohen, *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*, Berkeley, 1998.

reketle, en güzel dua şalı veya en zarif şekilde işlenmiş okuma kürsüsü trabzanı gibi kutsal objeleri güzelleştirecek şekilde kapsamı genişletilen “yüceltme” için hiçbir masraftan kaçınılmamıştı. Sinagoglar var olduğu sürece, klasik dönemden başlayarak, zeminde veya duvarlarda bağış yapanların adlarına daima yer verilmiştir. Ama burada bu isimler ipekli damaskodan zengin sırmalı perdelere ve Tevrat örtülerine işlenmişti. Yahudi kültüründe eskilere uzanan bir kuyumculuk geleneği varsa da, değerli ritüel objelerine rağbet o kadar büyüktü ki Frankfurt’ta Jeremiah Zobel, Augsburg’da Matthias Wolff ve Nürnberg’de Johann Konrad Weiss gibi Hristiyan usta zanaatkârlara yaldızlı Tevrat kapları, taçlar ve süsler sipariş edilmişti. Zaman içinde Kuzey İtalya’da ve Almanya’da Yahudi zanaatkârlar gösterişli gümüş işçiliğinde ustalaşıp, cemaatin ortak şanını temsil eden görkemli Tevrat taçları ve nar şeklinde *rimmonim* süslemeleri, Ester’in Purim tomarları için Ester Kitabı’ndan oymabaskı sahnelerin yer aldığı, silindir şeklinde kılıflar, Şabat günleri için *kidduş* şarap kupaları ve Şabat’ın sonunda yer alan Havdala töreninde kullanılan baharat kutularını yaratmışlar. Ahit Sandığı’nda hepsi birbirinden süslü ne kadar çok tomar varsa o kadar iyiydi.¹²

Almanya, Bohemya ve Macaristan’da yeniden doğan cemaatlerin liderleri kendi törene düşkünlükleri ile Hristiyan komşularınıninkinin doğal bir şekilde birbirine uyduğunu düşünmüş olmalı. Yahudi geleneklerine tamamıyla sadık olmalarına rağmen, cemaatin bir araya geldiği vesilelerde sıklıkla Alman kentlerinin lonca üyelerini taklit eder veya onlardan ilham alırlardı.¹³ Örneğin *hevra kadişa*, yani cenazelerle il-

¹² “Ritual Art,” Cecil Roth ve Bezalel Narkiss, *Jewish Art: An Illustrated History* (Kudüs, 1971) içinde.

¹³ Vivian Mann, “Jewish Display Silver after the Age of Exploration,” *Early Modern Workshop: Jewish History Resources*, 4. cilt, *Jewish Consumption and Material Culture in the Early Modern Period* (2007), online.

gilenenler, naaşların Tevrat ve Talmud'da öngörüldüğü gibi şehir sınırının hemen dışında yer alan mezarlıklara taşınması için karmaşık kortejler düzenler, sonra da *hevra kadişa* üyeleri cemaat içi dayanışmalarını kutlamak için her yıl düzenlenen bayramda süslü gümüş kadehlerden veya üzerlerinde isimleri veya bir cenazeden sahneler oyulmuş iki kulp-lu kupalardan içerlerdi.¹⁴

Tevrat okumaları için sahnenin hazırlanması gibi gösterişli törenler ve kendileriyle gurur duyan *groyse maher*'lerin, yani cemaatin ileri gelenlerinin mutluluğu, daha sofı olan Doğu Hasidi *ştetl*' geleneklerinin hüküm sürdüğü ultra-Ortodoks cemaatler dışında günümüz Yahudilerine de tanıdık gelecektir. Ama Aşkenaz Almanyası'nın ihtişamı, Yahudi Barok tarzının bu gösterişli trompet müziğiyle başlamıştır. Muh-teşem mimarının, şatafatlı kumaşların ve ışıltılı gümüşlerin etkisinde kalan Prusya, Bohemya ve Moravya Aşkenazları nihayet olmaları gereken yere ulaştıklarına inanmışlar.

Ancak Aralık 1744'te Habsburg imparatoriçesi Maria Theresa aniden Bohemya ve Moravya'daki bütün Yahudilerin Ocak ayı sonuna kadar ülkeyi terk etmeleri için aniden emir verdi.

Bu emirname, Prag'da yaşayan 30.000 kadar Yahudi için korkunç bir darbe teşkil etti. Onlar, XVI. yüzyıldaki büyük atalarının, iki sinagog ile bir belediye konağı inşa etmiş Mor-decai Maisel'in, sürekli işleyen zihniyle Golem'i yaratan ve İmparator Rudolf'la Kabala konusunda tartışmalar yürüten mistik "Maharal," yani Haham Judah ben Loew'in soyundan gelenlerdi. İlk oymabaskı *Pesah Haggadah*'sı matbaalarından çıkmıştı. Kitap, gümüş, müzik, felsefe ve para alanında faaliyet göstermişlerdi. XVII. yüzyılda Hristiyanlar arasındaki şiddetli savaşları bir şekilde atlatmışlardı. 1689'da kontrol altına alınamayan bir yangında eski Yahudi kentinin

¹⁴ Cohen, s. 101-12.

* (Yid.) XVIII ve XIX. yüzyılda Doğu Avrupa'da Yahudi köyü veya kasabası -çn.

büyük kısmı yanıp kül olmuştu. Yangında tuzak haline gelen eski ahşap evlerinin yerine taş kullanarak kentlerini yavaş yavaş yeniden inşa etmişlerdi. Belediye emirnameleri doğrultusunda sokaklar da daha geniş, daha düzdü. Orası artık bir *getto* gibi değildi.

Ama gitmeleri için emir verilmiş, bu kadar refahın ortasında ve bu güvenli ortamda bile her an bir hükümdarın kaprislerinin kurbanı olabilecekleri kendilerine hatırlatılmıştı. İmparatoriçenin Schönbrunn'daki yeni sarayının Sefaradlardan Baron d'Aguilar tarafından finanse edilmiş olmasının ve imparatoriçenin ona asalet unvanı verip onu her zamanki gibi kendisine uygun olduğu için Finans Komitesi'ne dahil etmiş olmasının hiçbir önemi kalmamıştı. Önemli olan, savaş zamanında Yahudilerin, 1744'te kısa bir süreliğine Prag'ı işgal eden Prusya ordusuyla iş yapmış olmasıydı.¹⁶

Aslında Prag'daki ve Bohemya ile Moravya'da hem kentlerde hem de kırsal bölgelerdeki herkes aynı şekilde davranmıştı, ama bu kadar zalim bir şekilde cezalandırılanlar sadece Yahudiler olmuştu. Maria Theresa'nın Yahudi karışıklığı çok eskilere dayanıyor ve çok derinlere uzanıyordu. Britanya'nın Viyana büyükelçisi onun hakkında şöyle der: "Yahudileri gördüğünde hissettiği tiksintiyi gizlemesi çok zor." İmparatoriçe Pressburg'u (günümüzde Bratislava) ziyaret ettiğinde arabasının Yahudilerle dolu sokaklardan geçmesinden dolayı dehşete kapılmıştı. Prag'a ulaştığında verdiği ilk emir, Yahudilerin saraya hiçbir şekilde kabul edilmemesiydi. İmparatoriçe Yahudi avından o kadar büyük zevk alırdı ki İtalyan prenslerinin topraklarını Yahudilerden arındırması için onlar istemeden yardım teklifinde bulunmuştu.

¹⁶ Aubrey Newman, "The Expulsion of the Jews of Prague in 1745 and British Foreign Policy," *Transactions and Miscellanea [Jewish Historical Society of England]*, 22 (1968-9), s. 30-41; William Abeles Iggers (ed.), *The Jews of Bohemia and Moravia: A Historical Reader*, çev. Wilma Abeles Iggers, Kaca Polackova-Henley ve Kathrine Talbot, Detroit, 1992, s. 31-8.

Verilen emir çok acımasızdı. 18 Aralık 1744 tarihli emirname doğrultusunda Bohemya Yahudilerinin geçim kaynaklarını tasfiye etmek, evlerini satmak veya terk etmek ve krallıktan ayrılmak için sadece altı haftaları vardı. 31 Ocak 1745 günü Bohemya'da tek Yahudinin kalmaması gerektiği vurgulanmıştı. Dolayısıyla hepsinin Orta Avrupa'nın dondurucu soğuğuyla başa çıkması gerekecekti. "Zavallı bizler ne yapacağız?" diye yazmıştı cemaatin yaşlıları Avrupa'nın dört bir tarafındaki din kardeşlerine gönderdikleri mektuplarda. "Çocuklar, kadınlar, hastalar ve yaşlılar, hele de bu buz gibi havada yürüyecek durumda değiller... üstelik çoğunun üzerinde gömleklerinden başka bir şey yok."¹⁷ Prag cemaatinin yaşlıları Yahudilerden, nüfuz sahibi olabilecekleri yönetimleriyle görüşmeleri için çağrıda bulunmuştu. "Dokuz harika sinagogun hatırına yapın; içinde azizlerimizin istirahat ettiği mezarların olduğu mezarlıkların hatırına yapın; bizim günahlarımızdan dolayı hayatları tehlikede olan otuz veya kırk bin din kardeşiniz hatırına yapın."

İşin ilginç, Hollandalılar ve Britanyalılar başta olmak üzere söz konusu yönetimlerin bazıları Viyana'daki büyükelçilikleri yoluyla imparatorluk yönetimine bu durum karşısında duydukları üzüntüyü ifade ettiler. Kral II. George'un, ülkelerinden sürülen Yahudilerin yaşadıklarına dair Moses Hart'ın ve Duke's Place sinagogunun ileri gelenlerinin kendisine anlattıkları karşısında çok üzüntü duyduğu anlatılır. Kral, Sir Thomas Robinson'dan en azından bu emirnamenin yerine getirilmesinin havalar düzeline kadar ertelenmesini talep etmesini istedi. Bu gibi protestolar bir dereceye kadar işe yaramış olmalı, çünkü Ocak sonu mühleti biraz esnetildi, ama baharda tomurcuklar açmaya başlar başlamaz sürgün mekanizması yeniden canlandı. Praglı Yahudiler o güzel binaları, o boş sinagogları arkalarında bırakarak ilkbahar

¹⁷ *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, Lucien Wolf (ed.), *Jewish Historical Society of England*, Londra, 1919, s. 9.

sonu ve yaz boyunca, memleketleri haline gelmiş o şehirden sefil bir halde ayrıldılar. Uydurma bir habere göre evlerine geri dönme umuduyla pencereleri ve kapıları da yanlarında götürdüler. Keşke doğru olsaydı. Bir sürgün mektubunda büyük bir kederle şöyle yazar: "Kentten kente yolculuk yaptık... Yahudilerin hastalarını herhangi bir kente sokma izni olmadığından karantina hastaneleri bulana kadar onları ülkenin dört bir tarafına götürdüler... birçoğu arabalarda ve yollarda öldü, hayatta kalanlar da gidecekleri yerlere (cüzam evleri) ulaştıklarında nefes alacak takatleri kalmadığından bir mezara gömülebileceklerine sevindiler."¹⁸

1747 yılına gelindiğinde Avrupa'nın en müreffeh Yahudi cemaatlerinden biri hem fiziksel hem de toplumsal açıdan harap haldeydi; evlerdeki her türlü değerli eşya yağmalanmış, diğerleri yıkılmış, sinagoglar da talan edilmişti. Yabancı hükümetler, büyükelçileri yoluyla yaptıkları girişimlere rağmen imparatoriçenin Yahudiler konusundaki görüşlerini ve emirnamesini değiştirmeyi başaramamışlardı, ama Britanya büyükelçisi Habsburg ordularına verdikleri finansal desteği kesme tehdidinde bulunduğunda imparatoriçe ona kulak vermek zorunda kalmıştı. Ancak Maria Theresa'nın az sayıda Yahudinin geri gelmesine (çok yüksek bir ücret karşılığında elbet) izin vermesinin sebebi, Prag ve başka şehirlerin Yahudi olmayan halklarının ekonomisinin çökmesinden yakınıyor olmalarıydı. Avusturya Veraset Savaşı sona erip onu yeni savaşlar izlerken Yahudiler her zamanki gibi yavaş yavaş servetlerini, kültürlerini ve hayatlarını yeniden inşa etmenin yolunu buldular. 1754 yılındaki ikinci büyük yangında Prag büyük zarar gördüyse de, sonraki on yıl içinde sinagoglar tamir edilip Yahudi Rokoko stilinde süslendi. Altneuschul'un yanında yer alan Maisel'in belediye konağı bu yapılardan biri olup, yanına gü-

¹⁸ Franz Kobler, *Letters of the Jews Through the Ages*, Londra, 1952, s. 597.

nümüzde Prag'ın Yahudi kesimini ziyaret edenlerin en çok dikkatini çeken şeylerden biri olan Barok tarzında, kalkın duvarlı harika saat kulesi inşa edilmiştir. Kulenin üzerindeki saat iki yüzüyle ün salmıştır: Bir tanesinde Roma rakamları olup her zamanki yönde dönerler, diğer yüzünde ise saat yönünün tersinde ilerleyen İbranice rakamlar yer alır. Praglı Yahudiler bütün yumurtalarını aynı sepete koymamaları gerektiğini biliyordu artık.

II. Bahçede Gezintiler

Bir kitabın yeniden ortaya çıkışı bir devrimi tetikleyebilir mi? Eğer ortaçağda yaşamış hekim-filozof Musa ibn Meymun'un Şaşkınlar Rehberi'ye evet, tetikleyebilir. Aslen Arapça yazılıp Samuel ibn Tibbon tarafından İbraniceye tercüme edilen bu eser, en saf haliyle vahiy edilmiş Tevrat'a Yunan mantığını uyguladığı için en katı hahamlar tarafından derhal kınanır. Eseri eleştirenler onu yasaklatır, hatta bazı yerlerde kitap yakılır. Şaşkınlar Rehberi Tibbon'un versiyonu ve XVI. yüzyıl başlarına ait Latince tercümesiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁹ Yahudi matbaacılar yüzyıllar boyunca Rehber'den uzak dursa da eser inanç ile akıl arasındaki uyum konusunda ikna olmakta sorun çeken Yahudiler için yol gösterici olmaya devam eder. Meymun'u destekleyenler bir yandan Tevrat'ın Yahudiliğine sadıkken, Amorilerle savaşan Yeşu'nun emriyle güneşin gerçekten yerinde durup durmadığından kuşkulanmanın mümkün olduğunu bilirler. Aslında Meymun'la birlikte onlar da akıl yürütme yetisinin dine ihanet etmeyip onu daha da yücelttiğinden emindirler. Önemli olan her şey akılcılık yoluyla gerekçelendirilebilirdi. *Rehber* haklı veya haksız olarak, tutkunlarının zihninde mekanik olarak itaat edenler ile düşünceli Yahudileri birbi-

¹⁹ Bu konuda en son yorumlar için bkz. Moshe Halbertal, *Maimonides: Life and Thought*, New York, 2013, s. 277-368.

rinden ayıran eserdi. Ancak onu okumayanlar için *Rehber*, kuşkuyu kışkırtıyordu, asimilasyon yolunda atılan ilk adımdı. Özgür bırakılamayacak kadar tehlikeliydi. 25 yaşındaki Litvanyalı Yahudi Şlomo Yehoşua da böyle olduğunu en zor yoldan öğrenmiş. 1778'de, felsefeyle ilgilenen bir hekim olmak umuduyla Berlin'e gelmiş. Şlomo, cemaate katılanların incelenmesi için bir bekletme yapısı işlevi gören Rosenthaler Kapısı'ndaki, "hastalarla ve iffetsiz ayaktakımıyla dolu" bir düşkünlerevinde gelişinin niyeti konusunda sorgulanırken hahama Şaşkınlık Rehberi'nin yeni bir versiyonu ve yorumları üzerinde çalıştığını söyleme hatasını yapmış. Şlomo hakiki Yahudi felsefesiyle karşılaştığı için heyecanını bastırmakta güçlük çekiyordu. Bu keşif "uzun bir açlık döneminin sonra zengin bir şekilde donatılmış bir sofrayla karşılaşarak yiyeceklere müthiş bir açgözlülükle saldıran ve aşırı derecede doyan bir adamla karşılaştırılabilirdi," diye yazar.²⁰

Ancak genç adam takdir görmeyi beklerken azarlanıp oradan kovulmuştu. Yahudilerin Berlin'inde sapkınlara yer yoktu. Reddedildiği için şaşkına dönen Şlomo, düşkünlerevinin kâhyası kendisine şehrin kapısına kadar eşlik edince büsbütün üzüntüye kapılmış.

Kendimi yere atıp acı acı ağlamaya başladım. Pazar günüydü ve insanlar âdet olduğu üzere şehrin hemen dışında yürüyüşlere çıkıyorlardı. Çoğu bir solucan gibi kıvranan zavallı bana hiç dikkat etmedi, ama bazı merhamet dolu insanlar olanlar karşısında şaşırıp neden ağladığımı sordular. Onlara cevap verdim, ama kısmen anlaşılamayan aksanım, kısmen de ağlayıp durmamdan dolayı ne dediğimi anlayamadılar.

Bu isteri krizi karşısında yumuşayan kâhya gözyaşları içindeki genç adamı biraz sakinleşmesi için geri getirmiş, ama Şlomo'nun içine düştüğü umutsuzluk aniden ateşinin

²⁰ Solomon Maimon, *An Autobiography*, çev. J. Clark Murray, Chicago, 2001, s. 195.

çıkmasına neden olmuş. Genç adam titremiş durmuş. Ama semptomları biraz yatışınca tehlikeli fikirlerin gezgin satıcısı kışkırtıcı el yazmasıyla yine sokağa atılmış. Şlomo Yehosua yıllar sonra Berlin'e döndüğünde dindar Yahudilerin hayatının duygusuz bir despotluğa tabi olduğuna inanmıştı ve cahillerle korkaklar karşısında hiçbir zaman yere kapanmamakta kararlıydı. "Batıl inanca" düşman olduğunu ilan ederek kahramanının adını kendi adına eklemişti ve dramatik, eziyet dolu hayatının geri kalan kısmını Solomon Maimon olarak geçirecekti.²¹

Rosenthaler Kapısı'nda başının derde girmesine neden olan Şaşkınlar Rehberi, Tibbon'un 1742'de Jessnitz'te basılan iki ciltlik *quarto* versiyonu, yani yüzyıllık bir aradan sonra yeniden ortaya çıkan modern baskısı olmalıydı. Kitap Saksonya-Anhalt sarayının bankeri Moses Benjamin Wulff'un kurduğu İbranice matbaada basılmıştı. Jessnitz, giderek büyüyen, capcanlı bir Aşkenaz cemaatinin bulunduğu Dessau kentine yakındı.²² Dessau hahamı David Fraenkel Wulff'un evindeki sinagogda vaaz verirdi ve o dönemde moda olan kuşkuculuğu savunmakla suçlanamayacak birisiydi. Fraenkel'in yorum kaynağı, Rabbinik yorum dağarcığında çok yaygın olarak kullanılan Babil Talmud'undan hemen sonra gelen Kudüs Talmud'uydu. Fraenkel'e göre konu Tapınak'ta yapılan kurban törenleri olunca, o ilk ritüellerin anısına en yakın olan Kudüs külliyyatı olmalıydı. Fraenkel bu inancı temelinde, *korban* olarak bilinen hayvan kurban töreniyle ilgili son derece ayrıntılı tasvirlerde bulunup hayvanların hangi kusurlarından dolayı kurban sayılıp sayılmayacağını ele almış. Saplantı düzeyindeki bu titizlik aslında onun ciddi bir Talmud âlimi olabileceğini gösterirdi. Ancak Fraenkel aynı zamanda Meymun'u hararetle desteklerdi. *Reh-*

²¹ A.g.e., s. 193-6.

²² Menahem Schmelzer, "Hebrew Printing and Publishing in Germany 1650-1750: On Jewish Book Culture and the Emergence of Modern Jewry," *Leo Baeck Institute Year Book*, 33 (1988).

ber'in yeniden ortaya çıkışından üç yıl kadar önce Jessnitz matbaası için Meymun'u Yahudi yasasını ele aldığı *Mişna Tora* [*Mişna Tevrat*] eserinin yeni bir baskısını hazırlamıştı. Bu çalışma, daha cüretkâr bir proje olan *Rehber* öncesinde cemaate atılmış bir yemdi sanki.

Dessau hahamının bir de her şeye müthiş merak besleyen bir öğrencisi vardı: Kentin sinagogunda Tevrat kâtibi ve *şammes** olan Mendel Heimann'ın oğlu olan Moses Mendelssohn ufak tefek, gergin, şevkli bir çocuktü. Çocuğun eğitime, ilme olan eğiliminin bilincinde olan Fraenkel onu dinsel eğitimin ilk safhalarından hızla geçirmiş ve ona Meymun'un eserlerini tanıtmıştı. Oğlanın öğrenme arzusu giderek büyürken, çocuklarının karnını doyuracak parayı bulmayan zavallı babası da giderek yoksullaşıyordu. Dolayısıyla David Fraenkel olabilecek en müthiş görevi üstlenmesi, yani hem *Heidereutergrasse*'deki sinagogun hahamı olması hem de giderek büyümekte olan cemaat için bir *yeşiva* açması için Berlin'e çağrıldığında Mendel'in oğlunun ona eşlik etmesini istemesi iyi bir fikir gibi görünmüştü. Haham oğlanın eğitimini devam ettirecek, ona verdiği sözü yerine getirecekti, babası neden oğlunun geleceğine engel olsun ki? Berlin sadece dinsel eğitimde bir safha daha değildi, daha baştan çıkarıcıydı, çünkü toplumsal bağlantılar yoluyla kariyer yapma olasılığı anlamına da geliyordu. Moses'in annesi Bela Rachel Berlin'in bu yönünün daha bilincinde olmalıydı, zira bir yandan XVI. yüzyılda yaşamış büyük din âlimi Moses İsserles'in soyundan geliyordu, diğer yandan ailesinin Moses Benjamin Wulff ile bağlantıları vardı. Hatta oğluna Wulff'un ardından Moses adını vermiş olabilir, çünkü büyük Wulff, oğlanın doğumundan birkaç gün önce ölmüştü. Aile içindeki bir söylentiye göre Wulff'un Berlin'den sürülmesinin sebebi, rakipleri olan Jost ve Esther Liebmann'la aralarındaki ihtilafta kaybeden taraf olmasıydı. Bir defasında iki *Hofjude* arasındaki

* (*İbr.*) Zangoç -çn.

husumet birbirlerinin sakallarını çektikleri gülünç bir kavga yaşanmıştı; ikili bu hatalarından dolayı bağışlanabilirdi ve olanlar unutulabilirdi, ama bu yumruk kavgası Prusya maliye bakanının evinde olmuştu. Suçlu bulunup Prusya Krallığı'ndan sürülen Moses Wulff Berlin'e dönmek için defalarca başvuruda bulunmuştu, çünkü Dessau bu kadar büyük bir balık için çok küçük bir göletti, ancak başvurularına hiçbir zaman olumlu cevap alamamıştı. Wulff'un kendisi şehre geri dönemese bile, en azından himayesindeki Fraenkel gibiler orada varlıklarını hissettirebilirdi.

Yürekli Esther Liebmam öldükten sonra Wulff'un Berlin'deki tanıdıkları Haham Fraenkel'in Berlin'e gidişini kolaylaştırmış. David Fraenkel'in kayınbiraderinin Almanların hâkimiyetindeki toprakların en büyük *Hofjude*'lerinden biri ve dişli bir para babası olan Veitel Efraim olması da bu sürece katkıda bulunmuş olmalı. Zaten Fraenkel'in tayini onun yoluyla gerçekleşmiş. Veitel Efraim selefleri gibi kariyerine Hohenzollern hanedanının mücevher ustası olarak başlamış, Prusya Krallığı'nın darphane yöneticisi olarak devam etmiş ve Büyük Frederick'in 1740 yılında Habsburg'ların hâkimiyetindeki Silezya eyaletine gizlice düzenlediği son derece etkili saldırıyı finanse etmişti. Frederick, ne kadar zengin veya kültürlü olurlarsa olsunlar, Yahudileri pek sevmezdi. Bir süreliğine saray aydını olarak yanında kalan Voltaire ile birlikte Yahudilerle dalga geçmiş olabilir, çünkü görünürde hoşgörüyü savunan Voltaire'in Yahudilere korkunç bir alerjisi varmış. Ancak Frederick, abartılı hırsından dolayı Yahudilerin sevimsiz ama zaruri olduğunu kabul etmek zorundaydı. Veitel Efraim ile ortağı Daniel Itzig Prusya devletinin askeri gereksinimlerinden büyük kazanç sağlamış ve özellikle Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-63) sonra olağanüstü güç kazanmış ve statü edinmişti. *Spandauerstrasse*'deki evinde bir prens gibi yaşayan Veitel Efraim çok geçmeden Spree nehri üzerinde, *Schiff bauerdamm*'da (günümüzde Berliner Ensemble'ın konser salonunun yakınları) kendine yazlık bir ev yaptıra-

caktı. Orada seralarda portakal ve şeftali yetiştirecek, suyun üzerinde kayıp giden kuğuları seyredecekti. Daha da muhteşem bir hayat süren Itzig, *Kopernikusstrasse*'deki bütün bir sıra evi yıktırarak kendine özel bir sinagog, tesisatlı banyolar ve bir müzik odası içeren, ama büyük bir kibirle "krallara yaraşır" olarak nitelediği görkemli bir ikametgâh yaptırmıştı. Ortağına fark atmak amacıyla tasarımını peyzaj mimarı Heydert'e yaptırdığı bahçede Berlin'in Mayıs ayı geldiğinde bir çiçek denizine dönüşen bin meyve ağacı varmış ve kumrular dallarda Yahudilere özgü şekilde sızlanırmış. Itzig sonradan ikametgâhının yanına bir süt çiftliği yaptırmış, içinde de Rousseau'nun önerdiği pastoral hayat doğrultusunda dönem dönem taşrada yaşamak isteyen oğlu Isaac Daniel için bir kasır varmış. Şehrin ortasında, Itzig ailesinin koşer mutfakları için günlük tereyağ ve krema sağlayan bir çiftlik olması çok pratikti elbet! Ancak kentli inek çobanlarının sayısı perukçu-berberlerin, terzilerin, arabacıların, seyislerin, uşakların, müzisyenlerin, öğretmenlerin ve sekreterlerin sayısının yanında bir hiçti. Portrelerini yaptırdıklarında haham gibi görünmeyi seçen eski kuşak Oppenheimer'lerin ve Wertheimer'lerin tersine, Daniel Itzig ile Veitel Efraim, modern Yahudiler olarak tıraş olurmuş ve pudralı, lüleli, altın ipliklerle kadifeye dikilmiş bağlı peruklar veya torba peruklar takarmış.²⁴

Böyle olmaları dindar olmadıkları veya biraz kültürsüz oldukları anlamına gelmiyordu. Samson Wertheimer ve Samuel O'nun yeğeni David Oppenheimer başta olmak üzere *Hofjude*'lerin bazıları aynı zamanda müthiş kitap ve el yazması koleksiyonlarına sahipti; Oppenheimer'in koleksiyonu 4.500 kitap ile 780 İbranice el yazması içerirmiş. Veitel Efraim ile Daniel Itzig bile sadece para babaları gibi

²⁴ Steven N. Lowenstein, "The Jewish Upper Crust and Berlin in the Enlightenment: The Family of Daniel Itzig," Frances Malino ve David Sorkin, *Profiles in Diversity: Jews in a Changing Europe, 1750-1870* (Detroit, 1998) içinde, s. 182-205.

görünmek istemezdi. Kütüphanelerinde Yahudi geleneğinin hazinelerinin (iki Talmud, kanonik yorum eserleri, Meymun, Abraham ibn Ezra, Samuel Usque, Elia Delmedigo ve Menaşe ben Israel) yanı sıra Pagan dönemin dipsiz bilgeliğinden ve modern yazarların yeni vizyonundan örnekler varmış: Resim ve mimari konusunda Leon Battista Alberti; Newton'ın *Principia*'sı, Leibniz'in ahlak felsefesi, zihniyet konusunda da Locke. Kakma mobilyaları son derece zarıftı, ama Veitel Efraim sosyal demirbaşları arasına entelektüel mobilya ustaları dahil etmek isterdi, çünkü isim yapmış filozofları Frederick veya Catherine'in ekibine katmaya çalışan aydın despotlar gibi saray Yahudileri de yetenekli gençler arayışındaydı.

Böyle bir amaca Dessaulu Mendel'in genç dehasından daha uygun bir Yahudi çocuğu olabilir miydi? Çocuğun kambur sırtı ve skolyotik omurgası bile, kitaplarına eğilen hakiki bir âlimin işareti olarak görülebilirdi. Berlin de şöhret onu bekliyordu! *Zay gezunt en zol zayn mit mazel* (Sağlıkla git, şansın yaver olsun). Ancak oğlan evinden ve Dessau'dan ayrıldığı anda gerçekler dank etmiş. Haham Fraenkel arabayla önden giderken Moses Mendelssohn 130 kilometreyi yürümek zorunda kalmış ve en adi hanlarda kalan bir *Beteljud* gibi görünmemeye çalışmış, sarhoşlardan ve kızlardan uzak durmuş. Ve sonuçta şehrin kapılarına ulaşmış; bu kapılar Yahudilerin kontrolündeydi ve gelenleri içeri alıp almamaları tiplerini beğenip beğenmemelerine bağlıydı. *Bar mitzvah*'ını daha yeni yapmış olan küçük Moses pek çekici değildi, üstelik Yahudi olmayanların Yahudi dendiğinde dalga geçerek hayal ettikleri gibiydi, kısa boylu, esmer, kanca burunlu ve kamburdu. Eğer Avrupa'nın en ünlü Yahudisi ve Yahudi olmayanların ilk Yahudi entelektüel gözdesi kim olacak diye hayal edecek olsaydınız 14 yaşındaki Moses Mendelssohn aklınıza gelmezdi. Ayrıcalık sahibi "Himaye Altındaki Yahudiler" arasına katılması söz konusu değildi, ama yeni hahamın referansıyla gelmiş olması kapılardan geçmesi için

yeterli olmuş. O da Himaye Altındaki Yahudilerin ve şehrin yöneticilerinin izniyle Berlin'in dinsel ayın endüstrisinin sayısız asalağı arasına katılacaktı.

Moses Berlin'de soğan ve lahana kokan küçük, karanlık, çiplak bir odada kalmış ve küçük çocuklara *humaş* öğreterek kendini geçindirmiş olmalı. Evlerinde ve sokaklarda Yidişçeden başka bir şey duymayanlar bu metinler yoluyla İbraniceyle tanışıyordu. İbranicenin yeniden baskın hale gelmesi, gramerinin disiplinli bir şekilde öğrenilmesi ve şiirsel zenginliğiyle aşına olma, paradoksal bir şekilde modern Yahudi eğitiminin temellerinden biri haline gelecekti. Ama genç Mendelssohn'un önünde hemen iki seçenek belirmiş olmalı: Hayatının geri kalan kısmını geleneklere bağlı olarak ve sürekli tekrarlanan metinlerin çizdiği sınırlar içerisinde geçirip Talmud konusunda kılı kırk yaran yığınla meseleye kendi küçük eleştirisini mi ekleyecekti, yoksa bunların ötesinde, meçhul bir entelektüel diyara mı adım atacaktı? Ama bu kadar cüretkâr bir sıçrayışta bulunmak için İbranicenin ötesinde Latince, Yunanca, Almanca, yeni düşüncenin ortak dili Fransızca ve tabii Hobbes, Locke, Leibniz, Newton, Montesquieu ve Shaftesbury okuyabilmek için İngilizce bilmesi lazımdı.

Moses Mendelssohn bütün bu dilleri daha çok sözlüklerin yardımıyla ve kelimeleri karşılaştırarak kendi başına öğrenmiş. Fiziksel dünyası dar olabilirdi, ama zihinsel dünyası Dessau'da hayal edemeyeceği kadar genişliyordu. Ama Moses yalnız bir kâşif değildi. 1950'lerde İbranice okulunda öğrendiğim şekliyle Yahudi Aydınlanma hareketi *Haskala*'nın romantik bakış açısıyla hem Kitab-ı Mukaddes'in yasa koyucusunun hem de ortaçağ filozofunun adının yükünü kambur sırtında taşıyan genç Moses bu yeni Yahudi zihniyetinin tek yaratıcısıydı, yalnız bir kahramandı. Halbuki Shmuel Feiner, David Ruderman, David Sorkin ve Yahudi Aydınlanmasının diğer modern tarihçilerinin gösterdiği üzere, Moses aslında, hem savunucularının hem de eleştirmenlerinin alaycı-

lıkla *chokhmot* adını verdiği modern bilgelige susuz kalmış bir kuşağın bir üyesiydi. Yeni *chokhem*'lerin bazıları Berlin Yahudilerinin küçük dünyasında (100.000 nüfuslu şehirde 2.000 kadar Yahudi vardı) kendini hissettirmeye başlıyordu. Ve Moses Mendelssohn'un akıl hocalığı görevini üstlenmişlerdi.²⁵

Chokhem'lerden biri biraz daha büyük, diğeri biraz daha genç olan ikisi, birbirlerinden olabileceği kadar farklıydılar.²⁶ Israel ben Moses Halevi Zamosc Berlin'e Güney Ukrayna'dan, coşkulu komünyon kültü Hasidizmin beşiği Galıçya'nın içlerinden gelmişti. Ancak Israel Zamosc'un tutku duyduğu alan matematik ve felsefe gibi Meymun'un klasik ilgi alanlarıydı ve kendini bu alanlara adayabilmek için Berlin'e gelmesi gerekliydi. Veitel Efraim kendi kurduğu *beit midraş* okuluna onu öğretmen olarak kabul etmişti ve Zamosc'un burada geçirdiği dönem meyvesini vermişti. Mendelssohn'un Berlin'e gelişinden iki yıl önce Zamosc, Rabbilik geleneği bilimsel akılcılığa dönüştürmek için devasa bir çaba göstererek Talmud'daki astronomi ve geometri konusunda bir eser yayımlamıştı.

Zincirin halkaları yavaş yavaş birbirine bağlanıyordu. Zengin hami hahamı görevlendirmiş, haham bilime eğilim gösteren öğretmeni ve Meymun âlimini teşvik etmişti ve bu büyümlü ortama ümit verici, zeki bir genç katılmıştı.

Moses Mendelssohn'un *chokmot*'la tanıştığı dönemde ona akıl hocalığı yapan ikinci kişi bambaşka bir sosyal âlemden gelmişti. Aaron Gumpertz, Prusya'nın batısında, Hollanda Cumhuriyeti'ne hem coğrafi hem de kültürel olarak yakın Cleves'ten gelip saray Yahudileri hanedanına dö-

²⁵ Steven M. Lowenstein, *The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family and Crisis 1770-1830*, Oxford, 1994. Bu konuda klasik bir özet için bkz. Jacob Katz, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1820*, Cambridge, MA, 1973, s. 40-78.

²⁶ David Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, New Haven, 1995.

nüşmüş bir ailenin üyesi olup kendinden zengindi. Hohenzollern hanedanı Büyük Seçmen döneminde giderek güç kazanırken Gumpertz ailesinin haksız olarak hapsedilmiş bir üyesine uğradığı haksızlığı telafi etmek için Berlin darp-hane yöneticiliğine getirilmiş. Ancak Gumpertz ailesinin bir başka önemli yönü daha vardı, o da kaçınılmaz olarak tıptı. Berlin'deki başta olmak üzere tıp-cerrahi kolejleri Yahudilere açıldı ve buradan mezun olanlar Halle veya Frankfurt an der Oder üniversitelerine devam edebiliyordu. Aaron'un amcalarından biri olan Moses Salomon Gumpertz, Frankfurt Üniversitesinden 1721'de mezun olmuş, sonra da Prag'daki Yahudi cemaatinin hekimi olmuştu.²⁷

Tevrat ile Talmud tarafından kısıtlanan Yahudi zihnini yüzyıllar boyunca genişleten şey tıp olmuştur.²⁸ Yahudi hekimlerin halifelerin ve kralların saraylarında gördüğü büyük saygı ironik bir şekilde başkalarının erişemediği gizli bilgilere bir şekilde eriştikleri varsayımını temel alıyordu, halbuki Yahudi hekimler dikkatli gözlemcilerdi, hastalıkları teşhis ederler, anatomi haritaları hazırlarlar ve hemen her zaman Yunan ve Arap seleflerinin izinde yürürlerdi. Ama Yahudi hekimler (örneğin Amsterdam'da Efraim Bueno) matematik, felsefe, astronomi ve tıbbın yanı sıra Yahudi gelenekleri açısından da bilgiliydiler. Yahudi olmayan âlimler ve hocalarla temas ettikleri Rönesans dönemi Padova'sından öğrendiklerini kendi cemaatlerine götürmüşler, klasik tıp metinlerinin İbranice tercümeleri veya optik ve sindirim sistemi gibi uzmanlık kazandıkları alanlarda (bu iki alan ezel-den beri Yahudilerin ilgi alanına girmiştir) kendi özgün katkıları yoluyla kendi kültürlerine aktarmaya başlamışlardı.

²⁷ XVIII. yüzyılın ilk yarısında beş Alman üniversitesinde eğitim alan sadece yirmi beş Yahudi vardı. Shmuel Feiner, *The Jewish Enlightenment*, Philadelphia, 2004, s. 3. Tıp eğitimi ve Gumpertz ailesi konusunda bkz. G. Freudenthal, "New Light on the Physician Aaron Salomon Gumpertz: Medicine, Science and Early Haskalah in Berlin," *Zutot: Perspectives on Jewish Culture*, 3 (2003), s. 66-77.

²⁸ John M. Efron, *Medicine and the German Jews*, New Haven, 2001.

Birçoğu özellikle saçkıranı iyileştirdiği veya kötü hemoroit vakalarını yatıştırdığı söylenen iksirler ve tılsımlar gibi kocakarı ilaçlarıyla mücadele etmekte kararlıydı. Yeni eğitim kitaplarının en güzeli ve en egzantrik olanı 1708'de Tobias Cohen tarafından Venedik'te yayımlanan *Ma'aseh Tuviyah*, yani *Tobias'ın Çalışması*'ydi.

Cohen ailesi Polonyalıydı ve Tobias'ın babası da, büyük-babası da hekimdi. Tobias tıp eğitimine 1679'da Frankfurt an der Oder'de başlamış, ama Yahudi nefretiyle karşılaşınca daha anlayışlı bir ortama sahip olan Padova Üniversitesine geçmiş. Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlıklı olarak Sefarad kökenli Akdeniz cemaatlerinde bir Aşkenaz Yahudisi olarak gezgin bir hayat süren Tobias önce Edirne'ye, sonra da İstanbul'a gitmiş ve burada, Hamon hanedanının geleneğine uygun şekilde, ardı ardına beş padişahın saray hekimliğini yaptıktan sonra hayatının sonlarına doğru Kudüs'e geçmiş, böylece Filistin'den Polonya'ya göç eden atalarının yolculuklarını tersine yaşamış. *Ma'aseh Tuviyah* kozmik unsurlardan biyolojik temellere doğru bilginin yapısı boyunca ilerleyerek Yahudi zihninin anatomisini çıkarmaya yönelik bir çabaydı. Tobias bu amaçla "teoloji"den başlayıp astronomiye geçmiş (hevesli bir Copernicus yanlısı olarak büyük ölçüde Copernicus karşıtı olan Rabbini ortodoksluğa hitap ediyordu), sonra matematik, anatomi, hijyen, cinsel hastalıklar (özellikle frengi) ve tıbbi botanikten sonra eserinin sonunda, genç Aaron Gumpertz'in tezinin de konusunu oluşturacak olan mizaçları incelemiş.

Tobias Cohen'e göre tıp ve doğa bilimleri Yahudiliğin alternatifleri değil (Cohen'in bir rahipler ailesine üye olması bu açıdan önemliydi), Yaratıcı'nın eşsizliğine ve yarattıklarının emsalsiz ustalığına olan temel inancın organik uzantılarıydı. Dolayısıyla Tobias, Gottfried Leibniz ve Christian Wolff tarafından tanımlanmadan önceki haliyle "doğal din" fikrine doğru ilerliyordu. Yüce Tanrı'nın dehasının yazılı ve sözlü yasalarda olduğu kadar doğal dünyanın akılcı araştır-

malar yoluyla belirlenip analize tabi tutulan, keşfedilebilir olgularında da gözler önüne serildiği aksiyomu hem Yahudi hem de Hıristiyan Aydınlanmasının herkesçe kabul edilen en önemli gerçeği haline gelmişti. Spinoza tanrısallığın doğayla aynı şey olduğunu ama *Deus sive Natura*'nın [*Tanrı veya Doğa*] sonraki olanlardan uzak durduğunu ve özellikle beşeri faaliyetlere kayıtsız kaldığını ilan etmişti. Christian Wolff ve Tobias Cohen ile okurları Aaron Gumpertz ve Moses Mendelssohn gibileri için yaratılışın yaratıcılığı ve kusurlarını düzeltme olasılığı, Tanrı'nın yokluğunun değil, (dönem dönem eserlerini lekeleyen kötülöklere ve felaketlere rağmen) varlığının kanıtıydı. Leibniz'in evinde altı yıldan uzun süre yaşayan öğrencisi Raphael Levi astronomi alanındaki çalışmaları ve yazdığı eserlerin asıl amacının "Yaratıcı'nın ve gökyüzünün efendisinin ihtişamını" daha iyi anlamak olduğunu söylemişti.²⁹ Levi'nin Leibnizhaus'ta bulunan, bir pusula, bir teleskop ve bir yerküre ile birlikte, ama üzerinde rahip-âlim kıyafetiyle poz verdiği çok güzel bir portresi de inanç ile bilim arasındaki zoraki olmayan bu uyuma işaret eder.

Bu durumda modern dünyada gerçek anlamda dindar olmak, her açıdan bilimsel olmak, hem hastaları iyileştiren bir hekim hem de filozof olmak demekti. Dindışı bilgi edinmek inanç kaybını gerektirmiyordu, ama saf zihinlerde yer edinmiş daha akıldışı "batıl inançlar" konusunda kuşkucu olmayı gerektiriyordu. Hakiki Yahudiliği arayanlar genelde kendilerini kadim, yeni görüşler dahil her şeye açık Yahudi ilmini yeniden tesis edenler olarak sunarlardı, ama o ilim Talmud âlimlerinin safsatalarıyla kupkuru bir çöle dönüş-

²⁹ Noah Efron, *Judaism and Science: An Historical Introduction*, Westport, 2007, s. 150; bu tablonun başka bir anlatımı için bkz. Shmuel Feiner ve Natalie Naimark-Goldberg, *Cultural Revolution in Berlin: Jews in the Age of the Enlightenment*, Oxford, 2011, s. 14. Raphael Levi'nin Rabbini Copernicus karşıtlığına saldırısı konusunda bkz. Jeremy Brown, *New Heavens and New Earth: The Jewish Reception of Copernican Thought*, New York, 2013, s. 146-67.

müştü. Fuerth hahamının oğlu Moses Steinhardt bu çöküş konusunda şöyle der: “[İlmin] en yüksek zirvesinden en derin uçurumların dibine düştük, bütün uluslar tarafından dalga geçilen bir utanç kaynağı haline geldik.” Steinhardt’ın önerdiği panzehir, “birçok not defterini insanoğlunun bilgeliğinin tamamıyla, felsefi ve ilahi, tüm bilimlerle doldurmak”tı. Steinhardt kendinden “mühendis, astronom, filozof ve Hannover hahamı” diye söz ederdi.³⁰

İlme duyulan bu yeni arzu bazen kendini şiddetli bir şekilde hissettirirdi. Doğduğu şehir olan Frankfurt’un Yahudi hastanesinin hekimlerinden biri olacak olan Asher Ansel Worms öğrenciyken doğa ve ahlak bilimlerinin tamamının İbranice terimler sözlüğünü oluşturmayı hayal edermiş. Anshel 1722’de, daha hekim olarak mezun olmadan önce, ilk tutkusu olan cebir konusunda (ikinci ilgi alanı da satrançtı) ilk modern İbranice metni yayımlamıştı. Anshel’in aşırı heyecanlı hayal gücünde cebir, geçirdiği deniz kazasından sonra çıktığı ıssız adada keşfettiği, “yerde yatan güzel bakire”ydi.³¹ O da mı bir deniz kazasından kurtulmuştu? Anshel âşık olmuştu. Anshel çok ama çok heyecanlıdır, amacına uygun şekilde yerde yatan Bayan Cebir’e hemen hayat kurtarma yöntemlerini uygulamaya koyulur. “Yuttuğu suları boşalttım, yaşam nefesi uyanana kadar bedenini yağlarla ve kokularla ovaladım.” Kendisini yeniden canlandırdığı için Anshel’e müteşekkiri olan Cebir, mutluluktan kendinden geçen kurtarıcısına gizli derinliklerini açmaya karar verir, çünkü “artık canlıların diyarında yürüyecektir.” Shmuel Feiner’in harika bir şekilde gösterdiği üzere, dünyevi bilgiye neredeyse baştan çıkarıcıymış gibi karşı konulurdu. Chelm hahamı Şlomo kalbinin “bilgeliğin keyfini” nasıl arzuladığını, “doğa bilimine ve ötesinde yatanlara serçeparmağıyla hafifçe dokunduğunu” yazdıktan sonra kendine gelip Tevrat’a dönmüş ve yasak tezhip örnek-

³⁰ Feiner, *Jewish Enlightenment*, s. 22.

³¹ *A.g.e.*, s. 29-30.

riyle tanışma zevkini "ikinci plana" itmiş.³² Ancak bazen tıbbi başvurma neredeyse farkına varılmaksızın tehlikeli bilgilere kapıları açıyordu. Aşkenaz âleminin büyük Rabbinik otoritesi Haham Jacob Emden, Amsterdam'da iş alanında zarara uğrayınca biraz olsun neşelenmek için bardak bardak çay içmeye başlamış. Sonu gelmez bu tanen ve kafein saldırısı sonucunda idrar yolları isyan etmiş. "Kanım suya döndü, idrarım çeşme gibi akıyordu ve neredeyse dakika başı idrara çıkmak zorunda kaldığım için edep yerlerimde şiddetli ağrılar baş gösterdi... idrara çıkmak zorunda kalmadan neredeyse bir adım atamıyordum."³³ Sorulara cevap vermek için sabırla düşünmesi gereken bir haham için iyi bir durum değildi bu. Dua dahil her türlü çözüme başvurup yine de sonuç elde edemeyen zavallı Haham Jacob "Dr Buntekel adlı biri tarafından yazılmış yabancı bir tıp kitabına" başvurmuş. Haham Jacob böyle demiş, ama Hollandalı hekim Cornelis Bontekoe aslında çok çeşitli hastalıkların çözümü olarak çay içmeyi öneriyordu. Her halükârda, Emden yabancı bilgeliğe adım attığı anda içinde bir şeyler kıpır kıpır etmiş ve endişe içinde kendini korumak isterken birdenbire modern ve kadim bilginin her türlüşüne müthiş bir açlık hissetmiş. "Yahudi olmayan edebiyat konusunda tamamıyla cahildim, ama başka ulusların dünyevi meseleleri, dinsel inançları, ahlakları, karakterleri ve tarihleri gibi dinsel edebiyatımızın hiçbir bilgi sunmadığı konulara daima ilgi duymuşumdur." Emden en azından kuşkucuların zihniyetlerinin temeli konusunda bilgi sahibi olduğu takdirde onlarla mücadele etmek için daha donanımlı hale geleceğini düşünmüş. Özel öğretmenlerin ücretini karşılayacak durumu olmadığından, Hristiyan bir hizmetkârından Almanca alfabe

³² A.g.e., s. 18.

³³ Jacob Emden, *Megilat Sefer: The Autobiography of Rabbi Jacob Emden* (1697-1776), çev. S. B. Leperer ve M. H. Wise, Baltimore, 2011, s. 177. Emden ve tensel günahlar konusunda bkz., Shmuel Feiner, *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*, çev. Chaya Naor, Philadelphia, 2010, s. 51-4.

konusunda yardım istemiş, oradan kelimelere, cümlelere ve kitaplara geçmiş. Sonra da Hollandaca ve Latinceye geçmiş, böylece yeni bir anlayış kazanmış (çünkü belli ki o noktada Yaratılış kitabı yetersiz gelmişti):

Yeryüzünün oluşumu onların kitaplarına göre gezegenlerin hareketi sonucunda olmuştur. Bizim metinlerimizde de böyle bir şeyden söz edilir ama tasviri kısacıktır. Doğa konusunda, minerallerin özellikleri ve bitkilerle otların kendilerine özgü nitelikleri konusunda bilgi sahibi olmak istiyordum. Ama en önemlisi, Tıp [ve de] kralların sorunları ile savaşlar ve diğer tarihi olaylar hakkında bir şeyler öğrenmek istiyordum. Yeni coğrafi keşifleri, okyanusları, nehirleri, çölleri ve başka ulusların zanaatlarını ve sanatlarını öğrenmek istiyordum.³⁴

Emden'in dünyevi bilgilere duyduğu arzu taktik amaçlıydı, Tevrat'ın etrafını çevreleyen duvarı güçlendirmeye yönelikti. Otobiyografisinde, modern bilgiler konusundaki açlığını tarif eder etmez, "bu konuların hiçbirini ayrıntılı bir şekilde incelemedim," diye ekler. Ama geniş kapsamlı, genel, belirli amaçlarla kullanılabilecek bilgileri öğrenmeyi hedeflemesine rağmen, Samson'un bilmecesine atıfta bulunarak "gerçi bazen güçlüden tatlı elde ettim ve içinde bulduğum balı elime sürdüm" demekten kendini alamaz.

Yeni bilgi arayışı, ruhu bu kadar çatışma içinde olmayanlar için kendinde bir amaç haline gelmiş. Bilgelik elde etmek iki türlü uzlaşmaya zemin hazırlayabilirdi: Bu hem bilimle Yahudilik arasında olabilirdi hem de Yahudilerle Yahudi olmayanlar, ortak bilgileri temelinde âlimler olarak birbirleriyle konuşmaya başlayabilirdi. Moses Mendelssohn'un akıl hocası Aaron Gumpertz'e de böyle olmuştu.³⁵ Aaron başlan-

³⁴ A.g.e., s. 179.

³⁵ David Sorkin, *Berlin Haskalah and German Religious Thought: Orphans of Knowledge*, Londra, 2000; aynı yaza, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna*, Princeton, 2009.

gıçta tabii ki anne babasını memnun etmeye çalışmıştı. Annesi onun haham olmasını hayal edermiş, dolayısıyla Aaron, Israel Zamosc ile David Fraenkel'in *yeşiva*'sında eğitim almış. Öte yandan babası onun hekim olmasını istermiş, onun için Aaron Frankfurt an der Oder Üniversitesine girmiş ve 1751'de, 28 yaşındayken mezun olmuş. Böylece Prusya'nın ilk kalifiye Yahudi hekimi olmuş. Ama Gumpertz'in hayatta en çok istediği şey, Spinoza'dan beri Yahudi olmayanların ciddiye aldığı ilk Yahudi olmaktı. Hem doğal dinin akılcı teolojisi (Leibniz ile öğrencisi Christian Wolff'un eserleri) hem de, ne olur ne olmaz diye, kendilerini Isaac Newton'ın müritleri olarak tanıtan rakiplerinin düşünceleri konusunda çok şey okumuştı. Almancayı ve Fransızca'yı (Fransızca Büyük Frederick'in Potsdam'da bir araya getirdiği aydınların ortak diliydi) çok iyi konuşurmuş. Önemli insanların kapılarını çalacak kadar da kendine güvenirmiş. 1745'te kralın maaşlı aydınlarından biri olan kraliyet kütüphanecisi ve en ünlüsü *Lettres Juives* (Yahudi Mektupları) olmak üzere felsefi romanların verimli ve (nedense) popüler yazarı d'Argens Markisi'ne başvurmuş.

Gumpertz'in kendini markiye sekreter veya kâtip veya işine ne yararsa o olarak sunacak derecede kendine güvenmesine neden olan şey, d'Argens'in kitabının konusu olmalıydı. D'Argens'in kitabının başlığındaki Yahudiler – Karaim sapkınlığına kendini kaptırmak üzere olan haham, Livornolu tüccar, gezgin– hayal gücünün ürünleriydi, hepsine kulağa egzotik gelen isimler vermişti ve hiçbiri edebî icatlar olmanın ötesine geçememişti. Avrupalıların kendi kültürlerinin tuhaflıklarını ve adaletsizliklerini düşünmelerini sağlamak için masum egzotik ulusların şaşkınlığına veya tiksintisine başvurma şeklindeki tersine sömürgeci numaranın öncüsü, İran Mektupları'nda bir sahte Yahudiye yer veren Montesquieu'ydü. D'Argens Yahudilerle edebî bir alışverişte bulunmanın, tam da klişeler ters düştüğü için rağbet göreceğini biliyordu. Dolayısıyla bir Yahudi numu-

nesinin evine kadar gelmiş olması ona ilginç gelmiş olmalıdır; gerçi sarıksız ve kaftansızdı ve modaya uygun şekilde pudralı peruk takıyordu, dolayısıyla her açıdan uygar bir insandı, bu da insanın bu gibi konularda önyargılı olması gerektiğini gösteriyordu. Gumpertz çok sevimli ama tuhaf biriydi. Ezbere ilmi hal okuyan bir papağan gibi sergilenebilirdi.

Ancak Gumpertz o kadar ciddi, hatta o kadar faydalıydı ki iki yıl sonra d'Argens onu Kraliyet Bilim Akademisi'nin Başkan-Müdürü Pierre-Louis Maupertuis'yle tanıştırmış; Fransız olan Maupertuis matematikçiydi, edebiyatçiydi ve Newton'ın fiziğinin şevkli bir destekçisiydi. Leibniz'in belirlediği, bunun tüm olası dünyaların en iyisi olması gerektiğine dair ortodoks görüş (doğanın iyi niyetli yaratıcı Tanrı'sından başka ne beklenirdi ki?) karşısında öfke duyan Maupertuis hayatının büyük kısmını bu görüşün sığ kayıtsızlığına homurdanarak ve saldırarak geçirmiş; Maupertuis'nin bu kahramanca asabiliği, 1750'lerde kralın çağrısı üzerine Berlin'e gelen Voltaire'e de bulaşmış olmalıdır. Maupertuis, eyleme geçilmesi gerektiğine inanan bir biliminsanıydı. Fizik yasaları temelinde dünyanın mükemmel bir küre olmayıp kutuplarda biraz basık olduğunu öne süren Newton'ın haklı olduğunu göstermek için Laponya'ya gitmiş ve kendisine aldırış etmeyen rengeyiklerinin arasında ölçü çubuklarını çıkarıp savını kanıtlayana kadar ölçüm yapmış. Fevri Kral Frederick gibi Maupertuis de edebi dalkavukluklarla kolayca kandırılacak biri değildi. Ancak yine kral gibi o bazı Yahudilerin zeki ve dikkatli olabileceğini ve nükteli bir sohbetle hazırcevap olabileceklerini keşfetmişti ve Aaron Gumpertz de onlardan biriydi.

Aaron, Yahudi olmayanlar arasındaki bu münazaralarda ilk elden edindiği deneyimden büyük fayda görmüş. 1752'ye gelindiğinde daha 20'li yaşlarının sonlarındaydı ve anatomi konusunda dersler veren, bedeninin Tobias Cohen tarafından kapsamlı bir şekilde haritalandırılan kısımlarını anlatan bir

Yahudi hekimdi. Berlin'de âlimlerin katıldığı toplantıların demirbaşlarından biriymiş. Kuruluşunda rol aldığı Mohrenstrasse'deki Pazartesi Kulübü'nün (perşembeleri gerçekleştiren) toplantılarına katılırmış. Orada Carl Philipp Emanuel Bach, felsefeci Johann Georg Sulzer (iki metal parçasını dilinin üzerine koyup onları tükürüğüyle şarj edip neredeyse fark etmeden bataryayı icat etmişti), istatistikçi Johann Peter Süssmilch ve oyun yazarı, eleştirmen Gotthold Ephraim Lessing gibilerle beraber bağımlısı olduğu kahvesini yudumlamış.³⁶ Topluluk düşünce alışverişinde bulunurken dinler arası sınırları da aşıyorlardı: Lessing Lutherci bir rahibin oğluydu, Sulzer ise Katolikti; ama dinler arası bir sohbet ortamı sempatik ve güzel konuşan bir Yahudi olmadan olmazdı. Aslında Lessing'in 1749'da yazmaya başlayıp dört yıl sonra yayımladığı, edebi kariyerinin başlangıcı sayılan *Yahudiler* [*Die Juden*] adlı tiyatro oyununu yazarken düşündüğü Yahudi de Gumpertz'di. Bu oyun aynı zamanda kolaylıkla göz ardı edilen ama hatırlanması çok önemli olan bir olguya, yani Almanlar arasında Yahudi hayranlığına yol açmış.

Lessing, üstün zekâsının yanında edebiyat alanındaki ustalığıyla tanınıyordu. *Yahudiler* komik yaltaklık unsurları içeriyor olabilirdi (takma sakallar, sakar sarhoş hizmetkârlar), ama bir misyonu vardı. Lessing şöyle der: "Bu eser, bir Hristiyanın saygı göstermemesine imkân olmayan bir ulusun yaşadığı utanç verici zulüm konusundaki ciddi düşüncelerimin sonucudur. Bu ulustan eski zamanlarda birçok kahraman ve peygamber çıktı, ama günümüz insanları, aralarında tek bir dürüst insanın olduğundan bile şüphe duyuyorlar." Lessing etrafında gelişen cinnet halini küçümseyici bir serinkanlılıkla gözlemlerdi. Yahudileri bilirdi. *Heidereutergasse*'deki sinagogun yanı başında, *Spandauerstrasse*'de yaşarmış. Gumpertz de, himayesi altına aldığı Mendelssohn da o sinagoga giderdi.

³⁶ Hugh Barr Nisbet, *Gotthold Ephraim Lessing: His Life, Works and Thought*, Oxford, 2013, s. 157.

Yahudiler, Lessing ile Gumpertz arasındaki yakınlığın ilk meyvesiydi. Tiyatro yazarı Lessing'in başlıca amacı izleyici kitlesini ve oyunundan söz edildiğini duyan veya onu okuyan daha büyük kitlelerin önyargılarından ve Eisenmenger'in fazlasıyla etkili olan *Entdecktes Judenthum* eserinin neden olduğu zehirli iftiralarından utanmalarını sağlamaktı. Tek perdelik bir oyun olması ve çok şaşırtıcı bir olayla son bulması eleştirel etkisini daha da güçlü kılıyordu.

Kızıyla yolculuk yapmakta olan bir baron, sakallı serse- rilerden oluşan bir çetenin saldırısına uğrayıp soyulur; sal- dırganların, görünümlerinden ve kaba aksanlarından dolayı, derhal Yahudi olarak teşhis edilmesi amaçlanmıştır ve Yahu- diler Almanya'da (ve de İngiltere'de) haksız olarak hırsızlıkla ve her türlü ahlaksızlıkla nam salmıştır. Hırsızlar aslında baronun kendi hizmetkârlarıdır ve aralarında kâhyası da vardır. Baronun yardımına gelen isimsiz bir gezgin hırsız- lara saldırır ve o hengâme içinde hırsızlar takma sakalları- nı kaybederler ve kim oldukları anlaşılır. Baron kendilerini kurtaran adama o kadar büyük minnettarlık hisseder ki, za- ten ona vurulduğu anlaşılan kızının bu yakışıklı kurtarıcıy- la evlenmesini ister. Oyunun o kadar asil, o kadar yakışıklı, o kadar fedakâr kahramanı bu teklif karşısında ne kadar onurlandığını büyük bir nezaketle ifade eder, ama baronun teklifini reddeder, çünkü kendisi –ve burada izleyicilerin ne- fesi kesilir– Yahudidir! Klişeler tersine dönmüştür. Yahudi olmayanların genelde Yahudilere atfedilen ahlaksızlıklara sahip olduğu, asıl Yahudinin ise en asil ruhlu Hristiyan'dan hiçbir farkı olmadığı gösterilmiştir. Üstelik Yahudi "Gezgin" paraya kayıtsız kalarak klişelere de meydan okur. Nikâh kı- yılmayacağını anlayınca hayal kırıklığına uğrayan baron yabancıya istediği kadar para verebileceğini söyler, çünkü "zengin ve nankör olmaktansa yoksul ve minnettar olmayı tercih ederim." Yahudi onun bu isteğini yine reddeder, çün- kü "çok şükür babalarımın Tanrı'sı bana ihtiyacım olandan fazlasını verdi." Bunun üzerine baron, "Bütün Yahudiler sizin

gibi olsaydı ne kadar saygı görürlerdi," der. Yahudi de hemen cevabını yapıştırır: "Hristiyanların hepsi de size benzeseydi seilmeyi ne kadar hak ederlerdi!"

Baron'un komplimanı sorunludur aslında, çünkü tam da Lessing'in düzeltmeyi amaçladığı klişeyi istemeden pekiştirir. Pisliğin içindeki inci pisliği daha da pis gösterir. Asıl gerekli olan istisnalar olduğunu keşfedip hayret etmek değil, sıradan Yahudilerin herkes gibi kadınlar ve erkekler olduğunu kabul etmektir. Ancak yine de bir Yahudinin cesur, fedakâr ve zeki olmasını ve güzel konuşmasını imkânsız bulanlar vardı. Eleştirmen Johann David Michaelis eserin kahramanını Lessing'in duygusal hayal gücünün ürünü olarak görerek ciddiye alınmaması gerektiğini ilan etmiştir. Böyle bir kahramanın varlığı tamamıyla imkânsız değildi, bunu kabul ediyordu, ama tamamıyla ihtimal dışıydı. Lessing bunun üzerine kozunu oynamış ve böyle Yahudilerden bir yerine iki tane yaratmış. Bir Yahudi ıstırabını ve öfkesini başka bir Yahudiye, yani Lessing'in arkadaşı Gumpertz'e, yazmış ve Lessing Michaelis'in eleştirisine yazdığı hiddetli cevabın yanında bu mektubu da yayımlamış. Gumpertz'e hitaben yazılan mektubun müthiş öfkelenmiş yazarı, 24 yaşına gelmiş olan Moses Mendelssohn'du. "Ne kadar abartılı bir aşığılama!" diye yazmış Mendelssohn Gumpertz'e; "Hristiyan güruh bizi hep it-kopuk takımı olarak, insanlığın baş belası olarak gördü. Ama eğitilmiş birinden daha adil olmasını beklerdim... dürüst bir insan bir ulusun tamamında tek bir dürüst insanın olma ihtimalini reddedecek kadar küstah nasıl olabilir." Mendelssohn, kuşağının düşünürlerinin en çok önem verdiği konuyu nihai bir darbe gibi mektubunun coşku dolu sonuna saklamış: "Bizleri erdemimizden, baskı altındaki bizleri tek erdemimizden mahrum etmeyin, o, toplum dışına itilmiş bizlerin tek sığınağıdır."³⁷

³⁷ Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, Oxford, 1973, s. 41. Son zamanlarda yapılan bazı eleştirilere rağmen, Mendelssohn'u ve çalışmalarını konu alan bu geniş kapsamlı eser hâlâ son derece saygın bir eser sayılır. Mendelssohn konusunda

Bu olağanüstü hoşgörü durumunu daha genel bir fikir ve zihin değişikliğine dönüştürme gibi zor bir görevi üstlenmeye karar veren kişi bu hiddet dolu mektubun yazarı değil de hitap ettiği kişi, yani Gumpertz olmuş, ama Lessing de onunla seve seve işbirliği yapmış olmalı. Lessing *Yahudiler*'i yazdıktan sonra ama yayımlatmadan önce Hollanda'ya ve İngiltere'de yolculuk yapmış, buralarda Yahudi toplumlarına farklı yaklaşımların gösterildiğini gözlemlemiş. Amsterdam'ın, Yahudilerin Hristiyan ev sahipleriyle, XVIII. yüzyılda olabildiği ölçüde, uyum içinde yaşadıkları bir yer olduğunu görmüş (gerçi Polonyalı göçmenlerin yoksulluğundan, dilenmelerinden ve batıl inançlarından yakınanlar varmış). Ama Lessing 1753'te Londra'ya ulaştığı sıralarda tam da "Yahudi yasa tasarısı"nın yayımlanması halk arasında öyle bir cinnet haliyle karşılanmış ki Pelham hükümeti, kapsamının oldukça dar olmasına ve Parlamento'ya dilekçe veren özel kişilerin Anglikan Hristiyan olmasını gerektiren Sınama Yasası'ndan muaf olmasıyla sınırlı olmasına rağmen bu yasa tasarısını feshetmek zorunda kalmış. Lessing Yahudilerin St Paul Katedralini satın alıp sinagoga dönüştüreceklerine dair, paranoya düzeyindeki inanılmaz söylentileri duymuş ve İngiltere'nin bir sünnetçinin bıçağı altına yatırıldığı grotesk karikatürleri görmüş.

1753'te Lessing ile Gumpertz (ama asıl önyak olan Gumpertz'di) sadece servetlerinden (örneğin saray Yahudileri) veya kültürleriyle öne çıkmalarından dolayı "layık" olarak seçilmiş Yahudilere değil, Yahudi halkının tamamına tam toplumsal hakların tanınması için bir öneri hazırla-

son zamanlarda da kayda değer çalışmalar yayımlanmıştır. Örneğin bkz. Allan Arkush, *Moses Mendelssohn and the European Enlightenment*, Albany, 1994; David Sorkin, *Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment*, Berkeley, 1996; Dominique Bourel, *Moses Mendelssohn: La naissance du judaïsme moderne*, Paris, 2004; Michah Gottlieb, *Faith and Freedom: Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought*, Oxford, 2011.

mış.³⁸ İsimsiz olarak yayımlanan bu öneri Yahudilerin itibarsızlığının doğuştan sahip oldukları bir özellik değil de, onlara zulmedenlerin dayattığı toplumsal şartlandırmanın sonucu olduğunu savunan ilk argümandı. Voltaire (Büyük Frederick'in maiyeti için aydınlar toplamak amacıyla için 1750'de kısa süreliğine Berlin'de bulunmuş) Yahudileri tahammül edebileceği insanlar arasında kattıysa da, aslında onların ıslah olmaz derece nahoş olduklarına inanırdı. Ama XVIII. yüzyıl düşünürleri arasında, Montesquieu ve İskoçyalı yazarlar Adam Ferguson ile Lord Kames gibi, kültürlerin çevrelerinin, yani sadece coğrafya ve tarih değil, kurumsal şartlandırmanın uzun vadeli etkisinin ürünü olduğuna inananlar da vardı. Yoksul düşen Yahudiler dilencilik ve hırsızlık yapmak, eski püskü giysi ticareti gibi adı kötüye çıkmış mesleklerle uğraşmak zorunda kalıyorlarsa, yani hem başkalarına yaranmak hem de kendilerini savunmak gibi pasif-agresif bir tutum sergiliyorlarsa, bunun nedeni yüzyıllar boyunca *getto*'lara sıkıştırılmış olmaları, "dürüst" ticaret ve zanaat dallarından, okullardan ve üniversitelerden, mesleklerden ve mülk sahibi olmaktan katı bir şekilde dışlanmış olmaları ve Eisenmenger'in kitaplarında tekrarlayıp durduğu, Yahudilerin çocukları öldürdüğüne dair akıl almaz yalanlardan dolayıydı; bütün bunlar doğal olarak Yahudilerin toplumsal davranışlarını deforme etmiş, elde edebilecekleri eğitimin sadece hahamların sunabildiğiyle sınırlı olmasına neden olmuştu. Mendelssohn'un kısa ve öz bir şekilde söyleyeceği gibi, "önce ellerimizi bağlıyorsunuz, sonra bizi ellerimizi kullanmamakla suçluyorsunuz." Yahudiler önyargılardan (hem kendilerinin hem de Yahudi kar-

³⁸ Gad Freudenthal, "New Light on the Physician Aaron Solomon Gumpertz: Medicine, Science and the Early Haskalah in Berlin," *Zutot: Perspectives on Jewish Culture*, 3 (2003), s. 66-77; aynı yazar, "Aaron Solomon Gumpertz, Gotthold Ephraim Lessing and the First Call for the Improvement of Civil Rights of Jews in Germany (1753)," *Association of Jewish Studies Review*, 29:2 (2005), s. 299-353.

şıtlarının önyargıları) kurtarıldığı, toplumsal ve ekonomik sınırlamalardan serbest bırakıldıkları ve eğitimleri geliştirildiği takdirde diğer yurttaşlar gibi davranacaklardı. Bu öneri yüzyılın sonlarına doğru Yahudi özgürlük hareketinin sıradan sloganı haline gelecekti, ama ilk olarak, ihtiyatlı bir isimsiz öneri şeklinde de olsa, bir kuşak öncesinde ortaya atılmıştı.

Aaron Gumpertz entelektüel açıdan Mendelssohn'un dengi veya onun kadar verimli değildi belki, ama Yahudi Aydınlanmasının maceraperest öncüsüydü ve Yahudi olmayanlar arasında kendilerine karşı daha anlayışlı olanların bu davaya ilgi göstermelerini sağlayan kişiydi. Gumpertz'in Mendelssohn'u Pazartesi Kulübü'yle tanıştırmış olması muhtemeldir, çünkü C. P. E. Bach onu tanımış ve Mendelssohn grubun haftada bir defa iki oda kiraladığı İlim Kafesi'nde de tanınmış; burada üyeler, kendi yazdıkları dahil olmak üzere gazete ve dergiler okur, tarot kâğıtları içeren yetmiş sekiz kâğıtlık destelerle *taroc* adlı eski bir kâğıt oyunu oynarmış. Bu oyunlarda tartışmalar eksik olmazmış. Gumpertz çok eğlendiği bir oyunda, "Harika," demiş, "üç matematikçi var ama hiçbirini yirmi bire kadar sayamıyor." Kafe kültürünün diğer değişmez unsuru satranç bu dönemde popülerlik kazanmıştı ve bazı satranç ustaları çeşitli alanlarda büyük bilgi sahibi olan hekim Asher Anshel Worms'un yazdığı ilk modern rehberden faydalanırdı. Bir bilardo masası kurulmuş ve oyuncuların toplanan mütevazı ücretler odaların kiralılarının karşılanmasına katkıda bulunurmuş. Kahve stokları hiç tükenmez, ayrıca ayda bir konferanslar düzenlenir, ciddi meseleler aydınlara hafif bir eğlencesi şeklinde sunulurmuş. Mayıs 1755'te yayımcı Friedrich Nicolai İsviçreli büyük matematikçi Leonard Euler'in bilardo konusunda, "Yatay bir düzlemde iki topun hareketi üzerine" başlıklı konferansını dinlediğini aktarır. Enfiye çekilir, pipo içilir ve devasa miktarda kahve içilirmiş; hahamların kahvenin koşer olduğunu ilan etmesinden (ve kendilerinin de ciddi şekilde bağımlısı

haline gelmesinden) ve de Şabat günü Yahudi olmayan biri tarafından ısıtıldığında tüketilebileceğini belirtmelerinden dolayı en çok kahveyi de Yahudiler içermiş.³⁹

Dessaulu küçük Moses Mendelssohn işte bu baş döndürücü gruba katılmış. Beraber kahve içtiği insanlar onun o kibar cazibesine (hiç de Yahudi gibi durmuyor, diye fısıldaşırlarmış), daima neşeyle ifade ettiği, bütün şüpheleri silip atan dürüstlüğüne, kendi kendiyile mülayim bir şekilde dalga geçmesine (bu, bir Yahudiye daha uygundu), kültürünün inanılmaz kapsamına, bu kadar dili kendi kendine bu kadar iyi öğrenmiş olmasına, düşüncelerinin netliğine ve de kimsenin tam olarak parmak basamadığı, ama o dönemin aydınlarının ve düşünürlerinin kutsal kâseyi arar gibi aradığı o apaçık efendiliğine hayran kalmışlar. Kendinden sadece “*ein Mensch*” diye söz edermiş, ama nasıl bir *Mensch*! Lessing, Friedrich Nicolai ve Gumpertz ile birlikte benzer zihniyetlere sahip bir dörtlü oluşturmuşlar; Gumpertz-Lessing tarafından yazılan öneriye rağmen, hoşgörüyü teşvik etme amaçlı bir kampanyaya girişmeye gerek görmeden, hoşgörüyü doğrudan yaşamışlar. Yahudilerden uzak duran ve zaten hayatlarında tek bir Yahudiyle karşılaşmamış olan Fransız felsefecilerin tersine, *Kaffee, Kuhen und Kant* [Kahve, Pasta ve Kant] daima karışık bir dernekti (Königsberg’de Mendelssohn’un kazandığı bir makale yarışmasında ikinciliği kazanmak gibi onur kırıcı bir duruma düşen Yahudi öğrencileri de derneğe kabul etmişlerdi).

1750’lerde Moses Mendelssohn’un yazıları Almanca olarak yayımlanmaya başladığında, genç adam ilgi odağı haline gelmiş ve edebiyat alanında ün salmış. Ancak edebiyatla ve yayımladığı *Philosophische Gespräche*’yle [Felsefi Sohbetler] geçimini sağlamasına imkân yoktu. Berlin’de on yıl kadar yaşadktan sonra, Büyük Frederick’in Prusyalı en-

³⁹ Robert Liberles, *Jews Welcome Coffee: Tradition and Innovation in Early Modern Germany*, Waltham, MA, 2012.

* (Yid.) Dürüst, onurlu insan –çn.

vanterine eklemeye can attığı girişimcilerden Yahudi ipek üreticisi Isaac Bernhard'ın yanında muhasebeci olarak çalışmış. Mendelssohn aynı zamanda Bernhard'ın çocuklarına ders vermiş ve adaşı Musa İbn Meymun'un yaptığına benzer şekilde, Tanrı'nın onun için planladığı hedefi yerine getirmeye, yani zihnini mükemmelleştirmenin mutluluğunu yaşayamaya hiçbir şekilde zamanı olmadığı için sürekli olarak sinirlenip söylenirmiş. Ancak Latince ve Fransızca başta olmak üzere dil öğreniminde, inanılmaz bir gelişme gösteriyormuş ve dörtlünün diğer üç üyesi onu dillerini daha da geliştirmek için Fransızcadan Almancaya tercümeler yapmaya teşvik etmiş. Jean-Jacques Rousseau'nun İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı eseri böyle bir çalışma için anlamlı bir deneme teşkil etmiştir, çünkü Mendelssohn'un kendi apaçık bir şekilde "*honnête homme*" [dürüst bir insan] idi. Mendelssohn 1770'lerde yaptırdığı bir portre için poz verirken, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde "İyi ve Erdemli bir İnsan"ın sade, biraz kaba kumaştan, kahverengi kıyafetini giymiş; Benjamin Franklin ve Rousseau gibi o da bu kıyafetiyle tanınır olmuş. Dolayısıyla Mendelssohn Kurnaz Yahudi değil, İyi Yahudi haline gelmiş. Diğer ikisi gibi Mendelssohn da, dinsel inancıyla felsefi entelektüelliği kendisini küçümseyenlerin imkânsız veya ikiyüzlü saydığı bir düzeyde, samimiyetle uzlaştırmayı başardığı için gösteriş amaçlı davranışların panzehiri olarak görülür olmuş.

Bundan dolayı da çelişkili bir şekilde, inancı akılcılıktan ayırmakla hatalı olarak suçlandığına inandığı diğer Yahudiyi, yani Baruch Spinoza'yı sürekli olarak incelemiş. Özellikle dostları Moses'in, kendi için Yahudi filozof misyonunu öngören, ama sonunda bu misyonun bir tezat olduğu sonucuna varan "günahkâr Yahudi"yle özdeşleştirdiğinin farkındaydılar. Gotthold Lessing Mendelssohn'u "ikinci bir Spinoza, [Spinoza'nın] hataları dışında tıpkı o" olarak nitelediği zaman arkadaşının kendiyile ilgili düşüncelerini methetmek is-

temiştir.⁴¹ Mendelssohn Spinoza ve eski zamanlardan kalma korkunç lanetlemelerle dolu, zalim aforoz kararı hakkında bilgi sahibi oldukça ve onu Lahey yakınlarındaki tavan arasında yalnız başına hayal ettikçe onu daha çok okumak ve ölümünden sonra bile olsa geri getirmek ve gerçek bir Yahudi olarak geri kazanmak istemiş. Bazı önemli konularda aynı fikirde olmalarına imkân yoktu. Moses yasaların dağda ilk adaşına verildiğine azimle inanmaya devam etmiş ve Mısır'dan Çıkış'ın tarihsel bir olay olmayabileceğinden hiçbir zaman şüphelenmemiş. Ama Spinoza'nın yasanın verilişinin o zaman ve yer bağlamında kavranması gerektiğine ve yerinden olmuş, idaresi zor bir ulusun yönetilmesine yönelik olduğuna dair beyanını kesinlikle dehşet verici veya Yahudiliğe yakışmaz olarak görmezdi. Ancak Spinoza'nın tersine, o yasanın tarihselliğinin şartlar değiştiğinde o yasanın gereksiz hale gelmesine neden olmadığına inanırdı. Mendelssohn ayrıca Sina dağındaki dramatik vahiy sahnesini o kadar önemli görmezdi, çünkü yasaların, daha doğrusu ayrıntılarının ardındaki toplumsal ahlakın, tek bir ulusun faydalanması için verildiğine inanmanın anlamsız olduğu konusunda *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*'nin yazarıyla aynı düşüncedeydi. Bu açıdan, yasanın verilişinin kaderinden ayırt edilmesi gerekliydi: Biri tikeldi, diğeri evrenseldi. Mendelssohn İsrail'in insanlığın tamamı için hedeflenmiş bir ahlak sisteminin tek sahibi değil, emanetçisi olması gerektiğine inanırdı. Vahiyler ayrıydı, ama akıl onları birleştirebilirdi, asıl mesele buydu.

Mendelssohn'un yeniden Yahudileştirdiği Spinoza, onun başarmak istediği birçok şeyin mihenk taşı haline gelmişti. Mendelssohn, Yahudiliğin sürekli kendini savunmasından rahatsızdı, Tevrat'ın etrafında dikilen Talmud "çitleri" çok

⁴¹ Mendelssohn'un Spinoza'yı "yeniden Yahudileştirmesi" konusunda bkz. Adam Sutcliffe, "Quarreling over Spinoza: Moses Mendelssohn and the Fashioning of Jewish Philosophical Heroism," Ross Brann ve Adam Sutcliffe (ed.), *Renewing the Past, Reconfiguring Jewish Culture: From al-Andalus to the Haskalah* (Philadelphia, 2004) içinde.

abartılıydı. Mendelssohn Talmud'u reddetmiyordu elbet, ama yasaların ahlaki temeli doğru dürüst anlaşıldığı takdirde "çitlere" gerek olmayacağına, hatta Yahudiler ile Hristiyanları bir araya getirebilecek bir şey olması gerektiğine inanıyordu (Günümüzde yaşasaydı "Yahudi-Hristiyan geleneği" klişesine karşı çıkmazdı). Mendelssohn ayrıca Tanrı'nın evrenin nedsiz yaratıcısı olduğu fikrinin, alegorik olarak yorumlandığı takdirde Kitab-ı Mukaddes'teki yaratılışın anlatımıyla tutarsız olması için hiçbir neden görmüyordu. Ancak Mendelssohn, Spinoza ile deistlerin tersine, Tanrı'nın dünyadaki varlığının sona erdiğine inanmıyordu; tam tersine, Leibniz ve Wolff'un izinden giderek, bir tomurcuğun açmasından güneşin batışına kadar doğanın bütün gündelik olaylarında Tanrı'nın varlığının görülebileceğini varsayıyordu. Her zamanki Yahudi vaazlarının ve sinagog litürjisinin büyük kısmının tersine, Mendelssohn'un Yahudi Tanrı'sı, bireysel olsun veya kocaman şehirler veya imparatorluklar halinde olsun, hata yapanları cezalandırmaya daima hazır, idam cezaları dağıtan bir yargıç değildi, Mendelssohn'un Yehova'sı XVIII. yüzyıla yaraşır bir şekilde daima güler yüzlüydü. Yarattığı dünya zevk ve mutluluk vermeye yönelik olduğuna ve uyguladığı düzeltmeler daha çok ilahi bir bahçıvanın, yeni çiçeklerin açması için dönemsel budamalarını ve ot temizlemelerini andırdığına göre, nasıl başka türlü olabilirdi ki?

Mendelssohn'un 1758'de kurduğu (kısa ömürlü) haftalık İbranice dergi *Kohelet Musar* (*Ahlak Vaizi*), ilk *kohelet*, yani Vaiz kitabının Öğretmeni'nin sorgulayıcı tarzını yankılaması dışında bile bile adına ters düşüyordu. Ama o bilgelik kitabına insanın durumu konusunda gizemli bir kasvet hâkimken, Mendelssohn'un öğretileri dünyevi hayattan alınan zevki temel alıyordu ve Mendelssohn Tanrı'nın insanın bu zevki almasını istediğini varsayıyordu.⁴² Hele doğal dünya-

⁴² Jonathan Karp, "The Aesthetic Difference: Moses Mendelssohn's *Kohelet Musar* and the Inception of the Berlin Haskalah," Brann ve Sutcliffe (ed.) içinde, s. 93-115.

nın güzelliğine gelince, Mendelssohn onu Ortaçağ İspanyası'nın şairlerinden beri Yahudi geleneğinde çok görülmemiş bir coşkuyla yüceltiyordu. Judah Halevi'nin felsefi *Kuzari*'si ve şiirinin bir kısmı, ilmi araştırmaların konusu olarak geri gelmişti ve Mendelssohn haklı olarak, ortaçağ kuşaklarının son derece dinamik ve esnek bir İbraniceden yararlandığına, bu dilin Kitab-ı Mukaddes yazarlarının da aracı olduğuna, ama sonu gelmez tefsirlerle dolu yüzyıllarda giderek kurduğuna inanıyordu. Dolayısıyla Mendelssohn hayatın zevklerini yeniden canlandırmaya çalışırken, bu düşüncesine İbranicenin de ozanların görkemine dönebileceğine ve bir kez daha hem metafiziksel aydınlanmaların hem de dünyevi şiirlerin aracına dönüşebileceğine dair inancı eşlik ediyordu.

Yahudi Tanrı'sının yüce bir mimar olduğu sıklıkla söylenirdi, bazen de ilk sanatçı olarak tanımlanırdı, ama bu doğruysa o zaman faaliyet gösterdiği alan peyzaj mimarisiydi ve başyapıtı da doğal dünyanın ihtişamıydı. Aslında Tanrı gerçekten de bir bahçıvandı ve Mendelssohn dostu, yayımcı Nicolai'nin bahçesinde gezdiğinde veya Itzig ile Efraim'in bahçelerinin kumlu yollarında yürümenin tadını çıkardığında, doğal dünyanın zevkini çıkarmanın insanın dikkatini Tevrat'ın ebedi öğretilerinden almayacağından, tam tersine insanı yaratılışın yüce gizmine daha da yaklaştırabileceğinden emin hale geliyordu.

Mendelssohn Yahudilere mutlu olma izni veriyordu. *Kohelet Musar*'ın yayın yönetmeni olarak dergisine yazılmış kurmaca bir mektuba cevabı şöyleydi: "Yetişkinliğe adım attığımdan beri kalbimde sevinç yer veriyorum. Akşamüzeri sevinç içindeyim, güneş doğduğunda da şarkı söylüyorum... dostlarıma sesleniyorum ve onlarla birlikte baharatlı şarap ve nar suyu içiyoruz... üzüm bağlarında uyanıyoruz, köylerde konaklıyoruz. Sevinç bağışsakarımızda su, kemiklerimizin üzerinden yağ gibi akıyor."⁴³ Mendelssohn *Kohelet Mustar*'ın

⁴³ Edward Breuer ve David Sorkin, "Moses Mendelssohn's First Hebrew Publication: An Annotated Translation of *Kohelet Mussar*," *Leo Baeck Institute Yearbook*, 48:1 (2003), s. 3-23.

bir sayısında, baharın ilk tomurcukları görüldüğünde bir kutsama okuma zorunluluğu üzerine coşkuyla şöyle yazmış: “Kırlardaki tomurcuklar ve çiçekler onları gören herkese sevinç ve masum bir zevk veriyor. Gözler, bu kadar güzellik karşısında gördüklerine doyamıyor. İnsan çiçeklere baktığı sürece ruhu onların iyiliğiyle tatmin olacak ve kalbinde duyduğu bu sevinçten asla pişman olmayacaktır. Yüzü yağlıymış gibi ışıdayacaktır. İnsan sıra sıra kokulu çiçeklerin arasında gidip gelirken ruhu güç kazanacak, gözleri Tanrı’nın onun için yarattığı iyiliği ve lütfu görecektir.”⁴⁴

1761 yılının ilkbaharında Mendelssohn’un kendi bir çiçek gibi açmış. Hamburg’dan Lessing’e yazdığında tiyatroya gidip âlimlerle tanıştığını anlatmış, sonra da mahcup bir edayla bir itirafta bulunmuş: “Bu sana tuhaf görünecektir kesin, ama 30 yaşında birine âşık olmak gibi delice bir şey geldi başıma. Gülüyor musun? Gül tabii, ama sen 30 yaşına geldiğinde senin de başına gelebilir.”⁴⁵ Yarı espriyle, yarı tepeden bakan bir büyüklük edasıyla karışık, acemi bir şekilde âşık olduğu kişi için, “çok güzel değil, hele kültürlü hiç değil, ama yiğit sevgilisi onun etkisinde kaldı ve onunla mutluluk içinde yaşayacağına inanıyor,” demiş. Mendelssohn mektubunda Fromet Guggenheim’in *Bauernmarkt*’in efsanevi efendisi, saray Yahudilerinin ilki ve en büyüğü Samuel Oppenheimer’in torunun torunu olduğunu söylememiş. Ancak Oppenheimer’in gözden düşüp ölümünden sonra servetinden geriye kalanlar başkasına gitmişti, dolayısıyla Fromet’in çok mütevazı bir çeyizi vardı. Ancak yine de aşk üzerine kurulu bir evlilikti. Mendelssohn Hamburg’dan ayrıldıktan sonra ona yazdığı aşk mektubunda şöyle demiş: “Senden koparmayı başardığım öpücükler bile acıyla karışık, çünkü ayrılığımızın yaklaşıyor olması kalbimi burktu ve herhangi bir şeyden zevk almama engel oldu.”⁴⁶

⁴⁴ Gottlieb, s. 15.

⁴⁵ Altmann, s. 92.

A.g.e., s. 93.

Moses, Fromet'ten ayrıken ona haftada iki defa yazarmış ve ertesi yıl Hamburg'da gerçekleşen nikâhlarından önce bile Lessing'e coşku dolu nişanlısını edilgen ve sorumluluk sahibi bir eşten ziyade ortağı olarak düşündüğünü söylemiş. "Sadece mutluluğumu ve hayatımı değil, fikirlerimi de paylaşmasını isterim." Felsefi konularda onun hocalığını yapmaya başlamış ve ipek şirketi için yolculuklara çıktığında da "kendi deneyimimden bildiğim üzere ders vermeye asla hayır demeyen" "Herr Doktor"un (Gumpertz) ona eğitim vermeye devam etmesini sağlamış. Karısı Shaftesbury ve Locke gibi her zamanki isimlerden de faydalanmış. Mendelssohn koca ve baba rolünü çok sevmiş ve 11 aylık kızları Sarah öldüğünde çok acı çekmiş, *Jahrzeit* anma törenini ve kaybının verdiği acıyı hiçbir zaman unutmamış. İyi bir yurttaş haline gelirken üstüne başına biraz daha dikkat eder olmuş, ama gösterişli modalardan uzak durmuş; ancak hahamların uyarılarına meydan okuyarak çağdaş bir peruk (*Stutzperrucke*) takmış ve sakalını küçültüp top sakal yapmış.

Fromet ile Moses daha sonraki yıllardan birinde (muhtemelen 1774'te) sinagoglarına bir *parohet*, yani Ahit Sandığı için bir perde sunmuş; perde âdet olduğu üzere Fromet'in gelinliğinden yapılmış, dolayısıyla beyaz ipekli kumaşı, şebboylar, fulyalar, laleler, misk çiçekleri, şakayıklar, karanfiller, papatyalar, hatmi ve inciçiçekleri gibi ilkbahar çiçekleriyle işlenmişti. Fromet ile Moses'in isimleri de altın ipliklerle eşit boyutlarda, yan yana işlenmiş. Ahit Sandığı'nın kapıları Yasa'nın okunması için her açıldığında Hamburglu Yahudilerin gözleri dolup taşan o çiçeklerle bayram edermiş.

1763'te, Yedi Yıl Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, Mendelssohn Hohenzollern hâkimiyetindeki Berlin'de hem Yahudiler hem de Hristiyanlar arasında ün salmıştı ve kralın yazdığı kısa bir şiir kitabının eleştirisini yapacak kadar kendine güveniyordu (veya pervasızdı), çünkü böyle bir görev onun için zehirli bir hançer anlamına da gelebilirdi. Mendelssohn en ufak bir olumsuz eleştiride bulunmadan şiirleri hafiften

methetmiş, sonra da kralın şiirlerini Fransızca yazmayı seçerken anadili olan Almancayı krallara yaraşır bir armağandan mahrum bıraktığını söyleyerek kalite meselesinden yan çizmiş. Berlinli Yahudiler savaş boyunca tutkuyla vatanlarına sadık kalmışlar ve Mendelssohn ile diğerleri sinagogda okunmak üzere kralın sağlığı ve zafer kazanması için dualar yazmış. Mendelssohn nihayet Himaye Altında Yahudi statüsüyle ve daimi ikamet hakkıyla ödüllendirilmiş, ancak bu haklar karısına ve çocuklarına verilmemiş. Ancak d'Argens'in önerisiyle ve üyelerin büyük çoğunluğunun oylarıyla Kraliyet Akademisi'ne üye seçildiğinde kral "Yahudi Moses"ın üyeliğini veto etmiş.

Mendelssohn'un ruhun ölümsüzlüğü üzerine, Sokrates'in XVIII. yüzyıla uyarlanmış versiyonuyla Platoncu bir diyalog şeklinde yazdığı *Phaedon* adlı inceleme yazısı 1767'de beklenmedik bir şekilde büyük rağbet görmüş ve birkaç hafta içerisinde üç bin adet satmış, dört Almanca baskısı yapılmış ve başka birçok dile tercüme edilmiş. Zarif bir dille yazılmış olan eser Mendelssohn'un denediği neredeyse bütün edebi ve felsefi türlerde sergilediği inanılmaz ustalığı gösterir. 1760'ların sonuna gelindiğinde neredeyse imkânsız başarmıştı: Bir yandan Yahudiliğe sadık kalıp Kitab-ı Mukaddes üzerinde ilmi araştırmalar yürütürken, bir yandan en basitinden en karmaşık doğal biçimlere ve insana kadar "Büyük Varlık Zinciri," ahlakbilimi ile matematik arasındaki bağıntılar, estetiğin vazgeçilmezliği gibi o dönemin en zorlu konularında gelişen evrensel tartışmalara tam katılım göstermiş, bir yandan da Mezmurlar ve Vaiz kitabını konu alan yorumların yeni Alman tercümelerini yapmıştı.

Mendelssohn'un bu ünü onu, Yahudileri Hristiyanlığa çekmeye çalışan fırsatçılar için bir hedef haline getirmiş ve en azımlilerinden olan İsviçreli teolog Johann Caspar Lavater 1769'da onun için entelektüel bir tuzak planlamış. Kişiliğin yüz hatlarından anlaşılabileceğini savunan "bilimsel" fizyonominin mucidi olan Lavater, Cenevreli bilimsanı-felsefeci

Charles Bonnet'nin tuhaf çalışmalarına ilgi duyardı. Bonnet, iki beynin anatomik varlığını keşfettiğini iddia ediyordu (ona göre biri ruhu, diğeri bedeni yönetir). Bonnet aynı zamanda hafızanın ebedileştirilmesi anlamına gelen hakiki ölümsüzlük sırf akıl yoluyla kavranamayacağına göre Yaratıcı'nın Kurtarıcı'yı ölümsüzlüğü vahiy yoluyla ilan etmekle görevlendirdiğini savunurdu. Lavater de Hristiyanlığın inkâr edilemez "bilimsel" bir hakikati olduğuna inandığı bu tezi heyecanla Almancaya tercüme etmiş ve onu yayımlarken Mendelssohn'a adayarak onu bu argümanı çürütmeye davet etmiş. Kitabı Mendelssohn'a ithaf etmiş olması bir kompliman gibi gözükse de değildi, çünkü Lavater, Mendelssohn Bonnet'nin tezini çürütmeyi başaramadığı takdirde, "ihtiyat, hakikat sevgisi ve dürüstlüğün gerektirdiği şekilde davranmalı, Sokrates bu tezi okuyup inkâr edilemez olduğunu görseydi yapacaklarını yapmalı, yani hakiki Kiliseye geçmelisiniz," demiş.⁴⁷

Bu küçük, karmaşık akıl oyununun sonucu ciddi olabilirdi ve Moses Mendelssohn da, Lessing'den Gumpertz'e kadar bütün dostları da bunu biliyordu ve Lavater'in taktiklerinden rahatsız olmuşlardı. Birbirinin aynı olmasalar da ortak olan inanışlara dayalı topluluklarıyla yaptıkları modern deneyin temelinde bu ilke yatıyordu. Katolik olsun, Protestan olsun, Hristiyan İbranice âlimlerinin, yüzyıllardır Yahudilere gösterdiği anlayışın ardında er ya da geç onları İsa'nın İncil'ini kabul ettirme umudu vardı. Böyle bir sonuç elde etmek Lessing'i mutlu ederdi belki, ama Mendelssohn ile Gumpertz'i dostları arasında saymak onun için gurur meselesiydi ve bunun için hiçbirinin inancından vazgeçmesine gerek yoktu. Kendisine ve aydın Yahudilerle Hristiyanlara göre insanın katettiği ilerlemenin hedefi, ortak bir toplum içerisinde bir arada varolan farklı inançların birbiriyle uyumla hale gelmesiydi. Amaç zoraki benzerlikler yoluyla Yahudileri Hristiyanların arasına dahil etmek gibi bir küstahlık değildi. Ya-

⁴⁷ A.g.e., s. 209.

hudiler için tam yurttaşlığın Hristiyanlığa geçişlerine bağlı olması ilkesinden vazgeçmek, modern Batı çoğulculuğuna zemin hazırlamıştır.

Lavater'ın "ithafı" karşısında gururu okşanacak, zayıf iradeli birisi olduğu düşüncesi karşısında kendini hakarete uğramış gibi hisseden Mendelssohn bu oyuna gelmemiş. Ne Bonnet'yi okuyacak, ne de hileli bir münazara tuzağına düşmüş bir ortaçağ hahamı gibi Yahudiliği savunmaya girişerek kendini küçük duruma düşürecekti. Mendelssohn Rabbinik meseleler konusunda yarım yamalak bilgilere sahip olup "beş para etmez" derlemeler üreten insanlarla ilmi tartışmalara girmeyeceğini ilan etmiş. Onun yerine Hristiyanların insanları dinlerinden döndürme coşkusu ile Yahudilerin din yayma faaliyetlerine duyduğu tiksinti arasındaki farkı göstermekle yetinmiş. "Biz uzaklardaki insanlara dinimizi vaaz etmek için Batı Hint Adaları'na veya Grönland'a misyonerler göndermiyoruz... içinde yetiştığım ilahi din bana yer-yüzündeki bütün ulusların aklın yasalarına uydukları, yani erdemli oldukları takdirde sonsuz mutluluğa erişebileceğini ve Tanrı'nın özel nedenlerden dolayı sadece benim ulusuma... belirli görevler dayattığını öğretti."⁴⁸ Mendelssohn üç yıl sonra bu dostane bir arada varoluşun ilkesini ortaya koymuş: "Çok şanslıyım, benim inancımdan olmayan birçok mükemmel insanı dostlarım arasında sayabilirim. Dinsel meselelerde muhtemelen çok farklı görüşlere sahip olmamıza rağmen hepimiz birbirimizi kalpten severiz. Dostluklarından büyük keyif alırım, bana hem fayda hem de haz verirler. Kalbim bana hiçbir zaman, bu kadar harika bir ruhun lanetli olması ne kadar yazık, diye fısıldamadı."⁴⁹

Ama Mendelssohn'un Lavater'e karşı yürüttüğü bu şiddetli karşı saldırı Berlin'de Yahudilerin sinagogdaki zamanlarının büyük kısmını İsa'yı lanetlemekle ve Kiliseye iftira

⁴⁸ A.g.e., s. 219.

⁴⁹ A.g.e., s. 220.

etmekle geçirdiğine inananlar arasında Yahudi karşıtı duyguların zirve yapmasına neden oldu. Ayinlerin sonuna doğru okunan ve müminlerin eğilip dizlerini bükmelerini gerektiren *Aleynu* duasının, onu görenlerin başlattığı bir söylenti-den dolayı, Hristiyanların diz çökmesinin bir parodisi olduğu düşünülmüş. Mendelssohn yine kendine özgü ekümenik tarzıyla Yahudilerin Hristiyanlığın kurucusu hakkında ne kadar güzel şeyler düşündüklerini anlatmak için epey zahmete girmiş. Ama Mendelssohn yine bilinçli olarak durumu idare etmeye çalışıyordu. Yahudilerle Hristiyanların dostane bir şekilde bir araya geldiği kafe kulübünde Yahudilerin İsa'nın bir ahlak öğretmeni olarak erdemini övmekte zorluk çekmeyeceği muhakkaktı. Ama Mendelssohn Frankfurt *get-to'suna* veya Brodi'nin arka sokaklarına kulak verseydi bu konuda çok daha kaba görüşlerin ifade edileceği muhtemeldi. Mendelssohn'a göre Yahudiler İsa'nın öğretilerinin ahlaki temelini ve hayatıyla vaazlarının masumiyetini kabul ediyorlardı. Ancak aynı nedenle ölümünden sonra masumiyetine atfedilmiş olan nitelikleri reddediyorlardı. İsa hiçbir zaman Tanrı'yla eşit ilahi statüye sahip olduğunu iddia etmemişti; hiçbir zaman kendisine ibadet edilmesini istememiş, ömrü boyunca, ne de olsa kendisinin de dini olan atalarının dinini alaşağı etmek istediğine dair hiçbir şey söylememişti. Ama bu gibi beyanlar Berlin'deki huzursuzluğu yatıştırmaya yetmemiş. Huzursuzluk artarken de hayranlarından biri olan Elkan Herz, Mendelssohn'a Lavater meselesine karıştırılmaktan pişmanlık duyup duymadığını sormuş. Tam tersine, demiş Mendelssohn, "Keşke daha çok dahil olsaydım. Ama Tanrı'ya şükür bu konuda hiçbir pişmanlığım yok ve bana karşı yazdıkları saçmalıklara hiç dikkat etmiyorum."⁵⁰

Ama bu tartışmadan yine de olumsuz anlamda etkilenmiş olmalı. Mendelssohn Mart 1771'de bir sabah uyandığında ne gözlerini açabilmiş ne de bir kelime konuşabilmiş. Uzuvarları

⁵⁰ A.g.e., s. 251.

onun istediği gibi hareket etmiyordu ve çok geçmeden sırtında, "ateşten çubuklar" omurgasına batırılıyormuş gibi, şiddetli bir acı hissetmiş. Fromet'in çağırdığı hekim Marcus Herz, Mendelssohn'un sorununun "beyninde kan toplanması" olduğunu söylemiş. Kabaca yapılmış bu teşhis sonradan büyük bir eğlence kaynağı teşkil ettiyse de, Herz ile onunkine benzer bir teşhiste bulunan, Yahudi olmayan Dr. Zimmerman muhtemelen küçük bir inme veya beyin kanamasını tarif ediyorlardı. Zaten Mendelssohn neredeyse on beş yıl sonra daha büyük bir beyin kanamasından dolayı hayatını kaybedecekti. Herz hastasının kendini zihinsel olarak yormasını yasaklamış, ama böyle bir şeye imkân yoktu tabi, okumamak ve yazı yazmamak Mendelssohn için yavaş bir ölüme mahkûm edilmekle eşdeğerdi. Hasta et yememeli, şarap veya kahve içmemeliydi, ama limonata içebilirdi. Hardal tohumu ile ayak banyoları, ayak tabanına hardal bantları uygulama ve kulaklara sülük uygulama önerilmişti. Nasıl oluyordu da Yahudi tıbbının elinden bundan fazlası gelmezdi? Durumu bir yıl içinde biraz hafiflemiş, ama Mendelssohn daima geri gelmesinden korkmuş. Ancak öğleden sonralarını hafif felsefi konularla uğraşarak, Kitab-ı Mukaddes'in bazı bölümlerini Almancaya tercüme ederek, hatta mektup yazarak geçirmekle kendini tehlike attığını bilmesine rağmen, yine de kendini düşüncelere adamaktan hiç vazgeçmemiş. Nöbetlerinin arası neyse ki giderek açılmış, ama sonu hiçbir zaman gelmemiş.

Mendelssohn gününü ve yarınını düşünecek kadar iyileştiğinde köşesine çekilmek yerine tam tersini yapmış. Bir çalışmasında, kendisine kalan yılları altı çocuğunun ve onlar yoluyla ulusunun gelecekteki refahına adanmak istediğini yazmış. Böylece felsefeci-eleştirmenken (1770'lere gelindiğinde Yahudi olmayanlar arasında bile büyük takdir görüyordu) halkı adına mücadele eden biri haline gelmiş, onların himayesini ve aracılığını üstlenmiş. Mendelssohn bu rolü benimseyene kadar, ortaçağdaki Yahudi liderleri gibi *stadlan* olmak için hem çok para hem de mümkünse dinsel ilmin

desteği gerekliydi, yani Samson Wertheimer gibi olmak lazımdı. Mendelssohn'un fazla parası yoktu, ama dinsel ilim açısından zengindi, ayrıca aydın despotların saraylarıyla iletişim kurmak için gerekli olan dillere ve entelektüel birikime sahipti.

Mecklenburg-Schwerin Yahudileri Mendelssohn'dan bu rolünden dolayı, canlı canlı defnedilme vakalarının yarattığı dehşetten dolayı bir Yahudi âdeti olan ölüm gününde defnedilmeyi yasaklayan yerel dükle aracılık yapması istenmiş. Schwerin Yahudileri 1772'de ilk olarak ortodoksluk savunucusu Jacob Emden'e çağrıda bulunmuşlardı, ama Emden Almancasının Yahudi olmayanlarla bu konuları müzakere edecek düzeyde olmadığını itiraf ederek bu ricayı Mendelssohn'ailetmiş, onun Talmud'da yazılı olan bu geleneksel âdeti ne pahasına olursa olsun savunacağını varsaymıştı. Ancak Emden dehşet içinde Mendelssohn'un böyle yapmayacağını anlamış. Mendelssohn'a göre Schwerin Yahudileri boşu boşuna kıyamet koparmışlardı. Aynı gün içinde defnedilme, Yahudilerin cenaze bölmelerine defnedildiği ve üç günlüğüne nöbet tutulduğu günlerden kalma bir âdetti. Artık şartlar farklıydı. Canlı canlı defnedilme olabilecek bir şeydi. Dükün getirdiği yasak mantıksız değildi ve Yahudilik her şeyden önce akılcıydı. Mendelssohn nüfuzunu kullanarak dükle Yahudilerin âdetlerini, geçerli bir ölüm belgesinin sağlanması şartıyla uygulamaya devam edebileceğine dair uzlaşmaya varmış. Önceleri Mendelssohn'a hayran olan Emden buna rağmen ona yazarak onu Yahudi olmayanları yatıştırma uğruna geleneksel bir görevi kenara bırakma cüretini gösterdiği için paylamış. Talmud da yakında bu "akılcılık" arabasının arkasında sürüklenecekti, Mendelssohn'un kendinden utanması gerekirdi. Ama Mendelssohn utanmıyordu, kızgındı. İki taraf arasında hararetli bir görüş alışverişi yaşanmış ve hiçbir sözünden dönmemiş.

Küçük kambur adam bencil olmamıştı hiçbir zaman, ama artık ihtişamı benimsemeye daha eğilimliydi. Yahudiler ar-

tık ondan diğer iki Musa'nın, Mısır Prensi'nin ve halifelerle vezirlerin hekimi İbn Meymun'un halefi olarak söz eder olmuşlardı. Dresden'in Yahudi nüfusunun neredeyse yarısı kendilerine dayatılan ezici kelle vergisini ödeyemedikleri için şehirden sürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalınca, arabuluculuk yapması için başvurdukları kişi Moses'ti. Mendelssohn 1776'da bölgeyi ziyaret edip Saksonya içerisinde yolculuk yapan hayvanlara ve Yahudilere uygulanan *Liebzoll* vergisini ödemek zorunda kaldığında Yahudilerin ne kadar küçük düşürüldüğünü şahsen hissetmişti. Altı yıl önce Büyük Frederick'in devasa Barok sarayı Sans Souci'ye çağrıldığında seçmen prensin vekillerinden biri olan Fritsch'le tanışmıştı. Prusya kralının Yahudilere hem kompliman yapma hem de onları aşağılama yoluydu bu, Frederick'e özgü bir taktikti. Fritsch, Potsdam'daki sarayı ziyaret ettiğinde krala oradan Berlin'e geçip herkesin sözünü ettiği ünlü Mendelssohn'u görmeye gideceğini söylemişti. Bunun üzerine Frederick de Yahudinin saraya çağrılmasını önermiş, öyle de olmuş.

Davet *Sukot* Bayramı'nda gelmiş, Mendelssohn'un saraya gitmesi gereken gün de arabayla yolculuk yapmanın yasak olduğu kutsal *Şemini Atzeret* gününe denk geliyordu. Ama bu o kadar önemli bir andı ki Talmudcu zihinler kuralları esnetmeye karar vermişler, hem zaten bu ilk defa değildi. Mendelssohn girişe gelmeden önce arabadan indiği ve sarayın kapısına kadar olan mesafeyi yürüdüğü müddetçe durum koşerdi. Muhafızlar onu durdurmuş elbet, kim olduğunu sorduklarında da birileri ünlü olduğunu söylemiş. "Neyle ünlü?" diye sormuş muhafızlardan biri. "*Ich spiele aus der Tasche!*" ("Büyücü olarak!") diye bağırmış Mendelssohn. Bu olay derhal halk arasında yayılmış ve Polonyalı-Alman sanatçı Daniel Chodowiecki muhafız ile Yahudi arasındaki bu karşılaşmanın küçük bir oymabaskısını yapmış.

Mendelssohn geniş yoldan yürümüş, devasa taş merdivenlerden çıkmış ve Üç *Kharit*'in tasvir edildiği kubbenin altından geçerek, kilometreler boyunca beyaz mermer ve kır-

mızı jasper taşıyla kaplı muhteşem bir galeriye girmiş; yerden tavana kadar yükselen aynalar en güzel siyah ipekli kıyafetini ve çoraplarını giymiş olan ufak adamın görüntüsünü yansıtmış; Mendelssohn oradan kralın dairesine geçmiş ama Frederick orada değilmiş tabii, başka yere gitmiş, yerine vekâleten bıraktığı Saksonyalı vekil de Mendelssohn'u bu şartlarda olabilecek en kibar şekilde ağırlamış.

Mendelssohn yıllar sonra Fritzsche aracılığıyla Dresdenli Yahudilerin eziyetine anlayışla yaklaşacak, Baron von Farber adlı birini bulmuş ve ona sürgün gibi acımasız bir kararın ne anlama geldiğini anlatmış:

Ey iyi kalpli, merhametli Tanrım! Bu zavallılar, masum karıları ve çocuklarıyla nereye gitsinler ki? Mallarını, mülklerini bırakmak zorunda kaldıkları bu ülkeden atıldıklarında nereye sığınsınlar, nerede himaye bulsunlar? Bir Yahudi için sürgün en kötü cezadır. Sürgünden de öte, Tanrı'nın yarattığı yeryüzünden kovulma, sökülüp atılmadır, bütün sınırlardan silah zoruyla geri gönderilmedir. İnsanlar suçsuz olmalarına rağmen, sırf başka bir inançtan oldukları ve şansları yaver gitmediğinden yoksul oldukları için cezaların en zorlusunu çekmek zorundalar mı?⁵¹

Mendelssohn'un şahsi kaderi artık kaçınılmaz bir şekilde ulusunkine bağlıydı. Akıl danışmaya veya yardıma ihtiyacı olanlar *gvirim*'den, yani ikametgâhlarıyla ve atlı faytonlarıyla centilmen bankerlerle tüccarlardan ziyade Mendelssohn'a başvururdu, çünkü o para değil, akıl demekti. Mendelssohn'un kendi dininden olmayanlarla konuşurken sergilediği cömertlik, dünyanın dinsel hoşgörüsüzlükle zehirlendiğine inananlar için aklın önyargıyı nasıl yeneceğinin bir örneğini teşkil ediyordu. İki yıl sonra hayata veda edecek olan Lessing, 1779'da yayımladığı *Bilge Nathan*'da Mendelssohn'u olduğu açık olan birini Haçlılar döneminde Kudüs'e yerleştirir ve aralarında karmaşık aile bağları olan Hristi-

⁵¹ A.g.e., s. 428-9.

yanlar, Müslümanlar (Selahattin Eyyübi dahil) ve Yahudiler arasında aracılık yaptırır. İlk performansı Lessing'in ölümünden sonra sahnelenen bu oyun Hristiyan eleştirmenler tarafından Kiliseyi küçük düşürmekle suçlanmış. Böyle zamanlarda Mendelssohn önyargılı insanlar ile aydınlar arasındaki mesafeyi çok moral bozucu bulurdu. Ama o, yazarlar olsun, reform yanlısı hükümet görevlileri olsun, din adamları olsun, eğitilmiş çevrelerde Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki mesafeyi azaltmayı başarmıştı. Ama tabii Lessing gibi sıra dışı bir şekilde anlayışlı insanların ona karşılık vermek istemesi de bu süreçte önemli bir rol oynamıştı. Ve dinler arası sınırlara rağmen gelişen dostluklar sırasında daha önce eş görülmemiş, karşılıklı anlayış ve samimiyet sergilenmişti. Bu çok önemliydi, çünkü XVIII. yüzyılda dostluk fikri, tüm beşeri ilişkilerin en hakikisi ve en dürüstü olarak putlaştırılmıştı; beraberinde fiziksel yakınlık sorunları getiren aşktan, hatta anne babaları çocuklarına bağlayan sevgiden bile öte bir duyguydu, çünkü bunlar ayrılığa ve insanların ölümlü olmasına tabiydi. Yahudiler ile Hristiyanların dost olması ve dost olmaya devam etmesi ise kendinden devrimci bir olguydu.

1780'lere geldiğinde 50 yaşlarında olan Mendelssohn sadece Yahudiler adına mücadele etmiyordu, onlar yoluyla insanlık davası adına mücadele ediyordu. Dünyadaki o kadar çok kötülük düşüncesizce başkalarından miras alınan nefretin, kanlı masalların sonucuydu ki. Yahudiler nasıl eskiden, sonradan evrensel hale gelecek ahlak kurallarının ilk muhafızları olduysa, şimdi de Yahudilere nasıl davranıldığı uygarlığın insancıl hoşgörü kabiliyetinin mihenk taşı olacaktı. Bu ulusu önce insan, sonra da Yahudi olarak görmek ve onların Hristiyanların yapabileceği her şeyi yapabileceklerini anlamak, hem Yahudilere uygulanan zulmün hem de herkesin gafletinin sonunu getirecekti.

Mendelssohn'un mücadelesini sürdürmesi için çok fırsatı olduğu kesindi. 1779'da Alsace bölgesinde Yahudilerden nef-

ret eden ve namına yaraşır şekilde adı François Hell* olan bir avukat, Eisenmenger'in Yahudilerin suç işlediğine, cina-yet işlediğine ve biyolojik olarak fanatik caniden başka bir şey olamayacaklarına dair suçlamalarını yeniden konu alan bir yazı yazdı. Bu sefer Yahudiler "devlet içinde bir devlet" oluşturmakla suçlanıyorlardı (bu suçlama ilk defa getirilmişti, ama sonuncusu olmayacaktı). Hell'in bu sorun için önerdiği çözüm çok basitti: Fiziksel imha veya hükümetlerin bu çözümden midesi bulanacaksa, daimi kitlesel sürgün. XVI. Louis tarafından tam yurttaş ayrıcalıklarının elde edecek kadar önemli biri olan Strasbourg'daki ordu tedarikçisi Herz Cerf Berr, Mendelssohn'dan yardım istediğinde tercümeleriyle ve yazılarıyla meşgul olan Mendelssohn, Yahudilere karşı anlayışlı olduğunu bildiği Christian Wilhelm Dohm adlı 30 yaşlarında bir Prusya hükümet görevlisinden, Yahudilerin hor görülmesinin ardında yüzyıllardır süren zulmün yattığına dair bir yazı hazırlamasını istemiş. Yahudiler işportacılık yapmak, kullanılmış giysi satmak ve tefecilik yapmak zorunda kalıyorsa, geçimlerini sağlamak için yapabilecekleri bütün diğer mesleklerin onlar için yasaklanmış olmasından dolayıydı.

Dohm, Mendelssohn'un isteğini yerine getirmiş, ama Fransa Danışma Meclisi'ne gönderdiği genelge Alsace ve Lorraine bölgelerinde yaşayan Yahudilerin durumunda pek bir değişikliğe yol açmamış. En azından düşmanları Hell, Yahudilerin kitlesel ölümünü istemek değil de başka suçlardan dolayı tutuklanmıştı. Ama Prusyalı Dohm, Mendelssohn'un teşvikiyle, Yahudilerin nasıl zulme uğradığını anlatmak ve Yahudiler ile Hristiyanlar arasındaki ortak insanlığa dikkat çekmek için daha uzun, daha ayrıntılı bir yazı yazmaya karar vermiş. Yahudiler başkalarına göre daha ahlaksız veya modern yurttaşlık gereklerini yerine getirmekte başkalarına göre daha âciz değillerdi. Yahudiler, trajik tarihlerinin ürünüydü. Onları ezen engeller ve onlara dayatılan yasaklar

* (İng.) Cehennem –çn.

kaldırıldığında Hristiyan âlemi onların zanaatkâr, ziraatçı olabileceğini, bir şeyler üretebileceklerini, işlerinin sadece para olmadığını derhal görecekti.

Prusya ne bunları duymaya, ne de Dohm'un sosyal iyimserliği doğrultusunda harekete geçmeye hazırdı. Mendelssohn'a ne kadar önem verilirse verilsin (veya tam da ondan dolayı) yaşlı kral, sakallı da olsalar, pudralı peruk da tak-salar, Yahudilere olan tiksintisinden vazgeçecek gibi görün-müyordu. Ancak İsveç'in radikal görüşlü kralı III. Gustav ve 1744'te Yahudileri Prag'dan süren İmparatoriçe Maria Theresa'nın oğlu Avusturya'nın Habsburg imparatoru II. Joseph gibi bazı prensler Dohm'un varsayımlarından çoğu-nu paylaşıyordu. Dohm'un inceleme yazısının yayımlandığı bahar Joseph de *Toleranzpatent* adı altında bir Hoşgörü Fermanı yayımlayarak toptan dönüşümün gerçekleşmesi için gerekli önlemleri ortaya koymuştu. Bu belge muhteme-len Joseph'in ileri görüşlü vekili, sonradan Katolik Kilise-sini seçen bir hahamın torunu olan Joseph von Sonnenfels tarafından hazırlanmıştı. Hoşgörü Fermanı Aydınlanmacı toplum mühendisliğinin radikal bir örneğiydi. Yahudile-rin ticaret, endüstri, hatta tarım alanlarında rol almasına engel olan bütün yasaklarla birlikte onlara dayatılan ağır vergiler de feshedilecekti. Fermanla yapılmayan tek şey, imparatorluğun Yahudilerine eşit yasal ve medeni hakların tanınmasıydı, hatta Yahudilerin önceden olduğu gibi impa-ratorlukların sadece bazı kesimlerinde yaşamasına izin ve-riliyordu, ama Yahudiler hükümdarların kaprislerine tabi olan zavallı, korumasız bir ulustan neredeyse yurttaşlığa yükseltilmişlerdi.

Dönemin yeni, bilge zihniyeti doğrultusunda değişimin asıl faktörü eğitim olacaktı. Yahudiler zaten imparatorluğun liselerine kabul ediliyorlardı, ama Joseph ilköğretimi Yahu-diler dahil bütün tebaası için zorunlu hale getirdi. Yahudi-lere iki seçenek sunuldu: Yahudiler Hristiyan okullarında okumayı seçtikleri takdirde kendilerine din değiştirmeleri

için baskı yapılmayacak ve “modern dersler,” yani dil ve matematik sayesinde imparatorluğa “faydalı” bir tebaa haline geleceklerdi. Böyle okullara itiraz ettikleri takdirde de devlet Yahudi okullarında modern dersler verecek öğretmenler tayin edecekti.

Mendelssohn’un grubundakilerinin bazıları eğitimin özgürlük anlamına geldiği görüşüne katılıyorlardı. Daniel Itzig’in damadı David Friedländer’in 1778’de Almanya’da açtığı ilk Yahudi “Özgür Okul”da hem dinsel hem de dindışı konularda ders veriliyordu. Ancak eğitim reformu konusunda en büyük heyecanı duyan kişi Naphtali Hartwig Wessely’ydi ve kritik önem taşıyan eserlerin yayımlandığı 1779 yılında Yahudi eğitiminde yapılacak toptan reform programını ele aldığı *Divrei şalom ve’emet (Barış ve Hakikat Sözleri)* eserini yayımlamış. Wessely’nin önerdiği, geleneksel dinsel eğitimi ortadan kaldırmak değil, ama onun yanında matematik, bilim, tarih ve coğrafya gibi daha modern, dindışı derslere yer vermektir. Ama bu iki çeşit eğitimin aynı okul içinde yer almasını öyle bir şekilde gerekçelendirmiş ki, ortodoksluğun Rabbinik hamileri (özellikle Prag başhahamı Ezekiel Landau) kendisine şiddetli eleştiriler yöneltmişler. Wessely’ye göre iki çeşit Tevrat vardı: Emirleri ve öğretileri içeren geleneksel *Tora Haşem* ile *Tora Adam*, yani İnsan Tevrat’ı; hahamların dehşete kapılmasına sebep olan şey de, Wessely’nin ikincisinin birincisi kadar önemli olması gerektiğini savunuyor olmasıydı. Aşağı yukarı aynı görüşte olan Sonnenfels ve Viyana’daki reformcular onu duysalardı büyük memnuniyet duyarlardı. Ama en katı Ortodoks hahamlar Wessely’yi şeytanlaştırıp “günahkâr” ve “Yahudiliğin düşmanı” ilan ettiler, onu Tevrat ile Talmud’u Yahudi olmayanların mağrur eğitimine bağlayan, kutsal metinlere “görgü kurallarını” tercih eden ve fikirleri eyleme dönüştürüldüğü takdirde gelecek kuşakların kültürel açıdan kendi kendilerini yok etmesine neden olacak biri olarak gördüler. Lissa Hahamı David ben Nathan, Wessely’nin yol açtığı zarar konusundaki tek tesellisinin, kita-

bının Vilna'da (Vilnius) sinagogun avlusunda önce demir bir zincire bağlanıp sonra da yakılması olduğunu yazdı.⁵³

Mendelssohn hahamların bu şiddetli ithamının dışında bırakıldı, çünkü kendisinin, aleyhinde hiçbir şey söylenemeyecek, dindar bir Yahudi olduğu biliniyordu; hatta Mendelssohn Tevrat'a uymanın Yahudi kimliğinin en temel özü olduğunu savunurdu. Nicolai ve Lessing'le beraber zaman geçirdiğinde ağızından koşer olmayan tek lokma geçmezmiş. Fromet ile birlikte Şabat günü kurallarına titizlikle uyar, ailesinin masa etrafında bir araya gelmesinden, mumlardan, tuzdan, ekmekten, kutsamalardan, pembe yanaklardan ve yemekten sonra söylenen şükran duası olan *birkhat hamozen*'e katılan coşkulu seslerden büyük mutluluk duyarmış; bu evcimen sahnenin tamamı yorulmak bilmez Fromet tarafından organize edilirmiş. Mendelssohn'ların Şabat'ı çevrelerinde Yahudi "huzuru" olarak bilinirmiş. Kapılarını herkese açar, misafirlerine ailedenlermiş gibi davranırlarmış ve misafirler cuma akşamı ile cumartesi öğleden sonra Mendelssohn'un Tevrat'ın o hafta okunan bölümü konusunda yaptığı konuşmaya katılırlarmış. Solomon Maimon Berlin'e döndüğünde İmmanuel Kant'ın felsefesine getirdiği kendi eleştirisi konusunda Mendelssohn'un fikrini almak istemiş. Ama Mendelssohn'un evinin eşiğine gelip içeriye göz attığında donakalmış. Burası Kültür'u, Kuchen'i, Kaffee'si, perdeleri ve kilimleri, damasko kaplı koltukları, kahkahaları, şakalaşmaları ve neşeli sohbetleriyle tam bir burjuva eviydi. Peki, o neydi? Daimi olarak öğrenme arzusu taşıyan birisi. Zihni görüşlerle dolu bir hiç. Bu ziyaret bir hataydı. Durum daha da kötüye gitmeden oradan ayrılmalıydı. Ama yamuk burunlu ufak tefek adam görünüp de kendisini nazıkçe içeri alıp herkesle tanıştırmış ve ona çok kibar davranmış. Bu karşılama karşısında

⁵³ Paul Mendes-Flohr ve Jehuda Reinharz, *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, Oxford, 2010, s. 78.

Maimon, Mendelssohn'a hemen ısınmış, kendine güvenini yeniden kazanmış. İmmanuel Kant tarafından felsefesinin özünü (aslında niyeti onu eleştirmekken) kavradığı için aldığı tebrikten sonra bu, Solomon Maimon'un inişli çıkışlı hayatındaki en iyi andı.

Ama Mendelssohn daima iyimserlikle dolup taşmamış tabii. Lessing'in 1781'deki ölümünden çok etkilenmiş örneğin. Merhum dostu, Tanrı'nın doğadan başka bir şey olmadığına inanan panteist (ateist anlamına gelen daha süslü bir terim) Spinoza'nın müridi olmakla suçlandığında Mendelssohn, Lessing'i aklamak için uzun süren, amansız bir tartışmaya dahil olmuş. Mendelssohn'un çocuklarından ikisi çok genç yaşta ölmüş: Oğlu Mendel daha 6 yaşındaydı, kızı Sarah da 11 aylıktı. Hayatta olabilecek en korkunç şeylerden biri, insanın kendi çocukları için *Kaddiş* duasını okumasıdır. Mendelssohn'un sağlığı da son derece hassastı. Gece yattığında, ertesi sabah felç halinde ve ağrılar içinde uyanıp uyanmayacağını bilemeden kendini Yüce Tanrı'ya emanet edermiş. Ve İmparator Joseph'in fermanının ve Dohm'un özgürleşme konulu yazısının içerdiği önemli değişikliklere rağmen, Yahudilerin geleceğinin bu iki olası alternatifi konusunda içi rahat değilmiş. İmparatorun tekdüzelik konusundaki saplantısının ardında gizli bir din değiştirtme amacı seziyormuş. II. Joseph, "Fayda"ya olan abartılı inancı ve keşişlerle Cizvitlere tiksinti duyduğu bilinmesine rağmen, yine de Kutsal Roma İmparatoruydu ve Almanca ile cebir derslerinin verildiği o Hristiyan okulları da her zamanki vaftiz kampanyası konusunda o kadar da masum olmayabilirlerdi.

Dohm ne kadar iyi niyetli olursa olsun (bundan kimsenin şüphesi olamazdı) söylediklerinin bir kısmı acemice, hatta kırıcıydı. Yahudilerin daha "üretken" olmasını istemek güzel bir şeydi elbet, ama neden zanaat, çiftçilik veya imalat alanında değil de ticaret alanında geçirilen bir hayatın "faydalı" sayılmadığını varsayıyordu? Dohm, Mendelssohn'un kendisinin de tüccar olduğunu, patronu Bernhard'ın ölümünden

sonra onun dul karısıyla birlikte onun ipek ticaretini sürdürdüğünü hiç mi düşünmemiştii? Bir tüccar malları ülke içindeki ve dışındaki pazarlara ulaştırmayacaksa o malları üretmek ne işe yarardı? Yahudiler, geniş ailelerinden ve şirketlerinden oluşan eşsiz ağlarıyla, sayısız dili akıcı bir şekilde konuşmalarıyla ve egzotik kaynaklarla büyük şehir pazarları arasında içgüdüsel olarak bağlantı kurma yetenekleriyle uluslararası ticaretin akmasını sağlayan başlıca kanalları oluşturuyorlardı. Bordeaux, Livorno, Trieste, Selenik, Tunus, İskenderiye, Madras, dünyanın dört bir tarafındaki limanlarda ve pazarlarda onlar vardı. Her yıl Leipzig Fuarı'nda Polonya çavdarı, Rusya kürkleri alır, porselen ve şarap satarlardı; Hindistan'da kaba elmas alıp Akdeniz kömürü satarlardı. Liberal bir ekonomik sistemde olsalardı toprağı işleyenler veya dokuma yapanlar kadar "üretken" oldukları düşünülürdü.

Daha da endişe verici olan, Dohm'un Yahudiler krallığının kurumlarına entegre oldukları zaman bile onlar kendi mahkemelerini sürdürme ve cemaat kurallarını ihlal ettiğine hükmedilen üyelerini aforoz etme izninin verilmesi gerektiğini öne sürmesiydi. Mendelssohn, hoşuna gitsin veya gitmesin, Baruch Spinoza'nın hayaletinden çok da uzaklaşmıyordu. Ona göre hakiki hoşgörü sapkınları, dışlanmışları, hatta ateistleri, her türlü görüşe sahip herkesi kapsamalıydı. Farklı dinlerden olanlar hiçbir zaman fikir birliğinde olamayacağına göre hiç kimsenin günah saydıkları şeyleri suç ilan etmeye veya dinsel kuralları ihlal edenleri dışlamaya hakkı yoktu. Yahudi mahkemeleri isterlerse, cemaat üyeleri arasındaki mal ve mülk meselelerini asliye hukuk mahkemeleri yerine kendileri hükme bağlayabilirlerdi. Ama birilerini parya ilan etmeye ve ona bağlı olan toplumsal ve ekonomik tecrit haline neden olmaya hiçbir hakları yoktu. "Aklın dua evinin kapılarının kapalı olmasına gerek yoktur. İçerideki herhangi bir şey muhafaza altına alınmayacağı gibi, dışarıdan kimse- nin içeri girmesi de engellenmemelidir."

Mendelssohn, Menaşe ben Israel'in 1656 tarihli, son derece dokunaklı *Vindiciae Judaeorum* eserinin Almanca tercümesinin önsözünde böyle yazmıştır; o yıl Spinoza Amsterdam'daki Sefarad cemaatinden kovulmuş, saymakla bitmeyecek lanetlemelerin altında diri diri gömülmüştü. İngilizlerin önyargılarına karşı cüretkâr bir karşı saldırı teşkil eden Menaşe'nin eseri Yahudi nefretinin uzun, akıldışı, şiddet dolu tarihinin bir özeti niteliğindeydi. Şimdi, en azından Posen ve Varşova'daki kan iftirası vakalarından dolayı en kötü ithamların henüz sonunun gelmediğinin farkında olan Mendelssohn, bu acı dolu tarihi güncelleştirmiş. Bir zamanlar, diye yazmış Mendelssohn, Yahudilerin "komünyon ekmeklerini kirlettikleri, çarmıhları deldikleri, kanını akıttıkları, çocukları gizlice sünnet ettikleri, *Pesah* için kana ihtiyacımız olduğundan onları paramparça ettikleri" anlatılırdı; "şimdi zaman değişti. O karalamalar aynı etkiyi yaratmıyor artık. Şimdi "batıl inanç"larla ve inanılmaz bir şekilde aptallıkla suçlanıyoruz, ahlaksızlıkla ve görgüsüzlükle, sanat, bilim ve faydalı meslekler açısından yeteneksizlikle, hilekârlık, tefecilik ve suça engellenemez bir eğilime sahip olmakla suçlanıyoruz."⁵⁴

Yahudilerin topluma tamamıyla entegre olması ihtimali giderek yaklaşırken, sokaklarda maruz kaldıkları sonu gelmez hakaretler bir yana, aydınların onlara yönelttiği iğneleyici eleştiriler de giderek şiddetleniyordu. Lessing'in *Yahudiler* eserindeki "İyi Yahudi" konusundaki kuşkuculuğuyla Mendelssohn'un kariyerinin başlamasına vesile olan Johann David Michaelis şimdi de Musa'nın yasalarının Yahudilerin gerçek anlamda birleşik bir milletler birliğine tamamıyla entegre olmalarının önündeki en aşılmaz engeli teşkil ettiğini öne sürüyordu. Yahudilerin Şabat günü, ülkenin orduya katılma çağrısına uyamayacakları anlamına geliyordu; Siyon'a dönüş saplantıları da ilk önceliklerinin daima o olacağını gösteriyordu. Derken saldırılar şahısları hedef almaya başlamış. Bir baş-

⁵⁴ Altmann, s. 466-7.

ka eleştirmen, Lavater'ı andırır bir şekilde, Mendelssohn'un görünüşteki liberalizmi ile dininin akıldışı obskürantizmini nasıl uzlaştırdığını sormuş. Eğer gerçekten doğanın dinine, aklın inancına inanıyorsa, yapması gereken tek akılcı şey, vaf-tizm çeşmesinin başında kaçınılmaz olanı kabul etmektir.

Mendelssohn derin bir of çekerek bu soruya cevap verme sorumluluğunu üstlenmeye karar vermiş, çünkü bu saldırı sadece kısmen kendisiyle ilgili olup aslında büyük ölçüde Yahudiliğe ve Yahudilere yönelikti. Mendelssohn'un *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* [Kudüs veya Dinsel Güç ve Yahudilik Üzerine] adlı eseri ölümünden üç yıl önce, 1783'te yayımlanmış. Başka bir seçeneği var mıydı? O yapmasaydı kim yapacaktı? XVIII. yüzyıl liberalizminin en büyük yapıtlarından biri olan bu eser iki kısımdan oluşur. Birincisinde Mendelssohn, dinin, devletin toplumun refahı için sahip olduğu güçlere sahip olmadığını öne sürerek, Menaşe'nin *Vindiciae Judaeorum* eserine yazdığı önsözde ayağını çektiği ses uzatma pedalını bu sefer basılı tutar. Hobbes ve Locke yoluyla insanın doğal halinden toplumsal egemenlik sözleşmesine geçişinin sonuçları üzerinde düşünür. Ama sonuçta devletin gücünü insanı dine zorlamak için kullanmanın bir suistimal şekli olmakla kalmayıp Tanrı'ya karşı bir saldırı da teşkil ettiğini söyler. "Hiçbir doktrini ödüllendirmeyin de, cezalandırmayın da... Her Şeyi Bilen Tanrı'nın kendine sakladığı hakkı hiç kimse gaspedemez."⁵⁵ Adil ve akılcı bir toplumda zaruri olan vicdan hürriyetini korumanın tek yolu kilise ile devletin birbirinden tamamıyla ayrılmasıdır.

Derken Mendelssohn, kendini Yahudiliğe olan bağlılığından dolayı, dinin kendini de, devletin ve toplumun genel refahı ile uzlaşmadığına dair suçlamaya karşı savunmak için görüşlerinde ani bir değişikliğe gitmek zorunda kalmış. Ve

⁵⁵ Moses Mendelssohn, *Jerusalem, or On Religious Power and Judaism*, çev. Allan Arkush, önsöz: Alexander Altmann, Hanover, NH, 1983, s. 551 2.

de Josephus, Leone Modena, Simone Luzzatto ve Menaşe ben Israel'in izinde ilerleyerek Yahudiliğin hakikati konusunda temel dersler sunmuş. Aynı şeylerin kaç defa tekrarlanması gerekecekti? Yahudilik, der Mendelssohn, vahiyleri değil, yasaları, kuralları, "hayat kuralları"nı temel alır. Sina dağında gerçekleşen aydınlanma, bu yasalara kutsal bir hava kazandırmıştır, ama onlar yine de her şeyden önce insanın hayatını yaşarken uyması gereken kurallardır, bir kurtuluş teolojisi değildir ve dogma da içermezler. Tevrat'taki emirlerin hiçbirisi özel bir inanç beyanı gerektirmez. Kısa bir tarihsel dönem boyunca Yahudi devletinin kendini Musa'nın diniyle bağdaştırdığı doğrudur, ama o da Tapınak'ın yok edilmesiyle sona ermişti ve şimdi de bir Yahudiyi Yahudi yapan şeyin özü o kurallar ve o ahlaki yönlendirmeydi. Bu kuralların hiçbirisi dindar bir Yahudinin aynı zamanda yaşadığı yerde bilinçli bir yurttaş olmasını engellemezdi. Yahudilerin Hollanda Cumhuriyeti gibi hoşgörölü bir toplumdaki hayat deneyimleri de bunu kanıtlıyordu zaten. Vatan savunması gerektirdiği takdirde iyi bir Yahudi de askerlik görevini yerine getirebilirdi.

Bu yasalar sadece Yahudiler için yaratılmıştı, dolayısıyla başkaları bu yasalara uymaya zorlanamazdı. Dolayısıyla Yahudilik, cebri sayılabilecek en son dindi. Yahudiliğin geleneklerinin dayandığı daha genel ilkeleri, herkese açık olan ahlak temelini anlamak için metinlerle girilecek sonu gelmez sözlü sohbetler yoluyla onları keşfetmek, üzerinde çalışmak lazımdı. Özgür insanlar istedikleri takdirde o ahlak kurallarına uyabilirlerdi, ama Yahudilik kesinlikle dogmatik değildi. Hristiyanlık Kurtarıcı İsa'ya, kendini feda etmesinin kurtuluş açısından anlamına ve insanoğlunu ilk günden arındırmanın tek yolu olduğuna kayıtsız şartsız inanmayı dayatırken, Tevrat hiçbir zaman Yahudilerden herhangi bir teolojiye inanmalarını talep etmezdi. Son olarak, der Mendelssohn, vahiy sadece ahlak kurallarının nasıl oluşturulduğunun arka planı açısından önemliydi.

Hatta Musa'ya yasaların verilmesinden önce belirli ahlak kurallarının var olduğu gibi cömert bir düşünceye de yer veriliyordu. Nuh'a verildiği söylenen ve "Nuh'un yasaları" olarak bilinen, putperestliğe karşıtlık, tek Tanrı'ya inanma, cinayetten nefret duyma gibi ahlaki davranışların özünü içeren kurallara uyanlar cennetin kapılarından geri çevrilmeyecek, "bundan sonraki hayatta" yerlerini alacaklardı. Sevgi dolu bir Tanrı insanlığın büyük kısmını lanetlenmeye mahkûm edecek yasalar tesis eder mi hiç diye sorar Mendelssohn ve bu soru cevap gerektirmez.

Ahlak kurallarının ortak olması Mendelssohn açısından çok önemliydi, çünkü Aydınlanma hareketini çok sosyal bir ortamda yaşamıştı. Aydınlanmanın temelinde yatan dostluk –veya Fransız Devrimi'nin yasa koyucularının deyimiyle *fraternité*– önemli konularda farklı görüşlere sahip insanları bile karşılıklı anlayış içinde bir araya getiriyordu. Pazar-tesi Kulübü veya İlim Kafesi, Mendelssohn'un siyasi toplu-
mun tamamına uygulamak istediği birer şablondur. Bu ortamlarda, kâğıt oynayanlar ile bilardo oyunlarının, müzik ile dergilerin arasında herkesle her türlü konuda ağız da-
laşına girebilirdi, ama tartışmanın sonunda görüş birliğine varmasalar bile birbirlerini boğazlamalarına gerek yoktu. Farklı görüşlerin ifade edilebildiği bu yerler, Mendelssohn'a göre Yahudilerin gerçek anlamda yaşayıp gelişebileceği tek yerlerdi, çünkü dinsel veya siyasi çoğunluğun baskısını hissetmeden ve sadakatsizlikle suçlanmadan ibadetlerini yerine getirebilirlerdi. Liberal çoğulculuk, Yahudiler için gerçek anlamda iyi olabilecek tek sistemdi. Bu şekilde Yahudiler topluma da yararlı olabilirdi, çünkü bu lütuf iki yönde de işliyordu, aynı zamanda insanlık için de faydalı olacak tek sistemdi.

Dolayısıyla Yahudiliğin yasalarında onlara uyanları sivil toplumun dokusundan koparacak bir şey yoksa Yahudiler

neden topluma kabul edilmek pahasına ilkelerinden feragat etmek zorunda kalsın? Çünkü, deniyordu tekrar tekrar, o ritüeller ile örf ve âdetler sivil toplumu rahatsız ediyordu. Gerçekten mi? Oğullarını sünnet ediyor olmaları mı? Koşer et yemeleri mi? *Simhat Tora* Bayramı'nda sinagoglarında tomarlarıyla dans etmeleri mi? Eğer diğerleri akla mantığa sığmayan bu uzlaşmazlık konusunda inat edecekse, der Mendelssohn, Yahudilerin babalarının geleneklerinden feragat etmesinden sivil topluma katılmaktan vazgeçmesi daha iyi olacaktır.⁵⁷

Böylece Mendelssohn büyük bir ustalıkla harika bir yön değişikliğine başvurarak başlangıçta ifade ettiği, Yahudiler ve Yahudilere bağlı olarak dünyanın tamamı için en önemli olan görüşe dönmüş. Entegre olmak neden farklılıklara üstün sayılacak derecede önemliydi? Farklı inanışlar, hele de birbirlerini dışlayan vahiyleri temel alanlar, kurmaca veya bir süreliğine çözüm oluşturacak bir birlik oluşturacak şekilde kendi kendilerini feshedemezlerdi. "Hakiki dindarlığa önem veriyorsanız, Tanrı'nın planladığı ve amaçladığı şeyin farklılık olduğu apaçıkken görüş birliğindeymişiz gibi yapmayalım."⁵⁸ Neden durum olduğu gibi kabul edilip devletin rolü, çözüm bulunamayan ihtilafların insanların birbirine zarar vermesine neden olmasını engellemekle sınırlanmıyordu? Farklılıklara hoşgörüyle yaklaşmanın tek alternatifi, birlik olma uğruna dayatmacı davranmaktı, o da başarısızlığın kabulü demekti, çünkü bir doktrinin inandırıcılığı, ortak inanca sahip, uzun vadeli bir cemaat oluşturmanın tek yoluydu.

Bütün bunlar günümüzde sıradan dindarlık örnekleri gibi gelebilir, ama o zamanlar öyle değildi. Locke ile John Toland'ın izinde yazılan ve Jefferson'ın sadece birkaç yıl önce Virginia Eyaleti'nin hoşgörü yasa tasarısında söyledikleriyle (ama Mendelssohn'un büyük ihtimalle haberi ol-

⁵⁷ A.g.e., s. 550.

⁵⁸ A.g.e., s. 138.

madığı) son derece uyumlu olan *Jerusalem*, Batı liberalizminin vicdan hürriyetinin savunulmasına verdiği önemin klasik ifadesidir. Başlığı son derece anlamlıdır. Blake'inki gibi Mendelssohn'un ki de pranga vurulmamış zihniyetin Kudüs'üydü. Mendelssohn, Michaelis'in, Siyon özleminin Yahudileri daimi olarak sadakatsiz kıldığına dair suçlamasına cevaben, Filistin'e fiziksel olarak dönüşün pek de muhtemel olmadığını söylemiş. Asıl önemli olan, Kudüs'ü şimdi ve burada ve gerçeğinde yapılamamış bir şekilde, yani birbirinden farklı, ama bir arada yaşama zorunluluğu konusunda fikir birliğine varmış inşa etmektir. Asıl önemli olan barış tapınağının hakiki yeri burasıydı. Yahudi cemaatinin hoşgörü çatısı altında yaşayıp geliştiği yerde insanlık da refah içinde yaşayabilirdi.

Mendelssohn'un öne sürdüğü argümanlar, hoşgörüslüğün yine patlak verip ölüm saçtığı çağdaş dünyamızda da ne yazık ki güncelliklerini korurlar. Bu argümanlar günümüze de ışık tutmaya devam eder, çünkü Voltaire'in bu konuda öne sürdüğü eleştirilerin tersine, din nefretinden değil, din sevgisinden kaynaklanmışlardır, dolayısıyla da insanların psikolojik ihtiyaçlarını göz önüne alırlar. "Herkes düşündüklerini söyleyebilsin, Tanrı'ya kendi veya atalarının âdetlerine uygun şekilde yakarsın, kurtuluşu bulacağına inandığı yerde arasın, yeter ki kamu düzenini bozmasın ve toplum yasalarına uygun, dürüst şekilde davransın. Hiç kimse insanların kalbini bilemez ve düşüncelerini yargılayamaz. Her Şeyi Bilen Tanrı'nın kendine sakladığı hak üzerinde hiç kimse hak iddia edemez."

İskoçya'dan Napoli'ye ve Weimar'a, Adam Ferguson'dan Giambattista Vico'ya ve Gottfried Herder'e kadar dönemin bütün büyük edebiyatı gibi *Jerusalem*'in de argümanlarının ve özellikle dilin ve kökeni ve işaretlerin doğası konularındaki tartışmaların temelinde sosyal antropolojinin izleri görülebilir. Mendelssohn'un üstlendiği zorlu görevin ölçüsü (ki aradan geçen yüzyıllara rağmen azalmamıştır),

dünyayı kuşkucuların şenlikli oyun alanı olarak baştan hayal etmekten ziyade, benzer derecede coşku dolu inançların yanında ifade özgürlüğüne de yer verilmesini sağlayabilmesiydi. Mendelssohn'un argümanları ancak siyaset kuramı derslerinde herkesin kabul ettiği bir gerçek gibi görünebilir. O günden bugüne, dünyanın geri kalanının büyük kısmında ise bir ütopya, boş bir hayalden veya nahoş, tehditkâr bir sapkınlıktan başka bir şey değildirler. Kahire'de Hıristiyan bir Kıpti veya Mandalay'da bir Müslümana sorduğunuz takdirde alacağınız cevap budur. *Philosophe*'lar* insanlık aydınlığa doğru yol alırken, okuma yazma bilmezliğin, cehaletin, batıl inançların, yoksulluğun ve hastalığın ortadan kaldırılması gibi bazı ilerlemelerin geri dönüşünün olamayacağına inanırken, onları en çok şaşırtacak şey hiç kuşkusuz dünyanın büyük kısmının hoşgörülü toplumlar yaratmaktaki âcizliği olurdu.

Mendelssohn yaşlandıkça barışçıl farklılıklardan oluşan Kudüs'ünü inşa etmesine engel olan sayısız zorluğun yükü altında giderek ezilir olmuş. Dünyanın dayattığı eziyetlere bedeninin dalga dalga saran ağırlar eşlik ediyordu. Mendelssohn fırsat bulur bulmaz Fromet'in gelinliğine işlenen ve artık Tevrat Sandığı'nı süsleyen mis kokulu çiçekleri koklamak için parklara ve bahçelere gezmeye gidermiş. Orada Fromet'le patikalarda gezinir veya bir çardağın altında oturup kitap okumuş. Dessau'dan başlayan uzun yolculuğu onu daima dil araştırmalarına geri getirirdi, o da Kudüs'te dilin kökeni ve anlamı üzerine kafa yorardı. Farklılıklarla beraber yaşamının tek çözümü, diller arasında eşit veya benzer rahatlıkla hareket edebilmekte yatıyordu. Sohbet, savaşın zıddıydı. Yanlış anlamaların arabulucusu tercümeydi. Bu durumda Yahudilerin dil açısından izlemesi gereken yol açıktı. Tevrat'a sadık kalabilmek için yapmaları gereken şey, İbranice'nin gücünü ve şiirselliğini yeni baştan yaşamaktı.

* (Fr.) Filozof –çn.

Ama komşularının dünyasında faal olabilmek için de Almancaya ihtiyaçları vardı. Bunların ne biri, ne diğeri olan Yidişçe, ıssız topraklarda bir başlarına kalmalarına, bu argo dile kulak misafiri olanların tuhaf bulacağı insanlardan daima ayrı olmalarına neden olurdu. Buna bütün kalbiyle inanan Mendelssohn, kendi dinlerinin dili ile toplumsal özgürlüklerinin dini arasında bir köprü oluşturacağını umduğu bir girişime adım atmış.

Sonradan "*Bi'ur*" olarak bilinecek olan eser Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının, yani Tevrat'ın Yüksek Almanca tercümesidir. Ama bir dilden diğerine geçişi kolaylaştırmak için, İslamın ortaçağlarında Yahudilerin Arapçayı bazen İbranice harflerle yazması gibi, İbranice harflerle yazılmış. Her şeyden önce Mendelssohn ailesinin çocukları için bir eğitim aracı olarak tasarlanan bu tercümenin amacı Hristiyan İbranice âlimlerinin kendi Almancalarına tercüme ettiği kutsal metinleri onlardan geri almaktı. Mendelssohn'un kendinin Almancayı öğrenme şeklini yeniden canlandıran eser çok güzel ama tuhaf bir çalışmadır. Mendelssohn kendi yazdıklarını (ve çocuklarının hocaları Dubno ile Herz Homberg'in yazdıklarını) okurken, metin, Pazartesi Kulübü gibi işleyen zihnine tamamıyla ahenkli ve sorundan yoksun gelmiş, zihinlerin ve dillerin hakiki anlamda buluşması gibi görünmüş. Alman-Yahudi kültürünün oluşması için bir başlangıç yapılması gerekliydi. *Bereşit, bara Elohim et haşamayim ve'et ha'aretz. Im Anfang schuf Gott die Himmel und die Erde.* Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı.

Ama Mendelssohn metni sessizce okurken harflerden bir şarkı, oluşturdıkları kelimelerden ise bambaşka bir şarkı çıkmış ortaya.

Bazen kelimeler de uygunsuz davranışlarda bulunurlar. 1780 yılının bir yaz günü, Mendelssohn ailesiyle birlikte alacakaranlıkta Berlin'de gezintiye çıkmış. Yahudi aileler

Avrupa'da böyle yaparlardı ve Viyana'da, Prag'da, Paris'te ve Budapeşte'de de böyle yapmaya devam edeceklerdi. Ama o akşam ailenin bu şehirde kendini evinde hissetme duygusu bir pencere camı gibi tuzla buz olmuş. Bir grup genç ellerinde taşlarla Mendelssohn ailesine saldırmış ve onlara hakaretler yağdırmışlar Sokak "*Juden, Juden, Juden*" bağrışlarıyla yankılanmış.⁶⁰ Çocuklar korku içinde babalarına dönüp bu dehşeti hak etmek için ne yaptıklarını sormuşlar. "Evet babacığım, bizi hep sokaklarda kovalıyorlar, bizi lanetliyorlar, *Juden, Juden!* diyorlar. Yahudi olmamız bizi lanetlemeleri için yeterli bir sebep mi?" Mendelssohn olanları bir mektupla Hristiyan bir dostuna anlatırken o anda çocuklarına ne diyeceğini bilemediğini itiraf etmiş. Korkuya kapılmış, şaşkınlık içindeki çocuklarını teselli edecek söz bulamamış; çocukların hepsi bu sorunla başa çıkmayı öğrenerek yetişecekti. Mendelssohn'un yapabildiği tek şey, kısık sesle "İnsanlar, ah insanlar, bunlara ne zaman son vereceksiniz?"

Ne yazık ki bu sorunun cevabını biliyoruz. Mendelssohn da en umutsuz anlarında biliyordu. Dönem dönem geçirdiği ve onu hareket edemeyecek hale getiren ağrılarını tedavi etmeye çalışan İsviçreli hekim Johann Georg Zimmerman'a yazdığı bir mektupta şöyle demiş: "Tek hayal ettiğimiz Aydınlanma'ydı ve aklın ışığının dünyayı aydınlatacağına, hezeyanların ve fanatizmin bir daha görülmeyeceğini inanırdık. Ama şimdi ufkun öteki tarafından görüyoruz ki gece bütün hayaletleriyle ve iblisleriyle çöküyor. İşin en korkutucu

⁶⁰ Shmuel Feiner, "Moses Mendelssohn's Dreams and Nightmares," Lauren B. Strauss ve Michael Brenner (ed.), *Mediating Modernity: Challenges and Trends in the Jewish Encounter with the Modern World* (Detroit, 2008) içinde, s. 268. Feiner'e göre bu olay onda o kadar büyük bir travma yaratmıştır ki Mendelssohn onu bastırmış ve olanlardan sadece genç bir Katolik hayranı olan Peter Weinkopp'a, Temmuz 1780'de söz etmiştir.

tarafı, kötülüğün bu kadar canlı ve bu kadar güçlü olması. Akıl konuşmaktan başka bir şey yapmazken hezeyan ve fanatizm harekete geçiyor.”⁶¹

⁶¹ A.g.e., s. 269.

Sakalsız Yahudiler

I. Boksör ve Tutkunları

Dan Mendoza rakibinin ağzını burnunu dağıtırken, kaşlarının ortasındaki geçici körlüğe neden olan o noktaya yumruk atarken veya midesinin ortasına bir darbe indirirken bile, yüzü, uzun kirpiklerle çevrili büyük, kahverengi gözleri, kıvrımlı dudakları, ensesinde siyah ipekten bir kurdeleyle tutturduğu, uzun, ustaca kesilmiş, koyu renk, kıvrıcık saçları tuhaf bir şekilde bir meleşinkini andırırdı. Ama o kıvrıcık lüleleri bir gün mahvına yol açacaktı. Ciddiye alınamayacak kadar şirindi. Ayrıca kısa boylu ve hafifti: Boyu 1,70, kilosu ise bir acemininki gibi, 72 kilo bile değildi. Ama karşılaşmadan önce soyunduğunda ve boks tutkunları onun o güzel başının altında kalın bir boyun ve geniş bir gövde olduğunu gördüğünde, onunla karşılaşmaya karar verenlerin bu işten canı çok yanmadan sıyrılamayacaklarını düşünmeleri gerekirdi. Ama kendini beğenmiş boksörler Dan'e baktıklarında Mile End Caddesinden, tehlikeyi göze almaya hazır, pis bir Yahudi kabadayısından başka bir şey görmezlerdi. Hadi ya, bir Yahudi insanın canını ne kadar acıtabilir ki? Ama acı-

tıyordu işte. *Boxiana, Or Sketches of Ancient and Modern Pugilism*'in [*Boxina veya Eski ve Modern Boks'tan Eskizler*] yazarı Pierce Egan'ın yıllar sonra yazacağı gibi Mendoza'da yürek vardı: "Yürekli olduğu asla sorgulanmamıştır; dayanıklılığının etkilendiği de enderdir."¹ Yürek (darbeleri yiyip dipdiri şekilde karşılık verme azmi) veya dayanıklılık (direnme gücü) olmayınca insan ne kadar becerikli olursa olsun yine de yere yıkılırdı. Ama Dan'de ikisi de vardı, hatta daha fazlası da vardı, ona bu alanda yumrukları en becerikli şekilde önleyen ve rakibine en hızlı karşılık veren gözüyle bakılırdı.² Başkalarının darbeleri daha şiddetli olabilirdi, ama Dan gardını alarak onları durdurduğunda kayaya çarpmış gibi olurlardı, sonra da Dan o kadar seri kontra vuruşlara başlardı ki yumruk yağmuru yayılım ateşi halini alırdı.³ İnsan gardını almadığı takdirde günler sonra bile hissedeceği o can yakıcı kontra vuruş, yumruk yaptığı elinin tersiyle attığı ani aparkat (genelde yukarı doğru, nadiren aşağı doğru) *Mendoza* olarak bilinecekti. Böyle yumruklar atmak için hem bilek ile dirsek arasında çok sert kaslara, hem de omuzda olağanüstü esneklik sahibi olmak lazımdı. Bir *Mendoza* atmayı deneyin, tercihen havaya tabii, ne demek istediğimi görürsünüz. *Mendoza*'yı yiyenler genelde şaşakalmış gibi dururlarmış. Bir de tabii *Mendoza*'yı rezil ve kahpe, tipik bir Yahudi hilesi olarak görenler vardı, ama öyleleri de hep çıkar, öyle değil mi?

¹ Pierce Egan, *Boxiana, Or Sketches of Ancient and Modern Pugilism: From the Days of the renowned Broughton and Slack to the Championship of Cribb*, Londra, 1829, s. 258. Simon Schama, "The King's Pugilist: Daniel Mendoza (1764-1836)," Franklin Foer ve Marc Tracy (ed.), *Jewish Jocks: An Unorthodox Hall of Fame* (New York, 2013) içinde.

² Egan "gelen yumrukları onun kadar becerikli bir şekilde önleyen başka boksör yoktur" diyerek Mendoza'ya çok büyük bir komplimanda bulunmuştur.

³ Thomas Fewtrell, *Boxing Reviewed*'da (Londra, 1790), Mendoza'nın gardını Humphrey'nin ve John Jackson'ın gardıyla kıyaslayarak, estetik açıdan çok çekici olmasa da en etkilisi olduğu sonucuna varmıştır.

Mendoza'nın maçlarını takip ederken İngiltere'yi boydan boya gezen boks tutkunlarının büyük kısmı Yahudi boksörün yeteneklerine bir kez ikna oldular mı onun üzerine bahse girerek ona ne kadar güvendiklerini gösterirlerdi. Dan'ın yeteneği sayesinde iyi para kazandıktan sonra da "yaşa Mendoza!" korolarına katılırlardı. Aralarından birinin taş tutulmak veya hakaretlere maruz bırakılmak yerine tezahüratlara konu olması Yahudiler için baş döndürücü bir yenilikti. Talihlerinin bu derece dönmüş olmasına inanamadan onlar da kahramanlarını göklere çıkarırlardı. XVIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İngiltere'de yaşayan Yahudilerin sayısı sekiz bini bulmuştu ve Mendoza'nın Richard Humphreys ile karşı karşıya geldiği Doncaster'daki üçüncü ve son maçı bin kişinin izlediği, zaferden sonra da "Daniel, Daniel, vek-hayam" diye tezahürat ettikleri anlatılır. "Daniel, Daniel, sen çok yaşa!"

Mendoza yeterince uzun yaşamıştı, en azından 52 yaşındayken anılarını yayımlayacak kadar; bu, profesyonel sporcular arasında eşi görülmemiş bir şeydi, ama o zaten birçok alanda eşi görülmemiş şeyler başarmıştı. Ondan önce hiçbir Yahudi Kral George'la sohbet etmesi için kraliyet faytonuyla Windsor'a götürülmemişti ve iki eski dost gibi şatonun terasında gezinirken yaptıkları sohbet de çok rahat geçmişti.⁴ Mendoza'dan önce, Hamelnli Gluckel'in anıları dışında, Yahudi otobiyografileri sadece ve sadece hahamlar, felsefeciler ve Leone Modena ile Solomon Maimon gibi zihin ve inanç insanları tarafından yazılmıştı.⁵ Ancak o zaman da, şimdi de, ne yazık ki Yahudilerin hepsi kaderlerinin felsefenin gayretiyle yönetildiğinde inanmaz ve bu durum maddiyatçı, şiddet dolu, ticaret delisi Hanover dönemi İngilteresi

⁴ Daniel Mendoza, *The Memoirs of the Life of Daniel Mendoza*, ed. Paul Magriel, Londra, 1951.

⁵ Michael Stanislawski, *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning*, Seattle, 2004, s. 32-54 (Gluckel ve R. Asher of Riechshofen).

için büsbütün geçerliydi. Gerçi Mendoza akılsız biri değildi, tam tersine, Pierce Egan'a göre "zeki ve kendini ifade etmesini bilen" biri idi, bunlar da Broughton'un Kuralları'nı⁷ uygulayan bir boksör için sıra dışı özelliklerdi.⁷ Kendini "boks profesörü" olarak görmekten hoşlanan Mendoza daha 20'li yaşlarında iken kendini savunma alanında bir "akademi" yaratmıştı. İlk kitabı olan *The Art of Boxing*'i [Boks Sanatı] "öğrencileri"ne adanmıştı. Eldivensiz boksa genelde "kahpelik" gözüyle bakılırsa da, Mendoza'ya göre bir bilim dalıydı ve doğru dürüst şekilde analiz edilip kavrandığında ve öğrenildiğinde boy ve kilo gibi dezavantajlara daima üstün gelecekti.⁸ Mendoza'nın verdiği dersler her şeyden önce gerçek hayatta onu örnek almak isteyenlere yönelikti ve böylelerinden özellikle Londralı Yahudiler arasında çok vardı. Öğrencileri arasından "Hollandalı" Sam Elias, Elisha Crabbe ve Aby Velasco gibi birçok Yahudi boksör çıkmıştır. Ama Mendoza'nın anıları onun Yahudi olarak ne kadar çok hakarete ve saldırıya maruz kaldığıyla doludur ve onun bu mesleği seçmekteki en önemli etken de buydu. Mendoza kendisini sindirme çabalarına makul bir kızgınlıktan daha fiziksel bir şekilde tepki veren ilk Yahudi değildi elbet, ama bu durumu yazılarında konu eden ilk Yahudiydi. *Mendoza* vuruşunda uzmanlaşan Yahudiler, yüzyıllar boyu eğilip sürünmüşlerdi ama kolay kurban sayılmazlardı artık. Popüler bir romanın bir karakteri, "Bir Yahudinin yüzüne tükürün, bir elinizle kulağına vurun, diğer elinizle de avucuna bir para sıkıştırın, o da bu hakareti yutacak, size de teşekkür edecektir" derken yaygın hale gelmiş bir inanışı yansıtır.⁹

⁷ Boks şampiyonu Jack Broughton tarafından 1743'te geliştirilmiş boks maçları sırasında boksörleri korumak amacıyla geliştirilmiş ilk kurallar –çn.

⁷ Egan, s. 280.

⁸ Daniel Mendoza ve diğerleri, *The Art of Boxing including The Six Lessons of Mendoza for the Use of His Scholars*, Londra, 1789.

⁹ The novelist was Charles Johnstone. *The History of John Juniper, Esq. alias Juniper Jack*, Londra, 1781, cilt 1, s. 265. Frank Felsens-

Ama Dan'den sonra bir Yahudinin artık saldırıya karşılık vermesi mümkündü.

Mendoza 1764'te doğduğunda İngiltere'nin Yahudileri, on bir yıl önce kendilerinin yurttaşlığa kabulü konusunda bir yasa tasarısı sunmak için yapılan küçük ölçekli girişimlerin nasıl paranoyak bir nefretle, nasıl saçma sapan bir itham yağmuruyla karşılandığını henüz unutmamıştı. Yazılar ve broşürler yayımlanmış, "Eski Yolsuzluk"un müzmin işbirlikçilerinin Pelham hükümetine rüşvet yedirdiği iddia edilmiş. Avam ve Lordlar kamaralarının üyelerinin seçime yapılacak katkı karşılığında sünnet olmayı kabul ettiği anlatılıyordu. Bir karikatürde yasa tasarısının önde gelen destekçilerinden Sir William Calvert, St Paul Katedralinin merdiveninde sünnet edilirken resmedilmişti. Ama Kadim Yasa "azıcık ucundan" bile taviz vermiyordu. Ha ha ha. Sünnet derisi olsun, paralar olsun, Yahudiler bir şeyleri kırpmağa ün salmıştı. Yahudi komisyoncuların sayısı on ikiyle sınırlı olsa bile, hisse senetleri piyasasının onların kontrolünde olduğunu herkes biliyordu. Şimdi de İngiltere'nin eyaletlerini satın alacaklardı! Çekirge gibiydiler, iğrenç bir çekirge sürüsü gibi ilerleyip, karşılarına çıkan her şeyi kemirip bitiriyorlardı. Ve haşarat gibi, o iğrenç kokan bedenleriyle hastalık yayıyorlardı etrafa. Bu eleştiri makalelerinin yazarlarından biri, tipik bir şekilde şöyle demişti: "Yurttaşlığa kabul konusundaki yasa tasarısı bu gibi bir çekirge sürüsünün daha gelip kente yerleşmesine neden olacak olursa, inanıyorum ki İstanbul'da sık sık olan türden bir veba veya hastalık yayılacaktır."¹⁰ Londra belediye başkanı Sir Crisp Gascoigne tasarının "Hristiyan dininin şerefine leke sürülmesine büyük katkıda bulunacağına" dair uyarıda bulunmuş. Çok geçmeden katedraller sinagoglara dönüşecek, St Paul ve Westminster'daki mezarlar da "Sir Nadab Issachar" ve "Saygıdeğer Balaam Kontu" gibi tiplerin na-

tein, *Anti-Semitic Stereotypes: A Paradigm of Otherness in English Popular Culture, 1660-1830*, Baltimore, 1999, s. 230.

¹⁰ A.g.e., s. 124.

aşını içerecekti. 1753 yılındaki Guy Fawkes Gecesi'nde barut komplocusunun suretinin yerine kanca burunlu, sakallı bir Yahudi mankeni kullanılmış, İspanya'da Yahudilerin yakılmasını andıracak şekilde kapkara küle dönüşene kadar ateşte yakılmıştı. "Nefret ederim Yahudilerin hepsinden / Söylediğim doğrudur, inanın" halk arasında popüler bir nakaratı. Yahudi karıştırlarının bir başka fantezisine göre de Yahudiler tiksiniymiş gibi yaptıkları domuz etini gizli gizli ister, her fırsatta midelerine indirirlerdi. Yahudilerin domuzların memelerinden süt emdiği veya dışkılarını iştahla yuttukları eski Alman *Judensau*'ların İngiliz versiyonu karikatürlerinde iri göğüsleri dekolterilerinden fırlamış, üstleri başları yağlı Yahudi kadınları domuz yavrularını öperken tasvir edilirdi. 1753'te ve sonraki yıllarda ara sıra Yahudilere zorla domuz eti yedirme vakaları yaşanmış. Yolculuk yapan veya bir hana giden Yahudilerin üstüne atlanır, bir direğe bağlanır, ağızları açılıp içine kızgın domuz jambonu veya yağı tıklırılmış. "Biraz domuz eti al / bir çatal sapla / ve bir Yahudi oğlana ver"¹¹ (Bazı han sahipleri, Yahudi karıştı vatansenverliklerini göstermek için menülerinde sadece domuz eti bulundurmuş). Galler'de, Abergavenny ile Crickhowell arasındaki yol üzerinde seyyar satıcı Jonas Levi'nin cesedi bulunmuş. Malları yağmalanmış, kafatası ezilmişti; cesedinin yanı başında kemik parçaları vardı.¹² Yahudilerin denizcilerden alışveriş yaptığı limanlar başta olmak üzere başka yerlerde de cina yetler işlenmişti. Bazen sokaktan geçen bir Yahudinin yüzüne tükürmek veya sakalını çekmek şeklinde kendini gösteren bu öfke dolu nefret Mendoza'nın zamanında da hissedilmeye devam ediliyordu. Radikal görüşlü terzi Francis Place o dönemi şöyle anlatır: "Sokakta bir Yahudi görüldüğünde bu, saldırıya geçmek için bir işaretti. Çok Yahudinin takip edilip kovalandığını, tekmelendiğini, dövüldüğünü, sakalının

¹¹ A.g.e., s. 150.

¹² Todd Endelman, *The Jews of Georgian England, 1740-1830: Tradition and Change in a Liberal Society*, Ann Arbor, 1999, s. 114.

çekildiğini, yüzüne tükürüldüğünü gördüm; bazılarına sokakta çok vahşice saldırıldı, ama ne gelen geçenler ne polis onları korudu... Köpeklere bundan daha kötü muamele edilmiştir.”¹³

Başka bir yazara göre Londra’nın Yahudi mahallelerine gidildiğinde, “Musa’nın müritlerinin gökyüzünün altındaki en pis, en iğrenç insanları olduğu” görülürmüş.¹⁴ Robert Southery, Paskalya günü bazı okulların oyun alanlarında çocukların neşeyle şöyle şarkılar söylediğini duymuş: “İsa dirildi / İsa dirildi / Bütün Yahudiler hapse gitmeli.” Saldırıların bir kısmı ortaçağdan kalma tehditleri temel alırdı ve Yahudilere kibirli cüretlerinden dolayı ceza olarak yeni vergiler dayatılması istenirdi. Başbakana böyle bir taleple başvuran Lord North çok düşünceli olduğundan öyle bir öneride bulunmuş: “Ben onların [Yahudilerin] kökünün kurutulmasından yana değilim efendim, ama [elde ettikleri] olağanüstü iyi niyetin karşılığını ödemelerini siz de adil ve insafli buluyorsunuzdur.”¹⁵ İngilizlerin çoğu Yahudi dinsel âdetleri karşısında mağrur bir şaşkınlık sergilerdi, ama bazıları çok daha ileri giderdi. Radikal görüşlü William Cobbett, sayısız Yahudi karşıtı yazılarından birinde şöyle yazmıştır: “Dinsel olarak nitelemeye cüret ettikleri o törenlerin doğasının iğrenç bir yönü var.”¹⁶ Başkaları da Yahudilerin sarı bir işaret veya I. Edward tarafından emredildiği gibi iki levhadan oluşan beyaz bir işaret takmasını dayatmak istiyordu, çünkü en tehlikeli Yahudiler, yeterince Yahudi görünmeyenlerdi, saç sakalı birbirine karışmış, üstü başı pejmürde olanlar değil, Hristiyan gibi gözükebilecek sakalsız, tıraşlı tiplerdi. Öte yandan, takındıkları o yapmacık kibar davranışlara rağmen, biraz dikkatli bakınca kim oldukları hemen belli olurdu. Bazı şeyler foyalarını hemen meydana çıkarırdı. “Bir Yahudiye bir

¹³ Felsenstein, s. 72-3.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 92.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 111.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 102.

bakışta anlamak için,” der Hanover Meydanındaki St George Kilisesinde görev alan ünlü Evanjelist vaiz William Romain, “gözlerine bakın. O gözlerin ardında göreceğiniz kötü niyetli karanlık, işledikleri suçların ve cinayetlerin göstergesidir. Bir Yahudi’yi o maske sayesinde daima ayırt edebilirsiniz; yüz hatlarının tamamına öyle bir ölüm rengi verir ki yüzü, İsa’yı çarmıha germekten hüküm giymesine yetecek kadar delil sergiler.”

Ama tabii kimse Daniel Mendoza’nın yüzü hakkında – veya yüzüne– böyle bir şey demezdi, özellikle de Mendoza İngiltere’nin en tanınmış suratlarından biri haline geldikten sonra. Çünkü o surat 1780’lerin sonlarında ve 1790’larda bira bardaklarından çaydanlıklara, enfiye kutularından kupalara, afişlerden şarkı sözü metinlerine kadar her yerdedi. Ve Mendoza’nın yüzü, karikatürcülerin o çok sevdiği, uzun saçlı, sakallı, ağzı yağlı, kanca burunlu her zamanki grotesk Yahudi tiplemesinden farklıydı.¹⁷ Mendoza’nın gücü, Yahudi tefeci arketipi Shylock’u tamamıyla yıkmaya yetmiyordu belki, ama bir süreliğine kendine yer açmayı başarmış. Mendoza, hesaplarını yaptığı masaya eğilmiş, bir yandan insa-

¹⁷ Örneğin bkz. Alfred Rubens, *Anglo-Jewish Portraits: A Biographical Catalogue of Engraved Anglo-Jewish and Colonial Portraits from the Earliest Times to the Accession of Queen Victoria* (Londra, 1935), s. 78-79’da yer verilmiş, J. Robineau tarafından bakır klişe ile basılmış, “DANIEL MENDOZA, tarihteki en BİLİMSEL BOKSÖR” başlıklı s. 195’te takındığı kahramanca poz. Rubens, Mendoza ile efsanevi maçlarının konu alındığı inanılmaz sayıdaki gravürden yirmi kadarını sıralar. En saldırgan Yahudi karşıtı *The Triumph*’ta (1788) bile, İngiliz erkeklerinin arketipi olarak sunulan ve Galler Prensi dahil birkaç kişi tarafından taşınan bir koltukta otururken tasvir edilen Humphreys’in zaferi yüceltilirken, maçı kaybeden Mendoza ağzından kan akarken resmedilmiş, ama tasvirinde her zamanki grotesk karikatürlerden uzak durulmuştur; öte yandan Mendoza’nın yardımcıları (aralarında haham görünümlü biri de vardır) bekleneceği üzere kanca burunlu olarak resmedilmiştir. 1789 yılında gelindiğindeyse bir başka baskıda (Rubens, s. 196) “Hıristiyan boksör Yahudi kahramanla eşit düzeyde olmadığını göstermiştir” şeklinde bir başlık yer alır.

na "canım, ciğerim" derken onun ölçüsünü ve parasını alan, bir yandan da parmaklarını kütleten sefil bir tefeci değildi. Mendoza'nın Shylock'la ortak tek yanı, ondan kuşkulanana, ona ihanet edenlere, sözlerini tutmayanlara duyduğu merhametsizlikti. Daniel Mendoza insanın sözünü tutmasına çok önem verirdi.

Mendoza'dan önce hiç kimse imajını kontrolü altına almamış, kendi tanıtımını bu kadar yaratıcı bir şekilde yapmamış ve "Yahudi Mendoza"yı hem şaşkınlık hem de küçümseme ifadesinden abartılı bir hayranlık ifadesine dönüştürmeyi başaramamıştı; Mendoza aslında pazarlaması dikkatli bir şekilde yapılmış ilk ünlü sporcu kültünü yaratmıştı. Mendoza için "parlak bir yıldız" terimi kullanıldığında bu yıldız benzetmesi bir sporcu için ilk defa kullanılmış.¹⁸ Mendoza çok da dindar olmamasına rağmen, Yahudilikten uzak durmak şöyle dursun, özellikle mükemmel İngiliz erkekleri olarak öne sürülen Richard Humphreys, "Kasap Martin" veya Tom Tyne gibi boksörlerle karşı karşıya geldiğinde Yahudiliğini tanıtım amaçlı, olumlu bir özellik olarak sunmuş. Mendoza'nın gücü çıplak yumruklarından olduğu kadar sözlerinden de kaynaklanıyordu. Basını istediği gibi parmağında oynatır, maçlarını rakiplerinin farkına varmadan dahil olduğu, ama sahnede figüranlıktan öteye gidemediği dramatik kan davalarına dönüştürürmüştü. Birbirlerine yazdıkları mektuplar gazetelerde yayımlanmış. İzleyiciler taraflarını seçip sonra da bilet alırlarmış. Yardımcıları ve "şişe tutanlar" Mendoza tarafından yenilince hayranlarına dönüşen ve sayısı giderek artan rakipleri arasından seçilmiş, dolayısıyla sahne rakip birliklerle çevrili gibi dururmuş. Kahramanları aleyhine bir şey olduğunda veya onlara göre hakkı yendiğinde kendileri de sahneye fırlarlardı ve seyirciler çıkan kavgadan büyük zevk alırlardı. İngiliz Seyircisi denen o yeni doğmuş, açlıktan gözü dönmüş canavarın hem kanlı bir

¹⁸ Egan, s. 255.

gösteriyle hem de sürükleyici bir Hikâye ile beslenmesi gerektiğini Mendoza'dan daha iyi anlayan kimse yoktu. "Yahudi Boksör" bile o kadar ihtimal dışı bir kavramdı ki Mendoza bunun bile ne kadar heyecan verici bir hikâye teşkil ettiğinin bilincindeydi. Dan Mendoza kendine özgü o çelimsiz haliyle ve sert yumruklarıyla Yahudilerin hikâyesinin bir başka usta anlatıcısı rolündeydi. Ve o hikâyenin yepyeni bir bölümüne başladığının farkındaydı: Bu bölümün başlığı, kendini savunan Yahudiydi.

Mendoza'nın yetiştiği Londra'nın Yahudi kesimi, Hanover dönemi İngilteresi'nde bile sosyal açıdan aşırı uçlardan oluşan bir kültüre sahipti. En altta bir ordu dolusu seyyar satıcı ve işportacı, en üstte de zenginler vardı. Samson Gideon veya Goldsmid kardeşler gibi ileri gelenler, diğer Avrupa güçleriyle uzak diyarlarda emperyal çekişmelere giren hükümetlerin kronik olarak parasız kaldığı bir dönemde hükümetlere finansman sağlayarak servet sahibi olmuşlardı. Diğerleri de sermaye piyasasında aracı, Borsa'da lisanslı simsar olarak çalışırdı; müdavimleri oldukları Jonathan'ın Kafesi'nde dedikodu yapıp hisse senetleri konusunda öngörülerini paylaşıyor, hatta Şabat günü bile Aşkenazların Duke's Place'teki "Büyük Sinagogu"nda veya Bevis Marks Sokağındaki Portekiz sinagogunda sabah ayininden sonra bu konuları konuşmaya devam edip hahamları öfkeliendirirlerdi.¹⁹ Bir de Franco'lar, de Castro'lar, Frank'lar ve Prager'ler gibi elmas ve mercan ticaretiyle uğraşanlar vardı, genelde kendi aile üyelerini alım acenteleri olarak görevlendirdikleri Madras'tan ham taşları ithal ederlerdi. Asya ticaretinin neredeyse tamamında olduğu üzere, Hintlerin malları karşılığında isteyecekleri bir emtia bulmak zordu, genelde külçe altın göndermek gerekiyordu. Ama elmas tüccarları, Güney Hindistan'ın doyamadığı bir ürün bulmayı başarmıştı, o da *Corallium rubrum*, yani

¹⁹ Endelman, *Jews of Georgian England*. Ayrıca bkz. David S. Katz, *The Jews in the History of England, 1485-1850* Oxford, 1994; Cecil Roth, *A History of the Jews in England*, Oxford, 1941, s. 211-53; Rubens.

dal veya boynuz halinde kırmızı mercandı. Üst kastlardan Hindular zincir halinde kırmızı mercanları boyunlarına, kollarına ve ayak bileklerine sarar, ölen akrabalarının öte dünyaya güvenli bir şekilde gidebilmesi için yakıldıkları odun yığının üzerine koyarlardı.²⁰ Her bahar Marsilya, Livorno, Napoli ve Korsika'dan yola çıkan yüzlerce tekne Kuzey Afrika'ya gitmek üzere denize açılırdı. Mercan resiflerine güvenli bir uzaklıkta demir atarlardı ve sandallardan suya atlayan dalgıç çocuklar suyun altındaki bu değerli dalları ve boynuzları toplardı. 2.500 ila 3.500 kilogram arası mercan yeterli bir hasat sayılır, Livorno pazarına getirilirdi, buradaki faal Yahudi cemaati de bu ürünün büyük kısmını yabancı ülkelerle yapılacak elmas takasında kullanılmak üzere Londra'ya gönderirdi. Hindistan'dan (ve daha sonra Brezilya'dan) Londra'ya gönderilen ham elmasların büyük kısmı cilalanıp gül kesim, tablo kesimi veya Peruzzi kesimi şeklinde şekillendirilmek üzere önce Amsterdam ve Antwerp'e gönderilir, buradan da satış için yeniden Londra'ya gönderilirdi. Ama Londra'nın Doğu Yakası'nda da Abraham Levy ve "Wheeler Sokağı, White Chapple'da elmas depoları olan... zengin ve son derece önemli mücevherci" Levy Norden gibi elmas parlatıcıları ve kesicileri vardı ve aynı şirket içerisinde elmas ithal eder, keser ve satarlardı.²¹

Zenginler arasında daha muhafazakâr olanlar Bishops-gate ile Broad Sokağında atölyelerinin ve depolarının üst katlarında yaşamaya devam ederlerdi. Aldgate yakınlarında, Duke's Place'te bulunan ve 1760'larda Yaşlı George Dance tarafından genişletilip ihtişam kazanan Aşkenaz Büyük Sinagogu veya 1701'de açılan, dışı gizlenmiş olan ama içi Amsterdam'daki muhteşem Portekiz harikasından ilham alınarak koyu renk ahşap panellerle ve pirinç şamdanlarla süslenen Bevis Marks'taki Sefarad sinagogu gibi büyük sinagoglar-

²⁰ Gedalia Yogeve, *Diamonds and Coral: Anglo-Dutch Jews and Eighteenth-Century Trade*, Londra, 1978, s. 102-3.

²¹ A.g.e., s. 141-2.

dan birine düzenli olarak giderlerdi. Üç boynuzlu şapkaları ve peruklarıyla ayinlere katılırlardı: Delikanlılar kısa kılıçlarından feragat edip yerine hahamların uzun tartışmalarından sonra *halaha*'ya uygun olarak kabul ettiği tahta kılıçlar takmayı istemeye istemeye kabullenmişlerdi. O çakma kılıçlar olmasaydı *şul*'a giderlerken saldırıya uğrama riskiyle karşı karşıya kalırlardı. Cemaatler, yoksullar için mütevazı, altı yataklı bir hastane, cenazeler için bir bütçe ve az buçuk modern eğitimin yapıldığı İbranice okulları gibi, Avrupa diasporasının başka yerlerindeki benzer, üstsınıflara özgü yükümlülükleri benimsemişler. 1760'da III. George tahta çıktığında iki cemaat hükümete heyet gönderebilmek için bir araya gelip bir "Delege Kurulu" oluşturmuş ve ilk iş yeni krala törenle tebriklerini sunmuş.

İleri gelenlerin bazıları daha revaçta, daha yeşillikli adreslere taşınmaya başladılar. Daniel Defoe, 1722 tarihli *Tour*'unda "Yahudiler taşra evleri için Highgate ile Hampstead'i seçtiler" derken, bazıları da şehrin batı yakasında ve Marylebone'da yeni inşa edilen meydanlardan ev aldılar. 1760'lara gelindiğinde en üstsınıftakiler güneye, nehir kıyısındaki Richmond, Teddington, Isleworth, Mortlake ve Twickenham köylerine taşındılar. Filistin'deki cemaatlerin temsilcisi Yosef Hayim Azulay, finansal destek bulmak amacıyla Londra'ya gelip hayırsever Yahudileri ziyaret etmeye koyulduğunda, Yahudiler arasında esef anlamına gelen her zaman ki omuz silkme ve elleri açma hareketiyle herkesin "taşraya gittiği... ve bahçeleriyle uğraştıkları" söylenmiş kendisine. Kubbeli küçük salonları olan, kütüphanelerinde Sir William Chambers'in *Designs of Chinese Buildings* [Çin'den Bina Tasarımları] veya Colen Campbell'in *Vitruvius Britannicus* kitapları ve İbn Meymun ile Mendelssohn'un yanı sıra Pope ve Dryden'in eserleri bulunan İngiliz-Palladio tarzı veya Adam

* Daniel Defoe'nun *A tour thro' the whole island of Great Britain* eseri kastedilmektedir –çn.

tarzı villalar inşa etmek için en rağbet gören mimarlar görevlendirildi. Güzel yaz akşamlarında Yahudi eşrafı, peşlerinde sıçrayıp duran bir çift küçük köpek, nehir boyunca uzanan kumlu patikada gezintiye çıkar, başparmak ve işaretparmaklarıyla ellerindeki enfiye çukuruna bir tutam enfiye koyar, sonra derin bir nefesle enfiyeyi burun deliklerine çeker ve o zevkli karıncalanmayı tatmaya başlarlarken nehrin, sevgili Thames nehrinin dönemeçlerine bakarlardı. Her şey olması gerektiği gibiydi. Amsterdam'da rahat bir hayat süren elmas tüccarı Jacob Prager'in damadı, Jacob'ın Clapton'da yaşayan kardeşi Yehiel'i ziyaret ettiğinde kendini kâhyaların, valelerin ve bahçıvanların arasında bir aristokrasi cennetinde bulmuş. Jacob kardeşine yazdığında damadının eve döndüğünü, ama "aklının İngiltere'de kaldığını" söylemiş: "Tek yaptığı senin zenginliğinden, nüfuzundan, senin sürdüğün... eşi benzeri olmayan güzel hayattan söz etmek."²³ Bu arada şehirde hahamlar Yahudi kadınlarının modaya uyup utanç verici bir şekilde "çıplak dekoltelerini... önde ve arkada ikişer karış" sergilemelerinden yakınıyormuş. Duke's Place sinagogunun uzun yıllar hizmet veren ve çok çeken başhahamı Hart Lyon'a göre bu şekilde giyinmelerinin "tek amacı, İsrail'in kızları gibi görünmemektir."²⁴

Ancak nehir kıyısına taşınmış olmak, ileri gelenler için atalarının inancından vazgeçtikleri anlamına gelmezdi. Hatta bazı törenler açısından, örneğin *Roş Ašana*'da günahların akıp gitmesi için suya ekmek atıldığı *taşlık* töreni için Thames'in bu kadar yakın olması büsbütün elverişli bir durumdu. Banliyölerdeki yeni adresleri şehirdeki sinagoglara yürüyüş mesafesinde olmalarını engellese de birçoğu evlerinde özel dua odaları yaptırmışlar ve Yeni Yılda buradan şofar borusunu öttürerek nehirden geçmekte olan mavnacıları hayrete düşürmüşler. Şehir dışına taşınan Yahudiler ortamları

²³ A.g.e., s. 187-8.

²⁴ Katz, s. 258.

rından azami derecede faydalanmış. Benjamin Goldsmid'in evi otuz odalıydı ve su tesisatı vardı; hem Eski hem de Yeni Ahit konularında Rubens ve Van Dyck'ın eserlerini içeren değerli bir sanat koleksiyonunun yanı sıra çok güzel, özel bir sinagogu da vardı. Sofralar zengin bir şekilde donatılırdı (yiyecekler her zaman olmasa da genelde koşerdi); yazı masaları ve dolaplar harika kakmalarla süslüydü; köpeklerinin tüyleri pırıl pırıldı, davranışlarında kusur bulmaya imkân yoktu, şarap mahzenleri herkesi gıpta ettirirdi. Goldsmid'lerin Akademi ustaları tarafından yapılmış heybetli portreleri duvarlardan etrafı seyrederdi. Her şey pek bir muhteşemdi. Benjamin dostu Nelson'ın Nil nehrinde kazandığı zaferi kutlamak için devasa bir parti düzenlediğinde sosyetenin tamamı davetiye elde etmek için yaygara koparmış. Kardeşi Abraham da Morden Konağı adındaki kendi muhteşem villasına taşındığında üç yüz kişilik bir davet verdi. Misafirleri arasında kral naibi de vardı elbet ve züppeler ile gösteriş düşkünlerinden oluşan her zamanki maiyetiyle gelmişti.

Seçkin Yahudiler arasında resmi olarak Yahudi olanlar da, ibadet kurallarına katı bir şekilde uymaktan vazgeçenler de Yahudi olmayan dostları ve komşularıyla sosyal ilişkiler içinde olmuşlardır. Thames Yahudilerinin hazırcevaplığı ve kadınlarının resmiyetten uzak hoşsohbeti, Strawberry Hill'de yaşayan ve misafirlerine birkaç Yahudi eklemenin davetlerine toplumsal çeşit ve entelektüel canlılık kazandıracasına inanan zengin Horace Walpole tarafından yemeğe davet edilmelerini sağlamış. Yahudiler akıllarına koydukları takdirde ne kadar espritüel olabiliyorlardı! Böyle olunca insan neredeyse batıl inançlarının vahşiliğini unutabiliyordu; garip, uydurma bir ahit adına bebeklerinin sünnet derisini kesmekte çok ısrar ederlerse de kendi bilecekleri şeydi.

Walpole'un beraber zaman geçirmekten en çok zevk aldığı Thames Yahudilerinden biri, Atlantik okyanusunun karşı kıyısına kadar uzanan bir hanedanın üyesi olan elmas tüccarı Aaron Franks'ti. New Yorklu yeğeni Moses 1760'la-

rın başında Londra'ya gelmiş, kısa sürede Aşkenaz ticaret çevrelerinin önemli bir ismi haline gelmiş ve 1766'da Duke's Place sinagogunun yeniden inşası için kayda değer bir bağışta bulunmuş. Çok geçmeden Moses Franks'in kendi de, Aaron'un kızı olan karısı (Joshua Reynolds'ın resmini yaparken olduğundan güzel tasvir etmek için elinden geleni yaptığı) Phila ile birlikte Teddington'da "The Grove" olarak bilinen, geniş ahırları olan güzel bir villaya yerleşmiş. Kasım 1774'te, Aaron Isleworth'taki evinde Duke's Place'teki Büyük Sinagog'un *hazan*'ı Myer Lyon'un resitalini düzenlediğinde Horace Walpole ile tanışmış olmalılar. Opera şarkıcısı "Michael Leoni" olarak sosyete de büyük revaçta olan Lyon o Kasım akşamı çeşitli kesimlerden oluşan dinleyiciler tarafından çok takdir edilmiş. "Leoni'yi dinledim" diye yazmış (genelde kimseden pek etkilenmeyen) Walpole, "yüzlerce yıldır duyduğum her şeyden daha çok zevk verdi bana." Lyon/Leoni, Handel şarkılarını ve arıalarını "çok melankoliyle" seslendirmiş, melankoli de zaten Yahudi müzisyenlerle bağdaştırılan bir özellikti. Walpole, şarkıcının duygularını hissettirmesine rağmen, "samimi, yalın bir stilde söylediğini ve ip cambazlarının yaptığı gibi insana acı çektiirmediğini" eklemiş.

Duke's Place sinagogunda *kantor* olmak üzere 1767'de Frankfurt'tan gelen Myer Lyon bu görevi onlarca yıl boyunca sürdürürken bir yandan da opera ve tiyatrodaki parlak bir kariyer sahibi olmuş. Lyon, hem Yahudi olduğunu saklamayan hem de Londra'da tiyatro dünyasında kendine bir yer edinmeyi başaran bir altkültürün temsilcilerinden biriydi. Büyük Sinagog'daki görevi için koşer bir Yahudi olması, yani dinsel kurallara uyması, Cumartesi konser vermemesi (Şabat günü akşam sona erene kadar) ve tabii davetlerde domuzlu tart yememesi gerekliydi. Mendoza gibi Yahudiliğini kültürel bir fırsata nasıl çevirebileceğini çok iyi bilen Lyon, hem hayranları hem de eleştirmenleri tarafından şarkı söylemedeki ustalığının bir uzantısı olarak görülen (muhtemelen haklıy-

dılar) karmaşık melizmalarıyla ün salmış. Oktavları tırmanarak ve gerektiğinde *falsetto*'lara ulaşarak edindiği, hem Yahudi hem Yahudi olmayanları içeren geniş hayran kitlesi Şabat günü ve bayram günlerinde Duke's Place'teki sinagoga onu dinlemeye gelirmiş. O kitlede yer alan ilahi bestecisi Thomas Oliver *hazan*'ın *Yigdal Elohim Hay* parçasına o kadar hayran kalmış ki onu kiliselerde kullanmak üzere *The God of Abraham Praise* [İbrahim'in Tanrı'sına Şükredin] ilahisine çevirmiş. *Hymns Ancient and Modern* [Eski ve Yeni İlahiler] kitabında besteci hâlâ "M. Leoni" olarak görünür.²⁵

Lyon'un öğrencileri de vardı, onları hem *şul'a*, hem de yeterince gelecek vaat ettikleri takdirde sahneye hazırlamış. Sokaklarda kalem satarken bulduğunu söylediği yıldız öğrencisi John Braham'ı *meshorrek*, yani sinagog için en yüksek sesli koro şarkıcısı olarak yetiştirmiş. 1787'de, Braham daha 13 yaşındayken Lyon onu kendi yardım amaçlı resitalinin olduğu akşam ilk defa Covent Garden'da sahneye çıkarmış ve Braham Thomas Arne'in *The Soldier, Tired of War's Alarms*'ı söylerken bütün marifetini göstermiş. Lyon Kingston'daki sinagogda *kantor* olarak görev almak üzere Jamaika'ya göç ettikten sonra (opera performansı giderek zayıflıyordu) Braham, Abraham Goldsmid'in himayesine girmiş ve Goldsmid, Braham'ın *castrato* Venanzio Rauzzini'den ders almasını sağlamış. Büyüyüp de sesi değiştiğinde Braham en iyi şarkıcılarla krallardan Napoléon Bonaparte'a ve Horatio Nelson'a kadar en iyi dinleyiciler için şarkı söyleyebilecek kadar iyi bir tenora dönüşmüştü. Kariyerinin zirvesinde Dublin'de on beş konser için 2.000 sterlin gibi muazzam bir ücret almış ve 1811'de *The Death of Nelson* operasındaki

²⁵ Hi-Fi Hymn Book'taki (YouTube) "The God of Abraham Praise" kaydında Oliver'in Lyon'un günümüzde İngiltere'nin çoğu sinagogunda kullanılmaya devam eden "Yigdal Elohim Hay" şarkısına olan borcu apaçıktır.

* (İt.) Çocukken sesi güzel olup değişmemesi için hadım edilmiş erkek şarkıcı -çn.

performansı o kadar etkileyiciymiş ki Emma Hamilton duygularına hâkim olamayarak kendinden geçmiş ve bina dışına taşınması gerekmiş. Braham Yahudi olmadığı kesin olan Nancy Storace ile beraber olduysa da din değiştirmedeği bilinir, hatta çeşitli nikâhlar ve *Kol Nidrei* gibi çeşitli vesilelerle eski ibadet yerinde şarkı söylemeye devam etmiş olabilir. Mendoza gibi ve ondan sonraki diğer Yahudi boksörler gibi Braham da Yahudi olarak görüldüğünün ve dinlendiğinin bilincindeydi ve bundan hiç sakınmamış. Zaten Yahudi karşıtı, alaycı mısralara konu olduğunda başka türlü davranabilir miydi? "Sesi ve sağduyusu telafi ediyor / feragat edemeyeceği o iğrençlik yığınının," diye yazıyordu bir tanesinde. Leigh Hunt gibi hafiften bir hayranı bile şarkı söylerkenki "genizi" sesinin "ahlaki sebeplere, hatta paraya" atfedilebileceğini düşünürmüş.²⁷

Sahne Yahudileri, yani parmaklarını kütleten, yaltaklanan, karikatür benzeri tipler, alt düzey komedilerin standart unsuruydu; öte yandan sahnelere çıkan Yahudiler Kral George döneminde eğlence sektörünün çeşitli alanlarında varlıklarını hissettirmişlerdir. Her zaman olduğu gibi Yahudiler bir yandan yeteneklerini sergileyip beklentileri boşa çıkarırken, diğer yandan kendi kendileriyle rezilce alay etmeden de olsa, Yahudi olmayanların arasındaki yaygın klişeleri kendileri canlandırmaktan zevk alırlardı. Londra'nın ayaktakımını bayağı iyi bilen Hannah Norsa, John Gay'in *The Beggar's Opera*'sının [*Dilenciler Operası*] ilk ve en ünlü Polly Peachum'ı olmuş. Hannah oyunculuğunun hakiki niteliğini babasının Covent Garden'daki tavernası Punch Bowl'dan almıştı, ama sanat hamilerinin en yücesi Başbakan Robert Walpole'un metresi olmasının da kariyeri üzerinde olumsuz etkisi olmamış tabii (başbakan bundan dolayı sıklıkla Macheath' şa-

²⁷ David Conway, *Jewry in Music: Entry to the Profession from the Enlightenment to Richard Wagner*, Cambridge, 2012, s. 82 vd.

* John Gay'in *The Beggar's Opera* (1728) eserinde yer alan ve Walpole'dan ilham alındığı sanılan bir karakter –çn.

kalarına konu olurmuş). Doğduğu şehirden adını alan Jacob Philadelphia gibi Yahudi gözbağcılar ve sihirbazlar da çok revaçtaydı ve çoğu sirk menajeri Philip Astley tarafından işe alınırdı.²⁹ İngiliz tiyatrosunun ilk büyük Yahudi komedyeni Jacob "Jemmy" Decastro ise, gerektiğinde ve paraya ihtiyacı olduğunda Bay Astley'nin Amfitiyatrosu'nda veya el pençe divan duran, aşna fişneli *Ombres Chinoises*' şovunda palyaçoluk yapmaya da hazırdı. Decastro'nun şov dünyasında katettiği ilerleme sonraki kuşaklarda ve özellikle müzikhol, radyo ve sinema çağında daha sıradan hale gelecekti.³¹ Londra'nın Doğu Yakası'nda, Houndsditch'te doğan (Mendoza gibi) bir Sefarad olan Jacob'un amcası Bevis Marks Sokağındaki sinagogda bekçiydi, katı Rabbinik zihniyete sahip babası da Gemara konusunda eğitim almasını temin ettiği oğlunun sahne çalışmalarına iyi gözle bakmazdı. Ama genç Jacob İngiliz edebiyatının, hitabet sanatının ve tiyatrosunun güzelliklerine sıırsıklam âşık olmuş ve bu üç sanatı kendinde bir araya getirdiğine inandığı David Garrick'i sahnede görmek için hep para biriktirmiş. 15 yaşındayken bir *Purim* tiyatro topluluğu oluşturmuş ve komedi rollerinde o kadar iyiymiş ki bütün Yahudi tiyatrolarının yanı sıra Yahudi olmayan bazılarında da çok revaçtaymış. Ancak genç yaşta gösterdiği bu coşkulu yeteneğe rağmen Jacob'un asıl istediği şey Madras'taki elmas takas şirketlerinden birinde güzel bir konuma gelmekti ve bu hayali gerçekleşmeyince büyük düş kırıklığına uğramış. Böylece son çare olarak herkesin ona gülmesini ve onu alkışlamasını sağlayan yeteneğinden faydalanmaya karar vermiş. Jemmy Decastro doğuştan bir mim, bir taklit sanatçısıydı. Herkesi taklit etmekte başarılıydı, ama asıl uzmanlık alanı komedyen Tom Weston'dı. Jemmy, Weston sesiyle "Vay anasını, ne biçim zurna olmuştu" demeye

²⁹ Lucien Wolf, "Astley's Jews," *Jewish Chronicle*, 26 May 1893.

" (Fr.) Çin Gölgeleleri, başka bir deyişle gölge oyunları –çn.

³¹ Jacob Decastro, *The Memoirs of J. Decastro, Comedian*, Londra, 1824.

başladığı anda en kibar izleyiciler bile gülmekten kırılırdı, hatta Weston müsait değilse veya kaşesi çok pahalıysa onun yerine Jemmy çağrılırmış. Bir süre boyunca Decastro Weston'ın orijinaliğinden daha komik olduğu bile düşünülmüş ve Weston'ın bu işe bayağı bozulduğu söylenirmiş. Jemmy'nin başka yetenekleri de vardı, hiçbiri incelikli değildi, ama hepsi de eğlence âleminde altın değerindeydi. Jemmy Yahudi ve İtalyan tarzında çıkardığı ses tam *falsetto* olmasa da seyirciler onun Leoni'yi veya Braham'ı taklit ettiğini bilirlerdi. Astley'nin Amfitiyatrosu'nda sürekli olarak rol alan ve baba-oğulun turnelerine de katılan Jemmy, yetenek avcısı Abraham Goldsmid tarafından da yemek sonrası eğlencesi için işe alınmış tabii, çünkü Goldsmid, Nelson veya Galler Prensi gibi dostlarına en kaliteli eğlenceyi sunabilmek için Morden Konağında en iyi müzisyenlere, şarkıcılara, komedi ve trajedi oyuncularına ihtiyacı vardı.

Yahudi olmayanları eğlendirmenin başka yolları da vardı. Büyükbabası Madrid'de Yeni Hristiyan bir banker olan Abraham Lopes de Oliveira gibi usta gümüş kuyumcuları Kuyumcular Loncası'na alınmazdı ve zamanlarının çoğunu sinagoglar için son derece zarif *Sefer Tora* taçları ve süsleri üreterek geçirirlerdi. Ama Oliveira asıl ününü, Londra'ya atanan belediye başkanlarına her yıl armağan edilen, oyma ve kabartmalarla süslenmiş tabağın siparişini aldığı anda kazanmış. Belediye Başkanı Gününde Oliveira'nın tabaklarında Sefaradlara özgü nefis pastalarla piramitler yapılmış: Bir damla portakal çiçeği suyu katılmış küçük aşk pastaları olan *bolos de amor*'lar; bazıları anizetli, bazıları anizetsiz, halka şeklinde *rosquilha*'lar; *quejado*'lar ve eriyen *masapoin*: Bunların hepsi Sefaradların pastacılık kraliçesi Leonor Marais'in görkemli mutfağından çıkıyordu.³²

Ama özellikle "Geyik Parkları" Yahudileri arasında vaftiz çeşmesine kaçınılmaz olarak pragmatik açıdan bakanlar da

³² Rubens, s. 377.

vardı. Toprak sahibi ama utanç verici derecede borç altındaki sınıfların evlilik yoluyla Yahudi parasının getireceği desteğe açık olduklarını görmeden edemiyorlardı. Her zamanki döngü söz konusuydu: İlk kuşak aksanını, İbranice bilgisini muhafaza ederdi (hatta bazen ilmi yorum eserlerini atalarının dilinde yayımlardı), hesaplarını ve ticari yazışmalarını Yidiş veya Ladino dillerinde yapardı, hatta sakal bırakmaya devam ederdi. Hayatları ailelerinin yaşadığı son yerin, Hamburg'un, Altona'nın, Amsterdam'ın veya Frankfurt'un âdetleriyle renklenirdi. Ama bir sonraki kuşakta sakallar, aksanlar ve karakteristik kıyafetlerin her türlü izi yok olurdu ve hem erkek hem de kadın aile reisleri, sevinçle olmasa da bu asimilasyonu kabullenirdi. Samson Gideon, Jacobite isyanı ve istilas döneminde 1 milyon sterlin vermek zorunda kaldığı, Britanya'nın Avusturya Veraset Savaşı'na katılabilmesi ve II. George'un Dettingen Galibi olarak görünmesi için tam zamanında bir 300.000 sterlin daha verdiği için baronet olarak atanmasının uygun olacağını düşünmüştü. Ama seçkinler, ona olan borçlarına rağmen, Gideon'a baktıklarında kaba ama gösteriş budalası Borsa simsarını görüp onu görmezden geliyorlardı. Gideon, takındığı havalara ve yurttaşlığa kabul konusundaki yasa tasarısını desteklemediğini tekrar tekrar söylemesine rağmen, yine de grotesk karikatürlere konu oluyordu. "En Üstün Yahudi ile Güzel Bir Toplantı" başlıklı, hükümet karşıtı bir yayında Gideon'a koyu aksanlı, bozuk bir İngilizceyle şöyle dediği atfedilir: "Değerli [sic] Beyefendiler, sevgili dostlarım, işte size kabilemin bu büyük iyilik için topladığı paraların olduğu *kesse* [kese]."³³ Ama Gideon'un onurlandırılması sadece bir kuşak kadar geciktirilmiş. Baba Gideon ne yapılması gerektiğini biliyordu ve oğlunun vaftiz edilmesine, ileride baronetliğe getirilmesine izin vermiş. Lord Eardley unvanını alan oğul Samson Gideon

³³ Edgar Samuel, *To the Ends of the Earth: Essays on the History of the Jews of England and Portugal*, Londra, 2004, s. 31.

taşralı kusursuz bir soydan gelen bir kızla evlenmiş ve sabık Yahudi fazla tartışma konusu olmadan toprak sahibi aristokrasinin kadife ceketli safları arasında kaybolup gitmiş.

Hanover döneminde İngiltere'ye servet sahibi bir oligarşi hâkimdi ve taşrada hırslı Yahudilerle birlikte ava çıkmak zorunda kalmak gibi nahoş bir olasılık karşısında burun kıvrıranlar olmasına rağmen, Kral George döneminde toplumun çok az kesimi kapılarını Yahudi kökenli insanlara açmaktan kaçınırdı, çünkü "en seçkin üyelerinin" vaftiz çeşmesinde doğru şekilde davranacaklarına ve işleri kolaylaştırmak için işin içine bir teşvik unsuru ekleyeceklerini düşünürlerdi. Kurumlar birer birer sadece sözde din değiştirenlere bile açılmaya başlamış. XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Yahudi olarak dünyaya gelmiş, hatta ebeveynleri Yahudi olmaya devam eden kişiler Eski Eserler Derneğinin, Kraliyet Derneğinin, Kraliyet Hekimler Derneğinin, Oxford kolejlerinin, Mason localarının (sosyal bağlantılar açısından çok önemli bir merkez) üyeliğine, İrlanda hükümetinin meclis üyeliğine, avukatlık derneklerine ve Kraliyet Donanması'na kıdemli subay olarak kabul edilir olmuş. David Garrick ve William Hogarth gibi Hanover kültür dünyasının ileri gelen isimleriyle dostane ilişkiler içerisindeydiler ve portreleri Kraliyet Akademisi'nin iki başkanı olan Joshua Reynolds ile Benjamin West gibi, dönemin en iyi ressamı tarafından yapılmış.

Başka yerlerde ve zamanlarda olduğu üzere, Yahudi hekimliği de Yahudi parasından daha çok dost edinmeyi sağlamış. Babası, büyükbabası ve kardeşleri de hekim olan Isaac Schomberg, Garrick'in hekimiydi, dolayısıyla Garrick'in 1779'da ölmeden önce gördüğü son kişi olmuş. Büyük aktör Garrick'in Yahudi hekimi ve dostu olan Isaac'a bakıp, ölümün eşiğindeki biri için biraz fazla nükteli gibi gelse de, "Geriye en son sen kaldın, ama kalbimde sonuncu değilsin" dediği anlatılır. Isaac'ın sevimli bir portresini yapan Thomas Hudson'ın bu resmi ondan aldığı bir hizmet

karşılığında yaptığı sanılır. Isaac "sıcaklığıyla, sevecenliğiyle" bilinirmiş. Ancak kabul görmek asla kolay değildir. Isaac'ın babası Meyer Löw adı altında Württemberg eyaletinin Vetzburg kentinde doğmuştu. Hekim olan babasının da teşvikiyle tıp okumaya karar veren Meyer, Almanya'daki diğer Yahudi öğrencileri gibi bu planını gerçekleştirebilmiş ve Giessen'deki Ludoviciana'da okumuş. Sonra da Aşkenaz dünyasında çeşitli yerleri dolaşıp Schweinsberg'de ve Metz'te hekimlik yaptıktan sonra 1721'de Londra'ya yerleşmiş. İngilizcesi zayıf olsa da (ki büyük ihtimalle öyleydi) Judeo-Alman Yidişçesi Duke's Place'teki cemaatin çoğuyla iletişim kurması için yeterliydi. Londra'nın ticari merkezinin ve doğu yakasının halkının büyük kısmını oluşturan yoksul Aşkenazlar cemaatine hekimlik yaparken bu dil onun işini çok kolaylaştırmış olmalı. Ancak Meyer Shomberg'in (adını böyle değiştirmişti) hayal ettiği iş bu değildi. Duke's Place'in varlıklı ve nüfuzlu Yahudileri, bu arada İngilizcesini çok ilerletmiş olan bu kültürlü hekimi çok sevdiklerinden şehrin ticaret merkezindeki tüccarlarla tanışmasını sağlamışlar ve Schomberg de bu arada işlerini ilerletmek için kendi stratejilerini geliştirmiş. Gönülsüzce de olsa ona hayran olan birisinin deyiimiyle Schomberg "ağzı laf yapan ve imalı konuşan" biri olup, İngiltere'de bu mesleği icra edenlerden kimsenin aklına gelmemiş bir şeyi yapma cüretini göstererek büyük bir yer kiralamış ve bazı günler sofrasını cömertçe donatarak kapılarını herkese açarmış. "Bütün genç cerrahlar davet edilir ve aralarında fark gözetilmeden, hepsine büyük bir kibarlıkla davranılırdı; bu muamele ilk anda dostça bir yaklaşım gibi görünse de aslında sırf Schomberg'i kendi çevrelerine tavsiye etmelerini sağlama amacını taşıyordu."³⁴ Kimsenin toplum içindeki konumuna bakmadan gösterilen bu samimi misafirperverlik, son derece uygunsuz bir davranış olarak gö-

³⁴ A.g.e., s. 315.

rülür, ama amaçlanan etkiyi de sağlarmış. Schomberg'in faaliyeti o kadar büyümüş ki 1740 yılına gelindiğinde yılda 4.000 *guinea*³⁵ kazanır olmuş. 1726'da Kraliyet Derneği'ne kabul edilmiş, 1730'da Swan and Rummer Mason Locası'na üye olarak kabul edilip dört yıl sonra Büyük Üstadlığa terfi etmiş, böylece hasta çevresi daha da büyümüş. Mason kültünün Süleyman'ın Tapınağı'nın mimarisi konusunda saplantılı ritüelleri temel alıyor olması lehine bir faktördü tabii. Meyer ile karısı Rachel'in yedi oğlu ile Rebecca adlı bir kızları olmuş. Londralı orta sınıf, meslek sahibi Yahudiler olarak hayatlarından çok memnun olmaları gerekirdi.

Ama nedense öyle değillerdi. Meyer bir meslektaşıyla, Seфарad Yahudisi Jacob de Castro Sarmiento ile ihtilaf halindeymiş, bir nedenle ona tahammül edemezmiş ve kariyerini de engellemek için onu afyonla yanlış tedaviler uygulamakla ve başka şekillerde görevi kötüye kullanmakla suçlamış. Meyer'in bu çatışmacı yanı oğlu Isaac'a da geçmiş ve Isaac Kraliyet Hekim Derneği ile yirmi yıl sürecek, amansız bir ihtilafa girmiş. Isaac'ın ünlü hastalarından çoğu ona bu derneğin sertifikasından yoksun olmasına rağmen gelirmiş.

Meyer'in bir başka oğlu olan Ralph, babasının başına bela olmuş. XVIII. yüzyılda kısa süreliğine Yahudi öğrenci kabul eden az sayıda okuldan biri olan Merchant Taylors Okulunda eğitim alan Ralph, sefahat düşkünü bir mirasyedi haline gelmiş ve babası tarafından Avrupa'daki akademilere gönderilmiş, ama orada da Meyer'in her yıl ona cömertçe verdiği 100 sterlinlik harcırahı boşa harcayıp durmuş.* Babasından para koparmakla yetinmeyen Ralph, babası harcırahına son verince ona dava açmaya çalışmış. Derhal Avrupa'dan eve çağrılan Ralph, hiçbir Yahudinin yaşamadığı, ama aile dostları Hekim Shaw'nun ona göz kulak olmayı önerdiği Scarborough'ya gönderilmiş. Ralph burada denetim altında olacağını

* İngiliz para birimi -çn.

³⁶ A.g.e., s. 266 vd.

anladığı anda Malton'a geçmiş, ama burada da ancak kaynaklarını tüketinceye kadar kalabilmiş.

Bunun üzerine yaptıklarından pişmanmış gibi davranıp babasıyla barışmak için bir girişimde bulunmuş ve ondan Londra'ya dönüp (kardeşlerinden biri gibi) noter olarak hayatını kazanmak için izin istemiş. Oğlunun bu isteğini geri çeviremeyen Meyer ona Kraliyet Borsası yakınlarında bir ofis tutmuş, ancak ona ayarladığı ortak çok geçmeden Ralph'in işleri utanç verici bir şekilde ihmal ettiğinden şikâyet etmeye başlamış. Ortağının bu şikâyetinden sonra Ralph noterliğin kendisine hiç uygun olmadığını ilan etmiş. Ve Meyer bir babaya özgü öfkeyle onun üzerine yürümeden Ralph bir gemiye bindiği gibi Barbados'a gitmiş, orada bir yandan çiftlik sahibi bir ailenin çocuklarına öğretmenlik yapmış, bir yandan da yüklü faturalarını cefakâr Meyer'in hesabına yazmaya devam etmiş. Ancak o para kaynağı da kuruyunca yine Londra'ya dönmüş ve kıyaslandığında Fielding'in kahramanlarının hayatlarını oldukça durağan gösterecek bir kariyere rağmen Londralı varlıklı bir tüccarın kızı Elizabeth Crowcher'in sevgisini kazanmayı ve onunla evlenmeyi başarmış. İşte o anda (birçok ikinci kuşak Yahudi için geçerli olduğu üzere), bu evliliğe nihai onay almak ve bir kilise nikâhı planlamak için vaftiz çeşmesine küçük bir ziyaret gerekli olmuş olabilir. Ancak Ralph'in vaftiz edilip edilmediği belli değildir. Artık Yahudi değilse, son kariyer projesini, yani ağabeyi Isaac ve babası gibi hekim olma hayalini gerçekleştirmek için neden Aberdeen'deki Marischal Kolejini seçsin? Marischal Koleji, İskoçya'nın Aydınlanma ruhu doğrultusunda ve liberalizminin bir tezahürü olarak Britanya'da Yahudileri tıp öğrenciliğine kabul eden ilk kurumdu. Ralph mektupla öğretim yoluyla 1744'te hekim olarak mezun olmuş. Kendi kendini yeniden yaratan Dr. Ralph Schomberg bu sefer Great Yarmouth'a yerleşerek orada hekim olarak faaliyet göstermeye başlamış. Bundan sonraki, kendisi için sıra dışı derecede sakin geçen yıllarda, Ralph ile Elizabeth'in on çocuğu olmuş.

Vaftiz olan ve St Paul'de eğitim aldıktan sonra donanmada parlak bir kariyer sahibi olan ve St Lawrence seferinde James Wolfe'a eşlik eden kardeşi Alexander gibi, Ralph de İngilizliğe geçiş sürecinde adını değiştirmeyi hiç düşünmemiş. O, taşra hekimi Dr. Schomberg'di. Bazen bütün bu sıradanlık ve saygınlık zorunluluğu onu huzursuz kıldığından kaplıcalarından faydalanmak bahanesiyle Bath'a gider ve şehrin sosyetik hayatına katılmayı başarmış. Oradaki tek Yahudi olmadığı anlaşılıyor. "Bath şu anda çok kalabalık ve harika," diye yazmış neşeyle Ralph, yakın dostu Emanuel Mendes de Costa'ya, yani "Manny"ye, hitaben bir mektubunda, "Ekse-lansları York Dükü de bu ortama az katkı sağlamadı. Ben de boş durmuyorum. Burada epey sayıda *Bnei Israel* var."³⁷ Ama ara sıra sosyetenin içinde yer almanın Ralph'in içindeki yaramazlık yapma isteğini tatmin etmediği anlaşılıyor. Ralph, Pangbourne'da emekli hayatı sürerken kendini sağlığına aşırı önem veren bir taşra centilmeni, yarı zamanlı bir hekim, mülayim ve dürüst biri gibi sunmaya çalışmış, Gainsborough da Ralph'in tam boy portresinde onu İngiltere'de bir yerde, meşelerin arasındaki açıklık bir alanda, bastonuna yaslanmış olarak, aynen öyle resmetmiş. Ama taşrada yaşayan Yahudilere veya en azından bu Yahudiye çok da iyi gözle bakmaması muhtemel olan bazı kaynaklara göre pazar günleri kilisede toplanan parayı çalarken, suçüstü yakalanmış.

Emanuel Mendes de Costa'nın da başı yasalarla derde girmiş olabilir, ama öncesinde ciddi, saygın bir doğa bilimci olarak isim yapmış.³⁸ Schomberg'ler gibi da Costa da İngiltere'de ikinci kuşak Yahudiydi, ailesinin yaptığı yolculuğun (Portekiz ve Hollanda'dan) ve daha geniş Costa klanının prestijinin bilincindeydi. Ama Meyer Schomberg'in tersine, Emanuel'in babası tedbirsiz bir ticari girişimden dolayı iflas edecekti.

³⁷ A.g.e., s. 267.

³⁸ P. J. P. Whitehead, "Emanuel Mendez da Costa (1717-91) and the Conchology or Natural History of Shells," *Bulletin of the British Museum (Natural History), Historical Series* 6, 1977, s. 1-24.

Bu felaketten dolayı oğulları İngiltere sosyetesine tutunmak için farklı yollara başvurmışlar. Emanuel'ın ağabeyi Jacob (sonradan Philip adını alacaktır) Catherine da Costa Villalene adlı varlıklı, mirasçı bir kuzeniyle kaçıp evlenmeyi planlamış. Kuzeni bu plana yanaşmayınca da Jacob o kadar aşağılık biriymiş ki, sözleşme şartlarına uymadığı için ona dava açmış!³⁹ Öte yandan Emanuel fosillere büyük merak sarmış, büyük bir koleksiyon oluşturmuş ve yeryüzü kabuğunun oluşumu konusundaki (Vulkancılarla Neptüncüler arasında oluşumda belirleyici olanın jeolojik bir yangın mı yoksa tufan mı olduğuna dair) bir tartışmaya katkıda bulunmuş. Aynı zamanda kadim Yahudi tarihiyle de uğraşan Emanuel, birkaç konuda yeterince saygın makaleler yazmış olmalı ki hem Kral George döneminde Londra'nın kültür çevrelerinin tapınakları sayılan Kraliyet Derneğine hem de Eski Eserler Derneğine kabul edilmiş. Yahudi fosilbilimcisi ve *A Natural History of Fossils*'in [*Fosillerin Doğal Tarihi*] yazarı bilimsel çevrelerde ilginç bir yaratık olarak görülmüş olmalıdır: Hem dinine sadık kalmış, hem de yaratılışın bilimsel tarihini derinlemesine inceleyen bir Yahudiydi. Yahudiliğiyle dalga geçilse bile genelde dostane bir tavırla olurmuş. Richmond Dükü, Emanuel'den bahçesinde bir fosil mağarası yaratması istediğinde ona ziyareti sırasında nasıl yemekler istediğini ve "daha zayıf iradeli birini baştan çıkarabilecek Chichester ıstakozları"nın uygun olup olmadığını sormuş. Başka yiyecekler de olabilir, ama onlar da "sizin ulusunuz tarafından iğrenç bulunur." Dük en sonda da aydın çevrelere özgü samimi ve dokunaklı bir ifadesiyle şöyle demiş: "Hepimiz dünya vatandaşlarıyız, farklı isimlere ve renklere nasıl bakıyorsak, farklı âdetlere ve zevklere de antipati veya önyargı duymadan bakarız."⁴⁰

Emanuel bu bilim ve kültür çevresinde yer almaktan memnun görünüyordu. Ama daima eli dardaydı veya kendi

³⁹ Endelman, *Jews of Georgian England*, s. 263.

⁴⁰ Todd Endelman, *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*, Bloomington, 1990, s. 16.

deyimiyle hep haksızlığa uğruyordu. Karısı Pardo ailesindendi, ama pek de varlıklı olmayan bir kolundandı, yoksul düşen babası da Emanuel'i ve kardeşi David'i daha çok para kazanıp yaşlı babalarına bu kötü dönemde yardımcı olma-dıkları için payladığı anlaşıyor. Yaşlı adam "Tek bir oğlum bile bana yardım etmiyor" diye acı acı yakınmış. Emanuel ile David "babalarının tavsiyelerine uyup kendilerine servetleri olan eşler bulmamışlardı [ve] babaları dünyaya bu kadar çok dilenci getirdiklerine inanamıyordu." İki kardeş evlendiklerinde "genç ve sağlıklıydınız, anne ve babanızı veya kız kardeşinizi geçindirmeniz gerekmiyordu, sadece kendinizi düşünüyordunuz." Ama Emanuel onu dinlemiyordu, fosil tuzağına düşmüştü artık. Koleksiyonu büyüdükçe daha çok makale yayımlayabilirdi, ülke içinde ve dışında doğa bilimcilerinin, İsveç'ten Fransa'ya kadar uzanan kültürlü mektup arkadaşlarının ilgisini ve hayranlığını daha çok uyandırabilirdi. Büyük doğa bilimci Comte de Buffon da, Linnaeus da onu tanırmış. Avebury ve Stonehenge arkeologları Sir William Stukeley ile ve 80 yaşlarındaki büyük hekim ve bilim insanı Sir Hans Sloane ile araları çok iyiymiş. Dolayısıyla Kraliyet Derneğinin kâtipliğine başvururken Britanya'nın en saygıdeğer bilim insanlarının iyi dileklerini ve desteğini almış; kâtiplik beraberinde Fleet Street yakınlarındaki Crane Court'ta kirasız bir lojman ve 50 sterlinlik bir maaş getirecekti. 1763 baharında yeni kâtip-kütüphaneci Crane Court'a taşınmış. Dört yıl sonra ise Emanuel Mendes de Costa'nın Derneğe ait paraları sistematik olarak zimmetine geçirdiği, tam üyeleri (aidatlarının tamamını ödeyenler) kısmi üye (aidatlarını yıllık olarak ödeyenler) olarak göstererek aradaki farkı ya cebine attığı, ya da büyük ihtimalle faizsiz borç saydığı anlaşılmış. Bir üye adı yanlış kategoride olduğu için şikâyetle bulunduğunda sahtekârlık ortaya çıkarılmış ve her zamanki şaşkınlık ve kızgınlık ifadelerinden sonra Emanuel Kraliyet Hapishanesine gönderilmiş. Böylece, aslında çıkar-sız bilgi arayışının örneği olması gereken biri, Yahudilerin

sahtekârlığına dair çirkin klişeyi haklı çıkarmış gibi olmuş. Dolayısıyla bu, Yahudiler İçin İyi Değildi.

Ama şaşırtıcı bir şekilde Emanuel Mendes de Costa için işler o kadar da kötü gitmemiş! Büyük koleksiyonunu, kitaplığının büyük kısmını ve bütün hamileriyle meslektaşlarını kaybetmişti, ama kendine inancı o kadar güçlü, o kadar samimiydi ki ve öğretme konusunda öyle bir yeteneği vardı ki karşısında yeni bir yol açılmış: Deniz kabukları. Emanuel böylece deniz kabukları alanında Britanya'nın ilk büyük biliminsanı haline gelmiş, hatta konkoloji terimini kendi icat etmiş. Kraliyet Hapishanesinde şu veya bu şekilde suç işleyerek itibardan düşmüş başka beyefendiler ve hanimefendiler vardı ve ücret karşılığında ders veren da Costa'dan hem fosiller hem de deniz kabukları konusunda ders almak istiyorlardı, hevesliyediler. Emanuel'in hapishanedeki dersleri on beş ila yirmi kişiden oluşurmuş ve o kadar rağbet görmüşler ki dört yıl içinde borcunu ödeyerek hapishaneden çıkmayı başarmış. Artık deniz kabukları konusunda o kadar malzeme sahibiydi ki 1776'da *Elements of Conchology* [*Temel Konkoloji*], iki yıl sonra da bilimsel vatanseverlik ruhuyla British Conchology [*Britanya'da Konkoloji*] adlı kitaplarını yazıp yayımlamış. Bu kitaplar ona fazla para kazandırmamış, ama Emanuel özellikle ülke dışında itibarını bir şekilde geri kazanmayı başarmış ve bir kez daha doğa bilimlerinde kendine isim yapmış, İsveç'ten Avusturya'ya kadar çeşitli yabancı akademilerden (utanç kaynağından ne kadar uzak olursa o kadar iyiydi) referanslar elde etmiş. Ayda bir kez, yeni aydan önceki pazartesi günü Doğa Tarihini Tanıtma Derneğindeki tartışmalara katılmış. Hatta Linnaeus'un, eflatun-pembe arası renkte, iki kabuklu Venüs diyonunun anatomik tasvirinde alışılmışın dışına çıkması (belli ki Linnaeus, kabuğun kısımlarını "anüs," "vulva," "labya" vesaire olarak nitelemekten büyük zevk almıştı) karşısında ahlakçı bir tavır göstermiş. Bu "müstehcenlik" karşısında dehşete kapılan da Costa "yamaç" ve "bayır" gibi

yeni terimler önermiş. Hahamlar olsaydı onu çok takdir ederlerdi.

Çağa uygun gösterişleri, son moda kıyafetleri ve perukları, hatta İngiliz sosyetesini ile dönem dönem değişime uğrayan ilişkileriyle Ralph ile Emanuel ve Londralı varlıklı, eğitilmiş Yahudilerin geri kalanı hakiki Yahudi sayılabilir miydi? Yoksa tamamıyla asimile olmak üzere bekleme odasında zaman mı geçiriyorlardı? Dar ve çetin yoldan sapmış olmalarına rağmen, iki yaşlı düzenbazın kendilerini Yahudi olarak gördüğüne şüphe yoktur. Emanuel, muhtemelen etnik turşu sanatını kendi öğrettiği Ralph'in karısı Elizabeth'e ara sıra tencereler dolusu "*sour crout*" [ekşi lahanalar] siparişi verirdi. Sonbahardaki bayramlar yaklaşırken de Emanuel, kuzeyde, pek Yahudinin olmadığı Great Yarmouth'ta yaşayan Ralph'e "İyi Roş Aşana" dilerdi, ama her ikisinin de şul'a gidip şofar dinlemesi pek muhtemel değildi. Ama Emanuel, her zaman ki müşfikliğiyle, Kraliyet Hapishanesinden bile Elizabeth'e "Mutlu Noeller ve İyi Yıllar" dilermiş. Emanuel gibiler hahamların, Noel muhallebisini *matza*'ya tercih ediyor diye yakındığı türden Yahudilerdi. Dolayısıyla yasanın lafzına katı bir şekilde riayet edilen (bu konuda kimlerin hükümde bulunmaya yetkili olduğu meselesini bir kenara bırakırsak ki Yahudiler için bu imkânsızdır) Litvanya veya Polonya'ya hâkim olan standartlar doğrultusunda Emanuel de, Ralph de Yahudilikten ayrılmış sayılırdı.

Yahudiliğin muhafızlarından bazıları için sakal meselesi önemsiz bir mesele değildi. Sakallı veya tıraşlı yolu seçmek, ya her şeyden önce dünyanın âdetlerine katılmak istendiğini ya da Yahudilere kendilerini diğerlerinden ayrı tutmaları gerektiğinin emredildiğini dünyaya ilan etmek demektir. İngiliz Yahudilerinin kayıtsızlığı ve özellikle Hristiyan kadınlarla evlenenlerin Tevrat okumaya çağrılma talebi karşısında dehşete kapılan Haham Hirsch Lewin, sakal tıraşı olmanın Tevrat'ın temel bir ilkesini ihlal ettiğini ve İngiltere'nin sahte-sözde-Yahudileri hakkında bilinmesi gereken her şeyi an-

lattığını ilan etmiş. Atlantik okyanusunun karşı kıyısındaki bir hanedana üye olan ve annesi İsabel tarafından Londralı kuzenlerinin serbest davranışlarına dair uyarılan Naphtali Franks burada yaşamış, Yahudi olmaya devam etmiş, bir kuzeniyle evlenmiş ve Duke's Place sinagogunun ileri gelenlerinden biri haline gelmiş, ama tıraş olurmuş, torba peruk takarmış ve dış görünüşü itibarıyla sosyetedeki ve iş dünyasındaki diğer herkese benzermiş. Haham Hart Lyon, Duke's Place'ten neden ayrıldığı sorulduğunda, sinagogda geçirdiği yıllar boyunca kendisine dinle ilgili sorulan ilk sorunun bu olduğunu söylemiş. Nedeni ne olursa olsun, İngiltere'deki Yahudi cemaatinin Yahudiler arası veya Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında yoğun felsefi tartışmalara pek ilgi duymadığı doğrudur. Kafelerde sohbetin ana konusu İbn Meymun değildi ve o dönemde Doğu Avrupa diasporası arasında bir fırtına halinde yayılmış olan Hasidik ve Mesihçi Yahudilik dalgası Britanya kıyılarına ulaştığında birkaç damladan öte bir şey değildi. Gerçi sinagoglarda hiç tartışma olmuyor değildi. Ama bunlar mantıklı bir görüş alışverişinden ziyade aile içinde veya komşular arasında olan türden bağışmalar-
 dı. Örneğin *Purim* Bayramı'nda Ester tomarının okunması sırasında zalim Haman'ın adı geçtiğinde (genelde *gregger* adı verilen tahta çingiraklarla çıkarılan) gürültü öyle bir kargaşaya dönüşmüş ki Bevis Marks Sokağındaki sinagogun görevlileri kabahatlıların gözaltına alınması için devriyeleri çağırmak zorunda kalmış. Aralarında yer alan ve Furtado ailesinden olan genç bir adam çıkan kargaşadan dolayı sonradan özür dileyenler arasında yer almış olabilir, ama babası Isaac bu durumu fırsat bilerek sinagogu ikiyüzlülerin yuvası olmakla itham etmiş. "Sizin Yahudiliğinizden... Gelecek Dünya'nızın duygularından ve ilkelerinden feragat ediyorum, bu kadar dinsiz bir topluluktan kopabilmek için [sinagogdaki bankının altındaki] çekmecemin anahtarını size gönderdim... kibir içinizi ödem gibi doldurmuş." Sözlerine devam eden Isaac, o kadar gurur duydukları Yahudi Yoksullar Has-

tanisinin sadece altı yataktan ibaret olmasının, hastaların büyük kısmının bir hekim değil de bir eczacı tarafından tedavi edilmesinin ve *Pesah* Bayramı'nda *matza*'dan başka bir şey yememelerinin utanç verici olduğunu söylemiş. İtham dolu bu müthiş istifa mektubunun (bir çeşit tersine aforoz) sonunda Furtado karısı Sarah ile ilgili olarak "o da topluluğunuzdan ayrılmak istiyor" diye eklemiş. Ancak öfkeli Isaac Furtado en azından sosyal anlamda Yahudi olmaya devam etmiş, Londra'nın Doğu Yakası'ndaki yoksullar için konutlar yaptırmış ve Yahudi mezarlığında gömülmeyi temin etmiş. Son ayınlar önemliydi genelde. Hayret verici bir koloni macerası yaşayan, Batı Afrika açıklarındaki Bulama adasını krallık adına kolonileştirmeye çalışan ve Fransızlar adına Martinique ve Guadeloupe'u fethetme seferine katılan ünlü devlet adamı Moses Montefiore'nin onun kadar ünlü olmayan amcası Joshua Montefiore Vermont'ta bir çiftlikte vefat etmiş. Ancak sonunun yaklaştığını hissettiğinde cenaze töreninde Yahudi olmayan ikinci karısı tarafından okunması için *Kaddiş* duasını İngilizce transliterasyonunu yazmış.

Rabbînik muhafazakârlığa karşı yürütülen saldırıların bazıları diğerlerinden daha şiddetliydi. Meyer Schomberg 1746'da yayımladığı İbranice *Emunat Omen* (*Bir Hekimin İnancı*) adlı kitabında ortodoks Yahudiliğin kılı kırk yaran Rabbînik ve kurumsal dar görüşlülüğüne, toplumun ileri gelenlerinin sonu gelmez küçük, ilmi ayrıntıları ile ikiyüzlülüğüne ağır eleştiriler yöneltmiş. Schomberg ile oğulları gösterişten ziyade bir güvenlik önlemi olarak taktıkları tah-ta kılıçlardan dolayı eleştirilmişlerdi, halbuki sinagogun kodamanlarının Yahudi olmayan metresleri vardı, "sanki utanmadan bir emri yerine getiriyorlar... kendi soyumuzdan olan İsrail'in koşer kızlarını reddedip metresleriyle kucak kucağa yaşıyorlar."⁴¹ Schomberg'in sözünü ettiği kişi Sefarad cemaatinin liderlerinden biri olmasına rağmen Kitty Fisher ve

⁴¹ A.g.e., s. 130.

Bayan Caroline Rudd gibi rezil sosyetik fahişelerin müşterisi olarak ün salan Joseph Salvador olmalıydı. Schomberg eleştiri konularından teolojiye geçmiş, İbn Meymun'un *Mişna Tora*'da ele aldığı inanç ilkelerine atıfta bulunarak Kral Davud'un sayısı 613 olan emirleri en elzem olan on bir emre indirgediğini öne sürmüştü. Schomberg'in ilkelerinin çoğu, kısmen Yahudileştirilmiş deizmden ibaretti ve benzer zihniyetteki başka Yahudilerle birlikte Schomberg de bu ilkelerin ortak bir aydınlanmış inanca yaklaşımlarına izin verdiğine inanıyordu. "Bir Yahudinin mutlak anlamda ilk görevi, gözü-müzün önündeki her şeyi yaratmış bir Varlık olan Tanrı'ya inanmaktır."⁴² Reform Yahudiliğinin ilk versiyonu gibi görünen bu beyanat aslında bir vedaydı, çünkü Schomberg, oğullarından ikisi ile birlikte Yahudiliğe sadık kalmaya karar verseyse de, aslında çocuklarını gelecekleri açısından işlerine yaradığı takdirde vaftiz çeşmesine gitmeye teşvik etmişti. Beklentilerini karşılayanlar sadece donanma subayı Alexander (sonradan Sir Alexander) ile Isaac olmuştu ve biri vaftiz olmuş, diğeri olmamıştı. Taş kalpli ebeveynlerin bazen yaptığı gibi, hayal kırıklığını ifade etmek için mirasının en büyük kısmını bu ikisi arasında paylaşmış, diğer Schomberg'lere de sadece birer şilin bırakmış. Bu durumda Ralph'in kilisede toplanan parayı aşırmasına çok da şaşırmamalı.

II. Portakallar ve Limonlar

Portakallar ve Limonlar
 Der St Clement'in çanları
 Bana beş metelik borcun var
 Der St Martin'in çanları
 Borcunu ne zaman ödersin?
 Der Old Bailey'nin çanları
 Zengin olduğum zaman

⁴² A.g.e., s. 36.

Der Shoreditch'in çanları⁴³
 O ne zaman olacak?
 Der Stepney'nin çanları
 Hiç bilmiyorum
 Der Bow'un büyük çanı⁴⁴

Yoksul Yahudiler portakal ve limon satardı. *Tommy Thumb's Pretty Song Book*'ta [*Tommy Thumb'ın Sevimli Şarkı Kitabı*] yer alan tekerlemedeki çanlar, o dönemin haritasını oluştururlar. St Clement, Strand'in sonundaki St Clement Danes değil, Livorno'daki Yahudi tüccarların gemiyle gönderdiği kasalar dolusu turuncgilin boşaltıldığı Thames dokları yakınındaki St Clement Eastcheap'ti. St Martin yakınlarında da –St Martin-in-the-Fields değil, St Martin Outwich– meyve satın almak için gerekli parayı kendilerine temin eden tefeci vardı. Ona olan borçlarını geri ödemek için meyvelerini satmaları gerekliydi, yoksa adam pençelerini bir çıkardı mı kendilerini Newgate Hapishanesinde bulurlardı, orada da Old Bailey'nin* tam karşısındaki St Sepulchre'ın kurşun gibi ağır çanlarını duyarlardı. Yoksul Yahudilerin meskenleri, daha doğrusu mezbeleleri, adlarını şehrin eski hendeklerinden alan ve Londra'nın en kalabalık ve yoksul bölgeleri arasında yer alan Houndsditch, Shoreditch, Fleetditch gibi dar sokaklarda ve kenar mahallelerde bulunurdu. Whitechapel ile Stepney, yani St Dunstan bölgesi, iki yüzyıl daha boyunca olacakları gibi Polonya ve Almanya'dan, bazen Hollanda üzerinden gelmiş beş bin kadar Aşkenaz Yahudisiyle dolup

⁴³ Bu şiirin *Tommy Thumb's Pretty Song Book* (Londra, 1744) kitabında yer alan daha erken dönem versiyonlarında "Shoreditch" yerine Londra Yahudileri için yine de anlamlı olan "Fleetditch" kullanılmış. Diğerleri için de "White Chapple" ("two sticks and an apple" [iki çubuk ve bir elma] ile kafiye) ve Aldgate kullanıldığı görülüyor.

⁴⁴ "İşte yatağının yolunu gösterecek bir mum... işte kafanı kesecek bir satır" şeklindeki meşum ama harikulade satırlar da XIX. yüzyılda, okul bahçesine uygun oyunlarla birlikte eklenmiş.

* Londra'daki Ağır Ceza Mahkemesi –çn.

taşıyordu. Ama Londra'nın ticari merkezindeki Bevis Marks Sokağındaki sinagogun *ma'amad* kayıtlarından bin beş yüz kadar yoksul Sefarad Yahudisinin de olduğunu görüyoruz; Livorno veya Amsterdam yoluyla İtalya'dan, Fas ve Tunus'tan Londra'ya gelen bu Yahudiler kurutulmuş meyve, turuncgil ve tütün konusunda uzmanlaşmıştı. St Mary-le-Bow veya Cheapside'da yaşayan portakal satıcıları şehrin merkezinde, Leadenhall veya Threadneedle sokakları civarını veya daha kuzeyde şık Finsbury Circus'u veya Cannon Sokağından aşağıya, St Paul ve Fleet Street'ten Strand ve Leicester Fields'e kadar olan bölgeyi kendilerinin ilan eder, mallarını bağıra çağıra gece karanlığı çökmeden satmaya çalışırlardı. Ama çoğu satamazdı. Mahkeme kayıtları çoğu yasal olmayan ek işler yapan portakal satıcılarıyla doludur.

Seyyar satıcıların hayatları Teddington, Isleworth veya Roehampton'ın bahçelerinin yanına uğramazdı. Ama bazıları, hatta birçoğu Kefaret Günü veya Yılbaşı arifesinde Duke's Place veya Bevis Marks'taki sinagoglara doluşmuş olabilir. En azından bir yoksul ama dindar Sefarad Yahudisinin varlıklı Yahudilerle birlikte Bevis Marks sinagogunda dua ettiğini biliyoruz, çünkü o, *Roş Ašana*'da sinagogdayken oğlu Abraham ertesi yıl Hayat Kitabı'ndan adının silinme ihtimaline aldırış etmeden ipek mendil ve pahalı kumaş hırsızlığı yapıyormuş.⁴⁶ Ama dindar babası, Bevis Marks sinagogunun yetki alanındaki Yahudi suçlularla âdet olduğu üzere, serseri oğlunun aforoz edilecekler listesine dahil edilmesi karşısında çok üzölmüş olmalıdır. Ancak sinagogların bayramlarda dolup taşıdığı zamanlar dışında, tıraşlı Yahudiler ile tıraşsız yoksul Yahudiler arasındaki tek temas genelde sadece hayır işleri yoluyla olurdu, bu da ya Stepney'deki ilk huzurevi olan Mile End Caddesindeki Yahudi Hastanesinde hekimler veya eczacılar tarafından yapılan ziyaretler ya da öksüz çocuklara yönelik olarak 1732'de Duke's Place sinagogunun hahamı

⁴⁶ Endelman, *Jews of Georgian England*, s. 250.

Moses Hart tarafından kurulup çocukların sayısının artması üzerine 1788'de Houndsditch'e taşınan Yahudi Özgür Okulundaki teftiş günleri demektir.

Yoksul Yahudilerin büyük kısmı Yidişçe ile bir miktar İngilizce konuşurdu, ama İngilizceleri tiyatrodaki sahnelenen veya basılı en iğrenç karikatürlerde iddia edildiği kadar bozuk olmazdı. Jemmy Decastro gibi Yahudi tiyatro oyuncularını mutlaka tanıyan Drury Lane'in büyük ortaoyuncusu Jack Banister, bağrışıp duran balkon izleyicileri açısından asla aşırıya kaçmayacak, genizsi bir Yahudi şivesinde uzmanlaşmıştı. Hristiyanlar mütevazı giyimli, sakallı veya başlıklı Yahudi erkeklerinin veya kadınlarının kraliyet İngilizcesini her zamanki hırıltılardan ve vızıltılardan yoksun olarak konuştuklarını duyduklarında çok şaşırırlardı. Samuel Taylor Coleridge bir eskicinin sesini duyup ona neden her zamanki gibi, genizden gelen "*ol clo, ol clo*" veya "*O cloash*" yerine "*OLD CLOTHES*" [Eski giysiler] diyemediğini sormuş ve karşısındaki mükemmel bir İngilizceyle "Ben de sizin gibi '*old clothes*' diyebilirim, beyefendi, ama bunu bir saat boyunca dakikada on defa söylemek zorunda kalsaydınız siz de benim gibi '*ogh clo*' derdiniz" diye cevap verdiğinde o kadar şaşırmış ki peşinden koşup ondan özür dilemek adına ona bir şilin vermeyi lütfetmiş.⁴⁷

Londra'nın yoksul Yahudi kitleleri şu veya bu malın ikinci elini satarlardı. Venedik'te *getto*'nun kurulduğu yıllarda olduğu üzere, geleneksel olarak yapmalarına izin verilen tek yasal iş buydu. Sınırlamaların bir kısmı feshedildikten sonra bile (ki bazı yerlerde feshedilmemişlerdi), eskicilik ve tuhafiyecilik yoksul Yahudilerin geçim kaynağı olmaya devam etmişti. Sabahları sırtlarında boş çuvalarla dolaşan Yahudilerdi onlar; şansları yaver giderse akşamı bulmadan o çuvalar satılacak mallarla dolu olurdu. Bir de sayısız ku-

⁴⁷ Samuel Taylor Coleridge, *Table Talk* (Londra, 1884), 104; Betty Nagg, "Old Clothes Men: 18th and 19th Centuries," *Jewish Historical Studies*, 31 (1988-90), s. 173.

tulu Yahudi vardı; genelde şehre yeni gelenler olup seyyar satıcılık yapmaya başlamaları için Duke's Place veya Bevis Marks'taki sinagoglar tarafından uygun şekilde donatılırlardı ve mesleklerinde biraz deneyim kazandıklarında ilk malzemelerinin parasını haftalık veya aylık taksitler halinde geri öderlerdi. Dünyanın büyük kısmında sokak satıcılarının yaptığı gibi boyunlarına kayışlarla asılı tuttukları o kutularda kalemler, mühür mumu, süslü baston başlıkları, kristal düğmeler, dikiş iğneleri, topluiğneler ve yüksükler, yelpazeler, kral ile kraliçenin kabaca yapılmış portreleri, kötü boyanmış alçı heykelcikler, ucuz biblolar ve takılar, saatler, tek tük guguklu saatler ve kabızlıktan bağırsakların diğer gurultularına kadar her türlü hastalığın ilacı sayılan kuru-tulmuş ravent bulunurdu. Bu ilk yardımdan sonra aileler kendi başlarına kalırlardı; gerçi seyyar satıcılar ve eskiciler belirli bölgelerde faaliyet gösterdiklerinden Houndsditch kahvehanelerinde ve meyhanelerinde yeni başlayanlara nereye gitmemeleri gerektiği veya bir satıcının ölümünden sonra boşta kalan bir bölge konusunda yardımcı olan meclis üyeleri olurdu.

Eskicilik güneş doğmadan başlardı.⁴⁸ Houndsditch, Whitechapel ve Mile End'in arka mahallelerinden başlarında babalarının ve büyükbabalarının Brodi'de veya Posen'da giydiği üstü basık, geniş kenarlı şapkaları takmış, sakallı Yahudiler çıkıp gelirdi. Günün sonuna gelindiğinde de bitpazarında satmak üzere aldıkları diğer şapkaları üst üste takmış olurlardı, dolayısıyla sokakları arşınlarlarken başlarındaki şapkadan kuleler bir o yana bir bu yana sallanırdı. Üzerlerinde her türlü havada fazlasıyla kalın gelen, bazıları siyah işlemeli ve eski Polonya usulünde ince belli, kaftan benzeri uzun paltolar olurdu. Ayaklarında da çizmeden ziyade tokalı

⁴⁸ Eskicilerin yürüyüşleri konusunda bkz. Naggar, s. 172; sonraki tarih konusunda bkz. Adam D. Mendelssohn, *The Rag Race: How Jews Sewed their Way to Success in America and the British Empire*, New York, 2015, s. 18-36.

ayakkabılar olurdu. Ayakkabı tamircisinin kurtaramayacağı derecede eskidikleri takdirde de giyebilecekleri başka bir sürü eski ayakkabıları vardı. Bazen tek başlarına yürürlerdi, bazen kat kat etekleriyle ve önlükleriyle ve bellerine takılı para çantalarıyla eşleri onlara eşlik ederdi, bazen de küçük çocukları yanlarında olurdu, zira en azından erkek çocukların bu mesleğe başladığı yaş 8 ila 9'du.

İnsanın her şeyden önce midesinin ihtiyaçlarını karşılaması lazımdı: Mahallenin tek göz mekânlarından birinde sulandırılmış kahve, şansları yaver giderse süte bandırılmış "2 penilik" ekmek ucu, biraz para kazandırlarsa da, Thames kıyısındaki villalarda yaşayan tüccarların sofralarından da, Londra'nın Batı yakasından da, doğudaki uğrak yerlerinden de eksik olmayan, soğuk yenen bir parça balık kızartması (bu âdeti İngiltere'ye Sefarad Yahudileri getirmişti).⁴⁹ Zorlu bir hayat süren eskicilerin çoğu için günde sadece tek öğün olurdu; büyük kısmı sadece koşer yedi ve yürüye yürüye Londra'nın Batı yakasına veya kuzeydoğusuna gittikleri takdirde oralarda Yahudi yiyecekleri satacak kimse olmazdı. Meyer Levy "sırf yağlı bir paçavranın kokusuyla" akşamı bulabildiğine dair böbürlenirken, başkaları gün içinde bir bardak çay içmek için biraz sıcak su bulma umuduyla yanlarına küçük bir kutu dolusu çay yaprağı alırdı.

Herkesin kendi bölgesi vardı, herkes kendi güzergâhını izlerdi, izlemedikleri takdirde de mesele ancak yumruk yumruğa halledilirdi. Bazen iki eskici bir güzergâhı ve "rybeck" olarak bilinen gelirini paylaşmak konusunda anlaşmaya varırmış. Şafağın sökmesiyle birlikte sırtlarında çuvalarla kafeleler dolusu adam pazaryerlerine doğru yol alırdı: Kova

⁴⁹ Eliza Acton, *Modern Cookery for Private Families*, Londra, 1845; 32. bölümün büyük kısmı Yahudi yiyeceklerine ayrılmış; "yabancı yemeklere" ayrılan bölüm, Akdeniz Yahudilerinin yaptığı gibi zeytin yağına kızartılmış ilk balık tarifini içeriyor. Acton balığın servis edilmeden önce soğumaya bırakılması ve "garnitür olarak yeşillikle" sunulması gerektiğini söylüyor.

kova balık içorganlarıyla yağdan ıslıl ıslıl Billingsgate; kanlı önlüklerin krallığı Smithfield; yıllarında hayvan derileri asılı duran Leadenhall ve leş kokulu Fleetditch'in daha yeni kanalizasyona dönüştürülüp üstünün örtüldüğü ve üzeri taş döşenip pazaryeri haline getirildiği Newgate. Sıcak günlerde daha üstsınıflardan insanlar burunlarını parfümlü mendillerle kapatır, Yahudi turuncgil satıcılarının karanfilli portakallarından birini koklardı. Bütün pazaryerlerinde hamalların, tedarikçilerin ve ambalajcılarının satacak önlükleri, tozlukları veya ayakkabıları olurdu. Ama sabahları Whitechapel'dan çıkan yürüyüşçülerin bir kısmı da bir yudum brandy ve su içtikten sonra doğuya, Shadwell, Wapping ve Limehouse gibi tersane bölgelerine yönelirlerdi; meyhanelerde veya fahişelerin kucağında uyurken soyulan denizciler, başlarını tuta tuta çantalarından veya bohçalarından çıkardıkları bir şeyleri Yahudilere satarlardı.⁵⁰ Eskiçiler şansları yaver gittiğinde, hele de biraz deneyimlilerse, subaylardan birinin ceketinden veya şapkasından gizlice kesilmiş sırmaların ve apoletlerin kimin eline geçtiğini anlayabilirlerdi. Sabahın tamamı bu çeşit altın aranarak geçirilebilirdi: Daha doğuda, Woolwich kışlasında daha da çok asker ve daha çok sırma olurdu; hatta bir kısmı ölümlerden alınıp arkadaşları tarafından bir yerlere saklanırdı. Nehir boyunca doğuya devam edildiğinde acıklı hazineler olurdu: Thames'in ağzında demir atmış hapishane gemilerinde kaptanlar hükümlülerin giysilerini satarlardı. Tutuklular da paranın bir kısmını alırdı, ama fiyatı alıcı tespit ederdi ve önce kaptan ile mürettebat kendi paylarını alırdı.

Batıya doğru yürüyenler ise Tower Hill'den aşağıya, Cannon Street'e ve şehrin ticari merkezine indikten sonra ara-

⁵⁰ Akşamları da satış yapılırdı. 1805'te Londra'yı ziyaret eden Amerikalı Benjamin Silliman'a göre "akşamları, farklı derecelerde yıpranmış giysilerin sergilendiği Wapping'e giderler." Alıntılayan R. D. Barnett, "Anglo-Jewry in the Eighteenth Century," V. D. Lipman (ed.), *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays* (Londra, 1961) içinde, s. 61; Benjamin Silliman, *A Journal of Travels in England, Holland and Scotland*, 3 cilt (New Haven, 1820), I, s. 270-1.

bacıların aileleriyle atlarının üst katında oturduğu, atların ve arabaların tutulduğu ahırlara ulaşırlardı. Buralarda eski eyer, koşum takımı, dizgin, kırbaç, çizme ve araba fenerleri ile araba pencerelerinden alınma, gerektiğinde Whitechapel'dan elde edilecek kaba elmaslarla kesilecek değerli "camlar" bulabilirlerdi. Girişimci alıcılar buradan Batı yakasındaki orta halli mahallelere geçerlerdi: Fitzroy Meydanına veya Bloomsbury'ye ulaşmak için zorlu bir yürüyüş gerekiyordu, ama buralarda yaşayan tüccarların hanımlarına seramik veya cam eşyalar ve biblolar satıp karşılığında kocalarının yokluğunu fark etmeyeceği eski giysiler alma ihtimali yüksekti. Kaçınılmaz olarak gerçekleşen pazarlık Yahudilerle hanımların hizmetçileri arasında gerçekleşirdi, çünkü hanımların kocaları sadece birer bakkal veya boyacı olsa bile, aşağılık Yahudilerle doğrudan haşır neşir olmaları olacak şey değildi. En sonunda da Batı yakasında, St George Kilisesinin gölgesindeki Hanover meydanında, Mayfair'de, Cavendish ve Devonshire meydanlarında yaşayan ileri gelenlerin ve zenginlerin evlerinin arka tarafındaki ahırlar ve hizmetkâr kapılarına gelinirdi. Yahudilerin kâhyaları ve hizmetçileri ev sahiplerinden hırsızlık yapmaya teşvik ettikleri söylenirdi, ama moda düşkünü efendilerinin artık giymediği kıyafetlerin bir şekilde ortadan kalkması lazımdı ve hizmetkârlar nelerin eksikliğinin hissedilmeyeceğini bilirdi. Büyük konaklarda mendillerin sayıldığı pek olmazdı. Çoraplar ve dizlikler, modası geçmiş çantalar ve peruk kurdeleleri, hatta yıllardır giyilmeyen ipek ve saten elbiseler çuvallara dolduruluverirdi.

Öğleden sonra, birden sonra geri dönme zamanı gelirdi; hurda gemilerden batıya, Strand'den de doğuya doğru yürüyüşe geçen eskicilerin çoğu başlarında üst üste iki-üç şapka taşırdı, çuvalları da ağır olurdu; ama o çuvallar ne kadar ağır olursa olsun, bir kahvehanede veya sokakta bile bir şeylerini satmaya hazır gibi görünen birini durdurup biraz daha alışveriş yapmalarına engel değildi. Başlarında üst üste şapkalarıyla bir ordu dolusu Yahudi Limehouse'dan Le-

icester Fields'a, Tottenham Court Caddesinden Gray's Inn'e kadar şehrin her yerinden hacca gider gibi tek bir yere yönelirlerdi, o da Bitpazarı'ydı. Burası Londra Kulesinin Whitechapel tarafında, Rosemary Sokağının (günümüzde Cable Sokağının devamı olan Mint Sokağı) sonundaki bir açıklıktan başka bir şey değildi, ama şehrin görülecek yerlerinden biri haline gelmişti. Gezinler burayı hayretler içinde dolaşırken sağdan soldan dirsek yer, görmezden gelinir veya ceketlerinin ceplerinden ucu gözükten rengârenk "Kingsman" mendillerini saptamaya eğitilmiş küçük çocuklar tarafından mendilleri çalınırdı. Fagin ile küçük arkadaşları kurgudan ibaret değildi.* Kışın üç ile beş, yazın dört ile altı arasında açık olan Bitpazarı'na gelen binden fazla eskici yere serdikleri bir keten parçasının veya çarşafın üzerine çuvallarını boşaltırlar, yerde yığınlar oluşturlardı. Pazaryerinin en dış kısmında sabit tezgâhlarında veya dükkânlarında faaliyet gösteren peruk veya gözlük, saat veya şapka satıcıları vardı. Ama pazarın büyük kısmı hıncahınç doluydu, bağırış çağırış, itiş kakış içinde geçerdi, ıvır zıvır el değiştirirken ithamlar ve hakaretler sıklıkla kavgaya dönüşür, böylece komşular Bitpazarı'nın kapanması için bir kez daha yetkililere dilekçe verirdi. Bitpazarı bir tek cuma akşamları ve cumartesileri sakin olurdu, çünkü Şabat ayininden sonra bile Exchange Alley'den** uzak duramayan daha varlıklı Yahudilerin tersine eskici Yahudiler Şabbes'i, ekmek somunlarını ve balığı, mumları ve sulu şarabı, şarkıları ve bütün bir haftanın kirini üzerinden atan çocukları severlerdi.

Bu giysi fuarının yerini, Londra'nın ticari merkezinde faaliyet gösteren paralı Yahudilerin dışında, ilk gerçek Yahudi işadamlarından, girişimci yönü güçlü Lewis Isaacs tarafından yaratılan Eski Giysi Takası'na bırakması XX. yüzyıl başlarını

* Charles Dickens'in *Oliver Twist* romanında çocuklardan oluşan bir hırsız çetesinin lideri –çn.

** Londra'da Kraliyet Borsası yakınlarında, eskiden hisse takası yapılan kahvehanelerin olduğu dar bir sokak –çn.

bulmuştur. Vizyon sahibi Isaacs, Houndsditch'te, Cutler sokağı ile White sokağı arasındaki Phillips binalarının tamamını satın almış, etrafını da kötü hava koşullarına karşı koruma sağlaması için panolarla ve tentelerle çevirtmiş. Giriş ücreti olarak belirlediği yarım *penny*, sadece ciddi stokçuların, yani araçların içeri alınmasını sağlarmış ve onlar için bu alanın ortasında sıra sıra sandalyeler ve banklar konmuş. Ticari faaliyetler sürerken de alanın çevresi boyunca yer alan turta, balık kızartması ve bira satıcıları (koşer yiyecekler kuralına fazla önem vermeyenlerle) iyi satış yaparmış.

Bitpazarı'nın Eski Giysi Takası'na dönüşümü sırasında değişmeyen tek bir şey vardı, o da meşru olarak elde edilenle öyle olmayanı birbirinden ayırt etme güçlüğüydü. Alıcıların çoğu bunu pek mesele etmezdi zaten, ama Old Bailey'nin Mahkeme Kayıtlarından alıcıların stokçulara gittiklerinde gayrimeşru şekilde edinilmiş mallar aramaya geldikleri ve bu suçlamalar karşısında şaşkına dönen stokçular tarafından kovuldukları anlaşılıyor. Ancak böyle dürüst satıcılar çoğunlukta değildi muhtemelen. Londra'nın büyük kısmı Bitpazarı'nda pazartesi mal satın alanların salı günü el altından mal aldıkları bilinirdi. Bowl Yard'dan Bayan Sherwood veya İsaiah Judah gibi bu işi apaçık şekilde yapanlar vardı ki, ellerindeki Kingsman mendillerinin veya sayısız yüzük ve saatin nereden geldiği konusunda yeterince kanıt olmadığından yakalanmaları da mümkün değildi. Hem Bitpazarı hem de Eski Giysi Takası döneminde Londra'dan Avrupa'ya, hatta daha uzağa, Kuzey Afrika'ya, Amerika'ya ve Karayipler'e (muhtemelen köle ticaretinin de dahil olduğu) kadar uzanan gelişmiş bir giysi ihracatı söz konusuydu. Kimse bir şey yapamadan yatak çarşafı ve masa örtüleri, şallar, eşarp- lar hızla ülkeye girip çıkardı. Başka bir stokçu kadın, es-cilerin bir malı alıp satması arasında ortalama beş dakika geçtiğini itiraf etmiş.⁵³

⁵³ Endelman, s. 184-5.

El altından mal alanların olduğu yerlerde onlara bu malları tedarik edecek, şiddete başvurmaktan çekinmeyecek, meşum karakterler de olurdu ve kendi uluslarından insanlara saldırmaktan da sakınmazlardı. Bazen mallarını yine karanlık kaynaklardan almış daha üst seyyar satıcıların kutularını ellerinden alırlardı. 1778'de kutusu çalınan Abraham Davis içeriğini seyyar bir hazine gibi tarif etmiş: Altmış sekiz saat, otuz altın yüzük, otuz altın toka (gömlek, ayakkabı veya palto için) ve sayısız gümüş obje.⁵⁴ Gümüş paraları kırpma gibi, genelde Yahudilere yönelik suçlamaların büyük kısmı ortaçağdan kalma Yahudi karşıtlığına özgü klişelerden başka bir şey değildi. Örneğin Bitpazarı'ndan alışveriş yapan müşterilerin para üstünü farkına varmadan kırılmış paralarla almaları normaldi. Ancak şehrin ticari merkezinde ve Doğu yakasında (İrlandalıların yanında ve genelde rekabet halinde) bir Yahudi suç altkültürünün olduğuna şüphe yoktu. Ara sıra büyük ölçekli bir suç işlendiğinde Yahudi cemaati kendi üzerine olan olumsuz yansımalarından rahatsız olup cemaat liderlerinden Moses Hart ile Naphtali Franks'ten kuşku duyulan Yahudi suçlularla ilgili bilgileri hemen her davayla ilgilenen Bow Sokağındaki* Hâkim Sir John Fielding'e iletmesini istemiş. 1771'de bir Yahudi soyguncu çetesinin üyesi olan Daniel Isaacs (çete üyelerinin çoğu Hollanda kökenliydi) Chelsea'de kötü sonuçlanan bir soygundan dolayı vicdan azabı çekip Fielding'e itirafta bulunmuş. Isaacs, suçunu itiraf edip de suçluların yakalanmasına yardımcı olunca Duke's Place sinagogunun yardımsever ileri gelenlerinin ona para yardımında bulunacağı umuduyla devlet lehine tanıklık yapmış, ama hayal kırıklığına uğramış.

Bu olayın Londra halkının büyük ilgisini çekmesinin sebeplerinden biri, çete lideri Levi Weil'in Leiden Üniversitesin-

⁵⁴ Naggar, s. 176-8.

* Londra'da 1740-2006 arasında büyük bir mahkemenin ve emniyet merkezinin bulunduğu sokak -çn.

de tıp okuduktan sonra kendine asıl meslek olarak kardeşi As-her ile birlikte İngiltere’de ev soymayı seçen hain bir Yahudi hekimi olmasıydı. 1771 baharının sonlarında Weil çetesinin bir üyesi Bayan Hutchins adlı dul bir kadının King’s Caddesi üzerindeki evini gözetlemiş ve ev sahibinin tanıdığı birisini görmek isteme bahanesiyle içeri girmeyi başarmış. Sıcak bir Haziran gecesiymiş. Çete Chelsea Parkında bir süre zaman geçirdikten sonra Hutchins’in evine yönelmiş, içeriye zorla girmiş, hizmetkârları bağlamış, kendilerini teşhis edememesi için bir hizmetçinin yüzünü eteğiyle örtmüşler ve paralarla mücevherlerin nerede olduğunu sormuşlar. Hizmetkârlardan biri iplerden kurtulmayı başarmış, ama öyle bir kargaşa kopmuş ki gözü pek bir erkek hizmetkâr ile bir kadın hizmetkâr tabancayla vurularak ölmüş, Weil kardeşler de hizmetkârlarının ölümüne tanık olan dehşet içindeki dul hanımdan 64 *guinea* ile bir saat alıp kaçmış. Isaacs öttükten sonra suçlular yakalanmış ve Aralık 1771’de yer alan, suç haberlerine susamış basının büyük bir ilgiyle izlediği bir mahkeme sonucunda Weil kardeşler ile iki çete üyesi asılarak idam edilmişler. İdama aralarında Yahudilerin de olduğu büyük bir kalabalık tanıklık etmiş. Newgate Hapishanesindeki rahiplerin izlediği uygulamanın tersine, tutuklular hapishanedeyken onlarla ilgilenen (ve şul’da onları aforoz eden) hahamlar idam sırasında hazır bulunmamışlar. Bütün bunlar suç dünyasından bildik sahnelerdi, ama mahkemenin sonunda herkesi şaşırtan bir şey olmuş: Duruşma hâkimi hükümleri açıkladıktan sonra büyük bir çaba göstererek bütün Yahudileri (muhteris Isaacs dahil) toplumun iyiliği için yetkililerle işbirliklerinden dolayı tebrik etmiş ve “birkaç caniden dolayı kimsenin bütün bir ulusu yaftalamayacağına dair umudunu” ifade etmiş.⁵⁶ Bu umudu gerçekleştirmekte iyi şanslar diyebiliriz ancak.

⁵⁶ George Bryan, *Chelsea in the olden and present times*, Londra, 1869, s. 155-7.

III. Peygamber Daniel

Dan Mendoza'nın Tyburn'da bir darağacından sallanması hiç de zor olmazdı. Genç ve işsizken "kıyıdan çeşitli mallar taşınması" istenmişti: "Bu iş için bana çok iyi bir at vereceklerdi... Ama o işe başladığım anda bana kaçak malların taşınmasına refakat edeceğim ve benden, bana emanet edilecek her türlü malı (gerekirse hayatım pahasına) korumam beklendiği söylendi."⁵⁷ Ama Mendoza böyle bir iş kesinlikle karışmak istemiyordu; bir kere, merhametsiz olmadığına dair yemin etse de, inanılmaz gücünü daima kontrol altında tutamadığının bilincindeydi. Zaten üçüncü ve son karşılaşmalarında Humphreys'in kan revan içindeki halini gördüğünde, yenilgiye uğrayan rakibini her zamanki gibi aşağılamak yerine haysiyetini en az kısmen muhafaza etmesine izin vermişti. Mendoza'nın ne zaman acımasız boksör, ne zaman kahraman Yahudi şövalyesi rolünde olacağı hiç belli olmazdı. Öfkelenme eşiği düşüktü, yumruklarının gücü eziciydi ve ölümcül bir hassasiyetle hedefini bulurdu. Mendoza'nın 24 yaşında, müthiş kariyerinin zirvesindeyken yazdığı *The Art of Boxing*'de [*Boks Sanatı*] farklı yumrukların rakibin anatomisi üzerinde nasıl etkileri olacağı, acemilere neredeyse klinik hassasiyetle anlatılmıştır (Mendoza alanında doktor olduğu kadar da profesördü). Kaşların ortasına yenen darbe geçici körlüğe yol açardı; sol kulağın arkası beynin kanla dolmasına ve bir tür inmeye neden olurdu; şakaklara yenecek şiddetli bir darbe insanı sersemletir, hatta ölümcül bile olabilirdi; "kısa kaburgalara" veya böbreklere yenecek bir darbe "korkunç eziyet çektirir, hatta insanı sakatlar," ayrıca "ani bir idrar salınımı"yla pantolonun ıslanmasına neden olur, bu da rakip üzerinde daima psikolojik darbe etkisi gösterir. Karın boşluğuna yenecek bir darbe kanlı kusmaya yol açar, ama böyle bir darbe yiyecek kadar talihsiz olan insan

⁵⁷ Mendoza, *Memoirs*, s. 20.

(Humphreys böyle yumruklarda uzmandı) hemen sonrasında derin nefes alarak göğsünü midesine doğru eğerse darbenin etkisini hafifletebildiği biliniyordu.⁵⁸

Mendoza *The Art of Boxing*'in başında bütün bu pratik önerilerin sadece profesyonel veya amatör boksörler için değil, aynı zamanda tehlikeli kentsel ortamlarda yurttaşlara da yönelik olduğunu açıkça söyler. Mendoza işinden "kendini savunma sanatı" olarak söz eder; güreşçi Nicolas Petter'in XVII. yüzyıl sonlarında Hollanda'da yayımlanan, Romeyn de Hooghe tarafından resimlendirilmiş kitabı dışında bu şekilde nitelendirilen ilk kitap Mendoza'nınkidir. Mendoza'ya göre "kıran kırana mücadele," yani organize eldivensiz boks karşılaşmaları âdetine "gaddarlık ve alçaklıktan bir farkı olmadığı" için eleştiri getirilmiş olması, gerçek amacının yurttaşların güvenliğini ve haysiyetini sağlamak olduğunun anlaşılmadığını gösterir.

Bu bilim konusundaki bilginin tüm gözü pek insanlar için sırf hakarete uğradıklarında kendilerini koruyabilmeleri için hem faydalı hem de gerekli olduğunu... kabul etmeliyiz... en kendi halinde insan için bile bu sanatla aşına olmak mutlaka faydalı olacaktır, çünkü sokakta yürürken kendinden emin olmasını sağlayacaktır ve bir hakarete tepki vermemeye karar verse bile, buna yine de gücünün yeteceğini bilmenin memnuniyetini hissedebilir.⁵⁹

Mendoza'nın hakaretlere ve saldırılara özellikle maruz kaldığını düşündüğü, Londra halkının tamamı değil, belirli bir kesimiydi, o da kendi halkıydı. Her ne kadar boks kılavuzunun hiçbir yerinde her gün maruz kaldıkları hakaretlerle ve fiziksel saldırılarla mücadele etme "sanatı"na en çok ihtiyacı olanların Yahudiler olduğunu açıkça söylemezse de, anılarında gençliğine dair anlattığı hikâyelerden, Mendoza'nın hem boksör olmasının hem de zayıf ve savunmasız olanla-

⁵⁸ Mendoza vd., *The Art of Boxing*, s. 18.

⁵⁹ A.g.e., s. i-ii.

ra hocalık yapmak istemesinin ardında yatan deneyimin bu olduğu anlaşılıyor. Makabeler Kitabı'nın yazarlarından beri başka hiçbir Yahudi böyle bir şey yapmamıştı. Mendoza "hakiki ve sahte cesaret" arasındaki farkı ve zorbalık ile gerçek anlamda kendini savunma arasındaki farkı babasından öğrendiğini söyler. "Babam kabadayılardan ve kavgacı adamlardan tiksiniyordu" ama

ne zaman eve bir gözüm morarmış veya şiddete karıştığıma dair başka bir belirtiyle dönsem, babam derhal nedenini sorar, sebepsiz yere bir kavgaya karıştığımı anladığı zaman beni sert bir şekilde azarlar, öte yandan kendimi korumaya çalıştığımı veya başka bir haklı sebebim olduğunu öğrendiğinde ise beni hemen affeder ve haksız olarak saldırıya uğradığımda kendimi savunmaktan beni alıkoymak için asla ebeveyn olarak otoritesini uygulamayacağını söylerdi.⁶⁰

Mendoza gençken sıklıkla başını derde sokardı, ama Yahudilerin kendilerini sindirenlere karşı koyması gerektiğine de kalpten inanırdı. Mendoza bir açıdan, felsefi kontra vuruşlarıyla tanınan Menäşe ben İsrail ile Moses Mendelssohn'dan çok farklı değildi, çünkü hepsi de Yahudilerin deneyiminin insanlığın geri kalanına da uygulanabileceğinin bilincindeydiler. Mendoza savunduğu özelliklerin ("cesurca" kendini savunma ve karşı saldırıya geçme kabiliyeti) kendi ulusu için elzem, ama yurttaşlığın da temel özelliklerinden olması gerektiğini savunurken, farklılıkların hoşgörüyü yaşanmasının Yahudiler için iyi olmakla kalmayıp dünyanın geri kalanı için de en iyisi olduğunu söyleyen Mendelssohn'un düşüncesini yansıtıyordu.

Mendoza'nın Bevis Marks Sokağındaki sinagoga düzenli olarak gidip gitmediğini bilmiyoruz, ama gitmiyor olabilir. Yoksul olmasa da mütevazı Sefarad ailelerinden gelen annesi ile babası muhtemelen dindardı, çünkü Daniel'i bir Yahudi okuluna (büyük ihtimalle Moses Hart tarafından kurulan

⁶⁰ Mendoza, *Memoirs*, s. 14-15.

Özgür Okul) göndermişler ve Mendoza burada İbranice öğrenmiş, dinsel metinleri incelemiş. Ancak anılarından İngilizce öğrenmenin yanı sıra matematik gibi başka "modern" alanlarda da ders aldığı anlaşılıyor. Bu karışık eğitim Mendoza'nın ün kazanmasında belirleyici rol oynamıştır, çünkü Yahudi olmayanların dünyasına kendi koşullarıyla ve güvenle, hatta kitaplarının her bir sayfasında sergilenen, kendini ustalıkla ifade etme becerisiyle girmesine imkân tanımıştır. Yahudi ortamlarıyla haşır neşir olsun veya olmasın, Mendoza'nın hayatında Yahudiliğinin bilincinde olmadığı bir dönem olmamıştır, hatta kamusal ve profesyonel kimliğinin tamamı, kendi sanatını Yahudi gençlerine öğretme azmi bu temelin üzerine kuruluydu ve Mendoza bu açıdan genelde deistlerin yazılarında yer alan, Yahudi olmaktan utanmayan, Rabbinik olmayan Yahudilerin örneği ve öncüsüydü. Deistlerin yazdıklarına kendi küçük aydın çevreleri dışında pek kimse kulak asmazdı. Ama Yahudi Mendoza'yı Windsor'daki kraldan Bermondsey boksörlerine kadar Britanya halkının tamamı tanırdı.

En başından beri Mendoza'da, onu tanımayanların ona saldırmayı denemek istemesine yol açan bir şeyler vardı, belki o geniş omuzlu, kendine aşırı güvenen halinden dolayı böyle oluyordu, dolayısıyla Mendoza'nın çıraklığı hep kabadayılara ders vermekle geçmişti: önce *bar mitzvah*'ından sonra yanına çırak olarak verildiği camcı ustasının oğluna, sonra da mahallenin manavının yanında çalışırken dükkânın sahibesine "Yahudi dininden dolayı" hakaret edip duran mahalle kabadayılarına.⁶¹ Ortalıkta küçük Mendoza olduğu zaman Yahudilere saldırmak iyi fikir değildi. Daniel bir defasında, çeşitli yerlerde çalıştıktan sonra (çay tüccarı, şekerleme ustası, tütüncü), bir kuzeniyle, iş imkânlarının daha iyi olduğunu duyduğu Northampton'a gitmiş. Bir bardan kent merkezine dönerken karşılarına çıkan bir mahalle kabada-

⁶¹ A.g.e., s. 16.

yısı "bu gibi tipleri ortalıkta dolaşırken görmekten nefret ettiğini" ev "Kudüs'e gönderilmemiş olmalarının yazık olduğunu" ilan etmiş.⁶² Northampton'ın çıplak yumruklu en iyi boksörü olmasına rağmen bu palavracı bozguna uğradıktan sonra babası Daniel'i arayıp bulmuş (veya en azından Mendoza'nın anlattıkları bu yönde), söz geçiremediği oğluna verdiği dersten dolayı onu tebrik etmiş. İki gence barışmaları emredilmiş ve el sıkışmışlar. Böylece herkes dost olunca Northamptonlı baba iki Yahudi kuzenin orada bulundukları sürece kendi evinde ücretsiz kalabileceklerini söylemiş. Gerçek olamayacak kadar müthiş bir şey, değil mi? Büyük ihtimalle öyle.

Gençliğinde karıştığı bu kavgalardan biri Mendoza'nın hayatını değiştirmiş. Whitechapel'da bir çay tüccarının yanında çalışan Mendoza, bir hamal limandan mal getirince emeği karşılığında ona bahşiş vermek ve ona bir bira ısmarlamak istemiş. İşler normalde böyle yürürmüş. Ama bu hamal nedense alınmış, birayı reddetmiş ve daha fazla para istemiş; işi o kadar tehditkâr bir boyuta getirmiş ki 16 yaşındaki Dan onunla kapışmaya karar vermiş. Soyunmuşlar ve sokakta yere tebeşirle çizilmiş bir ringin içinde mücadeleye tutuşmuşlar; rakibinin her zamanki gibi boy, yaş ve hacim açısından kendisinden üstün olmasına rağmen Mendoza yine de onu hezimete uğratmış. Çevrelerinde toplanan kalabalığın arasında görünen o ki şans eseri, o dönemde İngiltere'nin boks âleminin büyük kısmını oluşturan emekli askerlerin, denizcilerin ve rıhtım işçilerinin arasında zarafeti ve gücünden dolayı CENTİLMEN BOKSÖR olarak bilinen yakışıklı ve yapılı Richard Humphreys varmış.⁶³ Kendi kariyerini son derece zeki bir şekilde yöneten Humphreys karşısında bir yıldız olduğunu, dramatik potansiyelini ve elde edeceği gişe hâsılatını hemen sezmiş. Ve daha Mendoza'yı

⁶² A.g.e., s. 23.

⁶³ Egan, s. 102, Humphreys'in "kibar görünümü ve davranışları"nın önemle vurgular.

boks yaparken görmeden, ikinci karşılaşma için gönüllü olmuş. Bu arada 16 yaşındaki Mendoza dans ederek, vücudunu yere yakın tutarak, hedef olmaktan kaçınarak ve rakibinin darbelerini kollarıyla engelleyip karşılığında onu çok hızlı bir yumruk yağmuruna tutarak kendinden yapılı rakibini ezmiş. Bu sokak kavgasında dakikalar geçtikçe Humphreys geleceği öngördüğüne, mucizevi bir şeylerin gerçekleşmekte olduğuna iyice ikna olmuş. Humphreys gösterinin, paranın kokusunu almıştı.

Ama Mendoza'ya henüz dersini vermenin zamanı gelmemişti: Bu arada Mendoza da kavga etmek için fırsat arayan kabadayıları, denizcileri ve liman işçilerini birer birer hallederek hayatına devam ediyordu. Ancak işler her zaman onun düşündüğü gibi gerçekleşmiyordu. Bir defasında arkadaşlarıyla St Katherine iskelesi yakınlarından geçerken karşılıklarına çılgık çılgıca kavga ederek birbirlerinin gözlerini oymaya çalışan iki kadın ile onlara alkış tutan ve tezahürat eden bir erkek kalabalığı çıkmış. "Bu tür kavgalara tanık olmaktan hiç hoşlanmazdım, ben de onları uzlaştırmaya çalıştım, ama nafile."⁶⁴ Mendoza girişiminde başarısız olunca parasını Amazonlardan birine yatırmış ve kazanmış. Kaybeden kadının denizci erkek arkadaşı bundan rahatsız olmuş, dolayısıyla ikinci bir kavga yaşanmış. Birkaç gün sonra kaybeden kadın ile erkek arkadaşının öcünü sopalarla almak isteyen bir çete Mendoza'ya pusu kurmuş. Dayaktan bilincini kaybeden Mendoza'nın öldüğü sanılmış. Ama bu dayak onun iştahını açmaktan başka bir şey yapmamış; artık Kent Caddesinden Shephers' Bush'a ve Brighton'dan Bristol'a kadar boks tutkunları arasında hep Mendoza'nın korkusuzluğu konuşuluyordu. Humphreys bir kez daha Mendoza'yla temas kurmuş. İster istemez gururu okşanan Mendoza, Humphreys'in kendisini kanatları altına almasına, eğitmesine, kendisine büyüklük taslamasına izin vermiş. Bunun gerçek-

⁶⁴ Mendoza, *Memoirs*, s. 26.

ten bir meslek olabileceğine dair Mendoza'nın zihninde hâlâ şüphe vardı. Geçmişte Sefaradlar başta olmak üzere, Londra Yahudileri arasında halk arasında tanınan başka boksörler de olmuştu. *Boxiana* dergisinde 1750'lerde "Isaac Mousha" (gerçek adının Smouha olduğunu tahmin ediyorum) ile Abraham da Costa'nın "Plasterer" (Yere Yapıştırıcı) olarak bilinen müthiş Jack Lamb ile karşılaştığı ama ikisinin de hezimete uğradığı tarif edilir. "İsrail kabilesi"nin yenilgisi karşısında kaçınılmaz olarak kıs kıs gülenler vardı. "*LAMB*'in [kuzu] düşündükleri kadar yumuşak olmadığını, en kaliteli domuz eti gibi olduğunu görünce büyük hayal kırıklığına uğradılar!"⁶⁵

Mendoza böyle bir eğlence aracı haline gelmeyecekti: Komik maceraların Yahudi kahramanı göze batmamaya çalışmış. Humphreys onun hem menajeri hem de öğretmeni olacaktı. Mendoza, büyük izleyici kitlelerini çeken ve büyük paralar kazandıran boks karşılaşmalarına çıkmış. Acımasızlığıyla ün salan Tom Tyne'la karşılaşan Mendoza kaybetmiş, ama bundan sonra 20 veya 30 *guinea*'lık karşılaşmalara çıkması sorun olmayacaktı ve böylece ciddi paraların döndüğü ödüllü karşılaşmaları kazanmaya başlamış.

Ancak bir karşılaşma öncesinde akıl hocası ile himayesi altındaki genç adam arasındaki ilişkiler bozulmuş. Humphreys, Mendoza'nın bir arkadaşının Epping Forest'taki evinde antrenman yapmasını sağlamıştı. Ancak Mendoza çok geçmeden oranın bir randevuevi olduğunu anlamış ve içindeki burjuva kendini beğenmişlik, kasıtsız da olsa kendisine yönelik bu hakaret karşısında çok öfkelenmiş. Mendoza utanç içinde oradan ayrılmış, derken gücenme sırası Humphreys'e gelmiş, çünkü himayesindeki yıldız boksörden ayrı düştüğü için Mendoza'nın menajeri olarak kendisine ödenecek paradan vazgeçmek zorunda kalmış. Demek küçük Yahudi işleri kendi başına yürütebileceğine inanıyordu, ha? Bir güzel dayak yerse dünyanın kaç bucak olduğunu öğrenirdi. Hatta

⁶⁵ Egan, 1, s. 78.

Humphreys bu işi gerekirse kendi üstlenmeye hazırdı. Bu, spor dünyasındaki en eski hikâyelerden biridir ve bu seferki gerçektir.

Humphreys ile Mendoza Aldgate'teki Roebuck'ta ya şans eseri ya da planlı olarak karşılaşmışlar. Humphreys, çoğu kendi hayranı olan *pub* müşterilerinin önünde Mendoza'ya meydan okumuş. "Benimle küfürlü bir dille konuşup hakaretler ettikten sonra beni yakamdan yakaladı ve sert bir hareketle gömleğimi yırttı." Roebuck, Humphreys'in *pub*'ıydı ve Mendoza onunla orada hesaplaşmanın iyi bir fikir olmayacağını farkındaydı. Artık düşmanı haline gelmiş eski dostuna şöyle demiş: "Onun hakaretine o anda gücenmemeye karar verdiğem de ('gücenmek', boksörler arasında hakareti fiziksel çatışmaya dönüştürmek anlamında kullanılırdı) olanları kolay kolay unutmayacağımdan emin olabilir; zamanı geldiğinde karşılığını vereceğimden şüphesi olmasın."⁶⁶

Humphreys Mendoza'nın başından büyük bir işe bulaşmak için adım atmasını beklemiş ve başkalarının onu kendi yerine cezalandıracağını varsaymış. Ama olaylar böyle gelişmemiş. Barnet yarış alanında Mendoza ile İngiltere'de Humphreys'ten sonraki en ünlü ve zorlu boksör olan "*Butcher*" [Kasap] lakaplı Martin of Bath arasında bir karşılaşma düzenlenmiş. Mendoza'nın "Kasap"ı bitirmesi yirmi altı dakikasını almış. Ondan bir süre önce Humphreys'in aynı sonucu elde etmek için bir saat kırk beş dakikaya ihtiyacı olmuştu. Daha da kötüsü Mendoza, Bathlı Kasap'a karşı kazandığı bu büyük zafer sayesinde 1.000 sterlin kazanmış ve edindiği taraftar kitlesi karşılaşmanın sürpriz kahramanını atlarıyla ve arabalarıyla uzun bir kortej oluşturarak izlemiş; en arkadan gelen de güruh da "Mendoza, Mendoza, Mendoza ebediyen!" diye bağırıyordu. Regency dönemi İngilteresi'nde beklenmedik bir şekilde Yahudi bir boksörün kültü doğmuştu.

⁶⁶ Mendoza, *Memoirs*, s. 30.

Bu durum Dick Humphreys için son derece mahcup ediciydi, katlanılması zordu. Mendoza'yı durdurmasının tek yolu onu kendi yenmesiydi; bu bir yenilgiden ziyade o küstah küçük Yahudi için ders niteliğinde olacaktı. İki taraf arasındaki ilk temas, rakip taraftar grupları arasında kanlı çatışmalar şeklinde gerçekleşmiş. Londra sokaklarında, panayırlarında ve parklarında savaş patlak vermiş. Sopalar ve kırbaç sapları kullanılmış, kafalar ve burunlar kırılmış, dokların orada insanlar tekmelenmiş. Mendoza'nın halk arasındaki görünürlüğü biraz başına vurmuş, ama aynı zamanda da onu tehlikelere açık hale getirmişti. Bir akşam hamileliğinin son dönemlerindeki karısıyla Vauxhall Parkında gezintiye çıktığında (Humphreys için çalışan) Tom Tyne'in yirmi kadar adamı etrafını sarmış, onu aldıkları gibi götürüp bir odaya kilitlemişler. Mendoza bir pencereden atlayarak kaçmayı başarmış ve karısını bir bankta onu beklerken bulmuş: Ona zarar vermemişlerdi ama kadın korku içinde ağlıyordu. Dan'e boksı bırakması için yalvarmış, o da karısının yakarışları karşısında boksa son vereceğine söz vermiş, ama önce Humphreys'le olan meseleyi halletmek istediğini söylemiş. Humphreys'in meydan okuması karşısında geri adım atmasına imkân yoktu. Mendoza ile Humphreys birbirine hakaret etmeye, böylece izleyicilerin ilgisini canlı tutmaya devam etmişler. Başka bir tavernadaki bir karşılaşmalarında Humphreys Mendoza'ya, Beyefendi, benim ismime saygısızlık ettiğinizi duydum, demiş (Mendoza, Humphreys'in onu sürekli kışkırtmak amacıyla peşini bir türlü bırakmadığından emindi). Sizin hakkınızda da benzer söylüyorlar, beyefendi, meseleyi hemen buracıktaki halletmek istediğiniz takdirde ben hazırım. Avluda yere bir ring çizilmiş; Mendoza ile Humphreys soyunmuş, boksa başlamışlar ve Mendoza birkaç dakika içinde Humphreys'in bir gözünü morartmış. Ama bu hafif bir hırpalamadan, bir ısınma turundan başka bir şey değildi. Asıl çarpışma başka zaman olacaktı.

İlgi çekmeyi istesin veya istemesin (ki muhtemelen istiyordu), Mendoza gece gündüz görünür olmaya devam etmiş. Capel Court'ta açtığı, türünün ilk örneği olan boks akademisi kısa zamanda ün salmış. Tüccarlar, seçkinler ve asiller, hatta hukuk mesleğini icra edenler erkeklere özgü bu savunma sanatını öğrenmek için kuyruk olmuş ve şiddetin medeni hali olan boks halk arasında bir saplantı haline gelmiş. Mendoza tiyatrolarda boks maçlarına çıkmış (ancak sahne kurallarını ihlal ettiği için engellenmiş), sergiler açmış, konferanslar vermiş, geçmiş ve güncel çeşitli şampiyonların (Humphreys dahil) farklı boks stillerini anlatmış. Sonra da rehberinde önerdiği şekilde ciddi bir antrenman dönemine girmiş. Mendoza programı kesin ve katıydı: Her gün antrenman yapılmalıydı ama tükenene kadar değil. Amaç antrenmanın yoğun olmasından ziyade düzenli olmasıydı; boksör gücünü ve dayanaklılığını artırmalıydı, ama süratini kaybetmemeliydi; dolayısıyla da koşuya değil, yürüyüşe çıkılacak, soğuk banyolar yapılacak, ardında cilt ovuşturulacak. Kahvaltı hafif olacak: Çay değil peynir altı suyu ve bir bardak sulandırılmış şarap. Akşam da buharda pişmiş dana eti ve pirinç veya jöle olana kadar haşlanmış "besili kümes hayvanları," sonrasında da bir bardak şarap; midede ağırlık hissi olmamalıydı; alkollü içkiler yok; kahve yerine çikolata; tuz yok; ekmek değil peksimet; kızarmış gevrek ve bir parça beyaz tereyağ. Taktik düşün, taktik uygula. Rakibinin gözünün içine bak daima; uzanma mesafesini ve beden dilini tahmin et ki yumruklarının yönünü ve hedeflerini öngörebilesin. Gözlerini ondan bir tek onu kandırmak için vuracak gibi yaptığın zaman ayır.⁶⁷ Sürekli hareket et. Dengesini bozmaya çalış. Koşma, yürü. Sürekli hareket et.

Ocak 1788 için karşılaşma mekânı olarak Hampshire'da Odiham seçilmiş. İngiltere'de herkes karşılaşmadan haberdardı ve düklerden parlamento üyelerine, Londra'nın fi-

⁶⁷ Mendoza vd., *The Art of Boxing*, s. 10

nans merkezinin meclis üyelerinden varlıklı tüccarlara kadar boks tutkunlarının hepsi orada hazır bulundu. Önceki gün çok yağdığundan sahne hâlâ ıslaktı ve tehlikeliydi. En azından yağmur kesilmişti; sanki Tanrı da onları izliyordu. Olayın dramatikliğine görmezden gelmek zordu. Humphreys İngiliz erkeklerinin gurur kaynağıydı, asaletin sosyal sınıfla karıştırılmaması gerektiğinin, aslında karakter meselesi olduğunun canlı örneğiydi, kanıtı da zarif bedeni idi. Bu gözü pek beyefendinin rakibi olan esmer Yahudinin zaferleri ise ulusunun en güzel özelliklerinin, dehasının, maharetinin ve dinamik enerjisinin sonucuydu. Hatta ünlü “yüreğinin,” yani ciddi bir darbe aldıktan sonra daha da büyüğüyle karşılık vermesini sağlayan dayanıklılığının ve azminin genel anlamda ırkının bir özelliği olduğu söylenebilirdi, yoksa yüzyıllar boyunca yedikleri darbelerle rağmen hayatta kalmayı nasıl başarmışlardı? Mendoza bütün bunlardan büyük zevk alıyordu. Antrenörü Bay Jacobs, su şişesini tutan Bay Isaacs ve kendi hakemi Bay Moravia hep Yahudiydi. Humphreys müthiş tezahüratların arasında sahneye çıkmış; çorapları altın iplikle dokunduğu için gerçek anlamda ışıltılıydı. Tarihte bu kadar alımlı başka bir boksör olmamıştır. *Boxiana*’da yazılanlara göre Mendoza ise mütevazılığı seçmiş, “derli toplu bir görünüm”le yetinmiş. Humphreys’e ciddi miktarda para yatırılmıştı, ama raundlar ilerledikçe şampiyonun ünlü yumruklarının Yahudiye fazla etki etmediği belli oldukça bahis oranları değişmeye başlamış. Sahnenin kaygan oluşu ikisinin de ara sıra dengesini kaybetmeye yol açıyordu, ama Humphreys daha çok sendeliyordu. Yirmi birinci dakikada (her raund bir dakikaydı) Humphreys göz alıcı çorabının özellikle pabucunun içinde toplandığı yerde çok sıkı olmasından yakınmış, oyun durdurulmuş ve Humphreys “yün ipliğinden sade çorap” giymiş. Mendoza’ya göre bu, Humphreys’in soluklanması için bir bahaneydi, üstelik çorabını değiştirmesi kuralların izin verdiğinden kırk saniye daha uzun sürmüştü. Mendoza’nın rakiplerini “deviren”

yumruklarından biri, Humphreys'in ringin hemen kenarında bekleyen yardımcılarında birine denk gelmiş. Ardından Humphreys'in iki faulü verilmeyince Mendoza'nın karşılaşmanın gidişatını anlamış olması gerekirdi. Halbuki o, öğrencilerine asla yapmamalarını tavsiye ettiği şeyi yaparak stratejisinin duygularına teslim olmasına izin vermiş. Büyük bir sabırsızlıkla, belki de bir kafa-kol hareketiyle Humphreys'i devirmeye çalışmış. Ancak Humphreys, Mendoza'yı dengesiz bir anında yakalayabileceğini sezerek bütün gücüyle ringin iplerine tutunmuş, sonra da rakibini devirecek bir yumruk sallamış. Mendoza başının üzerine düşmüş. Daha da kötüsü, kasıklarında müthiş bir acı hissetmiş. Bir ayak bileği de ya burkulmuştu ya da daha kötü bir şey olmuştu. Ayağa kalkmasına imkân yoktu. Bu karşılaşma sona ermişti. Humphreys karşılaşmaya gelemeyen hamilerinden birine hemen şöyle yazmış: "Yahudinin işini bitirdim, ben iyiyim."

Mendoza muharebeyi kaybetmişti ama savaşı değil, hele propaganda savaşını hiç değil. En azından bir rövanş maçının olacağını bilinciyle (Humphreys bu konuda hevesli görünüyordu) Mendoza endüstrisi işe koyulmuş. Centilmen ile Yahudinin yumrukları yukarıda bir resmi 1788'de İngiltere'nin her yerine yayılmış. Covent Garden ve Drury Lane'de Dan'e benzeyen karakterler sahneye çıkmış; kibirli Yahudinin yenilgisi karşısında sevinenler başta olmak üzere, Dicky-Dan baladları çok tutulur olmuş. Bu arada Yahudiler yeni Makabe'lerinden dolayı heyecan içindeydiler.

Ancak tek çocuğunun ölümünden sonra Makabe'lerinin morali bozuktu. Kasığının iyileşmesi zaman alıyordu ve rövanş maçı için antrenmanının hafif olmaması gerekliydi. Mendoza zaten durumunu zorlamayacak kadar tedbirli birisiydi. Ama onun bu duyarlı suskunluğu, karşılaşmalarının artık her zamanki spor izleyicisi kalabalığını aştığını ve ülke çapında bir heves kaynağı haline geldiğini anlayan Humphreys'in kışkırtmalar yoluyla maçın reklamını yapmaya devam etmesine imkân vermiş. Maçtan hemen sonra,

faullerin verilmemesinden dolayı hâlâ kızgın olan Mendoza basınla görüşmüş, özellikle *The World*'e olanların kendi versiyonunu anlatmıştı.⁶⁸ Derhal karşılık veren Humphreys Mendoza'ya "kedi ulaşamadığı ciğere murdar der," "mızıkçı" gibi laflarla sataşmış ve rövanşı ertelemek için başvurduğu yaralanma bahanesinin hasta numarası yapan bir korkağın acıklı mızımızlanmasından başka bir şey olmadığını iddia etmiş. Mendoza'nın hekiminden aldığı bilgileri paylaşması sataşmaların daha da artmasına neden olmuş. Humphrey, Mendoza'nın sakatlığıyla dalga geçerek, "yaradan üç kemiğin çıktığını gördüklerine yemin edenler olmuş... hastalık yavaş yavaş kalçasına geçmiş, oradan da, romatizmal bir ağrıyla karışmasın diye kasıklarına yerleşmiş, orada da korkunç bir ıstıraba neden oluyormuş ve bildiğim kadarıyla kendisine uygun gelen bir zamana kadar kendini hissettirecekmış."⁶⁹

İlk karşılaşmadan altı ay sonra, Temmuz 1788'de Humphreys geleceğini haber vermeden bir boks karşılaşması sırasında Mendoza'nın spor salonuna gitmiş ve her zamanki taraftar kalabalığıyla ringin yanı başına yerleşmiş. Yakın zamanda tek çocuğunun ölümünden dolayı matem tuttuğu için siyahlar içinde olan Mendoza bir centilmen gibi davranarak spor salonunu onurlandırdığı için Humphreys'e teşekkür etmiş. Ama ansızın ringe çıkan Humphreys, rövanş maçından koşarak veya topallayarak uzaklaştığı için Mendoza'yla kendi taraftarlarının önünde dalga geçmiş. Mendoza, Humphreys'in yanına gitmiş ve bir söz düellosuna girişmişler.

MENDOZA: Bay Humphreys, sizden korktuğumu düşünüyorum olamazsınız.

HUMPHREYS: Biraz sıkıntılı gibi görünüyorsunuz.

MENDOZA: Sizinle maç yapmayı isteyen çeşitli kişilerle karşılaşmaktan kaçınan SİZSİNİZ.

⁶⁸ Mendoza, *Memoirs*, s. 40-54.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 44.

HUMPHREYS: Mesele o değil. Benim karşılaşmak istediğim tek kişi sizsiniz.⁷⁰

Mendoza tez canlılığıyla ün salsa da zamanı gelmeden böyle bir kışkırtmaya boyun eğmeyi reddetmiş ve acele etmemiş. Yavaş yavaş formunu geri kazanmış. Peksimet, peynir mayası ve dana yahnisinden oluşan sağlıklı diyeti de işe yaramış. Aristokrasi onunla yeniden ilgilenmeye başlamış. Mendoza yeni bir hami edinmiş: Kendi de boksla uğraşmış olan Sir Thomas Apreece; ayrıca "Duke's Place"teki sinagogda bulunmuş üç kraliyet dükü, yani Cambridge Cumberland ve York dukleri de ona büyük ilgi gösterir olmuşlar.

6 Mayıs 1789'da Versailles'da Ulusal Meclis *Ancien Regime'e* [Eski Rejim] son verirken İngiltere'de de ringde bir devrim yaşanmış. Karşılaşma Mendoza'nın yeni ve hevesli aristokrat hamilerinden biri olan Henry Thornton'ın Huntingdonshire'daki Stilton'daki ikametgâhının parkında yer almış. Rövanş maçına ilgi o kadar büyüktü ki, yüzyılın karşılaşmasına tanık olabilmek için yarım *guinea* gibi hatırı sayılır bir ücret ödemiş olan binlerce izleyici için özel bir arena inşa edilmiş. Güruh için sıra sıra açık tribünler dikilmiş. Bir önceki karşılaşmanın nasıl gittiği göz önüne alınarak başlangıçta bahisler hep Humphreys'in yine kazanmasına yapılmış, ama bu sefer daha hızlı ve daha kesin şekilde Yahudiye dönmüşler. Çünkü birkaç raundun sonunda Yahudinin Centilmen'e bir boks dersi verdiği belli olmuş; Mendoza sonradan boks tarihine "yumrukları önleme becerisi"yle, yani darbeleri kollarıyla durduran Yahudi olarak geçecekti. Humphreys direkt yumruklar ve kroşeler indirdikçe Mendoza onları koluna yiyip şiddetli bir kontra vuruş yağmuruyla karşılık vermiş ve rakibinin yakışıklı yüzünü kan içinde bırakmış. Onları seyreden herkes bir saltanatın bitişi ve yeni bir saltanatın başlangıcına tanık olduklarının bilincindeydiler.

⁷⁰ A.g.e., s. 49.

Humphreys yirmi ikinci rauntta “yıkılmış.” Kurallara göre bir boksör herhangi bir darbe yemeden yıkıldığı takdirde karşılaşmayı kaybetmiş sayılıyordu. Mendoza’nın köşesinden durumun böyle olduğu ilan edilmiş. Ama Humphreys ayağa kalkarak bir darbe yediği için düştüğünü, karşılaşmanın devam etmesi gerektiğini söylemiş. Humphreys’in köşesi rakibin mücadeleden kaçınmak için kuraldışı faul iddiasında bulunduğunu söyleyerek onları kışkırtmış. Buna sinirlenen Mendoza’nın köşesi rakibin mücadeleye dönemeyeceğini, karşılaşmayı kendilerinin kazandığını iddia etmiş. Köşeler arasındaki ağız kavgası o kadar şiddetlenmiş ki neredeyse yumruk yumruğa kavgaya dönüşecekmiş. Ama Dan geçen sefer olduğu gibi bu karşılaşmanın en ufak bir tartışmanın gölgesinde kalmasını istemediği için mücadeleye devam etmeye hazır olduğunu söylemiş. Karşılaşma otuz dakika daha sürmüş, derken Humphreys yine darbe yemeden yere yığılmış ve bu sefer köşesinden hiçbir itiraz yükselmemiş. Zafer Yahudinindi. Mendoza daha sonra anılarında o gece geç saatlere kadar Bull Inn’de içki içildiğini, sonra ikinci bir partiye geçildiğini, en sonunda da ev sahipleri Bay Newbury’nin evini ararken yollarını kaybedip bir çiftlik evinin avlusuna girdiklerini ve “gübre dolu bir çukura” düştüklerini durumlarıyla biraz da dalga geçerek anlatır; bu tür komedileri spor kahramanları genelde anlatmaktan kaçınır. Ama Mendoza, İngiltere’nin zamanla anlayacağı gibi, “*good sport*”tu.*

Artık Humphreys de, Mendoza da birer maç kazandığına göre nihai sonuç için üçüncü bir karşılaşma gerekliydi ve 29 Eylül 1790’da Doncaster’da yer almasına karar verildi. Manş denizinin karşı kıyısında büyük çaplı, tehlikeli olaylar gerçekleşiyordu, ama Britanya’da bütün dikkatler Humphreys ile Mendoza’ya çevrildiği için Fransa’daki devrimle kimsenin pek ilgilenmediği, o dönemde yaygın olarak öne sürülen bir klişeydi. Bu seferki mekân, Don nehri kıyısındaki bir hanın

* (İng.) Yenilgiyi kabul edebilen, şaka kaldırabilen kimse –çn.

avlusuydu; bir yanında binalar, diğer yanında nehir vardı. Nehir kıyısı çitlerle çevrilmişti, ama kayıkçıların karşı kıyıdan getirdiği yüzlerce kişi çok geçmeden çitleri yok etmişti. Başkaları da tekneleriyle nehre demir atmışlar ve ücret karşılığında birçok insanın en güzel görüş alanında kargalar gibi tüneyerek karşılaşmayı izlemesini sağlamıştı.

Humphreys artık kazanmasının tek bir yolu olduğunu, onun da karşılaşmanın başlarında o eşsiz, yıkıcı yumruklarından birini attıktan sonra rakibinin midesine bir darbe indirmek olduğunu biliyordu. Ama Mendoza o gün ünlü yüreğini sergiliyor, darbeleri yiyor ve karşılığını büyük bir şiddetle, acımasızca veriyordu. Daha üçüncü rauntta bir yumrukla Humphreys'i yıkmış. Beşinci rauntta Humphreys rakiplerini mahveden o ünlü yumruklarını Mendoza'nın midesine yağdırmaya başlamış, ama Mendoza onları da yiyip ardından Humphreys'in yüzüne şiddetli bir yumruk atmış. Rauntlar ilerledikçe birbirlerine daha acımasızca saldırmışlar; gözlerinin çevresindeki yaralardan dolayı neredeyse kör olan, burnu kırılan, dudağı patlayan, yüzü yara bere içinde olan Humphreys yumruk savurmaya devam ediyordu. Mendoza rakibinin yorgunluktan yığılmasını beklemiş, Humphreys sendeleyip tökezlerken ve düşerken onu savaş alanında yaralı silah arkadaşını tutar gibi tutmuş; bu hareketinde cömertlik de, horgörü de görenler olmuş. Mendoza sonuçta Dick Humphreys'i küçük bir çocuğu uykuya yatırır gibi ringin zeminine yatırmış.

Ama bu durum, karşılaşmayı yazanlardan bazılarının Yahudilerin zayıflığı karşısında gösterdiği horgörünün yerini bu sefer de "Yahudilerin taşkalplılığı" karşısında tiksintiye bırakmasına engel olmamış. Bazıları da plan daha başlangıçtan başarısızlığa uğrarken, asıl kahramanın, yenilgiye uğramasına rağmen, Humphreys olduğuna karar vermiş. Mendoza ise, en azından anılarında eski hocası ve başrakibini onurlandırır, karşılaşmalarının tamamı boyunca şerefli bir şekilde davrandığını söyler (gerçi zamanında öyle düşünmemiştir).

Böyle durumlarda genelde olduğu üzere, sık tekrarlanan bu güç gösterileri her iki tarafı yıpratmış. Humphreys bir daha Mendoza'yla karşı karşıya gelmek istememiş. Mendoza'nın da, gücünün zirvesinde olmasına ve yeni ortaya çıkan, geleceği parlak William Warr'u arka arkaya iki kez yenmesine rağmen, Humphreys'le uzayıp giden mücadelelerden olumsuz etkilendiği belliydi. 1795'te, her iki tarafın 200 *guinea* alacağı bir maçta John Jackson ile karşı karşıya gelmiş. Maçın sonlarına doğru Jackson Mendoza'yı o büyük gurur duyduğu uzun, kıvrıkcık saçlarından yakalayıp sımsıkı tutmuş ve yüzünü öyle bir yumruk yağmuruna tutmuş ki Mendoza sonunda "yere yığılmış."⁷² Mendoza bu dönemde artık yeteneklerini sergilemenin yüzünü gözünü o kadar morartmayacak yöntemlerini bularak karısına verdiği sözü tutmaya çalışıyordu. Düzenlediği tiyatroya gösteriler için kendine bir boks partneri bularak geçmiş ve güncel boks şampiyonlarının tekniklerini ve stillerini uygulamalı olarak göstermiş, numaradan boksa tutuşma sonrasında da gösteriyi davul sesi eşliğinde kendi ünlü pozuyla sonlandırmış. Savunma sanatları akademisi kendi mekânına, Strand'deki Lyceum'a yerleşmiş. İlk derslerini ondan alan boks öğrencileri arasında bazı Yahudiler de vardı: Örneğin "Hollandalı" Sam Elias veya "Domuz Ikey" olarak bilinmekten çok da gocunmayan "Ikey." Mendoza'nın öğrencisi olmayan ama Mendoza'nın stilini benimseyen ve sonradan "Yahudi" lakabıyla bilinen Elisha Crabbe, akıl hocasının eski rakibi ve düşmanı Tom Tyne ile Horton Moor'da ödüllü bir karşılaşmaya bile çıkmış ama kaybetmiş. Ve her zamanki gibi "Yahudinin daha gösterişli bir şekilde mücadele ettiğini, ama asıl faaliyet gösterenin Tyne olduğu" yazılmış.⁷³

Artık gösteri dünyasının bir parçası olan Mendoza büyük ihtimalle Jemmy Decastro ile birlikte Astley Sirki'yle turne-

⁷² Egan, s. 293.

⁷³ A.g.e., s. 221.

lere çıkıyordu, hatta bir ara profesyonel bir tiyatro topluluğuyla rol almış olabilir. Dublin ile Edinburgh'a, Manchester, Doğu Anglia ve West Country'ye, Exeter, Plymouth ve Bristol'e turneler düzenlenmiş. Britanya'da herkes "Shakespeare'in tasvir ettiği Yahudi gibi olmayan" bu olağanüstü insanı görmek istiyordu. Egzotik yönlerine ve "Mendoza darbesi" gibi (sportmenliğin kıyısında sayılabilecek) hinliklerine yapılan imalara rağmen Mendoza, kendisiyle ilgili anlatımlarda genelde saygın İngiliz toplumu açısından marjinal veya sinsî bir yabancı olarak tasvir edilmemiştir. Britanya, tereddütlü bir şekilde de olsa devrimci Fransa'yla savaşıma hazırlanırken kralın kendi ve kraliyet ailesinin tamamı onu ülkenin o anda büyük ihtiyacı olan yiğit vatanseverliğin vücut bulmuş hali olarak görüyordu. Mendoza anılarında, Windsor'a yaptığı bir ziyarette, kraliyet ailesiyle gayriresmî sohbeti sona ermeden önce III. George'un boks konusunda "zekice gözlemler"de bulunduğunu, prensesin de küçük oğlunun ona vurmasına izin vermesini rica ettiğini, böylece büyük Mendoza'ya yumruk attığını ileride herkese anlatabileceğini, kendisinin de bu ricayı gülümseyerek yerine getirdiğini anlatır. Yumruğu midesine yiyip yemediği tarihe geçmemiştir, ama yediyse, küçük prensi güldürmek için acıdan kıvranır gibi davranmış olması muhtemeldir.

Mendoza 30'lu yaşlarına girdiğinde efsanesi de yavaş yavaş kendisini geride bırakmış. Mendoza ringde ne kadar müthişse, iş dünyasında o kadar kötüydü. Şampiyon olarak ünü giderek unutulurken bir borç batağına girmiş, alacaklılarıyla uzlaşmamış, on çocuğuna bakması gerektiği için de, bazen sırf malını mülkünü kaybetmemek için üç defa Kraliyet Hapishanesine girmiş. Bir *pub* işletmeyi denemiş, bunun için Whitechapel'daki Admiral Nelson *pub*'ünü satın alıp bir süre işletmiş; bu işte başarılı olamayınca şehrin şerifi adına tebligat memuru, sonra da Drury Lane'de, daha ucuz "Eski Fiyatlı" biletleri isteyenlerin kargaşa çıkarmasına neden olan "Yeni Fiyatlı" biletleri uygulama görevlisi olarak ça-

lıymış. Eski Fiyatlı biletleri destekleyenler Mendoza'nın kim olduğunu anladıklarında yine Yahudiler hakkında ileri geri konuşmaya başlamışlar.

Mendoza'nın ara sıra karşılaşmalara çıkmak amacıyla boks dünyasına döndüğü olmuş. 1806'da Kent'te, Grinstead Green'de, kendi gibi eski bir boksör olan Harry Lee'yle bitmek bilmeyen, zorlu bir maç yapmış. Elli raunt süren bu karşılaşmada yiğit Lee tükenmiş olmasına rağmen bir türlü vazgeçmek istememiş. Bu maçın her iki boksör için bir veda anlamına geldiğini düşünen Henry "Hen" Pearce (Dövüş Horozu olarak bilinirdi) ile John Gulley gibi bazı yeni şampiyonlar bu büyük boksörün stilini görmek için son şansları olduğunu düşünerek onu izlemişler. Aslında haklıydılar, çünkü Mendoza 1820 yılında, 56 yaşında olmasına rağmen eski rakiplerinden Tom Owen'la son bir maça çıktığında rövanş maçı bir ilginçlikten başka bir şey değildi artık.

Bu kadar yeterdi. Mendoza anılarını yazarken kimse tarafından tanınmadığı günlerden Humphreys'le gladyatör maçları günlerine geçişinin heyecanını yeniden yaşamıştır. Centilmen Dick kömür işine girmiş ve orta yaşında huzurlu ve oldukça müreffeh bir hayat seçmiş. Daniel hayata 70'li yaşlarında, başladığı yerde, yani Londra'nın Whitechapel ile Bethnal Green arasındaki Yahudi bölgesinde gözlerini kapamış ve Mile End Caddesindeki Portekiz mezarlığına defnedilmiş. Bir ara bazı naaşlardan geriye kalanlar Essex'teki bir mezarlığa götürülmüş, ama günümüzde Queen Mary Kolejisinin ön avlusundaki Sefarad mezarlığında üzerinde onun adı yazan bir plaket var.

Mendoza Britanyalıların Yahudiler konusundaki köklü önyargılarını, tamamıyla ve sonsuza olmasa da (böyle bir şeyi hiçbir ölümlü elde edemezdi) değiştirmiştir. Gerçi bu sefer de, önceleri ticaretle uğraşan ve bilgili Yahudilerin korkaklığına ve zayıflığına dudak bükenler şimdi de "savunma sanatı" dedikleri o alanda gösterdikleri acımasız güçten dolayı onlara antipati beslemeye başlamışlardı. Pierce

Egan, Daniel Mendoza'nın en önemli özelliğinin ardı ardına kazandığı zaferlerden çok onları elde etme "tarzı" olduğunu söylediğinde ferasetli ve cömert davranmıştır. "Önyargılar sıklıkla zihni çarpıttığı için hayırlı eylemler görmezden gelinir, saygı bile duyulmaz; böyle eylemlerde bulunanlar farklı inançtan veya renktense bu durum daha da sık gerçekleşir" (Yahudilerden sonra Tom Molineaux gibi siyahi boksörler de ringde yer almak üzereydi). "Mendoza'nın Yahudi olmasından dolayı kitleler onun başarılı olmasını cesur rakibi için istedikleri kadar istemiyorlardı... ama hakikat her şeyin üstündedir ve Mendoza'nın insani yönü mücadelenin tamamı boyunca kendini gösteriyordu."⁷⁴

Mendoza, onurlu bir insan olarak tasvir edilmekten mutluydu, çünkü macerasının tamamının önemli bir unsuru, yaşadığı ülkenin insanlarına bir Yahudinin aynı zamanda "yiğit" bir Britanyalı olabileceğini, çoğunluğun zihnindeki korkak, zayıf, güvenilmez Yahudi imajının yanlış olduğunu göstermekti. Britanya, bu sporun profesyonel hale geldiği ve büyük izleyici kitleleri tarafından izlendiği tek ülkeydi ve Mendoza kendini yiğit vatanseverliğin vücut bulmuş hali olarak görüyordu; o, hem halkın hem de kralın ve Galler Prensi'nin hayran olduğu az sayıdaki kahramandan biriydi. Mendoza anı kitaplarından birinin önsözünde şöyle yazar: "Halk arasında Bay Humphreys ile bendeniz arasındaki karşılaşmalar kadar büyük bir ilgiye ve coşkulu bir heyecana sebep olan başka bir gösteri olmuş mudur diye soracak olsam kibirli olmakla suçlanmayacağımı umarım."⁷⁵ Fransızlar kuşkulu katliamlarıyla yetinsinler. Mendoza Britanya'nın en iyisiydi ve de Yahudi Mendoza olmaya devam ediyordu.

Britanya'da kurumlar yaklaşımlara göre daha yavaş hareket ediyordu. Yahudilerin özgürleşmesi için 1829 yılındaki Katolik yasa tasarısından sonra yapılacak girişim başarısız-

⁷⁴ A.g.e., s. 265-6.

⁷⁵ Mendoza vd., *The Art of Boxing*, s. xi.

lığa uğrayacaktı. Yahudilerin seçme hakkını kazanması ve Parlamento'ya kabul edilmeleri için yirmi yılın daha geçmesi gerekiyordu. Mendoza hayattayken fırsatlar daha azdı. Hitabeti etkili, Rabbinik tavrın ateşli bir karşıtı Isaac D'Israeli, zeki oğlu Benjamin'in hayatta bir yere gelmek için vaftiz olmasının daha iyi olacağına karar vermiş, ama ona kökenini asla unutmamasını tavsiye etmiş ve kendi de kökenini unutmamış. Meyer Cohen de aynı sonuca varmış ve Hristiyan karısının kızlık soyadını alarak adını Francis Palgrave olarak değiştirmiş, sonra da Devlet Arşivleri Ofisi'ni kurarak Britanya tarihinin hafızasını muhafaza altına almış (oğlu da milyonlarca okur için İngiliz şiir geleneğini tanımlayan *Golden Treasury* [Altın Hazine] derlemesini hazırlamış). Benjamin ile Abraham Goldsmid, ayrı ekonomik krizlerde Thames kıyısındaki güzel evlerinde kendilerini asarak dünyadan ayrılmışlar, Frankfurt'taki *Judengasse*'den Rotschild ise Londra Borsası'nda onların yerine geçmiş.

Ama Hristiyan Britanya ile Yahudiler arasında bir şeyler olmuş, liberal ve hoşgörülü Amerika'da bile görülmemiş bir bağ oluşmuştu. O bağın sonuçları da dünya tarihini değiştirecekti.

Yahudi Yurttaşlar

I. Duy Ey İsrail

7 Ocak 1750, Choisy-le-Roi. XV. Louis buz gibi, her yeri yankılanan Versailles'dan daha samimi bir ortamı olan Sen nehri kıyısındaki şatosuna taşınmıştır. Burası, nehir kıyısına doğru uzanan bir kameriye yoluyla birbirine bağlayan iki kanattan ibarettir sadece. Ama yine de hoş bir yerdir. Kışın bile manzara insana huzur verir. Paris'e giden, güverteleri tomruklarla veya kireçtaşıyla yüklü mavnalar buradan geçer. Kral, resmi metresi Madam de Pompadour'un rehberliğinde üst katları mavi-beyaz seramiklerle ve bacakları kavisli, hafif altın yaldızla kaplı yazı masalarıyla döşetmiştir, ruhu karartacak bir şey yoktur. Çin'e özgü turnalar kemikli bacaklarını uzatarak duvar kâğıdı boyunca süzülürler. Kral Yortu Bayramı'ndan sonra, resmiyetten uzak olsa da protokol kurallarına uymaya devam eden saraya dönecek. Bienaimé [Sevilen] Louis rehavete eğilimli olmakla ün saldığının bilincindedir, ama günlerini aslında sadece bilyeyle, ge-yik avıyla veya şaşaalı divanına uzanarak geçirmemektedir. Başkalarının sandığının aksine, belirli bir ruh halinde

olduğu zaman bilimsel konulara sonsuz merak duyar. Me-kanik alanındaki en son yenilikler, bir sera şeftalisi veya Matmazel O'Murphy kadar olmasa da tombul yüzüne bir gülümseme getirir. *Maison du Roi'nın* hafif süvari albayı, Chaulnes Dükü Michel d'Ailly kralın bu takdire şayan bilgi ihtiyacını karşılamaktan memnun, çünkü kendisi aynı za-manda Kraliyet Bilim Akademisi'nin de başkanı. Chaulnes Dükü astronom ve fizikçi olarak ün salmış, ama Aydınlanma Çağı'nda asıl optik alanındaki ustalığıyla biliniyor. Bileşik mikroskoplar tasarlamış, hatta bir tanesini krala hediye et-miş, ayrıca hatırı sayılır bir masrafta bulunarak o ana ka-dar bilinen en büyük cam küre elektrostatik jeneratörünü inşa etmiş. Tam da böyle cihazlar geçersiz hale geldiği anda böyle bir başarıya imza attığı için onu kıskanan çevrelerin horgörüsüne kayıtsız kalan dük, küresinden yayılan titre-şimli ışıltıdan büyük zevk alıyor.

Ama Chaulnes Dükü, Condillac'ın insanın duyuşal izle-nimlerinin toplamından çok da fazlası olmadığına dair id-diası doğrultusunda son zamanlarda ışığın yanı sıra sese de ilgi duymaya başlamış. Ve bu kış günü kral için hazırladığı eğlence bir Yahudinin iştirme duyusunu, hatta işin daha da ilginç, konuşma yetisini geri kazandırdığı sağır ve dilsiz bir adam. Bu Yahudi –gerçi görünümünden hiç belli değil– bir *Marrano* ve adı Jacob Rodrigue Péreire; 1715'de Portekiz'de, Peniche yakınlarında doğmuş ve Francisco Antonio Rodrigues adıyla vaftiz edilmiş. Tüccar Rodrigues ile karısı Portekiz'in saldırgan Engizisyonu karşısında büyük endişe duymuş, sınırı geçerek İspanya'ya göç etmişler. Aile içinde Abramão olarak bilinen tüccar öldükten sonra, dul karısı Abigaile'nin büyük bir titizlikle kiliseye düzenli olarak git-mesine rağmen İspanya Engizisyonu peşine düşmüş. Ancak o da Engizisyon hareket geçmeden dört çocuğuyla birlikte kurtulmayı başarmış.

* (Fr.) Fransa kralının askeri ve dinsel maiyeti ve ailesi –çn.

Aile çeşitli yerlere gittikten sonra 1734'te, üç bin kadar Sefarad Yahudisinin Fransa kralının "hoşgörü gösterilen" tebaası olarak yaşadığı, göreceli olarak daha özgür olan Bordeaux'ya ulaşmışlar. Yahudiler Güneş Kralı zamanında kuşaklar boyunca Yeni Hristiyanlarmış gibi davranmak zorunda kalmışlar, bunun sonucunda da kilise tarafından rahat bırakılmışlardı. Ama XV. Louis tarafından imtiyazname tanındığından beri, her zamanki gibi "*nation Portugais*" olarak bilinen cemaatin sinagoglarda açık bir şekilde ibadet etmesine ve ölülerini Fransisken mezarlığının kenarına değil de kendi mezarlığına defnetmelerine izin verilmişti.³ Amsterdam'da olduğu üzere, Sefarad Yahudileri vaftiz isimlerini değiştirmemişler, ama yanına Yahudi isimleri eklemişlerdi. Dolayısıyla tüccarın ailesi Rodrigues Péreire adını almış ve iki oğulları 20'li yaşlarında sünnet olmuşlar. Bordeaux'da katıldıkları cemaat, günümüz tarihçileri tarafından ("saray" Yahudilerinin farklı olarak) "liman" Yahudileri olarak sınıflandırılır.⁴ Livorno, Trieste ve Londra'da olduğu üzere, ilgi alanları Avrupa'da büyük bir kârla pazarlayabilecekleri mallar getiren okyanustu: Ama çivit, pirinç ve şeker ancak Afrikalı kölelerin teriyle elde edilebiliyordu. Bordeauxlu Sefarad Yahudilerinin bir kısmı, Gradis, Furtado ve Peixotto gibi büyük isimler servetlerini Atlantik okyanusundaki ticaretten kazanmıştı. Bazıları, Londra'dakiler gibi büyük veya küçük ölçekli borsa simsarlarıydı, piyasadaki dalgalanmalardan faydalanan ve ticari senetler üzerine oynuyorlardı. Birçoğu da yoksuldu ve az ücret karşılığında toplum yararına işlerle geçiniyorlardı. Bordeaux şarabını koşer hale getiriyor, sün-

* (Fr.) Portekiz ulusu -çn.

³ Frances Malino, *The Sephardic Jews of Bordeaux: Assimilation and Emancipation in Revolutionary France*, Tuscaloosa, 1978.

⁴ David Cesarani (ed.), *Port Jews: Jewish Communities in Trading Centres, 1550-1950*, Londra, 2002; Lois Dubin tarafından icat edilen "Liman Yahudileri" kavramı için de bkz. David Sorkin, "Port Jews and the Three Regions of Emancipation," s. 31-46; Lois Dubin, "Trieste and Beyond," s. 47-59.

net derileri kesiyor, ölüleri defnediyor, *Mişna* münazaralarında çocukları azarlıyorlardı. Çoğu cemaat liderlerinin yardımı olmadan kışı çıkaramazdı. Yoksullardan sorumlu olan Abraham Gradis, en kötü yıllarda şehirdeki hemen hemen bütün Yahudi ailelerine mali yardımda bulunurdu.⁵

Rodrigues Péreire'ler yoksullar arasında yer almıyorlardı. İspanya'dan yanlarında bir miktar para getirmeyi başarmışlardı, ama en zengin ailelerden biri değillerdi. Jacob annesinin ölümünden sonra aileyi geçindirmek için ne mümkünse yapmaya hazırdı, ama yeniliklere açık zihnini de beslemesi lazımdı. Jacob'un ki bir biliminsanının zihniydi; her şeyden önce bir matematikçiydi ama evrendeki yıldızlardan yeryüzü küresine kadar her şeye cesaretle uzanıyordu. Kendinden önceki başka birçok Yahudi genci gibi Péreire de bir yandan ticaret alanında çalışırken bir yandan da tıp okumuştı. Ama depoda kasa sayarken veya bir hastasının su toplamış kabarcıklarını patlatırken zekâsını meşgul eden başka bir şey, daha doğrusu başka biri vardı, o da tamamen sağır olan kız kardeşiydi.

Sağırılık konusunda zaten hatırı sayılır bir literatür söz konusuydu ve büyük kısmı İspanya ve Hollanda'dan kaynaklanmıştı, dolayısıyla genç bir *Marrano* bu literatüre aşinaydı. 1620'de Juan Pablo Bonet bir el işareti sistemini sunduğu bir kitap yayımlamıştı; her işaret bir harfin karşılığıydı ve sağır birisinin kelimeler ve cümleler ifade etmesine izin veriyordu. Bonet'nin Benedikten keşiş Pablo Ponce de León'un kendi sağırlar okulundaki öğrencileri için yarattığı, türünün ilki olan temel kelime dağarcığını geliştirdiği sanılıyordu. Sözlü iletişimin katı bir şekilde kısıtlandığı bir manastırın bir işaret dilinin geliştirilmesi için en mantıklı yer olduğu iddiası oldukça inandırıcıdır.

⁵ Richard Menkis, "Patriarchs and Patricians: The Gradis Family of Eighteenth Century Bordeaux," Frances Malino ve David Sorkin (ed.), *Profiles in Diversity: Jews in a Changing Europe, 1750-1870* (Detroit, 1998) içinde, s. 11-45.

Bu yaklaşımın ses kaybını en baştan kabullenmiş olmasından dolayı, Hollanda Cumhuriyeti'nde yaşayan İsviçreli hekim Johann Conrad Amann XVII. yüzyıl sonlarında *Sur-dus loquans*'ı (*Konuşan Sağır*) yazmış. İngiltere'deyse John Wallis sağır ve dilsiz Alexander Popham'dan sesler elde ederek büyük bir başarı sağlamıştı. Ancak Péreire'in asıl dikkatini çeken, sağırlık konusundaki anatomi ve tedavi literatürüne yapılmış daha egzantrik bir katkıdır. Bir Flaman olan, dolayısıyla *Marrano* unsuru henüz zengin olan bir kültüre ait olan Franciscus Mercurius van Helmont, hem İbranice âlimi hem de, daha önemlisi, bir Kabalacıydı. Van Helmont, *Sefer Yezira*, yani Yaratılış Kitabı sayesinde dünyanın metafiziksel bir şekilde İbranice harflerin telaffuzu yoluyla yaratıldığına dair o mistik hayalle tanışmış olmalıdır. Ancak van Helmont'un 1667'de yayımlanan *Alphabeti veri naturalis* [*Doğanın Hakiki Alfabeti*] bu alanda daha da ileri gitmiştir. Van Helmont 33 numaralı Mezmur'un "Gökler RAB'bin sözüyle, Gök cisimleri ağzından çıkan solukla yaratıldı" şeklindeki satırlarını hem Tanrı'nın Âdem'le iletişim kurduğu dilin İbranice olduğu hem de Tanrı'nın konuşma anatomisini İbranice'nin telaffuzu için tasarladığı şeklinde yorumlar. Dolayısıyla İbranice en temel "doğal" dildir, çünkü en baştaki ifadeleri, yani şeylerin isimlerinin oluşumu, doğal varlıkların oluşmasına izin vermişti (yani bizim miskin miskin düşündüğümüzün tam tersi). Van Helmont 1698 yılında ölmeden önce Yaratılış konusunda bir eser yazarak Tanrı'nın adlarından biri olan "Elohim"i'nin doğru şekilde telaffuz edildiği takdirde Tanrı'nın temel niteliklerinin seslendirildiğini öne sürer: İlk harf olan *alef* hem şekil hem de ses olarak sonsuzluğu temsil eder, vesaire. Van Helmont'a göre damak, küçükdil, dil, gırtlak ve ses telleri İbranice seslendirmek üzere yaratılmıştır, bu durumda da İbranice, hangi yozlaşmalara ve varyasyonlara tabii olursa olsun, doğuştan varolan ve evrensel bir dil sayılmalıdır. Van Helmont bu durumun kanıtı olarak, sağır ve dilsiz birine önce İbranice harfleri, sonra da

İbranice kelimeleri telaffuz etmeyi öğreterek onu üç hafta gibi bir sürede konuşturmayı başardığı iddiasını gösterir. Böyle bir mucize ancak Yahudi diliyle mümkün olabilirdi tabii ki.

Yetişkin yaşında atalarının Yahudiliğine dönen Jacob Rodrigues Péreire de İbranice öğrenmeye başlamıştı. O *alef-bet*'i (alfabe) seslendirirken van Helmont'un bu alandaki düşünceleri ne kadar garip gelirse gelsin, İbranicenin Temel Alfabe olduğu duygusu ve telaffuzun hem Yahudilik hem de insanlık açısından zarureti onu etkilemiş olmalıdır. En katı Rabbinik görüşe göre 'sağır olanlar sakatlıklarından dolayı Yasa'yı okuyamadıklarından hakiki Yahudi sayılamazlar; Péreire'in, özellikle de kız kardeşinin özüünden dolayı böyle bir görüşü tiksindirici bulmuş olması muhtemeldir. Ancak Péreire, Bonet'in fiziksel iletişim sistemini değerli bulmuş olmasına rağmen, sadece el işaretlerinden oluşan ve dilsizlerden ses çıkması için uğraşmayan bir sağır dilinin gerçek anlamda bir tedavi olmadığına inanıyordu. Keşişlerin tersine, hiçbir Yahudi sessizlik yemini etmezdi. Asıl dinsel mecburiyet, sestti. Hayatta olmak, insan olmak, diğer insanları duymak demekti. *Şema Yisroel!* Duy ey İsrail! Tevrat'ı yüksek sesle oku. Peygamber Ezra'nın döneminden beri böyleydi. Sesinizi duyurun, neşeli gürültünüzü Tanrı duysun. Yorgunluktan bitene kadar konuşun. O beyhude *şaaaah*'ları, o anlamsız *şşş*'ları duymazdan gelin. İbadet evlerinde başlarını eğip susanlar sadece Hıristiyanlardır. Biz şarkı söyleriz, gevezelik ederiz, bağırırız. Peygamberler bile Yüce Tanrı'yla tartışırlar; biz peygamber olmasak da Tanrı'nın bizi de düzenli olarak duymaya ihtiyacı var.

Öğrenimini tamamlayıp ders vermeye başlayan Péreire sağır insanları (kız kardeşi dahil) duymamıza izin vererek onları insanlığa geri kazandırmaya karar vermiş. Péreire ilk büyük başarısını 1745'te La Rochelle'e yaptığı bir iş yolculuğu sırasında rastladığı, Aaron Beaumarin adlı 13 yaşındaki bir terzi çırağıyla kazanmış. Péreire'in başlangıçta kullan-

dığı ve “daktiloloji” adını verdiği işaret sisteminin hızlı versiyonunda bir elin parmakları kelimeleri oluşturan harfler için kullanılıyordu (Péreire’in, İbranice alfabenin parmak hareketleriyle de ifade edildiği Kabalacı Tzeruf rehberinden ilham aldığı öne sürülmüştür). Ancak Péreire aynı zamanda fiziksel ses üretim araçlarını da uzun uykularından uyandırmakta ısrar ediyordu. Anatomideki ses teli terimini ilk olan icat eden odur. Péreire, hem van Helmont’u örnek alarak hem de Tzeruf’un etkisiyle ses organlarını uyandırmak için İbranice kullanıp sonradan Fransızcaya geçmiş olabilir. Aaron Fransızcada o kadar hızlı ilerleme göstermiş ki Péreire ona daha yoğun dersler vermek için La Rochelle’e taşınmış. Aaron’un telaffuzu hem niceliksel hem de niteliksel olarak giderek düzelirken Péreire ses kullanımını teşvik etmek amacıyla parmak işaretlerini asgariye indirgemiş. Aaron yüz ders alıktan sonra bin üç yüz kelime söyleyebiliyor ve anlayabiliyordu. Öğretmeniyle birlikte halka açık gösterilerde yer alır, ağır ağır ama net bir şekilde “*Madame*,” “*Ch-a-peau*” ve “*Que voulez-vous?*” dermiş.⁷

Oğlanla öğretmenini izleyenler arasında Bordeaux’nun işlek limanında ve donanma üssünde vergi dairesi olarak faaliyet gören Cinqes Grosses Fermes’nin müdürü Azy d’E-tavigny de vardı. O dönemde 16 yaşında olan oğlu sağır ve dilsiz doğmuştu ve babasının onu Fransa’nın yanı sıra İtalya ve Almanya’da sürüklediği hekimlerin hiçbiri onu sessizliğinden kurtaramamıştı. Oğlan Normandiya’da, işaret dilinden başka bir şey kullanmayan yaşlı ve sağır bir rahip tarafından işletilen bir kuruma gönderilmişti. 1743’te de Orleans Dükü tarafından Beaumont-en-Auge’da kurulmuş, daha gelişmiş yöntemlerin kullanıldığı söylenen yeni bir koleje gönderilmişti, ama durumunda değişiklik olmamıştı. Acaba

* (Fr.) “*Madam*,” “şapka,” “Ne istiyorsunuz?” –çn.

⁷ “*Observations remarquables sur deux enfants sourds et muets de naissance a qui l’on appris à articuler le son*,” *Journal des Scavans*, Paris, 1747, s. 435-7.

Péreire onu öğrenci olarak kabul eder miydi? Péreire 3.000 *livre* için kabul edeceğini söylemiş. D'Etavigny vazgeçmiş ve oğlanı yeniden Normandiya'ya, mutsuz bir hayat süreceği Benedikten manastırına götürmüş. Baba ile müstakbel öğretmen arasındaki ikinci bir toplantıda anlaşmaya varılmış. Péreire 1746 yazında Normandiya'ya taşınarak oğlanı eğitmeye başlamış. Oğlan sadece birkaç gün sonra *Papa, Maman** ve daha birçok kelime daha söyleyecek duruma gelerek babasını çok şaşırtmış; bu kelimeleri sadece taklit etmekle yetinmediği, onları anladığı da belliymiş. Bu dönüşüm o kadar hızlı gerçekleşmiş ki bu olay bölge halkı arasında ün salmış. Oğlan ile Yahudi, kuşkucu Bayeux Piskoposu'nun ve bir hekim heyetinin karşısına çıkmış. Oğlan orada her heceyi yüksek sesle ve kendi başına bir kelimeymiş gibi ayrı ayrı telaffuz ederek ("CHAP-EAU," "VAÏSS-EAU")** ama hepsi anlaşılır bir şekilde ve kendi de hepsini anladığını göstererek tam cümleler kurmuş. Oğlan piskoposla tanıştığında bağıra bağıra "MONSEIGNEUR, JE VOUS SOUHAITE LE BONJOUR" ("Ekselansları, size güzel bir gün dilerim") demiş. Bunların ezberlenmiş olduğundan şüphelenen heyet oğlanın söylediklerini anlayıp anlamadığını görmek için ona çeşitli sorular sormuş. Piskopos "mauvais"*** miydi (diye sormuş kurnaz piskopos)? "NON!"**** Peki, genç d'Etavigny, o "mauvais" miydi? "NON!" diye cevap vermiş, artık sağır ve özellikle dilsiz olmayan ama giderek strese giren ve öfkelenen oğlan.

Péreire, yeniliklere aç Fransa'da hızla ün salmış. Önce Caen'daki Edebiyat Akademisi Péreire'in çalışmalarını inceleyip onayını vermiş. 1749'da Comte de Buffon dahil olmak üzere Paris'teki Kraliyet Bilim Akademisi'nin ileri gelenleri ile vaftiz oğlu Saboureux de Fontenay doğuştan sağır ve dilsiz olan Akademi'nin başkanı Chaulnes Dükü konuyu duy-

* (Fr.) Baba, Anne –çn.

** (Fr.) "ŞAPKA", "GEMİ" –çn.

*** (Fr.) "kötü" –çn.

**** (Fr.) "HAYIR" –çn.

muş. Dük, bu arada Paris'te nehrin sol kıyısındaki Quai des Augustins'de erkek ve kız kardeşinin desteğiyle kendine bir yer tutmuş olan Péreire ile tanıştığında mucizeler yaratan, kilitli sesleri açan bir Yahudi'yi keşfettiğini düşünmüş.

Sonra da, Ocak 1750'de Péreire kralın huzuruna çıkmış. Dük kralla özel olarak görüşme umuduyla yanında Péreire ve genç d'Etavigny ile sabahtan saraya gitmiş, ama beklemesi istenmişti. Dakikalar saatlere dönmüş. Bu kralın dakikliğe çok önem verdiği söylenemezdi. Akşama doğru dört buçuk gibi, Sen nehrine yansıyan ılık pembeleşmeye başlamışken, Chaulnes Dükü'nün Péreire ve oğlanla birlikte beklemeye devam ettiği salona bastonları ve ısıltılı yüzükleriyle bir kalabalık dolmuş; Saint-Esprit şövalyelerinin tüylü şapkalarının yanında Péreire ile oğlanın sade, siyah kıyafetleri dikkat çekiyordu. Louis yanında Pompadour ve Pompadour'un en amansız düşmanları olan yedi-sekiz prenses kızları ile birlikte salona gelmiş. Başta bu karmaşık ve anlamsız merasimin tadını çıkaran kral olmak üzere herkes gülümsemiş. Birkaç dakikalık boş sohbetten sonra kralın maiyeti ve kâhyaları tarafından salonun ortasında bir alan açılmış ve Péreire ile yanındakiler nihayet tanıtılmış. Öğretmen oğlanı dürtüklemiş, oğlan da dudaklarının titrememesi için elinden geleni yaparak konuşmuş. "Majesteleri ile konuşmama izin verildiği için büyük onur duyuyorum." Kral başını sallamış, yine gülümsemiş ve dönüp salonun içinde gezinmeye başlamış. Bu kadarı bekleniyordu, ama ara sıra gezintisine ara verip, konuşan sağır çocuğa dönmesi ve ona bir şeyler sorması ve net bir cevap alması beklenmedik bir şeydi. Sonuçta oğlan Louis için Göklerdeki Babamız duasını okumuş, kral da Péreire'e dönüp onu tebrik etmiş: "*C'est merveilleux; le roi est plein d'admiration.*" Bu içten bir komplimandı. Kralın sevdiği tek tük Yahudiler vardı. Güvenilir hayvan, hayvan yemi ve cephane tedarikçisi Liefmann Calmer olmasaydı or-

* (Fr.) "Bu harika, kral hayran kaldı" -çn.

dusu ne halde olurdu? Bir sonraki savaştan sonra Calmer'yi Fransız vatandaşı yapacak, 1774'te de vikont olmasını onaylayacaktı! Böylece ilk ve tek Yahudi soylusu olacaktı. Péreire de kendince soylu biriydi. Kral ertesi günü çalışmalarına devam etmesi için ona 800 *livre*¹³ verilmesine karar vermiş, bu para da daha sonra yıllık bir bağışa dönüşmüştü.*

Böylelikle resmi olarak takdir gören Jacob Rodrigues Péreire, sağır ve dilsizleri insanlığa yeniden kazandıran insan olarak bilinir olmuş. Eylül 1750'de Chaulnes Dükü nihayet Péreire'i vaftiz oğluna öğretmen olarak tutmuş. Ocak 1751'de, vaftiz babasının da gururla hazır bulunduğu Akademi'nin huzuruna çıkan Saboureux de Fontenay on beş yıl sonra *Journal de Verdun*'de (kısmen Péreire'in rakibi Épée başrahibinin eleştirilerine ve işaret dilinin konuşmaya kıyasla üstün olduğuna dair ısrarlarına cevap olarak) kendini methettiği anılarını yayımlamış. Saboureux de Fontenay, 12 yaşına gelip de Péreire'in yanına getirilene kadar kelimelerin onun için erişilmez olduğunu yazmış. Saboureux duymamakla ve konuşmamakla kalmamış, o döneme kadar anlayamamıştı da. Péreire önce parmaklarını kalem haline getiren ve harflerle kelimelerin yanı sıra noktalama işaretlerini, vurguları ve araları, yani sözdizimi ve gramer işaretlerini içeren daktiloloji yoluyla büyük bir değişiklik yaratmıştı.¹⁵

* Fransız para birimi –çn.

¹⁴ Jonathan Ree, *I See a Voice: A Philosophical History of Language, Deafness and the Senses*, Londra, 1999, s. 143-4 vd; Harlan Lane, *When the Mind Hears: A History of the Deaf*, New York, 1984; J. R. Péreire, *Observations sur les sourds Muets et sur quelques endroits*, Paris, 1768; Péreire, kaynakları ve kendinden öncekiler konusunda bkz. Ernest La Rochelle, *Jacob Rodrigues Péreire, premier instituteur des sourds et muets en France, sa vie et ses travaux*, Paris, 1882; Marjoke Rietveld-van Wingerden ve Wim Westerman, "'Hear, Israel': The Involvement of Jews in the Education of the Deaf," *Jewish History*, 23 (2009), s. 43-4; Jean-René Presneau, *L'éducation des sourds et muets, des aveugles et des contrefaits au siècle des lumières, 1750-1789*, Paris, 2010, s. 124-7.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 165.

Paris Kraliyet Bilim Akademisi Péreire ile artık Marie Le Rat ile Marie Marois adlı iki genç kızın da dahil olduğu öğrencilerini inceledikten sonra onun çalışmalarının son derece etkili olduğu görüşünü desteklemiştir: "Sanki [sağırılar] güzel bir dönüşüm sayesinde hayvan statüsünden insan statüsüne geçti."¹⁶

Jacop Rodrigues Péreire artık hem geveze, dedikoducu Saint-Germain çevresinin hem de Fransa'nın taşra bilim akademilerinin ve kulüplerinin gediklisi haline gelmişti. O, mucizeler yaratan bir Yahudiydi. O ana kadar Yahudilere pek de dostane yaklaşmayan Denis Diderot bile Péreire'in çalışmalarından o derece etkilenmiş ki, Saboureux de Fontenay'nin bir gösterisinden sonra kendi *Lettre sur les sourds et muets*'sini [*Sağırılar ve Dilsizler Üzerine Mektup*] yazmış. Jean-Jacques Rousseau, matematikçi ve kâşif Charles de la Condamine ve Buffon, Péreire'in hayranları arasında yer almışlar. İyileştirici gücünün yanında, Péreire'in onların iyi kalpli hekim ve dürüst insan idealini de temsil ettiği anlaşıyor. Son dönemlerde, somut ilerleme görülmeden sağırılardan ailelerinden para da almamaya başlamıştı. Bir Yahudinin böyle bir şey yapacağı kimsenin aklına gelir miydi? Yöntemlerini kendine sakladığı bilinirdi, ama belli sağırlara şefkatli davranırdı, çünkü hastalarının hepsi öğretmenlerine gönülden bağlanır ve kıskanç rakiplerinin eleştirilerine karşı onu azimle savunurmuş.

Böylece Jacob Rodrigues Péreire'in ismi, hem Faydalı Yahudi hem de kusurlu kadın ve erkekleri Faydalı yurttaşlara dönüştüren kişi olarak Moses Mendelssohn'un kiyle bir arada anılır olmuş. Çünkü yurttaşlık da duymaya, anlamaya ve bir şeyler telaffuz etmeye bağlıydı. Yurttaş olmak, otoritenin etkisi altına alabileceği suskun ve pasif bir malzemedен fazlasını gerektiriyordu. Duymak, konuşmak, özgür olmak

¹⁶ *Mercure de France*, Ağustos 1749, s. 159; *Histoire de l'Académie Royale des Sciences*, 1749, s. 183.

demekti. Böyle takdir görmekten hoşlanan Péreire dikkatini vatani olarak benimsediği ülkenin bazı pratik meselelerine vermeye başlamış. Bougainville'in karşılaştığı Tahitililerin dili, önce sağırılar, sonra da okullarda genel kullanım için sayı sayma makineleri, durgun denizde yelkenlilere ivme kazandırma, hükümetin daimi bütçe açığını çeşitli piyango-lar yoluyla çözme derken üstesinden gelmeye çalışmayacağı konu yoktu. Péreire, Vazgeçilmez Yahudi haline geliyordu: 1759'da İngiltere Kraliyet Derneğinin üyeliğine kabul edilmiş; ardından kralın ve halefi olan torununun tercümanlığına ve mütercimliğine atanmış.

Péreire'in sayısız filozof hayranı onun şanlı bir proje sahibi ve ülkenin resmi "Deha"larından biri haline gelmesiyle birlikte, aydın Fransa'nın büyük kısmının ilkel ve akıldışı olarak gördüğü dinden giderek vazgeçeceğini varsaymıştı. Ama öyle olmamış. Péreire tam tersine, Yahudi olmayanların kendisine gösterdiği büyük ilgiyi kendi ulusuna yararı dokunacak bir şeylere yönlendirmeye çalışmış. Böyle üstün nitelikli Yahudiler arasında, Yahudi olmayanların saygısını onun kadar kazanan başka biri yoktu, dolayısıyla Péreire çok eskilere uzanan *nasi* veya ortaçağ *reş galuta* geleneği doğrultusunda resmen Sefarad "ulusu"nun hükümet nezdindeki "temsilcisi" sayılmış. Belli ki yetkililer mali veya askeri kriz dönemlerinde Péreire'in, Atlantik kıyılarındaki tersaneler başta olmak üzere devletin acil ihtiyaçlarını finanse edecek para kaynaklarını bularak başka türlü mucizeler gerçekleştirebileceğini düşünmüşlerdi (Péreire de onları hayal kırıklığına uğratmamış). Péreire, bir başka Bordeauxlu olan Montesquieu'nün Yahudilerin lonca sınırlamalarından ve yasaklardan kurtarıldıkları takdirde el atmayacakları hiçbir şeyin kalmayacağına dair iyimser klişeyi yineleyerek, mahkeme huzurunda o yasakların gevşetilmesi için azimle uğraşmış, ama çok zorlu bir görev üstlenmişti. Öte yandan XVI. Louis 1775'te tahta çıktıktan bir yıl sonra Péreire, Bordeauxlu "Portekizli" Yahudilerin krallığın her yerine yolculuk yap-

masına ve her yerde yaşamasına izin veren bir imtiyazname elde etmeyi başarmış ki, Yahudiler için bu bayağı büyük bir değişiklikti.

Ancak Péreire'in bu tür faaliyetlerinin karanlık bir yönü de vardı, çünkü sadece kendi türünden Yahudilere yönelikti ve gerektiğinde hem Fransa'nın doğusunda yaşayan daha yoksul, Yidişçe konuşan Aşkenaz Yahudilerinin hem de Avignon'daki papalık topraklarında yaşayan ve bir kısmı Bordeaux'ya göç edip buranın hayır kuruluşlarından yararlanarak Péreire'in hoşnutsuzluğuna yol açan Yahudilerin zararınaydı. Hatta böyle bir üstünlüğe sahip olduğunu varsayan Péreire gayet çirkin bir hareketle 1760'larda Avignonluların limandan kovulması için cemaat liderleri namına kraliyet temsilcisine başvurmuş!

Hem Bordeaux hem de Dour nehrinin sağ kıyısında, Bayonne yakınlarındaki Saint-Esprit (Yahudiler bir tür Sefarad *getto*'suymuş gibi buraya kapatılmıştı) sınır kentleriydi ve sınırın ötesindeki dünya Sefaradların terk etmek zorunda kaldığı, ama kendi versiyonları, yani ahenkli Ladino şeklinde de olsa, dilini konuşmaya devam ettikleri bir dünyaydı. Fransa'nın en uzak sınırına doğru yolculuk yapılırken doğudaki sınır bölgelerine, XIV. Louis tarafından fethedilen ve barış antlaşmaları sonucunda ilhak edilen Alsace ve Lorraine eyaletlerine ulaşıldı. Buralarda sıra sıra tepelerin, şarabın, otlaklardaki ineklerin ve imalat endüstrisinin yanı sıra, Fransızlardan da önce, Yahudiler vardı. XVIII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bölgede 28.000 kadar Yahudi vardı; büyük kısmı Metz'te (Fransa Krallığı'nda kendi eyaletine sahip olan "üç Piskoposluk" şehrinden biri) yaşıyordu, diğerleri de Alsace ile Lorraine Dükalığı'nın (1737-1766 arasında XV. Louis'nin muhteşem kayınpederi Stanislas Leszczyński tarafından yönetilmişti) seksen kadar kentine ve köyüne dağılmıştı. Fransa'nın güneybatısında yaşayan Yahudilerle aradaki farklar üzerinde çok fazla durulmuştur. Bordeaux Yahudilerinin çoğu tıraşlı ve perukluysa da, çoğunluğu olmasa da liderle-

rinin en zenginleri dahil olmak üzere birçokları Aşkenazlar gibi son derece dindardı. Diğer yandan doğunun Aşkenazları arasında da seçkinler vardı. Alsace'daki en müthiş seçkinlerden biri de demir fabrikaları sahibi Cerf Berr'di ve devlet açısından vazgeçilmez olan hizmetlerinden dolayı ona ayrıcalık tanındığından bir Hofjude ihtişamıyla Strasbourg'da yaşıyordu (1349'daki kuyu zehirlemeleri paranoyasının zirvesinde Strasbourg'da binlerce Yahudi katledilmişti).

Alsace'ın küçük kentlerinde Yahudiler sığır ve katırların yanı sıra at ticareti yaparlardı; bu faaliyetlerinden dolayı lojistik açıdan önem taşırlardı ve sözlü veya fiziksel saldırılara maruz kaldıklarında ne kadar önemli oldukları yetkililere hatırlatılırdı. Ama daha da önemlisi, bazılarının Mainz'taki ve Rhineland'in kentlerindeki Aşkenazlarla bağlantıları vardı ve sıklığı giderek artmakta olan kıtlık yıllarında onlardan tahıl ithal edebilirlerdi. Bir de tabii ki her zamanki eskiciler, seyyar satıcılar ve bir zorunluluk halini alan rehinciler ile tefecilerden oluşan kalabalık sayılar vardı ki Yahudi cemaatinin tamamı için büyük bir sefalet kaynağı teşkil ediyorlardı. Yahudi olmayanların gözünde Péreire türü bir Yahudiyi Metz türü Yahudilerden, hatta varlıklı Cerf Berr'den ayırt eden şey, Ladino ile Yidişçe arasındaki farktı (gerçi kadim, zengin Yidişçe-Daytş* dili ortaçağ Almancasından pek de farklı değildi). Ama Yahudi İspanyolcası konuşanların, gırtlaklarından konuşan, boğazlarını temizler gibi sesler çıkaran doğululara kıyasla Fransızcaya daha akıcı bir şekilde öğrendiği fikri kibirli bir klişeye dönüşmüş. Aslında her iki Yahudi grubu büyük ölçüde aynı zorluklara maruzdu, aynı dezavantajları çekti. Neredeyse tüm ticaret dallarının ve mesleklerin, lonca engellerinden dolayı yasak olması bir yana, her iki grup da özel vergiler ödemekle yükümlüydü. Alsaceli bir Yahudi ne zaman günübirliğine Strasbourg'a gitmek istese bu ayrıcalık için bir "beden vergisi" ödemek zorundaydı, üstelik miktar,

* (Yid.) Almanca -çn.

şehre bir domuz götürmek için ödenen miktarla aynı olduğu için büsbütün onur kırıcıydı. Hah hah ha, ne komik, değil mi? Aydınlanma Çağı'nda süren başka feodal aşağılamalar da söz konusuydu. Her iki Yahudi grubu evlendiklerinde kraldan izin almak zorundaydılar. Bu küçük düşürücü zorunluluk nüfusu kontrol altına alma önlemi olarak tasarlanmıştı. Çünkü Yahudi olmayanların gözünde Yidişler tavşan gibi çiftleşirdi ve kontrolsüz olarak üremelerine izin verilirse kısa sürede yerel halka baskın hale gelirlerdi.

Sefarad onlar hakkında ne düşünürse düşünsün, Metzliler başta olmak üzere doğulu Aşkenazlar, Gradis veya Péreireler kadar törenlere düşkün ve saygın olduklarına ve uygar sayılmayı hak ettiklerine, hatta dinsel meselelerde onlardan üstün olduklarına inanırlardı. Ne de olsa İberyâ Yahudileri kuşaklar boyunca inançlarından uzak kalırken ve bu konuda yeniden eğitilmeleri gerekirken, kendileri ortaçağa dayanan aralıksız bir Talmud ilim geleneğine sahipti. Ayrıca kendilerine küçümseyici bir şekilde "yabancı" gözüyle bakılmasına rağmen, doğulu Aşkenazların diğer cemaatler kadar Fransız olmayı başardığı zamanlar da vardı. Çoğu kutlama niteliğinde olan birçok vesilede (kralın bir suikast girişiminden kurtulması, veliahtın doğumu, bir kraliyet düğünü) Aşkenazlar sinagog ayinlerinde kraliyet ailesi için özel dualar okumakla kalmaz, sadakatlerini öyle güçlü bir şekilde sergilerlerdi ki kendilerinden kuşkulananlar söyleyecek laf bulamazlardı. Cerf Berr görkemli evinde hem halkı eğlendirmek hem de bölgenin ileri gelenleri için öyle şölenler ve balolar verir, öyle masraflı eğlenceler düzenlerdi ki, Yahudi olmayan davetlileri, ertesi günü gösteriş meraklısı Yahudileri kaba bir şekilde eleştirse bile, onu reddetmekte zorlanırlardı. Bu gibi vesilelerde cemaatler sorunsuzca benimsedikleri Fransız kimliklerini bütün samimiyetleriyle sergileme imkânı buluyorlardı.¹⁸

¹⁸ Ronald Schechter, *Obstinate Hebrews: Representations of Jews in France, 1715-1815*, Berkeley, 2003, s. 144 vd.

Böylece Romalı prototiplerinden titizlikle örnek alınarak hazırlanmış ve kraliyetin mavi-beyaz renginde çiçeklerle ve zambak sembolüyle süslenmiş zafer alayı arabaları ortaya çıkardı. Yahudi atlıların geçit töreni düzenlenirdi; bunun için sıradan, yaşlı atlar değil de ahırların en güzel atları kırmızı ve altın nakışlarla işlenmiş ipeklerle donatılırdı. Kıtanın ortasında, yüksek bir eyerin üzerinde at tüccarlarının ustası Samuel Levy otururdu; o olmasaydı kraliyet ordusunun koca alayları topların ardında ağır ağır yürümek zorunda kalırdı. Trompetçileri ve davulcuları ve flütçüleri çağırın! Tören borularının sesi uzaklardan duyulsun! Sinagogları zambaklarla kaplayın! Duvar örtülerini açın, *rimmonim*'leri en süslü olan Tevrat'ı ortaya çıkarın! Gümüşleri serin, küçük çanları çalın! Zafer taklarına "*Vive le roi; vive la reine*" yazan sancaklar asın (Kral Louis ile Kraliçe Marie Leszczyńska Metzli Yahudileri iki kez ziyaret ederek onurlandırmışlardı; küçük veliaht için de harika bir mekanizma inşa edilmişti: Devasa bir mekanik yunus sokaklarda ilerlerken ve taşların üzerinde bir yükselip bir alçalırken yanından akıp giden güruhu ısıtır gibi yapıyordu). Tören alayı akşamları şarap fıçılarının insanların kupalarını ağzına kadar doldurduğu Yahudiler Sokağından geçer, Yahudi mahallesinden çıkıp kente girer, yerel yönetim ve otorite merkezlerinin hepsine uğrardı. Önce kalede durup askeri valiye selam verilir, sonra meclise gidilip başkanın huzurunda saygı duruşunda bulunulur, son olarak da piskoposluk konağına gidilirdi ve ilginç bir şekilde haham dahil olmak üzere seçme bir grup Yahudi Kilisenin Prensi'ne saygı gösterirdi. Bu noktada, Metz'te Yahudilere yer olmadığını kim söyleyebilir, kraliyete sadık olmadıklarını kim ima edebilirdi?

Ama belli ki böyle düşünen bazıları vardı. 1729'da, veliahtın doğduğu gün, tören alayı ışıktandırma ile havai fişek gösterileri ve şarap beklentisiyle Yahudi mahallesine geri

• (Fr.) Yaşasın kral; yaşasın kraliçe –çn.

döndüğünde Yahudi Sokağının kapıları kapatılmıştı ve alay dışarıda kalmış. Valiye aceleyle ve kızgınlıkla mesajlar gönderilmiş ve kapılar açılmış. Ama heyecan hali hayal kırıklığına dönüşmüştü. Birileri onlarla dalga mı geçmek istemişti? Metzli Yahudilerin hayallerini yıkmak, onlara yine de ağıla kapatılmış hayvanlardan farkları olmadığını, ancak kralın ve erdemli Hristiyanların isteğiyle serbest salınabileceklerini mi hatırlatmak istemişlerdi? Yoksa iddialı gösterilerinden dolayı mı azarlanıyorlardı? Her halükârda, Yahudilerin daima dediği gibi, daha kötüsü de olabilirdi. Yahudiler Sokağının çeşitli yerlerinde barut bulunduğu anlatılıyordu. Bu durumda kalabalıkların seyredeceği masum bir havai fişek gösterisi başka türlü bir patlamaya yol açacaktı. O da Yahudilere dersini verecekti.

Hem doğudaki hem de batıdaki cemaat her fırsatta Montesquieu'nün iddiasının haklılığını göstermek istiyordu: Yahudileri sınırlayan prangaları çıkarıldığında onların da bütün diğer insanlara benzediği anlaşılacaktı. Yahudilik artık barbar ve topluma karşıt bir kült olarak görülmekten çıkacak, toplumsal ahlakın asıl kaynağı olduğu anlaşılacaktı. Ancak Péreire dahil olmak üzere, Bordeaux Sefaradlarının ileri gelenlerinin, bu iddialarının, "geri kalmış" olarak gördükleri Aşkenazların davranışları ve âdetleri tarafından baltalandığına inanmaya devam ettikleri de bir gerçektir. Artık filozof çevresine dahil olmuş olan Péreire, Voltaire'in Yahudiliğe yönelttiği saldırıların şirreti karşısında kıvranıyordu. Yahudi olmayan dostları, Voltaire'in Yeni Ahit'i çökertmek amacıyla Eski Ahit'e saldırdığını söylerlerdi (bu, günümüzde de savunulan bir görüştür). Ama Voltaire'in eleştirilerini okuyanlar onun Yahudiliğe olduğu kadar Yahudilere de saldırdığını görmezden gelemezdi. Yahudiler arasından rastlantı eseri kaç Péreire daha çıkacak olursa olsun, Voltaire Yahudilerin topluluk olarak garip ve vahşi kitaplarının ve onları hem Hristiyanlardan hem de insanoğlunun geri kalanından ayıran tuhaf ritüellerinin kaçınılmaz bir ürünü olduğuna inanıyor-

du. Yahudilikten kitlesel olarak vazgeçmedikleri sürece bahatsız garabetler olmaktan öteye geçemeyecek, hatta meşum yaratıklar olarak görüleceklerdi.

Voltaire'in Yahudilerle bir derdi olduğuna şüphe yoktu. Hoşgörünün savunucusu bir yandan Yahudilere yüzyıllardır uygulanan zulmü kınardı, ama diğer yandan da ilk olarak İskenderiye'de gramer âlimi Apion tarafından öne sürülen, sonra da Tacitus, Seneca ve İuvenalis gibiler tarafından yeniden ele alınan Yahudilerin insanoğlunun geri kalanına düşman olduklarına ve insanları kaçırıp çocukları öldürmeye eğilim gösterdiklerine dair klasik Yahudi karşıtı iftiralarından derinlemesine etkilenmişti. Voltaire belli ki kadim Yahudi nefretinin özellikle bir klişesinden çok haz alıyordu, çünkü Kitab-ı Mukaddes'teki Mısır'dan Çıkış iddialarını, dolayısıyla da Yahudilerin üstünlüğünün kuruluş mitini çürütüyordu; Apion, Yahudilerin Tanrı'nın müdahalesi sonucunda esaretten kurtulduğu iddiası yerine, bu hikâyenin Mısırlı rahip Manetho'ya ait versiyonunu yeniden çevrime sokmuştu: Buna göre İsrailîlilerin Nil Vadisinden kovulmalarının nedeni pislikleriydi, bununla kastedilen de muhtemelen kabileleri içerisinde aktarılan cüzzamdı. Böylece Voltaire Yahudileri küçümseyerek yüzyıllar boyunca üç şeyle nam saldıklarını söyleyebiliyordu: Fanatiklik, tefecilik ve cüzzam. Aslında Yahudiler dünyaya salıverilmiş hastalık taşıyıcılarıydı. Voltaire'e göre Terentius'un ünlü vecizesi *Homo sum, humani nihil a me alienum puto*'nun (Ben bir insanım, insanlarla ilgili hiçbir şey bana yabancı değildir) bir istisnası vardı, o da Yahudilerdi.

Péireire, ulusu konusundaki bu mantıksız düşüncelerden dolayı o kadar rahatsız oluyordu ki Bordeaux'da doğan ama Amsterdam'da yaşayan Isaac de Pinto'dan Voltaire'in eleştirilerine karşılık vermesini istemiş. Pinto, *Apologie des Juifs* [Yahudilerin Savunması] 1762'de yayımlanmadan önce, el yazmasını o dönemde Cenevre Cumhuriyeti'nde, Ferney'de yaşayan Voltaire'e göndermiş. Ancak özellikle Moses Men-

delssohn, bu eserin gerçekten bir savunma olmasından ve Pinto'nun Voltaire'den Aşkenazların esef verici sosyal âdetlerini ve eskilere dayanan batıl inançlarını Bordeaux ve Paris'in aydın Sefarad Yahudilerinin üstün yetenekleriyle karıştırmamasını istemesinden rahatsız olmuş. Pinto'nun Voltaire'den bir ricası vardı: Bizimle tanışırsanız herkes gibi olduğumuzu, hatta sizin gibi olduğumuzu görürsünüz. "Sakal bırakmıyoruz ve giysilerimiz başkalarının giysilerinden farklı değil!" İki Yahudi grubunun hayat tarzları birbirinden o kadar farklıydı ki iki ayrı "ulus" olarak görülmeleri mümkündü. Aslında apayrı ataların soylarından geldiklerine göre bu durum o kadar şaşırtıcı da değildi. Sefaradlar soylarını Antikçağda Yehuda'dan çıkıp İspanya'ya yerleşen sürgünlere dayandırıyorlardı. Aşkenazların soyunun nereye dayandığını ise ancak Tanrı bilirdi. Pinto'nun "ulus"undan biri bir Aşkenaz'la evlendiği takdirde bu bir felaket sayılırdı, Yahudi olmayan biriyle evlenmekten pek farklı değildi. Ayrıca bu iki gruptan hiç kimse aynı mezarlığa defnedilmek istemezdi ve aynı kasaptan alışveriş etmezlerdi.

Yahudi cemaatleri arasındaki bu iç karartıcı kıskançlık stratejisi üzerine çok konuşulmuştur. Péreire'in kendi de, gördüğümüz gibi, bu zihniyetin etkisi altındaydı. 1780'deki ölümünden üç yıl önce Bordeaux ve Bayonne Yahudilerinin sicil memurluğuna atanmış, dolayısıyla kimin kalıp kimin gideceği konusunda söz sahibi olmuş, bu da toplumsal arabuluculuk açısından kaygı verici bir olay olmalıydı. Gerçi Pinto'nun (hatta Péreire'in kendisinin) liman şehri Bordeaux'nun sofistike ve modern görüşlü (o kadar da değildi gerçi) Sefarad dünyasını, zavallı doğulu Aşkenazlar dahil, Yahudilerin, kendilerine fırsat verildiği takdirde neler başarabileceklerinin bir örneği olarak göstermeye çalıştığı da bir gerçektir. Amsterdam'a ve Londra'ya bir bakın diyorlardı. Oralardaki Yahudiler ticari imparatorlukların inşasında öncü durumundaydılar, sadece kendilerinin değil, yaşadıkları devletlerin de servetlerini katlıyorlardı ve modernizm ha-

bercisiydiler. Ancak özgürlükçü hareketlerin özelliklerinden birinin kendilerini, onları düşman olarak gören toplumdan takdir görmeye çalışan öncü seçkinler olarak ve kendi geri kalmış halklarının misyonerleri olarak sunması stratejilerini daha sevimli kılmıyordu tabii.

Her halükârda Voltaire, Pinto'nun öne sürdüklerine ancak göstermelik bir karşılık vermiş. Bir Yahudinin bu kadar akılcı savlar geliştirebilmesine şaşırarak yazara iltifatlar yağdırmış, bir ulusun tamamını yaftaladığı için özür dilemiş, aralarında Pinto ve Péreire gibilerinin olduğunu bilmediğini söylemiş. Ama Pinto uygar bir insan olarak ciddiye alınmayı umuyorsa, iddiaları doğrultusunda hareket etmeliydi. "*Soyez philosophe*" diye yazmış ona Voltaire. Tehlikeyi göze alın, zihinsel *getto*'dan çıkın. Veya başka bir deyişle Péreire'in yapmadığını yapın, o gülünç, tiksindirici dininizden vazgeçin. Sefaradların geri kalanına gelince, kaç gemi kiraladıkları veya Plutarkhos'tan alıntı verip veremeyecekleri Voltaire'in pek umurunda değildi. O onları yine de küçümsüyordu, hatta ticari zekâlarından dolayı daha da küçümsüyordu. Zaten ticari zekâ, Voltaire'in Londra'da ve Amsterdam'da doğrudan deneyimlediği keskin rekabet için bir örtmeceden başka bir şey değildi. Peruklarının altında hepsi aynıydı. Aslında Voltaire, "bu *marrano*'lar nerede para kazanma fırsatı varsa oraya giderler... her halükârda [bütün Yahudiler] yeryüzünü kirletmiş en rezil insanlardır" derken Pinto, Péreire ve Gradis gibi Sefarad Yahudilerini kastediyordu. Voltaire yaşlandıkça Yahudiler konusuyla iyice kafayı bozmuş ve barbar kültürlerine çok bağlı oldukları için insan olarak sınıflandırılmalarının imkânsız olduğuna ikna olmuş. 1771'de yazdığı *Lettres de Memmius à Cicéron*'daki [*Memmius'tan Cicero'ya Mektuplar*] "Suriyeli"nin ağzından şöyle der: "[Yahudiler] insanların en arsızıdır, tüm komşuları onlardan nefret eder, daima ya soyguncudurlar ya soyulurlar, ya eşkıya ya köle-

* (Fr.) "Filozof olun" –çn.

dirler, ya katildirler ya da katledilirler." Sonra da kendini kaptırarak şöyle devam eder: "Bütün uluslar suç işler, ama bir tek Yahudiler işledikleri suçlarla gurur duyar." Sorun toplumsal olmaktan ziyade biyolojikti. "Bretonlar ve Almanlar nasıl sarışın doğarsa [Yahudiler de] kalplerinde şiddetli fanatizmle doğarlar. Bu ulus bir gün insanlığın tamamı için ölümcül bir tehlike haline gelirse hiç şaşırmayacağım."²¹ "Densiz masallarınız, ahlaksız âdetleriniz ve barbarlığınızla" diye hiddetle devam eder Voltaire, "bütün ulusları aştınız. Cezalandırılmayı hak ediyorsunuz, çünkü kaderiniz böyle." Sonraki yüzyıllarda, en entelektüel insanlar arasında bile, Voltaire'in meydan okumasını yerine getirmeye hazır kişilerden çok olacaktı.

II. Êtes-vous de la Nation?²²

Neyse boş verin. İşte size bir sürpriz: Popülerliğini hiç kaybetmeyen *Game of the Jew*'un 1783 yılına ait yepyeni versiyonu, *Nouvelle Combinaison du Jeu du Juif*'in merkezinde resmedilmiş, bir oda dolusu dekoratif Yahudi.²⁵ Gerçi ilk olarak Augsburg'da üretilen oyunun eski versiyonları o kadar sevimli değil, çünkü Ebedi Yahudi genelde yüzün-

²¹ Voltaire, *Oeuvres Complètes*, Paris, 1879, cilt VII, "Mélanges," s. 439-40; Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews*, New York, 1968, s. 300-1.

²² Fransa ve Amerika'da yurttaşlık ve Yahudilerin bağlılığı deneyiminin ve karşılaşılan zorlukların ilginç bir karşılaştırması için bkz. Frederic Cople Jaher, *The Jews and the Nation: Revolution, Emancipation, State Formation and the Liberal Paradigm in America and France*, Princeton, 2002, özellikle s. 59-102.

* (İng.) Yahudi Oyunu –çn.

** (Fr.) Yahudi Oyununun Yeni Versiyonu –çn.

²⁵ Adrian Seville, "La nouvelle Combinaison du Jeu du Juif: un intrigant jeu de des, imprimé du VIIIe siècle," *Le Vieux Papier*, Paris, Nisan 2012, s. 433-44; ayrıca bkz. Thierry Depardes (ed.), "The Rothschild Collection of Board Games at Waddesdon Manor," *Proceedings of XIIIth Board Games Studies Colloquium* (Paris, 2012), CD ROM içinde, s. 91-127.

de bütün parayı toplayan zar oyuncusunun gözü dönmüş sevinç ifadesiyle, beline kadar nakit paranın içinde tasvir edilir. Ançak artık daha aydınlanmış bir çağda olduğumuz için oyunun dış görünüşü değişmiştir ve bütün oyuncuların hareket noktası olan merkezindeki Yahudilerin üzerinde eski tarz, kürklü Polonya şapkalarından geniş kenarlı basık şapkalara ve sokaktaki herkesin giydiği üç boynuzlu şapkalara kadar (bunları giyenlerin de Yahudi olduğunu varsayarsak) çeşitli alımlı kıyafetler var. Farklı renklerde uzun ceketler giymişler ve bazıları hoşsohbet, girişken ve çenebaz, yani gerçek anlamda sevimli duruyor. Üstelik bu Yahudiler ganimetlerini saymakla meşgul de değiller. Hayır, *Game of the Jew*'u oynuyorlar (tabii ki) ve mutlu görünüyorlar, dolayısıyla alınacak bir şey yok. Gerçi talimatlara göre çift altı atana kadar "Yahudinin elinde" oturmanız lazım ve sizi kurtarıp oyuna devam etmenizi sağlayacak sayıyı atana kadar orada, avuçlarının arasında hapis kalacaksınız.

Bu, oyunun daha önceki versiyonlarına kıyasla başka açılardan da daha iyi, çünkü her kare sefil Yahudi âdetleriyle değil de Yahudilerle hiçbir ilgisi olmayan eğlencelerle süslenmiş (bir tek zengin Yahudilerin metreslerinin Hıristiyan olduğuna dair yaygın bir klişe tasvir edilmiş). Kareler artık, bazıları oldukça açık saçık ve açık saçık bir şekilde çizilmiş oyunlar ve eğlenceler içeriyor. Dekolteli kızların bindiği, oradan da sevgililerinin kucığına düştükleri *balançoire*, yani tahterevalliyeye gelerseniz bir jeton kaybedersiniz. 6 numara mı? Ebeden kaçan oyuncunun çalılıkların arasında sıkışıp kaldığı *cache-cache*, yani saklambaç oyunu (dört jeton kaybediyorsunuz). 7 attınız mı *escarpolette*, yani salıncağa ulaşıyorsunuz, güzel bir kız yükseklerde uçarken ve aşağıda örgü saçlı bir Çinli hayran hayran onu gözetlerken siz de bir jeton kazanıyorsunuz. Yahudiler de pitoresk aksesuarlar, vodvil figüranları, Hindular, Tahitililer veya Eskimolar gibi duvar kağıdı veya perdelik kumaş figürleri haline gelmişler, nefret yerini opera dürbünüyle

bakılan türden etnografik bir ilginçliğe bırakmış. Ancak ne türden bir eğlence sağladıkları, *Game of the Jew*'un oyun masasında toplanan Yahudilerin üzerinde asılı duran pankartta yazılı mısralardan anlaşılıyor:

*Qu'il est doux de subtiliser*²⁶
Une Israelite jolie
Comme on aime à Judaiser
Quand c'est pur la tendre folie.

Güzel bir Yahudi kadını
 Baştan çıkarmak ne kadar hoş bir şey
 Narin bir tutku uğruna
 Onun dininden döndürmek ne güzel olurdu.

Ancak devrimin arifesinde en ciddi tatsızlıkların hiç de ortadan kalkmadığı görüldü. 1786'da farklı bir delilik baş gösterdi: *Le Cri d'Un Citoyen Contre les Juifs de Metz* (*Bir Yurttaşın Metz'in Yahudilerine Karşı Çıığı*). "Foissac-Latour" takma adını kullanan yazarı muhtemelen Jean-Baptiste Aubert-Dubayet'ydi ve garnizon şehri Metz'te konuşlandırılmış bir süvari subayıydı. Aynı zamanda hem ahlakçı hem de çok etkili olan zehirli küçük eserinde garnizon kentindeki bir ordu dolusu masum genç askerin, süvari teğmenlerinden beklenen havalı hayatı yaşayabilmeleri için onlara gerekli parayı borç vermeye hazır Yahudilerin saldırısına nasıl uğradıkları anlatılır. Böylece tefecilerin ağına düşen askerler şatafatlı bir sefahat hayatına kendilerini kaptırır ve merhametsiz Yahudilerin kurbanı haline gelirlermiş. Ve kraliyetin tam da sınırında konuşlandırılmış en seçkin Fransız erkekleri onlardan iğrenç bir kazanç elde etmek isteyen Yahudiler

²⁶ XVIII. yüzyıl Fransızcasında "subtiliser" fiili arınma amaçlı soyma, bir şeyleri çıkarma gibi kasti olarak muğlak bir anlam taşırdı, dolaşısıyla da *Ancien Régime* Fransa'sında çok popüler olan rahipli ve rahibeli erotik edebiyatta çok kullanılırdı.

tarafından sömürülür, krallık da koruyucularından mahrum edilirmiş.²⁷ Hem zaten Yahudiler Fransa'nın şerefine ve ordusuna önem mi veriyordu sanki? Onların kendilerinden başka kimseye bağlı olmadığı herkesçe bilinirdi.

Le Cri'nin türü *sensibilité*, yani masumiyetin bencil zalimler tarafından ayartıldığı romanıdır. 1780'lerde sahnede, bienal sergilerinin duygusal janr tablolarında, her yerdeydi ve 1782'de Rousseau'nun göz yaşartıcı İtiraflar'ının yayımlanmasından sonra siyasi retorik ve paragöz hilekârlık ile pastoral sadeliğin arasındaki savaşın malzemesi de haline gelmişti. Bu toplumsal romanslarda kötü adama büründürülenler sadece Yahudiler değildi, ama Fransa'nın doğusunda en çok şeytanlaştırılanlar onlar oldu. Voltaire'in öldüğü 1778'de Yukarı Alsace'da şiddetli ayaklanmalar patlak vermiş. Bölgenin Yahudileri arasında 30 Eylül, yani cemaatlerin savunmasız bir halde sinagoglarda toplandığı Kefaret Günü'nün arifesi olan *Kol Nidrei* günü için büyük bir katliam planlandığına dair dehşet verici bir söylenti yayılmış. Hükümet yıldırıcı önlemler almış ve böyle bir şey gerçekleşmemiş, ama toplumsal savaş açık bir yara olarak kalmış. Yahudi tefecilerle verecekli olan köylüler, borçlarını ödemiş olmalarına rağmen yıllardır peşlerinin bir türlü bırakılmadığını iddia ediyorlardı (Tefecilerin de durumu vereceklerinden pek farklı değildi, ama tohum, yük hayvanı ve benzeri ihtiyaçların karşılanması için bölgedeki tek kredi kaynağını teşkil ediyorlardı). Merhametsiz, yalancı Yahudilerin kendilerine nasıl zulüm uyguladığını kanıtlamak için de onlara olan borçlarını ödediklerine dair makbuzları gösteriyorlardı. Ancak bir kraliyet müfettişi bu kayıtları incelemeye gönderdiğinde, sayıları iki bini bulan bu makbuzların sahte olduğu ortaya çıkmış. Sahte borç makbuzlarının kaynağı, otuz kadar kalpazandan oluşan (ikisi de Yahudi!) küçük bir sanayi koluydu. İşledikleri suçlardan dolayı üçü asılarak idam edil-

²⁷ Hertzberg, s. 289.

miş, on beşi müebbet, onu uzun süreli kürek cezasına çarptırılmış, geri kalanı da hapse atılmış.

Bu noktada, 1779'da Alsaceli avukat François Hell'in *Observations d'un Alsacien sur l'Affaire présent des Juifs d'Alsace* [*Bir Alsacelinin Alsace Yahudilerinin Güncel Meselesi Konusunda Gözlemleri*] adlı eseri yayımlanmış.²⁸ Hell'in evinde de bir miktar sahte makbuz bulunduğundan, Yahudilerin cezalandırıcısı olarak kariyerini başlatmak için bu çetenin organizasyonunda rol almış olması son derece muhtemeldir. En iyi savunma şeklinin karşı saldırı olduğu ilkesinden hareketle, Hell sahte makbuz üretiminin teknik açıdan suç olduğunu kabul ederken bunun, Yahudi tefecilerinin kötülüğüne dikkat çekme zorunluluğunun yanında önemsiz kaldığını öne sürmüştü. Önemsiz olayların Yahudi nefretinden doğan "sağlıklı" krizleri engellemesine izin vermeme geleceği uzun zamandır Fransa'ya giderek yerleşiyordu. Yüzyıl başlarında Colmar'da Hirschel Levy, kendisiyle hiçbir ilgisi olmadığı apaçık bir şekilde kanıtlanmış olan bir soygundan dolayı idam edilmiş, dul karısı ve ailesi yirmi yıllarını onu nafile aklamaya çalışmakla geçirmişti.

"Foissac-Latour" gibi Hell de kötü niyetli Yahudileri savunmasız kesimi haraca kesmekle suçlarken Romantik kuşağa nasıl duygu sömürüsü yapılacağını biliyordu. Hell'in duygusal anlatısında Yahudiler tarafından borca sokularak mahvedilmiş dürüst aileler, emekçilere karşı parmak kütletenler, dilencilik yapmak zorunda bırakılan anneler ve beşiklerinde ölen bebekler vardı. Yahudiler artık ortaçağdaki çocuk kaçırma hikâyelerindeki gibi olmasa da, dolaylı olarak, ekonomik vampirlik yoluyla insanları öldürüyor ve kanlarını emiyordu. Ancak hikâyenin güncellenmiş olması François Hell'in kadim ithamlardan vazgeçtiği anlamına gelmiyordu, modern Yahudi karşıtlığında onlara da yer vardı. Hell, Yahudi

²⁸ Hell aynı zamanda kendi bölgesinde *bailli*, yani yerel adaletin temsilcisiydi.

dilerin Kurtarıcı'yı öldürmüş olmaktan dolayı, aklanmamış suçlular olarak sonsuza kadar gezgin bir hayat sürmekle lanetlendiğine dair Hristiyan klişeyi de tekrarlar; bu kanlı suçtan onlar ve sonraki kuşaklar sorumluydu. XVIII. yüzyıl yolculukların hız kazandığı çağ olabilir, ama iyi yolculuklar vardı, bir de kötü yolculuklar vardı. Yahudilerin gezginliği ikinci grupta yer alıyordu, çünkü kendi kabilelerinin arasında olmadıkları sürece hiçbir yer yurtları olamazdı, başka kimseye bu kadar derin sadakat besleyemezlerdi. 1769'da Başrahip Charles-Louis Richer okurlarına şöyle bir hatırlatmada bulunur: "Bir Yahudi doğduğu andan itibaren Hristiyanların can düşmanıdır. Yahudileri kâfirler ve putperestler olarak görmek inancın ilkelerinden biridir; ölüm cezasına çarptırılmaları ve onlara mümkün olduğu kadar zarar verilmesi gerekir."²⁹ Dolayısıyla Yahudilerin, aralarında yaşadıkları uluslara karşı kardeşlik duyguları beslemelerine imkân yoktu. Nereye giderlerse gitsinler, "ulus içerisinde ulus" teşkil ederlerdi. Hell'in kendi, hakiki ulusun savunucularından biri haline gelecekti, çünkü sahte makbuz olayındaki rolünden dolayı kısa bir sürgün yaşadıktan sonra (Dauphiné'deki kayınpederinin yanında kalmış) 1782'de Alsace'a zulme uğrayanların koruyucusu olarak dönmüş. 1787'de reformcu Asiller Meclisi'ne katılmış, sonra da Ulusal Meclis'e dönüşecek olan Ulusal Meclis'e seçilmiş.

Bütün bunlar son derece kaygı vericiydi. Fransa'nın kaderi, ulus kavramının tam olarak ne olduğu ve nasıl inşa edilebileceği meselesine bağlıydı. Bir kere bu yeni "ulus"un siyasi ve hukuki olarak inşa edilmesi gerekiyordu. Sayısız kurum, yasal düzen ve yetki alanının oluşturduğu arkaik karmaşadan, gerektiği takdirde şiddet uygulayarak, tutarlı, homojen bir ulus devlet elde edilecekti. Dolayısıyla Yahudiler geleneksel özerk toplum yapılarına inatla tutundukları takdirde

²⁹ Margaret O'Leary, *Forging Freedom: The Life of Cerf Berr of Medelsheim*, Bloomington, 2012, s. 134.

yeni birleşmiş vatana entegre edilmeleri daima zor olacaktı. Yeni Fransa'nın şekillendirilmesinde dil de çok önemli bir unsurdu. 1789'da Fransa "altıgeni"nde yaşayan sıradan insanları büyük çoğunluğu Fransızca değil, Breton dili, Langue d'Oc'un Provensal versiyonunu veya Flanders'tan Pirene dağlarına kadar uzanan bölgenin çeşitli lehçelerinden birini konuşturlardı. Bu durumda Yidişçe konuşan doğulu Yahudileri sıra dışı sayılmazlardı, ama dillerinin tuhaflığı ve görünüşleri Yahudileri hem devrimci ulusun vaat edilen homojenliği hem de ümitsiz sayılan insan örneklerini bile "ıslah" etme becerisi açısından bir emsal haline getirmişti.

Bu mesele birkaç yıl öncesinde, Metzli genç avukat Pierre-Louis Lacretelle (sonradan devrimci Yasama Meclisinde vekil olacaktı), Lorraine bölgesinde dükkân açmak isteyen Yahudilerin davasını kabul ettiğinde 1774'te ele alınmıştı. Yahudiler "yabancıları" kâr getirecek girişimler kurmaya teşvik eden 1767 tarihli bir kraliyet emirnamesinin, eskilerde loncalar tarafından her türlü perakende veya toptan ticaret faaliyetine getirilen yasakları geçersiz kıldığını ısrarla savunuyorlardı. Ve buna dayanarak ticari girişimler kurmuşlardı. Yerel emniyet güçleri onlara büyük baskı uygulamış, ama Yahudiler vazgeçmemişler, Lacretelle'e giderek ondan Nancy Parlamentosunda kendilerini temsil etmesini istemişlerdi. Bu mesele sayesinde kendi reklamını da yapabileceğini sezen Lacratelle davayı kabul etmişti. Bu gibi davalar, şöhret kazanmak için birbirini ezmeye hazır genç avukatlar için müthiş fırsatlar teşkil ederdi ve siyasi söylev sanatını geliştirmek için bir tür hızlandırılmış okul işlevi görürdü. Dolayısıyla gelecek vaat eden genç Lacretelle de arsızca tribünlere oynamıştı. Ona göre Yahudiler "*français*" olmalıydı, çünkü kraliyet içinde uzun süredir girişimler tesis etmişlerdi. Böylelikle "şevk ve becerileri" teşvik etmek amacıyla geçirilen yasanın kapsamına giriyorlardı. Yahudilerin çalışkanlıkları, zekâları ve "her işin altından kalkma becerileri"yle nam saldığını kimse reddedemezdi; ancak Lacretelle aynı zamanda

bu argümanı husumete yol açmayacak şekilde nasıl kullanacağını da bilincindeydi. Kendilerini Yahudilerin Dostları ilan eden başka birçokları gibi o da Yahudilerin paraya bağımlı olduklarını ve nasıl kazanıldığına önem vermez gibi göründüklerini kabul ediyordu, ama bunların tarih boyunca çektikleri zulmün kaçınılmaz sonucu olduğunu öne sürüyordu. Çözüm, ikamet edecekleri yerlerle ilgili tüm sınırlamaları kaldırmak ve tersine bir *getto*'laşmayı başlatmaktı. Yahudiler bir yere kapatılmak yerine Fransa'nın bütün kentlerine ve taşra eyaletlerine dağılmalıydı. Fransızların "onuru"yla temas ettiklerinde kendileri de onurlu hale gelecekti. Peki, ama gerçek anlamda Fransız mıydılar? Bir dereceye kadar, sayın hâkim. "Eğer onları kendi yurttaşımız gibi göremeyeceksek," diye ilan etmiş Laceretelle, "onları en azından insan gibi görelim." Yahudilerin kendi avukatının bu apaçık çekincesi Parlamento'nun hâkimlerinin gözünden kaçmamış ve hiç tereddüt etmeden Yahudilerin davasını reddetmişlerdi. Öte yandan Laceretelle'in savunması *Causes Célèbres* adlı popüler bir dergide yayımlanmıştı. Laceretelle artık tanınmış biri haline gelmişti. İnsan ilgi kaynağı olmak isterse Yahudiler bunu daima temin ederdi.

On yıl sonra Metz'teki Kraliyet Sanat ve Bilim Akademisi tarafından düzenlenen, Yahudileri "daha faydalı ve daha mutlu" kılmak için ne yapılabilir konulu makale yarışmasına yapılan başvurular, Yahudilerin yurttaşlığa uygunluğu konusunda öne sürülen bütün zorlukların ortaya çıkmasını sağladı. En ciddi olanları Yahudilerin ıslah edilemez sahtekârlığı ve tefeciliğiyle bağlantılıydı, avukat Claude-Antoine Thiéry ile rahip Henri Grégoire gibilerden gelen en dostane katkılar ise Yahudileri sefil pislikler olarak tarif ettikten sonra bütün bunların, özellikle Yahudi olmayan okullara gittikleri takdirde, "ıslah edilmeleri"yle değişeceğini varsayıyordu. Ancak Yahudilerin daima yabancı olmasını temin eden şeyin Yahudiliğin –Eski Ahit'in "saf Yahudiliği değil elbet, onun yerini alan Talmud temelli Yahudiliğin– kendine içkin olduğuna inananlar da vardı.

Yahudiliğe en şiddetli saldırıları yöneltenler, Yahudiler arasında sadece Tevrat'ın yasalarına uyan ve Rabbinik otoriteyi kabul etmeyen tek grup olan Karaimleri eleştirilerinin dışında tutmaya özen göstermişler. Ama bunun fazla önemi yoktu, çünkü Fransa'nın hiçbir yerinde Karaimler yoktu. Talmud'un Eski Ahit'in yerini aldığı suçlaması çok eskilere, ortaçağ münazaralarına dayanıyordu ve ya bu kitaplar konusunda derin bir cehaletin ya da İbranice okuyup Rabbinik kanonla haşır neşir olanların ikiyüzlü seçiciliğinin sonucuydu. Rabbinik Yahudiliğin asosyal ve ahlakdışı davranışları (ve tabii Hristiyanlardan nefret etmeyi) teşvik ettiği suçlamasına cevaben Yahudiler –ve özellikle Kraliyet Kütüphanesindeki İbranice uzmanı Israel Bernard Valabrègue, yazdığı son derece ikna edici bir yazıyla– büyük bir sabırla aydınların gözünü açmaya çalışmışlar. “Bir asilzade” adı altında yazan Valabrègue, Talmud'un ahlaksızlığı veya tefeciliği cesaretlendirmek şöyle dursun, ticaret alanında, özellikle sözleşmelerde taraflardan biri Yahudi olmadığında ahlaklı davranmayı teşvik etmek için her yola başvurduğunu anlatmış. Valabrègue ayrıca okurlarına, Yahudiliğe göre öte dünyada Yahudi olmayıp “Nuh'un yasaları”na, yani On Emir'e uyanlara yer verildiğini varsaydığına göre, kurtuluşa giden tek yolun İsa'dan geçtiğini savunan Hristiyanlıktan daha geniş kapsamlı bir din olduğunu göstermek için elinden geleni yapmış. Valabrègue, Yahudileri “daha ahlaklı” yapmak isteyenlere cevaben, Yahudiler konusunda dürüst ve sağgörülü bir anlatımın Yahudiliğin zaten filozofların tesis etmek istediği son derece ahlaklı bir din ve toplum anlamına geldiğini söylemiş. Yahudi aileler ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar, erdemli, sadık, dürüst, iyiliksever ve ağırbaşlıydılar. Dürüst bir yurttaştan bundan daha fazla ne beklenirdi ki?

Ancak Yahudilerin yeni doğmakta olan bu siyasi ulusa yurttaş olarak, sorunsuz bir şekilde dahil olma ihtimalinin karşılaştığı zorluklardan biri, Fransızların kendilerinin nasıl bir toplum istedikleri konusunda birbirine zıt görüşlere

sahip olmasıydı. Modern görüşlü bir azınlık ticaretin geleceğine inanıyordu, dolayısıyla Isaac de Pinto'nun Yahudiler-i bukalemun olarak gören, bulundukları yerlere göre renk değiştirdiklerini savunan talihsiz benzetmesinden rahatsız olmayabilirdi. Arka plana karışmak ticaretin yapılmasını kolaylaştırırdı. Ticaretin bukalemunlara ihtiyacı vardı. Öte yandan Yahudiler sık sık yer değiştirirdi. Bu durumda bulundukları yere duyduklarını iddia ettikleri sadakat belki de fırsatçılıktan başka bir şey değildi. Yahudilerin Musa'nın Yasası'ndan daha bağlı oldukları söylenen katı kâr yasası, daima vatana bağlılıktan daha etkili olacaktı. Yahudilerin vatani birbirleriydi.

Sayıca daha çok olan ekonomi yazarlarından oluşan etkili bir gruba göre Yahudilerin ticari açıdan esnek olması onları Fransız yurttaşlığı için daha uygun kılmıyordu. Bu grup asıl ekonomik değer in toprak olduğuna inanıyordu ve batıda olsun, doğuda olsun, toprağı işleyen tek Yahudi yoktu. Dolayısıyla fizyokratlar, yani tarımı savunanlar arasında Yahudilerin davasını üstlenenler, onların topraktan kopukluğunun sadece Tapınak'ın yıkıldığı dönemde başladığını ileri sürerler. Ondan önce Yehuda'da çiftçiler, hatta askerler ve zanaatkârlar vardı ve hepsi de onurlu meslek sahipleriydi. Onları tefeciliğe mecbur eden şey, dünyaya dağılmak zorunda kalmaları ve Hıristiyanlar tarafından uygulanan zulümdü. Etiyopya, İran, Hindistan ve Filistin'de hâlâ çömlekçiler, dericiler, dokumacılar ve kuyumcular vardı, hatta anlatılanlara göre Polonya ve Litvanya'da çiftçilikle ve hayvancılıkla uğraşanlar vardı. Bir yüzyıl sonra, hem Filistin'de hem de dünyanın başka yerlerinde Yahudi kırsal hayatının yeniden canlandırılması Fransızlar için bir saplantı haline gelecek ve gerçeğe de dönüştürülecekti. Ama 1780'lerde Yahudileri yoğun gübreleme ve tohum ekmeye yatırım yapan, ilerlemelerin bilincinde çiftçiler olarak görmek zengin bir hayal gücü gerektiriyordu. Yeterince parası olan ve nüfuzlu tanıdıkları olan Yahudiler arazi satın almak istediğinde hep şiddetli bir

muhalefetle karşılaştı. Ordu tedarikçisi Liefmann Calmer (asıl adı Moses Eliezer Lipmann ben Kalonymus'tu) 1767'de kral tarafından Fransa yurttaşı yapıldıktan sonra 1774'te bir aracı yoluyla 1,5 milyon *livre* karşılığında Normandiya'da bir baronluk satın almaya çalışmış, ama gerçek alıcının kim olduğu ortaya çıkınca iş suya düşmüş. Yerel kilise için bir Yahudinin baronluğun yetki alanına dahil olan rahipleri atama hakkına sahip olması olacak şey değildi. Liefmann Calmer sonuçta Amiens Vikontu ve Picquigny Baronu olmayı başarmış, ama hemen sonrasında, din kardeşlerine özgürlük kazandıran devrimden dolayı vârislerin bu unvanlardan mahrum kalmış. Yahudi vikont 1784'te öldüğünde üç oğlu baronluğunu miras almayı beklerken ikisi giyotinle idam edilmiş.³⁰

Dolayısıyla Protestanların 1787'de özgürlüklerini kazanmasından sonra ileri gelenler arasında daha liberal olanlar Yahudileri yurttaşlık için insanlaştırılacak bir sonraki proje olarak benimsediğinde sıklıkla bunun bir delilik olup olmadığını düşünmüşler. 1788'de büyük hukukçu ve liberal filozof Lamoignon de Malesherbes'in liderliğinde kurulan bir komisyon ne yapılabileceği konusunda Abraham Furta-do ve Salomon Lopes-Dubec gibi Bordeauxlu delegelerle görüşmüş: Ancak normalde aydınlanmanın özünü temsil eden Malesherbes yine de Yahudilerin ıslah edilemez, apayrı bir ulus olduğuna inanan bir başka aydındı ("yeryüzündeki diğer herkesten bağımsız ve muhtemelen tehlikeli bir güç haline geldiler"). Bu durumda komisyonun görüşmelerinin sonuç vermemiş olması şaşırtıcı değildir.

Ancak 1788-89 kışında, 1614'ten beri ilk defa gerçekleşen Ulusal Meclis seçimlerinde her şey mümkün görünüyordu, hatta ezelden beri zulüm gören, aşağılanan bir ulus seçmene bile dönüşebilirdi. "Yahudilerin Dostları" tarihi anın geldi-

³⁰ Isidore Loeb, "Un baron juif au XVIIIe siècle," *Annuaire des archives Israelites*, 1885-6, s. 136.

ğine inanıyordu. Metz makale yarışmasında jüri tarafından özel ödüle layık bulunan üç kişiden biri olan Henri Grégoire Şubat 1789'da Cerf Berr'e heyecan içinde vakit kaybetmemek gerektiğini yazmış. "Ulusunuzun yurttaşlık haklarından faydalanabilmesi için halkınızdan kimseyle görüşmeniz gerekmez mi?"³¹ Bu her açıdan boş bir hayal değildi aslında. Bordeaux'da toprak sahibi Yahudilerin seçmenler için oy vermesine izin verilmişti, seçmenler de şehrin Üçüncü Meclis'i için vekil seçmişlerdi. David Gradis bu şekilde seçmen seçilmişti. Doğuda Yahudiler hem Fransız ulusuna katılmanın umudunu taşıyor hem de bunun cemaat olarak özerkliklerini kaybetme pahasına olmasından dolayı korkuluyordu. Doğuda da, batıda da Yahudiler Hristiyan vekillerinin de çıkarlarını temsil edeceğini umuyordu.

Ama Fransa'nın bütün köylerinde, kentlerinde ve kantonlarında şikâyet beyanlarının toplandığı *cahiers des doléances*,* doğuda amacın Yahudilere özgürlüklerini kazandırmak değil, Yahudilerden kurtulmak olduğunu gösteriyordu. Yurttaşların bir kısmı kapalı *getto*'ların oluşturulmasını, bazıları Yahudilerin bölgelerinden gönderilmesini istiyordu ve hemen hepsi evliliklerinin ve sayılarının sınırlandırılmasını talep ediyordu. Fransız Devrimi'nin bu yönü de söz konusuydu. Şubat 1789'da, daha önce de sıklıkla olduğu üzere, Yahudi cemaatlerine fiziksel saldırılar düzenlenmiş. Bu durum Yahudilerin kendilerini hem fiziksel hem de siyasi olarak savunma ihtiyaçlarına daha da büyük aciliyet kazandırmış. Cerf Berr Nisan 1789'da, Ulusal Meclis'i ulusun itibarına meşruluk kazandırma yolu olarak öneren Maliye Bakanı Jacques Necker'e yazarak Yahudilerin de bir şekilde temsil edilmesi gerektiğini söylemiş: "Adalet, insanlık ve ulusal çıkar hep Yahudiler lehine. Onlara söz hakkı verilmeden nasıl mahkûm edilebilirler?"³³

³¹ O'Leary, s. 242.

* (Fr.) Şikâyet defterleri -çn.

³³ A.g.e., s. 253-4.

Coşkulu beklentiler paranoyak endişeyle birleşince *la Grande Peur*, yani Büyük Korku ortaya çıktı. Beklenti, seçilmiş meclisin toplanmasından ve Ulusal Meclis'e dönüşmesinden kaynaklandı; ruhban sınıfı ile asiller de kendi meclislerini terk edip Üçüncü Meclis vekilleriyle birleşerek yeni, egemen bir meclis oluşturdu. Ancak 1789 yılının bahar sonlarında ve yaz başlarında Marie Antoinette ile kralın kardeşleri liderliğinde sarayda silahlı bir karşı devrimin planlandığında dair söylentiler bütün Fransa'ya yayıldı. Bunun üzerine Paris'te yapılan silahlanma çağrısı 14 Temmuz'da Bastille'in düşmesiyle sonuçlandı. Ancak taşrada söylentiler, derebeylik rejimini sonuna kadar savunmak isteyen soyluların erdemli vatanseverleri katletmek amacıyla "eşkıyalar"dan oluşan orduları seferber ettiğine dair komplo teorilerine dönüştü. Birçok kişinin bu eşkıya alaylarını gördüklerini iddia etmelerine rağmen bunların halkın hayal gücünün ürününden başka bir şey olmadığı anlaşılıyor. Ancak bu hayaletlerin geceleri başka gerici unsurlarla birlikte hareket ettiği düşünülüyordu ve bu gerici unsurlar arasında, en azından Fransa'nın doğusunda, Yahudilerin de olduğuna inanılıyordu. Bunun üzerine silahlı çeteler feodal sicilleri yakarken Yahudilere ödenmesi gereken alacaklara dair kayıtları da alevlerin arasına atmaya başladı. Başlangıçta şatolar yakılırken, sonradan Sundgau ve Lorraine'deki Yahudi bölgelerine de geçildi. Evler ve sinagoglar yağmalandı. Büyük Korku o kadar yayıldı ki etkilenen bölgelerden bin kadar Yahudi sınırı geçerek Basel'a sığındı.³⁴

Bu hengâme sırasında Bordeaux, Bayonne ve Avignon'dan Nancy, Bischeim ve Metz'e kadar bütün Yahudi cemaatlerinin liderleri vatana ne kadar sadık olduklarını göstermek için birbirleriyle yarıştılar. Birçoğu hem Paris'te hem de kent kent, köy köy, ülkenin tamamında yeni rejimin silahlı korumaları ve uygulayıcısı haline gelen ve yurttaş milis kuvvet-

³⁴ Ruth Necheles, "L'émancipation des Juifs 1787-1795," Bernard Blumenkranz ve Albert Soboul (ed.), *Les Juifs et la Révolution française: Problèmes et aspirations* (Toulouse, 1976) içinde, s. 77.

lerinden oluşan Ulusal Muhafızlar için gönüllü oldu. Ama Yahudilerin statüsü henüz kesinleşmediğinden ve özellikle farklı bir dil konuşanlar konusunda “ulus içerisinde ulus” kuşkusu derinlere kök saldığından, Ulusal Muhafızların çoğu bölümü aralarına Yahudileri kabul etmekten sakındılar. Yahudi cemaatlerinin sınırındaki yabancı devletlerin –İspanya ile Prusya yönetimindeki Rhineland– kendilerini ilk başlardan itibaren, Bourbon monarşisini gayrimeşru bir şekilde devirdiğine inandıkları devrimci rejimin düşmanı ilan etmiş olmaları da duruma pek olumlu katkıda bulunmadı. Bu durumda beşinci kol için casus görevi görmeye, bu sınır bölgelerinde yaşayan ve sınırın öte tarafında akrabaları bulunan Yahudilerden daha uygun kimse var mıydı? En ateşli şekilde ulusa bağlılıklarını ilan edenleri bile silahlandırmak delilik olurdu. Ancak Yahudilerin Ulusal Muhafızlar’a katılmasına izin verilen ve coşkuyla tepki verdikleri bazı belediyeler de vardı. Hatta Haham Aaron Worms muhafız olabilmek için sakalını kesmiş ve yeni anlayış çerçevesinde oğlu Abraham’ı *yeşiva*’dan alıp, Yahudilerin özgürleşmesini destekleyenlerin onları sürekli olarak teşvik ettiği gibi, “faydalı meslekler”den birine çirak olarak vermiş. Ulusal Muhafızlar’a katılması yasaklananlar ise, Fransa devrimi iç veya dış düşmanlara karşı savunmak için savaşmak zorunda kaldığı takdirde acilen desteğe ihtiyacı olacağından, davaya bağlıta bulundu. Yahudilerin bağışladığı arabalar dolusu gümüş ayakkabı tokaları bölgesel hazinelere teslim edilmiş ve Yahudiler vatanseverliklerinden dolayı takdir edildi.

Hızla ilerleyen retorik dalgasına kapılan Ulusal Meclis’in vekilleri, vatanın yeni keşfedilen birliğine ne kadar önem verdiklerini göstermek için birbirleriyle yarıştılar. Katolik rahipler (bazıları) Protestanları göstere göstere bağrına bastı, eski aristokratlar derebeylik haklarının sona erişini şatafatlı bir şekilde kutladılar. Bana sade *citoyen** olarak hi-

* (Fr.) Yurttaş –çn.

tap edin, lütfen! Bu arada Meclis Ağustos ayı boyunca hem yeni Fransa'nın hem de yeniçağın karakterini tanımlamakta en büyük rolü oynayacak olan belgeyi görüşmeye devam etti; miras alınan, dayanaksız geleneklerin prangaları halkın iradesinin çekiçleriyle kırılıp atılınca insanlık yeniden doğuyordu. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin eli kulağındaydı. Boniface Louis André de Castellane (eski aristokratlardan) şöyle demişti: "Hiçbir insan dinsel görüşlerinden dolayı taciz edilemez." Aferin. Bu durumda artık Yahudileri küçük düşüren ayrımcı vergiler, yasaklı meslekler, hatta yasaklı şehirler olmayacak mıydı? Ama Bayonne ve Peyrehorade, Avignon ve Saint-Jean-de-Luz, Carpentras ve Cavaillon, Sarrelouis, Bischheim, Wolfsheim, Nancy ve Metz'te farklı diller konuşan, *Adon Olam*'ı farklı şekillerde söyleyen farklı gruplardan Yahudiler, yurttaş olmanın tam olarak ne anlama geleceğini merak ediyorlardı. Gerçekten yeni bir dünya mı doğuyordu ve o dünyada Yahudi olarak yer almaya devam edebilecekler miydi?

Ulusal Meclis'in toplantısının devam ettiği Versailles'a heyetler gönderildi. Müzakerelerin son günü olan 26 Ağustos'ta, Paris'te yaşayan ve bazıları vekiller tarafından şahsen tanınan 500 kadar Yahudinin görevlendirdiği heyet, ne beklediklerini ve umduklarını apaçık bir şekilde ifade etti: "Bütün Fransızlarla aynı yasalara, aynı emniyet güçlerine, aynı mahkemelere tabi olmayı talep ediyoruz; dolayısıyla toplumun iyiliği ve kendi çıkarlarımız ve daima amme yararı adına, kendi liderlerimizi seçmemiz için bize daima tanınmış olan haklardan feragat ediyoruz."³⁶ Olağanüstü iyimserlik ve cesaret gerektiren bir hareketti bu. Parisli Yahudiler yeni, soyut yurttaşlık dünyası uğruna, kadim özerk yönetimlerinin o tanıdık himaye ve sınırlama biçimlerinden vazgeçmeye hazır olduklarını ilan ediyorlardı. İnsanın ölen kardeşinin dul karısıyla evlenmesi gerekip gerekmediği ko-

³⁶ Hertzberg, s. 341.

nusunda hüküm veren, vasiyetnameler ve çeyizler konusundaki sonu gelmez tartışmalarda hakemlik yapan, cemaatten vergi toplayan o mahkemelerden, doğru yoldan sapanları cezalandıran ve erkek çocuklarının *humaş* ve *Gemara*'yı öğrenmesini temin eden disiplin kurullarından feragat etmeye hazırlardı. Peki, bütün bunlar, henüz oluşmamış, ama eğitim, hukuk ve devlete ödenecek mali katkı konusunda kendi versiyonlarını geliştirecek bir ulusal yurttaşlık uğruna mı terk edilecekti? Parisliler ile Bordeauxlular evet cevabını vermekte fazla zorlanmadılar, çünkü Sefaradlar kuşaklar boyunca toplumsal meselelerin karara bağlanması için ve özellikle Yahudi mahkemelerinin hükümlerini doğru bulmadıklarında Rabbinik değil kraliyet mahkemelerine başvurmuşlardı. Bu durum, daha az oranda Lorraine Yahudileri ve daha da az oranda Alsace Yahudileri için de geçerliydi. Ama Aşkenazların mutlu beklentilerinin üzerinde endişenin gölgesi vardı. İstedikleri yerde mi yaşayabileceklerdi? Çok güzel, ama zaten Yahudilerin arasında değil de başka nerede yaşamak isteyebilirlerdi ki? *Minyan*'a gerek yok muydu? Bir mezarlığa, bir *mohel*'e, bir *şohet*'e gerek yok muydu? Herkesin birbirine ihtiyacı vardı. Yaşlı ve hasta Sara Teyze yalnız başına kaldığında ulus gerçekten onunla ilgilenecek miydi? Yahudi olmayan okul öğretmenleri çocukların zihinlerine kendi dinlerine saygısız davranmayı mı aşılayacaktı, hatta onları, Tanrı korusun, birer küçük Spinoza'ya mı dönüştürecekti? Ama olaylar o kadar hızla geliyordu ki, bu adalet ve özgürlük fırsatı bir daha ele geçemeyebilirdi. Devrimin yanlarından geçip gitmemesi için açıksözlü bir beyanatta bulunmaları lazımdı. Parisli Aşkenaz Yahudileri o bildiriye dahil olduklarını varsaymaya karar verdiler. "Vatanımız olan bu imparatorlukta İnsan unvanının bize yurttaşlık unvanı sunduğundan ve yurttaş unvanının da, bir parçası olduğumuz bu toplumun diğer üyelerinkiyle aynı hakları bahsettiğinden eminiz." Nancyli bir tütün tüccarı olan Berr Isaac Berr de bildiriyle Fransa'da yaşayan herkesin "*cahier*"lerde ifa-

de edilenin çok ötesinde, özgür ve eşit" kıldığını anladığını, dolayısıyla "genel bir taleple yurttaş unvanını ve haklarını elde etmeye" karar verdiklerini söylemiş. Cerf Berr'in kayınbiraderi Haham David Sintzheim açısından özgürlük, Strasbourg'a taşınma veya akrabalarının esnaf olma özgürlüğü demekti, ama aynı zamanda da Rabbilik mahkemeleri ile cemaat görevlilerini muhafaza etme ve okullar, mezarlıklar ve yoksullarla hastalar için yerlerin bakımı için para toplama özgürlüğü demekti. İnsan Hakları'nın ilan edilmesinden beş gün sonra bu düşüncelerini ifade ettiğinde Alsace'daki kendi cemaati bile bundan rahatsızlık duymuş. Belki de özel taleplerde bulunmak için doğru zamanlama değildi bu. Lunéville ve Sarreguemines'deki ileri gelen Yahudiler hahamın görüşlerine katılmadıklarını belli ederek eski gelenekleri cesurca arkalarında bırakan Parislilerin yanında yer aldılar. Eşit yurttaşlık fırsatlarının Aşkenaz muhafazakârlığından dolayı tehlikeye düşmesinden korkan Sefarad liderleri hahamın görüşleri karşısında dehşete kapıldılar. Yahudiler özgürlüğün aydınlığına doğru kol kola ilerlemiyorlardı, her zamanki gibi farklı görüşlerde olup birbirlerine dirsek atıyor, bağırıp çağırıyor ve birbirlerini suçluyorlardı.

Ulusal Meclis'te Yahudilerin hamisi olmaya gönüllü ve-killer bu çekişmeli yaygaranın ötesinde sakinliklerini muhafaza etmeyi başardılar. Onlar için önemli olan belirli bir ulus değil, ilkeydi. Yahudilerin bu konudaki çelişkili duygularına rağmen, yurttaşlığa seçilip seçilmemeleri, devrimin demokratik kapsamı ve eski, zararlı dinsel ayrımlara ilgisizliği açısından bir sınav niteliğindeydi. Devrimin bir yenilenme alıştırması olduğu, yani devralınan geleneklerin, örf ve âdetlerin ölü derisini kazıyıp atmaktan ibaret olduğu tekrar tekrar söylenirdi. Bunda sonra "her şey hep böyleydi" şeklindeki yalın ifade hiçbir şeyi meşru kılmayacaktı. "Hep böyleydi," bir zindandan başka bir şey değildi. Ve duvarları Bastille'le birlikte yıkılmıştı. Peki, o alışkanlık ve önyargı zindanından kurtarılmaya Yahudiler kadar acil ve adil olarak ihtiyacı

olan başka kimse var mıydı? Yahudiler tarih boyunca Hıristiyan batıl inancının kurbanı olmuş, suçlarından dolayı daimi olarak cezalandırılmaları gerektiğine inanılmıştı; hep yersiz yurtsuz kalacak, zulüm görecektik ve papaların zalim emirnameleri ile tiranların buyruklarından dolayı insanlığın geri kalanından ayrı olacaklardı. Bu gibi önyargıları ortadan kaldırmanın ve Yahudileri insanlı ailesiyle yeniden birleştirmenin zamanı gelmemiş miydi? Yahudilerin Dostları, doğu eyaletlerinin vekillerinin Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasına tamamiyle karşı olduklarının ve Ağustos ayında İnsan Hakları Bildirgesi'ne Yahudilerin dahil edilip edilmemesi gerektiği meselesini (belki de sonsuza kadar) ertelemeyi başardıklarının bilincindeydi. Ancak bu, akademik bir mesele olmaktan çıkmıştı. Yahudilerin evleri yağmalanıyor, kadın erkek sokaklarda saldırıya uğruyorlardı. Yeni hükümetin himayesine Yahudileri de almak için acilen önlem alınması gerekiyordu.

Ancak şofar borusu ötmüştü. Bütün bu endişenin hedefi olan kişiler bayramlarından dolayı Lunéville, Cavaillon, Bordeaux ve Sarrelouis'deki sinagoglarına dönmüşlerdi. Ama Ekim ayında Tevrat Sevinci kutlanır kutlanmaz mücadele yeniden başlamıştı. Cemmat liderleri söylevleri ve kitapçılarıyla Ulusal Meclis'in Tuileries Sarayında yerleştiği eski Binicilik Okuluna gitmişlerdi. 14 Ekim günü Berr Isaac Berr onlara meclise hitaben konuşmuş. Halkının istediği tek şeyin, "insanların bize kardeş gözüyle bakması ve bizi köle haline getiren alçakça kurumların ıslah edilmesi" olduğunu söylemiş. Salon utanç içinde sessizliğe bürünmüş. Salona bir kardeşlik duygusu dalgası yayılmış. Bu adam mı Yahudiydi? Ama sakalı yoktu, hızlı hızlı konuşmuyordu? Berr Isaac Berr ne gösterişli kıyafetler içindeki aileleriyle Saint-André des Arts'da piyasa yapan sonradan görme Sefarad ipek tüccarlarını ne de Saint-Martin veya Saint-Denis kanalları civarında sefil çatı katlarında yaşayan Aşkenaz eskicileri andırıyordu. Berr Isaac Berr, vekillerin kendileri gibi belagati güçlü, mü-

tevazı, sade biriydi. Vekiller Berr'in konuşması karşısında o kadar duygulanmışlar ki Aşkenaz heyetinin yanlarında bir süre daha kalmasını istemişler. Kardeşlik duyguları doğmuş. Protestan rahip Jean-Paul Rabaut Saint-Étienne "hoşgörü" fikrinin utanç verici derecede küçümseyici olduğunu ileri sürerek herkesi geride bırakmış. "Bu kelime acıma hissi uandırıyor," diye kükremiş, "yasaklanmasını talep ediyorum."

Ancak bütün bunlar, Alsacelılar ve Lorrainelilerin çoğunluğunun bu kadar karşı olduğu Yahudilerin yurttaşlığı meselesinin çözüme kavuşmasını, hatta mecliste konu edilmesini bile temin etmiyordu. Eski piskopos Talleyrand ve filozof-avukat Maximilien Robespierre gibi meclisin ileri gelenleri Yahudiler konusunda fikirlerini ifade ettiler (Robespierre, Talleyrand'a kıyasla Yahudiler konusunda daha anlayışlıymış). Ama aralarında en etkili olan, yine eski bir soylu olan ve aristokratları Ulusal Meclis'ten çıkararak Üçüncü Meclis'e katılmalarını sağlayan ve böylece yeni bir egemen ulus yaratan Mirabeau'ydu. Gür sesli hatip Mirabeau, karizmatik hovarda Mirabeau, Halkın Sesi Mirabeau (kendi deyimiyle) aynı zamanda Yahudileri şahsen tanıyan az sayıdaki vekilden biriydi. Kendini sınıfından dışlanmış bir muhalif olarak gördüğünden dışlanmış olan herkesi anlayabildiğine inanıyordu. Öte yandan Mirabeau'nun cana yakın dostlara ve nakit paraya olan doymak bilmez ihtiyacı ister istemez yolunun Londra'daki ve Amsterdam'daki Yahudilerle kesişeceği anlamına gelirdi. Ancak yeni fikirler ve bilgiler konusunda canlı bir ansiklopedi gibi olan Mirabeau, karşısında kendi gibi bir filozofun olduğunun bilincindeydi. Berlin'deyken Moses Mendelssohn'un cömert zihni ve dostane samimiyeti karşısında allak bullak olmuştu. Mendelssohn konusunda abartılı bir methiye yazarak zaten varolanlara bir tane daha eklemiş olmuş. Mirabeau'nun, Yahudilerin dinlerinin, kültürlerinin ve toplumsal kimliklerinin temel özelliklerini kaybetmeden de yeni Ulus'un yurttaşları olabileceği ihtimalini göz önüne almasını sağlayan da Mendelssohn örneği-

di. Bu düşünce, Voltaire'in üzerinde ısrar ettiği, Yahudilerin yurttaş olması için Yahudi hayat tarzından feragat etmeleri gerektiği iddiasının tam tersini temsil ediyordu.

Mirabeau bu inancını Ulusal Meclis'e sunmuş ve avukat Adrien Duport ile birlikte Yahudilerin dinsel mahkemelerini ve diğer toplumsal kurumlarını muhafaza etmelerinin tam yurttaş olmalarına engel teşkil etmemesi gerektiğini savunmuş. Ancak tam da o sıralarda devrim bağlamında, ulusun temsil ettiği hakiki halk egemenliğinin karşısında durduğuna inanılan tüm Hristiyan kurumlarının feshedildiği düşünülürse, Mirabeau'nunki felsefi açıdan sorunlu bir yaklaşımdı. Ama Mirabeau'nun düşüncelerinin büyük kısmı toplum konusunda sıra dışı bir hayal gücü sergiliyordu. Ulusun bölünmez, tek parça tanımını dayatan egemen ortodoksluğa karşı çıkararak en mutlu toplumların, sayısız küçük topluluktan ve birer bütün teşkil eden birliklerden –kulüpler, Masonlar, akademiler, münazara kulüpleri– oluşanlar olduğunu öne sürmüştü; bu topluluklar yetkilerinin sınırlarının bilincinde oldukları sürece ortak menfaate herhangi bir tehdit teşkil etmezlerdi. Mirabeau aslında İngiliz liberallerini andırırdı. Ama hem nefsine dönük hem de siyasi iştahı her zamanki gibi inandırıcılığına gölge düşürürdü ve stratejik disiplini açısından engel oluştururdu. Yeni dünyanın lideri Mirabeau aynı zamanda müzmin entrikacı Mirabeau'ydu. Bu da Yahudilerin hem lehine hem de aleyhineydi.

Giderek taraftar kazanan, ama çoğunluğu elde edip etmedikleri bir türlü belli olmayan Yahudi sempatizanları Aralık ayının son haftasında Yahudi meselesini yeniden tartışmaya açmayı başardılar. Gerçi o haliyle bile yasa ancak gizli kapaklı bir şekilde önerilebildi. Yahudilerin eşit hak ve sorumluluk iddiaları, mesleklerinin toplumsal ve ahlaki açıdan şüpheli niteliğinden dolayı toplumsal ve askeri görevler açısından yetersiz sayılan başka gruplarınkilerle bir arada toplanıp sunuldu. Böylece 21 Aralık 1789'da Yahudiler, aktörler ve cellatlar gibi talep sahiplerinin arasına katıldı. İki

gün sonra Mirabeau şöyle dedi: "Kilisede insanlar Katolik, sinagogda da Yahudidirler, ama bütün toplumsal meselelerde aynı dinden vatanseverlerdirler."

Ama Yahudilerin temsilcileri arasında yıldızı asıl parlayan Mirabeau değildi. Onu izleyen bir başka eski aristokrat olan Stanislas de Clermont-Tonnerre "Katolik olmayanları" seçme ve kamu hizmeti hakkı dahil tam yurttaşlık haklarından mahrum eden tüm önlemleri feshetmek için bir yasa tasarısı sundu. Protestanlar bu hakları iki yıl önce edindiğinden ve Fransa'daki Müslüman sayısı çok az olduğundan kimse bu sınıflandırmayla daha geniş bir kapsamın kastedildiğine kanmadı. Alsace'daki Colmar'dan gelen ve Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasına amansızca karşı çıkan vekil Jean-François Reubell, konunun açıklık kazanması için Clermont-Tonnerre'in konuşmasını böldü. "Yahudileri mi kastediyorsunuz?" diye bağırdı. Cevap bir o kadar açıksözlü şekilde "Evet"ti. Clermont-Tonnerre'in bu konuda sergilediği apaçık tavır şaşırtıcıydı aslında, çünkü yılın başlarında, Yahudilerin Ulusal Muhafızlar tarafından yağmacılardan korunması gerekip gerekmediği konusundaki tartışmalarda Yahudi nefretinin Hristiyanların zulmünden kaynaklanmasına rağmen Yahudilerin o nefreti "hak ettiğini" öne sürmüştü. Şimdi ise zulme uğrayanlarla tamamıyla özdeşleştiğini ilan ediyordu. "Ben Yahudiler gibi düşünüyorum," diyordu Clermont-Tonnerre. "Onlar yurttaş olduklarına inanmıyorlar." Reubell de hemen ona cevap yetiştirerek birkaç gün sürecek şiddetli tartışmaların çıkmasına neden oldu. Her zamanki itirazlar yükseldi. Başrahip Maury, kendi ülkelerine sadakatten feragat etmeyen Danimarkalılar veya İngilizler nasıl yurttaş olamazlarsa, Yahudilerin de olamayacağını söyledi. Nancy Piskoposu de la Fare Yahudilere "himaye" ve "hoşgörü"den söz etti, ama eşit haklarla yurttaşlığı hiçbir şart altında kabul edemeyeceğini söyledi.

Clermont-Tonnerre'in Yahudileri savunması bazı açılardan alışılmadıkken bazı açılardan da değildi. Babası Polonya

kralının saray nazırlığını yaptığı için ilk adı Slav adıydı, bu da tamamıyla kabul edilebilir bir durumdu, zira XVI. Louis'nin büyükannesi, merhum kraliçe de aslında Marie Leszczyńska'ydı. Polonya ile olan bu bağlantı, Clermont-Tonnerre ailesinin eski krallık Prusya, Avusturya ve Rusya monarşileri arasında paylaşılıp kaybolmadan önce varlıklı Yahudilerle haşır neşir olmuş olması anlamına geliyordu. Yahudilerin bugünü ve geleceği açısından Clermont-Tonnerre'in eski bir asker ailesine üye olması da çok önemliydi. Clermont-Tonnerre bundan dolayı kraliyet ordusunun savaş alanındaki etkililiğini Yahudi müteahhitlere ve tedarikçilere ne derecede borçlu olduğunu birinci elden bilirdi. Stanislas'ın büyükbabası Maréchal de France'tı* ve kendi de Royal-Navarre alayında ağır süvarilerin albayı olarak görev almıştı. Yahudilerin Ulusal Muhafızlar'a kabul edilip edilmeyeceği, tam da bu dönemde Fransa'nın dört bir tarafında tartışmalı bir mesele haline gelmişti ve her iki taraf böyle bir durumda Yahudilere güvenilip güvenilemeyeceği ve dilini bildikleri yabancılarla ittifak kurup kurmayacakları konusunda farklı görüşlere sahipti. Yahudiler aynı zamanda alçakça spekülasyonlarıyla gıda fiyatlarını suni olarak yüksek tutarak devrime zarar veren fırsatçılar değil miydi? Ama Clermont-Tonnerre bütün bunları kenara bırakmış. Yahudilerden yeni Fransa'ya üniformalı olarak hizmet etmeleri istendiği takdirde buna herhangi bir şeyin engel olabileceğini düşünmüyordu. Hatta zaten Ulusal Muhafızlar'da asker olarak hizmet veren bir Yahudiden bir mektup aldığını söylemiş. Ulusal Muhafızlar hem yurttaş milislerinden hem de eski kraliyet ordusunun birimlerinden oluşuyordu ve Temmuz ayında Paris'i hep bir arada fethetmişlerdi.

Clermont-Tonnerre sorumluluğu Yahudilerin özgürlüğüne kazanmasına karşı olanlara yüklemiş. Bildiri evrensel

* (Fr.) Fransa Mareşali, olağanüstü başarılar elde eden generallere verilen bir unvan -çn.

anlamda algılandığına göre, "tartışılacak bir şey kalmadı ve önyargıların da hukukun dili karşısında susması gerekir." Ancak belirli bir yurttaş grubunun haklarının tanınması konusunda taciz, dışlama ve direnç yaşıanıyordu ve bunun tek nedeni dinleriydi. Bunun üzerine Clermont-Tonnerre vicdan konusunda Aydınlanma kanonuna, Milton, Spinoza, Locke ve Voltaire'e başvurmuş ve yeni Avrupa'nın ahlaki doğum sertifikasını kendinden öncekiler gibi apaçık bir şekilde ifade etmiş. Hristiyan âlemi yüzyıllar boyunca dinsel dogmalar adına yapılan zulümlerden dolayı yara almıştı. Katolikler ile Protestanlar kendi inanışlarını dayatmak amacıyla birbirlerini barbarca katletmişti. Daha da kötüsü, Hristiyan kuşaklar boyunca Yahudileri zulme ve aşağılamalara tabi tutmuş, İsa'yı çarmıha germe suçundan dolayı onları ebediyen cezalandırılmaya mahkûm etmişti. Ama şimdi, özgürlüğün ve insanlığın güneşinin doğuşuyla bütün bunlar sona erecekti. Bundan sonra devletin eli, ruh üzerine tahminler yürütmekten ebediyen çekilecekti.

Hiç kimse dinsel inançlarından dolayı zulme uğramayacaktır. Yasalar bir insanın dinine etki edemez. Ruhunu ele geçiremezler. Sadece eylemleri üzerinde etkili olabilirler. Topluma zarar vermeyen eylemleri koruma altına almalıdırlar. Tanrı ahlaki yasalar yapmamıza izin verdi, ama dogmayı yasalaştırma ve vicdanlar üzerinde egemen olma hakkını sadece kendisine tanıdı... insanın vicdanını serbest bırakın, şu veya bu şekilde cennete yönelen duygular ve düşünceler toplum tarafından toplumsal hakların mahrumiyetiyle cezalandırılan suçlar olmasın.³⁸

Yahudileri İsa'nın öğretilerini kabul etmeyi inatla reddetmelerinden dolayı cezalandırmak, onları kısıtlamak ve onlara zulmetmek için başvurulmuş bütün o kadim dogmatik sebepler, artık geçerliliğini kaybetmiş bir teolojik rejimin ar-

³⁸ Paul Mendes-Flohr ve Jehuda Reinharz, *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, Oxford, 2010, s. 124.

tıklarından başka bir şey değildi. Bir devleti adil bir şekilde inşa etmenin sadece iki yolu vardı: Ya eski Hıristiyan yönetim şekli bir tür “doğal din”le ikame edilecekti (bu durum Robespierre’in deist diktatörlüğü şeklinde gerçekleşecekti), ya da “herkesin kendi dinine sahip olması”na izin verilecekti. Ayrıca hiç kimse bu özgürlüğünden yararlandığı için kamu hizmetlerinden hariç tutulamazdı. Bu yeni sistem altında, “Bütün dinler tek bir şeyi kanıtlamalıdır, o da ahlaka önem verdiklerini. Eğer hırsızlığı ve kundakçılığı teşvik eden bir din varsa, o dine bağlı olduklarını açıklayanlar kamu hizmetinden mahrum bırakılmakla kalınmamalı, yasadışı ilan edilmelidirler. Ama böyle bir değerlendirme Yahudiler açısından söz konusu değildir.”

Clermont-Tonnerre sonrasında Yahudiliğin doğası gereği toplum karşıtı ve ahlaksız olduğunu savunanlara doğrudan hitap etmiş. Bütün bunlar, demiş ısrarla, çocuksu bir yalandan başka bir şey değil, çünkü Yahudilik hakkında az da olsa bir şeyler bilenler, baştan başa toplumsal ahlaka önem veren bir din olduğunu anlıyorlar. “Birçok şeyden dolayı suçlanıyorlar. Bu suçlamaların en ciddi olanları adil değil, diğerleri de yanıltıcı.” Clermont-Tonnerre, özellikle Alsace ve Lorraine’de Yahudileri yırtıcı tefecilikle özdeşleştirenlere şöyle cevap vermiş: “Yasaları tefeciliği emretmiyor, kendi aralarında faizle borç yasak” ve başkalarından alabilecekleri faiz de Talmud’da belirtilen ahlaki kurallar doğrultusunda olmalıydı. Yahudilerin geçimlerini sağlamak için daha “faydalı” yollara başvurması uzun zaman önce yasaklanmıştı, dolayısıyla “tek geçim kaynakları para olan insanlara o parayı değerli kılmaktan başka bir yol kalmaz... onların başka bir şeye sahip olmasına engel olanlar sizlersiniz!” Bırakın toprakları olsun, “bir ülkeleri olsun, o zaman borç para vermeyi bırakacaklar. Tek çözüm budur. ‘Toplumdan uzak durmaları’na gelince, çok abartılmış. Böyle bir şey var mı? Hem bundan nasıl bir sonuca varıyorsunuz ki?” Bizlerle evlenmek istemiyorlar. Öyleyse öyle, ne olacak? “Beni kızınızla evlen-

meye mecbur eden bir yasa mı var? Benim sizinle birlikte tavşan eti yemeye mecbur eden bir yasa mı var? Bu dine özgü gariplikler zamanla ortadan kalkacaktır, ama felsefenin etkisine ve yurttaş olmanın verdiği memnuniyete rağmen sürececek olsalar bile, hiçbirisi yasaları ihlal etmemektedir.”

Bu an önemsiz, bunları söyleyen kibirli ve üstünlük tas-lar, sunduğu görüş de aşikâr, hatta sıradan görünebilir. Farklı olmak, şu veya bu şekilde giyinmek, farklı bir masada oturmak, yasalara aykırı hareket etmek anlamına gelmiyordu. Ancak Yahudi olmayan biri daha önce hiçbir zaman ve hiçbir yerde bunu bu şekilde söylememişti (Bu durum Amerika Birleşik Devletleri’ndeki muafiyetle kıyaslanabilirdi, ama oradaki Yahudi nüfusu Alsace ve Lorraine’deki Aşkenaz nüfusuyla kıyaslandığında çok küçüktü). Yeni doğan Fransa’nın Yahudileri arasında Berr Isaac Berr gibi modern olanlar, konuşmaları ve görünüşleri açısından diğer Fransızlardan ayırt edilemeyenler de vardı, bir de uymak istedikleri dinsel örf ve âdetleri doğrultusunda “tuhaf” ve kendine özgü davrananlar vardı, ama böyle olsalar bile hiçbir şey yurttaşlıklarına engel değildi. Onlardan beklenen tek şey, toplumsal meselelerde mahkemelerinin yargı yetkisinin bağlayıcılığından vazgeçmeleri idi. Ulusa eşit haklara sahip, özgür yurttaşlar olarak kabul edilmenin tek bedeli buydu. Ulusa dahil olmanın korkutucu bir yanı yoktu. Yahudiliğe bağlı olan Fransız kadınlar ve erkekler olarak onları şanlı bir gelecek bekliyordu. Ama Fransız olmayı benimsemeleri, Fransa’nın özgür kadınlarla erkeklerini ulusları olarak kabul etmeleri gerekiyordu. Böylece Clermont-Tonnerre o ünlü formülasyonuna gelmiş: “Yahudiler bir ulus olarak her şeyden mahrum edilmeli, birey olarak kendilerine her şey bahşedilmelidir; yurttaş olmak istemedikleri iddia ediliyor... [ama] bütün Yahudi bireyler yurttaş olmak ister. Eğer bunu istemiyorlarsa bize bunu bildirmeleri lazım, biz de onları sınır dışı etmek zorunda kalırız... [çünkü] ulus içinde ulus fikri vatanımız açısından kabul edilemez bir durumdur.”

“Sınır dışı etme” sözleri üzerine kardeşler arasındaki dostane el sıkışı bir anlığına bir yumruğa dönüşmüş. Ama Clermont-Tonnerre bu tereddüde sırf etki yaratmak için başvurduğunu belli edince yumruk yine gevşemiş. Clermont-Tonnerre’e göre Yahudileri eleştirenlerin onlara atfettiği toplumsal nobranlığa veya kardeşçe duygularla uzatılan eli sıkılmaktan kaçınmaya dair en ufak bir işaret yoktu. Tersî bir durumun hiçbir göstergesi olmadığına göre de, “Yahudilerin yurttaş olduğu varsayılmalıdır... kendileri aktif olarak bunu geri çevirmediği sürece, önyargının reddettiğini yasa kabul etmelidir.”

Meclis, Clermont-Tonnerre’in emekli askerlerin hakları, ulusun mali durumu gibi çeşitli konularda uzun uzun söylevler vermesine zaten alışkındı. Asker olmasına rağmen sözlerini fazlasıyla uzatmakla ün salmıştı. O son nükteli cümlesi, konuşmasının sonuna geldiğini gösteriyor olabilir miydi? Tabii ki hayır. Onun böyle dedikten sonra oturduğunu, hemen sonrasında da ansızın çok önemli bir şey hatırlamış gibi homurdanarak yeniden ayağa kalktığını hayal edebiliriz. Böylece konuşmasına devam etmiş. Doğulu vekillerin aşılmaz gibi duran muhalefeti karşısında Yahudi meselesinin ertelenmesi, hatta kasten göz ardı ederek unutulması için giderek daha büyük baskı yapıyordu. Bunun düşüncesi bile Clermont-Tonnerre’i sinirlendirmeye yetiyordu. Bu konu, başka meselelerin daha önemli ve daha acil olduğu bahanesiyle bir kenara bırakılmamalıydı. Hiçbir şey bundan daha önemli değildi. Clermont-Tonnerre’e göre bu, devrimin hakiki bir yurttaş ulusu yaratma kabiliyeti için en büyük sınavdı. Erteleme söz konusu olamazdı. “Yahudilerin içinde bulunduğu durum konusunda görüşlerinizi açıklamamız gerekli. Sessiz kalmanız kötülüklerin en korkuncu olacaktır. İyiliği görüp yerine getirmek istememek, hakikati bilip ifade etmeye cüret etmemek ve son olarak, önyargıyı yasayla, hataları da akılla aynı tahta oturtmak anlamına gelecektir.”

Clermont-Tonnerre'in belagati ilk anda işe yaramadı. Nancy Piskoposu kendi bölgesinde durumun gerçekte ne olduğu konusunda hikâyeler anlatmayı uygun buldu: Yazın halk Yahudilerin evlerini yağmalamak istediğinde kendisi korkunç olayların gerçekleşeceğinden korkarak onlara sitem etmek amacıyla oraya gitmiş, ama orada kendisine Yahudilerin tahıl piyasasının tamamını ele geçirdiği, hep kendi başlarına takıldıkları, evlerinin fazlasıyla büyük ve görkemli olduğu, şehrin neredeyse tamamına sahip oldukları ve Tanrı korusun, Sayın Piskopos öldüğü takdirde, onun yerine bile bir Yahudi getirmeye hazır oldukları, diğer her şeyi ele geçirdiklerine göre bunun da mutlaka gerçekleşeceği anlatılmıştı. Dolayısıyla, diye devam etti piskopos, Yahudilere özgürlüklerini vermek korkunç bir kargaşaya yol açacaktı ve Yahudilerin kendileri zarar görecekti; piskopos bunları anlatırken Yahudilerin çıkarından başka bir şey düşünmediğini söyledi. Böyle bir şey olduğu takdirde vicdanının rahat etmeyeceğini, ancak yüzsüzce "hakları" için ısrar etmeye devam ettikleri takdirde sonucundan sorumlu olmayacağını, olacakları düşünmek bile istemediğini... ekledi.³⁹

Yasa önerisi sunuldu ve kabul edilmedi, ama çok az farkla: 408'e 403. Yahudilerin yine de morali çok bozuldu ve uğradıkları hayal kırıklığından dolayı en iyi yönlerini gösteremediler. Ertesi hafta Nancyli Berr Isaac Berr, Jacques Godard adlı, yine Lorraine bölgesinden genç bir vekili Ulusal Meclis'te bu dava için baskı yapmaya devam etmekle görevlendirdi. Ancak Bordeaux'daki Sefarad cemaati bu acı yenilgiden farklı bir sonuç çıkarmıştı. Onlara göre (haksız da değillerdi) sonucun olumlu olmasının karşısındaki engel, Aşkenazların cemaat özerkliği konusundaki belirsiz ifadelerydi. Önceki cemaat statülerini tam yurttaşlık hakkıyla ikame etmeye tamamıyla hazır olan Sefaradlar, inatla eski

³⁹ *Opinion de M. L'évêque de Nancy, député de Lorraine sur l'admissibilité de Juifs à la plénitude de l'état civil et des droits de citoyens actifs*, Paris, 1789, s. 3-4.

rejime tutunmaya çalışan Aşkenazlardan dolayı engellenmişlerdi. Bu durumda, özgürlük mücadelelerinin karşısında bir engel haline gelen bu insanlardan uzak durmaktan başka bir seçenekleri kalmamıştı. Bordeauxlu temsilciler Paris'e ulaştıktan sonra Cerf Berr'in Paris'teki muhteşem evinde bir toplantı düzenlenerek birleşik cephe oluşturmak için son bir girişimde bulunuldu. Görüş farklılıklarının bir kısmı halledildi, ama iki grup kendi yollarına devam ettiler.⁴⁰ Bordeauxlu Yahudiler hızla Lafayette Markisi, Başrahip Sieyès ve *Journal de Paris*'in yayın yönetmeni Dominique-Joseph Garat gibi nüfuzlu Yahudi sempatizanlarını evlerinde ziyaret ettiler. Aşkenazlar, hemen her işle ilgilenen ve bu meseleyi Meclis'e iletmesi gereken Talleyrand'ı yapılacak değişikliklerin bütün Yahudileri kapsaması gerektiğine dair ikna edemediler. Genç Godard'ın daha önce yazdığı yüz sayfalık "Fransa'da Yaşayan Yahudilerin Talebi" Talleyrand'ın konuyu Meclis'e götürdüğü 28 Ocak 1790'da yayımlandı. Godard tuhaf bir şekilde eski rejimin yasalarına göndermede bulunarak, kralların geçmişte Bordeauxlu Yahudilere bahşettiği imtiyaznamelerin Yahudilerin tam yurttaş sayılması için zaten yeterli olduğunu öne sürdü. Sonra da Grégoire bu hakkın Fransa'nın doğusundaki Yahudilere de verilmesini talep etmiş, ama muhaliflerin şiddetli yuhalamasıyla karşılaştı. Ardından Bordeaux ile güneybatıdaki (Peyrehorade, Bayonne yakınındaki Saint-Esprit) ve güneydoğudaki (Avignon, Carpentras, Cavaillon) başka kentlerde yaşayan Sefaradların tam yurttaş ilan edilmesi için oylamaya geçildi, Aşkenazların durumu ise bir komiteye havale edildi. Sefaradlar yurttaş olarak kabul edilmek için yürüttükleri uzun mücadeleyi kazanmışlardı ama bunun için Aşkenaz kardeşlerini kalkınma sürecinin dışına itmişlerdi. Böyle yaparken de yeni Yahudiler ile eski Yahudiler, erdemli Yahudiler ile pek de erdemli olma-

⁴⁰ Frances Malino, *A Jew in the French Revolution: The Life of Zalkind Hourwitz*, Cambridge, MA, 1996, s. 88-9.

yan Yahudiler, başkalarına arka çıkan Yahudiler ile sadece kendi dindaşlarına arka çıkan Yahudiler konusundaki tüm klişeleri daha da pekiştirmişlerdi. Bu durumda Sefaradların kazandığı, şaibeli bir zaferdi.

Parisli Yahudiler, Saint-Martin'in düğmecileri, terzileri, kasapları ve fırıncıları da oylamanın dışında tutulmuştu, halbuki birçoğu, devrimin özgürlüğüne kavuşturduğunu iddia ettiği "halk"ın bir parçasıydı. Godard, Kraliyet Kütüphanesinde çalışan Zalkind Horowits ve elmas tüccarı Jacob Lazard, bu amaçla Paris'in kent yönetimiyle, sonradan Fransa Yahudilerinin tamamına uygulanabilecek bir kampanya başlatmış. Godard, belediye başkanı Sylvain Bailly'nin de hazır bulunduğu bir toplantıda Ulusal Muhafızlar'ın arasında yüzlerce Yahudi olduğunu iddia ederek "Bu insanlar bizim kardeşlerimiz, bu insanlar bizim silah arkadaşlarımız," demiş. Godard'ın belagati son derece etkiliydi. Kent yönetiminin başkanı Rahip Mulot kendini kardeşlik duygularına kaptırmış. "Dinsel görüşlerinizin Hristiyanlar olarak bağlı olduğumuz hakikatlerden uzaklığı bizi insan olarak size yaklaştırmaktan alıkoymaz ve karşılıklı olarak birbirimizin yanlış yaptığına inansak da... yine de birbirimizi sevebiliriz."⁴¹ Kampanyanın yoğun bir şekilde sürdürüldüğü sonraki haftalarda bölge temsilcilerinin hepsi olmasa da büyük kısmı etki altında kalıp fikrini değiştirmiş, ama aralarında kaçınılmaz olarak hâlâ Yahudilerin "yabancı" olduğuna inanmaya devam edenler vardı. Ve kent yönetiminin ve Parislilerin görüşleri ne olursa olsun, bu mesele Ulusal Meclis'te tartışmaya her açıldığında, yani her ay, Aşkenazların özgürlüğünü kazanmasına karşı olanların öne sürdüğü engelleri aşmaları mümkün olmuyordu.

Yurttaşlık haklarının Fransa Yahudilerinin tamamına verilmesi 28 Eylül 1791'i buldu. O tarihten önceki bir buçuk yıl içinde Aşkenazların kendileri de modern görüşlüler ile gele-

⁴¹ *A.g.e.*, s. 94.

nekçiler şeklinde giderek iki gruba ayrıldılar. Strasbourg'da yaşama hakkını elde ettiklerinde modern görüşlü gençlerin bir kısmı Ulusal Muhafızlar'a katılmak için başvurdu ve belediye başkanı Dietrich'in onayını aldılar. Şubat 1790'da Paris'teki kulüpten dolayı Jakobenler olarak da bilinen, ama şimdilik sadece ılımlı bir devrimciliği destekleyen *Amis de la Constitution** bir oylamayla Yahudileri üyeliğe kabul etmeye karar verdi. Yahudiler, haklarında söylenen her şeye rağmen, artık kulüp üyeliğine layık görülüyorlardı. Nancy, Strasbourg ve Metz'te Yahudiler günlük hayatlarında Yidişçe yerine Fransızca konuşmak için çaba sarf etmeye başladılar. Doğru sloganların hepsini ezberlediler. Köylerinde özgürlük adına ağaç diktiler. Şapkalarına ve kısalttıkları ceketlerinin kuşaklarına üç renkli rozetler takmaya başladılar. Paris'te sergiledikleri vatanseverlik o kadar dikkat çekiciydi ki kent yönetimi yurttaş hakları konusundaki iddialarını destekleme kararı aldı.

Aradan aylar geçti. Yahudi meselesini yeniden tartışmaya açmak için rastgele girişimlerde bulunuldu. Henri Grégoire Ocak 1791'de Kurucu Meclis'in başkanlığına seçilince, Kilise Komitesi'nden birilerinin bu konudaki raporu meclise getirmesini istedi. Ancak Yahudilerin özgürlük davasının en ünlü, en güzel konuşan savunucusu, Fransızların hem Hristiyan hem de vatansever olmasına izin verecek bir anayasa kilisesi oluşturma çabalarının, son derece çetrefilli Yahudi meselesiyle olan ilişkilerinden dolayı tehlikeye düşmesinden korktuğu için sessiz kaldı. Kilise Komitesi'nin raporunu Kurucu Meclis'in son ayında, yani Eylül 1791'de sunmuş olması, çoğunluğun hâlâ zamana oynadığını düşündürür. Yeni bir anayasa tesis edilip yeni bir Yasama Meclisi kurulacaktı madem, bu sorunla onlar uğraşsındı. Ama olayların böyle gelişmemiş olmasının başlıca nedeni, bir başka Yahudi sempatizanı olan Adrien Duport'un Yasama Meclisi'nin kurulmasından

* (Fr.) Anayasanın Dostları -çn.

üç gün önce, 27 Eylül'de Kurucu Meclis'in bu mesele çözümü kavuşmadan feshedilmemesi gerektiği konusunda ısrarcı olmasıydı.

Duport konuşmasını kısa tutacağını, sadece bir kanunsuzluğa dikkat çekmek istediğini söylemiş. Anayasada iş imkânlarının salt "yetenek ve erdem" temelinde sağlanacağı ve hiç kimsenin dinsel inançlarından dolayı reddedilemeyeceği zaten belirtilmişti. Ve Duport, tarihi değiştirecek olan dört kelime söylemiş: "*Je parle des Juifs*," benim kastettiğim, Yahudiler. Anayasa onlara zaten dinlerini özgürce yaşama hakkı tanıdığına göre, beraberinde oy verme ve kamu hizmeti hakkını getiren "aktif yurttaş" statülerini tanımamak için hiçbir sebep yoktu. Bu siyasi haklar "putperestlere, Türklerle, Müslümanlara, hatta Çinlilere" tanınmışken, tek istisna Yahudiler olamazdı. Bu tutarsızlıklara ne zaman dikkat çekilse oturuma hemen ara veriliyordu tabii. Ama artık böyle olmayacaktı. Çünkü bu apaçık kanunsuzluğu düzeltmekten kaçınmak, anayasaya aykırı davranmak olurdu.

Duport'un sorumluluğu Yahudilerin haklarına karşı olanlara yıkmasının sebebi, anayasaya aykırı hareket etmeyeceklerini göstermek içindi ve stratejisinin ardındaki kurnazlık anlaşılınca kıyamet koptu. Ancak önergesi yine de büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Ertesi gün eski Broglie Dükü bir yasa değişikliği önerdi: Buna göre aktif yurttaşlık haklarından yararlanmak için edilmesi gerekli yurttaşlık yemini, önceki cemaat özerliklerinden ve yetki alanlarından tamamıyla feragat etmek anlamına gelecekti. Hiç şüphesiz özerkliklerine bağlı olan Yahudilerin bu şartı yurttaş olmak için fazlasıyla büyük bir bedel olarak göreceğini düşünmüştü. Ancak, en azından siyaset alanında, böyle bir şey olmadı.

Daha doğrusu tam tersi oldu. Ulusal Meclis'te iki yıl önce bir konuşma yapan Nancyli Berr Isaac Berr, 28 Eylül'de Yahudilere yurttaşlık haklarının verilmesini Yüce Tanrı'nın lütfu olan bir kefaret olarak gördüğünü, Tanrı'nın planlarını Fransız halkının temsilcileri yoluyla gerçekleştirmeyi seçti-

ğini anlattığı bir mektup yayımlamış ve Fransa'nın doğusunda yayılmasını sağlamış. Berr bu kararın, Tapınak'ın yıkılmasıyla başlayan trajedinin sonunu getirdiğine ima etmiş. Berr'in amacı, bir *deraşa*, yani bir vaaz veya ortak okunan bir dua şeklinde yazdığı bu mektubun sinagog ayinlerinde okunması, böylece en ortodoks Aşkenaz cemaatlerini bile bağlılık yemini ettikleri ve eski yönetim biçiminden vazgeçtikleri takdirde yasalarını ve geleneklerini ihlal ediyor olmayacaklarına temin etmektir. Hem iyi bir Yahudi hem de iyi bir yurttaş olmak mümkündür.

Hakir görülmemize neden olan örtünün yırtıldığı gün geldi; on sekiz yüzyıldan uzun bir süre önce elimizden alınan o hakları nihayet geri kazandık. Şu anda atalarımızın Tanrı'sının merhametine çok şey borçluyuz.

Şimdi, Yüce Tanrı ve ulusun egemenliği sayesinde İnsan ve Yurttaş olmakla kalmıyoruz, aynı zamanda Fransızız! Ey merhametli Tanrım, yarattığın bu değişim ne kadar mutluluk verici. Daha 27 Eylül'de bu engin imparatorluğun tebasası arasında ebediyen tutsak halde kalmaya, aşağılanmaya mahkûm gibi görünen bir tek biz vardık, ama ertesi gün, 28'i, bizim için ebediyen kutsal olacak bir gün, Fransa'nın ölümsüz yasa koyucularına ilham verdin. [Tanrı] geçmişte bizi hakir görülmemiz ve köle olmamız için nasıl Antiokhos ile Pompeius'u seçtiyse, haklarımızın iade edilmesi ve yenisinden doğmamız için cömert Fransız ulusunu seçti... sefil köleler, esirlerden başka bir şey değilken, imparatorlukta zor tahammül edilen, katlanan bir türken, keyfi bir şekilde ağır vergilere tabi tutulurken, aniden *enfants de la patrie*, ulusun çocukları haline geldik, aynı yükümlülükleri, aynı hakları paylaşıyoruz.⁴³

Aşkenaz din kardeşlerinin tam ve eşit yurttaşlığa aniden geçiş karşısında ne kadar endişeleneceğini öngören Berr Isaac Berr onları "ruhani yasalarımızla bağlantılı olmayan tüm

⁴³ Berr Isaac Berr, *Lettre d'un Citoyen*, Nancy, 1791.

resmi ve siyasi meselelerde Cemaat'in kısıtlı özüne" bağılılıklarından feragat etmeye teşvik etmiş: "Bu gibi meselelerde hakiki vatanseverlik duygusuyla ve ulusun genel refahı doğrultusunda hareket eden bireyler olarak, Fransızlar olarak görünmeliyiz; ülkemizi savunmak için hayatlarımızı ve servetlerimizi kaybetmeyi göze almayı bilmeliyiz." Ancak Berr Isaac Berr Yahudi kardeşlerini yurttaşlığa teşvik ederken, aslında kitleler halinde ve zekâlarından çok duygularıyla yurttaşlığa geçtikleri takdirde bunun Fransızların geri kalan kısmı üzerindeki etkisinden dolayı endişeliydi. Yine "Diğer Yahudiler"in nasıl bir davranış sergileyeceğine dair bu mahcubiyet duygusu! Dolayısıyla toplumsal ve siyasi meclislere katılma hakkı kazandıkları için mutlu olmalarını, ama katılmaya başlamadan önce Fransızcılarının ilerletmelerini ve modern eğitim yoluyla yurttaşlık görevlerine hazırlanmalarını tavsiye etmiş. Hatta Herz Wessely'nin eğitim alanında reformlar önerdiği kitabın Fransızca baskısını yayımlamış. "Anadilimiz Fransızca olmalıdır" (Yidişçe değil) ve Yahudiler bu dili, Yahudi olmayan komşularıyla ilişkilerinde yaptıkları gibi "anlaşılmaz" şekilde değil de ustalıkla kullanmayı öğrenmeliydi. Yahudiler ayrıca toplumsal bir dönüşümden geçmeliydi. Yahudi demirci, marangoz veya çizmeci de olabilirdi! "Her meslekten birisi olmasını ve o meslekte ustalaşmasını sağlayabilirsek, o kişi çırak alıp eğitecektir, böylece zamanla Yahudilerin de geçimlerini şerefle kazanarak itibar hak etmeye çalıştıklarını görürüz."

Yahudilerin özgürlüklerini kazandığı anda Berr Isaac Berr'in zihninin içini hayal etmek zor değildir. İstedığınızı elde ettiniz, şimdi dikkatli olun. Ya kulüpler, oylama yerleri, Ulusal Muhafızlar, Berr'in bağırp çağırın din kardeşlerinin saldırısına uğrasaydı? Gösterilen bütün çabalar nafile olurdu. Önce iyi bir izlenim yarat. O da zaman alır. Aslında Berr'in bu kadar endişelenmesine gerek yoktu, çünkü yeni anayasa doğrultusunda aktif yurttaşlık için belirli bir arazi mülkiyeti ve vergiye uyumluluk gerektiriyordu ve Doğulu

Aşkenazların büyük çoğunluğu uygun sayılamayacak kadar yoksuldu.

Ancak bütün bu tereddütlere ve mahcubiyetle karışık gerginliğe rağmen, bu yine de müthiş bir andı ve Berr Isaac Berr olanları Mısır'dan Çıkış ve Makabeler kitaplarıyla kıyaslamakta haklıydı. Sadece Fransa'da değil, bu "büyük ulus" sınırları aşır İtalya'ya, Almanya'ya, Hollanda'ya ve ötesine yayılırken Yahudilerin önünde, hem Yahudi olmanın hem de vatanlarının bir parçası olmanın artık bir sorun teşkil etmeyeceği bir gelecek vardı. Yüce Tanrı'ya, hatta Fransa'ya şükürler olsun!

III. Ölümde Demokrasi

Devrim verirdi de, alırdı da. Bu yeni yurttaşlık dünyasına tamamıyla dahil olma ve korunmasız bir şekilde siyasetine açık olma beraberinde yeni fırsatlar kadar riskler de getiriyordu. 1791'de eski Katolik Kilisesini feshetme sürecinin orta yerinde Bordeaux devrim konseyinin bütün kilise mezarlıklarını kapatma kararı alması hayra alamet değildi. Bundan sonra Protestanlar, Katolikler veya Yahudiler ayrı yerlere defnedilmeyecekti. Herkesin istirahatgâhı aynı olacaktı. Bundan sonra ölümde demokrasi olacaktı. Dolayısıyla Jacob Rodrigues Péreire'in şehrin hemen dışında cemaati için yeni satın aldığı mezarlık kapanmıştı. Bu arada devrimin kendinin yabancı işgalin önce tehdidi, sonra da gerçekliği karşısında hızla radikalleşmesi sonucunda Yahudi davasının en gözde savunucularının başının derde girmiş olması da durumu daha da ağırlaştırdı. Mirabeau, Duport ve Clermont-Tonnerre, özellikle XVI. Louis ile Marie Antoinette, kraliçenin ağabeyi, Avusturya İmparatoru Leopold'un himayesine girmek üzere Fransa'dan kaçmayı denedikten sonra, monarşiye verdikleri destekten dolayı kendilerine gölge düşürmüşlerdi. Çevrelerinden bu kaçma girişimine veya kraliyeti geri getirme amaçlı başka planlara bulaştıklarından kuşku duyulan-

lar ya tutuklanmış ya da kaçmışlardı. Çoğunun daha önce aristokrasiden olması siyasi şeffaflıklarına ve dürüstlüklerine gölge düşürmüştü. Duport kendini hapiste bulmuş ve Jakobenler arasında kaçıp İsviçre sınırını geçmesine yardım eden tanıdıkları olmasaydı giyotine mahkûm olurdu. Mira-beau sarayla yürüttüğü ikili ilişkilerin sonucuna katlanmak zorunda kalmadan vefat etmişti. 10 Ağustos 1792'de Paris'te yer alan ve ilhamını öfkeden almış yeni "Marseillaise" marşını (bu marş Cerf Berr'in şehri Strasbourg'da bestelenmiştir) söyleyen taşralı Ulusal Muhafızlar'ın desteğini alan şiddetli bir isyan sırasında "anayasal kral"ın yaşadığı Tuileries işgal edilmiş, İsviçreli muhafızları öldürülmüş ve monarşinin sona erdiği ilan edilmişti. Bu noktadan itibaren monarşi siyasetiyle bağlantılı herkesin hayatı tehlikedeydi. Özgürlüğün nutukçusu, eski kont, yeni yurttaş Clermont-Tonnerre de onlardan biriydi. Kimliği anlaşılmıca bağırıp çağıran bir güruh tarafından evine kadar kovalanmıştı. Evinin kapıları kırılmıştı. Görkemli merdivenlerden çıkıp birinci kattaki kütüphaneye dalan isyancılar zarif pencerelerden birini açmıştı ve buradan dışarı fırlatılan Stanislas Clermont-Tonnerre başını kaldırım taşlarına çarparak ölmüştü.

Paris'te yaşayanlar veya oraya taşınmış olanlar dışında Yahudilerin çoğunluğu sınır bölgelerinde yaşıyor, dolayısıyla doğu sınırında (Ocak 1793'ten itibaren) ve İspanya sınırında savaş patlak verdiğinde hem savaş durumundaki vatana faydaları dokunurdu hem de kendilerinden kuşkulanırdı. Alsace ve Lorraine bölgelerinde yaşayan Yahudilerin çoğu atlarla, saman ve yulaf gibi hayvan yemiyle ve tahıl sevkiyatıyla uğraştığından ordular da yaşamsal önem taşıyan bu malzemeler için sıklıkla onlara başvururlardı. Cerf Berr'in oğulları, hem ordu hem de kendilerini cephe hattında, Prusyalılar ve Avusturyalıların karşısında bulunan kentlerin nüfusu için faaliyet gösteren Satın Alma Müdürlüğünde çalışıyorlardı. Ancak Yahudi at tüccarlarının ve özellikle tahıl satın alanların iş yaptığı kaynaklar genelde sınırın, hatta

sıklıkla Ren nehrinin öte tarafındaydı. İşlerini sürdürmek için gerekli olan yolculukları yaptıklarında göç etmeye çalışmakla suçlanabiliyorlardı (ve sıklıkla suçlanıyorlardı da), göç etmek de vatana ihanet sayılırdı. Cerf Berr'in aile üyelerinin tamamı şu veya bu anda kendilerini bu durumda bulmuşlardı; tek istisna, böyle ailelerde bazen olduğu üzere militanlığı seçen Max veya Marx adlı radikal görüşlü oğluydu. Cerf Berr 1793'te ölmüş, ama Rosenwiller mezarlığı kapatılıp tahrip edildiğinden ve mezar taşları kırılıp yerine, "Ölüm Ebedi Uykudan Başka Bir Şey Değildir" gibi Rousseau tarzı, sağduyudan yoksun bir klişe benimsendiğinden naaşının gizlice getirilip molozların arasına defnedilmesi gerekmiş. 1795 yılından itibaren dinsel âdetleri alenen yerine getirmek yeniden yasal hale getirilmiş. Bu arada Berr'in ateşli kızı Eve, ihanet amaçlı göç etme suçlamalarına karşı kendini korumak için Alman Yahudisi erkek arkadaşıyla Frankfurt'a devrim başlamadan uzun süre önce yerleştiğini ve asıl vatanının refahı, güvenliği ve mutluluğu için kalbinin burkulmadığı tek bir gün geçmediğini belirtmiş.

Yahudi yurttaşların vatanın savunmasına katkıda bulunmasına yarayacak niteliklerin hemen hepsi şimdi iki tarafı keskin kılıç gibiydi (zaten örneğin Şabat günlerinde askeri görevlerini yerine getirememe gibi, kriz durumlarında görevlerini yapamamaları veya yapmak istememeleri, özgürlüklerini kazanmalarına getirilen itirazların temellerinden biriydi). Yahudi Almancası konuşuyor olmaları ve doğu sınırının coğrafyasıyla aşına olmaları bakış açısına bağlı olarak ya Fransız ordusu için çok önemli bir destek ya da Yahudilerin düşmana yardımcı olmasının bir yolu olarak görülürdü. Ciddi, hatta çaresiz kalınan kıtlıklarda ellerinin altında tahıl stoklarının olması ya Tanrı'nın lütfuydu ya da spekülasyon ve fahiş fiyat uygulamaları yapmaları için mükemmel bir fırsattı; Alsace ve Lorraine bölgelerinde Yahudiler söz konusu olunca huylu huyundan vazgeçmez deyimine inanmayan pek kimse yoktu. Strasbourg'a getirilen 5 milyon *livre*'lik özel ver-

ğinin 3 milyonu Yahudiler tarafından ödenecekti. Her ne kadar Yahudiler orduya erzak sağlamak için yolculuk yapmaya mecbur olsa da, devrimci hükümetin Kasım 1793'te bölgeyi ziyaret eden bir temsilcisi Yahudilere pasaport verilmemesini ve karısının Yahudi olmadığını kanıtlayamayanların otomatik olarak şüpheli olarak varsayılmasını önermişti. Süngü zoruyla muazzam miktarlar sökülme zorunda kalmak bile insanın güvende olmasını temin etmiyordu. Cerf Berr 67 yaşında ölmeden önce muhtemelen, Salomon Levy, Abraham Cahn, Meyer Veitel, Isaac Leyser ve Meyer Dreyfus gibi Alsace Yahudi cemaatinin liderleri ile birlikte Strasbourg'da hapisane olarak kullanılan eski Cizvit okuluna kapatılmıştır. 1772 yılından beri Paris'te yaşayan ama Hollanda, Frankfurt ve İsviçre'yle ticari ilişkileri olan Polak ailesinin tamamı tutuklanıp dehşet verici sorgulamalara tabi tutulmuş, neredeyse mahkûm edilip idam edilecekken vatanseverliklerine dair sayısız tanıklık sonrasında serbest bırakılmış.

"Êtes-vous de la nation?" artık yasal bir ayrıntı değil, ölüm kalım meselesiydi. İşgal ve yenilgi, kitlesel intikam anlamına gelirdi. Yaygın düşünce, onlar bizi haklamadan biz onları haklayalım şeklindeydi; "onlar" ya Paris hapishanelerinde yabancıların gelip onları kurtarmasını bekliyorlardı, sonra da halkın üzerine saldıracaklardı ya da Prusya ordusunda görev alıyorlardı. Beşinci kol her yerdeydi sanki. Dumouriez ve Lafayette gibi Fransız generaller kaçtıktan sonra rozetinin ardında saklanan herkes hain olabilirdi. Aslında düşmanla irtibat halinde olan bazı Yahudiler de yok değildi. Liefmann Calmer'nin (1784'te öldüğünde hâlâ Amiens Vikontu'ydu) oğullarından Louis-Benjamin, General Dumouriez kaçtıktan sonra kraliçenin mektuplarını kendisine ulaştırdığını hiçbir pişmanlık duymadan itiraf etti ve Nisan 1794'te giyotinle idam edildi. Kardeşi ve onunla birlikte artık var olmayan aile mirasının vârisi olan Antoine Louis-Isaac tam

* (Fr.) Ulusun üyesi misiniz? -çn.

tersi yola girerek devrimciliği tutkuyla destekledi, ama “te-röre karıştığı” suçlamasıyla o da idam edildi. Sınır bölgele-rinde yaşayıp savaşla ilgili malzemelerden kazanç elde eden bütün Yahudilere şüpheli gözüyle bakılır oldu. Özellikle eski aristokrat olan generaller muharebeleri kolaylıkla kazanır gibi görünüp düşmanla da irtibat içinde olunca suçlamalar ve karşı suçlamalar birbirini izledi. Yahudi tedarikçiler Ge-neral Custine ile General de Wimpffen’i suçladı, ardından onlar tarafından suçlandılar. Bu şartlar altında daha çok in-sanın hayatını kaybetmemiş olması şaşırtıcıdır.

Güneybatı Fransa’da yaşayan Sefaradlar da, farklı bir şe-kilde de olsa, tehdit altındaydı. Başlangıçta Yahudiler özgür-lüklerini kazanmış gibi görünmüştü. 1789’da oy vermiş, aynı yıl seçmenler heyetine katılmış, bir kısmı Ulusal Muhafızlar’a yazılmış, en varlıklı olanları da anayasa sayesinde siyasi hak-lar kazanmışlardı. Bir anlamda özgürlüklerini gerçekten ka-zanmışlardı, çünkü karşı karşıya kaldıkları tehlikeler Yahudi olmayanların tehlikeleriyle aynıydı, bugünün vatanseverli-ğinin aniden yarımın ihanetine dönüşebileceği bir devrimde siyasi seçimin teşkil ettiği tehlikeydi. Bordeaux’da yaşayan daha varlıklı, daha eğitilmiş Sefaradlar, konserler, kütüpha-neler ve akademilerle haşır neşir olan Yahudiler zaten şehrin ileri gelenleri arasında yer aldıklarından ve şimdi de kamu hizmeti hakkını kazandıklarından, Paris devrimi giderek daha militan ve merkezîyetçi bir hal alırken ona muhalif olan bu liman şehrinin çıkarlarını desteklediler. Bordeaux’nun mu-halefeti Paris Devrim Hükümeti’nin yasal olmayan yetkisini “Engizisyon’dan bile kötü” nitelemesiyle eleştirince, “Giron-din’ler” olarak bilinen muhalifler, yetkisini kabul etmedikleri mahkemelerde yargılandıktan sonra Ekim 1793’te “Marseilla-ise” marşını söyleyerek giyotinle idam edildiler. 1793 yılının yazında ve sonbaharında Bordeaux’da (ve de Lyons ile Mar-silya’da) Jakoben hükümeti tiran gibi, özgürlüğün muhafızla-rı değil, düşmanları gibi hareket ediyorlardı. Paris’e meydan okuyacak silahlı, federalist bir hareket oluşmaya başladı.

Federalist isyanın zirvesinde bir "Halk Komisyonu," daha doğrusu Bordeaux'nun tedarik ve güvenlik kurumu oluşturuldu. Üyeleri arasında yer alan ünlü Yahudilerden Abraham Furtado, namıdiğer "Girondelu Furtado" diğer yoldaşları gibi çizmeli ve mahmuzluydu ve belinde kuşak vardı. Abraham Sefarad göçünün ve aydınlanmasının tarihini kendi başına temsil ederdi. Gizlice Yahudi olmaya devam eden aile 1755'teki Lizbon depreminden sağ kurtulmuş, ama Abraham'ın annesi Hannah Vega faal olmaya devam eden Engizisyonun işkenceleri sonucunda hayatını kaybetmiş. Abraham ilk olarak Londra'ya gitmiş, sonra da Bordeaux'ya yerleşmişti; her zamanki yarı filozof yarı tüccar haline gelecek kadar varlıklıydı, ancak Abraham'ın revaçta olsa da Yahudilere pek özgü olmayan bir ilgi alanı vardı, o da tarımsal gelişmelerdi. Péreire'in ölümünden sonra Furtado cemaatin liderlerinden biri haline gelmiş, 1788'de Yahudileri konu alan komisyondaki Malesherbes'e tavsiyelerde bulunmuş, Yahudilerin 1790'da özgürlüklerini kazanmasıyla bölgenin devrimcileri ve yeni, vatansever Bordeaux'nun ileri gelenleri arasına katılmıştı. 1793'te de Salomon Lopes-Dubec ile birlikte, aslında bir seferberlik ve direniş kurumu olan Bordeaux'nun "Halk Komisyonu"na katılmış, şehrin Paris'ten gönderilen orduya karşı kendini savunmasında önemli bir unsur haline gelmişti.

Furtado'nun geleceği parlak görmediği ve silahlı isyanın bir felakete yol açabileceğine dair çevresini uyardığı anlaşıyor. Daha sonra kendini savunurken komisyonda bir isyancı değil, şehrin sadık bir görevlisi olarak yer aldığını söyleyecekti. Ancak yine de, Bordeaux Paris'e karşı verdiği mücadelede yenildiği takdirde, ki öyle olmuş, kendini tehlikeye atmıştı. İntikam peşindeki dinamik "Misyon Temsilcisi," sivil komiser Ysabeau komutasındaki Paris ordusu şehri işgal ettiğinde Furtado da, Lopes-Dubec de vatan haini federalistlerin kara listesindeydiler. Lopes-Dubec kaçmayı seçmiş, bunun üzerine Tridli olarak bilinen oğlu Samuel, babası

teslim olana dek rehin alınmış. Furtado cesur ama naif bir içgüdüyle teslim olmayı düşünmüş, ama bir arkadaşı ona hayatını "adaletin bir hiç anlamına geldiği" adamlara teslim etmiş olacağını söyleyerek onu bu kararından vazgeçirmiş.⁴⁵ Böylece Furtado da kaçmaya karar vermiş, bazen dostlarının, bazen yoksul akrabalarının yanına sığınmış, sıklıkla duvarların arkasındaki küçücük yerlere tıkılmış ve gözetleme deliklerinden yoldaşlarının giyotine götürülmek üzere alındığını görmüş. Taşrada saklanırken federalistlere karşı yürütülen cadı avından, tutuklamalardan, devrim mahkemelerinde acele yargılamalardan ve kitlesel idamlardan haber almaya devam eden Furtado yeniden Aydınlanmacı iyimserliğe odaklanmaya çalışmış; önce Appianos'un Romalıların iç savaşları konusundaki eserlerini tercüme etmeye koyulmuş, ama Fransa'yla benzerlikler tahammül edilemez hale gelince kendini Rousseau, Buffon ve özellikle Yahudiler için o ana kadarkinden çok daha parlak bir gelecek vaat eden bölgenin yerlisi, kahraman gözüyle bakılan Montesquieu'ye vermiş. Saklandığı dönemde yazdığı günlüğünde anlattığı üzere, sonra da Dante'nin dehşet verici anlatısına ve *Don Quijote*'nin kasvetli neşesine geçmiş. "Hayal gücüm doğrultusunda zihinsel bir dünya inşa ettim ve onu kendi irademle insanlarla doldurdum." O dünyada herkes uygar birer yoldaşı ve Yahudiler de bu şartlarda mutluluk içinde yaşıyorlardı. Ödünç aldığı kitapların sonu gelince Furtado kendi zihninde yaşamaya başlamış ve Yakup ile Rahel'in aşk hikâyesini yazmış. Saklandığı yerler ne kadar sıkışıkça Furtado'nun huzur-

⁴⁵ Zosa Szajkowski, "Sephardic Jews in the French Revolution," *The Jews and the French Revolutions of 1789, 1830 and 1848* (New York, 1970) içinde, s. 440 vd. Furtado hikâyesini faaliyetlerini gizli olarak yürüttüğü bir dönemde yazdığı olağanüstü bir günlükte anlatmıştır: *Memoires d'un patriote proscrit*'nin [*Dışlanmış bir Vatanseverin Anıları*] orijinali kaybolmuş, ama bibliyofil Ernest Labadie tarafından yapılan el yazması bir kopyası 1943'te Almanlar Vichy bölgesini işgal ettikten sonra Bordeaux kent kütüphanesi tarafından satın alınmış, böylece günümüze ulaşmıştır.

suz zihninin kapsamı o kadar genişti. Girondin'ler düzgün insanlardı ama fevriydiler; Paris ordusunun *sans-culotte** aşağı tabakası hayvan benzeri hödüklerdi; Robespierre bir canavardı; işgalin sorumlusu Lacombe ondan da kötüydü, parası olan ve ticarete bulaşmış herkesin hain olduğu varsayıldığı için şehirdeki bütün tüccarları katletmeyi planlıyordu. Devrim batan bir geminin enkazına dönüşmüştü ve bütün yolcular şu veya bu şekilde kaybolmuştu; demokrat bir cumhuriyet sadece küçük ölçekli bir toplumda gerçekleştirilebilirdi (Rousseau da bu fikirdeydi), o da Furtado'nun kendi toplumu muydu acaba? Sıkışmış haldeki muhalif devrimciler arasında neredeyse bir salgın halini alan intiharı Furtado da bir süre düşünmüş, ama sonuçta Terör Dönemi'nin son bulmasını beklemeyi başarmış, sonra da çok farklı türden bir siyasi rolü üstlenmiş.

Devrimin yarattığı öfke dolu siyasi enerji, merkeziyetçi iktidar (eski rejimin rozet takmış hali) ile bölgesel merkezkaç tutkular arasında bir mücadeleye dönüştü. Fransa'nın modern tarihinin büyük kısmı bu bağlamdan doğmuştur. Daha da kafa karıştırıcı olanı, aşırılık yanlısı yerel unsurların paradoksal bir şekilde merkezle ittifak kurabilmesiydi. Böylece Paris Bordeaux için neyse, Bordeaux da Bayonne'daki Saint-Esprit (yeni adıyla "Jean-Jacques Rousseau") dahil diğer yerel toplumlar için o anlamı taşımaya başladı. Bayonne, 1793'te cephe hattı olan İspanya sınırında yer aldığından ve dağlık bölgedeki sınırı aşmaya çalışan hem göçmenler hem de casuslar ve bazıları feshedilmiş Kilisenin tövbe etmeyen üyeleri olan çift taraflı ajanlar için bir toplanma yeri olduğundan, "Jean-Jacques Rousseau"lu Yahudiler cumhuriyetçilerin gözleri ve kulakları olarak görevlendirildi veya gönüllü oldular. Bir önceki ikametgâhından dolayı "Amerikalı" olarak bilinen, kibirli Joseph Bernal gibi birçoğu gerçekten de tutkulu militanlara dönüşüp teftiş komisyonlarında veya

* (Fr.) Baldırı çıplak -çn.

devrimci mahkemelerde görev aldılar, isimlerini Isaac, Moïse ve Sarah'dan Brutus, Virgil ve Élodie'ye çevirdiler.⁴⁷

Berr Isaac Berr'in tarihte ilk defa Yahudilerin aynı anda hem "atalarının dinlerine bağlı kalmasına" hem de "Fransız yurttaşı olmasına" izin verdiği için özgürlük yasasını benimsemesinden sadece iki yıl sonra Terör Dönemi o varsayımı zalim bir şakaya dönüştürmüştü. 1793 sonbaharının sonlarında, devam edegelen "Hıristiyanlıktan arındırma" kampanyası sonucunda Fransa'nın kiliseleri kapanmış ve "batıl inançların" alenen beyan edilmesi yasaklanmıştı. Bu tabii kapsamlı bir şekilde "Yahudilikten arındırma" anlamına da geliyordu. Sinagoglar teker teker kapandı. İbranice konuşmak kesin surette yasaklandı. Strasbourg gibi büyük şehirlerde kitapların yakıldığı bile oldu; bu, yeni bir çağın başlangıcı değildi, Ortaçağ Fransası'nın zulümlerini andırıyordu. Gümüş olanlar başta olmak üzere, ayinlerde kullanılan kaplara, şamdanlara, Tevrat süslerine ve Tevrat işaretleyicileri *yodim*'lere eritmek üzere el kondu, ama çoğu, ölüm tehlikesi pahasına saklandı. Metz'te Tevrat tomarları halkın önünde törenle yok edildi. "O kurnaz sahtekârın [Musa] yasaları, yeni Eriha'nın surlarını yıkacak davullar yapmaya yarayacak," diye ilan etmiş, kutsal kitaplara saygısızlıktan sorumlu görevli.⁴⁸ Şarap üretilen Yukarı Ren bölgesinde, Ribeauvillé'de Jessel Lehman, devrimden dolayı hayatlarının daha güvende olacağını hayal eden Yahudilerin nasıl aşağılandığını gizli günlüğüne Yidişçe yazmış. Eski "batıl inançlara" bağlılığa dair en ufak bir işaret derhal devrim karşıtı olarak ilan ediliyordu. Sakallılar halkın önünde tıraş ediliyordu, bazıları geceleri bile yataklarından sürüklenip vatanseverlik usurasına tabi tutuluyordu. *Şeytel* perüğünü takan kadınlar tutuklanıyordu. Sünnetin doğaya karşı bir suç olduğu ilan

⁴⁷ Szajkowski, s. 451; Ernest Ginsburger, *Le comité de Surveillance de Jean-Jacques Rousseau/Saint-Esprit de Bayonne*, Paris, 1934, s. 98-100.

⁴⁸ Szajkowski, s. 815.

edildi ve kesin olarak yasaklandı. Cumhuriyetin dinlenme gününün onuncu gün olduğunun ilan edilmesiyle Cumartesi günkü Şabat ile Hristiyanların Pazar günü yasadıışı ilan edildi. İbadet için toplanma şöyle dursun, iyi giyimli Yahudiler bile anında gözaltına alınabiliyordu. Paris'te gizli dua mahzenleri vardı, topluluktan biri de iş kıyafetleriyle avluda çalışarak kuşkucuları oradan uzak tutmakla görevlendirilmiş. Nancy'de Jakoben yönetici Yahudilerin vatanseverliklerini kanıtlamak için Yahudi olmayanlarla evlenmeye mecbur edilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Bir de dinsel nikâhla resmi nikâh arasında doğan çocuklara dair son derece üzücü hikâyeler anlatılırdı: Örneğin Judel ile Elias Salomon'un bebeği onlardan alınmış, devrimci vaftize tabi tutulmuş ve bir daha onlara geri verilmemiş.

Bu kâbus neredeyse iki yıl sürmüştü. Kargaşa halinde yürütülen acımasız "Hristiyanlıktan Arındırma" kampanyası yerini Robespierre'in Yüce Varlık Kültüne bıraktığında Yahudilerin âdetleriyle ilgili yasaklar olduğu gibi devam etti. Metz'in en muhteşem sinagogu ordunun atları ile sütü ve eti için yetiştirilen inekler için ahır olarak kullanıldı.⁴⁹ Jakobenlerin devrilmesinden sonra travma halindeki Yahudi toplumları sinagog yapılarını geri alıp yeniden tesis etmek ve ayinlerde kullandıkları objeler eritilmediği veya yok edilmediği takdirde onları geri almak için uzun ve ıstırap verici bir sürece giriştiler. 30 Mayıs 1795'te yürürlüğe giren bir yasayla insanların dinlerini ve vicdani eylemlerini özgürce yaşamaları yeniden yasal hale getirildi. Ama harap haldeki yapıların Yahudilere iade edilmesi aylar sürdü. İneklerle atlar kırık dökük sıraların arasında yaşamaya ve sinagogun zeminine gübre bırakmaya Aralık 1795'in son günlerine kadar devam ettiler. Ama Metz'te Yahudi kadınların kullandığı ve o kadar harap halde olmayan ikinci bir sinagog daha var-

⁴⁹ H. Tribout de Morembert, "Les Juifs de Metz et de Lorraine," Blumenkranz ve Soboul (ed.) içinde, s. 100.

dı. Orada, 7 Eylül'de, Yahudi kadın ve erkeklerin huzurunda, isimlerini artık açıkça kullanmalarına izin verilen Metzli hahamlardan ve *kantor*'lardan oluşan küçük bir grup (Olry Lazard-Cahen, Salomon Raicher, Nathan Jacob Emmeric, Samuel Lerouffe, Joseph Bing, Lazard Nathan-Cahen ve Moysé Picard) Aşkenaz Metz'te Yahudiliğin yeniden doğduğunu ilan ettiler.⁵⁰

IV. Helek Tov

Ancona, Reggio, Modena derken, ikinci veya üçüncü kentten sonra pohpohlamalar biraz sıkıcı hale gelmeye başladı. Yahudilerin Helek Tov adını verdiği general 26 yaşındaydı ve küçük gri atının üzerinde çok alımlı duruyordu. Bir ay gibi kısacık bir sürede imparatorluğu bitirmişti, askerleri ilerlerken karınlarını doyuruyor, abartılı hayranlık gösterilerine maruz kalıyor, Alp dağlarını aşmadan önce kendilerine vaat edilen armağanlara istedikleri gibi el koyuyorlardı. Gümüş tabaklar, tablolar, ipek balyaları, genç kızlar, ilgilerini ne çekerse hepsini topluyorlardı. Sonra da general sivillere tazminatlarının makbuzunu sundu: Özgürlüğe-kavuşunca-ücretini öde sisteminin bedeliydi bu. Başlarında üç boynuzlu şapkalar, ter içinde, güler yüzlü ileri gelenler meydanın revaklı tarafında masa başında bekleyen emir subayı-memurlara sandıklar getirildi. Aynı ileri gelenler banyolaları, bayrakları ve manastır mahzenlerinde geçirdikleri uzun sürelerden dolayı toz içinde olan eski şişeleri ortaya çıkardılar; üç renkli kuşakları ceketlerine iştirilmiş belediye başkanları, kurtarıcılarını ve başlamakta olan özgürlük ve eşitlik dönemini öven süslü söylevler verdiler; mutluluk gözyaşları döküp ellerini ovuşturuyorlardı, çünkü bu günleri görece kadar yaşayacaklarını düşünmemişlerdi, hıçkırarak ağlıyorlardı, ama kötü oyunculardı. Genç "Giacobini"ler ge-

⁵⁰ A.g.e., s. 101.

nerali kendi kardeşleriymiş gibi haykırışlarla, laubalilikle selamlıyordu; çocuklar askerlerin ve atların yanında koştu-rup okul müdürlerinin sopasını bir daha asla yemeyecekmiş gibi mutlulukla bağrışıyordu. Akşam herkes havai fişeklerin altında, Özgürlük Ağacı'nın çevresinde dans etti; onca gürültüye ve aydınlığa rağmen yaralıların çığlıkları diye bir şey yoktu. General adamlarının bir geceliğine kafayı çekmesine izin verdi, çünkü ertesi hafta yeni bir muharebe olacağını biliyordu; Avusturyalılar, beyaz ceketli piyadeleri kaç defa paramparça edilirse edilsin, yorgun argın, şaşkın ve utanç içindeki komutanları dünyada yepyeni bir şeyle, bir canavarla karşı karşıya olduklarını kaç defa anlarılarsa anlasınlar, bir parça olsun itibarları kaldığı sürece teslim olmayacaklardı. Dolayısıyla böyle sürüp gidiyordu. Dügün çiçeklerinin üzerinde yatan at ölülerini kargalar didikliyordu. Köylüler şafaktan önce gelip, yüzlerindeki kan henüz kurumamış ölü askerlerin ceketlerini karıştırıyordu. Sahra toprakları bahar yağmurlarına karşı çuval beziyle örtülmüştü, bu arada meydana bir başka zafer kutlamasının akort sesleri yükseliyordu.

Yahudiler *getto*'larında Helek Tov'u, "Buona Parte"yi, İyi Taraf'ı, Davud'larını, Makabe'lerini, hatta Kurtarıcı'larını bekliyordu. Aslında Yahudiler Helek Tov'u pek ilgilendirmiyordu, yani onları ne hor görürdü, ne de kendini onlara yakın hissederd; sonu gelmeyen coşkularına kayıtsızdı, seslerini yükselttiklerinde ise rahatsız olmaya başladılar (sonraki yıllarda kayıtsızlık yerini apaçık husumete bırakacaktı). Ama hahamların kurnazlığından ve seyyar satıcıların sefaletinden şikâyet edenler, Mainz ile Coblenz'deki *Judengasse*'lerden uzun ceketli Yahudilerin koşarak çıktığını görenler, yenileri ısrarla çekiştirilince irkilenler belli ki İtalyan şehirlerinin Yahudilerine aşına değillerdi. Buradakiler yeterince uygardı. Modena'da Helek Tov onuruna dükün kuyumcusu Moise Formiggini uzun bir konuşma yapmış; Formiggini başka birçok işle de uğraşırdı: Kitapçıydı, tüccardı, iyi giyimliydi,

Fransızcası biraz yapmacık da olsa kusursuzdu; babası Beneditto ve büyükbabası Laudadio da şehrin ileri gelenleri arasında yer almıştı.⁵¹ Formiggini gibi insanlar modern dünya konusunda eğitime ihtiyaç duymazdı, taşra rehabetinde sıkışıp kalmış şehir devletlerine gelişinin öncüleriydiler. Yerel prens tarafından teşvik edildikleri veya en azından yargılanmadıkları takdirde halk kütüphaneleri ve kitap kulüpleri açmışlar, La Mettries ile Rousseau ve Musa'nın dinine olan bağlılıklarına rağmen ateist d'Holbach gibileri çıkarıcı burjuvaların ve zevk ve sefa düşkünü küçük sarayların dikkatlerine sunmuşlardı. Fransızlar Bologna, Piacenza, Mantova ve Toscana bölgesindeki giderek gelişen Livorno limanını işgal ettiklerinde liberal Yahudiler tarafından benzer şekilde karşılandılar; bir tek Ferrara'nın ileri gelenleri, eskilere dayanan özerkliklerinden vazgeçmek anlamına geleceği için özgürlüğü ve eşitliği reddettiler.

Ancona'da dindarlar da, modernler de kutlamalara coşkuyla katıldılar. Hahamlar kendilerinden geçip, dans edip zıpladılar, Yahudilerin geri kalanı da, kadın erkek herkes, kovulanlar Avusturyalılar değil de Firavun'un ordusuymuş ve general de Musa'nın kendiymiş gibi coşkuyla "Denizin Şarkısı"nı söylediler. Ama burası, iki yüz elli yıl önce papanın ve Engizisyonun emriyle Yahudilerin canlı canlı yakıldığı şehirdi. Anconalı Yahudilerin hafızaları çok geriye uzanıyordu; papalık topraklarında fazla bir şeyin değişmeyeceğinin bilincindeydiler. Yahudilerin maruz olduğu sayısız kısıtlanmanın yükünü hafifletecekmiş gibi görünen XIV. Clemens'e minnettarlık duymaya tam da hazırlanıyorlardı ki, 1775'te yerini alan VI. Pius Yahudilerden nefret eden seleflerinin

⁵¹ Federica Francesconi, "From Ghetto to Emancipation: The Role of Moisè Formiggini," *Jewish History*, 24:2-3 (2010), s. 331-54. 1790'lar da İtalya'da yaşayan Yahudiler konusunda bkz. Geoffrey Symcox, "The Jews of Italy in the Triennio Giacobino, 1796-1799," David N. Myers, Massimo Ciavolello ve Peter Reill (ed.), *Acculturation and its Discontents: The Italian Jewish Experience Between Exclusion and Inclusion* (Los Angeles, 2008) içinde, s. 307-29.

hepsi gibi aşırı derecede bağnazdı. Geçmişte yaşanan canavarlıklara sıcak bakan VI. Pius, kitlesel bir din değiştirme konusunda sabırsızlanıyordu. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Papalık Devleti'nin kuzeyde Ancona'dan güneyde Marche ve Umbria bölgelerine kadar uzanan engin topraklarında Aydınlanma hareketi sanki hiç yaşanmamıştı. Yahudileri konu alan kırk dört maddelik bir emirname geçmişin sefaletini ve aşağılamalarını olduğu gibi geri getirdi. Kıyafetlere sarı işaretin takılması mecbur edildi ve Yahudiler bir kez daha eski giysi satışı dışındaki bütün ticaret alanlarından ve mesleklerden men edildi. Ancona onları uzmanlık alanlarından olan müzik ve dans dersi vermelerini de yasakladı. İbranice kitap yayımlamak ve satın almak şöyle dursun, sahip olmak bile yasaktı ve emniyet güçlerinin baskınlarında arabalar dolusu kitaba el konması, kültürel anlamda bir ölüm cezası gibiydi. *Getto*'dan gece ayrılmak ölüm cezasını gerektirecek bir suç haline geldi. Hiçbir Yahudinin araba sahibi olmasına izin verilmiyordu, dolayısıyla Yahudi yayalar, taktıkları sarı işaretlerden dolayı kolaylıkla soygun ile sözlü ve tükürüklü saldırı hedefi oluyordu. Yetimler vasilerinden kaçırılıp Hristiyan gibi yetiştirildi. Böyle çocuklar saklandığı takdirde cemaat onları Kiliseye teslim edene kadar emniyet güçleri insanları rehin alırdı ve Yahudi bebekler anne-babalarından çılgılık çılgılığa koparılırdı. Papalık emirnamelerinin yerine getirilmesini engelleme girişimleri, *getto*'yu yakma tehdidiyle karşı karşıya kalırdı.⁵² Hayat yine cehenneme dönüşmüştü.

Dolayısıyla General Berthier'nin ordusu Şubat 1798'de Roma'yı işgal edip VI. Pius'u tutsak aldığı anda şehrin beş bin kadar Yahudisinin samimiyetle kutlama yapması için fazlasıyla sebep vardı. *Getto*'da bir Özgürlük Ağacı kuruldu. Yahudiler sarı işaretlerini yırtıp atarak ceketlerine üç renkli rozeti taktılar. Yeni kurulan (ama kısa ömürlü olacak) Roma Cumhuriyeti'nin Ulusal Muhafızları'na Yahudiler de kabul

⁵² Cecil Roth, *History of the Jews of Italy*, Philadelphia, 1946, s. 406 vd.

edilmeye başlandı. Sinagoglarda Helek Tov'un adı kutsandı. Askerleri Campo de' Fiori'de Yahudi usulü enginar yerken alkışlandılar. Binaların *getto*'nun dışına bakan ve papalık yönetiminin emriyle tuğlalarla veya tahta panolarla sımsıkı kapatılan pencereleri açıldı. Romalı Yahudiler nihayet, bir süreliğine ışık görebiliyorlardı.

İtalya ordusu, "*Grande Nation*"un* güçlenmesi dışında başka bir tarihsel amaç sahibinin olmasını istediye, onu 10 Temmuz 1797'de Venedik'te buldu. Bir çağın sona erdiğini ve özgürlük çağının başladığını, *getto*'nun feshedilmesinden daha anlamlı bir şekilde ifade edecek başka bir şey var mıydı? Bonaparte aslında, Avusturya'ya ait bölgelerin birer birer avucuna düştüğü son derece hızlı İtalya seferi sırasında bazen sataşan, bazen tehdit eden efendi rolünü üstlendiği bir iktidar oyunu oynuyordu. Lombardia ile Milano'yu ele geçirdikten sonra Avusturyalı elçilerle görüşürken Venedik'in anakaradaki topraklarıyla yetineceğini, şehrin kendini de Avusturya ve Fransa'nın hâkimiyetinin gölgesi altında kendi efendisi olmasına izin vereceğini açıkça belli etti. Ama iştah, yemek yedikçe açılır. Venedikli elçiler onu Avusturya topraklarında, Graz'da görmeye geldiğinde Bonaparte Senato'nun, Onlar Konseyi'nin, bütün eski kurumların sonlandırılmasını talep etti. Paniğe kapılan Venedikliler ellerinde kalan son savaş gemilerinden biriyle lagünün ağzında bekleyen bir Fransız gemisine ateş açtılar. Savaş ilan edildi, ama Fransızların şehri işgal etmesi iki ay sonra gerçekleşti. 7 Temmuz günü Büyük Konsey'de geçici bir "temsilciler hükümeti" ilan edildi ve yeni yönetim üç gün sonra *getto*'nun feshedileceğini bildirdi.⁵⁴

10 Temmuz günü Yahudi özgürlüğü tiyatrosunun perdesi, yüzyıllardır tam tersini temsil eden yerde yükseldi. Bu olayı sahneleyen de Venedik'in yeni kurulmuş Ulusal Muhafızla-

* (Fr.) Büyük Ulus –çn.

⁵⁴ Robert C. Davis ve Benjamin Ravid, *The Jews of Early Modern Venice*, Baltimore, 2001, s. vii.

rı'nın subaylarından, adı kadar asil ve her zamanki devrimci siyasi görüşe sahip Pier Gian Maria de Ferrari'ydi. Vatanseverler Derneği'nden ve *getto*'nun köklü ailelerinden üç Yahudi yurttaş, Daniel Levi Polacco, Vidal d'Angeli ve Moisé di David Sullam, Ferrari ile birlikte oturup tıkır tıkır işlemesi ama yine de halkın bayram etmesine izin vermesi gereken törenleri gözden geçirmişler. Bu törenlere Venedik'in geri kalan kısmının, ya da Yahudilere sıcak bakan ya da en azından onlara hasmane davranmayan kısmının da dahil olması gerekliydi. Katılımcılar arasında güvenilir bir rahip ile cemaatinden birkaç seçme üye, Arsenale'den tersane işçileri ve yeni geçici yönetimin ileri gelenleri olacaktı.

Bir yaz günü, akşama doğru beşte, sıcaklığın neminin biraz zayıfladığı o mükemmel anda, önde ilave davulları ve tefleriyle Venedik'in en iyi askeri bandosu, ardından Gian Maria komutasında üniformalı muhafızlar *getto*'ya girdi. Yolda kepenkler açıldı ve insanlar başlarını dışarı uzattı. Sokak çocuklarının takip ettiği kortej *Ghetto Novo*'nun dört devasa kapısından birinin önünde durdu; yolun son kısmında iki tarafta sıralanan İtalyan ve Fransız askerleri üç renkli bayraklarının kardeşliğini temsil ediyordu. Kortej yine muhafızlarla, "Vatanseverlik Derneği'nin sayısız üyesiyle ve her kapıdan çıkıp gelen, kadın erkek çok sayıda sakinle çevrili meydanın ortasına geldi."⁵⁵ O kalabalığın arasından sıyrılıp çıkan Sullam, d'Angeli ve Polacco, *getto*'yu fesheden emri okuyan subayın önünde durdu. Sonra da bu emrin ne anlama geldiğini en iyi gösteren an geldi. Kapıların anahtarları Ferrari'ye verildi, Ferrari de onları kapıların yıkılmasıyla görevlendirilmiş olan Arsenale işçilerine uzattı. "Bu olayda hazır bulunan ve o anahtarları yorulmak bilmeden, 'özgürlük' haykırışları eşliğinde yerlerde sürükleyen ve o yeniden doğuş anına şükreden bütün o insanların memnuniyetini ve mutluluğunu ifade etmeye imkân yok." İşçiler baltalarını in-

⁵⁵ Mendes-Flohr ve Reinharz, s. 146.

dirmeye başladı ve kapılar yarılıp açıldı. "Kapıların yıkıldığı anda kadın erkek herkes meydan boyunca mutlulukla dans etti... Musa'ya özgü kıyafetleriyle hahamlar da dans ettiler ve ortamı daha da canlandırdılar."

Bunun üzerine iki komşu kilisenin rahipleri göründü ve onlar da alkış aldılar; sonra da sıra nutuklara geldi tabii, ama onlar da Arsendale işçileri eski kapılardan artakalanları getirip meydanı kaplayan kaldırım taşlarının üzerine bıraktığında ve bu kalıntılar burada paramparça edilince kopan genel curcunada bastırıldı. Tahtalar üst üste yığıldı, bir meşale getirildi ve Venedikli Yahudilerin tecridi bu ateşte yanıp kül oldu. Birileri de Cannaregio'daki bir ağacı baltayla kesip onu getirip meydanın ortasında Özgürlük Ağacı olarak dikti. Bando yeniden çalmaya, insanlar da süslenmiş ağacın etrafında dans etmeye başladı, bu arada bir kadın başındaki özgürlük kepinin çıkarıp saçlarını salladıktan sonra kepinin ağacın tepesine taktı. Alacakaranlık çökerken *Ghetto Vecchio*'nun caddesinde, bu bölgedeki yapıların en güzeli olan ve İspanyollarla Portekizlilerin sinagogu olan Batı Sinagogu ıslık ıslıldı. Venedikli Yahudilerin mutluluğu sınır tanımıyordu. Artık nereye gitmek isterlerse gidebilir, ne yapmak isterlerse yapabilirlerdi.

Ama öyle olmadı. Ekim 1797'de, Venedik Cumhuriyeti'nin son *doge*'sinin Passariano'daki konağı Villa Manin'de Bonaparte, yeni, göstermelik "Jakoben" Cisalpin ve Ligurya cumhuriyetleri adı altında Kuzey İtalya'nın tamamına Fransızların egemen olduğunu teyit eden Campo Formio Antlaşmasını imzaladı. Ancak bu antlaşma doğrultusunda Venedik Avusturya Habsburg İmparatorluğu'na iade edildi. Ekonomi ve ticaret alanındakiler başta olmak üzere eski kısıtlamaların bazıları yeniden yürürlüğe girdi. Cemaatin morali ciddi şekilde bozulmuş olmalıdır. Ama kapılar bir daha inşa edilmedi; *getto*'nun sokağa çıkma yasağı sonsuza kadar feshe-dilmişti. Austerlitz sonrasında Napolyon'un Venedik dahil "İtalya Krallığı" kurulduğunda da Yahudilere bütün yurttaşlık hakları yeniden iade edilmiş.

Askeri gücün bu şekilde gidip gelmesi Roma ve papalık toprakları başta olmak üzere İtalya'nın geri kalanındaki Yahudilerin kendilerini büyük tehlikede hissetmelerine neden olmuş olmalıdır. Fransız kurtarıcılarını kolları açık karşılamış olmalarının bir bedeli vardı; Kilisenin dinsiz Jakobenlere ve Fransız hamilerine karşı kışkırttığı, "Viva Maria" olarak bilinen köylü isyanlarında Yahudiler cüretlerinden dolayı çok acı çekti. Yeni özgürlüğün taraftarları olan yazarlar, oyuncular, yönetim kurulları üyeleri hızla yargılanıp idam edildi, ama Yahudilerin yaşadığı mahallelere de şiddetli saldırılar düzenlendi, kadim nefret yeniden canlandı, Yahudiler bir kez daha çocukları öldürmekle itham edildiler. Sırf Siena'da meydana gelen saldırılarda on üç Yahudi öldü; öte yandan Toscana'nın Maremma bölgesinde, tuf kayalıkların tepesinde yer alan Pitigliano gibi bazı yerlerde yurttaşlar köylü çetelerine meydan okuyarak oraya uzun zaman önce yerleşmiş Yahudileri ve harika sinagoglarını yok olmaktan kurtardılar.⁵⁶

Bu durumda Helek Tov Yahudilerin kurtarıcısı mıydı, yoksa sadece herkesi kandıran ve Yahudilerin yoldan çıkıp kendilerine zulmedenlerin kucağına düşmesine neden olan bir fırsatçı mıydı? On yıl boyunca Almanya'nın ve özellikle Doğu Avrupa'nın her yerinde hahamlar Napoléon Bonaparte'ın Yahudiler için ne anlama geldiğini tartışmıştır. Yahudiler hayal kırıklığına uğradığı anda Bonaparte onlara umutlanmaları için yeni bir sebep verdi. Bonaparte 1798'de, hayatının en müthiş kumarında, zihni Büyük İskender'in ve Caesar'ın hikâyeleriyle dolu, Mısır'a bir ordu ve Doğulu bilgeler, coğrafyacılar ve mühendislerle dolu bir gemi götürdü. Piramitlerin önünde Memluk ordusunu yok etti, imamları kazanmak için uğraştı, hatta Eylül ayında resmi raporlarda

⁵⁶ Pitigliano kentinin büyük kısmının yanı sıra sinagogu da XVIII. yüzyıla göre pek değişiklik göstermemiştir. Yahudi cemaati son savaş sırasında yok edildiyse de, Yahudi İtalyası'na ilgi duyanlar burayı kaçırmamalıdır.

“yüce rahip” olarak nitelenmiş iki Kahireli hahamla bir araya geldi. Bu olanlar, hayal güçleri zaten harekete geçmiş olan Yahudilerin aklına sırada Kudüs’ün olacağını, kutsal Tapınak’ın yeniden inşa edilmesinin plana dahil olabileceğini, Yüce Tanrı’nın Kurtarıcı olarak Korsikalı bir generali seçtiğini getirmiş olmalıdır. Kuşkucuların dikkat çektiği gibi, bu kurtarıcının domuz yağı ve sosis yiyor olmasının bir önemi yoktu; Tanrı’nın iradesi değilse, bu askeri mucizeler başka nasıl açıklanabilirdi ki?

Bonaparte’ın seferi Mısır’dan kuzeydoğuya, Filistin’e yönelince, söylentiler ve hikâyeler iyice çoğalmış. İstanbul’da yazılmış, *Moniteur Universel*’de yayımlanmış bir habere göre General Bonaparte “kadim Kudüs’ü yeniden kurmak için Asya ve Afrika’daki Yahudileri kendi bayrağı altında toplanmaya davet etti.”⁵⁷ Anlatılanlara göre Yahudi taburlarını silahlandırmıştı ve o taburlar o sıralarda Halep’i tehdit ediyordu. O sıralarda, Şubat 1799’da Fransız ordusunda görev alan İrlandalı subay Thomas Corbet’in de (Birleşik İrlandalılar isyanının bozgunundan ve Fransızların 1795’teki başarısız işgalinden kurtulmayı başaranlardan biri) aklına benzer bir şey geldi. Direktuvar’da Bonaparte’ın hamisi olan Paul Barras’a yazarak direktörlerin “en nüfuzlu Yahudiler”den birkaçını davet edip, atalarının topraklarını kurtarmak amacıyla asker ve para toplamak için kitlesel bir seferberlik önermelerini tavsiye etti; böylelikle özgürlüğün *Grande Nation*’unun davasına dünyanın dört bir tarafından bir milyondan fazla Yahudi destek verecekti. Batıda İrlandalılar, doğuda da Yahudiler olunca işler neden aksasın ki?

Ama bunlar hayalden başka bir şey değildi. Barras, Corbet’in coşku dolu planını okuduysa bile bu konuda bir şey yapmadı, generalin kendisinin bu plandan haberdar olması ise pek muhtemel değil. 1799 baharında Bonaparte’ın zihni,

⁵⁷ Simon Schwarzfuchs, *Napoleon, the Jews and the Sanhedrin*, Londra, 1979, s. 24.

başka şeylerle meşguldü. Ramallah'a kadar ulaşan askerlerinin çoğu (daha çok efsanevi bir hac gerçekleştirme hayaliyle) Kudüs'e doğru ilerlemeyi çok istiyordu, ama strateji başka şeyler gerektiriyordu. Horatio Nelson Ebubekir körfezinde Fransız filosunu havaya uçurmuş, Mısır'dan destek güçlerinin gitmesini imkânsız kılmıştı. İngilizlerin ablukasını yarmak için alternatif bir kapı olarak Gazze, Yafa ve Akka'yı ele geçirip muhafaza etmek daha önemliydi, ama Fransız ordusu sarıhumma ve vebadan dolayı eriyip gidiyordu. Ama General Bonaparte, kariyerinde çok ilerlemesini sağlayacak olan o acımasız kinizmiyle askerlerini ölüme veya kendi başlarına geri dönmeye terk ederek yeni siyasi fırsatların peşinde yola çıktı.

Ancak sınırları giderek genişlemekte olan Fransa'da yaşayan Yahudiler Bonaparte'a Mesih gözüyle bakarak onunla ilgili umut beslemeye devam ettiler. Lombardia'daki Revere'de yaşayan Issachar Carpi 1800 yılında hâlâ Mısır seferinin etkisi altındaydı. Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılarla Napoléon'u "dalgaları sakinleştirmek için ellerini denize doğru uzatan" ve firavunların diyarına "bir kartal gibi uçan" modern bir Musa olarak tasvir ediyordu.⁵⁸ Bonaparte başka Yahudi methiyelerinde de Musa'nın yanı sıra Davud'a dönüşmüş. Hatta bazı konuşmalar ve dualar son haddine varmış.⁵⁹ Napoléon'un düzenleyeceği Yahudi toplantılarının resmi tutanaklarını düzenleyen Diogène Tama, 1806'da İleri Gelenler Meclisi için yayımlanan emirname için, "Tanrı'nın yaşayan sureti, muhteşem imparatorumuzda gördüğümüz o şefkatli inancı bundan sonraki bütün kuşaklara aktaracaktır," der.

Bu durumda Tanrı ile yeni hizmetkârı Fransız İmparatorluğu'nun Yahudilerinden o kadar memnun değildi. Çünkü artık imparator olan Bonaparte, Austerlitz'ten sonra evine dönerken Strasbourg'a yaptığı bir ziyaret sonucunda

⁵⁸ Schechter, s. 227.

⁵⁹ A.g.e., s. 202 vd.

Yahudiler konusunda bir şeyler yapılması gerektiğine karar verdi. Çünkü oradayken Yahudilerin tefeciliği konusunda şikâyet yağmuruna tutulmuş ve anlatılanlara inanmıştı. Aslında Napoléon meselenin ayrıntılarını öğrendikçe, Aşkenazlarla ilgili devrim öncesi söz konusu olan ve Yahudilerin özgürlüklerini kazanmalarına karşı olanların her fırsatta yazılı ve sözlü olarak ifade ettiği geleneksel uydurmaların hemen hepsini ciddiye aldığı anlaşıldı. Yahudiler “ulus içerisinde ulus”tu ve hep öyle kalacaklardı; korkunç derecede insafsız tefecilik dışında herhangi bir şey yapmaktan âcizdiler; dürüst yurttaşların kanını emiyorlardı; sadece birbirleriyle evlenmek gibi tuhaf âdetleri de kendilerini hakiki Fransız olarak görmediklerinin göstergesiydi. Bonaparte, söylediklerini dinlemek isteyenlerin, hatta onun önyargılarının şiddeti ve acımasızlığı karşısında hayrete düşen Danışma Meclisi üyeleri önünde Yahudilerden “yeryüzündeki en aşağılık insanlar” gibi Voltaire’e özgü terimlerle söz ediyordu. Belli ki Fransa’nın doğusuna akın akın gelen Yahudilere özgürlüklerini vermenin ve onları yurttaş yapmanın hata olduğuna inanan yönetim çevresinin en gerici üyeleriyle hemfikirdi. Napoléon, şaşkın Meclis üyelerinin önünde “Yahudilerin neden olduğu kötülükler bireylerden değil, bu insanların mizacından kaynaklanıyor,” diye bağırdı.⁶⁰ Önerdiği şey, 1791 yılında tanınan özgürlüğü tamamıyla feshetmek değil, Yahudilere bir tür deneme süresi vermek, hayat tarzlarını değiştirmeleri için yoğun bir kampanya düzenlemektir. Ayrıca nüfus ve evlilik kontrolü yasalarına ve herhangi bir ticari meslek icra etme yasağına tabi olacaklardı; alacaklı oldukları borçlara moratoryum getirilecekti (Mayıs 1806’da yürürlüğe girdi); çocuklarına imparatorluğa sadakati aşıladıklarını temin etmek için hahamlar üzerinde devlet kontrolü uygulanacaktı. Başka bir deyişle, eski rejimin en kısıtlayıcı yönlerinden bazılarını geri dönelecekti.

⁶⁰ Schwarzfuchs, s. 50.

Bu amaçla 1806 sonbaharında Paris'te, ilçe idareleri tarafından hem din adamları hem de dindışı kesimden seçilmiş yüz kadar seçkin Yahudiden oluşan bir "İleri Gelenler Kurulu" toplandı. Çağrı biçimi ümitsizliğe kapılmalarını değil onları teşvik etmeyi amaçlıyordu. "Ulusların aşagılmasına ve bazen de prenslerin cimriliğine maruz kaldılar ve kendilerine hiçbir zaman adil davranılmadı, âdetleri ve alışkanlıkları onları toplumdan uzak tuttu ve toplum da onları dışladı," diye yazıyordu çağrıda. "Talimat"ta İleri Gelenlere toplantıda özgürce tartışma imkânı vaat edilmesine rağmen böyle bir şey söz konusu değildi. Kurul üyeleri imparatorun saplantılarını ve Yahudi dininin ve âdetlerinin kendi yasalarıyla çeliştiğine inandığı meseleleri yansıtan bir dizi soruya cevap verecekti. Danışma Meclisi üyeleri ve Din Bakanlığı'ndan görevliler de daima hazır bulunacak, kuruldaki ileri gelenlerin kendilerini büsbütün baskı altında hissetmesine neden olacaktı.

Peki, Yahudiler gerçekten Fransız mıydı? Fransızları kardeşleri olarak görüyor muydu? Pekiyi ya evlilikleri? Çokeşliliği onaylıyorlar mıydı? (Bu sorunun soruluyor bile olması, soruşturmanın ne kadar kaba bir şekilde yürütüldüğünün göstergesiydi.) Yahudilerde boşanma var mıydı? (Devrim boşanmayı yasal hale getirmiş, Napoléon ise yeniden yasaklamıştı.) Peki ya tefecilik? Birbirlerine gelince tefeciliği yasakladıkları, ama Yahudi olmayanlara gelince izin verdikleri, hatta teşvik ettikleri doğru muydu?

Bu, Napoléon'un devlet eliyle zorbalığının tipik bir örneğiydi. Bunlara ilaveten münasebetsizlikler de yaşandı. Kurulun açılış töreni Belediye Konağı'nın ardındaki, artık kullanılmayan bir şapelde, Şabat günü yer alacaktı. Kurulu düzenleyenler, durum kendilerine bildirildiğinde öyle bir bürokratik kayıtsızlık gösterdiler ki o günün mahsus seçildiği belli oldu. Aslında İleri Gelenler'in sabah ayininden sonra toplantıya gidip konuşmaları dinlemelerinin karşısında hiçbir engel yoktu, ama tabii oraya yürümeleri gerekirdi.

Bazıları arabayla gitmişler; aralarında muhtemelen Abraham Furtado da vardı, artık yaşı ilerlemişti ve zaten bildiği tek Kitab-ı Mukaddes'i Voltaire sayesinde öğrendiğine dair eleştirilerin hedefiydi. İlk tumturaklı sözler söylenmeden önce bile, Fransa'nın Yahudileri bölünmüştü; topluma ayak uydurmalarının bedeli buydu sanki. Ama Napoléon'un dilini Furtado kadar iyi konuşan yoktu ve kısmen Büyük Hayırsever'e yönelik övgülerde hiçbir abartının yeterli olmayacağını bildiği için Kurul başkanı seçilmişti ve Tanrı bilir, bu konuda elinden geleni yapacaktı. "Onun yüce zihninin durumumuzu göz önüne aldığı anda onu maddi anlamda düzeltmek için bir anlığına bile uğraşmaması imkânsızdır... imparatorluğu hizipçi anlayıştan, kanlı anarşinin dehşetinden kurtaran bu dâhiyane koruyucu... Majestelerinin üstlendiği bu girişim, eylemlerinin benzeri bugüne kadar tarihte kaydedilmemiş, olağanüstü birinden beklenen türden bir girişimdir." Vesaire vesaire.

Çeşitli gerginlikler Yahudilerin ortodokslar ile pek ortodoks olmayanlar şeklinde bölünmesine neden oldu; ortodoksların arasında özgürlüklerini kazanmak için devrim mücadelesine katılanlar vardı: Hevesli, hatta dalkavuk bir Bonaparte taraftarı haline gelen Furtado; Berr Isaac Berr ve cevapları hazırlamakla sorumlu Haham David Sintzheim. Haham ile meslektaşları, sorulara cevap verirken bir yandan Rabbinik Yahudiliğin ve Talmud'un bütünlüğünü savunmak, bir yandan da yeni Musa/Davud/Süleyman'ın cömertliğine, asil ruhuna ve bilgeliğine abartılı övgüler yağdırmak için ellerinden geleni yapmışlar.

Sorular, devrimin başında özgürlük konusunda yürütülen ilk tartışmalarda zaten uzun uzun görüşülen konulardaydı, hatta o tartışmalara da bu seferki Yahudilerin çoğu zaten katıldığından bu cevapları tekrarlamaktan biraz sıkılmış olmaları anlaşılır bir şeydi. Ama Austerlitz sonrasında (Fransızlar Prusyalılara Jena'da bir ezici yenilgi daha yaşatmak üzereyken) Napoléon'u veya zirve döneminde Hamburg'dan

Pirene dağlarına kadar, uydu krallıklar eklenince Polonya'dan Napoli'ye kadar uzanan imparatorluğunu hiçbir şey durduramayacak gibi görünüyordu. Bu imparatorluk neden modern karşılığı olduğunu iddia ettiği Roma İmparatorluğu kadar uzun şürmesin? Dolayısıyla İleri Gelenler, "Musa'nın dinine bağlı Fransızlar" olarak yasal temellerini tesis ettikleri inancıyla, meseleleri tartışırken kendilerini gözlem altında tutan sayısız devlet görevlisine rağmen, işlerini ciddiye aldılar. Yahudiliğin temellerini ellerinden geldiği kadar savunduklarını ve iktidardakileri tatmin edeceğine ve yatıştıracağına inandıkları bir sadakat türü olarak yorumlamayı başardıklarını teslim etmek gerekir. Çokeşlilik geçmişte kalmıştı; boşanmak mümkündü, ama ancak hukuki hüküm verildikten sonra. Napoléon'un başlıca saplantılarından biri olan Yahudiler-Hristiyanlar arası evliliklere gelince, İleri Gelenler bunun sadece "yedi Kenan ulusu, Amnonlar, Moablar ve Mısırlılar" ile evlenmenin yasak olduğunu söyleyerek gerçeği biraz esnettiler, sonra da "hahamların bu [karışık] evliliklere karşı olduklarını inkâr edemeyiz," diye eklediler. Bunun nedeni, evliliklerin geçerli sayılması için *kidduşin* nikâh ritüelinin gerekli olmasıydı, o ritüel de "her iki taraf da onu kutsal saymazsa geçerliliği yoktur." Başka bir deyişle Yahudi olmayan tarafın Yahudiliğe geçmesi gerekliydi, ama İleri Gelenler bunu açıkça söylemeye çekiniyorlardı.

Tefeciliğe gelince, İsrail yasalarında yardımseverlik bağlamındaki borçlar (faiz olmaması gerekliydi) ile daha serbest olan ticaret faaliyetleri arasında bir ayırım yapılıyordu, ama Yahudilere verilen borçlarla Yahudi olmayanlara verilen borçlar arasında ayırım yapılmıyordu. Dolayısıyla Yahudilerin sadece Yahudi olmayanlara faiz uyguladıklarına dair o eski söylenti tamamıyla temelsizdi. Ve en önemlisi, "Yahudilerin gözünde Fransızlar yabancı değil, kardeştir. İsrailliler yerleşik ve bağımsız bir ulus oluşturduklarında yasalar yabancıları kardeş olarak görmelerini öngördü... 'Siz de yabancıları seveceksiniz. Çünkü Mısır'da siz de yabancıydınız...'

aynı topraklarda yaşayınca, aynı hükümet ve aynı yasalar tarafından yönetilince ve korununca başka türlü nasıl olabilir ki? Aynı haklardan yararlanınca ve aynı yükümlülükleri yerine getirince?"⁶¹

Ancak İleri Gelenler daha çalışmalarını tamamlayamadan Napoléon, Yahudileri devletle olan sözleşmelerine bağlı kılmak için herhangi bir siyasi beyanat yerine dinsel bir yemin istediğine karar verdi. Dönem dönem tutsağı haline getirdiği Papa VI. Pius'un huzurunda Notre-Dame'da taç giydiğinden beri Napoléon kutsallıkla bağdaştırılmaya doymıyordu. Dolayısıyla kararını şu sözlerle ifade etti: "Majestelerinin niyeti, yurttaş olmayı reddedenlere hiçbir mazeret tanımamaktır; dinsel ibadetinizi sonuna kadar yerine getirmeniz ve siyasi haklarınızdan sonuna kadar faydalanmanız size bahşedilecektir. Ama Majesteleri karşılığında, cevaplarınızda ileri sürdüğünüz ilkelere tamamıyla bağlı olacağınızıza dair dinsel bir yemine gerek duymaktadır."⁶² Felsefeymiş, biraz olsun kafasını çalıştırmayı bilenlerin âlemiymiş, hepsi hikâyeydi. Halbuki dinin huşu uyandıran tezahürleri sıradan insanların da, olağanüstü olanların da otoritesini kabul etmesini sağlıyordu veya en azından Napoléon böyle olduğuna inanıyordu (Robespierre da hayatının sonuna kadar aynı şeye inanmıştı). Ama Napoléon dindar Aşkenazların üzerinde etkili olması için bağlılık yemininin üzerinde hahamların onayının olması gerektiğini düşünmekte haklıydı. Dolayısıyla bağlayıcı kararları Musa'nın yasasıyla aynı otoriteye sahip, hatta onu tamamlayacak yeni, saygın bir kurum oluşturmak gerekliydi.

Niemen'de Çar Alexander ile Napoléon'un dünyanın en azından yarısının efendisi olduğunu teyit edecek bir antlaşma imzalanacak olan 1807 yılının Şubat ayında Belediye Konağı'nda bir araya gelen "Grand Sanhedrin" böyle ortaya çıktı.

⁶¹ Mendes-Flohr ve Reinharz, s. 153.

⁶² A.g.e., s. 156.

Napoléon'un taç giyme töreni karmaşık göndermeler yoluyla nasıl Charlemagne'in çığır açan taç törenini ve tarihi baştan yaratan *Oriens Augustus* [Doğu'nun Kutsal Efendisi] statüsünü andıracak şekilde sunulduysa, yeni Sanhedrin de Tapınak'ın yok edilmesinden bir yüzyıl sonra Yahudiliği yeniden düzenlemek için toplanan orijinalinin hayata döndürülmüş hali olarak görünmeliydi. Napoléon kılı kırk yaran bir antik-çağ tutkunu olarak bu sürecin ayrıntılarıyla ilgilenmekten büyük zevk alıyordu. Sanhedrin daha önce olduğu gibi yine yetmiş bir kişiden oluşacaktı. Yaş sıralamasına göre yarım daire şeklinde oturacaklar, böylelikle orijinal format olduğu gibi tekrarlanmış olacaktı. Ve en önemlisi, modern Yahudi hayatına yön veren mukabele kuralı belirlenecekti: Dinlerini yaşama özgürlüğü ve haklardan ve yasalardan eşit şekilde yararlanma karşılığında hahamlarının tam işlevli birer bakan görevi gördüğünü ve cemaatlerinin koşulsuz şartsız sadık Fransızlardan ibaret olduğunu kabul edeceklerdi. Üç boynuzlu şapkaları ve özel olarak tasarlanmış siyah ipekli cüppeleri içindeki yetmiş bir Sanhedrin üyesi (özenle hazırlanan kostümler, Napoléon rejiminin özelliklerinden biriydi) bu şartları seve seve kabul etti. "Kadim geleneklerimiz ve kutsal yasalarımız doğrultusunda bize bahşedilen haklar gereğince... bütün mülki ve siyasi meselelerde Devlet'e itaat edilmesini dinsel kurallarımız temelinde emrediyoruz."⁶³

Sonrasında yaşanan da imparatorluğun bir başka kendine özgü yönüydü: Taraf olduğu antlaşmaların, pazarlıkların ve sözleşmelerin yırtıp atılması. 1808'de yeni bir dizi karar yürürlüğe girdi; sonuncusu Yahudi cemaatleri arasında kötü ün saldı, çünkü Yahudilere diğer Fransızlarla eşit muamele etme iddialarını tamamıyla boşa çıkardı. Bütün o İleri Gelenler ve Sanhedrin saçmalıklarına rağmen Yahudiler –daha doğrusu Aşkenazlar, çünkü Sefaradlar Fransızlığı benimsemede kabul edilebilir bir başarı gösterdiklerinden büyük

⁶³ A.g.e., s. 159.

övgü almışlardı- ansızın Avrupa'nın eski rejimlerinin en menfur ayrımcılıklarını hatırlatan toplumsal ve ekonomik bir şartlı tahliye tabi tutulacaktı, üstüne üstlük buna bir modern toplum mühendisliği unsuru da katılmıştı. Yahudilerin kentlerde çok fazla yoğunlaşmasını engellemek amacıyla, Strasbourg ve Metz gibi büyük şehirler başta olmak üzere, Alsace ve Lorraine'de başka Yahudilerin yerleşmesine izin verilmeyecekti. Ekonomik farklılaşmayı ve çiftçilik ile zanaat dallarında çalışmalarını "teşvik etmek" amacıyla Yahudilerin herhangi bir ticaret veya iş alanına girmeden önce ilçe idaresinden yazılı izin alması gerekiyordu. "Tefecilik" yaptıklarına dair en ufak bir kuşku duyulduğu takdirde izinleri hemen iptal edilecekti. Bütün krediler noterler tarafından denetlenip onaylanacaktı. Ayrıca Paris'teki etkinliğe imza atanların derhal fark ettiği bir ayrım daha söz konusuydu ve Fransa'nın enerjisinin büyük ölçüde savaşın devamına bağlı olduğu göz önüne alınınca büsbütün acımasızdı: İmparatorluktaki herkesin tersine, Yahudi askerlerin bedelli askerlik yapması yasaklanmıştı. Bu, Fransa imparatoru ile Rusya çarı arasında ortak olan bir önyargıydı: En nihayetinde ordu, hahamların meclislerinde toplandıklarında düşünemeyeceği derecede ulusal bir okuldu.

V. Cholent

Ama tarih böyle iddialı planlara güler geçer.

1813 yılının baharında, Beresina nehrindeki buzlar erirken ve *Grande Armée*'nin* insan kalıntıları parça parça su yüzeyine çıkarken Gabriel Schrameck Kazaklar tarafından esir alınmış. Schrameck askere alınmış ve en iyi bildiği işi yapmasına izin veren bölüme, yani ordu terzilerinin arasına katılmıştı. Ne de olsa dikilecek, tamir edilecek ve yenilenecek çok miktarda sırma ile güzel ceket ve pantolonlar vardı.

* (Fr.) Büyük Ordu, Napoléon'un ordusu -çn.

Gösterişli geçit törenlerine gelince *Grande Armée*'nin eşi benzeri yoktu. Askerler düşmanı öldürürken bile cazibeliydiler. Ama savaşın gidişatı dönmeye başlayınca, onarım işleri bütün günü almaya başladı. Yeniden kullanılabilecek her şey kullanılıyordu: Ölenlerin şapkalarının şarapnelle açılan delikleri dikiliyordu; sağlam çizmeler ölenlerin ayaklarından çekilip alınıyordu. Yapacak çok iş vardı, ama Gabriel Schrameck, ordudaki başka birçok Yahudi gibi, bir yandan askeri sorumluluklarını yerine getirirken diğer yandan Şabat günü kurallarını ihlal etmemenin yollarını arıyordu (ve imparatorun şüphelerini haklı çıkarıyordu).

Ancak 1813 yılının sonbahar başlarına gelindiğinde hem iyi bir Yahudi hem de imparatorun iyi askeri olma kaygısı uzak bir geçmişe, hatta bir rüya âlemine ait gibiydi. Ordu terzisi Gabriel Schrameck'in kendi artık onarılamayacak bir haldeydi, zira onu esir alan Slavlar dünyanın Yahudi nefretleriyle ün salmış bir ulustu. Kıyafeti lime limeydi, vücudu çektiği acılardan ve ordu geri çekilirken Rusya'nın dondurucu soğuşundan dolayı mahvolmuştu. Şimdi, bir zamanlar Napoléon'un eski müttefiki, "Varşova Grandükalığı" Polonya'daydılar. Ordusunda çok Yahudi hizmet vermişti. Ama şimdi ordu da, Yahudiler de ortadan kalkmıştı.

Gabriel Schrameck'in aklı fikri guruldayan, uluyan midesindeydi. Kazaklar ona domuz yağı sürülmüş küflü ekmek veriyorlardı ama o, içinde bulunduğu o korkunç şartlarda bile *traif* yiyemezdi ve yemeyecekti. Kazlarla çavdar tarlalarının arasında ölmeyi tercih ederdi. Günlüğüne, Tevrat'a bağlı kaldığı takdirde "Tanrı insafılı davranıp seni kurtaracaktır," diye yazmış. Hasat zamanının Elul ayında* oldukları anlamına geldiğini biliyordu. *Yomim Naroim*, yani *Roş Ašana* ile *Yom Kippur* bayramları yaklaşıyordu. *Schrameck* ibadetini nasıl yerine getirecekti?⁶⁶

* Yahudi resmi takvimine göre, yılın on ikinci ayıdır, İbrani dini takvimine göre yılın altıncı ayıdır —ed.n.

⁶⁶ "Erlebenisse von Gabriel Schrameck," Max Grunwald, *Die Feldzuge Napoleons* (Viyana, 1931) içinde, s. 238-42; ayrıca F. Raphael, "Les

Derken bir sabah bir köyde, Alsace'daki kendi köyünden pek de farklı olmayan bir *ştetl*'de Gabriel Schrameck ısırap dolu dualarına ve mırıldanmalarına bir cevap olmasa da, çalılıklara takılmış bir koç da olmasa, en azından bir şeyler bulmuş.

Aralarında bir sürü genç kız ve oğlan olan köy halkı etrafımızda toplandı. Fransız esirler olduğumuzu duymuşlar, bizi merak etmişlerdi. Aralarında Yahudiler de vardı. Üzerlerinde en güzel Şabat kıyafetleriyle bizi izliyorlardı. Ayak-kabım olmadığı için ayaklarım şişmiş ve soğuktan yanmıştı, sefil haldeydim ve üzerim bittten geçilmiyordu. Ama genç bir kadının bize *rachmones*, yani merhamet duyduğunu görünce onunla konuştum. Ona bizim de Yahudi olduğumuzu söyledim, bize biraz yemek verip veremeyeceğini sordum, ona karşılığında azıcık para da verebileceğimi söyledim. Kadın peki dedi, evine gitti ve elinde bir tencere dolusu yeni pişmiş irmik ve et yahnisiyle döndü. Beni iki kaşıkla besledi. Ama doğrusunu söylemem gerekirse çok yiyemedim, çünkü midem açlıktan çok küçülmüştü. Yemeğin geri kalan kısmını diğer esirler için bıraktım ve gidip kustum. Sonra da kadına borcum nedir diye sordum, ama kadın para almayı reddetti ve "Bana bir maliyeti yok, hem bugün Şabat, ne için olursa olsun, para kabul etmek yasak," dedi.

Dönüp dolaşıp buna gelmişti: Özgürlüğü kazanma destanından geriye açlıktan ölen, üstü başı yırtık pırtık birinden başka bir şey kalmamıştı; Schrameck gündelik hayatları filozofların yüce retoriğinin etkisinde kalmamış Yahudilerden biraz olsun *rachmones* dileyecek kadar çaresizdi. Eski terzi, imparatorluk askeri, her türlü hakka sahip Yahudi yurttaş Gabriel Schrameck, kendisinin de tam olarak anlayamadığı bir şekilde, küçükken midesine indirdiği, henüz dumanı tüten bir tencere dolusu Şabat yahnisi *cholent*'le

yuvasına dönmüş gibiydi, ama bedeninin ve ruhunun çektiği eziyetten dolayı o merhamet dolu lokmayı kusmaktan kendini alamamıştı.

I. Podolya'nın Taşları

Asıl şaşırtıcı olan, Doğu Avrupa Yahudilerinin sayısız kuşağının şimdi bile bu kadar görünür olmasıdır. Naziler bile ölüleri öldüremediğinden, çoğu kuş veya başka hayvan, el ve taç oymalarıyla süslenmiş yüz binlerce Yahudi mezar taşı yok oluşa meydan okumuş. Sayısız kitap ştetl'ların sona ermesinden yakını, kül olup gidenlerin milyonların matemini tutar. Nasıl tutmasınlar ki? Ancak taşların arasından yeni bir hayat doğuyor, mütevazı, kıymetli dirilişler yaşanıyor. *Pogrom* ve *aktion* gecelerinde haykırışların yükseldiği Berdiçev, Zhitomir, Tarnopol ve Kişinev gibi Ukrayna şehirlerinde yeniden Yahudiler var, dua ediyorlar, şarkı söylüyorlar, yemek yiyorlar, dedikodu yapıyorlar. Ağdalı Yidiş yazarların ve ilk Siyonistlerin zamanında olduğu gibi dövme demir balkonların sokağa doğru uzandığı Odessa'da 30.000 Yahudi yaşıyor. Cuma akşamları humus ve doğranmış ciğer kâselerinin yanında, üzerlerine fırçayla sürülen yumurtadan dolayı ıslıl ıslıl, örgülü *hallah* somunları duruyor. Bir akordiyonun sesi belli belirsiz duyulmaya başlanıyor; yaşlılardan oluşan

bir grup masaya mutlulukla vuruyor, *Gulag* soykırımından ve Kızıl Ordu'nun muharebelerinden sağ kurtulanlar *Damdaki Kemancı*'dan melodiler söylerken iri yapılı gençler de çember oluşturup ayaklarını yere vura vura İsrail *hora*'sını dans ediyorlar. Berdiçev'de Sovyet asimilasyonuna ve ailesinin ilgisizliğine rağmen Yahudiliğini geri kazanmış genç bir Hasidi haham sakalının lüleleriyle oynarken, 250 yıl önce Hasidizmi yaratanların iyi bildiği bir gülümsemeyle, "her şey kutsaldır, her şey," diyor, ısrarla.

Aşkenazların hafızasında en azından müzeler, anma törenleri, Holokost Günleri, belgeseller ve müzikli ağıtlar dışında başka şeyler de var. Ama onları abartmamak gerekir. Yahudi geleneğine göre *neşama* ve *nefeş* ile birlikte ruhu oluşturan *ruah*, yani hayat nefesi, kan içinde kalmıştı. Odesa'daki ıslıl ıslıl aydınlanmış bütün sinagoglarda Alman askerlerinin Ukraynalı faşist milislerin yardımıyla Nemyrov'da 1.500 Yahudiyi Büyük Sinagog'a toplayıp kurşuna dizdiği 26 ve 27 Haziran 1941'in anısı canlıdır. İki yıl öncesinde, Alman birlikleri Eylül 1939'da Polonya'yı işgal ederken ilk eylemlerinden biri ahşap sinagogları yakmak ve zaten sakallarının tıraş edilmesi ve öldüresiye dayak yemek gibi eziyetler çekmiş olan Yahudileri, şanlı yapıları alevlerin arasında yok oluşunu seyrederken şarkı söyleyip *-HOP-HOP SCHNELL-* dans etmeye zorlamak olmuştu. Hele Yahudiler ateşi kendileri yakmaya mecbur edildiğinde ellerinde silahlarla onları seyredenler bundan büsbütün zevk alırdı. Hatta Białystok'ta kendileri de o alevlerin arasında can verdi. XVIII. yüzyıl Avrupası'nın en güzel yapılarından bazıları bu şekilde, içlerinde şarkı söyleyenlerle birlikte yok olup gitti: Üst üste dört çatılı Naroulia; Yehuda Leib imzalı, rengârenk duvar resimleriyle, yanıp kül olan lir oymalı tavanıyla ve vitraylarıyla Przedbórz; Pohrebyszczeni Baruch'un topladığı atık bakırdan altı yılda yaptığı karmaşık şamdanıyla Pohrebyszc-

* (Alm.) Çabuk –çn.

ze; Laskolu Hillel Benjamin tarafından yapılan, Rutenya'ya özgü soğan kubbeleriyle Kórnik.² Ayakta kalanlar, Almanlar onları umumi tuvalete, ahıra veya geneleve çevirmekten zevk aldığı için kurtuldu. Częstochowa sinagogunda genç Yahudi kızları günlerce tecavüze ve işkenceye uğradı.

Ama ayakta kalanların sayısı da şaşırtıcıdır. Ukrayna'nın güneybatısına özgü, tuğla ve taştan yapılmış sinagoglar (Yahudilerin Tapınak'ın yıkılmasından beri sağlam malzemelerle inşa ettiği ilk savunma amaçlı yapılar) "kale-sinagoglar" nitelemesini haklı çıkardılar. Almanların Przemyśl'deki muhteşem sinagogun içini yıkmaları ancak iki saldırı sonucunda gerçekleşti ve Komünist rejimi 1956'da tamamıyla yıkılması için emir verene kadar dış duvarları ayaktaydı, saldırılara meydan okumaya devam ediyordu. XVI. ila XVIII. yüzyıl sonları arasında inşa edilmiş ve günümüzde farklı metrukluk derecelerinde veya restorasyon halinde olan bu kale-sinagoglar arasında Sokal, Dubno ve Bolekhiv'dekiler, Jovkva'daki pembe kalkan duvarlı sinagog, Uhniv'deki kırmızı tuğladan sinagog, Sathora'daki kulecikli sinagog ve en gösterişlisi olan, Podolya'nın kadim sınır şehri Satanow'da (Ukraynacada Sataniv olarak bilinir), bir yamaca kurulu, küp şeklinde, görkemli bir kale içerisinde yer alan sinagog vardır.

Sataniv'deki ilk taş sinagog 1565'te, Tatarların ve Moskovalıların saldırılarına karşı bir savunma olarak inşa edildi. Bir yüzyıl sonra Kazak isyancı Danko Neçay Yahudileri ve

² Polonya'daki ahşap sinagogların arşivcisi, kendini artık var olmayan o yapıların harikulade ahşap modellerine adanmış olan Moshe Verbin'dir: *Wooden Synagogues of Poland from the 17th and 18th Centuries*, Herzliya, 1990; ayrıca bkz. mimarlık tarihçisi Thomas Hubka, *Resplendent Synagogue: Architecture and Worship in an Eighteenth Century Polish Community*, Waltham, MA, 2003; Hubka, Verbin'in inşa ettiği, Gwoździec'teki 1731 tarihli muhteşem boyalı sinagogun modelinin tarihini ve projesini anlatır. Bu sinagogların Nazilerin ve yerel taraftarlarının eline geçtikten sonraki kaderi konusunda bkz. Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Londra, 2006.

Katolikleri katlederken sinagogun içi dahil, şehri de ateşe verdi. Polonya kralına karşı isyanlar yatıştığında şehrin kuzey ucuna bir kale inşa edildi. O sıralarda taştan yapılmış eski dua evi de büyük ölçüde büyütülerek tahkim edildi, ondan sonra da haklı olarak Büyük Sinagog olarak anılır oldu. Podolya'daki kardeş sinagoglar gibi Sataniv'in sinagogu da yarım pencereci zemin katının üzerinde iki kattan ibarettir. Ancak özellikle *haydamak* olarak bilinen ve eşkıyalık yapan atlı başıbozuk askerlerin dönem dönem yürüttüğü saldırılar sonucunda Yahudiler dualarını korumak için azami düzeyde inançtan fazlasına ihtiyacı olduklarına karar vermişler. *Haydamak* saldırıları çok acımasızdı, dehşet vericiydi. Başka yerlerde olduğu üzere Sataniv'de de çatı terası, misket tüfekleriyle, hatta hafif toplarla saldırganlara ateş edilebilmesi için mazgal delikleriyle doludur. Sinagogun restorasyonunu yürütenlerin çatıda bulduğu mermi kovani ve kartuş kalıntılarına bakılırsa I. Dünya Savaşı'nın tamamı boyunca Sataniv sinagogunda dua seslerinin yanı sıra silah sesleri de duyulmuş olmalı.

Kale-sinagogun içi, ştetl *şul*'larına özgü olduğu düşünülen kulübe benzeri, iptidai mekânlardan çok farklıdır. Sataniv'in iç mekânı çok büyüktür. Podolya ve Volhinya sinagoglarına özgü dört büyük sütun tonozlu yüksek tavana kadar uzanır. XVIII. yüzyıl ortalarındaki nihai genişleme döneminde kadınlar yapıdan ayrı dua odalarından ayrılarak sinagoga yeniden girdiler, genelde paravanlarla kısmen kapanmış balkonlarda dua eder oldular. Onlar için tavan yükseltilerek genelde iç boyalı ya bir iç kubbe ya da kademeli çatı feneri yapıldı. Yivli, kemerli, bakır kaplı dallardan oluşturulmuş, çadır, çardak veya taç şeklinde üstü örtülü, şamdanlar içeren karmaşık süslemeli merkezi *bima*'lar bu şekilde aydınlatılırdı. Litvanya'dan Galiçya'ya Yahudi Doğu Avrupası'nın başka yerlerinde olduğu gibi, kentlerin çeşitli yerlerinde sinagog işlevi gören daha küçük, özel konutlar da olurdu. Hasidizmin ilk zamanlarında bağırış çağırışları ve vecit halinde

takla attıkları için sinagog ileri gelenlerinin tasvip etmediği müritler böyle odalarda toplanıyor olmalıydı. Ancak *Pesah*, *Sukot*, *Roş Ašana* ve *Yom Kippur* gibi Yahudi takviminin en önemli vesilelerinde Sataniv Yahudileri Tevrat Sandığı'nın Yahudi rokoko stiline en uygun, son derece karmaşık süslemelerle bezendiği tepedeki Büyük Sinagog'a giderlerdi. Mavi arka fon üzerine resmedilmiş grifonların deri benzeri kanatlarını açtığı süslemelerin koyu mavisi sinagogun en metruk halinde bile hâlâ seçilebiliyordu. Grifonların ve On Emir tabletinin üzerinde, kıvrımlardan ve sarmallardan oluşan karmaşık ve zarif bir süsleme aralarında bu Yahudilerin önem verdiği tek taç olan *Keter Tora*'nın olduğu iki aslana kadar ulaşır.

Sinagogun Hristiyan bir komşusu olan Boris Slobodnyuk tek başına uğraşıp didinmeseydi, bütün bu ihtişam 1970'lerde Halkın Buldozerleri tarafından yıkılacaktı. Savaş bitince Boris, Sovyet ordusundaki görevini tamamlayıp Sataniv tepesine, sinagogun karşısındaki evine dönmüş. "Oranın Yahudilerin yanı sıra bana da ait olduğunu düşünmüşümdür hep," diyor. Sinagogun cemaati Belzec ölüm kampının bocalarından yükselen dumana dönüştükten sonra Boris kendini zorunlu olarak *şul*'un bekçisi olarak hissetmiş. Hasidilerin bir geleneğine göre bir mürit çok büyük ihtiyaç duyduğu takdirde sinagogun içindeki belirli bir taşın üzerinde durmalı ve *devekut*, yani Yüce Tanrı'yla iletişim halinde olmaya çalışmalıdır. Karısı kanserden ölürken Boris harabeye girmiş, çalılıkların ve dikenlerin arasından ilerleyerek o taşla ulaşmış, üstüne çıkarak karısına şifa getirecek büyüü çağırmak için elinden geleni yapmış. Karısının kanseri yine de acımasızca ilerlemiş, ama Boris, büyüünün karısının hayatını kurtaramamasına rağmen, Sataniv Sinagogunu kurtarması gerektiğini hissetmiş. Orası ona onca çaresizliği arasında önce umut, sonrasında da huzur vermişti. O yapı, sırf dış duvarlarının ayakta kalmış olmasına rağmen, hâlâ "komşu"suymuş sanki. Dolayısıyla Boris Slobodnyuk buldo-

zerlerin karşısına dikilmiş, bürokratları rahat bırakmamış, onları belge bombardımanına tutmuş ve sonuçta önce tarihsel eserleri koruma uzmanları ve tarihçiler, en nihayetinde de hahamlar Sataniv'e gelmiş. Boris öğrencilerin dikenli çalılıkları sökmesini, çatılardaki ve duvarlardaki delikleri kapamalarını, tuğlaları ve aradaki harcı tamir etmelerini, sıvayı yapmalarını ve zarar görmüş alçıları titizlikle onarmalarını seyretmiş. Grifonlar, aslanlar ve tek boynuzlu atlar yeniden ortaya çıkmış. Sataniv kamuoyunda görünürlük kazanınca ve Ukrayna'da Yahudi hafızası konusunda duyarlılık politikası yürürlüğe girince Boris yerel bir kahraman haline gelmiş. Bölgesel yöneticiler sinirlerini bastırıp onu göklere çıkarmışlar, kendi kendilerini yücelttikleri törenlerde ona kültür alanındaki katkılarından dolayı resmi sertifikalar sunmuşlar. Boris, güneş batarken ışıldayan altın dişleriyle bütün o harika anları hatırlamaktan büyük zevk alıyor.

Zbruch nehrinin karşı kıyısında, bir tepenin yamacında Sataniv'in binlerce Yahudisinin defnedildiği bir mezarlık var.³ Yoldan başlayan yamaca tırmanırsanız dalgalar halinde sayısız mezar taşı sizi ayakta, daha doğrusu bir yana eğik olarak selamlar. Otlarla kaplı yamaçta soluk sislerin arasında bir taş karmaşası belirir. Bunun gibi yerlere gelenler Hasidizmin kültürel fethinden sonra Podolya'daki mezar taşlarının rengârenk boyandığını anlatır; ama Sataniv'de de böyle idiyse bile, Ukrayna'nın hava şartları o renkleri çoktan aşındırdı. Ancak geriye neşeli bir coşku kaldı. Ayılar üzüme ulaşmaya çalışır; üç çatalı geyikler yabancılara dik dik bakarak yerleri eşeler; bir canavar kendi kuyruğunu yer; tek boynuzlu bir at boynuzunu şaşkın bir aslanın gırtlığı-

³ Bu mezarlıklar konusunda David Goberman'ın müthiş fotoğraf arşivi için bkz. Gershon Hundert ve Robert Pinsky, *Carved Memories: Heritage in Stone from the Russian Pale*, New York, 2000. Sataniv (Satanow) tavşanları ile başka birçok mezar taşı ve o dönemde ancak kısmen restore edilmiş olan Büyük Sinagog, BBC'nin *The Story of the Jews* dizisi için Kasım 2012'de Jeremy Pollard ve Hugo McGregor tarafından filme çekilmiştir.

na saplar. Zaman çarkına bağlanmış üç tavşan birbirlerinin kuyruğunu kovalarlar. Mezarlıktaki bu curcuna sürer gider; bütün Yahudiler bir arada: *Groyse maher*'ler, kodamanlar en önemli konumda, *pisher*'ler arka sıralara tıklılmış. Yamacın üst kısmında Levililer var, su testilerden kendi kendine akıyor. Sıradan İsrailîlerin arasında dağılmış *kohanim*, yani rahipler avuçları açık, başparmakları birbirine değerek onlara kelebek kutsaması bahşediyor. İbranicede böyle yerler Beit Hayim, yani Hayat Evi olarak bilinir, Yahudi Sataniv de çepeçevre aynen öyle. Hardal renkli yosunlarla kaplı kireçtaşı yataklarının altından mırıldanan, kıkırdayan sesler geliyor. Meteorolojik, jeolojik ve siyasi çalkantılar, tartışırken birbirlerinin üstüne yürüyen Yahudiler gibi taşların sağa sola yatmasına neden olmuş. Aralarından büyük bir dikkatle geçip kulak kabartmaya çalışıyorsunuz. Demek *rebbe* mezarının üzerine bir *ohel*, yani bir sayvan yapılacağını sanıyor? Pardon ama ne sanıyor kendini, *zaddik* mi? Peki bunu kim söyledi? Farbish mi? Beyefendi kaçıp Varşova'ya sığınmıştı. Birileri onu kafelere takılırken görmüş; o müthiş fikirleri çok işine yaradı sanki, kuyruğunu kısırtıp geri gelmişti. Plotnik mi? Bilin bakalım ne oldu, içkiden öldü; nasıl bir hancıysa, kendi zehrinden öldü, huzur içinde yatsın; karısı Gittele'ye gelince, hançer gibi bakışlarıyla size baktığı anda derinizi yüzerdi, saygısızlığımızı maruz göreceksiniz artık.

Sonra yine birbirini kovalayan tavşanlara dönersiniz. Tavşanlarda bir tuhafılık var, ama ne olduğunu ilk anda anlamazsınız. Derken ne olduğunu aniden görüverirsiniz. Üç tavşanın toplam üç kulağı var. Mezarın yontucusu onları o kadar ustalıkla profilden yerleştirmiş ki hepsi eksiksiz duruyor.

Sataniv mezarlığında tavşanlardan birkaç tane var, ama aslanlar, ayılar ve geyiklerin tersine aslında Yahudi mezar taşı ikonografisinin standart bir unsuru değiller. Hayvanların çoğu birer ismi temsil eder. Merhumun adı Hirsch'se ona dişi geyik yontun; Arye veya Yehuda'ysa ona aslan verin. Bazıları-

nın mezar taşları da Kitab-ı Mukaddes'e veya *Midraş*'a atıflar içerir. Bazı hayvanlar, hemen her şeye izin varken yasak olan insan suretlerini temsil eder.⁴ Yeşu'nun Vaat Edilen Topraklar'ı kontrol ettirmek için gönderdiği ve oraların meyveleriyle geri gelen muhbirlerin yerine iki ayı, üzüm salkımlarının asılı olduğu yatay bir direk taşırlar. Nuh'un Tufanı'nın suları çekilirken güvercinler, gagalarının arasında mersin ağacının dallarıyla kefarete atıfta bulunurlar. Birbirlerini kovalayan tavşanlara ise genelde Ortaçağ Fransası'nda veya Cornwall madencileri arasında "tenekeci tavşanları" olarak bilindikleri İngiltere'nin batısında rastlanır. İpek Yolu üzerindeki Budist tapınaklarında bile görülen bu tavşanların hareketi Şiva'nın ateş çarkını saran kollarına epey benziyor zaten.

Dolayısıyla Sataniv'deki tavşanlar buraya başka bir yerden, belki de çok uzaklardan gelmiştir. Kent ne de olsa Dinyester nehrinin ormanlık alanı, Karpat dağlarının yamaçları, Kırmızı Rutenya'nın bereketli ovası ve doğuda Dinyeper nehrinin havzası arasında bulunduğu ticari yolların ve fikirlerin kavşağında yer alıyordu. XVIII. yüzyıl sonunda Polonya paylaşıldığında batısındaki Galiçya Habsburg Avusturyası'nın eline geçtiğinde Sataniv Çar Rusyası'nın en batıdaki sınır kentlerinden biri haline geldi. Güneydoğuda Türklerin kontrolündeki Moldavya-Eflak sınırından ve Temmuz şeftalilerinin, Rumen müziğinin ve baharatlı kurutulmuş etlerin (onların pastırması, bizim *pastrami*'miz) dünyasından uzak değildi. Zaten Sataniv'in derhal bir kaçakçı cennetine dönüş-

⁴ Amsterdam'ın dışındaki Ouderkerk'te bulunan Sefarad mezar taşları ile Curaçao'daki Hollanda sömürgesinde bulunan mezar taşları sıra dışı bir istisna teşkil eder, çünkü XVIII. yüzyılda ticaretle uğraşan seçkin sınıfın mezar taşları Kitab-ı Mukaddes'ten ölümlere tekabül eden çeşitli karakterler içerir: Örneğin Ouderkerk'teki Baba Mosse Mordehay'ın mezarı Ester kitabından sahnelerle süslenmiştir. Bkz. Rochelle Weinstein, *Stones of Memory: Revelations from the Cemetery in Curaçao: The Sculptured Tombstones of Ouderkerk and Curaçao in Historical Context*, American Jewish Archives, 1992.

mesi şaşırtıcı değildir, çarın hükümeti de Yahudileri buradan uzak tutmaya çalıştı. Bir oyma taş festivali niteliğindeki sıra dışı mezarlığı ve tepedeki muhteşem kale-sinagogu, bir de canlı bir pazaryeri olduğuna dair kayıtları (on üç Yahudi dükkân sahibi, padavra çatıyla kaplı bir binayı paylaşıyordu) göz önüne alınca, Sataniv'in Yahudi Doğu Avrupa'daki sayısız benzer kent gibi, *Damdaki Kemancı*'daki Anatevka adlı, sokakları çamur içinde, tek ineği olan ştetl'in çok farklı olduğu hemen anlaşılır. Ama sütçü Tevye ile katliamlara tabi tutulmadığı sürece Yahudi olmayan dünyadan dışlanan, "çatıları kısmen toprağın altında, çamurdan yapılmış, basık ve köhne küçük kulübeleri" ile Anatevka köyü, bir fıçıya tıkıştırılmış ringa balıkları gibi üst üste, yoksulluk içinde yaşayan, acınası haldeki Yahudileri Sholem Aleichem'in XIX. yüzyıl sonlarında yarattığı pitoresk bir kurguydu.⁵

Aleichem de, hayali ştetl'ların diğer büyük Yidişçe ozanı Mendeleyev Sforim de Rusya'nın Pale Yerleşimindeki Yahudi köylerinin giderek nüfus kaybına, ekonomik fırsatların daralmasına ve sürekli fiziksel saldırılara maruz kaldığı bir dönemde, tarihsel gerçeklerden hem fiziksel hem de zamansal anlamda mesafeli yazarlardı (genelde kentsel ortama aittiler). Ştetl'ların boğuculuğundan ve kısıtlayıcılığından kurtulduklarına inanan yazarlar, ştetl'ların en aşikâr özelliği olan harabe hallerini yine Yahudi kasabalarına yansıttılar. Odessa'da takırtılı tramvayları seyrederken veya New York'ta Delancey Sokağı'nda Rus sigaralarını içerken zihinleri uzaklardaki keçilerin sesleri ve *Yom Kippur*'un tövbekâr ağrılarıyla doluydu. Böylece farkına bile varmadan, Vitebsk gibi büyük bir şehirde yetişen Marc Chagall'ın rüyalarında yarattıkları kadar hayal ürünü bir Anatevka yaratmışlardı.

XVIII. ve XIX. yüzyıl ştetl'inin gerçekliği farklıydı, ama insan çeşitliliği ve toplumsal lirizm açısından yine de çok

⁵ Israel Bartal, "Imagined Geography: The Shtetl, Myth, and Reality," Steven T. Katz (ed.), *The Shtetl: New Evaluations* (New York, 2007) içinde, s. 179-93.

zengindi.⁶ Bir kere, Israel Bartal ile Gershon Hundert'in belirttiği gibi, öykü yazarlarının ştetl'ı minyatürleştirilmişti, haham, çöpçatan, kasap, kendini cezalandıran çileci gibi her zamanki, üstesinden gelinebilir (ve öngörülebilir) bir karakter grubunu içerebilecek derecede küçük bir köydü. Nüfusu olsa olsa birkaç yüzü bulurdu, hepsi Yahudi olurdu, dualarını okurlar, sürekli yakınırırlar, dedikodu yaparlar, entrikalar çevirirler ve şarkı söylerlerdi. Böyle yerler gerçekten vardı. Ama XVIII. yüzyılda Polonya ve Litvanya'da, daha sonra da Avusturya yönetimindeki Galiçya'da ve Rusya'daki Pale Yerleşiminde Yahudilerin büyük çoğunluğu Sataniv gibi nüfusu en az üç bini, hatta çok daha fazlasını bulan hakiki kasabalarda, kentsel kalabalıkların arasında yaşarlardı.⁷

1800 yılına gelindiğinde Avusturya kontrolündeki Galiçya'daki Brodi kasabasında yaşayan 8.600 Yahudi, kasaba nüfusunun neredeyse yüzde 70'ini oluştururdu. Eski Polonya-Litvanya Devletler Topluluğu'nda 3.000 ila 5.000 nüfuslu kasabalarda nüfusun en azından yarısı Yahudiydi ve Yahudilerin oranı genelde Polonyalılarınkinden yüksekti. Burası onların dünyasıydı. 1764 yılında sırf Polonya'da 750.000 Yahudi vardı, 1800 yılına gelindiğinde Polonya-Litvanya'da bu rakam 1,25 milyona ulaştı; Rus Devrimi dönemindeyse sırf Pale Yerleşiminde 5 milyon Yahudi yaşıyordu.

Ve Hristiyan âlemindeki başka birçok yerin tersine hayatlarını bir köşeye çekilip yaşamazlardı. Son derece görünürlerdi, hatta gezginlerin sık sık şikâyetine konu olacak şekilde, her yerdeydiler, onlardan kaçmak zordu. Viyana'da, Leopoldstadt'taki en büyük sinagoglar sokakla aynı hizada olmak zorundaydı, girişleri de ya dikkat çekmezdi ya da göz-

⁶ Bu alanda mucizevi bir birincil kaynak koleksiyonuna dayalı çok zengin bir inceleme için bkz. Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age of the Shtetl: A New History of Jewish Life in Eastern Europe*, Princeton, 2013.

⁷ 1765'te Sataniv'de kelle vergisi ödeyen 1.365 Yahudi hane vardı, bu da 4.000 civarında nüfus demektir.

lerden uzaktı. Sataniv'de ve Podolya, Volhinya ve Kiev eyaletinin diğer kentlerinde sinagoglar görkemli yapılardı, kiliselerin yanında veya karşısında gururla dururdu, hatta bazen yine Yahudilerin hâkimiyetinde olan pazaryerlerine bakarlardı. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Yahudiler, Polonya'nın kent nüfusunun yüzde 70'ini oluşturlardı.

Yahudiler, Polonya'ya yerleşmelerine izin verilen XIII. yüzyıldan ve özellikle ilk imtiyazları yürürlüğe girdikten itibaren (Varşova gibi bazı kraliyet şehirleri dışında), istedikleri yerde yaşama ve istedikleri alanda çalışma hakkına sahip olmuşlardı. Polonya'daki ilk *getto*, Nazilerin 1940'ta tesis ettiğidir. Mezhybozhe gibi daha büyük kentlerde nüfusu iki bini bulan Yahudilerin en azından üçte birinin Hıristiyan komşuları olurdu. Yahudiler örneğin şapka yapımı gibi zanaat dallarında uzmanlaşmakla kalmamış, geleneksel iş alanlarıyla da kısıtlanmamıştı ve burası Avrupa'da kendi ritüelleri ve törenleriyle esnaf loncaları oluşturabildikleri tek yerdi. Lviv'deki Yahudi kuyumcular gösterişli altın kaplamalarıyla ün salmışlardı.⁸ Yahudilerin Polonya'nın ticaret ekonomisindeki önemli rolü onları, Yahudiler konusundaki duyguları ne olursa olsun, geri kalan Polonyalılar için elzem kılıyordu. İster pazarda satış yapsınlar, ister Karadeniz'den Moldavya-Eflak yoluyla kuzeye, Ukrayna'ya, Litvanya'ya ve Baltık bölgesine uzanan ticaret yolları üzerinde faaliyet gösteren orta veya uzak mesafe tüccarları olsunlar, Yahudiler her gün Yahudi olmayanlarla alım satım işlemleri yaparlardı. Kadınlar da, erkekler de, daha küçük kentlerden kırsal bölgelere gider çiftlik ürünleri alır, çiftçilere kumaş, ayna, iğne, topluiğne, mum veya bıçak satarlardı. Daha büyük kentlerde pazar yerlerinin bulunduğu taş revakları örten padavra çatıların altında veya ahşap barakalarda veya seyyar tezgâhlarında mallarını satarlardı. Kendilerine balık,

⁸ Dov Ber Birkenthal, *The Memoirs of Ber of Bolechow* (1723-1805), çev. ve ed. M. Vishnitzer, Oxford, 1922, s. 33.

peynir, keten ve deri getiren çiftçilere karşılığında cam veya toprak eşyalar, eldiven, şapka, gümüş toka, kürklü şapka, mum ve ayna satarlardı. Vinnytsya'da 24 sabit dükkân ile 39 tekerlekli tezgâh Yahudiler tarafından işletiliyordu. Çok da büyük olmayan Tulchin'de 16 taş yapıllı dükkân, 85 de ahşap dükkân işletiyorlardı.⁹

Polonya-Litvanya Yahudileri hiçbir şekilde çamura saplanıp kalmamışlardı. Sayısız Yahudi at arabalarıyla, posta arabalarıyla veya at sırtında, sürekli hareket halindeydi. Yahudiler, Yahudiler tarafından yapılmamış eyerlere binseler bile atlarla haşır neşir insanlardı. Annemin şefkatle söz ettiği bir büyük amcası vardı, dediğine göre seyyar sirklerde ata eyersiz binermiş. Yahudiler aynı zamanda suyla çok haşır neşirlerdi, Dinyester ve Vistula nehirlerinin büyük havzalarında mavnalarla veya sallarla yol alırlardı. Dört mavna veya sal kaptanından biri ve mürettebatı Yahudiydi.¹⁰ Yidişçe, ticaretle uğraşan Yahudilerin ortak diliydi, ama daha hırslı olanların ve daha uzaklara ulaşanların tek dili değildi. İçinde yaşadıkları toplumla o kadar iç içeydiler ki, Lehçe, Almanca, Rusça veya Ukraynaca bilmemelerine imkân yoktu. Daha maceraperest olanlardan, Tokaj şarabı ticaretiyle uğraşan ve geriye eşsiz değerde bir anı kitabı bırakan Dov Ber Birkenthal'ın Macarcası çok iyi olmayabilirdi, ama Latince, Almanca, Fransızca ve İtalyanca biliyordu ve iş alanında hepsinden faydalanıyordu. Bu dil curcunasında başka kimse o kadar etkili olmadığından, XVIII. yüzyıl gezginleri sıklıkla tercüman olarak Yahudileri görevlendirdiklerinden söz ederler.

Yahudilerin alıp satmayacağı hiçbir şey yoktu: Tuz ve güherçile; harika basma, muslin ve patiska, tafta ve keten, boyalı kaşmirler ve sırma ile işlenmiş kumaşlar; tahıl ve keres-

⁹ Petrovsky-Shtern, s. 97.

¹⁰ Mavnayla taşımacılık konusunda bkz. M. J. Rosman, *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*, Cambridge, MA, 1992, s. 95 vd.

te, mum ve deri; demir ve bakır; kurutulmuş Türk şeftalisi, incir, portakal ve badem, çikolata ve peynir; opal ve kürk; şeker, zencefil ve baharatlar, havyar ve konyak; mürekkep, parşömen ve kâğıt; parfüm ve kremler; kemerler ve tokalar; çatal, bıçak ve tuhafiyeler; Çin çayı ve Türk kahvesi; kehribar ve demir eşyalar; zift ve kömür; çizme ve kurdele, oğlak derisinden eldivenler ve Karakul kuzu kürkü; Balkan tütününü ve her yerden şaraplar; pelin otu ile brendi, meyve votkası ve bal likörü; tılsımlar ve iksirler; kitaplar, hahamlar ve Kazakların portreleri, dost veya düşman fark etmez; mikrografik gravürler (çok rağbet görürlerdi); çanak çömlek ve kalay alaşımında objeler; böğüren boynuzlu sığırlar, koyun ve keçi sürüleri, hatta beklenilenden daha çok yerde, örneğin Dubno ve Rovno'da, Yahudiler besili dişi ve erkek domuzlar satardı.¹¹ Onları yemiyorlardı sonuçta. *Damdaki Kemancı*'daki klişelere Yahudi domuz tüccarlarını da eklediniz mi ştetl Yahudilerinin geleneksel tablosunda birtakım değişiklikler yapmanın zamanı gelmiştir.

Geleneklere bağlı yaşayanlar vardı tabii (gerçi hem öyle, yani bir Talmud çohem'i olup hem de Şabat günü dışında bar işletmek mümkün): Kasaplar ve sünnetçiler ve *kantor*'lar ve İbranice okul öğretmenleri ve hayatlarının geri kalan kısmında her gün Talmud'un o ölümsüz, sınırsız zenginliğini incelemekten başka bir şey istemeyenler. Ama bir de öteki Yahudiler vardı. Kürkçüler ve taş ustaları; arabacılar ve seyyisler; gözlükçüler ve berber cerrahlar; bankerler ve para basanlar; matbaacılar ve kitapçılar; askerler ve müzisyenler; şapkacılar ve kuyumcular; dokumacılar, nakışçılar ve boyamacılar; mücevherciler, saatçiler ve camcılar; kereste tüccarları, bıçkıcılar ve boyacılar; kaçakçılar ve at hırsızları, düzenbazlar ve kalpazanlar; tabii ki hekimler ve eczacılar, mide bulantınız için size pelinotu, koliğiniz için sıcak bira ve palavra karışımı, kafa derinizi yağlı saçlardan oluşan yoğun

¹¹ Petrovsky-Shtern, s. 103.

bir katmere dönüştüren *Plica polonica*'dan mustarip olacak kadar şanssızsanız da kurutulmuş ve ufalanmış susamuru satan *aptekarz** vardı.¹³ Yahudiler arasında sanayiciler de vardı, Bochnia'nın derin tuz madenlerini ve Litvanya'nın en-gin kereste rezervlerini kiralar veya işletirlerdi. Ayrıca çobanlar ve çiftçiler de vardı. Avrupa'nın başka hiçbir yerinde olmadığı şekilde, III. Zygmunt'un 1592 tarihli imtiyaznamesi doğrultusunda Polonya'da yaşayan Yahudilere toprak kiralama veya satın alma hakkı tanınmıştı ve bu toprakları köylülere kiraya verebiliyor veya kendileri, hem Yahudi hem de Yahudi olmayan ırgatlar yoluyla işletiyorlardı. Rahip William Coxe Litvanya'da yolculuk yaparken Yahudileri tarlalarda "tohum ekerken, ekin biçerken" ve "hayvancılıkla uğraşırken" görüp şaşırmış.¹⁴ Yahudiler XIX. yüzyılda çarlar tarafından buralara itilmişti ve 1850 yılına gelindiğinde Herson eyaletinde toprağı işleyen 15.000 kadar Yahudi çiftçi vardı. Bir yüzyıl öncesinde Solomon Maimon'un büyükbabası Heiman Joseph, Niemen nehri yakınlarındaki birkaç çiftliği, bir su değirmenini, nehir iskelelerin, köprüleri (yalnız hepsi iyi durumda değildi), rıhtımları ve nehirden Königsberg'e giden güzergâh üzerindeki bir depoyu kiraya vermişti.¹⁵ Kiracısı olan çiftçiler arasında kardeşleri de varmış ve kendisi de hem arıcılıkla uğraşıyormuş hem de sığır sürüleri varmış.

Bal, bal likörü yapımında da kullanılırdı, çünkü Heiman

* (Pol.) Eczacı –çn.

¹³ Yohanan Petrovsky-Shtern, "'You will find it in the Pharmacy': Practical Kabbalah and Natural Medicine in the Polish-Lithuanian Commonwealth," Glenn Dynner (ed.), *Holy Dissent: Jewish and Christian Mystics in Eastern Europe* (Detroit, 2011) içinde, s. 21-85.

¹⁴ Revd William Coxe, *Travels Into Poland, Sweden and Denmark*, cilt 1 (Londra, 1784), 270; Gershon David Hundert, "The Importance of Demography and Patterns of Settlement for an Understanding of the Jewish Experience in East-Central Europe," Steven Katz (ed.), *The Shtetl: New Evaluations* (New York, 2007), Project Muse içinde, s. 31.

¹⁵ Solomon Maimon, *An Autobiography*, çev. J. Clark Murray, Chicago, 2001, s. 6-7.

Joseph (kasabalardaki sayısız Yahudi gibi), dindar bir çiftçiye de aynı zamanda bir hanı varmış, mayalama ve damıtma yoluyla içki üretimiyle de uğraşmış. Polonyalı koda-manların –Heiman Joseph’in mal sahibi Radziwill ve başka yerlerde Branicki’ler, Potocki’ler, Zamoyski’ler, Dembinski’ler, Lubomirski’ler, Poniatowski’ler, Czartoryski’ler (Sataniv’de), Sieniawski’ler ve diğerleri– Yahudilere alkol üretme ve satma konusunda münhasır haklar tanıdığı andan itibaren Yahudiler bu alanı tekelleri altına almışlar. Yahudi nüfusu 2.000-3.000 civarında olan orta ölçekteki kasabalarda 50 han olması, hepsinin Yahudiler tarafından işletilmesi ve aynı anda hem han hem de mayalama ve damıtma yoluyla içki imalathanesi olarak işlev görmesi normaldi. Zamoyski arazilerinde 38 içki imalathanesi, 101 han ve 140 meyhane varmış.¹⁶ Bu kentlerin çoğunda, ekonomik durumu ne olursa olsun, içki endüstrisine şu veya bu şekilde dahil olmayan Yahudi olması çok enderdi, en azından kıt aile bütçelerine katkıda bulunmak için yol kenarında bir han açar, içki, hatta sosis servisi yaparlardı. Böyle yerlerde sıralar kaba saba, pencereler de cam değil, kâğıt kaplı olurdu, ama zaten müşteriler de dekora pek önem vermezdi.

Bu, kapılarını kapalı tutan bir kültür değildi. Yahudiler pazaryerini doldurur, sigara içip dedikodu yaparken genç kızları ve oğlanları gelen geçen müşterileri yenlerinden çekirtmeye gönderirlermiş. Ayrıca hepsi kargalar gibi kapkara giyinmezdi. Polonya, Kilisenin veya devletin Yahudilere belirli bir giyim şekli uygulamadığı veya dayatmadığı, Yahudilerin başkalarından ayırt edilmelerini sağlayan alçaltıcı işaretler takmak zorunda kalmadığı nadir yerlerden biriydi. Gücü yetenler kürkleriyle, ipekleriyle gösteriş yaparmış. Galicyalı pazarcı kadınlar, anneleri ve büyükanneleri kenarı kristallerle ve sahte incilerle süslenmiş siyah kadifeden baş-

¹⁶ Glenn Dynner, *Yankel's Tavern: Jews, Liquor and Life in the Kingdom of Poland*, Oxford, 2013, s. 26.

lıklarıyla dükkânlarının ve tezgâhlarının başlarında dururlarmış. Daha varlıklı Yahudilerden Kamenietzli Mihael Kolmanoviç ise sıklıkla mor veya mavi gömlek üzerine Polonya tarzı, yeneri bol, uzun *kantusz* cübbesi giyer, geleneksel *tsitsit*'i cüppesinin alt kenarına zarif bir şekilde dikilirmiş. Kendisi gibi Ortodoks olan karısı da kırmızı etek ve lacivert kadifeden kısa bir ceket giyermiş. Büyükannesi bile elbisesinin ve paltosunun kenarını kürkle veya renkli dantelle süslermiş.¹⁷ Zaten varlıklı Polonyalı Yahudiler incilere doymazdı. Şarap tüccarı Dov Ber Birkenthal'ın Bolekhiv'deki evini 1759 yazında (kendisi evde yokken) soyan eşkıyalar karısı Leah'nın biri dört, biri de beş sıralı iki inci kolyesinin yanı sıra "çok değerli ve güzel bir başlık ile ender bulunur, harika elmaslar içeren on altın yüzük" ve Birkenthal'ın baldızı Rachel'a ait mücevherler almışlar.¹⁸ Birkenthal'ın ailesi varlıklıydı mutlaka, ama Polonyalı Yahudilerin en üstsınıfından değildi. Bu gruptan olan Lvivli Abramek'in kızı Chajke'nin portresi 1781'de saray ressamı Krzysztof Radziwillowski tarafından bir kraliyet siparişi olarak yapılmış.¹⁹ Bu portrede Chajke korkunç derecede, göz kamaştırıcı şekilde mücevherlerle donatılmıştır. Boğazından göğsüne kadar çift sıralı dört inci kolye uzanır ve ikisine üzerlerine portreler işlenmiş büyük pandantifler asılıdır. Siyah değil de ince çizgili beyaz ipekten, gösterişli başlığı da incilerle süslenmiştir. Üzerinde koyu pembe renkli, sırmalı kumaştan bir elbise vardır ve sanatçıya, krala ve bize o kadar kendine güvenen, dimdik bir şekilde bakar ki biraz eğleniyormuş gibi durur.

Ara sıra karşılarına çıkan kan ıftıraları ve Katolikliğe ikna kampanyalarına rağmen, Yahudiler tarihlerinde ilk defa zulüm gören bir azınlık konumunda değillerdi, hatta bazı kentlerde azınlık bile değillerdi. "Her yerdeler," diyordu

¹⁷ Petrovsky-Shtern, *Golden Age of the Shtetl*, s. 221.

¹⁸ Birkenthal, s. 190.

¹⁹ Gershon David Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity*, Berkeley, 2004, s. 5-6.

Tarnopol'a veya Galiçya'daki müreffeh Brodi'ye gelip de buraların aslında her açıdan birer Yahudi kentinden bir farkı olmadığını keşfeden gezginler (özellikle İskoçlar). Andrew Alexander Bonar ile Robert Murray M'Cheyne Brodi'de 150 sinagog (bazıları çok küçüktü elbet) ama sadece iki Katolik kilise olduğunu keşfedince çok şaşırmışlar.

Tamamıyla Yahudilerden oluşan bir şehir gibiydi, orada burada görünen, Yahudi olmayan birkaç kişi Yahudilerin arasında kaybolup gidiyordu. Sokaklarda Yahudi kız ve erkek çocukları oynuyordu, Yahudi hizmetkârlar mesaj taşıyordu, kapılarda ve pencerelerde sadece Yahudi kadınları vardı ve pazaryeri de Yahudi tüccarlarla doluydu; sokaklarda dolaşırken hep erkeklerin kürklü yüksek şapkaları, kadınların süslü başlıkları ve erkek çocuklarının küçük, yuvarlak kadife başlıkları gözümüze çarpıyordu. Yahudi hanımlar balkonlarından sarkarken, yaşlı, yoksul Yahudi kadınları da tezgâhlarında oturmuş meyve satıyorlardı... "çarşı"da da deri, el yapımı ayakkabılar ve toprak çanak çömlek satıyorlardı.

Her yaştan kadın, "esaret halindeyken bile birer kraliçeymişler gibi" krem renkli incileriyle dükkânlarında oturuyor veya sokaklarda dolaşıyordu.²⁰

İstanbul'daki Britanya büyükelçiliğine atanan İskoç ordu hekimi Adam Neale Galiçya ve Podolya'dan geçerken, şöyle bir gözlemde bulunur: "Polonya'nın artık Avrupa'da zulüm gören Yahudilerin büyük ölçüde nihai olarak yerleştiği tek ülke gibi görüldüğü, gezginler tarafından sıklıkla gözlem-

²⁰ Andrew Alexander Bonar ve Robert Murray M'Cheyne, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews for the Church of Scotland*, Philadelphia, 1839, s. 267. "Tamamıyla Yahudilerden oluşan bir şehir gibiydi" şeklinde söz ettikleri Brodi'yle ilgili tasvirleri dönemin en canlı tasvirlerinden biridir. Buradaki Yahudilerin meslekleri arasında taş ustalığı ve tesisatçılık da vardı. Bonar ile M'Cheyne'i en çok şaşırtan şeylerden biri postanede asılı ilanların Polonyaca ve Almanca'nın yanı sıra İbranice de (muhtemelen Yidişçe) yazılmış olmasıydı.

lenmiştir.”²¹ Neale bir Yahudi sempatizanı değildi. Ona göre Yahudilerin meşum bir şekilde içki alanı üzerinde tekel kurmuş olmasının sorumlusu, Polonya’nın taşra hayatının İskoçlarınkinden çok farklı olan miskinliğıydi: Gırtlığı yakan saf alkolü daha içilebilir kılmak için eklenen rezene ve kimyon gibi tatlarla Polonya köylüleri uyuşuk bir bağımlılık haline sokuluyordu. Ama İskoçyalı hekim Yahudileri şeytan gibi görse de, çekici olduklarını kabul ediyordu:

[Polonya-Litvanya’da Yahudilerin elde ettiği] özgürlük ve yurttaşlık haklarının bu müstesna ırkın fiziksel yapısı ve fizyonomisi üzerinde güçlü bir etkisi olmuşa benzer, onlara başka ülkelerde görülmesi zor haysiyet ve enerji kazandırmış. Erkekler ayak bileklerine kadar uzanan, gümüş kopçalarla süslenmiş siyah cüppeler giyiyorlar, başlarına kürk şapka takıyorlar, önden ayrılmış, kestane veya kumral renkteki saçları omuzlarına lüle lüle dökülüyor, çok yakışıklı duruyorlar.

Neale Yahudilere o kadar hayran kalmış ki onları Leonardo’nun veya Carlo Dolci’nin çizimleriyle karşılaştırmış. “Birçok kez Yahudi bir köylünün omuzlarının üzerinde... dünyanın Kurtarıcısı’nın soyut ideal görünümüyle bağdaştırdığım... fizyonomik özelliklere sahip bir baş gördüğümde hep ister istemez huşuya kapıldım... Kadınlar da güzellikleriyle öne çıkıyorlar, ama güzellik başka ülkelerdeki Yahudi kadınlar arasında da sıra dışı bir şey değil.”²² Dolayısıyla Hristiyanların Yahudilerin güzelliğine dair romantik efsanesi tuhaf bir şekilde Polonya ve Ukrayna’nın Aşkenaz ştetl’lerinde doğmuş olmalıdır.

Doğu Avrupa’nın Yahudilerinin kendileri de, Talmud incelemeleri de asla statik veya dar görüşlü değildi. Onlar, irili ufaklı fuarların ritmine uyarak, bir sonraki ufka doğru yuvarlanarak ilerleyen sonsuz bir ürün ve fikir zincirinin beşeri

²¹ Adam Neale, *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, Londra, 1818, s. 146.

²² A.g.e., s. 147.

hareketli parçalarıydı. Yahudi uzun mesafe tüccarları, Kiev, Dresden ve özellikle Leipzig'deki büyük uluslararası fuarların standart demirbaşlarıydı. Her yıl Leipzig'deki Aziz Mihael Yortusu fuarına kırk araba dolusu Rus samur ve tilki kürkleri teslim eden Natan Nota ben Hayyim de onlardan biriydi. Leipzig'e giden Brodili tüccarların sayısı o kadar yüksekti ki sırf orada oldukları dönemler için kendilerine bir sinagog yaptırmışlardı.²³ Demiryolunun henüz yayılmadığı at arabalarıyla mavnaların altın çağında bu fuarların çevresinde mevsimsel bir kültür oluştu: Yahudiler yankesicilerden kaçınmaya çalışır, ama din kardeşlerinin, hemşerilerinin, hatta akrabalarının işlettiği, bir anda ortaya çıkan meyhanelerden uzak durmayı başaramazlar, diğer herkes gibi kendilerini bu ortama bırakırlardı. Berdiçev'de sirkin cambazları karşısında ağızları açık kalır, kumarhanelerde ıvır zıvır karşılığında keseler dolusu *zloti** kaybeder, Polonya tiyatro oyunlarında ağlayıp kahkahalar atar, Kozmoramaya bakakalır veya bir anakondaya canlı kumrular ve tavşanlar yedirilirken nefesleri daralırdı.²⁵ Ama bir tüccar ailesinden veya sinagogdan uzun zaman uzak kalmak istemediği takdirde daha küçük bir alan içinde hareket edebilir ve yine de ürünlerini bir o fuara bir bu fuara götürebilirdi, çünkü hemen her ştetl'de en azından bir, hatta birkaç tane fuar yer alırdı. Sırf Boguslawl bölgesinde her yıl 116 küçük fuar düzenlenirdi, Sataniv'de de her ay bir fuar yer alırdı.

Bolekhivli Dov Ber'inki gibi aileler yolculukları kardeşler arasında paylaşırdı, ama Dov Ber'in anıları okunduğunda, onu satın alım yolculuklarında yanında götüren babası Judah gibi onun da soylu müşterilerinin dayanamayacağını bildiği şarapları bulmak için kendi burnundan başka kimseinkine güvenmediği anlaşılıyor. Dov Ber bizzat batıya, Macaristan'ın Hegyalja bölgesine düzenli olarak gider, Yu-

²³ Hundert, "The Importance of Demography...", Katz (ed.) içinde, s. 34.

* Polonya para birimi -çn.

²⁵ Petrovsky-Shtern, *Golden Age of the Shtetl*, s. 106.

nan-Transilvanyalı tüccarlardan "Maslas" olarak bilinen değerli bir şarap alır (biraz zoraki olarak olsa da, balast olarak değeri daha az olan "Ausbruch" şaraplarından alırdı), Macaristan'ın çimlerle kaplı ovalarıyla, Karpatları aşan, eşkıyaların hüküm sürdüğü yollarla ve Ukrayna'nın nehir havzalarıyla aşına olurdu. İşleri ne zaman başkasına bıraksa hep sorun çıkardı. Bir satın alım yolculuğunda kardeşi Arie Leib, aldığı şarapların tortudan dolayı çok bulanık olduğundan yakınmış. Dove Ber ona mumlu çuval bezini süzgeç olarak kullanırsan şarap kehribar gibi berrak olur demiş. Servetlerinin temelinde şarap yatmasına rağmen aile şirketi giderek farklı alanlara yönelmiş. Frankfurt Fuarı'na sığır sürüleri ve deri götürür, karşılığında Polonya'da satılacak Alman kaliteli ürünleri alırlarmış. Başka ticari yolculuklarda da Danzig'de bekleyen ihracatçılara Vistula nehri üzerinden potasyum hidrat ve kereste götürürlermiş.

Araba ve mavna ile uzun mesafe taşımacılık dünyasında altyapıyı sağlayanlar Yahudilerdi. Szlachta asillerine ait ahşap kasabalar yandığında (bu olaylar ya kazayla ya da atlı başıbozukların saldırılarından dolayı sıklıkla gerçekleşirdi) yeniden inşa sürecini finanse edenler ve yürütenler Yahudiler olurdu, ahşap binaların yerine de genelde daha maliyetli olan taş binalar inşa ederlerdi. Çukur dolu, sefil haldeki yolları ve çürümüş, son derece tehlikeli köprüleri tamir ederlerdi. Küçük bir kent *haydamak*'ların saldırılarına maruz kaldığında Yahudiler halka silah sağlar, savunmasına da aktif bir şekilde katılırlardı. Bu da tabii özellikle Polonya askerleri tozu dumana katıp ortadan kaybolup veya Kazak başıbozuklara katılıp o kentler eşkıya çetelerinin eline geçtiğinde direnme cüretini gösterdikleri için bedelini ilk ödeyenlerin de Yahudiler olacağı anlamına geliyordu. Yahudilerin hanları sıklıkla servis istasyonu işlevi de görürdü, eğilmiş dingiller, çarpılmış tekerlekler ve kırık yaylar burada tamir edilirdi. Bazılarında basit at arabalarının yanı sıra faytonlar da imal edilip donatılırdı. Gürgen ve huş ormanlarının arasından ve

killi yaylalardan geçerek doğuya yolculuk yapanların keşfettiği üzere, güzel bir fayton ve güçlü atlar isteyenler Yahudilere başvururdu. Sürücü isteyenler için de Yahudi sürücüler vardı. Yahudi sürücü diyelim Breslau'dan Yaş'a güzergâhı planlardı ve hangi meyhanelerle hanların daha iyi olduğunu bilirdi (Yahudilere ait olurlardı tabii); kötü olanların ne kadar sefil olduğu göz önüne alınınca bu gibi bilgilere önceden sahip olmak çok önemliydi. Yahudiler atların nerede değiştirilebileceğini, yem ve su verilebileceğini bilirdi ve oralar da ister istemez hep Yahudilere ait olurdu. Kuzeniniz mi, kayınbiraderiniz mi? Ne güzel bir tesadüf!

Yorgun argın, toz toprak içindeki yolcu daha kaliteli bir hanın demir kaplı kapılarından avluya girerdi; burada atlar arabadan ayrılır, su ve yulaf verilecekleri ahıra götürülürdü. Yolculuğun bundan sonraki bölümü için yeni atlar hazır olurdu. Yolcu ödemeli iletişim zincirinden yararlandığı takdirde mektupları, paketleri, hatta kambiyo senetleri handa onu bekliyor olurdu, çünkü böyle yerler postane ve ufak banka işlevi de görürdü. Kurye yoluyla ticari ve siyasi gazeteler de eline geçerdi, böylece orduların hareketleri, denizlerde ve büyük nehirlerde nakliyatın durumu, olası çiçek hastalığı salgınları konusunda en son bilgilere sahip olurdu. Han yemeklerinin tadı bir şeye benzemezdi, hele de yolcumuz yolculuğuna Fransa'da veya İtalya'da başladıysa Polonya'da büsbütün hayal kırıklığına uğrardı. Şansı varsa nehir levreği veya göl turnası yiyebilirdi, turnanın çamur tadı rezene veya kimyonla tatlandırılmış salamura lahana veya salatalık gibi garnitürlerle biraz gizlenirdi. Avlak bölgelerde tahtalı güvercin (koşer) bulunurdu ve her yerde tuzlu sığır eti ve sosis olurdu. Meyveli votkaya dikkat etmek, *brandy*'lerdense uzak durmak lazımdı, yoksa insan hem hastalanırdı hem de soyulurdu. Geceyi handa geçirecekler zemin katta, girişin iki yanında yer alan ve bir soba, bir yatak, bir de ayna içeren büyük odalardan birinde kalırdı. Bu odalarda tavan sıva kaplıydı, yerler taştı, ya bir-iki kilim ya da hasırla kaplı olurdu,

odaya ışık ve hava sağlayacak makul sayıda pencere olurdu. Han sahibi ile genelde kızlarının kocaları ve çocukları, bazen de oğullarının karıları ve çocukları dahil, geniş ailesi, küçük pencereleri sokağa bakan en az on odanın olduğu birinci katta otururdu. Yahudiler erken yaşta evlenirdi (kızlar için 11 veya 12 yaşında nişanlanıp 16 yaşında evlenmek normaldi), dolayısıyla kayınpederlerle yıllarca bir arada yaşanırdı. Bir üst katta da hizmetkârlar yaşar, daha da küçük odaları paylaşırlardı. Soğuk bodrum katında kışlık yiyecekler depolanırdı: Her yerde insanın karşısına çıkan turşuların yanı sıra Aşkenaz mutfağının temel gıdaları olan kurutulmuş ve tüt-sülenmiş balık, sosis, kaz yağında muhafaza edilen et, ekşi krema, sert ve yumuşak peynirler, şarap fıçıları, sandıklar dolusu siyah Türk tütününü ve fıçılar dolusu çavdar votkası.²⁶ Daha büyük, daha güzel hanların çevresinde, ihtiyaç üzerine eklenmiş, ahır, depo veya araba tamir atölyesi olarak işlev gören çatıları sazdan küçük yapılar olurdu (Polonya yollarında küçük dükkânlar ve tezgâhlar, mayalama ve damıtma yoluyla içki imalathaneleri ve sonbahardaki *Sukot* bayramı için, çatıları kaldırılabilen özel yapılar olan *suka*'lar olurdu).

Yahudiler için meyhaneler, sırf mide yakan iğrenç bira ve bal şarabı veya bağırsakları delecek cinsten *brandy* imal etmek için bile olsa, sinagogların temsil ettiğinin tam tersini temsil ederdi, ama cemaatin hayatında yine de önemli bir yer kaplardı. Buralarda Yahudiler ile Hristiyanlar sürekli bir arada zaman geçirirdi. Bir zamanlar özellikle Yahudi olmayanlar arasında, Yahudi hancıların içki içmiyor oluşundan kuşkulanılr, bunun içki içen Hristiyanları âciz bırakarak Yahudilerin kölesi haline getirme planının bir parçası olduğuna inanılırdı. Bu kadim paranoya Yahudi hekimlerin ve bankerlerin bol miktarda ilaç ve içki yoluyla Yahudi olmayan hükümdarları köleleri haline getirmek istediklerine dair Ortaçağ fantezilerine dayanıyordu. Osmanlı İmparatoru

²⁶ *A.g.e.*, s. 133.

Sarhoş Selim'in bu şekilde Joseph Nasi'ye tabi hale geldiğine inanılırdı. Ancak Polonya-Litvanya Yahudilerinin genelde pek itidalli olmadığına dair çok hikâye anlatılırdı. Hasidi hahamların bayramlarda içki içilmesine göz yumduğu, hatta içilmesini teşvik ettikleri biliniyordu. Hasidizmin "kurucusu" Israel ben Eliezer'in müritleri onun göğre yükselmeden önce kayda değer miktarda alkol alıp hiçbir zaman sarhoş olmasını veya en azından etkilenmemesini hep onun ne kadar mübarek bir insan olduğunun göstergesi sayarlardı. Bir başka ünlü Hasidi haham olan Lyadyli Shneur Zalman da sert içkileri (genelde votka) "bu diyarların şarabı" olarak, yani sanki Şabat şarabı gibi, kutsamalarda kullanılabilecek bir şeymiş gibi tanımlarmış.²⁷ Tahmin edileceği üzere, vecit halindeki Hasidilerin rakiplerinden hem katı Talmudcu *mit-nagdim* ("rakipler") hem de modern görüşlü *maskilim* ("aydınlar") Hasidilerin mistik aydınlanma anlarına sarhoşluk palavraları gözüyle bakıp dalga geçerlerdi. Berdiçevli Levi Isaac'ın "sünger gibi içtiği" anlatılırdı. "Lublinli Kâhin'in açık bir pencereden dışarı işlemeye çalışırken, "organı elinde, işini bitirmeden" pencereden doğrudan bir dışkı yığınının üzerine düştüğüne dair hikâye, Hasidilerin ne kadar içkici olduğuna dair çok sevilen bir hiciv halini alırken, Hasidilerin kendileri de bu olayı Kâhin'in bir düş görürken düştüğüne dair karmaşık bir mesele dönüştürmüşler.²⁸

Han sahibi kendi ürünü olan içkileri tüketme eğilimli olduğu takdirde, hem içki servisi yapan hem de genelde muhasebeyle uğraşan karısı ve kızları tetikte olmak zorundaydı (Yahudi kadınlar iş hayatının ayrılmaz, elzem bir parçasıydı, bazı anneler kızlarını bile yanlarına alıp pazarlara ve fuarlara giderlerdi). Ama Volhinya'da, Poritzk'te bulunan Beiriş Kova'nın sokağa bakan 20 metre genişliğinde cephesi ve demir kapısı olan heybetli hanı gibi daha büyük, gezgin

²⁷ Dynner, s. 33-5.

²⁸ David Assaf, *Untold Tales of the Hasidim: Crisis and Discontent in the History of Hasidism*, Waltham, MA, 2010, s. 97-119.

tüccarlar, kâtipler, askerler ve küçük memurlarla dolup taşan, çok işlevli, son derece faal hanlar neredeyse profesyonel yönetim gerektirirlerdi.²⁹ Bazel "Küçük Kumru" gibi isimler verilen böyle yerlerde evlilikler planlanır ve uygulamaya konur; kâğıt oyunları ve bilardo oynanır; bahis oynanır (böyle hanların başlıca faaliyetlerinden biriydi); akşamdan kalanlara ilaçlar verilir; kredi ve işletme sözleşmeleri imzalanır, tanıklar huzurunda mühürlenir; hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar için düğün ziyafetleri düzenlenirdi, çünkü özellikle Eflak ve Moldovya'dan kuzeybatıya göç eden kanun ve keman virtüözleri (ileride *klezmer* adını alacaklardı) kadar iyi başka müzisyen yoktu. *Badhan* olarak bilinen komedyenler esprilerini ilk olarak burada denerler, şarkıcılar ve kemancılar sınava burada girerdi, ayrıca sıcak, duman altı meyhanelerde daha saygın tiplerin arasına karışan askerlere, kaçakçılara ve kalpazanlara kadın sağlanması da olma-yacak şey değildi.³⁰

Bu hanları bazen ava giden veya avdan dönen soyluların çizmeleri ve mahmuzlarıyla işgal ettiği olurdu. Solomon Maimon böyle bir şeyi kendi gözleriyle bir değil, iki kez görmüş. O daha çocukken Radziwill'lerden bir prenses öğlen ava ara verip nedimeleriyle birlikte Maimon'un büyükbabasının hanına gelmiş. Oğlan "gelenlerin güzelliğine, altın ve gümüş dantellerle süslenmiş giysilerine hayran kalmış, onları izlemeye doyamamış." "Seni küçük sersem," demiş ona babası, "*duksel* [prensese] öteki dünyada bizim *peeasure*'mizi [ocak] yakacak." Küçük Solomon kendisi için ateşi yakmak zorunda kalacak bu güzel prensese çok acımış.³¹ Yıllar sonra karısıyla birlikte haşin kayınvalidesinin hanında yaşarlarken Solomon daha dramatik bir işgale tanık olmuş. Radziwill beyinin kendi, 10.000 askerlik kendi şahsi ordusuna sahip, içkiyi fazla kaçırmaya eğilimli II. Ka-

²⁹ A.g.e.

³⁰ Hanların çoklu işlevleri konusunda bkz. Dynner, s. 17-20.

³¹ Maimon, s. 25-6.

rol Stanislaw, yakınlardaki Nesvizh'te bulunan sarı barok konağından Milhany'ye giderken, Macar içkisinin etkisiyle kendini o kadar kötü hissetmiş ki her zamanki gibi 60 fayton, peruklu ve pudralı oyuncak askerler, piyadeler, süvariler, topçular ve *streltsi* muhafızlardan oluşan birliklerinin, davulcular ve trompetçilerin, zenci uşaklar, valeler, aşçıları ve mutfak arabalarının eşliğinde hana gelmiş ve yatakların bir prensin standartlarına uygun olmamasına, çarşafaların değiştirilmemiş olmasına ve şiltelerin tahtakurularıyla dolup taşmasına rağmen hemen kendini yatağa atmış.³² Şafakla birlikte tatsız bir güne uyanan ve bu hana nasıl geldiğini hiçbir şekilde hatırlayamayan Radziwill beyi neyse ki (av dışındaki en büyük eğlencesinin sinagogları yakıp yıkmak olmasına rağmen) hıncını Yahudilerden çıkarmak yerine buranın tadını çıkarmaya karar vermiş ve hemen bir ziyafet düzenlenmesi için emir verilmiş. "Duvarları duman- dan ve isten kararmış, çatı kirişleri işlenmemiş kütüklerle desteklenen, pencereleri kırık, kalitesi cam panolardan ve kâğıtla kaplanmış küçük çam şeritlerinden oluşan sefil bir meyhanede, burada prensler pis sıralarda, onlardan da pis masaların etrafında oturup altın tabaklarda nefis yiyecekler yemişler, en güzel şarapları içmişler."

Bu, Litvanyalılara özgü bir hevesti, ama Karol Radziwill gibi kadifeleri ve kürkleri içinde Eski Âdetleri ve Eski Günleri, bizon avını ve Tatarlarla savaşmayı özleyen bir aristokrat için Yahudiler yüzyıllardır bu sahnenin bir unsuruydular. Yahudiler tuhaf bir şekilde buraya aitti. Dolayısıyla soylular bir yandan şaraplarını içerken bir yandan da Yahudi parazitleri tarafından kanlarının emildiğini ilan ederken aslında onlarsız yapamayacaklarını ilan etmiş oluyorlardı. Bunun bilincinde olmaları (her zaman değilse de genelde) XVIII. yüzyıl boyunca daha Yahudi karşıtı rahiplerin ve kent sakinlerinin Yahudilerin kitlesel olarak Hıristiyanlığa geçme-

³² A.g.e., s. 85-6.

leri veya ülkeden sürülmeleri taleplerine karşı çıkmalarını sağlıyordu.³³ Yahudilerin sayısındaki hızlı artış karşısında umutsuzluğa kapılan Lviv Piskoposu Jan Skarbak 1717'de yazdığı bir mektupta Yahudilerin "Hıristiyanların kökünü kazıdığını ama soylularımızın himayesi altında oldukları" için yakındığında şikâyetine aldırış eden olmamış. Paskalya perhizi döneminde Yahudilerin bayramlarını alenen kutlaması; Yahudilerin geçit törenlerine Hıristiyan müzisyenlerin katılması; Yahudilerin Hıristiyanları hizmetkâr olarak işe alması gibi Kilise için birer rezalet teşkil eden meseleler benzer şekilde tamamıyla görmezden gelinmiş. Bir piskopos şu veya bu hayali suçlama bahanesiyle bir sinagogu kapatmaya yeltendiğinde yerel beylerden biri o sinagogu tehditle yeniden açtırırdı. Beyler, 1764'te feshedilene kadar Yahudi Dört Diyar Yahudi Konseyi ile (ve bölgesel konseylerle ve onların temsilcileri veya *şadlan*'larıyla) iş yaptılar; Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki yasal meselelerin hahamların mahkemelerine başvurulmadan halledilemeyeceğinin ve kentlerinden birinde bir Yahudinin öldürülmesinin idamla cezalandırılması gereken bir suç olduğunun bilincindeydiler. 1746'da Potocki'lere ait bir kent olan Jovkva'da bir Yahudiye öldürmekten mahkûm olan bir değirmenci asılarak idam edilmiş, kesilen başı da kötü niyetlilere ibret olması için surlara çakılmış.

Bu ilişki karşılıklı sempatiden değil de pragmatik bir nedenden doğduysa da, hakiki samimiyet anları da içermiyor değildi. Yahudiler kitleler halinde Polonya ile Litvanya'ya ilk olarak XIII. yüzyılda, Almanların kontrolü altındaki topraklarda uygulanan korkunç zulümden kaçarak gelmişlerdi. Bazıları Kafkasların batısındaki ve Karadeniz kıyıları boyunca yer alan ülkelere yerleşmiş Yahudilerin soyundan gelenlerdi, Tatar imparatorluklarının sınırları geriledikçe kendilerini

³³ Adam Kazmierczyk, "Jews, Nobles and Canon Law in the 18th Century," academia.edu (2014).

Slavların eline geçmiş topraklarda bulmuşlardı.³⁴ Yahudilerin bu topraklara yerleşmeye davet edilmesinin sebebi, geç ortaçağ ve Rönesansın hırslı prensleri harekete geçirenler sebeplerin aynısıydı: Yenilgiye uğrayanların boşalttığı toprakları koloni haline getirecek savaşçı bir krallığı finanse etmek için sermaye sağlamak ve Yahudilerin, beraberlerinde hangi nahoş özellikleri getirirlerse getsinler, uzun mesafe ticaretinin henüz ulaşmadığı topraklarda ticaret kültürünü tesis edebilecek tek ulus olduklarına, başka bir deyişle kentleri inşa edenlerin Yahudiler olduğuna dair yaygın klişe. Ancak Polonya, Katolik bir ülke olmasına rağmen, Kilisenin Yahudilere muhalefетinin ekonomik fırsatçılığın önüne geçmesine pek izin verilmediği için dikkat çekiciydi. Yahudilerin Polonya'ya yoğun şekilde yerleşmeye başladığı XIII. yüzyıl başlarından itibaren kraliyet onlara teşvik sunmak için büyük çaba harcadı. İlk olarak 1264'te Yahudileri ülkeye yerleşmeye davet eden Dindar Boleslaw Yahudilerin ibadetlerini alenen, rahatsız edilmeden gerçekleştirebileceğini ve cemaatlerini kendileri yönetebileceklerini açıkça ifade etmişti. Litvanya Grandükalığının Polonya Krallığı'na katılmasını sağlayan 1569'daki Lublin Birliği'nden sonra Batı Karşı Reform'un zulmüyle aradaki fark gözler önüne serilmiş. Bir kuruluş masalına göre hahamlar "Poh-Lin" ("Buraya Yerleş") kelimelerinin bir ülkenin kendileri açısından özellikle elverişli olduğu anlamına geldiğini fark etmiş. Gerçi durum pek de öyle değildi, ama iyimserlikleri anlaşılabilir bir şeydi. Hristiyan veya Müslüman âlemlerinde başka hiçbir yerde olmadığı şekilde, burada silah taşımalarına izin veriliyordu. Birçok vergiden muaftılar, ama karşılığında her yıl kraliyet hazinesine belirli bir bağışta bulunmak zorundaydılar, o

³⁴ Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, s. 45; ayrıca bkz. J. Goldberg (ed.), *Jewish Privileges and Charters of Rights in Poland-Lithuania in the Sixteenth to the Eighteenth Centuries: Critical edition of Original Polish and Latin Documents with introduction in English*, Kudüs, 1985.

miktar da Dört Diyar Konseyi'nin üyeleri tarafından müzakere edilirdi. Miktar tespit edildikten sonra bölgeler arasında nasıl bölüşüleceği kararlaştırılır, toplanması için yerel konseyler görevlendirilirdi.

Merkezi olmayan iktidar Yahudiler açısından daha elverişliydi. Hollanda Cumhuriyeti'nde belirli şehirlerin ve eyaletlerin sunduğu fırsatlardan faydalanmalarına imkân tanımıştı. Rotterdam ile Amsterdam arasında yer alana benzer bir teklif savaşı Yahudilerin tamamıyla lehineydi. Polonya-Litvanya sadece ismen bir krallıktı. Ülkeyi asıl yönetenler, yirmi kadar toprak sahibi hanedandı. Kralı seçtikleri *sejm* meclisinde vekillerden birinin bile vetosu kraliyeti herhangi bir eylemde bulunmaktan menedebilirdi. Hükümdarların çoğunun kendi krallıklarına olan kayıtsızlığı da bundan kaynaklanıyordu. 1733'te, amansız bir veraset savaşı sonucunda tahta çıkan ve aynı zamanda Saksonya'nın seçmen prensi olan III. Augustus otuz yıllık krallık döneminin sadece üç yılını Polonya-Litvanya'da geçirmiştir. Öte yandan soylular kendi bölgelerinin kralları gibiydiler, hem engin feodal beyliklerin sahibiydiler hem de, Yahudiler açısından asıl önemlisi, krallığın kentlerinin yarısından fazlası da onlara aitti. Yetkinin Barok çağında devlet inşasının bütün kurallarının ihlal edecek şekilde devredilmesi, Polonya kralları fazlasıyla büyümüş imparatorluktan parçalar koparmak için saldırıya geçip duran Türk, Tatar, Moskovalı ve İsveçli güçlere karşı koyacak askeri ittifakları muhafaza etmeye çabalarken gerçekleşmişti. Tek olası savunma yöntemi, üst düzey soyluları memnun etmekten geçiyordu, o da olağanüstü güçlerine katlanmak demekti. Egemenliğin dağılması sonuçta soyluların da, prensipte desteklemeleri gereken monarşinin de başarısızlığı anlamına gelecekti. Orduların son hızla büyüdüğü ve onları finanse etmek için gerekli bütçenin merkezi bürokrasiler tarafından sağlanması gerektiği bir çağda Polonya gibi bir ayrıklık, kendinden daha güçlü komşularının kontrolü altına girmeye mahkûmdu. Monarşi dahil Polonya'nın yöne-

tici sınıfı nihayet ölümcül zayıflığının bilincine varıp kendi yapısında reforma gitmeye ve bağımsızlığını kabul ettirmeye karar verdiğinde, Polonya'nın zayıflığından faydalanmayı amaçlayan yırtıcı komşularının askeri baskısına maruz tutuldu. Krallığın egemenlik iddiası, 1772 ve 1793'teki tamamıyla çıkarıcı bölünmeye neden oldu ve Polonya sonuçta Prusya, Habsburg kontrolündeki Avusturya ve Çar Rusyası arasında bölündü. 1794'te yaşanan son, romantik bir devrimle özgür Polonya yok oldu.

Polonya-Litvanya'nın 1.250.000 Yahudisi için bölünme sonrası gelecek belirsizliklerle doluydu. Ama Polonya-Litvanya'nın en parlak döneminde karşılara çıkan fırsatlardan yararlanmasını bilmişlerdi. Yahudiler kuşaklar boyunca prenslerin ihtişamını mümkün kılanlardı. Hatta Szmujlo İckowitz gibileri Anna Radziwill'in "veznedarı" işlevini görmüştü. Ama Potocki'lerin, Branicki'lerin, Zamoyski'lerin, Czartoryski'lerin yaşadığı muhteşem hayatın sonsuza kadar sürmesine imkân yoktu, ama bir yüzyıl kadar boyunca, özellikle Yahudiler sayesinde görkemli bir şekilde sürmüştü. Elzbieta Sieniawska'nın elmasları ona yetmemeye başlayınca eksiklerini tamamlamak için Mojzesz Fortis'e gidermiş. Büyük prenslerin hepsinin yabancı paralı askerlerden oluşan özel orduları vardı. Atları Avrupa'nın en muhteşem atları arasındaydı. İnsanı hayretler içinde bırakan ihtişamda saraylar inşa ederlerdi. Sonu gelmez koridorlarının bir duvarı boyunca gözleri dehşet içinde açılmış geyikler yırtıcı aslanlara yem olurlar, uzun favorili ataları kuyrukları kesilmiş atlarının üzerinden davetsiz misafirlere dik dik bakarlardı. Karşı duvardaki yüksek pencereler karaağaçlarla sıralanmış yollara, sıçrayıp duran sazan balıklarıyla dolup taşan, sazlıklarla çevrili göletlere bakardı. Salonlarında orkestralar çalardı; tiyatrolarında soytarıları herkesi gülmekten kırıp geçirirken prensesler yelpazeleriyle dekolterilerini serinletirdi. Ziyafet sofralarını genelde Fransa'dan gelen şekerleme ustalarının başyapıtları süslerdi. Dişlerini gösteren bir kurt

veya kuyruğunu sergileyen bir tavuskuşunun hâkim olduğu sofralarda Dov Ber Birkenthal'ın en güzel Tokaj şarabıyla doldurulmuş kadehler mum ışığında parıltılar saçardı.

Bu hayatın maliyeti yüksekti elbet. Avrupa'nın geri kalan kısmı tahıl kıtlığı çektiği sürece, Polonya'nın saray hayatı, sayısız arazilerinde yetişen tahılın geliri sayesinde, ama ancak ucu ucuna sürdürülebilirdi. Yahudiler çavdar ve buğdayı piyasaya sürer, Hollandalılar da geriye kalan kayda değer miktarı aç batıya naklederdi. Ancak XVIII. yüzyılda, Avrupa nüfusunun giderek artmasına rağmen, şartlar tersine döndü. İngiltere'de ve Almanların yönetimindeki bazı bölgelerde üretim alanında yaşanan gelişmeler talepte azalmaya ve fiyatlarda düşüşe yol açtı. Polonyalı soyluların topraklarının gelir kaynağı niteliğinin acilen baştan tasarlanması gerekiyordu. Uluslararası tahıl piyasası küçülünce özellikle çavdar fazlası, patates bazlı votka çağı henüz başlamadığından (ama çok da uzak değildi) tahıl alkolünün yapımı ve satışında, ülke içinde kullanılmaya başlandı. Ve Yahudiler bir kez daha bir monokültürün risklerini harika bir pazarlama fırsatına çevirmeye hazırdı. Sieniawski veya Branicki arazilerinde ve Zamoyski veya Potocki kentlerinde alkol üretimi ve satışı üzerinde tekel haklarını kiraladıkları gibi bu ayrıcalığı elde etmek için birbirleriyle rekabet içinde en yüksek fiyat teklifini vermeye çalışırlardı. Tahıl evrensel çapta içki içme eğilimi sayesinde gelir kaynağına dönüştürme girişimi büyük başarı elde etti. Prenslerin topraklarından elde ettiği gelirin yarısından fazlası alkolle bağlantılı kiralamalardan kaynaklanıyordu, böylece orkestra çalmaya, oyuncak askerlerden ordular geçit törenlerine katılmaya, soylular da ormanlarda bizon ve geyik avlarına çıkmaya devam ettiler; şamdanlar şafakla beraber söndürölüp perdeler özenle açılırken kâhyalar sızıp kalmış efendilerini rahatsız etmemeye çalışmışlar. *Polonia Magna*'da* her şey olması gerektiği gibiydi.

* (Lat.) Büyük Polonya –çn.

Prensler ile Yahudiler arasındaki mantık evliliği en azından demografik açıdan son derece verimliydi. XVI. yüzyıl başlarında 50.000 civarında olan Yahudi nüfusu Yahudi tarihinde eşi görülmemiş şekilde katlanarak artmıştı.³⁶ 1600'da sayıları 80.000 ila 100.000 arasındayken, XVII. yüzyılın son çeyreğinde iki katına, ertesi yüzyıl sayı neredeyse dört katına çıkarak 1800 yılına gelindiğinde sırf Polonya'nın Yahudi nüfusu 750.000'e ulaşmıştı (Litvanya'da da 250.000 civarında Yahudi vardı). XVIII. yüzyılda ortalığı kasıp kavuran çiçek hastalığına rağmen Avrupa'nın hemen her bölgesinde nüfus hızla artıyordu, ama Yahudiler arasındaki artış oranı, Yahudi olmayan Polonyalılarınkine göre çok daha yüksekti. Nüfus tarihçileri bu sayılardaki bu sıra dışı patlamanın en ağır basan tek sebebini belirlemede tereddüt ederse de, çoğu bu artışı Aşkenazlar arasında yaygın olan erken yaşta evliliklere ve muhtemelen daha sağlıklı bir beslenme rejimiyle bağlantılı olarak cinsel olgunluk yaşının düşmesine atfeder (gerçi sazan buğulama, salamura ringa balığı ve yumurtalı *hallah* ekmeğinden oluşan bir rejimin demografik devrimin temel nedeni olduğu fikri bayağı düşündürücüdür...). XVIII. yüzyılda Polonya-Litvanya'da yaşayan Aşkenazlar arasında çocuk ölüm oranlarında da hatırı sayılır azalma yaşandığı bellidir. Toplumsal tarihçilere göre geniş ailelerin sağladığı bakım hizmetinin yanı sıra, *kest* de bu durumda rol oynamış olmalıdır. Polonya-Litvanya'nın bir ucundan diğerine kadar Yahudi cemaatlerin hayır işleri kayıtları çok sayıda Yahudinin aşırı yoksulluk şartlarında yaşadığını gösterirse de, sayılarındaki muazzam artışın, bir yüzyıl sonra Ukrayna'da yer alacak olan kitlesel yoksullaşmaya yol açmamış olması şaşırtıcıdır.

³⁶ Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, cilt 1, 1350-1881, Liverpool, 2010; ayrıca Hundert, "The Importance of Demography...", Katz (ed.), s. 31-2; *Raphael Mahler, Hasidism and the Jewish Enlightenment: Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century* (New York, 1998) içinde, s. 171 vd.

Çok eskilere uzanan *kehilla* (cemaat) kurumunun bu duruma katkısı olmuş olmalı. Her cemaatin *kahal*'ı hemen her zaman sırf ileri gelenlerden oluşup yerel bir oligarşi konumunda idiye de, sorumluluklarını ciddiye almadığı anlamına gelmezdi. Hasta ve muhtaç cemaat üyelerinin bakımının sağlanmasını, kasapların, sinagog görevlilerinin, sünnetçilerin ve *kantor*'ların görevlerini yerine getirmesini temin ederdi. Şu veya bu felaketten dolayı bir kentten başkasına göç etmek zorunda kalanlar, yerleştikleri veya sığındıkları yeni yerde aynı şeyleri, büyük veya küçük sinagoglar, İbrance okulları ve eğitim merkezleri, sorunlar ve ihtilaflar konusunda hüküm verilen haham mahkemeleri bulacaklarını bilirlerdi.

Ama bu durum, ştetl'ların kavgalardan veya şoklardan muaf olduğu anlamına gelmez. Şokların en büyüğü de XVIII. yüzyıl ortalarında Podolya'da gerçekleşmiş ve Polonya Yahudiliği felaketin eşğine gelmiş.

II. Lanckorona'da Çılgınca bir Gece

1756 baharının sonlarında Sataniv'e ulaşacak bir gezgin kendini tüyler ürpertici bir skandalın orta yerinde bulurdu. Büyük Sinagog'da toplanmış olan bölgenin haham mahkemesi *Beth Din*, Podolya'nın özellikle bu bölgesinde çok sayıda gizli Sabetaycının, yani sahte mesih Sabetay Sevi'nin müritlerinin olduğu iddiasını inceliyordu. Sabetay Sevi'nin ölümüyle kültü ortadan kalkmamıştı. Onun 1676'daki ölümünden sonra dördüncü ve son karısı Jochabed onun ruhunun, yani özünün kendi kardeşi Jacob Querido'ya aktarıldığını öne sürmüştü. Jacob Sevi adını alan Querido, görünürde Müslüman olan, ama aslında kültün ilkelerini ve âdetlerini uygulamaya devam eden Dönme tarikatını kurmuştu: Musa'nın Tevrat'ının yerini Sabetay'ın yasası almıştı, böylece eski emirler bilinçli olarak ihlal edilerek artık geçerliliklerini yitirdikleri ilan edilmiş oluyordu. Selanik'te birkaç yüz ki-

şiyi bulan Dönmeler arasında Hayim Meleh gibi 1700 yılında Judah Ha-Hasid'le birlikte Kudüs'e gitmiş, sonrasında hayal kırıklığına uğramış olanlar da vardı. Querido Mekke'ye yaptığı hac yolculuğu sırasında ölünce yerini Sabetay'ın ruhunu devraldığını ilan eden oğlu Berachiah almış, Selanik'teki Dönmelerin lideri olmuştu.

Normalde Podolya'da sıradan bir kervanbaşı olan Jacob Leiboviç 1750 yılı civarında Selanik'te Dönme Sabetaycılarla temas etmiş. "Ateşin Bekçisi" sayıldığı anlaşılan babası Leib'in kendine özgü, ortodoks olmayan bir günah anlayışı varmış. Küçük Jacob'un Şabat günü yüzmeye gittiğini haber alınca ona bunun doğru olup olmadığını sormuş. Suyu bıraktım kendimi, o kadar, demiş Jacob; çocuğuna düşkün olan babası da, tamam o zaman, bu günah değil, demiş. Babası Jacob daha küçükken ailesini sınırın öte tarafında, Osmanlı yönetimindeki Moldavya-Eflak'a götürdüğü için oğlan da İzmir, Sofya ve Selanik gibi Sabetaycılığın var olmaya devam ettiği bölgelerde yetişmiş. Yetişkinliğe adım atarken konuya giderek ilgi duyan Jacob Gazzeli Nathan'ın Makedonya'da, Üsküp'teki mezarını ziyaret etmiş; Türkler arasında "Jacob Frank" (Batılı Jacob) olarak ün salan Jacob 1752'de evlendikten sonra kendisinin Sabetay'ın ruhunu taşıdığına hiçbir şüphe olmadığına karar vermiş. Ve 1755'te Sabetaycılarla temasa geçmek amacıyla sınırı geçerek Podolya'ya girmeye karar vermiş.

Frank Podolya'ya bir krizin orta yerinde ulaşmış; en saygın Rabbînik otoritelerden biri olan Jacob Emden, bir o kadar saygın olan Jonathan Eybeschutz'u, bir sapkınlık göstergesi sayılan şüpheli tılsımlar dağıttığı gerekçesiyle gizli bir Sabetaycı olmakla alenen suçlamıştı. Eybeschutz bu suçlamayı reddederse de, böyle yaptığı muhtemelen doğrudu, ama bu da korkunç bir suç değildi. Tılsımlar, iktidarsızlık, kısırlık ve daha birçok rahatsızlığı tedavi ettiğine inanılan "pratik Kabala"nın unsurlarından biriydi. Ancak Frank'ın gelişiyile ortalık karışana kadar Dört Diyar Konseyi Jacob Emden'in

Sabetaycılığın Yahudiliğin içinden çıkarılıp atılmasını talebini ciddiye almayı reddetmişti. Konsey tam tersine, cemaati parçalama riskine girmektense gizli Sabetaycılığı olduğu gibi bırakmaya hazırdı.

Ancak 1756 yılının Ocak ayının sonlarında, Moldavya sınırında bir kasaba olan Lanckorona'da meydana gelen bir olay, bir ara çözüme başvurma ihtimalini tamamıyla ortadan kaldırdı. 27 Ocak'ı 28 Ocak'a bağlayan gece birileri belirli bir evin pencerelerini örten perdelerin arasındaki açıklıklardan Jacob Frank dahil olmak üzere on iki ila on beş kişilik bir grubu Sabetaycı bir ritüelde şarkı söyleyip dans ederken gözetlemiş. Çok sonra yazıya dökülen bu anlatıma göre şarkılarla danslar orada olanların en önemsiz kısmıydı. Dört yıl sonrasında bir savcı edasıyla yazan Jacob Emden'in anlattıkları ise daha da renkliydi. Ve onun anlatımı, bu skandaldan sadece bir yıl sonra yazılmış Hristiyan raporlarıyla destekleniyordu. Bu yazılarda yerel hahamın karısının ya kısmen ya da tamamıyla çıplak halde (anlatımdan anlatıma farklılık gösteriyordu), başında bir Tevrat tacıyla taht gibi bir yerde oturduğu anlatılıyordu. Çember halinde dans eden erkekler arada bir durup kadının göğüslerini öpüyor, ona *mezuz*a'ları (Yahudilerin evlerinin kapı dikmesine takılan ve Tevrat'tan mısralar içeren minyatür bir tablet) olarak hitap ediyormuş. Bu ritüelin Sabetay'ın İzmir sinagogunda Hanuka sırasında bir örtünün altında, Yahudilerin Tevrat'la mistik evliliğini gerçek anlamda yerine getirerek Tevrat'la yaptığı kendi ünlü "nikâh"ını temel aldığı belliydi. Sinagoglarda okumalardan önce ve sonra, *Sefer Tora* dolaştırılırken tomarlara dua şallarının püskülleriyle dokunmak ve onları öpmek âdettendir. Lanckorona'da "Tevrat gelini"nin yerini, hahamla evli olmasına bakılmaksızın gerçek bir gelin almıştı. Şiirsel malzemeyi fiziksel hale getirmek tam da Jacob Frank'ın tarzıydı. Bazı anlatımlara göre bu sefahat âlemine katılanların boyunlarında da haç vardı.

Bu skandalın haberi kısa sürede Yahudi cemaatinin dışına da taşdı. Bunun sorumlusu kısmen Jacob Emden'in kendiydi, çünkü Dört Diyar Konseyi'nin ilgisizliği karşısında sabrı taşmış, her iki dinin "doğal yasaları"nın ahlaksız ihlallerinin tehdidiyle karşı karşıya olduğu iddiasıyla Kiliseye başvurmuştu. Ancak olanların Kiliseye haber verilmesi korkunç bir sonuç doğuracaktı. Başlangıçta Sabetaycılar yerel otoriteler tarafından gözaltına alınıp hapse atıldı. Frank Osmanlı yurttaşı olduğu için sınırın karşısına geçmesine izin verildi. Yetki alanı içinde bu rezaletin gerçekleştiği Sataniv başhahamı Lanckorona'ya gidip durumu incelemekle görevlendirildi, ama o da hasta olduğu bahanesiyle yerine yaşlılar heyetinden birini gönderdi. Soruşturmalar sonucunda bir Sabetaycı ağının Podolya'nın dört bir yanını kapladığı ortaya çıkınca sapkınlığın ciddiyetini ve kapsamını incelemek üzere Sataniv *Beth Din*'i toplandı.

Mahkemede çoğu Sabetaycılıkla suçlananlardan değil de tanıklardan oluşan yirmi yedi kişi dinlendi, ama tanıklardan bazıları bile hayret verici ihlallerine dair itiraflarda bulundular. Busklu Samuel *Pesah* Bayramı'nda ekmekle domuz eti ve peynir yediğini itiraf etmiş, dolayısıyla hem *kaşrut* yasalarını hem de mayasız ekmek bayramını ihlal etmiş olmuş. Birileri de içyağı ile yasaklı kas kirişi yağı tükettiklerini söylemişler, bu da bazılarına göre Sabetaycılığa bağlı olduklarının bir göstergesiydi. Ama bu kadarla da kalmıyordu. Kültün en tipik suçları, cinsellikle bağlantılıydı. Dinsel çalışma salonlarında mastürbasyon vakaları yaşanmıştı. (Yahudilikte meninin kasti olarak dökülmesi, zinadan daha ciddi bir ihlal sayılırdı. Hahamlar geceleri gelen meninin [*keri*] masum olup olmadığı konusunda bir türlü karar veremezdi.) Frank'ın müritleri ilişkide bulunmak üzere, tercihen başkalarıyla evli, âdet gören kadınlar arardı. Erkeklerin kızlarıyla, gelinleriyle, hatta anneleriyle encest ilişkisi yaşamalarına izin verildiği anlatılıyordu. Erkeklerin "misafirperverlik" dahiinde karılarını yabancılara sunmaları sıklıkla karşılaşılan

bir durumdu. Bir yabancıyla yatmaya kendi başına karar veren bir kadın, kocasının ondan izin almadığı için ona çok kızdığını anlatmış. 1756 yılının Haziran ayının ortalarında soruşturmanın sonuna gelindiğinde suçlular aforoz edilmiş, Rohatynli Joseph'e de Uriel da Costa'nınkiyle aynı ceza verilmiş: Otuz dokuz kırbaç, sonra da cemaat üyelerinin üzerine basarak geçmesi için sinagogun eşiğine yatması. Onun talimatıyla yabancılarla yatan karısından boşanması emredilmiş, çocukları piç ilan edilmiş ve Joseph sabıkalı bir gezgin olarak uzaklara sürülmüş.

Bundan sonra olaylar hızla gelişti. Frank'ın bu tacizden usanan müritleri Jacob Emden'i örnek alarak duruma müdahalede bulunması için Kiliseye başvurmaya karar verdiler. Rabbinik Yahudiliğin Tevrat'ın hakiki otoritesini Talmud'la ikame ettiğine dair ortaçağ keşişlerine (çoğu Yahudilikten Hristiyanlığa geçmişti) dayanan suçlamayı yeniden canlandırarak, kendileri ile "Talmudcular" arasındaki bir münazara düzenlenmesi için Katolik din adamlarının en Yahudi karşıtlarından biri olan Kamieniec Piskoposu Mikulaj Dembowski'ye başvurdular. Frank'ın müritleri Yahudilere din değiştirmeyi amaçlayan din adamlarının da hevesle desteklediği bir belgeyle Yahudiliğin kendi versiyonları ile Hristiyanlık arasında bir birleşme önerdiler. Frankçılara göre Tanrı'nın birbirinden ayrılmaz üç özü vardı ve insan biçimini alabilirdi. Mesih zaten geldiğine göre Yahudiler onu nafle bekliyorlardı ve Kudüs tarihin sonuna kadar bir daha yeniden inşa edilmeyecekti. Frankçıların bu önerisini fırsat gören Dembowski'nin kabul ettiği münazara Eylül 1756'da Kamieniec'te düzenlendi. Bazıları Satanipli olan on dokuz Frankçıyla münazaraya katılmak üzere kırk haham çağrıldı. Eskilerden kalma suçlamalar yeniden ele alındı: Hahamlar uydurma bir "sözlü yasa" icat etmişlerdi ve "Talmudcu karşıtı" olan Frankçılar, Mesih'in gelişiyile Tevrat'ın geçersiz hale geldiği konusundaki ısrarlarına rağmen, Musa'nın asıl vârisleriydi. Beklendiği üzere Dembowski Frankçuları münazaraların galibi ilan etti

ve Lanckorona ile Sataniv kaynaklı haberleri hahamlarla cemaat yaşlıları tarafından uydurulmuş ahlaksız iftiralar olduğunu öne sürdü. Bu sefer azarlanma sırası hahamlardaydı. Yahudilere ellerindeki Talmud'ları ve onunla bağlantılı kitapları yetkililere teslim etmeleri emredildi ve dört yüzyıl önce olduğu gibi, bu kitaplar bir infaz memuru tarafından halkın önünde yakıldı.

Dembrowski Kasım 1757'de ölünce Frankçılar aniden hamisiz kaldılar. Çoğu hızlı bir şekilde sınırı aşıp ortadan kayboldu ve bir süre geleneksel Rabbinik kurumlar ve otoriteler eski yetkilerini geri kazanacakmış gibi göründü. Ama umutlar boşa çıktı, çünkü Yahudilerden nefret eden bir başka din adamı olan Piskopos Kajetan Soltyk yayımladığı bir belgede, Yahudilerin ritüelleri dahilinde cinayetler işledikleri suçlamasının gerçek olmakla kalmadığını, bu durumun Yahudiler, daha doğrusu Talmudcu karşıtları tarafından ilk defa teyit edildiğini öne sürdü. Frankçılar hayret verici bir şekilde gerçekten de böyle yapmıştı. Soltyk dört yıl önce Jitomir'de kan iftirasına dayalı bir yargılama düzenleyerek on bir Yahudi'nin idam edilmesine, on üçünün de zorla Hristiyan yapılmasına neden olmuş, böylece Kilise hiyerarşisinde önemli biri haline gelmişti. Sonrasında Soltyk'ın dürüstlüğü tartışma konusu olmuştu, ama Frankçıların Talmudcu hahamlara karşı yürüttüğü saldırı dikkati dağıtmıştı. Kral III. Augustus da bu işe dahil olmuş, üç aylık yolculuk izni verdiği Jacob Frank birçok müridiyle birlikte mutluluk içinde Polonya'ya geri gelmişti.

Frankçılar artık daha büyük oynamaya hazırды. Kamieniec'te Frankçılar bir süre kendilerini üçüncü bir yol, yani hakiki Yahudilikle ve Hristiyanlıkla ortak olduklarını iddia ettikleri bazı doktrinleri kabul eden bir Yahudi versiyonu olarak sunmuşlardı, ama şimdi kesin bir şekilde din değiştirmeye hazır olarak öne çıkmışlar. Tek istedikleri, Yahudi kıyafeti giyen, sakal ve lüle şeklinde favori bırakan, cumartesi-yi Şabat şeklinde yaşayan Hristiyanlar olmaktı; bu talepler

piskoposlukta tepki uyandırmış olmalıdır. Frankçılarının ikinci talebinin sonunda Hristiyanların en kötü niyetli suçlularından biri, yani Talmud'un Yahudilerin ritüellerinde Hristiyan kanı kullanılmasını şart koştuğu iddiası vardı. Bu korkunç belge derhal Lehçeye tercüme edilerek iki bin adet basılıp dağıtıldı. 1759'un yazında Lviv Katedralinde yine göstermelik bir münazara düzenlenecekti.

Bolekhivli şarap tüccarı Dov Ber Birkenthal da tam bu korkunç kâbusun orta yerinde Lviv'e gelmiş. Ailesiyle birlikte çok zor zamanlardan geçiyordu. İş nedeniyle Varşova'ya gittiği sırada en vahşi *opryzniki* (atlı haydutlar) çetelerinden biri kenti, başka bir deyişle Yahudileri soyup yağmalamak amacıyla Bolekhiv'e saldırmıştı. Böyle durumlarda genelde olduğu üzere Yahudiler kendilerini yiğitçe korumaya çalışmıştı ve *Rebbe* Nahman iki elinde iki silah haydutlardan birini öldürmüştü, birini de ayağından yaralamıştı, ama ardından baltayla öldürülmüştü. Bu, Dov Ber'in karısı Leah ile baldızı Rachel'in mücevherlerinin çalındığı saldırıydı. Çete direnenleri veya hazinelerini teslim etmeyi reddedenleri öldürdükten sonra Bolekhiv'i ateşe verip atlarına binmişler ve etekleri uçuşarak kentten ayrılmışlar, zira kadınların dolaplarında buldukları en güzel kıyafetleri üzerlerine geçirmişlerdi. Ayağından yaralanan haydut üstüne üstlük, Dov Ber'in ağabeyine ait, gümüş işlemeli uzun bir dua cüppesi giymişti. Diğer ayın kıyafetleri de atların yelelerinin ardında uçuşan bayrakları yapmak için kullanılmıştı.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Dov Ber şimdi de halkın önünde sergilenen sinir bozucu bir tiyatronun orta yerinde bulmuştu kendini. Kan iftirasını ve diğer Frankçı-Hristiyan suçlamaları çürütmekle görevlendirilen bölgenin başhahamı Hayim Ha-Cohen Rapaport eski bir dostuydu, Lehçesi çok iyi olan Dov Ber de onun için tercümanlık yapmayı önermiş. Hahamın Ber'in en gözde kaynaklarından birinden, İngiliz Katolik Humphrey Prideaux'nun Yahudilerin dininin onları Hristiyan kanı dökmeye mecbur ettiğine dair hiçbir kanıt

olmadığını ısrarla belirttiği 1716 tarihli kitabından alıntı sunması fikri de Dov Ber'in kendinden çıkmış olmalıdır. Bu korkunç iftira uzun süredir Dov Ber'in sinirini bozuyordu. Amansız Yahudi karşıtı rahip ve teolog Jacob Radlinski'nin bütün o kadim suçlamaları tekrarlayan Lehçe kitabı *Samuel Rabin'e Göre... Hakikat* başlıklı kitabının yeni baskısı 1753'te çıkmış ve kısa sürede büyük rağbet görmüştü. "Kitap," diye yazar Dov Ber, "yazmaya veya aklı başında insanlara tekrarlamaya değmeyecek yanlışlarla ve utanç verici yalanlarla dolu." Dov Ber, "Yahudileri ve kutsal Sözlü Yasa'mızı kötüleyen ve onlara iftira atan" bu çılgınca yalanları "kalbimde kederle okudum, ama onların doktrinleri... inandıkları masallarla mucizeler... hiç var olmayan şeyler hakkında çok bilgi edindim," der.³⁷

Belki de, diye düşünmüş Ha-Cohen ile Dov Ber, Sabetaycılarının Yahudiliğin içinden sökülüp atılması daha iyi olacaktı, böylece sahte Yahudiler ile hakiki Yahudiler bir daha birbirine karıştırılmayacaktı. Ancak bu sonuç (Jacob Emden'in korkusu da bu yöneydi) Frankçılarının haçı benimseme hevesiyle zaten kendini belli etmişti. Asıl önemli olan, kan iftirasının Yahudiler tarafından görünürde teyit edildiğine göre karşı saldırıya geçmekti. Hahamların Sabetaycı sapkınlığın doğal yasaların ve edep anlayışının tamamına ahlaksız bir tehdit teşkil ettiğine ve Yahudilerin kanlı ritüelleri konusundaki hikâyelerin aşağılık uydurmalar olduğuna dair, Varşova'daki papalık elçisi yoluyla gönderdiği mesaj etkili oldu. Veya belki de etkili olan, okuduğu kitaplarla hayranlık uyandıran şarap tüccarı tercümanın müdahalesiydi. Lviv Piskoposu yine Frankçılarının haklı olduğunu karar verdiyse de, en azından kan iftirası suçlamasının da kanıtlanmadığı ilan edildi. Ancak haham, Frankçılarının "*Hayim*. Kana kan!" bağırışlarına maruz kaldı.³⁸

³⁷ Nancy Sinkoff, *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands*, Providence, 2004, s. 30.

³⁸ Chimen Abramsky, "The Crisis of Authority within European Jewry in the Eighteenth Century," Siegfried Stein ve Raphael Loewe (ed.),

İç savaşın tek bir dramatik sonu olabilirdi, o da neredeyse bin Frankçının Lviv Katedralinde kitle halinde Yahudilikten dönmeleri idi. Jacob Frank'ın kendi başka yerde, vaftiz babası olmaya karar veren kralın bir vekilinin huzurunda vaftiz olmuş. Başlangıçta, Sabetay'ın Müslüman olduğu dönemde olduğu gibi, çok cömert muamele görmüş, ama Hıristiyanlığı kabulünün samimiyeti tartışmaya açılınca Meryem Ana kültünün merkezi Częstochowa'ya götürülmüş ve Fransk burada Meryem Ana'nın mistik kutsallığını kendi kızı Ewa'ya aktarmış. Lviv'de Hıristiyanlığı kabul edenlerin bazıları büyük övgüler almış, hatta soylular sınıfına alınmış. Ancak kitlesel dinden dönmenin gönüllü olarak yer almış olması Polonya-Litvanya Yahudileri için şiddetli bir darbe teşkil ediyordu. Üstelik başka darbeler de yiyeceklerdi. 1764'te Dört Diyar Konseyi feshedildi. Dört yıl sonra Kazak birlikleri yine soylulara karşı başkaldırarak Uman'daki Yahudileri katletti. "Kentin tamamını cesetlerle doldurdular," diye yazmış, dehşet içindeki bir tanık, "pazaryerindeki derin kuyu ölmüş çocukların cesetleriyle doluydu. Köylüler Yahudileri ve çocuklarını soydu, sonra da öldürdü."³⁹

1768'de yaşanan bu kitle katliamı tanındıktı. Ama 1759'da Lviv Katedralinde gerçekleşen kitlesel dinden dönme değildi. Ertesi yıl, 1760'da, Podolya'nın Mezhybozhe kentinde ölen, mistik düşler gören Kabalacı ve şifacı Israel ben Eliezer'in (Baal Şem Tov, yani İyi İsmi'nin Üstadı olarak bilinirdi) bu olanlardan dolayı, üzüntüden öldüğü anlatılırdı. Bu doğru olsun veya olmasın, Baal Şem Tov'un Sabetaycılarının Yahudiliğin içinden sökülüp atılmasını gereksiz bir felaket olarak görenlerden ve Yahudiliğe yeniden dahil edilmelerinin mümkün olduğuna inananlardan olduğu belliydi. Yaşlıları, hahamları, konsey, hepsini suçlu buluyordu. Yahudiler hayatta kalacaksa, Yahudilik varlığını sürdüreceksen bu kadar yasalara bu

Studies in Jewish Religious and Intellectual History (Tuscaloosa, 1979) içinde, s. 16.

³⁹ Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, s. 17.

kadar yavan bir şekilde bağlı olmamalıydı. Yasayla birlikte özü de hüküm sürmeliydi. Yaratıcı'nın insanlara bahsettiği kanlı canlı beden çilecilikle cezalandırılmak yerine sevinçle benimsenmeliydi. Bu inanış şaşırtıcı bir şekilde sonraki elli yıl içinde Yahudiliğin büyük bir diriliş hareketi olan Hasi-dizmin temelini oluşturacaktır. Rabbinik geleneğin muhafızları bir tehditle mücadele etmeyi yeni bırakmışken, yeni ve sapkınlık suçlamalarından muaf olduğu için çok daha güçlü başka bir tehditle karşı karşıya kalacaklardı.⁴⁰

III. Beyaz Satenler İçindeki Adam

Onlar diğer Yahudiler gibi değildi. Diğer hahamlar gibi de değillerdi; hatta bazıları haham bile değildi. Ama en eski kaplar kırılıp ilahi kıvılcımlar düştüğünde ve göklerden gelen *klifot* kabukları içinde tutsak kalan ışıltıları arayıp bulma becerisine sahiptiler. Yahudiler arasında daima dünyayı ve Yaratıcı'sını gizli ve derin şekillerde algılayan sihirli, mistik kişiler olmuştu. Muazzam mesafeleri görebildiklerinden en uzaklardaki diyarlar bile hemen komşu odadaymış gibi görünürmüş. Kadınların veya erkeklerin bedenine giren ve oraya yerleşen şeytanları kovabilirlerdi. Şeytanlar kovulduktan sonra iktidarsız erkekler yeniden güçlerini kazanır, kıvranıp duran kısır kadınlar da meyve verirdi. Lilith'in karşı konulmaz, ekşi, zehirli yasemin kokusu kaybolurdu; aynıysı yıllar boyunca inatla ürün vermeyen topraklar için de geçerliydi. Evlerin de içine bacadan veya pencerelerdeki en ufak bir çatlaktan şeytanlar girebilirdi. Radziwill hanedanının güçlü veznedarı Szmuijlo Ickowitz Litvanya'daki yepyeni konağının eşiğinden içeri girmeden önce binayı kötü ruhlardan arındırması ve içinde yaşanmaya uygun hale getirmesi için Mezhybozheli Israel ben Eliezer'i çağırırmış.⁴¹ Baal Şem bu

⁴⁰ Gerçi 1772'de Vilna'da, 1786'da da Kraków'da ilan edilen aforoz kararları da ciddi birer tehditti.

⁴¹ Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, s. 143.

önleyici şeytan çıkarma işlemlerini şahsen uygulamak için uzun yolculuklara bile çıkar, gidemediği yerlere de bir tılsım veya talimatlar gönderirmiş. Zamosc'un Baal Şem'i Joel de çocuğu olmayan bir kocaya birisini öldürmekte kullanıldığı bilinen bir kılıcı alıp bir Salı veya Cuma günü şafak sökerken bir elmayı ikiye ayırmasını söylemiş. Yarısını karısına verecekti, yarısını kendi yiyecekti, sonrasında da kendileri de meyve verecekti. Her şey Baal'ın, yani Üstad'ın Yüce Tanrı'nın, *Ein Sof*'un, ebedi olanın ismini oluşturan harfleri, söz konusu durumu iyileştirici şekilde yeniden düzenlemesine bağlıydı. Bu çok tehlikeli bir şeydi ve ezoterik bilgilerin muhafızları dışındakilerin bu işlerle uğraşması yasaktı. Dolayısıyla şifacılar İsm'in Üstadı olarak bilinirdi; dinsel manipülasyonun en ünlü ve en saygın örneği olan Israel ben Eliezer, İyi İsm'in Üstadı, yani Baal Şem Tov veya Yahudilerin mübarek saydıkları ölümler için akronim kullanma âdetleri doğrultusunda *Besht* olarak bilinegelmiş.

Besht sonradan yeni Hasidizmin kurucusu olarak yüceltiliyse de, hayattayken herhangi bir şeyi kurmuş olduğunun hiç farkında değildi.⁴² Bu türden sıfatlar müritlerine ve yıllar sonra onun mucizevi bilgeliğine dair hikâyeleri Şivhey *Ha-Besht*'te (*Besht'e Övgüler*) derleyecek olan müritlerinin müritlerine kalacaktı. *Besht*'in çok işi vardı, çevresine havariler toplamaya zamanı yoktu, ama Mezhybozhe'de çevresinde bir mistik grubu toplamıştır gerçekten de. Belli ki Israel ben Eliezer dünyanın, kan iftirasına dair o korkunç yalanların, salgın hastalıkların ve savaşların Yahudilerin boynunda bir değirmen taşı gibi ağırlığını hissettirdiğinin farkındaydı. Emin olduğu tek şey yeteneklerinin, kıvılcımların serbest kalmasına katkıda bulunmadığı sürece değersiz olduğuydu;

⁴² Moshe Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Baal Shem Tov*, Berkeley, 1996 ve 2013. Hasidizmin metinsel ve toplumsal, neredeyse tüm yönleri konusunda yeni yaklaşımlar hakkında makaleler için bkz. Ada Rapoport-Albert (ed.), *Hasidism Reappraised*, Oxford, 1996.

dertli Yahudilerin yüklerini azaltmak için onlara dişil ışıltı Şekina'yı getirmek lazımdı. Bu düşüncesinin ardında kendi haşmetinin duygusu değil, vizyon sahibi birinin vakur görevi olan kaçınılmaz sorumluluk hissi vardı. Şefa, yani bolluk ancak onun gibiler yoluyla getirilip ıstırap çeken halkı arasında şifa gibi yayılabilirdi.

1752'de Israel ben Eliezer, beş yıl önce İsrail'e göç etmiş olan kayınbiraderi Gershon Kutower'e yazarak *Roş Ašana* arifesinde göklere yükseldiğini anlatmış.⁴³ Orada bazıları hayatta olanlara, bazı olmayanlara ait çok sayıda ruh gördüğünü, muazzam sayıdaki bu ruhların debelenip durduğunu söylemiş. Ben Eliezer din değiştirmeye mecbur edilenlerin korkunç sonlarını da, ona büyük mutluluk veren başka şeyler de görmüş, ama mutluluk verenleri tam anlamadığını söylemiş. Başta bu ani mutluluk halinin dünyadan ayrılıp öteki dünyaya göç etmek üzere olduğunun bir göstergesi olduğunu düşünmüş, ama kendisine öyle olmadığı, kalması gerektiği, çünkü onun yukarı ve aşağı âlemleri "birleştirme" işlemlerinden yukarıdakilerin büyük zevk aldığı söylenmiş. Ben Eliezer bu yükseliş sırasında yaşadığı iki önemli karşılaşma sayesinde başına neden böyle bir şeyin geldiğini anlamış. İlki Kötülük'tü, din değiştirenlerin korkunç ölümlerini tasarlayan şeytani Sama'el'in kendiydi ve *Besht* ona neden böyle yaptığını sorduğunda ikiyüzlülükle (ne de olsa Kötülük'tü) erdemlilerin intiharlarıyla Kutsal İsmi kutsayabilmeleri için olduğunu söylemiş. Baal Şem Tov yükselmiş, yükselmiş ve "adım adım" Mesih'in zirvedeki sarayına ulaşmış. Burada da kaçınılmaz soruyu sormuş. Neden bu kadar uzun sürüyordu? "Tevrat'ınız dünyanın tamamına yayıldığında geleceğim," demiş Mesih, Baal Şem Tov da bu cevabı pek tatmin edici bulmamış.

Bu mektubun "Kutsal Mektup" adı altında yayımlanması 1781 yılını bulmuş. Baal Şem Tov'un gördüğü düşlerin ünü

⁴³ A.g.e., s. 99 vd; yükselişi ve olanları kaydettiği "Kutsal Mektup" konusunda bkz. Rosman, s. 106-7, 111 vd.

müritlerinden Polonneli Jacob Joseph ile Mezeritchli Dov Ber ben Abraham sayesinde yayılmıştı. Hasidizm konulu kitaplar ilk olarak 1776'da basılmaya başlandı, ama *Besht*'in arzuladığı iddia edilen yeni ruh halinin özünü açıklayan ilk kitap, Jacob Joseph'in 1780'de yayımlanan *Toledot Yakob Yosef* eseri idi. *Kavana*, yani mutlak ibadeti temel aldığı sürece dua, araştırmadan daha önemliydi. Zihin de önemlidir, ama işin özü ruhtur, Tanrı'ya açık olsun. Tanrı'nın evrenin tamamında var olduğunu, köşe bucak, her yerin onun varlığıyla dolu olduğunu unutmayın. Böyle olduğuna göre de hüzünden ve ona neden olan bedensel çilelerden kaçının. Tevrat'ın öngördüğünden fazla oruç tutmayın. Yahudiler sürgündeyken bile Şekina hüznünde değil sevinçte ortaya çıkar. Bedenlerimiz bazılarının düşündüğü gibi ruhun hapishanesi değildir, duvarları incelip de ruh kaçıp gidene dek dövülüp heder edilmemelidir. *Besht*'e göre olması gereken bu değildi. Tanrı bize bedenlerimizi hayattan zevk alalım diye vermiştir. Kut-sanmanın yolu, fiziksel benliğimizi reddetmekten değil, kabul etmekten geçer.

Bütün bunlar çok iyi haberlerdi ve öyle bir an geldi ki Solomon Maimon bunlara büyük ihtiyaç duydu. Uzun zamandan beri Yahudiliğin bir takvimden ve yerine getirilmesi gereken ritüellerden fazlası olmasını istiyordu. Felsefi açıdan daha besleyici olan bir inanca hasretti, Tevrat'ın sonu gelmez, hukuki incelemelerinin ve sayısız yorumlarının sıkıcılığından bıkmıştı. ("Örneğin kızıl bir ineğin kızıl olmaya devam etmesi için azami kaç beyaz kılı olabilir?")⁴⁴ Anılarında anlattığına göre işte o zaman "M" şehrine (Mezeritch) hacca gitmiş ve beyaz satenler içindeki adamı, yani *Besht*'in halefi olarak kabul edilen ve *Maggid*, yani Vaiz olarak bilinen Dov Ber'i görmüş.

Solomon 1790'larda dönüp kırk yıl önceki İbranice eğitimine baktığında, insanı insan yapan şeyin eğitim olduğu

⁴⁴ Maimon, s. 28.

düşüncesi aydınlanmayı savunan *maskilim* arasında inancın dayanağı haline gelmişti. Ama kendisinin Litvanya'daki deneyimi öyle olmamıştı. Onu asıl sinirlendiren de hakiki bilginin evindeki raflardan ısıltısını saçıyor olmasıydı. Ama babası oğlunun haham olmasını istiyordu, onun için de onun yoldan sapmasına yol açabilecek sapkın edebiyata kötü gözle bakıyordu. Ama yasaklı kitaplara karşı koymak zordu, dolayısıyla 7 yaşındaki Solomon ilk fırsatta hemen bir sandalyeye tırmanır ve İbranice kitapları raflardan indirirmiş. Yasaklı kitapların insanı isyana teşvik ettiği söylenemezdi belki, ama onları okumak, *çeder*'lerde, yani dinsel okullarda Tevrat'tan bölümleri ezbere okumaktan apayrı bir deneyim teşkil ettiği kesindi. Bu kitaplarda tarih vardı: Josephus'un kahramanlıklarla dolu kanlı tarih kitabının *Josippon* olarak bilinen, halkın anlayacağı şekilde sadeleştirilmiş İbranice baskısı; XVI. yüzyılda yaşamış Praglı araştırmacı David Gans'ın Yahudilerin başına gelenlerin yanı sıra dünyanın geri kalanında da olanları içeren vakayinamesi. Ayrıca Gans'ın astronomi konusunda kitabı ve ona benzer bir başka kitabı vardı ve bütün bunlar birdenbire küçük Solomon'un yıldızları, yani sadece astrolojik örüntüleri ve mucizeleri değil, gökyüzünde asılı duran maddi cisimleri görmesine izin vermiş. Ve o eserlerdeki harika, tarifsiz derinlikteki matematik hesapları "önüme yepyeni bir dünya açmıştı."⁴⁵

Dolayısıyla ailesinin Nesvitz'teki çiftliğinden 6,5 kilometre uzaklıkta, Mir kentindeki *çeder*'in gerçekliğini yaşamak büsbütün asap bozucuydu. İlk öğretmeni, sorumluluğuna verilen çocukları en ufak bir bahane üzerine döven, şikâyet etmeye yeltenecek ana babalarına da saldırmaktan çekinmeyecek bir sadistmiş. İkinci öğretmeni o kadar korkunç değilmiş, ama Maimon'un tasvir ettiği meşum tablonun bir unsuruydu: "Küçük, duman altı bir kulübe, çocuklar dağınık halde, bir kısmı sıralarda, bir kısmı toprak zeminde

⁴⁵ A.g.e., s. 26 vd.

oturuyor. Öğretmen, üzerinde pis bir gömlek, masanın üzerinde oturmuş, dizlerinin arasında tuttuğu bir kabın içinde, Herkül'ün sopası gibi kocaman bir tokmakla tütünü enfiye haline getiriyor." Odanın dört köşesinde genç gözlemciler çocuklara İbraniceden Yidişçeye *humaş* tercüme ettirirken bir yandan da öğrencilerin evlerinden getirdikleri yiyeceklerden aşırıdıklarını yemeyi dört gözle beklerlerdi. Derslerde herhangi bir açıklamaya veya yoruma yer verilmediği gibi, İbranice gramer öğretme girişimi veya kelime dağarcığını oluşturmaya yarayacak sözlükler de yoktu. Zihinler tam açılmaya hazırlanırken önlerine engeller konuyordu.

Daha sonra, ailesi ekonomik zorluklarla karşılaşınca Solomon bu anlamsız, mekanik alıştırmalara ortak olmak zorunda kalmış, çünkü Yahudi bir çiftçi ailesinin yanında öğretmen olarak çalışmaya başlamış. Kaldığı tek odalı, basit, sefil yerhem oturma odası, hem yemek odası hem de yatak odası işlevi görüyordu. Bu odanın aşırı derecede ısıtıldığını düşünün, duman da kışın genelde olduğu üzere rüzgârdan ve yağmurdan dolayı geri tepiyor ve odaya o kadar çok duman doluyor ki insan boğulacak gibi oluyor. Yarım yamalak yıkanmış pis çamaşırlar ve başka giysiler, haşarat dumanda ölsün diye odaya dikilmiş direklerin arasına seriliyor. Sucuklar da kurusun diye burada asılı ve yağları sürekli aşağıdaki insanların başlarına damlıyor. Köşede lahana ve pancar dolu leğenler var... bu odada ekmek yoğuruluyor, yemek pişiriliyor, inek sağılıyor.⁴⁶

Kendini de, çevresini de anlamaya ve öğrenmeye hasret kalan Solomon Maimon, dibe vurduğunu hissetmiş. Aslında ileride daha da korkunç şekillerde sınanacaktı, hatta gidecek artan çaresizliği onu intihar etme girişiminde bulunmaya itecekti, ama neyse ki başaramayacaktı. Ama sucuk yağı saç derisine damlayıp dururken kendisini kurtaracak bir aydınlanma anına fazlasıyla hazırды. Dolayısıyla da bir

⁴⁶ A.g.e., s. 146.

tanıdığı ona Kabala'ya eğilimli yeni bir Yahudi tarikatından söz ettiğinde kulak kabartmış (bu gruptan "gizli dernek" olarak söz edilmesi yanıltıcıydı, çünkü gizli herhangi bir yanı yoktu). Kabala'nın mistisizmi ve özellikle Isaac Luria'nın öğrencisi Moses Cordovero tarafından XVI. yüzyılda, halkın anlayacağı şekilde sadeleştirilmiş versiyonu, Safed'deki müritleri iyice azalıp Tiberiye'dekiler büsbütün ortadan kaybolunca bile bundan etkilenmemişti. Yahudi mistisizminin büyük araştırmacısı Gershom Scholem XVII. yüzyıl sonlarında, özellikle Sabetay Sevi'nin İslamı kabul etmesinin yarattığı şok sonrası başta *Zohar* olmak üzere mistisizmin basılı literatürünün Yahudi cemaatleri arasında büyük bir hızla yayıldığını iddia ederken durumu abartmış olabilir.⁴⁷ Ancak, Talmud araştırmaları giderek krallara daha bağlı ve kılı kırk yarar hale gelirken kelimelerin görünürdeki anlamlarının ardındaki daha derin anlamı ortaya çıkardığını iddia eden eserlerin olağanüstü derecede cazibeli görüldüğüne şüphe yoktur. Böyle eserler, metinleri inceleme angaryasına veya akademik titizliğe saplanıp kalanların önüne yepyeni bir hayat tarzı seriyordu. Kozmik diyagramlarla, anagramlarla, girdaplarla, ağlarla, müzik örgüleriyle süslenmiş, kelimeleri bileşenleri olan harflere ve seslere indirgenmiş, sonra da büyülü resimlere örülmüş Kabalacı metinlere göz gezdirmek bile baş döndürücü bir deneyimdi, edebi bir simya gibiydi, dünyayı bir anda dipsiz bir hazine sandığına çevirmese bile, heyecan verici bir deneydi. Ama Talmud araştırmalarını reddetmeden Kabala'yla haşır neşir olmak da mümkündü. Kabala her şeyden önce Yaratılmış evrenin dinamiğinin dünyevi deneyimi ne şekilde etkilemeye devam ettiğini inceleyen bir kozmolojeydi; Talmud da diğer her şeyi kapsıyordu. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hangisine öncelik verildiğin insanın

⁴⁷ Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, 1946.

nasıl bir Yahudi olduğuna dair kesin seçimde bulunduğunu gösterdiğine inanılırdı.

Ergenken bile “oldukça gür bir sakala” sahip olan Solomon Maimon, bunun böyle olduğundan emin değildi. Ama Talmud tefsirinin, bitmek bilmez dehasına rağmen, nafile, “sonu gelmez” bir uğraş olduğu sonucuna varmıştı. Entelektüel bir gezgin olmasına rağmen, hedefine erişme, yani doğa konusunda kanıtlanmış, kesin bilgilere ve doğayı kavramak için gerekli araçlara ulaşma hayaliyle yaşırdı. Bu açıdan, örnek aldığı adaşı İbn Meymun ve Baruch Spinoza’ya uygun bir hayat yaşamış, ama araştırmaları o kadar tutarlı, gözlemleri o kadar sağlam değildi ve vardığı sonuçlardan o kadar emin değildi. Maimon’un Yahudi eğitiminden istediği ve o ana kadar elde edemediği, sırf kendi performansının çevikliğinden dolayı kendini tebrik etmekle yetinmeyip bu dünyaya ait şeylerin hakiki doğasını anlamasına yardımcı olmasıydı. Maimon ayrıca, en azından babasının kendisini teşvik edip durmasından, Talmud araştırmalarının genelde sırf toplum içinde saygı, şan, hatta makam kazanmak için yapıldığından şüpheleniyordu.

Böylece Solomon Maimon, arkadaşından “yeni Hasidiler”in “gizli derneği”nin çalışma prensipleri konusunda bilgi aldıktan sonra ne yaptıklarını kendi gidip görmeye karar vermiş. Bu grubun aralıksız oruç tutmayı reddediyor olması hoşuna gitmişti, çünkü Solomon’un çektiği bedensel çileler ona hayat boyu yetecek kadardı. Üstelik diğer yarı gizli grupların tersine, bu grubun müridinin anlattıklarına göre “mükemmellik arzusunu hissedip onu nasıl karşılayacağını bilmeyen herkesin yapacağı tek şey... bu derneğin liderlerine başvurmaktı ve hemen bir üyesi haline gelebilirdi.”⁴⁸ Solomon’u asıl şüphelendiren şey, hayatın kutsallığını gerçek anlamda kavramanın tek şartının insanı kendini yok sayması olmasıydı. Ama arkadaşısı ona 2. Krallar 3:15 mısrasını

⁴⁸ Maimon, s. 164.

("Getirilen adam lir çalarken, Tanrı'nın gücü Elişa'nın üzerine indi") görünenin tam tersi anlama geldiğini söylemiş. Elişa'nın Tanrı'nın gücünü hissettiği an, ozanın faal olarak çalmayı bırakıp bir araç haline geldiği andı (bu, Hasidiler arasında çok sevilen bir analogidir). Solomon'u mutlu eden de bu gibi analogilerdi.

Ders verdiği yerdeki işi biter bitmez Maimon, Dov Ber ben Abraham'ın ilk Hasidi grubunu oluşturduğu Volhinya'daki Mezeritch'e doğru yola çıkmış. Israel ben Eliezer'in 1760'daki ölümünden sonra yeni grubun liderliğini bir süreliğine oğlu üstlenmiş, ama bu görevi fazlasıyla ağır bulmuş olacak ki istifa etmişti ve *maggid* rolünü üstlenme sırası baş mürit Dov Ber ben Abraham'a gelmişti. *Besht* hiç vaaz vermemişti, dolayısıyla ölümünden sonra yayımlanabilecek vaazları yoktu; ondan geriye bir yerden bir yere, bir sorunlu ruhtan diğerine geçişinin anlatıldığı hikâyelerden başka bir şey kalmamıştı. Dov Ber ise yolculuğa pek çıkmazmış. Gençliğinde çok sık ve çok acımasız bir şekilde oruç tuttuğu için bedeninin heder olduğu anlatılırdı. Kronik olarak topal olan sol ayağı da yolculuğa çıkmasını çok zorlaştırmış, hatta imkânsız kılmış. Dolayısıyla Hasidizm adayları akın akın gelir, mucizevi olduğu söylenen vaazlarını dinlerdi; Dov Ber'in sözleri gizli anlamları ortaya çıkaran anahtarlar gibiydi, kulak verenlere hakikati sunarlardı. Solomon da bu kalabalığa katılmış.

Haftanın büyük kısmını kendi başına, tefekkür yaparak geçiren *Maggid* Şabat günü dramatik bir şekilde ortaya çıkmış. "Sonunda beyaz satenler içinde, huşu uyandıran o büyük insan görüldü. Ayakkabıları ve enfiye kutusu bile beyazdı, çünkü beyaz Kabalacılara göre faziletin rengiydi." *Maggid* orada bulunanları kısaca selamladıktan sonra da hep beraber sofraya oturulmuş ve yemek, sanki keşişlermiş gibi, Yahudiler için sıra dışı bir şekilde, sessizlik içinde yenmiş. Yemek bittikten sonra beyazlar içindeki adam sessizliğe son vererek şarkı söylemeye başlamış, yeni gelenlerin kendisine haber verilmemiş olmasına rağmen, her birinin adını ve

doğdukları kenti söylemiş ve her defasında eliyle alnına vurmuş. Bu kadarı bile etkileyiciydi. Adı söylenenler Tevrat'tan bir mısrayı bağırarak cevap vermişler ve *Maggid* her defasında, yine onların hangi mısrayı seçeceğinden hiç haberi olmamasına rağmen, o konuda küçük ama mükemmel bir vaaz vermiş. "Ama işin en şaşırtıcı tarafı, yeni gelenlerin her birinin, kendi mısrasını temel alan vaazda kendi ruhani hayatıyla ilgili özel bir atıf bulunduğunu keşfediyor oluşuydu. Böyle bir durum karşısında hayretler içinde kaldık tabii."⁴⁹

İşin içinde bir hile yoksa insanları etkilemekte başarılı olmuştu. Ancak Solomon Maimon bu grupla bir süre beraber kaldıktan sonra, müşkülpesent zihninde bazı şüpheler uyanmaya başlamış. *Maggid*'in doğaçlama söylevleri ile müritlerinin metin seçimi arasındaki olağanüstü uyum, önceden yapılmış küçük bir araştırmanın sonucu olabilir miydi? Ayrıca aralıksız ve zorunlu neşe hali de bir süre sonra insanı gıcık etmeye başlıyordu. Gruptan biri karısının (herkesin eşi gibi geride bırakılmıştı) bir kız çocuğu doğurduğunu ilan edince bu haber *mazal tov*'larla değil de kahkahalarla karşılanmış, sonra da yeni baba erkek değil de kız çocuk sahibi olduğu için alaycı şakalara maruz bırakılmış. Solomon'un bütün bu neşeden bıkip usanmış olması övgüye değerdir. "Artık orada daha fazla kalamazdım. Liderin de beni kutsamasıyla orayı sonsuza kadar terk etmek ve eve dönmek amacıyla o topluluktan ayrıldım."

Solomon Maimon'un hayatı kuzeye ve batıya doğru yön alacaktı: Aydınlanmacı Berlin'e ve Königsberg'e gidecek, Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant ile bir araya gelecekti. Aralarda ise kronik bir gezgin olmaya devam edecekti, hatta bir süre elinde bir teneke ve eski bir asa, gerçek anlamda dilencilik yapmış, leş gibi kokan giysileriyle sokaklarda uyumuş, maddi ve manevi olarak alçalmış, hezeyan ve depresyon krizleri geçirmiş.

⁴⁹ A.g.e., s. 168-9.

Solomon Maimon, Mezeritch'te bıraktığı Hasidilerin ezoterik bir kült düzeyinde kalacağını sandıysa da otuz yıl içinde ne kadar yanıldığını görecekti. Hasidizm Podolya ve Volhinya'daki merkezlerinden bir yangın gibi hızla yayılarak Galıçya ve Ukrayna'ya, Yahudi Doğu Avrupa'nın tamamına, hatta Vilnalı "*Gaon*" olarak bilinen Eliyah ben Solomon'un şiddetli eleştirilerine ve *Maggid*'in öldüğü 1772'den itibaren yayımladığı yasaklara rağmen Litvanya'ya ulaştı. XIX. yüzyıla kadar süren ve dur durak bilmeyen Yahudi kültürünün bu olağanüstü istilasını Yahudi Rusyası'nın bir ucundan diğere, Balkanlar'da Moldavya-Eflak bölgesine yayıldı, 1880'lerin başlarında da ştetl göçmenleriyle birlikte Atlantik okyanusunu aştı. Bunları yazarken Hudson nehrinin karşı kıyısına bakıyorum ve New York eyaletinin Rockland bölgesinde Hasidilerin ştetl'lerini görebiliyorum. Hasidizmi ne XX. ve XXI. yüzyılların sekülerizmi ne de Holokost'un fırınları yok edebilirdi. Holokost sonrası Yahudiliğin en ilginç olgularından biri hem İsrail'de hem de dışında Hasidizmde görülen artıştır; bazı yerlerde *zaddik*'lerin, yani Hasidi liderlerin mezarlarına yapılan hac ziyaretlerinden dolayı geçici de olsa kocaman kasabalar inşa edilmesi gerekli olmuştur. 2014'te çoğu İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'nden olmak üzere 50.000 Hasidinin (hepsi erkek) Roş Ašana arifesinde, 1810'da Uman'da ölen *zaddik*'leri Bratslavlı Rebbe Nahman'ın mezarı başında toplandığı tahmin edilir.

Yahudi olmayıp lüle şeklindeki favoriler arasında pek fark gözetmeyenler Hasidizmin dindar Yahudilikle veya anakronistik bir terimle "aşırı ortodoksluk"la eşanlamlı olduğunu varsayarlar. Ama durum böyle değildir ve hiçbir zaman öyle olmamıştır. Hasidi kozmoloji, yaratılışın ilahi kıvılcımlarının *klifot* kabuklarının içindeki tutsaklıklarından kurtulmuş olması başta olmak üzere hemen her şeyini Safedli Kabalacılara borçludur, bu da Brooklynli Hasidiler ile Madonna

* (İbr.) Âlim –çn.

Ciccione arasında ortak noktalar olduğu anlamına gelir. Ancak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da yaşayan Aşkenazlar ve özellikle Hasidizme akın eden gençler için "yeni" Hasidizm, Yahudiliklerini nasıl yaşadıkları açısından kesin, pratik sonuçlar doğuruyordu.

En önemlisi, araştırmadan çok duaya öncelik verilmesiydi. Hasidiler araştırmaya karşı değildiler ve günümüzde de değiller, Kudüs'te Batı Duvarı yakınında geçici olarak kurulan revakta her iki faaliyetin bir arada gerçekleştiğini görmek mümkündür. Ancak Solomon Maimon'u endişelendiren, Hasidizmin ilk kuşaklarının kendilerini tamamıyla *kavana*'ya adanmaları ve benliklerini mistik olarak reddetmeleri, dünyanın her yerinde Tanrı'nın varlığını hissetmeleriydi. Özellikle gece dualarında bu duyarlılık en yüksek düzeye ulaştığında Hasidiler, dünya üzerindeki bütün diğer deneyimleri gölgede bırakacak, vecit benzeri coşkulu bir sevinç hissederlerdi. Bu vecit hali azaldığı takdirde sallanma, hızlı nefes alıp verme ve kendini hipnotize etmeye yönelik sesler yoluyla *kavana* yeniden harekete geçirilirdi; Maimon bunların sadece "mekanik" yöntemler olduğuna inanırdı, ama aslında müminlerin bedenlerinin dışına çıkıp aydınlanmasını sağlayan hem fiziksel, hem de benliklerini yok edici tekniklerdi (ve halen de öyleler). Hasidizm geliştikçe abartılı sallanma tartışma konusu haline geldi. *Besht*'in kendi tarafından tavsiye edildiği söyleniyordu, ancak Przysuchalı *Rebbe* Simha Bunim sallanmayı tasvip etmiyordu ve hakiki *kavana*'nın fiziksel duyumlardan uzak durmayı gerektirdiğini, bedenın dua eden ruhun ardından sürüklenen bir "saman yığını"ndan bir farkı olmadığını savunurmuş.⁵¹ Ancak sallananlar sallanmaya devam ettiler ve hâlâ da sallanırlar, çünkü fiziksel hareket ruhani egzersiz haline gelmişti, ibadette kendini tamamıyla adanmayı mümkün kılan fiziksel yöntemdi. Özellikle *Purim* ve *Simhat Tora* gibi bayram günlerinde Hasidi ibadetin standart bir özelliği hali-

⁵¹ Mahler, s. 289.

ne gelen taklalar ise günümüze pek ulaşmadı. Dehşet içindeki eleştirmenler kutsal akrobasiyi “palyaçoluk” olarak tanımlarken, Hasidiler popolarını havaya kaldırma hareketini saygısızlık değil, tam tersi amaçlı, Tanrı’nın huzurunda dünyevi gösteriştten feragat etme olarak gerekçelendirirlerdi.

Bütün bunlar topluca yapıldı, ne kadar kalabalık olursa o kadar iyi olurdu, çünkü Hasidizmin temelinde kalabalığın katılımı, coşkusu yatarı ve halen de öyledir. Bu, tecrit halinde yaşayan tövbekârın her şeyden mahrum bırakılmış midesiyle baş başa kalma geleneğini reddeden bir Yahudilik türüydu. Poloneli Jacob Joseph şöyle yazar:

Araştırma, oruç tutma ve ağlamanın Tanrı’ya uygun hizmette bulunmak anlamına geldiği sanılırdı. Sıradan insanlar bu yoldan ilerleyemeyeceklerini gördüklerinde ebedi hayatı elde edemeyeceklerini düşünüp öfkelenirler ve hayal kırıklığına uğradılar... böylelikle dünyaya öfke ve hayal kırıklığı yayıldı... Ama sonra Hasidiler bunun yanlış olduğunu anlayıp doğru yolu, merhamet yolunu öğretmeye başladılar... İnsanın zamanının tamamını Tevrat araştırmalarına adanmasına gerek yoktur, insan diğer insanlarla katılım halinde olmalıdır. Sürekli olarak Tanrı’nın varlığının bilincinde olma emri... bu şekilde de gerçekleştirilebilir.⁵²

Bütün bunlar geleneksel Talmud-Tevrat araştırmalarının temelinde yatan zihinsel akrobasiden sonra büyük bir rahatlama sağlıyordu tabii. Coşkulu gürültü de çalışma salonlarının mırıltısıyla çelişiyordu (ancak o mırıltı da rekabet sonucunda yükselecekti). Hasidiler Mezmur 89’u ve özellikle 15. mısrasının coşkulu müziğini seslendirmeyi severlerdi: “Ne mutlu sevinç çığlıkları atmasını bilen halka, ya RAB! Yüzünün ışığında yürürler.” O “sevinç çığlıkları” artık şarkı söylemenin ötesinde, heyecan dolu ani bağrıışmalara dönüşmüştü ve kitlesel ritmik alkışlar da bu dönemde dindar Yahudiliğin ritüellerinin bir parçası haline geldi.

⁵² Hundert, *Jews in Poland-Lithuania*, s. 193.

Bütün bu sevinç gösterileri ve vecde dalışlar; araştırma yerine duanın yüceltilmesi; ilmi tartışmaların yerini düşlelerin alması; benliğin mistik olarak reddedilmesi; grupların coşkulu neşeye teslim olmaları; bütün bunlar diğer popüler dinsel hareketlerde de görülüyordu. Hepsi aşağı yukarı aynı dönemde gerçekleşen Amerika'da koloni döneminin Büyük Uyanışı'nda, Britanya'da Metodistlerin coşkusunda, Alman Protestanlığının sofuluğunda, Rusya'da Eski İnananlar arasında, hatta Müslüman Türkiye ve İran'daki Süfiler arasında görülürdü. Hasidizmin tarihçileri bu gibi farklı tarikatlar arasında doğrudan temasların veya etkileşimlerin olduğuna dair hiçbir kanıtın olmadığı konusunda ısrarcıdılar. Haklı olabilirler, ama belli ki XVIII. yüzyıl ortalarında ve sonlarında birbirine bu kadar benzeyen olguların gerçekleşmesinin bir sebebi olmalıydı. O sebep de demografiydi. Çocuk ölüm oranlarındaki düşüş nüfusun geri kalan kısmına göre her iki cinsiyetten gençlerin sayısında artışa neden olmuş olabilir. Ama Yahudi nüfusunun Yahudi olmayanlara göre daha hızlı arttığını bildiğimize göre, sabırsız, kıpır kıpır delikanlılardan oluşan büyük bir kitle söz konusuydu ve Hasidizmin kendine yeni üye bulduğu havuz da tam olarak buydu.

İlk Hasidilerin yaş katmanlaşmasını belirlemeye imkân yoktur, ama tarikatın ani gelişimine tanık olanların anlatımlarından gençlerin *zaddik*'lerin ikametgâhlarına akın akın gittiklerini hatta koştuklarını (bir başka Hasidi egzersizi) anlıyoruz. Zydzowlu Hirsch bir kasabaya ulaştığında Moses Sambor olanları şöyle anlatır: "Müritleri kutsal bir kıvılcımını kapmak umuduyla koşarak onunla tanışmaya geldiler... gençler ok gibi uçuyorlardı."⁵³ Hasidilerin kendilerini ifade etme şeklinin duygusal yoğunluğu; düş yoluyla vahiylerle inanışları; fiziksel hezeyanları; yürüme fetişleri (ilahi Şekina'nın gezgin sürgünlüğünü hatırlatıyordu); mahkeme, okul

⁵³ Raphael Mahler, "Hasidism and the Jewish Enlightenment," Gershon David Hundert (ed.), *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present* (New York, 1991) içinde, s. 373-429.

veya *kahal* olsun, her türlü geleneksel cemaat kurumundan dışlanma; geleneksel yapının dışında geliştirilmiş yeni, hakiki Yahudiliğin coşkusu; her şey gençlik kültürlerinin klasik psikolojisine o kadar uyar ki bu olguya bu açıdan bakmamak çok ters gelir. Bir devrim değildi, *rock and roll* da değildi, ama Hasidizmin huzursuz, göçebe, kalabalık gençlere özgü bir olgu olduğuna şüphe yoktu. Eliyah ben Solomon'un Hasidizme bu kadar sert eleştiriler yöneltmesinin sebebi, hassas gençler Kabala'yı disiplinli bir bilim olarak görmek yerine ilkel bir hezeyan haline getirip bayağılaştırabiliyorsa, Yahudiliğin geleceğinin tehlikeye düşeceğine inanıyor olmasındandı.⁵⁴ Yasanın analitik incelemelerini ibadetle ikamet etmek de korkunç bir ihanet anlamına geliyordu. Onun da, Makowlu David gibi diğer amansız eleştirmenlerin de Hasidizmi Sabetaycılığın dramatik dindarlık kılığında bir varyasyonu olarak gördüğüne şüphe yoktu ve gerçek bir sapkınlık halini almadan kökünden kurutulması gerektiğine inanırlardı. *Maggid*'in öldüğü 1772 yılında *Gaon*, Vilna'daki Rabbinik otoriteleri bir *herem*, yani aforoz kararı vermeye teşvik etmiş.

Ama Hasidizmin ibadet kurallarına bağlılığa mutlak derecede önem vermesi, ortodoks olmayan, sapkın bir kültür olarak dışlanmasını zorlaştırıyordu. Sabetaycıların tersine, Hasidiler yasayı alenen ihlal etmiyorlardı. Bilakis, ibadet kurallarına geleneksel dindarlardan bile daha çok önem verirler, örneğin kasapları bıçaklarını yeterince keskin tutmamakla suçlar, onlardan et almayı reddederlerdi. (Reenkarnasyon inancı göz önüne alınınca, bir hayvanın kör bir bıçakla parçalanması onu *traif* kılar, bu da *nefeş*'inin, yani ruh-kanının Tanrı'nın yarattığı başka bir varlığın içine girmesine engel olabilir, o varlık da bir Yahudi olabilir!)⁵⁵ Ha-

⁵⁴ Eliyahu Stern, *The Genius: Elijah of Vilna and the Making of Modern Judaism*; New Haven, 2013, s. 83-114.

⁵⁵ Buna karşılık Vilna Gaon da 1784'te dindar Yahudilerin Hasidi kasaplardan et almasını yasakladı. Bıçak konusu *mitnagdim*-Hasidi savaşında çok büyük bir mesele haline geldi.

sidiler yasalardan sapmakla değil, yasalara sıra dışı şevkle uymakla ve sonu gelmez mutluluk gösterileriyle insanların sinirini bozmakla suçlanabilirlerdi ancak. Lyadyli *Rebbe* Shneur Zalman, aralarındaki anlaşmazlıkları konuşmak üzere Vilna *Gaon*'unu ziyaret ettiğinde *Gaon* sinirlenip kapıyı yüzüne kapatmış. "Birisi, doğru olmadığına inandığınız bir şey söylerse başka ne yapabilirsiniz?" demiş *Gaon* daha sonra, kabalığına açıklama olarak; "nazik bir şekilde konuşmaya devam ederseniz, onları kandırmış olursunuz, çünkü içinde o kişinin yanlış düşündüğünü bilirsiniz."⁵⁶

Tek bir Hasidi lideri kınamak da işe yaramazdı, çünkü onun yerine bir sürü yeni lider gelirdi. Hareketli bir hedef gibiydiler. Baal Şem Tov 1760'da *Maggid* de *Gaon*'un onu kınadığı 1772 yılında öldü. Ama 1780'de *Besht*'in diğer karizmatik müridi Polonneli Jacob Joseph, ilk hakiki Hasidi kitabı olan *Toledot Yakob Yosef*'i yayımladı ve Hasidizm önü alınamaz bir hareket haline geldi. Slavuta'daki girişimci Shapiro kardeşler gibi İbranice edebiyat basanlar ve yayımlayanlar, giderek daha çok rağbet gösterilen Kabalacı eserlere, herhangi bir şey yayımlamamış olan *Besht* ve *Maggid* gibi muhterem kurucu kuşakla ilgili hikâyelerin eklenebileceğini kısa sürede fark etmişler. Muhafazakârlar bundan mutsuz olsa da, örf ve âdetler giderek yasa kadar önem kazanıyordu. 1814'te yayımlanan, *Besht*'in eserlerinin ve sözlerinin derlendiği Şivhey *Ha-Besht*'le hem *Besht* Hasidizmin kurucusu olarak hem de *Maggid* onun hakiki halefi olarak kabul gördü, dolayısıyla hareketin liderlik zinciri oluşturulmuş oldu ve hanedanlar Polonyalılar için olduğu kadar Hasidiler için de önem kazandı.

Hasidizmin ortaya çıktığı dönemle ilgili çok şey yazılmıştır. Gershom Scholem, Sabetay Sevi fiyaskosuna ve 1648-9'daki Kazak katliamlarına tepki olarak doğduğunu savunmuştur. Ancak bu olaylarla hakiki Hasidi edebiyatı ve uygu-

⁵⁶ Stern, s. 26.

lamaları arasında geçen bir yüzyıl, filizlenme dönemi için olmayacak derecede uzun bir dönemdir. Scholem'e cevap olarak Hasidizmin sosyal iyileşme döneminde başladığı öne sürülmüştür. Baal Şem Tov, *kahal*'ın zorba oligarşisine karşı yoksul Yahudilerin savunucusu da değildi zaten. Yerleştiği Podolya'daki Mezhybozhe, geri kalmış bir köy değil, Yahudi Polonyası'nın en büyük ve müreffeh kasabalarından biriydi ve Baal ömrü boyunca hiçbir zaman kendini muhtaç olanların koruyucusu rolüne de bürünmeye çalışmamıştır. Kucakladığı bir şey varsa o da hem Yahudi hem de otoritelerinin desteği idi.

Ancak geçmiş konusundaki bilgilerimizi düzeltirken aşırıya kaçıyor olmamız da mümkündür. Kronolojiyi birkaç on yıl ileri kaydırırsak, Hasidizmin gerçekten de zor zamanlarda kök saldıgı besbelli hale gelir. *Besht*'e göre gizemli bir şekilde seçilmesinin ve göğe yükselirken yaptığı keşiflerin tek anlamı da o zorluklarla mücadele etmektir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Polonya-Litvanya'da yaşayan bir milyon Aşkenaz'ın başına çeşitli felaketler gelmiştir. Cemaatin kendine güvenini sarsan Sabetay Sevi değil, Jacob Frank'tı, çünkü 1759'da bin müridi gönüllü olarak topluca din değiştirmişti ve Polonya Kilisesi Yahudilerin bunu unutmamasına asla izin vermeyecekti. Dokuz yıl sonra, 1768'de Uman'da korkunç bir katliam gerçekleşti ve Rus Kazak birliklerinin varlığı, aralıksız olarak felaketlere maruz kalan Polonya'da gündelik bir gerçek haline gelirken, Yahudi kentleri her an saldırı tehditleriyle karşı karşıya geldi, çünkü yağmacıların hedeflediği ganimet onlardaydı. Yahudi dünyasının altüst eden bu olaylar kelle vergisinin toplanmasını zorlaştırdı, hatta imkânsız kıldı. 1763 yılına gelindiğinde Dört Diyarlar Konseyi'nin kraliyete borcu 2 milyon *zloti*, borcunun yıllık faizi de 200.000 *zloti*'ydi. Konseyin ana işlevini yerine getirememesi, özellikle Kral Stanislaw Poniatowski'nin meşum ve saldırgan komşularından ürktüğü, aristokrasinin de sadakatinden şüphelendiği bir dönemde varoluş nedeni-

ni ortadan kaldırmıştı zaten. 1764'te düzenlenen bir nüfus sayımının sonuçları doğrultusunda (nüfus sayımları Yahudiler için iyi haber değildi, ama tarihçiler onlara çok şey borçludur) hükümet vergi matrahını ve tahsilini üstlenmeye karar verdi. Dört Diyarlar Konseyi ortadan kalkınca altındaki hiyerarşi tek amacı kendi varlıklarını sürdürmek olan ve statüsünü muhafaza etmek için hükümetin isteklerini yerine getiren oligarşiler olarak ortaya çıktı. Ştetl'larda baş gösteren isyanlarda *kahal*'e üye seçilmek değil, *kahal*'lerin yenilenmesi talep edildi. Bir kentte bir gençlik çetesi sinagog ayını sırasında *kahal*'ı feshetmiş, üyelerini gözaltına alarak sahte bir cenaze töreni düzenlemiş. Haham düzen sağlamak için emniyet güçlerine başvurmak zorunda kalmış, sonra da gençlerin oturduğu sıralara zift sürdürmüş. Polonya-Litvanya Krallığı-Grandükalığı parça parça ortadan kalkarken de Yahudiler kendilerini önce dört devlet (Polonya dahil), 1797'den sonra da Prusya, Avusturya ve Rusya olmak üzere üç devlet arasında bölünmüş halde buldular ve her devletin Yahudilere nasıl muamele edileceği konusunda farklı fikirleri vardı. Avusturyalıların Galiçya adını verdiği bölgede bulunan Brodili Aşkenazlar ile Rus Podolyası'ndaki Sataniv Aşkenazları artık teknik olarak yabancı ülkelerde yaşıyorlardı, ama bu yabancılaşıma her iki yönde yapılan yoğun kaçakçılıkla biraz olsun yumuşatılmıştı.

Devrimler ile Napoléon'un savaşları ve onlara bağlı istilalar ve özgürleştirmeler (bazen aynı anlama geliyorlardı) bu parçalanmayı daha da hızlandırdılar. Varşova'da yaşayan ve Lehçe konuşan "aydın" Yahudiler şehri General Suvorov komutasındaki Rus birliklerine karşı savunmak amacıyla Berek Josielowics'in komutasında bir alay oluşturdular ve şehrin banliyösündeki Praga'da amansızca direndiler. Fransız tarzı özgürleşme yoluyla Yahudilerin eşit haklara sahip olacağı ve vatanlarına karşı görevlerini eşit bir şekilde yerine getirecekleri bir dünyanın olabileceğine inanmak hâlâ mümkündü. Napoléon önü alınamaz bir şekilde doğuya doğ-

ru ilerlerken bir yandan "Varşova Grandükalığı"nı yaratınca, Fransa Yahudilerine çeşitli kısıtlamaların ve aşağılamaların dayatıldığıнын bilinmesine rağmen o umutlar yeniden yerşerdi. Ama Hasidi ve Hasidi olmayan hahamlar bağıllık gibi riskli meseleleri görüşmek için bir araya geldiğinde *Rebbe* Shneur Zalman dahil olmak üzere çoğunluk, Fransız tarzı yurttaşlık haklarının Yahudi geleneğini kaybetmek anlamına geleceğı konusunda kararlıydılar ve çara güvenmeye karar vermişler. Oynadıkları bu kumarı kazanmışlar, ama minnettarlığın tek yönde işlediğini görmüşler.

Bağıllık ihtiyacı, tehlikelere ne kadar açık olduklarının daima bilincinde olan Yahudiler arasında bile, daha doğrusu özellikle onların arasında büyük önem taşır. Önce Hollanda Cumhuriyeti'nde Orange Prenslerine, sonra Bourbon krallarına, onlardan sonra da Fransa Cumhuriyeti'ne ve imparatora dua etmiş olmaları samimi olmadıkları anlamına gelmiyordu. Bağıllıkları karşılığında zımni bir sözleşme imzalamış oluyorlardı. Dolayısıyla Doğıu Avrupa'da siyasi bağıllık tercihi tehlikeli bir kumar haline geldiğinde Yahudiler aynı anda vaiz, aracı, düş ve mucize kaynağı olan koruyucu *zaddik'e*, erdemli Hasidi liderine bağıllık yemini edebileceklerini düşünmeye başladılar. Lezajsklı Elimeleh, ölümünden on bir yıl sonra yayımlanan *Noam Elimeleh*'te kendini böyle tanımlayan ilk kişiydi. Ağırlıklı olarak Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabının tefsirini konu alan bu eserde *zaddik*'in rolü de anlatılmıştır: *Zaddik* ezoterik hakikatleri ve şifaları muhafaza eder, saklı anlamları ortaya çıkarır, ama aynı zamanda da cemaatin rehberi ve çobanıdır, Tanrı'nın sadece ara sıra kavranabilen planının insanlar tarafından anlaşılmasını sağlayan, yeri doldurulamaz bir aracıdır. Habakkuk kitabında yer alan "zaddik, inancı doğrultusunda yaşayan erdemli insan" şeklindeki önemli mısraya Hasidi yorumlarında fiilde yapılan bir değişiklikle gayet kurnazca farklı bir anlam verilmiş: "Yaşamak" anlamına gelen *yihyeh* fiili, "yaşatmak, hayat vermek" anlamına gelen *yehyeh'e* çevrilmiş,

böylece *zaddik*'e inancı (*emuna*) yoluyla müritlerine hayat verme gibi bir rol bahşedilmiş.⁵⁷ Şefa, yani bolluk anlamında "hayat" da XVIII. yüzyıl sonlarında zor bulunan bir şeydi. Bu durumda *zaddik*, bir *magus* olmaktan ziyade mutluluğun makroekonomistiydi, hayatı mümkün kıldı, o değerli maddeyi dünyadaki müritlerine yönlendirirdi. Bundan dolayı da, *Maggid*'in öğretilerini içeren bir antolojide dendiği gibi, "dünyanın temeli"ydi.⁵⁸

Zaddik bu şekilde tanımlanınca Yahudi cemaatinde yeni otoritenin yoğunlaştığı kişi haline geldi. Daima çok sayıda (ama çok fazla değil) *zaddik* olacağı varsayımı (Elimeleh'in kardeşi Hanipollü Zusha da saygın bir şahsiyetti), Yahudilerin eski vatanlarının kapsadığı engin topraklarda merkezi olmayan liderlik yapabilecekleri anlamına geliyordu. 1795'ten sonra Polonya diye bir şey yoktu, kalıntıları Rusya'nın içinde kaybolmuştu ve Yahudilerin geleneksel *kehilla* cemaati baskının altında eziliyordu.

Hasidilerin üçüncü kuşağının ürünü olan XIX. yüzyıl "Hasidi Öyküleri" edebiyatı *Besht*'in biyografilerinden ilham alınan bir sadelik ve gösterişsizlik mitolojisini konu alır. *Rebbe* Zusha'nın ne kadar mütevazı şartlarda yaşadığını görünce onun *tefillin* kesesine biraz para koyan, derken bunu ne zaman yapsa kendi parasının azalmayıp tam tersine arttığını gören adamın hikâyesi tipik bir örnek teşkil eder. Adam bunun üzerine daha yüce birisine, örneğin *Maggid*'e yardımda bulunduğu takdirde eline daha çok para geçeceğini düşünmüş. Ama böyle yaptığında da tam tersi olmuş tabii. *Rebbe* Zusha'ya olanlardan yakındığında da azar işitmiş. Kendini düşünmeden yardımda bulunursanız kutsanırsınız; ödül alma amacıyla yardımda bulunursanız kutsama yok olur.⁵⁹

⁵⁷ Sinkoff, s. 150-1.

⁵⁸ Moshe Idel, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, Albany, 1995, s. 203.

⁵⁹ Martin Buber, *Tales of the Hasidim*, 2 cilt, New York, 1972, I, s. 238-9; Ada Rapoport-Albert, "Hasidism after 1772: Structural Continu-

Çeşitli *zaddik* hanedanlarının çevresinde, yüzleri baskı portrelerinden bilinen *zaddik*'lerin ikonografisinin yanında, bu gibi vaaz, mesel ve hikâyelerden oluşan, bazen de iğneleyici esprilerle çeşnilendirilmiş zengin bir repertuar oluştu. Hem metinlerin hem de imgelerin, Rus hükümeti tarafından yasaklanana kadar maliyeti düşük olduğundan kısa sürede Hasidizmin kendine özgü halk edebiyatı, halkçı kanonu haline geldiler ve hâlâ da Amerika, İsrail ve Avrupa'da İbranice ve Yidişçe olarak rağbet görmeye devam ederler. Kabala'nın en katı, soyut, metafiziksel akıl yürütmeleri yerine *Mişna* ile Talmud'un anlatımsal, *aggadah*' tarzında bölümlerini andırıyor olmaları tesadüf değildir. Hasidi edebiyatı ister şans eseri, ister içgüdüsel, ister planlı olarak, kendini hem dünyevi, hem ilahi olarak yaratmış ve sindirme yoluyla didaktik olmak yerine teselli vermeyi seçmiştir. Parmak sallamak yerine göz kırpmayı tercih etmiştir. Daha öğretmenvari bir stil benimsediğinde bile, en zeki *zaddik*'ler mesajlarının gündelik deneyimlerle bağdaştırılabilmesini ve zor zamanları açıklayıcı güce sahip olmalarını sağlardı. Örneğin Bratslavlı Nahman herkesin ruhunun iyi ve kötü maddeden oluştuğunu öne sürerdi (dolayısıyla dünyadaki korkunç şeyleri Yahudiliğin erken dönem düalizmine benzer şekilde açıklamış olurdu). Bazıları (*rasha*'lar) tamamıyla kötüdür; büyük çoğunluğun hayatı iyi ve kötü içgüdülerin savaş alanı şeklinde geçer. Çok az sayıda insan ise (*zaddik*'ler) dünyanın kötü maddesini kendilerine çekmeyi başarıp ibadetlerinin gücü ve ilahi kıvılcımları tespit etme becerileri sayesinde kötü maddeyi aşip onu iyiliğe ve bolluğa dönüştürmeyi başarır. Korku, karmaşa, yitklik duygularının esiri olmuş, sürgün, soygun ve fiziksel saldırı tehdidi altında yaşayan Yahudilere *zaddik*'in kahramanlarinkini andıran karizmasının, akla hayale gelmez, devasa güçlerin yeryüzündeki aracı olmasının,

ity and Change," Rapoport-Albert (ed.), *Hasidism Reappraised* içinde, s. 97.

' (*İbr.*) İbretlik hikâye –çn.

mucizeler ve harikalar yaratmasının muazzam derecede cazibeli gelmemesine imkân yoktu.

Öte yandan hem gelenekçiler hem de aydın *maskilim* arasındaki eleştirmenlerini en çok öfkeliendiren tam da *zaddik*'lerin "dünyanın temeli" olma iddialarıydı ve *maskilim* Yahudileri çocuksu bir büyülenme olarak gördükleri Hasedizmden kurtarmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Ancak pratik zihinli olanların kültü, büyü-otoritenin sunduğu heyecanla boy ölçüşemezdi. Hacılar *zaddik*'leri ziyaret etmeye, onlara bağlılık yemini etmeye ve bu şekilde kutsallığa yaklaştıklarına inanmaya devam ediyorlardı. Bratslavlı Nahman gibi Hasidi *zaddik*'ler bazen kısa süreliğine de olsa Filistin'e gidiyorlardı, ama çoğu kendi ikametgâhlarının zaten küçük birer Kudüs gibi olduğu hissini teşvik ediyordu. Ahit Sandığı'nın önünde dans eden Kral Davud'u kendi müzikli kutlamalarının prototipi olarak görüyorlardı. Müritlerinin araştırma yürütmek ve dua etmek için bir araya geldiği konutlarının merkezindeki *kloyz*, kutsalların kutsalı gibiydi. Bir *zaddik*'in ikametgâhı Tapınak'a en yakın şeydi ve bu kadarı yeterliydi. "İnsan Lublin'e geldiğinde," diye yazar, Lublin Kâhini Yakov Yitzhak Horowitz'in bir hayranı, "kendini İsrail'e gelmiş gibi hisseder: Çalışma evinin avlusu Kudüs, çalışma evinin kendi Tapınak Dağı, [*zaddik*-kâhinin] dairesi [Tapınak'ın] giriş holü, koridoru Tapınak'ın kendisi, odası da Kutsalların Kutsalı'dır. Onun boğazından konuşan, Şekina'nın kendisidir."⁶¹

Çevrelerinde müritleri ve hayranları, peşlerinde (gerçek anlamda, sokaklarda) huşu içinde gençler, XIX. yüzyıl başlarının *zaddik*'lerinin hadlerini aştıkları ve *Besht*'i de, *Maggid*'i şaşkınlık içinde bırakacak kutsalmışlar gibi caka sattıkları oluyordu. Ruzhyn *zaddik*'i Israel Friedman kendine Yeni Barok tarzında, saray gibi bir ikametgâh yaptırmış, arabasını dört (bazılarına göre altı) beyaz at çekermiş, prensler

⁶¹ Assaf, s. 98.

gibi gözden uzak bir şekilde yaşayıp kendisine erişimi kısıtlamış ve atası Dov Ber gibi yemeğini sessizce yermiş. Alexander Bonar, Friedman'ın üç faytonla ve ardından yüzlerce küçük at arabasından ve binlerce müridinden oluşan bir kafileyle yolculuk yaptığını anlatır. Bu yolculuklar sırasında hanlarda mola verildiği zaman huşu içindeki öğrencilerinin penceresine ayakucunda yaklaşıp uyuyan *zaddik*'i hayranlık içinde seyretmelerine izin verilirdi. Ama *zaddik*'lerin hayatlarını prensler gibi yaşamaları düşman edinmelerine de neden olmuş ve iki tanesi öldürülmüş. 1822'de Israel Friedman, aslında pek de bir kanıt söz konusu olmadan cinayet ortağı olmakla suçlanıp neredeyse iki yılını Rusya'da bir hapishanede geçirmiş. Hapishaneden çıktığında sınırı geçip Avusturya kontrolündeki Galiçya'nın Bukowina bölgesinde Sadagora'ya yerleşmiş ve müritlerini burada, kuleli ve mazgallı bir sarayda daha da büyük bir ihtişamlı yeniden toplamış; yapının bir kanadında *zaddik*'in evi, diğer kanadında görkemli bir sinagog vardı. Avusturya otoriteleri Ruzhyner *zaddik*'inin ikametgâhının etrafında gelişen hizmet ekonomisinin geri kalmış bir yeri müreffeh bir kasabaya dönüştürdüğünü kısa sürede fark etti ve sınırın her iki tarafından gelen taleplere rağmen burayı kapatmama kararı aldı.

Leopold von Sacher-Masoch 1857'de Sadagora'ya geldiğinde *zaddik*'in ikametgâhının ihtişamına tanık oldu, ama tabii daha çok kadınlara dikkat etti.

Merdivenden çıktık, giriş holünden geçtik ve kendimizi büyük bir odda bulduk: Evin hanımları, yani *Zaddik*'in karısı ve baldızları, kızları ve yeğenleri burada toplanmıştı. Kendimi İstanbul Sultanının haremine gelmiş gibi hissettim. Kadınların hepsi harikaydı veya en azından güzeldiler; hem şaşkın hem de neşeli bir edayla o kocaman kadifemsi, simsiyah gözleriyle bize baktılar; hepsi ipekli sabahlıkları, kenarları ve içleri kürklü, ipek veya kadifeden uzun kaftanlar içindeydi: Sarı ve pembe ipek, yeşil, kırmızı ve mavi kadife, sincap, ermin, zerdeva ve sansar kürkü. Kadınların başında

mücevherli bantlar vardı, genç kızlar ise saçlarını incilerle örmüştü.⁶²

Kırmızı tuğladan kuleler yerinde, ama Sadagora hahamlarının makamı artık İsrail'de. Bu cemaatlerden geriye kalanları fotoğraflarla belgelemekte olan Christian Herrmann yapının kendisinin yavaş yavaş çökmekte olduğunu belirtiyor. Sinagogu eski haline döndürebilecek Boris Slobodnyuk yok artık. *Şefa* artık başka yerlere gitti.

IV. Çocuklar

1835 yılının soğuk bir gününde gayrimeşru, ama haşarı babası tarafından çok sevildiği için *herz*, yani gönül olarak bilinen genç bir soylu, palto giymiş bir küçük çocuk grubuna rastlamış. Alexander Herzen Rusya'nın kuzeydoğusundaki Viatka'da sürgün cezasını çekmeye başlamak üzereydi; burası müzisyen-besteci Sokolovsky'nin Majesteleri Çar I. Nikola hakkında her zamanki gibi saygısızca şarkılar söylediği bir konsere katılma suçunu işlediği yerden çok uzaktaydı. İstihbarat dairesine göre Sokolovsky'nin konserleri, ortalığı karıştırmayı amaçlayan asilerin bir araya geldiği toplantılardı. Ama bir yandan da bazı baş belalarını tehlikeli hale gelmeden önce tespit etmek açısından faydalıydılar. Böylece şımarık piç Herzen Viatka'ya gönderilmişti. 23 yaşındaki öğrenci, bu gürültücü çocuk grubunun ne olabileceğini düşünmüştü. Çocuklar hiç iyi görünmüyordu, daha doğrusu yarı ölü gibiydiler, dudakları beyazdı, çukura kaçmış gözlerinin altı kararmıştı, ateşleri yüksekti, diye düşündü Herzen. Yanlarında onlara eşlik eden bir subay vardı. "Kötü bir durum," diye cevap vermiş Herzen'in sorusuna, "sormasanız daha iyi, üzülürsünüz." Bir-iki dakikalığına üzülecekti gerçekten.

⁶² Leopold Ritter von Sacher-Masoch, *A Light for Others: And other Jewish Tales from Galicia*, ed. Michael O'Pecko, Riverside, CA, 1994, s. 7.

"Durum şu," diye devam etmiş subay, "8-9 yaşlarında lanet olasıca Yahudi çocuklarını bir araya getirmişler. Donanmaya mı götürecekler, ne yapacaklar, ben bilmiyorum. Başlangıçta Perm'e götürülmeleri emri verilmiş, sonra emir değişmiş, şimdi onları Kazan'a götürüyoruz. Onları bana devreden subay korkunç bir durum dedi, işte o kadar; üçte biri yolda kalmış [subay toprağı göstermiş]. Hedeflenen yere yarısı bile ulaşmayacak."

Salgın hastalık mı söz konusuydu, diye sormuş Herzen. "Hayır, salgın değil, ama sinek gibi ölüyorlar. Yahudi çocukları derisi yüzülmüş kediler gibidir, zayıftır, bilirsiniz; günde on saat çamurlarda yürümeye ve bisküvi yemeye, yanında başlarını okşayan anne babaları olmadan yabancıların arasında olmaya alışık değildirler; öksürmeye başladılar mı öksüre öksüre mezarı boyluyorlar. Soruyorum size, bu çocuklar onların ne işine yarayacak? Bu küçük çocukları ne yapacaklar?"

Onları Pale Yerleşimindeki evlerinden binlerce *verst*^{*} uzaklara götürecek olan arabaları beklerken çocuklar kabaca sıralara sokulmuş. Bunlar, 18 yaşına kadar askeri okullarda okuyacak "kantoncular"dı; mezun olduktan sonra da Rus ordusunda veya donanmasında yirmi beş yıl daha hizmet etmek zorunda bırakılacaklardı. "Gördüğüm en korkunç manzaralardan biriydi," diye yazar Herzen, dehşet içinde, "o zavallı, zavallı çocuklar. 12 veya 13 yaşlarında olanlar bir şekilde hayatta kalabilirdi, ama 8-10 yaşlarındakiler... bir tuvali fırçayla baştan başa siyaha boyasanız bile böyle bir dehşeti yansıtamazsınız... En ufak bir ilgi veya şefkat görmeyen ve Kuzey Buz denizinden esen sert rüzgâra maruz kalan bu hasta çocuklar mezarlarına gidiyorlardı."⁶⁴ Herzen kendini arabasına atmış ve gözyaşları sel olmuş.

* 1,067 km'ye denk gelen Rus ölçü birimi –çn.

⁶⁴ Alexander Herzen, *My Past and Thoughts*, çev. Constance Garnett, Berkeley, 1973, s. 170; Michael Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855* Philadelphia, 1983, s. 27; ayrıca bkz. Yohanan Petrovsky-Shtern, *Jews in the Russian Army: Drafted into Modernity*, Cambridge, 2009.

Kariyerinin tamamını ezilenlere duyduğu yakınlık üzerine kuracak olan Herzen'in o yarı ölü haldeki küçük Yahudi çocukları karşısında duyduğu dehşet, içgüdüsel insancılığının tipik bir yönüydü. Gerçi 1827-1854 yılları arasında bu şekilde askere alınan 70.000 kişinin 50.000 kadarı gerçekten reşit değildiyse de Herzen'in tarif ettikleri kadar küçük olmaları sıra dışı bir durumdu. Yasalara göre askere alınmaları için asgari 12 yaşında olmaları gerekiyordu ki bu zaten yeterince zalimce bir karardı, ama Michael Stanislawski araştırmalarında 5 yaşındaki en az bir vakaya rastlamıştır. 1829 yılında toplananlar arasında sütdişleri yeni dökülen çocuklar vardı, dolayısıyla kayıt memurları bile bu çocukların 8 yaşından büyük olamayacakları sonucuna varmış.⁶⁵ Yaşları bu kadar küçük olan çocukların hepsine, yasalara uygun şekilde 12 yaşında olmaları için kayıt formlarında gerekli yıllar eklenmiş.

Çar bir canavar değildi ama otokrat bir toplum mühendisi olduğu kesindi (çarın 1855'teki ölümü Yahudiler arasında kutlamalarla karşılanmıştır). Rusya 1797'de Polonya-Litvanya'dan geriye kalanın aslan payını alınca aynı zamanda 1815 sayımına göre imparatorluğun 46 milyonluk toplam nüfusunun 1,6 milyonunu oluşturan devasa Yahudi halkını da devralmıştı. Artık sadece Pale Yerleşimiyle sınırlı olmasına rağmen, bu kadar büyük bir nüfusun imparatorluk içinde, dilleri ve âdetleri açısından halkın geri kalanından farklı, ayrı bir alan oluşturmaya izin verilemeyeceğine karar verildi. I. Alexander 1802'de bile biri Varşova'da, diğeri St Petersburg'da iki tane "Yahudilerin Hayatının Düzenlenmesine Yönelik Komite" kurdu. Her iki komite de, özellikle Yahudi çocukları için seküler devlet çocukları tesis ederek Avusturya İmparatoru II. Joseph'in 1789 tarihli emirnamesi doğrultusunda faaliyet gösterdi, ama toplumsal dönüşüm süreci tamamlandıktan sonra Yahudilere tam yurttaşlık hakları tanıyacak kadar ileri

⁶⁵ Stanislawski, s. 26.

gitmedi. Polonya'da 1790'da yer alan tartışmalarda bu öneri ortaya atıldığında öfkeli bir muhalif, Yahudiler onlarla özdeşleşen cüzzamdan ve uyuzdan kurtulmadığı ve biraz daha insan gibi davranmayı başaramadığı sürece bunun söz konusu olamayacağını söylemiş. Bir hükümet Yahudiler konusunda ne yapılabileceğini incelemeye başladığında hep Alexander'ın reformları döneminde belirlenen ilkeler öne sürülürdü: Devletin denetimi altında az miktarda Yahudi dinsel eğitiminin yanında gerekli olduğu takdirde mecburi seküler eğitim; anavatanın halk dilinde eğitim; Yahudilerin eski kendini yönetme biçimlerinin ve özellikle mahkemelerinin feshedilmesi. Bazen, Avrupa'nın geri kalanında olduğu üzere, Yahudilerin kendileri de önerilerde bulunuyordu. I. Alexander'ın komitelerine yol gösteren Podolyalı kodaman Prens Adam Czartoryski (çarın güvendiği veya en azından cazibesine kapıldığı az sayıdaki Polonyalıdan biri) bütün bu konuları çocuklarının özel öğretmeni, "sevgili Mendel" şeklinde hitap ettiği Satanivli Mendel Leffin'le konuşurdu.⁶⁶ Alexander'ın reformları sistematik olarak uygulandığı takdirde II. Joseph'inkiler gibi askerlik hizmetini de kapsayabilirdi, çünkü yurttaş olmanın temel şartlarından birinin anavatana hizmet etme olduğuna inanılırdı. Polonya'da on yıllık hizmetin bir Yahudiye yurttaş olma hakkını sağlayacağı kararlaştırılmıştı, ama Ruslar bu fikir karşısında ayak direliyorlardı (Nikolas'ın sistemi kapsamında hiçbir Yahudi, ne kadar uzun süre hizmet verirse versin, subay olma hakkını kazanmazdı).

Ama Alexander ihtiyatlı davrandı. Yahudilere tahsis ettiği, Kiev eyaletinden Baltık denizine kadar uzanan devasa bir alanı kapsayan Pale Yerleşimi, Aşkenazların kapatıldığı bir tür ağıl veya kocaman *getto* olarak görülmemeliydi. Bu alan Ukrayna-Polonya-Litvanya Yahudilerinin uzun zamandır yaşadığı topraklarla örtüşüyordu, o kadar. Bununla birlikte Moskova'daki ve St Petersburg'daki Rus tüccarları (gerçi za-

⁶⁶ Czartoryski-Leffin ilişkisi konusunda bkz. Sinkoff, s. 50 vd.

ten pek parlak tüccarlar değillerdi) Yahudilerle rekabet etme fikri karşısında telaşa kapılınca Yahudilerin bu büyük şehirlerde oturmasının engellendiği doğrudur. Varşova'da ikamet ettikleri bölge de küçültülmüştü. Ama o açıdan bile önemli istisnalar söz konusuydu. Sayıları oldukça çok olan lonca üyesi tüccarlar büyük şehirlere gidip fuarlara katılabilir, oralarda altı ay kalabilirdi. Başka açılardan da, Rusya'nın yönetimi altında Yahudiler başka yerlerde sahip olmadıkları haklara sahiptiler. Örneğin Pale Yerleşimi içerisinde şehir konseylerine üye olabiliyorlardı; ancak bu durum halk arasında o kadar büyük endişeyle karşılanmıştı ki katılabileceklerin sayısı sınırlanmıştı ve listeleri Yahudi olmayanların listelerinden ayrıydı.

Alexander'in başlattığı toplum mühendisliğinin bir unsuru vardı ki asla işe yaramayacaktı. 1804'te, Yahudilerin alkollü içki sanayi üzerindeki hâkimiyetlerinden dolayı köylüleri sarhoş dilencilere dönüştürdüklerine dair her zamanki söylentilere cevap olarak Yahudilerin mayalama ve damıtma yoluyla içki imal etmelerini, kırsal bölgelerde meyhane ve han sahibi olmalarını yasaklayan bir emirname yayımlandı. Yahudilerin büyük kısmı bu mesleklerden para kazandığına göre (hatta bazılarının ana geçim kaynağı olduğundan), bu önlem uygulamaya konacak olsaydı geçim kaynaklarının büyük kısmına son vermiş olurdu. Bir süre Yahudiler kuşaklar boyu bildikleri tek yer olan kırsal dünyadan koparılıp Podolya'daki ve Litvanya'daki kentlere gönderilecekler ve orada zaten darda olan ekonomiye bütünü yük olacaklar gibi göründü. Ancak kargaşa yaratacak bu planların geçici olduğu belli oldu. Ülkenin bölünmesinden sonra topraklarında kalmayı başaran Polonyalı ve Litvanyalı soyluların büyük kısmı, Yahudilerin içki endüstrisinden uzaklaştırılmalarının kendileri ve hükümet açısından büyük bir gelir kaybı anlamına geleceğini, tekel kira ücretlerinin sağladığı sermayenin başka hiçbir şekilde elde edilemeyeceğini belirtti. Soyluların şikâyetleri yeterin-

ce ikna edici oldu ki 1804 tarihli bu yasanın geçerli kalmasına ve 1817 yılında Yahudileri içki ticaretinden tamamıyla uzaklaştıran başka bir emirnameyle desteklenmesine rağmen her ikisi de büyük ölçüde uygulamaya sokulmadı. Mahzeninde votkasıyla Yahudi hancı kuşaklar boyu Pale Yerleşiminin önemli bir unsuru olmaya devam etti. XIX. yüzyıl sonlarında bile, Litvanya'da, Kaunas'un dışındaki kırsal bölgede yaşayan anne tarafından büyükbabamın ailesi kereste işinin yanı sıra içki işinde de faaliyet gösterirmiş ve aralarından biri bu mesleği önce Soho'da bir *pub*'da sürdürmüştü, sonra I. Dünya Savaşı sonrası köpüklü şaraba hasret kalmış Londralılar için pembe şampanya ithalatına başlamış ve soyadını İngilizce Strongwater'a çevirmiş.

I. Nicholas 1825'te tahta çıktığında yeniden otokrat toplum planlamasına dönüldü. Yahudiler köylerden alınıp iç kısımlardaki kentlere gönderilecekti. Görünürde kaçakçılığa karşı önlem olarak Yahudilerin Avusturya veya Prusya sınırlarına 50 *verst* (65 kilometre kadar) uzaklığındaki bütün kasabalarda oturmasını engelleyen yasaya 1843'te Sataniv kurban gitti. Tepe üstündeki Sataniv birkaç kuşak boyunca (ama sonsuza kadar değil) hayalet bir kente dönüştü. Yahudilere zaten doğru dürüst soyadları almaları emredilmişti. Nicholas'ın tahta çıktığı yıl patlak veren aristokrat Aralıkçıları isyanı, acımasız genç çarı Rusya'nın tamamına vatanseverlik, din ve itaatkârlık öğretilmesi gerektiğine ikna etmişti. Ve buna Nicholas'ın kullandığı isimle *zhyd*'ler de dahildi. Çarın bu ulus hakkındaki düşünceleri pek olumlu değildi, ama 1812'deki Fransız işgali sırasında Rusya'ya sadık olduklarını, "yardımda bulunmak için hayatlarını bile riske attıklarını" şaşkınlıkla kabul ediyordu. Ama günlüğünde genelde Yahudi karşıtı klişelere yer verirdi. "Hileleriyle basit insanların kanını emiyorlar... saf insanları ezmesini, kandırmasını biliyorlar, borç para karşılığında teminat olarak henüz ekilmemiş yaz buğdayını alıyorlar... zaten yoksul olan

eyaletlere yapışıp onları kurutan sülükler gibiler.”⁶⁷ Bu gibi toplumsal hastalıklar için çeşitli tedaviler söz konusuydu – örneğin Yahudiler tarım alanına nakledilebilir (bunun için ideal bir yer olarak Sibirya düşünülmüştü), tefecilikten uzak tutulabilirlerdi– ama Nicholas’a göre en uygun çözüm aske-re alınmalarıydı.

Nicholas, ordunun toplumsal bir okul olduğuna inanan atası Büyük Petro’nun anısını onurlandırdığına inanıyor-du; ama asıl önemlisi, Nicholas orduyu geçit töreninde gör-mekten büyük zevk alırdı ve rüyalarında kılıçların ışıltısını görür, topların gümbürtüsünü duyardı. Eski İnananlar, Pie-tistler, Tatarlar ve benzerleri gibi Rusya’nın hakiki davra-nış tarzının öğretilmesi gereken başkaları da vardı, askeri kalıba onlar da sokulmalıydı. Ama bu yöntemin üzerinde test edileceği ilk halk, en azından devasa sayılarından dola-yı Yahudiler olmalıydı. Nicholas 1827’de yasa haline getiri-lecek olan planı ana hatlarıyla güvendiği bir danışmanına, istihbarat dairesinin başı olan, dolayısıyla kimseye fazla sempatiyle yaklaşmayan Nicolai Novosiltsev’e sunmuş, o da bu planın işlemeyeceğini, insanlık dışı olduğunu ve Ya-hudileri yabancılaştıracığı için de tehlikeli olabileceğini söyleyerek çarı hayretler içinde bırakmış. Nicholas orduda uzun süre hizmet vermenin gençler başta olmak üzere Ya-hudilere din değiştirtme projesini kolaylaştıracağını umu-yordu, ama bunu planının tek hedefi yapacak kadar kendini kandıran veya acımasız biri değildi. O da, babası da Yahu-dilerin *kehilla* halinde yaşamasına ve *kahal*’ları tarafından yönetilmelerine izin vermiş, onlara inançlarını açıkça ya-şama hakkı bile tanımışlardı. Hatta Hasidi hahamlarının dindarlığı ona tamamıyla itici bile gelmiyordu. Dolayısıyla ergen yaştaki kantoncuların, hatta mezun olmuş askerlerin, askeri görevleriyle çakışmadığı sürece dinlerinin gerek-le-rini yerine getirmesine izin verileceği varsayılıyordu. Bazı

⁶⁷ Petrovsky-Shtern, *Jews in the Russian Army*, s. 34.

bayramlarda izin alabilirlerdi, *Pesah* öğünlerini kendi başlarına, *matza* tüketerek yiyebilirlerdi; Şabat günü de işlerinin bir kısmını başkalarına devretmeleri sağlanabilirdi. Bütün bunlar tamam da, demiş Novosiltsev, Pale Yerleşiminden binlerce *verst* uzaklıktaki yerlere gönderileceklerine göre koşer eti nerede bulacaklar? Ayinlerini yönetecek hahamlarla *kantor*'lar nerede? Novosiltsev'e göre bu yasa çaresizliğe yol açacaktı, çaresiz insanlardan da iyi veya sadık askerler olmazdı. Ama Nicholas planını yine de uygulamaya karar verdi.

Haber yayıldığında Pale Yerleşiminin ştetl'lerinde kıyamet koptu. Opatówlu Apter Rebbe yüksek sandalyesinden halkından tövbe etmek için oruç tutmasını istemiş, çünkü böyle bir zulüm (bütün diğerleri gibi) ancak Yahudilerin işlediği günahların sonucu olabilirdi. Olabilecek bütün aracılık ihtimallerine bakıldı. Acaba Yahudiler askere alınma yerine toplu bir vergi ödeseler olur muydu? (genelde din değiştirme mecburiyeti şeklindeki zalim tehditlere yüzyıllardan beri böyle karşılık verilirdi.) Hayır olmazdı (gerçi bireylerin yerlerine başka Yahudileri öne sürmesi mümkündü). Çarın fikrini değiştirebilecek birilerine rüşvet vermek amacıyla yine de Pale Yerleşiminin her yerinde para toplandı. Ama her şey nafileydi. Anne babalar çocuklarını gizlemeye hazırlanmışlar, çünkü çocukları evlerinden ve şul'larından uzakta, Hristiyanlığa geçebilecekleri bir hayata gönüllü olarak göndermek onları öldürmekle bir sayılmıyor muydu? Ama çocuklarını gizledikleri anlaşılanların çok katı bir şekilde cezalandırılacağı ilan edildi. Babaların çocukları askere alınmasın diye onları hafif bir şekilde yaraladığı anlatılırdı; ama askere alınmak için asgari fiziksel bir durum şart koşulmadığından bu yöntem de işe yaramadı. Zaten anne babanın çocuğuna verebileceği zarar sınırlıydı. Yahudiler kaderlerini kabul etmeye başlayınca talepleri daha da umutsuz ve acıklı hale gelmiş. Vilnalı birinin talebi şöyleydi: "Çocuklarımızın inançları doğrultusunda ritüellerini yerine getirmelerinin

yasaklanmamasını istirham ediyoruz, böylece ibadetleri onları asker olarak da daha güçlü kılacaktır.”⁶⁸

Yahudi çocuklarının ve ergenlerinin askere alınması toplumsal hafızaya, Mısır’daki kölelik devri, IV. Antiokhos Epiphanes’in kutsal olana uyguladığı vahşet ve Engizisyon ile birlikte Yahudilerin tabi tutulduğu en korkunç vahşetlerden biri olarak geçmiştir. 1950’lerde büyürken, Litvanyalı bir *zeyde*’ye veya *bubba*’ya* kendilerinin veya anne babalarının XIX. yüzyıl sonunda neden İngiltere’ye geldiğini soracak olsaydınız, “*khapper*’lerden kaçmak için” diye cevap verirlerdi, yani geceleri çocukları kaçırıp onları ya orduya ya da vaftiz çeşmesine götürenleri kastederlerdi, halbuki bu gibi vahşetler artık geçmişte kalmıştı. Ama Michael Stanislawski ile Yohanan Petrovsky-Shtern’in gösterdiği üzere, tarihsel gerçekler çok daha karmaşık ve rahatsız edicidir. Çar *zhyd*’ler konusunda her zamanki çirkin önyargılara sahip olabilirdi, ama önerdiği şey, Ortodoks Kilisesine zorunlu geçiş değildi. Yahudi askeri öğrencilere dinsel vaazlarda bulunulacaktı elbet, nitekim üçte biri ile yarısı arası oranda Yahudi Hristiyanlığa geçmiştir, ama yeni orduda Hristiyan Yahudilere, üniformalı Yahudi Yahudilere davranıldığından farklı davranılmıyordu. Nicholas’ın bakanı Kiselev, askerlik deneyiminin Rus Hristiyanlar ile Rus Yahudilerin “birbirine yaklaşmasını” ve “Talmudcu” batıl inançların ortadan kalkmasını sağlayacağını umduğunu yazdığında, iki grubun arasında olduğuna inandığı ayrımı ve Yahudi olmayanların bu tuhaf insanlar konusunda beslediği şüpheleri gidermeyi kastederdi. Çarı din değiştirmenin er ya da geç ve zora başvurmadan gerçekleşeceğine inandıran şey, askerlik hizmetinin uzunluğu ve özellikle çocukların, onları çepeçevre saran ştetl’ların Yidişçe konuşulan ortamından koparılıyor olmalarıydı.

⁶⁸ A.g.e., s. 53.

* (Yid.) Büyükbaba ve büyükanne –çn.

Bu durumda Nicholas insanın doğasındaki iyiliği temsil etmiyordu elbet, kantoncu çocuklar da hoş bir deneyim yaşamadılar. Yahudilerin askerlik hizmeti, Eski İnananlar'ın veya diğer etnik Rusların hizmetine kıyasla çok daha uzundu; bunun nedeni hiç şüphesiz çarın Yahudilerin daha çetin ceviz olduğunu düşünmesiydi. Ayrıca Nicholas Hristiyanlığın mesajının saf küçük çocuklar üzerinde daha etkili olacağını varsaydığı için de askere alınma yaşları diğer gruplara kıyasla daha erkendi. Özellikle hasta çocukların askeri okullarına ulaştıklarında ilk yaşadıkları travmadan farksızdı. Beden biti veya başka enfeksiyonlardan mustarip oldukları düşünülenlere kükürt veya zift, hatta bulaşıcılıklarının sonlandırılması için bir tavuk dışkısı karışımı sürülürdü. Buhar odasına veya hamama gönderildiklerinde de üzerlerindeki haşerelerin ölmesi için kızgın rafa oturtulurlarmış.⁷⁰

Öte yandan Novosiltsev'in dikkat çektiği endişeleri gidermeye yönelik samimi çabalar da gösterilmiş. Herzen'in karşılaştığı trajik grupta söz konusu değildi belki, ama bazen anne babalara çocuklarının bu uzun ve zor yolculuğuna eşlik etme imkânı tanınıyordu. Şartlar çok kötü olduğu zaman durumu haber veren Rus subaylarıydı, dolayısıyla Herzen'in konuştuğu, bir yandan merhamet sergileyen, diğer yandan ilgisizce omuz silken kederli subay büyük ihtimalle kurgu değildi. Hem kantoncu askeri öğrencilerin hem de askerlik hizmetini yapan Yahudilerin oruç tutmaları, bayramlarını kutlamaları, hatta Şabat günü kurallarına uyabilmeleri için gerekli hazırlıklar yapılmış. Bu ayinleri yönetmeleri için kışlalara hahamlar çağırılmış, ayinler için özel odalar ayrılmış, mumlar, şarap ve *tallit* dua şalları tedarik edilmiş. Petrovsky-Shtern, bu dönemde önce orduda, sonra da donanmada *sykois* (Aşkenazların *Sukot* anlamına gelen "*Sukkos*" kelimesinden türemiştir) ve *roshachanu* (Yeni Yıl) gibi yeni Rusça terimlerin kullanılmaya başladığını gözlemlemiştir. Ekate-

⁷⁰ A.g.e., s. 108.

rinburg, Tula ve Tver'de Yahudi askerleri (Kronstadt'ta da denizciler) için sinagoglar tesis edildi. Başka yerlerde (örneğin Bialystok'ta) İnanc Muhafızları adı verilen bir kurum ibadet ve toplantılar için salonlar ve daha da önemlisi, Yahudi aileleri için geçici konaklama sağladı.

Bu durumda o çok küçük çocukların seçilmesinden kim sorumluydu? Bu sorunun cevabı acıdır, çünkü Yahudilerin kendi sorumluydu, *kahal*'lar askere alınacak kontenjanı sağlamakla görevlendirilmişti. Toplumun bazı sınıfları askere alınmaktan muaftı: Bunların arasında haham ile bir *kantor* ve ticari veya endüstriyel meslekleri elzem sayılanlar vardı. Herson'da tarımla uğraşanlar da koruma altındaydı. Ama er ya da geç o seçimi yapmak gerekliydi. O zaman da *kahal*'ın bu pis işle görevlendirdiği "vekiller"ın arasındaki tartışmalar cehennem karanlığına saplanmış olmalıydı. Birileri buna biz neden olmadık, günahlarımız neden olmadı, bu alçaklık bize dayatıldı, ama ne yapalım, görevimiz halkımızı korumak için ne mümkünse yapmaktır, demiş olmalıydı. Başlangıçta gitmemeleri gerekenleri göz önüne almışlardır: Bebekleri veya küçük çocukları olan genç babalar; geçim kaynakları şetel açısından elzem olanlar. *Kahal* üyeleri insan olduklarından kendi ailelerini gönderecek de değillerdi. Böylece sıra cemaatin feragat edebileceği insanlara, yani yoksullara, zayıflara ve gençlere gelmiş olmalı. Çaresiz anne babalar, çocuklarını kaybetme olasılığıyla karşı karşıya kalınca onları gizlemeye çalışmış olmalı, o noktada da *khapper*'ler, yani *kahal*'ın çocukları kaçırmak için tuttuğu adamlar onları arayıp bulmuş veya gecenin bir yarısında kaçırmış olmalı. Plo-tzk'tan alındığında sadece 7 yaşında olan Israel Itzkowitz, ailesinden korkunç bir şekilde ayrıldığını, travma geçirdiğini anlatır: Çocuklara koyun derisinden birer palto verilmiş, sonra doğuya veya kuzeye giden uzun bir kafiyei oluşturan arabalardan birine bindirilmişler.

Itzkowitz kendilerine sürekli olarak bağırıldığını ve dayak yediklerini anlatır ve sonuçta küçük çocuk vaftiz olmayı

kabul eder. Ama Itzkowitz bu muamelelere rağmen hayatta kalacak, II. Nicholas'ın halefi II. Alexander'ın küçük çocukların askere alınmasını feshettiğini ve çocukların elden geldiğince ailelerine iade edilmesini sağladığını görecektir. Ortodoks Kilisesi dinden dönmeyi kabul etmeyi reddederse de, Itzkowitz Yahudiliğe dönmüş ve Yahudi bir emekli asker olarak muamele görmekte ısrarcı olmuş. Eldeki en güvenilir kaynaklara göre askere alınanlar arasındaki ölüm ve din değiştirme oranları, Herzen'in beklentileri ve Yahudi toplumsal hafızasının varsaydığı kadar kötü değildi. Ancak yine de 50.000 çocuk söz konusuydu: Koyun derisinden paltosunun içinde öksüren, tatbikat sırasında tüfeği omzuna kaldırmaya ve orada tutmaya çalışan sıksa, korkmuş çocuk asker bir masal değildi.

Ama Yahudileri Ruslara dönüştürmenin tek yolu disipinden geçmiyordu. Büyük ölçüde mecburi olarak, kültürel bir dönüşüm gerçekleşiyordu. Yahudiler bundan sonra ticari, yasal veya resmi belgelerini sadece Almanca, Lehçe veya Rusça yazabileceklerdi. 1836'dan itibaren İbranice kitapların devletin sansürüne tabi olması için muazzam bir girişimde bulunuldu (sansürcülerin hepsinin İbranice okuyabilecek, din değiştirmiş Yahudiler olması gerekiyordu) ve Slavuta ile Vilna'da Doğu Aşkenazlara, raflarında dört beş kitap bulunduran hancıya, yetmiş-seksen kitabı olan hahama, belki de daha fazla kitabı olan kentli tüccara hizmet veren bütün matbaalar keyfi olarak kapatıldı. Yahudilerin dış görünümü ve kıyafetleri bile düzenlemelere tabi tutuldu. Ortalık yerde takke takmak ve Yahudilere özgü olarak tanımlanan bazı giysiler suç haline getirildi. Hasidi Yahudileri de bu düzenlemelere karşılık Polonya-Rusya tüccarlarının kıyafetlerini benimsediler: *Yarmulke*'nin üzerine giyilen siyah tilki kürkünden *shtreimel*, beli kemerli uzun siyah palto ve St Petersburg'daki tüccarların giydiği beyaz çoraplar. Kudüs'te ve başka yerlerde halen giydikleri, Yahudilere özgü sanılan ve yüzyıllar boyunca aynı kalıp gerçekten de Yahudilere özgü

hale gelmiş kıyafet budur. Lüle şeklinde uzun favoriler ve sakallar da yasaklanmıştı, ama makaslı polisler görevlendirilmediğine göre bu düzenleme büyük ölçüde görmezden gelinmişti.

Asıl büyük mücadele alanı eğitimdi. Hasidilerin Yahudi eğitimi üzerinde tekel sahibi olmasını engellemeye Rus eğitim bakanları kadar hevesli, modern görüşlü, faal Yahudiler vardı daima. Amaçları geleneksel Yahudi eğitimini feshetmek değil, onun yanında Yahudilerin çarlarına faydalı (yine o kelime) bir tebaa haline gelmesini sağlayacak modern bilgilere yer açmaktı. Hasidiliğin kapsamı yayıldıkça Doğu Yahudi Aydınlanmasının savunucuları da ştetl çocuklarının Rus dili, hatta Alman dili, matematik ve Rus tarihi gibi modern disiplinleri öğrenmesi konusunda daha kararlı oluyorlardı. 1826'da yeni liman şehri Odessa'da böyle bir okul açıldı, onu Kişinev'de ve 1838'de Riga'da açılan okullar izledi. Solomon Maimon gibi yeni eğitimin en şevkli savunucularının çoğu ştetl'dan Berlin'e, Alman reform çeşmesinden içmeye kadar uzanan uzun kültürel yolculuğu tamamlamıştı ve dinsel ile seküler eğitimin küçük çocukların zihninde yan yana yer alabileceğine inanırdı.

Modern görüşlü Yahudiler için Nicholas'ın eğitim bakanı, klasikçi, son derece zeki ama sinsî Sergei Uvarov hevesli bir hami ve bir ortaktı. Amaç Rusya'daki Yahudi eğitiminin tamamını devletin denetimi altına almaktı. Bundan sonra aynı çatı altında iki tür öğretmen çalışacaktı: Dinsel metinleri öğretmeye devam eden Yahudiler ve yeni konuları öğretecek ya Yahudi ya da Hristiyan öğretmenler. Haham olmak isteyenler hayallerini gerçekleştirebilirdi, ama eğitim alacakları dinsel okullar devlet denetiminde olacaktı. Pale Yerleşimindeki Yahudiler kuşaklar boyunca gerçek Ruslar gibi yetişecek, diğer herkes gibi Uvarov'un planladığı şekilde Otokrasi, Din ve Milliyet *ethos*'una itaat edeceklerdi.

Uvarov bu devrimi gerçekleştirebilmek için direnç noktaları üzerinde çalışacak iyi niyetli hahamlara ihtiyacı olduğu-

nun bilincindeydi. Bu nankör görev için en uygun adaylardan biri, Riga okulunun Münih'te eğitim almış, kendine güvenen, hatta biraz kibirli, 23 yaşındaki müdürü Max Lilienthal'dı. Lilienthal derslerini ve vaazlarını Almanca verirdi ve Yahudilerden Aydınlanmanın dilini çok iyi öğrenmelerini bekledi. Lilienthal, Uvarov'la beş hafta boyunca konuyu görüştüğünden sonra (bu bile olağanüstü bir işbirliğiydi) eğitim reformu için bir plan hazırlamakla görevlendirildi. Ancak Vilna'daki hahamlara konuyu açtığında derhal bir devlet ajanı olarak, planı da Yahudilerin Hıristiyanlığa geçmesini sağlayacak bir Truva atı olarak görülmüş. Lilienthal Hasidi hahamlarını ikna etmek için ülkeyi dolaşmış ama gittiği her yerde nefretle karşılanmış. Minsk'te hakaretlere ve lanetlemelere maruz kalmış, üzerine eşyalar fırlatılmış. Üzerinde anlaşılmaya varılamayan düzenlemeleri dayatması için devlete çağrıda bulunmak da her şeyin üstüne tuz biber ekmiş. Hasidiler ondan kuşkulananmaya devam etmişler, modern görüşlü *maskilim* ise Lilienthal'ın gelenekçileri yanına almaya çalışmasına sinirlenmişler.

Ama Lilienthal'ın fikirlerinin kök saldığı bazı yerler yok değildi: Bunlar arasında Güneydoğu Ukrayna'daki "Yeni Rusya"da Kişinev ve özellikle Odessa vardı. Hasidizmin kalbinde uzaktaki bu yerlerde yeni okulların kabul edilme şansı daha yüksekti. Göçmenlerin akın akın geldiği bu kentlerde sınıflarda, kafelerde ve dükkânlarda Yidişçenin yanı sıra Rusya da hızla yayılmaya başlayınca hahamlar dehşete kapılmış. Ve buralarda Yahudi kızlarına el işlerinin yanı sıra başka şeyler de öğretilecek bir okul açıldı nihayet. Genç delikanlılar sakal tıraşı olup Odessa'ya giderdi. Genç evli kadınlar başlarını kazıtmayı reddedip yanlarında kocalarını da sürükleyerek Odessa'ya giderdi. Neler oluyordu böyle? Hahamlar "Odessa'nın çevresinde 10 kilometre boyunca cehennem ateşinin yanacağına" dair esip gürlemişler. Ama çoğunluk "*lebn vi got in Odes*" (Odessa'da tanrı gibi yaşarsınız) şarkısı gibi bir siren çağrısına uyup ştetl'a sırtlarını dönüyorlardı.

Max Lilienthal ağırlıklı olarak hakiki bir haham değil de dininden dönmüş biri muamelesi görmüştü. 1844'te eğitim yasası geçtiği sıralarda Berlin'de modern görüşlü bir ailenin genç kızıyla evleniyordu. Rusya'ya geri dönmeyecekti, ama orada da kalmayacaktı. Başka bir yer arıyordu, Yahudilerin Kiliseye gitmesine neden olduğuna, adının kâfirlerinkiyle birlikte anılacağına dair sonu gelmez bağırış çağırışlara maruz kalmadan iyi bir Alman hahamı olabileceği, sataşmaların ve *meşuga*'ların olmadığı bir yer arıyordu, o yer de New York'tu.

Amerikalılar

I. Uriah İçin Bir Ev, Nuh İçin Bir Gemi

Uriah Phillips Levy *aliya* yapıyordu, yani kutsal bir yere çıkıyordu. İbadet yeri Virginia'da, Charlottesville'in 8 kilometre doğusundaki ufak bir tepenin üzerinde bulunan bir evdi. Kendi kendini yetiştirmiş mimarı ve sahibi Thomas Jefferson tarafından Burlington Lord'unun Chiswick'teki konağına biraz benzeyecek şekilde tasarlanmıştı, Chiswick'teki konak da kısmen Andrea Palladio'nun Vicenza'nın hemen dışındaki "La Rotunda" adlı konağından ilham alınmıştı. Virginia Eyaleti'nin, hatta Amerika Cumhuriyeti'nin tamamının en ansiklopedik bilgiye sahip kişisi olarak tanımlanan mimar-sahibi bütün bunları biliyor olmalıydı. Kütüphanesinde Vitruvius'un klasik stilin en önemli başvuru kaynağı sayılan *Mimarlık Üzerine* kitabı vardı. Evin tuğla ön cephesi uygun şekilde, üzerinde basık bir kubbe bulunan sütunlu, alınlıklı bir revakla süslenmişti. Revak yüksek tavanlı bir giriş holüne açılıyordu. Ama evin duvarlarında her zamanki gibi ev sahibinin atalarının portreleri yerine, çoğu batı bölgelerini keşfe gitmiş Lewis ile Clark tarafından Jefferson'a gönde-

rilmiş, Amerikan yerlilerine ait objeler asılıydı. Misafirleri Amerikan geyiği boynuzları, mastodon kemikleri ve Kanada koyunu boynuzları karşılardı. Ayrıca Kızılderili kalkanları, okları ve bıçakları; bir Mandan bufalosunun hayvanın kendi beyninin sularıyla tabaklanmış ve gerilmiş derisinden, üzerine Mandan ve Sioux kabileleri arasındaki savaşımlardan sahneler resmedilmiş bir kaftan ve kirpi oklarından yapılmış güzel bir eser vardı. Gerçi mantardan yapılmış Keops piramidine bir kaidenin üzerinden gülümseyen Houdon'un Voltaire büstü de vardı. Ama bu havadar salonun Jefferson'ın 1776'da metnini yazdığı Amerika Bağımsızlık Bildirisi'nin bir örneği olduğunu anlamak için buranın Jefferson'ın "Kızılderili Salonu" olduğunu özel olarak belirtmeye gerek yoktu. Kızılderili Salonu, koleksiyoncusunun ilginç eşyalar salonuydu, ama aynı zamanda Amerika'nın nasıl bir harika olduğunu da ilan ediyordu.

Burası bir böbürlenme kaynağıydı, ama görgüsüz değildi. Jefferson, Monticello adını verdiği evi hem yaz esintilerini yakalayabileceği şekilde, hem de görkem ile tevazu arasındaki ince çizgi üzerine özenle konumlandırmıştı. Bu, Cumhuriyetçi bir konaktı; bir eğitimci-filozof-bahçe uzmanı-devlet adamı olmaya devam eden ve daima olacak olan emekli bir başkana yakışır şekilde beden ile zihnin ölçülü bir uyum içinde çalışmaya devam edebileceği bir inziva yeri idi. Bütün bu planlı zarafetin bağlı olduğu 140 köle, evde çalışan hizmetkârlar dışında, gözden uzak bir şekilde Meyve Bahçesi'nin aşağısındaki ve ötesindeki "Mulberry Row"da kalırdı. Tarlalarda çalışanlar ise daha da ileride, Shadwell Çiftliğinde kalırdı.

Ve şimdi, 1834'te, Monticello bir Yahudinin mülkü haline gelmişti (köleler dışında, çünkü Jefferson'ın 1826'daki ölümünden sonra satılmışlardı): Amerika Birleşik Devletleri donanmasından Teğmen Uriah Phillips Levy.¹ Mahalledeki

¹ Levy'ler ve Monticello konusunda bkz. Marc Leepson, *Saving Monticello: The Levy Family's Epic Quest to Save the House Jefferson Built*, New York, 2003; Melvin I. Urofsky, *The Levy Family and Mon-*

komşuları olanlardan o kadar memnun değildi. Çok geçmeden Charlottesville'in salonlarında açgözlü Yahudiler konusunda fısıldaşmalar başlamıştı. Anlatılanlara göre zavallı Jefferson Randolph'lar evi geri almaya çalışırken çabalarını destekler gibi yapan iğrenç bir Levili evi kelepirci fiyata kapmak için entrikalar çevirmişti. Ailenin parası yetmeyince İsraili Yahudilerin her zaman yaptığı gibi saldırıya geçmişti. Komşulardan biri apaçık tiksintiyle "Monticello artık bir Levy'ye ait ve vatansever Amerikalı Demokrat-Cumhuriyetçilerden giriş için 25 cent alıyor," diye yazmıştı.

Bu, bir iftiraydı, ama 150 yıl boyunca anlatılmış. Uriah Levy'nin 10.000 dolarıyla aldığı ev her halükârda kelepirci değildi. Jefferson'ın derin düşüncelere daldığı, çiftçilik yaptığı, siyasetini planladığı, üniversitesini tasarladığı, asil ruhlu misafirlerini ağırladığı, kuşkulu komşularına tepeden baktığı, kendi deyimiyle dünyada mutlu olduğu tek yer olan evi 1834'te artık harap haldeydi. Jefferson Bağımsızlık Bildirisi'nin ilan edildiği günden tamı tamına elli yıl sonra, 4 Temmuz 1826'da öldüğünde mirasına 107.000 dolarlık korkunç bir borç da dahildi.

Evin yeni sahibi geniş yüzü, koyu renk saçları, mumlu bıyıklarıyla yakışıklı bir adamdı, askerlere özgü şekilde dimdik dururdu. Evin kırık camlarını ve revakın kısmen çökmüş çatısını görmüş. Sütunların bazıları sarhoş gibi, tehlikeli açılarla yanlara eğilmişlerdi. Bazılarıysa tamamıyla kırılmıştı, kırmızı toprakların, otların arasında yatan parçaları imparatorlukların kaderi konusunda insanları uyarır gibiydiler. Jefferson'ın harika bitkileri, koruma amaçlı taş bir duvarın ısısından faydalanacak şekilde konumlandırılmış böğürtlen çalılıkları da, incir ağaçları ve kuşkonmaz, enginar, mor ve beyaz patlıcan, brokoli, hindiba, deniz lahanası ve susam (çünkü Thomas Jefferson kendi dondurmasının yanı

sıra kendi tahinini de yaparmış) gibi çeşit çeşit deneysel sebzeleri de çoktandır yok olmuştu; Lewis ile Clark'ın batıya yaptıkları keşif seferinden getirdikleri tekesakalı da, Meksika'dan gelen acı kırmızıbiberler de, Virginia'da hangi yetiştiricinin bahar sofraları için ilk tatlı bezelyeleri elde edeceğini görmek için her yıl bir bezelye yarışmasının düzenlenmesini teşvik eden on beş çeşit İngiliz bezelyesi de yok olmuştu. On sekiz ödüllü elma çeşidi (Newtown Pippin, Spitzenburg ve Hewes Crab dahil) ve otuz sekiz şeftali çeşidi (Indian Blood Cling, Oldmixon ve diğerleri) içeren meyve bahçesi de harap haldeydi, ağaçların gövdeleri kurtluydu, soyuluyordu. Yeryüzü cenneti her şeyi boğan yabancı otlara yenik düşmüştü, kalıntıları yabancı üzüm filizlerinin istilasına uğramıştı. Ama teğmenin asıl gördükleri, dalgalanan sararmış mısır sapları ile Monticello'nun bir önceki sahibinin ipek üretimi konusundaki beyhude saplantısının kalıntıları olan, kâğıt benzeri yaprakları teslim olup boynunu bükmüş, büyük ölçüde kurumuş dut ağaçlarıydı.

Evi ilk satın alan Charlottesvilleli eczacı ve laik vaiz James Turner Barclay'in diğer tutkulu ilgi alanları arasında elektrik ve Kitab-ı Mukaddes'in hakikatini kanıtlayacağına inandığı arkeoloji vardı. Barclay, Monticello'yu Uriah Levy'ye sattıktan yıllar sonra Filistin'e gidecek, Kurtarıcı'nın izinde katırlarla ve develerle yolculuk yapacak ve *In the City of the Great King, Jerusalem as it Was, Is and Is to Be* [*Geçmiş, Bugünü ve Geleceğiyle Büyük Kralın Şehri Kudüs*] adı altında bir kitap yayımlayacaktı. Yetmiş gravürlü, altı yüz sayfalık bu kitap ona ipek kurtlarından elde edemediği küçük bir servet sağlayacaktı. Barclay'in ailesi Monticello'ya devasa bir baş belası gözüyle bakardı, dolayısıyla Barclay evi satışa çıkardığında Levy onu Barclay'in 1831'de ödediği fiyatın 3.000 dolar altında almayı başarmıştı.

Evin içinde pırıl pırıl böcekler tozların arasında kaçışıyordu. Ünlü "Kitap Odası"nın rafları bomboştu. Jefferson ansiklopedik kitap koleksiyonunu 1815'te, Kongre Kütüpha-

nesinin çekirdeğinin oluşturulması için bağışlamıştı. Ama el yazması arşivini satmaya çalıştığında alıcı bulamamıştı. Ölümünden bir yıl sonra, 1827'de, ailenin borçlarının en azından bir kısmını kapatmaya çalışan kızı Martha Jefferson Randolph ve vasiyetini yerine getiren oğlu Thomas Jefferson Randolph, alacaklıları bir süre daha uzak tutmak için kalan her şeyi açık artırmada satmıştı. Levy, büyük kısmı Jefferson'ın kendi tarafından tasarlanmış, ama sonradan yine açık artırmayla satılan köleleri tarafından imal edilmiş o zarif mobilyalara asla sahip olamayacaktı (Bu arada Levy de yirmi köle sahibi olacaktı). Jefferson'ın dünyanın en büyük zihinlerine sahip olarak gördüğü ve özgür Amerika'nın entelektüel vaftiz babaları olarak gördüğü üç İngilizin, yani Francis Bacon, Isaac Newton ve John Locke'un yağlıboya tablolarına da sahip olamayacaktı.

Tik-tak. Yankılanan boşluğun ve pisliğin içinde varlığını sürdüren tek bir gösterişli obje kalmıştı: Jefferson, patenti kendisine ait, yedi-günlük saatinin dişli ve ağırlık sistemi çok aşağı indiği için yerde delikler açmak zorunda kalmıştı. En büyük aydınların ve devlet adamlarının yanı sıra Monticello'daki Bilge'yi ziyaret etmek için gelenler vatanseverleri ağırladığı salonda ise, bir toz katmanının altında kayın ve çilek ağacından yapılmış güzel parke zemin yatıyordu. Sırf Barclay ahşabının sökölüp satılmaya değmeyeceğine karar verdiği için yerinde duruyordu.

Ancak evin bu virane hali, onu devralan Uriah Levy'nin heyecanını söndürmeye yetmemişti. Neredeyse tüm Yahudi din kardeşleri için olduğu üzere, o dönemde 40'lı yaşlarının başlarında olan donanma subayı Levy için de Anayasa özgür Amerika'yı modern dünyanın gerçek anlamda ilk "sığınağı" haline getirmişti. Washington ile Jefferson İnsan Hakları Beyannamesi'nin destek kampanyası sırasında 1789'da Newport'a gittiklerinde Moses Seixas tarafından kurtarıcı ve hami olarak karşılanmışlardı. Washington bu iltifata nezaketle karşılık vermiş (gerçi biraz sinsice, Seixas'ın dedik-

lerini hafif değişikliklerle tekrar etmişti), “bağnazlığı onaylamayan, zulmü desteklemeyen hükümeti” yüceltmişti.² Ancak Amerikalı Yahudilerin Büyük Kiros’un reenkarnasyonu olarak gördüğü, Virginia Dinsel Özgürlük Yasası’nı ve dolaylı olarak Kongre’nin dinsel konularda yasa hazırlamasını yasaklayan Birinci Anayasa Değişikliği’ni hazırlayan Jefferson’dı. Jefferson hem başkanlığı sırasında hem de sonrasında, Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden büyük övgüler almıştı, çünkü Amerika’da eşitliğin sadece ibadet özgürlüğü değil, dünyanın başka hiçbir yerinde kendilerine tanınmayan, kamu görevleri dahil olmak üzere, istedikleri mesleği icra etme özgürlüğü anlamına da geldiğini kavramışlardı. Temmuz 1820’de Dr. Jacob de la Motta Jefferson’a (ve James Madison’a) Savannah’daki yeni sinagogun açılışında yaptığı ağdalı konuşmanın metnini gönderdiğinde, emekli başkan Jefferson Amerika’nın Yahudilere özgürlüklerini kazandırmakta oynadığı rolü yüceltmış. “Ülkesinin dinsel özgürlüklerin dinsel ihtilaflar konusunda en etkili yatıştırıcı olduğunu... dünyaya gösteren ilk ülke olmasının bilinci ona büyük memnuniyet vermiş... ve Yahudilerin toplumsal haklarını geri kazanmasından dolayı mutlu ve önce bilim dünyasında, sonra da hükümet sıralarında görevlerini alacaklarını umuyor.” Jefferson’ın burada kastettiği, Yahudilerin kamu görevlerine gelebilmesi için kendilerini eğitmeleri gerektiğiydi. Ama Yahudilerin büyük kısmının Amerika’nın vaadi olarak gördüğü şey, becerilerine uygun olan her türlü mesleği icra etme özgürlüğüydü. Birlik’in neredeyse tüm eyaletleri kamu görevleri için din şartını kaldırmayı en azından kâğıt üstünde kabul etmişti. Bir tek Maryland’de 1822-1828 arasında eşit sorumlulukların yanında eşit haklar elde etme konusunda çirkin kavgalar yaşanmıştı. Yahudiler ne de olsa vatansever milisler arasında görev alıp bağımsızlığa hizmet etmişti.

² Newport ziyaretinin ve oradaki Yahudilerin tepkisi konusunda bkz. Simon Schama, *The American Future: A History*, Londra, 2008, s. 161-5.

Bu durumda neden Yahudi Amerikalı askerler ve denizciler, Yahudi Amerikalı subaylar neden olmasın?

Uriah Levy'nin kariyeri bu iyimser görüşü imtihana tabi tutmuştu. Levy iki direkli tekne, şalopa ve uşkunalarda, Cya-ne'de ve Gunboat 158'de çalışmış, teknelerini sığılıkların ve resiflerin arasından, fırtınalar ve muharebeler sırasında idare etmişti. Britanyalılar tarafından yakalanmış (Devon'ın Ashburton kentinde nazik bir şekilde alıkonmuştu), Atlantik okyanusunda köle tacirlerini kovalamış, Tunus körfezinde devriye atmıştı.³

Şimdi de kendini Monticello'yu yeniden diriltmekle görevlendirmişti. Uriah işe evi yeniden oturulabilir hale getirmekle başlamış. Ana kuyu tamir edilmiş, mütevazı bir bostanın ve gül bahçesinin oluşturulması için çalılıkların en kötü kısmı temizlenmiş. Kızılderili Salonu ile ana salon boyanıp döşenmiş ve nasıl olduysa Barclay'in sattığı objeler arasında yer almayan Houdon'un Voltaire büstü de bulunup temizlenmiş. Levy, zemin katında yer alan Jefferson'ın yatak odasını, emekli başkan sabahları mekanik bir valenin yardımıyla giyindiğinde nasıldıysa ona benzer bir hale getirmeye çalışmış. İki yıl süren yoğun tadilatın sonunda Monticello nihayet en titiz müfettişi olan Levy'nin annesi Rachel'in tefitişine hazır hale gelmiş. 1836 yılının baharında Uriah onu ve bekâr kız kardeşi Amelia'yı, kendisi donanmada görevliyken Monticello'ya göz kulak olmaları için getirip buraya yerleştirmiş. Ve üç Yahudi işte oradaydı, Virginia'nın gün ışığında yeni evlerini inceliyorlardı: Dik yakalı donanma üniforması içinde teğmen Levy, Yahudi hanımların siyah ipek giysisi içindeki on çocuk annesi, 60 yaşındaki Rachel ve çocukluktan beri topal olan kızı.

Amelia hayatı boyunca evlenmeyecekti. Annesinin 1839'daki ölümünden sonra, ağabeyinin kendisine tahsis et-

³ Levy'nin donanmadaki kariyeri konusunda bkz. Ira Dye, *Uriah Levy: Reformer of the Antebellum Navy*, Gainesville, 2006.

tiği ev sahibesi rolünde Monticello'da kalacaktı. Uriah'nın Monticello'da defnettiği Rachel, bağımsızlığın ilk yıllarında New York'ta güzelliğiyle ün salmıştı. Michael Levy'yle evlenmesinden sekiz yıl sonra, 1795 civarında yapılmış, İsveçli ressam Adolf Ulric Wertmüller'e atfedilen bir portrede nikâhındaki gibi giyinmiş şekilde resmedilmiştir. Başından sırtına doğru çok ince bir tül dökülür. Başında, altında nikâhının kıyıldığı *huppa*'nın sütunlarını saran çiçeklerle süslenmiş bir şapka vardır. Muslin kumaşından elbisesi göğsünün altında, Türkiye'deki ve Mağrip'teki Sefarad toplumlarında yaygın olarak görülen, karmaşık işlemeli, değerli taşlarla kaplı bir kuşakla sıkılmıştır.

Rachel Phillips Levy de kanında Yahudilerin sonu gelmez gezgin destanını taşıyordu. Büyük büyükbabası Diogo Nunes Ribeiro Portekiz'de bir *Marrano*'ydu, saray hekimiydi ve Tagus nehri kıyısındaki evinin mahzeninde gizli bir sinagog varmış. Başka birçok *Marrano* gibi, kendi gibi *converso*'ları atalarının dinine geri kazandırmak için uğraşırken şansını biraz fazla zorlamış ve Engizisyona ihbar edilmiş. Nunes karısı ve bir tanesi Rachel'in büyükannesi Zipporah olmak üzere çocuklarıyla birlikte tutuklanmış ve hapishanedeyken her zamanki fiziksel işkencelere tabi tutulmuş. Ancak öyle bir müdahale sonucunda kurtulmuş ki, onu ilahi bir yardım olarak nitelersek mazur görülebiliriz. Engizisyonun Başkanı aniden mesane obstrüksiyonu kaynaklı şiddetli ağrılar hissetmeye başlamış, yani bir anlamda işkencecinin kendi işkenceye maruz kalmış. Onu ağrılarından kurtarabilecek tek kişi Yahudi bir ürologdu. Başarılı bir ameliyat sonrasında Dr. Nunes ile ailesi, doğru dürüst Hristiyanlar gibi davranmalarını sağlayacak yanlarında Kiliseden iki görevlinin daimi olarak kalması şartıyla Tagus nehri kıyısındaki evlerine geri götürülmüşler. Nunes ailesi, ev hapsi sayılabilecek bu durumdan büyük bir gözü peklik göstererek yine de kaçmayı başarmış. 1726'da İngiltere ile Portekiz arasındaki Methuen Antlaşmasının (Porto şarabı karşılığında İngiliz tekstili)

en parlak döneminde sıradan hale gelen bir eğlence için bir İngiliz gemisine davet edilmişler. Ancak gemi aniden demir aldığı gibi (önceden kararlaştırılmış, yüklü bir para ödenmişti) üzerinde Yahudilerle ve öfkeli ama âciz Kilise görevlileriyle nehir boyunca akıntı yönünde ilerlemeye başlamış ve Atlantik okyanusuna açılmış.

Yolculuğun hedefi Londra'ydı ve Diogo Nunes burada oğullarıyla birlikte sünnet olduktan sonra Samuel Nunez adını almış. O dönemde Bevis Marks Sokağındaki sinagogun yaşlıları James Edward Oglethorpe'un Georgia'da yeni bir koloni oluşturma projesinin (başlangıçta sadece serbest bırakılmış ve ıslah olmuş mahkûmlardan oluşması planlanıyordu) finansmanıya uğraşıyorlardı ve Dr. Nunez de bu projeye ilgi duymuş olmalıdır. Oglethorpe'un kendinin ilk kolonicilerle gidişen beş ay sonra, 1733'te *William and Sarah* gemisi, sekizi dışında hepsi Sefarad Yahudisi olan kırk iki kişiyle yola çıktı; bu, Amerika'ya yerleşmeyi planlayan en büyük Yahudi grubuydu. Ve aralarında Nunez ailesi vardı. Ancak Savannah'nın Yahudi kolonicilerin istilasına uğrayacağı fikri karşısına paniğe kapılan Oglethorpe karaya çıkmalarını yasakladı. Ama müthiş bir zamanlamayla bir kez daha Yahudilerin imdadına yetişen İlahi Takdir zaten kırılan olan koloniyi aynı anda hem sarıhummaya hem de kanlı ishale maruz bıraktı. Sarıhummanın kurbanları arasında Savannah'nın tek hekimi James Cox da vardı. Portekiz'de de olduğu gibi tıp, yalvarmalara baskın çıkmış. Nunez ile grubu Savannah'ya yerleşmiş ve birkaç ay sonra gelecek ikinci gemi dolusu Yahudi göçmen için hazırlık yapmaya koyulmuş. Nunez Sefaradların Brezilya, Batı Afrika ve Karayipler'de yıllar boyunca elde ettiği deneyim sayesinde tropikal hastalıklar konusunda elde ettiği uzmanlıkla ve büyük bir özveriyle hastalarıyla ilgilenmiş. Kasılarak titreyen sıtma hastalarını *kınakına*'dan elde edilen kininle tedavi etmiş, o bittiği zaman da kızılızcık ağacının kabuğuna başvurmuş. Emetizan olarak *ipecacuanha* kullanmış. Astım ve akciğer hastalarına

boru çiçeği yazmış. Yahudileri hor görenler ve onlara hakaret edenler onların yazdığı ilaçları kullanmaktan imtina etmiyordu.

Çok geçmeden Savannah'da o kadar çok Yahudi vardı ki, adını kahramanları Menaşe ben Israel'in Mesih'i konu alan eserinden alan "Mikve Israel" Sinagogunu kurmaya karar verdiler ve o noktada cemaat tartışmaya başladı ve Sefarad ile Aşkenaz olmak üzere iki gruba ayrıldı. Ancak aralarında birlik olmaması diğer sorunlarının yanında sönük kaldı. 1740'ta Florida'dan gelen İspanya donanması, Georgia'yı istila etmek üzere St Simon adasına demir attı. Engizisyon aniden kapılarına dayanmıştı. Nunez ailesi dahil, Savannahlı Sefaradlar aceleyle toparlanıp önce Charleston'a, oradan da New York'a geçtiler. Dr. Nunez burada, kızı Zipporah'nın Shearith Isreal Sinagogunun *kantor*'u David Machado ile evlendiğini gördükten sonra huzur içinde hayata gözlerini yumdu.

XVIII. yüzyılda Amerika'da yüksek çocuk ölümü oranları hayatın bir gerçeğiydi ve Sefaradlar bu durumu telafi etmek için çoğalmak için ellerinden geleni yaptılar. İngiliz Phillips adını alan girişimci Alman Yahudisiyle evlenmeyi kabul eden Zipporah Nunez ile David Machado'nun kızı Rebecca yirmi bir çocuk doğurmuş ve sadece dördü çocukluk dönemini aşabilmiş. Kocasını Jonas Phillips kariyerine Charleston'da Yahudi bir çivit tüccarının yanında çalışarak başlamış, sonra da New York'a taşınarak bir yandan şöhet, yani koşer kasap olarak çalışmaya, bir yandan da ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Kara gözlü Rebecca tam ona göre idi. Geçmişte *Marrano* olan heybetli bir Sefarad aşiretinin kızıyla evlenince Jonas da Sefarad sayılmış ve altın hafıza zincirine dahil edilmiş. Rebecca, annesi Zipporah'nın (yolculuklarının sözlü tarihçisiydi) her gün belirli bir saatte Engizisyonun kurbanları adına kâhin Hanna gibi sessizce dua okuduğunu hatırlardı.

Jonas dövüne dövüne yakınmaya pek eğilimli değildi, bu yeni ülkede bir Yahudinin ne yapabileceğiyle daha ilgiliydi.

Böylece tavukları boğazlamayı bırakıp ticaretle uğraşmaya başlamış. Çıkarlarından ve fikirlerinden dolayı Britanyalıların zorlu ticari düzenlemelerine karşı çıkmış. İthalat karşıtı kampanyaya katılmış ve kırmızı ceketliler New York'u istila edince cemaati Shearith Israel Sinagogunun kapılarını kapatıp topluca göç edip Philadelphia'ya yerleşmeye ikna etmiş, Jonas burada milislere katılmış. Ailenin birçok başka üyesi de Vatanseverler tarafında mücadele etmiş. Manuel Phillips orduda hekimmiş, Naphtali de veznedarmış. Savaş bittiğinde de Jonas verdikleri hizmetin yeni cumhuriyetin diğer yurttaşlarıyla eşit derecede takdir görmesini istemiş. Anayasa Heyeti Philadelphia'da toplandığında Jonas "herkesin kendi vicdanı ve anlayışı doğrultusunda Yüce Tanrı'ya ibadet etmesi gibi doğal ve vazgeçilmez bir hakkı" tanımlarını talep eden bir mesaj göndermiş.

Ancak isterlerse hem Amerikalı vatanseverler hem de Amerikalı Yahudiler olabileceklerine dair varsayımı asıl sınavanlar Jonas'ın torunları olacaktı.

Uriah için zorluklar 10 yaşında evden kaçıp denize açıldığında başlamıştı. Yahudi çocukları özellikle 1800'de Philadelphia'da böyle davranmazdı. Doğruluğu şüpheli şirin bir aile içi efsaneye göre arsız miço kıyı ticareti yapan geminin kaptanına iki yıl içinde *bar mitzvah*'ı için eve dönmesi gerektiğini söylemiş. Evine dönmüş de. Annesi Rachel ile babası Michael de az da olsa eğitim almasını sağlamışlar, sonra da onu bir gemi levazımatçısının yanına çırak vermişler. Ama depo demek, kargo demek değildi. Demir atmış ticaret gemilerinin direkleri davetkâr rüzgârda gıcırdarken Uriah rıhtımda aylak aylak dolanırmış. Sonunda bahriye okuluna girmesine ve denizciliğin temellerini öğrenmesine izin verilmiş. Ancak Uriah 17 yaşlarında yeniden denize açıldığında, onun sınıfından çoğu kişi gibi, subay olmadan önceki aşama olan deniz asteğmeni olarak değil de güverte tayfasıyla, lostromolarla ve ikinci kaptanlarla birlikte görev almış ve kaptanlığa kadar yükselmiş. Sizi fırtınaların arasından gü-

venle geçirecek, durgun havaları öngörecek, resiflerden ve korsanlardan sakınacak, masadaki haritayı olduğu kadar zihnindeki de kullanabilecek birisine ihtiyacınız varsa o kişi Yahudi Uriah'ydı.

Ancak gemideki herkes aynı fikirde değildi. Birçoğuna göre Uriah'nın garip bulunmasının iki nedeni vardı ve subaylar bu durumu ona hissettirmesini bilirlerdi. Uriah subay olmak isteyen bir kaptandı, üstelik de Yahudiydi. Bunlar yetmiyormuş gibi (en azından anlatılanlara göre), çalışanlarla arası da iyi değildi. Uriah Yahudiliğini kendine saklasa da tayfa onu rahat bırakmazdı. Bir Levy olarak maruz kaldığı alaycı hakaretler o kadar derin ve güçlü bir Yahudi karşıtı bir akıntıdan kaynaklanırdı ki, hiçbir anayasa değişikliği durumu değiştiremezdi. Yahudilerle ilgili, alınan oldukları, kendilerini ahlaki olarak üstün gördükleri (örneğin Uriah kırbaçlamaya karşı bir kampanya başlatmış), kibirli davrandıkları, kendilerini herkesten farklı ve herkesten üstün gördükleri gibi her türlü klişe, bir Amerikan savaş gemisinin içinde büsbütün büyütülüyordu. Levy'nin çok çabuk öfkeleniği söylenirdi. Güverte âdetlerini anlamamakla itham edilirdi. Livorno'da Jacob Jackson'ın dokuz kamçılı kırbaçla yüz kırbaça maruz tutulduğunu görmüştü ve adamı işkence aletinden indirdiklerinde parçalanmış etlerden başka bir şey kalmamıştı geriye. Bu işkenceyi bir daha unutmayan Uriah, denizcilerin, kendisinin icat ettiği alternatif cezaların onursuzluğunu çekmek yerine sırtlarının parçalanmasını tercih etmelerine anlam veremezdi. Suç işleyen kişinin saatler boyu mizana direğinden, güverteden 12 metre yükseklikte sallanmasını sağlayan, "uçan at" Uriah'nın en nefret edilen icadıydı. Amaç, suç işleyen kişinin aşağılamalara maruz tutulmasıydı, ama asıl alay konusu Yahudi Uriah olmuş. Uriah bir miçoynu kırbaçlamak yerine arkasına zift sürüp üzerine papağan tüyleri yapıştırdığında bu cezanın sınıfta sopayla dayak yemeğe benzediğini, ama ona göre daha hafif olduğunu düşünmüş. Ama gemilerde miçoların arkası büyük

öneme sahiptir, öyle rastgele konuşma konusu olmaz ve teşhir edilmezlerdi. Dolayısıyla Levy'nin John Thompson'u tabi tuttuğu aşağılama, çocuğun derisinin yüzülmesinden daha zalimce sayılmıştı. Uriah'nın suç işleyenlerin isimlerini içeren, aleni olarak sergilenen "Kara Listeleri" de iyi niyetli bir adalet anlayışının göstergesi olarak algılanmamış.

Ancak Uriah'nın 1840'larda tutkuyla desteklemeye devam ettiği kırbaçlama karşıtı kampanya, on yıl sonra bu uygulamanın feshedilmesiyle sonuçlanacaktı. Ama Uriah'nın ahlaki kibir ifadeleri, dindarlık taslayan, kendini beğenmiş bir Yahudiden emir almayı anormal bulanlar arasında düşman kazanmasına neden oluyordu. Uriah "nahoş" kelimesini sıklıkla kullanırmış. Gemide de, başka yerlerde de istemeden kavgalara karışmış. İlki ve en ciddi 1816'da olmuş: Uriah Philadelphia'daki bir baloda, o dönemde USS *Spitfire* gemisinde görevli Bay Potter'ın yanlışlıkla ayağına basmış. Derhal özer dilemiş, ama özrü samimiyetsiz ve yetersiz bulunmuş. Tek çare düelloydur. Potter atışlarını tutturamayınca Uriah da havaya ateş etmiş. Ancak rakibi bununla yetinmeyip silahını yeniden doldurmuş, kabak gibi hedefte oturmaktan sıkılan Uriah da onu ciddi olarak nişan alıp ilk atışında öldürmüş. Ama böyle olmasını istememişti.

Kavgalardan dolayı da askeri mahkemede yargılanmış, üstelik altı defa. Levy genelde suçlu bulunmuş, görevinden alınmış, komisyonlardan azledilmiş, büyük haksızlığa maruz kaldığı bir defasında da gemide parya muamelesi görmüş, mürettebatın tamamı ondan uzak durduğu için yemeklerini yalnız başına yemiştir. Başka bir mahkeme Levy'yi beceriksiz olduğu ve donanmada hizmet vermeye uygun olmadığı için donanmadan atmaya çalışmış. Ama bütün davalarında mürettebattan onun lehine tanıklık ederek aklanmasını sağlayanlar çıkmış. Levy'nin güvenilir bir kaptan ve onurlu bir subay olduğunu, mürettebatının ona güvendiğini söylemişler. Donanma kâtipleri düzenli olarak askeri mahkemelerin hükümlerini bozup Levy'ye rütbesinin ve görevinin iade

edilmesini sağlamışlar. Yüzbaşılığa terfi olmasını nihai olarak engellemek için bir kampanya düzenlendiğinde Başkan John Tyler araya girmek zorunda kalmış.

Ancak Uriah bu kadar iftiraya ve önyargıya maruz kalmasına rağmen, Teğmen Levy olabileceği tek yerin Amerika olduğuna dair vatansever inancından hiçbir zaman vazgeçmemiş. Özgürlüğü için de minnettar olması gereken tek bir insan olduğuna inanıyordu. Kasım 1832'de, bir zamanlar yanında çalıştığı gemi yapımcısı John Coulter'a yazdığı bir mektupta şöyle demiş:

Bence Thomas Jefferson tarihteki en büyük şahsiyetlerden biridir, Bağımsızlık Bildirisi'ni yazdı ve tam bir demokrattır. Milyonlarca Amerikalı için bir ilham kaynağıdır. Cumhuriyetimizi, insanın dininin onun siyasi bir göreve veya bir hükümet makamına seçilmesine engel olmayacağını sağlayacak biçimde şekillendirdi. Asil bir insandı, ancak Washington'da, Kongre'de heykeli yok. Dinsel özgürlükler konusundaki kararlılığının ufak bir karşılığı olarak Jefferson'ın heykelini şahsen yaptırmayı planlıyorum.

Hukuki anlaşmazlıkların neden olduğu izin dönemlerinde Uriah Levi Avrupa'ya yolculuklar yapmış. Paris'te döneminin en takdir edilen portre heykeltraşı, 1826'dan beri École des Beaux Arts'da ders veren ve David d'Angers olarak bilinen Pierre-Jean David'i arayıp bulmuş. David'in çok yönlü olduğu kesindi: Bir yandan Pantheon'un alınlığı için klasik figürler, diğer yandan Zafer Takı için romantik enerji yüklü figürler yaratıyordu. Balzac'ın başını ve Lafayette'in tam boy heykelini yapmıştı; bu durumda Uriah'nın hayalini yapmak için ondan daha uygunu olabilir miydi? Lafayette'in hikâyesinin Uriah'ya Monticello'yu satın alma fikrini verdiği şüpheliyse de, ikili gerçekten tanışmış olabilir, çünkü Lafayette, Jefferson'ın heykelini yapması için David'e Thomas Sully'nin yaptığı Jefferson portresini vermiş.

Monticello'nun tadilatını yaptırmakla ülkede tarihin muhafaza edilmesi akımını başlatan nasıl Yahudi teğmen

olduysa, Kongre'nin kubbeli salonunu cumhuriyetin büyük kurucularının heykelleriyle süslemeyi ve burayı Amerika'nın *pantheon'*una dönüştürmeyi ilk hayal eden de yine o olmuştur. Levy bu kadar önemli bir proje için mermer değil, taşın soğuk ağırbaşlılığı yerine demokratik dinamizm içeren bronz istiyordu. Heykelin yapım sürecinin tamamı sırasında Uriah varlığını hissettirmiş: Paris'te kalmış, David'in maketini incelemiş, bronz kaplı alçı kopyasını yaptırmış (sonradan New York belediyesine armağan edilmiştir ve halen toplantı odalarında sergilenmektedir) ve döküm sürecini denetlemiş.

Levy, Sully'nin yaptığı soğuk portreye göre çok daha iyi olan sonuçtan memnun kalmış olmalı. Neoklasik eğitim almış olmasına ve Antonio Canova'nın Roma'daki atölyesinde bir süre çalışmış olmasına rağmen, David'in asıl eğilimi romantik anlayıştı. Jefferson'u kontrapost duruşla tasvir etmeyi seçmekle onun ünlü tez canlılığına uygun şekilde ona hareket katmıştı. Jefferson bir elindeki tüy kalemle diğer elindeki Bağımsızlık Bildirisi'ne işaret eder. Levy, Mart 1834'te bu heykeli kubbeli salona yerleştirilmesi önerisiyle Kongre'ye sunduğunda teşekkür yağmuruna tutulacağını düşünüyordu.

Ancak buluşma sıkıntılı geçti; Levy'ye kibar, ama isteksiz olduğu apaçık bir şekilde teşekkür edildi. Kongre üyeleri, sade bir vatandaşın, üstelik de bir Yahudinin, kendilerine hangi Kurucu'nun nasıl onurlandırılması gerektiğini söylemesi karşısında karışık duygularla tepki verdi. Uriah'nın heykelin kaidesine "hemşerilerine" bağış sahibi olarak kendi adını yazdırdığı görülünce şaşkınlığın düzeyi daha da arttı. Kongre başkanı Levy'ye yazarak hediyesini takdir ettiğini söyledi, ama ardından Kongre'nin ona borçlu kaldığını düşünmemesi için nobran bir şekilde Levy'nin Kongre üyelerinin arzusunu önceden sezdiğini sandığını ekledi. Virginia temsilcisi William Segar, Kongre böyle bir heykel isteseydi "bir yurttaş borçlu kalmaktansa kendi hiç şüphesiz tedarik ederdi," dedi. Bazıları bronzun mermer kadar iyi bir malze-

me olmadığını, başkaları da Jefferson'ı, onun kadar tartışmalı olmayan Washington'dan önce onurlandırmanın yakışık almadığını düşündüler. Ancak bütün bu çekincelere rağmen her iki meclisin ortak kararıyla heykel Haziran 1834'te kabul edildi.

Levy heykelin kubbeli salona konmasını, Kongre ise bina'nın dışında, hemen doğusundaki meydana yerleştirilmesini istemişti. Heykelin sık sık yer değiştirdiği, George Washington'ın heykeli geldiğinde, sanki ilk başkan ile üçüncü başkan aynı mekânı paylaşmak istemezmiş gibi (aslında öyle olabilirdi de), kubbeli salondan ayrıldığı anlaşıyor. 1847'de Başkan James Polk heykeli Kongre'den alarak Beyaz Saray'ın önündeki çim alana koydurdu, ama burada Washington DC'nin hava şartlarında heykelin yüzeyi, güvercinlerden dolayı da onuru zedelendi. Ulysses Grant'ın ikinci başkanlık döneminde heykelin Beyaz Saray'dan alınmasına ve yerine bir çeşme yapılmasına karar verildi, ama heykelin ne olacağı bir türlü belli olmadığı için Uriah'nın kardeşi Jonas heykeli geri almayı bile düşünmüş. 1900 yılında McKinley hükümeti döneminde heykel nihayet Kongre'nin kubbeli salonuna, Ulusal Heykel Salonu'na döndü ve günümüzde de oradadır.

Levy'nin armağanına gösterilen ilgisizlik, Jefferson'ın heykelinin mütemadiyen gidip gelmesi ve Charlottesville'de Levy'lerin Monticello'nun muhafızları haline gelmiş olmasına verilen apaçık hasmane tepki, Amerikan liberalizminin Yahudiler konusundaki sınırlarını ortaya seriyordu. Charlottesville sakinlerinden George Blatterman, Uriah'dan "Yahudinin Yahudisi ve son derece sevimsiz" diye söz etmiş, başkaları da Jefferson'ın anısını muhafaza edenin bir Yahudi olmasından duydukları tiksintiyi ifade etmişler. Yahudiler Jefferson'ın gerçek anlamda eşit yurttaşlık vaadini test ettiklerinde benzer şekilde, hatta daha kötü hayal kırıklığına uğradılar. Bu gibi tepkiler şaşırtıcı değildi aslında: Göçmenlerden oluşan bir cumhuriyette yerli halk arasında hasmane duyguların beslenmesi doğaldı ve bu duygular sadece Yahu-

dileri değil, Katolikleri, İrlandalıları, İtalyanları ve Polonyalıları da hedef alıyordu. İşin asıl ilginç tarafı, Yahudilerin önlerinin açık olduğuna, istedikleri yolda ilerleyebileceklerine, sahip oldukları hakların başkalarınınkinden farklı olmadığına inanabilmeleriydi.

Uriah'nın yaşça kendinden büyük kuzeni Mordecai Noah da buna inananlardandı. Jonas Phillips'in Philadelphia'daki kalabalık evinde büyürken büyükbabasının, özgür Amerika'nın Yahudilerin tarihinde yeni bir çağ anlamına geldiğine dair inancını benimsemişti. Mordecai 1818'de New York'ta yeni kurulan Shearith Israel Sinagogunun kutsanma töreninde verdiği vaazda büyükbabasının pratik iyimserliğini tekrarlarlarken ona kehanet niteliğinde bir şeyler eklemiş. Amerika Birleşik Devletleri'nin dünyanın gerçek anlamda ilk liberal ülkesi olduğuna şüphe yoktu: "Evrensel hoşgörünün, liberalliğin, hakiki dinin ve iyi niyetin en parlak örneğidir."⁴ Yahudiler atalarının topraklarına dönmeyi beklerken, bütün inançların kabul edilmesi, farklı dinlerin barış içinde yan yana yer alabileceği bir ülkenin yaratılmış olması, Amerika'yı Yahudilerin "seçilmiş ülkesi" haline getirmişti.

1818 yılında 30'lu yaşlarında olan Mordecai (en azından kendi gözünde) Amerikalı Yahudilerin resmi olmayan hamisi haline gelmişti. Bu konuma gelmek için kendine kamusal ve siyasi bir hayat seçmişti ve böyle yaparken sergilediği gösterişli güven de Yahudi tarihinde bir ilkti. Diaspora Yahudileri tuzaklarla dolu siyaset dünyasından ve aleni beyanatlardan uzak durmaları gerektiğini, en iyi ve en emniyetli hayatı sürrebilmek için emirlere uymaları, işlerine bakmaları, hastalarla ve yoksullarla ilgilenmeleri ve fazla dikkat çekmemeleri gerektiğini sıklıkla birbirlerine söylerlerdi. Başka şekilde

⁴ Jonathan D. Sarna, *Jacksonian Jew: The Two Worlds of Mordecai Noah*, New York, 1981, s. 54-5; ayrıca bkz. Michael Schuldiner ve Daniel J. Kleinfeld (ed.), *The Selected Writings of Mordecai Noah*, Westport, 1999; Isaac Goldberg, *American Jewish Pioneer*, Philadelphia, 1936.

davranmak, siyasetin rüzgârları yön değiştirdiği takdirde ki daima öyle olurdu, hem bireylerin hem de toplumun tamamını tehlikeyle karşılaşması anlamına gelirdi.

Ama Mordecai'a ve onun gibi Yahudilere göre bütün bunlar Eski Dünya'nın ayak sürmelerinden ve kaçamaklarından başka bir şey değildi. Amerika demokratik bir ülkeydi; vatansever bir Amerikalı olmak faal bir yurttaş olmak demekti, hatta onu gerektirirdi. Yahudiler özgürlükleri, oy verme hakları için mücadele etmişti. Şimdi de o haklardan korkmadan yararlanmalıydılar. Cumhuriyetin bu kargaşası içinde diğer herkes gibi gürültü çıkarmanın zamanı gelmişti. Mordecai ve Phillips aile çevresinin bağlılık göstereceği grup da Jefferson'ın Demokrat Cumhuriyetçileriydi. Rakipleri olan Federalistlerin Yahudilerin seçimle işbaşına gelmesi şöyle dursun, kamusal alandaki varlıklarına bile daha soğuk baktığı belliydi. Yahudiler "Halk"ın tarafında olmalıydı.

Mordecai, daima çocuklarla dolup taşan Phillips'lerin evine (kız kardeşi Judith ile birlikte) öksüz bir çocuk olarak gelmişti. Büyüyünce ne olacağına karar verme zamanı geldiğinde Jonas onu "faydalı" bir şeyler yapabilecek Yahudilerin bir modeli haline getirmeye karar vermiş. Yahudileri sevmeyenler hep üretken olmayan meslekler icra ettiklerinden şikâyet ederlerdi; bu durumda Mordecai bir zanaatkâr olmalıydı. Bu amaçla Philadelphialı bir ahşap oymacısının ve yaldızcısının yanına çırak verilmiş. Ama Fransız cılası ve altın varak, Mordecai'a göre değildi; genç adam, çoğu din kardeşi gibi sırtına seyyar satıcıların setini yüklemeyi, iğne ve toplu iğne, ayna, muslin ve basma kumaş dolu bir arabayı itmeyi tercih edeceğini düşünürmüş.

Ama Mordecai'ın asıl istediği şey, tiyatronun şatafatlı dünyasına yakın olabileceği New York'ta olmaktı. New York'tayken ücretsiz bilet bulma umuduyla Johns Sokağı civarında dolanırmış ve gençlik oyunları yazmaya başlamış. Amerikan hayatının kendinin bir tür toplumsal tiyatro olduğunu gençken hissetmiş. "Ulusun dramına özlem çeker-

dim, vatanseverliğin gençliğe özgü bir şeklini hissederdim." Küçük bir tiyatro topluluğuna katılmayı başarmış, *Trangram* ve *Fashionable Trifler* dergilerinde oyun eleştirmenliği yapmış, hatta genç yaşta yazdığı *The Fortress of Sorrento* [*Sorrento Kalesi*] adındaki bir oyununu sahneletemese de yayımlatmayı başarmış.⁵ 1820'lerde ve 1830'larda adını duyurduğu zaman Amerikan tarihine dair, gerçek veya kurmaca, milliyetçilik kokan oyunlar yazacak, Yorktown'daki önemli muharebeyi, bağımsızlık savaşından ve 1812 savaşından dramları konu alacak, *She Would be a Soldier* [*Kadın, Asker Olacaktı*] gibi oyunlarda kadınlara erkek rolü verecek, Amerika'nın özverili desteği sayesinde Yunanların bağımsızlıklarını kazanması konusunda vatansever duygularla hayali oyunlar yazacaktı.

Mordecai'ın oyunları Shakespeare sayılmazdı elbet (bağımsızlığını elde eden Amerika'da herkesin ilk favorisi Shakespeare'di) ama amaç da oydu zaten. Mordecai'a göre Shakespeare'e aşırı hayranlık besleme Amerikan ruhunun bağımsızlığını bastırmış, Eski İngiltere'nin kalıplarına ve kurallarına hapsetmişti ve dil ile edebiyatın artık kurtarılması gerekliydi. Noah Webster da sözlüğünü benzer bir duyguyla, güzel İngilizcenin ne olmasına dair Dr. Johnson'ın öne sürdüğü tanımlamaların yükünden kurtulmak için hazırlamıştı.

Vatanseverlik sergilemenin birçok yolu vardı ve Mordecai zaman kaybetmeden önüne çıkan diğer yolları araştırmaya başlamış. Amcası Naphtali Phillips New York'un en önemli gazetesi *Public Advertiser*'ın yayın yönetmeniydi, dolayısıyla, Jonathan Sarna'nın belirttiği gibi, cumhuriyetin ilk on yıllarında gazetecilik yapan şaşırtıcı derecede çok sayıdaki Yahudiden biriydi. Mordecai, Isaac Harby'nin Charleston'da yayımladığı kısa ömürlü bir gazete için "Muley Mulak" adlı bir Türkün gözüyle Amerika'nın harikalarının yorumlandı-

⁵ *The Fortress of Sorrento* (1808) için bkz. Jules Chametzky ve diğerleri (ed.), *Jewish American Literature: A Norton Anthology*, New York, 2001, s. 57-69.

ğı makaleler yazarmış. Cardozo ve Seixas ailelerinden ve de Cohen'lerle Levy'lerden de bireyler, bir yüzyıl önce nasıl Tin Pan Alley'ye* akın akın gittilerse, şimdi de hayatlarını gazetecilik yaparak kazanıyorlardı. Amerikalı Yahudiler gazeteciliğin itiş kakış dünyasına hazırlıklıydılar. Mordecai'nın kuşağındakilerin çoğu okumuş insanlardı, ama onlarınki şehir hayatına uygun bir kültüdü, meyhane dedikodularını ve ulusal siyasetin saldırılarını ve karşı saldırılarını kapsardı. Amerika'nın büyük kısmı kendine bir ev veya bir çiftlik bulmaya, kendine ait bir arazi edinmeye çalışırken, Yahudilerin evi genelde cadde üzerindeydi. Satış sözleşmesine gazetelelerin de dahil olması daha iyiydi, çünkü eski seyyar satıcılar, İngiliz-İskoç ve Alman gazetecilere kıyasla gazetelerin de birer vitrin işlevi gördüğünü, ev eşyaları, süslü giysiler, tarım aletleri, hazır ilaçlar, sivri görüşler ve tabii ki müstehcen espriler satmaya uygun yerler olduğunu daha iyi anlıyorlardı. Mordecai *National Advocate*'ın yayın yönetmeni olduğunda sayfalarını haberlerle dolu gri sütunların yanı sıra karikatürlerle, fıkralarla ve esprili hikâyelerle dolduracaktı.

Yahudi olmaktan utanmayan Mordecai kendisinin de, halkının da haklarını savunmaktan kaçınmazmış. Bu da Amerikalılara özgü bir şeydi. Shearith Israel Sinagogunda (ve de Isaac Harby'nin Charleston'daki "Reformcu" sinagogunda), Yahudilerin diğer Amerikalılarla iletişimini güçlendirmek amacıyla litürjiye İbranicenin yanında İngilizce de dahil edilmişti. Crosby Sokağındaki sinagogun kürsüsü, Mordecai gibi haham olmayan konuşmacıların, o dönemde önemli bir eğitim ve eğlence kaynağı olan konferansları andıran söylevlerini sunmasına imkân tanırdı. Mordecai konuşmalarını kendi gazetelerinde de yayımlarmış (bir gazetesi iflas ettiği anda yenisini kurarmış). Çoğu konuşması gündemdeki konularla ve Yahudilerin modern dünyada nasıl yaşaması gerek-

* (İng.) New York'ta popüler müzik bestecileri ve müzik yayımcılarına verilen toplu ad -çn.

tiğiyle ilgiliydi. Mordecai'ın konuşmaları Yahudi siyasetinin öncülüğünü yapmıştır.

Dünyayla karşı karşıya kalan Yahudiler kargaşanın orta yerine atlayıp taraf tutmaya başladılar. Philadelphia'da İngiliz toplumundan çok Alman toplumuna hitap eden Simon Snyder'i tuttular. Ulusal alanda Naphtali ile Mordecai Jefferson'ın yerini halefine bırakmasından yanaydı, bu da James Madison veya James Monroe demektir. Ama Mordecai çok geçmeden, özellikle gazetede siyasi savunuculuğunun ve tiyatro sahnesinin geçim kaynağı olarak yeterli olmadığı bir dönemde, karşılığında bir şeyler isteme hakkında sahip olduğunu bilecek kadar Amerikan siyasetinde deneyim kazanmıştı.

Bir konsolosluk olabilir miydi acaba? Yahudilerin hem ticari faaliyetleri teşvik etmek hem de ülke dışındaki yurttaşları koruma altına almak amacıyla uzak diyarlara kendilerini konsolos olarak önermeleri yüzyıllar öncesine uzanan bir gelenektir. Yahudiler stratejik ve ticari istihbarat muhabirleri olarak Hristiyan ve Müslüman devletlerine hizmet etmişlerdir. Birçok dil bilirlerdi. İşe yarar yerlerde yaşayan kuzenleri ve amcaları vardı. Amerikalıların arasındayken Yahudiler aynı anda hem kozmopolit hem de tutkulu vatanseverler gibi görünüyorlardı. Bu durumda ülke dışında bayraklarına hizmet etmeye onlardan daha uygunu var mıydı? Fikrini açıkladığı zaman yüzsüz davranan ve çekinmek nedir bilmeyen Mordecai Dışişleri Bakanı Monroe'ya yazmış ve kendisini konsolos atamanın "hükümetimizin görevli atarken dinsel ayrımlarla kısıtlanmadığını yabancı devletlere kanıtlayacağını" söylemiş.

Mordecai hem Niemen nehrinin yukarılarında Letonyalı ve Litvanyalı Aşkenazların büyük hinterlandının bulunduğunu hem de Fransa ve Rusya imparatorluklarının askeri iradeleri arasındaki çekişmeye sahne olacak stratejik sınır üzerinde yer aldığını göz önünde bulundurarak ilk olarak Riga için başvurmuş. Ama Sefarad tanıdıklarının daha çok

işe yarayacağı başka bir yere, Kuzey Afrika'daki "Berberi Devletleri"ne gönderilmiş. Tunus ve Cezayir merkezli korsanlar Akdeniz'de Amerikan gemileri için tehdit oluşturunuyordu. Ganimetler Fas ve Cezayir beyleri için önemli bir gelir kaynağı teşkil ediyordu, ayrıca Amerikalılar fidye karşılığında rehin alınıyordu. Jefferson'ın başkanlığı döneminde 1801-1805 arasında küçük ama korkunç bir savaş patlak vermişti. Ancak savaş gemilerinin ve donanmasının baskınlarına rağmen beyler korsanlık yapmaya devam ediyor, Amerikalı ve Avrupalı esirlere köle muamelesi yapıyordu. Kuzey Afrika limanlarında hatırı sayılır bir Yahudi nüfusunun yaşadığı da biliniyordu ve en güçlüsü olan Bakri aşireti ganimetlerden paylarını alırlardı ama gerektiğinde korsanlar üzerinde bir dereceye kadar nüfuz sahibiydiler. Boğazın karşı tarafında da İngiltere hâkimiyetindeki Cebelitarık'taki Yahudiler, yani Cardozo'lar gerekli insanlarla tanışmasını sağlayabilirlerdi.

Böylelikle 1813'te Mordecai, o güne kadarki en çarpıcı rolüne büründü: Korsan Prens'in sarayında Amerikalı bir Yahudi! (Üstelik prens, işlerin olağan akışında, rakibini daha yeni öldürmüştü.)⁷ Mordecai "yakasından eteğine kadar altınla kaplı bir ceket" içinde gösterişli bir şekilde beyin huzuruna çıkarak yerlere kadar eğilip elini öpmüş. Ancak beyin ininden çıktıktan sonra daha olağanüstü bir şey keşfetmiş: New York, Charleston ve Philadelphia'nın uzun ceketli ve çember etekli İsrailiilerinden apayrı 30.000 Yahudiden oluşan bir cemaat. Bu Yahudiler dar sokaklarda duvarları kireçle ve beyaz boyayla badanalanmış toprak evlerde yaşıyordu. Daha varlıklı olanların kapıları, dallarında makav papağanlarının öttüğü ve divanların üzerinde köpeklerin uyukladığı, yaseminlerin açtığı, gölgeli avlulara açılıyordu. Aralarında vergi mültezimleri, para basanlar ve beylerin değerli taş konusundaki sonu gelmez iştahına mücevher yetiştirmeye ça-

⁷ Mordecai M. Noah, *Travels in England, France, Spain and the Barbary States in the Years 1813-14 and 15*, New York, 1819.

lışanlar vardı. En yoksullar da yüzyıllardır ne yapıyorlarsa onu yaparlardı: Bilezik veya yüzük yapmak için üzeri çukurlarla kaplı çok eski masaların üzerine eğilip bakır döverdi, derileri yumuşatıp terlik yapar, sonra da onları gözleri fıldır fıldır dönen bukalemun ve ışıltılı hançer satıcılarının yanı başında satardı.

Zengin olsun, yoksul olsun, Tunus Yahudileri daha alt düzey tebaa olduklarını gösteren yıllık cizye vergisini ödemek zorundaydı ve sürekli olarak aşağılamalara maruz kalıyorlardı. Yahudilerin bir caminin yanından geçmesi, ata binmesi, gösterişli sinagoglar inşa etmesi yasaktı. Giysilerinde parlak renkler olamazdı. Sokakta ve çarşıda erkekler uzun siyah ceket ve terlik, kadınlar da lacivert elbise giyerdi. Ama Konsolos Mordecai Noah cemaatin ileri gelenlerini Washington'ın doğum gününü kutlamaya davet edince, misafirleri tüm ihtişamlarını kuşanarak gelmişlerdi. Tombul kadınlar "baştan başa mücevherlere ve altın kumaşlara bürünmüştü," ayaklarında "kehribar taşlarıyla süslü terlikler," esmer ayak bileklerinde altın ve gümüş zincirler vardı. Genç Amerikalının gözleri kamaşmış, New York'ta insanın tahayyül edemeyeceği şekilde, ama aslında daha kadim Yahudi örf ve âdetleri doğrultusunda davranan Mağribi din kardeşlerine romantik bir yakınlık hissetmiş. Cuma akşamları, Şabat başlama- dan önce kadınlar, süssüz taşlarla dolu, çocukların taşları küçüklükleriyle orantılı, mezarlığa gidip mezarları özenle toz topraktan temizlerdi. Sonra taşların üzerine oturup ölü- lerle konuşurlar, iç geçirir ve mırıldanırlar, parmaklarıyla göğüslerine vurur veya avuçlarını aşağıya, sevdiklerine doğ- ru çevirirlerdi. Gölgeler uzayıp da Şabat gününe hazırlanma zamanı gelince kadınlar mezar taşlarına dokunur, sonra da vedalaşmak için ellerini dudaklarına götürürdü.⁸

Tam Mordecai esirleri de kurtarıp görevini başarılı bir şekilde yerine getirdiğini düşünürken Dışişleri Bakanı Ja-

⁸ A.g.e., s. 312.

mes Monroe'dan bir mektup gelmiş. Mordecai hizmetleri karşısında takdir edilmeyi beklerken, mektupla sert bir şekilde görevine son verilmiş. Monroe'nun dediklerine göre, Mordecai bu göreve atandığında bu makamda bir Yahudinin bulunmasının hükümete avantaj sağlamak yerine, yerel hükümdarların talihsiz önyargılarından ve görüşlerinden dolayı bir engel teşkil edeceğinin farkına varılmamıştı. Gerçi daha sonra Mordecai'ın konsolosluk harcamalarının muhasebesinde bazı kuraldışı durumların olduğu konuşulmuş. Mordecai böyle konularda yanlış anlamaların olabileceğini kabul etmiş, ama bu darbeyi hem kendi gururuna hem de halkına yönelik bir hakaret olarak görmüş; olanlar, Amerikalıların Yahudilere karşı düşündüğü kadar cömert olmadığının moral bozucu bir göstergesiydi.

Başına gelen bu sıkıntılı durum onu, kimsenin aleyhinde bir şey söyleyemeyeceği bir Amerikalı olmaya teşvik etmiş. New York'a döndüğünde vatansever melodramlar yazıp sahnelemeye devam etmiş, *National Advocate*'ın yayın yönetmeni olmuş ve 1820'de şehrin şerifliğine getirilmiş. Kendi kendine, kısmen şakadan, Amerika'nın Yahudi bir başkanı olsa iyi olmaz mıydı diye düşünürmüş. Mordecai Süleyman gibi heybetli planlar yapıp eyleme geçirdi. Şehir sarıhummının etkisinde kaldığında hapishanelerin kapılarını açtırıp mahkûmların kesin ölümden kaçmasına izin vermiş, tehlike geçtikten sonra dönmeyecek olanların sorumluluğunu üzerine alacağını ilan etmiş. Bu insancıl davranışı onu pek popüler yapmadı tabii ve 1822'de yeniden aday olduğunda *New York Herald*'ın yayın yönetmeni James Gordon Bennett Yahudi nefretinin olanca gücüyle onu hedef almasını sağladı. Mordecai, Bennett'in gazetesinde "Yahudi Noah" veya sırf "Shylock"tu, Kurtarıcı'ya hakaret yağdırmayı âdet haline getirmiş ve cimrilikleri iflah olmaz, aşağılık, sefil bir ırkın bir üyesiydi. En aşağılık bir Hristiyanın bile bir Yahudinin emriyle idam edilmesi olacak şey değildi! Mordecai da Bennett'e, bu kadar idam isteyen de epey zavallı bir Hristiyan

olmalı, diye cevap vermiş. Ama karalama kampanyası işe yaramış ve Mordecai seçimi kaybetmiş.

Öte yandan, Mordecai'ın ülke dışından aldığı haberler de Yahudiler için yeni, olumlu bir çağın başlamakta olduğunu göstermiyordu. Otuz altı Alman eyaletinde Yahudiler, Napoléon'un hâkimiyeti sırasında uygulanan liberal yasalar tarafından korunmuş olmanın bedelini ödüyordu. Özgürleştirici emirnameler feshedilmiş, meslekler ve ikamet yerleri konusundaki kısıtlamalar yeniden uygulamaya konmuştu. Bazı eyaletlerde sığır yetiştiriciliği ve satışı gibi eski meslekler yasaklanmış, Yahudiler, loncaların hasmane tutumundan dolayı icra etmelerine pek de imkân olmayan zanaatlar da eğitim almak üzere mesleki okullara gönderilmişlerdi. Başka yerlerde tam tersi söz konusuydu ve Yahudiler eski kısıtlamalara tabi tutulmuşlar, eskiden olduğu gibi yine yollara düşmüşlerdi, ama seyyar satıcılık yapabilecekleri yerler daha sınırlıydı artık. 1819'da Bavyera'dan başlayıp Frankfurt am Main, Rheinland, hatta kuzeyde Hamburg'a kadar yayılan bir şiddet dalgası Yahudileri hedef almıştı. Yahudilerle dost olduğu bilinenler, hatta Hristiyanlığı kabul etmiş Yahudiler mimlenmişti, ama saldırılar her zaman olduğu gibi kimse arasında fark gözetmiyordu ve en zavallılar en ağır darbelere maruz kalıyorlardı. Saldırganlar izleyicilerin kayıtsız bakışları altında "*Hep hep*" diye bağırarak iğrenç faaliyetlerine devam ederken dayak yiyenler oldu, ölenler oldu. Öğrenciler bu sloganın Birinci Haçlı Seferi sırasında Yahudiler katledilirken haykırılan cümleyi temsil ettiğini söylüyorlardı: "*Hierosolyma est perdita*" –Kudüs kaybedildi– Yahudiler tarafından kaybedildiği anlamına da, kutsal şehri geri alma kararlılığı anlamına da gelebilirdi. Romantizm Almanyası'nın Hristiyan uyanış coşkusu bağlamında bu slogan meşum bir şekilde ortaçağı çağrıştırıyordu.

Bu çirkin haykırışlar Atlantik okyanusunu geçti ve Alman göçmen dalgalarıyla birlikte korkunç hikâyeler de karşı kıyıya ulaştı. Savannah'daki reformcu sinagog için ilahiler

yazan kadın şair Penina Moise “*Hep Hep*”in kurbanlarına hitapla bir şiir yazdı: “Filistin’den çıkıp yollara düşmüş, / zulme uğramış o ırttansanız / Atlantik Okyanusunu aşıp gelin / Umut kocaman demirini attığında / Batı güneşi geleceğinizi aydınlatacak.” Ama Mordecai tekrar tekrar Shylock olarak yaftalandığında, “zulüm”ün Amerika gibi büyük, güvenli bir sığınakta bile olabileceğini düşünmeye başlamış. Mordecai büyükbabası Jonas Phillips’in, Amerika’nın Yahudiler için büyük bir umut ve bir barınak teşkil ettiği fikrine tutunmaya devam ediyordu. Ama belki de ne kadar küçük olursa olsun, Yahudilerin kendi kendilerini yönetebileceği bir yer bulmanın, Amerika’da bir sığınak yaratmanın zamanı gelmişti. Bu görüşünde yalnız değildi. Evanjeliklerin Hristiyan “Restorasyonist” cemaatleri arasında Amerika Birleşik Devletleri’ne çok daha fazla Yahudi göçmenin gelmesini isteyenler vardı. Onlardan biri olan W. D. Robinson, 1819’da yazdığı bir makalede Batı sınırı civarında, Missouri ile Mississippi nehirleri arasında Yahudiler için bir alan yaratılmasını savunmuştu. Ona göre Yahudilerin kabile olarak tarım konusunda isteksiz olduğu kesinlikle doğru değildi. Kitab-ı Mukaddes’i okuyan herkes Yahudilerin hayvancılıkla ve tarımla uğraştığını görebilirdi. “Onları bereketli topraklara, yumuşak bir iklime götürün,” zulümden uzak tutun, nasıl öncülere dönüşebileceklerini gösterebilirler. İyi niyetli desteklerle ve yatırımlarla “Yahudi tarımının Amerika’nın ormanları boyunca yayıldığını, Missouri ve Mississippi kıyılarında Yahudi kentlerinin ve köylerinin doğduğunu görürüz.”⁹

Mordecai, Alman-Yahudi Kültür Derneğinden gelen, Amerika’da Yahudiler için bir bölge oluşturma taleplerinden de cesaret almış: *Wissenschaft des Judentums*, yani Yahudi

⁹ W. D. Robinson, *Memoir Addresses to Persons of the Jewish Religion on the Subject of Emigration to and Settlement in One of the Most Eligible Parts of North America*, Londra, 1819; Charles P. Daly, *The Settlement of the Jews in North America*, New York, 1893, s. 92-6.

araştırmaları (özellikle tarih, filoloji ve felsefe) adı altındaki yeni disiplinin tarihçi kurucuları arasında Leopold Zunz da vardı. Ancak Mordecai o kadar heyecanlanmış ki, Yahudi-Amerikan hayatı konusundaki genel meraklarını kitlesel bir göçün gerçekleşeceğine dair bir haber olarak yorumlamış. Bu büyük sürgün için bir Yahudi vatanı bulmak lazımdı! Mordecai'a göre New York eyaletinin kuzeyindeki Buffalo yakınlarında, Niagara nehri üzerindeki Grand adasının 7.000 hektarlık verimli toprakları, Amerika Birleşik Devletleri'nin sınırları içinde "İsrail ve Yehuda için bir istirahat alanı" teşkil edebilirdi. Göçmen kitleleri Amerika'daki bu güvenli sığınağa akın edecek, Mordecai'ın İsrail'in Kayıp Kabilelerinin sorundan geldiğine inandığı Büyük Göller bölgesinin Kızılderilileriyle birleşecekti. Barış çubukları ile Alman lüle-taşı pipolar beraber içilecekti! Cemaatçi rahip Ethan Smith, 1823'te *View of the Hebrews* [Yahudilerin Görüşü] adlı kitabında yine Kızılderililerin Yahudi asıllı olduğuna dair o eski hikâyeyi anlattı; Smith böyle düşünen tek kişi değildi. 1824 yılına gelindiğinde Mordecai sayısız hevesli yardımseveri Grand adasında 10.000 dolara toplamda 1.000 hektar toprak almaya ikna etmişti. 15 Eylül 1825'te de, bir Seneca Kızılderili şefi dahil, muhteşem bir tören düzenleyerek yeni Yahudi-Amerikan "sığınağı"nı törenle açtı. Ve bu umut dolu anın kurucu babası olarak Mordecai Noah buraya "Ararat" adını verdi.

Hazırlık süreci, Mordecai'ın en abartılı performanslarından biriydi. Yetmiş yaşlıdan oluşan bir "Büyük Sanhedrin" toplamayı planlamış, bu toplantı öncesinde de kendini "İsrail Valisi ve Hâkimi" ilan etmişti. Bunun için eski başrahiplere özgü bir cübbeye ihtiyacı vardı, ama tek bulduğu, yerel bir tiyatro topluluğunun III. Richard kostümü olmuş. Bu durum hayra alamet değildi. Derme çatma da olsa bir tapınağı olmadığı için de günün şanlı anlamı konusundaki vaazını Buffalo'daki Evanjelist St Paul Kilisesinin kürsüsünden vermiş ve Niagara şelalelerinin ötesindeki Yahudiler için bile emir-

nameler ilan etmiş. Ararat bütün Yahudilerin mekânı olacaktı. Dünya çapındaki Yahudilerin sayımı yapıp kendi kendini yönetim masraflarını karşılamak için “kelle vergisi” olarak 4 *şekel** belirlenmiş. Çokeşlilik yasaklanmış (zaten Müslüman topraklarında bile Yahudiler için önemli bir özellik değildi); evliliklerde her iki taraf için bundan böyle benimsedikleri ülkelerin dilini öğrenmek şart koşulacaktı. Ararat’ta tohum atıldı, ama hasat olmadı. Yahudi göçmenler (ki büyük kitleler halinde gelmiyorlardı) New York, Philadelphia ve Cincinnati’yi Grand adasına tercih ettiler. Toprak alımı için harcanan para borç olarak kaldı. Kısacası, Niagara’da Amerika Siyonu’nu kurma hayali suya düştü ve geriye yersiz iyimserliğinin anısı olarak mütevazı bir temel taşı kaldı.

Gazeteciliğe ve siyasete geri dönen Mordecai, Andrew Jackson’ı desteklemiş ve karşılığında yüksek maaşlı ölçümcü işini kapmış. Yeni doğmakta olan nativizme ilgi duymuş, ama bu, kendini Amerikalı Yahudilerin lideri ilan eden birisi için uygun bir tavır değildi. Ama Amerikan edebiyat çevrelerinde o kadar ün salmayı başarmıştı ki adı Fenimore Cooper ve Washington Irving ile beraber anılır olmuş, ününü de halkının yararına kullanmak için çaba sarf etmiş. 1830’ları ve 1840’ları hayır amaçlı dernekler kurarak ve asimilasyon tehdidiyle karşı karşıya kalan genç Yahudilerin eğitimi için bir Yahudi Koleji önererek geçirmiş, çünkü Amerikan özgürlüğünün sonuçlarından biri, üç evlilikten birinin Yahudilerle başka dinlerden insanlar arasında gerçekleşiyor olmasıydı.

Mordecai’ın Amerikalı Yahudilere, hatta dünyanın dört bir tarafındaki din kardeşlerine sıklıkla tekrarladığı bir şey vardı, o da kendi tarihsel kaderlerinin sorumluluğunu almaları gerektiği idi. Kolektif özgürlük kazanımı, zulüm gören bu halkın atalarının topraklarına dönmesini de içeriyordu; bu, “Restorasyonist” Hristiyanlar arasında bile ilgi gören bir hayaldi, çünkü Siyon’un Filistin’de fiziksel olarak yeni-

* İsrail para birimi -çn.

den kurulması, evrensel kefarete ve Kurtarıcı'nın dönüşü için elzem bir adımdı. Ancak Mordecai bir yandan misyonerlik faaliyetlerine kesinlikle karşıyken, Kudüs'e Dönüş'ü, hatta Üçüncü Tapınak'ın kuruluşunu Hristiyanlığın ve Yahudiliğin ortak çıkarı olarak görürdü. Ama üçüncü tektanrıcılık konusunda diyecek bir şeyi yoktu tabii. Kendini giderek iki adının beraberinde getirdiği role adıyordu: Yahudileri nefretten doğan felaketten kurtaran Mordecai ile halkını tufandan kurtaran lider Nuh.

II. Yeni Başlangıçlar

Aslında Yahudiler kitleler halinde tam tersi yöne, yani doğuya, Filistin'e değil, batıya, Amerika'ya göç ediyorlardı. 1825 yılından sonraki yarım yüzyıl içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Yahudi nüfusu beş binden çeyrek milyona ulaştı.¹¹ Demografik açıdan tuhaf durumlar söz konusuydu: Yahudi Cincinnati'ye başlangıçta Devon ve Hampshire bölgelerinden, Portsmouth, Plymouth ve Exeter'den insanlar yerleşti. Ancak Max Lilienthal 1855'te, reformun öncüsü olduğu Rusya'daki evinden çok uzaktaki Cincinnati'ye haham olarak gittiğinde burası Alman-Yahudi bir şetle haline gelmişti ve burada Yahudi kadınların ilk Almanca gazetesi olan *Die Deborah* yayımlanıyordu. XIX. yüzyıl ortalarındaki büyük göç dalgasının büyük kısmı otuz altı Alman eyaletinden kaynaklanmıştır: Güneyde Bavyera ve Württemberg; Worms yakınlarındaki Abenheim gibi, Rheinland Pfalz'ının küçük kasabaları ve köyleri; daha doğuda, Polonya'ya ait olup Napoléon savaşlarından sonra Prusya'ya iade edilen Posen civarındaki bölge; bir kısmı da Saksonya-Anhalt'taki Naumburg'dan, hatta Habsburg yönetimindeki Bohemya'dan ve Noravya'dan gelmiştir.

¹¹ Almanya'dan göç konusunda bkz. Hasia Diner, *A Time for Gathering: The Second Migration, 1820-1880*, Baltimore, 1995.

"*Hep hep*" ile sonrasında olanlar, liberal özgürlük hareketine olan güveni sarsmıştı. Yahudiler, 1848-9 yıllarında yaşanan ve önemli rol oynadıkları devrimlerde umutlarını canlı tuttular, ama sonrasında batıya göç etme kararı aldılar. Bu dürtüyle kentlerde yaşayan Yahudiler de kök saldıkları bu bölgeden ayrılmaya karar verirler, ama göçmenlerin büyük kısmı gazeteci veya avukat değil, *Dorfjuden*, yani sığır ve at ticaretiyle uğraşan köylü Yahudilerdir, onlar da siyasi liberallik düşleriyle değil, ekonomik çaresizlikten hareketle geçerler ve Amerika'da hayatın nasıl olduğunu daha iyi kavrayana kadar ailelerini geride bırakırlar. Yahudilerin limanlara akın etmesinin ardında giderek artan nüfusun yarattığı baskı, açlıkla savaşılan 1830'larda ve 1840'larda gelirde düşüş ve fırsatlarda azalma ve tabii mallarını satmak için gerekli olan yolculuklarının ve öğrenmeleri için meslek okullarına gönderildikleri o birkaç mesleği (sabun yapımı, boyacılık, el dokuması) icra etmelerinin daima engelleneceği duygusu vardı. Hamburg, Bremen, hatta Le Havre, Liverpool ve meyhaneleri üçkâğıtçılarla ün salmış olmasına rağmen Rotterdam'dan gemilere bindiler.

Artık kapalı kapılar, havlayan köpekler ve zorba polis memurları olmayacaktı! Cuma akşamları tatsız tuzsuz et suyunda tek tük mantırlarla idare etmeyeceklerdi! İstedikleri, *Luft* ve *Land*, yani hava ve topraktı, soluyabilecekleri hava ve dolaşabilecekleri, alıp satabilecekleri toprak, Yahudilerin geçimlerini sağlamak için yapmaları gerekeni yapabilecekleri bir yerdi. Dolayısıyla özellikle 1850'lerde daha kültürlü Alman Yahudileri Amerikan şehirlerine (özellikle Chicago gibi dinamik Ortabatı şehirlerine) yerleşirken, *Dorfjuden*'lerin büyük kısmı Amerika'nın hareket halindeki sınırlarına doğru ilerledi, güneyde New Orleans ve Alabama'da Montgomery'ye, Appalaş eyaletlerinde Louisville ve Memphis'e, batıdaki nehir havzalarında St Louis gibi buharlı gemi liman şehirlerine yöneldi, en gözü pek olanlarıysa Utah'a, Colorado, Nevada ve California'nın maden kasabalarına ulaştılar.

Demiryolundan önceki dönemde, batıya giden araba yollarına ve tehlikelerine aylar boyu katlanmak yerine, çoğu altın arayanların rağbet gösterdiği, Panama kıstağını geçen güney yolundan gidip sonra da batı kıyısından yukarıya, San Francisco'ya gemiyle gitmeyi tercih etti. Birçoğu altının ve insanların sıfırdan zengin olduğu kasabaların hikâyelerinin cazibesine kapıldı, öyle ki 1850'lerin ortalarına gelindiğinde San Francisco'da hatırı sayılır bir Yahudi cemaati oluşmuştu.¹² Şehirde bir değil, ihtilaf halinde iki sinagog vardı tabii: Emanu-El ve Shearith Israel sırasıyla Alman ve Polonya Yahudilerine aitti, biri reformcu, diğeri gelenekçiydi, her birinin kendi *mohel*'leri, şöhet'leri, mezarlıkları, yardım kuruluşları, hatta gazeteleri vardı.

Yahudiler Amerika'da hareket halindeydi, Almanca konuşulan dünyanın kırsal bölgelerindeki kentlerde ve köylerde yürüttükleri gezgin hayatı Amerika kıtasına nakletmişlerdi. Burası, Fanny Brooks'un (evlenmeden önceki soyadıyla Bruck) 1853'te Breslau yakınlarındaki Frankenstein'da doku-macı, tabakhaneci ve seyyar satıcı olan kocası (ve amcası) Julius ile araba kafilesine katılabileceği, bir nehri geçerken ıslanan kıyafetlerini bir adaçayı çalılığı üzerinde kurutabileceği, ateşin başında Fransızca şarkılar dinleyebileceği, yaklaşmakta olan siyah bufalo sürüsü veya katır kervanı Wyoming'deki Fort Laramie'ye doğru ağır ağır, günde 20 kilometre ilerlerken uzaklarda görünen yoksul Kızılderililer karşısında hayret edebileceği bir dünyaydı.¹³

Gezgin Yahudilerin en gözü pek olanı Baltimorelu sanatçı Solomon Nunes Carvalho, kâşif subay John Charles Fremont tarafından 1853-4 kışında Batıya düzenlediği beşinci ve son, felaketle biten keşif seferi için fotoğrafçı olarak işe alınmış. Rocky dağlarında beline kadar karların içinde çalışan Carvalho gümüşlü levhalarını bromürle kaplamış, parlatmış ve

¹² Ava F. Kahn (ed.), *Jewish Voices of the Gold Rush: A Documentary History 1849-1880*, Detroit, 2002.

¹³ *A.g.e.*, s. 111-18.

cıva buharına tabi tutmuş.¹⁴ Delawareli Kızılderili rehberlerin ve Meksikalıların da dahil olduğu yirmi iki kişilik grup bazen günlerce yemek yememiş. Sonuçta sakatlanan atlarını yemek zorunda kalmışlar ve Carvalho açlıktan bir sabah bir at ölüsünden yeni kesilmiş karaciğeri olduğu gibi, çiğ çiğ midesine indirmiş, ama kirpi kızartmasından, sırf domuza benzediği için kaçınmış. Mahrumiyetleri öyle bir hal almış ki Fremont gruba, işler ne kadar kötüye giderse gitsin, en azından birbirlerini yemeyeceklerine dair yemin ettirmiş (kötü biten başka keşif seferlerinde böyle şeylerin olduğu biliniyordu). Buz tutmuş nehirlerden zorlukla geçen, bazen de at üstünde suyun içinden geçmeye çalışan Carvalho bir defasında atıyla beraber on beş dakika buz gibi suların içinde kalmış. Soğuktan yanmış ayaklarıyla ilerlemeye çalışırken grubun gerisinde kalan Carvalho'nun artık dayanacak gücü kalmamıştı, karların üzerine oturmuş: "Ayaklarım benden önde gidenlerin ayak izlerinin içindeydi... cebimden karımla çocukların vesikalıklarını çıkardım, onlara son bir defa bakmak istedim; ama onların o tatlı, gülümseyen yüzleri içimde bir gücün ateşini uyandırdı... yaşamam için bir sebep vardı; ölümüm benim desteğime ihtiyaç duyanlara büyük acı ve üzüntü verecekti." En zor anlarında Mezmurlar'ı okumuş. Dizanteri ve iskorbüt geçirmesine, parmaklarının çatlayıp enfeksiyon kapmasına rağmen Parowan adlı bir Mormon kasabasına ulaşmayı başarmış ve burada tedavi edilmiş. "Bay Heap'in evine girdiğimde üç harika çocuğunu gördüm. Kendi çocuklarıma sarılabileceğim düşüncesiyle ellerimle gözlerimi kapayıp ağladım." Salt Lake City'de tanıştığı Brigham Young onu din değiştirmesi için ikna etmeye çalışmamış. Aralarında Kitab-ı Mukaddes ve çokeşlilik konusunda uzun tartışmalar geçmiş. Carvalho çok küçük bir Yahudi cemaatinin olduğu Los Angeles'te Yahudi Genç Erkeklerin Hayırse-

¹⁴ S. N. Carvalho, *Incidents of Travel and Adventure in the Far West with Colonel Fremont's Last Expedition across the Rocky Mountains*, New York, 1857.

verlik Derneğini kurduktan sonra Baltimore'a dönmüş ve Yahudi cemaatinin liderlerinden biri haline gelmiş. Fotoğrafçı Matthew Brady'ye verdiği Freemont keşif seferinin gümüşlü levhalarının büyük kısmı (bir Cheyenne köyünde çekilmiş birkaç değerli fotoğraf dışında) bir yangında yok olmuş.

Çoğu Yahudi, Amerika'yı benimseme konusunda Carvalho kadar ileri gitmemiştir. Ama kumar masalarında uğradıkları zarardan veya altın yataklarında ve gümüş madenlerinde hızla servet sahibi olma hayaliyle şehirlerden ayrılanların sayısı çoktu. San Francisco'da sık sık çıkan yangınlardan birinde, rıhtım yakınlarındaki giysi dükkânının, daha doğrusu tezgâhının yanıp kül olduğunu gören Abraham Abrahamson madencilige başvurmak zorunda kalan sayısız Yahudiden biriydi.¹⁵ Posenli bir arkadaşından kazma, kürek, kap ve lacivert yünlü gömlek alan Abrahamson zor bir karar alıp madenlerde, müziğinden, kumarından, göğüslerinde bir demet çiçek, "siyah gözlü esmer Meksika kızlarından" büyülendiği bu şehre dönmesini sağlayacak kadar para kazanmayı denemekten başka seçeneği kalmamış. Abraham Abrahamson, Beavertown yakınlarında bir yerlerde, dokuz yol arkadaşıyla birlikte altında kamp kurduğu içi boş meşe ağacının içinde uyuyan kızgın bir boz ayının elinden zor kurtularak Batı hayat tarzı konusunda ilk dersini almış. Gece boyunca çakallar havlayıp ulumuş. Abrahamson çok geçmeden madenlerin kolay bir gelir kaynağı olmadığını ve gün boyu altın elemekten elde edilen azıcık paranın biraz un, tuz, dana eti ve bedenle ruhu ayakta tutmak için lazım olan içkiden başka bir şeye yetmediğini keşfetmiş. Gerçi Abrahamson'un kızılçamların güzel kokulu, yumuşak iğneleriyle kaplı toprak yatağına uzanıp "tüylü tüylü keklikler çalılıkların arasında gıdaklayarak dolanırken ve tarlakuşları masmavi göklere yükselirken" Batı konusunda aydınlanma yaşadığı anlar yok değildi. Ama yaptığı iş çok yorucuydu ve memnun edici değildi. Altın ta-

¹⁵ Kahn (ed.), s. 72-80.

şımak da altını bulmak için toprağı kazmaktan çok daha iyi değildi. “Ah, Almanya’daki şekerleme dükkânım ne güzeldi.” Bitmek bilmeyen bu ağır işte üç ay çalışıp sadece 40 dolar kazanmış ve vazgeçmiş. Sacramento’da bir terzinin yanında çalışmış, ama tamirat işleri için kapı kapı dolaşmaktan bıkınca kendi işini kurmaya karar vermiş ve yeterince para kazanıp San Francisco’ya dönmüş, burada da *mohel* olarak çalışarak iyi para kazanan Yahudilerin olduğunu keşfedince şaşırılmış, çünkü geldiği yerde sünnet para karşılığı yapılmazdı. Abrahamson gazetelerde büyük sansasyon yaratan üçlü sünneti yapan ünlü *mohel* değildi belki, ama bir yılda o kadar para kazanmış ki bir kez daha mesleğini değiştirip bu sefer yiyecek-içecek sektörüne geçme imkânı bulmuş. Abrahamson bir süre rıhtımda, güzel masaları ve aynalı duvarları olan bir restoran sahibi olmakla, emrinde üç Fransız garson kız, bir Çinli aşçı ve bir bulaşıkçı çalıştırmakla böbürlenmiş, derken kaçınılmaz olarak bir kez daha yangın çıkmış ve her şey yine yanıp kül olmuş. Pesah’ın gelmesiyle kurtulmuş, çünkü fırıncılığa ve *matza* satmaya koyulmuş. Ancak Abrahamson California’da hayatın inişli çıkışlı seyrinden bıkip usanmıştı artık ve geleceğin yeni altın diyarının Avustralya olduğunu duyunca hemen bir bilet almak için gemi acenteliğine gitmiş.

Abrahamson altın tutkusunu bir kez tattıktan sonra acelesi olan bir Yahudiye dönüşmüştü. Başkaları olanları umursamıyordu, tuhafiyecilik yaparak zaman kaybediyordu.¹⁶ Goldman’ların, Seligman’ların ve Lehman’ların ilerideki (özellikle İç Savaş sırasında ticari senet alım satımı yaptıktan sonra) devasa servetlerinin başlangıç noktası hep iğneler, topluiğneler ve iplik olmuştur. Rheinland, Alsace veya Bavyera’daki küçük bir ştetl’den bir adam veya bir aile bir hemşerisini arayıp ondan ilk satış setini alırdı: İğnelerin, aynaların ve

¹⁶ Hasia Diner, *Roads Taken: The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way*, New Haven, 2015.

dantelin yanı sıra muslin ve sabun ve bir-iki ucuz çerçevesi gravür olurdu ve böyle şeyler şöminesinden duman yayılan köhne bir kulübeyi bir yuvaya dönüştürürdü. Sırtında 150 sterlin değerinde mallarla yola çıkan satıcı bütün gün yürür, köpeklere dikkat ederek kapıları çaldı. Yeterince ikna edici olmayı başarıp birkaç dolar kazandığı takdirde kendine bir katır ve bir araba veya en azından heybeler alıp yükünün altında ezilmekten kurtulurdu. Arabaya daha büyük çeşitlilikte mal doldurabilirdi ve satış yapacağı alan büyürdü. İşleri yolunda gittiği takdirde de nihayet bir at arabasına terfi edebilir, böylece soba cilasının yanında soba da, hatta çiftçi eşlerinin istediği iskemle ve masa, kilim ve perde gibi ev eşyaları, otlaklardaki veya dağların arasındaki vadilerde sürülen yalnız hayatları biraz daha tahammül edilebilir kılacak şeyler satabilirdi. Sayısız Yahudinin Amerika'nın sınır bölgelerinin sabit bir unsuru haline gelmesi böyle olmuştu. İngilizceyi bozuk olabilirdi, ama müşterileri de İngilizceyi koyu Norveç, İtalya, Polonya veya İrlanda aksanıyla konuşurdu. Yidişçe ile Bayern Almancası yan yana gelir ve satış yapacak veya belki de beraberce bir fincan açık çay içecek, bir parça siyah ekmek ve bir dilim *Gugelhupf* paylaşacak kadar anlaşılardı. Satıcı ile müşteri birbirlerinin anı dünyasını, saat kulelerini ve *strudel*'lerini bilirlerdi. Bazen, özellikle hava bozduğunda, şansları yaver giderse, Yahudi bir seyyar satıcıyı bir geceliğine evinde ağırlamaktan çekinmeyen iyi kalpli müşterilere rastarlardı. Ertesi sabah satıcı bu iyiliğin karşılığını parayla vermek isterdi, ama genelde reddedilirdi, bu durumda çiftçinin çocukları için bir oyuncak veya incik boncuk bırakırdı. Bazen satış yolculuğu sırasında kurulan ilişkiler kalıcı hale gelebiliyordu. Kayınbiraderi Chicago'da işadamı olan Marcus Spiegel'a Ohio'nun Quaker çiftçilerinin yaşadığı bölgede bir alan tahsis edilmişti. Uğradığı evlerden birinde yaşayan Hamlin'lerin kızına âşık olmuş, çiftçi kız Caroline da aşkına o derecede karşılık vermiş ki Yahudi olmayı

kabul etmiş.¹⁷ Spiegel satış kariyeri boyunca, daha sonra da Büyük Birlik Ordusu'nun Ohio Gönüllüleri arasında hizmet verirken "Yehudi"¹⁸ karısına şefkatli, tutkulu mektuplar yazar, ona evine bir Yahudiye yakışır şekilde bakmasını, Şabat ve *Seder*'e uymasını ve çocukları sinagoga götürmesini hatırlatmıştır.

Böyle bir hikâye ancak Amerika'da gerçekleşebilirdi, çünkü burada Yahudilerin ev sahibi kültürün bir parçası olması dünyanın başka yerlerindeki kadar politikalara ve toplumsal nefretlere tabi değildi; bu küçük mucize, Amerikan Yerlileri dışındaki hemen herkesin göçmen kökenli olmasından kaynaklanıyordu.

Dünün satıcısı yarının esnafı olmak istiyordu. Bu da Eski Dünya'da gerçekleştirilmesi zor, ortak bir hayaldti. Ama Amerika'da loncalar yoktu. Kıtanın dört bir tarafında yeni yeni ortaya çıkan kentlerinde aileler çok eskilerden beri fırıncı veya terzi olma hakkına sahip değildi. Yeni gelenlerin iyimser olması için daima bir sebep vardı, çünkü kariyerlerine o satış setleriyle başlayan birçok kuzen, amca veya kayınbirader artık perakende satışa geçmiş, manifatura, kahve, çay, kumaş, at nalı, çivi, kereste, tohum ve un satıyordu. 1876'da Max Lilienthal'dan yeğeninin San Francisco'daki nikâhını yönetmesi istenmiş, o da Cincinnati'de Union Pacific trenine binerek hattın en sonunda, Utah'daki Ogden'e yolculuk yapmış, orada Central Pacific hattına aktarma yaparak Sierra Nevada'yı geçmiş.¹⁹ Yol boyunca geçtiği Iowa ve Nebraska'da ve Rocky dağlarını geçince Wyoming'de, durduğumuz bütün o küçük yerlerde... Yahudi din kardeşlerimizi bulduk... nerede sıra sıra ahşap dükkânlar olsa din kardeşlerimizin adla-

¹⁷ Jean Powers Soman ve Frank L. Byrne (ed.), *A Jewish Colonel in the Civil War: Marcus M. Spiegel of the Ohio Volunteers*, Lincoln, NB, 1994, s. 5 vd.

¹⁸ (İbr.) Tevrat'ta geçen bir kelime; "Yahudi" ya da "Yahuda'nın Krallığı'ndan gelen" anlamında -ed.n.

¹⁹ Kahn (ed.), s. 141-4.

rını okuduk; her yerde Cohn'lar, Levy'ler ve İsrail'den daha birçok isim vardı. Onlarla karşılaştığımız her yerde atalarının dinine gururla bağlı olduklarını görmek beni çok sevindirdi. Çölün ortasında, her türlü Yahudi din kurumundan uzak olsalar bile, hâlâ mümkün olduğu kadar Şabat'lara ve bayramlara uymaya çalışıyorlar.

Lilienthal'a güzergâhı boyunca, tozlu iş kıyafetleri içindeki Yahudiler eski ülkelerinde bir *zaddik*'e selam verir gibi selam vermişler. Lilienthal'ın yolculuğu, kendi ailesi dahil Yahudilerin Amerika'nın batısında neler elde edebileceğine dair bir eğitim halini almış. Sacramento'da Anglo-California Bankasında baş veznedarlığa getirilen oğlu Philip babasına gururla depoyu gezdirmiş ve "beni trenimizin gelişini depoda bekleyen bir milyonerler grubuyla tanıştırdı... aralarında hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar vardı." San Francisco'da Lilienthal bindiği feribottan şehrin ufuk hattında Sutter sokağındaki Emanu-el Tapınağının 50 metre yüksekliğindeki, "üzerlerinde On Emir yontulmuş" ikiz kulelerini görünce bir an gerçekten altın tapınağa ulaştığını düşünmüş. Bavyera, Posen, Alsace veya Rheinland'deki köylerden gelmiş başka birçok insan da onunla aynı görüşteydi. 1870 yılına gelindiğinde California'daki Yahudi sayısı 10.000'e ulaşmıştı.

Bazıları Almanya'daki hayatlarını burada daha büyük, daha özgür ölçekte yeniden yaratmıştı. Bavyera'nın kırsal kesiminden gelen Isaac Stone'un bir süt çiftliği kurup San Francisco'ya süt tedarik etmesi, şehrin birkaç kilometre uzağındaki ahırlarında bulunan 175 ineğiyle ilgilenmesi için İsviçreli mandıra işçileri tutması ancak California'da mümkün olmuştu. Amerika'nın batısında Yahudiler, Eski Dünya'da, hatta doğudaki şehirlerde hayal edilemeyecek bir şekilde, aynı anda birkaç iş yapabilirlerdi. 1862'de Comstock Lode gümüş damarına hücumun merkezi olan Virginia City'nin tabancalı şerifi olan Mark Strouse aynı zamanda kente ve kamplara et tedarik ederdi. Koşer dana ve tavuk eti sağla-

masına rağmen aynı zamanda bir domuz çiftliğine sahipti, çünkü Batı ne de olsa domuz pastırması sayesinde fethedilmişti.²⁰ İç Savaş sırasında her iki orduda hizmet veren Yahudiler, Yahudi olmayan silah arkadaşlarıyla aynı yiyecekleri yerlerdi, menüye de hemen her zaman domuz pastırması dahildi. Ama Batıda yaşayan ve dinsel kurallara uymayan Yahudiler sıklıkla Ortodoks Yahudilere kolaylık sağlar, aynı davaları desteklerlerdi. Nevada'da, Carson City'de iki oğluyla birlikte popüler bir giysi dükkânı işleten Aaron Fleishhacker, katı Şabat kuralları açısından bakılınca çok da Yahudi sayılmazdı, ama On Emre uyanlar dua etmek için dükkânın üst katındaki odada toplanırlardı. Sinagoglar inşa edilmeden önce *minyan*'ın sabah akşam dua ettiği yer genelde bu türden üst kat odalarıydı.²¹

Hahamlar ve *kantor*'lar da genelde ilave işler yaparlardı. Lorraine bölgesindeki Luxheim'dan göç edip gelen ve San Francisco'daki Alman Emanu-el Sinagogunda okuma yapan ve Cezayir'de, Oran'da bir Yahudi okulunda öğretmenlik yapmış olan (III. Napoléon'a hakareten dolayı bir süre hapis yatmıştı) Daniel Levy, San Francisco Erkek Lisesinde ders vermenin yanı sıra, San Francisco'daki Yahudi gazetecilerin kendini en iyi ifade eden, belagati en güzel olanı haline gelmişti. Virginia City'de ayinleri belinde tabancayla yöneten genç haham Herman Bien, hepsi rağbet görmese de müzikal yazıp bestelermiş, aynı zamanda da Nevada 1864'te eyalet haline geldikten sonra Carson City Meclisine seçilmiş.²² Ashim'ler (veya Ashim'ler) manifatura satmanın yanı sıra başka bir sürü işlerde de çalışırlardı: onlardan biri olan Baruch "Barry" stenografi transkripsiyon yeteneğiyle Samuel Clemens'in (Mark Twain'e dönüşme sürecine girmişti) dikkatini çekmiş. Twain'in Nevada Bölge Meclisi'nin toplantıları konusunda bir rapor hazırlamasında yardımcı olmak için işe alınmış.

²⁰ A.g.e., s. 81.

²¹ John P. Marschall, *Jews in Nevada: A History*, Reno, 2008, s. 21-2.

²² A.g.e., s. 28-37.

Gözü pek ve yaratıcı olanlar için Batı, Yahudilerin önse-zilerini sermayeye çevirmesi için çeşitli fırsatlar sunuyordu. Mühendis Adolph Sutro, maden sahiplerinin ve demiryolları yöneticilerinin amansız itirazlarına rağmen, Comstock Lode gümüş madenlerinin içinden cevherin çıkarılmasını engelleyen suyu tahliye etmek için Sierra Nevada dağlarının altında 6,5 kilometrelik bir tünel kazdırmak için çok uğraşmış. Sutro'nun tüneli faaliyete geçtiğinde günde 3 ila 4 milyon galon su boşaltmış. Sonradan daha güçlü pompaların devreye sokulmasıyla tüneller işe yaramaz hale gelecekti, ama Sutro bu durumu öngörerek hisselerini zamanında satacak ve kârıyla San Francisco ve civarında emlak satın alacaktı. 1890'larda da büyük bir Amerikan şehrinin ilk Yahudi belediye başkanı olacaktı.²³

Yahudilerin Batının madencilik dünyasındaki varlığı başka bir önemli ticari devrime daha yol açacaktı. O devrim de doğaçlama bir üniforma imalatı işiyle başlamış. Aralık 1870'te iriyarı, hastalıklı bir Nevada madencisinin karısı, Jacob Davis'in (Riga yakınlarında, Jakub Youphes adı altında doğmuştu) Virginia City'deki dükkânına gelerek kocasının çalışma kıyafetinde sürekli yırtıklar oluştuğundan yakınmış. Davis'in faaliyet alanı Central Pacific Demiryollarının çalışanları için vagon örtüleri, çadırlar ve at örtüleriydi, ama ara sıra iş tulumları da ürettiği bilinirdi. Bütün bu işlerde kullandığı kumaş ya 10 ons pamuklu branda bezi ya da San Francisco'daki Loeb Strauss'un (şimdiki adıyla Levi) tedarik ettiği 9 ons mavi kot kumaşıydı. Davis, kendi anlatımına göre, çalışma tezgâhının üzerinde bulunan ve genelde çadırları ve vagon örtülerini tutturmak için kullanılan bakır perçinlere bakmış ve modern dünyanın görünüşünü tamamiyle değiştirecek bir düşünce gelmiş aklına. Perçinler çalışma kıyafetlerinin ceplerinde ve dikişlerinde kullanı-

²³ A.g.e., s. 76-9; ayrıca bkz. Robert E. Stewart ve M. F. Stewart, *Adolph Sutro: A Biography*, Berkeley, 1962.

lamaz mıydı? Kullanılabilirlerdi ve kullanıldılar da ve çok geçmeden bütün demiryolu çalışanları ve madenciler bu kıyafetlerden istediler. Davis ertesi yıl iki yüz adet kıyafet üretmesine rağmen o da, tedarikçisi Bay Strauss da taleple başa çıkamamış. Temmuz 1872'de Davis, Strauss'a o ünlü mektubu yazarak üretimde ortaklık ve kârdan hisse karşılığında patent için başvuru yapmasını istemiş. İlk başvuru, perçinlerin İç Savaş sırasında askeri bot yapımında zaten kullanıldığı gerekçesiyle Patent Dairesi tarafından reddedildi, ama Mayıs 1873'te yapılan başvuru kabul edildi, böylece "jean" ortaya çıktı (adı, mavi keten bezinden iş kıyafetlerinin yüzyıllardır kullanıldığı Genova'ya Fransız denizci argosunda verilen "Gênes" adından türemiştir).

Batıya göç edince Yahudi kadınları da gerektiğinde işkadınları olabileceklerini gördüler. Çoğu, tamamıyla Amerika'ya özgü şekillerde, Süleyman'ın Özdeyişleri'nde ve Yahudi geleneğinde örnek olarak sunulan *eşet hayil* olmanın ne anlama geldiğini baştan tanımladılar.²⁴ Fanny Brooks, Utah'a gitmek üzere Büyük Ovalar'ı ve Rocky dağlarını geçerken vagonlardaki kadınların sıraları geldiğinde katırları sürmekle kalmayıp tabancalarını el altında tuttuklarını ve nasıl kullanılacağını bildiklerini görmüş. Böyle bir şeyin erkeklerin yanı sıra kadınlardan da beklendiğini anladığında şaşırmış, ama bundan mutsuz olmamış ve kendi de bu kurala uymaya karar vermiş. Batıya yerleştikten sonra kadınların geçim sağlamada daha güvenilir oldukları görülecekti ve California ile Batının diğer bölgelerinde ve eyaletlerinde ticaret izinleri için kendi başlarına başvuruyorlardı. Kilometrelerce karelik alandaki madenci kamplarına ve çiftliklerine hizmet veren Placerville'deki Round Tent mağazası, son derece becerikli Caroline Tannenwald tarafından işletiliyordu. Fanny Brooks da, abartılı şapkaların kenarına ve tepesine takılan

²⁴ Jacob Marcus, *The American Jewish Woman: A Documentary History*, New York, 1981.

ipek çiçeklerin ve farbalaların, fiyonkların, sedef düğmelerin ve payetlerin ve özellikle devekuşu tüylerinin asla yeterli olmadığı, şapka delisi San Francisco'nun en başarılı şapkacılarından biri haline gelmiş. Emanuel Blochman San Francisco'da çocuklar için bir Tevrat okulu işletirken, sonra da ardı ardına *matza* fırını, koşer şarap yapımı, süt besiciliği ve *Weekly Gleaner* dergisini yayımlama gibi alanlarda geçimini sağlamak için şansını deneyip başarısız olurken, evin *hallah*'sını kazanan, büyük rağbet gören tuhafiyeci dükkânı sayesinde (Şabat ve bayram günleri kapalıydı) karısı Nanette (Yettel) Conrad Blochman'dı. Kocasının bir girişimi daha başarısızlıkla sonuçlanınca Nanette onu tuhafiyeci dükkânına yerleştirmiş.²⁵ Sarah Loryea gibi aynı alanda çalışan başkaları, gümüş madencileri yeni şehirler kurmaya başlar başlamaz modaya uygun şapkalar için büyük talep olacağını biliyordu; Sarah, Carson City ile Virginia City'de dükkânlar açmış ve fırsattan istifade, başlık arayan müşterilerine şık porselen takımları ve cam eşyalar da satmaya koyulmuş. Başkaları çocuk giyiminin özel bir iş olduğunu keşfedip çocukların anneleri için giysilerin yanı sıra golf pantolonu ve paltolar satmışlar. Yahudi kadınları ayrıca gümüş madencilerinin şehirlerinde pansiyon, otel ve restoran da işlettiler: Carson City'de Matilda Ashim, Eureka'da Sara Leventhal ve Regina Moch. Hepsinin barlarda katı davranması ve muhasebeye dikkat etmesi gerekliydi ve özellikle Moch bu gibi zorlukların üstesinden gelmeye hazırdı. 1879'da çıkan bir yangında oteli ve restoranı yanarken kocası da hayatını kaybetmiş. Regina şiva boyunca matem tutmuş, sonra da bir ay gibi bir süre içinde açılacak otelinin reklamını yapmaya koyulmuş.²⁶

Aslında Amerika'da birçok açıdan en derin dönüşümlere maruz kalanlar Yahudi kadınlardı. Önce İngiltere'den, sonra

²⁵ Kahn (ed.), s. 267-9.

²⁶ Marschall, s. 97-8.

da Almanya'dan gelen kuşaklar için *eşet hayil* hâlâ "evin kadının rahibi" şeklindeki geleneksel ideal anlamına geliyordu. Ama öyle durumlar yaşandı ki gelenekler aralıksız sosyal aktivizme dönüştü ve yeni bir Yahudi hayat tarzı için örnekler teşkil ettiler. Hayır kurumlarında görev almak, kadın erkek ayrımı yerine aile sıraları sistemine geçilen reformcu sinagoglara giden Yahudi kadınlarına daha doğal geliyordu. Ancak yeni Yahudi kadınının en ünlü örneği olan Philadelphia'lı Rebecca Gratz, Yahudi toplumsal faaliyetlerini, asimilasyon için bir tür Truva atı olmasından korktuğu reformcu Yahudiliğe karşı güçlü bir panzehir olarak görüyordu.²⁷ Gratz, yoksulluk ve cehaletin beraberinde getirdiği bedbahtlığın Yahudileri ve özellikle Yahudi kadınları, görünürde iyi niyetli olan misyonerlerin kurbanı haline getirdiğine inanıyordu. Böylece Gratz toplumsal hayırseverliğin ve eğitimin savunucusu, *Dorffjuden*'lere yardımcı olan Pennsylvania'lı soylu haline gelmiş.

Gratz'ın böyle davranabilmesinin sebebi ailesinin varlıklı olmasıydı, arazi spekülâtorleri ve tüccardılar; çok sayıda erkek kardeşi vardı ve çoğu farklı dinden kadınlarla evlenmişlerdi, bu da Gratz'ı büsbütün kararlı kılmıştı. Aslında din değiştirmek için aranan bütün özelliklere sahipti: Güzel, eğitimliydi, Washington Irving, Fanny Kemble, eğitimci Maria Edgeworth ve İngiliz Yahudisi romancı Grace Aguilar gibi, Atlantik okyanusunun her iki kıyısındaki edebiyatçıların dostuydu, onlarla mektuplaşırdı. Sosyal olarak da, şahsen de beğeni görürdü, ama hayatını bekâr ve ne istediğini bilen biri olarak sürdürme konusunda kararlıydı. İnme geçiren babasıyla ilgilendikten sonra Philadelphia'da herhangi bir mezhebe bağlı olmadan yoksul kadınlara ve kızlara yar-

²⁷ Gratz ve en karakteristik mektuplarının bir derlemesi konusunda bkz. Chametzky ve diğerleri (ed.), s. 44 vd; ayrıca bkz. David Philipon (ed.), *Letters of Rebecca Gratz*, Philadelphia, 1929; Dianne Ashton, *Rebecca Gratz: Women and Judaism in Antebellum America*, Detroit, 1997.

dım sağlayacak "Kadınlar Derneği"nin kuruluşuna yardımcı olmuş. Sonrasında yetimhaneler kurulmuş ve işin başında yine Gratz vardı. Çok geçmeden Yahudi yetimler ve muhtaç genç kadınlar için benzer kurumlar oluşturmaya koyulmuş. Çocukları eğitmek için bir İbranice okulu kurulduysa da eğitim dili genelde İngilizceydi ve Gratz bu okula öğretmen olarak, aynı zamanda öğrenciler için ders kitapları da yazan Simcha Peixotto ve Rachel Peixotto Pyke adlı iki kız kardeşi getirmiş.

Asimilasyona, din değiştirmeye ve evlenmeye direnen, güzel ve dindar Rebecca Gratz, Yahudi olmayan yazarların Yahudi romansları için mükemmel bir karakterdi. Gilbert Stuart ve Thomas Sully gibi en usta Amerikan portre ressam-ları kara gözlü, siyah saçlı yüz hatlarını hak ettikleri şekilde resmedebilmek için sıraya girmişler, bazıları da onu erişil-mez güzellikte tasvir etmeyi başarmış. Her ne kadar somut bir gerekçesi söz konusu değilse de, İngiliz romanlarının ilk sevimli Yahudi portresi olan Walter Scott *Ivanhoe*'nun Re-becca'sı için erdemlerinden taviz vermeyen, azimli Gratz'ı aldığına dair bir efsanenin nasıl ortaya çıktığını anlamak zor değildir.

Aynı anda hem egzotizmin cazibesine sahip olan hem de tam bir Amerikalı olan Yahudi kadının romantizmi o kadar güçlü bir kavramdı ki toplumsal ahlak dışındaki başka özel-likleriyle ün salmış, tanınmış bir kadın oyuncu kendine bir Yahudi kimliği yaratmış. Adah Isaacs Menken bu yeni kim-liğini o denli ciddiye almış ki bir Yahudi olarak doğduğunu iddia etmiş, İbranice öğrenmiş ve dergilerde Yahudi kültürü ve tarihi konusunda şiirler ve makaleler yazmış.²⁸ 33 yaşın-da Paris'te ölmeden hemen önce bir haham çağırtmış ve Père

²⁸ Menken ve şiirleri konusunda mükemmel bir eleştirel giriş için bkz. Chametzky ve diğerleri (ed.), s. 86-7; ayrıca bkz. Paul Lewis, *Queen of the Plaza: A Biography of Adah Isaacs Menken*, New York, 1964; Wolf Mankowitz, *Mazeppa: The Lives, Loves and Legends of Adah Isaacs Menken*, New York, 1982.

Lachaise mezarlığının Yahudi kısmına gömülmeyi sağlamış.

Ada, Isaac Menken'le evlendiğinde, adının daha Yahudi gibi durması için sonuna bir "h" eklemiş. Ancak 1835'te New Orleans'ta veya yakınlarında, muhtemelen Katolik anne babadan veya özgür bir siyahi baba ile Creole bir anneden doğmuştu. Babasının Marrano bir Yahudi olduğunu birkaç defa iddia etmiş. Adah hep ünlü olmak istemişti. Bir ara Amerika'da en çok para kazanan oyuncuydu, ama bunun nedeninin oyunculuk yeteneği olmadığından kendi de şüpheliydi ve haklıydı da. Olağanüstü derecede güzel ve son derece girişkendi, güneyde Shakespeare okumaları yapmayı denemiş (olumlu ve olumsuz eleştiriler almış) sonra da Cincinnati varlıklı bir Yahudi tüccar ailesinden olan müzisyen Menken'le ilişkisi başlamıştı. Adah'nın kocası ve menajeri olan Isaac onu Ohio'ya götürmüş ve Adah kocasının ailesinin sevgisini kazanmak için Yahudi ritüellerini benimsemiş, İbranice öğrenmeye başlamış. Evliliği çok uzun sürmemiş, ama Adah, ağırsıklet bir boks şampiyonuyla yaptığı dahil, çeşitli evliliklere rağmen hayatına Yahudi olarak devam etmiş. İki evlilik arası, hatta evlilikleri sırasında da çeşitli ilişkileri olmuş: Bir tanesi cambaz Charles Bondin'di, bir diğeri de iki katı yaşında olan baba Alexandre Dumas'ydı ve oğul Alexandre Dumas'yı çok kızdırmıştı. Broadway'de kapalı gişe oynayan Byron'ın *Mazeppa* oyununun en heyecan verici anında, normalde bir atın arkasına bağlanan bir manken yerine, tenrengi kostümü içinde kendi yer almış. Abartılı kadınsı vücut hatlarına rağmen bir erkek rolü oynaması kafa karıştırıcı bir durumdu, ama oyunu büsbütün heyecan verici kılıyordu. Tiyatronun idarecilerine göre bir gece izleyiciler arasında ata bağlı, çıplak görünümlü bu güzel kadını görmek için Birlik Ordusu'ndan dokuz general varmış.

Ancak kendini pazarlama işini büyük ustalıkla yürütmesine ve kıvrıkcık saçlarını kısacık kesip Eros'un yayını andıran ağzından dumanı halka şeklinde çıkarmasına rağmen, Adah sadece ilk Yahudi seks tanrıçası değildi. Whitman ile

Melville onu yazmaya teşvik etmişler; Dickens ile Swinburne onu ciddiye almışlar ve Yahudilere özgü o trajedi eğilimiyle *Infelicia** adını verdiği antolojide topladığı yüz şiirin hepsi berbat sayılmaz. İdolü olan Whitman gibi serbest şiir şeklinde yazdığı, nidalar, şarkılar ve lanetlemeler içeren bazı şiirleri yoğun bir cinsel heyecanla yüklüdür. Adah kanser veya tüberküloz veya ikisinden birden öleceği Paris'e gitmeden önce bile tiyatronun Yahudi yıldızlarından ilki olan Rachel'in hikâyesini biliyor olmalıydı ve tiyatro alanında ün kazanmak için verdiği uğraş da oyunculuk yeteneğinin en üstün temsilcisi olan Sarah Bernardt'a öncülük etmiştir (ama yeteneği onunkiyile kıyaslanamazdı). Adah yazılarında sıklıkla kendini acı çeken İsrail'in kızı olarak tanıtır; o, Yahudi karşıtlarından intikam alacak bir ölüm meleğidir. Amacında o kadar başarılı olmuş ki Amerikan Reformcu Yahudiliğin büyük lideri Haham Isaac Mayer Wise *Israelite* dergisinde onun yazdıklarına yer vermiş. Ancak mizaç olarak hayırsever Rebecca Gratz'ın Yahudiliğinin tam zıddını temsil ediyordu. Adah inatçı, tehlikeli, neredeyse meşum biriydi, Yahudiler adına mücadele etmeye can atıyordu ve kimseyi umursamıyordu.

Şiirsel açıdan, Adah'nın aşmayacağı zirve yoktu. "Judith" ağır bir doz uydurma hikâyenin müstehcenlikle birleştirildiği, sansasyonel opera alanında bir fantezidir; XIX. yüzyıl kostümlü, göbeği ıslık ıslık mücevherli kadınlar, palalı erkekler, vecde dalmış bakışlar içeren tabloların şiir alanındaki karşılığıdır. Sinsi, kana susamış, savaşçı kadın kahramanı, İsrail'in düşmanlarına "Mücevher kaplı başlarınızı, parıltılı gözlerinizi ve tıslayan dillerinizi tozlara bulayacağım," der.

Ben, giysinin eteğini öpmeyi bekleyen Magdalen değilim.

Öğlen oldu.

Alnıma ne yazılı, görmüyor musun?

* Latin kökenli dillerde "mutsuz" anlamına gelen kelimedenden türetilmiş -çn.

Ben Judith'im!

Holofernes'in başını almayı bekliyorum!

Ölüm acısı içindeki bilinci son bir defa titremeden önce onu sana göstereceğim, uzun siyah saçları donuk gözlerine yapışmış olacak, ağzı sesini arayacak, güçlü boğazı da sıcak olacak, kanı akacak, kanı çıplak vücudumdan aşağı akarak soğuk ayaklarımı ıslatırken ifade edilemez, vahşi bir sevinçle ürpereceğim!

Adah'nın yazılarındaki apaçık feminist özgürlükçülük Yahudiliğiyle birleşerek kötü muamelelere iki misli maruz kalan birinin öfkesine dönüşür. Demek ki üstü örtülü bu öfkenin derinliğine Yahudi Amerika'nın sınırlarındaki bu göz alıcı öncülerden başka kimse ulaşamazdı. Alman bir hahamın kızı olan ve inancından vazgeçerek Yahudi olmayan biriyle evlenen Ernestine Rose "Platformun Kraliçesi" olarak bilinen, Amerikalı feministlerden oluşan bir topluluğun kurucuları arasında yer almıştır. Bir toplantıda, ateist olmasına rağmen, kadınların erkekler tarafından yönetilen bir dünyada yüzyıllardır çektikleriyle Yahudilerin maruz kaldığı zulüm arasında bağlantı kurmuş.

Adah'nın da kendince sıklıkla başvurduğu tema da bundan farklı değildi. Başlığı günlük inanç beyanı şema'nın ilk satırından alınan ve en ilginç şiirlerinden biri olan "Duy Ey İsrail"de Adah, neredeyse düşünceli bir ruh hali sergileyerek, peygamberler ve bilgelik kitapları gibi tövbekârlık ifade eder.

Gözyaşlarım ekmeğim oldu gece gündüz:

Düşmanın karanlık çadırlarında kızılık ile zarif keten çürüyüp gidiyor.

Başım örtülü, yalınayak sana dönüyorum, ey İsrail!

Gıysimin eteğini çuval beziyle diktim.

Göğsümün kenarını zeytin yapraklarıyla süsledim.

Ancak şiirin son kantolarında Adah dışa, zulüm uygulayanlara döner ve halkı adına, Yahudiler için bir felaket anla-

mına gelecek olan sonraki yüzyılda yankılanacak cesur bir savaş çılgılığı koparır.

İsrail'in Çocukları olan bizler demir pençelerinizle kazdığınız izbe mezarlara kamçı yemiş köpekler gibi sürünerek girmeyeceğiz!

İsrail! Yüzyılların uykusundan uyan ve ayaklarının dibinde Cehennem kaynaşsa bile, bu tiranların arasından kendine bir yol bul!

Vaat edilen şafak ışığı doğdu ve Tanrı; ulusumuzun Tanrı'sı bize sesleniyor!

Haydi, haydi!

Bütün bu Whitmanvari abartılı ifadelere ve Shakespeare hayalleri kuran bir varyete dansçısının kaleminden akmasına rağmen, güzeller güzeli Adah Isaacs Menken'in şiddetli öfkesinin hakiki, modern bir yönü yok değildir. Adah edebiyat ve tiyatro alanlarında kendini tanıtmak için çıktığı uzun yolculukta Avrupa'ya ulaştığında, Alphonse Toussenel'in 1844'ta yayımlanan *Les Juifs, rois de l'époque* (Çağın Kralları Yahudiler) eseriyle yeni bir Yahudi karşıtlığı kültürü hâkimiyeti altına almaya başlamıştı. Yeni Dünya'nın eski dünyanın bu inatçı hastalığını atlatmış olması gerekiyordu. Ama Adah'nın bu iltihabın dönem dönem ve bazı yerlerde okyanusu aştığını görmesi için kendi Amerikası'nda çok uzaklara bakmasına gerek yoktu.

Mordecai Noah gibi Yahudi adayların Shylock muamelesi görmesi sadece seçim kürsüleriyle sınırlı değildi. 1855'te aynı zamanda California Meclisi'nin Başkanı olan William W. Stow adlı Santa Cruzlu bir limon yetiştiricisi, Pazar gününün tatil olması için sunduğu ve yasalaştırmayı umduğu dilekçeye Louis Schwartz adlı tek bir Yahudi tüccarın karşı çıkmasına güvenmiş ve yazdığı öfke dolu konuşmada, ekonomik ve toplumsal parazitler olarak nitelediği insanlara karşı şiddetli bir şekilde eleştirmiş.

Yahudilere hiçbir sempati beslemiyorum ve onların hem bölgemizden hem de eyaletin tamamından kovulmalarını

sağlayacak bir düzenlemeyi yürürlüğe koyma yetkisine sahip olmak isterdim! Bence Yahudi vergisi o kadar yüksek olmalı ki [Yahudiler] dükkân işletemeyecek hale gelsin. Cumhuriyetçi sistemin temelinde Hristiyan Şabat'ı ve Hristiyan dini vardır. Yahudiler çoğunluğa katılmaya mecburlar. Onlar buraya sadece para kazanmaya geldiler ve para kazanır kazanmaz ülkeden ayrılıyorlar.³⁰

Stow vali olmayı hayal ediyordu ve 1850'lerin siyasi ortamı "Bir Şey Bilmeyen" nativist bir akım da içerdiğinden (ama Yahudi karşıtı olmaktan çok Katolik karşıtıydı), Yahudilere saldırarak popülerlik kazanacağını varsaymış olabilir. Ancak Sacramento'daki Meclis'te bulunan ve Yahudi olmayan üyeler arasında bile konuşmasına gelen tepkiler üzerine hayalinden vazgeçmiş olmalı. Üyelerin San Francisco ve Los Angeles, Stockton ve Sacramento'da tanıdığı Yahudiler sadece küçük esnaf değil, aynı zamanda belediye meclis üyeleriydi, hem haham hem de öğretmen ve aydınlar, hatta o dönemde Yüce Divan üyesi olan Solomon Heydenfeldt gibileri yargıçtı. Bu insanların hiçbirisi Meclis Başkanının kötü niyetli Yahudi tasvirine uymuyordu. *Sacramento Democratic State Journal*'de yer alan bir habere göre Marin ilçesinden Sayın H. P. A. Smith, "kamuoyu tarafından desteklenmeyen yasalara inanmadığını ve bu yasa tasarısı onaylandığı takdirde parmakla gösterilip hor görüleceğine inandığını" söylemiş. Ancak Stow'un yürüttüğü saldırı, Amerikalı Yahudilerin yobazlığa yönelik ilk anlamlı ve tutku dolu karşı saldırısını tetiklemişti. Rheinland'de, Neuenkirchen'de doğmuş, modern ortodoksluğun savunucusu, Philadelphia'da uzun süre boyunca *kantor*'luk yapmış ve *The Jews and the Mosaic Law* [Yahudiler ve Musa'nın Yasası] (1833) kitabını yazmış Isaac Leeser, *The Occident and the Jewish American Advocate* adlı aylık dergisinde, Yahudilerin davasını liberal hoşgörüy-le ve Anayasa'yla bağdaştırmış.

³⁰ Kahn (ed.), s. 405, 409-11.

Her türlü fanatizm artık gündemimiz haline gelmiş; ılımlı insanlara kimse kulak asmıyor... ve bu garip sevdada daha bir süre yayılmaya devam edecek... Kısmen eğitilmiş olanların veya belirli bir dindar sınıftan olanların İsrail'in çocuklarına karşı Firavun yasalarını yürürlüğe koymak için her türlü aşırılığa ve girişime hızla başvuracağını kolaylıkla hayal edebiliriz. Kendilerinden farklı olanlardan nefret etmek, görgüden yoksun olanların doğasındadır, ama katılımcı bir meclisin başkanı konumundaki birisinden, bu konuma seçilmesine izin veren Anayasa'nın ruhuna bu kadar ters düşen duyguları ifade edecek derecede kendinden geçmesi beklenmezdi. Böyle bir insan adının itibarsızlık, hatta utanç kaynağı bile olarak hatırlanmasını hak etmiyor; asıl hak ettiği şey, tamamıyla unutulmasıdır.³¹

Yale Üniversitesinde hukuk okumuş bir Sefarad olan ve aslen Charlestonlı olmasına rağmen California yasaları konusunda da uzman olan Henry J. Labatt, Haham Isaac Mayer Wise ile birlikte yayın yönetmeni olduğu *Israelite* dergisinde doğrudan düşmana hitap etmiş. Aynı zamanda Yahudi Genç Erkekler Münazara Derneğinin de başkanı olan Labatt, William Stow'u hedef alırken bütün retorik maharetini göstermiş:

Sayın Başkan, Temsilciler Meclisi'nin başkanı olarak konumunuzdan dolayı çirkin ve kötü niyetli yalanlarınızla yasama organımız ve eyaletimiz için bir utanç kaynağı olmaktan kaçınmanız gerekirdi... "Onlar buraya sadece para kazanmaya geldiler ve para kazanır kazanmaz ülkeden ayrılıyorlar" diyorsunuz. California'ya ulaşan her gemiyle buraya gelip California'yı evleri olarak görmek isteyen ailelerin sayısından haberdar değil misiniz? Büyük şehirlerimizde ailelerin ibadet etmesi için tuğladan inşa edilen sinagoglardan haberdar değil misiniz? Yakınlarını kaybeden din

³¹ Lance J. Sussman, *Isaac Leeser and the Making of American Judaism*, Detroit, 1995.

kardeşlerine yardım eli uzatmak için kurulan yardımlaşma derneklerinden haberdar değil misiniz?... Eğer bu gerçeklerden haberdar değilseniz o zaman sefillik derecesinde cahilsiniz; yok eğer haberdarsanız, o zaman gerçekleri fazlasıyla çarpıttınız ve ne yazık ki başkanı olduğunuz Meclis için bir utanç kaynağı teşkil ediyorsunuz.

Bu durumda gezgin Yahudiler, eşit muamele gördükleri bir ülkede diğer herkes kadar derin kök salmaya hazırdılar. Stow'un önyargıyla sözünü ettiği sefil, dalavereci karakterlerin tersine, Yahudiler kadar ahlaki açıdan dürüst başka bir göçmen grubunun olmadığı konusunda ısrarcı olan Labatt, Yahudilerin yokluklarıyla dikkat çektikleri ahlaksızlık grupları arasına Başkan Stow gibilerini kızdırmaya yönelik bir grup daha eklemiş. "İnsanları zehirlemek için meyhaneler mi açıldılar? Tabii ki hayır... Hapishanelerinizi doldurdular veya yargılandıkları için eyaleti zora mı soktular? Tabii ki hayır; aralarında hırsızlar, yağmacılar veya ileri gelen siyasetçiler yok."

Yahudiler arasında baş gösteren bu öfke William Stow için kısa süreli bir rahatsızlık yaratmış, hatta vali seçilmesini engellemiş olabilir. Ancak 1858'de Pazar gününün tatil olmasını öngören başka bir yasa yürürlüğe girdi (bu sefer Yahudi karşıtı konuşmalar söz konusu değildi). Stow parlak bir kariyer sahibi oldu, eyaletin belli başlı siyasi ve hukuki liderlerinden biri haline geldi ve adı San Francisco'nun huzurlu ortamında, Golden Gate Parkında kuğuların süzüldüğü, çiftlerin öpüşüp koklaştığı sakin bir göle verildi.

İç Savaş'ın arifesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde 150.000 kadar Yahudi vardı ve toplam nüfusun yüzde birinin yarısını oluşturuyorlardı. Labatt'ın karşı saldırısının sonunda belirttiği gibi, bu beklenmedik Yahudi nefreti gösterisinin tek olumlu yönü, Yahudi toplumunun rehavete kapılmasını engellemesiydi. Amerikalı Yahudiler bu çirkin, önyargılı saldırılara karşı ilk defa siyasi seslerini duyurmayı öğreniyorlardı. İlk olarak 1843'te New York'ta, Yahudilerin

Masonlar'dan ve benzer loncalardan dışlanmasına tepki olarak kurulan *B'nai B'rith* (kelime anlamı "Ahit'in Oğulları"dır) dernekleri artık Yahudi karışıklığıyla mücadele edecek kurumlar haline geliyordu.

Ancak General Ulysses Grant'ın 1862'de yayımladığı, bütün Yahudilerin askeri yetki alanından, yani Illinois'dan güneyde Kentucky'ye kadar uzanan devasa bir alanı kapsayan "Tennessee Bölgesi"nden derhal sürülmesini gerektiren "11 Sayılı Emri" *B'nai B'rith*'ler bile öngöremezdi. Bu emrin ardındaki sebep, görünürde, Konfederasyon'a karşı yürütülen ekonomik savaşın, kuzeydeki imalat merkezlerinde yüksek fiyata alıcı bulan pamuk başta olmak üzere çeşitli ürünlerin kaçakçılığı yoluyla ihlal edilmesi idi. Bazı Yahudiler bu yasadışı ticarete dahil olmuştu gerçekten, ama karaborsacıların çok büyük çoğunluğu, beklenene üzere, Yahudi değildi. Ancak Grant'ın 11 Sayılı Emrinde durum bu şekilde sunulmamıştı ve emrin metni, ortak hafızaları temelinde tanımlanan bir ulusun aklına derhal travmatik ortaçağ sürgünlerini, İspanya ve Portekiz'den toplu kovulmaları ve daha yakın geçmişte, XVIII. yüzyılda Prag ve Viyana'dan mecburi ihraçları getirmiş olmalıdır. Emirde kastedilen, Birliğe karşı ticaret alanında ihanet suçu işleniyorsa, şaibeli işleriyle ün salmış Yahudiler tarafından işleniyor olduğuydu. Veya Grant'ın emrinde yazdığı üzere:

Hazine Bakanlığı tarafından kararlaştırılan bütün ticari düzenlemeleri ihlal eden Yahudiler... bu emrin yürürlüğe girmesinden itibaren yirmi dört saat içinde Tennessee Bölgesinden sınır dışı edilecektir. Üs komutanları bu insan sınıfına geçiş izni verilmesini ve bölgeden ayrılmalarını sağlayacaktır ve bu tebligattan sonra geri dönecek olanlar gözaltına alınıp, onları esir olarak sınır dışı etme fırsatı oluşana kadar tutuklu kalacaklardır.³²

³² Jonathan D. Sarna, *When General Grant Expelled the Jews*, New York, 2012, muhtelif yerlerde.

Grant, Konfederasyon'u çökertmeye yönelik zorlu savaşa karşı ekonomik sabotaj amaçlı olarak gördüğü eylemlerden dolayı bir süredir giderek sabrını kaybediyordu. Güney'de yaşayan ve Güney'e sadık olan Yahudilerin sayısı sadece beş bin civarındaydı, ama Jefferson Davis'in Kabine Sekreteri Judah P. Benjamin gibi bazıları çok göze batıyordu.³³ Savannah'da yaşayan şair Penina Moise gibileri de Güney'e sadıktı; hatta Kuzey'de Isaac Mayer Wise gibi Birliğe sadık olup köleliğin kaldırılması konusunda kayıtsız, hatta karşı olanlar vardı. Ama Haham Morris Raphall New York'ta köleliği Yahudi Kitab-ı Mukaddes'i temelinde gerekçelendiren bir vaaz verdiğinde, derhal kölelik karşıtı Yahudilerin karşı saldırısına maruz kalmış. 1853 yılının yazında, Chicago'da Michael Greenebeaum, bir kölenin alçakça Kaçak Köle Yasası doğrultusunda tutuklanmasını engellemek için bir kalabalık toplamış.³⁴ En kararlı kölelik karşıtı Yahudiler için konuşmalar, gazetelere mektuplar veya Lincoln'ın seçilmesini desteklemek yeterli değildi. 1848'de devrimci Macar Öğrenci Birliği'yle savaşmış olan August (önceki adıyla Anshl) Bondi, devrim karşıtı tepkilerden kaçmak için o yılın sonunda ailesiyle birlikte Amerika'ya gelmişti. New Orleans'ta kölelere kötü muamele edildiğine ve üzerlerine yırtık kahve çuvallarından başka bir şey giymediklerine tanık olmuştu; Galveston'da durum daha da kötüydü, köleler her sabah deri kayışlarla dövülürdü. "Texas'ın en güzel kadınıyla evlenebilirdim," dermiş Bondi, ama kadın köle sahibiydi ve "babamın oğlu köle çalıştıramazdı." Kölelerin özgür olduğu Kansas eyaletinde, insanları yıldırarak eyaletin köleliği desteklemesini sağlamaya çalışan Kabadayı çeteleri tarafından dayak yemiş ve evi yakılmış. Olanları hafife almayan Bondi,

³³ Jonathan D. Sarna ve Adam Mendelsohn (ed.), *Jews and the Civil War*, New Haven, 2010; Jonathan D. Sarna ve Benjamin Shapell, *Lincoln and the Jews*, New York, 2015.

³⁴ Morris U. Schappes, *A Documentary History of the Jews in the United States, 1654-1875*, New York, 1971, s. 312-15.

John Brown'ın düzensiz kölelik karşıtı ordusuna katılmış, Pottawatomie'de on iki Kabadayı öldürmüşler, Black Jack Muharebesi'nde de kırk sekiz kölelik yanlısı esir almışlar. Bondi evlenmeye karar verdiğinde ileri gelen bir kölelik karşıtı Yahudinin kızı Henrietta Einstein'la evlenmiş. Kansas Gönüllüleri'yle hizmet verirken kölelere özgürlük ilanına Yahudilere özgü bir şekilde tepki vermiş: "Artık Firavunlar yok, köleler yok."³⁵ Daha önceleri bu konuda tarafsız davranan ve Cumhuriyetçi değil de Demokrat olan bazı Yahudiler de savaş sırasında kölelik karşıtlığını benimsemişler. Savaştan önce kölelik karşıtlığına hiç ilgi duymayan Marcus Spiegel, öyle bir noktaya gelmiş ki fikrini değiştirmiş. "Kölelik kurumunun feshedilmesinden yanayım," diye yazmış karısı Caroline'a, "bundan sonra bir daha asla Kölelikten yana konuşmayacağım ve oy vermeyeceğim... bu, aceleyle aldığım bir karar değil, derinden inandığım bir şey."³⁶

Başka bir deyişle Yahudiler de, ülkenin geri kalan kısmı gibi farklı görüşlere sahipti, bu da Amerikan toplumuyla ne kadar entegre hale geldiklerinin bir başka göstergesiydi. Ancak Konfederasyon için savaşan Yahudilerin sayısı Birlik için savaşanlardan çok daha yüksekti, hatta öyle bir sayıya ulaşmışlardı ki, bazı engellerle karşılaştıktan sonra, ordunun kendileri için haham görevlendirmesine ihtiyaç duyulmuştu.

Kölelerin azat edilmesinden yana olsunlar veya olmasınlar, Grant'ın emrinde geçen "sınıf" şeklindeki tiksindirici terimle ima edilen toplu kabahat, 1862'de Amerika'nın dört bir yanındaki Yahudileri dehşete düşürdü, çünkü "Yahudi ebeveyninden doğmuş" herkesin kabahatli sayıldığı anlamına ge-

³⁵ August Bondi konusunda bkz. Schappes, s. 252-364; Black Jack ve Powattomie'deki muharebelerin çarpıcı tasvirlerini içeren Bondi'nin belgeleri Amerikan Yahudi Tarihi Derneğinde muhafaza edilmektedir.

³⁶ Soman ve Byrne (ed.), s. 316. Spiegel, "köleliğin feshedilmesinden yana olduğunu" açıkça belli etmiş.

liyordu. Grant 1868'de başkan adayı olduğunda, hafızalarında onu affetmeyen Yahudiler, Cumhuriyetçilere bağlılıklarının devam etmesine rağmen, din kardeşlerini Demokratlara oy vermeye teşvik ettiler. Grant'ın kendisi 11 Sayılı Emrin adaletsiz olduğunu kabul etti ve belki de vicdan azabından dolayı Washington Bölgesi valiliği ve Arizona'da Yerli Meseleleri valiliği gibi resmi konumlara Yahudiler atadı.

Grant'ın vicdan azabı büyük ihtimalle kendi babası Jesse'ye beslediği kinden dolayı bedelini Yahudilere ödettiğinin bilincine varmış olmasından kaynaklanmıştı. Ortabatı Amerika'daki Yahudilerin vatanı, Isaac Mayer Wise'ın ve Max Lienthal'ın hahamlık merkezi Cincinnati, Ulysses Grant'ın doğum yeri idi (ve de atının adıydı). Ancak aynı zamanda Jesse Grant'ın, ciddi şekilde pamuğa ihtiyacı olan Yahudi giysi imalatçısı Mack ailesiyle gayriresmi bir ortaklık kurduğu yerdi. Baba Grant, Mack'lerle beraber oğlunun karargâhını ziyaret etmenin generali Yahudilere daha ılımlı davranmaya ikna etmeye katkıda bulunacağını ve bu etkisinden dolayı Mack'ler tarafından ödüllendirileceğini düşünmüş olmalıydı. Jesse, Ulysses'in "çekilmez bir baş belası" olarak tanımladığı Yahudilerden giderek rahatsız olduğunu ve bu bölgeyi onlardan "arındırmak"tan söz ettiğini bilemezdi. Dolayısıyla Jesse'nin Mack'lerle beraber yaptığı bu davetsiz ziyaret generalin sabrının taşmasına neden olmuştu.

Neyse ki binlerce Yahudinin sürülüp demiryollarına, arabalara ve gemilere akın etmesi gibi bir durum gerçekleşmedi. 11 Sayılı Emir yayımlandıktan üç gün sonra Konfederasyon'un Birlik'in Holly Springs'teki karargâhına düzenlediği beklenmedik bir saldırı sonucunda iletişim kesildi ve Emrin askeri birliklerin büyük kısmı tarafından uygulanması neredeyse imkânsız hale geldi. Ancak Hristiyan Avrupa'da yüzyıllardır maruz kaldıkları zulümden ve vahşetten kurtulduklarına inanan Amerikalı Yahudiler Amerika'da böyle şeylerin yeniden ortaya çıkmasına izin verecek değillerdi. Sürgünün toplanma alanı olan Kentucky'deki Paducah'dan Cesar Kas-

kel, Başkan Lincoln'a bir telgraf çekerek tüm Yahudilerin "bu insanlık dışı emir karşısında kendilerini aşağılanmış hissettiklerini ve öfkelendiklerini, bu emrin uygulanmasının Anayasa'nın apaçık ihlali anlamına geleceğini" bildirmiş.

Özgürlük Bildirgesi'ni hazırlamakla meşgul olan Lincoln, Kaskel'in telgrafını görmemiş, ama zaten Grant'ın Emrinden de haberi yoktu. Ama 1862'de yeniden seçilmeyi başaramayan, ama yıllardır başkanın destekçisi olan eski kongre üyesi John Gurley Addison'ın aracılığı sayesinde Kaskel'le görüşmeyi kabul etti. Lincoln Emrin içeriğinden haberdar olduğunda şaşkınlığını ve üzüntüsünü ifade etti ve böyle bir şey gerçekten yayımlandıysa derhal feshedileceğini söyledi. Ve sözünü tuttu da.

Yahudilerden topluca "sınıf" olarak söz edilen 11 Sayılı Emrin Birlik Ordusu'nda hizmet veren binlerce Yahudiye de kapsayıp kapsamadığını keşfetmeye zaman olmamıştı. Onlardan biri olan Ohio Süvarileri, 5. Alay'da subay olan (daha sonra da Colorado'nun Denver şehrinde itfaiye şefi olacaktı) Philip Trounstine bu emir karşısında o kadar şoka uğramış ki, emrin feshedilmesine rağmen ordudan istifa etmiş. Ama başkaları Birliğe bağlı kalmaya ve büyük cesaret sergilemeye devam etmişler. Schleswig'de doğan ve 20'li yaşlarında Chicagolu bir avukat olan Edward Selig Salomon, ağırlıklı olarak Alman ve Macar göçmenlerden ve neredeyse tamamıyla, paraları cemaat tarafından ödenen Yahudilerden ibaret bir bölük dahil olmak üzere 1848 devrimlerinde rol alanlar ile liberallerden oluşan Illinois'nin 24. Piyade Alayı'nda savaşmış. Gettysburg Muharebesi'nde bindiği iki at ardı ardına öldürülen Salomon, General Carl Schurz'a göre "Lee'nin topları gümbürdediği zaman kılı kıpırdamayan tek askerdi; ayağa kalktı, purosunu tüttürdü ve top mermilerini bir Selahattin'in soğukkanlılığıyla karşıladı." Alay komutanı muharebe sırasında yaralanınca yerini yarbay olarak alan Salomon Chattanooga'da ve Lookout Mountain muharebelerinde savaşın en korkunç sahneleriyle yüz yüze gelmiş. Uly-

sses Grant başkan olduğunda Salomon'u Washington Bölgesine vali atayacaktı.

Bu kanlı mücadele devam ederken Marcus Spiegel savaşın gerekliliğinden giderek daha emin olmuş. Mart 1863'te Louisiana'da Vicksburg kuşatmasına katılmak üzereyken kayınbiraderi Michael Greenebaum'a yazdığı bir mektupta, saki Birlik'in davası tartışmasız bir şekilde kendi halkının davasıymış gibi, dünyanın başka herhangi bir yerinde Yahudilerden beklenenden çok daha tutkulu bir vatanseverlik sergilemiş. Ohio'daki evine, karısının ve çocuklarının yanına dönmeyi çok istemesine rağmen,

[bu savaşın] sevgili ülkemin düşmanları yenilgiye uğratılıp sonları gelene kadar bitmesini istemiyorum. Dünyanın en iyi yönetimine karşı savaş açacak, seni ve beni zulümden korumaya daima hazır olan bayrağı ayaklar altında çiğneyecek kadar aşağılık ve ilkesiz olan insanlara burasının barış içinde yaşanacak bir ülke olmasına rağmen, yönetiminin isyancılara karşı ne denli güçlü olduğunu göstermek lazımdır.³⁷

120. Ohio Gönüllü Alayı'nın albayı olan Spiegel Vicksburg'da yaşanan korkunç katliamdan sağ kurtulmuş ve alayının teslim olmasına tanık olmuş, daha sonra Mississippi'nin Jackson kentindeki bir başka saldırı sırasında dost ateşi sonucu kasıklarından ağır yaralanmış. Karısının ve çocuklarının fotoğraflarını daima yanında bulunduran Salomon, Vicksburg'daki bir demiryolu deposunda Chicago'ya götürülmeyi beklerken karısı Caroline'a yazmış: "Evimiz, ah ne tatlı bir kelime, kulağa ne güzel geliyor... Sevgili karımın ve çocuklarımla beni büyük bir endişeyle, kalp çarpıntılarıyla beklediğini bildiğim evimiz. Mutluluk dolu evimiz: Korkunç yaramdan orada çok geçmeden iyileşeceğim." Ancak Salomon Ohio'nun Millersburg şehrine döndüğünde, koltuk değnekleriyle kendilerini temsil etmesi için hem Demokratlar hem de Cumhuriyetçiler tarafından sıkıştırılmış. Mar-

³⁷ A.g.e., s. 261.

cus iyileşince yeniden savaşın ölümcül yalınlığına dönmüş. Nisan 1864'ün sonlarına doğru karısı ona yazdığı üzücü bir mektupta oğulları bir elini bir baskı makinasına kaptırdığı için bir parmağının kesilmesi gerektiğini yazmış. Marcus yüzbaşılardan birine açılarak, ailesinden uzak olduğu için onlara "haklarını veremediği" için büyük azap duyduğunu söylemiş. Üniformalı "oğullarını" terk edemezdi, ama evine döneceği günü iple çekiyordu. Ancak 3 Mayıs 1864'te Red nehrinde bindiği nakliye teknesine büyük bir Konfederasyon birliği tarafından pusu kurulmuş. Spiegel'in karnından aldığı yara ölümcüldü, çünkü enfeksiyondan kaçış yoktu. Öldüğünde yanında, kolundan vurulmuş olan kardeşi Joseph vardı. Onun ölüm haberini Haziran ayında alan karısının Temmuz ayında bir kızı olmuş ve ona Clara Marcus adını vermiş. Marcus'un deyimiyle iyi bir "Yehudi" olan karısı 1865'te Chicago'ya dönmüş ve kocasının Yahudi ailesiyle yaşamaya başlamış.

III. Ayıklanma Sonrası

Amerikan barışının 1860'daki son yazı aynı zamanda Uriah Levy'nin Monticello'da geçirdiği son yazdı. O artık Tuğamiral Levy'ydi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Akdeniz filosunun komutanı ve USS *Macedonia* gemisinin kaptanıydı. Artık 68 yaşında olan Uriah, bazı rahatsızlıklarına rağmen (muhtemelen Crohn hastalığına yakalanmıştı) hayata yeniden atılıyor gibiydi. Kendini iyi hissetmesinin sebebi, kız kardeşi Frances'in kızı, yeğeni Virginia Lopez'le evlenmiş olmasıydı. 1853'te evlendiklerinde Virginia sadece 18 yaşındaydı, kocası ise onun üç katı yaştaydı. Aralarındaki bu yakışksız yaş farkı, Uriah'yı pek sevmeyenler için bardağı taşıran damlaydı. Dedikodular yayılmış, hatta yakın akrabalık ilişkisinden dolayı evliliği geçersiz ilan etmek için kanuni bir kovuşturmanın açılacağından söz edenler olmuş, ama bütün bunlar boşa çıkmış. Sonbaharın nam salmış şiddetli

fırtınaları, yaklaşmakta olan korkunç dönemi haber verircesine, Virginia eyaletini etkisi altına alana kadar, tuğamiral ile genç, oynak, moda tutkunu karısı ve yaşlı, topal Amelia son bir güzel yaz mevsiminde Monticello'nun tadını çıkarmışlar. Jefferson'ın zengin bahçesi eski şanlı günlerine dönmemişti belki, ama ılık akşamlarda güllerin güzel kokusundan geçilmiyordu.

O sonbahar Uriah ile Virginia New York'ta, St Mark's Place'teki evlerine dönmüşler. Uriah yıllar boyunca emlak satın almaya devam etmişti ve şehir büyüdükçe fiyatların da artmasından dolayı bayağı zengin olmuştu. Mart 1862'de öldüğünde serveti yarım milyon doları bulduğundan, Astor'larla ve Seligman'larla aynı düzeyde olmasa da yine de varlıklıydı. Donanmadaki kariyerinin kesin olarak geçmişte kaldığını düşünürken, Fort Sumter saldırısıyla savaş başladığında Uriah derhal Washington'a giderek Başkan Lincoln'a ne şekilde olursa olsun görev üstlenmeye hazır olduğunu, 1812 savaşından beri Birlik'e büyük bir bağlılıkla hizmet verdiğini ve "tehlike anında bağlılığından vazgeçmeyeceğini" bildirmiş.

Ama kendisine böyle bir fırsat verilmemiş. Ancak Uriah ölümünden önce vasiyetnamesine Monticello için olağanüstü bir şarta yer vermiş. Monticello, donanma personelinin babalarını kaybetmiş oğulları için bir Çiftçilik Okulu olarak "ulusa" armağan edilecekti. Ancak Uriah, Jefferson'ın heykelinin başına gelenleri hatırlayarak, ulus bu armağanı reddettiği takdirde Monticello'nun Virginia eyaletine kalacağına dair bir şart eklemiş. Uriah ayrıca Monticello ne Kongre ne de Virginia tarafından istenmediği takdirde, New York ve Philadelphia sinagoglarına kalacağını belirtmiş. Sonuçta tarafların hiçbirisi, hatta sinagoglar da bu teklife pek sıcak bakmamış. Jefferson'ın (veya başkalarının) evinin ulusun himayesinde muhafaza edilmesi veya başkanın onay vereceği bir şekilde topluma faydalı hale getirilmesi gereken bir anıt olduğu fikri henüz yaygın değildi. Uriah'nın kardeşi Jonas'ın

itiraz ettiği vasiyetname on dört yıl süren bir dava sonucunda geçersiz sayılacaktı ve bu süre içinde ev bir kez daha farelerle örümceklerin yuvası haline gelmişti. Monticello'nun restore edilmesini hayatının amacı haline getirip bunun için 1 milyon dolar harcayan, Jonas'ın oğlu Jefferson Monroe Levy olmuştur.

Uriah'nın 1861-2 kışında, New York'ta hasta yatağında ifade ettiği isteğin her halükârda bir önemi yoktu, çünkü Ağustos 1861 ile ertesi bahar arasında Konfederasyon hükümeti Monticello'nun el konulup satılmaya tabi "düşman yabancı"nın mülkü olduğunu ilan etti. Grant 11 Sayılı Emrini yayımladığında Uriah neyse ki zaten ölmüştü. Ama hayatta olsaydı zaten çok şaşırırmazdı herhalde, çünkü sadece birkaç yıl önce Yahudi nefretine karşı son bir kez daha, şiddetli bir mücadele vermişti.

1855'te Donanma Komutanlığı tarafından, herhangi bir nedenle görevlerini yerine getirmeye uygun olmayanların olup olmadığını kontrol etmek amacıyla, özellikle üst düzey subayların rütbelerini gözden geçirme kararı alınmıştı. Terfi olasılıkları, Uriah gibi uzun yıllar hizmet veren subaylar tarafından tıklandığından bu kararın ardında bazı haklı gerekçeler vardı. Ancak "Ayıklama Komitesi" adını alan komitenin üyeleri açıklandığında Uriah, on beş üyeden beşinin, yıllar boyunca kendisine hasmane davranmış birkaç kişiyi de dahil ettiğini fark etmiş. Emekli edilmekle kalmayıp donanma kayıtlarından tamamıyla silinmek üzere mimlenenler arasında olacağını anlamış. Düşündüğü gibi de olmuş.³⁸

Ancak Uriah, bu onur kırıcı, küçük düşürücü olayı sineye çekmeyecekti. Ayıklama Komitesi'nin kararları o denli itirazlarla karşılanmış ki bu kararları incelemek üzere tahkik heyetleri oluşturulmuş. Uriah da bireysel olarak adalet sağlamak amacıyla o dönemin en iyi hukuki zekâsı sayılan, Yüce Divan'da görev almış olan ve New York Üniversitesinde

³⁸ Dye, s. 207 vd.

ders veren Benjamin F. Butler'la anlaşmış. Dava Kasım-Aralık 1857'de görülmeye başlandığında Butler ile Uriah, Uriah'nın denizci olarak ustalığına, dürüstlüğüne ve enerjisine tanıklık edebilecek yirmi altı tanıklık bir liste hazırlamıştı (aralarında eski Donanma Bakanı, asıl tarihçi olarak bilinen George Bancroft da vardı). Bu tanıkların on üçü, Uriah'nın beraber çalıştığı subaylar ve sivillerdi. Bu kişiler Uriah'ya beslenen olumsuz duyguların ve özellikle albaylığa terfi olmasını engelleme girişiminin tamamıyla Yahudi olmasından ve de gemi süvariliğinden başlayarak kariyer yapmasından kaynaklandığını tanıklık etmişler.

Uriah, Butler tarafından mahkemeye okunan son derece etkili ifadesinde davasını Cumhuriyet'in onuruyla ve Anayasa'nın asaletiyle bağdaştırmış. İfadesinin başında kendinden emin bir şekilde yer verdiği beyan, liberal bir yönetimde adalet ve eşitlik adına yapılan ilk çağrılardan biri olup o yüzyılın geri kalanında ve ondan sonrakinde defalarca tekrarlanacaktı, derken ahlaki iyimserlik ve sosyal adap, önce büyük bir nefret dalgasının, ardından yok edici bir yangının alevleri arasında kalacaktı.

Annemle babam İsrailiydi ve ben atalarımın dinsel inancıyla yetiştim. O inanca bağlı olmaya karar vermekle tek yaptığım, doğduğum eyaletin ve Birleşik Devletler'in bana tanıdığı haktan, Yaraticı'nın bütün insanlara tanıdığı, hayatın kendinden daha değerli olan haktan yararlandım. Ancak vicdan özgürlüğü hakkında yararlanırken, başkalarının da aynı alandaki özgürlüğüne saygı göstermeyi asla ihmal etmedim.³⁹

Bu noktada Uriah, görev aldığı gemilerde bir Yahudinin emirlerine uymanın doğaya aykırı olduğunu düşünen mürettebatı aklından geçiriyor olmalıydı.

"Erken yaştan itibaren ve özellikle teğmen olmaya karar verdiğim andan itibaren, hele de teğmen olduktan sonra,

³⁹ Schappes, s. 376-83.

Yahudilerin yüzyıllar boyunca maruz kaldığı önyargıyla ve düşmanlıkla ben de yüz yüze geldim." USS *Franklin* gemisinin yemekhanesinde, Yahudi olduğu için, "onlardan biri olmadığı için onunla temas etmek istemediklerini" belli etmişlerdi. Uriah aynı bağnazlığa 1824'te ve 1844'te de maruz kalmıştı ve Başkan Tyler duruma müdahale ettiğinde, şimdi olduğu gibi o zaman da orduda hizmet vermeye uygun olmadığı suçlamasının "tamamıyla dayanaksız" olduğu belli olmuştu. Lord John Russell'in Yahudilerin parlamento seçilme hakkını desteklemek için parlamentoda yaptığı ve tam özgürlük örneği olarak Birleşik Devletleri zikrettiği bir konuşmayı alıntılayarak şöyle demiş: "Ülkemizle ilgili bu cömert atfın sahibi bu sözleri yazarken, Yahudilerin Amerikan donanmasında görev almasının hâlâ tartışma konusu olabileceğini asla aklına getirmemiştir."

Yahudileri örnek Amerikan yurttaşları olarak tasvir eden Uriah ile Butler ifadelerini şöyle sonlandırmışlar:

Önünüzdeki dava budur ve bu açıdan ne kadar önemli olduğunun ne kadar üzerinde dursak azdır. Bu, Birlik'teki bütün İsraililerin davasıdır... Anayasa'ya ve Birlik'e olan bağlılıklarında, yasalara itaat etmelerinde ve kamusal sorumlulukları üstlenirken gösterdikleri samimiyette kimse onlarla yarışamaz... peki ama bir İsrailinin devletin veya belediyelerin hazinesi için bir yük teşkil ettiği ne zaman görülmüştür? Ticari faaliyetlere... kamusal servete katkıları göz önüne alınır mı? Bütün bunlar göz ardı mı edilecektir? Bu yaklaşımı benimserken de Anayasa'dan alıntıladığım bölümdeki dili muhafaza edecek miyiz? Bu dil kulaklara fısıldanacak, sonra da ulusumun umutları söndürülecek midir? Dünyanın dört bir tarafında dağılmış, Amerika'ya bir umut kaynağı olarak bakan binlerce Yehuda ve on binlerce İsrail, bizim de dinsel bağnazlığa ve yobazlığa teslim olduğumuzu öğrenip üzülecek, umutsuzluğa mı kapılacaktır? Amerikalı Hristiyanlar Yahudilere zulmetmeye de mi başlayacaktır?

Varılan hüküm doğrultusunda Uriah Levy görevine iade edilmiş elbet ve birkaç ay sonra, 1858'de, Akdeniz filosundaki USS *Macedonia* gemisinin komutasına getirilmiş. Genç ve güzel karısını da yanına almış, o da, modern bir donanmada hiç şüphesiz tarihte ilk defa, kaptanın kamarasının kapı eşliğine bir *mezusa* asmış. Atlantik okyanusunu aşmadan önce, Karayipler'e doğru giderken, *Macedonia* Boston yakınlarındaki Charlestown donanma üssüne uğramış; Yahudi kaptan ile çekici karısının ünü oralara kadar ulaşmıştı. Onlarla tanışmak için sıra olan ileri gelenler arasında yer alan Henry Wadsworth Longfellow da diğerleri gibi Virginia'nın büyüüne kapılmış ve ona ve kocasına *Psalm of Life* eserinin bir kopyasını vermiş. "Dünyanın savaş alanında, / Hayatın karargâhında, / Güdülen aptal davarlar gibi olmayın, / Mücadele eden kahramanlar gibi olun!"

Akdeniz'deki görev süresi çok zorlu geçmemiş. Genova'da ve La Spezia'da düzenlenen davetlerde ve maskeli balolar da, beyaz muslin ve ipekli kıyafetleri içindeki harika Virginia genç erkeklerle flört etmiş, Uriah da tam boy, üniformalı, dinç görünümlü bir portresini yaptırmış. Bir Levy nihayet apolet takmıştı! Kıyı gezintileri ara sıra tarihten dolayı kesintiye uğramış. Garibaldi'nin Sicilya'ya düzenlediği saldırılar ve Bourbon'lara karşı isyanın patlak vermesine neden olan silahlı bir ayaklanma Sicilya'yı tehlikeli hale getirdiğinden Levy'ye adadan ayrılmak isteyen Amerikalıları tahliye etmesi emredilmiş. Daha doğuda, Osmanlı hâkimiyetindeki Filistin'de ve Lübnan'da Türk yetkililerin iki Amerikalı misyonerin katillerini yakalamak için yeterince ciddiyetle uğraşıp uğraşmadığını araştırması istenmiş. Beyrut'ta dikkat çekici bir şahsiyet olan Kudüs'ün Britanya konsolosu James Finn, Londra Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Derneğine bağlı bir misyoner olmasına rağmen, kutsal şehrin nüfusunun büyük kısmını oluşturan 10.000 Yahudiye dua, Talmud okumaları ve diasporanın bağışlarından oluşan *halukah*'ya bağımlılığın ötesinde, daha iyi bir hayat sağlama-

ya çalışıyordu. Finn şehir surlarının dışında bir arazi alıp bir sabun fabrikasının yanı sıra Keren Avraham adını verdiği bir eğitim merkezi kurmuştu. Finn donanma komutanı üniforması içindeki Uriah Levy'yle tanıştığında Yahudi tarihi için olağanüstü birisiyle karşılaştığının bilincindeydi. "Komutan Levi'yle [sic]" diye yazmış Finn, günlüğünde, "uzun zamandır tanışmak istemiştım, çünkü duyduğum kadarıyla bir savaş gemisine komutanlık yapan tek Yahudiydi. Kendisi Yahudilere özgü keskin ama meraklı yüz hatlarına sahip, başında kalkık kenarlı şapkası, apoletleri, kartallı düğmeleri ve süsleriyle 69 yaşında,⁴¹ yakışıklı, sağlıklı bir yaşlı adam." Filistin Vaat Edilen Topraklar'sa, Amerika da öyle olmalıydı, çünkü "Amerika Birleşik Devletleri'nin Ordu, Donanma ve Kamu hizmetindeki bir subayın Yahudi ulusundan olduğunu görmüş bulunmaktayım."⁴²

Artık tuğamiral rütbesini geri kazanmış olan Uriah Levy 1859 yılının Eylül ayı ortalarında Kudüs'e gitmiş. Tapınak avlusunun Batı Duvarı'nı görünce veya Eski Kent'in sokaklarını dolduran Sefarad Yahudilerinin arasında yürürken neler hissettiğini kayıt altına almamış, ama her iki durumda ne hissettiğini hayal etmek zor değildir. Bildiğimiz tek şey, şehir surlarının dışındaki alandan bir miktar toprağın arabalara yüklenmesi için emir vermiş olduğudur. *Macedonia* gemisinin seyir defterinde kutular dolusu toprağın gemiye yüklendiği görülebilir. Uriah bu kutuları New York'a götürüp Shearith Israel Sinagoguna vermeyi planlamıştı, böylece ölülerin tabutlarının üzerine bir miktar İsrail toprağı konabilecekti.⁴³ Uriah'nın kendi Mart 1862'de defnedildiğinde,

* (Lat.) Böyle, bu şekilde veya böylece yazılmış, anlamında sözcük – çn.

⁴¹ Aslında Finn onunla tanıştığında Levi 67 yaşındaydı.

⁴² Dye, s. 232-3; James Finn, *Journal*, 16 Eylül 1859, alıntılایan: Beth-Zion Abrahams, "Historical Notes: Some Early American Jews: From a British Unpublished Diary," *American Jewish Archives Journal*, 33:2 (1981) içinde, s. 210-12.

⁴³ Dye, s. 233.

New York'taki mezarının derinliğindeki sade tahta tabutunun içindeki, kefenli naaşının üzerine o topraktan avuçlar dolusu atılmış olmalıdır. 1990'ların sonunda bile cenazelerde hâlâ o toprak kullanılıyordu.

Modern Çağ ve Tsuris'leri

I. Lokomotif Müzik

Meyerbeer son tren yolculuğuna çıkmak üzereydi. Bu sefer bilet ücretini ödemeyecekti.

Meyerbeer hayatı boyunca çok yolculuk yapmıştı. Annesi onu Berlin ile Frankfurt arasında, bir vagonda doğurmuştu. Çocukluğunda hizmetkârlar onu sarıp sarmalar, deri koltukları siyah tütün ve ekşimiş sosis kokan bir *stellwagen*'e koyarmış. Beer'ler Berlin'de, *Spandauerstrasse*'deki güzel konaklarına yerleştiklerinde özel öğretmeni, Aydınlanma'nın önemli şahsiyetlerinden Profesör Aaron Wolfsohn ve piyano öğretmenleri Franz Lausker, Carl Friedrich ve Muzio Clementi evine gelirlermiş. Annesinin verdiği ve Berlin kültür çevrelerinin ve hükümetin ileri gelenlerinin özgürlük, akıl ve devletin gereksinimleri konusunda tartıştıkları davetlerde pembe yanaklı, kıvrıkcık saçlı harika çocuk Jacob'dan müzik çalması istenirmiş ve konser kibar bir alkışla karşılanırmış. Çocuğun babası Judah ve annesi Amalia, yüzlerinde miskin

* (Alm.) At arabası –çn.

bir gülümsemeyle çocuğun misafirleri selamlamasını izler ve takdir görmesinden zevk almış. Beer'lerin sarayla bağlantıları olduğundan çok geçmeden Jacob, ailesinin faytonuna binerek konser vermek üzere Charlottenburg Sarayına gider olmuş. Besteci Louis Spohr, kendi konserlerinde çalan ve "kalabalık sezonlarda" daima ilgi çeken "üstün yetenekli çocuk"un resitallerinden birini hatırlar.² Jacob Liebmann Beer birkaç yıl sonra Heinrich adlı bir kardeşiyle birlikte, kimsenin pek sevmediği operalar besteleyip duran Abbé Vogler'den bestecilik ve org çalmayı öğrenmek üzere Darmstadt'a gönderilmiş. Jacob burada Carl Maria von Weber'le tanışmış. Birbirlerini "kardeş" olarak gören iki müzisyen Vogler'inkilerden daha iyi besteler yapmaya can atıyorlardı.

Bu arada ordular Orta Avrupa'yı boydan boya katederek ara sıra birbirlerini katledip orayı burayı yağmalıyordu. Jacob'un anne tarafından büyükbabası, "Berlin'in Kroisos'u" Liebmann Meyer Wulff, Hohenzollern krallarına, korkunç derecede başarılı Fransızlara ayak uydurmaya çalışmaları için ihtiyaç duydukları tahılı, atları, cephaneyi, yani başarılı generaller dışındaki her şeyi sağlayarak bir servet kazanmıştı. 1813'te anavatan Prusya'yı savunmak için halka çağrı yapılıncı, başka birçok Yahudi gibi Jacob'un kardeşi Wilhelm çağrıya cevap vermiş. Jacob ise, yeni başlamakta olan virtüöz piyanist kariyerini (Weber'e göre Avrupa'nın en büyük piyanistiydi) riske atmamak için tehlikeden uzak durmaya karar vermiş. Ancak askere alımdan sorumlu astsubaylarının hep bir adım önünde olma kararı, vicdan muhasebesi yapmasına neden olmuş. Bir gün Wolfssohn'a, "Korkarım ki bu kararım hayatımın geri kalanı boyunca onurumu lekeleyecek," demiş.³ Viyana'da, Napoléon'un zaferi ile yenilgisi arasında tanıştığı Spohr kendisini çok yetenekli bulmuş, Ludwig van Beethoven ise hiç yetenekli bulmamış. Ona "büyük

² Conway, *Jewry in Music*.

³ Heinz ve Gudrun Becker, *Giacomo Meyerbeer: A Life in Letters*, çev. Mark Violette, Londra, 1983, s. 29.

davul"u tahsis eden Beethoven (bu onun ünlü şakalarından biri miydi acaba?) Jacob'un ne yeterince güçlü ne de zamanında vurduğundan şikâyet edermiş. Böyle birisi de adam olmazmış.

Ama Beethoven yanıliyordu. Fransa savaşları yavaş yavaş kanlı sonlarına yaklaşırken Jacob artık hem besteci hem de bir virtüöz olarak ün kazanmıştı. 20'li yaşlarında, esmer, yakışıklı ve ciddi bir gençti. Dinleyicileri onun o Yahudilere özgü görünüşünü ya çok severdi ya da hiç sevmezdi. Jacob hem sinagog hem de kilise ayinleri için koro eserleri bestelemişti, ama asıl istediği büyük bir opera bestelemekti. Yolculuklarında ona ceviz ağacı sandığında adının yazılı olduğu ısmarlama duvar piyanosu eşlik edermiş. "Müzeden müze-ye, kütüphaneden kütüphaneye, tiyatrodan tiyatroya gidiyorum," diye yazmış, "gezgin bir Yahudi gibi huzursuzum."⁴ Yeni atlı arabaların çelik yayları Alp dağlarının geçitlerine tırmanırken veya Piemonte'nin vadilerine inerken bile enstrümanına zara gelmesini önleyecek, hatta bestecinin not tutmasına izin verecek kadar sağlamdı. Jacob daha önce hiç İtalya'nın güneşini görmemiş, yüzünde sıcaklığını hissetmemişti ve bu mutluluk hali yaratıcılığını büsbütün tetiklemiş. 1816'da operanın (daha doğrusu müziğin tamamının) zevk vermesi gerektiğine inanan Gioacchino Rossini'yle tanışmış ve ciddi Aşkenaz ile eğlenceli müzik bestecisi arasında elli yıl sürecek, zıtlıklar üzerine kurulu, şefkatli bir dostluk başlamış. Venedik, Cremona, Modena ve Roma'da "Giacomo" (1817'den itibaren bu adı kullanmış) ihtişamlı temalara olan tutkusuna İtalya'ya özgü neşeden, hafiflikten katmak için elinden geleni yapmış. Ama bu sürecin sonucu olan *Romildo e Costanza*, *Semiramide riconosciuta*, *Emma di Resburgo* gibi eserler, neşeli değil, ağır operalardı. Meyerbeer bir yandan ilerlerken diğer yandan sürekli olarak ardına bakıyordu. 1824'te ona uluslararası ün kazandıran *Il crociato in Egitto*

⁴ A.g.e., s. 33.

[*Mısır'daki Haçlı Askeri*], bir *castrato* için yazılmış son rolü içeriyordu. Ama Meyerbeer müzik alanında her şeyden hoşlanırdı, öyle olunca da karşılığını almış. Operalarına yarı söyleme, yarı seslendirme müziğin yanı sıra Sicilya halk müziği de dahil olmaya başlamış. Bu da, tam da dinleyicilerin istediği gibi, farklı türlerin karışımıydı, aşırıya kaçan tarihi romanslardı. Çok dil bilen, kültürel açıdan çok yönlü olan ve sürekli yolculuk yapan Giacomo Meyerbeer Avrupa'nın dört bir tarafındaki tiyatro yöneticileriyle başa çıkmaya hazırdı. Üç dilde *libretto** yazarları onunla temas etmiş.

Din savaşlarının ayırdığı sevgililer ve mezarlarından kalan zombi rahibeler içeren operalarının "büyük mekanizmaları" güçlüydü, kalabalıktı ve artık zengin ve başarılı olan Meyerbeer'i Londra'dan Brüksel'e, Stuttgart'tan Münih'e, Viyana'dan Venedik'e, nerede olması gerekiyorsa oraya götüren trenlerden aşağı kalır tarafları yoktu. Meyerbeer'in yolculukları genelde *Robert le Diable* ile 1831'de büyük başarı kazandığı Paris ile saray müziği direktörü olduğu Berlin arasında yer alıyordu ve günlerce sürüyordu. Dolayısıyla Meyerbeer tren tarifelerini neredeyse partiyonları kadar iyi bilirdi ve Köln treninin gecikmesi Hanover'da bir tali hat üzerinde saatlerce zaman geçirmek anlamına geldiği zaman sinirlenirmiş. Ocak 1855'teki bir başka kış yolculuğunda Meyerbeer dört günlük Berlin yolculuğunda o kadar üşümüş ve yorulmuş ki Potsdam'da yolculuğuna ara verip bir gece bir handa kalmış. Yorulmak bilmediği ve büyük bir dikkatle planladığı, son derece sade beslenme rejimine rağmen karın ağrıları çektiği o sıkıcı saatleri bir düet besteleyerek geçirmiş. Mart ayında her zamanki aşına Hanover, Köln, Brüksel istasyonlarından geçerek Paris'e gitmiş; Nisan'da yine doğuya dönmüş ve vatanının tomurcuklanan ıhlamur ağaçları tarafından karşılanmış. Karısı (ve birinci dereceden kuzeni) Mina Mosson kaplıcalara gitmediyse orada olurdu, çünkü Paris'e

* (İt.) Opera metni -çn.

gidip orada aylarca kalmaktan hoşlanmazdı. Haziran ayıyla birlikte Meyerbeer yön değiştirir, yeni açılan bir hattan Calais'ye gider, beşik gibi sallanan Dover gemisine binermiş. Denizin zorlu şartlarından dolayı öğürerek ve saçlarına yapışan nemli kurumdan dolayı pislik içinde, Weald bölgesini saatte 50 kilometre hızla aşacak bir hızlı trene biner, böylece Covent Garden'da perde açılmadan üzerini değiştirmeye vakit bulurmuş.

6 Mayıs 1864'te son, siyah süslemeli, siyah lokomotif, Meyerbeer'in cansız bedenini alıp Berlin'e götürmek üzere Gare du Nord'da bekliyordu. Paris'in önemli kurumlarından biri haline gelmiş olan Rossini, Passy'de gülleriyle oyalandığı kendi rahat emeklilik hayatından çok farklı olan arkadaşının yorucu çalışma alışkanlıklarından dolayı bir süredir endişeliydi. Meyerbeer kastın, sahne dekorunun, kostümlerin, her şeyin en ufak ayrıntısına önem verir, provalarda da bulunurdu. Her iki besteci de artık 70'li yaşlarının başlarındaydı ve ölüm artık sadece viyolonseller için bir melodi değildi. 1863'te Rossini, kendine özgü o sevimli garipliğiyle "Yaşlılığın Günahları" adını verdiği bir dizi oda ve solo müziği bestelemişti. Bu eserlerin en iddialısı olan *Petite messe solennelle* [Küçük Ağırbaşlı Ayin] için III. Napoléon'un "ne küçük ne de ağırbaşlı" dediği söylenirdi. Meyerbeer, eserin Mart 1864'te Louise Pillet-Wils'in otelinde yapılan prömiyerinin dinleyicileri arasındaydı; on iki müzisyenden oluşan orkestra ile dört şarkıcıyı, armonyum çalarken yöneten 18 yaşındaki yetenekli genç şef, iki yaşlı müzisyene geçmişte kalan kendi yetenekli gençliklerini hatırlatmış olmalıdır. Konserin tamamında ayakta duran Meyerbeer sonunda, kendini tutamayarak Rossini'nin boynuna sarılmış ve anlaşılmaz sözlerle, kendinden geçercesine onu tebrik etmiş. Bundan çok duyulanan Rossini ona "Lütfen böyle yapma, sağlığına zarar vereceksin," demiş. İkili daha sonra evlerine yürüyerek giderken Rossini ona ihtiyatlı olması gerektiğini tekrarlamış. Meyerbeer onun bu vesveselerini duymazdan gelmiş ve er-

tesi akşam ikinci performans için konser salonuna dönmüş. Ancak o da yaklaşan sonunu düşünüyordu. 8 Aralık 1863'te, kendi yazdığı gündelik duaya ilave bir arzusunu eklemişti: "Merhametli Tanrım bana acı çektirmeden, korku ve vicdan azabından yoksun, yumuşak ve kolay bir ölüm versin... ölümünden önce uzun, ıstırap verici bir hastalığım olmasın; ölüm hafif, sessiz ve beklenmedik bir şekilde gelsin."⁶

Tanrı ona kulak vermiş. 1 Mayıs 1864'te Meyerbeer Paris'te, tekrar tekrar revize ettiği operası *L'Africaine*'nin [*Afrikalı*] (şimdi adına *Vasco de Gama* diyordu) provasını yapıyordu. Mide krampları o kadar şiddetliydi ki doktor çağırılmıştı, o da Meyerbeer'e bir ilaç yazmış, planladığı şekilde ertesi sabah kısa bir yolculuk için Brüksel'e giden trene binemeyeceğini düşündürecek hiçbir şey dememişti. "Hepinize iyi geceler dilerim," demiş Meyerbeer ev halkına. Ölümüne yol açan kriz aniden gerçekleşmiş olmalıdır. Sabah 05.00'te şiddetli bir ağrı hisseden Meyerbeer, 05.40'ta hayatını kaybetmiş.

Arkadaşının kendini iyi hissetmemesinden dolayı huzursuz olan Rossini ertesi sabah Montaigne Sokağına gitmiş. Meyerbeer'in öldüğünü haber alınca da şok geçirip bayılmış ve kendinden geçmiş halde bir süre yerde yatmış. Rossini'nin üzüntüsüyle başa çıkmasının tek yolu, çok hafif bas, hızlı ve hafif davul sesi için, koronun da "Ağla, ağla, yüce ilham perisi" dediği bir ağıt bestelemektir. Rossini'nin kendi Passy'de dört buçuk yıl daha huzurlu bir banliyö hayatı sürdürecektir, sonra da zatürreye yakalanıp hayatını kaybedecekti.

Yahudi Ortodoks âdetleri otuz altı saat içinde defnedilmeyi gerektiriyordu. Ancak Meyerbeer, en katı *halaha* kurallarına daima uymayan, reformcu bir ailede yetişmişti. Meyerbeer'in ölümünden sonra naaşıyla ne yapılması gerektiğine dair talimatlar, sahne talimatları kadar ayrıntı-

⁶ *The Diaries of Giacomo Meyerbeer, cilt 4: The Last Years (1857-1864)*, çev. ve ed. Robert Ignatius Letellier, Madison, 2003; Conway, *Jewry in Music*.

lıydı. İsteyenlerin gelip ona saygı gösterisinde bulunması için dört gün boyunca, yüzü açık olarak yatacaktı. Bu dönem geleneksel ziyaret dönemi olan şiva'ya denk gelecekti, ama öngörülen yedi gün yerine dört gün sürecekti. Sonra naaşı Berlin'de, Schönhauser Allee'de bulunan Yahudi mezarlığına götürülecekti ve burada annesi Amalia ile aynı aile mezarına, bebekken ölen iki çocuğunun yanına defnedilecekti.

Kızları aceleyle Baden Baden'den gelmiş, yeğeni Julius da cenaze törenine yardımcı olmak için gelmiş, törenden sorumlu olan yazar Theophile Gautier dahil olmak üzere kültür alanındaki ileri gelenlerden oluşan komitenin organizasyonu konusunda ailenin de onayının alınmasını sağlamış. Avrupa'nın tamamı matem tutuyordu. Bestecinin ölümüyle dünyanın aniden daha fakir, soğuk ve zayıf kaldığı söyleniyordu. "Meyerbeer'in ölümüne çok üzüldüm," diye yazmış (her zaman olduğu gibi matem giysileri içindeki) Kraliçe Victoria, kızı, Prusya'nın Veliht Prensesi Vicky'ye, "müziğine hayrandım, sevgili baban da öyleydi."⁷ Hükümdarlar, prensler, krallar ve imparatorlar ve de müzisyenleri tiyatro yazarları ve şairler, hassas duygulara sahip herkes üzüntüsünü ifade etmiş. Benzer bir üzüntü seli, Beethoven 1827 yılında vefat ettiğinde yaşanmıştı. Ancak Meyerbeer'in cenaze töreni Beethoven'inkini aşacaktı, çünkü uzun müzik hayatının iki kutbu olan Paris ile Berlin gibi iki büyük şehirde onuruna iki ayrı tören düzenlenecekti. Napoléon'un naaşının 1840'ta Fransa'ya geri getirilmesinden beri ülkede böyle bir şey görülmemişti. Ayrıca bir Yahudi için daha önce hiç bu kadar muhteşem, bu kadar uzun, resmi bir tören düzenlenmemişti.

Kortejin Meyerbeer Montaigne Caddesindeki evinden 5 kilometre ötedeki Gare du Nord'a ulaşması bir buçuk saat sürmüştü. Altı siyah at tarafından çekilen cenaze arabasına tüylü miğferleri ve parlak göğüs zırhlarıyla İmparatorluk Muhafızlarından bir kıta eşlik etmiş ve tabutu taşıması

⁷ Becker, s. 43.

gerekip taşımayan, tabutun kenarındaki siyah kurdelelere tutunmakla yetinen Konservatuar ve Opera müdürleri ile Prusya Büyükelçisi Graf von Goltz'un yetişebileceği hızda yürümüşler. Askeri bando ile operanın bandosu çalgılarına susturucu takarak ağır marşlar çalmışlar. Durumdan haberdar olmayan ziyaretçiler üst düzey bir mareşalin veya kraliyet ailesinin bir üyesinin vefat ettiğini sanabilirdi. Kortej Montaigne Caddesi ve Lafayette Sokağı boyunca bandonun ritmiyle ilerlemiş, ama istasyona debdebeli bir giriş yapması mümkün olmamış, çünkü (dedikodulara göre) Paris'i baştan inşa eden vali, Baron Haussmann, karısının istasyonun mimarı Jacques Hittorff ile bir ilişkisi olduğunu keşfedince, istasyonun girişinin önüne, günümüzde de olduğu üzere, dar sokakların birbirini kestiği bir mahalle dikerek intikamını almış.⁸

1846 yılına tarihlenen daha mütevazı, eski yapının yerini alan, harika bir taş cephesi olan yeni istasyon henüz tamamlanmamıştı. Bu yapının anıtsal ölçeğinden sorumlu olan Kuzey Demiryolları Şirketinin Genel Müdürü James de Rothschild, kendinden daha ünlü bir Yahudinin cenazesi için inşaata ara vermişti.⁹ Bir imparatorluk sarayı bile olsaydı bundan daha harikulade bir ortam olamazdı, daha

⁸ Ancak bu durum yakında değişecektir, çünkü yemekleri kelimelerle anlatılamaz derecede korkunç, Eurostar hattının diğer ucundaki St Pancras istasyonu ile kıyaslanınca utanç verici duran, kirli, karmaşık, hatta bazen tehlikeli Gare du Nord ile önündeki açıklık kapsamlı bir tadilat sürecine girmek üzeredir.

⁹ Rothschild'ler ve demiryollarının finansmanı konusunda bkz. Niall Ferguson, *The World's Banker: The History of the House of Rothschild*, Londra, 1998; Melanie Aspey, "Making Tracks: Promoting the Rothschild Archive as a Source for Railway History," Ralf Roth ve Gunter Dinhl (ed.), *Across the Borders: Financing the World's Railways in the Nineteenth Century* (Aldershot, 2008) içinde, s. 3-12. Aynı eserde Christophe Bouneau, "The Pereires' International Strategy for Railway Construction in the 1850s and 1860s," s. 13-24. Ayrıca bkz. Kurt Greenwald, "Europe's Railways and Jewish Enterprise: German Jews as Pioneers of Railway Promotion," *Leo Baeck Institute Yearbook*, XII (1967), s. 163-209.

doğrusu burası, yeni endüstriyel çağın imparatorluk sarayıydı. Hat üzerinde yer alan Rouen, Arras, Lille ve Boulogne gibi şehirlerin yontulmuş nişlerin içine yerleştirilmiş, kişileştirilmiş heykellerine Meyerbeer'in operalarının isimlerinin olduğu yazıtlar eklenmiş: *Les Huguenots* [Huguenotlar] (Paris'te popülerdi, Berlin'de dinsel nedenlerle yasaklanmıştı), *Robert le diable* [Şeytan Robert], *L'Étoile du Nord* [Kuzey Yıldızı]. Devasa iç mekân, Hittorf'un taş cephede açtığı yüksek, kemerli pencerelerden gelen ışıkla aydınlanıyordu. Glasgow'dan getirilmiş demirle yapılmış direkleri örten cammekânın altında, tabut için çok katlı bir katafalk yapılmıştı. Bu yüksek yapı, üzeri devasa M harfleriyle işlenmiş siyah ipekli kumaşlarla örtülmüştü. Katafalkın köşelerinde, demirden tripodlara takılı, gazlı cenaze meşalelerinden yeşil alevler yükselip çatının cam panolarına yansıyor. Sanki Meyerbeer'in tren istasyonundaki cenaze töreni, izleyiciler açısından sahne gösterisinin aşırıya kaçmasına imkân olmadığını bilen onun, "Sonsuzluğa Geçit" adını verebileceği son büyük prodüksiyonuydu. Kortej istasyonun ana mekânına girerken Meyerbeer'in operalarından bölümler hem opera koroları hem de, inanılmaz bir şekilde, katedral koroları tarafından icra edilmiş. Bu arada üç haham da kutsamalarda bulunup Kaddiş dualarını okumuşlar. Ve methiyeler okunmuş elbet, üstelik tam beş tane; çeşitli ileri gelenler ardı ardına çıkıp merhumun ilahi yeteneklerini ve tartışma götürmez ölümsüzlüğünü yüceltmişler. Son konuşmayı yapan liberal siyasetçi ve avukat Émile Ollivier, Meyerbeer'in çift tabiiyetini göz önünde bulundurarak onu ve Almanya (veya Prusya) ile Fransa gibi iki sabık düşmanı bir araya getirmek ve hem müzik hem de siyaset açısından uyumlu hale getirmek için yaptıklarını övmüş. Ollivier 1870'de, meşruti krallık haline gelen Fransa'nın başbakanı olarak, Otto von Bismarck tarafından tuzağa düşürülünce Prusya'ya savaş açacak, böylece felaketlerle dolu uzun bir dönemin başlamasına neden olacaktı.

Berlin'de daha da ihtişamlı bir cenaze töreni düzenlenmiş. Potsdamer Tren İstasyonunda Meyerbeer'in naaşı ile ona eşlik eden opera genel müdürü Perrin ve konservatuar genel müdürü Auber, Prusya prensi Georg ile Yahudi ve Yahudi olmayan ileri gelenler tarafından karşılanmış. Schönhauser Allee mezarlığında defnedilme günü geldiğinde kral ile kraliçe faytonlarını göndermişler (bu, şahsen boy göstermeden katılımda bulunmanın yoluydu) ve Unter den Linden boyunca ilerleyen kortej Paris'tekinden bile daha uzun, daha ağır ve daha muhteşemmiş; Fransa ile Prusya, Meyerbeer'in cenaze töreni üzerindeki haklara kim sahip diye düello ediyormuş gibiydi.

Avrupa'nın bu iki büyük şehrinin trafiği durma noktasına gelmiş, saray soylularının, konser salonlarının, akademilerin, enstitülerin ve operaların ileri gelenleri seferber edilmiş; kılıçların tangirtisiyle, apoletlerin ağırlığıyla, atların nal sesleriyle cınlayan bu büyük organizasyonun ölü bir Yahudi için yapılmış olması hayret verici olduğu kadar, bazıları için dehşet vericiydi de. Meyerbeer'in *bar mitzvah*'ından bir yıl önce, 1803'te Berlin'de avukat Karl Friedrich Grattenauer'in *Wider die Juden (Yahudilere Karşı)* adlı bir eseri yayımlanmış, heyecanla karşılanmış, 13.000 adet sattıktan sonra sansür kurulu tarafından yasaklanmıştı. Yahudi erkek çocuklarının sünnet yerine hadım edilmesini yarı şakayla öneren Grattenauer, hemşerilerini "yeni" Yahudilerin modern görünümüne kanmamaları için uyarıyordu. Yidişçe yerine Almanca konuşuyor, uzun cüppelerinin yerine redingot giyiyor ve sakallarını tıraş etmiş olabilirlerdi, ama ancak bu asimilasyon görünümünün ardında aynı Yahudiler vardı, sadece ve sadece kendileri için zenginlik elde etmek ve dünyaya hâkim olmak istiyorlardı.¹⁰

¹⁰ Jonathan M. Hess, *Germans, Jews and the Claims of Modernity*, New Haven, 2002. Prusya Yüce Divanı'nın (Kammergericht) avukatlarından Christian Ludwig Paalzow, Itzig'ler, Levy'ler, Wulff'lar ve Beer'lar gibi seçkin Yahudi ailelerinin kibir dolu ihtişamının dünyaya hâkim olma planlarının kanıtı olduğunu savunurdu.

Meyerbeer, Berlin'in (genelde Viyana'da da kuzenleri olan) küçük, zengin seçkin sınıfın bir üyesiydi; bu topluluk, kültür tezahürlerinden (konaklar, parklar ve bahçeler, hizmetkârlar, faytonlar, kütüphaneler, davetler, müzik) tetikte, gergin bir ruh haline (saldırgan yazılar, ayaklanmalar, ev sahiplerinin "*Judensofa*"larına oturup Yahudileri konu alan şakaları yüksek sesle anlatan ileri gelenler) uzanan, psikolojik açıdan dengesiz bir dünyada yaşıyordu. 1812'de, liberal bir hükümet döneminde yayımlanan bir özgürlük emirnamesiyle ikamet ve meslek alanında (kamu görevleri dışında) kısıtlamalardan muaf tutulmuşlar ve kendilerine bölgesel yurttaşlık verilmiş. Ancak askeri veya siyasi yön değiştiğinde hem Prusya'da hem de başka birçok Alman eyaletinde liberalleşme hareketinin de sona ereceğini tahmin ediyorlardı ve haklılardı da. Prusya'da özgürlük emirnamesinin yayımlanmasından yedi yıl sonra Alman kentlerinde kalabalıklar "*Hep hep, Jude verreck*" ("Hayvan gibi öl, Yahudi") veya "*Hep hep, der Jude muss im Dreck*" ("Yahudi çamura batsın") diye bağırarak Yahudilerin pencerelerini ve kafalarını kırdılar. Yahudiler, yurttaş olmanın şartı olarak kendilerine dayatılan şartları yerine getirmişler, eski âdetlerinden, hatta sinagoglarından vazgeçmişlerdi. Meyerbeer'in büyükbabası, piyango kralı ve askeri tedarikçi Liebmann Meyer Wulff, Berlin'deki evinde özel bir sinagog yaptırmıştı ve burada altı Talmud öğrencisi okuturdu. Ancak sonradan Amalia adını alacak olan kızı Malka ile kocası, şeker fabrikası sahibi Judah Herz Beer, Spandauerstrasse'deki evleri için farklı türden bir özel sinagog planlıyorlardı: Yeni stildeki bu sinagog bir org, bir tenor *kantor* ve genç Jacob'un hem "küçük bir kantat" besteleyeceği hem de Almanca vaazlar ve Prusya kraliyet ailesinin refahı için dualar yazacağı bir koro içerecekti. Bir sinagogda duyulan ilk org müziği ilk olarak 1810'da, banker Israel Jacobson tarafından Westphalia bölgesinin Seesen kentinde finanse edilen, yoksul Yahudi çocukları için bir okulda icra

edilmişti.¹¹ Jacobson 1813'te Berlin'e taşındığında buradaki özel sinagogunda org ve koro müziğinin çalınmasını sağlamış. Bu yeni müzikler o kadar rağbet görmüş ki, Jacobson'un sunduğu mekânın dışına taşmışlar, böylece Amalia ile kocası da yeni stildeki Yahudi ibadetine rakipsiz bir şekilde liderlik etme fırsatı bulmuşlar. Amalia ayrıca, Humboldt'lar, Romantik yazar-filozoflar Schlegel, Schelling ve Gentz, şair Arnim gibi bütün ileri gelen aydınların *Judensofa's*ına oturduğu güzel davetler de verirdi. Ortodokslar da bu gibi olayları Yahudilerin din değiştirmeye hazırlık safhası olarak görürlerdi. Org karşısında o kadar dehşete kapılmışlar ki, hükümete Beer sinagogunun, Berlin'de tek bir sinagog olmasını öngören bir düzenlemeyi ihlal ettiğine dair bir dilekçe sunulmuş. Dilekçe kabul edildi ve Yahudi *vox humana'* en azından bir süreliğine susturulmuş.

Ancak Amalia ile Judah Beer, Wolfssohn'un da teşvikiyle, reform Yahudiliğinin, kendi aileleri başta olmak üzere, Yahudilerin dinlerine daha bağlı olmasını sağlayacağına inanmaya devam ediyorlardı. Yaşlı Liebmann Meyer Wulff 1811'de hayata gözlerini yumduğunda, müzisyen torunu annesine atalarının dininden asla vazgeçmeyeceğine söz vermiş. Sözünü de tutmuş.

Ama Mendelssohn ailesi için aynı şey söz konusu olmamış. Moses Mendelssohn'un aynı anda hem iyi bir Alman hem de iyi bir Yahudi olarak yaşamanın mümkün olduğuna dair derin inancını kötümser çocukları paylaşmıyordu. Çocuklarından sadece ikisinin, yani kızı Recha ile en büyük oğlu Joseph'in Yahudi olmaya devam etmiş olması, babalarının aydın çoğulculuğu göz önüne alınınca sarsıcı bir durum teşkil eder. Joseph'in erkek kardeşi ve yeni kurdukları Mendelssohn Bankası'nda ortağı Abraham babalarının ölmesini bekleyip sonrasında, aralarında müzik dehaları Felix ile

¹¹ Tina Fruhauf, *The Organ and its Music in German Jewish Culture*, Oxford, 2009, s. 28-9.

* (Lat.) İnsan sesi –çn.

Fanny'nin de bulunduğu çocuklarını vaftiz ettirmiş. Beer'lerin tersine, Abraham Mendelssohn ile karısı Lea (o da dindar bir aile olan Salomon'lara üyeydi), kibar bir şekilde kabul görürlerken o kabulün ardında yatan hasedi görmeden edememiş ve Yahudilerin Alman toplumunun ve kültürünün gerçek anlamda bir parçası olması için sakallarını kesip gündelik dilleri olarak Yidişçe yerine Almanca konuşmalarının yeterli olmayacağı sonucuna varmış. Tek çözüm, Yahudilikten tamamıyla vazgeçmektir. Ancak Abraham'ın din değiştirmesi ağırlıklı olarak toplumsal çıkarı açısından aldığı bir kararsa da, ondan özellikle çocuklarına söz ediş şekli, babasının naif iyimserliğine ne kadar şiddetle karşı çıktığını yansıtıyordu. Abraham'ın kendini kandırmaya niyeti yoktu. Bir mektubunda şöyle yazar: "[Çocuklar] her türlü [dine] ne kadar az değer verdiğimi bilir. Sizin için Yahudi [inancını], yani dinlerin en çağdışı, yozlaşmış ve anlamsız olanını seçmek için içimde hiçbir heves yoktu, ben de sizi, uygar insanların çoğunluğu tarafından kabul edilen daha saf bir din olan Hristiyanlık doğrultusunda yetiştirdim."¹³

Yahudilikten kesin kopuşun en önemli unsurlarından biri, isim seçimi idi. Prusya devleti soyadı kullanımını yurttaşlığın şartı olarak koşmuştu ve Abraham ile karısı, vaftiz olmuş çocuklarının bu kadar alenen Yahudi olan isimler taşımasını istemiyordu (Abraham nedense kendi adının dezavantajlı olabileceğini düşünmemiş). Abraham'ın kayınbiraderi Jakob Solomon, Luisenstadt'ta, eskiden Bartholdy ailesine ait olan bir arazi satın aldıktan sonra kendi soyadına Bartholdy adını eklemiş. Sonra da yeğenlerinin de aynı şeyi yapmalarını teklif etmiş, babaları da bu kararı yürekten desteklemiş, "Nasıl Yahudi bir Konfüçyüs olamazsa, Hristiyan bir Mendelssohn da olamaz" demiş. Abraham, çocuklarına yazdığı uzun, son derece sinsî bir mektupta bu öneriyi babasının adını

¹³ Jeffrey S. Sposato, *The Price of Assimilation: Felix Mendelssohn and the 19th Century Anti-Semitic Tradition*, Oxford, 2006, s. 16 vd.

değiştirmesi, Almanca öğrenmesi ve içinde doğduğu kapalı ortodoksluk ortamından "farklı bir topluma" dahil olmasına benzetmeye çalışmış. Ama Fanny ile Felix bu benzetmeyi reddetmiş. "Bartholdy," demiş Fanny kardeşlerine, "hiçbirimizin sevmediği bir isimdi."¹⁴ Felix bir yandan Yahudilikten Hristiyanlığa geçenlerin en yücesini konu alan *Paulus* adlı bir oratoryo besteleyecek kadar kendini Hristiyan hissederken, diğer yandan büyükbabasının anısına verdiği önemden dolayı 1843-5 yılları arasında bütün eserlerinin yedi ciltlik Almanca baskısının yayımlanmasını sağlamış. İngiltere'de tanıdığı, Yahudilikten Hristiyanlığa geçmiş Benjamin D'Israeli ve hocası Ignaz Moscheles (o da kendisine kolaylık sağlayacağı için din değiştirmişti) gibi Mendelssohn da herkesin kendisine daima Yahudi gözüyle bakacağını biliyordu; örneğin onun büyük bir hayranı olan Kraliçe Victoria ondan "kısa boylu, esmer ve çok Yahudi görünümlü" diye söz etmişti. Arkadaşı Robert Schumann ise, Felix'in başarılı kariyerinde oynadığı rolden dolayı kendi kendini kutlarken karısı Clara'ya, pek de dostane olmayan bir ifadeyle "Yahudiler daima Yahudi olmaya devam eder," demiş.¹⁵ Müzik tarihçileri, Mendelssohn'un Hristiyan inancının derinliği ve Yahudi kökenini ne dereceye kadar kabul ettiği konusunu uzun uzun tartışmışlardır. Arkadaşı Heinrich Heine gibi Felix Mendelssohn da büyük ihtimalle ikisinin arasında kalmıştı. Birileri onun uzaktan akrabası olan Giacomo Meyerbeer'e benzettiğinde Mendelssohn o kadar bozulmuş ki verdiği bu izlenimi düzelttirmek için hemen berberden randevu almış.

Yahudi kimliğinden sıyrılmak, Felix'in teyzesi Dorothea için apayrı bir tutku halini almış. Yahudi banker Simon Veit ile evlenen Dorothea kültür çevrelerinin katıldığı davetlere ev sahipliği yapardı, ama kültürel iddiası Amalia Beer'e göre daha bağımsızdı. Bu davetlerden birinde Lutherci bir

¹⁴ *A.g.e.*, s. 26.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 4.

rahibin oğlu olan Romantik şair-filozof Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel'le tanışmış ve ona âşık olmuş. Şairin bir yıl sonra yayımladığı, tensel ve ruhsan aşk konulu, *Lucinde* adlı nesir ilahinin kendisinin Dorothea ile olan ilişkisini tasvir ettiği hemen anlaşılmış. Dorothea aşkı uğruna kocasından ayrılmaya karar verdiğinde Veit, Dorothea'nın, Schlegel'le evlenmediği takdirde iki oğlunun velayetini almasına izin vermeye hazırды, ama Dorothea bu şartı ihlal etmekle kalmamış, ilk olarak 1804'te, Lutherçiliği, dört yıl sonra da Schlegel'le birlikte Katolikliği kabul ederek Veit'in yarasına tuz basmış. Bütün bu ıstırabın altında giderek ezilen Simon Veit'in en önem verdiği şey, ailesiyle oğulları arasındaki ilişkinin devam etmesini sağlamaktı. Oğlu Philipp vaftiz olduğunda, iyi niyetli Hristiyanların da, Yahudilerin de başvurduğu, iki inancın aslında aynı inancın iki dalı olduğuna dair gelenekten yararlanarak, şaşırtıcı derecede hoşgörölü (veya belki de hayallerle dolu) bir mektup yazmış.

Aramıza giren bu olayı bir yana bırakalım... İkinizi engellemek için hiçbir şey yapmayacağım... eğer din, hoşgörölle aydınlanıyorsa; eğer ahlakla el eleyse, o zaman bize zarar vermemekle kalmayacak, bizi birbirimize yaklaştırabilir bile ve dinlerimiz yan yana yer alabilir. Dolayısıyla, sevgili oğlum, dinlerimiz ayrı, ama temel ahlak ilkelerimiz bir olduğu sürece, birbirimizden asla ayrı düşmeyeceğiz.¹⁶

Simon Veit, baba-oğul olarak birbirlerinden yabancılaştırmalarını engelleme konusunda o kadar istekliydi ki, Yahudilik ile Hristiyanlığın birbirine yaklaşması gerektiğine dair Aydınlanmacı görüşü benimsemişti; buna göre iki taraf da tek olma iddialarından vazgeçecek, bir anlamda Yahudi İsa altında ortak bir zemin oluşturacaktı. Böylece kilise ile sinagog da, Simon ile oğulları da tek aile olacaktı. Ama bu, iyimserlikle kendini kandırmaktan başka bir şey değildi.

¹⁶ Ruth Gay, *The Jews of Germany: A Historical Portrait*, New York, 1992.

Hem hahamların hem de Hristiyan teologların İbraniceye ihtiyaç duymasına bağlı olarak aralarında oluşan dostlukları andırıyordu. Ama Hristiyan teologlar, Yahudileri Hristiyan yapma niyetlerinden hemen hiç vazgeçmezlerdi ve bu durum XIX. yüzyıldaki Yahudi yanlıları için de geçerliydi. Bu dönemde Hristiyan kültürü aydınlanmış veya ekümenik değil, romantizmin etkisinde militandı. Philipp Veit ile Felix Mendelssohn her şeyden önce kendilerine daha uygun geldiği için Hristiyanlardı, dinleri her ikisinin de Alman kültürünün temel şahsiyetleri arasında yer almasına izin vermişti. Ama ikisi de Hristiyanlığı yüzeysel bir şekilde değil, derinlemesine benimsemişti: Mendelssohn, Leipzig’de St Thomas Kilisesinin koro direktörüken Bach’ın kutsal müziğini yeniden hayata döndürmüş, ayrıca kendi Hristiyan oratoryolarını bestelemişti. Philipp Veit de hem Frankfurt’ta Stadel Galerisinin müdürüydü hem de galeri için tarih konulu iki karmaşık duvar resmi yaratmıştı: *Sanatın Din Yoluyla Almanya’ya Tanıtılması* ve *Hristiyanlığın Aziz Bonifacius tarafından Almanya’ya Getirilmesi*. Veit, karmaşık, gizemli bir kişiliği olan Caspar David Friedrich’ten ders aldıysa da, eğitiminin büyük kısmını, Alman resmine “ilkel” Hristiyan stilini ve değerlerini yeniden kazandırmayı amaçlayan Johann Overbeck gibi, “Nasıralı” olarak bilinen ressam grubuyla geçirmişti.

Ancak şüphe duymakta inat edenler için din değiştirenler asla yeterli düzeyde Hristiyan sayılamazdı. Bir kere Heinrich Heine gibileri vardı ki, görünürde Hristiyan olmasına rağmen “İbranilik” ve vaftizmine rağmen vazgeçmediği Yahudi kimliği onun için birer saplantıydı. En amansız Yahudi avcılarına göre Veit gibi dindar Hristiyanmış gibi davrananlar en tehlikelileriydi, çünkü Kilise içinde bir “kast” oluştuyorlardı. Yeni dinlerine bağlılıklarının kisvesi altında, Hristiyanlığı içeriden “Yahudileştirerek” durumu misyonerlerin aleyhine çevirmeye çalışıyorlardı. İberyalı Engizisyoncular da üç yüzyıl önce aynı gerekçelerle *converso*’ların peşi-

ne düşmüşlerdi. Yahudiler özgürlüklerini kazandıktan sonra Almanya'nın dört bir tarafında liselere ve üniversitelere akın edip tıp, hukuk, işletme, gazetecilik ve tiyatro bölümlerine yazılırken, ayrıca bankacılık, endüstri ve demiryolları alanlarında çalışmaya koyulurken (bu süreç Habsburg topraklarında ve Avusturya'nın yanı sıra Galiçya'da, Bohemya'da ve Macaristan'da tekrarlanacaktı), eski/yeni şüpheler giderek yoğunlaşmıştı. Berlin, Prag ve Viyana'ya, Hamburg ve Frankfurt'a göç eden Yidişçe konuşan gelenekselciler inatçılıklarından ve cehaletlerinden dolayı saldırıya uğruyordu. Ancak Wagner'in "kültürlü Yahudiler" diye küçümsediği redingotlu ve faytonlu Yahudiler, hakiki Almanlarmış, hatta normal insanlarmış gibi muamele görmek istedikleri için, bu gülünç, beyhude, acınası iddialarından dolayı daha da şiddetli saldırılara maruz kalıyorlardı.

Wagner, "*Das Judenthum in der Musik*" ("*Müzikte Yahudilik*") başlıklı makalesinde Yahudilerin seslerinden dolayı daima diğerlerinden ayırt edilebileceğini yazmıştır: "Vıraklamalı, hırıltılı, vızıltılı bir soluma," "tamamıyla insanlık dışı bir ifade." Çünkü Yahudiler, kökenleri olmadığından, gelip aralarında çadırlarını kurdukları insanların dilleriyle organik, doğal bir bağ kuramazlardı. Almancayı veya başka herhangi bir dili ancak işlevsel, mekanik bir şekilde benimseyebilirlerdi ve bu korkunç sunilik bir kültürün özünün, yerel müziğinin bulunduğu şiirsel derinliklerine ulaşmalarına engel oluyordu.

Wagner'in eleştirel yazısı 1850'de K. Freigedank takma adı altında yayımlanmıştır. Bu yazıyla hedef aldıkları, Alman müziğine hâkim olup onu bozduklarına inandığı iki Yahudiydi: Din değiştirmiş Mendelssohn ile apaçık bir şekilde Yahudi olan Meyerbeer. Wagner'in opera bestecisi konusundaki görüşleri sonradan değişmişti. On yıl kadar önce, gençken, yaltakçı bir ruh haliyle kendi kendini küçük düşürerek Meyerbeer'a yazmıştı, Meyerbeer de kendisini büyük bir hevesle destekleyip *Uçan Hollandalı* ile *Rienzi*'nin Pa-

ris Operasında sahnelenmesini sağlamıştı. Meyerbeer 1844 yılının yılbaşı günü *Uçan Hollandalı* ile bestecisi onuruna büyük bir ziyafet düzenlemişti, Wagner de bir süre boyunca onu öve öve bitirememiş, ondan “onu düşündüğüm zaman heyecandan ağlıyorum, o benim her şeyim, her şeyim” şeklinde söz etmişti. “Zihnim ve kalbim artık bana ait değil; onlar size ait, üstadım... bana kalan tek şey iki elim; onları da kullanmak ister misiniz? Artık bedenimle ve ruhumla köleniz olmam lazım.”¹⁷ Sonra da çılgınlık düzeyini biraz azaltarak şöyle yazmıştı: “Tanrı harika hayatınızın her gününü neşeyle doldursun, hayatınızda hiçbir zaman endişe olmasın... size en bağlı öğrencinizin en içten duası bu.”

Meyerbeer, Wagner’ın paraya ihtiyacı olduğunda ona borç vermekte daima cömert davranmış, ama belli ki bir noktadan sonra canına yetmiş, Wagner de reddedilince sabık akıl hocasına yaltaklanmaktan vazgeçip kendinden iğrenmeye, ondan nefret etmeye başlamış olmalı. Liszt’e yazdığı bir mektupta Meyerbeer’den nefret etmediğini söylemiş: “Ama beni olağanüstü derecede tiksindiriyor... Daima cana yakın ve sevimli davranan bu adam bana, hamimmiş gibi davranmış hayatımın o çalkantılı, hatta meşum dönemini hatırlatıyor; o gizli kapaklı, sinsî bağlantılar döneminde aslında

¹⁷ Thomas S. Grey, “Wagner admires Meyerbeer (Les Huguenots),” Thomas S. Grey (ed.), *Richard Wagner and His World* (Princeton, 2009) içinde, s. 335-46. Wagner Les Huguenots’u opera sanatının “zirvesi” olarak tanımlamıştır. Richard Wagner, *Selected Letters of Richard Wagner*, çev. S. Spencer, ed. S. Spencer ve B. Millington, Londra, 1987, s. 68-9. Ayrıca bkz. Milton E. Brener, *Wagner and the Jews*, Jefferson, NC, 2006; Leon Poliakov, *The History of Anti-Semitism, Vol. III: From Voltaire to Wagner*, çev. Miriam Kochan, Philadelphia, 1968, s. 429-57. Conway, *Jewry in Music*, s. 258-61, Dresdenli bir kemancı ve Wagner’in hamilerinden biri olan Theodor Uhlig’i, “Yahudi müzik okulu”na yönelik şiddetli eleştirilerin ve özellikle Wagner’in Yahudi sinagog gevezelikleriyle dalga geçmesinin kaynağı olarak tespit etmiştir. Conway, Wagner’in 1850’de Uhlig’in hakaretlerini tekrarlarlarken sadece fırsatçı davrandığını söylediğinde o kadar ikna edici değildir.

pek de sevmediğimiz hamilerimiz bizi aptal yerine koyardı." Wagner aslında Meyerbeer'e karşı cephe almasının tek nedeninin, içgüdüsel olarak sahtekârlık saydığı sahte (en azından kendi açısından öyleydi) dostluk gösterileri olduğunu itiraf etmiştir. Ama içi o kinle köpürüyordu: "Kanım için nasıl saf-ra gerekliyse, mizacım için de bu nefret gerekli."¹⁸ Meyerbeer'in 1850'ye kadar Wagner'in ona beslediği nefretten haberi olmadığı anlaşılıyor.

Ama zaten Wagner'in şiddetli nefretinin hedefi Meyerbeer'in şahsı değil, Meyerbeer'in semptomu olduğu durumun, müziğin "Yahudileştirilmesi"nin, başka bir deyişle görgüsüzce ticarileştirilmesinin kişileşmiş haliydi. Müzik performansları alanı Wagner hayattayken dönüşümden geçmişti. Müzik yüzyıllardır, bestecilere enstrümantal ve vokal müzik sipariş eden saraylara ve kiliselere münhasırdı, ama durum artık öyle değildi. Demiryolları çağında uluslararası bir gösteri alanı haline gelmişti ve Meyerbeer de ilk ve en başarılı şovmeniydi. Artık şehirlerin merkezine, sadece birkaç kuşak öncesine kadar sadece prenslere, asillere ve din adamlarına münhasır olan müziğin tadını çıkarmak için para ödemeye hazır olan dinleyiciler için büyük konser salonları inşa ediliyordu. Enstrümanların bu devasa mekânlarda seslerini duyurabilmesi için geleneksel enstrümanlar, metaller başta olmak üzere, endüstri dünyasında üretilen malzemeler kullanılarak modifiye edilmişti. İlk piyanolar, güçlü demir iskeletleri sayesinde hüzünlü sesleri konser salonunun her köşesine ulaşan kuyruklu piyanolara dönüştürülmüştü. Yaylı çalgıların akustikğini azami düzeye çıkarmak için artık ince metalik teller kullanılıyordu. Zaten enstrümanların çoğu fabrikalarda imal ediliyordu. Romantik müziğin o büyük coşkusu, sesinin gücü, makineleri temel alan modernizasyon sayesinde mümkündü ancak. Mendelssohn'un *E Minör*

¹⁸ J. S. Shedlock, "Wagner and Liszt Correspondence," *Proceedings of the Musical Association* (1887-1888), s. 131.

Keman Konçertosu'nu 1845'te ilk olarak seslendiren Ferdinand David gibi Yahudi virtüözler Guarneri kemanı çalsa bile, onun gibiler Wagner'in veya Schumann'ın gözünde daima parlak cilalı, bayağı modernizmle bağdaştırılacaktı.

Başka hiçbir besteci piring çalgıları Richard Wagner kadar çok kullanmayacak ve yaylı çalgıları bu kadar büyük bir coşkuyla melodi ordularına dönüştürmeyecekti, ama Wagner 1850'de, Mendelssohn'u ve Meyerbeer'i taklit etmeye ve onları aşmaya çalışırken bile, fırl fırl dönen zihninde bir para makinesine dönüştüğünü düşündüğü müziğin bu halinden nefret ettiğini ilan etmiş. Müzik, bu seyyar satıcıların elinde cıfcaflı bir eğlenceden, sıkıntıya (*Langeweile*) karşı bir oyalamadan başka bir şey sunmuyordu. "Sanat alanlarındaki kahramanların sevgilerini ve ömürlerini tüketen muazzam çabalarla sanat şeytanlarının iki bin yıllık sefaletinden kopardıklarını, günümüzde Yahudiler bir sanat çarşısına çevirdiler" (*Kunstwaarenwechsel*: Sanat ürünlerinin satıldığı çarşı). Yahudilerin zevksiz bir emtia olarak ürettiği bu gösteriler cıfcaflıydı, suni duygulardan ibaretti. "Bu modanın öncüsü" (Meyerbeer), hakiki tiyatro sanatını üretmekten âciz olduğunun bilinciyle "Paris için operalar besteleyip sonra onları dünya turnesine çıkarıyor, çünkü bu, sanatçı olmadan sanat dünyasında ün kazanmanın en kesin yolu." Prenslerle piskoposlar müziğin kalitesini himayeleri altında tuttuğu sürece bu alanda Yahudilere yer yoktu. Wagner'in *Nürnbergli Usta Şarkıcılar* operasında yücelttiği zanaat loncaları da Almanlığın temelinde yatan zanaatların saflığını muhafaza ediyordu.¹⁹ Yahudilerin parayla bağlantıları zanaatları yok ediyordu, en amansız düşmanlarıydı. Bu gelenekleri koruyan duvarlar yıkıldığından ve Paris Konservatuarının kapıları açıldığından beri, Mendelssohn gibi zar zor vaftiz olmuş bir Yahudi bile Hristiyan numarası yaparak, kendine en asil

¹⁹ Yahudilere zanaat alanında duyulan husumet konusunda bkz. Shulamit Volkov, *The Rise of Popular Antimodernism in Germany: The Urban Master Artisans, 1873-1896*, Princeton, 1978.

ruhaniliğe sahip, en derin anlamda Alman olan Bach'ı yeniden dünyaya kazandıran kişi süs verecek kadar ikna edici olabiliyordu. Daimi olarak yabancı konumunda kalacak olan Yahudi müzisyenler, işlevsel açıdan hâkim oldukları, ama şiirsel derinliğine ulaşamadıkları bu dille köklü, organik bir bağlantı kuramazlardı. Ayrıca hakiki, yerel bir müzik geleceğine sahip olmamaları da bestelerinin yüzeysel olmaktan öteye geçememesi anlamına gelirdi. Yahudilerin elinde sinagog müziğinden başka bir şey yoktu. Wagner *Judenthum*'da şöyle yazar: "Hiçbir karikatürün istese bile daha itici hale getiremeyeceği, insanın zihninin de, duygularının da karışmasına yol açan o tiz sesleri, o cırlamayı ve gıdıklamayı duyunca korkunç bir tiksintiye, dehşetle karışık şaşkınlığa kapılmayan var mıdır?"

Wagner'e göre, ulusal bir kültür kendinden güçlüyse bu yurtsuz, asalak yabancı sürülerinin istilasına karşı koyabilirdi. Ama Almanya açısından (hatta başka hiçbir yerde) böyle bir şey söz konusu değildi artık. Alman ulusu zayıf hale düşmüştü, yozlaşmış bedeninden beslenen asalakların istilasına açıktı. "Bir beden kendi içinde öldüğü belli olunca, dışarıdan gelen unsurlar onu yok etmek amacıyla içine yerleşme gücünü elde ederler. O zaman da bedenin kendi, içine doluşan böceklerin etkisiyle eriyip gidecektir." Wagner'in Yahudi nefretine sunduğu biyolojik gerekçeler ve onları tasvir etmek için kullandığı, böcek istilasına şeklindeki unutulmaz imge daha önce eş görülmemiş yöntemler değildi. Temelinde Yahudilere toplu olarak hastalık taşıyanlar ve bulaştıranlar gözüyle bakan Manetho'nun başlattığı kadim şeytanlaştırma süreci yatıyordu. Ancak Yahudilerin sadece sağlıklı bünyeler tarafından geri püskürtülebilecek istilacı bir yabancı olarak görülmesi, XIX. yüzyıl zooloji morfolojilerine de çok şey borçluydu. Yahudi karşıtı yeni dalganın etkili temsilcilerinden biri olan Alphonse Toussenel, siyaset alanında gazetecilik yapmanın yanı sıra bir doğa bilimciydi. Toussenel Fransa'nın batısında, Yahudileri yırtıcı hayvan-

larla ve asalaklarla özdeşleştirme içgüdüsünün devrimin beraberinde getirdiği tüm değişikliklere rağmen devam ettiği, hatta yeni yüzyılda daha da yoğunlaştığı Lorraine'de doğup büyümüştü. Toussenel'in 1844'te yayımlanan *Les Juifs, rois de l'époque* eseri, her zamanki şüpheliler konumundaki demiryolu girişimcilerini, tahvil sahiplerini ve bankerleri (özellikle Rothschild'leri) Temmuz Monarşisi'nin asıl egemen gücü haline getirerek bu zihniyeti modernleştirmişti. Kral Louis Philippe de, hükümetleri de, yasa koyucular da, *Journal des débats*'da skandalları örtbas eden dalkavuk gazetecileri de, hepsi Yahudilerin parasının sinsî gücüne köle olmuş haldeydiler.

Bütün bunlar standart hakaretlerden başka bir şey değildi elbet. Ama Toussenel üç yıl sonra, 1847'de yayımladığı *L'esprit des bêtes. Vénérerie française et zoologie passionnelle* [*Hayvanların Ruhu. Fransız Av Hayvanları ve Tutkulu Zooloji*] adlı eserde hayvanlar âlemini, anatomilerine de yansıdığını öne sürdüğü davranışsal özelliklerine göre sınıflandırdı. Ona göre her hayvan tipinin insanlarla benzer yönleri vardı. Ve tabii Yahudileri de özellikle asalaklarla ve canlı veya ölü etten beslenen leş yiyicilerle özdeşleştirdi. Toussenel'e göre Yahudiler çürümüş eti didikleyip yedikleri için dehşet ve tiksinti uyandıran bir akbaba sürüsüne benziyordu. "Bu kuşun hayvan ölülerinin içorganlarına ulaşmasını sağlayan uzun ve esnek boynu, tefecilerin [yani Yahudilerin] kurbanlarını mahvetmek ve emekçilerin elindeki son kuruşu almak için başvurduğu sinsî ve çetrefilli yöntemlerin bir yansımasıdır." Romantizmin en marjinal, kötücül fikirlerinden Yahudi nefretine biyolojik gerekçeler sağlanıyordu ve ortaya doğaya aykırılığın etnolojisi çıkıyordu. "Bize sülük gibi yapıştılar," diye yazar azılı Yahudi düşmanı Georges Mathieu-Dairnvaell 1840'larda; "onlar vampirdir, leş yiyicidirler."

Ekolojik-zoolojik Yahudi karşıtlığı ve kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği haşarat ilaçlama fikri bir kez ortaya atıldı mı yayılmasını engellemek imkânsızdı. Bundan bes-

lenen Wagner, kendinden sonraki kuşaklara da Yahudilerin fizyolojik açıdan temiz olmadığı, sağlıklı doğaya aykırı oldukları inancını aktarmıştır. Yahudiler bundan sonra kaypak şehirliler olarak damgalanacak, sadece karmakarışık sokaklardan oluşan şehir merkezlerinde kendilerini evlerinde hissettikleri, sıçanların çöplere üşüşmesi gibi şehre akın eden diğer yurtsuz yabancıların arasında bir araya geldikleri savunulacaktı. Toussenel'in sosyalizmi gibi Wagner'in erken siyasi radikalizmi de Yahudileri kökü kazınamaz, sağlıklı âdetlerle, gafilleri soyup mahvetmeye yönelik spekülasyonlarla, devlete halkı rehin alacak derecede yüksek faizli borçlar vermekle ve kamu tarafından finanse edilen ve desteklenen, kazancına Yahudilerin el koyduğu, sömürüye dayalı endüstri ve demiryolu girişimciliğiyle bağdaştırmaya itmiştir. Toussenel'in 1844 tarihli eleştirisinden bir yıl önce Genç Hegelci Bruno Bauer, Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasından yakındığı *Die Judenfrage* [Yahudi Sorunu] adlı eserini yayımlamıştı. Bauer'e göre Yahudilerin diğer yurttaşlar arasında yerini alması için, tercihen bütün dinlerin feshedildiği bir devlette Yahudiliğin ortadan kalkması gerekiyordu. Bauer Yahudiler için sadece iki seçeneğin olduğuna inanıyordu: "özgürlüklerini kazanmaları" ayrı kültürel ve dinsel varlıklarının sona erdiği anlamına gelecekti veya "yok olma" şeklinde tercüme edilebilecek "*Vernichtung*" olacaktı. Bu noktada Zyklon B veya Einsatzgruppen'den* söz etmeye başlamak için erkendir, ama iflah olmaz gibi görünen Yahudilerin ortadan kaldırılmaları gerektiği fikrinin ortaya çıkmaya başladığı ve bu gibi abartılı ama ölümcül söylemlerden eylemlere geçilmesinin fazla zaman almayacağı söylenebilir.

Böylece görünürde Bauer'e ve Yahudi karşıtı söyleminin aşırılığına karşılık vermek için konuya katkıda bulunma sırası, bir başka Hegelci olan Trier hahamının torunu Karl

* (Alm.) Nazi Almanyası'nda Polonya ve Sovyetler Birliği'nde katliamlar gerçekleştiren infaz birlikleri -çn.

Marx'a geldi. Marx'ın Bauer'i eleştirdiği nokta, devletin dini kesin olarak resmen reddetme gerekliliği idi. Ona göre Yahudiler açısından önemli olan Şabat ayini değil, nasıl yaşadıkları ve ne için yaşadıklarıydı ve hayattaki hedeflerinin daima para olmasıydı. Bu anlamda Yahudi olmak kapitalizmin altın buzağısına tapmak demekti: İki âdet de birbirinin aynısıydı. Marx'ın Yahudiliğin anlamı konusundaki bu analizi iki olağanüstü, nefret temelli unsur içeriyordu. İlk olarak, özellikle *Wissenschaft des Judentums** hareketinin aydınlarından Heinrich Graetz ile Leopold Zunz'un Yahudilerin toplumsal ve dinsel, ilk modern tarihlerini yazmaya başladığı bir dönemde Marx'ın menfur olduğunu düşündüğü ekonomik uygulamaları Yahudilere uygulanan zulmün ve nefret uyandıran mesleklerle sınırlı tutulmalarının değil de müzmin ve iflah olmaz âdetlerin sonucu olarak görmesi ve ortaçağ tefeciliğinin Modern çağın kötü niyetli bankacılığına dönüştüğünü düşünmesi çok şaşırtıcıydı. Yahudiliğin aslında hırstan, zenginliğe tapmaktan başka bir şey olmadığına dair kadim iftiraya modern bir hava katan kişidir. Marx'ın görüşleri arasında daha da kötüsü, geleceğin de habercisi olan, sağ ve sol görüşlü Yahudi karşıtlarının da savunduğu, Yahudilerin aslında özgürlüklerini kazanmalarına gerek olmadığına, zaten Modern çağın efendileri olduklarına dair çağdaş klişeydi. "Hıristiyanlar Yahudi olduğuna göre Yahudiler [zaten] özgürlüklerine sahipler."

1840'larda, yani Toussenel, Bauer ve Marx'ın eserlerinin yayımlandığı dönemde Paris, modern Yahudi nefretinin kaynağı konumundaydı. Bir yanda Meyerbeer ile Mendelssohn elde ettikleri başarıların tadını çıkarırken diğer yanda genç radikal Richard Wagner sürekli olarak zehirli bir akıntıya maruz kalıyordu. Wagner'in karısı Cosima daha sonra onun Yahudi âleminin kademeli *Vernichtung*'unu [yok edilmesi] istediğini anlatacaktı: Önce bayramlarını kutlamaları engel-

* (Alm.) XIX. yüzyılda gelişen "Yahudi Araştırmaları" hareketi -çn.

lenecekti, sonra kibirli, şatafatlı sinagogları kapatılacak, bir ara da Alman topraklarından kitlesel olarak sürüleceklerdi.

Bu hakarete Fransa'da, Almanya'da ve Avrupa'nın başka yerlerinde verilebilecek en iyi karşılık, her açıdan gelişim göstermekti. Liselerin, üniversitelerin kapıları yavaş yavaş Yahudilere açılmaya başladı. Derken tıp alanında uzun süre önce kaldırılan engeller hukuk alanından da kaldırıldı. Tıp alanında oftalmoloji ve solunum hastalıkları (endüstriyel Avrupa'da solunum hastalarının sonu gelmezdi) gibi uzmanlık alanları ortaya çıkarken de Yahudiler bu yeni alanlara yerleştiler. Kültür alanları da giderek açıldı. Böylece Yahudilerin arasında aktörler ve uluslararası çapta ün kazanan Rachel gibi aktrisler, Joseph Joachim ve Anton Rubinstein gibi virtüöz müzisyenler çıkmaya başladı ve gündelik gazeteler kentlerin en temel unsurlarından biri haline gelirken, Yahudiler gazete yayımlamaya ve gazetede yazı yazmaya da başladılar. Sınırlamalara tabi tutulamayacak kadar yeni meslekler olup bilimsel yeteneğe bağımlı olan mühendislik ve endüstriyel kimya alanlarında da, XIX. yüzyılda sayıları giderek artan kalifiye Yahudilerin önüne herhangi bir engel konmadı. Şehir merkezlerinde, büyük sinagogların yanında yer almaya devam eden Yahudi mahallelerinden çıkmaya başlayan Yahudiler büyükşehir hayatının nabzının giderek hızlandığını hissederek ona oteller, büyük mağazalar, panayırlar, konser salonları ve tiyatrolarla katkıda bulundular. Wagner bir açıdan haklıydı. Fromenthal Halévy ve Jacques Offenbach gibi Yahudiler ne eğlence konusundaki içgüdülerinden ne de bu şekilde kazanılan paradan utanç duyuyorlardı. Naziler kayıtları didik didik incelemeye başladıklarında, Johann Strauss'un en başından beri Yahudiliğini titizlikle gizlediğini keşfettilerinde dehşete kapılmışlardı ama bizim bu duruma fazla şaşırmamamız gerekir. Yahudiler aynı zamanda gazlı aydınlatma ve konut ısıtma, kumaş, mobilya ve perde, korseler, şapkalar ve tuhafiyeler gibi her türlü kentsel konforun tedarikçileri haline de geldiler. Yahudiler modern hayatın empozaryolarıydı.

Ama Yahudilere düşman olanların ve modern hayatı istila ettiklerini düşünenlerin en çok dikkatini çektiği üzere, Yahudiler aynı zamanda bankardı, Toussenel'in Rothschild'leri en yüce egemen güç olarak gördüğü anlatımında dünyanın "feodal efendileri"ydi onlar. Bu açıdan bakınca, tahtta oturan Hohenzollern veya Habsburg, Bourbon veya Orleans olsun, hepsi de sembolik olarak egemen güç olmanın ötesine geçemiyordu. Yahudiler, orduları finanse edenlerdi, ülkeleri asıl yönetenler onlardı. Bir zamanlar Yahudiler altın ve at tedarik ederlerdi; şimdi tahvil piyasalarını yönetiyorlar, açtıkları kredilerle otokratlar desteklemeyi veya Louis Philippe gibi kralları finanse etmeyi seçiyorlar, karşılığında maden yataklarının veya demiryollarının ihalelerini elde ediyorlardı. Bu durumda kadim önyargıları tazeleyip modern çağa uyarlamak fazla çaba gerektirmiyordu. Ortaçağ tefecileri, finansman sağlama veya esirgeme yoluyla, devletlerin kaderini, savaşmalarını veya barışmalarını kontrolleri altında tutan silindir şapkalı bankerlere dönüştü. Banker aileleri arasında Arnstein'lar, Eskele'ler, Biedermann'lar, Bleichröder'ler ve Hirsch'ler vardı, ama her şeyden önce kendi hanedanlarına bağlı olarak anılanlar, servetleri Londra, Paris, Viyana, Frankfurt ve Napoli'deki uluslararası varlıklarıyla bağlantılı olan Rothschild'lerdi daima. İş ilişkilerini klanları içerisinde evlilikler yoluyla pekiştirme âdetleri de bu gibi şüpheleri büsbütün güçlendiriyordu. Avrupa'nın dört bir tarafından Rothschild'ler muhteşem düğünlerinden biri için gösterişli evlerinden birinde toplanıp hem Yahudi hem de Yahudi olmayan egemen çevrelerin ileri gelenlerine davetiyeler gönderildiğinde ve bu devasa ölçekli sosyal performans basın yoluyla da ayrıntılı şekilde aktarıldığında, *getto*'ların üzerinden daha iki kuşak geçmeden yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıktığı izleniminin elde edilmesi kaçınılmazdı.

Rothschild'lerin bu ani, mucizevi yükselişi Yahudilerin büyük kısmı için ortak bir gurur ve umut kaynağından başka bir şey değildi. Ancak daha düşünceli olan bazılarına göre fi-

nans alanının yeni efendilerinin toplumsal ahlak meselelerine de dikkat etmeleri gerekliydi. Marx'ın Trier'deki büyükbabası gibi hahamlar kuşaklardan beri, Talmud'da yüceltilen toplumsal ve ekonomik davranışlarda ahlaki yükümlülüklerin önemine defalarca dikkat çekmişti. Ancak siyasi makale ve eleştiri yazarı Karl Marx, sistematik filozof Karl Marx'tan farklı bir mizaca sahipti ve ilki, Yahudiliği altın çılgınlığı olarak tanımladığında Yahudilerden nefret edenlere cephaneye sağladığı suçlamaları karşısında yılmazdı. Yahudilerin amacı ekonomik adalet sağlamaksa, o zaman Yahudilikten vazgeçmeleri gerekliydi. Ama Yahudi toplumsal filozofların hepsi aynı fikirde değildi. Aynı zamanda işadamı olan ve bir süre Rothschild'lerle ve Rothschild'ler için çalışan iki tanesi farklı görüşlere sahipti. Ama onlar da Péreire'lerdi, yani hayatını sağıruları yeniden topluma kazandırmaya adanmış Jacob Rodrigues'in soyundan geliyorlardı, dolayısıyla acımasız ekonomik şartları toplumsal hayırseverliğe dönüştürebilecek projelere ilgi duyarlardı.²² Jacob Rodrigues 1780'de ölmüştü. Oğlu Isaac, Péreire yöntemini sürdürmüş, sağıruların tedavisinde gelişmeler kaydedilirken bile yaşlı Jacob'un "sırrı"nı açıklamamakta direnmişti. Devrimin şiddetinin ve sonu gelmez savaşların Bordeaux'da ticaretle uğraşan Sefarad cemaatinin serveti üzerindeki olumsuz etkisine Isaac Péreire de dahil olmuş, ama o, karısı Henriette ikinci oğlunu doğurmadan sadece birkaç gün önce bir salgına kurban gitmiş. Merhum babasının ardından Isaac adı verilen o çocuk ve Émile adındaki ağabeyi hayatlarını kapitalizmi ve endüstriyel geleceği, kendi deyimleriyle bütün sınıfların ortak "mülkü" haline getirmeye adayacaktı. Ama toplumsal bilince sahip bankacılık yöntemlerini vaaz edip kendileri de uygularken çok zenginleşmeleri, sınıflararası mücadelenin kaçınılmazlığını ortadan kaldıracak daha adil bir ekonomik

²² Helen M. Davies, *Emile and Isaac Pereire: Bankers, Socialists and Sephardi Jews in Nineteenth-Century France* Manchester, 2014.

gelecek için doğru yolda olduklarına olan inançlarını daha da pekiştiriyordu.

Babasız kalan Émile ile Isaac Péreire, Bordeaux'daki diğer Yahudilerin ve akrabalarının yardımlarına bağımlı halde, zorluklar içinde yetişmişler. Ticaret alanında yenilikçilikten yana olduğu anlaşılan anneleri *Au Juste Prix* adlı, indirimli ürünlerin satıldığı bir tuhafiye dükkânı işleterek oğullarını bedensel ve ruhsal olarak ayakta tutmaya çalışmış. Ama dükkân iflas etmiş ve kadın zeki oğullarını, ince yapılı, yakışıklı Émile ile ondan 6 yaş küçük, cana yakın Isaac'ı, Péreire amcalarının, teyzelerinin ve kuzenlerinin yardımıyla hayatlarını kazanmaları için Paris'e göndermiş. Baharatlı pilavlar, siyah bukleleri ipek kurdelelerle bağlanmış kızlar ve yarım yamalak hatırlanan Ladino şarkılar: Çocuklar Restorasyon hükümetlerinin dayattığı obskürantist Cizvit kasvetine rağmen Sefaradların aile duygusu içinde yetişmişler. Napoléon'un Yahudiler için yürürlüğe soktuğu, devlet tarafından onaylanan yönetim kurumu Konsistuar, Restorasyon döneminde de muhafaza edilmişti ama 1815'ten sonra Yahudiler seçkin yükseköğretim kurumlarından hem öğrenci hem de öğretmen olarak yeniden dışlanmıştı.

Péreire'lerin kuzenlerinden Olinde Rodrigues bu dışlamalardan özellikle etkilenmiş. Napoléon'un okullarında sunulan bilim ve mühendislik eğitiminden faydalanan Olinde, hayatını ileri düzey matematikle ilgilenerek geçirmeyi ummuştu. Hükümetin tepkisinden dolayı böyle olmayacağı belli olunca, Olinde için geriye, sayılar konusundaki yeteneklerini, Fould ailesi (baba Yahudiydi, oğul ise öylesi daha uygun olduğu için din değiştirmişti) ve James de Rothschild'in başarılı bir kariyere sahip olduğu bankacılığa uygulama seçeneği kalmış. Ancak Émile ve Isaac gibi 20'li yaşlarında olan Olinde'in toplumsal vizyonu dalgalı senetlerinin ve kâr sayımının ötesine geçiyordu. Böylece Olinde de modern dünya konusunda tam da böyle bir vizyona sahip olan Saint-Simon Kontu'nun sekreterliğine getirilmiş. Saint-Simon'un felsefe-

si uzlaşmasının imkânsız olduğuna yaygın olarak inanılan iki beşeri aktivite alanını, yani din ile teknolojiyi birleştiriyordu. Saint-Simon, endüstri ile bilimin, insanın yozlaşmasının kaçınılmaz araçları olmak yerine, onlardan evrensel ölçüde toplumsal iyileştirme için yararlanılmasını istiyordu. Ona göre böyle bir şeyin gerçekleşmesi için, Adam Smith ile İskoç ekonomistlerin öne sürdüğü gibi bireylerin kendi bireysel çıkarlarına önem vererek, bağımsız olarak harekete geçmesi değil, alternatif "ortaklık" ilkesi gerekliydi. Aslında ortaklık, Smith'in en çok sevdiği *Ahlaki Duygular Kuramı* kitabının yönetim ahlakı kavramından çok farklı değildi. Ama Saint-Simon açısından toplumsal ortaklık fikrinin pratik uygulama alanları da söz konusuydu. Ona göre çalışanlar, küçük girişimcilere ve her türlü ekonomik aktöre açık bankalar ve kredi araçları yaratılmalıydı. Böylece sermaye ve özellikle miras kalan ve genelde fonlar şeklinde "atıl" (Saint-Simon'un en eleştirel terimi olan *oisif*) duran ve üretici olmayan ataleti finanse edip devamını sağlamaya mahkûm olan sermaye, onu işletmek isteyenler için serbest bırakılacaktı. Böylece alt ve üst düzey çalışanlar, çalışkan bir toplum içerisinde bir araya gelecekti. Saint-Simon 1825'te ölmeden kısa bir süre önce heyecan verici felsefesini, büyük ihtimalle genç Yahudi sekreteri Olinde Rodrigues'e dikte ettiği *Nouveau Christianisme* [Yeni Hıristiyanlık] adlı eserinde açıklamış. Eski Hıristiyanlık kurucusunun eşitlikçi görüşlerini gerçeğe dönüştürmekte başarısızlık göstermiş, dolayısıyla da işe yaramaz hale gelmişti. Artık tek hakiki din, teknoloji ile üretici insanın evrensel ihtiyaçlarını uyumlu hale getirecek bir dindi. Hem sosyalizme hem de kapitalizme alternatifti ve sonraki iki yüzyılda olacaklar göz önüne alındığında, bütün ders kitaplarında varsayıldığı kadar naif veya ütopyacı bir felsefe değildi.

Olinde Rodrigues artık aydınlanmıştı ve zamanını bankada geçirirken bile bu yeni inancı kuzenleri arasında yaymaya çalışıyordu. Bu yeni anlayışı en içten şekilde benim-

seyenlerden biri Isaac olmuş. Hareketin lideri olan kontun 1825'teki ölümünden sonra, birçoğu yüksekokulların mühendislik bölümlerinden mezun olmuş olan bir grup müridi Saint-Simon'un felsefesini yaymak için konferanslar vermeye, makaleler yazmaya başlamışlar. Péreire'ler dönemin en çok okunan liberal gazetelerinden *Globe* ve *National*'da hem ekonomi hem de siyaset konusunda faal gazetecilik ve yorumculuk yapmışlar. Émile ile Isaac kendilerini giderek, toplumsal ve ahlaki bilince sahip, yeni bir kapitalist türü olarak görüyorlardı. Bu bilinç, Émile'in yaptığı gibi, James de Rothschild için çalışmaya engel teşkil etmiyordu. Tam tersine, Émile bankayı içeriden fethedebileceğini hayal etmiş olabilir; en azından hem tahvil piyasası odaklı Rothschild'lerden hem de finans piyasasına ve 1830'daki devrimden sonra Louis Philippe'in yönetici seçkin sınıfına hâkim olan Jacques Lafitte ve Casimir Perier gibi "üst düzey bankacılığın" ileri gelenlerinden farklı bir şeyler yaratabilirlerdi. Borç senetleriyle finanse edilen küçük bir bankayla ilk adım atılmış.

Péreire'ler Yahudilikten vazgeçmemişler; gerçi dindar Yahudiler değillerdi, anneleri de Paris'ten gelip durumu keşfettiğinde büyük bir öfkeyle Paris'e dönüp en koşer yiyecekleri yanına alıp hemen Bordeaux'ya dönmüş. İki kardeş dinlerine tamamiyle bağlı olmaya devam ettiklerini söyledilerse de bazı anneleri mutlu etmek zordur. Aslında dininden en çok uzaklaşan Isaac'tı, Saint-Simon'un ekonomik üniteryenliğine kendini tamamiyle adanmıştı ve en hevesli savunucusu haline gelip yayılmasını sağlamak için konferanslar vermeye başlamıştı. Anneleri Henriette de muhtemelen *Nouveau* kısmını değil de *Christianisme* kısmını duyup korkuya kapılmıştı. Ama Péreire kardeşler hiçbir zaman din değiştirmeyi düşünmemişler. Émile sinagoga pek gitmese de hayatına Yahudi olarak devam etme ve çocuklarını da bu şekilde yetiştirme konusunda kararlıydı. Saint-Simon'un etkisi altında evliliği bir süre boyunca kadınları kurumsal esaret altına alma şekli olarak gören Isaac sonradan Sefarad kuzeni Rachel Lauren-

ce Fonseca'yla evlenmiş. Anneleri 1827'de Auteuil'de ölüm döşegindeyken iki oğlu da başucundan ayrılmamış, Henriette'in ellerini tutarak onunla birlikte şema'yı okumuşlar.²³

1832'de her şey değişti. Kolera iki yıl boyunca Fransa'nın büyük kısmını kırıp geçirdi; cenaze törenleri, insanların yeni arkadaşlar edinmesi için vesileler haline geldi. Genç bir Saint-Simoncu için düzenlenen böyle, üzücü bir tören sırasında Émile ve Isaac Péreire, ortak tutku alanları demiryolları olan École des Ponts et Chaussées'nin mühendislik mezunlarından bir grupla tanışmış. Ülkenin 22 kilometre uzunluğundaki ilk demiryolu beş yıl önce Yukarı Loire bölgesinin güneydoğu kısmında faaliyete girmişti. Saint-Étienne'deki madenlerden Andrézieux-Bouthéon'daki bir depoya kömür, kum, çakıl taşı ve kireç taşınıyordu. Vagonlar atlar tarafından çekiliyordu ve kimsenin aklından buharlı lokomotifler veya yolcu taşıma geçmiyordu. Ama 1830'da hem yük hem de yolcu taşınan Manchester-Liverpool hattı açıldığında Fransız mühendisler kendi demiryolları konusunda neler yapılabileceğini düşünmeye başladılar. 1832 yılında Köprüler ve Yollar Dairesi'nin müdürü Baptiste Alexis Legrand, Saint-Simon'un fikirlerini temel alan bir plan sunmuş: Paris'ten çevreye yayılan iddialı bir demiryolu ağıyla başkent ile Lyons ve Rouen gibi büyük şehirler, hatta Marseilles arasında bağlantı kurulacaktı. Zaman ve mesafe hesaplamaları konusunda bir devrim yaşanacaktı. Fransa'da ilk defa gerçek anlamda ulusal bir piyasa söz konusu olacaktı.²⁵

Péreire'ler Bordeaux'dan Paris'e yük (hem Médoc'un şarapları hem de kendi ailelerinin ticaretini yaptığı, Fransız kolonilerinden ürünler) ve insan taşımının ne kadar zaman

²³ A.g.e., s. 45-6.

²⁴ (Fr.) Köprü ve Yol Okulu -çn.

²⁵ Demiryollarının ekonominin yanı sıra kültür üzerindeki devrimci etkisinin klasik anlatımı için bkz. Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*, Oxford, 1979.

aldığını düşününce geleceğin nasıl gelişebileceğini görmüşler. İlk olarak, daha çok yolcu taşımacılığının fizibilitesini kanıtlamak amacıyla Paris ile 20 kilometre ötedeki Saint-Germain-en-Laye arasında bir hat önerilmiş. Mühendisler Napoléon tarzında, devlet tarafından finanse edilen bir proje olacağını varsayarken, Péreire'ler özel sermaye ile hükümet arasında bir ortaklık düşünüyordu. Devlet güzergâh için arazileri sağlayıp inşaat ve demiryolu levazımının maliyetini finanse edecekti, kendileri de demiryollarını işletecekti. Bu plan apaçık bir şekilde vurgunculuk amaçlı gibi görünüyordu, ama Émile çok sayıda insanın iş bulacağını, çok sayıda insanın da hayatının bu yeni taşımacılık şekli sayesinde ne kadar değişeceğini düşünmüş. Demiryolları tam da Saint-Simoncuların hayal ettiği kitlesel "ortaklığı" sağlayacaktı. İki kardeş bu işten biraz para kazanacak olursa onun da mahsuru yoktu elbet. Péreire'ler bu proje için 5 milyon frankın yeteceğini düşünmüşler, ancak kamu borcundan başka hiçbir şeyi güvenilir bulmayan James de Rothschild bu konuda son derece kuşkuluydu. *Kaiser* Ferdinand'ın Nordbahn'ı inşa etmesi için teşvik eden (Arnestein'lar ve Eskele'ler gibi olağan Yahudi şüphelilerin yanında) Viyana'daki girişimci ruhlu Salomon dışında, Rothschild'ler genelde demiryolları konusunda kuşkuluydu. İngiltere'de, ani gelişim döneminin ortasında bile Nathan Rothschild ilk yatırımlarda hiç rol almamış. James Paris/Saint-Germain hattına nihayet dahil olduğunda amacı vizyoner bir makroekonomik dönüşüm projesinde yer almak değil, değer kazanan tahvillerden para kazanmaktı.

Péreire'ler, Adolphe d'Eichthal (ailesinin önceki adı Seligmann'dı) ve Fould'lar (Benoit dahil bazıları Yahudiydi, Achille dahil bazıları da değildi) gibi başkaları tarafından daha büyük ilgiyle karşılanmış. Ayrıca iş dünyası ve ekonomi alanlarında gazetecilik yaptıklarından hiç utanıp sıklıkla Temmuz Monarşisi'nin liberal basınında projelerinin reklamlarını yoğun bir şekilde yapmışlar. Temsilciler

Meclisi'nde edindikleri yeni arkadaşları arasında projenin başarılı olup olmayacağı konusunda bahse girilir olmuş. Güzergâh için araziler satın alınmış. Paris'teki istasyon için Saint-Lazare Sokağı ile Europe Meydanı arasında temel atılmış, Émile burada kalaslardan yapılan ve yukarıdan sallandırılan geçici bir ofisten her gün kaydedilen ilerlemeleri seyretmiş. Projenin tamamı bir mucizeye dönüştü: Kırk bin işçi işe alındı ve proje planlanandan önce ve daha ucuza mal edildi. Artık büyük bankalar projeye ilgi duymaya başlamıştı. 24 Ağustos 1837'de Kraliçe Amrie-Amelie altı yüz kişinin katıldığı bir törenle demiryolu hattını törenle açtı. Hat iki gün sonra normal trafiğe açıldığında banliyölere yapılacak bu gezinti için 18.000 yolcu, silindir şapkalarını ve redingotlarını, bonelerini ve çemberli eteklerini giyerek yirmi dakikalık Saint-Germain güzergâhı için vagonlara doluştu (aslında tren sadece birkaç kilometre ötedeki Le Pecq'e gidiyordu, çünkü mühendisler kentin merkezindeki eğimle başa çıkamamışlardı; o sorunun çözülmesi için on yılın daha geçmesi gerekecekti). Péreire'ler toplumsal zevklerle kârın uzlaşmaz kavramlar olmadığına ve ikisinin bir araya gelmesiyle Paris'in baştan yaratılacağına inanıyordu. Tamamıyla haksız da sayılmazlardı. O Ağustos günü bir yolculuktan çok bir bayram günü yaşanmıştı.

Paris-Saint-Germain demiryolu olağanüstü bir etki yarattı. Demiryollarını destekleyenler de, karşı çıkanlar da yeni bir çağın başladığını ilan ettiler. O dönemde Paris'te olan Heinrich Heine, o anın dünya çapındaki önemi açısından ancak Amerika'nın keşfiyle veya matbaanın icadıyla kıyaslanabileceğini ilan etti. Bu hattın ne kadar harika olduğunu ilan etmek için popüler şarkılar bestelendi; varyete gösterilerinde kartondan trenlere yer verildi. Varlıklı kesim Péreire'lerin bilanço tablosunu ümit verici olarak gördü. Paris-Saint-Germain hattının işletme maliyeti altı ayda brüt hâsılatın yarısından azına düştü. Bu gibi projelerin uygulanabilirliği, rekabetin doğmasına neden oldu. Artık James de Rothschild,

demiryollarından söz edildiği zaman hafifçe gülümseyebiliyordu, ama Versailles'a kadar uzanacak ek bir hat için Péreire'lerle birlikte Fould'lara karşı bir ihale savaşına katılmak zorunda kaldığında o gülümseme kayboldu. Émile'i "demiryollarının *Pontifex Maximus*'u" ilan eden Heine şimdi birbirleriyle rekabet halindeki "demiryolları hahamları"nı Rabbinik Yahudiliğin ortaya çıktığı dönemde Tevrat konusunda kavga eden rakip Hillel ve Şamay okullarına benzetiyordu. Temsilciler Meclisi ise yargısında daha bilge, daha müstehzi davrandı. Meclis ve hükümet her iki tarafı da destekten mahrum bırakmak istemediğinden, iki hattın inşa edilmesine karar verdi. Péreire-Rothschild hattı Sen nehrinin sağ kıyısından Versailles'a, Fould'lar ile ortaklarının hattı ise sol kıyıdan Seguins'e ulaşacaktı. Ama iki hat fazla gelecekti.

Derken kazalar başladı. 8 Mayıs 1842, Pazar günü, 17.30'da Versailles'dan yola çıkan tren 770 yolcuyla Paris'e dönüyordu. Kralın Versailles Parkı'nda halk için düzenlediği bir bayramdan dönüyorlardı. Çeşmelerin hepsi işliyordu ve müziğe eşlik ediyordu. Sağ Kıyı Şirketi, Paris'e dönecek kalabalıkları öngörerek, iki lokomotif tarafından çekilen on sekiz vagon hazırlamıştı. Ama işler planlandığı gibi gitmemiş. Tren Bellevu istasyonundan ayrıldıktan birkaç dakika sonra öndeki lokomotifin dingili kırılmış. İkinci lokomotif ilk lokomotife çarparak üstüne çıkmış, İngiliz ateşçi-mühendis Bay George hayatını kaybetmiş. Vagonlar ikinci lokomotifin arkasında yığılmaya başlamış. Her iki lokomotif de ateş aldığından alevler ahşap vagonlara sıçramış. Önceki yıl bir yolcu kendini vagondan dışarı atarak intihar ettiğinden şirket bütün vagonların kapılarını kilitlemişti (*Railway Times*'taki şikâyetlere bakılırsa, bu uygulama İngiltere'de Great Western tarafından da benimsenmişti). Sonuçta en az kırk yolcu, diri diri yanarak can vermiş. Vagonlarda öyle bir cehennem yaşanmış ki cesetler paramparça olup sağa sola

* (Lat.) Roma döneminde en büyük rahip -çn.

saçılmış, çoğunun teşhis edilmesi imkânsız olmuş. Teşhis edilebilenlerden biri ulusal bir kahramandı: Kâşif denizci Jules Dumont d'Urville sadece üç yıl önce Antartika daire-sini geçmişti. D'Urville'in kafatası hem gemisi *Astrolabe*'da hizmet vermiş bir doktor hem de kısa süre önce alçı kalıbını almış bir frenologist-heykeltraş tarafından teşhis edilmiş. Yaralıların çığlıkları kilometrelerce öteden duyulmuş. Olay yerine varan Ulusal Muhafızlar ellerinden geleni yapmışlar, dehşete kapılan kral da kurbanları şatosuna kabul etmiş.

Temsilciler Meclisi'nde daha birkaç ay önce demiryollarının genişlemesi konusunda bir tüzük görüşülmüştü. Dönemin ruhuna uygun şekilde devlet toprak, sübvansiyon ve demiryolu levazımını sağlayacak, özel şirketler de (örneğin Rothschild-Péreire ve Fould-Seguin) hatları işletecekti ki, Toussenel gibi onlara düşman yorumcuların dediği gibi, bu durum onlara tamamıyla uygundu. Ancak Toussenel'in kastettiği, halkın vergileriyle finanse edilen devlet projenin bütün yükünü çekerken kârın olduğu gibi Yahudilerin eline geçtiği idi.

Ancak bu gibi hasmane tutumlar ve kazalar yarışa engel teşkil etmemiş. Péreire, memleketleri Bordeaux'ya ve güneydoğuda Marseilles'e ve Lyons'a kadar uzanacak büyük bir ulusal ağ planlıyordu. James de Rothschild Belçika'ya ve Manş denizindeki limanlara kadar uzanacak ve feribotlarla bağlantı sağlayacak kuzey hattının daha önemli olduğunu, kuzeybatı Avrupa'nın endüstriyel merkezinin belli başlı noktalarını birbirine bağlayacağını düşünüyordu. Paris-Londra arasının (Manş denizini geçiş dahil) sadece on dört saat süreceği tahmin ediliyordu. Temmuz 1846'da Kuzey Hattı'nın açılışı onuruna Temmuz Monarşisi'nin en ihtişamlı ileri gelenlerinden altı yüz davetlinin katıldığı devasa bir gala düzenlendi. Üç ay sonra Manş denizi kıyısına giden yolda bir makinist hızını onaylanan hızın iki katına, yani saatte yaklaşık 72 kilometreye çıkarmış. Fampoux köyü yakınlarında Pas-de-Calais'de bir viyadükten geçerken tren raylardan

çıkılmış ve vagonlar birer birer aşağıdaki derin su bataklığına düşmüş. Bu kazada on dört kişi hayatlarını kaybetmiş. *Revue du Nord*'dan bir gazeteci kaçmak için vagonunun camını nasıl kırdığını ve boğulmakta olan yolcuları kurtarmak için nasıl nafil uğraştığını anlatmış.

Demiryollarının gelişimine Hottinguer'ler gibi Cenevrelî Protestan bankerler ve Katolikler de dahildi, ama en kızgın yazarlar bu son felaketten dolayı neredeyse sırf Yahudileri suçlamış. Toussenel, sosyalist Pierre Leroux ve en zehirlileri olan ve *Histoire édifiante et curieuse de Rothschild Ier, roi des Juifs* (Yahudilerin Kralı, I. Rothschild'in Öğretici ve İlginç Tarihi) adlı eseri Fampoux felaketinden sonra birkaç hafta içinde 60.000 satan Georges-Marie Mathieu-Dairnvaell hep Yahudileri suçlamış. (Mathieu-Dairnvaell'in Hachette tarafından yayımlanan, nefret dolu, Yahudi karşıtı kitabını hâlâ Amazon'un Fransızca sitesinden satın alabiliyorsunuz ve böyle şeylerden hoşlananların bu kitabı satın aldığına şüphe yok. En son baktığımda "müşteri yorumu yok" yazıyordu.) Tek düşünceleri kâr olduğu için, işin kolayına kaçmış olmalıydılar. Prusya gibi düzgün ülkelerde devlet demiryollarını denetliyordu ve işletiyordu; Fransa'da öyle değildi, yolsuzluğa bulaşmış rejim Rothschild'lerin ve "Yahuda kavimi ile Benjamin kavimi"nin geri kalanının piyonu haline gelmişti. Felaketlerin yanı sıra, Yahudi demiryolları (Toussenel bu terimi kullanmıştı) ikinci ve üçüncü sınıf yolcuları ancak hayvanların mezbahaya taşınmasına uygun vagonlara maruz bırakmıştı, hatta en kötülerini yağmurdan ve buz gibi soğuklardan etkilenirdi. Vagonlarda donarak ölmüş insanlara dair uydurma hikâyeler anlatılırdı. Ancak, diye yazmış Toussenel, Yahudiler demiryollarını ne kadar acımasızca sömürse sömürsün, yeni bir hat açıldığında Temsilciler Meclisi koro halinde "Yaşasın Yahudiler"e başlardı ve saf halk onlara inanırdı.

Yahudiler yüzyıllar boyunca iflah olmaz obskürantistler olarak hor görülmüş ve zulme uğramıştı: İnsanların geri

kalanından ayrı dururlardı ve diğer herkese kapalı, toplum karşıtı Rabbinik hayat tarzlarına sıkışıp kalmışlardı. Şimdi ise tam tersi nedenle saldırıya uğruyorlardı: Toplumun geri kalan kısmına çok hızlı bir şekilde katılmışlar, kendilerini modernizmin öncüleri olarak sunmuşlardı. Sosyalist Pierre Leroux Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasının yanlış bir fikir olduğunu söylemekle kalmamış, tehlikeli de olduğunu, “toplumumuz tarafından işlenmiş günahların en menfur olanı” olduğunu ilan etmişti. Onları yeniden kentsel hapsedhanelerine tıkmak istemekte hem sağcı hem de solcu başka birçok kişiyle hemfikirdi. Napoléon *getto*’ların kapılarını ve duvarlarını yıktığında ne kadar büyük bir hata yapmıştı!

Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasının zamanlaması, Yahudilerin kendileri tarafından seçilmemiş olsa da, onlar için çok kötü oldu, çünkü Aydınlanmacı kozmopolitliğin, evrensel kardeşliğin o kısacık alevinin tükenip söndüğü ana denk geldi. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde makinelerin hâkimiyetine direnç militan bir tarih, din, doğa ve ulus kültü halini aldı, Yahudiler de tam tersini temsil eder gibi göründüler: Bu halk, örneğin Rothschild’ler gibi bir hanedan, sınırlara karşı kayıtsızdı, ırk olarak her yere dağılmışlardı, ama aynı zamanda hiçbir yerde değil gibiydiler, çünkü artık giysilerindeki işaretler yoluyla teşhis edilmeleri zordu, ama tabii Wagner’inkiler gibi kulaklar dikilip Yahudilerin o çirkin, komik hırıltılarını, cırlamalarını hemen yakalardı. Şimdi de kadim kötü niyetlerini sürdürmek için onu modern âdetlerin ardına gizlemeyi öğrenmişlerdi. Leroux bankerliği çarmıha germenin günümüz versiyonu olarak görüyordu.

Ve Yahudiler demiryollarının dünya hâkimiyeti için en mükemmel araç olduğunu keşfetmişlerdi. Demiryolları ne de olsa doğaya karşıydı. Demiryolları uzamı katlederdi, huzurla seyredebilecek manzarayı çılgınca bir akışa, bir “kaleydoskop” dönüştürürdü. Ruskin’e göre yolculuk, hızıyla orantılı olarak insanı sersemletirdi, demiryolları da insanları “ya-

şayan paketlere" dönüştürmekten başka bir şey yapmazdı. Zamanı kısaltarak ve mesafeleri katederek bir yerlerde olma duygusunu yok ediyordu. Heinde, demiryolları sayesinde Paris'teyken bile Berlin'in ıhlamur ağaçlarının kokusunu almayı başardığını ve kapı eşiğinde Kuzey denizinin dalgalarını duyduğunu söylediğinde heyecanın yanı sıra keder ve korku da hissediyordu.²⁷ Demiryolları insanı hasta ederdi ve sınırları o kadar tangırdatırdı ki insan çare için kaçınılmaz olarak köşe başındaki Yahudi doktora başvurmak zorunda kalırdı. Demiryolları insanları yük hayvanlarıyla olan rahatlatıcı, samimi ilişkilerinden mahrum bırakmıştı; fayton atı Dobbin'in yelesini okşamak bir daha mümkün olmayacaktı. Onun yerini alan demir atın yüzünü okşamak imkânsızdı. Bazıları da vagonların asosyal yerler olduklarından, insanların trenlerin zamanında olup olmadığını kontrol etmek bahanesiyle sürekli olarak saatlerini çıkarıp baktıklarından, istasyonlara da aceleyle işlerine giden yolculara dik dik bakan kocaman saatlerin hükmettiğinden yakınıyorlardı. Başkalarıysa özellikle ikinci sınıf vagonların fazlasıyla sosyal olduğundan veya en azından tehlikeli yakınlaşmalara yol açabileceğinden, insanların yol arkadaşlarının sarımsak kokan nefeslerini çekmek veya sarhoş bir denizcinin horlamalarından dolayı kulaklarını tıkamak zorunda kaldığından şikâyet ediyorlardı.

Dünya giderek cehenneme dönüyordu. Ve tabii ki olanların suçu tamamıyla Yahudilere aitti.

II. "Biz Tek Bir Halkız"

Fas şehrinde yine birisinin başı kesilecekti. Tancalı, 17 yaşında ve herkesin gördüğü gibi çok güzel olan bir Yahudi kızı, kadının dediğine göre Peygamberin mesajını aldıktan

²⁷ Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*, Oxford, 1979, s. 44, 58-9.

sonra ona sırtını dönmüştü. Dinden dönmenin cezası ölümdü, ama Fas Sultanı ona merhamet duyarak kararını yeniden gözden geçirmesi için fırsat tanımaya karar vermiş, celladına palasıyla bedeninde ancak fikrini değiştirmesini sağlayacak kadar kan akmasına neden olacak, küçük bir kesik açmasını emretmişti. Ancak palanın etkisi olmamıştı ve genç kız nihai darbe indirilirken şema duasını okumuştur. Babası sultana gerekli ücreti ödeyip defnetmek üzere kızının kesik başını ve bedenini almıştı. Birkaç ay sonra, 1835'te bu trajedinin haberini alan yazar Eugenio Maria Romero Cebelitarık'ta kızın ağabeyini aramış.²⁸ Cebel'in aşağı kısmının arka sokaklarından birindeki bir evin küçük bir odasında ağabey, Montero'ya kız kardeşinin hikâyesini anlatmış. Hristiyan Montero duyduklarından o kadar etkilenmiş ki kızın matem tutan anne ve babası Simha ile Haim'i dinlemek için Akdeniz'i geçip Tanca'ya gitmiş. Sonra da Romero bu hikâyeyi yazıp iki yıl sonra yayımlamış.

Genç kızın adı, güneş ışığını taşıyan anlamına gelen Sol Hatchuel'di. Anne babasıyla tartıştıktan sonra (17 yaşında olup anne babasıyla tartışmayan var mıdır?) evden hışımla çıkıp aynı sokakta oturan Arap bir arkadaşını görmeye gitmiş; Tanca'da, Marakeş veya Fas'ta olduğu gibi bir Yahudi *mellah'sı* (mahalle) yoktu. Zaten anne babasını endişelendiren ve tartışmalarına neden olan şey, Sol'un Müslüman komşularıyla samimiyetiydi. Anne babası endişelenmekte haklıydı da. Sol onlardan yakınıp durunca arkadaşı onun hayatına bir Müslüman olarak yeniden başlamasını önermiş, hakiki inancı benimsediği için onurlandırılacağını söylemiş. Sol dehşete kapılmış, bedelinin çok yüksek olacağını, zaten inancından vazgeçmek istemediğini söylemiş. Ama ölümcül tohum atılmıştı artık. Bir Yahudinin İslamı kabul etmesini sağlamak büyük bir erdem sayıldığından, arkadaşı Tanca,

²⁸ Eugenio Maria Romero'nun bu hikâyeyi işlediği kitabının adı *El Martirio de la Joven Hachuel*'dir (Cebelitarık, 1837).

Paşasına Sol'un İslamı kabul ettiğini haber vermiş. Paşanın karşısına çıkarılan Sol önce kızgınlıkla, sonra da gözyaşları içinde böyle bir şeyin gerçekleşmediğini, sonsuza kadar atalarının dinine bağlı kalacağını söylemiş. Genç kız o kadar inatçı davranmış ki anne babası uzak tutularak gözaltına alınması gerekmiş, sonra da sorgulanmak üzere bir katıra bağlanarak Fas'a götürülmüş; burada Fas Sultanı'nın kendisi onu önce ikna etmeye çalışmış, sonra tehdit etmiş ve dinden dönmenin sonuçlarını açık bir şekilde anlatmış. Sol sonuna kadar dinden dönme olamayacağını çünkü İslam dinini zaten kabul etmediğini söylemiş. Ama ona inanan olmamış ve Sol'un kanları Fas şehrinin tozlu hasırlarının üzerinden akıp gitmiş.

Fas Yahudilerine göre Sol, *kiduş haşem* uğruna, yani Haçlı seferlerinin ortaçağ kurbanları veya Engizisyon tarafından canlı canlı yakılanlar gibi Tanrı'nın adını kutsayarak ölmüştü.²⁹ Anısına Yahudi Arapçası ve İbranice *Kissat* ağıtları bestelenmiş ve mezarı, ona hayranlık duyan Müslümanlar için bile bir hac merkezi haline gelmiş. Bu hikâyeyi *Souvenirs d'un Voyage au Maroc [Fas Yolculuğundan Anılar]* adlı kitabında aktaran Marc Rey'e göre Sol'un başının kesilmesi Romero için Mağrip Araplarının barbarlığının ve geri kalmışlığının dehşet verici bir kanıtıdır. O dönemde Cezayir, Fransız sömürgesiydi ama Fas'ın da ona katılması 1882 yılını bulacaktı.³⁰

Ancak Yahudi olsun veya olmasın, Avrupa'da hiç kimse Sol Hatchuel'in kaderinin farkında değildi ve hikâyesini de toplumda yankı uyandıracak bir dava haline getirmeye çalışmadı. Romero'nun yüz sayfalık kitabı hiçbir dile tercüme edilmedi, sonra da baskısı bitti. Rey'in *Souvenirs* kitabında

²⁹ Juliette Hassine, "The Martyrdom of Sol Hatchuel: Ridda in Morocco in 1834," Michael M. Laskier ve Yaacov Lev (ed.), *The Convergence of Judaism and Islam: Religious, Scientific and Cultural Dimensions* (Gainesville, FL, 2011) içinde, s. 109-25.

³⁰ M. Rey, *Souvenirs d'un Voyage au Maroc*, Paris, 1844.

da en has egzotizm coşkusu besleyecek sayısız anekdot-tan biri niteliğindeydi. Delacroix'ın *Sardanapalus'un Ölümü* tablosundaki yumuşak bedenler, çıplak boyunlar ve kınından çekilmiş kılıçlar birleşimi karşısında heyecanlanan romantik ressam, Doğu Akdeniz'de ve Mağrip'te benzer hikâyeler arıyordu. Onlardan biri olan Alfred Dehodencq, atölyelerinde çalışan Oryantalistlerden bir adım öne geçerek 1853'ten sonra birkaç yılını Fas'ta geçirmiş.³¹ Oradayken de giysisinin açık yakasından boynu ve boğazı görünür şekilde Sol'u resmetmiş; genç kızın yanında kendisine doğru eğilmiş, kırmızılar içinde bir cellat vardır, etraflarında öldürücü darbeyi indirmesini bekleyen, kana susamış güruh da, Fas'ın pazaryerine ve eski kentine özgü olduğu sanılan şekilde ellerini ovuşturup gözlerini yuvarlarlar.

Ancak 1834'te redingotlu Yahudiler, ara sıra meydana gelen cinayetler dışında bile genel durumu korkunç olan fesli Yahudilere fazla ilgi göstermezlerdi. Kuzey Afrika'daki Yahudilerin çok büyük kısmı yoksulluk, cehalet ve özellikle de korku içinde yaşırdı. Günümüzde bile İslam dünyasında Yahudilerin hayatının, komşularıyla ahenk içinde geçtiğine ve ancak Siyonizm'in doğuşu ve İsrail'in yaratılmasıyla telafi edilemez şekilde değiştiğine dair romantik bir görüş hâkimdir. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başları arasında Kahire, İskenderiye, Bağdat ve Halep gibi şehirlerde, büyük kısmı modernizasyonun itici gücünü teşkil eden Yahudi orta sınıfın, Müslüman ve Hristiyan yurttaşlarla bir arada, kültürel açıdan dinamik bir hayat yaşadığı doğrudur. Ama bu da sömürgeci modernizmin bir sonucuydu ve Yahudiler imparatorlukla özdeşleştirilmelerinin bedelini ağır ödemişlerdir. Ama Suriye, Mısır, Filistin ve Mağrip'teki yoksul Yahudi kitleleri yüzyıllar boyunca metal işçiliğinde çalışarak veya parlak renkli tekstil veya deri ürünler satarak yoksul bir ha-

³¹ Anıları için bkz. Gabriel de Seailles, *Alfred Dehodencq: Histoire d'un coloriste*, Paris, 1885.

yat yaşamıştı. Çocukları eğitim alsa bile sadece dinsel okullar olan çeder'lere giderlerdi ve Arap akranları Kuran'dan bölümler öğrenirken onlar da Tevrat'tan bölümleri ezbere öğrenirlerdi. Bu çocuklar sokakta yürürken Müslümanlarla karşılaştıklarında üzerlerine tükürmelerine ve eğlence olsun diye taş yağmuruna tutulmaya alışmak zorundaydı. Müslüman âleminin Yahudileri yasal açıdan hâlâ büyük ölçüde âciz durumdaydı ve Müslüman mahkemelerinde (uğradıkları saldırıları veya soygunları tazmin edebilecekleri tek yer) kendi adlarına tanıklık yapmaları yasaktı. Göreceli olarak hoşgörülü sayılabilecek Osmanlı dünyasında bile bir Yahudinin hayatının ansızın değişime uğraması şiddetli bir tepkiyi tetikleyebilirdi ve örneğin Yahudi bir tefeci ve banker hemen yargılanıp ölüm cezasına çarptırılabilirdi. Halka açık infazlar bazen halkın Yahudi mahallelerine saldırmasıyla sonuçlanırdı ve Yahudilerin herhangi bir silah taşıması yasak olduğundan çok sayıda Yahudi katledilirdi. Yahudiler sokakta hakarete uğradıklarında, durumu kabullendiklerini göstermek için başlarını eğmek zorundaydı ve yıllık cizye vergisini öderken de aşağılanmaya hazır olmaları gerekliydi.

İran'ın Hamadan şehrinde yayımlanan (ama sonradan feshedilen) bir emirnameyle Yahudilerin taze meyve yemesi (fazlasıyla olmuş, sineklerin üşüştüğü meyveleri yiyebilirlerdi) ve yağmur veya kar yağdığında evlerinden çıkmaları yasaklandı, çünkü kirli olduklarından kirlettikleri yağmur sularının müminlerin kapılarına, hatta kendilerine ulaşmasına neden olabilirlerdi.³² Yahudi kadınların yüzlerini örtmesi yasaklandı, böylece otomatik olarak iffetsiz kadınlar, hatta neredeyse hayat kadınları oldukları sanılacaktı. Bir Yahudi,

³² Martin Gilbert, *In Ishmael's House: A History of Jews in Muslim Lands*, New Haven, 2010, s. 121-3; Mark Cohen, "Islam and the Jews: Myth, Counter- Myth, History," Shlomo Eshen ve Walter Zenner (ed.), *Jews Among Muslims: Communities in the Pre-Colonial Middle East* (Basingstoke, 1996) içinde, s. 50-63; Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton, 1984.

Şiilerin kutsal Muharrem ayında sokaklarda görüldüğü takdirde dine gösterdikleri saygısızlıktan dolayı oracıkta öldürülebilirlerdi. Bayramlarda sırf eğlencesine su depolarının içine atıldıkları olurdu. Böyle zamanlarda halka eğlence olarak “havai fişekler ve Yahudiler” sunulurdu. 1836’da İngiliz gezgin Edward Lane, Filistin’de Yahudilerin durumuyla ilgili olarak şunları anlatır: “Müslümanlar genel olarak Yahudileri hor görüyor ve onlardan tiksiniyor... Yahudiler maruz kaldıkları hakaretlere veya herhangi bir Arap veya Türk tarafından aşağılanıp dayak yediklerinde tepki olarak seslerini çıkarmaya cüret edemiyorlar... birçok Yahudi, Kuran’a veya Peygambere saygısızlık etmek gibi uydurma, kötü niyetli ithamlarla idam edilmiştir.”³³

Ancak tarih, kararsız bir şekilde de olsa, modernleşme heveslisi Avrupalı ve Amerikalı Yahudiler ile Müslüman dünyadaki “geri kalmış” (evrensel olarak bu terim kullanılıyordu) kardeşlerini bir araya getirmeye çalışıyordu. Buharlı gemiler, geliştirilen limanları Viyana’dan Balkanlar’a kadar uzanan demiryolu hatları da, bankaların ve denizcilik şirketlerinin açılması da yeni bağlantıların kurulmasına katkıda bulunuyordu. Bir yerde kötü olaylar meydana geldiğinde girişimci Yahudiler tezgâhlarını kuracak başka bir yer arıyorlardı. Yahudi karşıtı bir ayaklanma sonrasında Bağdat’tan ayrılan Sassoon’lar İngilizlerin hâkimiyetindeki Bombay’a yerleşmişler. Kendi cemaatlerinin tefeci ve eski giysi dükkânları gibi kadim, yoksul mesleklerden kurtulup dinsel eğitime seküler, “faydalı” eğitim ekleyen okullara, oradan da dinsel konularda giriş sınavı gerektirmeyen yeni üniversitelere girmeye başladığını gören Yahudiler 1820’lerden ve 1830’lardan itibaren Doğulu Yahudiler için de benzer şeyler istemeye başladılar.

Daha gözü pek olanlar Filistin’e gittiler, çünkü orada tempoyu Hristiyan Evanjelistler belirliyor, Yahudilerin kit-

³³ Abigail Green, *Moses Montefiore: Jewish Liberator, Imperial Hero*, Cambridge, MA, 2012, s. 69.

le halinde Hristiyanlığı kabul etmesi ve Kurtarıcı'nın İkinci Gelişi için önce Yahudilerin atalarının topraklarına "iade edilmesi" gerektiğini savunuyorlardı. Kudüs, Safed ve Tiberiye'de binlerce Yahudinin bulunduğu, büyük çoğunluğunun cehalet içinde ve muhtaç bir halde yaşadığı ve *halukah*'ya bağımlı olduğu, bu arada Talmud araştırmaları yürütmeye büyük önem verdikleri biliniyordu. O Yahudiler, dinleri tehlikeye düşmeden modern dünyaya dahil edilebilse, misyonerlere daha iyi bir şekilde karşı koymazlar mıydı?

Londra şerifi ve işadamı Moses Montefiore azimli karısı Judith ile 1829'da Kutsal Topraklar'ı ilk defa ziyaret ettiğinde böyle düşünmüş. Yolculukları sırasında Kahire ve İskenderiye'den geçerlerken gördükleri sefalet manzaraları karşısında dehşete düşmüşler ve sosyal dönüşüm hayalleri kurmaya başlamışlar. Ancak 1837'de yer alan ve Yahudi Safed ile Tiberiye'de büyük yıkıma yol açan, evlerin çatlayıp Celile'den aşağıya yuvarlanmasına neden olan büyük bir deprem yeni, daha acil önceliklere neden oldu. Molozların altında kalmamayı başaranlar yiyecek ve içecekten mahrum kalmıştı ve açık havada, hasırların üzerinde uyuyorlardı. Avrupa'nın dört bir tarafındaki sinagoglara yapılan yardım çağrısı, apayrı iki dünyaya ait Yahudilerin her şeye rağmen aynı cemaate üye olduklarını anlamasına vesile oldu. Londra, Paris, Berlin, Viyana ve New York'ta yaşayan Yahudiler de, başlarına felaketler geldiğinde Yahudi olmayanlar arasında da dostları olabileceğini keşfettiler.

1840'ta böyle bir felaket yaşandı. 5 Şubat günü, beş bin Yahudiden oluşan kadim bir cemaatin yaşadığı Şam'da Kapusen keşişi Tomasso ile Müslüman hizmetkârı ortadan kaybolmuş.³⁴ Tomasso'nun son olarak Yahudi mahallesinde görüldüğü haberi yayılınca durumdan kuşkulananlar olmuş, derken Hristiyan cemaati adamların, kanlarının *Pesah mat-*

³⁴ Jonathan Frankel, *The Damascus Affair: "Ritual Murder", Politics and the Jews in 1840*, Cambridge, 1997; Green, *Montefiore*, s. 133 vd.

za'sında kullanılması üzere kaçırılıp öldürüldüğüne dair Yahudileri itham etmişler. Zaten kan iftirasının tamamıyla unutulduğu hiç olmazdı. Cemaatten üç haham gözaltına alınıp, zincirlenmiş ve *Pesah* ritüellerinde kan kullandıklarını itiraf etmeleri için "etleri parçalanana kadar" nafile dövülmüşler, ancak hahamlar "böyle bir şey söz konusu olsaydı birçok Yahudi misyonerin bu durumu meydana çıkarmış olacağı cevabını vermişler."³⁵ Kaybolan keşişin naaşından geriye kalanları bulmak amacıyla Yahudilere ait altı yüz ev kısa sürede yıkılmış. Cinayet ritüeline tanık olduğu söylenen Yahudi bir tütün satıcısı gözaltına alınıp yine itiraf etmesini sağlamak amacıyla o derece (nafile) kırbaçlanmış ki hayatını kaybetmiş. Naaşını almaya gelen Yahudiler onu defin için arındırmakta büyük güçlük çekmiş, çünkü parçalanmış etleri kemiklerinden ayrılmış durumdaymış. Ardından bir berber aynı acımasız muameleye tabi tutulmuş. Tırnaklarının altına dikenler ve sazlar batırılmış, ayakları ve sırtı suaygırı derisinden kamçılarla kırbaçlanmış, sakalı ateşe verilmiş, burun deliklerine yanan mumlar sokulmuş, cinsel organları patlayacak noktaya gelene kadar burkulmuş ve Vali Şerif Paşa'nın istediği gibi bir "itiraf" böylece elde edilmiş. Ama *Pesah* cinayetlerinin ve kan akıtmalarının bireylerin değil, Yahudilerin toplu olarak düzenledikleri bir komplo olduğu varsayıldığından, sırada yaşlı Haham Antebi vardı: Haham buz gibi suların içinde tutulmuş, başı suyun altına sokulmuş, yüzeye çıkıp nefes almasına izin verildiğinde de yüzüne vurulmuş, sonra da cinsel organı kayalarla ezilmiş. Haham Antebi kan iftirasını teyit etmeyi reddetmiş ve öldürülmeyi talep etmiş. Bir başka haham olan Yusuf Lignado, falakaya yatırıldıktan on gün sonra ölmüş, Yahudi mahallesinin 60 yaşındaki kapı görevlisi ise insafsız bir falaka seansından hemen sonra ha-

³⁵ "A Plea for Aid in the Damascus Affair" (PRO 195/162), Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book* (Philadelphia, 1979) içinde, s. 393-4.

yatını kaybetmiş.³⁶ Aralarında çocukların da olduğu yetmiş Yahudi gözaltına alınıp şiddetli saldırılara tabi tutulmuş. Bir anneyle, itirafta bulunmadığı takdirde 5 ila 12 yaş arası çocuklarının öldürüleceği söylenmiş. Ancak Fransız konsolos Ratti Menton olanlardan “berbat bir olay” şeklinde söz ettiğinde kastettiği, keşişin kaçırılmış olması ve Yahudilerin muhtemelen bu olaya karışmış olmasıydı.

Derken Yahudi olmayanlar arasından hakkaniyetli bir grup olağanüstü bir tepki vermiş: Özellikle Şam’ın Avusturya konsolosu, Fransız meslektaşının tersine, Yahudilerin maruz kaldığı muamele karşısında dehşete düşmüş ve özellikle de keşiş ile hizmetkârı şehirden canlı ve yayan olarak ayrılırken görüldüğünün aktarılması üzerine, ithamları hiç inandırıcı bulmamış. Kahire’deki Avusturya konsolosu durumdan haberdar edilmiş, o da Şansölye Metternich’in bankeri Salomon Rothschild’le dostane ilişkiler içinde olduğu Viyana’ya kuşklarını ifade ettiği bir rapor göndermiş. Solomon vakit kaybetmeden Paris’teki kardeşi, fahri Avusturya konsolosu James’e haber vermiş, James de şiddetli bir tepki gösterilmesi için basını harekete geçirmiş. Ailesi Carpentraslı olan avukat ve liberal siyasetçi Adolphe Crémieux, hem aşırı Katoliklerin hem de “Yahudi bankerler”in sosyalist düşmanları olmak üzere Yahudilerden nefret edenlerin İsrailîlilerin ne kadar güçlendiği konusunda kıyameti koparacağını bilmesine rağmen, *Journal des débats*’da öfke dolu, etkili bir yazı yazmış.

5 Mayıs 1840’ta Crémieux, Yahudi tutsakların salıverilmesine, iftira mahiyetindeki ithamların geri çekilmesine ve Yahudi cemaatinin korunmasına yönelik sistematik bir kampanyanın başlatılması için Yahudi Temsilciler Kurulu’nun Londra’da, Park Lane’deki merkezinde yer alan bir toplantıya katılmış. Crémieux’nün kendi politikaları ile de uyumlu bir

³⁶ “Report on the Treatment of Jewish Prisoners in the Damascus Affair,” (PRO, FO 78/405, 32-4), Stillman içinde, s. 397; ayrıca bkz. Frankel, s. 41-4.

şekilde, her yerde liberalizm davası ile Yahudilerin davasını bağdaştırma zamanının geldiğine dair bilinçli bir karar alınmış.

Bu önemli adımı atanlar, İngiliz-Yahudi dünyasının ileri gelenleriydi: Mocatta'lar ve Goldsmid'ler, Cohen'ler ve Levy'ler, Montefiore'ler ve tabii ki Rothschild'ler. Çoğu liberal eğilimli ve sırf on yıl önce, o dönemde başbakan olan nankör Wellington Dükü dahil Toryler Yahudilere siyasi haklarının tanınmasının son safhası, yani Hristiyan inanç beyanı feshedilerek parlamentonun Yahudilere açılması konusunda ayak sürüdükleri için Whig Partisi destekçileriydi. Coşku dolu ilk konuşmasında Yahudilerin özgürlüklerini kazanması konu alan, partinin gelecek vaat eden yıldızı Thomas Babington Macaulay'di. Parti aynı zamanda Britanya'nın geleneksel kurumlarına hızla yayılmakta olan sosyal liberalizasyon sürecinin hem destekçisiydi hem de ondan fayda sağlıyordu. Rothschild'lerin Napoléon 'un yenilgiye uğratılmasının finansmanında (büyük ölçüde Avrupa'daki çatışma bölgelerine gizlice altın göndererek) oynadığı rolden sonra Londra Yahudilere yakınlık duymaya başlamıştı. Şehrin iki şerifliğinden birine Rotschild'ler için çalışan ve onlarla ortak olan Moses Montefiore getirilmişti. Alaycı değil de müşfik sayılabilecek söylentilere göre Moses ofisine üzerinde şerif cübbesi, elinde de koşer bir tavuk yemeği veya çok sevdiği soğuk haşlanmış dana eti yemeğiyle gelirmiş. Bu dönemde Yahudilerin topluma dahil olması için yeni fırsatlar ortaya çıktı: David Salomon Hristiyan inanç beyanı zorunluluğu olmadan Baro'ya kabul edilmiş; University College ve okulları Yahudilere açıldı, onları St Paul, City of London ve Birmingham'daki King Edward's School izledi.

Bu gibi kurumsal açılım süreçlerinden daha da önemlisi, bazen Yahudilikten ayrılmış olan ama Britanya kültürünün kalbine yerleşirken bile kökenlerini gizlemeyen (gizlemek boşuna olurdu zaten) kişilerin başlattığı gayriresmi sosyal gruplaşmalardı. Sinagogdan hışımla çıkmış olan Isaac

d'Israeli, oğluyla birlikte vaftiz olurken bile, Yahudilik ile Hıristiyanlığın aslında aşağı yukarı aynı din olduğunu, dolayısıyla vaftiz çeşmesinde biraz su serpmenin çok da büyük bir fark yaratmayacağını düşünüyordu. Benjamin Hıristiyan olunca, Scott'un *Ivanhoe* eserindeki Yahudi kadının aşk hikâyesini, Asil Egzotik Semitik kahramanların edebiyatını yaratmak için fırsat olarak görmüş; örneğin *Tancred*'deki karizmatik Yahudi Eva, Hıristiyan sevgilisini Kutsal Topraklar'daki Yahudi gizeminin içine çeker ve Sina dağında meleklerle aydınlanma yaşamasını sağlar.

Ama popülerlik din değiştirmeye bağlı değildi. Yahudi olduğunu saklamayan Grace Aguilar'ın evcimen romansları Erken Viktorya dönemi İngilteresi'nin çok satan kitapları arasında yer alıyordu. Cazibesine karşı konulmaz, Fransız Rachel dahil olmak üzere Yahudi oyuncuların ve müzisyenlerin kalabalık hayran kitleleri olurdu. Nathan ile Lionel'in taşradaki malikânesi Gunnersbury'de Rothschild'ler tüfekleriyle sayısız kuş avlardı. Paris'in seçkin sınıfının tamamı James de Rothschild'in Château de Ferrières'deki partilerine davet edilmeyi beklerken, aynı şey İngiltere'nin yüksek sosyetesine için de geçerliydi. Anthony Rothschild, "günümüzde tek yaptığımız bu lanet balolara katılmak" diye yakınmış. Rothschild'lerin veya Salomon'ların bir düğünü, yüksek sosyete için müthiş bir davet anlamına gelirdi ve *Illustrated London News*'da ağzı sulandıracak ayrıntılarla anlatılırdı. 1845'te Eliza Acton'ın popüler yemek kitabı *Modern Cookery for Private Families*'in [Aileler İçin Modern Yemekler] bir bölümü "Yabancı ve Yahudi Yemekler"ine ayrılınca da bir eşik aşılmış oldu. "Badem tozu ile zengin şerbetler" içeren ve "Doğulu karakterlerini" sergileyen yemekler başta olmak üzere, Yahudi olmayanların Yahudi seçkin sınıflarıyla buluştuğu çevreleri yansıtan yemeklerin çoğu Sefaradlara aitti. "Yahudi tütsülenmiş dana eti"ni "tütsülenmiş jambonun narin tadına benzer" olarak tasvir etmek çok parlak bir fikir değildi belki, ama Acton, Sefaradların İngiltere'ye getirdiği bademli

muhallesi, Portekiz'in "çorissa" sucuklu pilavını ve "taze zeytinyağı"nda kızartılmış balığı çok seviyordu. "Yahudiler öğünlerinde sıklıkla soğuk kızartma balık yiyorlar," diye yazarak zihinlerde Viktorya dönemi İngilizlerini neredeyse *kidduş* töreninde canlandıran Acton, pisibalığı, dilbalığı, kalkan ve çivisiz kalkan balıklarının yanı sıra verdiği tarifteki somonun da kızartılıp "daha büyük bir balığın etrafında simetrik olarak dizilebilir veya kendi başına yenebilir" şeklinde bir öneride bulunur.³⁷

Islington, Stamford Hill ve Mayfair'deki (İngiliz Rothschild de nihayet şehir merkezindeki New Court'tan ayrılıp buraya taşınırlar) Yahudi süslü püslü hayatın dışında yine yoksulluk, cehalet, dilencilik ve tefecilik söz konusuydu elbet. Ama bir yandan da Britanya'da kendini evinde hisseden ve 1841'den itibaren kendi haftalık dergileri *Jewish Chronicle*'ı yayımlayan bir İngiliz-Yahudi orta sınıf da ortaya çıkmaya başlıyordu.

Dolayısıyla Mansion House'da,³⁸ Şam'da meydana gelen korkunç olayları protesto etmek için büyük bir toplantı düzenlendiğinde mekânın hıncahınç dolması şaşırtıcı olmazdı, nitekim öyle oldu ve Yahudilerin dostları da görüşlerini yüksek sesle ifade ettiler. Aralarında en coşkulu olanı, İrlandalı "Kurtarıcı," Katoliklerin özgürlük hareketinin büyük hatibi Daniel O'Connell'di. "Bu iğrenç, kanlı iftira," diye kükremiş O'Connell, "bütün insani duygulara terstir... onların [Şamlı Yahudiler] törenlerinde insan kanı kullandıklarına inanabilecek kadar aşağılık insanlar olabilir mi... Yahudiler hayat-taki bütün ilişkilerde örnek teşkil etmezler mi... iyi babalar, iyi oğullar değil midirler?" Yahudilerin masum olduklarını kanıtlaması gerektiğini rezilce öne süren *The Times* dışında Britanya basınının tamamı hem Şam'da olanların zalimliğini hem de bu kadim iftiraya inanacak kadar saf ve yobaz olanları kınamış.

³⁷ Eliza Acton, *Modern Cookery for Private Families*, Londra, 1845; ayrıca Jill Norman (ed.), Londra, 2011, s. 605-7.

³⁸ Londra'nın Belediye Konağı -çn.

Verilen tepki yeterince cesaret verici bulunmuş olmalı ki Temsilciler Kurulu, yetki alanında Suriye'nin bulunduğu Mısır valisi Mehmed Ali'ye, hatta sultanın kendisine (17 yaşındaki Abdülmecit) hükümetin desteğiyle heyet gönderilmesi için Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a temsilciler göndermiş. Doğu'ya açılmak zaten Palmerston'ın stratejik amaçları arasında yer alıyordu, hatta kendisi bir ara Yahudilerin Filistin'e dönüşünü bölgenin Britanya'yla iyi ilişkiler içerisinde modernizasyonunun bir yolu olarak görüyordu. Ancak hem Şam'da olanlar hem de Fransızların olaylardaki rolü karşısında öfke hissederken samimi olduğuna da şüphe yoktu.

Montefiore ile Crémieux Britanya hükümetinin desteğiyle yola çıkmışlar. Yahudi ileri gelenlere özgü bir şekilde kimin lider olduğu konusunda çok geçmeden aralarının açılmasına rağmen (Sir Moses büyüklük taslarken Crémieux de otoritesini kaybettiği için kızgındı), görevlerini büyük bir başarıyla sonuçlandırmışlar. Yaşlı, heybetli komutan Mehmed Ali (o da kendi siyasi ve askeri çıkarlarını göz önünde bulundurarak) onları sıcak bir şekilde ağırlamış ve Yahudi tutsakların derhal salıverilmesini emretmiş. İstanbul'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'yla görüşme daha da dramatik geçmiş. Genç padişah daha bir yıl önce, sadrazamının yönlendirmesiyle Tanzimat'ı ilan ederek keyfi kararlarıyla ve mutlakiyetçiliğiyle ün salmış Osmanlı devletini liberal bir model haline getirmiş, halkın hayatını, mülkünü ve özgürlüğünü teminat altına almıştı. Crémieux ile Montefiore'nin girişimi Reşit Paşa'nın dünyaya liberal yüzünü göstermesini daha da kolaylaştırıyordu. Başka yerlerde de kan iftirasına bağlı zulüm olayları yaşanmış, özellikle Rodos'ta güruh Yahudi mahallesine saldırmıştı, dolayısıyla bu küçük ölçekli nefret dalgası padişahın bu korkunç iftirayı resmi olarak kınaması ve iğrenç bir yalan olduğunu ilan etmesi için bir fırsat teşkil etti. "(İtham edildiği suçu işlemediği aşıkâr olan) Yahudi ulusunun, mesnetsiz bir ithamdan dolayı incinmesine ve zulüm

görmesine izin veremeyiz.”³⁹ Padişah ayrıca bir ferman yoluyla Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer tebaasıyla aynı hakları bahşetti, baş vergisinden muaf tutulmasına ve ikametleri ile meslekleri konusundaki diğer kısıtlamaların kaldırılmasını emretti. Fransa’nın 40.000 Yahudisi 1830 yılındaki devrimle resme özgürlüklerini kazandıktan sadece on yıl sonra benzer bir dönüşümün Akdeniz’in diğer ucunda gerçekleşmiş olması inanılmaz bir şeydi. Hatta Osmanlı hükümetinin Yahudilerin Filistin’e göçüne ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasına sıcak bakabileceği bile ima ediliyordu. Ancak bütün bunlar Suriye Savunma Bakanı Mustafa Tlass’ın 1983’te Şam olayları konusunda yayımladığı *Siyon’un Matza’sı* adlı kitabında kan iftirasını evrensel olarak kabul gören bir hakikat varsaymasına engel olmamıştır.

Liberal Avrupa’nın çarkları dönerken bazen hayırlı, bazen de hayırsız sonuçlar verirdi. Yahudiler 1848 devrimine bazen kahraman bazen de hedef olarak dahil oldular. Kızgın kalabalıklar Péreire ile Rothschild’lerin demiryolu depolarını yağmalarken Crémieux İkinci Cumhuriyet’in geçici hükümetine katılmış. O yılın Temmuz ayında burjuva Ulusal Muhafızlar ayaklanan işçileri katledilince ölüm cezasından nefret eden bakan dehşete kapılmış. Eski Saint-Simoncu ideallerine göstermelik bir şekilde bağlı kalmaya devam eden Émile ile Isaac Péreire, kısa süre sonra kendini imparator ilan edecek olan Prens Başkan Louis Napoléon’un da Saint-Simon hayranı olduğunu hissedip artık projelerine idealist değil de girişimcilik açısından bakmaya başlamışlardı. 1852’de tarım alanında kredi sağlayacak olan Crédit Foncier’yi, aynı yılın ikinci yarısında da en ünlü ve yenilikçi eserleri olan, üyelerin katılımını temel alan yatırım bankası Crédit Mobilier’yi kurmuşlar.⁴⁰ Saint-Simoncu özleştirmecilere göre

³⁹ Stillman, s. 401.

⁴⁰ Davies, *Emile and Isaac Pereire*, s. 112-34.

banka gerçekten küçük ölçekli girişimcilere kredi açmayıp Toulouse'a, güneybatıda İspanya'ya ve Meyerbeer'in sıklıkla kullanacağı, Belçika'ya ve Almanya'da Berlin'e kadar uzanacak yeni demiryolu hatları dahil Büyük Projeler için sermaye yarattığı için ilkelerine ihanet ediyordu.

İkinci İmparatorluk Paris'i denince akla Baron Haussmann ve eski zanaatkâr mahalleleri acımasızca ortadan kaldırılarak açılan geniş bulvarlar gelir. Ama bu Paris'in yaratıcıları arasında Péreire'ler de vardı, çünkü Grand Magasin du Louvre adlı, 2.400 kişinin çalıştığı devasa mağaza ile yanı başında yer alan, sonu gelmez ziyafet salonları ve buharlı asansörleriyle Grand Hôtel de l'Europe onlara aitti. Rothschild'lerden aşağı kalır yanları olmadığına karar veren iki kardeş kendilerine onlara komşu, çok büyük bir malikâne alınca Baron James o kadar sinirlenmiş ki o andan itibaren hayattaki tek amacı Péreire'lerin devrildiğini görmek olacaktı. Böyle bir durum gerçekleşecekti de, ama daha çok iki kardeşin demiryolu hatlarını ve endüstriyel girişimlerini Avrupa'nın içlerine kadar taşımaları (ve Rothschild'lerin başka bir dalıyla zıt düşmeleri) üzerine hırslarının altından kalkamamalarından kaynaklanacaktı. Ama bu arada Paris de 1870'te büyük bir felaket yaşanacak, şehir başka bir Yahudi banker olan Gerson Bleichröder tarafından finanse edilen bir Prusya ordusu tarafından ele geçirilecekti.

Yeni bir siyasi hareketin temelini oluşturacak bir ilke olarak "antisemitizm" terimini ilk olarak 1879'da kullanan Wilhelm Marr dahil olmak üzere, sayıları giderek artan Yahudi karşıtlarına göre bu olanlar, Avrupa'nın Yahudiler tarafından ele geçirilmekte olduğunun inkâr edilemez bir kanıtıydı. Yahudilerin sattığı modernite, şişirme bir hesap dökümü gibiydi: Opera bayağıydı ve ticariydi; mağazalarında cafcamlı ıvır zıvır satılıyordu; demiryolları, kadim dil, toprak ve ulus sınırlarını aşağılıyor, ezip geçiyordu. Kilise başta olmak üzere kutsal olan her şey Yahudilerin korkunç hırsına kurban oluyordu.

Katolik *L'Univers* gazetesinin yayın yönetmeni Louis Veuillot'un zehir zemberek kaleminin başını çektiği Hristiyan, milliyetçi geleneğin karşı saldırısı, en azından şiddetinden dolayı modernitenin öncüsü Yahudileri büyük ölçüde şaşırtmıştı. Onlar, kadim yobazlığın er ya da geç modern akıl, faydacılık ve kentsel, hatta kozmopolit yaşam tarzı karşısında boyun eğeceğini düşünmüşlerdi: Önce Paris, ardından Köln teslim olacaktı.

Kendileriyle duydukları gururun bazen yerini korku ve hayal kırıklığına bıraktığı da oluyordu. 1858'in Yahudilerin liberallik konusundaki umutları için müthiş bir yıl olması gerekirdi. Lioner de Rothschild, ilki City of London üyesi olarak 1847'de olmak üzere, parlamentoya üç defa seçilmişti, ancak her defasında Lordlar Kamarası, Avam Kamarası'nda kabul edilen ve onun Hristiyan inanç beyanında bulunmadan yerine oturmasına izin verecek olan engellilerle ilgili yasa tasarılarını geri çevirmişti. Lordlar Kamarası'nın iki kamaranın ayrı ayrı yemin törenlerinin olmasına izin vermesi 1858 yılının yazını bulacaktı; böylece Rothschild Avam Kamarası'nın "Yehova" üzerine yemin ederek yerine oturan ilk Yahudi üyesi olacaktı.

Ancak atılan her adıma karşılık Yahudilerin, zorla din değiştirmeye karşı savunmada bile kendi ailelerinin kutsallığını ne kadar çaresiz kaldıklarını hatırlatacak incitici bir şey olurdu. Haziran 1858'in ilk haftasında, o dönemde papalığın yönetimi altındaki Emilia'ya tabi olan Bologna şehrinde yerel Engizisyoncuya bağlı polis, Yahudi bir esnaf olan Momolo Mortara'nın evini basmış.⁴¹ Söylediklerine göre eski hizmetçileri Anna Morisi tarafından gizlice vaftiz edildiğini haber aldıkları 6 yaşındaki oğlu Edgardo'yu almaya gelmişlerdi. Annesi Marianna'nın çılgınlar gibi karşı koymasına rağmen, Edgardo ellerinden alınmış. Perişan haldeki anne

⁴¹ David I. Kertzer, *The Kidnapping of Edgardo Mortara*, New York, 2008; Green, *Montefiore*, s. 258-82.

baba yerel Engizisyonun başını görmeye gittiğinde kendilerine bir çocuk vaftiz edildi mi Yahudi bir ailenin yanında kalıp o sahte din doğrultusunda yetiştirilmesine imkân olmadığı söylenmiş. Çocuk, din değiştirenlerin konaklamasına ve eğitimine ayrılan Vaftiz Evi'ne götürülecek, kendisine iyi davranılacaktı. Bundan sonra annesi, Kutsal Kilise, babası da Papa olacaktı.

İtalya'da Yahudi çocukların Hristiyanlar tarafından ailelerinden zorla kaçırılması çok yaygın değildi, ama çok ender de görülmüyordu. 1817'de Modena'da 3 yaşındaki bir kız çocuğu anne babasından alınmış. Saporini d'Angei ailesinden alındığında 7 yaşındaymış; Pamela, 1844'te Venturina ile Abram Maroni'nin ellerinden alındığında sadece 19 aylıkmış. Bu örneklerin hepsinde ailenin yanında birkaç gündür veya birkaç haftadır çalışan Hristiyan hizmetkârların çocuğu vaftiz etme iddiaları bu kaçırma olaylarına gerekçe sağlamıştı. Böylece Kilise, özellikle kendini savunmak zorunda kaldığı Mortara olayında bütün her şeyin Yahudilerin, bu konudaki yasağa rağmen, evlerinde Hristiyanları çalıştırmasından kaynaklandığını iddia etme fırsatını ele geçirmişti. Gerçekten de XVI. yüzyılda yürürlüğe giren *Cum nimis absurdum* emirnamesinden itibaren aralıklı olarak böyle bir yasak söz konusu olmuştu. Ama çok insanın işe ihtiyacı olduğundan Kilise genelde yasanın ihlal edilmesine göz yumardı. Böylece Yahudilere kin besleyen veya vaftiz yoluyla bir Yahudi çocuğunu lanetlenmekten kurtaracağına inanan bazı kadınların (çünkü genelde kadınlar söz konusuydu) kendilerine cennette yer garantilemesi için fırsat yaratıyordu.

Edgardo Mortara'nın kaçırılmasının bölgesel bir olay olmaktan çıkmasını sağlayan, Bologna'nın küçük Yahudi cemaati olmuştu. Momolo'yu gidip bölgenin Engizisyon lideriyle konuşmaya ve Kardinal Giacomo Antonelli yoluyla doğrudan Papa IX. Pius'la bağlantı kurmaya ikna eden onlar olmuştu. Kilise hukukunun, anne babanın izni olmadan çocukların vaftiz olmasını yasakladığını keşfettiler. Yapılan çağrılar Mo-

molo'nun Vaftiz Evi'nde tutsak oğluyla görüşmesini mümkün kıldıysa da, Vatikan'da onlara kulak asan olmamış.

Papa IX. PİUS, döneminin liberal olacağını düşündüren başlangıcında Roma Yahudilerini, onları aşağılamaya yönelik en korkunç âdetlerden birinden kurtarmıştı: Karnavallarda yer alan Yahudi yarışmalarında genç olsun, yaşlı olsun, bütün Yahudiler çöp ve çürümüş meyve yağmuruna tutulur, kendi sinagoglarında din değiştirmeye teşvik edici vaazlar dinlemeye mecbur edilirlerdi. Pius Yahudileri bu durumdan kurtardığı için kendini "Yahudi dostu" olarak görürdü ve Yahudilerin Momolo vakasındaki gibi protestolarla kendisine büyük nankörlük ettiğine inanıyordu.

Ama Avrupa devletlerinin Türkiye'nin ve Ortadoğu'nun geleceğine olan stratejik ilgisinin nasıl Şam'daki olayı protesto edenlerin davalarını daha büyük bir davayla bağdaştırmasına izin verdiyse, küçük bir Yahudi çocuğunun kaderi de papanın dünyevi gücü konusunda hararetli bir tartışmanın başlamasına neden oldu. Liberal bir kahramanken aniden muhafazakâr bir görünüm kazanan IX. Pius'un kişiliği, neredeyse bütün Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan tartışmaları daha da kızıştırmış. Sardinya Krallığı başta olmak üzere, İtalya'nın birleşmesi için uğraşan seküler, bilinçli ve çağdaş görüşlü politikacılara göre papalığın Vatikan dışında topraklarının olması son derece anormal bir durum gibi geliyordu. Bologna Engizisyon olmasaydı, Edgardo'nun kaçırılışı, yani ailenin kutsallığının doğaya aykırı bir şekilde ihlali mümkün olmazdı. Amerika'da yaygın olan şiddetli bir Katolik karşıtı akımdan faydalanan Cincinnatili Haham Isaac Mayer Wise, Mortara ailesinin oğlunun dininin değiştirilmesinin papanın ve "duygudan yoksun uşak"ları olan Cizvit Engizisyoncularının güç kazanmak için bir bahane olduğunu öne sürmüş.⁴² Katolik Fransa'da bile III. Napoléon, aşırı Katoliklerin

⁴² A.g.e., s. 125; Max B. May, *Isaac Mayer Wise: The Founder of American Judaism*, New York, 1916, s. 271.

tepkisine rağmen, çocuk kaçırmaların barbarlığı karşısında öfkelenildi. Vatikan'daki büyükelçisinden haber aldıktan kısa bir süre sonra, Avusturya'nın İtalya'nın statükosunu muhafaza rolünü alt etmeyi ve papalığın ruhani bir güce indirgeneceği bir İtalyan Krallığı yaratmayı hedefleyen askeri stratejiyi planlamak amacıyla Sardinya Krallığı'nın başbakanı Camillo Cavour'la buluştu. Bologna 1860'ta Risorgimento' ordusunun eline geçecekti, ama Papalık Devletleri'nin ortadan kalkması on yıl sonrasını, Papa'nın Yanılmazlığı doktrininin ilan edildiği yılı bulacaktı. William Gladstone olanları haber aldığı anda bunun sonucunda Katoliklerin "ahlaki ve entelektüel özgürlükleri"ni kaybettiğini ilan etmiştir.

Edgardo Mortara'nın başına gelenlere duyulan şiddetli tepki, Yahudilere yapılan haksızlıkların bir kez daha uluslararası liberalizm açısından yankı uyandıran bir davaya dönüştürülmesini sağlamıştır. Ancak Şam'da olanların tersine, bu vakada mutlu son yaşanmamıştır. Roma Yahudilerinin liderleri papayla görüşmeye gittiğinde, uydurma şikâyetlerini dünyaya ilan etme cüretini gösterdikleri için şiddetli bir azar işittiler. Yahudilere bu kadar büyük merhamet gösteren bir papaya nasıl bu kadar nankörlük edebilmişlerdi! Eleştirilerin dozu giderek arttı. *La Civiltà Cattolica* gibi gazeteler, bekleneceği üzere, zengin Yahudilerin yüzüzlüğünden, gizli Yahudi gücünün meşum bağlantılarından yakındı. Gazete, insanların Yahudilerin neleri başarabileceğini unutmaması için, Macaristan'ın hâkimiyetindeki Moldavya'da yer alan korkunç bir cinayete dikkat çekti: Bir çocuğun cesedi bulunmuştu ve her yeri kırılmış veya kesilmişti. Yine *matza* pişiren, kana susamış Yahudiler suçlanmıştı elbet. Çocuğun amcası Budapeşte'de cinayeti işlediğini itiraf ettikten sonra bile Yahudilerin suçlu olduğu otomatik olarak varsayıldığından güruh Yahudilere ve sinagoglara saldırmıştı.

* (İt.) XIX. yüzyılda İtalya'daki devletlerin birleşmesiyle sonuçlanan "Diriliş" hareketi -çn.

Momolo Mortara, bu trajedi sonucunda hem psikolojik hem de mali olarak mahvolmasına rağmen, oğlunun Yahudi ailesinin koynuna döneceği umudundan hiçbir zaman vazgeçmemiş. Avrupa'nın dört bir tarafında yaptığı yürek burkan konuşmalar, Yahudi cemaatlerinin ileri gelenlerini derinden etkilemiş. Londra'da Temsilciler Kurulu'na bir konuşma yapmış ve 70 yaşına basmış olan Montefiore bunun üzerine Roma'ya şahsen gitmeye karar vermiş. Ancak Vatikan Firavunlar dönemindeki gibi acımasızdı ve Montefiore, çocuğun yeni diniyle ne kadar mutlu olduğuna ve rahiplerin ona ne kadar şefkatli davrandığına dair hikâyelerden başka bir şey elde edememiş. Montefiore Papa Pius'la değil ancak Kardinal Antonelli'yle görüşmeyi başarmış, o da soğuk ve ilgisiz bir şekilde davranmış.

Momolo Paris'e gittiğinde Isidore Cahen, Yahudileri savunmak için uluslararası bir kuruluş olması gerektiği sonucuna varmış. Cahen'in kendi, Yahudi liberalizminin, ulusal bir kültürün bir parçası olmanın Yahudiliğe bağlılığa zarar veremeyeceğine dair temel inancının kişileşmiş hali gibiydi. Babası Samuel Mainz'ta büyümüş, Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin Fransızca tercümesini yaparak Fransa'nın Moses Mendelssohn'u haline gelmişti; birçok ciltten oluşan bu eserde asıl metin ile tercüme yan yana sayfalarda yer alıyordu ve yorumlara da yer verilmişti. 1840'ta yayımlamaya başladığı *Archives Israélites* adlı aylık dergide, Ludwig Philippson'un Almanca yayımlanan *Allgemeine Zeitung des Judenthums* dergisine benzer şekilde, Yahudi tarihi ve dinsel konularda ilmi ve edebi düşüncelere Fransızca olarak yer veriliyordu.

Özgürlüğünü kazanmış kuşaktan olan Isidore önce Charlemagne Koleji, sonra da École Normale'de sivilmiş, bu arada Rabbinik yasalar alanında bilgilerini giderek ilerletmişti. Katolik Napoléon-Vendée Lisesinin felsefe hocalığına atanan Isidore, dinine bağlı bir Yahudinin böyle bir kurumda ders vermesini uygun bulmadıkları anlaşılan aşırı görüşlüler tarafından bu görevinden alınmış. Bunun üzerine gazetecilik

alanına geçen Cahen, *Le Temps* gazetesi için çalışmaya başlamış, ama Mortara olayının etkisinde kalmış olmalı. 1860'da da, işadamı ve toplumsal reform yanlısı Charles Netter ile beraber, adını iki yıl önce, kriz döneminin zirvesinde hayal ettiği *Alliance Israélite Universelle*'i kurmuş.

Derneğin adı bile, Yahudilerin Hristiyan Avrupa'ya düzenlediği uluslararası komploları ifşa etmekle uğraşan Yahudi karşıtlarına bir meydan okuma niteliğindeydi. *Alliance*, bu ithamlara farklı bir yerden karşılık vererek, Yahudilerin gerçekten bir ulus olduğunu, ama dayanışmalarının benimsedikleri ülkelere olan bağlılıklarına hiçbir zarar vermeyeceğini öne sürme cüretini göstermiş.⁴⁴ Yahudilerin uluslararası davası, Rothschild'lerin para imparatorluğunun icat ettiği bir şey değildi, bir insanlık, ahlak ve hoşgörü davasıydı. 1864'te Adolphe Crémieux'nün de katıldığı Netter ve Cahen'e göre *Alliance*'in aynı zamanda Yahudileri, geleneklerini zayıflatmadan modern dünyaya adapte etmek gibi bir toplum ve eğitim rolü de söz konusuydu. İlki 1862'de, Fas'ın Tetuan kentinde olmak üzere okullar açıldı, sonra da modernleşmekte olan Türkiye'nin misafirperver ortamına yoğunlaşıldı.

Bu durumda *Alliance*'in kuruluşu iki açıdan son derece önemliydi. Liberal Avrupa'nın Yahudileri ile İslam âlemindeki ve Romanya gibi Balkan ülkelerindeki yoksul ve eğitimsiz, zulüm gören milyonlarca Yahudinin arasında nihayet bağlantıların kurulmasına izin verdi. Ayrıca baş göstermekte olan yeni zulüm dalgasına karşı yüzünü cesurca dünyaya çevirdi. Kuruluş bildirisi şöyleydi:

Eğer dünyanın dört bir tarafında dağıldığınız ve başka uluslarla kaynaştığınız halde kalbiniz, zayıf bir şekilde de olsa, atalarınızın kadim dinine bağlı olmaya devam ediyor-

⁴⁴ Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington, 1990; André Chouraqui, *Cent Ans d'Histoire: l'Alliance israelite universelle et la renaissance juive contemporaine 1860-1960*, Paris, 1965.

sa... maruz kalmaya devam ettiğimiz önyargılardan, tekrarlanan yalanlardan, iftiralarından nefret ediyorsanız... dinlerin en kadim ve en ruhani olanının yerini muhafaza etmesi ve misyonunu yerine getirmesi, dünyada gelişmekte olan büyük düşünce hareketinin içinde capcanlı bir şekilde yer alması gerektiğine inanıyorsanız... yüzyıllar boyunca sefalet içinde yaşamış olan din kardeşlerinizin büyük kısmının insan olarak ve yurttaş olarak haysiyetlerini geri kazanabileceklerine inanıyorsanız... Yahudiliğin yaşam gücüne tanık olmanın dininiz için bir onur, dünyadaki halkların tamamı için bir ders ve hakikat ile evrensel akıl için de bir zafer olacağına inanıyorsanız... son olarak, 1789 ilkelerinin etkisinin mutlak güce sahip olduğunu, din alanında mutlak anlamda eşitliğe sahip olanların önemli bir örnek teşkil ettiğine inanıyorsanız... o zaman dünyanın dört bir tarafından Yahudiler, gelin... bize destek verin, her yerde özgürlüklerin kazanılması ve kalkınmanın gerçekleşmesi için çalışın, Yahudi olduklarından dolayı acı çekenlere destek olun.

Bunlar çok güzel sözlerdi elbet. Ama Edgardo Mortara bir Cizvit olarak yetişecekti, Ortadoğu'da birkaç yılda bir kan iftiralarından dolayı sayısız kurban verilecekti, Avrupa'da da Sir Moses Montefiore 100 yaşındayken Ramsgate'teki evinde hayata gözlerini yumarken, hayattaki amacını sadece kısmen gerçekleştirebildiğinin bilincindeydi. Bu durumda bu sözlerin Yahudilerin geleceği açısından anlamı neydi?

III. Moses'in Misyonu

Moses Hess, *Augsburger Allgemeine*'de Meyerbeer'de biraz tuhaf bir şekilde söz edildiğini fark etmişti. Bestecinin ne zaman adı geçse parantez içinde "(aslında Jacob Meyer Lippman [sic] Beer)" deniyordu. Hess bunu gördüğünde ıstırap verici anıları canlanıyordu. Rheinland'de, tarihsel Bonn şehrinde yetiştiğinden, Nikolaus Becker'in Fransızlara karşı vatansever direnişin marşı olarak yazdığı *Die Wacht am*

Rhein (Ren Nehrinde Nöbet) müziğini besteleme isteğini hissetmişti. Ancak Becker onun önerisini reddetmiş ve ona Alman vatanseverlerin yüreğinden doğması gereken müziği bir Yahudinin bestelemesinin söz konusu olamayacağını bildirmişti.⁴⁵

Sanki kendisine bunu hatırlatmaya gerek varmış gibi! Hess'in gençliği Yahudilik ile Almanya'nın çekim gücü arasında bir mücadele şeklinde geçmişti. Babası asimilasyonu seçmiş, Moses daha 5 yaşındayken Bonn'dan Köln'e taşınmış, daha küçük ölçekte de olsa Meyerbeer'in babasını da zengin eden şeker rafinasyon mesleğinden çok para kazanmıştı. Moses annesinin haham olan babasına bırakılmıştı; Kudüs'ün ve Tapınak'ın yok edilmesinden ne zaman söz edilse döktüğü gözyaşlarını Moses hayatı boyunca hatırlayacak ve duygulanacaktı. O da ruhani ve ahlaki hayatının tapınğını sürekli olarak arayacak, ama Rabbinik yasaların ve Talmud'un gösterdiği yerlerin dışına bakacaktı. Tutsağı olduğu pedagojik dar görüşlülüğünden dolayı Talmud hocalarından nefret edecek, onları "*Unmenschen*," yani doğaya aykırı insanlar olarak tanımlardı.

Onların yerini de, Moses'in Yahudi hayat tarzının, ya da en azından felsefi kahramanlarından biri olan Baruch Spinoza'nın devamı niteliğinde olduğuna inandığı sosyalizm almış. Hess'in ilk kitabı, Spinoza'yı Yahudiliğin neredeyse tamamını reddetmiş bir deist olarak görmeyip insancıl bir Yahudi geleneğine yerleştirme konusunda coşkulu ama tutarlı olmaktan uzak bir girişimden ibaretti. Spinoza'nın kozmik yaratıcısı Rabbinik kuralların katılığından azat edildiği takdirde Hess'in olmak istediği türden bir Yahudiydi; hatta Hess'in konuya yaklaşımı o kadar coşkuluysa ki, kahramanını kısır bireyselciliğe karşıymış gibi göstermiş ve topluma

⁴⁵ Hess konusunda bkz. Shlomo Avineri, *Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism*, New York, 1985; Isaiah Berlin, "The Life and Opinions of Moses Hess," Henry Hardy (ed.), *Against the Current: Essays in the History of Ideas* (Princeton, 1979) içinde.

o kadar aykırı olan Spinoza, Hess'in hayal gücünde toplumsal ve sosyal hayatın kişileşmiş haline dönüşmüş.

Böyle bir malzemeyi kullanabileceği tek yer, ilerici gazetecilikti. *Rheinische Zeitung*'un yayın yönetmenlerinden biri haline gelen Hess burada Trier hahamının torunu, vaftizli Heinrich Marx'ın oğlu Karl'la tanışmış ve müthiş bir aydınlanma yaşamış. Heyecanlı, sıcakkanlı, daimi olarak iyi niyetli Moses, uzlaşmaz, kibirli, kendine çok güvenen, bilimselliğe ve tarihselliğe inanan Hegelci Marx'a kendini kaptırmış, ona tamamıyla teslim olmuş. Marx, "günümüzün en büyük filozofu, tek gerçek filozofudur... Dr. Marx idolümdür... Voltaire, Lessing, Heine ve Hegel'in tek vücutta birleşmiş halidir." İşin tuhafı Hess, Marx'tan değil de, Marx özellikle *Komünist Manifesto*'da Hess'in fikirlerinin ve yazılarının çoğundan yararlanmış, ama buna rağmen Hess'in ona hayranlığı son bulmamış. Modern çağın dininin para olduğu ve paraya tapan milyonların kısır, yabancılaşmış bir hayata mahkûm olduğu fikrini ilk olarak ifade eden Marx değil, Hess'ti. "Para, insan değerinin sayılarla ifade edilmesidir, köleliğimizin işareti-dir." Devrimci bir Mısır'dan Çıkış gerekliydi. Hess'in geçmiş göz önüne alındığında, kapitalizmi bir anlamda fetişist bir kült, Altın bir Buzağı olarak, yani temelinde ahlak kurallarının yattığı Yahudiliğin tersi olarak tanımladığında buna gerçekten inanıyordu. Marx da bu fikri alıp tersine çevirmiş ve dini bir tür alaycı metafor haline getirmiş ve münhasıran Yahudilerle özdeşleştirmişti.

Hess, şeker rafinasyonu ile uğraşan babasından kalan mütevazı mirasla geçinerek sosyalist gazetecilikle uğraşmış. Zihninden ve kaleminden giderek daha tuhaf kitaplar çıkmaya devam etmiş: Dünya tarihini coşkuyla ele aldığı eserlerinde Yahudiliğin *ethos*'unu Kitab-ı Mukaddes dönemine, Romalıların yol açtığı yıkıma ve ilk diasporaya dayandırmış ve Avrupa'yı tüketen mekanik ruha bir alternatif olarak göstermek için uğraşmış. Paris ile Almanya arasında Meyerbeer'le aynı trenlere binmiş, ama aynı sınıfta yolculuk yapmamış.

İşçilerin Gezgin Dostu olarak Basel ile Brüksel, Köln, Cenevre, Zürih ve Paris arasında gidip gelmiş, komünizmin ahlaki yönü güçlü bir versiyonunu benimseyerek onu sözlü ve yazılı olarak yaymak için uğraşmış.

Derken, içinde yaşadığı dünyanın Yahudi nefretiyle ne kadar kirlendiğini hisseden Hess önemli bir adım atmaya karar vermiş. Yayınlarının çoğunda ilk adını gizlemiş, "M. Hess," "Moritz Hess" veya "Maurice Hess" şeklinde imza atmıştı. Ama artık Yahudilerin kaderini giderek daha derinlemesine düşünürken bir karar almış: "Kitab-ı Mukaddes kökenli adım Moses'i kullanacağım." Ardından, kendine özgü o tuhaflığıyla şöyle eklemiş: "Adım Itzig olmadığı için üzgünüm."

Artık Yahudiliğin, özellikle ona zarar veren dar görüşlülüğünden (örneğin dinler arası evlilik yasağından; zaten kendisi de bir Katolikle evlenmişti) kurtarıldığı takdirde dünyanın tamamı için ahlaki bir temel oluşturabileceğine inanıyordu. Ahlaki açıdan sağlam geleneklerine sahip Yahudi ve İbrani kültürü bireyselciliğin panzehiriydi, çünkü "Yahudilikte birey ailesinden, aile ulustan, ulus insanlıktan, insanlık organik ve kozmik yaratılıştan, o yaratılış da Yaratıcı'sından hiçbir zaman koparılmaz." Spinoza'nın açısından bakıldığında Yahudilik tüm insanların arasında bağlantı sağlayan altın bir zincir gibiydi.

Hess'in yaşadığı bu ruhsal aydınlanmadan da, onu tanıdığını sanan, eksantrik yönlerini küçük gören, Komünist çevrelerde ona sevimli ama anlaşılmaz, hezeyanlı bir ihtiyar gözüyle olarak bakan herkesi hayret içinde bırakan bir kitap ortaya çıkmış: Kitabın adı *Rom und Jerusalem*'di [*Roma ve Kudüs*], ancak Hess *die Letzte Nationalitätsfrage* [*Son Ulusal Mesele*] şeklinde bir altbaşlık kullanmayı uygun görmüştü.

Kitap 1862'de yayımlandı: Mortara vakası ile giderek güçlenen Yahudi düşmanlığının, Hess'in duygularını dışa vurmasında rol aldığına şüphe yoktur. Hess, entegrasyon ve asimilasyon alanındaki liberal deneyin başarısızlığa uğradığı sonucuna varmıştı: Siyasi toplum içerisindeki yasal ko-

numları ne olursa olsun ve Fransızca'yı, Almanca'yı veya İngilizce'yı ne kadar güzel konuşurlarsa konuşsunlar, Yahudiler her zaman ve her yerde yabancı, uyumsuz ve öteki olarak görülmeye mahkûmdu. Bu müzmin husumetten kaynaklanan kötülöklere ve acılara bulunacak çözüm, *Alliance* tarafından verilen cevap, yani Yahudilerin modern dünyaya, eğitime, tarımsal yerleşim yerlerine, vesaire daha uygun hale getirilmesi değildi. Asıl çözüm, her şeyden önce Yahudilerin bir ulus oluşturduğunu anlamaktı. Dinsel âdetleri yerine getirsinler veya getirmesinler, *şofar*'ın sesi ve *agada*'nın sözleri karşısında duygulandıkları ve yüzyıllardır maruz kaldıkları sürgünlere ve zulme rağmen Yahudi ruhunu hayatta tumanın sırrını taşıdıklarının bilincini hissettikleri sürece bu ulusun bir parçasıydılar. Yahudilerin Yahudi olmakta özgür olması için de ulusun siyasi ve kurumsal olarak gerçekleşmesi gerekiyordu. Bir ulus olarak kaderlerini kendileri tayin etme hakkı, yaşadıkları öklere gerçek anlamda bağlı olmalarını engellemiyordu. Ancak yeniden canlanan bu ulusal ruhun şekillendirilmesi için bir yer lazımdı, bu yeni doğumun ve dönüşümün tek olası mekânı da Filistin'di.

Moses böylece gözlerini işçilerin sayısız özgürlük tüzüğünden kaldırıp uzaklarda yanıp sönen Kudüs'ün ışıklarını görmüş.

Dönüm Noktası

I. Hayyim Hibşuş'un Uğradığı Hayal Kırıklığı¹

Bu bir felaketti! M. Joseph Halévy'nin valizleri Sana'ya ulaşmamıştı, bunun üzerine Halévy o kadar üzölmüşü ki hastalanıp yatağı düşmüşü. El-Hiraz'a yolculuk yaparken bir eşkıya çetesinden zorlukla kurtulmuş, eşyasını, onları Sana'ya getireceğine söz veren bir hizmetkârına emanet etmişti. Ama adam ortadan kaybolmuştu tabii ve Halévy'yi parasından, giysilerinden, kitaplarından, kaskarasından, magnezisinden, güneş şemsiyesinden ve çölde bol miktarda bulunan yılanlara ve akreplere karşı koruma sağlayacak dayanıklı botlarından mahrum bırakmıştı. Halévy, Yemen'in derinliklerine kadar uzanan ilk Avrupalı Yahudi ol-

¹ Hayyim Hibshush, *Travels in Yemen: An Account of Joseph Halévy's Journey to Najran in the year 1870, written in San'ani Arabic by his Guide Hayyim Hibshush*, ed. S. D. Goitein, Kudüs, 1941; Halévy'nin kendi versiyonu için bkz. "Voyage au Nadjran," *Bulletin de la Société de Géographie*, VI (1873), s. 5-31, 241-73, 581-606 ve XIII (1877), s. 466-79. Yemenli Yahudilerin tarihi konusunda bkz. *Joseph Tobi, The Jews of Yemen: Studies in their History and Culture*, Leiden, 1999. Hibşuş bazen Habşuş olarak bilinirdi.

mayı amaçlamıştı. Ama şimdi elinde, üzerindeki giysilerden ve Aden başhahamının onu tanıtmak için Yahudilerin, çoğu yoksulluk şartlarında olmak üzere yüzyıllardır yaşadığı köylerin ve kentlerin “şeyh”lerine ve hahamlarına hitaben yazdığı mektuplardan başka bir şey kalmamıştı. O Yahudilerin bazılarının kökeni V. yüzyıla, Yahudiliği kabul eden Himyar İmparatorluğu’na uzanıyordu (150 yıl boyunca Arabistan’ın en güçlü devleti Yahudiydi).² Halévy de o kadim, İslam öncesi kültürden kalmış yazıtları bulmak ve transkripsyonlarını yapmak için oradaydı.

Hayyim Hibşuş onunla tanıştığında Halévy hâlâ bitkin haldeydi. Hibşuş bakırcılık yapıyordu, ama Arapçadan farklı dillerde yazılmış yazıtlara ilgi duyacak kadar kültürlüydü. O da, daha mütevazı boyutlarda da olsa, gizemli yazıtların koleksiyonculuğunu yapıyordu. Yazıtlardan geriye kalan fragmanların arasında yaşayan köylüler onları titizlikle korurdu. Yazıtların anlamı muğlaktı, ama çömlekçiler de, çobanlar da, bu taşlar yerinden alındığı takdirde, hangi şekilde olursa olsun, ellerinden alınan insanların başına felaketlerin geleceğini biliyordu. Dolayısıyla Hayyim Hibşuş yerel halkın şüphelerini yatıştırmak için bu yazıtlara şifa niteliğindeki büyü-simya özelliklerinden dolayı ihtiyacı olduğunu söylüyordu. Ancak görünürde, uzun bukleler şeklinde uzatılan favoriler olan *simanim*’leriyle dindar Yemen Yahudilerinden hiçbir farkı olmayan Hibşuş aslında kendini İbn Meymun geleneğine uygun şekilde batıl inançlar konusunda kuşkulu ve Yemen’de sonradan “*Dor Deah*” olarak bilinecek olan, Bilgi Kuşağı’ndan, Kabalacı karşıtı biri olarak görüyordu.³

² Bkz. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words, 1000 BCE-1492 CE*, Londra, 2013, [*Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak, MÖ 1000-MS 1492*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yay., 2019], s. 231-235.

³ Bat Zion Eraqi Klorman, *The Jews of Yemen in the 19th Century*, Leiden, 1993; aynı yazar, “The Attitudes of Yemenite Rabbis towards 19th Century Jewish Messianic Figures,” *Proceedings of the 10th World Congress of Jewish Studies* (Kudüs, 1990) içinde. *Dor Deah*

Hibşuş, Halévy adlı bu yabancının kendisine faydasının dokunacağını düşünmüş. Hibşuş kendini ona rehber, tercüman, kâtip ve Halévy'nin ana hedefi olan kuzeydeki Necran şehrine giden en güvenli yolları bulacak kişi olarak sunacaktı. Bu doğrultuda ıstırap içindeki Fransıza kendisini tanıtan bir mektup ve referans olarak da bir yazıtın transkripsiyonunu göndermiş. Bu taktik işe yaramış ve işe alınmış. Hibşuş, Halévy'nin başına gelen felaketten azami şekilde yararlanmaya çalışmış. Profesör, din kardeşleri için yardım toplamak amacıyla Kudüslü bir haham kılığına girmeyecek miydi? Bu durumda, madem dilenci rolü oynayacaktı, görünümü de dilenciden farksız olacaktı.

Joseph Halévy'nin eğitilmeye fazla ihtiyacı yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrasya sınırında, Boğaz'ın kuzeybatısında yer alan Edirne'de doğmuş, Doğulu bir Oryantalistti. Zekâsı geliştikçe kuzeye ve batıya açılmış, önce Bükreş'e, sonra da bölgenin daha az bilinen dillerinin uzun süredir incelendiği Paris'e gitmişti. 1869 yılına gelindiğinde 41 yaşındaydı ve Arabistan'dan Afrika Boynuzu'na kadar uzanan çeşitli ölü ve canlı dillere hâkimdi. İki yıl önce *Alliance Israélite Universelle* tarafından bir keşif gezisi için Habeşistan'a, Falaşa halkının Yahudi olduğuna dair iddiasının ardından herhangi bir gerekçe olup olmadığını saptamak üzere Gondar ve Tigray eyaletlerine gönderilmişti. *Alliance*'ın ana amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Fransa'nın hâkimiyetine giren Mağrip topraklarına kadar uzanan Müslüman toprakları başta olmak üzere, uzak diyarlara dağılmış Yahudi cemaatlerini "yeniden canlandırmak"tı. Yeniden canlandırmanın gerçekleşmesi için de her şeyden önce modern dünyada lazım olan dilleri ve kabiliyetleri öğrenmek demekti. Ama Alliance aynı zamanda en uzak diyarlardaki cemaatlerle (Azerbaycan, Afganistan ve Etiyopya'da bile Yahudiler

başlangıçta Mısır'dan Kaçış'a şahsen tanık olan kuşak için kullanılırdı, ama 1912'den itibaren Yemen'de Kabalacılığın bölgedeki mistik ve kaderci kollarına karşı çıkanlar için kullanılır olmuş.

vardı) bağlantı kurup onları yeniden Yahudi dayanışmasının büyük, evrensel tapınağı altında toplamayı hedefliyordu. Dağılmış kabileleri toplama, Yahudileri ve Yahudiliği bir Avrupa kültüründen fazlası olarak görme arzusu yüzyıllardır devam ediyordu ve her kuşak kendi mesihçi coğrafyacılarını üretmişti. Ancak o kadim dürtüler artık etnografların ve dil-bilimcilerin keşifleriyle, insan kültürlerinin evrimi ve dillerin yayılması konusunda modern, bilimsel spekülasyonlarla da uyuşuyordu ve yeni kâşifler artık keşif alanlarına demiryollarıyla ve buharlı gemilerle ulaşıyorlardı.

Halévy de o saha çalışanlarından biriydi. Falaşa litürjisinin ve ritüellerinin büyük kısmının söylendiği Amharic ve Geez dillerini biliyordu. Yahudilerin bütün kıtalara dağılışı şekli konusunda bilgiliydi ve birbirinden çok farklı kültürel ifadelerin ardında ortak bir inanç temelini yatıp yatmadığı konusunda endişeliydi. Yemen'in ücra köylerinden birinde tanık olduğu şekilde, Falaşa'ların beyazların Yahudi olabileceğine inanmadığını anlatarak Aden ve Sana hahamlarını eğlendirirdi. Ancak kendisini ağırlayanlara "din kardeşlerini aramaya" geldiğini söyleyerek onları kandırmış oluyordu; Halévy'nin Yemen'deki misyonu her şeyden önce ekümenik Yahudiliğe yönelik değildi, hedefi çok daha dar, çok daha ilmiydi. *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres** onu ülkenin dört bir tarafına dağıldığı bilinen ama kuzeydoğudaki kentlerde ve köylerde çok güzel örneklerinin bulunduğu haber verilen taş ve bronz yazıtları toplamakla görevlendirmişti. Oralar Himyar Krallığı'nın merkeziydi, ancak Seba dili (hem Yahudiler hem de Müslümanlar tarafından Saba Kraliçesi'yle bağdaştırılırdı) Himyarlılardan çok öncesine, Arapçadan ve İbraniceden öncesine uzanıyordu. Bu açıdan Hayyim Hibuş çok önemli bir rol oynayacaktı, çünkü hem bazen yıkılmak üzere olan kerpiçten duvarlara destek olarak kullanılan, üzerinde yazıt olan taşların nerede bulunduğunu

* (Fr.) Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi –çn.

bildiği anlaşılıyordu hem de ailesi, Yemen'deki varlıklarını İslam fethinden yüzyıllar öncesine dayandıran dört büyük Yahudi-Arap klanından biri olan el-Futayhi soyundandı.⁵ Halévy, Hibşuş'a, şeceresine ve yerel bilgisine rağmen iddialı bir bakırcı gözüyle bakabilirdi, ama Sana içindeki ve civarındaki toplumlar için Hayyim Hibşuş bilge bir *mori*, bir öğretmendi, Yahudi bile olsalar, yabancılar tarafından hafife alınmamalıydı.

Hibşuş aynı zamanda becerikliydi. Helak haldeki âlime keşfe Sana'dan sadece dört saat uzaklıktaki Ghaiman kentinden başlamayı önermiş. Bulduğu bütün yazıtların nüshasını çıkaracak, sonra da tam tersi yöne, kuzeye doğru bir keşif seferine çıkmak üzere, bu arada toparlanacağını umduğu profesörü almak için geri gelecekti. "Bütün taşların 'ben 2.000 yaşındayım' diye bağırdığı" Ghaiman'da gümüşçü, boyacı, dokumacı ve tabakçı olarak faaliyet gösteren yerel Yahudiler harap haldeki duvarlarına gömülü olan yazıtlarını göstermeye can atıyorlardı, çünkü o anlaşılmaz harflerin arasında "kötü ruhlar"ın bulunduğu inanıyorlardı. O harfler deşifre edilip gün yüzüne çıkarıldı mı meşum güçlerinden arındırılacak, ardından "İsrail'in acıları son bulacaktı." Hibşuş onları kurtaracaktı. Hibşuş'un Kabalacılık karşıtlığı, Halévy'den habersizce, çağdaş bir ihtiyaca cevap veriyordu. Halévy'nin ülkeye gelişinden dört yıl önce, 1865'te kendini Shukr Kuhayl diye tanıtan ve mucizeler yaratan kültü kalabalık bir mürit topluluğunu çeken sahte bir Mesih, sahtekâr ilan edilip Sana'nın ana meydanında kafası kesilmiş, kafası da şehrin kapılarından birinde bir kazığa geçirilmişti.⁶ Ancak Yemenli Yahudilerin bir kurtarıcıya olan inançları iflah olmazdı ve üç yıl sonra, 1868'de Judah ben Şalom adlı ya bir çömlekçi ya da bir ayakkabıcı, kendisinin Peygamber İlyas sayesinde dirilmiş Mesih olduğunu ilan edince onun da etrafında büyük

⁵ Diğerleri el-Uzayri, el-Marhabi ve el-Bisheri'ydi.

⁶ XIX. yüzyılda Yemen'deki mesihçi hareketler konusunda bkz. Tobi, s. 48-84.

bir kitle toplanmış. En küçük köylerdeki Yemenli Yahudiler arasında bile Kitab-ı Mukaddes'ten koca koca bölümleri ezberleme geleneğinin sürdüğünü bilen iki sahte Mesih, peygamberlerden ve Bilgelik Kitapları'ndan kendilerinin gelişine dair bölümleri aktarmışlar. Ancak Mesih'in iki versiyonu arasında bazı farklar söz konusuydu. Toplum içinde mistik bir vaiz olarak faaliyet gösteren ve yoksulluk içinde yaşayan orijinal modelin tersine, II. Shukr Kuhayl (Judah'nın sonradan aldığı isim), Gazzeli Nathan'ın organizasyon dehasını andırır şekilde Yemen'in birçok cemaatine, kendisine destek olarak vergi toplayacak havariler atamış. Böylece prenslere yaraşır bir hayat tarzı sürmüştü. Cemaatlerin en zengini olan Aden'dekinin ona sinagog hazinesinin tamamını gönderdiği anlatılmış.⁷

Mısır, Bombay ve Bağdat'ta para toplamak için bir düzenin kurulması, günlerin sonu için uydurma bir takvimin yayılması, Büyük Kefaret öncesi toplu tövbekârlık için emir verilmesi, bütün bunlar Hayyim Hibşuş'un dehşete kapılmasına neden olurdu. Hibşuş'un kahramanı, saf insanları uyandırmayı kendine görev edinen kahramanı İbn Meymun'du, onu örnek alırdı. Meymun, sahte Mesih'lere karşı seferberliğini yedi yüz yıl önce yürütmüştü, ama Yemen'de zaman durmuş gibiydi ve geçmişte meydana gelen her şey yer almaya devam ediyordu. Hibşuş'un savaş planı, yazıtların şifa getirecek özelliklerini deşifre edebileceğini iddia ederken, aslında onları her türlü ezoterik anlamdan mahrum etmekte.

⁷ Bat Zion Eraqi Klorman, "Muslim and Jewish Interactions in the Tribal Sphere [in Yemen]," Michael M. Laskier ve Yaacov Lev (ed.), *The Divergence of Judaism and Islam: Interdependence, Modernity and Political Turmoil* (Gainesville, FL, 2001) içinde, s. 133; aynı yazara ait *The Jews of Yemen in the Nineteenth Century: A Portrait of a Messianic Community*, Leiden, 1993; Harris Lenowitz, "Shukr Kuhayl II reads the Bible," Leonard J. Greenspoon ve Bryan F. Lebau (ed.), *Sacred Texts, Secular Times: The Hebrew Bible in the Modern World* (Omaha, 2000) içinde, s. 245-66.

Ancak ihtiyatlı davranması gerekliydi. Yahudiler arasında Mesih'lerle ilgili sıkıntılara karşı tetikte olan Müslümanlar kendisinin sorunun çözümü değil de sorunun bir parçası olduğundan şüphelenebilirdi. Dikkat çekmemek lazımdı. Ghaiman'da enfiye satıcısı kılığına giren Hibşuş, karısıyla beraber gizli bir işaret sistemi geliştirmiş. Karısı, barut yapımında kullanılan güherçile toplayan kadınlarla bir aradayken başının üzerinde bir sepet taşıyacaktı. O sepeti başından indirmesi, civarda bir yazıt bulunduğunun ve Hibşuş'un kopyalama işini yapması için şartların uygun olduğu anlamına gelecekti. Zugag'da daha da dikkatli olmak lazımdı; Hibşuş burada yazıtları bir kamışla elinin arkasına yazar, daha sonra kapalı kapılar ardında transkripsiyonunu yaparmış. Hibşuş burada kendini yabancı hissediyordu, ama bu onu bir caminin içinde etrafa hızlıca göz gezdirmekten alıkoymuyordu; böyle bir şey hayatına mal olabilirdi, ama öncesinde Müslümanları burada gizli bir hazine bulunabileceğine dair ikna etmişti.

Sanaa'lı bir Yahudi olan Hibşuş yerel âdetler karşısında hayrete düşmüş. Muhsuna'da yanında kaldığı ailenin kızlarından biri pantolonunu çıkarıp biraz önce akşam yemeğini yedikleri, hatta ekmek hamurunun yoğurulduğu kâsede yıkamış. Hibşuş, bu bölgede bir erkeğin "pantolon giydiğini" söylemenin onu kadınsı olmakla suçlamak anlamına geldiğini hatırlamış.

Hibşuş Sana'ya döndüğünde Halévy'nin yattığı divandan kalktığını görünce mutlu olmuş. Ancak Hibşuş, kendilerini ele verecek bütün o eşyalar olmadan bile, üzerlerine çekecekleri ilgiden dolayı endişeliydi. Yahudiler için Yemen tehlikeliydi o sıralar. Geleneksel olarak tabi tutuldukları çirkin aşağılamalar giderek zalim hale gelmiş, lanetlemeler şiddetlenmiş, rastgele fiziksel saldırılar küçük çocukları da hedef alır olmuştu. Kıtık ve veba salgını söz konusuydu, Türklerin saldırıya geçeceğine dair dedikodular dolaşıyordu, zaten 1873'te Yemen'i fethedeceklerdi. Ve bu gibi olaylardan dolayı

Yahudiler suçlanıyordu elbet. Hibşuş, “sıkıntılar öyle bir düzeye ulaşmıştı ki, neredeyse katlanılmaz bir hal almıştı” diye yazacaktı. 1880’lerde hızlanacak olan Filistin’e göç başlamıştı bile. Hibşuş, yabancının azmini sınamak amacıyla ona taş yağmuruna tutulan, hatta daha da kötüsü, üzerine ölü bir kedi fırlatılan başka bir “Aşkenaz” ziyaretçiden söz etmiş. Canı yanan, onuru kırılan Aşkenaz ziyaretçi ölü kediyi geri fırlatma cüretini göstermişti; bu suçundan dolayı bedensel bir cezaya, hatta ölüm cezasına çarptırılabilirdi, ama huzuruna çıkarıldığı imam bütün bu olanları çok eğlenceli bulmuştu. Ziyaretçi kıl payı kurtulmuştu, ama Hibşuş’un kısa süre sonra keşfedeceği üzere, Halévy şaşırtıcı bir disipline ve cesarete sahipti ve bu gibi küçük düşürücü davranışlar istifini bozmuyordu. Peki o halde, demiş Hibşuş ve Halévy’yi Yemenli bir Yahudi gibi giydirmiş: Kıyafeti uzun bir kaftan, gündüzleri şal, geceleri de battaniye görevi gören ağır, yün *shamlah* ve *lijjah* olarak bilinen, *quffaya* benzeri, kenarı siyah ve beyaz çizgili, “tahta gibi sert” bir başlıktan oluşuyordu. Halévy ne olursa olsun, gizemli görünmemeliydi.

Bir sinagog ortamında kimliği açıklanıp da haberi etrafa yayılınca bölgenin yerel Yahudileri ki sayıları çoktu, sırf el-Madid’de bile beş yüzü buluyorlardı, onunla tanışmak istemişler. Hibşuş ona Yahudilerin bu Avrupalının, kuzeydeki tepelerde at sürdüklerine ve İsrail’in diğer kayıp kabilelerine ulaşılmasını sağlayacağına inanılan kayıp Dan kabilisini bulmaya geldiğini düşündüğünü söylemiş. Halbuki Halévy’nin tek istediği, Paris’teki akademilerde sistematik bilimsel araştırmalar başlatmak amacıyla Seba dilinde mümkün olduğu kadar çok yazıt toplamaktı. Bu amacını yerine getirmekte de inanılmayacak derecede başarılı olmuş. Keşif seferi 1870’te sona erdiğinde, elinde 685 yazıt buluyordu (ancak Hibşuş’un sonradan dediği gibi, bütün emeklerinden dolayı kâtibinin hakkını vermeyi unutmuş).

Eşeklerine yan binmiş iki adam (Yahudilere izin verilen tek binme şekliydi), sıcak rüzgârların kaldırdığı kumlara

karşı başlarını eğerek ve onları sokup duran sürüyle sineği kovalayarak yol almışlar. Bazen eşeklerin yerini, bölgedeki Yahudilerin özel bir lütuf olarak onlara ödünç verdiği develer almış. Hibşuş deveye binmekten o kadar nefret etmiş ki bazen yalınayak yürümeyi tercih etmiş ve Avrupalı ziyaretçinin fazla rahatsızlık hissetmemesine şaşırmış. Develerin üzerine atılan, tozdan dolayı giderek kararmış, kızıl renkteki dokuma eyer örtüsü, insanın kaba etlerinin ağrımalarını engelleyemiyordu. Dolayısıyla Hibşuş el-Ghail'de, saçını yıkamakta olan Yahudi bir kadının işini yarıda bırakmasına neden olduğu için mahcup olmasına rağmen, ağrıyan bacaklarına erimiş tereyağıyla mesaj yaptığı ve ona yüzü ve saç için de bir kap yağ verdiği için kadına müteşekkik kalmış.

El Cevf platosundaki köylere gittiklerinde çevrelerini saran çocuklar ve delikanlılar çığlık ata ata hayvanların yanında koşmuşlar. Birçoğunun yanaklarında Hibşuş'un kilerden daha yağlı *simanim*'leri sallanıyormuş. Sana ve civarında bu âdet, Tevrat'ın "başın yan taraflarını tıraşlama" yasağına uymaktan ziyade, Müslümanlar tarafından dayatılan, Yahudilerin, aşağılanmak üzere kolaylıkla teşhis edilmeyi sağlayacak şekilde farklı görünmeleri zorunluluğundan kaynaklanıyordu. Aynı nedenden dolayı Yahudilerin, lüle şeklindeki bu favorilerini örtecek başlıklar takmaları da yasaktı. Sana'nın kuzeyindeki kabileler ile Yahudiler arasındaki ilişkiler o kadar hasmane değildi ve Yahudilerin taşa tutulması ve hor görülmesi daha ender rastlanan olaylardı. Oralardaki Yahudiler Kitab-ı Mukaddes'teki emri sadece başın yan taraflarının tamamıyla tıraşlanması yasağı olarak yorumladıklarından ara sıra sakallarını ve saçlarını makasla düzelttirmeleri mümkün oluyordu ki bu da bayağı bir nimetti.

Gözlerine kalem çekmiş (uzakları görmeyi kolaylaştırdığına inanılırdı) Hibşuş'un rehberliğinde dilenci kılığındaki Joseph Halévy ile gelişi çeşitli köylerin küçük sinagoglarında kaçınılmaz olarak büyük heyecan yaratıyordu. Acaba Halévy Mesih'in habercisi miydi? El-Mileh'te yaşayan, iriyarı yapı-

lı, sakalı henüz ağarmamış, 140 yaşındaki adam böyle olduğuna inanmış ve küçük öğrencilerine böyle olduğunu söylemiş. Veya belki de en azından Avrupa'daki din kardeşleriyle temas etmelerini sağlayacak bir aracı olabilir miydi? Zira Hindistan'dan Galiçya'ya kadar bütün cemaatlerde, dünya çapındaki Yahudilerin bir şekilde, bir yerlerde birleşmesi, kurtuluşlarının şartı olarak görülürdü. Dolayısıyla *Alliance Israélite Universelle*'in elçilerinin ve hocalarının "geri kalmış" Yahudileri modern liberal eğitim dünyasına dahil etme misyonu paradoksal bir şekilde, hedef aldığı kesim tarafından, tüm İsrailîlilerin (bazen bir türlü ele geçmez o Kayıp Kabileler de dahil olarak) mistik birleşimin yakında gerçekleşeceği anlamında tersine çevrilmiş. Alliance Yemen'e ulaşmamıştı belki, ama bölgedeki hahamlar, Filistin, Mısır ve özellikle Bağdat, Aden ve Bombay'daki ticari ilişkileri yoluyla Sir Moses Montefiore ile Rothschild'lerin faaliyetlerinden haberdardılar. Dolayısıyla Joseph Halévy, büyük Yahudilerle ve çöl ile denizin çok ötesinde yer aldığı anlaşılan o büyük olaylarla aralarında bağlantıyı sağlayacak haberci olabilirdi. Avrupa'nın onların çektiği sıkıntılardan, ıstıraplarından ve coşkulu umutlarından haberdar olma zamanı gelmişti. Dualarında kuzeybatıya dönmelerine rağmen, onlar da Kudüs'e dönmüktüler.

Profesör Halévy bu trajik coşkuya ve kendisinden üstlenmesi beklenen Yemen'den habercilik rolüne büyük ölçüde kayıtsızdı. Kendisine yardımcı olabilecekleri kızdırmamaya çalışarak işini yapmış. Hibşuş ile birlikte dokumacıların, dericilerin, çömlekçilerin ve gümüşçülerin beyaza boyalı, küçük dua evlerine gidermiş. Nihm gibi bir köyde bile dört sinagog vardı ve bir tanesine bile gitmese darılanlar olurdu. Yahudilerin gümüş kakma kılıçlar taktığı (ne de olsa Yemen'in başlıca gümüş ustalarıydı) Khabb vahasında daha da özenli davranmış. Şabat günleri kahvaltıda, için için yanan küllerin arasında, taş bir kabın içinde pişen *kubaneh* ekmeği yemiş. Böyle şeyler o kadar da tatsız değildi; yemeğin sonunda Pa-

ris'te, hatta Türkiye'de bile benzeri hayal edilemeyecek bir yoğunluğa sahip, bulanık bir kahve içilir, vahadaki palmiyelerden toplanmış taze hurmalar yenirdi. Sığırlara da ezilmiş çekirdekleri verilirdi.

Ara sıra Halévy'ye, kıyafetinden dolayı, gerçek bir hahammış gibi, hukuki konularda hüküm vermesi beklenirmiş. Khabb'da bir adamın, 4 yaşındayken kendisiyle söz kesildiği söylenen bir kadın üzerinde hak iddia etmesiyle ilgili bir davada hüküm vermesi istenmiş. Kızın ailesi söz kesildiğini reddetmiş, derken kılıçlar çekilmiş, ama neyse ki sahte hahamımız herkesi sakinleştirmiş. Palmiyelerin sıklığından dolayı dikenli yapraklarının arasından güneşin zor bela görüldüğü yemyeşil Necran'da, kaldığın evin sahiplerine, genç kızın yüzünün neden örtülü olduğunu sormuş. Kendisine kızın evlenmeden hamile kaldığı için idam edilmeyi beklediği söylenmiş. Dehşete kapılan Halévy, adı Saidah olan kıza nasıl hamile kaldığını sormuş, o da hasta bir adamın evine gittiğini, karısına ev işlerine yardımcı olduğunu anlatmış. Babasının onu o evde yalnız başına bıraktığı kısa dönemde eve ailenin tanıdığı altı genç adam gelmiş ve bir tanesi ona zorla sahip olmuş. Kız utancından bağıramamış, giderek büyüyen karnında da bu saldırının meyvesi varmış. Bu hazin hikâyeye üzerine Hibşuş, ne işe yarayacağı tam olarak belli olmasa da, bir beyin saldırısına karşı koymak için onu küçük bir odaya kilitleyen ünlü bir Yahudi güzelinin hikâyesini anlatmaya karar vermiş. Kabile reisleri hüküm vermek üzere toplandığında şevkli bir konuşma yapan kadın Yahudiler Yemen'e ilk geldiğinden beri bu kadar zalim bir davranışın görülmediğini ilan etmiş. Kabile reisleri caninin suçlu olduğuna karar vermişler, ama sonra caninin kendi değil de atı cezalandırılmış. Hibşuş'a göre Halévy, Saidah'nın trajik hikâyesi karşısında duygulanmış, ama oradan ayrıldıktan sonra bir daha geri dönmek istememiş ve kızcağıza ne olduğunu merak etmemiş.

Hibşuş, Halévy'nin Yemen'in Yahudilerine olan ilgisinin sadece uzun zaman önce ölenlerle sınırlı olduğunu düşün-

meye başlamış. Halévy ona “kardeşlerini aramaya geldiğini” söylediğinde kendisini kandırdığını anlamış, çünkü yolculukları boyunca halka olan merakı giderek sönmüş, onları rahatsız edenlere giderek daha sabırsız davranmaya başlamıştı. Yanlarına gelip bir şeyler isteyenlerin sayısı da giderek artıyordu.

Halévy Paris’e döndüğünde vakit kaybetmeden bulgularını *Journal Asiatique* ve *Bulletin de la Société de Géographie* dergilerinde yayımlamış. Aynı bir makalede de bölgede bulunan harap haldeki kaleleri ve bölgenin coğrafi özelliklerini tarif etmiş. 1879’da, Habeşistan’da ve Yemen’de yürüttüğü faaliyetlerden dolayı École Pratique des Hautes Études’de Etiyopya Dilleri bölümüne profesör olarak atanmış ve *Société Asiatique*’in kütüphaneciliğine getirilmiş. Bu görevler Edirneli bir Yahudi için büyük bir başarıydı elbet.

Hayyim Hibşuş, nankörlük ve kayıtsızlık olarak yorumladığı Halévy’nin davranışlarını ne unutmuş ne de bağışlamış. Profesörün Seba dilindeki yazıtların elde edilmesinde kendisinin oynadığı rolü göz ardı etmiş olmasına katlanabilirdi. Ama Yemen Yahudileri ona kapılarını açmışken, ona para ve yiyecek vermişken ve onu ağırlamışken onlara ihanet etmiş olmasına katlanamazdı. 1892’de uğradığı hayal kırıklığını ifade ettiği açık bir mektup yayımlamış. Hibşuş, Halévy ortaya çıktığında, birilerinin nihayet Yemenli Yahudilerin sıkıntılarını Avrupa’da yaşayan ve onlar yardımcı olmak istediklerini iddia eden din kardeşlerine uygun şekilde anlatacağını düşünerek umuda kapıldığını anlatmış. Halévy’nin Yemenli Yahudilerin ıstırabının elçisi, iyi ve kötü talihlerinin Yahudilerin kaderinin ve tarihinin bir parçası haline gelmesini sağlayacak kişi olması gerekiyordu. Ayrıca Mesihçi sapkınlıklara karşı da onları koruması gerekiyordu. “II. Shukr Kuhayl” olarak bilinen Judah ben Şalom’un foyası nihayet meydana çıkarılmıştı; edindiği servet suyunu çekmişti ve ben Şalom hayatının geri kalanını yoksulluk içinde geçirip 1878’de hapisshanede ölmüştü, ama Halévy gibilerinin bu

sonucun elde edilmesine hiçbir katkısı olmamıştı. Profesör Halévy, Hibşuş'un büyük umut bağladığı, Yemenli Yahudilerin geleneklerinden vazgeçmelerine gerek olmadan aydınların arasına katılmalarını sağlayacak öğretmenler göndereceğine dair sözünü bile tutmamıştı. Kendinden utanması gerekirdi. *Alliance*, bütün Yahudilerin tek bir ulus olduğunu ilan etmemiş miydi?

Demek ki sadece bir yere kadar öyleydiler. Peki ama, Yemenli Yahudiler, elçileri, savunucuları ve kahramanları olduğuna inandıkları adamın "yüreğinde onları tamamen unutup onları hayal kırıklığına uğratacağını" nereden bileceklerdi?

II. Samilerin Kubbeleri

XIX. yüzyılın son yıllarında Yahudilerin din kardeşlerine mesafeli davrandığı çok olurdu. Viyana, Budapeşte, New York, Paris ve Londra'da silindir şapka takan ve terziden giyinen Yahudiler, sokakta karşıdan sakallı ve *kapote*'lilerin, *shtreimel*'lilerin ve favorilerini lüle şeklinde uzatanların geldiğini görünce onlardan sakınırdı. Hepsi gerçekten aynı aileden miydi? Yüksek sesle Yidişçe konuşan, kaba şekilde davranan, bağrıışan ve tartışan yeni gelen *Ostjuden*'ler,* Almanca, İngilizce, Fransızca, Macarca, Rusça konuşan, Puşkin ve Schiller okuyan takım elbise ve yelekli, çember etekli Yahudiler için bazen bir mahcubiyet kaynağı teşkil ederdi. Prusya hükümeti 1864'te Polonyalı Yahudileri ülkeden sürdüğünde Berlinli Yahudilerin başlıca yayın organı olan *Allgemeine Zeitung des Judenthums* başını başka tarafa çevirip suskun kalmıştı. Kimsenin niyeti Yahudi karşıtlarının çizdiği kaba karikatürleri desteklemek değildi, ama Leopoldstadt veya Whitechapel'a geldiklerinde, opera müdavimi Yahudiler sarımsak ve ringa kokuları karşısında yüzlerini buruştururdu. *Ostjuden*'lerin görgüsüzlüğü, toplum içinde saygınlık ve hu-

* (Alm.) Doğulu Yahudiler -çn.

kuk alanında özgürlük kazanmak için o kadar uzun süredir o kadar uğraşmış olan daha üstün Yahudilere gölge düşürebilirdi. Yahudilerin bütün kazanımları, yeni gelenlerin "geri kalmışlığı"ndan dolayı tehlikeye düşebilirdi. Londra'daki Vasiler Kurulu (yoksullara yardım amacıyla oluşturulmuştu) göç akımını durdurmak için nafile de olsa, sadece Britanya'da en az altı ay yaşamış göçmenlere yardım sağlayabileceğini ilan etti. Hiçbir surette nakit sağlamayacaktı; tek şart, paranın yeni gelenlerin geldikleri yere geri gönderilmesi için kullanılmasıydı. Kurul, yayımladığı bildiride şöyle dedi: "Almanya, Rusya ve Avusturya'da yaşayan din kardeşlerimiz arasındaki tüm aklı başında insanların yabancıların akımını engellemesini, bu gezginleri tanımadıkları topraklara gelmemeye ikna etmelerini istirham ediyoruz."

Ancak rahatı yerinde bir kesimden gelen bu çağrıya kulak asan pek olmadı. Yahudiler harekete geçmişti. Zaten ne zaman hareket halinde değillerdi ki? Ancak göçler 1870'lerden itibaren destansı bir ölçeğe ulaştı. Milyonlarca Aşkenaz Yahudisi yaşadıkları yerden koptu: 1880-1914 arasında sırf Rusya ile Polonya'dan 2 milyondan fazlası, Romanya'dan da 150.000 kadar. Göçlerin sebepleri çok çeşitliydi: Korkunç nativist saldırıların yenilenmesi; ritüel temelli cinayet suçlamalarının artması (modern XIX. yüzyılda bile); Pale Yerleşiminde demografik baskıda artış ve düzelecek gibi görünmeyen şiddetli yoksulluk. Eskiden her ailede doyurulması gereken kişi sayısı üç, dört veya beşken, şimdi o sayı on, on bir, hatta on ikiye çıkmıştı. Suların kirli aktığı, öksürüklerin kanlı olduğu, hatta koleranın tamamıyla ortadan kalkmadığı ştetl'larda bile çocukların hayatta kalma oranı nedense yükselmişti. Pale Yerleşimini hastalıklar (difteri, kızıl hastalığı, tüberküloz) kasıp kavuruyordu, ama bebekler yine de doğuyordu ve sütten kesildikten sonra bile hayatta kalıyordu. Ekonomik bozulma da Yahudilerin göç etme sebeplerine katkıda bulunuyordu. Galiciya'da, 1863'te yer alan ama yarım kalan Polonya ayaklanması sonucunda Rus yönetimi aris-

tokratları cezalandırmak için topraklarını bölmüştü. Böylece *szlachta* eşrafıyla ve soylularıyla uzun zamandan beri (sıkıntılı da olsa) karşılıklı bağlantıları olan ve aşırı düzeydeki şatafatlı hayat tarzlarını karşılamak için gerekli paraları onlara sağlayıp karşılığında vergi iltizamı, kira sözleşmeleri ve içki tekelleri elde eden Yahudiler, bu güvenilir gelir kaynaklarından mahrum kalmışlardı. Toplumsal skalanın öteki ucunda yer alan ve pazarlarda çizmeleriyle bluzlarının müşterileri olan köylüler de fabrika kentlerine göç ediyorlardı. Pazar sabahı at arabasını doldurup Cuma akşamı ştetl'a Şabat masasına *hallah* ekmeği koyacak kadar parayla dönmeye artık kesin gözüyle bakamıyorlardı. Kadınlar ve kızlar, ailelerinin geçimini sağlayabilmek için başkalarının çamaşırını yıkıyor, söküklüklerini dikiyordu. Gıdalarda çeşitlilik giderek azaldı, ringa balığı, lahana ve kuru ekmek dışında pek bir şey bulunmaz oldu. Bazıları hayvan yetiştiriciliğine devam etti, ama ineklerin sütü suluydu, keçiler zayıftı ve tavukların tüyleri pislik içindeydi. Bu durumda neden oradan ayrılmıyorsunuz ki? Orada kalmaya devam etmeleri için bir sebep var mıydı artık? Gözlerini gökyüzüne çevirip Mesih'in yakında mutlaka çıkıp geleceğini vaat etmeye devam eden haham için mi, yoksa görüşleri bulanana kadar sıçrayıp sallanan *yeşiva* öğrencileri için mi kalmalıydılar? Gazetesi, keşisakalı, katranlı sigaraları ve Lermontov alıntılarıyla köyün tek âlimi aydın günlerin yakın olduğunu söyleyip durduğunda ona inanan kalmış mıydı?

Ama gün geldi bardak taştı. Sesler yükseldi; yamalı, ikinci el giysileri içindeki sıksa çocuklar korkudan bir köşeye sinnerken anne babaları karşılıklı saldırılarla birbirlerine saldırdılar: "Hayal kuruyorsun sen!" "Gene mi hayaller! Sen ne istiyorsun peki? Tanrı rızığımızı verecektir!" "Sen çocuklarına bak! Bir deri bir kemik! Sensin rızığımızı sağlaması gereken, Tanrı değil!" Ancak Lviv, Kraków, Varşova ve Kiev'deki fabrikalarda ucuz giysiler, botlar ve ayakkabılar üretilmeye başlanmıştı, bu da eskilerini tamir etmeye ihtiyaç kalmayacağı

anlamına geliyordu. Yahudiler de o fabrikalara ve atölyelere, o tuğla duvarların arasındaki sefil havasız arka sokaklara ve gecekondulara kesiciler, presçiler, terziler, ilikçiler, puro veya sigara sarıcılar olarak giriyor, yirmi kişi birden küçük, boğucu atölyelerde şafaktan gece karanlığına kadar çalışıyorlardı, sonra da beş kişi kaldıkları ufacık odalarına döner, bebekler gece boyunca ağlarken onlar da yerde kıvrılıp uyumaya çalışıyorlardı.

Kraków, Vilna ve Lviv ürkütücü geliyordu ama Viyana, Berlin, Varşova, Prag ve Budapeşte bambaşka bir hayat vaadi sunar gibiydi; onların ötesinde Amsterdam ile Londra vardı, daha da uzaktaki "Altın Medine" New York, Cincinnati, Chicago veya Boston'da insan Şabat günü evine döndüğünde cüzdanı dolarlarla dolup taşardı. Böylece arabalarla yollara düşüldü, eğri büğrü tekerlekler çakır çukur yollarda yalpalarak ilerledi. Tangırdayarak geçen trenler, üzerlerinde *tsitsit*'leri, camdan dışarı baktıklarında uzun *peot*'ları rüzgârda uçuşan, babalarından tokat yememek için başlarını eğen erkek çocuklarla ve annelerinin şişkin, yünlü eteklerinden ayrılmayan kız çocuklarıyla doluydu. Yanlarında veya arabalarının arka tarafında, iplerle bir arada tutulan yığınla tencere ve tava, şilte ve yastık, Şabat için güzel kıyafetlerle, hayati önem taşıyan şapkalarla ve Yahudilerin nerede yaşarlarsa yaşasınlar ihtiyaç duyacakları her şeyle –şamdanlar, *Havdala* kutusu, *Hanuka* lambası, hatta Polonya stilinde filigran desenle süslenmiş, tek gümüş *kidduş* kupası ve bir *Pesah Seder* tabağı– dolu kutular olurdu.

Polonya hâkimiyetindeki Galiciya ile Avusturya-Macaristan arasındaki sınır kenti Brodi gibi ara duraklar, Ukrayna'dan veya Besarabya'dan ayrılan Yahudilerle hıncahınç doluydu. Bölgede yaşayan 15.000 kadar Yahudi bu göçmen akınını bir fırsata çevirerek, ardı kesilmeyen bu yolcu topluluğuna hizmet etmeye başladılar, bu arada kendi burjuvazileri, yani borsa simsarı ve küçük banker olarak faaliyet gösteren aileler de Budapeşte, Berdiçev ve Odessa gibi baş-

ka yerlere göç ettiler. Sokaklar, arabalardan dolayı geçilmez durumdaydı. Brodi'nin hanlarında (ve de Hamburg ile Rotterdam gibi limanlarda) şüpheli kişiler erik brendisi içerken boş vaatlerde bulunurlardı. Duman altı, ahşap odalarda *klezmer*'ler teklifsizce çalar, *badhan*'lar fıkra anlatmaya çalışır, Romenler bir deste kâğıt çıkarırdı ortaya. Ama bazı göçmenler perişan haldeydi. 1882'de Londra'da, Brodi'de açlıkla karşı karşıya olduğu söylenen 23.000 Yahudi için yardım çağrısında bulunuldu.

Brodi'de hayatlarını kaybetmeyenler yollarına devam ettiler ve 1810'da 10.000 olan Yahudi nüfusunun bir yüzyıl sonra da 175.000'e ulaştığı Viyana'ya veya 1880'lere gelindiğinde nüfusun üçte birinin Yahudi olmasından rahatsız olanların "Judapest" adını verdiği Budapeşte'ye ulaştılar. Varşova ve 1871'de sadece 36.000 olan Yahudi nüfusunun otuz yıl içinde 144.000'e ulaştığı Berlin gibi şehirler bu yoksul akını sonucunda büyük bir dönüşümden geçti.

Göçmenler Litvanya'nın ve Doğu Galiçya'nın kaz gürültüleriyle dolu hayatından, mucizevi olayların yaşandığı Hasidi merkezlerinden, yağ lambasıyla aydınlatılan derme çatma kulübelerden, toprak yollardan, isli meyhanelerden, yıkık dökük arabalarla bir günde ulaşılan pazarlardan, *melamed*'in sopasını neredeyse *Mişna*'sı kadar ve kesinlikle öğrencilerinden daha çok sevdiği çeder'lerden, bağırış çağırışlarla ve şarkılarla dolu mekânlardan geliyordu; ulaştıkları uğultulu metropol, atlı tramvaylar ve bulvarlar, gazla aydınlatma ve camekânlı büyük mağazalar (en azından Tietz ve Wertheim gibi Berlin'dekilerin çoğu Yahudilere aitti), mumlanmış bıyıkları ve cilalı coplarıyla polislerin devriye gezdiği parklar, makyajlı hayat kadınlarıyla ve pejmürde çiçek satıcılarıyla dolu arka sokaklar, göletler ve çeşmeler, tiyatrolar ve şarap mahzenleri, döne döne dans edilen valsler ve pirinç çalgılı bandolar onlara tamamıyla yabancı bir dünyaydı. Uğradıkları şokların en büyüğü de, bu şehirlerde yaşayan Yahudi kızlarının Yahudi oğlanlarından daha eğitilmiş olmasıydı: Tıp

okullarının sıraları onlarla doluydu, apaçık bir şekilde sunulan anatomik ayrıntılara dikkatlerini veriyorlardı veya günlerini halk kütüphanelerinde çalışarak geçiriyorlardı; kızlar artık dikişle, yemek yapmayla, duayla, şadhan'ların kendilerine koca bulmasıyla ve kendilerine zulmedenleri kahre edecek bir sürü küçük Yahudiye dünyaya getirmekle yetinmiyordu artık. Bu kadarla da kalmıyordu: Kadınlar da, eşler de yakutlardan da değerli *eşet hayil* olarak yüceltilmekten bıkmıştı. Yakutlardan gına gelmişti! Yeni Yahudi kadınları bu sözlü saçmalıklardan usanmıştı. Onlar ilim istiyordu, bilim, sanat, felsefe, matematik istiyordu ve hepsini entelektüel oksijenmiş gibi, vecit halinde, kendilerine özgürlük kazandıracak, kocaman nefeslerle içlerine çekiyorlardı. Yeni gelenler de saçlarını topuz yapıp geniş kenarlı şapkalarının altından birkaç buklenin sarkmasına izin vermelerine, sokakta kol kola ve kakhaha atarak gezmelerine, parklarda veya (Tanrı korusun) ayna kaplı kafelerde süslü püslü züppelerle baş başa flört etmelerine, hayranlarının bakışlarından sakınmaya çalışarak (çok da değil aslında) *kuchen* yerken gazetele-ri (onlar da Modde ve Ullstein gibi Yahudi yayımcılara aitti) karıştırmalarına rağmen kendilerine Yahudi demeye devam eden bu kızlara şaşkınlık içinde bakakalıyorlardı.

Üniversiteler, opera binaları, kafeler ve tiyatrolar onları sonsuza kadar Yahudilikten koparacak mıydı? Ama yeni metropolit sinagog böyle olmasını engellemeye çalışacaktı. Sinagoglar artık bir dua ve araştırma mekânından fazlası haline gelmişti. Kentsel Yahudi mikro devletlerinin merkeziydiler, Yahudilerin beden ve ruhen ihtiyacı olabilecekleri her şeyi kapsamaya hazır, eksiksiz bir idari kurumdu. Yahudilerin kendini yönetmesi yüzyıllardır haham mahkemelerinin mülk, vasiyet, evlilik ve boşanma konularındaki ihtilaflarda hakemlik yapmaları, kasaplara ve sünnet görevlilerine ruhsat vermeleri ve onları denetlemeleri, cenaze törenlerini ve mezarlıkları gözetmeleri anlamına gelmişti. Pale Yerleşiminde geleneksel, özerk *kahal*, devlet düzeni tarafından feshe-

dilmişti; Avrupa'nın geri kalanında özgürlüklerini kazanan, modernliğin öncüsü ileri gelenler (1861 ve 1867'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1871'de Almanya) toplumun liderliğini üstlenmişlerdi; cemaatin ticari alandaki öncülüğünü devralan ilk Yahudi baronları ve Ritter'ları arasında Emil Rathenau gibi endüstriyel girişimciler (gelecek vaat eden elektriğin önemini ilk anlayan), Hamburg-Amerika hattında Yahudi göçmen kitlelerine hayvan değil de insan muamelesi yapılan Albert Ballin gibi armatörler, Deutsche, Dresdner ve Mendelssohn gibi bankerler elbet, bir zamanlar toplumsal skalanın alt basamaklarında yer alan doktorlar, mühendisler, *Frankfurter Zeitung*'un sahibi Leopold Sonnemann gibi gazete yayın yönetmenleri ve yayımcıları ve birkaç profesör vardı (bu konuda Almanlar direnmeye devam ediyordu). Öncülük yaparlarken liberalleştirici devlet içerisinde şüpheli bir grup olarak değil de, onun doğal bir eklentisi olarak görünmeyi umuyorlardı. Şabat gününün sabah ayininde yaşadıkları ülkenin kralı veya prensi için dua etmenin önemi üzerinde duranlar ve Yasa'nın Okunması'ndan hemen sonraki o en önemli anda o duayı, başlarında silindir şapkaları, doğrudan saraydan kaynaklanmış gibi, törenle okuyanlar genelde onlardı.

Her konuda bilgili hahamın yerini, haftada bir sinagogun toplantı odasında bir araya gelen Kurullar aldı: Hasmane tavırlar konusunda tetikte olan Britanya'daki Temsilciler Kurulu, gerekli görüldüğünde hükümete temsil heyetleri gönderme yetkisine sahipti, Vasiler Kurulu da yoksullara yiyecek yardımı yapılmasıyla ilgilenirdi. Bu hayırseverliğin Doğulu göçmen kitlelerini de mi kapsayacağı, yoksa önceliğin bölgede doğanlara mı verilmesi gerektiği sıklıkla tartışma konusu olurdu. Ancak hayırseverler kentlerde kendileriyle yoksullar arasında mesafe oluşması için çaba gösterirken, böyle kuruluşlar, oluşturuldukları andan itibaren cömertlik dürtüsüyle faaliyet gösterirdi. Şehrin yukarı kesimi şehir merkezine sunduğu para, zaman ve merhamet yoluyla vicdanını rahat-

latırdı. Böylece hastaneler, “dermansız” hastalar için bakımevleri ve aşevleri ile terzilerin, marangozların, ayakkabıcıların faaliyete geçmesine yardımcı olan, alet ve malzeme kiralamaları için para sağlayan kuruluşların sayısı giderek arttı. En önemlisi de çocukların pek de Yahudilere özgü olmayan modern dünyada iş bulmasını sağlayacak eğitimi verecek olan ticaret okulları, teknik okullar, hatta tarım okulları, dil, matematik, doğal bilimler, edebiyat ve tarih okullarıydı, yoksa çocukların tek seçeneği çeder’lerdeki ezber temelli öğrenim olurdu. Bu okullar toplumda derin bir dönüşüme yol açtı. Yahudiler en eski zamanlardan beri Tevrat ile Talmud’u inceler, koşer et keser, eski giysi satar, terzilik yapar, ayakkabı imal eder, borç para verirdi; Yahudi kadınları en eski zamanlardan beri koca bulup kendi evlerine sahip olana kadar ev işlerine yardımcı olup yemek yaparlardı. Ancak yeni eğitim tarzı sayesinde gazetecilikten kimyagerliğe, şairlikten askerliğe, ne isterlerse yapabilirlerdi. Ve yine de Cuma akşamları sinagoga gidip Şabat gelinini karşılayabilirlerdi.

Yahudilerin metropollerde elde edebilecekleri konumun en iyimser sembolü, modern Avrupa’nın kentsel peyzajında müzeler, opera binaları, belediye konakları ve katedraler kadar hak iddia edercesine şehirlerin merkezinde göze çarpan, anıtsal ölçekli, şatafatlı yeni mega-sinagoglardı. Yahudilerin görünürlüğü tarihte ilk defa bir hakaret veya mağduriyet aracı olarak dayatılmıyordu. Yahudilerin kendileri tarafından kültürel özgüven göstergesi olarak tasarlanıyordu. Berlin’deki Neue Sinagogunun ileri gelenleri, devasa altın kubbelerinin (Brighton Köşkünden ilham alınmıştı) Oranienburger Caddesinin karşı tarafından pek görünmediğini fark ettiklerinde, sinagogun ana mekânını değil de giriş kısmını taçlandırma pahasına öne doğru çekilmesini sağlamışlar.⁹ Floransa’daki görkemli Tempio Maggiore’de bu

⁹ Carol Krinsky, *The Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, Cambridge, MA, 1985, s. 265-70; Richard I. Cohen, “Celebrating Integration in the Public Sphere in Germany and France,” Mi-

sorunun üstesinden gelmek için hem Brunelleschi'nin Santa Maria del Fiore'ye yaptığı kubbeyle rekabet edecek bir bakır kubbe hem de giriş bölümünün üzerine bir yarım kubbe inşa edilmiştir.¹⁰ Bu kısacık kolektif coşku döneminin Yahudi burjuvazisi kubbe saplantılıydı. Budapeşte'de, Dohany Caddesinde yer alan, üç bin kişilik devasa sinagogun ön tarafındaki ince, uzun kulelerin üzerine Rus veya Rum Ortodoks kiliselerinkileri andıran iki soğan kubbe yapılmış ve o kadar çarpıcı bir etki elde edilmiş ki bu kubbeler New York'taki şatafatlı Central Sinagogunda ve Çek Moravya'da, Pilsen'deki (Plzeň) Büyük Sinagogda taklit edilmiş. Pilsen'deki Yahudi nüfusu 1880'lerde sadece iki bin civarında olmasına rağmen, sinagoglarının yakınlardaki Aziz Bartholomaeus Katedralini bayağı aşmasına neden olan, 20 metre yüksekliğinde soğan kubbelere sahip olmakta hiçbir sakınca görmemişler. Ancak projenin gerçekleştirilmesi için Pilsenli Yahudilerin kulelerini 6 metre kadar alçaltmayı kabul etmesi gerekmiş.

Torinolu Yahudiler de iki kubbeyle yetinmeyip sinagoglarının her köşesine birer tane daha yerleştirmiş ve ortaya hayret verici bir Gotik-Venedik, Rönesans ve Rus Ortodoks karışımı çıkmış. Ancak yapının yarattığı asıl izlenim, XIX. yüzyılda İslami benzeri veya İslami benzeri olmaktan da fazla anlamında "Mağribi" adı verilen stildir. Torino'daki Büyük Sinagog'a girişi sağlayan üçlü at nalı kemerler ve üzerlerinde yer alan, ince bir tirizle bölünmüş ikili pence-reler apaçık bir şekilde bir camiye andırır. Benim gittiğim Seymour Sokağındaki Batı Londra Sinagogu dahil olmak üzere, 1860'larda ve 1870'lerde inşa edilen en zengin ve görkemli sinagogların çoğunda Ahit Sandığı, kıblenin yönünü gösteren mihrap tarzında, yarım kubbeyle örtülü bir nişin içinde yer alır.

chael Brenner, Vicki Caron ve Uri R. Kaufmann (ed.), *Jewish Emancipation Reconsidered: The French and German Models*, Londra, 2003, s. 63-7.

¹⁰ A.g.e., s. 348-51.

Mağribi stilin “yeniden doğuşu”nun, Avrupa kültürlerinin bir parçası olmaya can atan ve nihayet eşit haklara sahip olan cemaatler tarafından ifade dili olarak seçilmesi tuhaf gibi görünebilir; Yahudi karşıtlarının başlıca şikâyetlerinden biri Yahudilerin, dış görünüşleri ne kadar Batılı olursa olsun, Hristiyan uluslar arasında yeri olmayan ve asimilasyona açık olmayan, temelde Doğulu, “Semitik” bir halk olmalarıydı. Ancak Yahudiler bir yandan da, Britanya’da ve bir dereceye kadar da Orta Avrupa’da, tam da aynı sebeple, Yahudi yanlıları tarafından “romantikleştiriliyordu.” Toprak sahibi sınıfların çıkarıcı faydacılığına ve özellikle binicilik ve tilki avı benzeri boş kafalı faaliyetlerine tezat olarak Yahudiler, ruhsal yönü daha güçlü bir aristokrasi şeklinde edebi kişileştirmeye tabi tutuluyordu (Bu aslında ironik bir yaklaşımdı, çünkü Rothschild’ler başta olmak üzere Yahudilerin ileri gelenleri tam da bu dönemde emlak yönetimi, safsan at yetiştirme ve avlarla balolardan oluşan sosyal etkinlik takvimiyle giderek haşır neşir hale geliyorlardı). Kurmaca edebiyatta her zamanki seyyar satıcı ve adi suçlu, parmak kütleten cimri ve saçı yağlı tefeci karikatürleri yerine farklılıkları romantikleştirilmiş, yersiz yurtsuz olmanın kendine özgü haysiyetine sahip Gezgin Yahudiler ortaya çıktı. Disraeli tarafından yaratılan roma türünde Siyon özlemi çeken, ahlaki açıdan üstün Yahudiler, bazen Kutsal Topraklar’da bile, Yahudi olmayan, sarışın kadın kahramanların aklını başından alır.¹¹ Dickens, *Oliver Twist*’teki grotesk sahtekâr Fagin yerine *Müşterek Dostumuz*’da iffetli Mirah ile babasına yer verdi. George Eliot’un *Daniel Deronda* adlı romanında da, hem namus anlayışından ve üstün ahlakından hem de İngilizlerden farklı olan ten renginden anlaşıldığı üzere ebedi Yahudi karakterinin en son versiyonu olduğu anlaşılan, sonu gelmez yolculukları sonucunda aşağılanmak yerine günah-

¹¹ Adam Kirsch, *Benjamin Disraeli* (New York, 2008), Disraeli’nin vaf-tiz olmasına rağmen sergilediği Yahudi bilincine dair en ilginç anlatımdır.

larından arınan ve pusula iğnesi daima Kudüs'ü gösteren bir karakterin kendini keşfetme macerası anlatılmıştır. Anthony Trollope'un *The Way We Live Now* [Şimdiki Yaşam Tarzımız] romanında Augustus Melmotte gibi karakterlerin ticaret alanındaki spekülâtif alçaklığı ve Shylock'a özgü kendini mahvetme kabiliyetini Yahudilere özgü özellikler gibi göstermeye devam etmesi, Yahudilerin ruhsal fazilet âleminde yaşadığına ve Siyon özleminin yüreklerini kemirdiğine dair alternatif ideali daha da çekici kılıyordu. Viktorya döneminde kayda değer sayıda insan hac yolculuğu, arkeolojik araştırmalar ve fotoğraf çekmek için Kutsal Topraklar'a giderdi; Kudüs ile Celile'de Yahudilerin ne kadar sefil şartlarda yaşadığını görünce şaşırırlar, ama İkinci Tapınak'ın Batı Duvarı'na gidine de kaçınılmaz olarak duygulanırlardı. Yahudiler ve Hıristiyanlar Siyon'un yeniden doğuşu fikrini aşağı yukarı aynı dönemde düşünmeye başlamışlardır.

Dolayısıyla Leopoldstadt Tapınağını ve Dohany Sokağı Sinagogunu inşa eden Ludwig von Förster gibi mimarların tasarımlarına Birinci Tapınakla ilgili hayallerini katması ve Viyana Sinagogunun ikiz kulelerine, Josephus'a göre Süleyman'ın Tapınağı'nın girişindeki 8 metrelik iki bronz sütunun adları olan Jakin ve Boaz adlarının verilmesi şaşırtıcı değildi.¹² Viyana tapınağının temeltaşı döşendiğinde, yanında Kutsal Topraklar'dan bir toprak parçası vardı. Siyon (biraz Mağribi bir tarzda da olsa), Viyana, Berlin, Paris ve Londra'da inşa edilmeye başlanmıştı.¹³

Ancak karışımlar koşer olduğuna göre, aynı sinagogların içinin de Hıristiyan katedrallerin uzamsal geleneklerinin etkisinde kalmasının karşısında hiçbir engel yoktu. Kiliselerin odak aksı nef boyunca uzanıp, genelde kesişme noktasının merkezinde yer alan ve Hıristiyan gizemleri ile ritüellerinin kalbinin yer aldığı sunağa ulaşırken, Yahudi gizemi Tevrat'a,

¹² Flavius Josephus, *Antiquities of the Jews*; 1. Krallar 7, s. 15.

¹³ Krinsky, s. 187-93.

onu içeren Ahit Sandığı'na ve *bima*'da okunmasını odaklandırdı. Bu iki yer geleneksel olarak birbirinden ayrı olurdu ve tomarlar Ahit Sandığı'ndan okuma kürsüsüne taşınırdı. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında tasarlanan sinagogların hemen hepsinde *bima*, Ahit Sandığı'nın hemen önüne taşınmıştır, dolayısıyla birkaç geniş basamakla ikisine de ulaşılır. Okumadan önce ve sonra *Sefer Tora* artık koridorlar boyunca törenle taşınır ve tören sinagog mekânının tamamına yayılır, erkekler ve oğlanlar örtülü tomarların etrafında toplanarak dua şallarının püsküllerini önce tomarlara, sonra da dudaklarına götürürler.

Sinagog nefinin sonunda yer alan yüksek platform bir tür sahne haline geldi, gözler için aydınlatılmış bir odak noktasıydı. Tiyatrolarda ve opera binalarında olduğu kadar burada da görselliğe ve akustiğe önem verilmeye başlandı. Floransa'daki sinagogun mimarlarından ikisi mühendisti (eski bir Venedikli Yahudi hanedanından olan Marco Treves adlı üçüncü mimar da aralarındaki tek Yahudiydi). Modern Yahudiler modern malzemeleri, toplu halde ibadet ve duyarlılıkların birleşmesi deneyimini zenginleştirmek amacıyla kullanmaya başladılar. Sütunlarda demir kullanıldı, çünkü hem yapının yükünü kaldırmaya daha uygundu hem de görüşü engellemeyecek derecede ince kullanılabiliyordu. Hem aşağıda hem de kadınların balkonlarında kullanılan endüstriyel malzemeler görüş açısını genişletti ve kadınların görünmesini engelleyen her türlü kafesin kullanımına son verildi.

Ses meselesi daha da önemliydi. Yahudilikte ilk defa litürji ve ayin iki tür vokal performansın etrafında yer alıyordu: İlki, hem retorik konusunda usta hem de metne hâkim olması beklenen, vaaz veren hahamdı, diğeri de bu heybetli mekânda yükselen müziğe yön vererek duyguları hareket geçiren *kantor* ile koroydu. Bir tiyatro sahnesini andıran *bima*'dan artık hem konuşma hem de müzik yükseliyor ve aşağıdaki erkekleri hem de balkondaki kadınları litürjiye davet ediyordu. O ana kadar eşi görülmemiş bir şekilde, *Amida*

duasının *keduša* bölümünde artık kadınlar da cevap verme kısmına katılabiliyor, "*Ayn Keilohein*"nun neşe dolu kapanışına şarkı söyleyerek katılabiliyordu. Galiçya'daki veya Litvanya'daki bir ştetl'dan yeni gelmiş, hızlı hızlı konuşan bir hahamın öncülük ettiği, monoton şekilde okunan dualara alışkın birisi kendini bu süslemelerle kaplı, geniş mekânda bulduğunda ve konuşma ile şarkının birbirini izlediği Yahudi kutsal operasına maruz kaldığında, bambaşka bir dinin huzurunda olduğunu hissetmiş olmalıdır; tanık olduğu ayininin Yahudilere özgü olduğunu sadece İbranice şema ve *Amida* dualarından ve Tevrat okumalarından anlayabilirdi.

Peki ama, Yahudilerin efendileriymiş gibi cemaatin en önündeki ahşap kaplama localarında oturan bütün o silindir şapkalı adamlar da kimdi? Artık yeni saygı kriteri kutsal ilimler değil de toplumsal ihtişam mıydı? Ya başında bere benzeri, tuhaf bir başlık olan o adam, çenesi dehşet verici bir şekilde sakalsız olmasına rağmen kendine haham mı diyordu? Leopoldstadt Tapınağında 1856 yılından itibaren o haham, aslen Moldavyalı olan Adolf Jellinek'ti. Küçükken *yeşiva*'da yoğun bir dinsel eğitim alan Jellinek Leipzig'de de Arapça ve Farsça gibi Doğu dillerinde ihtisas dahil olmak üzere iddialı bir seküler eğitim almıştı.¹⁴ Jellinek, Ortodoks Yahudiler ile Reformcular gibi ihtilaf halindeki iki taraf arasında bir kişilik bir köprü niteliğindeydi; hem bir *Midraş* ve Kabala âlimi hem de retorik ustasıydı, vaazları o derece ilgi çekici ve büyüleyiciydi ki en iyi vaazlarından iki yüzünün derlemesi XIX. yüzyıl Yahudi Viyanası'nın en büyük yayımcılık başarılarından biri haline gelmiş. Jellinek gerçek anlamda modern bir hahamdı, laf olsun diye modernleşmeyi reddediyordu, Talmud'un kölesi olmadan ona bağlılığı savunan Abraham Geiger'in radikal reformculuğundan sakınırdı. Geleneklerin savunulması imkânsız derecede eski veya insafsız

¹⁴ Jellinek konusunda bkz. Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, Oxford, 1989, s. 112 vd ve 238-69.

olduklarını düşündüğü takdirde onlardan feragat ederdi. Bir kayınbiraderin, merhum ağabeyinin dul karısıyla evlenme zorunluluğundan kurtulmasının kadının bir ayakkabısını ona fırlatmasını gerektiren *helitzah* âdetinden vazgeçilmiş. Jellinek'e göre hakiki Yahudilik bu değildi, o, Yahudiliğe zaman içinde sürüklenen bir olgu olarak değil de tarihsel açıdan bakardı.

Jellinek, İbn Meymun'u kendine örnek alarak, haham ve öğretmen olmanın yanı sıra kamusal alanda da görev almak istemiş, 1861'de Avusturya Parlamentosu'nun Aşağı Meclis'inin seçimlerinde aday olmuş ama başarılı olamamış. Yahudiliğinden ödün vermeden anavatanına da son derece bağlı olduğundan, İmparator Franz Joseph Yahudi karşıtlarını tekrar tekrar eleştirirken düşündüğü Yahudi tipiydi. Jellinek'e saygı gösterilmesinin hayret verici olmasının bir nedeni de, kardeşi Hermann'ın 1848-9 yıllarındaki Macaristan Devrimi'nde aldığı rolden dolayı 25 yaşındayken mahkûm olup idam edilmiş olmasıydı. Adolf'un siyasi suçlar için verilen ölüm cezasının feshedilmesini etkili bir şekilde savunup bunun cezasını çekmemiş olması da liberal hükümetler ve özellikle imparator nezdindeki konumuna işaret eder.

Öte yandan Jellinek ailesi, liberal Orta Avrupa'da elde edilebileceklerin cisimleşmiş hali gibiydi.¹⁵ Adolf'un oğullarından biri Heidelberg'de uluslararası hukuk alanında profesör olmuş, biri de Viyana'da filoloji (Yahudilerin ihtisas alanlarından biri) kürsüsüne getirilmiş. Emil adındaki oğlu ise, (günümüzde de faal olan) Viyana'nın ilk tramvaylarından para kazanan Moritz Amca'sından örnek almış olmalı. Emil Jellinek, bilimsel veya dinsel bir hayata fazla ilgi duy-

¹⁵ Liberal Viyana'nın ileri gelen Yahudileri konusunda olağanüstü aile biyografileri için bkz. Georg Gaugusch, *Wer Einmal War, Das Jüdische Grossbürgertum Wiens 1800-1938, A-K* (Viyana, 2011), *L-R* (Viyana, 2016). Berlin konusunda, Berlin Yahudi Müzesinin açılış sergisinin mükemmel kataloğu için bkz. Andreas Nachama ve Gereon Sievernich (ed.), *Jüdische Lebenswelten: Katalog zur Ausstellung Jüdische Lebenswelten*, 2 cilt, Berlin, 1991.

madığını erken yaştan itibaren belli etmiş. Okulda sürekli olarak başı derde giren Emil, geceleri lokomotif yarışları düzenlediği ortaya çıkınca (ailesi sayesinde girdiği) demiryollarındaki işinden de kovulmuş. Önemsiz bir diplomatik görevle Fas'a gönderilince de Fes, Tanca ve Tetuan şehirlerini kendine daha uygun bulmuş, sonra da Afrika'da doğmuş bir Sefarad Yahudisi olan Rachel Goggmann Cenrobert'le evlenmiş. Rachel ile Emil kızlarına Mercedes gibi güzel bir ad vermeye karar vermiş. Dört yıl sonra Rachel ölünce Emil, Fransız Rivyerasında, bu kıyıları yeni keşfetmekte olan zenginlere sigorta ve hisse senetleri satmak üzere Avrupa'ya dönmüş. Kazancıyla inşa ettiği eve de Villa Mercedes adını vermiş. Emil Fransız Rivyerasındayken Wilhelm Maybach'ın motorlu, dört koltuklu arabalarına ilgi duymaya başlamış. Emil, Gottlieb Daimler'le temasa geçmiş, geliştirme ekibine "Mercedes" adını vermiş, kendi adını E. J. Mercedes'e değiştirmiş ve Maybach'la birlikte yarış arabaları tasarlamaya başlamış. 1909 yılına gelindiğinde yılda altı yüz Mercedes ürettiyordu; onun için endişelenen haham babası geleceğinin böyle olacağını öngöremezdi.

Emil Jellinek, önlenemeyen yükselişi karşısında Yahudilikten vazgeçmeye karar vermiş. Ancak babası başta olmak üzere ailesi, Viyana Yahudileri ve Yahudiliği üzerinde önemli bir iz bırakmıştı zaten. Tapınak ikilisinin diğer yarısı da Haham Jellinek kadar muhteşemdi aslında. Kantor Salomon Sulzer'in 1840'ta ve 1866'da birer cilt halinde yayımlanan ve Leipzig'den San Francisco'ya kadar her yerde *kantor*'lar tarafından benimsenen sinagog müziği derlemesi *Shir Tzi-on*'un Aşkenaz ibadet deneyimini şekillendirmekte, XIX. yüzyıldaki başka herhangi bir eserden daha etkili olmuştur. Ayının bazı safhalarını –*Ki Mitzyon, Hashiveinu, Aley-nu, Şabat Amida* duasının *keduşa*'sı– koroların da coşkuyla katıldığı dramatik müzikli anlara dönüştüren ve cemaatin de belirli anlarda karşılık vermesini sağlayan Sulzer'di. Ancak *kantor*'ların şarkılarını melizmatik iniltilerden başka

bir şey olmadığını ileri süren Wagner'in düşüncesini çürüttürcesine, Sulzer'in müziği ilk hedefi olan Yahudi cemaatini aşarak Viyana'nın müzik dünyasını da etkisi altına almıştır. Schubert Seitenstettengasse Sinagogu için harikulade "*Tov Lehodot*"u bestelemiştir, ancak asıl Franz Liszt, pek Yahudi dostu olmamasına rağmen, Sulzer'i şarkı söylerken dinledikten sonra, "insanı hayret içinde bırakan ruhsal ve estetik bir deneyim... mezmurları ateşten ruhlar gibi havada süzülürken görür gibi olduk," demiştir.

Ostjuden'ler Leopoldstadt'ı doldururken buradan ayrılan Yahudilerin buraya tekrar gelmelerinin nedenlerinden biri, Sulzer'i, büyük orgu ve tapınağın korosunu dinlemektir. İmparatorlukta yer alan liberal reformlar ile Viyana'nın daha modern Yahudilerinin aldığı lise ve üniversite eğitimi de turşu fiçileriyle ve küçük terzi atölyeleriyle aralarına mesafe koymalarına katkıda bulundu. Hükümetle iş yapan avukatlar ve bankerler Viyana'nın *Ringstrasse* ile çevrili eski kenti *Innere Stadt*'a taşındılar. Bu arada Sigmund Freud'un Moravya'da doğan, Viyana'da tekstil tüccarlığı yapan ve Alman kültürü konusunda bilgili, yani Yahudi olduğunu daha çok *Roş Ašana* ile *Yom Kippur*'da hatırlayan babası, Sigmund'un annesi olan üçüncü karısıyla birlikte, XVI. yüzyıldan beri bir Yahudi mezarlığının olduğu Alsergrund'a yerleşmiş. Viyana Üniversitesinin de bazı kısımlarına ev sahipliği yapan Alsergrund, Yahudi işyerlerinin ve meslek sahibi sınıflarının merkezi haline geldi. 1880 yılına gelindiğinde lise öğrencilerinin üçte ikisi Yahudiydi ve akşamları sokaklarda gezinirken Beethoven'ın bestelerini çalışan birilerini duymamak zordu.

Bu arada Leopoldstadt'ta, geleneksel kıyafetleri içindeki Galiçyalı ve Paleli Yahudiler, Stepney ile Whitechapel'da, Bowery ve Delancey sokaklarında ve Galiçya'nın kentsel hali sayılabilecek, geleneklerin azimle canlı tutulduğu Berlin'in Scheunenviertel mahallesinde yaptıkları gibi, küçük ev sinagogları olan *Shtiblach*'lar açtılar. Bu sinagoglarda *Amida*

duasını eskiden olduğu gibi okuyabilirlerdi, yani yarı bağı-rarak, kısaca okunan *keduša* dahil, on sekiz kutsamayı hızla seslendirirlerdi. Vaazlar ve *kantor*'ların oratoryoları onla-ra göre değildi. Tapınaktaki görkemli ayin (veya Jellinek'in 1865'te gitmeye başladığı Seitenstettengasse Sinagogundaki ayin) onlara Aziz Stephen Katedralindeki Ayin kadar Yahu-dilikten uzak görünüyor olmalıydı. Ama yine de, *Roş Ašana* veya "İsrail'in tamamı"nın Tanrı'nın yargısının huzurunda olduğuna inanılan *Kol Nidrei* gibi, dinsel takvimin en önemli anlarında, sırf meraktan bile olsa, bazıları o büyük mekânı dolduranlara katılırdı, böylece *Kol Israel*, yani tek ulus ideali gerçeğe dönüşürdü. Dolayısıyla Londra'da, Duke Sokağındaki Büyük Sinagog'da veya New York'un merkezindeki Eldridge Sokağı Sinagogunda veya Paris'te, Notre-Dame-de-Nazareth Sokağındaki sinagogda, onca ışığın ve şarkının arasında, hayattaki Yahudilerle uzun zaman önce ölenlerin ruhları ve anne babalarının yanında duran çocuklar, Yahudileri kendi kendileriyle hesaplaşmaya iten yakarış dolu dualar ve ortak hafızayı oluşturan şarkılar sayesinde birleşmiş olurdu.

Şehirlerdeki büyük sinagogların içleri, özellikle Yahudi karşıtı bu husumet döneminde Yahudilere dayanışma ruhla-rını hissettirecek şekilde tasarlanırken, yapıların dış görü-nüşündeki ihtişamın hedefiye Yahudi olmayan toplumdu.¹⁶ Avrupa'nın şehirlerinde görünür bir yer edinmeye dair bu id-dia iki yüzyıl önce Amsterdam'da başlamıştı, ancak 1670'le-rin sinagogları olağanüstü bir istisna teşkil etmişti. Sina-gogların ön cepheleleri genelde gizlenirdi, hatta çatılarının gözüktüğü Amsterdam'da bile yapıların kendileri avlu duva-ryla çevrili olurdu. 1701'de Hollanda sinagog tasarımı Be-vis Marks Sinagoguyla Londra'ya taşındığında, Londra'nın *parnas*'ları sokaktan içeride, bir avlu içerisinde yer almasını

¹⁶ Bu uzamsal ilişki konusunda bkz. Richard I. Cohen, "Urban Visi-bility and Biblical Visions: Jewish Culture in Western and Central Europe in the Modern Age," David Biale (ed.), *Cultures of the Jews*, cilt 3, *Modern Encounters* (New York, 2002) içinde, s. 10-74.

sağlamışlardı. Aradan iki yüzyıl geçince, sinagoglar kendinden daha emin planlara kavuştular: Yüksek ön cepheleri ya doğrudan sokağa bakacak şekilde ya da daha görkemli bir şekilde, hafif bir parmaklıkla çevrili bir bahçe içerisinde, biraz daha geride inşa edilir oldu (Ama tabii günümüzde parmaklıkların yerini betonarme bariyerler, metal detektörleri ve silahlı güvenlik görevlileri almıştır).

Ancak o şanlı günlerinde metropol sinagoglarının katedrallerden aşağı kalmaması gerekiyordu. Yüksek yargıçları, başbakanları, prensleri ve kralları ağırlayacak durumda olmalıydılar. Berlin'deki Neue Sinagogunun açılışına Otto von Bismarck, dostu ve bankeri Gerson (yeni adıyla) von Bleichröder'le birlikte katılmıştı; von Bleichröder, Prusya'nın Almanya'nın birleşmesini sağlayan savaşını finanse etmişti. Londra'da Galler Prensi ile (unvanı biraz şüpheli olsa da) Brezilya İmparatoru, Great Portland Sokağındaki Central Sinagogunu ziyaret ettiler. Veliaht Prens Rudolf, Mayerling'deki aşk yuvasında intihar etmeden önce karizmatik ve kültürlü Adolf Jellinek'in dostları arasında yer alıyordu. İmparator Franz Joseph de dramatik bir şekilde "İmparatorluğumda hiçbir *Judenhetze*'nin [Yahudilere zulüm] gerçekleşmesine izin vermeyeceğim," diye ilan etmiştir. Birkaç yıl sonra da Yahudi karşıtlığını "en yüksek sınıflara bile yayılmış bir hastalık" olarak teşhis edecekti.

İmparator, Yahudi karşıtlığına en şiddetli eleştirileri 1882'de yönelttiğinden Jellinek, Odessa'dan gelen misafiri Dr. Leon Pinsker Yahudi karşıtlığının er ya da geç Avrupa'daki Yahudilerin hayatını tahammül edilmez hale getireceğini öngördüğünde onun durumu abartıyor olabileceğini düşünmüş. Jellinek'e göre Pinsker'in söyledikleri Rusya'daki durumu yansıtmıyor olmalıydı. Çar III. Alexander, Franz Joseph gibi düzgün biri değildi. Ama Jellinek, Alman topraklarında da kötümser olmak için haklı nedenlere sahip olduklarının bilincinde olmalıydı. Gerson von Bleichröder'in, yenilgiye uğrayan Fransa'dan elde edilen tazminatı yönetmek için Ver-

sailles'a çağrılmış olması gibi, Yahudilerin gördüğü kabulün zirvesini teşkil eden bir olay bile geleceğin nasıl gelişeceğine dair güvenilir bir gösterge değildi. *Kaiser*'in saray rahibi Adolf Stoecker, Charlottenburg'da verdiği vaazlarda sürekli olarak Yahudilerin İsa'yı öldürmüş alçaklar olduğunu ve yabancı niteliklerinden dolayı ebediyen Almanlardan farklı olacaklarını, toplu halde din değiştirmedikleri takdirde ulusa entegre olmalarının imkânsız olduğunu tekrarlıyordu. Yahudilerin özgürlüklerini kazanması korkunç bir hataydı. O hatadan geri dönmenin zamanı gelmişti.

Yahudi nefreti Avrupa'nın dört bir yanına yayıldı. Etkisini en çok Orta Avrupa'da gösteren 1873 yılındaki finansal krizden Yahudiler sorumlu tutulurken, Fransa'da *Crédit Mobilier*'nin çöküşü de *Péreire* adlı o canı Yahudi kardeşlerin Hristiyanların şahsına karşı gerçekleştirdiği bir başka sahtekârlık olarak yorumlandı. 1879'da, dört karısından üçü Yahudi olan eski radikal görüşlü yeni anarşist ve ateist Wilhelm Marr, *Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum* (Almanlığın Yahudiliğe Karşı Zafer Kazanmasının Yolu) gibi Wagnervari bir başlığa sahip bir eser yayımladı (Wagner de Yahudilerin kendi operalarını boykot etme ve itibarını karalama gücünü saplantı haline getirdiği yazısını 1869'da, bu sefer kendi adı altında, yeniden yayımlamıştır).¹⁷ Marr'ın eleştirileri güçlü bir toplumsal unsur içeriyordu. Ona göre "*Judenthum*" ırksal bir tanımlama olduğu kadar, Alman zanaatkârlarının geleneksel dünyasının kalbini yerinden söken modern ticari hayatın yıkıcı *ethos*'unu da temsil ediyordu. Zanaatların modern endüstri canavarı uğruna feda edilmesi, Marr'ın "Semitizm" adını verdiği o yabancı unsurun Almanların hayatındaki varlığının sonucuydu ve bu illetin bilinen tek panzehiri o varlığın tam tersiydi.

¹⁷ Jacob Katz, "German Culture and the Jews," Jehuda Reinharz ve Walter Schatzberg (ed.), *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War*, Hanover, 1985, s. 89.

Marr bu eleştirileri sayesinde, dünyalarının modernizmin etkisiyle altüst olmasından korkanlar arasında büyük rağbet gördü, eserinin ilk baskısı 20.000 sattı ve on bir baskısı yapıldı. Gazeteci Otto Glagau'nun "*Die soziale Frage ist die Judenfrage*" ("Toplumsal mesele, Yahudi meselesidir") şeklindeki son derece etkili ifadesi de modern hayatın yıpratıcı yönlerinden etkilenen insanların Yahudi karşıtlığında birleşmesine neden oldu. Glagau'ya göre Yahudiler "hiçbir yeri evleri sayamayan ve yaşadıkları yerlerin halklarına karşı hiçbir duygu beslemeyen yabancılar oldukları için kendilerinden nefret edilir."¹⁸

Şehirlerde yaşayan Yahudiler modernizm üzerine oynamıştı, ama şimdi bilinçli olarak eski kafalı, taşrada ortaya çıkan ve kökleri Tötonlara ve mitolojiye uzanan bir saldırıyla karşı karşıyaydılar ve kendilerine, şu veya bu şekilde yok edilmeleri Almanların parlak geleceğinin, hatta sırf hayatta kalmasının ön şartı olan insanlık dışı bir canavar rolü biçiliyordu. Bu savaşın taraflardan sadece biri tarafından kazanılabileceğini öne süren Marr'ın eserinin amacı, savaş çılgınlığını atmak ve yenilgiye uğrayan ırkın Ari Almanlar olmamasını temin etmektir. Ancak Marr, 1904'teki ölümünden kısa bir süre önce aniden tamamıyla fikir değiştirmiş ve *Bir Yahudi Karşıtlarının Vasiyetnamesi* adlı bir eser yayımlayarak Yahudilerden özür dilemiş. Ama çok geç kalmıştı tabii. Kurduğu Yahudi Karşıtları Birliği yeni bir siyasi partiye dönüşmüştü ve Alman milliyetçiliğinin damarlarına bu zehir zerk edilmişti bile. Almanya'nın en saygın Doğu dilleri araştırmacısı Paul de Lagarde Yahudi karşıtlığını şöyle tanımlamıştır: "Ulusal hareketimizin başlıca dayanağı... halkın hakiki inancının en temel ifadesi." Burjuva kayıtsızlığını canlandırıcı bir ilaç olarak görülen, Yahudi karşıtlığı ile siyasi faaliyetler arasın-

¹⁸ Shulamit Volkov, *The Rise of Popular Antimodernism in Germany: The Urban Master Artisans, 1873-1896* (Princeton, 1978) ve bu konuda bazı genel yorumlar için bkz. aynı yazara ait *Germans, Jews and Anti-Semites: Trials in Emancipation* (Cambridge, 2006).

daki bu denklem, orta sınıf kentsel materyalizmle bağdaştırılan insanlar için ölümcül bir sonuç yaratacaktı. Başka bir deyişle Yahudi karşıtlığı, ulusa sağlığını geri kazandırmanın yoluydu. Bu durumda bir Alman'ın ulusal ideale sözde bağlılık göstermek yerine gerçek anlamda Almanlığını hissetmesi, güçlü ve apaçık bir şekilde Yahudi karşıtı olmak demekti.

Yeni Yahudi karşıtlığı, slogan yaratmaya çok uygundu ve bunların bazıları akılda kolaylıkla kalıyordu. En çok hatırlanan ve en ölümcül olanı "*Die Juden sind unser Unglück*"tü ("Yahudiler talihsizliğimizdir") ve o ana kadar Yahudi karşıtı olduğu bilinmeyen ve yeni Alman İmparatorluğu'nun en yüksek kurumlarından ikisinde –Berlin Üniversitesi ve *Reichstag*'da– görevli birisi tarafından bulunmuş olması bu sloganı daha da tehlikeli hale getiriyordu. Heinrich von Treitschke, Almanya'nın tarihi konusunda birçok ciltten oluşan bir eser yazdığından, büyük saygı görmekle kalmıyor, bazı açılardan yeni ulusun kişileşmiş hali sayılıyordu, o da bu rolü benimsemekten kaçınıyordu. Von Trietschke, bu yeni kimliğin kâhini olarak Heinrich Graetz'in *Geschichte der Juden* [Yahudilerin Tarihi] kitabının on birinci ve son cildinin eleştirisini yapmış. Aslında çalışmaları bazı açılardan birbirine paralel sayılabilirdi, ama böyle bir yorumlama şeklini dehşet verici bulacak olan Treitschke Graetz'in faaliyetini kendi faaliyetinin tamamıyla zıddı olarak görmeye karar vermiş. Aylık bir siyasi dergi olan *Preussische Jahrbücher*'de yayımlanan ve ertesi yıl geliştirerek *Ein Wort über unser Judenthum* (Yahudilerimiz Hakkında Birkaç Kelime) adlı eserine entegre ettiği eleştirisinde Yahudi karşıtlığını, ulusun davasını benimsemiş herkes için entelektüel açıdan saygıdeğer bir özellik olarak sunmuş. Popüler Yahudi karşıtlığının kabalığı karşısında tiksinti duyar gibi yapıp ondan da Yahudi olduğunu sandığı (bu gibi iftiralarla sıklıkla karşılaşılırdı) Johann Eisenmenger gibi yazarları sorumlu tutmuş. Ancak Trietschke, Yahudi karşıtlığını basitliğinden dolayı hor görürken, sağlıklı Yahudi düşmanlığından dolayı Almanya'nın sıradan

insanlarını tebrik etmiş. Halk ülkeyi neyin zehirlediğini tespit etmiş, ilerleme katedilmesi için ulusun damarlarındaki bu zehrin atılması gerektiğini anlamıştı. Vatanını çok seven, Alman Yahudisi bir gazete yayın yönetmeni, işadamı, avukat veya özellikle bir profesör olduğunuz takdirde Wilhelm Marr veya Otto Glagau gibilerini baş belası gazeteciler olarak görüp göz ardı edebilirdiniz. Ancak Treitschke'nin Yahudilere beslediği nefret, büyük bir şok yarattı ve onu ciddiye almaya karar verenler için de ciddi bir uyarı teşkil etti.¹⁹

Treitschke, Reich'in kalbinde yazıyordu. Ancak Ernst Vergani gibi Reich'in sınırlarının dışında yaşayan Pan-Almancılar, ulusun yeniden doğuşunun olmazsa olmaz şartının Yahudilerin ortadan kaldırılması olduğu konusunda ısrar ederken daha da meczup davranıyordu. Yahudi nüfusun üçte birini oluşturduğu Lviv'de yetişen ve Almanlar ile Yahudiler arasındaki sorun konusunda "bu bir ırk meselesi, bir kan meselesidir... ve ancak kanla halledilir," diyen Vergani, Avusturya yasalarında Yahudileri avlayanların ödüllendirilmesi gerektiğini öne sürerken şaka yapmıyordu aslında. Yahudiliğin ilk olarak Alphonse Toussenel'in kitabında sunulan biyolojik gerekçeleri, ırklar konusundaki kuramlarla, hatta epidemiyolojiyle aynı dönemde ortaya çıkmıştı. Paul de Lagarde eserlerinde Almanya'nın "Yahudilerden arındırılması"nı (*Entjudung*), yani siyasi topluluktan kesilip atılmalarını ele aldı. Hint-Germen ırkı ile Yahudiler biyolojik açıdan uyumsuz olduğundan, Yahudilerin "haşarat gibi ezilmesi gereklidir. Trişinela ve basillerle müzakere yapmak mümkün değildir; trişinela ve basiller beslenmemeli, bir an önce tamamıyla yok edilmelidir." Patoloji düzeyinde de olsalar, bu gibi duyguların siyasi anlamda kışkırtıcı hale gelmesi Georg Ritter von Schönerer yoluyla olmuştur. Schönerer'in gurur

¹⁹ Treitschke konusunda bkz. George Mosse, *The Intellectual Origins of the Third Reich*, New York, 1964, s. 200-2; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology*, Berkeley, 1961.

duyduğu unvanının sebebi sırf babasının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun demiryollarına katkıda bulunmuş olmasıydı. Aslında Baba Schönerer'in Rothschild'lerin Viyana kolu için çalışmış olması, özellikle 1873 buhranından sonra oğlunun Yahudilere beslediği nefretin nedenlerinden biri olabilirdi. O buhran sonrasında Georg dikkatini toprağa çevirmeye ve tarımbilimi okumaya karar vermiş, köylülere himayesine almış ve menfur Yahudiler dahil olmak üzere bu felaketten sorumlu olanları eleştirmeye koyulmuş. Ancak Schönerer bir süre Viktor Adler gibi, Alman milliyetçiliğini hararetle savunmakta kararlı Yahudi liberal siyasetçilerle işbirliği yapmış. 1881'deki katliamdan kaçan Rus Yahudilerinin gelişile ise, Schönerer aşırı sağa kayarak geleneksel Yahudi karşıtlığının iki ayrı biçimini modern siyasete entegre etmiş: Biri dünyalarının Yahudiler tarafından yok edildiğine inanan köylülerin ve zanaatkarların nefreti, diğeri de İsa'nın katillerine olan kadim tiksintisinden hiçbir zaman vazgeçmeyen Hristiyanlığın nefretiydi.²⁰ Schönerer, Arilerin ve Hristiyanların düşmanı olan Yahudilerin özgürlüklerini feshetmekle kalmayıp, onların "özel yasalara" tabi tutulmasını istiyordu. Schönerer'in kendi, toplu bir hareketin karizmatik lideri olamayacak kadar huysuz ve katı biriydi, ama apaçık bir şekilde Yahudi karşıtı olan ilk siyasetçilerin Avusturya meclisine seçilmesini sağlamayı başarmıştır. Yahudilerle mücadeleyi "milliyetçi fikrin temeli" haline getiren ve Yahudi karşıtı seferberliği "bu yüzyılın en büyük milliyetçi başarısı" olarak tanımlayan da Schönerer'di. Bu sıralarda, 1889'da doğan Adolf Hitler'in söyleyecekleri arasında ilk Yahudi karşıtı Alman milliyetçilerinin yazılarında ve konuşmalarında öne sürülmemiş olanları yoktu.

²⁰ Schönerer ve modern Yahudi karşıtı siyasetin başlangıcı konusunda bkz. Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, revize edilmiş baskı, Londra, 1988, s. 142-55; Robert Wistrich, *A Lethal Obsession: Anti-Semitism from Antiquity to the Jihad*, Londra, 2010.

Adolf Jellinek de bu olanların farkına varmamış olamazdı. 1881'de Viyanalı liberal Yahudilerin endişelerini ve görüşlerini en iyi yansıtan haftalık gazete *Die Neuzeit*'in yayın yönetmenliğine getirilmiş. Jellinek, Avusturya'nın kısa ömürlü liberalizminin yirmi yıl önceki doğuşundan beri faaliyette olan bu gazeteyi, imparatorluğun ve Yahudilerinin birbirine bağlı geleceğine olan umut dolu inancı için bir araç olarak görmüştü. Kurucularından ve bir önceki yayın yönetmeni olan Simon Szanto, gerici olarak gördüğü ortodoksluğa şiddetli bir şekilde karşıydı, ortağı Leopold Kompert'in Bohemya *getto*'larını konu alan romanları da Alsergrundlu ve Innere Stadtlı Yahudilerin *Ostjuden*'lerin toplumsal gerçekliğine fazla yaklaşımadan onların dünyasını anladıklarına dair kendilerini kandırmalarına izin veren bir araçtı.

Ancak Marr veya de Lagarde'ın yazdıkları veya Schönerer'in söyledikleri Jellinek'e *Die Neuzeit*'in genel anlamda iyimser tonunu değiştirmek için yeterli nedenler teşkil etmemiş. Onları bir Alman hastalığıydı ve iyi kalpli Franz Joseph'in çokuluslu imparatorluğu karşısında giderek güçten düşecekti. Ancak Viyana'da Jellinek'in kişisel olarak ilgi duyduğu başka bir yazar daha vardı, onun da Orta Avrupa'daki, hatta başka yerlerdeki Yahudilerin geleceği konusundaki görüşleri çok daha kötümserdi. Dr. Pinsker gibi Peretz Smolenskin de Odessalıydı, Ortodoks olarak yetiştirilmiş, sonra da Haskala'ya dönmüştü, ancak Avrupa dilleriyle yetinmek yerine, İbraniceyi yeniden diriltme ve onu gerçek anlamda modern bir konuşma diline dönüştürme fikrini saplantı haline getirmişti. Smolenskin 1868'de Viyana'ya yerleştikten sonra Haham Jellinek, büyük önem taşıyan bu dirilişi hem savunan hem de simgeleyen *Ha-Şahar* (Şafak) adlı dergiyi kurmasına yardımcı olmuştu. Viyanalı Yahudiler dünya işlerinde ve eğitimde başarı elde ettikçe onlara gösterilen husumette görülen artış karşısında Smolenskin *Die Neuzeit* tarafından savunulan *Menschenfreundlichkeit*, yani evrensel kardeşliğin gelecekteki zaferine olan inancını kaybetmeye başlamış.

"Bu çağı beşeri adaletin ve dürüst görüşlerin zamanı olarak yüceltenlerin sözlerine kulak asmayın," demiş öğrencilerine. "Bunların hepsi yalan!" Yahudiler bir ulus olarak kendi kolektif varlıklarını kabul etmedikleri takdirde, her an Yahudi karşıtlığının etkisinde kalabilecek devletlerin ve imparatorlukların kaypak iyi niyetine rehin olmaya devam edeceklerdi.

Viyana başta olmak üzere Avusturya'nın üniversitelerinde eğitim alırken *Burschenschaften* birliklerinden dışlanan Yahudi öğrenciler Smolenskin'in kasvetli ama etkili sözlerine kulak vermişler. En acımasız zulmün hedefi haline geldiklerinde Yahudi karşıtlığının aslında daha çok gençlerin ideolojisi olduğunu anlamışlar. Moritz Schnirer, Reuben Bierter ve Nathan Birnbaum adlı üç öğrenci Smolenskin'in kılavuzluğunda, Yahudilerin hem ulusal hem de dinsel bir tarihe sahip olduğu önermesini temel alan bir okuma grubu oluşturmuşlar. Yahudiler kendi kaderlerini tayin etmeye hakları olduğunu kabul etmediği sürece, yüzyıllardır olduğu üzere, herkes için kum torbası işlevi görmeye devam edeceklerdi. Bu üçlü 1883'te ilk Yahudi öğrenci birliği olan *Kadima'*yı kurmuş. Hem "ileriye" hem de "doğuya" anlamına gelen bu ismi bulan Smolenskin'di. Doğu Odessa değildi elbet, Siyon'du. Sonradan "Siyonizm" terimi de, *Kadima'*nın kurucularından Nathan Birnbaum tarafından ortaya atılacaktı.

Dolayısıyla, Smolensk'in söylediklerine benzer şeyler söyleyen anonim bir kitapçığın yazarı olan Leon Pinsker Mart 1882'de Adolf Jellinek'i görmeye geldiğinde haham birazdan duyacaklarını öngörerek kaderine sabırla boyun eğdiğini gösteren bir ifade takınmış. Pinker'in araştırmacı babası yıllardır Jellinek'in yakın dostuydu. Şimdi de orta yaşa ulaşmış, sakalı ağarmış oğlu gelmiş, kendisine Viyanalı Yahudilerin Rus göçmenlerin çektiği zorluklara olan kayıtsızlığı konusunda nutuk çekiyordu; tam anlamıyla kayıtsız olmasalar da, doğru kötümser sonuçlara ulaşmakta ve her zamanki hayır işleri dışında bir şeyler yapmak gerektiğini anlamakta çok yavaş davranıyorlardı. Dr. Pinsker'ondan Ya-

hudilerin geçimlerini sabanla ve çapayla sağlayabilecekleri tarım kolonilerine yerleşmesini, desteklemesini isteyecekti. Baron Maurice de Hirsch Arjantin'de zaten böyle bir proje yürütüyordu, ama koşer *gaucho*'lara dönüşecekler miydi gerçekten? Jellinek bu konuda biraz şüpheliydi. Onu asıl rahatsız eden bu kavramın ardındaki daha büyük fikir, yani şehir merkezinde yaşayan Yahudileri terk etmektir. Yahudi karşıtlarıyla mücadele etmek gerekiyorsa da bundan kaçınacak biri değildi. Oturmuş çaylarını içip pastalarını yiyen iki adamın sürekli olarak iç geçirdiğini hayal edebiliriz. Pinsker, haham kendisinin kim olduğunu hatırlamayabilirmiş gibi, sessizliği tuhaf bir şekilde bölmüş: "Sizi babamla birlikte ziyaret etmiştim" (Yirmi yıl kadar önce, 1864'te). Sonra da, dramatik olduğunun bilinciyle devam etmiş: "Perişan ve mutsuz görüldüğümün, yüzümün büyük bir hüznü yansıttığının farkındayım... ancak siz de değişmiş görünüyorsunuz, dış görünüşünüz değil belki, ama ruhsal kişiliğiniz farklı duruyor." Pinsker, Jellinek'te gördüğü değişikliğin pek de iyi yönde olmadığını ima ediyordu. Ne kastediyordu peki, kayıtsız davranıldığını veya her şeyi kabullendiğini mi? Ne yapacaktı şimdi, Yahudilerin nerede olurlarsa olsunlar orayı memleketleri bildiklerine, vatanlarını sevdiklerine dair o saçmalıkları mı sıralayacaktı? Tanrı bilir, Rusya'da bile, Kırım'daki tabip sınıfında büyük bir sadakatle ve cesaretle hizmet vermeye çalışmışlardı, en azından Leon çalışmıştı. Ama bir fark yaratamamıştı. Yahudilere daima başkalarının anavatanını istila eden yabancılar gözüyle bakılacaktı. Yahudilere gerekli olan, kendi anavatanlarıydı! Pinsker sesini yükseltmişti:

İnsan gibi yaşayacağımız bir toprak parçası lazım. Hayvanlar gibi sürülmekten, toplumdan dışlanmaktan, hakarete uğramaktan, soyulup yağmalanmaktan bıktık artık; içimizde yükselen öfkeyle... üst veya altsınıf insanların bizi maruz tuttuğu eziyetlerle ve istismarla mücadele etmekten usan-
dık... Ruhumun bütün gücüyle size şunu söyleyeyim: Biz bir halk olmak, kendi topraklarımızda yaşamak, kendi toplum-

sal ve siyasi kurumlarımızı oluşturmak... ne kadar küçük olursa olsun, bir devlet kurmak istiyoruz... zulüm altındaki biz Rus Yahudilerinin özgür bir halk olarak yaşayabileceği bir toprak bulmamıza yardımcı olun.

Ancak Adolf Jellinek hayatını, Yahudilerin kendilerini yaşadıkları ülkelerin halkından ayrı bir ulus olarak gördüklerini ısrarla öne süren Yahudi düşmanlarıyla mücadele etmekle geçirmişti. Pinsker'e, onun önermesine katılmasının, otuz yıldan uzun bir süredir inandığı ve savunduğu ilkelerden, Yahudilerin haklarının ardındaki temelden vazgeçmek anlamına geleceğini söylemiş. Pinsker'e içinde yaşadıkları dönemin endişe verici olduğunu, ama bu tür korkuların abartılı olduğunu, organize Yahudi karşıtlığının, "Spree nehrinin [Berlin'de] kıyılarında yetişen o zehirli bitkinin" tarihe derin kökler salmadığını, geçici olduğunu söylemiş.

Gerçekten mi, demiş Pinsker. Size Odessa'yı anlatayım o halde.

III. Tatlı Odessa

... Kara Toprak ile Karadeniz, yüksek kayalıklar ile derin sular arasındaki evliliğin gayrimeşru çocuğu Odessa'nın ıslıklı adı dişlerin arasından tatlılıkla geçer, o ad o kadar yumuşaktır ki Rusça gibi durmaz, zaten Tatarlar ve Türkler ona "Hacıbey" derdi, ona Yunanca Odyssos adını veren de, İspanyol-İrlandalı-Napolili generali José de Ribas şehri 1792'de Osmalılardan aldığı Rusya'nın Alman imparatoriçesi Büyük Katerina'ydı.²¹ Yeni Rusya'nın bu kısmının Rusya'yla fazla ilgisi yoktu. Yerli halkın "Küçük Paris" adını verdiği bu yerin

²¹ Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881*, Stanford, 1986; Patricia Herlihy, *Odessa: A History, 1794-1914*, Cambridge, MA, 1986; Charles King, *Odessa: Genius and Death in the City of Dreams*, New York, 2011; Yahudi Odessa'nın en canlı portrelerinden biri için bkz. Vladimir Jabotinsky'nin romanı, *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa*, çev. Michael Katz, Ithaca, 2005.

ilk valisi Fransız Dük de Richelieu'ydü, şehre 30 metre genişliğindeki bulvarlarını ve kireçtaşından muhteşem yapılarını kazandıran mimar da İsviçreli-Sardinyalı Francesco Boffo'ydu, adı kulağa o kadar çekici geliyordu ki, çocuk boksör Yan- kel Adler kabadayılardan oluşan ve "kaldırımlarda sürtenler" olarak bilinen bir çete kurduğunda adına "Boffi" demiş.

Herkesin sokaklarda sigara içtiği ve Yahudi kızların *bar mitzvah*'ının açık fikirli (ama Rusça konuşmayan) Haham Dr. Shimon Arie Schwabacher tarafından yapıldığı Odes- sa'da yeni türden bir Yahudi olmak mümkündü.²² Geleceğin *Talmud Tora*'sına hoş geldiniz: Sabah Mişna, öğleden sonra metal işçiliği, zira haham kollarını sıvayıp *Minha* duaların- dan önce biraz kaynakçılık yaparmış. "Zanaatları öğrenin," dermiş, "zanaatkâr olun!" Tefecilik bitsin, eski giysi satıcılı- ğı bitsin! Planyalayın, eğeleyin, cilalayın! Yahudiler de öyle yaptı: Günümüzde bile bazı rögar kapaklarının üzerinde, Odessa'daki Yahudi Zanaatkâr Birliği'nin adı olan "Trud" ya- zar; bu zanaatkârların çoğu Dr. Schwabacher'in atölyelerin- den mezun olmuştu. Dr. Schwabacher'i takdir eden cemaati onun yeniçağa yaraşır bir haham olduğuna inanırdı. Rusça bilmese de olurdu. Yidişçe anlaşıyorlardı ve onun o Alman- ca vaazları, biraz uyuklamak veya sigara içmek için güzel bir fırsattı. Doktor-haham, gerektiğinde Fransızca, Lehçe ve İtalyanca dua okuyabilecek kültürlü bir insandı. Daha ne isteyebilirlerdi ki? Meleklerden oluşan korosuyla büyük, harika Brodi Sinagogunda Arie Schwabacher mantıklı bir hahamdı, ama mantık yoksunu düşmanları hüküm verme ko- nusunda hak iddia ediyorlardı.

²² Jarrod Tanny, *City of Rogues and Schnorrers: Russian Jews and Myths of Old Odessa* (Bloomington, 2011), heterodoks, çokuluslu, kısmen açık liman olan metropol ve Yahudilerin modern bir eğitim alıp Rus İmparatorluğu'nun başka yerlerinde sahip olamayacakları mesleklerde çalışabilecekleri yer "mitolojisini" yapışöküme tabi tut- mak için gayret gösterir. Ancak çeşitli romantik suç hikâyelerinden örneklerin ve İzak Babel'in *Benya Krik* adlı filminin de yardımıyla sonuçta şehrin tam da bu niteliklerini teyit etmiş olur.

Schwabacher, Litvanya'da ve Berdiçev ile Zhitomir *yeşiva*'larında felakete öncülük yapmakla ve Yahudilerin ortadan kalkmasını hızlandırmaya çalışmakla itham edilmiş. 1860'ların sonlarında Litvanya'da yaşanan kıtlık dönemlerinde *yeşiva bokhur*'ları giderek artan sayılarda, güneye, şehvet merkezlerinin en şehvetlisine göç etmeye başlayınca endişe de başlamış. Şehirlerin en enfesi Odessa bekliyordu göçmenleri. Şehri "Babil" veya "Sodom" olarak nitelemek, cazibesini artırmaktan başka işe yaramıyordu. Hahamlar Odessa'nın cehennem ateşiyle kavrulduğuna dair esip gür-lüyordu, ama Fransız ipeği, İtalyan şarabı ve Belçika danteli dolu kutularla yüklü arabalar o ahlak cehennemini aşıp gelince hahamları dinleyen yoktu. Ve böylece Yahudiler niha-yet doklara ulaştılar. Deniz kıyısında olmak Yahudileri, filen gerçek olmasa bile, yüzyıllardır yaşadıkları, çevrelerinin du-varlarla sarılı olduğu duygusundan kurtarıyordu.

Ştetl'lardan kaçanlar karınlarını doyurup yüzlerini güne-şe çevirdiler. Neden Yahudiler istedikleri zaman, istedikleri yerde *kishkes*'lerini ısıtmasınlar? Şair Yakov Fichman trene bindiğinde "neredeyse bütün gece boyunca vagonun açık camında durup engin, karanlık güney steplerinin kokusunu içine çekti."²³ Karadeniz kıyısında kış erkenden bitiyordu. 1 Mayıs günü şehrin tamamı izin alırdı, akasyalar sarı çiçekle-riyle süslenir, Yahudiler de derin bir nefes alıp o sarhoş edici kokuyu içlerine çeker, sonra da Deribasovskaya Sokağında gezmeye gider veya Boffo'nun iki yüz basamaklı Gigantska-ya'sından iner, dokuz sahanlığından birinde durup bastonla-rını çevirerek dalgalı denizi seyrederdiler. Birçok Yahudinin gördüğü ilk denizdi bu. Bulutlu sabahlarda bile yumuşak dalgalar gümüş ışıltılarla parlardı.

Odessa'da Yahudi hayatının sesleri de farklıydı. Çeder'in ellerinde sopalarla çocuklara *Şulhan Aruh*'u ezberleten sert

²³ Steven J. Zipperstein, "Remapping Odessa," *Imagining Russian Jewry: Memory, History, Identity* (Seattle, 1996) içinde, s. 80.

eğitmenler yerlerini "Rus Okulları"nın yelekli öğretmenlerine bırakmıştı; kızlara ders veren, yüksek kemerli elbiseler giymiş, saçlarını arkada toplamış, azimli genç kadınlar da sınıflarına Puşkin ve Shakespeare okurlardı. Melizmanın yerini de, Galiçya'nın sınır kentlerinden gelip dört kubbeli, iki beşik çatılı, modern bir yapı isteyenler için şık Puşkinskaya Sokağına kurulan Brodi Sinagogunun korosu ve orgu almıştı. Sinagogun *kantor*'ları opera ve *lieder* şarkıcılarına da ders veriyorlardı ve Pesah Pyotr Stolyarsky'nin müzik akademisindeki öğrenciler de (örneğin Oistrakh'lar) birer Yahudi Paganini olma yolundaydı.

1870 yılına gelindiğinde Odessa'da 50.000 Yahudi vardı ve hızla gelişen bu şehrin nüfusunun dörtte birini teşkil ediyorlardı; aradan yirmi yıl geçince 130.000'e ulaşan sayıları şehrin üçte birini oluşturuyordu; bunlar, gür sakallarıyla ve uzun siyah paltoları içinde dolaşan Yahudiler değil, yanakları ve çeneleri parlayana kadar tıraşlanıp kolonya sürülmüş, parlak rügan ayakkabılarıyla bulvarlarda gezmeye çıkmadan önce bıyıklarının ucuna balmumu süren Yahudilerdi. Hasır şapkalı, panama şapkalı Yahudilerdi, Alexander Tse-derbaum'un haftalık *Kol Mevasser* gazetesi (başlangıçta İbranice *Ha-Melitz* gazetesinin katlı eki şeklindeydi) sayesinde Yidişçe onlar için siyasetin, edebiyatın, şiirin dili haline gelmişti!²⁴ Ama küçük okur, yazar ve "bağırın" grubunuz bütün bunların Rusça yapılması gerektiğine inanıyorsa, o zaman Tsederbaum'un *Rasvet* (Şafak) gazetesini okurdunuz. Yıllar boyu Ruslaşmayı teşvik eden yetkililerin, zamanı geldiğinde bunun Yahudiler ve diğer herkes için İyi olduğundan emin olamaması ilginçti tabii. Tsederbaum sansür kuruluna başvurduğunda başlangıçta kendisine Rusça değil de sadece Yidişçe için izin verilmiş ve 1858'de Rusça için izin koparana kadar defalarca, ısrarla başvurmuş. Ancak Yidişçe ve İbra-

²⁴ Alexander Orbach, *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860-1871*, Leiden, 1980.

nice gazetelere göre satışı hep daha zor olmuş ve sadece üç yıllık bir ömrü olmuş, sonrasında da yerini *Vestnik russikh evreev* (*Rus Yahudilerin Habercisi*) almış.

Odessa'da bir plaj Yahudisi olabilir, ciğerlerinizi Langeron'da veya Arkady'deki panayırda ozonla doldurabilir, sonra da tepeye çıkıp gezintiye çıkabilir, kodamanların, Ephrussi'ler ile Brodsky'lerin *daça*'larının* önünden geçebilir ve bahçe duvarlarının üzerinden bahçelerindeki güzelliği hayranlıkla seyredebilirdiniz. Bu durumda Yahudilerin bahçıvanlığı sadece patates yetiştirmekten ibaret değildi! Ayrıca 150.000 kitabı olan Halk Kütüphanesinin de sayısız Yahudi üyesi vardı. Kütüphane Yahudi kızları ve kadınları için de evleri gibiydi, dirseklerini masalara dayayıp gözlüklerini de burunlarına taktılar mı Çernişevski, Pisarev, Lavrov ve Tolstoy'larına dalıp gidebilirlerdi. Tiyatro müdavimleri (yani Yahudilerin çoğu) Yisroel Gradner'in komik yüz buruşturmalardan acıklı, boğuk seslendirmelere kadar uzanan olağanüstü yeteneklerine ilk olarak Akiva'nın restoranında tanık oldular. Abraham Goldfaden'in Yidişçe oyunlar sunan topluluğu, Bükreş'te büyük başarı elde ettikten sonra (bunu söyleyen kendisiydi) yine burada, iplere asılı perdenin ardından ortaya çıkıp farslarından birini sahnelerdi. Goldfaden New City Tiyatrosunun daha havalı ortamına geçtiğinde *Schmendrick* gibi tam süreli oyunlar sunardı. Oyun sona erdiğinde oyuncular şenlikli bir şamatayla karşılaşır, izleyiciler elleri acıyınca kadar onları alkışlardı.

Yaz akşamları Langeron kumsalında oyunlar sahnelenir, müzik çalınırdı; klezmer'ler deniz kıyısında çalar, Kuyalnitzky Limanındaki büyük ahşap tiyatroda gösteriler yer alırdı. Gösteriden sonra eve gidilir miydi hiç? Fankoni'de brendi ve kahve içilir, Zambrini'de İtalyan pastaları yenir, Deribasovskaya Sokağındaki Gambrinus birahanesinde "Kemancı Saşa" takma adlı Sedner Perel çılgınlar gibi çalardı ve Peresyp'te

* (Rus.) Sayfiye evi -çn.

ne kadar kabadayı varsa hepsi kükreyip geçirir ve meyhane kızlarının üstüne atarlardı. Veya akşamı daha hoş bir şekilde bitirmek istiyorsanız, en yakındaki *şarmanka* laternasına yönelip, Odessa tarzı ağır valsleri eşliğinde kız arkadaşınızla yıldızların altında dans ederdiniz. Zaten zilzurna sarhoş olanlar da, niyetleri tam olarak o olmasa da, kendilerini daha şaibeli bir alanda, pislik içindeki Moldavanka'da, Josja Feldman'ın Glukhanka'daki genelevinde bulurlardı; "Sağır Sokak" olarak da bilinen Glukhanka, "Altın El" Sonka adlı kadın dolandırıcıya çalışan, oradan geçen sarhoşların cüzdanlarını veya saatlerini araklamak için köşe başlarında ve kapı aralıklarında pusuda bekleyen hırsızlarla dolu olurdu. Baş ağrısıyla ve cüzdanları hafiflemiş olarak uyananlar, İsaak Solomonyeviç İsakoviç'in hamamında üzüntülerine derman bulmaya çalışabilir, ceplerinde 70 *kopek* kaldığı takdirde de nargile tütürüp bir fincan şifa dolu Türk kahvesi içebilirlerdi.

Bütün bu kentsel hengâme içerisinde Yahudiler sürekli olarak Odessa'nın geri kalanıyla, Rumlar, Arnavutlar, Almanlar, Ermeniler, Azeriler, Polonyalılar, İtalyanlar, Türkler, Gürcüler ve tek tük Ruslarla temas içinde olurlardı. Yahudi ağırlıklı oldukları besbelli olan mahalleler vardı elbet, ama sadece Yahudilere ait yerler yoktu; Moldavanka'nın barakalarında bile yoksul Yahudilerin dok işçisi komşuları vardı. Odessa halkının tamamı aynı "İngiliz" mağazalarından veya Primoz pazarından alışveriş yapardı, aynı atlı tramvaylara biner, aynı müziği dinlerdi.

Ama komşularla dostları karıştırmamak gerekir. Yirmi yılda bir Yahudilere saldırma zamanı yeniden geldiğinde, bütün bu yakınlığın, ortak mahallelerin, beraber çalışma ve eğlenme deneyimlerinin en ufak bir anlamı kalmıyordu.

Kiev, Elizavetgrad veya Odessa gibi, *pogrom*'a uğramış bir şehre gelen bir yabancı neredeyse gökyüzünden tüy yağdığına inanabilirdi; Yahudilerin paramparça edilen yastıklarının, minderlerinin, yorganlarının içinden çıkan tüyler

sokakları kaplar, suların üzerine eser, denizden gelen esin-tilerle havada süzülürdü; saldırganlar ilk iş bu eşyaları bıçakla yırtıp açar, sonra da mobilyalara, cam eşyalara, çanak çömleğe, en sonunda da evde hazırlıksız yakalanan veya can havliyle kaçmaya çalışan ev halkına geçerlerdi. Sonra da yakılmış evlerin kokusu yayılırdı, yoksulların ahşap barakaları da en kolay ateşe verilenlerdi. Dolayısıyla bir yandan tüyler, diğer yandan yangınlar olunca kentin tamamı tüyleri yolunmuş kaz gibi kokardı. Yahudiler katliamın çok uzakta olmadığıнын farkındaydılar, endişe içindeki anne babalarının elini bırakan çocuklar da etrafta koşuşturup yıkıntıların arasından ıvır zıvır topluyorlardı.

Mayıs 1881’de Kiev’de dört gün boyunca cehennem dehşeti yaşandı: Dinyeper nehri yakınlarında, Podol ve Pobskaia’daki daha yoksul Yahudi evleri yakıldı, yıkıldı ve yağmalandı (Israel Brodsky gibi şeker baronlarının tepedeki evlerine ise eldeki tüm polis koruması verildi). Yidişçe konuşan ve genelde geleneksel kıyafetler giyen o Yahudiler, *Zhid*’lerden’ nefret edenlerin baş hedefiydi. Ama Odessalı Yahudiler, herkes gibi giyinmenin ve Rusça konuşmanın kendilerine koruma sağlamayacağını en sancılı şekilde keşfettiler. Aslında Rus İmparatorluğu’nda, –birçok yönden yeni, topluma entegre bir Yahudi hayat tarzının örneğini teşkil eden– Odessa kadar toplu şiddetten etkilenen başka yer olmamıştır. Kozmopolitlik de bir yere kadardı.

Sebeplerden biri (Kiev’de de olduğu üzere), ekonomik durumdan kaynaklanan kindi. Yahudiler 1790’larda Pale Yerleşiminin geri kalanına hâkim olan meslek kısıtlamalarından kurtulup Odessa’ya göç etmeye başladığında, Rum tüccarlar, en büyük gelir kaynağı olan tahıl ticaretinde ortaya çıkan rekabet karşısında öfkelenildiler. Napoléon Savaşları’ndan sonra Batı ve Orta Avrupa’da meydana gelen tahıl kıtlığı, Ukrayna’nın kara toprağında yetişen tahılla telafi edildi ve

* (Rus.) Yahudiler için kullanılan ırkçı terim –çn.

Ukrayna çok geçmeden Avrupa'nın tahıl ambarı haline geldi. Liman şehrine kervanlar dolusu öküz arabalarıyla getirilen devasa miktarda çavdar ve buğday limandan, çoğu batıda olan varış yerlerine gemilerle gönderiliyordu. Yahudiler, özellikle Livorno ve Londra gibi liman şehirlerini kapsayan uluslararası ilişkileri sayesinde, Rumlarınkiyle rekabet edebilecek bir ticaret ağına ve Rumların, kendi ticari diasporalarına sahip olmalarına rağmen, boy ölçüşmeyeceği, Rothschild'ler ölçeğinde sermaye kaynaklarına sahipti. Ehrussi'ler, Rafalovich'ler ve (yine) Brodsky'ler böylece hızla zengin oldular ve tasnifçilerini, kantar memurlarını, kalite kontrolörlerini, depo memurlarını din kardeşleri arasından seçtiler. Böylece Bombay ve Livorno'da olduğu üzere, ithalat/ihracat alanlarında faaliyet gösteren bir liman Yahudileri cemaati oluştu.

Denizde rekabet, çoğu dok işçisi ve denizci ve eski zamanlardan beri tüccar ve levazımcı olan Rumlar arasında iyi karşılanmadı. Rekabet kıskançlığa yol açtı, kıskançlık da, fırsat verildiği takdirde, şiddete dönebiliyordu. Bu gibi sebepler hemen her zaman dinsel ve milliyetçi duyguların tehlikeli bir karışımından oluşurdu. İstanbul Patriği V. Gregorios, 1821'de ayaklanan Rumlara "ibret olması" için idam edilip cesedi Boğaz'a atıldığında, Ege denizinin ve Doğu Akdeniz'in dört bir tarafında Rum toplumları yas tuttu, köpürdü ve suçu atabilecekleri ve cezalandırabilecekleri birini aradı. Odessa'da yaşayıp Osmanlı topraklarında akrabaları olanlar neredeyse Türk sayıldı, hain ilan edildi ve o doğrultuda muamele gördü. Rum denizcilerden ve dok işçilerinden oluşan çeteler sopalarını, baltalarını ve demir çubuklarını yanlarına alıp saldırıya geçtiler. Kilisenin saldırıları onayladığı söylentisi durumu daha da kötüleştirdi.

1821'de Odessa'da sadece üç bin Yahudi yaşıyordu, ama yağmalanabilecek sinagog sayısı fazlaydı. Ancak asıl hedef (ortaçağdan beri Yahudilere yönelik tüm şiddet hareketlerinde olduğu üzere) evler ve eşyalardı. Saldırıp yakmak, kapıla-

rı yıkıp, camları kırmak, kuştüyü yatakları yırtıp, gümüşleri yağmalayıp dehşet saçmak kolaydı, ama ilk *pogrom*'larda (Rusça yıkım veya harabe anlamına gelen bu kelime daha önceleri istilacı ordularla bağdaştırılırdı) asıl yok edilen bir fikirdi, Yahudilerin bir yerlerde ev sahibi olabileceği, huzurlu bir aile ortamında yaşayabilecekleri, hayat boyu aynı mobilyaları kullanabilecekleri kavramıydı. Savaşta Rumenler ile Nazilerin gerçekleştirdiği toplu katliamlara kadar Odesalı Yahudilerin uğraştığı başlıca mesleklerden biri, mobilya yapımıydı: Yahudiler marangozdu, doğramacıydı, gomalakçıydı, rahatlık ve konfor sağlardı. Dolayısıyla sandalye kırmak, divanları bıçakla yırtmak, masa bacaklarını koparmak, küstah Yahudilere hiçbir zaman evlerinde rahat rahat oturamayacaklarını ve kozmopolit, güneşli Odessa'da bile kendilerini güvende hissedemeyeceklerini söylemenin bir yoluydu.

Pogrom'lar arası süreler giderek kısaldı. Bir sonraki olaylar otuz sekiz yıl sonra, 1859'da yaşandı ve bir kan iftirası yine şiddeti tetikledi; yine Rum Kilisesinden sapkın rahipler işe karıştılar ve Rum dok işçileri de olayları kışkırttı. Bu tarihe gelindiğinde, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra, tahıl baronları şehrin en güçlülere (ve en gösteriş düşkünleri) haline gelmişti. Ancak Kiev'de olduğu gibi burada da, Puşkinskaya ve Deribasovskaya'daki muhteşem evleri titizlikle korunuyordu.

On iki yıl sonra, 1871'de yeniden olaylar patlak verdi; Paskalya ile *Pesah*'ın tarihleri birbirine çok yaklaştığında, sanki Yahudiler *Paschal* öğünleriyle ve bayram ederek utanmadan İsa'nın çarmıha gerilmesini kutluyormuş gibi, Hristiyanların nefreti yeniden alevlendi. Yahudilerin bir kilise avlusunun çitine takılı bir haçı, Hristiyanlığa saygısızlık etme amaçlı bir ritüel ve İsa'nın Çilesi'yle dalga geçme için çaldığına dair söylentiler bir şiddet dalgasını tetikledi. Rum ve Rus Ortodoks Kiliseleri ritüelleri ve litürjileri açısından birbirlerine çok benzediğinden düşmanlarının da ortak olması doğaldı; bu sefer, baltalarla evlere saldırılırken, Yahudilerin,

evlerini ve ailelerini korumaya cüret eden erkeklerin bedenlerine de sopalarla vuruldu. Yahudileri dövme, onları kan revan içinde veya sakat bırakmak, hatta altısını öldürmek ve çocukların dehşet içinde, çığlık çığlığa kalmasına neden olmak artık *pogrom* saldırılarının önemli bir unsuruydu. Odessa'nın dört bir tarafındaki irili ufaklı sinagoglar hedef haline geldi ve kasaplardan terzilere, metal işçilerinden memurlara bütün gayriresmi Yahudi ticaret localarının kendi küçük sinagogları olduğundan, saygısızlık edilecek veya yakılacak yerlerin sayısı az değildi. Standart saldırılar Tevrat tomarlarının yırtılıp oracıkta yakılan bir ateşin içine atılmasını öngörürdü. Ancak bu sefer saldırılar hem zengin hem de yoksul mahallelere yönelikti ve Moldavanka'nın yanı sıra Brodi Sinagogunun bulunduğu Puşkinskaya Sokağını da hedef aldı; Primoz pazarındaki Yahudi tezgâhları devrildi, hamamlar dağıtılıp yıkıldı.

Rusya'nın Yahudi olmayan halkı bu olaylara pek merhamet duymadı. Nefreti körükleyen yeni bir unsur çıkmıştı ortaya, o da komplo teorileriydi. Bu seferki teoriyi öne süren (XVIII. yüzyılda Lviv'de olduğu üzere), Jacob Brafman adlı, Hıristiyanlığa geçmiş bir Yahudiydi. Brafman, Yahudi cemaatlerinin yönetim kurulu olan ve 1844'te Çar'ın hükümeti tarafından feshedilen *kahal*'ın gizli ve meşum bir Yahudi örgütü olduğunu ortaya atmış. *Kahal*'ın kiliseye, devlete ve tüm Hıristiyanlara karşı gizli bir komplo yürüttüğü anlatılmaya başlandı. Brafman her zamanki gibi gizli bilgilere sahip olduğunu iddia etmiş ve Çar'ın hükümetine eski din kardeşlerinin muhbirliğini yapmayı önermişti. Rejimin devrimcilerin tehdidi altında olduğuna dair paranoya güç kazandığında, Yahudilerin Rus toplumu içerisinde ayrı bir hayat sürmekte ısrarlı, son derece tehlikeli bir unsur olduklarına dair his hükümetin bazı kesimlerinde standart zihniyet haline geldi. Eskiden beri dindar Yahudilere yöneltilen "ayrı olma" suçlaması, devrimcilere de uygulandı ve ihanetle eşdeğer hale getirildi. Yahudilerin eğitim düzeyinin yüksek olması ve Talmud'un yanı sıra (eskiden

Hıristiyan demonolojilerinde devleti yıkma işlevi gören de Talmud'du) seküler disiplinlerde de öğretim görmeleri, gazetecilik ile siyasi ve felsefi edebiyat alanlarında varlıklarını hissettirmeleri, paranoyanın düzeyini daha da artırdı. Eskiden ezoterik dinsel metinler devleti yıkma amacı taşımakla suçlanırken, şimdi Yahudilerin anarşizmi ve sosyalizmi benimsemesi ve yayması onları Anavatan Rusya'nın ve ötesindeki dünyanın düşmanlarına dönüştürmüştü. Brafman, *Alliance Israelite Universelle*'in uluslararası çaptaki entrikalarına dikkat çekmiş: Brafman'ın öne sürdüklerinin en apaçık kanıtı, Yahudileri zulümden kurtarmak amacıyla kurulduğu söylenen derneğin aslında uluslararası komploların paravanı işlevini görüyor olmasıydı. Bu durumda, Çar II. Alexander'ın öldürülmesinde rol aldığı tespit edilen devrimcilerden biri olan Gesya Gelfman'ın Yahudi olduğu anlaşıldığında, hükümdarın kanlı cinayetinin halk arasında hain bir Yahudi komplosunun ürünü olarak görülmesi son derece doğaldı. Çarın halefi III. Alexander'ın, Yahudilerle işbirliği içindeki büyük arazi sahipleriyle iyi ilişkiler içinde olduğuna inanan köylülerin arasında "Çar'ı Yahudiler öldürdü" söylentisi hızla yayıldı. Yeni çarın çevresinin aslında Yahudi karşıtlarıyla dolu olması ve Yahudilere ekonomi alanında "tiksindirici" yırtıcı hayvanlar gözüyle bakmasının halk için hiçbir anlamı yoktu.

1881 yılının Paskalya/*Pesah* döneminde, bu sefer öldürülen İsa ile öldürülen çarın malum ulusun kurbanları şeklinde özdeşleştirildiği, neredeyse dinsel bir sebeple tetiklenen bir pogrom dalgası yayıldı. Elizavetgrad gibi kentlerde ciddi ayaklanmaların ilki Yahudilere ait bir meyhanede patlak verdi: Meyhane sahibi ile bir sarhoş kavgaya tutuşmuş, sarhoş da sokağa çıkıp *Zhidy*'lerin kendisini öldürmeye çalıştığını bağırmış.²⁷ Bu durumda tetikleyici unsur içkiydi. Rusya'da

²⁷ John Doyle Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881-2*, Cambridge, 2011; ayrıca bkz. Jonathan Dekel-Chen ve David Gaunt (ed.), *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in Eastern Europe*, Bloomington, 2010.

Paskalya, bir hafta boyunca çok içmek demekti ve kalabalıkların bol miktarda boş zamanı oluyordu; saldırıya uğrayan bir Yahudi meyhanesinden ilk yağmalananlar arasında votka ve brendi yer almış. Baskın birlikleri arasında belirli sosyal gruplar yer alırdı: Yahudi pazar satıcılarından nefret eden zanaatkârlar ve kendileri uzun saatler çalışıp düşük ücretlerle yetinmek zorunda kalırken Yahudilerin yolcuların bagajını çaldığına inanan demiryolu işçileri. Demiryolu işçileri trenlere istedikleri zaman binebildiklerinden, herhangi bir sorun baş gösterdiğinde hemen katılmaları çok kolaydı. Bir de Elizavetgrad veya Kiev'e Paskalya için başka yerlerden gelen ve kadim "Yahudilere ölüm" kültürüne ait olan köylüler vardı.

Eskiden *pogrom*'ların Rus yönetimi tarafından, Rusya'da söz konusu olan sayısız toplumsal sorundan kaynaklanan nefretin başka yere yönlendirilmesi için kışkırtıldığı sanılırdı. Ancak olanların hükümetle danışıklı olarak gerçekleştirildiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Bazı durumlarda, örneğin 1859'da, Odessa'da, Kazak birlikler müdahale edip saldırganları gözaltına almasaydı şiddet çok daha ciddi boyutlara ulaşabilirdi. 1881'de de, Yahudi karşıtı olmasına rağmen valinin polis kuvvetleri ve askeri birliklerle aldığı önlemler şiddetin önünü almıştır. O yıl Kiev'de ve Elizavetgrad'da ölenler oldu, ama Odessa'da hiç kimse ölmedi.

Ancak resmi tepki verilirken yavaş ve tereddütlü davranıldığında dair çok sayıda kanıt söz konusudur. Bazen kontrolden çıkacağı besbelli olan durumlarda polis kuvvetleri yetersiz geliyordu. Elizavetgrad'da, 43.000 civarında olan nüfusa karşılık sadece kırk yedi polis memuru vardı, dolayısıyla düzen sağlanması için askeri birliklerin varlığı gerekliydi, ama onlar da yanlış bir zamanlamayla başka yere gönderilmişti. Ancak askerler hazır olsa bile genelde kendilerine gürüha ateş açmama emri verilirdi. Durumun böyle olması ve isyancılara göreceli olarak hafif cezaların verilmesi, başka şehirlerdeki kışkırtıcılara, gerçekte böyle olmasa bile,

yetkililerin Yahudilere yönelik şiddet olaylarına onay verdiğini düşündürüyordu.

Bazen Yahudilerin de yetkililerin kayıtsızlığıyla karşılaştığı, hatta durumdan memnun olduklarına tanık oldukları oluyordu. Halkın genel tavrı, Yahudilerin hırslarından ve açgözlülüklerinden dolayı başlarına gelenleri hak ettikleri şeklindeydi. Haham Schwabacher, 1871'deki *pogrom* sonrasında, polis korumasının yetersiz kaldığından yakınmak için Odessa valisi Kont Kotzebue'yi görmeye gittiğinde azar işitmekle kalmamış, kendisine olayları "başlatanlar"ın Yahudiler olduğu söylenmiş. III. Alexander'ın kendi de ekonomi alanında Yahudilerle ilgili yayılan mitleri destekliyordu. Çar *pogrom*'lardan dolayı üzüntü duyduğunu duyururken, Yahudiler kötü niyetli davranışlarından vazgeçmedikleri sürece şiddetin devamın edeceğini öngördü. Rusya'nın güneyinde, 1881 ve 1882 yıllarındaki *pogrom*'ların dehşet saçtığı bölgelerde yaşayan Yahudiler, devletin kendilerine koruma sağlayacağını düşünmüş olabilir, ama III. Alexander'ın yeni İçişleri Bakanı, Yahudi karşıtı Kont Nikolai Pavloviç İgnatyev'in tavrı karşısında gözleri açıldı. Rusya'nın 1877-78 savaşında Türklere karşı kazandığı zaferin meyvelerini Yahudi Disraeli'nin arabuluculuğundan dolayı kaybetmiş olması, uzun bir askeri ve diplomatik kariyere sahip olan İgnatyev'in dikkatinden kaçmamıştı. "O"nun halkının dizginlenmesi, hadlerinin bildirilmesi gerekiyordu.

Daha 1882 yılındaki pogrom dalgası yatışmadan (zaten 1883 ve 1884'te de ara sıra olaylar patlak verecekti) İgnatyev Yahudiler için, onları başlarına gelen felaketlerden dolayı cezalandırmak istercesine, "Geçici Düzenlemeler" yayımladı (bu düzenlemeler sonradan neredeyse kalıcı hale geldi). Elli yıldan uzun bir süredir başlarına gelenlerin, halkın geri kalan kısmından ayrı olmak istemelerinden kaynaklandığı öne sürülüyordu. Kahal'ın feshedilmesi, yerini devlet tarafından tesis edilmiş kurumlara bırakması ve Rus Okulları'nın kuruluşu, Yahudilerin Yahudi olmayan Rusya'ya entegre olma-

sını sağlamayı amaçlıyordu ve II. Alexander döneminde bu yöntem işe yaramıştı da. Ancak bu seferki sorun, Almanca konuşulan topraklarda olduğu gibi, Yahudilerin Rusya'yı istilasıydı. Düzenlemeler'in amacı da o istilayı kontrol altına almak, hatta tersine çevirmektir. Kırsal Rusya bir kez daha kilit altına alınacak, Yahudiler ştetl'larına geri gönderilecekti. II. Alexander döneminde onaylanan ticaret ve eğitim sınıflarına üye olsalar bile, artık istedikleri yerlere yerleşemeyeceklerdi. Fesat karıştıran eğitilmiş Yahudilerin sayısı epey yüksekti, dolayısıyla liseye, üniversiteye giden ve meslek sahibi Yahudilere acımasız kotalar getirildi. Yahudi doktorların Hristiyan hademeleri işe alması yasaklandı, ayrıca isyancıların ana endişe kaynaklarından birini ortadan kaldırmak amacıyla Pazar günleri ticari faaliyetlerde bulunmaları da engellendi.

Polis kuvvetlerinin artık bulunmaması gereken yerlerde bulunan insanları gözaltına almaya yetkisi vardı ve o yetkiyi kullanmaya başladı. Yahudilerin kaydoldukları yerlerde yaşayıp yaşamadıklarını kontrol etmek amacıyla Moskova'da ve St Petersburg'da Yahudilerin dairelerine gece baskınları yapıldı, ştetl'lardaki evlerin kapıları vuruldu. Ancak bu gibi önlemler bile, Rusya'nın kentlerini Yahudilerden arınma şeklindeki gerici dürtüyü tatmin edemedi. St Petersburg'da ve özellikle kadim başkent Moskova'da Yahudi tüccarların ve zanaatkârların varlığı, loncalar ve Ortodoks Kilisesi açısından tahammül edilemez bir ahlaksızlıktı sanki. Kutsal Sinod'un (Kilise'nin en üst düzey laik makamı) başı Konstantin Pobedonostsev Yahudilerin sürülmesi taraftarıydı. Felaket her zamanki gibi *Pesah*'a, yani Mart 1891'e denk geldi. Moskova'nın 30.000 Yahudisinden 20.000'i sürülecekti; zanaatkâr nüfusunun neredeyse tamamı ile esnaf ve tüccarlar keyfi olarak makbul kabul edildi. İlk Seder'den sonraki sabah, Yahudiler sinagoglara gitmek üzere toplanırken emirname-nin haberi yayıldı. Sürgünün bu trajik versiyonu Yahudileri derinden etkiledi. Nüfus, şehirdeki ikamet sürelerine bağlı

olarak aşamalar halinde sürülecekti, yani ilk gidecek olanlar son gelenlerdi. Ancak Yahudilerin yaşadıkları yerlerden koparılması, Kilisenin memnun bakışları altında menkul ve gayrimenkullerinin panik halde satılması, mülklerinin paraya çevrilmesi, Mısır'dan Çıkış'ın hikâyesinden çok İspanya'dan sürgünün tekrarı gibiydi. Aileler parçalandı, geçim kaynakları kaybedildi, hayatlar yıkıldı. Üstüne üstlük, polis kuvvetlerinin emirlerine uygun şekilde, zamanında her şeyi satmayı başaramayanlar evlerinde gözaltına alınarak hapse atıldı ve en yaşlıları burada hayatlarını kaybetti. Son sürgün grubu, yani şehirde yirmi ila otuz yıldır yaşayanlar, tam bir sefalet halinde olmalarına ve sert kış şartlarına maruz kalmalarına rağmen, hapse atılmaktansa Brest istasyonunda bekleyen yük vagonlarına bindi. Üzerlerinde paçavralardan başka bir şey olmayan, korkudan tir tir titreyen kadınlar ve küçük çocuklar hipotermiden öldüler. Bu arada Moskova valisi kışın en sert soğuğu geçene kadar sürgünlere arma verme kararı almıştı, ancak emri verdiğinde, kurbanların çoğu açısından çok geç kalınmıştı. Gazetelerde çıkan haberler sonucunda Viyana'dan Washington'a kadar her yerde her zamanki öfke ve üzüntü mesajları paylaşıldı, Washington'da Başkan Harrison ve Kongre, Rus büyükelçisine durumu kınadıklarını bildirdiler (iki ülke arasındaki, normalde yakın olan ilişkilerin soğuması gerekirdi). Ancak Rus yetkililerin tereddüt etmesine asıl neden olan, Alphonse de Rothschild'in Rus devlet tahvillerini satın almayı reddetmesi oldu. Ancak Rothschild'lerin yarattığı baskı da, Yahudi karşıtları için Yahudilerin şantajcı olduklarına dair inançlarının kanıtını teşkil etti.

Rus Yahudilerinin çoğu, her halükârda, başlarına bu felaket gelmeseydi bile, Ruslarla birlikte eşit şartlar altında yaşamının bir hayalden başka bir şey olmadığını artık anlamışlardı. Bazıları ülke devrim sonucunda bir dönüşümden geçene kadar böyle olacağına inanmıştı. Hayatınızı Yahudi olarak yaşayabilmeniz için, sizden nefret eden Rusların ol-

mazsa olmazı haline gelecek kadar zengin ve güçlü olmanız gerekliydi. Dolayısıyla en çok nefret uyandıranlar, başarılarıyla kökleri eskilere uzanan ailelerin ve Ortodoks Kilisesi'nin "Yahudi istilası"ndan söz etmesine neden olanlar, zulmün en keskin tarafını en son tadanlar oldu.

Rusya'da hayatın adil olacağını kim söylemişti ki? Başka yerlerde adil miydi ki? Moşe Leib Lilienblum hele, böyle olduğuna hiç inanmıyordu.²⁸ Odessa ona özgürlüğünü kazandırmıştı, ama 30 yaşındayken yazdığı anılarında buruk bir tonda dediği gibi onunki, mutsuz olma özgürlüğüydü. Zaten Lilienblum kadim *tsuris* şairleri soyundan geliyordu. *Gençlik Günahları* başlıklı anılarını, 1869'da Odessa'ya gelişinden bir-iki yıl sonra, Litvanya'daki dinsel reform faaliyetlerinden dolayı zulüm görmemesi için, bir aydın grubunun daveti üzerine yazmış. Lilienblum herhangi bir hiciv amacı olmadan, epey de genç olmasına rağmen, o ana kadarki hayatını "Kaos," "Sapkınlık" ve "Umutsuzluk" şeklinde kısımlara ayırmış: İlk kısım, Ortodoks bir *yeşiva* öğrencisiyken (sonra da öğretmeniye), Tanrı'nın varlığından şüphelenmeye başladığı dönemi kapsar. Şüpheleri özellikle *Roş Ašana* ve *Yom Kippur* gibi ritüel takviminin en önemli tarihlerinde içini kemirirmiş. Doğuştan kederliydi sanki; karısıyla daha çocuklarken söz kesilmişti, bu aşksız evlilikten de çocukları olmuştu. İç güveysi olarak yaşamak zorunda kalan, Talmud'un boğucu baskısına ev hayatının da bunaltıcılığının eklenmesiyle Lilienblum'un klostrofobisi katlanarak artmış.

Böylece Lilienblum bir yandan Talmud konusunda kendi içinden söylenirken, bir yandan da bir şeyleri, belki de her şeyi anlamlı kılacak bilgeliğin özünü kaçırmaktan korkmuş gibi Talmud'un altmış kitabını daha da derinlemesine ince-

²⁸ Lilienblum konusunda bkz. Michael Stanislawski, *Autobiographical Jews*, Seattle, 2004, s. 54-68; anıları konusunda bir izlenim elde etmek için bkz. ChaeRan Freeze ve Jay M. Harris (ed.), *Everyday Jewish Life in Imperial Russia: Select Documents, 1772-1911*, Waltham, MA, 2013, s. 353-67.

lemeye koyulmuş. Ama o parlak cevheri bir türlü ele geçirememiş. Hasidilerin Kabala'sı ona kasti olarak ezoterik, hatta anlamsız geliyordu. Yaklaşık bin yıldır birçok kafası karışık Yahudiye olduğu üzere, Moşe Leib Lilienblum da kendi kendine aynı soruyu sorup durmuş: Nasıl olur da Tanrı evreni hiçbir şeyden, daha doğrusu "bir kelime"den yaratmıştı? Lilienblum, böyle konular üzerine düşünmesi için değilse, neden akıl yürütme yetisine sahipti? Böyle konuların yanında gündelik çalışmaları ve özellikle *yeşiva*'da verdiği dersler son derece önemsiz kalıyordu. Artık içini şüphe kemiriyordu, ondan kurulmanın yolu yoktu. Başlangıçta kendi kendine söylenen Lilienblum önce arkadaşlarıyla konuşmaya, sonra da Wilkomir ştetl'inin tamamına hitaben yazmaya başlamış; dürüstlüğü karşılığında da derhal parya haline getirilmiş, sokaklarda çocuklar tarafından yuhalanmış, kendi çocukları zorbalığa uğramış ve dışlanmış, Lilienblum'un kendi de Şabat günü eleştirilmiş. Bu boğucu, bilinçsiz konformizmin Yahudilerin kaybedilmesiyle sonuçlanacağından endişelenen ve Tevrat'ta bile bulunmayan kısıtlamalara bazı değişiklikler getirildiği takdirde Yahudi olmaya devam edebileceklerini düşünen Lilienblum, bu tavrından dolayı da cezalandırılmış. Hayat tarzının son derece ortodoks olduğunu, et yedikten sonra altı saat beklemeden peynir bile yemediğini söyleyerek itiraz etmiş, ama nafile. Ona inanmamışlar, ondan nefret etmişler, yüzüne gülmüşler. Lilienblum'un dayanacak hali kalmamıştı.

Lilienblum'un reformcu yayınları Odessa'ya ulaştığında, Odessa Yahudileri Arasında Aydınlanmayı Teşvik Derneği üyeleri yazarın görüşlerine ilgi duymuş ve onu Odessa'da ders vermeye davet etmiş. Bu davet Lilienblum için hem sevindirici olmuş hem de onu serseme çevirmiş. Lilienblum çok geçmeden Wilkomir'in uzaklığını, oradan kaçışın verdiği mutluluktan daha çok hissetmeye başlamış. Eskiden onu dört bir taraftan sarıp neredeyse boğan ştetl'i şimdi eski, sıcacık yorganıymış gibi özlüyordu. Hava daha sıcaktı, ama

toplum soğuktu. Lilienblum hiçbir şeyden zevk alamamış, işlerini isteksizce yapmış. Eskiden nefret ettiği şeyleri, örneğin iyi tanıdığı insanların yakınlığını özlüyordu. Odessa'da herkes kendi yoluna giderdi, atlı tramvaydan inen yolcular gibiydiler. Tsederbaum'un gazetelerinin yayın yönetmenliğini yapmak ailesiyle birlikte olmak gibi değildi. Beyni bir sürü kavramla doluydu, ama Moşe Leib Lilienblum'un ruhunun derinlikleri boştu. "Kalbim taşlaştı," diye yazar, "29 yaşındayım ama çoktan yaşlandım. Hareketli bir hayat yaşam fikrinden umudumu kestim. Gözlerim ağlamaktan ağırlaştı... ben başarısız bir insanım."

Ancak tam da o sıralarda, herhangi bir olumlu yanı olabirmiş gibi, *Pogrom* adı verilen kocaman bir *tsuris* Lilienblum'a yolunu göstermiş. Yağmalanan eşyaların, kopan gü-rültünün arasında evlerinden olmuş, kalabalık halde, donuk bakışlarla sokaklarda dolanan Yahudileri görünce Lilienblum iç karartıcı bir sonuca varmış: İnsanın evinin olmaması yuvasının olmaması, yuvasının olmaması da umudunun olmaması demektir. Cinnet hali devam ederken "üzerinde pa-çavralar, sarhoş halde sokaklarda dans ederek 'burası bizim memleketimiz, burası bizim memleketimiz' diye bağırın" bir kadın görmüş. Bunun üzerine Lilienblum da, "Dans etmesek, sarhoş da olmasak, biz de aynısını söyleyebilir miyiz?" diye sormuş. "Biz sadece burada değil, Avrupa'nın başka yerlerinde de yabancıyız, burası anavatanımız değil... biz Ariler arasından Samileriz, Yafes'in oğulları arasında Sam'larız, Avrupa topraklarında Asyalı, Filistinli bir kabileyiz." Bu "oryantalizm" Yahudi karşıtlarının sokaklarında bir şinagog kubbesi daha gördüğünde yakındıkları konuydu aslında. Hükümet, "Yahudilerin yerel halka zarar veren faaliyetleri konusunda veri topluyor. Demek ki biz yerel halk değiliz." Diğerlerine göre farklılıkları metanetle ve gururla benimsemek daha iyi olacaktır, çünkü "Avrupa uluslarının çocukları olacağımızı, onlarla eşit haklara sahip olacağımızı hayal etmekten daha saçma bir şey olabilir mi?"

Şehrin başka bir yerinde oturan Dr. Leon Pinsker de aynı acı verici sonuca ulaşmıştı. Lilienblum ile Pinsker bu dönemde henüz samimi olmasalar da birbirlerinin adını duymamış olmaları zordur; ama o dönemde henüz adı Siyonizm olmayan kavrama fraklı dünyalardan ve farklı yollardan gelmişlerdir. Lilienblum, Rabbinik Yahudiliğin o derece etkisi altındaydı ki, ondan deliler gibi kurtulmaya çalıştığında bile o gelenek kendini sorgulama şeklinde kendini gösteriyordu. Pinsker'ler uzun zamandır Odessa'da yaşıyordu. Leon'un babası, Odessa'daki yeni İbranice okulunda hem Yahudilere hem de Yahudi olmayanlara ders vermekle görevlendirilince, ailesini Tomaszow ştetl'ından (günümüzde Belarusya'da) güneye götürmüştü. Böylece iki büyük ilgi konusu olan ortaçağ Karayimleri ve Süryanicenin seslendirilişini gönlünce araştırma fırsatı yakalamıştı. Böyle geniş fikirli bir müfredatla yetişen Leon da, karşısına çıkan fırsatlar sayesinde hukuk veya tıp okuyabilirdi; birincisini denedikten sonra da ikincisinde karar kılmış. Genç bir hekim olarak vatanseverliğini kanıtlamak için gerekli olan her şeyi yapmış. 1848-49 arasında kendi hayatını riske atma pahasına kolera hastalarıyla doğrudan çalışmak için gönüllü olmuş; altı yıl sonra Kırım Savaşı sırasında Rus ordusunun tifo hastalarıyla çalışırken daha da büyük tehlikelere maruz kalmış.

Yahudi ve Rus kimliklerinin sorunsuz olarak bir arada var olabileceğine inanabilecek birisi varsa o da Pinsker'di; ancak bir yandan *pogrom*'lar, diğer yandan yetkililerin şiddeti önleme ve cezalandırma konusunda gösterdiği kayıtsız tavır ona durumun böyle olmadığını gösteriyordu. Pinsker ayrıca Odessa Yahudileri Arasında Aydınlanmayı Teşvik Derneğinin iyimserliğinin de boş dindarlıktan başka bir şey olmadığını da anlayıp dehşete kapılmış. Eğitimin ve Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki rahat sosyal ilişkilerin nefreti ortadan kaldıracığına dair klişe, küçük bir teselliydi. Yahudi karşıtlığı, modernitenin gelişiyile ortadan kalkmaya mahkûm bir anakronizm değildi, modernitenin ta kendisiy-

di, elektrik ve demiryolları kadar günceldi ve gelecekte de sürecek gibi görünüyordu.

Böyle olmasının sebebi de, sonsuz mutasyona açık bir ruhsal hastalık olmasıydı. Bu teşhisi koyan Pinsker, modernitenin vücudunu ahlaki bir metastazın kemirdiğini gözlemlemiştir. Kadim hayallerle modern alışkanlıkların bir arada var olabileceğini Yahudi karşıtlığını yorumlayan hemen herkesten daha iyi anlamış, "demonopati" şeklindeki delilik halini de hayalet korkusu, zombi korkusuyla özdeşleştirmiştir. Yahudi olmayanların zihinlerindeki korkularda yabancılar olarak rol alan Yahudiler ne tamamıyla canlı ne de yeterli derecede ölüydü; hem oradaydılar hem de değillerdi; cıva gibiydiler, kaypaktılar, sürülme, zorla din değiştirme veya sürekli olarak acımasız zulümlere tabi tutulma yoluyla kovulmaktan muaftılar. İşin asıl kötü tarafı, geri geldiklerinde başarı kazanıyor, modern dünyanın efendileri haline geliyorlardı, kapitalizmin cinleriydiler. Yahudilerin kendileri de bu fobide sorumluluk sahibiydiler, çünkü fiziksel olarak teşhis edilebilecek, saygı uyandıracak ulusal bir varlık altında toplanmayı reddediyorlar, kaderlerinin Yüce Tanrı'ya bağlı olduğuna inanıyorlardı, bir türlü gelmeyen Mesih'le buluşmak üzere bekleme odasına takılıp kalmışlardı. Ve bu arada dayak yiyip duruyorlardı. "Kötü muamele görsek, soyulsak, yağmalansak, hakarete uğrasak kendimizi savunmayız, hatta doğal gidişatın böyle olduğunu düşünürüz... tokat yersek, ateşler içindeki yanağımızı serin suyla yıkarız; bir darbe sonucu yara alırsak, onu sararız... ne kadar acınası bir durumdayız."

Büyük devletler Yahudileri bir ulus değil de, sayısız birey olarak görmeye devam ettiği sürece bu durum aynen böyle devam edecekti; daima dilenci veya mülteci muamelesi göreceklardı; "sığınak talebi reddedilemeyecek bir mülteci var mı?" Yahudiler dünyada daimi mültecilerdi, ya kötü muame-

* Bir insanın şeytan tarafından ele geçirildiğine inanmak -çn.

le görürlerdi ya da onların üzerinde mutlak yetkiye sahip olanlar keyfi bir şekilde masalarından onlara kırıntı atıp atmamaya karar verirlerdi. Bu durumda önce kolektif varlığın uyku halindeki ruhunu uyandırmak, sonra da ona kurumsal gerçeklik kazandırmak gerekliydi. Pinsker, ulusal diriliş için gerekli temellerin zaten yerinde olduğuna inanıyordu. Geriye bir tek Viyana, Paris, Berlin, Frankfurt ve Londra'nın ileri gelenlerini hayır işleri ve eğitim projeleri düzenlemek ve korkunç bir kan iftirası her ortaya çıktığında kamuoyunu seferber etmek yerine, dünyanın dört bir tarafına dağılmış Yahudi ulusunu uluslararası ölçekte düzenlemek gerektiğine ikna etmek kalıyordu. Yahudi karşıtları, kadim Yahudi komplosu nihayet gerçek yüzünü gösterdi diye istedikleri kadar sövüp sayabilirlerdi, zaten öyle yapacaklardı da. Bu noktada acilen lazım olan, ebediyen ruhani, soyut bir dünyada yaşayan Yahudilere daha dünyevi, daha maddi bir hayat sağlamak. Lazım olan, bir anavatan bulmaktı.

Leon Pinsker, zihninde bu devrimci ilkelerle yola çıkmaya ve büyük başkentlerdeki ileri gelen Yahudilere fikirlerini anlatmaya karar vermiş. İşte o zaman, tam da 1882 yılının Paskalya/*Pesah*'ı döneminde Rusya'nın güneyinde yeni bir *pogrom* dalgası patlak verirken, Haham Dr. Adolf Jellinek'in kapısını vurmuş. Ancak Viyana'da kayıtsızlıkla karşılanmış ve aynı şey Berlin ve Frankfurt'ta da tekrarlanmış. Yahudi karşıtı edebiyatın hızla çoğalarak zehrini saçtığı Paris'te Başhaham Zadoc Kahn ona daha büyük ilgi göstermiş ve onu, kavramlarını gerçeğe dönüştürebilecek tek insan olan Baron Edmond de Rothschild'le tanıştırmak istemiş. Ancak işin tuhafı Pinsker, belki de tutkusuna bir türlü ortak olmayan bir sürü zengin Yahudiyle tanışıp hayal kırıklığına uğradığı için bir tanesiyle daha tanışmak istememiş.

Pinsker'in söylediklerini ve eylem çağrısını ciddiye alan birisini bulması için Londra'ya gitmesi gerekti, o kişi de Southwark'un Liberal parlamento üyesi Arthur Cohen'di. Cohen, adına rağmen, İngiliz Yahudilerinin kaymak tabakasındandı,

çünkü Sir Moses Montefiore'nin yeğeniydi, Montefiore'nin çevresinin de Filistin'deki Yahudilerin kaderiyle ilgilenmemesine imkân yoktu. Cohen aynı zamanda Temsilciler Kurulu'nun başkanıydı, dolayısıyla Pinsker'in bir dereceye kadar ilgi göstermesi beklenecek türden bir Britanya Yahudisiydi. Ancak Arthur Cohen ne dar görüşlüydü ne de kanaatkâr. Londra'da ticaretle uğraşan ve banker olan babası Benjamin eğitim alması için onu Frankfurt'taki bir liseye, sonrasında da Yahudileri kabul eden tek üniversite olan University College London'a göndermişti. Ancak Benjamin, matematik alanında kabiliyet gösteren oğlu için tek ideal yerin Cambridge olduğuna inanıyordu. İki kolej onu reddettikten sonra Prens Albert, Magdalene Kolejinin Arthur için açılmasını sağlamış, genç adam da prensin bu lütfu karşısında mahcup olmuş. Cambridge'de kürek ve av Arthur'u ileri seviye kalkülüsten uzaklaştırmış, 1852'de de Arthur Cambridge Birliği'nin başkanı olmuş. Sonuçta sınavlarında beşinci gelmiş, babası da bundan büyük üzüntü duymuş. Ancak Arthur'un metanetini asıl yaralayan, mezun olmak için, Anglikan Kilisesine yemini ortadan kaldıran 1856 tarihli Cambridge Üniversitesi Yasası'nı beklemek zorunda kalmış olmasıydı.

İki yıl sonrasında da Lionel de Rothschild, Parlamento üyeliğine seçildiğinde Eski Ahit'ten "Tanrı şahidim olsun" sözleriyle yemin etti. Rothschild'lerle de akraba olan Arthur, Avrupa'nın en ünlü (vaftiz olsa da) Yahudisi Benjamin Disraeli'nin hükümetinin sona ermesiyle sonuçlanan Liberal başarı dalgası sonrasında, 1880'de seçilmiş. 1882'de de Cohen Odessalı zayıf, yorgun doktoru dinliyordu ve Pinsker'in bu gibi görüşmelerde giderek alışmak zorunda kaldığı, o kadar moralini bozan şekilde kaşlarını kaldırmıyor, koltuğunda kıpırdayıp durmuyor ve diplomatik öhö sesleri çıkarmıyordu. Ama Yahudilerin kendi anavatanına sahip olmasının gereksiz olduğunun canlı örneği sayılabilecek Cohen, Pinsker'in haklı olduğunu düşünüyordu; hatta o kadar haklıydı ki, görüşlerini bir an önce yayımlamalıydı.

Pinsker Odessa'ya döndüğünde, görüşlerini destekleyen bu tek, ama kararlı teşvik doğrultusunda *Selbstemanzipation* [*Kendini Özgürleştirme*] adlı eseri yazıp yayımlamış.³⁰ Eserin isimsiz olarak yayımlanması, mesajının apaçık çağrısıyla çelişiyordu, ancak sağlığı hiçbir zaman iyi olmayan Pinsker (dokuz yıl daha yaşayacaktı) mesajının belirli bir kişiyle bağdaştırılmasından ve başlatmak istediği bu harekette baskın bir rol oynamaktan kaçınmaya çalışıyordu. Kendisinin de sık sık dediği gibi, bu harekete karizmatik bir lider lazımdı, ama o lider kendisi değildi.

Ancak Moşe Leib Lilienblum ona katılmıyordu. *Selbstemanzipation*'u okumak onun için bir aydınlanma teşkil etmişti; hezeyanlı zihninde evirip çevirdiği argümanların dramatik ifadesiyle karşılaşmıştı. Eseri bulup okumayı başaran başkaları da yazarın fikirlerini devrim niteliğinde olduğunu düşünmüştü. New York'ta varlıklı Sefarad şairi ve deneme yazarı Emma Lazarus, Rusya'nın güneyinden gelen haberlerden de etkilenererek, Pinsker'in eserinin coşkulu hitabetine tutkuyla karşılık vermiş. "Yahudiler canlıların gözünde ölü, yerlilerin gözünde yabancı ve avare, mal sahiplerinin gözünde dilenci, yoksulların gözünde sömürücü, vatanseverlerin gözünde vatanı olmayan insanlardır." Lilienblum'un da teşvikiyle Pinsker anonim olmaktan vazgeçerek ortaya çıkmış, şöhretini misyon olarak kabullenmiş, yeni dava arkadaşıyla bir ofise yerleşmiş (o adreste günümüzde küçük bir plaka bulunur), orada da Kitab-ı Mukaddes'ten ilham alarak *Hovevei Zion*, yani Siyon Sevdalıları adını verdikleri bir hareketi organize etmeye başlamışlar.

İki yıl sonra, 6 Kasım 1884'te, ilk Yahudi Kongresi Polonya-Silezya'daki Katoviçe şehrinde toplandı. Ve delegelerin hepsi, Siyon'a ne kadar büyük sevdada beslediklerini göstermek için kendi aralarında tartıştılar. Pinsker kongre-

³⁰ Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State*, New York, 1981, s. 73-82.

nin açılış ve kapanış konuşmalarını yapmış, ama hareketin liderliğini üstlenmek konusunda tereddüt içinde olmaya devam ediyordu. Ona göre bir yerlerde hazır bekleyen bir Musa vardı.

Siyon'u sevmek, toprağını işlemek için oraya Yahudiler göndermek iyi güzeldi de, Siyon tam olarak neresiydi? Pinsker *Selbstemanzipation*'da özellikle en sert, en acımasız husumetle karşı karşıya kalan Rus Yahudilerinin bir sığınağa azami derecede ihtiyaç olduğundan söz etmiş. Gerçi dünyanın bütün Yahudilerinin kendi kendini yöneten bu yeni vatanına göç etmesi gibi bir beklentisi olmadığını, bu yerin ancak koruma ve özsaygı sağlayacak kadar bir toprak parçasından ibaret olmasını beklediğini açıklamış. Böyle, mütevazı bir şekilde tanımlandığında Amerika Birleşik Devletleri içerisinde (ama Mordecai'nın fikri olan Nuh'un Ararat'ından daha büyük) özerk bir bölge veya Osmanlı hâkimiyetindeki Doğu Anadolu'da bir eyalet olabilirdi. Ancak Sevdalılar'ın çoğuna göre tek bir yer Siyon olabilirdi, o da "Eretz Yisroel," yani dilin ve kolektif kimliğin oluştuğu yer, İsrail'in ve Yehuda'nın krallarının öldükten sonra bile asla hatırdan çıkmadığı yer, hatta Kudüs'te zaten Yahudilerin çoğunlukta olduğu yerdi.

Sıklıkla öne sürüldüğü üzere, Filistin'den boş ve "vatansız halk için halksız vatan" olarak söz edenler ilk Siyonistler değildi. Bu söz, XIX. yüzyılda Amerikalı bir misyoner tarafından söylenmişti. Ancak Siyon'a duyulan bu tutkulu, ümitsiz özlemi ne kadar incelerseniz inceleyin, hiçbir yerinde "Arap" kelimesini bulmayacağınız doğrudur.

IV. Katra, 1884

Katra Höyüğünün dibindeki köyün üzerinde kış güneşi doğuyordu ve horozlardan, eşeklerden, keçilerden ve birkaç köpekten oluşan her zamanki koro harekete geçmişti. Köyün bittiği, zeytinliklerin yerini tarlaların aldığı yerde bir katır ile bir öküz hafif bir boyundurukla sabana koşuyordu. Ev-

lerde, mevsimin soğuklarına karşı insanın içini ısıtacak gü-
nün ilk çayı demleniyordu.

Katra'nın bulunduğu Şefela, Filistin'in kıyısındaki dü-
lûğü daha dik, kayalık, kireçtaşından Yehuda'dan ayırt eden
tepelik bölgeydi. Küp gibi evlerinin tamamı gri renkteydi ve
sokakları çamur deryasına çeviren kış yağmurundan sonra
renkleri daha da koyulaşıyordu. Bu evlerin alt katında ocak,
bir yatak ve bazen bir keçi olurdu; üst katta da bir kilim ve
daha büyük, daha güzel bir yatak bulunurdu. Burası bir *fel-
lah* köyüydü, yani sakinleri kiracı-çiftçilerdi; Katra'da ya-
şayan aileler buraya yüzyıl başında Libya'dan gelmişlerdi.
Bölgenin tamamı, hatta Filistin'in tamamı Arap göçmenlerle
doluydu ve çoğu, 1830'larda Mısır Hıdivi Mehmed Ali adı-
na bölgeyi fetheden İbrahim Paşa'nın askerlerinin soyundan
gelmişti. Fetih 1841'de tamamlandıktan sonra asker aileleri-
nin çoğu Filistin'e yerleşmişti. Çoğu Mısır'da doğmuştu, ama
aralarında Cezayir ve Fas'tan Mağribi Araplar, Çerkesler ve
Bosnalılar da vardı. Aynı zamanda Suriye ve Lübnan'dan da,
aralarında Dürzi ve Hristiyanların da olduğu göçmenler
gelmişti. XIX. yüzyılda Yahudiler gelmeden önce Arap Filis-
tin'in sonsuz bir devamlılığın mekânı olduğunu ve aynı yerli
halkın yüzyıllardır aynı köylerde yaşayıp, atalarından miras
kalan aynı tarlaları işlediğini varsaymak, bu gibi nüfus ha-
reketlerini görmezden gelmek demektir. Yerleşik *fellah*'ların
(haksız olarak) "çölü yaratanlar" olarak tanımladığı Bedevi
kabileleri (bazıları aynı zamanda eski askerlerdi) hem çiftçi-
lerle hem de kendi aralarında mücadele ederlerdi. Bedeviler
ara sıra deve sürüleriyle köylerin otlaklarına iner, onları ot-
latır ve yerlilere meydan okurlardı. Otlaklar ve su konusun-
da amansız mücadeleler yer alırdı. Develer otlakları tama-
mıyla yiyip bitirdikten sonra Bedeviler kamplarını toplayıp
başka bir yere giderlerdi, *fellah*'lar da dövünmekten başka
bir şey yapamazdı.

Dünyanın bu kısmında genelde olduğu üzere, burada ha-
rabeler vardı. Hemen her tepesinde kalıntılar olan Şefela'nın

köylüleri, atlarından inip devrilmiş taşları karıştırıp inceleyen, bir mala veya küçük bir kürekle taşların etrafındaki toprağı eşeleyen, sonra da yere diz çöküp toprağı parmaklarının arasından eleyen Avrupalılar, hatta birkaç Amerikalı görmeye alışmıştı artık. Önce bacakları uzatılabilen bir tripod, ardından kocaman bir fotoğraf makinesi çıkardı ortaya, bu arada başka biri yassı bir bez çantadan çizim materyalleri çıkarır, büyükçe bir taşın üzerine oturur ve eskiz yapmaya başlardı; daha başka biri de elinde çeşitli aletlerle ve adımlarıyla ölçümler yapardı. Haki renkte ütülü şort ve uzun çorap giymiş bu son derece faal, pembemsi erkekler, yanlarında Yafa'dan veya Ramla'dan rehberlerle gelirlerdi. Ama bazen de bildikleri kadarıyla Arapça konuşmaya çalışır, ancak Libya veya Mısır aksanlı konuşma dilinin koşturmacasının tersine ağır ağır ve monoton bir şekilde konuşurlardı. 1858'de, yeni bir Türk toprak yasası tapu senetlerinin kayıt altına alınmasını gerektirdikten sonra Yafa, Kudüs ve Hayfa'dan, yine yanlarında çeşitli aletlerle getiren yeni bir ölçümcü türü peyda oldu. *Fellah*'lar, kayıt sonrasında vergilendirmenin yürürlüğe gireceğini biliyorlardı, öyle de oldu. Canlı hayvanlar, ekinler, evler, hatta arı kovanları gibi vergilendirilebilecek her şey vergilendirildi.

Ancak Katra köylüleri yeni gelenlere hazırlıklı değildi. *Hanuka*'nın ikinci günü, şafakla birlikte, kendilerini Siyon Sevdalıları olarak tanımlayan iki Rus Yahudisi, kolları ince dallarla dolu halde köyün güneyindeki boş bir tarlanın ortasına kadar yürümüşler. Dalları yere bırakıp onları, her biri bayramın bir gününü temsil edecek şekilde iki küçük piramit halinde düzenlemişler. Ateşe verilen iki yığın, akşam göğüne doğru yükselen devasa bir *Hanuka* ateşine dönüşmüş. Onlara birkaç gün sonra yedi tane daha öğrenci tipli adam katılmış: Aralarında yer alan Israel Belkind iki yıl önce, Ocak 1882'de, Ukrayna'da Harkiv Üniversitesi mezunu on dört öğrenciyi evine getirmiş ve ancak bir misyon peşindeki 20 yaşlarındakilerin sergileyebileceği bir önem duygusuyla bir öncü birliği

oluşturmuştu. Kendine saygısı olan bir grubun bir akronimi olmazsa olmazdı, onlar da Kitab-ı Mukaddes'i bir süre inceledikten sonra Yeşaya'nın bir mısrasında karar kılmışlar: *Beit Ya'akov Lehu Ve'nelha* (Ey Yakup soyu, gelin RAB'bin ışığında yürüelim). Böylece, hafiften çarpıtılan bir akronimle "*Bilu*" adını almışlar. Pinsker'in heyecan verici eseri Odessa'da henüz yayımlanmamıştı, ama 1881 *pogrom*'larının kıvılcımları birçok cemaate sıçramıştı ve artık Kovno'dan Herson'a bir sürü küçük yangın Pale Yerleşimini baştan başa kaplamıştı.

Toprağın kendine yönelik bu romantik bakış açısı sadece bu genç Yahudilere özgü bir şey değildi. Rusya'nın buğday tarlaları da Çernişevski veya Tolstoy'a kulak veren, ülkeyi ve kendilerini kurtarmak isteyen ve yüzyıllardır cefa çeken köylülerle haşır neşir olan gözlüklü idealistlerle doluydu. Rus devleti, toplumsal kurtarıcı rolünde, kentsel yaşam tarzından vazgeçmek bilmeyen Yahudileri ufak tefek ticari faaliyetlere olan bağımlılıklarından kurtarmak için, biraz gönülsüzce de olsa, Odessa yakınlarındaki Herson eyaletinde Yahudiler için tarım kolonileri oluşturmuş, amacında kısmen başarılı olmuştu. Demek ki Yahudiler çapalamayı ve tırmıklamayı, süt sağmayı ve harman dövmeyi biliyordu. Biri Aşkenaz, diğeri Sefarad olan, Zvi Hirsch Kalischer ile Yehuda Alkalay adlı iki hahamın son derece dokunaklı çağrıları *Bilu* üzerinde daha da etkili olmuştu: Her ikisi de kefaretin yeniden dirilen dili İbraniceyle İsrail topraklarına dönüşü vaaz etmişti. Odessa'da Siyon Sevdalıları göçmenler için takas merkezi işlevi görüyordu; *Bilu* da, görüşlerinin bir pogrom dalgasının daha sonucunda pekişmesiyle Siyon'a gitmeye karar verdiğinde gemiyle Odessa'dan yola çıkmışlar.

Böylece dokuz Yahudi köylü, ahşap bir barakada oturmuşlar, halfa ve yabani yonca, süpürgeotu ve ısırgan otu toplamaktan su toplamış ellerini tedavi etmeye çalışıp böcek kovalıyorlardı.³¹

³¹ Kısa vadede iyi bir fikir değildi bu. Özellikle halfa otu, kıyı bölgelerinde hareket eden kumu stabilize etmeye yarıyordu.

İşler pek de düşündükleri gibi gitmiyordu; zeytincilik ve bağcılık kısmı biraz zayıftı, süt ve bal ise ortalıkta pek yoktu. Ağırbaşlı Belkind (Yahudi köylü hayatına uygun olmadığı çok geçmeden anlaşılacaktı) dahil olmak üzere ilk on dört *Biluim* buraya 1882 yılının yazında ulaştılar: Siyonizm'in kaderi üzerinde neredeyse Leon Pinsker kadar belirleyici bir etkisi olacak olan sivrisinekler açısından yılın en kötü dönemi idi. *Alliance Israélite Universelle* tarafından 1870'te, Yafa'nın güneyindeki küçük bir araziye kurulan tarım okulu *Mikve Israel*, ilk öğrencilerini karşılamaya hazırды. Okulun yöneticisi, Yahudilerin Filistin'deki tarım faaliyetlerinin bu ilk döneminde çelik irade ile pratik bilgeliği kendinde birleştiren az sayıdaki kişiden biri olan Charles Netter'dı.³² Biluim, sabanın iki ucunu birbirinden ayırt etmeyi öğrendikten sonra, Rişon LeZion'a (Siyon'da İlk) gitmiş; buraya bu isim verilirken biraz aceleci davranılmıştı, çünkü ilk yerleşim yeri, 1854'te Kudüs surlarının dışındaki tepelere kurulan Motza'ydı aslında. İlk çiftliklerdeki araziler gruplara kiralandıysa da, her çiftçi kendi tarlasından sorumluydu. Bu fikir, Mogilyovlu dindar bir Yahudi olan Zalman David Levontin'den çıkmıştı. Pogrom'a maruz kalmış şehirlerden gelen göçmenlerin halinden etkilenen Levontin, toprak alımı için bir proje planlamış, sonra da varlıklı bir amcasının yatırım yapma sözü vermesi üzerine, projesini gerçekleştirmek amacıyla 1882 yılının yazında Filistin'e yolculuk yapmıştı. Rişon LeZion'a altı mülteci ile on kişi daha yerleşti. Ancak yerleşim çok geçmeden, Kudüs'ten mi, yoksa yerleşimcilerin kendileri tarafından mı yönetilmesi gerektiği konusunda hararetli tartışmalara konu oldu. Ancak bu tartışmalar, yeterli su kay-

³² Yerleşim yerinin erken dönem tarihi ve Yahudi hayırseverlerle sorunlu ilişkileri konusunda bkz. Ben Halpern ve Jehuda Reinharz, *Zionism and the Creation of a New Society*, Oxford, 1998, s. 59 vd. Ayrıca bkz. Shmuel Ettinger ve Israel Bartal, "The First Aliyah: Ideological Roots and Practical Accomplishments," Jehuda Reinharz ve Anita Shapira (ed.), *Essential Papers in Zionism* (New York, 1996) içinde, s. 63-93.

nağı bulmanın imkânsızlığı yanında önemsiz kalıyordu. Birkaç ay sonra Rişon LeZion'daki çiftçilerin hayatlarını burada sürdürmesinin pek de mümkün olmayacağı anlaşıldı. Sıtma taşıyan sivrisineklerin yanında at sinekleri ve kum sülükleri tarafından sürekli olarak yenen, asgari düzeyde buğday veya arpa ekini elde etmeyi bile başaramayan, sırf patates ve turpla beslenir hale gelen yerleşimciler Rişon'a gelişlerinin üzerinden bir yıl geçmeden buradan ayrılmak zorunda kaldılar.

Yardım gerekince, Rothschild'lerden daha uygunu olabilir miydi? Özellikle hanedanın Paris dalından olan demiryolu kurucusu ve banker James'in küçük oğlu Baron Edmond'ın Filistin'i Yahudilerle iskân etme fikrine ilgi duyduğu söyleniyordu.³³ Başhaham Zadoc Kahn ile Netter'in aracılığıyla çaresizliğe kapılan grupların temsilcileri, büyük işadaminin Lafitte Caddesindeki görkemli konağına gitmiş. Aralarında yer alan Brodili haham Shmuel Mohilewer barona, *pogrom*'lardan kaçan mültecilerle dolan kendi kentinin içinde bulunduğu sefil durumu anlatmış. Barona bir *reş galuta*, yani sürgündeki halkın lideriymiş gibi davranan (pek de yanılmıyordu) Mohilewer, çeşitli ailelerden oluşan bir grubun Polonya'daki Rozhany kentinden alınması için destek elde etmiş. Ancak Edmond üzerindeki en büyük etkiyi, Odessa'daki Zaitsev Şeker Fabrikasında çalışan, Siyon Sevdalı bir kimyager olan Joseph Feinberg bırakmış. Feinberg, Rişon LeZion'a varışından sadece birkaç hafta sonra, hızla destek sağlanmadığı takdirde başarısızlığa uğrayacağını anlamıştı. Edmond onun bu görüşünü vakitsiz bir kötümserlik olarak değil de, ekinlerinin büyümesi için Siyon'un Sevda'dan fazlasına ihtiyacı olduğunu gören pratik zihniyetli bir insanın endişesi olarak görmüş. Kumların stabilize olması, kuyuların kazılması ve Rothschild'in

³³ Simon Schama, *Two Rothschilds and the Land of Israel*, Londra, 1978 [İki Rothschild: İsrail Devletinin Kuruluşu, çev. Mustafa Çolak, Alfa Yay., 2016].

saplantısı olan Avustralya okaliptüslerinin dikilmesi için Siyon'un yatırıma ihtiyacı vardı.

Edmond her türlü ihtiyacı karşılamaya hazırды, ama yerleşimcilerin, kendisinin bu gencecik cemaatlerin kök salması açısından, teknik anlamda uygun olduğuna inandığı insanlar tarafından yönetilmeyi kabul etmesini şart koşuyordu. Edmond ayrıca zulümden kaçan mültecilerin Odessa'dan getirilişinin zor olacağını da tahmin ediyordu. Romanya'dan gelen bir gemi dolusu mülteci, Türk yetkililer kendilerine karaya çıkma izni vermeyince, neredeyse sıfır yiyecek ve korkunç sağlık şartları altında kıyı boyunca gidip gelmek zorunda kalmış, sonra Yafa'dakilerin merhamet etmesi sonucunda karaya çıkabilmiş, ama derhal hapse atılmışlardı. Vaat edilen arazilerine kavuştuklarında ise her zamanki kayalarla ve bataklıklarla karşılaşmışlardı. Rothschild bütün bunların hem daha iyi idare edilmesinin lazım olduğunu hem de daha büyük bir vizyon gerektirdiğini düşünüyordu. Azıcık yatırımla, şarap, ipek ve parfüm gibi kendisinin değer verdiği şeylerin Filistin'de üretilmemesi için hiçbir sebep yoktu. Kitab-ı Mukaddes'e göre İsrail ve Yehuda eskiden bağlarla kaplıydı. Neden yeniden öyle olmasın?

Aslında batılı anlamda yoğun tarıma, yani sulama, ürün rotasyonu, tek metal çubukla toprağa izler açma yerine demir boyunduruklu sabanla toprağı altüst etme, gübreleme, hatta buharlı biçerdöver kullanımına Filistin'de ilk olarak Maine ve Pennsylvania'dan gelmiş Amerikalı Evanjelistler ve daha da tuhafı, Alman Tapınak Tarikatı'nın üyeleri tarafından başvurulmuştu; Kutsal Toprakların serpilip gelişmesi, bu insanların hepsinin Mesihçi çıkarınaydı. Tapınak üyeleri Yafa ve Hayfa yakınlarında koloniler kurmayı başarmışlar, un değirmenleri inşa etmişler ve yolları taşla döşemişlerdi. Ancak bu deneyi yürütürken her zamanki gibi altından kalkamayacakları borçlara girmiş ve neredeyse iflas etmişlerdi; öte yandan Edmond de Rothschild, modern Yahudi çiftçiliğinin ne kadar ürün sağlayabileceğı ve zarar ettiği takdirde

bile böyle bir deneye finansal destek sağlama iradesi konusunda kendine özgü fikirlere sahipti.³⁴ Avrupa'da eğitim almış uzmanlar, ülkenin şarap, ipek ve parfüm imalatı açısından uygun olup olmadığını kontrol etmeye gönderildi. Padova'dan ipek üreticileri, Versailles'daki Bahçıvanlık Okulundan bahçıvanlar, Médoc'taki Rothschild Şatosunda çalışmış şarap uzmanları ve Köprü ve Kaldırım Okulundan hidrolik mühendisleri Filistin'e geldiler. Sürecin tamamı Napoléon'a özgü fikirlerden biri gibiydi: Tarım imparatoru Paris'te veya Ferrières'deki şatosunda sabırsızlıkla sonuçları bekliyor, başarıya engel teşkil ettiğini sandığı herkesi azarlıyor, yöneticilerine "başkaldıranlar" bu "deney"in gerçekleştirilmesini tehlike attığı takdirde proje finansmanını feshetmekle tehdit ediyordu. Rusya'nın yanı sıra Polonya ve Romanya'dan gelen göçmenlerin çoğu, sarıhumma ve sıtma salgınları ile tatarcıkların neden olduğu, trahom adı verilen korkunç göz hastalığının yanı sıra bir de yaşam tarzları ve çalışma şekilleri konusunda bir Fransız Yahudisinden azar işitince duruma katlanamaz hale geldiler ve yine yola çıkıp ya Avrupa'ya döndüler, ya Kudüs'e gittiler (Israel Belkind orada öğretmenlik yapmaya başlamış) ya da erken yaşta mezarı boyladılar. Charles Netter'in kendi 1882 sonlarında sıtmadan ölmüş. Rişon LeZion 1890'larda kendi ayakları üzerinde durabilir hale geldiğinde belli başlı kurucuları olan Levontin ve Feinberg'in ikisi de Rusya'ya dönmüştü.

Ama bazıları da, bağlar kuruyup (özellikle 1890'ların başında asma bitleri ile küf salgınları görüldüğünde) dut ağaçlarından ipekböcekleri dökülürken bile (ağaçların kendilerine bir şey olmuyordu) sonuna kadar dayandılar. Katar'da kurulan ve Gederla adı verilen küçük Yahudi kolonisi de ayakta kaldı. Arap köyü, kendilerinden saban ve yük hayvanı kiralayan, toprağı kendi işleyen Yahudilerin bu tuhaf azmi-

³⁴ Ran Aaronsohn, *Rothschild and Early Jewish Colonisation*, Lanham, MD, 2000.

ni yarı şaşkınlık, yarı kuşkuyla izlediler. Yahudiler normalde böyle yaşamazdı, bu şekilde devam etmelerine imkân yoktu. Ama Gederâ'daki ilk taş evler inşa edilmeye başlandığında kalmak istedikleri anlaşıldı, ondan sonra da ne yaptıkları köyde tartışmalara konu olmaya başladı. En kızgın köylüler topraklarının ellerinden alındığını, kullanımından mahrum edildiklerini öne sürdü. Ama bu yasal açıdan doğru değildi. Gederâ haline gelen arazi, birkaç yıl önce köylüler haklarından vazgeçtiği andan itibaren Türk hükûmetine iade edilmişti. Köylülerin haklarından vazgeçmesinin sebebi de o arazide yer alan bir cinayetle bağlantılı sorumluluktan sakınmaktı. Katra köyünün sınırları yer değiştirince sorumluluktan kurtulmuşlardı, ama o araziye otlak olarak kullanmaya devam etmişlerdi. Arazinin yasal sahibinin olmaması da Türk yetkililerin onu komşu Muğar köyüne tahsis etmesine izin vermişti, Muğar köyü araziye Yafa'daki Fransız konsolosu M. Polivierre'e, konsolos da Montefiore Vakfının temsilcisi olarak Filistin'e gelen Yehiel Michal Pines'e satmıştı.

Montefiore anlayışına bağlı olan Pines, Filistinli Yahudileri zanaatkâr ve çiftçi olarak yeniden yaratmak istiyordu, bunun için de romantik bir bakış açısıyla Kudüs'te "Zanaatkârların ve Demircilerin Dönüşü" için bir dernek oluşturmuş. 1882'de, hayatını İbraniceyi günlük konuşma dili haline getirmeye adanmış Eliezer ben Yehuda'yla tanıştığında, Filistin'de yeniden dirilecek Yahudi toplumunun ve sesinin neye benzeyeceğini anlamaya başlamış. Ancak Siyon Sevdalıları'nın hamiliğini ve koruyuculuğunu üstlenirken ve Katra'nın güneyindeki o araziye satın alma fırsatından yararlanırken bile Arapların duyarlılıklarını göz ardı etmiyordu. Pines, araziye yasal olarak satın almış olmasına rağmen, kullandıkları toprakların ellerinden alındığına inanan köylülerin zararlarını karşılamak için onlara mümkün olduğunca başka araziler vermeye çalışmış. Bazen gergin durumları yatıştırmakta başarılı olmuş, bazen de, Katra'da olduğu gibi, başarılı olmamış.

Celile'de, Samiriye'nin kıyı düzlüğünde ve Şefela'da ilk Yahudi köyleri ortaya çıkarken, kolonicilerin aralıksız bir tarım kültürüne müdahale etmesi söz konusu değildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'in ekolojisi istikrarsızdı, hatta ülkenin birçok yerinde kötüye gidiyordu.³⁵ Yüzyılın en büyük olayı, 1837'de yaşanan ve merkezi Celile olan deprem di. Bazı köyler harabeye dönüşünce terk edilmişti. Ormansızlaşmanın daha da dramatik bir etkisi olmuştu. Şaron Vadisi 1840'lara kadar Akdeniz'e özgü kuru meşe ormanlarıyla kaplıydı. Bir yüzyıl sonrasında bu bölgelerin büyük kısmı kömür ve kireç ocaklarından dolayı çırılçıplak kaldı. Türk devletinin demiryollarının inşası için keresteye ihtiyacı olunca meşeler daha da azaldı. Tepelik bölgelerde yüzey toprağı erozyona uğradı, kıyıya yakın bölgelerde kumul çizgisi ekilebilir alanlar için tehdit oluşturmaya başladı. Savrulan topraklar doğal su akıntılarını tıkayarak derelerin ve çayların yerini durgun su birikintilerine ve bataklıklara bırakmasına neden oldu. Farklı göçmen grupları bu dönüşümlerle kendine özgü şekillerde başa çıktılar. İbrahim Paşa'yla birlikte bölgeye gelen, Mısırlı Bedevilerden oluşan Arap El-Damair kabilesi Huzera bataklığının kenarına göç ederek burada manda yetiştirmeye ve Mezopotamya'da bataklıklarda yaşayan Arapların yaptığı şekilde kamış kesmeye başladı.³⁶

Çevresel bozulma, ticari fırsatlar yarattı. Köylüler vergilerden korkup toprak kullanımını Türk otoritelerle kayıt altına almamayı seçince, ortaya çıkan yasal açıklar çok geçmeden hem Yafa ve Kudüs'ten hem de bölgede çok daha uzak yerlerden gelen fırsatçı alıcılara fırsat sundu.

³⁵ Ruth Kark ve Noam Levin, "The Environment of Palestine in the Late Ottoman Period," Daniel E. Orenstein, Alon Tal ve Char Miller (ed.), *Between Ruin and Restoration: An Environmental History of Israel* (Pittsburgh, 2013) içinde, s. 1-29; Gad Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1880-1914: Studies in Economy and Society*, Leiden, 1990.

³⁶ Arie L. Avneri, *The Claim of Dispossession: Jewish Land Settlement and the Arabs, 1878-1948*, Efal, 1982, s. 82-3.

Bölgede, çoğu Hristiyan ve Müslüman Araplardan oluşan ve başka yerde yaşayan bir mülk sahibi sınıfı ortaya çıktı; bu kişiler mülklerini drenaj ve sulama gibi iyileştirmeler yapacak, dolayısıyla da sermayede hatırı sayılır bir değer artışı yaratacak kişilere kiraladılar. Ardından önce Amerikalı ve Alman Tapınak Tarikatı üyeleri, bir süre sonra da Yahudiler geldi.

Böylelikle *fellah*'lar, kısmen kendi davranışlarından, kısmen de tamamıyla kontrolleri dışındaki şartlardan dolayı, bu ovalarda, tepelerde ve vadilerde hiçbir zaman yaşamamış ve çiftçilik yapmamış mülk sahiplerinin kiracıları haline geldiler. Başlangıçta satıcıların ve alıcıların varlıklı mı, Türk mü, Fransız konsolosu mu, Kudüs Yahudisi mi olduğu, tarlaları sürüp elleriyle tohumları serpenler, koyun ve keçi otlatanlar açısından hiçbir önemi yoktu, yeter ki ailelerinin ve köylerinin geçimini sağlasınlar. Ancak işlerini sağlama almak için ellerinden geleni yapan o genç adamlar Kudüs Yahudileri değildi ve kadim, kutsal âdetlere saygıları yoktu. Örf ve âdetlere göre yaz ekinini ekip biçenlerin kış ekini üzerinde hakları vardı ve hasat sonrası geriye kalan anızlıkla da hayvanlarını otlatırlardı. Ancak hem yerel resmi görevliler hem de Yahudi çiftçiler o hakların kâğıt üzerinde, yeni versiyonlarına sahiptiler. Sürecin bu erken döneminde bile taraflar arasında ihtilaflar patlak verdi. Yahudiler otlanan hayvanları topraklarından sürdürdüler veya sahiplerine "ders vermek" için onlara el koydular. Bunun üzerine öfkelenen Arap köylüler şiddete başvurarak Yahudilerin evlerini yıktılar, kadın erkek demeden onlara fiziksel olarak saldırdılar. Yerleşimcilerin Arap korucuların geleneksel "koruma" teklifini reddedip kendilerini korumayı tercih etmesi durumu daha da kötüleştirdi. Silahlı Araplar Yahudilere korumayı reddetmenin bedelini ilk elden tattırdı. Bu durumda hem otlatma savaşları hem de korucuların reddedilmesi sonucunda Araplar zaten bu tavırlar karşısında dehşete kapılmış ve incinmişti. "Hepsi çok öfkeli," diye yaz-

miş Siyon Sevdalıları'nın yerel temsilcisi Odessa'daki Pinsker'e, "çünkü nasıl geçineceklerini bilmiyorlar." Bu sorunun cevabı belli değildi zaten.

1887 baharının sonlarında Edmond de Rothschild yatıyla Port Said açıklarında demir atmış. "Deney"inin sonuçlarını denetlemeye gelmişti ve yolculuğunun gizli tutulduğunu sanıyordu. Yolculuğu konusundaki yazışmaların tamamında, başkalarının kandırılması mümkünmüş gibi (hatta böyle bir şey başkalarını çok ilgilendirirmiş gibi), kendisinden "REB" (Baron Edmond de Rothschild'in baş harflerinin sırası tersine çevrilmişti) olarak söz edilmesini istemişti. Osmanlı Valisi Raif Paşa'nın 1882'den sonra Yahudi göçmenleri yasakladığı bir gerçektir, Türk tebaası olan ve imparatorluk boyunca yolculuk yapabilen Yahudilerin de apaçık bir şekilde burada toprak sahibi olmasına izin verilmiyordu. Dolayısıyla arazi alımı ancak yerel temsilciler yoluyla yapılabilirdi. Edmond, zaten riskli olan bir durumu daha da tehlikeye atmak istemiyordu, ama varlığının neden olabileceği tepkiyi de abartmış durumdaydı. Yafa, Kudüs ve Celile'deki Türkler için de, dünyanın geri kalanı için de Rothschild'lerden birinin bölgeye gelişi, arkasından ve gidişinden sonra ne söylerlerse söylesinler, büyük bir olaydı ve bir fırsat teşkil ediyordu.

Ama Edmond kimliğini gizlemek istediğine göre suyuna gidilmeye karar verilmiş. Panama şapkası ve kusursuz safari kıyafeti içindeki baron, büyük cefalar çeken karısı Barones Adelaide ile birlikte Yafa'dan yola çıkmış; bunaltıcı sıcağa rağmen bindikleri kapalı faytonun camına mevsimin ilk hamsin sirokkro rüzgârının getirdiği kızgın kum taneleri çarpıyordu. Baron Kudüs'e ulaştığında, bütün büyük hayırseverler gibi, dindar Yahudi halkın yoksulluğu ve cehaleti, *halukah* bağışlarına bağımlılığı karşısında dehşete kapılmış ve Faydalı Ticaret ve Zanaat Dalları konusunda her zamanki sıradan sözleri söylemiş. Yahudilerin her zamanki turunu atmış: Özellikle çocuksuz kadınlar için bir hac merkezi olan,

iyimserlikle Rahel'in Mezarı olarak tanımlanan mezar ve Batı Duvarı. Ve Edmond tabii ki Batı Duvarı'nı satın almaya çalışmış.

Yerleşim yerlerini ziyaret ettiğindeyse baronluk kibiri öne çıkmış. İsyancıların yuvası haline geldiğini öğrendiği Rişon LeZion'da çiftçilere amirane söylevler çekmiş ve Paris'teki toplantılarında kendisini yanlış yönlendirdiğine inandığı Joseph Feinberg'e köyü terk etmesini emretmiş. Feinberg itiraz edince Edmond o andan itibaren kendisi için "ölüden farksız" olduğunu ilan etmiş. Feinberg daha sonra emredildiği gibi cennetin kapılarına başvurduğunu, ama henüz sağ olduğu için geri gönderildiğini söylemiş. "Bir hata olmalı," demiş Feinberg meleklerle, "Baron Edmond beni 'ölü' ilan ettiğine göre öyle olmalıyım." Feinberg'in söyledikleri o kadar abartılıydı ki otokrat hayırsever bile gülümsemeden edememiş ve Feinberg'i köyden sürme kararını geri almış. Ancak Edmond Rişon LeZion'a 1893'te yeniden geldiğinde başka birçokları gibi Feinberg de kendi iradesiyle oradan ayrılmıştı.

Samarin'de Rumenler için alınan araziye, adını kadim bir Kenan ve Filisti şehrinden alan Ekron köyü kuruldu, ancak adı çok geçmeden Edmond'un babası James anısına Zikhron Ya'aqov (Jacob'un Anısına) şeklinde değiştirildi. Edmond'un burada gördükleri hoşuna gitmiş: Languedoc veya Provence bölgelerindeki gibi oluklu kiremitlerle kaplı, duvarları beyaza boyanmış, her biri aletler ve yük hayvanları için küçük bir ahır içeren bir sıra küçük ev. Bağlar büyüyordu ve hayattaydı; bir şişeleme tesisi kurulmuştu ve köyün ortasında Rothschild stilinde bir süs çeşmesi vardı. Edmond, köyün yöneticisi Elie Scheid'in yönlendirmesiyle, Arap köylülerin ve şeyhlerinin bu başarıdaki rollerini kutlamak amacıyla onlar onuruna bir ziyafet düzenlemiş. Yahudiler ile Araplar bir akşamlığına birbirlerine gülümseyip hikâyeler anlatmışlar ve kararan gökyüzünde yıldızlar parlamış.

V. Gadlıların Dönüşü

Horatio Spafford Kudüs'e giden, kendisinin de dahil olduğu küçük göçmen grubuna "Üstesinden Gelenler" adını takmakta haklıydı. O da, karısı Anna da, Yakup'un çektikleri kadar, hatta daha fazla eziyet yaşamıştı. Başarılı bir avukat olan Spafford, Chicago'da emlağa yatırım yapmıştı, ancak şehir 1871'de büyük bir yangın geçirdiğinde yatırımı yanıp kül olmuştu. İki yıl sonra Anna ile dört çocuğu heyecan verici bir Avrupa yolculuğuna çıkmıştı. Kendi de bazı mülkleriyle ilgili işlerini tamamladıktan sonra onlara katılacaktı. Ancak Anna ile çocukların bindiği *Ville du Havre* gemisi bir İngiliz gemisine çarpmış ve batmış. Anna denizde bir direğe tutunmuş, bilinçsiz halde bulunup kurtarılmış. Ama dört çocuğu da kayıptı. Cardiff'ten kocasına acı dolu bir telgraf çekmiş: "YALNIZ BEN KURTULDUM. NE YAPACAĞIM?"

Bu, cevap gerektiren bir soru değildi tabii. Anna Spafford sonrasında başka çocuklar da doğurmuş, ama ailece hayatları lanetlenmiş gibiydi ve Horatio Junior adını verdikleri oğulları 4 yaşında kızıl hastalığından ölmüş. Olanlar sonucunda Presbiteryen Kilisesinden ayrılmışlar, ama umutlarını kaybetmemeye çalışmışlar. Böylece Spafford'lar, Mesih'in Gelişi'ni hızlandırmak amacıyla Kutsal Topraklar'da hayır işleri yapmaya karar vermişler. Horatio Chicago'daki hukuk firmasından ayrılmış ve karısı, hayatta kalan iki çocuğu ve on üç yetişkin ile beraber ütöpik Hristiyan misyonlarını gerçekleştirmek için Filistin'e göç etmiş. Kendilerine Eski Kent'in içinde, "Amerikan Kolonisi"nin yoksullara çorba ve sebze dağıtımını yaptığı Şam Kapısı'na yakın yerde bir ikametgâh kiralamışlar.³⁷

³⁷ Horatio'nun 1888 yılında sıtmadan ölmesine rağmen koloni büyümeye devam etti. Şehri surlarının dışında, Şeyh Jarrah mahallesinde satın alınan büyük bir ev Amerikan Kolonisi Otel'i'ne dönüştürüldü ve günümüzde Kudüs'ün en güzel kahvaltısının sunulduğu bu otelde Spafford'ların fotoğrafları görülebilir.

1882 yılının Pesah'ı' civarında bir akşam gezintisi sırasında Horatio ile Anna, şehir surlarının dışındaki açık alanlarda kamp kurmuş bir grup aileyle karşılaşmışlar. Bu insanlar acınacak durumdaydılar: Yara bere ve sinek içindeydiler, çoğu bir deri bir kemikti ve hepsi ilkel çadır işlevi gören kumaş parçalarının altında oturuyordu. İlk bakışta Arap gibi görünüyorlardı ve aksanlı bir Arapça konuşuyorlardı. Ancak erkeklerin yağlı lüleler şeklinde uzattığı favorileri, sıra dışı başlıkları ve kadınların yünlü kumaştan uzun etekleri ile gümüş bilezikleri Arap olmadıklarını gösteriyordu. Spafford'lar bir tercümanın yardımıyla bu kişilerin Yemenli Yahudiler olduğunu öğrenmiş. Gadlılardan geriye kalanlardı ve Belirlenen Zaman'ın geldiğine inanarak Mesih'i karşılamak üzere Kudüs'e gelmişlerdi. İnançları ve çektikleri çile diasporanın kendi kadar uzak bir geçmişe dayanıyordu. Yemen'deki köylerinden yola çıkmışlar, Arabistan'ı yürüyerek geçmişler ve Kızıldeniz'deki bir limana ulaşmışlardı; buradan Akabe'ye geçmek için fahiş bir ücret ödemek zorunda kalmışlardı. Başka Yahudiler onları bu yolculuk planından vazgeçirmeye çalışmıştı, ama onlar inançlarına teslim olmuşlardı. Zihinlerinde Tevrat'ın tamamı vardı, her satırını ezbere öğrenmişlerdi.

Ancak Kudüs'e ulaştıklarında inançları onlara yardımcı olmamıştı. Şehrin dindarları onların Yahudi olma iddialarını kaba bir şekilde reddetmişti. Ciltlerinin rengi, vahşi kıyafetleri ve konuşma şekilleri göz önüne alındığında nasıl Yahudi olabilirlerdi ki? Çaresiz ve muhtaç bir halde, ya Spafford'ların onlarla karşılaştığı yerde ya da Zeytindağı ve Kidron vadisi yakınlarında, kayalara kazılmış mağaralarda, Haşmonayimlerden ve Romalılardan kalma mezarların arasında kamp kuruyorlardı. Ve Şabat günleri Tevrat'ı yüksek sesle okuyorlardı, çünkü hiç kimse

* Hamursuz Bayramı; Yahudi takvimine göre Nisan ayının 15. günü başlar –ed.n.

o kutsal hafızalarını onlardan alamazdı. Yahudi mahallesindeki dindarlar onların İbranicesini duyduğunda bile Yemenlilerden “Arap Yahudiler” olarak söz ediyordu ve bu bir kompliman değildi.

Ancak bir zamanlar Presbiteryen olan “Üstesinden Gelenler” Gadlılara inanmış, önce çocuklar, sonra da yetişkinler olmak üzere onlara barınma sağlamıştı. Bu durum, Eski Kent surlarının içinde yaşayan ortodoksluk bekçileri açısından, Hristiyanların kâselerinden çorba içen bu insanların Yahudi olamayacaklarını teyit ediyordu.

Gadlılar Kudüs'te yaşamaya devam etmiş. Kâtipleri kutsal kitaplarını ezberden yazmış. Spafford'ların çok sevdiği, ellerini kullanamayacak derecede sakat olan bir üyeleri kaz tüyünü ayak parmaklarıyla tutarak yazarmış. İlk grubu önce yüzlerce, sonra da binlerce Gadlı izledi. 1900 yılına gelindiğinde Yemenli Yahudiler Filistin'in Yahudi nüfusunun yüzde 10'unu teşkil ediyordu. Sinagoglar inşa ettiler ve eskilerden kalma gümüş ve altın işçilik yeteneklerini yeniden diriltmeye koyuldular. Siloam'daki geçici bir barınağı kendi köyleri Kfar Haşiloah'a çevirdiler, erkek çocuklar için de bir din okulu açtılar. Öyle ya da böyle, Filistin'in halklarına ilgi duyan gezgin fotoğrafçıların güzergâhındaki sabit noktalardan biri haline geldiler. Sonrasında da her zamanki klişeler ortaya çıktı: Kadınları ne kadar güzeldi; çocukları ne kadar sevimliydi; uzun sakallı yaşlıları ve hahamları ne kadar pitoresk ve egzotikti; müzikleri ne kadar vahşiydi; yemekleri ne kadar baharatlıydı; bu kadar asil görünümlü insanların Yahudi olduğu kimin aklına gelirdi ki? Sonuçta iki Rus çocuğun *Hanuka* ateşini yaktığı bölgede, yani Gedera'da büyük gruplar halinde yaşamaya başladılar.

Amerikan Kolonisi'nde yaşlı bir Yemenli haham âdet olduğu üzere bir *mi* şeberah kutsaması yazdı: “Atalarımız İbrahim, İshak ve Yakup'u kutsayan Tanrı, Horatio Spafford ile ailesini ve ona bağlı olan herkesi kutsa ve himayene al, çünkü o çocuklarımıza ve küçüklerimize merhamet gösterdi.

Tanrı onun hayatını uzun ve dürüst yaşamasını sağlasın... o da, biz de hayattayken Yahuda'nın işi kolaylasın, Kurtarıcı Siyon'a gelsin ve Âmin diyelim."

ŞİMDİ Mİ OLMALI?

I. Filmlerdeki Yahudi

Filmler, yani karakterleri ve konusu olan gerçek filmler kötü muamele gören bir Yahudiyle başlamıştır tabii ki. Senaryoda elleri kelepçeli kahraman, ona sadık, cesur karısı, azimli kardeşi, bıyıklı bir serseri, bir silah ve intihar dahil her şey vardı. Mutlu sonla bittiği söylenebilirdi. Ve hepsi gerçektir, büyük ölçüde.

Bir panayırda Thomas Edison'ın Kinetiskop projektörlerinden biri varsa, Alfred Dreyfus filmi oynardı. Sarıklı bir medyum, akrobat köpekler, süslü kıyafetli, hoş bir dekolteye sahip sopranonun gösterisinden ve şehvet düşkünü komedyenden sonra sahnenin ortasına bir ekran getirilirdi, ışıklar kapatılırdı, projektörün tangirtisi ve zırlıtısı da duyuldu mu o çıkardı ortaya. Üst rütbeli bir subay genç yüzbaşıya aceleyle bir şeyler yazdırır, sonra da muzaffer bir edayla şaşkınlık içindeki Dreyfus'u gözaltına alır. Dreyfus'un el yazısı, aynı zamanda ajan olan temizlikçi kadının Paris'teki Alman askeri ataşesinin çöp kutusunda bulunduğu, manevraların ayrıntılarını içeren bir nottaki el yazısının aynısıdır. İHANET!

Bu utancı yaşamaktansa tabancayı kafasına sıkma fırsatı sunulan (burasını uydurmuşlardı) kahramanımız hem silahı hem de haksız suçlamayı öfkeyle reddeder. Ne yazık ki günümüze ulaşmayan bir başka bir dakikalık makarada Dreyfus askeri okulun avlusunda, (ritüelin protokol doğrultusunda gerçekleştirilebilmesi için önceki gün çentik atılmış) kılıcı kıdemli bir subayın dizinde kırılarak aşağılanır (Gerçekte, 5 Ocak günü, hainin yaptığı alçaklık sonucu ne kadar küçüldüğünü göstermek amacıyla bu subay, orada hazır bulunan en uzun boylu, en yapılı subaylar arasından seçilmiş). Askeri üniformasından (yine iplikleri önceden kısmen sökülmüş) apoletleri yırtılmış. O artık hain bir Yahudidir, alçaklığından dolayı çıplak kalmıştır. Haysiyetin özünü değil, süslü takılarını kaybetmiştir. Derken onu Şeytan Adasında, etrafı 2,5 metrelik duvarlarla çevrili, yalnız bir tutsak olarak görebilirsiniz (YouTube'dan bakabilirsiniz). Demir yatağına zincirlerle bağlıdır, her şeyin üzerine bir de bu ilave eziyeti çeker, kurtulma çabaları nafiledir. Ama o da ne! Her şey bitmemiş! Sevgili karısı, azimli kardeşi, ünlü bir yazar, hepsi onu temize çıkarmak için yorulmak bilmeden uğraşmaktadır. Ordu entrikaları işbaşındadır. Belgelerde tahrifat yapılmıştır. Sahtekârlık ifşa edilir; Dreyfus'un ikinci kez askeri mahkeme karşısına çıkmasına izin verilir. Derken Dreyfus'un şiddetli bir fırtına esnasında, kaderle randevusu için Bretonya kıyılarına çıkarken görürüz. Kükreyen fırtına sonrasında aşk insanların yüzüne güler. Dört yıl ayrı kalan karı koca gözyaşları içinde birbirlerine sarılırlar. Ancak kötülük kol gezmeye devam eder. TAK! (gerçi sessiz). Hafif bir barut dumani yükselir. Yürekli savunma avukatı Maître Labori alçak bir katil tarafından sırtından vurulmuştur, ama hayatta kalır ve mahkemede mücadele etmeye devam eder. Gazeteciler bu olayı haber aldığında Dreyfus yanlıları ile karşıtları arasında kavga kopar. Rennes'deki bir lisede yer alan mahkeme başlar (bunun için çift makara lazım). Mahkeme de tam bir komedidir. Askeri yargıçlar yüksek kürsülerinden itibarları-

nı kurtarmak için tamamıyla anlamsız bir hüküm verirler. Dreyfus bir kez daha suçlu ilan edilir, ama bu sefer “hafifletici sebepler” söz konusudur. Gerçekten mi? Şeytan Adası’nda hücrede müebbet cezası yerine sadece on yıla çarptırılır. Böylece kahramanımız bir kez daha hapse nakledilir. Hayır! Bu onun ölümüne yol açacaktır! Böyle bitemez!

Avrupa’nın dört bir tarafında ve Atlantik okyanusunun her iki tarafında, film makaralarının gösterilebildiği tüm müzikhollerde, varyete salonlarında ve panayır yerlerinde izleyiciler, gözlerinin önünde gerçekleşen bu “gerçek hayat” dramını merakla izlemişler. Sinematografin icadının üzerinden daha iki yıl geçmeden Georges Méliès sinema gazeteciliğinin cazibesini kavramış. Tarih, hiçbir resmin veya fotoğrafın elde edemeyeceği bir canlılıkla tekrar edilmekle kalmıyordu. Sinema haberleri insanı olayların cereyan ettiği yere götürüyordu ve insana neyin önemli olduğunu anlatıyordu. Méliès 1897’de ve 1898’de, Montreuil’deki stüdyosunda, İspanya-Amerika Savaşı’nın bahanesi olan USS *Maine* gemisinin batırılışının rekonstrüksiyonunu ve o savaştan bazı sahneleri filme çekmişti. Muharebe formülü o kadar tutmuş ki Méliès Britanya imparatorluğunun Hindistan sınırından çatışmalara geçmişti: Bembeyaz dişleriyle şeytani *Pahtun*’lar Kipling’in anlatımlarında olduğu üzere, ama mukavvadan kayaların ardından fırlayıp duruyordu. Méliès 1870’de de Fransa-Prusya Savaşı’ndan sahneler çekmiş. Derken, 1899’da sinemanın önemli bir unsuru haline gelecek olan “adaletsizlik dramı” dalında faaliyet göstermeye başlamış.

Méliès’in bir dakika on beş saniyelik on iki Dreyfus filmi hem şahsi inancını yansıtıyordu hem de kurnaz ticari şovmenliğinin bir ürünüydü. Fransa’nın yarısı, Almanlara askeri sırları verdiği suçlamasıyla Dreyfus’a verilen hükmün hukuki açıdan bir rezalet olduğuna inanıyordu ve Méliès’i bu davanın aciliyetine ikna eden kuzeni Adolphe da bu gruba üyeydi. Suçlama bir yanlışlık üzerine kuruluydu, gerçekler ve asıl hainin kimliği ortaya çıktığında da bu olay bir örtbas

operasyonuna, ardından bir komploya dönüşmüştü. Askeri yetkililer ne derse desin, bir Fransız casusun Paris'teki Alman askeri ataşesinin çöp kutusunda bulunduğu belgedeki el yazısı Dreyfus'un el yazısıyla aynı değildi. İki yıl sonra basında yayımlanan bir karşılaştırma sayesinde iki gözü olan herkes o yazının başkasının el yazısı olduğunu görebiliyordu. Asıl hain olan Binbaşı Ferdinand Walsin Esterhazy'nin lüks düşkünü bir sevgilisi vardı, ondan dolayı da sürekli olarak paraya ihtiyaç duyardı. Aileden zengin olan Dreyfus'un ise paraya ihtiyacı yoktu (gerçi o da at yarışları bağımlısıydı). Esterhazy'nin Fransa'yı ve askerlerini alaya aldığı anlaşılmıştı; Dreyfus ise bir vatansever olarak görevine saplantı derecesinde bağlıydı. Biri toplumda da, orduda da giderek gözden düşerken diğeri giderek yükseliyordu. Dreyfus'un mahkûmiyetinin hiçbir anlamı yoktu; tek açıklaması ordunun genelkurmaya bağlı bir Yahudinin doğası itibarıyla anormal bir durum olduğunu ve er ya da geç hain olduğunun ortaya çıkacağını varsaymış olmasıydı.¹

¹ Dreyfus Olayı konusundaki literatür çok geniş kapsamlı olup büyümeye de devam etmektedir. Bence bu kitapların en iyisi ve en kolay okunanı Ruth Harris'in *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France* (Londra, 2010) eseridir; güncel tartışmalar konusunda bkz. Maya Balakirsky Katz (ed.), *Revising Dreyfus* (Leiden, 2013); ayrıca Michael Burns, *France and the Dreyfus Affair: A Brief Documentary History* (Boston, 1998); ailenin öncesindeki ve sonrasındaki tarihi konusunda aynı yazara ait *Dreyfus: A Family Affair, 1789-1945* (New York, 1991). Fransız Yahudilerin bu olay karşısındaki tavırları konusunda bkz. Michael Marrus, *The Politics of Assimilation: A Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair* (New York, 1971); Paula Hyman, *The Jews of Modern France* (Berkeley, 1998); Phyllis Cohen Albert, *The Modernization of French Jewry: Consistory and Community in the Nineteenth Century* (Hanover, NH, 1977). Son derece otoriter bir eser için bkz. Jean-Denis Bredin, *The Affair: The Case of Alfred Dreyfus*, çev. J. Mehlman (New York, 1986); etkisi üzerindeki daha yeni görüşler konusunda da bkz. Louis Begley, *Why Dreyfus Matters* (New York, 2009). Dreyfus Olayının imgeleri ve ikonografisi konusunda bkz. Yahudi Müzesinin harikulade sergi kataloğu: Norman Kleeblatt (ed.), *The Dreyfus Affair: Art, Truth and Justice*

Yüksek rütbeli subaylar, Esterhazy'nin suçlu olduğunun apaçık kanıtlarına rağmen, hata yaptıklarını, hele de haksızlık yaptıklarını kabul etmeye yanaşmadılar. Ordunun kutsal onurunun yanında, ülkesine gerçek anlamda bağlı olmaktan âciz, kibirli bir Yahudinin hayatının ve özgürlüğünün ne anlamı vardı ki? Genelkurmay ayak diretti. Genelkurmayın istihbarat bölümünün başkanı Yarbay Georges Picquart (Dreyfus gibi Alsaceli) asıl hainin kimliğini ortaya çıkarıp Yahudi karşıtı olmasına rağmen bu bilgiyi gizli tutmayı reddedince gösterdiği azimden dolayı takdir görmediği gibi önce Tunis'a sürüldü, görüşünde ısrarını sürdürünce de askeri sırları ifşa ettiği suçlamasıyla tutuklandı.

Ancak haksızlık komplosu kendiliğinden çözüldü. Savaş Bakanlığı'nın İstatistik Bölümü'nden Binbaşı Hubert-Joseph Henry, Dreyfus'un suçunun tartışma konusu olmaması için onu ismen de töhmet altında bırakan, *le petit bleu* [küçük mavi] olarak bilinen ikinci bir sahte mektup hazırlamıştı. Ancak Picquart'ın ortaya çıkardığı üzere, Henry işi becerememiş, "mektubu" birbirinden apayrı oldukları belli olan kâğıtları birleştirirerek oluşturmuştu. Onun bu sahtekârlığını ifşa etmek çocuk oyuncağıydı. Henry tutuklanıp hapse atıldı, orada önce suçunu itiraf etti, ardından kendi boğazını kesti. Adı Dreyfus yanlısı basında yer almaya başlayan Esterhazy büyük oynayarak, beraat edeceği garantilenince adının aklanması için askeri mahkemeye çıkmayı talep etti ve gerçekten de beraat etti.

Ancak davayı sonuçlandırmak ve Dreyfus'u Şeytan Adasında, dört metre karelik, çitle çevrili bir alan içindeki kulübesinde, tropikal hastalıklara maruz halde, ıstırap içinde tutmak için gösterilen çabalar sonuç vermedi. Kasım 1897'de Fransa'nın en ünlü romancısı Émile Zola tartışmaya müda-

(Berkeley, 1987). Dreyfus Olayına bir türlü doyamayanlar için bkz. Robert Harris'in mükemmel romanı *An Officer and a Spy* (Londra, 2014), Dreyfusvari, çağdaş bir edebi hiciv konusunda da bkz. muhteşem Anatole France, *Penguenler Adası* (1908).

hil oldu ve bu davayı konu alan iki makale yayımladı. İlkini başlığı "Adli bir Hata" idi, ikincisi de Fransa gençliğine yapılan bir çağrıydı. Zola tek bir adli hatayı demokratik dürüstlük ve adalet davası haline getiriyordu. 13 Ocak 1898'de Georges Clemenceau gazetesi *L'Aurore*'un baş sayfasına Zola'nın Cumhurbaşkanı Félix Faure'e yazdığı uzun mektubu yayımladı. Metin, "suçlu insanlar"a yönelik şiddetli bir suçlamadan ibaretti. Zola savaş bakanını ve ordu komutasını adaleti engellemekle itham etti. Zola'ya göre Dreyfus'un hain olarak teşhis edilmesinin tek nedeni Yahudi olmasıydı, suçlamasının inandırıcı bulunmasının da tek nedeni Yahudi karşıtlığı denen o lanetti. Baş sayfada manşete "İtham ediyorum...!" diye yazmak, Clemenceau'nun fikriydi.

O gün Clemenceau'nun gazetesi 300.000 sattı. Zola meydan okumuş, düşmanlarını hakaretlerinden dolayı kendisine dava açmaya kışkırtmıştı. Ertesi ay istediği oldu, ama öyle bir kargaşa, öyle bir kıyamet koptu ki büyük yazar bile bundan etkilendi; sonuçta suçlu bulundu ve bir yıl hapis cezasına çarptırıldı. Fransa'nın yetmiş şehrinde ve kasabasında Zola karşıtı ve Yahudi karşıtı şiddetli çatışmalar yer aldı.² Nantes'ta üç bin isyancı Yahudilere ait mülkleri yağmaladı, hahamları tehdit etti ve esnafı dövdü; Angers'de binlerce kişi birkaç gün boyunca sağa sola saldırdı.³ Lyons, Dinant, Dijon ve Avignon'da da benzer olaylar yaşandı. En şiddetli saldırılar Oran ve Cezayir şehirlerinde meydana geldi: Cezayir'de amansız Yahudi karşıtı Max Régis şehrin Yahudi cemaatine karşı gerçek anlamda bir pogrom başlattı. Büyük bir kalabalık şehrin sokaklarında gösteri yaparak şöyle şarkılar söyledi:

À mort les Juifs

² Ruth Harris, s. 125-7; Pierre Birnbaum, *The Antisemitic Moment: A Tour of France in 1898*, çev. Jane Moore Todd, New York, 2003; Stephen Wilson, *Ideology and Experience: Anti-Semitism in France at the Time of the Dreyfus Affair*, Rutherford, NJ, 2003.

³ Birnbaum, s. 233-6.

À mort les Juifs
 Il faut les pendre
 Par leurs pifs
 Yahudilere ölüm
 Yahudilere ölüm
 Koca burunlarından
 Asılmalılar

O yıl, daha sonra, Fransa Yahudi Karşısı Birliği'nin kurucusu Édouard Drumont mali açıdan sıkıntıya girince, Régis Cezayir şehrinden Yasama Meclisi'ne seçilmesini sağladı. Modern Yahudi karşıtlığı artık Müslümanların geleneksel Yahudi horgörüsüyle birleşmişti ve Mağribi kültürünün damarlarında olanca gücüyle akmaya başladı. Zola temyize başvurmuş, ancak son çabası da reddedilince hapishaneye götürülmeden hemen önce ülkeden ayrılmış ve 19 Temmuz günü Londra'da, Victoria İstasyonuna ulaşmış. Fransa'ya dönmesi için aradan aylar geçecekti. Ama Sir Arthur Conan Doyle ile komşu olduğu Upper Norwood'da gri bir kış geçirmek, hapse tıklmaktan iyiydi.⁴

Zola'nın mücadelesi, Alfred Dreyfus'u aklama kampanyasının başlangıcı değil, tamamlandığı noktaydı. Dreyfus'un karısı Lucie ile kardeşi Mathieu, onun masum olduğundan hiçbir zaman şüphelenmemişti. Ocak 1895'te meydana gelen travmatik itibar kaybından sonra, davayı geleneksel yollardan açık tutmak için ellerinden geleni yapmışlardı. 1896'da Lucie Temsilciler Meclisi'ne yazarak davanın yeniden görülmesini istemiş. Bundan sonuç çıkmayınca Mathieu anarşist Yahudi yazar Bernard Lazare'a başvurmaya karar vermiş; Lazare, dile getirilemeyen açık hakikati yayımlayan ilk kişiydi: Dreyfus'un başkasının ihanetinden dolayı günah keçisi ilan edilmesinin tek sebebi Yahudi olmasıydı.

⁴ Michael Rosen, *The Disappearance of Émile Zola*, Londra, 2017.

Dreyfus bir askerdir ama Yahudidir de ve Yahudi olduğu için yargılanmıştır. Yahudi olduğu için gözaltına alındı, Yahudi olduğu için yargılandı, Yahudi olduğu için adalet ve hakikat sesini duyuramadı ve bu masum insanın mahkûm edilmesinin sorumluluğu o mahkûmiyeti alçakça kışkırtmalarıyla, yalanlarıyla ve iftiralarıyla teşvik edenlere aittir. Bu dava o insanlardan dolayı gerçekleşti, onlardan dolayı ışık geçecek yer bulamadı. Bir ırkın tamamının namusunu kirletmek için her gün adı anılan klasik Yahudi haini Yahuda'nın yerini alması için yeni bir Yahudi vatan hainine ihtiyaç duyular.⁵

Lazare'ın söyledikleri baştan sona gerçektir. Zaten gazeteci ve romancı Maurice Barrès neşeyle şöyle bir itirafta bulunmuştu: "Kimsenin bana Dreyfus'un neden vatana ihanet ettiğini söylemesine ihtiyacım yok. Onun ihanete eğilimli olduğu, ait olduğu ırk temelinde bellidir."⁶

Dreyfus adına mücadeleye başkaları da katılmaya başladı. Aralarında siyasetçi Auguste Scheurer-Kestner gibi Yahudi olmayanlar da vardı; Scheurer-Kestner'in bu grupta yer alması anlamlıydı, çünkü Dreyfus gibi, artık Almanya'ya bağlı olan ve kuşaklar boyunca Yahudilerin vatanlarına bağlı olabileceğine inanmayan türden bir Yahudi karşıtlığının vatani olan Alsace bölgesindendi. Dreyfus'un aile tarihinin tamamı, Fransız kadın ve erkeklerinin sorunsuz bir şekilde İsrail dinine üye olabileceğini gösteren, devrimin özgürlük vaadinin gerçekleşmiş haliydi. Alsace 1870'te Almanya tarafından ilhak edildikten sonra Alfred'in babası, Almanya'da kalmak daha kolay olabilecekken, tekstil şirketini ve ailesini Fransa'ya taşımıştı. Alfred'i aklama mücadelesine katılan Yahudiler de Fransa'ya ait olduklarına tutkuyla inanıyordu. Digne için parlamento üyesi olan Joseph Reinach, vatanse-

⁵ Nelly Wilson, *Bernard-Lazare: Antisemitism and the Problem of Jewish Identity in Late Nineteenth-Century France*, Cambridge, 1978; Ruth Harris, s. 77.

⁶ Bredin, s. 28, ayrıca bkz. s. 295-6.

verlik yönü son derece güçlü olan *La République Française*'in yayın yönetmeniydi; kardeşi, arkeolog Salomon, Drumont tarafından "Hamburglu pis Yahudi" olarak adlandırılmış olmasına rağmen, Louvre Okulunun kurucuları arasında yer almıştı. Arkadaşları Başhaham Zadoc Kahn da toplumsal entegrasyonun büyük bir destekçisiydi.

Dreyfus davası çökmeye başlarken mesele Yahudilere nasıl muamele edildiğinin de ötesinde, "Fransa'nın kadim geleneklerden mi yoksa cumhuriyetçi ilkelerden mi ibaret olduğu" haline geldi. Ülke bu ulusal kimlik meselesi temelinde taraflara ayrıldı, dostlar düşman oldu, eski silah arkadaşlarının ve ailelerin arası açıldı. Çocukluğundan beri Halévy'nin arkadaşı olan Edgar Degas amansız bir Dreyfus karşıtı haline gelmiş ve her sabah kahvaltıda hizmetçisi Zoé'ye Yahudi karşıtı gazeteleri yüksek sesle okutturmuş. Yahudi olmasına rağmen entrika dolu finans dünyasını karikatürlerine konu eden Camille Pissarro, oğlu Lucien ile birlikte Dreyfus'un tarafını seçmiş. Claude Monet, Félix Vallotton, Mary Cassatt ve Édouard Vuillard Dreyfus yanlısıydı; Pierre-Auguste Renoir, Jean-Louis Forain ve Paul Cézanne amansız bir şekilde Dreyfus'a karşıydılar. Yazarlar, küfür dolu tartışmalar dışında birbirleriyle konuşmaz oldular. Charles Péguy, Anatole France ve *La Revue Blanche* için yazan Yahudi Marcel Proust, Dreyfus'u desteklediler, Maurice Barrès ile Léon Daudet ise ona kıyasıya düşmandılar.⁷ Ordu gibi geleneksel kurumların kutsal şerefine her şeyin üzerinde olduğuna inanan taraf şair Paul Déroulède'in Vatanseverler Birliği altında birleşti. Düşüncelerini İnsan Hakları Birliği'nin yayınlarında açıklayan karşı tarafa göre Fransa ya devrim ve yurttaşlar için eşit cumhuriyetçi adalet hakkı demekti ya da hiçbir şey. Zola, son derece tumturaklı bir

⁷ Linda Nochlin, "Degas and the Dreyfus Affair: A Portrait of the Artist as Anti-Semite," Kleeblatt (ed.) içinde, s. 96-116 ve Susan Rubin Suleiman, "The Literary Significance of the Dreyfus Affair," Kleeblatt (ed.) içinde, s. 117-39.

makalesinde şöyle yazdı: "Yahudi karşıtlığının nefretinin ardında saklanarak sıradan insanların zihinlerini zehirlemek, gerici ve hoşgörüden yoksun tutkuları cinnete dönüşene dek kışkırtmak suçtur. İnsan haklarının büyük, liberal beşiği Fransa, maruz kaldığı Yahudi karşıtlığından tedavi edilmediği takdirde ölecektir!"

İlk yarı belgesel film yapımcısının hayal gücünü harekete geçiren de yazarlar arasında patlak veren bu kavgalardan biri oldu. 1898'de, Zola'nın neden olduğu sansasyonun zirvesinde Britanya Mutoskop ve Biyograf Şirketi, kaba, Yahudi karşıtı Rochefort ile Émile Zola arasındaki tartışmayı gerçek anlamda bir kavgaya dönüştürmeye karar verdi. Zola ile Rochefort'u oynayan aktörler düelloya tutuştu ve kılıçları şangırdadı durdu ama bir sonuç alamadılar. Gerçi böyle bir düello olmamıştı (Georges Clemenceau ile Drumont arasında ise gerçekten oldu) ama filmi yine de gerçek olarak pazarlamak mümkündü.

Dreyfus Olayı'nın medya alanında devrime yol açması ise, Dreyfus'un 1899 yazında Rennes'deki askeri mahkemede ikinci defa yargılanmak üzere Fransa'ya döndüğünün haberi ile gerçekleşti. Kariyerine karikatürist olarak başlayan Georges Méliès gibi Dreyfus yanlıları, Yahudi karşıtlarının yayımcılık dünyasının popüler ürünlerini, canavarları ve kurbanlarıyla Gotik karikatürünü en etkin şekilde kullandığını fark ettiler. O gazetelerde ve dergilerde, finans dünyasını Rothschild'lerin sözde "kıskaç"ından kurtarmak amacıyla kurulan Katolik bankası Union générale'in çöküşünün suçu yine malum ulusa atılmıştı. Her zamanki klişeye başvurulmuştu: "Yahudiler Union générale'i öldürdü." Altı yıl sonra Panama Kanalı Şirketi'nin benzer şekilde çökerek 800.000 kadar yatırımcının mahvolmasına neden olması da Yahudi finansörlerin küresel komplosunun sonucu olarak görüldü. Cornelius Herz ile Baron Jacques Reinach aslında şirketin müdürleri değildi, ama şirketin kurulmasına izin veren Yasama Meclisi için finansal aracılık yapmışlardı. Çöküş kat-

kıda bulunanlar arasında Yahudi olmayanların sayısı Yahudi olanlardan çok daha yüksekti. Ama ne fark edecekti ki? Zaten Reinach'ın intihar etmesi de Yahudilerin suçlu olduğunun itirafı olarak görüldü.

Kitlesel Yahudi karşıtlığının büyük organizatörü Édouard Drumont, *Union générale* fiyaskosu sonrasında, korkunç resimler içeren *La France Juive* [Yahudi Fransa] adlı kitabını yayımladı. Kitap, İsa'nın katilleri, ekonomi vampirleri, insanlıktan uzak varlıklar, Fransa'nın efendileri, ağzından kurbanlarının kanı akan sümüklü sürüngeçerler gibi Yahudi nefretinin bütün en saygın motifleriyle doluydu. İlk yılında 100.000 satan kitap açık ara yüzyılın en çok satan kitabı haline geldi, yüz baskısı yapıldı ve dünyanın dört bir tarafında çeşitli dillere tercüme edildi. *La France Juive*, *Kavgam*'dan uzun süre önce soykırım çağrısında bulundu.

Ancak işler tam olarak Drumont'un istediği gibi gitmedi. 1892'de, yani Dreyfus davasından iki yıl önce orduda görev alan Yahudi subayların er ya da geç vatana ihanet edeceklerini öngörmüştü. Ancak Fransız ordusunda üç yüz Yahudi subay vardı ve bazıları bu söylenenleri üzerlerine aldılar ve tam da Yahudilerin zayıflıklarından ve korkaklıklarından yapamayacakları sanılan şeyi yapıp kendilerine iftira atanı düelloya davet ettiler. 1 Haziran 1892'de, Fransız kamusal hayatındaki yükselişi Yahudilerin özgürlüklerini kazanmalarıyla elde ettikleri başarının sembolü olan, Crémieux hanedanından André Crémieux de Foa, Drumont'la kılıç düellosu tutuşmuş. Her iki taraf birbirini yaraladıktan sonra düelloya son verilmiş. Sonuçtan memnun kalmayan Drumont'un vekili rolündeki de Morès Markisi de Armand Mayer adlı bir başka Yahudi subayla Jatte adasında düello yapmış. Aileden kalma servetini bitirdikten sonra durumunu telafi etmek için Amerika Birleşik Devletleri'ne giden sıra dışı biri olan Morès, Kuzey Dakota'daki bir sığır çiftliğinde epey para kazanmış, ama bu alanın dikey entegrasyonunu, yani doğrudan kesimhane ve ambalajlama kısmını denediğinde Chicagolu büyük

ambalaj şirketleri tarafından engellenmiş ve başarısızlığından dolayı Amerikan ekonomisini yöneten Yahudileri suçlamış tabii. Fransa'ya döndüğünde de bütün amacı aristokراسiyi Yahudileri alt edecek savaşçılar olarak sunmaktı. Bu durumda ilk olarak en azından sonradan görme, hain Yahudi subayı Armand Mayer'le çarpışabilirdi. Ancak adil bir dövüş olmamış, çünkü Mayer düellodan önce kolunu incitmişti, ama korkaklıkla suçlanacağını öngörerek inanılmaz bir şekilde yine de vazgeçmemiş. Düellonun başlangıcından beş saniye geçmeden Morès'in kılıcı Mayer'in ciğerini ve omurlüğünü delmiş ve Mayer o akşam hastanede hayatını kaybetmiş. Morès cinayetle suçlanarak gözaltına alınmış ama tabii ki beraat etmiş. Mayer'in cenaze törenini Paris başhahamı Zadoc Kahn yönetmiş ve işin şaşırtıcı tarafı törene, Yahudi karşıtlarına karşı bir dayanışma gösterisiyle on binlerce, bazılarına göre 20.000, bazılarına da 100.000 kişi katılmış.

Bir süre boyunca Drumont ile tarafının savunmaya geçtiği, gazetesi *La Libre Parole*'un da [Özgür Söz] mali sıkıntılar içinde olduğu anlaşılıyor. Bu durumda Dreyfus onlar için hı-zır gibi yetişmiş olmalı. Gazete suçlunun bir Yahudi olduğunu ilan etti, sonra da yıllar boyu Yahudilerin doğaları itibarıyla sadık olmaktan âciz olduklarını tekrarladı. Drumont, "Size sekiz yıldır Yahudilerin vatan haini olduğunu söylüyorum," diye böbürlenip durmuş. *La Libre Parole*'un metinleri artık sürekli olarak Yahudi karşıtı grotesk hayvanların resimleri ile süsleniyordu: Dev gibi bir Yahudi örümceği Fransa'yı iğrenç, tüylü ağına düşürüyordu; bir Yahudi vampiri dişlerini ve pençelerini çaresiz Fransız kurbanlarının bedenine geçiriyordu; kanca burunlu, etli dudaklı bir canavar salyalarını kurbanlarının üzerine akıtıyordu. Yahudilerin Şeytan'ın ortakları olduğuna dair kadim Hıristiyan demonolojiler doğrultusunda Yahudiler Şeytan'ın işbirlikçileri ilan ediliyordu. Şabat günleri esrarengizdi; kitapları büyülerle ve öldürücü taktiklerle doluydu; ezeli kurbanları, masum Hıristiyanlardı. Drumont, Dreyfus'u "vatan haini" olarak ifşa

ettikten on altı gün sonra, 7 Kasım 1894'te *La Libre Parole*'un baş sayfasında ellerindeki ve giysilerindeki kanları nafile yıkamaya çalışan iki Yahudi resmedildi. Başlıkta da şöyle yazıyordu: "Ey Yahudiler, Fransa'daki bizler için öyle bir lekeyi ancak kan giderir."⁸ Bu hayal oyunları, sık kıyafetleri içinde aramızda dolaşan canavarlar gibi yüzyıl sonunun korkutucu şeylere olan eğilimiyle mükemmel bir şekilde uyuyordu. Karikatürlerde de güçlü bir eskatolojik unsur söz konusuydu: Zola domuz şeklinde tasvir edilmese bile belden aşağısı çıplak, elinde küçük bir Dreyfus bebeğiyle tuvalette otururken resmedilirdi. Bir başka karikatürde domuz Zola dışkısını yaparken ve Fransa haritasını kirletirken tasvir edilmişti.⁹

"İtham Ediyorum" sansasyonun dengesini bir miktar düzeltti. Ancak Dreyfusçuların tonu çok tumturaklıydı. Uzmanlık alanları yurttaşlık bilincine, devrimin ebedi ruhuna yüce çağrılarda bulunmaktı. Başlangıçta bu çağrıların çoğu aydın kesime hitap eden, dolayısıyla da tirajı düşük gazetelerin ve dergilerin sayfalarında yayımlanıyordu; bir süre sonra *Le Sifflet* gibi resimli dergiler de rakibi *Psst*'la yarışır hale geldi. Ancak Dreyfusçuların çoğu, ruhban sınıfının obskürantizmiyle mücadele ettikleri veya ordunun örtbas faaliyeti göz ardı edilemeyecek dereceye ulaştığı zaman dışında şok görüntüler sunmaktan âcizdiler.

Dreyfus'un Askeri Okulda korkunç bir şekilde rütbesi indirilirken büyük haysiyet gösterdiği bu olağanüstü drama rağmen, Fransa'nın büyük kısmı gibi Georges Méliès de başlangıçta Dreyfus'un kaderi karşısında kayıtsız kalmıştı. Ancak kuzeni Adolphe onu Dreyfus'un masum olduğuna ikna ettikten sonra davaya popüler eğlencenin ikna etme gücünü

⁸ A.g.e., s. 196.

⁹ V. Lenepveu, "*Le Roi des porcs*" Yahudi karşıtı kişileştirmelerin en karmaşık ve korkunç olanlarının toplandığı *Musée des horreurs* (1900) kitabından; karikatürler arasında yer alan Dreyfus'un kendi de kanca burunla ve içinden bir sürü küçük yılanın fışkırdığı bir yılan bedeniyle tasvir edilmişti. Kleeblatt (ed.), s. 244, 246.

kazandıran, tek tek veya tam bir set olarak satın alınabilecek bir dakikalık kısa filmleri çekmişti. Yahudilerin kaderinde, şu veya bu şekilde filmlerle bir araya gelmek vardı.

Méliès Dreyfus Olayı'nı Ağustos-Eylül 1899 arasında, Paris'in banliyösü Montreuil'de, isteği doğrultusunda inşa edilen, iç duvarları camdan olan stüdyosunda çekmiş. Dramatize rekonstrüksiyonları için gazete fotoğraflarından yararlanmış ve tutsak kahraman rolünü yeteneğinden değil de Alfred Dreyfus'a benzerliğinden dolayı bir demirciye vermiş. Ancak film çekimleri sırasında demircinin çenesi bir diş apsesinden dolayı şişmiş, dolayısıyla Méliès onun yüzünün sadece bir tarafını gösterebilmiş. Ancak bu kısacık filmler, devasa 68 mm formatında da çekildiğinden, müthiş bir dramatik etki yaratmışlar. Méliès'in, sürükleyici bir olay anlatmak için pek bir şeyi abartmasına gerek yoktu. Dreyfus'un mahkemedeki iki savunma avukatından biri olup Rennes'deki katilin hedefi olan Maitre Labori'yi kendi oynamış. Filmler, karı koca arasındaki şefkatten canice komploya, insanlık dışı tutukluluk şartlarından kimsenin anlayamadığı, soğukkanlı bir yıldız kadar popüler tiyatronun gerektirdiği her şeye sahipti. Ve tiyatronun tersine dünyayı gezebilirlerdi. Ve San Francisco'dan Odessa'ya kadar her yerde gösterilmişler. İkinci yargılamanın mantıksız olduğu apaçık olan hükmü açıklandıktan sonra Hyde Park'ta büyük bir protesto düzenlendiyse, kalabalıklar Dreyfus'u filmlerden öğrendiği içindi.

Böylece Dreyfus furyası uluslararası ölçekte de yayıldı. Louis Lumière'in fotoğrafçılarından Francis Doublier anılarında 1898'de Ukrayna'da yolculuk yaparken, Jitomir'de (nüfusu ağırlıklı olarak Yahudiydi) Dreyfus Olayı konusunda yapacağı konuşmaya gelen dinleyicilerin olayı ekranda görmek istediğini fark ettiğini anlatır. Bunun üzerine Doublier bazı eski asker görüntülerini, Dreyfus hikâyesinin unsurlarıymış gibi kullanarak bir gösteri sunmaya çalışmış, ancak izleyiciler arasındaki bilgiç birisi, canlı olarak çekildiği iddia edilen

sahnelerden bazılarının (örneğin Dreyfus'un rütbesinin düşürülmesi) ilk film kameraları 1895 sonlarında ortaya çıkmadan önce gerçekleştiğine işaret etmiş.

Dreyfus filmlerine olan rağbet tek Méliès tarafından karşılanamazdı. Charles ile Émile Pathé de yarı belgesel rekonstrüksiyonlarını bu dönemde çekmeye başladı. 1907'de bu hikâyeyi ele alan bir film çektiklerinde, Dreyfus'un aklanmasını ve on iki yıl önce rütbesinin düşürüldüğü Askeri Okulun tören alanında orduya subay olarak yeniden kabulünü dahil etme avantajına sahip oldular. Bu arada gerçekleşen daha da devrimci bir olay vardı, o da Britanya Mutoskop ve Biyograf Şirketinin halkın önünde oyuncular değil de güncel olayları çıkarmayı isteyen Fransa branşı tarafından ilk defa olay yerinde bir haber filminin çekmesiydi.

Dreyfus'un yeniden yargılanacağı Bretonya'daki Rennes şehri, dünyanın dört bir tarafından gelmiş gazetecilerle ve fotoğrafçılarla tıklım tıklım doluydu. Lucie'nin, mahkeme öncesi tecritte olan Alfred'i görmek için Mathieu Dreyfus ile birlikte her gün yaptığı yürüyüş, azimli bir Mutaskop kameramanına insan odaklı bir film çekimi için mükemmel bir fırsat vermiş. Ancak sinemacılığın zirvesi, Dreyfus'un kendisinin görüntüsü olmuş. Şeytan Adasında çektiklerinden dolayı çok zayıflamış ve yaşlanmış görünen tutuklunun bu görünümünün halkın sempatisini uyandıracığından korkan askeri yetkililer hücresinin pencerelerini tahtalarla kapatmışlardı. Olur da azimli bir kameraman Dreyfus'un kısa süreli yürüyüşlerini çekmeye çalışır diye de yürüdüğü yeri muşambayla kaplamışlardı. Ancak amacından yılmayan ve Lucie ile Mathieu'nün rahat bırakılma çağrılarına kulak asmayan, devasa Biyograf kamerasını Rennes sokaklarında yanında sürükleyip duran M. Orde adlı gözü pek bir kameraman, Dreyfus'un tecrit edildiği yerin karşısındaki bir binanın çatısına bir iskele kurdurmuş. Böylece bir anlığına trajik kahramanımızın dünyanın tamamının görmek istediği kısacık görüntüsünü yakalamayı başarmış.

Peki, projektörlerin mavi dumanının ardındaki o titrek görüntüde ne görünmüş? Dreyfus'un herkes gibi biri olduğu! O kadar Yahudi gibi bile durmuyordu. Çeşitli fotoğraflarının var olmasına rağmen, sayısız karikatürde "vatan haini" görünümü Yahudi karşıtı stereotipe uyacak şekilde değiştirilmişti. Bütün Yahudilerin kanca burunlu olduğu bilinirdi, dolayısıyla Dreyfus karikatürü de bir kanca burunla donatılmıştı. Ancak bu adam, yani filmlerdeki ve dünyanın her tarafına yayılmış yarı tonlu fotoğraflardaki Yahudi, titiz, ağırbaşlı bir ifadeye, oldukça zarif bir buruna ve bir kısaç gözlüğe sahipti. Dreyfus'un sıradan bir insan olduğunun gösterilmesi iyi olmuştu, çünkü Zola'nın yargılanması ve kalpazan Henry'nin intiharından sonra Yahudi karşıtlığı iyice artmış, her zamanki klişelerden modern patolojiye doğru bir geçiş başlamıştı. Kamuoyunu etkilemek için fırsat arayışındaki Drumont dâhiyane bir fikirle Henry'nin dul karısını, azmiyle karşı taraf için bir efsane haline gelen Lucie Dreyfus kadar haksızlığa uğramış, sadık, yas tutan bir kadına dönüştürmeye karar vermiş. Scheurar-Kestner çok ileri gidip Henry'nin örtbas faaliyetlerinde rol almanın yanı sıra Esterhazy'nin de işbirlikçisi olduğunu öne sürdüğünde Drumont bu fırsattan yararlanmış ve "Henry Anıtı" için, yani hem Henry'nin dul karısının geçinmesine, hem de merhumun adının aklanması için gerekli adli harcamaları karşılamak amacıyla bir fon oluşturmak için çağrıda bulunmuş.

Kısa sürede 25.000 kişi "Henry Anıtı"na katkıda bulundu. Drumont bu kişileri sosyal sınıfları veya meslekleri –Kilise, aristokrasi, ordu, vesaire– doğrultusunda sınıflandırarak isimlerini ve yaptıkları bağışın yanında yorumlarını yayımlamış. Bu yorumlar, sıklıkla "youtres" ve "youpins" gibi Yahudi karşıtı isimlerle anılan Yahudilere yöneltilen aşağılayıcı hakaretlerin bir envanterini teşkil eder. Yahudiler o kadar amansız bir şekilde şeytanlaştırılmış ki Dreyfus yanlısı şair Pierre Quillard, kararsız kalan halkı nefrete ve utanca sevk etmek amacıyla hakaretlerin hepsini kelime kelime ken-

di dergisinde yayımlamış. Yahudi karşıtlığının yeni kelime dağarcığı doğrultusunda hakaretlere çeşitli biyolojik-zoolojik-bakteriyolojik nitelermeler ekleniyordu. Yahudiler artık "kozmpolit parazit," "ticaretin asma biti," maymun, yılan, akbaba, cerahatli mikrop ve ayaklı kirleticiler olarak tanımlanıyordu. Fransa'nın bu gibi parazitlerin bulaşıcılığından korunması için Yahudilerin ülkeden topluca sürülmesi gerekliydi. Sarı kıyafetler giymeye zorlanıp bir araya toplanıldıktan sonra "değerli Yehuda'ları"na veya Şeytan Adasına gönderilebilirlerdi. Sınır dışı edilmeleri için gerekli arabaların bir an önce seferber edilmesinde fayda vardı. Veya böyle bir işin lojistiği çok zahmetli olacaksa, görüldükleri yerde yok edilebilirlerdi.

İğrenç *youtres*'lerin nasıl yok edileceği konusunda çok çeşitli öneriler söz konusuydu. Dudakları dikilebilir, gözleri oyulabilir, burunları kesilebilir veya kırılabilir, dişleri sökülebilirdi. Kaynar yağın içine atılabilir, asidin içine atılabilir, kıyma, beyaz sosis (boudin blanc), işkembe, ezme veya köpek maması (tabii kendine azıcık da olsa saygısı olan bir köpek böyle bir mamayı yerse) haline getirilebilirlerdi. Kanları akıtılabilir, kırbaçlanabilir, giyotinle başları kesilebilir, cam fırınlarında canlı canlı yakılabilir, striknin veya fare zehriyle zehirlenebilir, derileri tabaklanıp ordunun davullarında, çizmelerinde veya üzerine yazı yazılacak parşömen olarak kullanılabilirdi. Müziği o kadar sevdiklerine göre bağırsaklarından viyolonsel ve keman telleri yapılabilirdi. Yahudi karşıtı olduğunu gururla ilan eden bir tıp öğrencisi, anatomi derslerinde "masum tavşanlar" yerine Yahudiler üzerine deney yapılmasını istemiş, ama başka biri de derilerinin kalınlığından ve kokularının iğrençliğinden dolayı böyle bir şeyin uygulamada mümkün olamayacağını söylemiş. "Ben karıncayı incitmem," diye yazmış biri de, "ama 'Yahudilere ölüm' diyorum." Gururlu bir anne de beş günlük kızı Germaine'i, büyüyünce Yahudilerden nefret edecek şekilde yetiştireceğini yazmış. Orduya ayrılan bö-

lümde subay olduklarını ve vatanın sınırlarında konuşlandıklarını söyleyen bir grup, “en yeni ağır silahlarını ülkeyi zehirlemekte olan yüz bin Yahudi üzerinde denemek için verilecek emri sabırsızlıkla beklediklerini” haber vermişler. Yahudi karşıtı Göğre Yükseliş tarikatının ve yayınları *La Croix*’nın öncülüğündeki ruhban sınıfı en azından piskoposluk bölgesi düzeyinde daha ağırbaşlı bir şekilde davrandı. Ancak toplumsal skalanın daha alt düzeylerindeki bazı kırsal bölge rahipleri Yahudilerin “toplucu imha edilmesini şevkle arzulamak”tan çekinmemekle kalmıyor, onlara Katolik paranoyasının diğer “öcü”sü Masonları da katıyorlardı. “İmha etme” aristokrasi, hukuk, tıp, okul ve üniversiteler ve tabii ki yazarlar dahil olmak üzere kategorilerin hemen hepsinde hiçbir çekince duyulmadan, sıklıkla kullanılan bir terimdir. “Tourslu Michelin” adlı biri, “son *youtre*’nin son nefesini verdiğini görmek hepimizin zevkten ölmemize yol açacaktır,” demiş. Başkaları da bahtsız dul kadın ile anıtın yanı sıra, “bütün Yahudileri asmak için yeterince ip alınması” için de bağışta bulunduklarını söylemişler.

Belli ki Pierre Quillard, cinnet derecesindeki bu nefreti yayımlamakla kararsız kalan halkı bu nefretten tiksinipl ahlaktan taraf olmasını sağlayabileceğini düşünmüş. Ama yanılıyordu. Bu hakaretleri daha da görünür hale getirmek kötü niyetlilerin olanlardan aldığı hazzı daha da pekiştirmiş. Uygarlığın kırılğan zarı, korkunç derecede şişmiş bir enfeksiyon sonucu patlamış, modern çağın siyasi yapısını zehirlemeye başlamıştı.¹⁰

¹⁰ Stephen Bottomore, “Dreyfus and Documentary,” *Sight and Sound*, Sonbahar 1984; ayrıca Luke McKernan’ın ne yazık ki artık aktif olmayan ama Luke sağolsun, arşivi tutulan Bioscope blogu: Resimli “Lives on Film: Alfred Dreyfus” (ardı ardına üç blog yazısı). Méliès konusunda bkz. John Frazer, *Artificially Arranged Scenes: The Films of Georges Méliès*, Boston, 1979; Jacques Malthête, *L’Oeuvre de Georges Méliès*, Paris, 2008.

II. Perde Yükseliyor

Yahudilerin tarihinin insanlığın tarihi sayılması için gözlüklü bir yüzbaşının ekranda kurban olarak algılanması mı gerekiyordu? Dreyfus'un rütbesinin düşürülmesinden geriye, yüzlerini avlu parmaklıklarına dayamış izleyicilerin arkasından çekilmiş tek bir grenli fotoğraf kalmıştır. Dolayısıyla izleyiciler de rütbenin düşürülmesi kadar fotoğrafın konusudur. *Le Culte de moi'*nın [*Ben Kültü*] yazarı ve *La Cocarde* dergisinin yayın yönetmeni Maurice Barrès bu gösteriyi, giyotinle infaz sahnesine tanık olmaktan daha heyecan verici olarak nitelemişti. O heyecanın nedeni, rütbesi düşürülen kişinin Yahudi olmasıydı elbet; bu sahneyi seyretmek, canlı canlı yakılmalar, Mantova'da cadıların yakılması, Roma'daki "Games of the Jews" gibi Yahudileri hedef alan ve bağrışıp kakhaha atmak için iyi birer vesile olan kadim gelenekleri diriltmek demekti. Britanya Fotoğrafçılık Derneğinin bir yazarı bu resmi konu alırken, bu yeni aracın dolaylı, kötü niyetli heyecan kaynağı olarak potansiyelini anladığı için "fotoğraf yoluyla yargılama" yorumunda bulunmuş.¹¹ Fransa'da bu gibi halka açık olaylarda fotoğraf çekme yasağı, fotoğrafın en büyük önem taşıdığı ülkede yayımlanmamasını sağladiysa da, fotoğrafın dünyaya yayılmasına engel olmadı.

Dreyfus 1895'te Şeytan Adasına kapatıldıktan sonra davada bir süre sessizlik yaşandı. Askeri yargıçlar dışında hiç kimse Dreyfus'un, sözde bir "gizli dosya"ya bakılmadan mahkûm edildiğini bilmiyordu. Ancak 1856'da Bernard Lazare'ın öfke dolu, etkili makalesinin yayımlanmasıyla dava bir "Olay"a dönüşmeye başladı. Bir yıl sonra Zola da kampanyaya katıldığında, olay evrensel bir ölçek edildi ve bir Yahudi meselesinden çıkıp, gelecek yüzyılın beraberinde getireceklerinin uyarı niteliğinde bir öngörüsü haline geldi. Demokratik ahlak ile ilkel önyargı, mantık ile tut-

¹¹ Bottomore, s. 291.

ku, adalet ile kabile dayanışması arasında mücadeleler mi yaşanacaktı? Zola böyle düşünüyordu, hatta Üçüncü Cumhuriyet'in varlığını sürdürebilmesi için Yahudi karşıtlığının ahlaksızlık olduğunu kabul etmesi ve bu durumu düzeltmesi gerektiğini ilan ediyordu. Édouard Drumont gibi düşmanları ise tam tersini düşünüyordu elbet: Yahudilerle bir şekilde başa çıkılmadığı, yani zaptedilmedikleri, sürülmedikleri veya ortadan kaldırılmadıkları takdirde Fransa, hatta Avrupa'nın tamamı mahvolacaktı. Muhaliflere göre modern ulus devleti tehlikedeydi: Hanedan imparatorluklarının giderek körelip sonuçta çökmesinden sonra neler olacaktı? Ortaya çıkan uluslar ahlakı mı yoksa etnik unsurları mı, kabile romantizmini mi, yoksa anayasal ilkeleri mi temel alacaktı? Yurttaşların eşitliğini varsayan Aydınlanma ilkeleri mi, yoksa ırk, kan, coğrafya ve hafızanın mistik birleşimi doğrultusunda mı şekilleneceklerdi? Dreyfus, hapisten karısına gönderdiği dokunaklı bir mektupta, mantık vurgusuna hayatı boyunca bağlı kaldığı Aydınlanma'nın bu derecede kenara atılmış olması karşısında şaşkınlığını ifade etmiş. Ama mesele artık "Yahudiler gerçek anlamda Fransız olabilir mi?" (veya Alman veya Rus veya Britanyalı) değildi sadece. Mesele kökler konusunda bir tartışmaya dönüştü ve daimi olarak köklerden yoksun olmakla suçlanan gezgin, kozmopolit Yahudiler kendilerini savunmak durumunda hissediyorlardı. Aşırı monarşist Léon Daudet, ne derse desin Dreyfus'un ve onun masum olduğuna inananların "Fransız olmadığı" konusunda ısrarcıydı. Barrés garip bir şekilde Zola'nın Dreyfus'u savunurken samimi davrandığını, ancak bu durumun da Zola'nın kendisinin Fransız olmadığını apaçık bir şekilde gösterdiğini kabul etmiş. Barrés'nin kendi Auvergne'de doğmuştu ama ailesi Lorraine'den, yani 1870'te Almanya'ya bırakılan ve o dönemde bir kültür savaşına sahne olmaya devam eden Doğu sınırı bölgesindendi. Barrés'ye göre Zola'yla arasında bir sınır vardı. "O sınır nedir? Alpler tabii... çünkü babası ve

onun ataları Venedikliydi. Émile Zola köklerinden koparılmış bir Venedikli gibi düşünüyor.”¹²

Barrès gibi aşırı milliyetçilere göre Yahudiler coğrafya ve tarih gibi konulara kayıtsızdılar. Yahudilerin tek vatanı para âlemiydi. Gezin hayatlarında paranın çağırdığı yere gider, birbirlerini bulmaya çalışırlardı. Dolayısıyla Yahudiler, belirli bir ülkeye kök salmış olmayı ve bağlı olmayı gerektiren vatan-severlikten âcizdi. Bu durumda Dreyfus’un suçu, üniformanın simgelediği bağlılık konusunda biyolojik olarak âcizken o üniformayı giymiş olmasıydı. Barrès gibilerinin gözünde, Dreyfus’un itibarını kaybettiği anda elinden geldiği kadar yüksek sesle itiraz ederek vatanına ve ordusuna bağlı olduğunu ilan etmiş olması, Yahudilerin sahte tavırlarının bir başka belirtisiydi. Ardında canavarın suretinin gizlendiği maske, Yahudi karşıtı karikatürcülerin gözde bir temasıydı.¹³

Ancak 5 Ocak 1895 günü, o gri kış sabahı Dreyfus’u gördüklerinde hepsi onun bir maskenin ardında gizlendiğini düşünmedi. Kalabalık “Yahuda” ve “Yahudilere ölüm” diye bağırırken gösterdiği soğukkanlılık zorlama durmuyordu, tam tersine, bir askere yaraşır itidal belirtisiydi. Dreyfus’un metaneti Yahudi karşıtı beklentileri hazırlıksız yakaladı. Vatan haini olmasalar bile, Yahudilerin son derece gergin ve telaşlı olması, sürekli el kol hareketleri yapmaları beklenirdi. Peki, neden Dreyfus pişmanlık göstermiyor, küçük düştüğü için boynunu bükmüyordu? On beş dakika süren o eziyet sırasında neden ağlamamıştı da gözleri kupkuruydu? Dreyfus, sindirilmiş, dejenere insan rolünü oynamayı reddediyordu. Başını dik tutuyor, sessiz kalma emrine meydan okuyarak masumiyetini ve Fransa ile ordusuna bağlılığını ilan ediyor-

¹² Maurice Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1920, s. 40; Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*, Paris, 1973.

¹³ Dreyfus’un rütbesinin indirilmesi sırasındaki beden dili konusunda bkz. Christopher E. Forth, *The Dreyfus Affair and the Crisis of Manhood*, Baltimore, 2004, s. 21-60; Venita Datta, “The Dreyfus Affair as National Theatre,” Balakirsky Katz (ed.) içinde.

du. Muhafızlar eşliğinde tören alanından ayrılırken, ona "Yehuda" diye seslenen bir grup izleyicinin yanından geçerken, "Sizi masum bir insana hakaret etmekten menederim" deme cüretini bile göstermiş.

Dreyfus'un metanetli ruh hali, hasmane tavır içindeki izleyicilerini farklı bir yola başvurarak onun duygu yoksunluğunu bir anormallik göstergesi olarak görmeye itti. Léon Daudet onu "kaskatı bir kukla" olarak tanımladıktan sonra Toussenel'in zooloji temelli hakaretine başvurarak onu "çakal" olarak nitelemiş. Öte yandan Dreyfus taştan da olabilirdi. *Le Matin* gazetesinin muhabiri onu, övgü amaçlı olmayan bir benzetmeyle, "canlı bir heykel" olarak tarif etmiş. "Herhangi bir şey hissediyor mu? Bilinci yerinde mi?" Başkaları Dreyfus'un insanlık dışı kendine hâkim olma kabiliyetini "Germen" karakterine atfetmiş. Barrès'ye göre Dreyfus'un ruh halini asıl ifşa eden, "ihanetin rengi" ve "*getto*'nun kalıntısı"nın solukluğu olan "solgun benzi"ydi. Bazıları da Dreyfus'un biraz topalladığını görür gibi olmuşlar. Ancak tarafsız olanlar Dreyfus'un sıra dışı metanetine farklı şekilde tepki verdiler. Onlardan biri olan *Neue Freie Presse* adlı Viyana gazetesinin (yayın yönetmenleri Moritz Benedikt ile Eduard Bacher adlı iki Yahudiydi, ama gazete tarafsız olmaya büyük önem veriyordu) Paris muhabiri haberini şöyle yazmış: Dreyfus avluya girdiğinde "masum olduğundan emin bir insan olarak yürüdü," ayrıca "rütbesi indirilen yüzbaşının garip derecede kararlı tavrı... birçok görgü tanığı üzerinde derin bir etki yarattı."¹⁴

Theodor Herzl adlı bu gazeteci dört yıl sonra, 1899'da Dreyfus davasının kendisi için karanlık bir aydınlanma anını teşkil ettiğini, o anda Siyonist olmaya karar verdiğini açıklamıştır. Ancak aslında geriye dönük olarak böyle düşünmüş olabilir. Jacques Kornberg ve Schlomo Avineri'nin de göz-

¹⁴ Theodor Herzl, "Die Degradation des Capitäns Dreyfus," *Neue Freie Presse*, Viyana, 6 Ocak 1895.

lemlediği gibi dava, Herzl'in o dönemki günlüklerinde ve yazışmalarında hemen hiç ele alınmamış.¹⁵ Ancak bu durum, Bernard Lazare orduyu eleştiri ateşine tutmadan önce ne kadar derin bir komplonun söz konusu olduğunu ve ardında Yahudi karşıtlığının yattığını fark etmeyen birçok Dreyfus yanlısı açısından da geçerliydi. Herzl, Lazare'la 1896 yılının sonbaharında tanışmış, ondan etkilenmiş ve Kasım ayında, kamuoyunun değişmeye başlamasından epey önce günlüğüne Dreyfus'un masum olmasının son derece muhtemel olduğunu yazmış.¹⁶

Herzl'in Siyonist aydınlanmasına en büyük katkıda bulunanın Paris mi yoksa Viyana mı, Dreyfus mu yoksa Yahudi karşıtı Hristiyan Sosyalist Parti mi olduğu konusunda tarihyazımı alanında daima hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Ancak bu iki senaryo zaten birbirini dışlayıcı nitelikte değildir. Herzl 1893-1895 arasında Paris ile Viyana arasında sıklıkla gidip geliyordu. Yolculuklarının bazılarını kişisel nedenlerle yapardı. Sondaj ve drenaj makinelerinin, kuyu ve pompaların zengin bir dağıtımcısının genç kızı olan Julie Naschauer'le yaşadığı mutsuz evlilik sona erdiğinde Herzl boşanmak istemiş, ama çocukların mutsuz olmaması için resmen boşanmak yerine ayrılmakla yetinmişler. 1892'de Julie de, Herzl'in anne babası da Paris'e taşınmış. Bu arada Herzl da Viyana'da toplu Yahudi karşıtlığının ne kadar art-

¹⁵ Jacques Kornberg, "Theodor Herzl: A Re-evaluation," *Journal of Modern History*, 52:2 (Haziran 1980), aynı yazara ait *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Chicago, 1993; Shlomo Avineri, *Herzl's Vision: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*, Londra, 2013; Amos Elon'un *Herzl* (New York, 1975) kitabı kendisinden bekleneği üzere ilginçtir, ama günümüzde biraz zaman aşımına uğramıştır; Ernst Pawel'in *The Labyrinth of Exile: A Life of Theodor Herzl* (New York, 1989) kitabı, Herzl'in biyografilerinin en alaycı ve en kuşkucu olanı olup, Alex Bein'in (1934) eleştirel olmaksızın son derece uzak, klasik biyografisinin tam zıddıdır, ancak Pawel bütün becerisine rağmen Herzl'in esas karakterini göz ardı etmiştir.

¹⁶ *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, ed. Raphael Patai, çev. Harry Zohn, New York, 1960, 5 cilt.

tığına dair moral bozucu haberler almaya başlamış. Herzl mizaç ve zihniyet açısından demokrasiye güven duymazdı, 1895'ten itibaren oy verme hakkına sahip olan eğitimsiz insanların demagoglar tarafından sömürülmesi için bir vesile teşkil ettiğine inanırdı. Yahudi karşıtlığının sözlü saldırılardan fiziksel şiddete dönüştüğü Viyana'da olanlar Herzl'in kötümserliğini büsbütün pekiştirmiş. Şiddet dalgaları sırasında pencereler kırılmış, dükkânlar yakılmış, sokaklarda Yahudilere rastgele saldırılmış. Herzl da bir meyhaneden ayrılırken kendisine "Lanet Yahudi!" diye bağırılınca böyle bir tavrı şahsen yaşamış. Şehrin Belediye Başkanı Yardımcısı seçilmek üzere olan Karl Lueger'in ve Hıristiyan Sosyalist Parti'nin seçim kampanyası Yahudilerin özgürlüklerini feshetmeyi ve onları imparatorluktan sürmeyi temel almıştı. Her türlü ekonomik zorluktan Yahudileri sorumlu tutan köylüler, zanaatkârlar ve küçük esnafın duymak istediği şeylerdi bunlar. Yahudi karşıtı retorik iyice alevlenirken, Yahudilerin özgürlüklerini kazanmasından yana olan Liberaller, oy kaybetme korkusuyla Yahudi karşıtlığını eleştirmekten kaçındılar, ama bu tavırları herhangi bir işe yaramadı.

Herzl'in kanını donduran olaylardı bunlar. Herzl Yahudilerin özgürlüklerini kazanma sürecinin başarısızlığa uğradığı sonucuna zaten varmıştı. Yahudiler özgürlüklerini kazanınca, eğitimleri, ikamet ettikleri yerler ve edindikleri mesleklerin önündeki engeller ortadan kalkınca ve Yahudiler liberal topluma tamamıyla entegre olunca Yahudi karşıtlığının temelindeki sebepler –yani Yahudilerin finans dünyasındaki yoğunluğu ve diğer yurttaşlardan farklı sayılmaları– ve Yahudi nefreti yok olacaktı. Aydınlanma, Yahudilerin İsa'nın katilleri olduğu ve çocukları öldürdükleri gibi paranoyalardan artakalanları silip süpürecekti. Ancak böyle olmadı. Kan iftirası suçlamaları birkaç yılda bir yeniden canlanıyordu. 1812'de Macaristan'daki Tiszaeszlár'da yaşayan Yahudiler, cesedi bir nehirde bulunan küçük bir kızı öldürmekle suçlandılar. Kızın annesi Yahudileri suçlamış; herkesin bildiği

gibi Yahudilerin Pesah Bayramı'nda yedikleri *matza* ekmeği için kana ihtiyaçları vardı, onun için kızı öldürmüşlerdi; bu suçlama Macaristan Temsilciler Meclisi'nde siyasetçiler tarafından tekrarlanınca, Yahudi üyelerin yasama organından ihraç edilmesine karar verildi. Bu arada Tiszaeszlár'ın Yahudi cemaatinin on beş üyesi, 5 yaşındaki bir Yahudi çocuğunun "itirafı" üzerine kızı ritüelleri doğrultusunda öldürmüş olmakla suçlandı. Tutuklular beraat edip suçlamanın asılsız olduğu anlaşıncı, Herzl'in çocukluğunun geçtiği Budapeşte dahil olmak üzere Macaristan'ın bazı kentlerinde Yahudi karşıtı isyanlar patlak verdi.

Ancak Herzl'ı en çok şaşırtan, asimile olan Yahudilerin karşılaştığı ikilem oldu. Yahudiler iş dünyasına ve farklı mesleklere ne kadar entegre olurlarsa o kadar nefreti üzerlerine çekiyorlardı. *Neuie Freie Presse*'teki yayın yönetmenleri gibi liberal Yahudiler veya Zadoc Kahn ve Jellinek'in Viyana'daki halefi Moritz Güdemann gibi modern hahamlar kendilerini kandırıyorlardı. Köklü bir toplu dönüşüm süreci meydana gelmediği takdirde Yahudi karşıtlığı asla son bulmayacaktı. Böylece Herzl 1893'te Viyana'nın haftalık Yahudi Karşıtlığına Karşı Savunma Birliği'nin haftalık yayınında, aklına gelen en köklü öneriyi büyük bir ciddiyetle sunmuş: Avusturya Yahudilerinin topluca din değiştirmesini sağlamak için papayla müzakereye oturmak gerekliydi. Bu olay aşamalar halinde veya gizlice gerçekleşmemeli, halkın önünde büyük bir gösteri şeklinde sahnelenmeliydi. Düzenlenecek bir geçit töreni Aziz Stephan Katedralinde sonuçlanacak, burada toplu bir vaftiz yer alacaktı. Herzl'in hasretini çektiği anlaşılan asimilasyon ancak böyle gerçekleşebilirdi. Ona göre bu teslim olmak değil, "uzlaşmak" anlamına gelirdi. Herzl tuhaf bir şekilde Yahudilerin zorla değil de gönüllü olarak din değiştirmesinin onları güçlendireceğine inanıyordu.

Herzl deli miydi? Şehitlerin tam da bu kaderden kaçınmak için kendilerini feda ettiklerini anlamıyor muydu? Yahudilerin iki bin yıldır süren dayanma gücü karşısında ne

kadar duygulandığını tekrar edip duran o değil miydi? Ama fedakârlıktan, toplu intihar için bir örtmece olarak gördüğü *kiduş hašem*, yani ismin kutsanmasından usanmıştı. Yaşamak gerekiyordu asıl. 1893'te Yahudiliğe olan bağlılığı asgari düzeydeydi. Sinagog ayınlerine katılan biri değildi. İbranice kapalı bir kitaptı. Dinler arası evliliklerin de Yahudi karşıtlığını yumuşatmanın bir yolu olduğuna inanıyordu. Ancak Yahudi kimliği yine de güçlüydü ve ailesinin geçmişinin içine işlemişti. Herzl'ların adı daha önce Loeb veya Lobls'du; bu ismin, kökündeki "*lev*" İbranicede kalp anlamına geldiği için Almanlaştırıldığı anlaşıyor. Ataları ise, günümüzde Belgrad'ın kuzeybatısındaki bir banliyö haline gelen Sırbistan'daki Semlin'den gelmişti; kentin tek özelliği, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, hayatının büyük kısmını Yahudilerin toplu olarak Filistin'e dönmesini vaaz eden Bosnalı Sefarad Yahudisi Haham Yehuda Alkalay'dı.¹⁷ Alkalay 1825'ten itibaren Semlin'de yaşamış, Herzl'ın büyükbabası Simon da aynı dönemde burada önce öğretmen, sonra da haham olarak görev almış; Alkalay başlangıçta eserlerini Ladinno dilinde yazdıysa da, Lobls/Herzl'ların onun varlığının ve ününün farkında olmaması zor. Alkalay'ın "Üçüncü Kefaret"te açıkladığı ve Ortodokslar tarafından Kabalacı sapkınlık sayılan düşüncelerine göre Yahudilerin Filistin'e dönüşünün Mesih'in gelişini beklemesi gerekmiyordu, hatta onun öncüsü olabilirdi; ayrıca, Alkalay'ın Mesih takvimi üzerindeki incelemelerden vardığı sonuca göre kutlu çağ 1840'ta başlayacaktı (ve bir yüzyıl sürecekti), dolayısıyla işe hemen koyulmak lazımdı. Alkalay'ın kuşağından olan Moses Hess ile Haham Zvi Kalischer de Siyonizm yanlısıydı ama Alkalay'ın tersine Kudüs'e gitmemişlerdi. Gençliğinde orada eğitim gören Alkalay Yahudilerin anavatanlarına dönüşlerini düşün-

¹⁷ Alkalay konusunda bkz. Raymond Goldwater, *Pioneers of Religious Zionism*, New York, 2009; Arthur Hertzberg, *The Zionist Idea: An Historical Analysis and Reader*, New York, 1976, s. 102-5; Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism*, New York, 1981.

düğünde olaya hem dinsel anlamda yeniden doğuş hem de tarım başta olmak üzere pratik açıdan yerleşme şeklinde bakardı. Herzl'in 1896 tarihli *Yahudi Devleti*'nde ortaya attığı önermelerin büyük kısmı elli yıl kadar önce Alkalay tarafından öne sürülmüştü: Bunların arasında işlenebilir toprağın satın alınması için bir Toprak Bankası, bir Yahudi Anonim Şirketi, Yahudi ileri gelenlerin müteveli olacağı bir kurum ve Osmanlı ekonomisi ile iletişiminin modernize edilmesine katkıda bulunma teklifi vardı. Ancak Alkalay Yahudi anavatanının dilinin İbranice olması gerektiğini kesin olarak savunurken, bu dili hiç bilmeyen veya az bilen Herzl bu önerinin Doğu kaynaklı, biraz tuhaf bir düşünce olduğu sonucuna varıyordu ve egemen bir dil olacaksa uygarlığın hakiki dili Almanca olması gerektiğine inanıyordu.

Kız kardeşinin 19 yaşında tifodan ani ve dramatik ölümü üzerine aile Budapeşte'den Viyana'ya göç ettiğinde Herzl'in kendini ne derecede Yahudi hissettiği tartışmalıdır. Dohany Sokağındaki devasa reformcu tapınağa yakın oturmalarına rağmen anne ve babası da ayinlere düzenli olarak katılmazlarmış. Küçük Theodor eserleri yayımlanmış bir araştırmacının müdürlük yaptığı bir Yahudi ilkokuluna gönderilmiş, ama sinagogda *bar mitzvah* yerine evde merasimsiz bir şekilde "dinsel kabul"den geçtiği anlaşıyor. Herzl'in Budapeşte'de de, Viyana'da da Yahudi olmakla ilgili deneyimleri muhtemelen olumsuzdu: Okul avlusunda hakaretlere maruz kalırmış, lise de de arkasından gülünürmüştü. Viyana Borsası'nın 1873'teki çöküşünden sonra da, sayısız Yahudi kurban arasında borsacı Jacob Herzl'in de yer almasına rağmen, bu felakete neden olduklarına inanılan Yahudilere (özellikle Rothschild'lere) yöneltilen her zamanki saldırıların farkında olmalıydı.

Ancak bütün bunlar genç Herzl'in Yahudi olarak toplumda yükselen başarılı bir Yahudi olma umudunu kaybetmesine neden olmamış. Hukuk eğitimi aldığı Viyana Üniversitesinde, o dönemde Avusturyalı krallık yanlıları ile sesleri giderek yükselen genç Alman milliyetçiler arasında hararetli tartış-

maların yaşandığı *Akademische Lesehalle* adındaki münazara derneğine katılmış.¹⁸ Derneğin, yönetmelik gereği tarafsız olması gerekirken, aşırı Yahudi karşıtı Georg von Schönerer birkaç kez konuşma yapmaya davet edilmiş. Herzl aynı zamanda üniversitenin eskrim kulüplerinden biri olan Albia'ya da kabul edilmiş. Kulübe giriş şartı, bir eskrim karşılaşması sonucunda kişinin yüzünde oluşacak onursal izdi; Herzl bunun için uzun uzun uğraşmış sonunda aldığı sonuçtan da memnun kalmamış, ama kabul edilmek için gerekli ize sahip olmuş. Herzl, "Danubia" gibi çokuluslu imparatorluğa daha bağlı olan, dolayısıyla da Yahudi üye sayısı daha yüksek olan düello birliklerinden birine de katılabilirdi. Ancak Yahudi karşıtı şakalaşmaların kaygısızca yapıldığı, Germen yönü daha saldırgan olan Albia'yı tercih etmiş. Herzl'ın kendi de büyük ihtimalle ironik olarak "Celile Prensi Tancred" olarak biliniyordu; uzun boylu, yakışıklı bir Yahudi olduğundan, sırf sıra dışı olmasından dolayı bir eğlence kaynağı olmalıydı. Dolayısıyla Herzl, Albia'nın mavi kepini ve kuşağını takarak ve fildişi saplı siyah bastonunu çevire çevire kampüste gezinerek bir süre rolünü oynamış olmalı. Arkadaşlarıyla içki içmiş, kızlarla yatıp kalkmış, akşamdan da kalmış, bel soğukluğu da kapmış. Ancak "Macaristan'dan bir Alman Yahudisi" olduğunu ilan eden ama hiçbiri olmamak için elinden geleni yapan Herzl, bir yandan gösterisini sürdürürken bir yandan da inancının gereklerini yerine getirmediği için azap çekmeye başlamış. Alman nasyonalist kardeşlik derneklerinde kısa bir süre önce vefat eden Richard Wagner onuruna bir toplantı düzenlenmiş. Herzl'ın Wagner'le alıp veremediği yoktu, tam tersine müziğinin büyük hayranıydı, ama düzenlenen toplantının apaçık bir Yahudi karşıtlığına dönüştüğünü öne sürerek Albia'dan istifa etmiş, mavi kepiyle kuşağını teslim etmiş. Jacques Kornberg, Wagner etkinliği dahilinde yapılan konuşmaların, en azından Herzl'ın üye olduğu yıllar boyunca

¹⁸ Kornberg, s. 32 vd.

normalde olduğundan daha Yahudi karşıtı olmadığını, daha çok Alman nasyonalist görüşü yansıttığını gözlemlemiştir. Ancak Herzl kendi içsesine kulak verdiğinde dernekten ayrılmasını gerektirecek derecede Yahudi karşıtlığı algılamış.

Herzl'ın Albia'dan ayrılışı aniden Yahudiliğini savunmaya başladığı anlamına gelmiyordu. Sonraki yıllarını önce Viyana'da, sonra da Salzburg'da avukatlık yaparak geçirmiş, ama bir yandan Alman duyarlılığına sahip Yahudi kökenli aydınların yaşaması gerektiğini düşündüğü edebi bir hayata özlem duymuş. Sonra Budapeşte'ye dönüp kız kardeşiyle birlikte *Wir* (Biz) adı altında bir edebiyat dergisi yayımlamaya başlamış ve kendini yazar olarak tanıtmaya başlamış. Roman yazarlığı, gazetecilik ve tiyatro yazarlığı arasında seçim yapmakta zorlanmış, ama üçünü birden deneme imkânı bulacağını ummuş. Hukuktan tamamıyla vazgeçip kendini ciddi bir şekilde yazmaya adarken sosyetik, züppe bir hayat sürmeye başlamış. Heidelberg ve Paris'e yolculuklar yapmış, yazları anne babasıyla göl kıyısındaki kaplıcalarda geçirmiş, yazıları da ara sıra da gazetelerde ve dergilerde yayımlanmış. Bir de kızlar varmış hayatında. Edebiyatçı ve doktor arkadaşı Arthur Schnitzler'in dediğine göre ya bir anlamda hayat kadınları, yani sosyete cariyeleri, ya da tam tersi, saflıklarına hayran kaldığı çok genç kızlarmış. 1889'da onlardan biri olan Julie Naschauer'le evlenmiş ve beklendiği üzere evliliği çok kötü sonuçlanmış.

Bir de tiyatro oyunları vardı hayatında: Hızlı bir şekilde yazdığı, masum, kolay unutulur türden hafif komedileri bir anlamda müziksiz ve danssız operetler gibi olup izleyiciler arasında rağbet gördüğünden sahnelenmişler. Herzl'ın asıl hayali oyunlarından birinin Viyana'nın en önemli tiyatrosu olan Burgtheater'de sahnelenmesiydi. O olmazsa da Berlin ve Viyana'da temsillerinin düzenlenmesiyle yetinecekti.

Ancak tam da Aldfred Dreyfus'un tutuklandığı 21 Ekim 1894 günü Herzl, bir yaratıcılık hezeyanı olarak tanımladığı bir ruh haliyle amacı eğlence değil de eleştiri olan bir tiyatro

oyunu üzerinde çalışmaya koyulmuş. *Das neue Ghetto* (Yeni Getto) eseri sahne önünden bol miktarda söylevler ile yazarın kendinden pek de farklı olmayan, Jacob Samuel adında mutsuz, asimile olmuş, toplum içinde yükselmiş bir Yahudi avukat içeriyordu. Toplum tarafından tamamıyla kabul görme hayali, kayınbiraderinin her zamanki serseri aristokrat Schramm'la olan karanlık ilişkilerinden dolayı suya düşer. Oyun mutsuz sonla biter. Jacob'un Yahudi olmayan yakın arkadaşı ona sırtını döner, Jacob da bir daha belini doğrultamaz ve kaçınılmaz olarak Schramm'la yaptığı düelloda öldürücü yara alır (Düello, Herzl için bir saplantıdır).¹⁹ 1895'in baharında başladığı ve *Judensache* adını verdiği Yahudilerin davasını benimsediği günlükte asimilasyonun nafiye olduğuna dair bilincini, Eugen Dühring'in şiddetli Yahudi karşıtlığını açıkladığı *Die Judenfrage* [Yahudi Meselesi] başlıklı eserini on dört yıl önce okuyunca geçirdiği şokla kazandığını söyler. Dühring kitabında Yahudileri Arilerden ayırt eden temel ırksal farklılığın, Yahudiler tarafından kültür farklılığı olarak tanıtılsa da, hiçbir zaman ortadan kaldırılamayacağını öne sürmüştü. Kendini "gerçekçi" ve "sosyalist" olarak tanıtan ve (Adam Smith gibi!) toplumsal bağların içgüdüsel ahlaki anlayıştan kaynaklandığına inandığını ve Yahudilerin bu özellikten yoksun olduğunu söyleyen Dühring'in bu ithamları üzerine Herzl kendini Almanlaştırma çabalarının nafiye olduğunu anlamış. "Yıllar geçtikçe *Die Judenfrage* beni daha çok etkiledi, bana azap çekti, beni perişan etti."²⁰

Ancak karşı karşıya kaldığı zorlu ikilemin çözümünün Herzl'in zihninde oluşmaya başlaması 1894-5 yıllarını bulmuş. Yahudilere benlik saygısı kazandıracak tek şey, kendileri için bir devletin, kendi kaderlerinin efendisi olacakları, Yahudi olmanın utanç değil, onur kaynağı olacağı bir yerin kurulmasıydı. Herzl bu planı kendi kafasında oluşturup Ma-

¹⁹ Bu konuda çok ayrıntılı, mükemmel bir kitap için bkz. Kornberg, s. 67-71.

²⁰ Herzl, *Diaries*, I, s. 4.

urice de Hirsch gibi Yahudi işadamlarına anlatmaya başladığında, Moses Hess, Leon Pinsker ve Hovevei Zion (Siyon Sevdalıları) gibi Siyonist seleflerinin pek de farkında değildi. Pinsker 1891 yılında Odessa'da ölmüştü ve Herzl beş yıl sonra nihayet *Selbstemanzipation*'u okumayı başardığında bu kadar çok ortak fikirleri olmasına şaşırdığını ifade etmiş.

Herzl, Siyon Sevdalıları'nın veya Alkalay'ın tersine, değişimi yavaş yavaş gerçekleştirmek gibi pratik bir duyguya sahip değildi, her şeyden önce Filistin topraklarına (hem gerçek anlamda hem de metaforik olarak) tohum ekilmesi ve siyasi milliyetçilik meselesinin ele alınması için önce, Kudüs ve Celile'deki Yahudi dinsel varlığının dışında bir Yahudi toplumunun burada kök salması gerektiğini hissetmiyordu. Yahudilerin Avrupa'da da Yehuda-Filistin'de de hedefe aşama aşama ulaşmasına ilgi duymuyordu. Ona göre her ikisi de hayal kırıklığıyla sonlanmaya mahkûmdu ve durumun aciliyetine çözüm sağlamıyorlardı. Yahudiler dayak yiyordu, evleri ve dükkânları yakılıp yıkılıyordu. Çok geçmeden katliama uğrayacaklardı, bundan emindi. Herzl'in Siyonizm yanlısı edebiyata kattığı şey, Yahudi karşıtlarının Yahudilerden kurtulmaya yönelik laflarıyla aşinalığından kaynaklanan, toplu göçün büyük devletlere satılabilecek bir fikir olduğuna dair inancıydı. Bu içgüdü Herzl için taktik olmanın yanı sıra doğaldı da. Yahudi olmayan izleyicilerin gözüne girmeye çalışan, hatta toplu dinden dönmeye ilgi duymuş, asimile bir Yahudi olarak hâlâ bir tür "uzlaşma" olmasını, kaderlerin olmasa da tarihsel çıkarların birleşmesini istiyordu. Siyonizm'in hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar için faydalı olarak görülmesi gerekliydi. *Kaiser*'e bu çözüm sayesinde Almanya'nın Yahudi fazlalığından "kurtulacağını" söylediğinde neden kendisine inanılmasın? Türklerin padişahı Abdülhamit'e, Filistin'e dönüşü izin vermesi karşılığında Yahudilerden elde edeceği paralarla imparatorluğunu Avrupa Borç Komisyonu'ndan kurtaracağını söylediğinde padişahın mutluluktan havaya sıçrayacağını hayal ediyordu.

Herzl herkesi mutlu edecekti! Gerçekten Yahudi olmak isteyen Yahudiler Avrupa'dan ayrılıp vatanlarına göç ettiklerinde, Yahudi olmak istemeyen Yahudiler asimilasyonlarının başarılı olacağından emin olabilirlerdi. Herzl'ın, Yahudi ulus devletin dışında Yahudiliği gerçek anlamda yaşamaya izin verecek bir diaspora çoğulculuğuna inanmadığı belliydi. Ona göre böyle bir dar görüşlülük ancak belaya davetiye çıkarırdı. Herzl, Siyonizm'e şiddetle karşı çıkan Viyanalı Haham Moritz Güdemann'la karşılaştığında ve haham kendisine (alaycı bir samimiyetsizlik edasıyla) Siyonizm'in ne olduğunu "anlatmasını" istediğinde, Herzl, hahamın Yahudiliğin dünyanın dört bir yanına dağılma ve hiçbir yerde Yahudi karşıtlığıyla mücadele etmekten vazgeçmeme "misyonu" konusunda kendisine vaaz verdiğini söyler. Herzl'a göre bütün bunlar dindarlık taslayan bir kandırmacadan başka bir şey değildi, liberal dindarlık kisvesi altında toplu katliamlar için davetiye çıkarmak demekti.

Herzl dikkat çekmemeye çalışan iyimserlikten usanmıştı. 1895 yılının Herzl'ı tiyatro alanındaki yeteneğini tiyatrodan alıp güçlülerin salonlarında, ama ondan da çok yaygaracı, korku içindeki Yahudilerin arasında ondan faydalanmak istiyordu. Karakterinin Wagnerci ve Nietzscheci yönü ağır basıyordu ve beklenmedik, hayal bile edilemez değişimin elde edilmesi için kararlı bir bilinç uyandırma eyleminin gerekli olduğuna yürekten inanıyordu. Herzl artık kendini Yahudilerin ulusal dirilişinin dramaturgu olarak görüyordu. Rolünü çalışmak ve görünümünü planlamak için saatlerini aynanın önünde geçiriyordu. Sahnedeki oyuncular için olduğu üzere siyaset alanında da kıyafetler ve beden dili büyük önem taşıyordu. İlk izlenim önemliydi, güçlülerin Yahudilerin nasıl konuştuğuna, yürüdüğüne, giyindiğine ve güldüğüne dair varsayımlarını değiştirmek istiyordu. Herzl'ın neredeyse Prusya aksanlı olan Almancası ne hor gördüğü Yidişçeden ne de Avusturya veya Macaristan'ın kıvrak aksanlarından izler içeriyordu. Böyle olması, kendi tercihinin sonucuydu.

Herzl'ın bu dönemdeki idolü, şahsi inancı ve dramatik kabiliyeti sayesinde ulusun büyük başarılarının kişileşmiş hali olarak gördüğü Otto von Bismarck'tı. Herzl'ın, artık metal yorgunluğu yaşayan, emekliye ayrılmış, gücünü kaybetmiş Demir Şansölye'ye hayranlığı o kadar büyüktü ki, Siyonizme destek vermesi için ona yazmış. Cevap gelmemiş. Bu şaşırtıcı bir şey değildi tabii. Görüşleri birbirinden apayrıydı, ama Herzl, Bismarck'ın birleşme planı Yahudi banker Gerson von Bleichröder tarafından finanse edildiği için, o paranın bir kısmının Siyonizm projesine ayrılmaması için bir sebep göremiyordu. Ama Bismarck olsun veya olmasın, Herzl'ın önceliği, kötümserleri şaşırtacak ve kitleleri harekete geçirecek türden, yaratıcı bir cüretti. Herzl, yaklaşmakta olan kitle siyaset çağının, sokaklarda bağırışmanın, iyi ya da kötü, yıldırım etkisi yaratacağına inanıyordu. Yeni siyaset, dinin halk düzeyine indirilmiş haliydi. Para birimi vahiy değil, akıldı. Yahudi olsun veya olmasın, kâr ve zarar hesabının titizlikle yapıldığı, cüret-kârlığın oy kaybına yol açmasından korkan geleneksel liberalizm yerini kitle çağının adrenalini temelli karizmatik siyasete bırakmaya mahkûmdu. Yahudiler bu tehlikeli, çalkantılı sulara dalmazsa, yükselen suların altında kalacaklardı.

Herzl, modern Yahudi ulusal kimliğinin yaratılması için bir plan niteliğinde olan bütün bu düşüncelerini hezeyan halinde kâğıda dökmüş. Ancak bu tarihsel çağırışı, *Judensache*'yi, yani Yahudilerin davasını benimseme sürecini kayıt altına aldığı günlüğüne kendi rolünü yücelten, vakur bir tonda başlamış.

Bir süredir son derece önemli bir proje üzerinde çalışmaktayım. Bu projeyi tamamlayıp tamamlayamayacağımı şu anda bilmiyorum. Muazzam bir hayal gibi duruyor. Ama günlerdir, hatta haftalardır beni ele geçirdi, bilincime işledi; nereye gitsem bana eşlik ediyor, sıradan sohbetlerin ardında gizleniyor, omzumun üzerinden gülünç, saçma sapan gazeteciliğime bakıyor, beni rahatsız ediyor, beni zehirliyor.²¹

²¹ A.g.e., I, s. 3.

Herzl projenin hayata geçmesini sağlayacak veya ölüp gitmesine neden olacak multimilyonerlerin peşine düştüğünde, kuşkucu olacaklarını, projenin uygulanabilir olmadığına dair küçümseyici yorumlarda bulunacaklarını, parayı temel alan gücün somut gerçekleri konusunda (kendilerinin tersine) bilgi sahibi olmayan tipik bir aydını hor görececeklerini öngörmüş. Dolayısıyla da hem kendi düşüncelerini açıklığa kavuşturmak ve onları ifade etmekte prova yapmak hem de müstakbel hamileri eğitmek için yazmış da yazmış.

İlk hedefi servetinin yardımıyla Alliance Israélite Universelle'i ve Rusya ile Romanya'dan Yahudileri hem Filistin'e hem de Amerika Birleşik Devletleri ve Arjantin'e getirip onları çiftçilere ve hayvan yetiştiricilerine dönüştürmeyi amaçlayan Yahudi Kolonileştirme Derneğini kuran Baron Maurice de Hirsch'ti. Herzl, kendine özgü yüzünsüzlüğüyle Hirsch'e yazıp ona zamanını ve parasını boşa harcadığını söylemiş kadar olmuş. Ona daha büyük ölçekli planlar yapması gerektiğini söylemiş. Baronun onun hayalperest olduğunu, rüyalar âleminde yaşadığını düşüneceğini biliyordu, ama "İnanın bana, özellikle de dünyanın dört bir tarafına dağılmış bir ulusun politikası ancak hiç yoktan ortaya çıkan, akla hayale gelmeyecek düşünceler yoluyla gerçeğe dönüştürülebilir. Alman İmparatorluğu'nun nasıl yaratıldığını biliyor musunuz? Hayaller, şarkılar, düşler ve siyah, kırmızı ve altın kurdeleler sayesinde oldu, üstelik de çabucak. Bismarck'ın tek yaptığı, ileriye görenlerin diktiği ağacı sallamaktı. Efendim? akla hayale gelmeyen nedir anlamıyor musunuz? Din nedir peki? Yahudilerin iki bin yıl boyunca bu düş uğruna neler çektiğini bir düşünün isterseniz."²²

Muhtıra benzeri bu yazışmalar Hirsch'in bir notuyla son bulmuş: Hirsch Haziran başında birkaç günlüğüne Paris'te olacaktı ve onunla Élysée Caddesi, No 2'deki "evinde" görüşmek istiyordu.

²² A.g.e., I, s. 27-8.

Bu bir ikamet adresiydi ve Paris'in en zengin bölgesinde olup daha önce Émile Péreire'e aitti. Herzl bu adrese gittiğinde karşılaştığı manzaraya hazırlıklı değildi. "Orası bir saray," diye yazmış günlüğüne, 3 Haziran'daki görüşmeden sonra, huşu içinde. Abartmıyordu. Hirsch bir taraftaki üç evi, diğer taraftaki de iki evi birleştirerek olağanüstü bir sonuç elde etmişti, ama bundan dolayı yeni zengin Yahudilere yönelik eleştirilerin baş hedefi haline gelmişti. Drumont Élysée Caddesi, No 2'yle çok dalga geçmiş, ana merdivenin bütün bir alayın rahatlıkla geçebileceği genişlikte olduğunu belirtmişti. Aslında Hirsch'in serveti pek de yeni değildi, ama gerçek anlamda Yahudiydi. Kendi de, karısı da uzun *Hoffjuden* soylarından gelmişti. Büyükbabası asalet unvanını Bavyera kralının bankeri olarak almıştı, annesi Wetheimer ailesindendi, babası da faaliyetlerini Louis Napoléon döneminde büyütüp devasa ölçeğe ulaştırmıştı. Maurice'in kendi demiryolları, bakır ve şeker alanlarına girmiş, üç yıl sonra Theodor Herzl'in tarihsel yolculuğuna çıkacağı Doğu Ekspresi'nin finansal temelini teşkil etmişti. Herzl Paris'te onunla tanıştığında serveti 100 milyon frank değerindeydi.

Herzl prensipte hayır işlerine karşıydı, ama zeminleri beyaz mermerle kaplı, kapıları Hirsch'in Beauregard Şatosuna komşu olan Versailles'daki Galerie des Glaces'ı taklit edercesine aynalarla kaplı, birbirini izleyen sonsuz sayıdaki odanın içinden geçerken ihtişamına kendini bırakmış. "*Donnerwetter!*" Ne beklenmedik, ince bir zevki yansıtıyordu bu ortam! Herzl tabloları incelemiş, rokoko sandalyelerin yaldızına dokunmuş. Peruklu uşaklar ona kibirle bakmışlar. Herzl daha önce de olduğu üzere, kıyafetinin ne kadar mütevazı olduğunu fark etmiş yine. Bütün bunlar sonucunda da gerilmiş ve aşırı tepki vermeye hazır hale gelmiş. Baron bilardo odasından salona geçtiğinde, huzura kabulün çok kısa olacağı izlenimini vermiş, ama Yahudilerin savunuculuğunu üstlenen Herzl bu durumu kabullenmemiş. Herzl, konuşmaya başlamadan önce baronla en az bir saat görüşebileceğine dair te-

minat istemiş, aksi takdirde bu sohbetin anlamsız olacağını ve her ikisi de zaman kaybindan başka bir şey olmayacağını söylemiş. Bu cüretkâr yaklaşım genelde muktedirlerin ilgisi- ni çekerti. Zaten Herzl'ın dış görünümü, Asurlularınki gibi uzun ve kıvrırcık sakalı, ışıltılı gözleri, uzun boyundan ve iri yapısından kaynaklanan fiziksel varlığının heybeti insanlar üzerinde derhal güçlü bir izlenim bırakırdı. Ses tonu da etkileyici olmuş olmalı, ama fonografik balmumu silindirlerin on yıldır var olmasına rağmen herhangi bir kaydı yok ve derin bir tona sahip olması dışında bir şey bilinmiyor.

Hirsch, Herzl'ı dinlemeyi kabul edince karşılığında duyduğu cümle şu olmuş: "Siz parası olan bir Yahudisiniz, ben ruhu olan bir Yahudiyim." Ve Herzl ona parasını çarçur ettiğini söylemiş. Diplomatik davranmamış olabilirdi, ama Hirsch'in projesinin zorlu bir mücadeleye döndüğü bir gerçektir. Arjantin'de arazi sahipleri verimli ve sulak *pampa* arazilerini satmayı reddetmişti, Yahudi yerleşimciler de o kadar çorak bir bölgeye yerleşmeye mecbur kalmıştı ki ekinleri ve hayvanları ölmüş, umutlarını da kaybetmişlerdi. Çekirge istilaları ve çeşitli hastalıklardan dolayı kolonileri büyük zarar gördü ve 1895 yılına gelindiğinde altı bin kadar yerleşimcinin büyük kısmı Buenos Aires gibi şehirlere göç etmişti.²³ Kalanlar da sürekli olarak mali yardıma ihtiyaç duyuyordu. Daha da kötüsü, demiş Herzl, iyi niyetli, büyük ölçekli hayır işleri, beleşçilik gibi zorlu bir ahlaki sorunu, apaçık dilenciliği, beleşçi davranmak zorunda kalanların kendilerine besledikleri nefreti ve alanların kaçınılmaz olarak verenlere duyduğu hıncı sürekli kılıyordu. Herzl hayır işleri yerine, bağımlılığın yerini haysiyetin, kolektif gururun ve kendine güvenin alacağı bir plan öneriyordu. Planının temelinde Yahudilerin, nerede olurlarsa olsunlar, bir ulus teşkil ettiği

²³ Ran Aaronsohn, *Rothschild and Early Colonization in Palestine*, çev. Gila Brand, Kudüs, 2000; Judith Noemie Freidenberg, *The Invention of the Jewish Gaucho: Villa Clara and the Construction of Argentine Identity*, Austin, Texas, 2009.

önermesi yatıyordu. Atalarının vatanında, ulusal bilinçlerini somutlaştıracak bir yer edindiklerinde yeryüzündeki bütün diğer uluslar gibi kendilerine saygı duyacak ve başkalarının da saygısını kazanacaklardı. Hirsch böyle bir öneriyi nasıl desteklemezdi? Ancak bu önerinin olmazsa olmazı, padişahı Filistin'de böyle bir vatanın oluşmasına izin vermesi ve onu teşvik etmesi için onu ikna etmeye yetecek bir finansal destektir. Bu destek karşılığında bir Yahudi fonu Osmanlı İmparatorluğu'nu üzerindeki ağır borç yükünden kurtaracak, böylece bölgede yeniden egemenlik kurmasına izin verecekti. Üstelik Siyonizm projesi, can çekişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu için modernleşme açısından dinamik bir itici güç teşkil edecekti. Bütün o doktorlar, kimyagerler ve mühendisler büyük bir fark yaratacaktı!

Hirsch bu projeyi desteklediği takdirde, Yahudi kitlesel göçünün kaos halini almasından veya 1890'larda patlayan bombalarla herkesin korktuğu gibi, Yahudilerin arasına sosyalizm veya anarşizm getirmesinden endişelenmesine gerek yoktu. Tam tersine, böyle bir göç dikkatle planlandığı takdirde devrimci karmaşaya karşı önlem işlevi görecek, çünkü aşama aşama gerçekleşecek ve bir "Yahudi Birliği" tarafından idare edilecekti. Bu dönüşümü idare edecek bu kurumu oluşturma sorumluluğunu Herzl üstlenecek, sonra kenara çekilecekti. Ayrıca baron, bu planın Herzl'in olmayacak bir Mesihçi içgüdüsüne hizmet edeceğinden endişelenmesine de gerek yoktu.

Peki, baron ne düşünüyordu bu konularda? Herzl'in sonu gelmez konuşmasını ara sıra bölen Hirsch hayır işlerinin talihsiz etkileri ve beleşçiliğin Viyana'nın veya Paris'in daha yoksul bölgelerinde olduğu gibi Arjantin'de de toplumu kemirdiği anlaşılan beleşçiliğin zararları konusunda onunla hemfikir olduğunu ifade etmiş. Ancak hemfikir oldukları konular o kadarmış. Bu ulusal plan, tehlikeli bir ütopyaydı, Fransız Yahudilerinin konumunu tehlikeye atacaktı, tam da önyargıların ne yazık ki çok popüler hale geldiği bir dönem-

de ikili oynama suçlamalarına maruz kalmalarına neden olacaktı. Güle güle! Herzl, Hirsch'in alaylara yaraşır merdiveninden inerken ister istemez davasını desteklemek için söylemesi gereken diğer şeyleri düşünmüş. Bu fikirlerini de hem Hirsch'e ilave mektuplar hem de kendine notlar şeklinde yazmış. Onunki saçma bir plan değildi, pratikti, Herzl, "Don Quijote gibi görünmek" istemiyordu; Yahudiler bu planın işe yarayacağını anlayacak durumda değildi henüz, çünkü "henüz yeterince çaresiz değillerdi;" Arjantin "küçük bir çözüm"den başka bir şey değildi; vesaire vesaire.

Paris'te bahar yaza dönerken ve Hirsch'in her şeyi mümkün kılacağına dair umutları suya düşerken Herzl çaresizlik içinde önce "kendisini yatıştıracak veya iyileştirecek kadar büyük" olan Bismarck'a yazmış, sonra da Hirsch'in rakipleri Rothschild'lere başvurmak zorunda kalmış. Rothschild'lere, aile konseylerine "hitaben yazacaktı" ve mektubuna zenginlerin kendilerinden hoşnutluğunu ortaya koyarak başlayacak, Yahudi karşıtlığının modern çağın küçük bir kusuru olmadığına, şimdiki zamanın ve geleceğin kapkara kalbini oluşturduğuna onları ikna edecekti. Taverne Royale'de yahni yerken yazmış da yazmış ve yazdıkça bir kâhin gibi davranmaya başlamış, geleceği karanlık bir camın arasından, ama berrak bir şekilde görmüş. Siyonizm'in kök salması için, "Daha da aşağılara batmamız gerekecek, daha da hakarete uğrayacağız, üzerimize tükürülecek, bizimle alay edecekler, bizi kırbaçlayacak, yağmalayacak ve öldürecekler... en dibe, tabana inmemiz gerekecek. Bu nasıl, hangi biçimde gerçekleşecek, onu tahmin bile edemiyorum. Aşağıdan devrimci bir el koyma mı, yoksa yukarıdan gerici bir istimlak mı olacak? Bizi kovacaklar mı? Bizi öldürecekler mi? Bence bütün bunlar ve daha fazlası da olacak."²⁴ Drumont'un Fransa'da ifade ettiği alçakça fikirler karşısında Herzl'ın içinde, bir kriz olduğu takdirde halkın nefretinin ilk olarak bankerlere ve Ya-

²⁴ Herzl, *Diaries*, I, s. 131.

hudilere yöneleceğine dair hiçbir kuşku kalmamıştı; bu durumda Rothschild'ler ana hedef olacaktı. Herzl'ın gelecekle ilgili düşünceleri, şaşırtıcı derecede bir öngörü halini almış. "Avusturya'da halk Viyanalı güruh tarafından sindirilip Yahudileri teslim edecekler. Güruh ayaklandığı anda ne isterse onu elde eder, göreceksiniz. Güruh bunu henüz bilmiyor, ama liderleri bunu onlara öğretecek. Böylelikle bizi bu ülkelerden kovacaklar ve sığındığımız ülkelerde bizi öldürecekler."

Tek bir kurtuluş yolu vardı, o da bir vatandı.

Herzl'ın 1895'in sonlarına doğru yazmaya başladığı *Yahudi Devleti*'nin başlangıç noktası buydu; "sabahtan akşam kadar" yazdığı bu kitap, "aynı zamanda bir sevinç kaynağı olmasa eziyetten başka bir şey olmazdı." Rothschild'lere ulaşmak padişaha ulaşmaktan daha zordu, ama Herzl bu arada kendini başka arayışlara vermiş.

Londra kapılarını açmış, ama bir yere kadar. Başhaham Hermann Adler (sonradan rakibi olacaktı) onu banker, borsacı ve Whitechapel için parlamento üyesi, 1894'te baronet unvanı almış ve Siyon Sevdalıları'ndan olan Samuel Montagu'ye göndermiş. Herzl, Montagu'nün şehrin finans merkezindeki ofisinde iki iri yapılı borsa simsarının arasında oturmuş, sonra da onunla evinde akşam yemeği yemiş, koşer yemekleri özel giysileri içindeki üç uşak getirmiş, beyaz eldivenleriyle *kugel* servisi yapmışlar. Liverpoollu bir saatçinin Montagu Samuel adlı oğlu olarak dünyaya gelen Montagu, Herzl'a kendini "İngiliz'den çok İsraili" hissettiğini ve onunla gidip Filistin'de yaşamaya hazır olduğunu söylemiş, ama Herzl, coşkulu ev sahibinin etkisinde kalmasına rağmen onun bir dedikoducudan başka bir şey olmadığından şüphelenmiş ve zaman içinde haklı çıkmış.²⁵ Montagu onu Montefiore'lerle tanıştırmış, Montefiore'ler Lucien Wolf'la bağlantı kurmasını sağlamışlar, Wolf onu Henrique'lerle tanıştırmış, Henrique'ler de

²⁵ Cecil Bloom, "Samuel Montagu and Zionism," *Jewish Historical Studies*, 34 (1994-6), s. 17-41.

Arthur Cohen'lere yazmış. Bu iş böyle sürüp gitmiş ama sıra bir türlü Rothschild'lere gelmemiş. Herzl çok geçmeden İngiliz Yahudi üstsınıfının Siyonizm konusunda ne kadar bölünmüş olduğunu keşfetmiş. Klanlar kendi akrabalarıyla bile anlaşamıyorlardı. Francis Montefiore tutkulu bir Siyonist'ti; ailenin geri kalan kısmı Sir Moses'in Filistin'le olan ilişkilerine rağmen (veya onlardan dolayı) Siyonizm'e karşıydı. Herzl'in deyimıyla "*gros legumes*"ün (bazen de "kodamanlar" derdi), elde etmek için bu kadar uzun zamandır, bu kadar çok uğraştıkları ve sonuçta elde ettikleri özgürlüklerinin başarısızlığa uğradığı anlamına gelecek bir fikre karşı çıkmaları doğaldı. Hâkim, belediye başkanı, milletvekili, akademisyen, cerrah, köpek yetiştiricisi, engelli at yarışlarında binici veya antikacı, ne isterlerse olabilir, nerede isterlerse yaşayabilirlerdi. Sadece ismen olarak da olsa onlardan biri başbakanlık yapmıştı; şimdiki başbakan bir Rothschild'le evliydi! Bağdat'ın kindar hükümdarından kaçan Sassoon'lar gibi bir hanedan Britanya hâkimiyetindeki Hindistan'a yerleşmiş, kök salmış ve imparatorluğun başkenti Bombay üzerinde izlerini bırakmış, şehri bir metropol haline getirmişlerdi. Yepyeni bir Yahudi işçi sınıfı ortaya çıkmıştı. Şimdi de ara sıra *pogrom*'a maruz kalan Yahudiler uğruna bütün bu kazanımları tehlikeye atmaları ve sadakatlerinin tam olmadığı suçlamalarına maruz kalmaları mı bekleniyordu? Kendilerinden yardım istendiğinde yardımda bulunuyorlardı, öyle değil mi? Ukrayna'dan ve 1891'de Moskova'dan bir anda sürülen Yahudilerle ilgilenilmesini, uğradıkları haksızlıkların bilinmesini, büyükelçilerin azarlanmasını, *The Times* gazetesine mektupların yazılmasını sağlamışlardı. Londra'nın Doğu Yakası yoksul Yahudilerle dolup taşıyordu; Arnold White ve soylu dostu Lord Dunraven gibi Yahudi karşıtları hastalıkların yayılmasına neden olan yabancıların istilasına uğradıklarını söylüyorlardı. Yabancılarla ilgili olarak parlamentoda komisyonlar oluşturulmuştu. Dolayısıyla mutlak sadakat konusunda kuşku uyandırmanın zamanı değildi.

Sürekli olarak kayıtsızlıkla karşılanan Herzl, ilgi gösterenlere mümkün olduğunca yönelmiş, bunun için Kilburn ve Cardiff'e gitmiş. Londra'nın kuzeybatısında yaşayan ve *Children of the Ghetto* adlı romanının başarısı üzerine "get-to'nun Dickens'i" olarak ün salan yazar Israel Zangwill'i ziyaret etmiş. Zangwill Spitalfields'daki Yahudi Özgür Okulunda, ardından da University College London'da eğitim almıştı, dolayısıyla Londra'nın edebi çevreleri ile şehrin Doğu Yakası'nda yaşayan Bohem *heymisch*, yani yoksul, göçmen Yahudiler arasındaki yaratıcı bağı teşkil ediyordu. Herzl, Zangwill'in masasından taşan kitapları ve kâğıtları gördüğü anda ona büyük sempati duymuş, ancak Zangwill'in, kendisinin aynada gördüklerine hiç benzemeyen "zencilerinkini andıran uzun burnu" ile "kıvrıcık saç"ının, onun Yahudi ırk kavramıyla çeliştiğini düşünmüş.

Herzl Cardiff'te daha da sıra dışı bir olguyla karşılaşmış: Pune'de doğan Albay Albert Goldsmid, gizli Yahudi kimliğini keşfettiği andan itibaren, hayatının tamamını aynı anda hem imparatorluk tebaasından bir centilmen hem de bir Yahudi olduğunu göstermeye çalışmakla geçirmiş. Goldsmid, Dreyfus'un tam tersiydi, Fransa'nın tersine, Viktorya dönemi sonlarında Britanya'da hem subay, hem centilmen, hem Yahudi hem de Siyonist olmanın mümkün olduğunun ve en azından Arnold White uzak tutulduğu sürece Yahudi karşıtlarının hedef talimi olunmayacağına canlı kanıtıydı. Goldsmid, Herzl'i tren istasyonunda karşılamış, onu hafif bir faytona bindirerek ve şehrin ağaçlık banliyölerinden "The Elms"e götürmüş. Orada defalarca kullandığı, ama yine de dramatik bir etki yaratan bir cümleyle konuşmaya başlamış: "Ben Daniel Deronda'yım." George Eliot'un kahramanı gibi o da, karısıyla birlikte bir keşif yolculuğuna çıkmıştı. Sünnet olup ortodoks bir Yahudiye dönüşmüş, ardından Pinsker'in *Hovevei Zion*'unun ateşli bir destekleyicisi haline gelmiş, Britanya'da "Çadır" adını verdiği temsilcilikler kurmuştu. Yahudi devleti için en uygun yerin Arjantin mi, Filistin mi olduğu konusu

açıldığında Golsmid kendi deneyimlerine dayanarak, kesin konuşurdu. Yahudi tarım yerleşimleri için toprak satın almak üzere Celile'ye giden Laurence Oliphant'la birlikte Filistin'i gezmişti, Arjantin'e de giderek Hirsch'in ata binen kolonicileri için çalışmış ve hayal kırıklığına uğramıştı. Herzl, Yahudilerin gerçek vatanının Filistin dışında başka hiçbir yer olamayacağına dair Goldsmid'in hiçbir şüphesinin olmadığını duyunca memnun olmuştu. Herzl'in veya Hirsch'in bu görüşmede Araplardan söz edip etmediğini bilmiyoruz. Her ikisinin de benimsediği Oryantalist Romantisizm, Yahudilerin bölgeye yerleşmesiyle başlayacak olan modernleşme projesinin hem Yahudiler hem de Araplar tarafından paylaşılacağını, paranın gelişinden ve teknik kabiliyetlerin yayılmasından herkesin faydalanacağını öngörüyordu. Hem bölgenin hem de insanların "yeniden doğacağı"nı konuşmuşlar.²⁶ Ayrıca kendini müşfik bir emperyalist olarak gören Goldsmid gibi biri için, Rusya ile Almanya kan kokusu almış köpekbalıkları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu kuşatırken Siyonizm'in, Mısır ile Hindistan arasındaki önemli konumu sayesinde Britanya'nın bölgedeki stratejik çıkarlarına destek olabileceği fikri de oldukça olumluydu.

Herzl, albayla o kadar iyi anlaşmış ki, günlüğünde de yazdığı üzere, onu neredeyse kardeşi gibi görmeye başlamış. Ancak Zangwill gibi o da, Herzl'in finansal desteğini almayı umduğu "minik milyonerler"ın yanında bile önemsiz kalıyordu. Kültürel ve sosyal bir dernek olan "Makabeler" tarafından düzenlenen bir yemekte hissettiği, Londra'nın yağmuru kadar nemli soğukluk, kendi hevesini neredeyse tamamıyla söndürmüştü. Herzl'in genelde Almanca veya Fransızca konuşup bir tercümandan yararlanması da fazla sempatiyle karşılanmamasına neden oluyordu. Dr. Herzl dış görünümü açısından oynadığı role uygundu, ama konuşması değildi.

²⁶ Barbara W. Tuchman, *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, New York, 1956.

Herzl'in kendi de herhangi bir şey elde edemediğinin farkındaydı. Resmi yetkililerden destek almaya gelince, Osmanlı padişahını Yahudilerin Filistin'e yerleşmesine izin vermeye ikna edecek bir güç varsa, kendine rehber edinmekten vazgeçmediği Alman İmparatorluğu olduğuna inanmaya devam ediyordu.

1895'in sonunda Herzl yazı masasına dönmüş. Yüz sayfalık bir manifesto, makale, inceleme yazısı, tanıtım kitapçığı veya ne denirse densin, para babalarına süklüm püklüm gidip para dilenmekten daha ikna edici olabilirdi. Böylelikle en azından Yahudi orta sınıfları arasında okurlar kazanabilirdi ve onların kolektif coşkusu bu girişimin harekete geçmesini sağlayabilirdi. Herzl, yardım almayı umduğu milyonerlerle arasının açılmasını istemiyordu. Bir gün, gelecekleri giderek kararan Yahudilerin ancak kendisinin ortaya attığı ilkeler doğrultusunda kurtulabileceğini anlamakla kalmayacaklar, aynı zamanda Yahudilerin kitleler halinde Filistin'e nasıl taşınacağı, toprağın nasıl satın alınacağı, padişahın nasıl ikna edileceği gibi somut ayrıntıların hepsini planladığını da görecektlerdi. Görmeyecekleri tek şey, Filistin'in yerli halkının böyle bir plan konusunda ne düşündüğüydü.

Yahudi Devleti de böylece meydana çıktı. Eserin başlığı böyle biliniyorsa da, Jacques Kornberg yanlış tercüme edildiğini, Herzl'in aklında aslında "Yahudilerin Devleti" gibi bir başlık olduğunu belirtmekte haklıdır. Arada ciddi bir fark vardır. Bir Yahudi devleti ya Tevrat Yahudiliğinin ya da Yahudi *ethos*'una dair başka, daha dolaylı bir dinsel kavramın siyasi olarak gerçekleştirilmesini gerektirir. Alkalay'ın ve Ahad Ha'am gibi daha sonraki döneme ait "kültürel Siyonistler" in ideali de buydu zaten. Yüzyıllar boyunca kadim Mesihçi kefarete geleneği yoluyla giderek yayılmıştı. Ama Herzl, zaman içinde adının Doğu Avrupa ile Rusya'da bu şekilde anılır olmasına ve kendi kendisiyle ilgili karizmatik liderliğe dair saplantılarına rağmen, bu gibi iddialardan kaçınırdı. Ona göre Yahudi ulusunun devleti daha dünyevi, daha so-

mut bir oluşumdu, Yahudilerin nihayet istedikleri gibi yaşayabileceği, kendilerine en doğal gelen dili konuşabilecekleri (gerçi o, Almanca olmasını istiyordu) bir yerdi, Yahudilerin homojenliğinin değil, heterojenliğinin korunacağı ve yüceltileceği bir ülke olmalıydı. Kudüs'teki bir Yahudi doktordan Kürt Yahudileri, Yemenli Yahudiler, Bakûlu Dağlı Yahudiler gibi her türden ve renkten Yahudinin haberini almaktan büyük keyif alıyordu.

Ama bu durum, Yahudi Devleti'nin tekdüze bir belge olduğu anlamına gelmez. Büyük kısmı, yazarından bekleneceği üzere en saf haliyle siyasi tiyatrodur. Herzl kitaba, hahamlar başta olmak üzere (çoğu onun planı karşısında dehşete düşer) eleştirmenlerinin Siyonizm'e sapkınlık damgası vuracağını, onu geleneklerinden kopmuş, asimile bir Yahudinin buluşu olarak göreceğini öngörür gibi –haklıdır da– fikirlerini savunmakla başlar. Yahudi devletinin yeniden doğuşunun ezelden beri beklenen Mesih'in gelişine bağlı olduğu klişesi o geleneğin önemli bir parçasıydı. Herzl'ın Mesih olmadığı da besbelliydi. Dolayısıyla Herzl, Siyonizm'i Filistin'e dönüş ve Yahudi devletinin yeniden yaratılması şeklindeki “uyuklayan fikrin,” yani Yahudilerin dünyaya yayıldığı yüzyıllar boyunca sürekli olarak varolan bir fikrin uyandırılması olarak sunmayı amaçlıyordu. Daha sonra şöyle der: “Yahudiler bu haşmetli hayali tarihlerinin uzun geceleri boyunca hep görmüşlerdir. ‘Gelecek yıl Kudüs'teyiz,’ eskiden beri söylenen bir cümledir. Şimdi o hayalin gerçeğe dönüştürmenin mümkün olup olmadığını görme zamanı geldi.”²⁷

Ancak kitabın ilk sayfalarının dramatik özü, gönülden gelen çılgılığı, “Neden şimdi?” sorusuna verdiği cevaptır. O cevap da modern Yahudi karşıtlığının yıkıcı gücüdür, kadim şeytanlaştırmanın Yahudilerin özgürlüklerini kazanmalarına duyulan nefrete dönüşümüdür, Yahudilerin kaybet/kaybet ikilemidir.

²⁷ Theodor Herzl, *The Jewish State*, New York, 1946, s. 82.

Her yerde hem çevremizdeki toplumun sosyal hayatına entegre olmak hem de atalarımızın dinini muhafaza etmek için elimizden geleni yaptık. Ama bunu gerçekleştirmemize izin verilmiyor. Vatanımıza sadık olmamız, sadakatimizin bazen aşırıya bile kaçması boşuna; hemşerilerimiz gibi hayatımızı, malımızı, mülkümüzü feda etmemiz boşuna; memleketimize bilim ve sanat alanlarında ün, ticaret yoluyla zenginlik katmaya çalışmamız boşuna. Yüzyıllardır yaşadığımız ülkelerde hâlâ, üstelik Yahudilerin zaten uzun süredir çile çektiği topraklara ataları sonradan yerleşmiş insanlar tarafından yabancıymışız gibi küçümseniyoruz. Kimin yabancı olduğuna çoğunluk karar veriyor; çünkü uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan her meselede olduğu gibi bu da bir güç meselesidir. Sadece kendi adıma, bireysel olarak bu beyanda bulunurken, edinilmiş haklarımın hiçbirinden vazgeçmiyorum. Dünyanın şu andaki haliyle güç, haktan üstündür ve belirsiz bir süre boyunca böyle olacaktır. Dolayısıyla Hugenot'ların göç etmeye mecbur edilmeden önce olduğu gibi sadık vatanseverler olmamız boşunadır.

Herzl kitabının bu ünlü bölümünün sonunda Yahudilerin, "bizi rahat bıraksalar," şeklindeki ezeli talebini ifade etmiş, ama hemen ardından keskin görüşlü, meşum bir kehanette bulunur: "Ama bizi rahat bırakacaklarını sanmam."²⁸

Derken Yahudi Devleti, daha giriş bölümünde, beklenmedik, dramatik bir yön alır. Herzl aniden bir sosyoloğa dönüşür. Hirsch'in ve Londra'nın ileri gelenlerinin kayıtsızlığına kızarak asimile ve varlıklı Yahudilere önce Siyonizm'in vatansever olarak statülerini tehlikeye atmasından korktukları için, ama asıl milyonların maruz kaldığı kriz karşısında hayır işlerinin acziyetinden dolayı saldırır. Viyanalı züppe kurmaca hikâye ve oyun yazarı Herzl olarak yeni baştan keşfettiği, "biz tek ulusuz" şeklindeki temel inanç ilkesini ilan ettiğinde aslında *ştetl*'lerden gelen göçmenlerin yanında

²⁸ A.g.e., s. 76.

burunlarını tıkayan “uygar” Yahudileri itham eder. Sindirilmiş, çaresiz, sefil haldeki insanların modern dünyada gide-rek karşı karşıya kaldıkları zulümden ve nefretten kaçmak için gerçekleştirdiği devasa boyuttaki göç, toplumsal bir gerçeklikti. “Yahudi karşıtlığı günler geçtikçe, saatler geçtikçe giderek artıyor.” Herzl’a göre küçük ölçekli göçlerin ve kolonileştirmenin hamileri desteklerini verirken hem kendi çıkarlarını düşünüyorlardı hem de insaniyetlerinden dolayı diğer Yahudilerin de hayatta kalmasına ve refah içinde yaşamalarına önem veriyorlardı. “Şu veya bu insanın bu meseleye sırf bir oyalanma kaynağı olarak baktığını, at yarışlarına ilgi gösterir gibi yoksul Yahudilerin göçlerine ilgi gösterdiklerini sanmıyorum. Olanlar, bu şekilde ele alınamayacak kadar ciddi ve trajikti. Bu girişimler, Yahudiler için bir devlet fikrinin daha küçük ölçekli öncüleri olduğundan önem taşırlar.” Ancak Herzl’a göre bu projelerin çoğu başarısızlığa uğruyordu ve bu dönemde asıl gerekli olan, yani bir ulusun toplu olarak yer değiştirmesi, ne kadar hayırsever olursa olsun, tek bir multimilyonerin girişimiyle gerçekleştirilemezdi.

Yahudi Devleti’nin hantal orta kısmında tüm olası pratik itirazlara karşılık verilir ve nasıl çözüm bulunması gerektiği çok ayrıntılı bir şekilde anlatılır (Yahudi Birliği’nin denetimindeki sorumluluk sahibi bir idari kurum, bir banka, eskiden akla hayale gelmeyecek şeylerin gerçekleşmesine izin veren modern iletişimdeki gelişmeler, yoksul Yahudi göçmenlerden kurtulmak isteyen hükümetlerin durumdan hoşnutluğu, asimile olmuş Yahudilerin aynı sebeple rahatlaması, vesaire). Ancak eserin tamamı, Herzl’a özgü bir şekilde, hedef aldığı ve üstünlük taslayan kesiminki kadar kibirli bir tonda yazılmıştır. Devrim karşıtı olduğu kesindir. Kargaşa, anarşi veya şiddet öngörülmez. Herzl, refaha ulaşmasını istediği kitlenin saflığına ve dönekliliğine güvenmez, demokrasi konusunda da kuşkuları vardır. Yeni kurulacak devlet için tercih ettiği yapı, eski Venedik Cumhuriyeti’ni temel alan “aristokrat cumhuriyet”tir. Yahudi devletinin hamileri işçi-

lerin refahıyla ilgilenecektir. Böylesi daha doğrudur, çünkü ilk göçmenler, ülkenin altyapısını, demiryollarını, yolları, köprüleri, sulama kanallarını ve yeni şehirleri inşa edecek olan vasıfsız işçi sınıfıdır. Yedi saatlik çalışma günü yoluyla koruma altına alınacaklardı ve bu sistemin önemi, *menora* şamdanı veya altı köşeli Davud Yıldızını değil, beyaz bir fon üzerinde "yeni, saf hayatımızı simgeleyen" yedi altın yıldız içerecek olan ulusal bayrağa yansıtılacaktı.

İşçiler altyapıyı kurduktan sonra yeni devlet, bilimsenleri ve mühendisler, doktorlar ve avukatlar, yazarlar ve profesörler, sanatçılar ve müzisyenler gibi meslek sahiplerini, yani özgürlüklerini kazanmalarına rağmen hayal kırıklığına uğrayanları ve Yahudi karşıtları tarafından yaşadıkları ülkelerin kültürünü kolonileştirmekle itham edilenleri karşılamaya hazır hale gelecekti. Feminizmle uzaktan yakından ilgisi olmayan Herzl lütufkâr bir tavırla "orta sınıflarımızın kızları da bu hırslı erkeklerle evlenecek," diye düşünür.²⁹

Yeni devletin temel alması gereken deneysel zihniyet ve yedi saatlik çalışma günü kavramı bu devleti zulüm görenler için güvenli bir sığınak haline getirmenin yanı sıra hem Yahudilere hem de "insanlığın ortak iyiliğine" yönelik bir "devlet modeli" oluşturur. Herzl'in vardığı dokunaklı (ama naif bir şekilde ekümenik) sonuç böyleydi. Yahudi fazlalığından kurtulmak isteyen ve özgürlüklerini kazanan Yahudilerin hırsından rahatsız olan Yahudi olmayan devletler ile Yahudi kitlelerinin acilen duyduğu ihtiyaçlar arasında ortak noktalar olabileceğine dair idealist bir varsayım yürüten Herzl, kendi karmaşık kişiliğinin bütün çelişkili arzularını ve saplantılarını yansıtıyordu. Daha Yahudi olmayı arzulayan yanı, Kitab-ı Mukaddes'in kadim "uluslara ışık" kavramına başvurmuş. En acil ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, Yahudiler için geliştirmeye çalıştığı etik milliyetçilik tesis edilebilirdi. Herzl her zamanki gibi şaşkınlıkla ve kuşkuyla karşılandı-

²⁹ A.g.e., s. 129.

ğında da çatışmalı gibi görünen her şeyin (Yahudi karşıtlığının bile) aslında uyumlu bir çözüme kavuşturulabileceğine dair inancında teselli bulmuş. Eğer insanlar, senin bu devletin gerçekleşmesine daha çok var, "bu arada binlerce yerdeki Yahudi hakaretlere, aşağılanmalara, dayığa, yağmalanmalara ve ölüme maruz kalıyor," derse, "Hayır; eğer planlarımızı gerçekleştirmeye başlarsak Yahudi karşıtlığı tamamıyla sona erecek... çünkü barışla sonlanacaktır."³⁰

III. Peygamberler Sokağında

Temmuz 1896'da Whitechapel'da uzun bir Pazar akşamı: Turşu fıçıları, tütsülenmiş balık ve ikinci el tezgâhları büyük rağbet görmeye devam ediyordu. Dışarı çıkabilecek her şey ve herkes dışarıdaydı, evde durulamayacak kadar sıcaktı. Daha yüce şeyler uğruna hamam gibi ortamdan rahatsız olmayanlar için ise Commercial Caddesinde dağıtılan el ilanları, o akşam Great Alie Sokağındaki Yahudi Emekçiler Kulübünde düzenlenecek bir "Büyük Toplantı"nın duyurusunu içeriyordu. Katılımcılara hitap edecek kişi, padişahın hükümetiyle toplantılarından yeni dönmüş olan Dr. Herzl'di. Konuşma başlamadan bir saat kadar önce, sisli Whitechapel üzerinde güneş yavaş yavaş batarken, Yahudiler kalabalıklar halinde kulübe yöneldi. Kapıların önünde, o kalabalığın içinde insanlar birbirlerini bulmak için bağırışıp duruyordu. Düzenli kuyruklar oluşturmak Londra'nın Doğu Yakası'na pek özgü olmadığından dirseklere de başvuruluyordu. Kalabalığın arasında kadınlar da vardı, zira içkinin ve kumarın yasak olduğu bu kulüp, kadınları evlerinden çıkmaya ve bu gibi etkinliklere katılmaya teşvik eden, bu türden az sayıdaki yerden biriydi. Hem kadınlar hem de erkekler için bisiklet kulüpleri bile vardı. Bisiklete binen Yahudiler de devrim niteliğinde bir olguydu.

³⁰ A.g.e., s. 156.

Herzl için bir izleyici kitlesinin toplanması zor olmadı. Yahudilerden nefret edenlerin de dehşet içinde tanık olduğu üzere, 1890 yılına gelindiğinde Whitechapel'da üç sakinden biri Yahudiydi. Terzi ve ayakkabıcı olarak çalışanların sayısında görülen olağanüstü artıştan ve atölyelerde çalışanların ücretindeki düşüşten *pogrom*'lar sonrası Doğu Avrupa'dan gelen göçmen akını sorumlu tutuluyordu. Londra'nın Doğu Yakası'nda yaşayan Yahudilerin büyük kısmı yoksul veya çok yoksuldu ve "yabancı işgali"nin düşmanları tarafından hastalık yaydıklarına ve çok suç işlediklerine inanılırdı. Ancak sosyal istatistikçiler bu topluluğu incelediğinde farklı durumlarla karşılaşmışlar. Yahudiler herhangi bir hastalığın yayılmasına neden olmuyordu; tam tersine, ortalama yaşam süreleri, benzer ekonomik durumdaki başka kentsel nüfuslara göre daha yüksekti. Pek sarhoş olmazlardı, polisle başlarının derde girmesi daha da enderdi. Aralarında çürük elmalar yok değildi elbet. Ama nüfusun korkunç derecede yoğun olduğu bölgelerde yaşadıkları (Whitechapel veya Stepney'nin merkezinde 4.000 metre kare başına altı yüz kişi yaşırdı) göz önüne alınınca, mümkün olduğu kadar idare etmeye çalışırlardı. Yahudilerin Doğu Yakası Karındeşen Jack'in değil, Hahamların semtiydi.

Yahudiler öğrenme meraklısıydı. Öğrenimi Spitalfields'daki Yahudi Özgür Okulunun yanı sıra Toynbee Hall'da edinebiliyorlardı, ayrıca Great Alie Sokağında, üç sinagogun arasına sıkıştırılmış merkezde konferanslar düzenlenirdi. Ve işte Stpney'den ve zıt yöndeki Spitalfields'dan, Mile End, Bethnal Green ve Dalston'dan gelenler kulübün önünde toplanıyorlardı. Bazıları Four Per Cent Endüstriyel Konutlarından, Charlotte de Rothschild Konutlarından, hatta siyah ekmek ve *beigel* fırını sahibi "Simcha Becker" Simon tarafından kurulan Yoksul Erkekler için Geçici Sığınma Yerinden gelmişti. Hiç de işçi gibi durmayan bazıları da Herzl'i dinlemek isteyenlerin hevesi karşısında meraka kapılıp Maida Vale, Kil-

burn ve Hampstead'deki orta sınıf sinagoglardan tramvayla gelmişlerdi.³¹

Herzl, karşısındaki kalabalığı görünce şaşırılmış, ama o konuşmaya başlayana kadar sürüp giden gürültülerine şaşırmamış. Eski dostları Goldsmid veya Montagu orada olup toplantıyı resmen başlatamadığından bu işi Sefarad cemaatinin başhahamı, Bevis Marks Sinagogundan Moses Gaster üstlenmiş (izleyicileri susturmak kolay olmamış). Herzl "Yahudi ulusuna" defalarca hitap etmesine, kodamanların ve bankerlerin ürkekliklerinden veya kendi deyimiyle korkaklıklarından sıyrılmaları için onların halini hatırlatmasına, "kitleleri harekete geçirme" tehditlerinde bulunmasına rağmen kendisi için ideolojik bir soyutlama, bir mecaz olmaktan öteye geçmemişlerdi. Ama bu kalabalığın soyutlukla ilgisi yoktu.

Herzl, Montagu'nün, Goldsmid'in veya vakur edebi Makabelerin orada hazır bulunup tıka basa dolu o salonun heyecan düzeyini görmesini ve hissetmelerini isterdi. Yazışmalarının kısalığından kendisine ve davasına olan ilgilerini kaybettiklerini hissediyordu. Neden böyle olduğunu anlıyordu aslında. *Hovevei Zion*'a ve hayırseverlerin abartılı ihtiyatlılığına yönelttiği eleştirilerinden dolayı böyle olmuştu. Ama ne kadar ilahi olurlarsa olsunlar, o "Çadır"ları, Pazar gecesi Whitechapel'da toplanan kalabalığın yanında neydi ki?

Bu mutluluk anı Herzl'a iyi gelmiş, çünkü *Yahudi Devleti*'nin İngiltere'de yarattığı tepki büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Kitabın özü ilk olarak bir önceki Ocak ayında, yayın yönetmenlerinin anafikrine karşı çıkmasına rağmen, *Jewish Chronicle* gazetesi için hazırlanmış İngilizce bir özet şeklin-

³¹ Londra'daki Yahudiler ve erken dönem Siyonizm konusunda bkz. Geoffrey Alderman, *Modern British Jewry*, Oxford, 1958; Daniel Gutwein, *The Divided Elite: Economics, Politics and Anglo-Jewry, 1882-1917*, Leiden, 1992; Stuart Cohen, *English Zionists and British Jews: The Communal Politics of Anglo-Jewry, 1896-1920*, Princeton, 1982.

de yayımlanmıştı. Gazete bu konuda yazılacak mektupları yayımlayacağını ilan etmişti ama pek kimse mektup yazmamıştı. Mayıs ayında yayımlanan ilk eksiksiz İngilizce tercüme sadece beş yüz baskı yapmıştı (Gerçi Almanca orijinali de üç bin baskı yapmıştı, o da büyük bir rakam değildi). Herzl İngiltere'deki satışların nasıl gittiğini sorduğunda, kendisine çoğu Yahudi kurumuna husumet beslendiği göz önüne alınarak kitapçıların sadece iki yüz kitap aldığı söylenmişti. Herzl morali bozuk olduğunda, Yahudi dünyasını tutuşturacağını umduğu eserinin büyük bir hayal kırıklığına dönüştüğünü düşünürdü. Yaptıklarını bir tek *Kadima* öğrencileri ve Viyana'daki diğer Yahudi kulüpleri takdir etmiş, karşılıklarına çıktığında kendisini ayakta alkışlamışlardı. Herzl bir tek gençlerin takdirinin tadını çıkarırdı.

Hahamlarla zenginlerin hoşnutsuzluğu değil de gençlerin sevgi gösterileri, *Yahudi Devleti*'nin yayımlanmasından sonraki gelişmelerin daha sağlıklı bir göstergesiydi. Basın eleştirileri kültürüne alışkın Viyanalı yazarımız tam olarak farkına varmasa da, kehanet benzeri bir şeyler gerçekleşmişti. Ve bu bir şeyler, Herzl'ın asıl olmasını istediği yerde, yani doğuda gerçekleşti. Birinci Siyonizm Kongresi'nin ellinci yıldönümünde, 1947'de düzenlenen anma töreninde, 1896'da Berlin'deki Technische Hochschule'de genç bir kimya öğrencisi olan Haim Weizmann, Herzl'ın Yahudiler için bir devlet fikrinin halk arasında nasıl yayıldığını anlattı. *Yahudi Devleti*'nin 1896 yılının baharı sonunda ve yazın yayımlanan Yidişçe ve Rusça baskıları okunup sindirildikten sonra, *Hovevei Zion*'un branşları ve daha sonra kurulmuş diğer Siyonist gruplar, Galicya, Litvanya ve Ukrayna'nın Karadeniz bölgesindeki kentlere ve *ştetl*'lara, kitabın ne anlama geldiğini, Dr. Herzl'ın kim olduğunu, "Kongre"nin ne olduğunu, hatta Siyonizm'in amacının ne olduğunu açıklayacak gezgin temsilciler gönderdi. Yüzyıllar boyunca benzer coşkulu olaylarda olduğu üzere, kıvılcımlar çırayı tutuşturdu ve halk yıldırım hızıyla tepki verdi. Weizmann'ın anlattıklarına göre, Pinsk

yakınlarında, muhtemelen doğduğu yer olan Motol *ştetl'*ında gerekli açıklamalarda bulunduktan sonra yaşlı bir adama anlattıklarını anlayıp anlamadığını sormuş. Adam, "Hayır," demiş, "ama anladığım bir şey varsa o da, bütün bunlar gerçek olmasaydı sizin bunları bize anlatmak için buraya kadar gelmeyeceğinizdir."

Ahad Ha'am'ın Yahudileri ve çektikleri çileleri keşfettiği için Dr. Herzl'ı tebrik ederken gösterdiği iğneleyici alaycılığa rağmen Yahudi Devleti güçlü bir etki yaratmıştır; benzer durumlar, Amerikalı koloniciler Bağımsızlık İlanı'nı okuyup en temel düzeyde ne uğruna savaşıacaklarını anladıklarında veya İrlanda'da Daniel O'Connell zulüm görenler adına konuştuğunda (aslında Herzl da bir ara Yahudilerin Parnell'i olmak istediğini söylemişti) veya Hindistan'da Gandhi konuştuğunda ve yürüdüğünde de yaşanmıştır. Yahudi Avrupası'nı baştan başa aydınlatan ışıltı, Yahudiler için bir devlet olabileceği, Yahudilerin orada sorun değil de normu teşkil edeceği fikrini çevreleyen haleydi.

Whitechapel'daki Emekçiler Kulübü'nde onu ilgiyle izleyen bütün o yüzler, o fikrin büyüleyici etkisiyle istenmeyen "yabancılar" olmaktan çıkıp yeniden bir Yahudi insana dönüşen bütün o insanlarda ortaya çıkan beklenti bundandı. Herzl Mesih değildi, düşüncesi bile onu çok rahatsız ediyordu; Kudüs'ün kurtarılmasını sağlasa bile bunun yakında olmayacağı kesindi, ama bu konuda verdiği taahhütler bile yeterdi: Orada "Yahudi" diye bağırarak korku veya dehşet değil, gurur ve mutluluk kaynağı olacaktı; orada herkes istediği biçimde buruna (bu onun için bir saplantı olmaya devam ediyordu), istediği renkte sakala veya çarpık bacaklara sahip olabilecekti ve bunlardan dolayı hor görülmecekti; orada herkes haysiyet sahibi olacaktı. Böyle şeyleri bütün Yahudiler anlardı ve böyle şeyleri düşündüğünde içinde bir sevinç patlaması hissetmeyecek Yahudi yoktu. Kodamanların endişelerini kim ne yapsın? Zangwill'in dediği gibi (Herzl onunla dostluğunu ilerletmişti): Montagu gibi Ortodokslar "Kudüs'e

dönelim diye günde üç defa dua edelim ister, dönmek için plan yapmaya başladığımızda da korku içinde geri çekilirler."Great Alie Sokağındaki aşırı mutluluk hali, Herzl'in başaramadığı her şey karşısında daha da büyük bir umutsuzluk hissetmesine neden olmuş. Bu kalabalığa ne söyleyecekti? Genelde ölçülü bir konuşma yazardı. Bu sefer, bu sayıda izleyici beklemediği için, karaladığı birkaç paragraf başlığı doğrultusunda doğaçlama bir konuşma yapmaya karar vermişti. Yine de bozuntuya vermemeye karar vermiş. İstanbul'da, Yıldız Sarayı'nda olanların anısı onu hâlâ rahatsız ediyordu. Aracılık işlevi gören Avusturya Elçiliği'nden Polonyalı diplomat, güçlü, dostane Baron Philip Nevlsky, onu padişahla bire bir görüşeceğine inandırmıştı. Ancak Herzl yaşlı sadrazam Kâmil Paşa'yla bir dizi sohbetten fazlasını elde edememişti. Sadrazamın kendi Osmanlı devletini Borç Komisyonu'nun baskısından kurtaracak bir Yahudi fonu fikrine sıcak bakmıştı, padişahın kendisiyle hemfikir olduğunu da biliyordu. Ama konuyu doğrudan açtığında Abdülhamit kesinlikle karşı çıkmıştı: Herzl ile arkasında Yahudilerden kim varsa milyonlarını kendisine saklayabilirdi. Filistin'in tamamı veya bir kısmı kendisine ait olmadığı için o bölgeyi başkasına bırakma kararı alamazdı; o bölge, uğruna savaşan ve ölen Türk halkına aitti.

Herzl hayal kırıklığına uğramış, ama Osmanlı yönetimini Yahudilerin topluca Filistin'e göç etmesine izin vermeye ikna etme umudundan vazgeçmemişti. Her şey sermaye baronlarının üzerlerine düşen görevleri yerine getirme iradesine bağlıydı ve şimdilik çoğu Herzl'in tehlikeli ütopyalarına karşıydı. Whitechapel toplantısından sadece bir hafta sonra Herzl, Baron Edmond de Rothschild ile Lafitt Caddesindeki ofisinde görüşmüş. O noktada, dostu ve destekleyicisi sandığı Albert Goldsmid'in ona ihanet ettiğinin farkında değildi henüz. Herzl, Goldsmid'den Baron Edmond'a kendisi için bir tanıtım ve tavsiye mektubu yazmasını istemişti. Goldsmid Rothschild'e yazmış, ama onu desteklemek yerine bu "çılgın

adam" ve çılgın hayalleri konusunda onu uyarmıştı. Herzl, Goldsmid'in bu yaptığını öğrendiği andan itibaren ondan "hain" olarak söz etmiştir.

Ancak Herzl, Goldsmid'in kendisine ihanet ettiğini bilmesine rağmen, toplantıya kendini savunmaya, mücadeleye hazır, en kötüsüne hazırlıklı bir halde gitmiş. Baronun huzuruna çıkmadan önce *Alliance*'ın başkan yardımcısı Narcisse Leven'le bir ön görüşme yapmak zorunda kaldığı için büsbütün çileden çıkmış olmalı. Baron ile Herzl nihayet yüz yüze geldiklerinde fiziksel açıdan birbirinin zıddı iki kişi karşı karşıya gelmiş: Herzl iri yapılı, esmer ve buyurgan tavırlıydı; Edmond ince yapılı, zarif, şık, sivri zekâlıydı, "beyaz yeleği ince vücudunun üzerinde bir oraya bir buraya dalgalanan," "hızlı ama ürkek bir şekilde hareket eden," "yaş almakta olan bir genç adam" gibiydi. Herzl'in planlarının özünü, önceden göndermesi istenen metinden okuyup özümsemiş olan Edmond, Herzl'ı sonuna kadar dinlemiş, sonra da ondan bekleneceği üzere, kuşkucu, pratik zihniyetli Hirsch'e benzer şekilde karşılık vermiş. Herzl bir ulus devletin doğuşunu ilan etmekte çok aceleci davranıyor, İstanbul'da tehlike çanlarının çalmasına neden olarak o dönemde yürütülmekte olan ağır ama istikrarlı çalışmaları tehlikeye atacaktı; bir projenin aşağıdan yukarıya, maddi, somut şekilde inşa edilmesi gerekliydi. Herzl'in büyük güçlerin bu planı desteklemeye hazır olduklarını söylemesine rağmen, binlerce yoksul Doğu Avrupalı Yahudi aniden Filistin'e göç ettiğinde o ülke onlarla nasıl başa çıkacaktı? Geçimlerini nasıl sağlayacaklardı, hayatlarını maddi olarak nasıl sürdüreceklardı? Edmond haklıydı aslında, ama bu görüşünü özlü bir vecizeyle ifade etmiş: "İnsanın gözleri midesinden büyük olmamalıdır." Bunun üzerine Herzl, Fikirlerin Gücü üzerine görkemli söylevlerinden birine girişmiş ve sonunu Rothschild'e tehditkâr gelen bir şekilde bitirmiş: "Siz bu projenin temel taşıydınız. Bu projeyi desteklemeyi reddederseniz, yaptığım bütün planlar suya düşecek. Ben de bu işi başka şekilde yapmak zorunda kalacağım ve toplumun

galeyana gelmesi için uğraşacağım.”³² Edmond projeyi desteklemeyi reddetmiş, Herzl da ondan bir daha destek istememeye karar vermiş ve onu bir daha görmemiş. Edmond’u Yahudiler için ulusal bir vatan yaratma projesine daha sonra katılmaya çok farklı bir Siyonist olan Haim Weizmann, farklı bir yaklaşımla ikna edecekti.

“Aristokrasinin fazlasıyla aristokratlaşması” söz konusuydu. Ancak Herzl’in Siyonizm konusunda bir tür “Ulusal Meclis” düzenlemenin doğru olacağını düşünmesinin asıl nedeni, Whitechapel’daki kalabalığın heyecanı ile Fransız-Yahudi asilzadesinin ilgisizliği, Yahudi Devleti’ne verilen zayıf tepki ve *Hovevei Zion*’un önüne çıkardığı engeller arasındaki o şaşırtıcı tezattı. Böyle bir toplantı, kâğıt üzerinde olmaktan ziyade, insanların coşkusundan hayat bulacak ve dünyanın dört bir tarafındaki çilekeş, ıstırap dolu Yahudilerin bir araya gelmesini sağlayacaktı.

Toplantıyı planlayan Herzl değildi. 1893’te Leo Motzkin adlı Siyonist bir öğrenci öncülüğündeki Rusya Yahudi Bilişiminsanları Birliği, Rusya’nın ve Polonya’nın çeşitli kentlerinden ve *ştetl*’lerinden temsilcilerin bir araya geleceği bir toplantı planlamak istemişti, ama para ve lider yokluğundan plan gerçekleştirilememişti. Ama *Yahudi Devleti* kitap halinde veya konferansların ve tartışma toplantılarının konusu olarak Rusya, Romanya ve Bulgaristan’daki *Hovevei* çevrelerinde dolaşıma girdiğinde, Siyon Sevdalıları’nın hücrelerini birleşme amaçlı bir toplantı fikrine daha açık hale getirmişti. Mart 1897’de Viyana’da Avusturya, Almanya ve Rusya’dan temsilcilerin katıldığı bir ön toplantı düzenlendi ve Doğu Avrupa Yahudilerinin temsil edileceği şartıyla bir kongrenin planlanması onaylandı.

Ancak toplantının Alman yönü güçlü olacaktı (ve tutanakların dili Almanca olacaktı). Herzl hem siyasi hem de kültürel

³² Simon Schama, *Two Rothschilds and the Land of Israel*, Londra, 1978 [İki Rothschild: İsrail Devletinin Kuruluşu, çev. Mustafa Çolak, Alfa yay., 2016], s. 145-7.

nedenlerle kongrenin Almanya'nın büyük şehirlerinden birinde, büyük olasılıkla Münih'te yer alacağını düşünmüş. Fransa da, Britanya da ayak sürdüğü için Herzl, Siyonist davanın en büyük hamisinin *Kaiser* II. Wilhelm olacağı fikrine iyice ısınmış. Bu fikir, geriye dönüp bakıldığında görüldüğü kadar hayalperest değildi. Herzl hayatı boyunca Alman romantizmine inanmıştı. Gündüzleri *Yahudi Devleti*'ni yazarken akşamları *Tannhäuser* temsillerine gidermiş. 1896 yılının baharında da Almanlar konusunda yeni umutlara kapılmış. Viyana'daki Britanya büyükelçiliğinin rahibi William Hechler, *Yahudi Devleti*'ni bir kitapçada görmüş, o anı Tanrı'nın müdahalesi sayesinde yaşadığına inanmış. Hechler iki dilliydi ve hakiki bir İngiliz asıllı Alman sayılabılırdi. Babası hem İngiltere hem de Almanya'da Yahudiler arasında faaliyet gösteren bir misyonerdi, amacı Yahudilerin din değiştirmesini sağlayarak İsa'nın İkinci Gelişi'ni hızlandırmaktı. Ancak Hümanist papalara ve Hollandalı İbranicecilere dayanan eski bir gelenek doğrultusunda din değiştirmenin zorla elde edilmemesi gerektiğine ve İsa'nın İkinci Gelişi için mutlak bir şart olmadığına inanırdı. Ama baba-oğul Hechler'lar açısından zorunlu olan, Yahudilerin Kutsal Topraklar'a dönüşü ve Üçüncü Tapınak'ın kurulmasıydı (oğul Hechler tapınağın Kudüs'de değil de "Beytel"de kurulması gerektiğine inanıyordu).³³

Hechler Nisan başlarında Herzl'la bir görüşme ayarlamış. Ve o andan itibaren her şey değişmiş. Herzl, Schillerplatz'a bakan daireye ulaşmadan önce bile, bahar havasına karışan org müziğini duymuş. Dördüncü kata çıktığında, kitaplarla dolu rafların yerden tavana kadar uzandığı (Herzl'in dediği-

³³ Hechler ve Hristiyan Siyonistler hakkında bkz. Gerhard Gronauer, "To love the Jews': William H. Hechler (1845-1931), der christliche Förderer des politischen Zionismus," Berthold Schwarz ve Helge Stadelmann (ed.), *Christen, Juden und die Zukunft Israels* (Frankfurt am Main, 2009) içinde; Shalom Goldman, *Zeal for Zion: Christians, Jews and the Ideal of the Promised Land*, Chapel Hill, 2008; Victoria Clark, *Allies for Armageddon: The Rise of Christian Zionism*, New Haven, 2007.

ne göre kitapların hepsi Kitab-ı Mukaddes'ti) bir odada oturan, pembe yüzlü bir beyle karşılaşmış. Hechler'in Filistin'in ayrıntılı haritalarını, Süleyman'ın Tapınağı'nın Templovari bir modelini ve İsa'nın İkinci Gelişi'nin zamanlamasına dair karmaşık hesaplamaları (büyük olayın 1897 veya 1898'de gerçekleşeceği öngörülüyordu) heyecanla ortaya sermesinden anlaşıldığı üzere, Herzl'a Tanrı tarafından tam zamanında gönderilmiş bir peygamber gözüyle bakıyordu. Hechler'in hayatında temel aldığı emirler, İsrail halkının Filistin'e geri dönmesi ve daha da önemlisi, "Yahudileri sevmek"ti. 1882'de, *pogrom*'lar sonrasında Rusya'ya gitmiş, gördüğü korkunç manzaralar karşısında o emri yerine getirmekte hiçbir zorluk çekmemişti. Hechler, Pinsker'le tanışmış, Siyon Sevdalıları'yla haşır neşir olmuş, hatta İstanbul'daki Britanya büyükelçisinin Kraliçe Viktoria'nın Yahudilerin Filistin'e dönmesini tavsiye eden bir mektubunu padişaha iletmesini sağlamaya çalışmıştı, ancak çılgın rahibin dedikleri karşısında dehşete kapılan büyükelçi böyle bir şeyi yapmayı reddetmişti. Hechler, Filistin'deki tarımsal yerleşimlerde ağır bir şekilde yer alan ilerlemeleri hayranlıkla izliyordu, ama kayalık ve bataklık toprakları işlenebilir hale getirmenin ne kadar zor olduğunu da biliyordu. Sarıhumma ve sıtma ile onlara eşlik eden yorgunluk ve umutsuzluk, büyük kayıplara yol açıyordu. Yerleşimciler ya mezarları dolduruyor, ya kentlere göç ediyor, ya geldikleri yerlere dönüyor ya da Amerika'ya göç etmeye çalışıyorlardı. Ama bu bir Mesih gibi ortaya çıkan Herzl'ın (Sofya başhahamı Dr. Reuben Bierter, Herzl'ın Mesih olduğunu ilan etmişti) Yahudiler için oluşturduğu devlet planı, kutsal zaman çizelgesini tam da Hechler'in olması için her gün dua ettiği şekilde hızlandırmıştı. Hechler ilahi bir sevinçle Herzl'a kocaman paltosunun geniş bir cebinde bulunan ve Kutsal Topraklar'a beraber yolculuk yapacakları zaman yanlarında götürecekleri Filistin haritasını göstermiş.³⁴

³⁴ Herzl, *Diaries*, I, s. 311 vd.

Herzl mahcubiyetinden sıyrılıp bu gelişmeler karşısında büyülenip kalmış. Hechler o kadar coşkulu, o kadar kararlı davranıyordu ki Herzl kendisinin Tanrı tarafından seçildiğine neredeyse inanacak olmuş. O kadar çok farklı unsur bir araya geliyordu ki! William Hechler, *kaiser*'in amcası, Baden Grandükü I. Frederick'in çocuklarına öğretmenlik yapmıştı. Grandük İkinci *Reich*'in kuruluşunu o kadar büyük hevesle destekliyordu ki, Fransa'nın yenilgisi sonrasında gerçekleşen kuruluş anına Aynalar Salonu'nda tanıklık etmişti. Bunun sonucunda Grandük yeni imparatorluk rejimi altında da yetkilerinin ve topraklarının tamamını muhafaza etmeyi başarmıştı ve *kaiser*'in yakın dostuydu. Hechler, Herzl'in *kaiser*'in huzuruna çıkabilmesi için nereye olursa olsun, Berlin'e (yolculuk harcamalarını Herzl karşılayacaktı elbet) veya Grandükün şatosunun bulunduğu Karlsruhe'ye gitmeyi teklif etmiş. Plan işe yaramış. Hechler, Herzl'a, Karlsruhe'ye gel, çabuk gel, diye yazmış. Herzl 23 Nisan günü gergin ama heyecanlı bir halde Grandükün şatosuna gitmiş, Töton Gotik mimarisi, uzun favorili muhafızlar, ahşap çatılı salonlar ve imparator yeğenini ikna etmek için mucizeler yaratacağına söz veren yaşlı *Grossherzog'un** sıcak misafirperverliği, asil karizması ve samimi coşkusu karşısında mest olmuş. Herzl kendini çimdiklemek zorunda kalıyordu. Bu bayağı bir başarı değil miydi? Dünyanın en güçlüleri bir Yahudiye kulak vermeye başlamıştı.

Ancak tam da Almanya'da iktidarda olanlara ulaşmak için bir kapı açılacak gibi görünürken, Alman Yahudilerinin kapıları ona ve kongre planlarına karşı hızla kapanıyordu. Siyonistler dönekti, Yahudilerin özgürlüklerini kazanmalarıyla elde ettikleri her şey için bir tehdit teşkil ediyorlardı. Hahamlarının liderliğindeki Münih cemaati, şehrin kongre için en tercih edilen şehir olduğunu duyduğunda, Siyonistlerin burada hoş karşılanmayacağı apaçık bir şekilde ifade

* (Alm.) Grandük -çn.

edildi. Orta ve Batı Avrupa'nın tüm belli başlı cemaatleri siyasi ve dinsel nedenlerle bu görüşü benimsedi. Herzl onlardan alaycı bir şekilde "Protesto Hahamları" diye söz ediyordu. Aralarında Londra'da Hermann Adler ve Viyana'daki samimiyezsiz Moritz Güdemann vardı.

Ama Ortodoksların hepsi aynı görüşte değildi. Kraków yakınlarındaki Podgórze'nin hahamı Aaron Marcus, Herzl'a yazdığı mektubunda milyonlarca Hasidi'yi ikna edeceğine söz vermişti. Dindar Siyonistlerin ilk toplantılarından birine katılan (dolayısıyla hahamların ezici ortak kanısına karşı hareket eden) Varşovalı haham David Farbstein bu davayı hevesle destekliyordu. Farbstein, din alanındaki faaliyetlerine rağmen, Berlin, Zürih ve Bern üniversitelerinde eğitim almış ve 1896'da Bern'de doktorasını tamamlamış. 1897 yılı baharının sonunda ve yazında kongre için ilk çağrılar yapılmaya başlandığında Basel seçeneğini ortaya atan Frabstein olmuş. Bu fikir, Yahudi devletinin dili tartışmalı bir mesele olarak ne zaman ortaya atılsa İsviçre Konfederasyonu'nu örnek vermeyi seven Herzl'ın hoşuna gitmiş. Muhtemelen İbraniceye pek aşina olmadığı için bu dilin yeniden doğuşundan kuşku duyan Herzl, yüzünü geçmişe değil de geleceğe dönen ve Yahudi devletinin dış dünyayla derhal bağlantı kurmasına izin verecek bir dil istediğini sıklıkla tekrarlardı. Her ay Ahad Ha'am'ın edebi ve siyasi dergisi *Ha'Siloah*'da kullanılan dilin ne kadar esnek, güçlü ve modern olduğunun farkında değildi. Yidişçeyi de, hem göç etme çağrısına uyması en muhtemel milyonlarca Yahudinin konuşma dili olmasına hem de edebiyatın ve gazeteciliğin tüm alanlarında müthiş gelişmeler göstermiş olmasına rağmen, hiç istemiyordu. Kendinden önce Moses Mendelssohn için olduğu üzere, Herzl'a da göre Almancadan daha asil bir dil yoktu, ancak *Yahudi Devleti*'ni yazdığında artık bütün dillerin bir arada var olabileceği bir ülke, başka bir deyişle bir Yahudi İsviçresi istiyordu (İsviçre'nin dil sayısı dördttür).

İsviçre aynı zamanda siyasi hareketleri ağırlamakla ün salmıştı ve Zürih, Herzl ile Siyonistlerin sonradan rekabet

içinde olacağı sosyalistlerle ve komünistlerle doluydu. Basel'in seçilmesinin sebebi hem Zürih'ten farklı olması hem de Ren nehri kıyısı gibi önemli bir konumda bulunup Avrupa'nın dört bir tarafından kendi masraflarını karşılayarak gelecek delegelere açık olmasından dolayı seçilmişti. Farbs-teın, şehirde uygun bir mekân bulmakla görevlendirilmiş; bulduğu ilk yer olan bir varyete tiyatrosunun bu amaca uygun olmadığı kesindi. Herzl, akrobasi gösterilerinde kullanılan arka fonun değiştirilemeyeceğini öğrenince Frabste-in'dan yeni bir yer bulmasını istemiş. En uygun seçenek, adına rağmen genelde konserlerin verildiği Stadt Casino'ydu. Balkonları dahil kapasitesi binden fazlaydı, kongreye de iki yüz delegenin katılması beklendiğinden bu durum mahcup olmalarına neden olabilirdi, ama Herzl salonu izleyicilerle ve basınla doldurmayı düşünmüş, öyle de oldu zaten. Akustik açısından Brahms ve Beethoven'a uygun olan salon, Herzl'in aradığı ağırbaşlılığa sahipti. Herzl da, eski sahne yönetmenliği içgüdülerini hatırlayarak, Ren nehrine bakan Les Trois Rois otelinden bu etkinliği planlamış. Sonradan otelin balkonundan sanatçı ve fotoğrafçı Efraim Lilien'e poz verirken, tarihle iletişim halindeymiş gibi o büyük nehrin üzerinden uzaklara karamsarlıkla bakacak, "Tiglath-Pileser"i andıran (Zangiwill'in benzetmesiydi bu) aslan yeleli, Asur profili, "hayal kuran bir kralın güzel ama hüzünlü yüzü" gibi duracaktı. Siyonizm'in ilk büyük ikonu haline gelen Herzl'in bu portresi, Yahudilerin kaderinin kontrolünü eline alacak prensin, bu amaçla geri çağırılmış yeni Musa'nın portresiydi sanki. Herzl'in asık yüzlü dalgınlığı, günlüğüne de yazdıklarını yansıtır: "Benim hayatım bitti; şimdi dünya tarihi başlıyor."

Herzl'in tiyatrocusu yanı, epik önem taşıyan anların çok dikkatli bir sahne planlaması ve mükemmel görsel bir ortam gerektirdiğini biliyordu. Farklı farklı yerlerden gelecek olan delegelerin Les Trois Rois Oteline günlük tütsüsü ve mür getirmesine gerek yoktu; yanlarında altın gibi sağlam azimleriyle gelmeleri yeterliydi. Ancak bu coşkunun vaka-

ra bürünmesi gerekliydi. Basel'ın Ağustos ayının en sıcak ve nemli günlerinde bunaltıcı olmasına rağmen, delegelerin resmi kıyafetli olmaması söz konusu olamazdı. Delegelerin çoğu da normalde beyaz papyon ve smokin giymediğinden Basel'ın giysi kiralama şirketleri çok iş yapmış. Max Nordau yanında sadece redingot getirerek Herzl'i hayal kırıklığına uğratmış ve açılış oturumunun en önemli konuşmacısı olduğundan kendisine aceleyle bir kıyafet bulunmuş. Başka görsel unsurlar da büyük önem taşıyordu. Stadt Casino'nun o dönemde çekilmiş bir fotoğrafında girişin üzerinde boş, beyaz bir alan üzerinde iki beyaz şeridin yer aldığı iki bayrağın dalgalandığı görülür. Beyaz, bu misyonun saflığını temsil ediyordu, mavi şeritler ise *tallit* ve *tsitsit*, yani her gün Tevrat okumanın ve Tanrı'ya adanmanın göstergeleri olan dua şalı ve püskülle ilgili Kitab-ı Mukaddes'te yer alan emri çağırıyordu. Kutsal metnin münhasır olduğu konusunda ısrarcı olan Karaimler maviyi kabul etmişler, ama Talmudcu hahamlar Tanrı'nın ve Musa'nın tam olarak hangi maviyi kastettiği konusunda fikir birliğine varamayınca (gök mavisi mi? deniz mavisi mi? çivit mavisi mi?) siyah konusunda uzlaşmışlardı. Ancak Herzl, Nordau ve diğerleri küçük, önemsiz tartışmalardan bıkip usanmıştı ve işin temeline dönmek istiyorlardı. Dolayısıyla mavide karar kılındı. Salonda başka bir bayrak vardı, o da altı köşeli Davud Yıldızı'ydı ve içinde, Kutsalların Kutsalı'na muhafızlık yaptığı söylenen ikiz aslanları andıran ve dünyanın dört bir tarafındaki sinagogların süslemelerinde sembolik olarak yer alan Yehuda'nın aslanı vardı. Siyonizm'in ikonografisi için farklı unsurlar bir araya geliyordu. Mekânın bej renkli duvarları, bambu sandalyeleri, boğucu kırmızı perdeleri ve cemaat liderleri ile konuşmacıların oturacağı balkonları kaplayan yeşil kumaşın oluşturduğu boz renkli ortam mavi ve altın renkleriyle süslendi.

Ancak mekânın nasıl görüldüğünden daha da önemlisi, kongreye katılanlardı: Odessa, Lahey, Berlin, Köln, Baltimore, Cezayir, Kudüs, New York, Londra, Minsk, Jassy, Stockholm,

Grodno, Białystok, Brüksel, Belgrad ve diğer şehirlerden gelen 197 delegenin yanında Basel, Zürih ve Bern'in Yahudi olmayan kalabalıkları vardı: Öğrenciler, hocalar, okul öğretmenleri, işinsanları önceden bilet almışlar ve iyi yerlerde oturmak için sokakta kuyruk oluşturdular. Ayrıca dünya basınından *Frankfurter Zeitung*, *The Times*, *L'Écho de Paris*, *New York Herald* ve diğerleri de kongreye katıldı ve haberlerini merkez ofislerine telgrafla geçtiler. Hahamlar ve evlerinden çıkmak istemeyenler ne derse desin, kongre anında dünya çapında bir etkinliğe dönüştü. Herzl'ın umduğu şeye, yani siyasi elektriğe sahipti. Samuel Montagu, Herzl'a yazarak, Yahudilerin Yahudi vatanlarına yerleşmesi için büyük güçlerin uzlaşması veya "Yahudilerin güvendiği bir lider" gerekli olduğundan ondan kongreden uzak durmasını istediği zaman ne kadar yanıltılmıştı, ne kadar ürkek ve dar kafalı davranmıştı.

Montagu'ye göre o liderin Theodor Herzl olmadığı belliydi. Ancak kongreye katılan delegelerin büyük kısmı, hatta Herzl'ın asilzade tavrı konusunda kuşku duyanlar bile onu başka gözle görüyorlardı. Onlar Herzl'ı daha önce eşini benzerini görmedikleri biri gibi görüyorlardı. Ondan yayılan şeyin ne olduğunu tam olarak tanımlamak mümkün değildi, ama birilerinin dediği gibi, bir ışıltıyı andırıyordu. Bu, edebiyata ve kutsal metinlere önem veren bir Yahudi grubu olduğundan, Musa'nın Tanrı'nın huzurunda bulunduktan sonra Sina dağından inerken ışıltı saçan yüzünü düşünmüş olmalı.

Bu duygular karşılıklıydı aslında. Herzl da, çeşit çeşit Yahudinin Frankfurt, Ekaterinoslav, Amsterdam veya başka yerlerden gelen trenlerden iner inmez, "bazıları kötü, ama çoğu iyi niyetlerle yaptıkları yolculuk sonrası üzerleri kömür tozu kaplı, ter içinde," "yemeklerin oldukça kötü olduğu" Braunschweig'daki restorana geldiğini gördüğünde çok duygulanmış.³⁶ Aralarında derhal kardeşçe sevgi doğmuş.

³⁶ A.g.e., II, s. 579.

1897'de Veritas adı altında Siyonist bir dernek kuran ve sonradan Herzl'ın yakın dostu olan Brnolu Berthold Feiwei kendini bu coşkulu Yahudi beraberliği duygularına bırakmış. "Oraya ulaştığımızda," diye yazar notlarında, "olması gerektiği gibi, ağırbaşlı bir topluluktuk. Ama aramızda başka bir 'Baselli' olduğunu keşfedip onu diğerleriyle tanıştırdığımızda hepimizin içini heyecan kapladı! Kardeşlik duygularıyla, samimiyetle el sıkıştık, sevinçle birbirimizi tanımaya koyulduk."³⁷ Herzl ise daha yoğun duygular hatırlıyor. "Sarıldık ve öpüştük. Birbirimizi henüz tanımıyorduk. Ama kardeş olduğumuzu biliyorduk... Sarılırken ve öpüşürken adlarımızı birbirimize söyledik. O adları duyunca da birbirimizi yeniden öptük. *İvri anokhi*. Biz Yahudiyiz."

Nereden gelirlerse gelsinler, hangi siyasi veya dinsel görüşe sahip olurlarsa olsunlar, Herzl'ın Yahudi Devleti'nde ifade ettiği inanç beyanına –"biz bir ulusuz, biz biriz"– niha yet boş dindarlıktan öte bir anlam kazandıran, bir fikir birliğini temel aldığını gösteren bu aidiyet duygusuydu. Herzl Mart ayında bu kongrenin amacının "Yahudi ulusunu ayağa kaldırmak ve kendini ifade etmeye başlamasını sağlamak" olduğunu söylemişti. Daha kimse konuşmaya bile başlamadan o amacı gerçekleştirmişti.

Kürsüye ilk çıkan, delegelerin en yaşlısı, Katoviçe Kongresi'nde fazla bir şey elde edilmediğini itiraf eden Siyon Sevdalısı, Yaş asıllı Dr. Karpel Lippe'ydi. "1800 yıl boyunca zulme maruz kalan" Yahudiler artık ortak kaderlerini değiştirmek için bir araya gelmişlerdi. Lippe'den sonra konuşan ve o dönemde sadece 37 yaşında olmasına rağmen büyük ciddiyet sergileyen Herzl kendine özgü yumuşak, ölçülü tonda konuşmuş, sesinin derinliği söylediklerinin ciddiyetini pekiştirdi. "Evimiz" terimini tekrar tekrar kullandı. "Bugün biz," dedi delegelere, "Yahudi ulusu için güvenli bir sığınak

³⁷ Alıntılanan: Michael Berkowitz, *Zionist Culture and Western European Jewry Before the First World War*, Chapel Hill, 1996, s. 17.

teşkil edecek olan evimizin temelini atmak için buradayız.” Siyonizm’in “Yahudi toprağından da önce Yahudi toplumu için eve dönüş” anlamına geldiğini söyledi. “Eve dönen biz çocuklar” ailemizin sefil bir halde olduğunu, çok şeyin düzeltilmesi gerektiğini gördük. Herzl konuşmasının devamında giderek artmakta olan Yahudi karşıtlığının neden olduğu, tahammül edilemez durumdan söz etti. Korkunç olayların gerçekleşmesini sadece Yahudiler değil, halk tarafından seçilen hükümetler de önleyecek durumda değildi. Yahudileri savundukları takdirde kitlelerin öfkesiyle karşılaşacaklardı; tarafsız kaldıkları takdirde de Yahudiler korumasız kalacaktı. Dolayısıyla tek çözüm, Yahudi ulusunu baştan yaratmak ve onu güvenli bir yere götürmektir. Ama vatanın, özellikle Yahudi karşıtlığındaki amansız yükseliş göz önüne alındığında, uluslararası hukuk temelinde güvenceye alınması gerekiyordu. Herzl, Basel’ın dışında, dünyanın geri kalan kısmında ona kulak verenlere moral vermeye çalıştı: Siyonizm’in barışçıl olacağını, ezilenlerle ilgileneceğini ve hem Yahudiler hem de insanlık için bir armağan olacağını söyledi. Siyonizm’in savaşçı duyguları temel almaması gerekiyordu. “Bu kongreden aydınlanmış ve teselli bulmuş olarak ayrılacaksınız. Herkesin Siyonizm’in gerçekte ne olduğunu anlamasını sağlayın, bin yıllık bir mucize olduğu söylenen Siyonizm, ulusumuzun uzun zamandır hedeflediği amaca yönelik ahlaki, insancıl bir harekettir.”

Bu konuşmanın metni çok gösterişli değildi, ancak Herzl sözlerini bitirdiğinde salonda bir alkış tufanı koptu, delegelerin bazıları ayaklarını yere vurdu, şapkalarını ve mendillerini salladılar. Herzl tezahüratlarla başkan ilan edildiğinde de, fraklı işleyici topluluğundan ikinci bir alkış tufanı koptu. Gömlek düğmeleri patladı, sesler kısıldı, her zamankinden çok gözyaşı döküldü. Asurlu sakalının ardında çok duygulanan Herzl’in kendi, tiyatro oyunlarının sonunda sahneye çıktığında yaptığı gibi eğilmekten kaçındı, çünkü “olanların bir gösteriye dönüşmesini” engellemek istiyordu. O anda tiyatro

sahnesini ardında bırakmış, bambaşka biri haline gelmişti. Duyguları körelmiş bir muhabir olanlar karşısında büyülenerek, "Davud'un Soyundan birinin efsanelere, hayallere ve güzelliğe bürünerek dirildiğini," görür gibi olmuş.

Dreyfus Olayı'ndan sonra Siyonizm'e dönen doktor ve yazar ve asimile bir Yahudi olan Max Nordau, Herzl'dan sonra kürsüye çıkarak retorik açısından çok daha güçlü ve kasvetli bir konuşma yaptı ve *Yahudi Devleti*'nin girişinde sunulan, Siyonizmin, Yahudilerin özgürlüklerini kazanamamasının sonucu olduğu konusunu ele aldı. Ancak Nordau soruna tarihsel ve felsefi açıdan yaklaşıyordu. Asıl sorun, Yahudilere haklarının siyasi mantık doğrultusunda bahsedilmiş olmasıydı; sebep duygusal değildi, Yahudilerin yüzyıllardır maruz kaldığı insanlık dışı eziyetleri telafi etmek değildi, sadece Fransız Devrimi'nin soyut ilkeleri doğrultusunda hareket etmektir. Yekpare bir ulus içerisinde Yahudi kimliğinin çözülmesi, hatta kaybolması için ısrar eden yasa koyucular özgürlüklerini kazanan Yahudilerin aşamayacağı engeller oluşturmuşlardı. Sonuçta toplumsal açıdan aşırı çaba sarf edilmiş ve eski nefret duygularının yanı sıra yeni bir ırk düşmanlığının tohumları atılmıştı. Böylelikle Yahudiler, özgürlüklerini kazandıktan sonra, en azından dayanışma ruhu içinde bir araya gelebildikleri "eski *Getto*'larını kaybetmişler," yeni dünyalarında da "doğdukları yerin vatanları olduğu fikri reddediliyordu... yaklaşmak istedikleri hemşerileri onlardan tiksindir olmuştu. Bu ruhsal eziyet, fiziksel olandan daha da kötüydü... Yahudiler başlarını hemen üzerlerinde oluşan kalın nefret ve horgörü tabakasına çarpıp duruyorlardı." Herzl kongrenin sürdüğü üç gün boyunca günlüğüne her zamanki uzun, berrak yazılarını yazamayacak kadar meşguldü. Ancak yine de başkan seçildikten sonra kürsüye çıktığında ilk gördüğü şeyin oğlu Hans'ın bir mektubu olduğunu anlatır. "Çok duygulandım." Konuşmasını yapıp da başkanlık koltuğuna döndüğünde, "anne babama, karıma ve çocuklarımin her birine, Pauline, Hans ve Trude'ye birer Kongre kartpostalı yaz-

dım. Bu hareketin başladığı iki yıl öncesinden beri ilk defa çocukça davranıyorum.”³⁸

Kongrenin ikinci gününde (uzun tartışmalar sonucunda) “Basel Programı”nda Siyonizm’in hedefinin Filistin’de, kamu hukuku yoluyla güvence altına alınmış ulusal bir vatan oluşturma olduğu ilan edildi. Bu amaçla çiftçiler, zanaatkârlar ve üreticiler Filistin’e göç ederek oraya yerleşmeye teşvik edilecekti; Yahudi ulusunun birliği için çalışılacaktı; ulusal bilinç teşvik edilecek ve gerektiğinde büyük devletlerin desteği aranacaktı. Kongrenin sonunda, en azından Herzl’in kendi ruh halini en iyi özetleyen, kendisinin günlüğüne yazdığı, kendini beğenmişliğini yansıttığı kadar gerçek de olan ünlü bir cümledir: “Basel’da Yahudi Devleti’ni kurdum.” Sonra da şöyle eklemiştir: “Bunu bugün yüksek sesle söyleseydim herkes kahkahalarla karşılaşır. Ama belki beş yıl sonra ve kesin olarak elli yıl içinde bunu herkes böyle bilecek.” Herzl, devletin kuruluşunun ilan edilmesinin ne gibi sonuçlara yol açacağından gereksiz yere endişelenenler için de, kendisinin bu devletin fikrini ortaya attığı şeklinde bir açıklamada bulunmuş. O fikir, kurucu nitelikteydi. Herzl’a göre bütün devletler böyle fikirlerden doğar, çünkü “bir devlet, toprağı olduğu zaman bile soyuttur.” Herzl Basel’da şöyle yazar: “Ben, insanların büyük kısmı için görünmez olan bu soyut kavramı yarattım. Ve çok küçük adımlar yoluyla insanları yavaş yavaş Devlet fikrine alıştırdım, onları Ulusal Meclis olduklarına inandırdım.”³⁹ Herzl Yahudi ulusunu kurmamıştır, ama onu tasavvur edilebilir hale getirmeyi başarmış mıdır?

Yüz doksan yedi “Baselli”nin belki de sadece biri böyle olmadığına inanıyordu, ama onun da keskin zihni Herzl’inki kadar güçlüydü ve onun kadar duygusal değildi. Asher Ginsberg adıyla dünyaya gelen, 1880’lerin sonlarında İbranice basında yazmaya başlayınca “Halktan Biri” mahlasını alan

³⁸ Herzl, *Diaries*, II, s. 580.

³⁹ *A.g.e.*, II, s. 581.

deneme yazarı Ahad Ha'am kongreden Odessa'ya döndüğünde hissettiklerini, "bir düğünde yas tutan biri"nin duyguları olarak tarif etmiş.⁴⁰ Çünkü üzülmeye için çok sebebi olduğuna inanıyordu. Herzl'ın, *Hovevei Zion*'un yıllarca büyük eziyet çekerek elde ettiklerini cahil bir şekilde eleştirmesine ve Yahudilerin toplumsal hayatını yeniden canlanmasından kendine pay çıkarmasına kızılıyordu. "Onu duyan biri, bir dâhinin ansızın Yahudilerin hâlâ hayatta olduğunu keşfettiğini ve Yahudilerin bundan haberdar olması gerektiğini sanacak."⁴¹

Ha'am, *Ha'Şiloah* adlı İbranice aylık derginin kurucu yayının yönetmeni olarak kongrenin hem dilinin hem de ruhunun Almanlaştırılmasının yeni doğmakta olan ve Siyonizm'i, Yahudiliği temel alması gereken özünden giderek uzaklaştırdığına inanıyordu. O beyaz kravatların ve frakların veya Nordau'nun Fransız Devrimi konusundaki söylevinin Yahudilikle ne ilgisi vardı? Ha'am haklı olarak Doğu Yahudi kültürünün merkezinden geldiğine inanıyordu, ama yetişme tarzının ortodokslukla hiçbir ilgisi olmamıştı. Babası Berdiçev yakınlarında bir çiftlik kiralamıştı, Ha'am da on sekiz yılını kırsal kesimde çiftçi olarak çalışarak geçirmişti. Dinine bağlı kalmış ama mistik Hasidilik ve metafiziksel muğlaklıklar konusunda da eleştirel bir tavır takınmıştı. Ancak çiftçilik konusundaki deneyimlerinden dolayı, Herzl Siyonizm'den soyutmuş gibi söz ettiğinde öfkesini bastırmak zorunda kalıyordu. Filistin'e 1891 ve 1893 olmak üzere iki yolculuk yapmış, *Hovevei Zion* yerleşimlerinin kötü yönetildiğine, hayırseverlerin sermaye takviyesine bağımlı olduklarına, baronun yönetimine boyun eğmek zorunda kalmalarına, Arap işgücüne ihtiyaç duyduklarına dair kuşkularında haklı oldu-

⁴⁰ Ahad Ha'am hakkında bkz. David Vital, *The Origins of Zionism*, New York, 1980, s. 187; aynı zamanda Hillel Halkin'in mükemmel makalesi için bkz. "What Ahad Ha'am Saw and Herzl Missed," *Mosaic*, Ekim 2016, online kaynak.

⁴¹ Halkin.

ğunu görmüştü. Dolayısıyla Herzl'ın kongre üzerindeki etkisini izlediğinde, aşırı duyarlı izleyicileri büyüleyen Yahudi, düzmece bir sihirbaza tanık olduğunu düşünmüş. İzleyiciler hem hakiki Yahudilik hem de hakiki Filistin olmak üzere iki yönde büyülenip kandırılıyorlardı. Ahad Ha'am, kendine özgü o ağırbaşlı ama eleştirel tarzıyla Herzl'ın Yahudiliğin özü temelinde değil de daha çok Yahudi olmayanların iyi veya kötü görüşleri doğrultusunda tanımladığı "Yahudilik" kavramının içerikten yoksun olduğunu düşündüğünde haksız sayılmazdı. Ancak Ahad Ha'am da, inanç konusundaki etkili belagati ve keskin idrak kabiliyetine rağmen, hakiki Yahudiliğin ne olduğu konusunda kesin konuşamıyordu, çünkü en azından İbn Meymun'un zamanından beri bu konuda görüş birliğine varılamamıştı. Yahudilik salt Tevrat anlamına gelmiyordu, yoksa Karaimler haklı olurdu. İncelemeye tabi tutulmamış Talmud anlamına da gelmiyordu (gerçi Talmud da yekpare bir eser değildi), yoksa İbn Meymun haksız olurdu. Artık milyonların kendini Yahudi olarak tanımlamasına izin veren reformcu Yahudiliği içinde barındıramazdı. Ahad Ha'am'ın bildiği tek şey, dindar olmayan Herzl'ın sunduğu Yahudi sekülerliğinden daha zengin, daha ağır ve daha ciddi olduğuydu ve Yahudilerin bir ulus olarak dirilmesi için önce Yahudiliği keşfetmeleri gerekliydi. Dolayısıyla Siyonizm'in doğuşuyla birlikte bir düşmanlığın, bir iç savaşın da tohumu atılmıştı. Ve uzlaşma hâlâ sağlanmamıştır.

Herzl'ın zulüm görenlere sunduğu merhemin içinde Ahad Ha'am'a göre bir sinek daha vardı, o da Almanya başta olmak üzere, büyük devletlerin Ortadoğu'ya verebilecekleri ve vermeyecekleri konusundaki gerçekçi olmaktan uzak, emperyalist görüşüydü. Herzl'ın tersine, Ha'am yolculukları sayesinde, Ortadoğu'nun jeostratejik gerçekliği ve Türk İmparatorluğu'nun sömürücü-vârislerinin birbirlerine rakip iştahları konusunda eski bir çiftçi-İbraniceciden beklenmeyecek derecede sağlam görüşlere sahipti. Herzl'ın hayali ancak merkezinde Filistin'in bulunduğu bölgenin tamamı kendi haline

bırakıldığı takdirde gerçekleşebilirdi. Ama öyle bir şey tahayyül bile edilemezdi. Yakın gelecekte bölgenin daha büyük bir şiddete sahne olması çok daha muhtemeldi ve Filistin ne *kaiser* ne de padişah tarafından armağan edilebilirdi.

Herz şimdilik, özellikle de Ahad Ha'am gibi şiddetli bir eleştirmen ve rahatsız edici bir rakibinin bulunduğu bu gözlemleri algılayacak durumda değildi. Delegeler Dünya Siyonist Teşkilatı'nın yerel şubelerini örgütlemek, finansman bulmak ve halkı bilinçlendirmek üzere evlerine yollanıyordu. Ancak "Ulusal Meclis" sonrasında bir devlet adamı gibi düşünmeye başlayan Herzl, yarattığı bu hareketin momentumu kaybetmemesi için diplomatik alanda çığır açıcı bir olaya ihtiyacı olduğunun bilincindeydi. Baden Grandükü, Herzl'a *kaiser*'i ikna edebileceğini söyledikten hemen sonra gizemli bir şekilde sessiz kalmıştı. Ancak Eylül 1898'de yeniden ve çok hızlı bir şekilde gelişmeler yaşanmaya başlandı. Herzl, Grandükün yazlık ikametgâhı, Bodensee'deki Mainau Adasına çağrıldı. Oraya ulaştığında Almanlar kuş avına çıkmışlardı, Herzl da kıyafetinin de, çizmelerinin de, paltosunun da avlanmaya uygun olmadığını, hatta köpeklerle de olması gerektiği gibi bir ilişkisinin olmadığını bilincindeydi. Ama haberler iyiydi. Aslında Herzl Haziran ayında doğrudan *kaiser*'e yazmıştı. Şimdi, Frederick'e göre Wilhelm, padişahın da bu fikre sıcak bakması durumunda Yahudilere Alman himayesi sağlama fikrini kabul etmeye daha yakın görünüyordu. Üstelik *kaiser* Ekim ayında, Alman Kutsal Kurtarıcı Kilisesinin kutsanma töreni için Kudüs'e bir yolculuk yapmayı planlıyordu. Acaba Herzl da aynı dönemde oraya gitmeyi düşünür müydü?

İki hafta sonra Herzl Viyana'da Alman büyükelçisi, kurnaz, kaypak ve gizli eşcinsel Eulenburg Prensi'yle ve Alman Dışişleri bakanı, Yahudilere düşmanlığını gizlemeyen zeki Bernhard von Bülow'la görüşmüş. Derken Ekim'in ilk haftasında Amsterdam'da Alman başkonsolosluğundan her şeyi teyit eden bir mesaj almış: *Kaiser* himaye fikrine olum-

lu bakıyordu ve konuyu görüşmek üzere Kudüs'te hem Dr. Herzl hem de bir heyetle görüşmek istiyordu. Bir heyet mi? Yanında kimi götürecekti ki? Herzl, Nordau gibi ileri gelenlerin yanında yer almasını istemiş, ama Nordau bu öneriyi reddetmiş. Bunun üzerine Herzl, bir sonraki potansiyel lider grubuna geçmiş: Köln'den avukat Max Bodenheimer ile işadamı David Wolffsohn. Litvanya'da ortodoks bir Yahudi olarak yetiştirilen Wolffsohn daha sonra Memel'e gönderilmiş ve kariyerine dindar Yahudilerin işlettiği şirketlerde başlamıştı. O dünyayla bağlantıyı o sağlıyordu ve Yahudi Devleti'ni okuduktan hemen sonra Herzl'i görmek ve hayalini gerçekleştirmek için ne mümkünse yapmak amacıyla hemen Viyana'ya gitmişti. Heyete bir de Viyana'da tıp okurken *Kadima*'nın kurucularından olan Moritz Schnirer ile Herzl'in Yahudilerin beraberlerinde getireceği, Filistin'in dönüşümü için gerekli olan teknik uzmanlık konusunda konuşabileceğini düşündüğü Rus mühendis Joseph Seidener eklendi.

Böylece beş Yahudi trene, daha doğrusu Doğu Ekspresi'ne binerek, Alman imparatoruyla görüşmek için İstanbul'a gitmek üzere yola çıktılar. Herzl *kaiser*'le Filistin'e gitmesinden ve padişahla görüşmesinden önce konuşmanın çok önemli olduğunu neyse ki tam zamanında fark etmişti. Herzl, *kaiser*'in Yahudiler konusunu padişahla görüşmesi için elinden gelen her şeyi yapmalıydı.

Görüşmeyi Eulenburg'un ayarladığı sanılıyor. Herzl İstanbul'da görüşmeyi sabırsızlıkla beklemiş. Toplantı o kadar gecikmiş ki Herzl çaresizlik içinde doğrudan *kaiser*'e yazarak toplantı bir an önce gerçekleşmediği takdirde *kaiser*'le aynı dönemde Filistin'de olmak için binmesi gereken gemiyi kaçıracakını söylemiş. Ve nihayet Yıldız Sarayı'na davet edilmiş. Boğaz kıyısında, Beşiktaş'ta bulunan ve İtalyan bir mimar tarafından Como gölü villası/İsviçre şalesi tarzında tasarlanan Yıldız Sarayını oluşturan beşik çatılı ve kemerli pencereci konaklar Padişah Abdülhamit için şehrin merkezinde oturmaktan hem daha zevkli hem de daha güvenli-

di. Şale Köşkü padişah tarafından *kaiser* başta olmak üzere devlet adamlarının ziyaretleri için yaptırılmıştı ve Abdülhamit'in kendi de usta bir marangoz olduğundan bu köşke kendi yaptığı mobilyaları ve altmış dokumacı tarafından dokunan devasa halıları yerleştirmek için sürekli olarak eklemeler yapıyordu. Şale Köşkü'ne 16.30'da gelmesi söylenen Herzl her zamanki gibi bu kadar önemli bir görüşme için nasıl giyinmesi gerektiğini düşünmeye çok zaman ayırmış, hatta onun için büyük gurur kaynağı olan "zarif" gri eldivenlerini ilk defa takmış. Ama görüşme için bekletilmiş. Hem de uzun bekletilmiş. Belirlenen zamandan kırk beş dakika sonra devasa bir merdivenden üst kata çıkarılmış; merdivenin başında bekleyen *kaiser*'in yaveri Kont von Kessel olması gerektiği şekilde "Kont von Kessel" deyip topuklarını vurmuş. Herzl da "Doktor Herzl" deyip kendi topuklarını vurmuş, ama hemen ardından aptalca bir şey yaptığını düşünmüş. Göz ucuyla gördüğü imparatoriçe ona başıyla hafifçe selam verip bir kapının ardında kaybolmuş ve Herzl koyu renkli *Hussar* üniforması içindeki *kaiser* ile karşı karşıya kalmış. Herzl'in dikkatini çeken ilk şey Wilhelm'in, bir saatin takılı olduğu sakat kolundan mahcubiyet duyması olmuş ve bundan dolayı *kaiser*'e karşı daha olumlu duygular içinde olduğunu fark etmiş. Kaiser, Herzl'in elini sıkmak için normal olan kolunu uzattığında diğer kolu görmemeye imkân yoktu. Dikkatini çeken ikinci şey ise gözleriydi, "deniz mavisini, kocaman gözler;" Herzl onun "bir imparatora yaraşır gözleri"nden neredeyse bir âşığın tutkusuyla söz edecektir. "Daha önce hiç böyle gözler görmemiştim," "o harikulade gözleriyle insana doğrudan ve güçlü bir şekilde bakıyor."⁴²

"Kalbi küt küt atan" Herzl, *kaiser*'e gönderdiği mektupları, sonra da ondan ne elde etmeyi umduğunu özetlemiş. Aralarında görüş ayrılığı yoktu; Wilhelm'in de aynı şeyi istediği anlaşılıyordu, ama *kaiser* konuşurken sohbetin tonu Herzl'a

⁴² Herzl, *Diaries*, II, s. 727-8.

tanıdık gelmeye başlamış ve pek de dostane değilmiş. Eğer Herzl, Wilhelm'in Grandük amcasına Eylül sonlarında gönderdiği mektubun içeriğinden haberdar olsaydı, onun apaçık şüpheciliği karşısında daha da şaşırırdı. *Kaiser* Almanya'da ve Avusturya'da giderek yayılan Yahudi karşıtlığının aşırıya kaçmasından ne kadar tiksindiğini anlattıktan sonra, Siyonist planın hem istenmeyen Yahudilerden kurtulmak hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun orta yerinde Almanlara ait bir yarı sömürge yaratmak açısından kendisine faydası dokunacağını, üstelik bütün maliyetlerin Yahudiler tarafından karşılanacağını belirtmiş. Bu durumda bu planın sevilmeyecek bir tarafı yoktu ki!

"Halkınızdan bazı unsurları," demiş *kaiser*, "Filistin'e yerleştirmek çok iyi olacak. Örneğin Hesse gibi tefecileri düşünüyorum." Herzl bunu da daha önce duymuştu ve *kaiser*'in deniz mavisini gözlerinin büyüleyici etkisine rağmen içinden öfkelenmiş. Bülow da söze karışarak Yahudilerin ebediyen minnettar olmaları gereken Hohenzollern hanedanına ne kadar nankör olduklarını hatırlatmış; ne kadar çok kızıl ve devrimci Yahudi vardı öyle. Herzl da Siyonizm'in sosyalizmin çağrısına bir alternatif olabileceğini söylemiş.

Sonra da 1898 yılının sonları olduğu için, konu Dreyfus'a gelmiş ve Herzl şaşkınlık içinde sarayın Yahudi subayın tamamıyla masum olduğunu düşündüğünü, ama nedeninin daha çok *kaiser*'in cumhuriyetçi Fransızların ne kadar saçma ve yozlaşmış bir topluluk olduklarına dair görüşleri olduğunu anlamış. Wilhelm, genelkurmayın zimmetine para geçirdiğini ve bu konuda sessiz kalması için Dreyfus'a para önerildiğini, ama onun bu öneriyi reddettiğini, ardından da komplo kurulduğunu duymuştu. Herzl konuşmayı bir şekilde yeniden padişahı borçlarından kurtarmak için bir kredi seferberliği başlatılabileceğine getirmiş ve "böylesinin çok doğal geldiğini" söylemiş, *kaiser* de "Bana da!" dediğini duymuş. O noktada Herzl, günlüğünde yazdıklarına göre, efsanevi bir tek boynuzlu atın yaşadığı sihirli bir ormana gittiğini, tek boynuzlu atın

karşısına çıkıp, "Ben efsanevi tek boynuzlu atım" dediğini hayal etmiş. Viyanalı çağdaşı Dr. Freud'un o boynuz konusunda diyecekleri olabilirdi, Herzl muhtemelen *kaiser*'in geçit törenlerinde taktığı sivri uçlu *Pickelhaube* miğferini ve daima beyaz atlara binme âdetinin etkisinde kalmıştı. Ancak tek boynuzlu atın asıl dediği şeydu: "Padişaha ne demem gerektiğini bana söyleyin." "Almanya'nın himayesi altında ayrıcalıklı bir şirket," diye talimat vermiş ona Herzl. Sonra da "*kaiser* iki el işlevi gören elini görkemli bir şekilde bana uzattı, benim elimi güçlü bir şekilde sıktı ve orta kapıdan çıkıp gitti." Bir hafta sonra, yolculuğa uygun giyinmemiş beş Yahudi sakın, ıslıl ıslıl denizde Filistin'e doğru yola çıkmış. İstanbul'dan İskenderiye'ye *İmperator Nikolai II* gemisiyle rahat bir yolculuk yapmışlar; geminin uğradığı İzmir'de Herzl Sefarad ve Aşkenazlardan oluşan karışık Yahudi cemaatini gözlemlemiş, Pire'den de Akropolis gezisine katılmışlar, ama Herzl harabelerden, mühendislik harikası Süveyş Kanalı'ndan etkilendiği kadar etkilenmemiş. İskenderiye'de *Russiya* adlı daha küçük, daha kalabalık bir buharlı gemiye geçmek zorunda kalmışlar. Yolculuk sırasında David Wolffsohn'un özel olarak yanında getirdiği kamera ortaya çıkarılmış ve geminin güvertesinde hep beraber poz vermişler. Fotoğrafta ayakta duran bir Avrupalının başı gözükmeyeceğinden fotoğrafın Wolffsohn tarafından, sadece oturan dört Siyonist'i gösterecek şekilde çekilmiş olması muhtemeldir. Veya belki de fotoğrafı başka biri çekti ve beşinci Siyonist'in yanlışlıkla kafası kesildi. Dördü doğru- dan güvertenin zeminine oturmuş: Bodenheimer dahil olmak üzere ikisi, Doğu Akdeniz'in bunaltıcı sıcağına rağmen yün ipliğinden kalın ceket ve papyon giymiş. Tabii ki en önde oturan ve iyi giyinmeye önem veren Herzl'in başında, topluluğun kaptanıymış gibi, neredeyse denizcilerinki gibi, havalı, siperli bir kep var. Ayrıca elinde, omzunda duran açılır kapanır bir teleskop var gibi görünüyor.

Ancak fotoğrafın en önemli özelliği, dahil edildiği metinlerden hiçbirinde dikkat çekilmemiş bir şey: Yahudiler tek

başlarına değiller, İstanbul'dan onlarla beraber gelmiş beş Arapla beraber oturuyorlar. Araplar geleneksel kıyafetlerini giymişler, bir tanesi kameraya bakmıyor ve profili Herzl'inki kadar çarpıcı. İkisi düşünceli, hatta biraz şaşkın bir edayla çenelerini okşuyorlar. Yüz ifadeleri sempatik görünmeye çalışıyor veya düşmanca değil, ama olanlar karşısında tamamıyla kayıtsız da değiller. Nasıl olabilirlerdi ki? Bu fotoğrafın gerçekleşmesi için öncesinde yer alan her şey düşünüldüğünde, bu grup rastgele bir araya gelmiş olamaz. Filistinli Arapların Siyonistler açısından görünmez olduğuna dair her zamanki varsayımla ve özellikle Herzl'in bu konudaki kör noktasıyla çelişen bu karışımın bilinçli bir şekilde oluşturulmuş olması lazım. Arap halkının gerçekliğinin, ulusal vatan hayalini gerçekleştirirken karşılaşılan zorluklar arasında aşağılarda yer aldığı doğrudu, ama tamamıyla görmezden gelinmiyordu ve Siyonistler onlarla gelecekte işbirliği ve kardeşlik içinde yaşayabileceklerine dair romantik bir düşünceye sahiptiler.

İki kişi Araplarla beraber yaşama meselesini ve olası zorlukları mümkün olduğu kadar açık bir şekilde ortaya sermişler. Özellikle düşmanı Ahad Ha'am tarafından Filistin konusunda hayal kurmakla suçlanabileceğinin farkında olan Herzl, Leo Motzkin'i birkaç ay önceden Filistin'in maddi şartları ve yerel halkı konusunda bilgi toplamaya göndermişti. Motzkin'in dikenler ve çalılıklar gibi yerleşim yerlerinin her zamanki zorlukları ve baronluk yönetiminin sorunlarıyla dolu olan raporu aynı zamanda Arap halkının yadsınamaz gerçekliğini içeriyordu. Diğer kişi de Ahad Ha'am'ın kendisiydi; 1891 ve 1893'te bölgeye yaptığı ziyaretlerden sonra, toplu göç planları öncesinde karşılaşılabilecek sorunları ortaya koymaktan hiç çekinmemiş. *Emet me'eretz Yisrael [İsrail Topraklarından Gerçekler]* adlı eserinde başkalarına bağımlılıklarından dolayı moralleri bozuk olan yerleşimcilerin kasvetli bir portresini çizmiş, toplu göç planları yapılmadan önce Filistin'deki Yahudi toplumunun kademeli

olarak, organik bir şekilde gelişmesi, hem tarımsal hem de ruhsal olarak derin köklerin salınması ve bütün bunların uluslararası bir güç gösterisi veya Batılı bankerlerin hayır işlerinin sonucu olarak değil de kendiliğinden oluşması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ancak en önemlisi, Ha'am işlenebilir toprakların büyük kısmının zaten yerel halk tarafından işlendiğine dikkat çekmiştir. Toprak sahipleri şimdilik Yahudilere yüksek ücret karşılığında toprak satmaktan memnundu, çünkü nüfus yoğun değildi. Ama Yahudi varlığı çok arttığı ve tehditkâr hale geldiği takdirde, hiçbir Siyonist yerel halkın kendilerine şiddetle karşı çıkmayacağı yanılmasına düşmemeliydi.

Ahad Ha'am, Yahudi köklerinden kopup her şeye Almanlara özgü bir tavır sergileyen, şık giysileri içindeki Herzl'in, çözümünü neredeyse imkânsız olan bu soruna hiçbir cevabının olmadığına inanıyordu. Öte yandan Herzl, Ha'am'ın ruhsal şeylere, Batılı Yahudileri görmezden gelmekle suçladığı Yahudiliğin en derin özüne olan saplantısından dolayı Yahudilerin karakterinin diğer yönünü, yani modernizme, teknolojiye ve seküler bilime olan ilgilerini unuttuğunu düşünüyordu; bütün bunlar hakiki Yahudi hayatıyla uyum içinde olmakla kalmayıp, Yahudilerin öncülük yaptığı ve son derece başarılı olduğu alanlardı. Hidrolik mühendislik başta olmak üzere şimdiki zamanın ve geleceğin teknolojisi, Ha'am'ın nelerin ekilip nelerin ekilemeyeceğine dair görüşünü dar kafalı, hayal gücünden yoksun ve gerçekdışı hale getiriyordu. Herzl 1898'de Hollanda'ya gittiğinde gördüğü iki şeyden dolayı çok duygulanmıştı. Biri Amsterdam'da, iki büyük sinagogun bulunduğu Yahudi mahallesi Jodenbuurt'taki üç küçük Yahudi çocuğuydu: Kendilerinden küçük olanı ellerinden tutan iki çocuk Herzl'in, ulusal vatan hayali gerçekleşirse veya gerçekleştiğinde onların Yahudiler olarak nasıl yetişeceklerini hayal etmesine neden olmuştu. Diğer şey de Hollanda'nın çok sevdiği kırsal kesimiydi, ona insanların dehasının ve becerisinin hiçbir ümit vermeyen bir fiziksel habitatla bile ne-

ler elde edebileceğinin en güzel örneği idi. Hollandalılar su altındaki toprakları ekilebilir hale getirebiliyorsa, o zaman Yahudiler de yarı bataklık, yarı çöl bir bölgede istedikleri her şeyi elde edebilirlerdi. Herzl'ın, dört yıl sonra, 1902'de yayımladığı *Altneuland* (*Eski Yeni Diyar*) adlı fütüristik romanda bir grup gezgin ilk olarak 1902'de gittikleri Filistin'e (buradaki tasvirler büyük ölçüde otobiyografiktir) 1923'te geri dönerler. 1923'ü konu alan bölümlerde yer alan Reşit Paşa adlı Filistinli Arap, Yahudi-Arap uzlaşmasının mükemmel bir örneği olup Siyonizm'in gelişine, beraberinde getirdiği ve herkese faydası dokunan, yerel halkı benzersiz bir şekilde zenginleştiren gelişmelere övgüler dizip durur. Herzl, Filistinli Arap ile "yeni Köy"ün ahlak ilkelerini temel alan, liberal lideri arasındaki kardeşçe duyguları, herkesi dışlayan bir milliyetçilik savunan ve sadece Yahudilerin iş, toprak ve refah sahibi olması gerektiğini öne süren siyasetçi Geyer ile dengelemiş. Ancak Ahad Ha'am bu duygusal hayal ürününü çocuksu ve saçma bulup onu bir eleştiri bombardımanına tutmuş.

Filistin'de Yahudilerin nasıl bir hayat süreceğine, Yahudilerle Arapların aynı toprakta nasıl bir arada yaşayacağına dair iki ayrı görüş söz konusuydu. Kudüs veya Tel Aviv: Ruhsal veya seküler. Bu iki görüş birleşemezdi, gerçek Yahudi hayatının nasıl olması gerektiği konusunda fikir birliğine varamazdı. Ve bu durum aynen devam etmektedir.

Theodor Herzl hayalleriyle, siyasi görüşleriyle, Alman hayranlığıyla, soğukkanlılığıyla, kendini kandırarak ve giderek daha hızlı atan Viyanalı kalbiyle birlikte yol almaya devam etmiş. Ara sıra Dr. Moritz Schnirer'den nabzını kontrol etmesini istemiş, çünkü stresli anlarında nabzı 108 gibi sağlıklı bir sayıya ulaşabiliyormuş. Beşinin bunaltıcı sıcaklarda tek kabini paylaşıyor olması şartları daha da zorlaştırıyordu, dolayısıyla Herzl geçenin büyük kısmını güvertede, yıldızlarında altında uyuyarak geçirirmiş. Ancak 26 Ekim sabahı güneşin ilk ışıklarıyla beraber her şey, ama

her şey güzel görünüyordu. Herzl *Russiya*'nın pruvasından olanca dikkatiyle uzaklara baktığında "Yahudi kıyısı" adını verdiği kıyayı görmeyi başarmış.

Gördükleri karşısında büyük bir heyecan hissettiyse bile bundan günlüklerinde fazla söz etmemiş, çünkü asıl uğraşı Türk emniyet güçlerinin şüphelerini üzerlerine fazla çekmeden sağ salım kıyıya çıkmaktı. Yafa iskelesinde Alman emniyet güçleri de var ve safari kasklı beşli, oraya *kaiser*'in talimatı üzerine geldiklerini söylemişler, işe yaramış. Bu arada Herzl, kıyıdaki tozlu karmaşanın içinde küçük bir iyilikte bulunmak için elinden geleni yapmış. *Russiya*'da tanıştığı Rumen Yahudisi bir kadın, ağır hasta, hatta ölmek üzere olan kızını görmek için (Herzl'in yazdığı şekliyle) "Jeruscholajim"e gidiyordu.⁴³ Kadın, Rumen pasaportuyla yolculuk yaptığı için Türklerin onun karaya çıkmasına izin vermeyeceğinden korkuyordu. Herzl beraber yolculuk yaptıkları Fransız gazetecilerden birinin karısına durumu anlatarak Rumen kadının onun hizmetçisi gibi görünmesini sağlamış. Plan işe yaramış ve anne ile kız birbirlerine kavuşmuşlar.

Sonraki günlerde Yahudi yerleşim yerlerini yıldırım hızıyla dolaşmışlar. Baron Edmond'un destek verdiği, Herzl'a göre kolonicilerin yönetim korkusu içinde yaşadığı Rişon Le-Zion'da kendilerine şarap mahzenleri ve sade yaşam alanları gösterilmiş. "Ne yazık ki iyi niyetten öte bir şey olmayan" küçük bir resital verilmiş, sonra da yerleşimcilerin Herzl'a olan saygılarını Baron'a olan itaat duygularıyla uzlaştırmaya çalıştıkları bir konuşma yapılmış, ama Herzl'a göre bu çabaları resitaldeki keman ile lavtayı birbiriyle bağdaştırma girişiminden öteye geçememiş. Herzl ertesi gün gittikleri Rehovot köyünü daha çok sevmiş. Burada Arap midillilerine binmiş genç Yahudi biniciler onlar onuruna bir gösteri dü-

⁴³ Shlomo Avineri, "Theodor Herzl's Diaries as Bildungsroman," *Jewish Social Studies*, 5:3 (1999) kitabında Herzl'ın Kudüs'ü sadece Filistin'e yaptığı kısa ziyaret sırasında böyle yazdığını söyler; Herzl, *Diaries*, II, s. 738-9.

zenlemiş. Bir düşünün, diye yazmış Herzl günlüğünde, evde pantolon satışı yapanlar burada Yahudi kovboylarına dönüşebilir!

Ertesi sabah, *Alliance* tarafından işletilen eğitim çiftliğinde herkes *kaiser*'in ziyaretini bekliyordu. Herzl böbürlenerek *kaiser*'le selamlaşmasına tanık olacaklarını söylemiş. Ona pek inanmamışlar, ama saat dokuz gibi bir Türk süvari birliğinin kaldırdığı toz bulutunun ardından beyaz atı üzerinde *kaiser* görünmüş, başındaki sivri uçlu *Pickelhaube* ile tozlu ortamdan dolayı çocukların resimli tarih kitaplarındaki Sarazenlere benziyordu. Herzl okul çocuklarının "Tanrı Kraliçeyi korusun" marşının melodisiyle "*Heil dir im Siegerkranz*" ("Selam sana, zafer çelengiyle") söylemesini sağlamış. Bundan mutluluk duyan *kaiser* atından eğilip sağlam eliyle Herzl'in elini sıkınca herkesin ağzı açık kalmış. Ardından inanılmayacak derecede sıradan bir sohbet yaşanmış. Kaiser: "Hava çok sıcak. Ama bu ülke gelecek vaat ediyor!" Herzl: "Ama hasta bir ülke." Kaiser: "Su! İhtiyacı olan şey bol bol su." Herzl: "Evet majesteleri, sulama lazım, devasa bir sulama ağı lazım." Kaiser: "Ama yine de gelecek vaat ediyor, öyle değil mi?" Ve çocuklar bir başka koro söylerken tozların arasında kaybolup gitmiş.

O gün, öğleden sonra, beşli grup umduklarından daha geç saatte Kudüs trenine binmişler. Yafa-Kudüs arası demiryolu hattı, Kudüs'te doğup Marsilya'da eğitim alan ve Kudüs'teki, adını ağabeyinden alan Mahane Yehuda mahallesini de kuran Sefarad Yahudisi, kibirli girişimci Yosef Navon'un ödüllük projesiydi. Navon, Osmanlı tebaasının bir üyesi ve ikna edici bir proje sahibi olarak, Gazze ve Nablus'a kadar uzanması gereken bu hat için izin almayı başarmıştı, ama hattı kurmak için gerekli finansmanı bulmakta zorlanmış ve onu 1 milyon frank karşılığında bir Fransız deniz feneri şirketine satmıştı. Yehuda tepelerinin dik yamaçlarını kesen Yafa-Kudüs hattı işler durumdaydı ama gecikmeleriyle ün salmıştı. Safari kasklı beşli treni beklerken de sıcaktan bunalmış, tıka

basa dolu vagonlarda otururken de. Kendini hasta hisseden, ateşi yükseldiği için terleyen ve nabız atışından dolayı endişelenen Herzl, yolculuktan, "işkence" diye söz eder. Kudüs'e güneşin batışından sonra varıp şehri ancak "ay tozunda" gördükleri yetmiyormuş gibi, kalacakları Kaminitz Oteli de biraz uzaktaydı. Herzl arabayla gitmek istemiş, ama diğerlerinin yüz ifadelerinden Şabat gününün kurallarını ihlal etmemek için yürümeleri gerektiğini anlamış.

Kudüs'ün o dönem nüfusunun büyük kısmı, yani 70 bin kadarı Yahudiydi, ama Herzl'ın ulusal vatanlarının geleceği için düşündüğü türden Yahudiler değillerdi, bağırıp çağırışan Yahudi kovboylarından çok farklıydılar. Her yerde dilencililer vardı, Ağlama Duvarı'nda o kadar çok vardı ki Herzl Tapınak'ın kalıntıları karşısında ne kadar uğraşırsa uğraşsın duygusal bir tepki vermekte zorlanmış. Her tarafta kollarını çekiştirenler ve onun asabını bozan, kalın paltoları, kürklü şapkalarıyla dindarlar vardı. Herzl gerekli turların bazılarını yapmış: Ortodoksların *Via Dolorosa*'dan* geçecek Yahudilerin başına korkunç şeyler geleceğine dair homurtularına rağmen o yolu hızla yürümüş, Zeytindağı'na tırmanmış, eskiden, güçlerinin zirvesindeyken Péreire kardeşlere ait olan Kidron vadisindeki "kral mezarları"nı ziyaret etmiş.

Ancak Herzl'ın dünyada en çok istediği şey, *kaiser*'in Peygamberler Sokağındaki karargâhından, hayati önemdeki görüşmelerinin ne zaman gerçekleşeceğine dair haber almaktı. Ama o haber gelmedi. *Kaiser* ile maiyetinin, at üstünde geçebilmeleri için Kanuni Sultan Süleyman'ın Yafa Kapısındaki harikulade surlarına büyük bir delik açılarak, Eski Kent'e girdikleri görülmüş. İmparator Kutsal Kurtarıcı Kilisesini kutsamış. Herzl ile *kaiser*, farklı bir şekillerde sabırsızlık gösteriyordu. Ama haberin gelmesi geciktikçe Herzl kendini fiziksel olarak hasta hissetmeye başlamış ve paniğe

* (Lat.) Kudüs'te İsa'nın çarmıha gerilmek üzere katettiği söylenen Acılar Yolu -çn.

kapılmış. Diğer dördünün morali daha da bozulmuş; belki de başından itibaren boşa kürek çekmişlerdi; belki de belli belirsiz şekilde farkına vardıkları bir tür uluslararası güç gösterisinde sadece piyon işlevi görmüşlerdi. Düşüncelerinde çok da yanılmıyorlardı. Bu arada Kudüs'e gelen William Hechler yanlarına gelip Fransa'nın Britanya'ya savaş açtığını ve *kaiser*'in derhal ayrılıp Berlin'e gideceğini söyleyince asapları daha da bozulmuş. Birkaç saat sonra bu haberin doğru olmadığı anlaşılmış. Herzl morallerini yüksek tutmak için imparatorla görüşmek için nasıl giyinmeleri gerektiğine dair talimatlar vermiş ve diğerlerinin kısıtlı imkânlarını incelemiş. Bodenheimer'in silindir şapkası gülünçtü, manşetleri de ceket yenlerinin dışına sarkıp duruyordu, korkunç bir şeydi!

Derken Herzl nihayet Alman konsolosluğuna çağrılmış ve burada genç bir yetkili küçümser bir edayla ona, *kaiser*'e önceden gönderdiği mektubun büyük ölçüde değiştirilmiş bir versiyonunu vermiş. Mektubun özü, yani himaye sistemi, ulusal vatan fikri, ayrıcalıklı şirket kavramının büyük kısmı Eulenburg veya Bülow tarafından ortadan kaldırılmıştı. Herzl'in asabı bozulmuş, ama en azından yıllardır bütün ümitlerinin ve planlarının hedefi olan Kudüs toplantısının gerçekleşeceğini düşünmüş. Yeni Yahudi hayatı Almanya sayesinde gerçekleşecekti. Moses Mendelssohn olsaydı ne düşünürdü, ya Richard Wagner?

2 Kasım sabahı beşli Peygamberler Sokağında, Eski Kent'in Şam Kapısının biraz ötesindeki büyük karargâha doğru yola düşmüşler. Karargâhın çevresinde zafer takları ve imparatorluk renklerinde bayraklar vardı. Herzl'in İstanbul'da Şale Köşkündeki merdivenin başında karşılayan *kaiser*'in yaveri Kont von Kessel görünüp onları, üzerinde üniforması ve gri çizimleri, elinde de, Herzl'a göre "tuhaf bir şekilde," binici kırbacıyla Wilhelm'in beklediği çadıra götürmüştü. İstanbul'daki sohbetin yerini Bülow'un tavsiyesi doğrultusunda geliştiği anlaşılan resmi bir diyalog almış:

Himaye hiç konu edilmeyip sadece Filistin'in gelişiminden söz edilmiş. *Kaiser* tartışmaya mahal olmayacak şekilde, "su ve gölge"ye ihtiyaç olduğunu, sonrasında "herkese yeterince yer olacağını" söylemiş. Göçmenlerin çalışması ve teknolojisi Araplar için de bir dürtü teşkil edecekti. "Su" diye tekrar edip durmuş *kaiser*, "su ve ağaç, su ve gölge." "Biz suyu tedarik ederiz," demiş hemen Herzl. "Maliyeti milyarları bulacak, ama yarattığı kazanç da milyarları bulacak." Bunun üzerine normal haline dönen *kaiser* binici kırbacını bacağına vurarak, "Eh iyi o halde, sizde para bol... Bizdekinden çok para var sizde," demiş. Bülow da söze karışarak, "Evet, para bizim için büyük sorun, sizde ise bol para var," diye eklemiş. Kahkahalar patlamış, ama ardında bir miktar kin yok değildi. Değişen bir şey yoktu.

Yardımlarına hidrolik meselesi koşsun diye Herz, Seiden'er'i sohbete katmış, konu hidroelektrik güce, Ürdün'e, gelecek öngörülerine kaymış ve *kaiser* sakat kolundaki saatine bir bakış atıp görüşmenin sona erdiğini ima etmeden hemen önce Herzl aceleyle, Zeytindağı'na tırmanırken zihninde canlandırdığı yeni Kudüs'ten söz etmeye çalışmış.

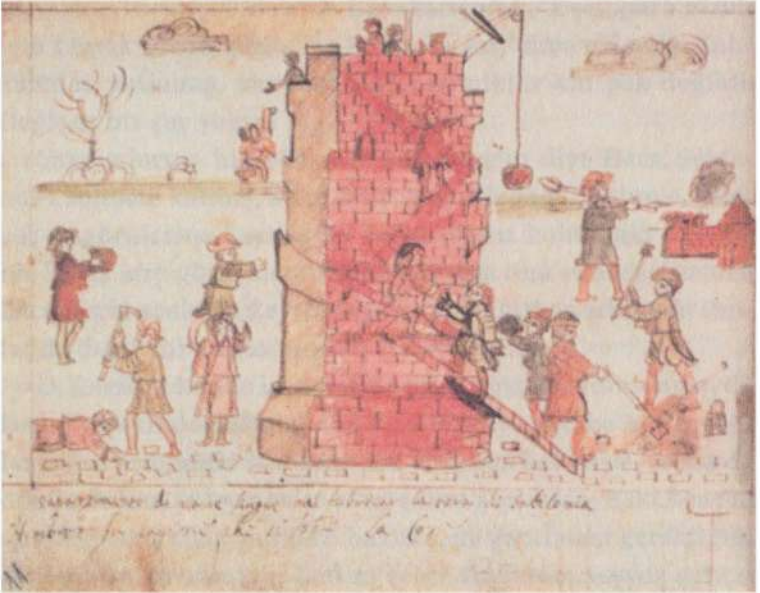
O, Herzl'in Kudüs konusunda yaşadığı tek aydınlanmaydı. Dağın tepesinde durmuş, Ölü Denize, koyu pembe Moab dağlarına ve ardındaki mor renkteki ıssızlığa bakmıştı. Sonra da dönüp Sultan Süleyman'ın altın sarısı surlarına, Eski Kent'in içindeki tıkış tıkış yapılara bakmış, ne yapılması gerektiğini birdenbire kavramıştı. Kadim şehir trafikten, seyyar satıcılardan, pislikten, hastalıktan kurtarılmalıydı. Sadece ve sadece hacıların, daha doğrusu bütün dinlerin müminlerinin şehri haline getirilmeliydi. Şehre kimse hâkim olmayacaktı ama herkes ve bütün kutsal mekânları gözetilecekti. Kudüs, bütün dinlerin ve dinsiz olanların da bir araya geldiği bir şehir olacaktı.

Ama Yahudiler Kudüs'ün yanı başında, kireçtaşından surlarının hemen dışında, Eski Kent'in kayısı renkli taşlarını kullanarak, yepyeni bir şehir inşa edecekti. Bu şehirde

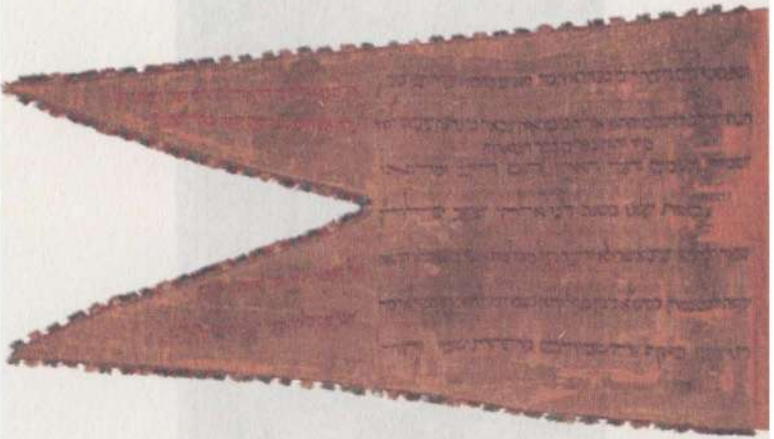
sıra sıra ağaçların olduğu caddeler, parklar, modern okullar, tiyatrolar olacaktı, kim bilir, belki de Herzl'ın oyunları sahnelenecekti. Gölge, güzel kokan, uygar, huzurlu bir şehir olacaktı. Yeterince istenirse hayalden öteye geçebilirdi.

Peki ya zaman zaman, biraz nefes nefese kaldığında kalbinde hissettiği o tuhaf şey, o küçük duraksama, ardından vuruş, nabzının o *allegretto* atışı neydi? Eh, *Jeruscholajim* de inişli çıkışlıydı ne de olsa. Bir şey değildi; Schnirer endişe edecek bir şey yok demişti, demek ki bir şey değildi. Her şey güzel olacaktı.

RESİMLER

Mose da Castellazzo'nun bir resminin XVII. yüzyıl ortalarına ait tüy kalem ve mürekkep kopyası, Babil Kulesinin İnşası, Resimli Kitab-ı Mukaddes, 1521.

Solomon Molho'nun sancağı.

Balat Sinagogunun içi, İstanbul, Türkiye. On altıncı yüzyılda yapı yangından hasar gördü, ancak görselde görülen on sekizinci yüzyılda yapının restore edilmiş halidir ve gemi şeklindeki teva (okuma kürsüsü) da dahil olmak üzere orijinaline çok yakındır.

Yahudi mezarlığındaki mezar taşları, Lido, Venedik. © Tim Kirby.

İspanyol-Portekiz Batı Sinagogu, Ghetto Vecchio, Venedik, Bladassare Longhena atölyesi tarafından genişletilmiştir, y. 1635.

Templo'nun Süleyman'ın Tapınağı rekonstrüksiyonunun tanıtıldığı afiş.

Menaşe ben Israel'in Salom İtalia tarafından yapılmış oymabaskı portresi, 1642.

בו ארבעים שנה ארץ ערבה ושוחר ארץ ציה וצלמות.

Yakov ben Abraham Zaddik, künye sayfasında gravür otoportre, Abraham Goos, *Kutsal Toprakların Haritası*, Amsterdam 1620-1.

Paradesi Sinagogunun iç mekân fotoğrafı, Koçin, Kerala, Hindistan.

Dr Efraim Bueno'nun portresi, Rembrandt van Rijn tarafından yapılmış gravür, 1647.

Musa'nın Kanun Tabletlerini Kırışı, Rembrandt van Rijn, 1659.

Amsterdam haritasından Vlooienburg bölgesini gösteren bir ayrıntı, Balthasar Florisz van Berckenrode, 1625.

Esnoga'nın 1675'te Açılışı, Romeyn de Hooghe.

*À La Par. de l'Opéra.
 À La Par. des arts, sous le drapeau, aux Juifs Portugais, en
 la cérémonie, à l'occasion, par la circoncision.
 À la par. des arts, sous le drapeau, aux Juifs Portugais, en
 la cérémonie, à l'occasion, par la circoncision.*

**La CIRCONCISION
 des
 JUIFS PORTUGAIS.**

*À La Par. des arts, sous le drapeau, aux Juifs Portugais, en
 la cérémonie, à l'occasion, par la circoncision.
 À La Par. des arts, sous le drapeau, aux Juifs Portugais, en
 la cérémonie, à l'occasion, par la circoncision.*

Bir Sefarad Ailesinin Sünnet Töreni, Romeyn de Hooghe, 1668.

Genç bir Yahudinin Portresi, Rembrandt van Rijn, 1648.

Sabetay Sevi'nin oymabaskısı.

Bir ev olarak insan bedeni, Tobias Cohen'in tıp ansiklopedisi, *Ma'aseh Tuviyah*, Venedik, 1708.

Kudüs'teki Hurva Sinagogunu içeren, XIX. yüzyıldan bir Yeni Yıl kartpostalı.

Samuel Oppenheimer'in Johann Andreas Pfeffel tarafından yapılmış portresi.

Moses Mendelssohn, Daniel Chodowiecki tarafından yapılmış oymabaskı, 1792.

Moses Mendelssohn'un Anton Graff tarafından yapılmış portresi, 1773.

Dr. Ralph Schomberg, Thomas Gainsborough y. 1770.

Moses Mendelssohn'un gözlüğü, y. 1751-1800.

Daniel Itzig'in portresi.

Isaac Daniel Itzig'in portresi. Daniel Isaac Itzig (Daniel Itzig'in oğlu),
Johann Christoph Frisch, 1777.

Fromet Mendelssohn'un gelinliğinden yapılmış ahit sandığı perdesi. Alışılmadık şekilde Moses ve Fromet'in isimleri yan yana işlenmiştir.

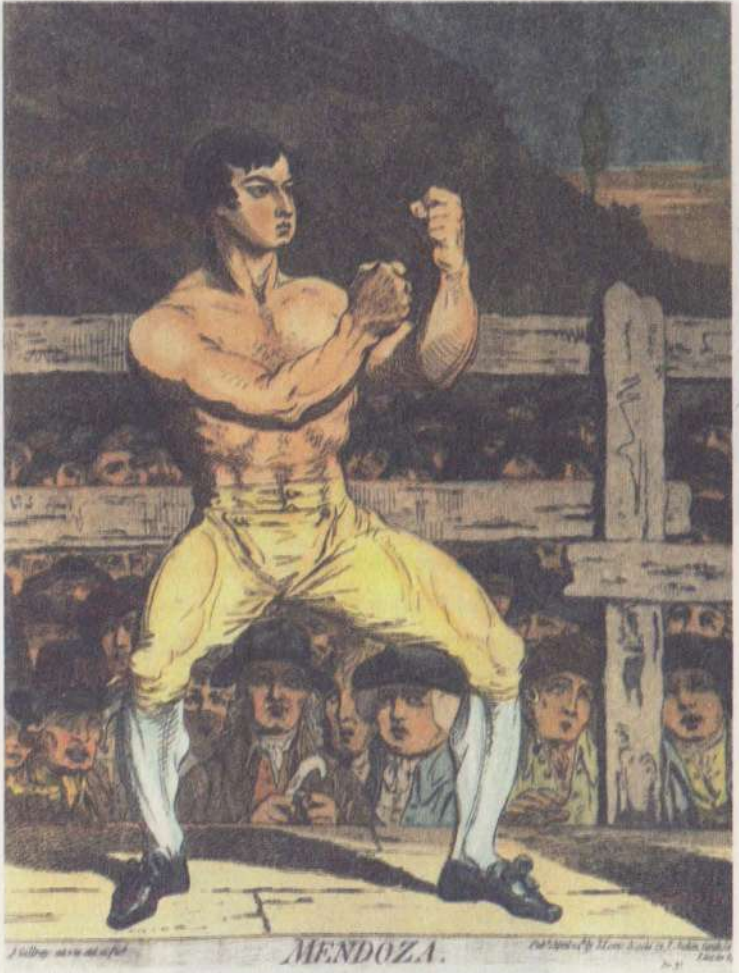
Prens Orlando rolünde John Braham, Thomas Woolnoth, 1828.

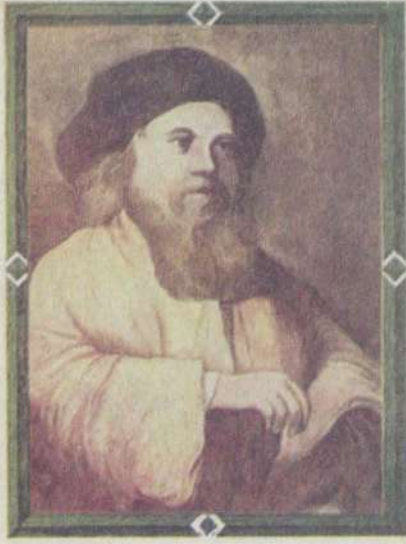
Yahudi Oyunu, XVIII. yüzyıl Fransız masa oyunu.

Giysi Pazarı, Thomas Rowlandson, Londra, y. 1800.

İngiliz boks şampiyonu Daniel Mendoza, James Gillray tarafından yapılmış gravür, y. 1788-95.

Haham Israel ben Eliezer, genelde Baal Shem Tov (BESHT) olarak bilinir.

Büyük Sataniv Sinagogunun ahit sandığı.

"Tavşan kovalama" konulu mezar taşı, Sataniv mezarlığı.

Üniformasıyla Tuğamiral Uriah Levy, 1858.

Rebecca Gratz'ın Gilbert Stuart tarafından yapılmış portresi, 1802.

Egzotik bir kostüm (büyük olasılıkla Mazeppa) içinde Adah Menken, y. 1862.

Yarbay Edward Selig Salomon.

Giacomo Meyerbeer'in 12 yaşında yapılmış portresi.

Son yıllarında Giacomo Meyerbeer.

Amalia Beer'in Johann Karl Kretschmar tarafından yapılmış portresi.

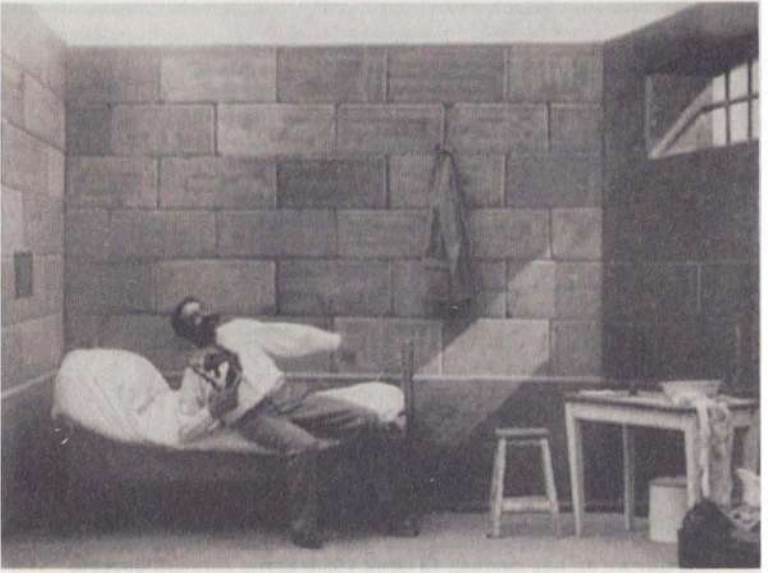
*Oranienburger Strasse'deki sinagog, Berlin, Emile Pierre Joseph de
Cauwer, 1865.*

Tempio Maggiore Israelitico'nun (Büyük Sinagog) ön cephesi, Floransa.

Isaac ile Jacob Émile Pélissier'in Antoine Samuel Adam-Solomon tarafından yapılmış büstleri. Isaac (solda) ile Jacob Émile Pélissier'in (sağda)

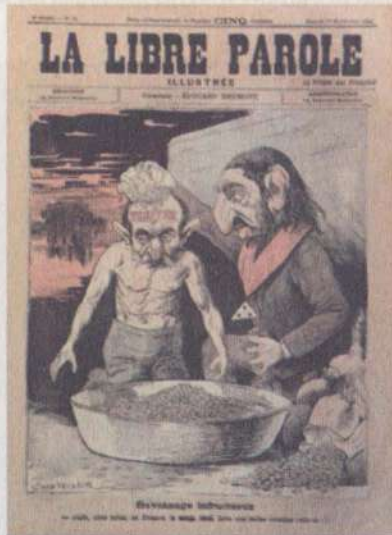
Georges Méliès'in *L'affaire Dreyfus* filminden bir kare, 1899.

Alfred Dreyfus'ün portresi.

L'Aurore'un baş sayfası, 13 Ocak 1898. Émile Zola'nın davayla ilgili makalesi.

17 Kasım 1894 tarihli aşırı anti-Semitik gazete *La Libre Parole*'un kapağı. Başlıkta şöyle yazıyor: "Nafile sabunlama: Yahudiler, bizim için Fransa'da, böyle bir lekeyi ancak kan çıkarabilir."

Theodor Herzl'u *Mikve Israel*'de Kaiser II. Wilhelm ile buluşurken gösteren, üzerinde oynanmış fotoğraf.

Basel'da düzenlenen Birinci Siyonizm Kongresi onuruna basılmış kartpostal, 1897.

Theodor Herzl ve Siyonist delegeler Imperator gemisinin güvertesinde,
Filistin yolunda, Ekim 1898

Aidiyet'te Kullanılan İbranice ve Yidişçe Terimlerin Yetkisiz Sözlüğü

agada

Kitab-ı Mukaddes sonrası Yahudi eğitimi ve edebiyatı (örneğin Talmud), yasal emirler ile *halaha*, yani açıklamaları ve hahamların deyiimiyle "diğer her şey" olmak üzere ikiye ayrılır. Diğer her şey *agada*'dır: Vaaz hikâyeleri, masallar ve töreler; efsaneler, serbest yorumlar, amaçsız kusur aramalar, anlamlı kusur aramalar, dedikodular ve mucizevi olayların anlatımı. *Yeşiva*'larda *halaha*'nın ağırsiklet, *agada*'nın da anlatı kuramı hocalarının kurslarında öğrettikleri şeyler olduğu herkesçe bilinir. Ama İmparator Titus'un burun deliğinden içeriye giren tatarcığın orada yedi yıl kalıp Kudüs'ün fatihini nihayet öldürdüğüne dair *agada* hikâyesinin masaldan başka bir şey olmadığını sanıyorsanız o sizin probleminiz. *Pesâh Seder*'inde kullanılan kitap olan Haggadah (aşağıya bakınız) ile karıştırılmamalıdır; öte yandan *Haggadah*'nın büyük kısmı *agada* olduğuna ama tam tersi söz konusu olmadığına göre, isterseniz karıştırın.

aliya

Kelime anlamı "yükseliş"tir, İsrail Toprağı'na göç ve Kudüs tepelerin üzerinde yer aldığından daha dar anlamda Tapınak için kullanılır. Ama Tapınak'ın yıkılmasından sonra sinagog ayinlerine katılım için de kullanılmaya başlanmıştır; sinagogda Ahit Sandığı'na veya okuma kürsüsüne (bkz. *bima* ve *teva*) veya Ahit Sandığı'nın kapılarını açmak veya kapatmak veya *Sefer Tora*'nın tomarını cemaate götürmek gibi daha onursal bir göreve "çıkılır."

Amida

Kelime anlamı "ayakta durmak"tır. Günde üç defa okunan duaların (sabah *şahrit*, öğlen *minha* ve akşam *arvit*) on sekiz

kutsama içeren çekirdeği sessizce, ayakta okunur, ama bu arada eğilip doğrulma, sallanma ve dizleri büküp sıçrama (*duhan*) öngörülür. Ne kadar eğilirseniz kendinizi o kadar dindar hissedersiniz veya öyle görünürsünüz. Bütün Yahudilerin on sekiz *beraha* (kutsama) arasından en çok sevdikleri vardır; mümin son kutsamada, barış talep ettikten sonra sağa ve sola yeniden eğilir, geriye doğru ayaklarını sürür ve son bir defa alçalıp yükselir.

anusim

Önce Aşkenazlar, sonra Sefaradlar arasında din değiştirmeye mecbur edilen ama Yahudi dinini gizlice yaşamaya devam edenler için kullanılan terim. Aynı zamanda 1839'da Müslümanlığı kabul etmeye mecbur edilen ve açıkça Yahudi olarak yaşamalarına 1925'te izin verilen İran'ın Meşhedi Yahudileri için de kullanılır. 1946'daki bir kan iftirası Meşhedi Yahudilerinin İsrail'e göç etmesine neden olmuş ve 1979'daki İslam devrimiyle ülkeden ayrılanların sayısı daha da artmıştır. Günümüzde İsrail'de yaşayan Meşhedi Yahudilerinin sayısı yirmi bindir.

Aşkenaz

Dar anlamda Germen dünyasından Yahudiler, daha geniş anlamda Doğu Avrupalı, hatta köklerini İspanya, Portekiz, Mağrip ülkeleri ve Doğu Akdeniz'e dayandıranlar dışındaki tüm Yahudiler. İşin tuhafı, İtalya gibi Akdeniz ülkelerinde de çok sayıda Aşkenaz Yahudisi olmuştur ve halen de vardır, ama şu kadarını kesin olarak söyleyebiliriz: Haşlanmış havuçla taçlandırılmış soğuk sazan kıyması buğulaması karşısında ağzı sulananlar Aşkenaz'dan başka bir şey olamaz.

badhan

Düğünlerde ve bayramlarda (Yahudilerinkilerle sınırlı değil) gösteri sunması için kiralanan komedyen. Polonyalı ve Ukraynalı hâkimlerin kutlamalarında *badhan*'ların rol aldığı anlatılır; anlattıkları fıkralar tarihe karışmıştır (bildiğim kadarıyla), ama çoğunda annelerin ve/veya çorbaların öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Beth Din

Kelime anlamı "Adalet Evi"dir. Üç üyeden oluşan Yahudi dinsel mahkemesi; üyelerden biri *halaha* konusunda eksiksiz bilgi sahibi olmalıdır; mahkeme koşer kasapların ruhsatlarıyla evlilik izinlerini verir, boşanmalar konusunda hüküm verir, bazen vasiyetnamelerle ilgili ihtilaflarda, hatta medeni hukuk davalarında hakemlik yapar. Dolayısıyla çok meşguldür.

bima

Aşkenaz sinagoglarında bir platform üzerinde yer alan okuma kürsüsü (Sefaradlar arasındaki okuma kürsüsü için bkz.

teva). Geleneksel olarak sinagogun merkezinde yer alır ve etrafı ince bir şekilde işlenmiş parmaklıklarla veya bir koruklukla çevrilidir. XIX. yüzyılda *bima*, kilise sunakları gibi genelde sinagogun doğu ucuna, Ahit Sandığı'nın olduğu yere taşınmış, burada dualara liderlik eden *kantor*'un ve vaaz verenlerin odak noktası haline gelmiştir.

bokhur *Bar Mitzvah*'tan hem önce hem de sonra oğlan veya delikanlı. Genelde "*yeşiva bokhur*"ları şeklinde, din öğrencileri anlamında kullanılır.

brit mila Kelime anlamı "ahit"tir, ama Yahudiliğe dönen *anusim*'in yetişkinken tabi tutulduğu bir törenle erkek bir bebeğin genelde doğduktan sekiz gün sonra gerçekleştirilen sünnet törenidir. Mısır'dan Çıkış 4:25'te bu törenin garip ve şiddet içeren kökeni anlatılır: Musa Yahudilere özgürlüklerini vermek için Mısır'a dönerken Tanrı ona saldırır. Musa'nın karısı Sippora bu saldırıya engel olmak için bir taş alıp oğullarının sünnet derisini keser ve onu Musa'nın ayağının dibine atarak "Gerçekten sen bana kanlı güveysin" der. Kimliği teşhis etme amaçlı bir hareket için biraz aşırı sayılabilirdi, ama sağı solu belli olmayan Yehova'nın işini görmüş olmalı.

hazan Sinagog *kantor*'u; aşırı ortodoks cemaatlerde fazla önemli değildir, hatta hiç önem taşımaz, ama XIX-XX. yüzyıllar arasında Rusya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar her yerde öne çıkan bir figürdü. Benim çocukluk *hazan*'ım olan Haham Tashlitzky bana *bar mitzvah* bölümünü öğretmiş, bir yandan duayı okuma şeklimi yönlendirirken diğer yandan dakhund köpeğine her "*omeyn*" (âmin) dendiğinde havlamayı öğretmişti.

çeder Ağırıklı olarak *bar mitzvah* ve *bat mitzvah* öncesinde çocuklar için Yahudi okulu; burada geleneksel olarak *siddur*, yani günlük ve haftalık dua kitabı, *humash*, yani Tevrat öğretilir, sonra da Raşi'ninki gibi Rabbinik yorumlara geçilir. Yerinde duramayan 9 yaşındaki çocuklara kısa bir süre boyunca *humash* öğrettim, ama insanı bir bakışla yıldırım çarpmışa döndüren müthiş karizma sahibi Bayan Cohen'in veya şefkatli ve esprituél Sammy Kramer'in yüksek standartlarına bir türlü ulaşamadım.

hevra Dost veya yoldaş grubu; diasporada okuma grupları veya siyasi topluluklar için kullanılır, ama XIX. yüzyılda Siyonist hareket geliştiğinden itibaren Siyonist bir *ethos* edinmiştir.

çohem kelime anlamı "bilge"dir, ama genelde ukalalar ve öğrendiklerini sergilemekten hiç çekinmeyen bilgiç çocuklar

için kullanılır. Talmud çohem'leri *yeşiva*'nın gurur kaynağıdır.

cholent

(hamin) Şabat günü için öngörülen, tek tencerede pişirilen Aşkenaz yemeği. Fırının düğmesine basmak çalışma yasasını ihlal etmek olur, ama dindar bir Yahudinin bir tencere dolusu yahniyi gece boyunca ağır ağır pişmesi için bir fırıncıya götürmesinin sonra da Şabat yemeği için alıp eve getirmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Sağlıklı ve enerji verici bu yemek genelde dana, kuzu veya koyun eti, yahniye eklenmeden önce kısmen pişirilmiş kuru fasulye veya arpa ve havuç, turp, soğan ve patates gibi dayanıklı sebzeler içerir; bütün bu malzeme, onu ağırlayan fırın yeterince düşük ısı ve yavaş olduğu takdirde, tadını etin suyundan alan nefis, lapa gibi koyu bir karışıma dönüşecektir. Şabat'a uyan ve uzun *deraşa*'lara (bkz. ilgili madde) maruz kalan müminlerin (örneğin babam) *cholent*'lerinden uzak tutuldukları için gerildikleri ve sinirlendikleri bilinir. *Cholent* bazen *tzimmes* adı verilen, yine uzun uzadıya pişirilip suyu çekmiş, karamelize havuçlarla beraber servis edilir. DİKKAT! Bu iki yemek beraber tüketildiği takdirde en azından yirmi dört saat boyunca ani hareketlerde bulunmamak gerekir, aksi takdirde kardiyak rahatsızlık yaşanabilir.

humaş

Tomar olarak değil de kitap şeklinde basılmış olan Tevrat. Aynı sayfada Rabbinik yorumlar içerebilir.

kohanim

Rahipler. Kohen olmadan *kohan* olabilirsiniz, ama *kohan* olmadan Kohen olamazsınız. En önemli ayinlerde *kohan*'lar Ahit Sandığı'nın (veya *bima*'nın) yanına gider, başlarını dua şalıyla örterler ve cemaati resmen kutsarlar. Sıradan İsraililer (örneğin ben) o tarafa bakmamalıdır, yoksa ne olduğu tam belli olmayan korkunç bir şey olur, ben de doğal olarak hep o tarafa baktım ve bakacağım.

converso

Engizisyon tarafından din değiştirmeye mecbur edilen Yahudi; İbery'a'da "Yeni Hıristiyan" veya aşağılayıcı bir terimle "*Marrano*" (domuz) olarak bilinir ve sürekli olarak (ve haklı nedenlerle) gizlice Yahudi dinine uygun şekilde yaşadığı suçlamalarına tabi tutulur.

deraşa

Vaaz, daha doğrusu Tevrat'ın belirli bir metni veya mısrası konusunda bir söylev; usta bir haham buradan hareketle Yahudilikle bağlantılı daha genel ve evrensel konular işleyecek, yeni sorular ortaya atacaktır (bu sorular da Talmud tarzında, çözüme kavuşturulamayacaktır).

devekut	Kelime anlamı "Tanrı'ya sıkı sıkıya sarılmak"tır. Kendilerini tamamıyla duaya verenlerin ulaştığı vecit benzeri durum.
emuna	Tanrı'ya ve Yahudiliğin temel doktrinlerine kayıtsız şartsız bağlılık. Tanrı'nın <i>emuna</i> 'yı sınamak için örneğin birisinden oğlunu kurban etmesini istemek veya Eyüp'ünki gibi abartılı yöntemlere başvurduğu bilinir.
ešet hayil	"Değerli bir kadın" ... ederi yakuttan çoktur; mücevher metaforu göz önüne alındığında burada değerli taşlar veya güzel bir çeyizin mi, yoksa daha genel anlamda erdemliliğin mi söz konusu olduğu çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Ama kıyaslamanın değeri konusunda genelde fikir birliği vardır.
Gemara	Talmud'un ikinci kısmını oluşturan, <i>Mişna</i> konusunda Rabbinik yorumlar, dolayısıyla yorumların yorumları. Talmud'a o kadar alışıktı olmayanlar için, özellikle Gemara hocası öğrencilerinin (örneğin 12 yaşındayken ben) konuya tüm dikkatlerini vermediğinden şüphelenip enselerine vuranlardan sa, Gemara bayağı zor olabilir.
geruş	Sürgün. Yahudiler nerede olurlarsa olsunlar bu duyguyu hissedebilirler.
groyse maher'ler	Kodamanlar; yön verenler; genelde gösterişli giyinirler, ayakkabıları ışıltılı ve yürürken biraz kasılırlar. Sinagogda çene çalanları susturmak için "şaaa" derlerse genelde emrine kulak asarsınız. Ama o sözü anneler de oğulları (5 yaş civarından itibaren) için şefkatle de kullanırlar.
hacohen hagadol	Tapınak'ın başrahibi; Kefaret Günü Tapınak'ın en iç alanındaki Kutsalların Kutsalı'na kabul edilen tek kişi.
Haggadah	Pesah'ın ayin kitabı olup litürjinin evlerde kullanmak üzere tasarlanmış tek unsurdur; bol miktarda resimle süslenmiş olup, muhtemelen her türlü neredeyse dindışı, karizmatik lider konusunda Rabbinik bir alerji sonucunda Musa'dan hiçbir şekilde söz etmeden Mısır'dan Çıkış'ı anlatmayı başarır.
Hasidimler	Sıklıkla ama hatalı olarak Ortodoks veya aşırı Ortodoks Yahudiler için kullanılan terim; O Şapkayı takanlar ve <i>peot</i> 'larını ve sakallarını uzatanlar kastedildiğinde kullanım daha da hatalıdır. Hasidim, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda <i>zaddik</i> 'lerin mistik öğretilerinin müritleridir ve sıklıkla Baal Şem Tov'la bağdaştırılırlar. Bkz. 12. bölüm.
Haskala	XVIII. yüzyılda yaşanan (XIX. yüzyılda da devam eden) ve Yahudiliği rasyonel araştırmayla uzlaştırmayı hedefleyen,

- dolayısıyla da Yahudi olmayan rasyonalistlerle ortak bir amacı olan Yahudi "Aydınlanma"sı.
- Havdala** kelime anlamı, Şabat günündeki dinlenme ile çalışma haftası arasındaki gibi "ayrım"dır; Şabat gününün sonunu resmi olarak ilan eden, bazıları rengârenk olan ve alevi bir şarap bardağıyla söndürülen örgülü, özel bir mumun da dahil olduğu harika tören. Ayrıca tepesinde küçük bir çan ve bir bayrak olan gümüş bir kule şeklindeki süslü bir baharat kutusu anlamına da gelir. *Havdala* baharat kutuları Yahudi ritüel nesnelerinin en enfesleri arasında yer alır ve Etiyopya'dan Yemen'e, Ukrayna'dan Londra'nın en zarif gümüş eşya imalatçılarına kadar her yerde süsleme dilinin bir unsuru olarak bulunurlar.
- herem** Yahudi yöneticiler tarafından uygulanan aforoz veya yasak; Amsterdam gibi şehirlerde (bkz. Bölüm 7) fiilen uygulanmak yerine doğru yoldan sapanların cemaate yeniden uyum sağlaması için kullanılırdı. Uygulandığı zaman olabilecek en aşırı sürgün biçimidir.
- huppa** Nikâh töreninde gelin ile damadın üzerinde yer alan ve beraber kuracakları yuvayı simgeleyen örtü (bkz. *nissuin*). Modern törenlerde, özellikle sinagoglarda, *huppa*'nın direkleri yere sabitlenmiş olabilir, ama Yahudiler için yuva fikri sabit gayrimenkul değildir, dolayısıyla bence *huppa* dört köşeden havada tutulup serbestçe dalgalandığında ve direklerine çiçek ve yaprak zincirleri sarıldığında güzel durur.
- Kabala** bkz. 1. cilt 4. bölüm: ilk olarak *Sefer Yezira*'da, yani Tanrı'nın evreni nasıl yarattığının anlatıldığı, bazen İbrahim'e, bazen de Haham Akivah'ya atfedilen Yaratılış Kitabı'nda anlatılan ezoterik mistik Yahudi kozmolojisi edebiyatı ve öğretileri; ilk olarak XIII. yüzyılda, aşağı yukarı ikinci temel metni olan *Sefer ha-Zohar*'ın ortaya çıktığı dönemde tarif edilmiştir. Her iki metinde de *sefirot*, yani on türüm kavramı sunulmuş ve XVI. yüzyılda Luriacı Kabalacılık çerçevesinde geliştirilmiştir. *Sefer Yezira*'da ayrıca İbrani alfabesinin yirmi iki harfine dayanan ve dünyanın oluşumunun temelinde yatan karmaşık bir numeroloji öne sürülmüştür. Evet, çılgınca, ama çok güzel.
- Kaddiş** Aramice yazılmış matem duası; ölüme hiçbir atıf içermez, Tanrı'nın uzun uzun yüceltildiği bir duadır. Matem tutanların görevi anne veya babasının, çocuğunun veya eşinin ölümünden sonra bir yıl boyunca *Kaddiş*'i günde üç defa okumaktır.

- kahal** Daha çok Rusya'daki Yerleşim Sınırı bölgesinde olmak üzere, özerk Yahudi cemaatlerinin kendini yönetme şekli (bkz. 12. bölüm).
- kapote** Günümüzde ultra-ortodoks Yahudilerin giydiği, ama hiçbir emirde öngörülme-
yen uzun cübbe; özellikle XVIII. yüzyılda Polonya ve Rusya'da yaşamış Yahudi tüccarların gündelik el-
bisesi olup sonradan onları tanımlayan kıyafet olarak görül-
meye başlanmıştır. *Pesah* Bayramı'nın hafta içi günlerinde
yenen, kurutulmuş meyvelerden yapılan bir yahni olan *kom-
pote*'yle karıştırılmamalıdır. *Kapote*'nize *kompote* dökülsün
istemezsiniz tabii.
- kaşrut** Tevrat'ta belirlenen ve *Mişna* ile *Talmud*'da geliştirilen bes-
lenme kuralları (bkz. 1. cilt).
- kavana** Kelime anlamı sadakattir. Duaya duygusal olarak tamamıyla
adanma.
- keduşa** *Amida*'nın (bkz. *Amida*) en etkileyici kutsal bölümü; mü-
minlerin parmak uçlarında üç kez yükseldiği "Kutsal, kutsal,
kutsaldır" ilahisini içerir.
- kest** Gelin ile damad ailelerinin, nikâhtan sonra gerekirse çift
destek verme zorunluluğu. Aşkenaz dünyasında genç çift
sıklıkla ailelerden biriyle birlikte yaşar, böylece daha geniş
akrabalık ağı içerisinde destek görmüş olur. Bu gelenek, nü-
fusun geri kalan kısmıyla kıyaslanınca Yahudiler arasında
çocuk ölüm oranının daha düşük olmasının olası sebeplerin-
den biri olarak görülür.
- ketuba** *Ketuba* genelde zengin süslemelere sahip olup nikâh tören-
lerinde okunduğu için bazen "evlilik ruhsatı" olduğu veya
Hristiyanların evlilik yeminlerine benzer şekilde birleşme-
ye romantik bir resmiyet kazandırdığı düşünülür. *Ketuba*
aslında Arami dilinde yazılmış (ve uzun uzun okunan) son
derece duygusuz yasal belgelerdir ve hem Kitab-ı Mukad-
des'ten hem de Talmud'dan her iki tarafın yükümlülüklerini
miras almış, bir tür evlilik öncesi sözleşmedir. Damadın yü-
kümlülükleri barınma, geçim ve cinsel birleşme sağlamadır.
Genelde taraflardan birinin ölümü durumunda mülkün kim-
se tahsis edileceği gibi meseleler de soğukkanlılıkla dahil
edilir. *Ketuba* muhtemelen, hat sanatıyla yazılmış ve rengâ-
renk süslemelerle bezenmiş tek yasal belge örneği olabilir.
- kiduş haşem** Kelime anlamı "ismi kutsamak"tır (bkz. 1. cilt); zulmeden-
lerin dayatmasıyla veya din değiştirme mecburiyetinden
kaçınmak için intihar şeklinde gerçekleşen şahadet. Daima

- korkunç bir olay, çocuklar dahil olmak üzere aile üyelerini de kapsadığında bağışlanamaz, dehşet verici bir olay.
- kishkes** Bağırsak; genelde içgüdüsel cesaret anlamına gelir, ama hayalar için kullanıldığı da olur. Bu durumda kadınların da *kishkes*'i var mıdır? Tabii ki, ne sandınız? *Kishka* ayrıca pişmiş sebze –evet, her zamanki gibi havuç, soğan ve kereviz– ile *matza* ve tavuk yağından yapılan ve pişirilmeden önce sosis gibi biçimlendirilen geleneksel bir Aşkenaz yemeğidir.
- klezmer** Düğünler başta olmak üzere kutlamalarda çalmak üzere tutulan, nefesli ve/veya telli çalgılarla (XIX. yüzyılda genelde keman) kendine özgü, vızıltı ve inilti benzeri bir stilde çalan dindışı müzisyen. Genelde Pale Yerleşiminin merkezindeki Polonya-Ukrayna-Litvanya bölgesinden geldikleri varsayılan *klezmer*'lerin XVIII. yüzyılda Yahudi olmayan Polonyalı aristokratların kutlamalarında çaldıkları belgelenmiştir. Hem repertuarları hem de kendine özgü enstrümantal melodileri Balkanlar'dan, Osmanlılar ile Güney Slav dünyası arasındaki sınır bölgelerinden kaynaklanmıştır, dolayısıyla apaçık bir Roman etkisi sergilerler. *Klezmer*'lerin en ünlü özellikleri arasında keman ve klarnetleriyle çıkardıkları dikkat çekici ve tiz sesler vardır, ama bazılarımızın en çok sevdiği şey, bana hep New Orleans'ın siyahi kesimindeki geçit törenlerine eşlik eden ağır caz müziğinin Yahudi versiyonu gibi görünen, düğünden hemen önce çalınan *niggun* adlı görkemli, ağır müziklerdir. *Klezmer*'lerin müziğinin kendi Atlantik okyanusunu geçtikten sonra *klezmer* olarak anılmaya başlamış ve bu dalda önemli sanatçılar ortaya çıkmış, "*Rumania*" gibi parçalar yayımlanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra neredeyse tamamıyla ortadan kalkan bu müzik son yıllarda muhteşem bir dönüş yapmıştır.
- Kol Nidrei** Kefaret Günü'nün arifesindeki ayın; muhtemelen Yahudi dinsel takviminin tamamındaki en duygulu anlardan biridir. Kelime anlamı "bütün yeminler" olup, Yahudi karşıtları tarafından çarpıtılıp Yahudilerin her türlü sözleşmeyi reddetme hakkını kendinde gördükleri anlamı çıkarılmıştır, halbuki aslında Yahudiler ile Yüce Tanrı arasındaki yeminlerin geçici olarak askıya alınması kastedilir. Bazı cemaatlerde öncesinde "İsrail'in Tamamı Huzurunda" ile başlayan bir dua okunur ve özellikle ortodoks olmayan cemaatlerde sinagoglar genelde sadece Yılbaşı'nda ve Kefaret günü sinagoga gidenlerle dolu olduğu için, cemaat içi kardeşlik duygusu çok güçlü şekilde hissedilir.

ma'amad	özellikle Amsterdam'da bazı Sefarad cemaatlerinin yönetim kurulu.
maggid	<i>agada</i> (anlatı) ile aynı kökten türemiştir; tarihte genellikle gezgin olan, hikâye anlatan, gündelik hayattan, efsanelerden ve mesellerden öğütler çıkaran vaiz. Ancak mistik gelenekte <i>maggid</i> derin vahiyle bağlantılı daha heybetli bir karakterdir; bazen istemsiz olarak otomatik olarak metinler yazar veya anlaşılmayan sözler söyler, bazen de mucizeler yaratan biridir.
Marrano	Kelime anlamı "domuz"dur: Hristiyanların gizlice Yahudi dininin kurallarına uyduğundan şüphelendiği <i>converso</i> 'lar (bkz. <i>converso</i>) için kullandığı aşağılayıcı terim; sonradan Yahudiliğe dönenler tarafından gurur verici bir terim olarak kullanılmıştır.
maskilim megillah	<i>Haskala</i> 'yı (bkz. ilgili madde) uygulayanlar ve ona inananlar. kelime anlamı hikâye ve özellikle ikincil öneme sahip ama son derece coşkulu <i>Purim</i> Bayramı'nda okunan Ester Kitabı'nın tomarında olduğu gibi, tek tomarlık bir hikâyedir. Daha genel anlamda herhangi bir konuda uzun bir hikâyedir: komşularla sorunlar, koşer kasapta meydana gelen komik bir olay, birilerinin olmayacak birileriyle kaçması vs. Hikâyeyi dinlemek istemeyen biri ondan <i>gantze megillah</i> , yani hikâyenin tamamı diye söz eder.
melamed	<i>Çeder</i> 'de veya bazen <i>yeşiva</i> 'da öğretmen veya bilge insan; her halükârda saygı duyulması gereken biri.
menora	Genelde hatalı olarak, Hanuka Bayramı'nda kullanılan sekiz kollu şamdan için kullanılır (onun adı aslında <i>hanukki-ah</i> 'dır); <i>menora</i> ise Kudüs Tapınağı'nda bulunan yedi kollu şamdandır ve Yahudi dinsel ve toplumsal kimliğinin en kadim görünür sembolü olup Haşmonayim monarşisinin paraları üzerinde ve sinagog zeminlerinde kullanılmıştır.
Meşuga	idiş dilinde delilik; <i>meşuganer</i> de deli biri, kurumlar içerisinde de hızla yayılabilen <i>meşuga</i> 'ya eğilimli biri. Özetle, mantıklı bir bakış açısı benimsemeleri için elinizden geleni yapmanıza rağmen anlaşılmaz bir şekilde yine de sizinle hemfikir olmayan birisi.
mezua	Bir evde yaşayanların Yahudi olduğunu ve Yahudiliğin öğretilerine sadık olduklarını göstermek için kapı dikmesine takılan, içinde Tevrat'tan bölümler olan tomar şeklinde kutu. <i>Mezua</i> 'nın şekli ve boyutları (geleneksel olarak küçüktür) göze çarpmama ile kendini ilan etme arasında incelikli bir

- müzakerenin sonucudur. Ancak son derece süslü ve gösterişli *mezuza* örnekleri de söz konusudur.
- midraş** Yahudi Kitab-ı Mukaddes'inin yorumlandığı metinler; en eskisi II. yüzyıla tarihlenir; Bazıları ilmi ve sorgulayıcıdır, ama bazıları da kutsal metinler konusunda genelde sözlü gelenekten elde edilmiş hayal ürünü ve halka özgü yorumlar içerir. Çağdaş Yahudilikte ve özellikle reform hareketinde hem kutsal metinler hem de tefsir eserleri konusundaki herhangi bir yorum için kullanılır.
- mikve** Özellikle *halaha* kurallarından dolayı temiz olmaları gereken âdet gören kadınlara yönelik, arınma amaçlı banyo veya havuz. İkinci Tapınak'ın duvarlarının hemen dışında, Robinson Kemerinin yanındaki gibi, kadim Yahudi mekânlarında çeşitli *mikve*'ler bulunur; günümüzde Londra'daki Yahudi Müzesinde bulunan bir başka ortaçağ dönemi *mikve*'si bir inşaat alanında, kazılar sırasında keşfedilmiş. Yaygın varsayımlara rağmen erkekler de örneğin *Yom Kippur* arifesinde *mikve* kullanabilirler ve kullanırlar da; daha dindar erkekler her Şabat günü *mikve* kullanırlar, ama *mikve*'nin erkekler arasında kullanımı zorunlu değildir, âdettendir. *Mikve* dört tarafı kapalı su olmayıp akan suya bağlı olmalıdır ve *halaha* kurallarına göre en azından iki yüz galon su içerebilmelidir.
- minyan** Günlük dualar için asgari sayı olarak gerekli olan on yetişkin erkek. Evet. Biliyorum.
- mi şeberah** Yahudi litürjisinin en dokunaklı dualarından biri; "atalarımız İbrahim, İshak ve Yakup'u kutsayan Tanrı" vs şeklindeki girişi bir yana, Yüce Tanrı'nın, hastalar başta olmak üzere ihtiyacı olanlara, acı çeken veya sefalet içinde olan herkese ve tüm cemaatlere yardımcı olması için bir yakarıştır.
- Mişna** Tevrat'ın en erken dönem (MS I. yüzyıl sonları veya II. yüzyıl) Rabbinik yorumu, çok daha geniş kapsamlı olan Talmud'un temel taşı. Nasıl yazıldığı konusunda bkz. 1. cilt.
- mitnagdim** Hem *Haskala*'ya hem de Hasidizme karşı olan Rabbinik yanlıları (bkz. 12. bölüm).
- mohel** Sünnet ritüelini gerçekleştiren kişi (bkz. *brit mila*).
- nasi** Kelime anlamı "prens"tir; bazen sonradan Mesih olabilecek kişiler için kullanılır; ne de olsa birileri Mesih olmak zorunda.
- nebbiş nefes** Yidiş dilinde "muhallesi çocuğu" veya en azından sıkıcı biri.
- neşama** Ruhun unsurları; bedeninin geri kalan kısmı öldükten sonra

	hayatta kaldıklarına inanılır, ama bazen neredeyse fizyolojik oldukları düşünülür.
nissuin	Bir Yahudi evlilik töreninin ikinci bölümü; ilk bölüm <i>kidduşin</i> , yani nikâhtır. <i>Nissuin</i> , karı-kocanın evli bir çift olarak beraber geçirecekleri hayatın başlangıcı anlamına gelir.
ohel	Kelime anlamı “çadır”dır. Cemaatin önemli bir üyesi veya bir ileri gelenin, saygıdeğer bir bilgenin veya <i>groyse maher</i> ’in (bkz. ilgili madde) mezarını örten sayvan veya başka yapı unsuru için kullanılır.
parnas parohet	Sefarad cemaatlerinde yönetim kurulu üyesi. Sinagogda Ahit Sandığı’nın perdesi; aslında Kudüs Tapınağı’nda Kutsalların Kutsalı’nın önünde asılı duran çokrenkli “tül.” Genelde ipek veya kadife gibi narin kumaşlardan yapılır ve zengin nakışlarla süslenir.
peot	Ortodoks Yahudilerin, bunu şart koştuğuna inandıkları kutsal metinlere uyarak lüle şeklinde uzattıkları favorileri (bkz. <i>simanim</i>).
pilpul	Kutsal metinlerin veya Talmud gibi Rabbinik metinlerin incelikli anlamı konusunda kılı kırk yaran tartışmalar. Bir sanat olarak görülse de ilmi açıdan pek de verimliliğe eğilimli olmadığından kişilerin en iyi yönlerini göstermediği de olur.
pisher	Yidiştece muhallebi çocuğu. Nasıl kullanıldığını tahmin edebilirsiniz. Hayata Motollu <i>pisher</i> Moşe olarak başlayıp, önce Leipzigli Moritz Spritzwasser sonra da Parisli Maurice Lafontaine’e dönüşen kişi (izlediği seyir yukarı doğruydı en azından) bazı Yahudilere göre diaspora tarihinin tamamını temsil eder.
klifot	Kabalacı literatüre göre içinde ilahi kıvılcımların tutsak olduğu kabuklar. <i>Tikkun</i> veya iyileştirme eylemi, o kıvılcımların serbest bırakılmasından ve yaratılışın yeniden bir araya getirilmesinden ibarettir. <i>Klifot</i> teriminin kötülük veya en azından iyiliğin engellenmesi için genel anlamda kullanıldığı olur.
rebbe	<i>Rabbi</i> [haham] teriminin amiyane versiyonu; ama Yahudilerde, Hristiyanlıktaki papazlığa atamanın karşılığı olmadığından sırf “hoca” anlamına gelebilir. Dolayısıyla <i>rebbe</i> veya <i>reb</i> , cemaatin tüm bilge üyeleri, hatta <i>groyse maher</i> ’ler (bkz. ilgili madde) için bir saygı ifadesi olarak kullanılabilir.
reş galuta	Sürgündeki halkın lideri; ilk olarak Babil sürgünü sırasında icat edildiği sanılan bu terimin Kahire ve Bağdat gibi şehirlerde ortaçağ Yahudi cemaatlerini temsil etmekle yükümlü

- liderler için kullanıldığı kesindir. Bu terim daha sonra örneğin Moses Montefiore gibi, Yahudiler adına hükümetlerle görüşen tüm ileri gelenler için kullanılagelmıştır.
- rimmonim** Kelime anlamı nardır; aynı zamanda Tevrat tomarlarının ahşap desteğine takılan ve genelde gümüşten yapılan süsler için kullanılır. Nar şeklinde olabildikleri gibi zaman içinde değişim geçirenler çan kuleleri ve taşlar gibi çeşitli dekoratif biçimlerde de olabilirler. Kutsal metinlerde *rimmonim* başrahibin kıyafetinin süsleri olarak tasvir edilir ve Yehuda'daki Haşmonayim Krallığı'nın paralarında kullanılmıştır. Bir geleneğe göre narın içindeki tane sayısı Tevrat'ın 613 olumlu emrine tekabül eder. Ama sayan olduğunu sanmıyorum.
- Romanyot** Ortaçağda Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan ve kültürleri bu ortamda gelişmiş olan, Osmanlı fethinden sonra da bu şehirlerde ve adalarda yaşamaya devam eden Yahudiler (bkz. 4. bölüm).
- ruah** Hem "nefes" hem de "ruh:" Sadece bedende değil, *neşama* (bkz. ilgili madde) ile birlikte ruhun içinde bulunur.
- şnorrer** Dilenci. İsim de olabilir, fiil de; yaklaşım da olabilir, meslek de. İnsan milyon bile olsa, yine de *şnorrer* olabilir.
- sefirot** Kabala'da on ilahi türüm (bkz. 4. bölüm).
- Sefarad** Kelime anlamı İspanyol veya Portekiz kökenli Yahudilerdir, ama genelde Aşkenaz olmayan Yahudiler için kullanılır (bkz. Aşkenaz). Son zamanlarda özellikle İsrail'de Kuzey Afrika'nın Mağrep bölgesinden, Ortadoğu'dan (Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen) ve de Etiyopya ile Hindistan'daki cemaatlerden gelmiş Yahudilere "Mizrahi" denir ("Doğudan" demektir). Hakiki Sefaradların (yani İspanyol-Portekiz Yahudilerinin) Yahudi İspanyolcası olan Ladino dilinde zengin bir edebiyatları ve sözlü gelenekleri (şarkılar dahil) vardır.
- Şabbat** İbranicede Şabat günü; Yidişçede "*Şabbes*" denir.
- şadhan** Çöpçatan.
- şamaş** Kilise hademesi veya zangoç benzeri sinagog görevlisi; hem yapının fiziksel dokusunun bekçiliğinden hem de dua kitapları, mumlar, vesaire gibi gündelik maddi ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumludur. Reform sinagoglarında müminlere sunulan dua takkelerinin ve dua şallarının kutuları için kullanılır. Ayrıca *hanuka*'da diğer mumları yakmak için kullanılan "ilave" mumun da adıdır.
- Şavuot** Haftalar Bayramı, Hamsin Yortusu.

- şefa** Kabala'da bir başka tanrısal türüm veya örneğin Hasidizmde daha genel anlamda, kelimelerle ifade edilemez âlemden dünyevi âleme tanrısal "akış."
- Şekina** İlahi varlık; ilk olarak Ölü Deniz Tomarları'nda ve Rabbinik edebiyatta, genelde dişil bir güç olarak adı geçmiştir, bazen de Şabat geliniyle bağdaştırılmıştır. Daha genel anlamda ilahi bir dinlenme yeridir, dolayısıyla da evlilerin yuvasında kutsal ateş ve sıcaklık unsurudur.
şeytel Başlarını tıraşlaması gereken aşırı Ortodoks evli kadınların taktığı peruk.
- şiva** Ölümünden sonra matem tutulan yedi gün; Yahudilerin hayatında büyük önem taşır, çünkü daha geniş ailenin ve aile dostlarının matem tutanları ziyaret etmesine, dualara katılmasına, teselli etmesine ve merhumu beraberce anmaya izin verir. Matem tutanlar *şiva* haftasında aynaların üstü örtülü odalarda alçak sandalyelerde otururlar.
- şohet** Yahudi beslenme kuralları *kaşrut* doğrultusunda tüketilecek hayvanları ritüellere uygun şekilde kesen kasap. Hahamlar veya bir *Beth Din* tarafından verilmiş ruhsat sahibidir. Hasidimlerin arasında çok tartışılan bir konu olan hayvanların acı çekmesini asgariye indirmek amacıyla bıçakların azami derecede keskin olması gereklidir.
- şadlan** XVI. ila XVIII. yüzyıllar arasında özellikle Polonya'da ve Orta Avrupa'da Yahudi olmayan yetkililer, asiller ve hükümet yetkilileri nezdinde Yahudi cemaati adına uzlaşma girişimlerinde bulunan profesyonel arabulucu. *Şadlan*'lar toplum içindeki veya iş dünyasındaki bağlantılarından, dil konusundaki yeteneklerinden ve Yahudi olmayan âlemde varlıklı ve otorite sahibi insanlar sayılmalarından dolayı bu göreve getirilirdi. Ancak gerektiğinde müzakereleri kolaylaştırmak için "hediye" (yani rüşvet) dağıtmaktan imtina etmezlerdi, ama gerekli parayı (veya nesneleri) toplama sorumluluğunu kendilerine çağrıda bulunan topluma bırakırlardı.
- shtreimel** Kenarı kürklü, yüksek kenarlı, bazen orta kısmı yüksek şapka; yine XVIII. yüzyılda yaşamış Polonyalı tüccarların standart kıyafetinin bir parçasıyken ultra-ortodokslar için zorunlu hale getirilen bir unsur. Kudüs'ün yağmurlu mevsiminde genelde naylon bir kılıfla örtülür.
- şul** Yidiş dilinde sinagog.
- Şulhan Aruh** Kelime anlamı "Kurulu Sofra"dır; XVI. yüzyılda Joseph Karo tarafından yazılmış, Yahudilerin hayatta uyması gere-

- ken yasaların ve âdetlerin derlemesi; dönem dönem gözden geçirilir ve *çeder*'de modern Yahudi eğitiminin önemli bir unsurudur.
- siddur** Günlük dua kitabı.
- simanim** Yemenli Yahudilerin saçlarının yan taraflarını yağlayıp gösterişli lüleler haline getirmesi (bkz. 15. bölüm).
- suka** Yahudilerin sonbaharda sekiz gün süren *Sukot* Bayramı sırasında kaldıkları ve yemek yedikleri çardak; üstü açık kafes çatıdan sallanan meyvelerle ve yeşillikle süslenir ve özellikle çocuklar için bir eğlence kaynağı teşkil eder.
- taşlık** Arınma ritüeli.
- tefillah** Dua.
- tefillin** Biri kolun çevresine sarılarak parmaklarda, Yüce Tanrı'nın adlarından birini temsil eden şin harfini oluşturan deri kayışa takılan, diğeri Tesniye 6:8'de emirlerin ellere ve başa sarılması için zorunlu kılındığı şekilde (gerçi pek değil) sabah ayinlerinde (Şabat günü dışında) alna takılan ve Tevrat'tan bölümler içeren iki küçük deri kutu.
- teva** Sefarad sinagoglarında Tevrat okumaları için genelde etrafı trabzanla çevrili, biraz yüksek kürsü (Aşkenaz versiyonu için bkz. *bima*). Genelde *Sefer Tora*'nın bulunduğu Ahit Sandığı'ndan ayrıdır, ancak durum biraz karışıktır, çünkü bu kelime Tevrat'ta sadece iki kez kullanılmıştır: İlkinde Nuh'un gemisi, ikincisinde Musa'nın bebekken, Firavun'un Yahudi erkek çocukları için verdiği ölüm emrinden kurtulması için Nil nehrine bırakılmak üzere içine konduğu sepet kastedilir. Dolayısıyla her iki örnekte de *teva* güvenli bir yerdir; epik bir okuma kürsüsünden daha güvenli bir yer olabilir mi?
- thummim** *Urim*'le birlikte başrahibin göğüsliğünde yer alan, kehanet elde etmek için kullanılan objeler. Peki, tam olarak neydiler, kimse bilmez.
- tikkun** bkz. *kliḥot*: Kabala'da evrenin tamir edilmesi, dolayısıyla önemli bir olgu; günümüzde, duyguları ifade etmeye önem verilen ortamlarda özellikle çağdaş dünyanın aksaklıklarını "iyileştirme" anlamında kullanılır. Öyle olsaydı güzel olurdu.
- traif** Koşer olmayan yiyecek; özellikle yüzgeçleri ve pulları olmayan balık, çatal tırnaklı olmayan veya geviş getirmeyen hayvan, "sürünen" şeyler; ama Levililer ve Tesniye kitapları bu gibi tanımlamalar konusunda daima fikir birliğinde değildir. Örneğin Levililer kitabına göre çekirge (kıtır olanlar) uçan hayvanlardır, dolayısıyla koşerdir, halbuki Tesniye kitabı

	çekirgelerin "sürünme"sine daha katı gözle bakar ve onları kesinlikle <i>traif</i> sayar.
tşuva	Kelime anlamı "geri dönüş"tür; tövbe anlamında ve daha genel olarak Yahudi toplumsal hayatına dönüş anlamında da kullanılır.
tsuris	Zorluklar. Yahudi tarihinin tamamı öyle değil tabii.
tzedaka	Kelime anlamı "doğruluk"tur, ama Yahudi toplumsal hayatında hayır işleri anlamına kullanılır; mükemmel güzellikte bir birleşme.
zimzum	Büyük Daralma (Luriacı Kabala'da); evrenin tamamını dolduran, Sonu olmayan <i>Ein Sof</i> 'un çekilerek maddeden dünyaların oluşabileceği bir boşluk bırakması.
yaçad	Bkz. 1. cilt: Ölü Deniz Tomarları sayesinde bilinen Kumran cemaati.
yeşiva	Yahudilerin dinsel okulu, Yahudi ilminin yüksekokulu.
yizkor	Kutsal günlerde ve bayram günlerinde ebeveynler veya çocuklar için okunan anma duaları
Yom Kippur	Kefaret Günü
zaddik	Özellikle Hasidi dünyasında mübarek bir şahsiyet.

İLAVE OKUMALAR: GENEL OKURLAR İÇİN KISAMSİ BİR REHBER

Yahudi tarihinin Rönesans ile XX. yüzyıl başları arasındaki dönemi konusunda çok kapsamlı, karmaşık ve memnuniyet verici bir literatür söz konusudur, ama genel okurlar için anlatımların sayısı çok azdır. İstisnalar arasında okuması hoş, kendine özgü Melvin Konner, *Unsettled: An Anthropology of the Jews* (New York, 2003) ve Howard M. Sachar, *A History of the Jews in the Modern World* (New York, 2006) vardır. Paul Johnson'ın *A History of the Jews* (Londra, 1987) eseri dört bin yılı kapsar ve yine de harika bir okuma sunar. Cecil Roth'un bu kitapta ele alınan konuları kapsayan eserlerinin çoğunun ne yazık ki baskıları tükenmiştir, ama şunları aramak zahmete değecektir: *The History of the Jews of Italy* (Philadelphia, 1946), *The Duke of Naxos of the House of Nasi* (Philadelphia, 1948), *The Jews in the Renaissance* (Philadelphia, 1959) ve *A History of the Jews in England* (gözden geçirilmiş baskı, Oxford, 1978). Özgürlüğün kazanılması ve zorlukları konusundaki klasik bir eser için bkz. Jacob Katz, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870* (Cambridge, MA, 1973; 2. baskı, Syracuse, 1998).

Yahudi kültürünün ve tarihinin belirli yönleri konusunda bkz. Ruth Wisse, *Jews and Power* (New York, 2007); Amos Oz ve Fania Oz-Salzberger, *Jews and Words* (New Haven, 2013); Amos Elon, *The Pity of It All: A Portrait of the Jews in Germany, 1743-1943* (Londra, 2003); Ruth Gay, *The Jews of Germany: An Historical Portrait* (New Haven, 1992); Riccardo Calimani, *The Ghetto of Venice* (Milan, 1995); Mozes Heiman Gans'ın muhteşem resimler içeren devasa eseri *Memorboek: A History of Dutch Jewry from the Renaissance*

to 1940 (Baarn, 1977); Nils Roemer, *German City, Jewish Memory: The Story of Worms* (Waltham, MA, 2010); Todd M. Endelman, *The Jews of Britain, 1656-2000* (Berkeley, 2002); Hasia Diner'ın *A New Promised Land: A History of Jews in America* (Oxford, 2000) ve *The Jews of the United States, 1654-2000* (Berkeley, 2004); Jonathan D. Sarna (ed.), *The American Jewish Experience* (New York, 1997).

Bu dönemin sanatı ve mimarisi konusunda bkz. Richard I. Cohen, *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe* (Berkeley, 1998); sinagoglar konusunda bkz. Carol Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning* (New York, 1985). Sinagog tasarımının anlatım gücüne ilgi duyanların başvurabileceği iki güzel internet sitesi var: İbrani Üniversitesinin öncelikli olarak Avrupa'da restore edilmesi gereken sinagogların ele alındığı (gerçi projenin Irak ve Suriye'yi de kapsaması planlanmaktadır) Sinagog Haritalandırma Projesi'nin Yahudi Mirası Vakfı ve Yahudi Sanatı Merkezi ve Kerala'dan Güney Carolina'ya kadar dünyanın dört bir tarafından sinagogların online turlarını içeren muhteşem Synagogues360.

Ortaçağ tarihçisi Yitzhak Baer'in karanlık hızlı bir şekilde çökerken 1936'da yazdığı, Robert Warshaw tarafından yapılmış İngilizce tercümesi 1947 gibi olaylı bir yılda yayımlanan harika küçük ruhsal inceleme eseri *Galut*, Yahudi edebiyatının mücevherlerinden biri gibidir. Aynı konuda dokunaklı bir makale için bkz. Yosef Hayim Yerushalmi, "Exile and Expulsion in Jewish History," Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648* (New York, 1997) içinde ve aynı yazarın başyapıtı *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, 1982).

David Biale (ed.), *The Cultures of the Jews* (New York, 2002), tarih konusundaki yeni düşünce tarzını yansıtan temel bir makale derlemesi olup ya Kitab-ı Mukaddes zamanından günümüze bir büyük cilt, ya da sonraki dönem için *Modern Encounters* başlığı altında 3. cildi mevcuttur. Daha erken dönem konusunda bkz. David Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History* (Princeton, 2010). Modern çağda Yahudiler konusunda en önemli eser için bkz. Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750* (Oxford, 1985); ayrıca bkz. Richard L. Kagan ve Philip D. Morgan (ed.), *Atlantic Diasporas: Jews, Conversos and the Crypto-Jews in the Age of Mercantilism, 1500-1800* (Baltimore, 2009); Jacob Katz, *Jewish Emancipation and Self-Emancipation* (New York, 1986); Michael Meyer, *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany,*

1749-1824. Bireysel ve dinsel yolculuklar üzerine yazılar konusunda bkz. Michael Stanislawski, *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning* (Seattle, 2000). Yuri Slezkine'in *The Jewish Century* (Princeton, 2004) eseri 1850-1950 yıllarını kapsar ve Yahudi tarihi, hatta başka herhangi bir tarih konusunda yazılmış en ufuk açıcı kitaplardan biridir.

İhtisas kitapları

Rönesans konusunda: Hillel Halkin, *Across the Sabbath River: In Search of a Lost Tribe of Israel* (New York, 2002); David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol* (Cincinnati, 1981); aynı yazar, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (Detroit, 2001); aynı yazar (ed.), *Preachers of the Italian Ghetto* (Berkeley, 2002); Aron di Leone Leoni, *The Hebrew Portuguese Nation in Antwerp and London at the Time of Charles V and Henry VIII* (Jersey City, 2005); Andrée Aelion Brooks, *The Woman who Defied Kings: The Life and Times of Doña Gracia Nasi* (St Paul, 2003); Ahuva Belkin (ed.), *Leone de Sommi* (Tel Aviv, 1997); Robert Bonfil, *Jewish Life in Renaissance Italy*, çev. Anthony Oldcorn (Aldershot, 2007); Elisheva Carlebach, *Palaces of Time: Jewish Calendar and Culture in Early Modern Berkeley*, 1994; Kenneth R. Stow, *Jewish Life in Early Modern Rome: Challenge, Conversion and Private Life Europe* (Cambridge, MA., 2011); Robert C. Davis ve Benjamin Ravid (ed.), *The Jews of Early Modern Venice* (Baltimore, 2001); Brian Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670* (Oxford, 1983); Sarra Copia Sulam, *Jewish Poet and Intellectual in Seventeenth-Century Venice: The Works of Sarra Copia Sulam in Verse and Prose*, çev. ve ed. Don Harrán (Chicago, 2009); Don Harrán, *Salomone Rossi, Jewish Musician in Late Renaissance Mantua* (Oxford, 1999).

Sefarad dünyası konusunda: Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries* (Berkeley, 1995); Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Continuity in the Sephardi World* (New York, 1999); Yirmiyahu Yovel, *The Other Within: Split Identity and Emerging Identity* (Princeton, 2009); Jessica Vance Roitman, *The Same But Different? Inter-cultural Trade and the Sephardim, 1595-1640* (Londra, 2011); Renée Levine Melammed, *A Question of Identity: Iberian Conversos in Historical Perspective* (New York, 2004).

Kaifeng Yahudileri konusunda: Michael Pollak, *Mandarins, Jews and Missionaries: The Jewish Experience in the Chinese Empire* (New York, 1984); Jonah Goldstein, *The Jews in China*, cilt 1 (New York, 1999); Xu Xin, *The Jews of Kaifeng, China: History, Culture and Religion* (Jersey City, 2003); Tiberiu Weisz, *The Kaifeng Stone Inscriptions: The Legacy of the Jewish Community in Ancient China* (New York, 2006).

Hollanda Yahudileri konusunda: Jonathan I. Israel ve Reinier Salverda (ed.), *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture, 1600-2000* (Leiden, 2002); Miriam Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam* (Bloomington, 1997); Tirtsah Levie Bernfeld, *Poverty and Welfare Among the Portuguese Jews of Early Modern Amsterdam* (Oxford, 2012); Steven Nadler, *Rembrandt's Jews* (Chicago, 2003); Michael Zell, *Reframing Rembrandt: Jews and the Christian Image in Amsterdam* (Berkeley, 2002). On Spinoza: Don Garrett (ed.), *The Cambridge Companion to Spinoza* (Cambridge, 1996); Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (Cambridge, 1997) [*Spinoza: Bir Yaşam*, çev. Anı Duman, Murat Başekim, İletişim Yay., 2008]; aynı yazar, *A Book Forged in Hell: Spinoza's Scandalous Treatise and the Birth of the Secular Age* (Princeton, 2011); Susan James, *Spinoza on Philosophy, Religion and Politics* (Oxford, 2012); Rebecca Newberger Goldstein, *Betraying Spinoza: The Renegade Jew Who Gave Us Modernity* (New York, 2006); Peter Vlaardingerbroek (ed.), *The Portuguese Synagogue in Amsterdam* (Zwolle, 2012).

Sabetay Sevi konusunda: En anıtsal, klasik eser hâlâ Gershom Scholem'in eseridir: *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676*, çev. R. J. Zwi Werblowsky, önsöz: Yaacob Dweck (Princeton, 1976; yeni baskı, Baltimore, 2009) [*Sabetay Sevi: Mistik Mesih*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Kabalcı Yay., 2012], ama aynı zamanda, özellikle Gazzeli Nathan konusunda bkz. Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets* (Cambridge, MA, 2006); David Joel Halperin, *Shebbetai Zevi: Testimonies to a Fallen Messiah* (Berkeley, 1996); Pawel Maciejko (ed.), *Sabbatian Heresy: Writings on Mysticism, Messianism and the Origins of Jewish Modernity* (Waltham, MA, 2017); Ada Rapoport-Albert, *Women and the Messianic Heresy of Shabbetai Zevi, 1666-1816* (Liverpool, 2015); Frankizm konusunda bkz. Pawel Maciejko, *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755-1816* (Philadelphia, 2011).

Almanya ve Haskala konusunda: Vivian B. Mann ve Richard I. Cohen (ed.), *Court Jews: Art, Patronage, Power* (New York, 1996);

Shmuel Feiner, *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*, çev. Chaya Naor (Philadelphia 2010); David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna* (Princeton, 2011); aynı yazar, *The Berlin Haskalah and German Religious Thought: Orphans of Knowledge* (Londra, 2000); aynı yazar, *Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment* (Londra, 1996); Michael A. Meyer, *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749-1824* (Detroit, 1967); Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study* (Oxford 1998); Allan Arkush, *Moses Mendelssohn and the Enlightenment* (New York, 1994); Michah Gottlieb (ed.), *Moses Mendelssohn: Writings on Judaism, Christianity and the Bible* (Waltham, MA, 2011); aynı yazar, *Faith and Freedom: Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought* (Oxford, 2011); Shmuel Feiner ve David Sorkin (ed.), *New Perspectives on the Haskalah* (Oxford, 2004); Shmuel Feiner ve Natalie Naimark-Goldberg, *Cultural Revolution in Berlin: Jews in the Age of Enlightenment* (Oxford, 2011); Jacob Katz, *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times* (Oxford, 1961); H. M. Graupe, *The Rise of Modern Judaism: An Intellectual History of German Jewry, 1650-1942*, çev. John Robinson (Huntington, NY, 1978); Deborah Hertz, *Jewish High Society in Old Regime Berlin* (New Haven, 1988); Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*, ed. Liliane Weissberg, çev. Richard ve Clara Winston (Baltimore, 1997).

İngiltere, Fransa ve Atlantik dünyası konusunda: David Cesarani (ed.), *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centres* (Londra, 2007); Paolo Bernardini ve Norman Fiering (ed.), *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450-1800* (Oxford, 2001); Lois Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture* (Stanford, 1999); Gedalia Yagev, *Diamonds and Coral: Anglo-Dutch Jews and Eighteenth-Century Trade* (Londra, 1978); Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno and Cross-cultural Trade in the Early Modern Period* (New Haven, 2009); Todd Endelman, *The Jews of Georgian England: Tradition and Change in a Liberal Society* (Philadelphia, 1979); V. D. Lipman, *Three Centuries of Anglo-Jewish History* (Cambridge, 1961); Frances Malino, *The Sephardic Jews of Bordeaux: Assimilation and Emancipation in Revolutionary and Napoleonic France* (Alabama, 2003); aynı yazar, *A Jew in the French Revolution: The Life of Zalkind*

Hourwitz (Cambridge, MA, 1996); Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews: The Origins of Modern Anti-Semitism* (New York, 1968); Ronald Schechter, *Obstinate Hebrews: Representations of Jews in France, 1715-1815* (Berkeley, 2003); Zosa Szajkowski, *Jews and the French Revolutions of 1789, 1830 and 1848* (New York, 1970); Frederick Jaher, *The Jews and the Nation: Revolution, Emancipation, State Formation and the Liberal Roads in America and France* (Princeton, 2002); Michael Brenner, Vicki Caron ve Uri R. Kaufmann (ed.), *Jewish Emancipation Reconsidered: The French and German Models* (Londra, 2003); Frank Felsenstein, *Anti-Semitic Stereotypes: A Paradigm of Otherness in English Popular Culture, 1660-1830* (Baltimore, 1995).

Doğu Avrupa ve Pale Yerleşimi konusunda: *Ştetl*'in klasik tasviri konusunda bkz. Mark Zborowski ve Elizabeth Herzog, *Life is With People: The Culture of the Shtetl* (New York, 1952); önsözü ilginç bir şekilde Margaret Mead tarafından yazılmıştır. Ancak *ştetl*'in gerçekliği konusundaki algımız, son zamanlarda yazılmış, arşivlere dayalı bir dizi harika tarih eseri sayesinde değişmiştir: Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia: A Short History* (Oxford, 2013); Chimen Abramsky (ed.), *The Jews in Poland* (Oxford, 1971); Israel Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, çev. Chaya Naor (Philadelphia, 2005); Gershon David Hundert, *The Jews of Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity* (Berkeley, 2004); Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age of the Shtetl: A New History of Jewish Life in Eastern Europe* (Princeton, 2013); Glenn Dynner, *Yankel's Tavern: Jews, Liquor and Life in the Kingdom of Poland* (Oxford, 2013); Nancy Sinkoff, *Making Jews Modern in the Polish Borderlands* (Providence, 2004). Hasidizmin yükselişi konusunda klasik bir eser için bkz. Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism* (New York, 1946), ama son zamanlarda bu konuda çok çeşitli eserler yazılmaya başlanmıştır; bkz. Ada Rapoport-Albert (ed.), *Hasidism Reappraised* (Oxford, 1996); Moshe Idel, *Hasidism Between Ecstasy and Magic* (New York, 1995); Glen Dynner, *Men of Silk: The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society* (Oxford, 2008); David Assaf, *Untold Tales of Hasidism: Crisis and Discontent in the History of Hasidism* (Waltham, MA, 2010); Moshe Rosman, *Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Baal Shem Tov* (Oxford, 2007); Eliyahu Stern, *The Genius: Elijah of Vilna and the Making of Modern Judaism* (New Haven, 2013); Michael Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855* (Phila-

delphia, 1983); ChaeRan Y. Freeze ve Jay M. Harris (eds.), *Everyday Life in Imperial Russia: Select Documents, 1772-1914* (Waltham, MA, 2013).

XIX. yüzyılda Amerika konusunda: Morris U. Schappes (ed.), *A Documentary History of the Jews in the United States, 1654-1875* (New York, 1971); Marc Lee Raphael (ed.), *The Columbia History of Jews and Judaism in America* (New York, 2008); Jonathan D. Sarna, *American Judaism: A History* (New Haven, 2004); aynı yazar, *Jacksonian Jew: The Two Worlds of Mordecai Noah* (New York, 1981); aynı yazar, *When General Grant Expelled the Jews* (New York, 2012); Jacob R. Marcus (ed.), *The American Jewish Woman: A Documentary History* (New York, 1981); Ira Dye, *Uriah Levy: Reformer of the Antebellum Navy* (Gainesville, 2006); Marc Leepson, *Saving Monticello: The Levy Family's Epic Quest to Rescue the House That Jefferson Built* (Charlottesville, 2001); Hasia Diner, *Roads Taken: The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way* (New Haven, 2015); Ava F. Kahn (ed.), *Jewish Voices of the California Gold Rush: A Documentary History* (Detroit, 2002); Jeanne E. Abrams, *Jewish Women Pioneering the Frontier Trail: A History in the American West* (New York, 2006).

Modernizasyon ve liberalizm konusunda: David Conway, *Jewry in Music: Entry to the Profession from the Enlightenment to Richard Wagner* (Cambridge, 2011); Heinz ve Gudrun Becker, *Giacomo Meyerbeer: A Life in Letters*, çev. Mark Violette (Londra, 1983); Robert Letellier, *Diaries of Giacomo Meyerbeer*, 4 cilt (Madison, NJ, 1999-2004); Niall Ferguson, *The World's Banker: The History of the House of Rothschild* (Londra, 1998); Claude Collard ve Melanie Aspey (ed.), *Les Rothschild en France au XIXe siècle* (Paris, 2013); Helen M. Davies, *Emile and Isaac Pereire: Bankers, Socialists and Sephardi Jews in Nineteenth-Century France* (Manchester, 2015); Jerry Z. Muller, *Capitalism and the Jews* (Princeton, 2010); Abigail Green, *Moses Montefiore: Jewish Liberator, Imperial Hero* (Cambridge, MA, 2010); Adam Kirsch, *The Making of Benjamin Disraeli* (New York, 2008); Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israelite Universelle and the Politics of Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington, 1990); Jonathan Frankel, *The Damascus Affair: 'Ritual Murder', Politics and the Jews in 1840* (Cambridge, 1997); David Kertzer, *The Kidnapping of Edgardo Mortara* (New York, 1998); Keith H. Pickus, *Constructing Modern Identities: Jewish University Students in Germany, 1815-1914* (Detroit, 1999); Michael Meyer (ed.), *German-Jewish History in Modern Times: Integration and*

Dispute 1870-1918 (New York, 1978); Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (New York, 1989); Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in Germany and the German Jewish Consciousness, 1800-1923* (Madison, 1982); Jehuda Reinharz ve Walter Schatzberg (ed.), *The Jewish Response to German Culture from the Enlightenment to the Second World War* (Hanover, NH, 1988); Steven Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1792-1881* (Stanford, 1985); Jarrod Tanny, *City of Rogues and Schnorrers: Russia's Jews and the Myth of Old Odessa* (Bloomington, 2011); Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book* (Cambridge, 1979); Reeva Spector Simon, Michael Menachem Laskier ve Sara Reguer (ed.), *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times* (New York, 2002).

Yahudi karşıtlığı ve erken dönem Siyonizm konusunda: Robert Wistrich, *A Lethal Obsession: Anti-Semitism from Antiquity to the Global Jihad* (Londra, 2010); Leon Poliakov, *The History of Anti-Semitism*, Cilt III: *From Voltaire to Wagner*, çev. Miriam Kochan (Philadelphia, 2003); George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology* (New York, 1965); Shulamit Volkov, *Germans, Jews and Antisemitism: Trials in Emancipation* (Cambridge, 2006); aynı yazar, *The Rise of Popular Antimodernism in Germany: The Urban Master Artisans, 1873-1896* (Princeton, 1978); Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1988); Jonathan Dekel-Chan, David Gaunt, Natan M. Meir ve Israel Bartal (ed.), *Anti-Jewish Violence: Rethinking Pogroms in Eastern European History* (Bloomington, 2010); I. Michael Aronson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990); Ruth Harris, *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France* (Londra, 2011); Jean-Denis Bredin, *The Affair: The Case of Alfred Dreyfus*, çev. Jeffrey Mehlman (New York, 1986); Michael Burns, *France and the Dreyfus Affair: A Documentary History* (Boston, 1988); aynı yazar, *Dreyfus: A Family Affair, 1789-1945* (New York, 1991); Michael Marrus, *The Politics of Assimilation: A Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair* (Oxford, 1981); Louis Begley, *Why the Dreyfus Affair Matters* (New Haven, 2009); Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State* (2. baskı, New York, 2017); aynı yazar, *Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State* (Londra, 2008); Jacques Kornberg, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism* (Blo-

omington, 1993); Simon Schama, *Two Rothschilds and the Land of Israel* (New York, 1978) [İki Rothschild: İsrail Devletinin Kuruluşu, çev. Mustafa Çolak, Alfa Yay., 2016]; Ran Aaronsohn, *Rothschild and Early Colonization in Palestine*, çev. Gila Brand (Jerusalem, 2000).

RESİM LİSTESİ

Birinci Bölüm

- Mose da Castellazzo'nun bir resminin XVII. yüzyıl ortalarına ait tütün kalem ve mürekkep kopyası, *Babil Kulesinin İnşası*, Resimli Kitab-ı Mukaddes, 1521. Bilder-Pentateuch von Moses, Castellazzo Codex 1164'ün tıpkıbasımı. © Kurt and Ursula Schubert & Family.
- Solomon Molho'nun sancağı. Prag Yahudi Müzesinin koleksiyonundan: Prag Yahudi Müzesi Foto Arşivi.
- Balat Sinagogunun içi, İstanbul, Türkiye. Fotoğraf: İzzet Keribar. Getty Images.
- Kabala'nın On Sefirot'u*, Yahudilikten Hristiyanlığa geçen Paolo Riccio'nun *Portae Lucis* eserinden (Augsburg, 1516) © culture-images/Lebrecht Music & Arts.
- Leone Modena'nın *Historia de'riti hebraici* kitabının ilk sayfasındaki portre, 1638. Library of the Jewish Theological Seminary'nin izniyle, RB420:13.
- Yahudi mezarlığındaki mezar taşları, Lido, Venedik. © Tim Kirby.
- İspanyol-Portekiz Batı Sinagogu, Ghetto Vecchio, Venedik, Bladasare Longhena atölyesi tarafından genişletilmiştir, y. 1635. Fotoğraf: Michael Calimani.
- Templo'nun Süleyman'ın Tapınağı rekonstrüksiyonunun tanıtıldığı afiş. Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam Üniversitesi'nin Özel Koleksiyonu.

- Menşe ben Israel'in Salom İtalia tarafından yapılmış oymabaskı portresi, 1642. Library of the Jewish Theological Seminary'nin izniyle, PNT G1885.
- Yakov ben Abraham Zaddik, künye sayfasında gravür otoportre, Abraham Goos, *Kutsal Toprakların Haritası*, Amsterdam 1620-1. © culture-images/Lebrecht Music & Arts.
- Paradesi Sinagogunun iç mekân fotoğrafı, Koçin, Kerala, Hindistan. Fotoğraf: Joel S. Berkowitz.
- Dr Efraim Bueno'nun portresi*, Rembrandt van Rijn tarafından yapılmış gravür, 1647. Musée de la Ville de Paris, Musée du Petit-Palais, France/Bridgeman Images.
- Musa'nın Kanun Tabletlerini Kırışı*, Rembrandt van Rijn, 1659. Gemäldegalerie, Staatliche Museen zu Berlin, Germany/Bridgeman Images.
- Amsterdam haritasından Vlooienburg bölgesini gösteren bir ayrıntı, Balthasar Florisz van Berckenrode, 1625. Rijksmuseum, Amsterdam.
- Esnoga'nın 1675'te Açılışı*, Romeyn de Hooghe. Library of the Jewish Theological Seminary'nin izniyle, B(NS) OV71.
- Bir Sefarad Ailesinin Sünnet Töreni*, Romeyn de Hooghe, 1668. Rijksmuseum, Amsterdam.
- Genç bir Yahudinin Portresi*, Rembrandt van Rijn, 1648. bpk/Gemäldegalerie, SMB. Eigentum des Kaiser Friedrich Museumsvereins/Christoph Schmidt.

İkinci Bölüm

- Sabetay Sevi. Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam Üniversitesi'nin Özel Koleksiyonu.
- Bir ev olarak insan bedeni, Tobias Cohen'in tıp ansiklopedisi, *Ma'aseh Tuviyah*, Venedik, 1708. Wellcome Library, London.
- Kudüs'teki Hurva Sinagogunu içeren, XIX. yüzyıldan bir Yeni Yıl kartpostalı. © A. Andrusier/Lebrecht Music & Arts.
- Samuel Oppenheimer'in Johann Andreas Pfeffel tarafından yapılmış portresi. Özel Koleksiyon/Bridgeman Images.

Moses Mendelssohn, Daniel Chodowiecki tarafından yapılmış oymabaskı, 1792. Fotoğraf © Tarker/Bridgeman Images.

Moses Mendelssohn'un Anton Graff tarafından yapılmış portresi, 1773. Deutsches Historisches Museum, Berlin, Almanya. © DHM/Bridgeman Images.

Dr Ralph Schomberg, Thomas Gainsborough. © The National Gallery, Londra.

Moses Mendelssohn'un gözlüğü, y. 1751-1800; Leo Baeck Institute'un izniyle, New York. Fotoğraf: Jens Ziehe.

Daniel Itzig'in portresi. ART Collection/Alamy Stock Photo.

Isaac Daniel Itzig'in portresi. L-GEM 90/2/0): Johann Christoph Frisch, Berlin, 1777, tuval üzerine yağlıboya, 58 x 48 cm; Israel Museum, Kudüs. Berlin Yahudi Müzesine sürekli olarak ödünç verilmiştir. Fotoğraf: Jens Ziehe.

Ahit sandığı perdesi. KGT97/1/0: Tevrat perdesi, Berlin, 1774–1775, ipek-keten karışımı, işlemeli, 210 x 145 cm. Stiftung Deutsche Klassenlotterie Berlin'in desteğiyle satın alınmıştır. © Berlin Yahudi Müzesi. Fotoğraf: Jens Ziehe.

Prens Orlando rolünde John Braham, Thomas Woolnoth, 1828. © culture-images/Lebrecht Music & Arts.

İngiliz boks şampiyonu Daniel Mendoza, James Gillray tarafından yapılmış gravür, y. 1788–95. Fotoğraf © Granger/Bridgeman Images.

Giysi Pazarı, Thomas Rowlandson, Londra, y. 1800. Royal Collection Trust © Her Majesty Queen Elizabeth II, 2017/Bridgeman Images.

Yahudi Oyunu, XVIII. yüzyıl Fransız masa oyunu. Özel Koleksiyon/Archives Charmet/Bridgeman Images.

Haham Israel ben Eliezer. © culture-images/Lebrecht Music & Arts. Büyük Sataniv Sinagogunun ahit sandığı. Fotoğraf: Ruth Ellen Gruber.

"Tavşan kovalama" konulu mezar taşı, Sataniv mezarlığı. Fotoğraf: Christian Herrmann.

Üçüncü Bölüm

Üniformalı Tuğamiral Uriah Levy, 1858. US Naval Academy Museum izniyle.

Rebecca Gratz'ın Gilbert Stuart tarafından yapılmış portresi, 1802.

© culture-images/Lebrecht Music & Arts.

Adah Menken, y. 1862. Fotoğraf: Hulton Archive/Getty Images.

E. S. Salomon, Devlet Kütüphanesi Fotoğraf Koleksiyonu, 1851-1990, Washington State Archives.

Giacomo Meyerbeer'in 12 yaşında yapılmış portresi, Friedrich Georg Weitsch, 1802. akg-images.

Giacomo Meyerbeer. © Lebrecht Music & Arts.

Amalia Beer'in Johann Karl Kretschmar tarafından yapılmış portresi, 1803. Stadtmuseum Berlin, röprodüksiyon: Oliver Ziebe, Berlin.

Oranienburger Strasse'deki sinagog, Berlin, Emile Pierre Joseph de Cauwer, 1865. bpk.

Tempio Maggiore Israelitico'nun (Büyük Sinagog) ön cephesi, Floransa. © 2017 Manuel Cohen/Photo SCALA, Floransa.

Isaac ile Jacob Émile Péreire'in Antoine Samuel Adam-Solomon tarafından yapılmış büstleri. Fotoğraf © Tallandier/Bridgeman Images.

Georges Méliès'in *L'affaire Dreyfus* filminden bir kare, 1899. Star Film/Collection Christophel/ArenaPAL.

Alfred Dreyfus'ün portresi. DEA/A. DAGLI ORTI, De Agostini Picture Library/Getty Images.

L'Aurore'un baş sayfası, 13 Ocak 1898. Bridgeman Images.

La Libre Parole, 17 Kasım 1894. © Leemage/Lebrecht Music & Arts.

Theodor Herzl'u *Mikve Israel*'de Kaiser II. Wilhelm ile buluşurken gösteren, üzerinde oynanmış fotoğraf. Central Zionist Archives.

Basel'da düzenlenen Birinci Siyonizm Kongresi onuruna basılmış kartpostal, 1897. © A. Andrusier/Lebrecht Music & Arts.

Theodor Herzl ve Siyonist delegeler, Ekim 1898. © Interfoto/Lebrecht Music & Arts.

Teşekkürler

Bu kitap büyük ölçüde anlatacak hikâyeleri olan Yahudilerin hikâyesidir ve ben de hikâyelere olan tutkumun bana annemle babamdan miras kaldığını yeniden fark ettim; onlar hikâye anlatmaya yemek yedikleri, şarkı söyledikleri, tartıştıkları ve konuşmaktan yorulup uyudukları zaman dışında hiçbir zaman ara vermezdi. Ertesi sabah da hikâyelere yeniden başlarlardı. Bu hikâyelerin hepsi olmasa da çoğu Yahudileri, Litvanya'nın nehir kıyısındaki, İzmir'in doklarındaki, Brooklyn ve Whitechapel sokaklarındaki ve çok daha ötelerde, ailemizin bir süre kaldığı Valparaiso, St Louis, Johannesburg, Sydney, Harbin ve annemin ısrarla tekrarladığı üzere, Amerika'nın batısına yol alan tren vagonundaki Yahudileri konu alırdı (okur bu noktada böyle bir şeyin imkânsız olmadığını artık keşfetmiştir). Bu hikâyeler pek de muhtemel görünmeyen, rengârenk karakterlerle dolu olurdu, ama sonradan şaşırtıcı sayıda karakterin (örneğin beyaz cadı Mime Xenia ve delifışek test pilotu Johnny de Havilland) gerçek olduğu anlaşıldı. Babamın öngörülemez ticari durumu sayesinde herkes ve her şey sürekli olarak hareket halindeydi ve babamın süslü baş harflerinin olduğu valizler de hep el altında olurdu. Dolayısıyla Yahudi tarihinin, evliliklerin, utanç verici kaçışların ve yaklaşan saldırıların haberleriyle dolu bir coğrafi dizin olduğu fikrinin kısmen akşam yemeklerinde

servis edilen bu mayalı, demli anlatımdan kaynaklandığını sanıyorum. Ben işi biraz abarttıysam sorumlusu Trudie ile Arthur değil, hem zaten uzun zamandır böyle şeyleri fark edemeyecekleri bir yerdeler, ama bazen tam tersini düşünmüyor değilim. Bu tarih kitabının oluşumuna yardımcı olup beni teşvik eden ve dolambaçlı seyrini anlayışla dinleyen, yine dünyadan çok erken ayrılmış başkaları da var: Özellikle entelektüel ve şahsi neşesini her gün özlediğim Lisa Jardine; ayrıca Yahudi olduğunu çok sonra keşfedip bana elimi çabuk tutmamı emreden Christopher Hitchens; beni Petrogradsky’de gezdiren ve bana Sovyet Yahudilerinden haşarı bir mizahla söz eden Svetlana Boym ve hemen her konuda ama özellikle Yahudiler konusunda ayaklı bir kütüphane olan Cyril Sherwood. Büyük tarihçi, merhum Robert Wistrich ortak noktamız, 11 yaşındayken Golders Green ve Kilburn’de, 19 yaşındayken Cambridge’de ve 60 yaşlarındayken Kudüs’te, Yemin Moşe’de hep Yahudi tarihiydi. Artık onun eleştirel bilgeliğinden yararlanma fırsatım olmamasına ne kadar üzülüyorum anlatamam. Benden duydukları pek anlamlı olmadığına veya tamamıyla anlamsız olduğunda bile beni teşvik eden başka dostlarım da oldu: Andrew Arends, Chloe Aridjis, Clemence Boulouque, Jan Dalley, Celina Fox, Julia Hobsbawm, Suzannah Lipscomb, Haham Dam Julia Neuberger, Elena Narodzanki, Clara Sanabras, Jill ve Robert Slotover ve arkadaşım, televizyon menajeri Rosemary Scoular. Charlotte Sacher ile beraber, BBC2’nun *The Story of the Jews* [Yahudilerin Tarihi] belgeselinin yapımı için beş yıl önce ştetl’ların ve Avrupa ile Amerika’daki büyük kentsel Yahudi cemaatleri dünyasında sisler arasında uzun bir maceraya çıktık. Bu kitaptaki düşüncelerimi şekillendirmeme yardımcı olan o olağanüstü deneyimin gerçekleşmesini çeşitli şekillerde sağlayan Janice Hadlow, Hugo McGregor, Tim Kirby, Kate Edwards, Julia Mair ve Ella Bahair’e ve *The Story of the Jews*’un PBS tarafından yayımlanmasını sağlayan Georgette Bennett, Leonard Polonsky, Howard ve Abby Milstein müteşekkirim.

Londra'da PFD'den Michael Sissons ve New York'ta Inkwell'den Michael Carlisle olmak üzere temsilcilerime çok şey borçluyum; tek ciltlik bir tarih kitabı beklerken pek de ince olmayan üç ciltle karşılaşan yayımcıları teskin etmekte büyük başarı gösterdiler. Kahraman yayımcılarım, The Bodley Head'den Stuart Williams ile New York'ta, Ecco'dan Dan Halpern, Vaiz kitabındaki kasvetli vaizin "Çok kitap yazmanın sonu yoktur" şeklindeki uyarısına rağmen bu projeye olan inançlarını kaybetmediler, fazlasıyla cömert ve sabırlı davrandılar. Bodley Head'deki titiz editörüm David Milner'e ve redaktörüm Katherine Fry'a minnettarım; ayrıca dizinden dolayı Douglas Matthews'a, son okumaları yapan Sally Sergeant ve Alison Rae'ye, resim araştırmalarından sorumlu Caroline Wood'a, her işin altından kalkan harika Anna-Sophia Watts'a, tanıtım alanında Joe Pickering'e, Rowena Skelton-Wallace ile Graeme Hall'a, pinyin konusunda danıştığım Nick Skidmore'a, kitabın ruhunu mükemmel bir şekilde yansıtan kapak tasarımından dolayı Lily Richards ve Matt Broughton'a müteşekkirim. Ecco'da nazik yardımlarından dolayı Emma Dries'a, ayrıca Miriam Parker ile Martin Wilson'a ve kapak tasarımından dolayı Allison Saltzman'a teşekkür ederim.

Notlardaki tutarsızlıkları ve eksiklikleri tespit etmek gibi zorlu bir işi üstlenme cesaretini gösteren PDF'den Dan Heron'a çok müteşekkirim. Geriye kalmış olabilecek bazı hatalardan ve gaflardan o kesinlikle sorumlu değildir.

Ve tabii bütün bunlar, yorulmak bilmez Griselda Murray-Brown, Jennifer Sonntag ve özellikle Marta Enrile Hamilton'ın yardımları olmadan gerçekleşemezdi, çünkü üçü de kontrolsüz Schama ekspresini raylarda tutmayı başardılar.

Yahudilerin Tarihi bana biraz fazla gelmeye ama aynı anda da yetersiz gibi görünmeye başladığında Stella Tillyard beni sabırla dinledi ve en başından itibaren projeyi coşkuyla destekledi. Edebiyat menajerim ve sevgili arkadaşım Caro-

line Michel her bölümü neredeyse yazarının tuşlara vuran parmaklarından çıkar çıkmaz okuyarak profesyonel görevinden çok daha fazlasını yaptı ve tüm önerileriyle kitabın daha iyi olmasını sağladı. Bu çalışmanın tamamı, onun heyecan verici teşvikleri olmasaydı mümkün olmazdı. Bu kitabın Yahudi tarihinin kendine özgü karakterini kaybetmeden insanlığın ortak kaygılarını ele alabileceğini ve alması gerektiğini savunan Alice Sherwood kitap için mükemmel bir başlık buldu, hikâyelerin ve argümanların hepsini okudu ve dinledi ve bu yolculuğun her adımında bana eşlik etti.

Benim sonsuz gelgitlerime sınırsız sevecenlikle ve güler yüzle başa çıkan Ginny ve Chloe ile Mike, Gabriel ile Chieh dahil ailem, yazarın her zamanki sinir krizlerini, kafa karışıklığını ve genel *meşuga'sını*¹ doğallıkla, şefkatle karşıladılar.

Aidiyet, dünyanın dört bir tarafında felaketlerin yaşandığı, insanların kitlesel olarak yerinden olduğu bir dönemde yazılmıştır, ancak tarihsel kötümserliğe karşı, insanın torunlarının gülümsemesi kadar güçlü bir panzehir yoktur; dünyadan zevk almak, çocukların doğasındadır. Bu kitap *zayde'leri*² tarafından, büyüdüklerinde bu tarihin bir parçası olduklarını görececek olan Moses ile Franklin'e adanmıştır.

New York, 2017

¹ (Yid.) Delilik hali –çn.

² (Yid.) Büyükbaba –çn.

DİZİN

- I. Alexander 649
- I. Charles 220, 301, 313
- I. Edward 301, 442
- I. Elizabeth 67, 157
- I. François 15, 68
- I. Frederick 923
- I. Frederick William 374
- I. Joseph, Kutsal Roma İmparatoru 371
- I. Leopold, Kutsal Roma İmparatoru 364, 368
- I. Manuel, Portekiz Kralı 29, 30, 55, 65
- I. Maximilian, Kutsal Roma İmparatoru 43
- I. Nikola 646
- I. Petro 652
- I. Selim 129, 134, 141
- II. Alexander 657, 836, 839
- II. Augustus 368
- II. Charles 312, 322, 356
- II. Ercole 78, 82
- II. Felipe 154, 246
- II. Frederick 97
- II. George 379, 455
- II. Joseph, Kutsal Roma İmparatoru 421, 424, 649
- II. Julius, Papa 25
- II. Marcellus 82
- II. Rudolf 120
- II. Selim 124, 126, 128
- II. Shukr Kuhayl 793, 799
- II. Wilhelm, Kaiser 921
- III. Alexander 817, 836, 838
- III. Augustus 610, 619
- III. George 447, 496
- III. Gustav 421
- III. João 27, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 59, 61, 64
- III. Julius 82
- III. Mehmet 157
- III. Murat 155, 156
- III. Napoléon 698, 729, 780
- III. Nicholas 27
- III. Paulus 59, 63, 64, 82
- III. Sigismund 150
- III. Willem 348, 350, 368
- IV. Antiokhos Epiphanes 654
- IV. Felipe 243
- IV. Mehmet 341, 343
- IV. Paulus 82, 98, 113, 114, 115, 138, 361
- IV. Pius 114, 115
- V. Pius 115, 116
- V. Alexander 14
- V. Charles 371
- V. Pius 566, 577
- VIII. Henry 62, 68, 72
- IX. Pius 778
- X. Leo 14, 22, 100

- XIV. Louis, Fransa kralı 350,
365, 367, 368, 512
- XV. Louis 500, 502, 512
- XVI. Louis 420, 511, 541, 553
- Aaron, Israel 148, 231, 272, 282,
338, 354, 368, 389, 390, 391,
392, 395, 397, 403, 450, 506,
533, 698, 725, 924
- Abdülhamit 896, 918, 936
- Abdülmecit 774
- Abha, Haham 237
- Abishai, Haham (Kaifengli) 196,
204
- Abrahamson, Abraham 737
- Abraham, Dov Ber ben 626, 631
- Abraham, ibn Ezra 286, 387
- Abramek 598
- Abramek, Lvivli 598
- Abranavel, Samuel 28, 79
- Abravanel, Benvenida 28, 29, 33,
79, 104
- Abravanel, Don Isaac 79
- Abravanel, Jonah 228
- Abulafia, Abraham 27
- Accademia degli Invaghiti,
Mantova 97
- Acton, Eliza 772
- Addison, John Gurley 715
- Adler, Hermann 813, 904, 924
- Adler, Viktor 822
- Adler, Yankel 827
- Adret, Joseph ibn 147
- Affaitati, GianCarlo 55, 56
- Affaitati ve Mendes 53, 54, 58
- Aguilar, Diego Lopes Pereira d',
Baron 378
- Aguilar, Grace 703, 772
- Ai Tian 193, 194, 195, 196, 201,
300
- Alatino (Amsterdamlı tüccar) 339
- Alberti, Leon Battista 387
- Albert, Prens, Kraliçenin kocası
847
- Albuquerque, Afonso de 212
- Aleichem, Sholem 267, 591
- Alfonso d'Este 80
- Alharizi, Judah 255
- Ali, Mehmed 774, 850
- Alitorus 98
- Alkabet, Solomon ben Moses
146
- Alkalay, Yehuda 852, 891, 892,
896, 908
- Almanya 79, 254, 264, 306, 331,
332, 334, 375, 376, 377, 399,
422, 457, 468, 506, 553, 570,
685, 694, 697, 702, 733, 741,
745, 749, 776, 784, 785, 806,
817, 819, 820, 821, 873, 885,
896, 907, 920, 921, 923, 933,
945, 971
- Almosnino, Moses 149
- Alsace 420, 512, 513, 523, 525, 535,
536, 540, 543, 544, 554, 555,
556, 579, 581, 695, 697, 873
- Alva, Dük 248
- Alvares, Francisco 31
- Amann, John Conrad 504
- Amerika Birleşik Devletleri 544,
633, 663, 677, 686, 687, 689,
710, 717, 723, 849, 876, 899,
951
- Amerika kıtası 292, 293, 298,
300, 691
- Amsterdam 56, 185, 199, 214,
215, 216, 217, 220, 222, 224,
226, 227, 228, 229, 231, 233,
240, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 248, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259,
263, 264, 265, 268, 270, 272,

- 273, 275, 276, 279, 280, 283,
284, 297, 298, 301, 302, 303,
305, 306, 315, 320, 323, 324,
325, 326, 328, 332, 334, 337,
338, 339, 345, 348, 349, 350,
354, 355, 356, 357, 361, 375,
390, 394, 401, 426, 448, 455,
469, 502, 517, 518, 519, 538,
610, 803, 816, 927, 935, 940
- Ancona 18, 24, 47, 48, 61, 71, 82,
83, 91, 115, 138, 139, 563,
565, 566
- Andrade, Diego d' 262
- Anes, Gonsalvo (Dunstan Anes
veya Ames) 67
- Angei, Saporini d' 778
- Angeli, Vidal d' 568
- An San 205
- Antebi, Haham 769
- Antisemitizm 776
- Antonelli, Giacomo 778
- Antonini, Egidio 21, 22, 23
- Antwerp 49, 50, 52, 53, 54, 55,
56, 58, 60, 61, 62, 69, 70, 72,
74, 75, 76, 78, 81, 90, 91, 131,
151, 220, 221, 222, 246, 446
- Apreece, Sir Thomas 517
- Apter Rebbe (Opatówlu) 653
- Aragon, Francisco d' 74
- Aralıkçılar isyanı 651
- "Ararat" 687
- Archives Israëlites 781
- Aristoteles 108, 286
- Arne, Thomas 451
- Ascarelli 173
- Aschim, Barry 699
- Ashim, Matilda 701
- Asiller Meclisi 525
- Astley, Philip 453, 454
- Astrahan kuşatması 150
- Asurlular 10, 901
- Aşkenazi, Haham 26
- Aşkenazi, Joseph, Haham 23, 37
- Aşkenazi, Nathan Eliyahu 326
- Aşkenazlar 17, 19, 45, 99, 168,
263, 264, 349, 350, 377, 445,
457, 512, 513, 514, 518, 535,
547, 548, 549, 553, 573, 577,
579, 584, 613, 634, 640, 650,
657, 682, 938
- Athias, Joseph 254
- Atias, Yom Tob 81, 88
- Auber, Daniel-François 734
- Aubert-Duboyer, Jean-Baptiste
522
- Avignon 512, 532, 534, 547, 871
- Avineri, Shlomo 887, 977
- Avrupa 17, 31, 53, 55, 73, 78, 79,
87, 93, 121, 189, 202, 204,
211, 225, 248, 251, 257, 264,
305, 332, 334, 342, 343, 344,
351, 354, 380, 387, 434, 445,
447, 458, 476, 502, 542, 579,
593, 596, 599, 611, 612, 613,
643, 649, 674, 707, 726, 728,
731, 734, 749, 750, 759, 764,
768, 771, 775, 776, 779, 781,
782, 783, 785, 791, 797, 799,
806, 807, 809, 814, 817, 818,
843, 844, 847, 856, 868, 885,
896, 897, 925
- Avusturya 76, 189, 365, 366, 370,
373, 421, 463, 541, 567, 569,
590, 592, 611, 640, 645, 649,
651, 741, 780, 801, 813, 821,
822, 823, 824, 890, 897, 904
- Avusturya Veraset Savaşı 380,
455
- Azulay, Yosef Hayim 447
- Baal Şem, Tov 622, 624, 625, 626,
638, 639, 954
- Bach, C. P. E. 403

- Bacher, Eduard 887
 Bacon, Francis 665
 Baerle, Caspar van 229, 250
Bahir (Kabalacı bir metin) 143, 144
 Bahur, Eliyah Levita 21
 Bailly, Sylvain 548
 Ballin, Albert 806
 Bancroft, George 720
 Banister, Jack 470
 Barbaros Hayreddin 63
 Barclay, James Turner 664, 665, 667
 Baron, Salo 90
 Barras, Paul 571
 Barrès, Maurice 873, 874, 884, 886, 887
 Bartal, Israel 592, 976
 Baruch, Pohrebyszczeni 239, 257, 267, 276, 278, 279, 341, 345, 348, 405, 425, 584, 630, 699, 784
 Bassani, Giorgio 79
 Bath 460, 486
 Batı Afrika 214, 215, 246, 466, 669
 Batı Londra Sinagogu 808
 Bauer, Bruno 747, 748
 Bayezid, Sultan 30, 128, 134, 149
 Bayonne 512, 518, 532, 534, 547, 560
 Beaumarin, Aaron 505
 Becker, Nikolaus 783, 784
 Beer, Amalia 738
 Beer, Heinrich 726
 Beer, Judah Herz 735, 736
 Beethoven, Ludwig van 726, 727, 731, 815, 925
 Beit Hayim (Hayat Evi) 224, 257, 589
 Belkind, Israel 852, 853, 856
 Benedikt, Moritz 503, 507, 887
 Benincasa, Sabetay ve Moses 185
 Benjamin, Hillel 585
 Benjamin, Judah P. 712
 Benjamin, Tudelalı 164
 Bennett, James Gordon 684
 Benveniste, Reyna 65, 85, 131
 Ber, Arie Leib 602
 Berdiçev 804, 828, 932
 Ber, Dov 601, 620, 621, 626, 627, 631, 645
 Berlin 372, 373, 374, 375, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 397, 402, 404, 410, 414, 417, 423, 434, 632, 658, 660, 725, 726, 728, 729, 731, 733, 734, 735, 736, 741, 762, 768, 776, 803, 804, 807, 810, 815, 817, 826, 846, 916, 923, 924, 927, 945
 Bernhard, Isaac 404
 Bernhardt, Sarah 705
 Berr, Eve 555
 Berr, Berr Isaac 536, 537, 538, 544, 546, 550, 551, 552, 553, 561, 575
 Berr, Cerf 513, 514, 531, 536, 547, 554, 555, 556
 Berr, Herz Cerf, 420
 Berthier, General Alexandre 566
 Beteljuden (dilenen Yahudiler) 360
 Bicker, Gerard 239
 Bien, Herman 698
 Bierer, Reuben 824, 922
 Bing, Joseph 563
 Birinci Siyonizm Kongresi 916, 982
 Birkenthal, Dov Ber 594, 598, 612, 620
 Birkenthal, Leah 598, 620

- Birnbaum, Nathan 824
 Bismarck, Otto von 733, 817, 898, 899, 903
 Blake, William 431
 Blatterman, George 676
 Bleichröder, Gerson von 750, 776, 817, 818, 898
 Blochman, Emanuel 701
 Blochman, Nanette (Yettel) 701
 B'nai B'rith 711
 Bodenheimer, Max 935, 938, 945
 Boffo, Francesco 827, 828
 Bohemya 361, 369, 371, 375, 376, 377, 378, 379, 690, 741
 Bolekhiv 585, 598, 601, 620
 Boleslaw, dindar (Polonya Dükü) 609
 Bol, Ferdinand 260
 Bologna 39, 83, 223, 565, 777, 778, 779, 780
 Bomberg, Daniel 70
 Bonar, Andrew 599, 645
 Bondi, August 712, 713
 Bonet de Lattes 14
 Bonet, Juan Pablo 503
 Bonifaccio, Baldassare 177, 178, 179
 Bonnet, Charles 412, 413
 Bordeaux 223, 254, 425, 502, 506, 512, 516, 517, 518, 531, 532, 537, 546, 547, 553, 557, 558, 560, 751, 752, 754, 755, 759
 Boreel, Adam 233, 234, 235, 236, 238, 239, 263, 284, 312
 Borgia, Lucrezia 79
 Boulter, Robert 323
 Bouwman, Elias 350, 375
 Boyle, Robert 312
 Brady, Matthew 693
 Brafman, Jacob 835, 836
 Braham, John 451, 452, 454
 Bratislava 378
 Brayne, John 97
 Brereton, William 227
 Brezilya 185, 214, 216, 229, 246, 255, 264, 279, 298, 306, 307, 311, 446, 669
 Brodi 414, 471, 592, 599, 803, 804, 828
 Brodsky, Israel 830, 832, 833
 Broglie, Dükü 550
 Brooks, Fanny 109, 691, 700, 701
 Brown, John 713
 Brugnaleschi, Splandiana 169
 Brugnaleschi, Valeria 169
 Budapeşte 373, 434, 780, 800, 803, 804, 808, 890, 892, 894
 Budizm 202, 203
 Bueno, Efraim 254, 262, 390
 Bueno, Joseph 254
 Buffon, George-Louis 462, 507, 510, 559
 Bunim, Rebbe Simha 634
 Burbage, James 97
 Bursa 137, 160
 Butler, Benjamin F. 720, 721
 Buxtorf, Johannes 236, 237, 238
 Bülow, Bernhard von 935, 937, 945, 946
 Büyük Sinagog 350, 445, 446, 450, 584, 586, 587, 614, 808, 816
 Cahen, Isidore 781, 782
 Cahn, Abraham 556
 Calmer, Antoine Louis-Isaac 557
 Calmer, Liefmann 508, 530, 556
 Calmer, Louis-Benjamin 556
 Calvert, Sir William 440
 Calvin, Jean 78
 Cambrai Birliği 17, 22

- Cambridge Üniversitesi 847
 Cammeo, Abraham di, Haham 162
 Campbell, Colen 447
 Campo Formio Antlaşması 569
 Canova, Antonio 675
 Capsali, Elia, Haham 133, 134, 137, 141
 Cardoso, Abraham Miguel 346
 Carpi, Issachar 572
 Cartwright, Joanna ve Ebeneze 302
 Carvajal, Antonio Fernandes 308, 322
 Carvalho, Solomon Nunes 692, 693
 Cassatt, Mary 874
 Castellane, Boniface Louis André de 534
 Castillo, Francisco de 291
 Castro, Abraham 141
 Caterina 61, 64
 Catherine, Aragonlu 68, 387, 461
 Cavour, Camill 780
 Cebà, Ansaldo 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181
 Celile 142, 144, 147, 153, 768, 810, 858, 860, 896, 907
 Cenrobert, Rachel Goggman 814
 Central Sinagogu 808, 817
 Cesare Gonzaga 97
 Cézanne, Paul 874
 Chagall, Marc 591
 Chajke 598
 Chambers, Sir William 447
 Chaulnes, Dükü, Michel d'Ailly 501, 507, 508, 509
 Chodowiecki, Daniel 418, 980
 Christina, İsveç kraliçes 305
 Cincinnati 200, 688, 689, 696, 704, 714, 803
 Clemenceau, Georges 875
 Clemens, VII., Papa 15, 26, 27, 63, 100
 Clementi, Muzio 725
 Clermont-Tonnerre, Stanislas de 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 553, 554
 Cobbett, William 442
 Cocq, Frans Banning 227, 239, 347
 Cohen, Arthur 847, 872, 905
 Cohen, Sara 208
 Cohen, Solomon 16, 25, 26, 38
 Cohen, Tobias 391, 392, 397, 979
 Coleridge, Samuel Taylor 470
 Colombo, Cristoforo 196, 292
 Colorni, Abraham 119, 120, 121, 122
 Concini, Concino 223
 Condamine, Charles de l 510
 Condillac, Étienne Bonnot de 501
 Cooper, Fenimor 688
 Copia, Sarra 171, 172, 173, 177, 179, 181, 189, 190, 192
 Copia, Simon 172, 179, 192
 Corbet, Thomas 571
 Cordovero, Moses 143, 144, 145, 146, 629
 Coronel, Salomo van Raphael 353
 Coryate, Thomas 170
 Costa, Abraham 485
 Costa, Branca da 273
 Costa, Emanuel Mendes da 460, 462, 463
 Costa, Jacob da 172, 173, 895
 Costa, Tristan da 83, 85
 Costa, Uriel da 180, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 341, 618

- Costa Villalene 461
 Coster, Abrahame 247
 Coulter, John 674
 Covilhã, Pêro de 31
 Crabbe, Elisha 439, 495
 Crémieux, Adolphe 770, 782
 Crémieux de Foa, André 876
 Cromwell, Oliver 240, 313, 314, 451
 Cromwell, Richard 322
 Cromwell, Thomas 62, 67, 68
 Cudworth, Ralph 312
 Cunaesus, Petrus 259
 Curiel, David 258, 348, 352
 Custine, General Adam Philippe, 557
 Czartoryski, Adam 597, 611, 649
 Çernişevski, Nikolai Gavriloviç 830, 852
 Çin 150, 193, 194, 198, 202, 204, 205, 207, 208, 211, 214, 298, 299, 500
 Daimler, Gottlieb 814
 Dallam, Thomas 157
 Damdaki Kemancı 584, 591, 595
 Dance, George, Yaşlı 446
 Daudet, Léon 874, 885, 887
 David ben Nathan 423
 David Ha-Reuveni 14, 23, 25, 27, 28, 31, 34, 36, 40, 44, 61, 79, 104, 332
 David, Makowlu 637
 David, Pierre-Jean 674
 Davis, Abraham 477
 Davis, Jacob 699
 Davis, Jefferson 712
 Davud, İsrail Kralı 11, 14, 24, 29, 89, 259, 263, 297, 313, 326, 344, 353, 467, 564, 575, 644, 930
 Decastro 357
 Decastro, Jacob (Jemmy) 453, 470, 496
 Defoe, Daniel 447
 Degas, Edgar 874
 Dehodencq, Alfred 765
 Delacroix, Eugène 765
 Dembowski, Mikulaj 618, 619
 Dernschwam, Hans 131
 Déroulède, Paul 874
 Descartes, René 281, 287
 Dessau 383, 384, 385, 388, 432
 devrimler, 1848 715
 D'Israeli, Isaac 499, 738, 772
 Dickens, Charles 705, 809, 906
 Diderot, Denis 510
 Disraeli, Benjamin 809, 838, 847
 Doğu Avrupa 267, 340, 465, 570, 583, 586, 591, 600, 633, 634, 641, 908, 914, 920
 Dohm, Christian Wilhelm 420, 421, 424, 425
 Domenichino 171
 Doria, Andrea 152
 Doria, Marc'Antonio 179
 Dormido, Manuel Martinez 307
 Dormido, Solomon 322
 Doublier, Francis 879
 Doyle, Sir Arthur Conan 872
 Dönme tarikatı 614
 Dört Diyar Konseyi 610, 616, 617, 622
 Dresden 368, 417, 601
 Dreyfus, Alfred 866, 872, 879, 894
 Dreyfus, Lucie 872, 881
 Dreyfus, Mathieu 880
 Dreyfus, Meyer 556
 Drumont, Édouard 872, 873, 875, 876, 877, 881, 884
 Drury Lane Tiyatrosu 470, 490, 496

- Dryden, John 448
 Duarte ailesi 220
 Duarte, Diego 220
 Duarte, Francisca 221, 258
 Duarte, Gaspar 72, 220, 221
 Dumas, Alexandre 704
 Dumont d'Urville, Jules 759
 Dumouriez, Genera 556
 Duport, Adrien 539, 550, 553, 554
 Dura-Europos 199
 Dury, John 235, 240, 298, 315, 345
 Dühring, Eugen 895
 Dünya Siyonist Teşkilatı 934

 Eardley, Samson Gideon 445, 455, 456
 Edgeworth, Maria 703
 Efraim, Veitel 385, 386, 387, 389
 Egan, Pierce 437, 439, 498
 Eichthal, Adolphe d' 756
 Einstein, Albert 289
 Einstein, Henrietta 713
 Eisenmenger, Johann 360, 361, 372, 399, 402, 420, 820
 Eisenstadt 371, 372
 Eldad Ha-Dani 9, 164, 299
 Eleanora de Medici 122
 Elias, Sam 439, 495
 Eliezer, Israel ben 605, 622, 624, 625, 631
 Eliot, George 809, 906
 Elizavetgrad 832, 836, 837
 Emden, Jacob 346, 394, 416, 615, 616, 617, 618, 621
 Emmeric, Nathan Jacob 563
 Enden, Franciscus van den 281
 Engizisyon 30, 32, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 50, 52, 59, 60, 62, 63, 70, 71, 79, 80, 82, 88, 90, 91, 116, 138, 144, 168, 179, 212, 213, 228, 230, 243, 244, 248, 251, 253, 257, 268, 281, 306, 351, 501, 557, 558, 565, 654, 668, 670, 740, 764, 778, 779
 Épée, Abbé de l' 509
 Esdras kitabı 292
 Espinosa, Debora Hanna 278
 Espinosa, Michael d 276
 Espinosa, Miriam 94, 154, 159, 278
 Esterhazy, Ferdinand Walsin 371, 869, 870, 881
 Ester Kitabı 171, 258, 376
 Ester, Kraliçe 99, 171
 Etavigny, Azy d' 506, 507, 508
 Eugene, Savoy Prensi 370
 Eulenburg, Philipp 934, 935, 945
 Euler, Leonard 403
 Evans, Arise 312
 Eybeschütz, Jonathan 615

 Fano, Joseph 104
 Farber, Baron von 418
 Farbstein, David 924, 925
 Fare, Anne Louis Henri de la, 540, 546
 Farissol, Abraham 11, 14, 15
 Fas 246, 469, 682, 762, 764
 Fatma (eski adıyla Strongilah, osmanlıca *kıra*) 156
 Faure, Félix 871
 Federico Gonzaga, Montava dükü 41, 100
 Feinberg, Joseph 855, 856, 861
 Feiner, Shmuel 388, 393, 972
 Feiwei, Berthold 928
 Ferdinand Katolik, İspanya Kralı 756
 Ferguson, Adam 402, 432
 Fernandes, Thomas 90

- Fernandez, Cristoforo 69
 Ferrara 20, 24, 47, 48, 49, 52, 71,
 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 92,
 93, 101, 102, 116, 121, 135,
 154, 163, 165, 182, 190, 310,
 338, 565
 Ferrari, Pier Gian Maria de 568
 Fettmilch, Vincent 248
 Fichman, Yakov 828
 Fielding, Sir John 459, 477
 Filistin 16, 140, 141, 142, 147,
 325, 391, 431, 447, 529, 571,
 644, 664, 686, 689, 722, 723,
 765, 767, 774, 775, 787, 795,
 797, 847, 849, 850, 853, 854,
 855, 856, 857, 858, 862, 864,
 891, 896, 899, 902, 905, 907,
 908, 909, 918, 919, 922, 923,
 931, 932, 933, 934, 935, 937,
 938, 940, 941, 946
 Finn, James 723
 Fisher, Kitty 467
 fizyokratlar 529
 Flanders 526
 Fleishhacker, Aaron 698
 Floransa 78, 83, 115, 808, 811
 Fonseca, Isaac Aboab da 308,
 338, 348, 350, 755
 Forain, Jean-Louis 874
 Formiggini, Moisé 565
 Fortis, Mojzesz 611
 Fould ailesi 752
 Fraenkel, David 383, 384, 385,
 387, 396
 France, Anatole 874
 Franchetta, Judith 122
 Frankfurt 248, 358, 359, 360,
 361, 363, 372, 376, 390, 391,
 393, 396, 414, 450, 455, 499,
 555, 556, 685, 725, 740, 741,
 750, 846, 847, 927
 Frankfurter Zeitung (gazete)
 806, 927
 Frank, Jacob 616, 619
 Franklin, Benjamin 405
 Franks, Aaron 450
 Franks, Moses 450
 Franks, Naphtali 465, 477
 Franks, Phila 450
 Fransa 15, 27, 38, 48, 53, 75, 170,
 173, 222, 223, 241, 368, 370,
 420, 462, 493, 496, 502, 506,
 507, 510, 511, 512, 523, 524,
 525, 526, 527, 528, 530-534,
 536, 540, 541, 544, 547, 548,
 551, 553, 557, 559, 560, 561,
 567, 572, 573, 575, 579, 603,
 611, 641, 727, 731, 733, 734,
 745, 749, 755, 760, 775, 780,
 781, 790, 818, 869, 870, 871,
 872, 873, 874, 875, 877, 878,
 880, 882, 884, 885, 886, 903,
 906, 921, 923, 945, 972
 Franz Joseph, Avusturya-Maca-
 ristan İmparatoru 813, 817,
 823
 Frederik Hendrik 219, 221
 Fremont, John Charles 692
 Freud, Sigmund 815, 938
 Friedman, Israel 645
 Friedrich, Caspar David 740
 Fritsch, Karl Thomas 417
 Fugger ailesi 57, 61
 Furtado, Abraham 530, 558, 575
 Furtado, Sarah 466
 Gabrieli, Giovanni 183
 Gainsborough, Thomas 460
 Galata 92, 127, 132, 149
 Galiçya 389, 586, 590, 592, 599,
 633, 640, 645, 741, 797, 802,
 803, 804, 812, 815, 829, 916

- Gallico, Malachi 147
 Gandi, Mohandas Karamçand (Mahatma) 917
 Gans, David 14, 627
 Gao Hsien 206
 Garat, Dominique-Joseph 547
 Garibaldi, Giuseppe 722
 Garrick, David 109, 453, 456
 Garzoni, Tomaso 119
 Gascoigne, Sir Crisp 440
 Gaster, Moses 915
 Gaston d'Orleans 188
 Gautier, Théophile 731
 Gay, John 452
 Geiger, Abraham 813
 Gelibolu 126, 341, 342, 343
 Gentileschi, Artemisia 171
 Georgia, Kuzey Amerika 669, 670
 Georg, Prusya prensi 734
 Gerritszoon, Hans 251
geruş 137
 Geurs, Jacob de 355
 Giacomo, Meyerbeer 728, 738
 Giacopo, Gaetali 129
 Gideon, Samson 445, 455, 456
 Giessen: Ludoviciana 457
 Girondin'ler 557, 560
 Gladstone, William Ewart 780
 Glagau, Otto 819, 821
 Gluckel, Hamelnli 347, 438
 Goa 27, 212, 213, 216
 Godard, Jacques 546, 547, 548
 Goldfaden, Abraham 830
 Goldsmid, Benjamin ve Abraham 449, 451, 454, 499
 Goldsmid, Colonel Albert 906, 918
 Golem 377
 Goltzius, Hendrick 258
 Goltz, Robert, Graf von 732
 Goos, Abraham 234
 Gradis, Abraham 503
 Gradis, David 531
 Gradner, Yisroel 830
 Graetz, Heinrich 748, 820
 Grant, Jesse 714
 Grant, Ulysses 676, 711, 714, 716
 Grattenauer, Karl Friedrich 734
 Gratz, Rebecca 702, 703, 705
 Greenebaum, Michael 716
 Grégoire, Henri 527, 531, 547, 549
 Grillo, Giuseppe 162, 163
 Grotius, Hugo 244, 248, 249, 250, 259
 Guercino (Gian-Francesco Barbieri) 171
 Guggenheim, Fromet 409
 Guglielmo, Dük 96, 113, 117, 118
 Guglielmo, Pesarolu 97
 Gulley, John 497
 Gumpertz, Aaron 389, 391, 392, 395, 400, 401, 403, 404, 410, 412
 Gumpertz ailesi 368, 390
 Gumpertz, Moses Salomon 390
 Gumprecht, Szczebrzeszynli 99
 Gutzkow, Karl 267
 Güdemann, Moritz 890, 897, 924
 güneş tutulması (1654) 305
 Ha'am, Ahad 908, 924, 932, 933, 934, 939, 941
 Habakkuk kitabı 642
 Habsburg hanedanı 44
 Hadani, Eldad 9, 10, 11
 Halevi, Abraham Eliezer 23
 Halevi, Joseph 346
 Halevi, Judah 408
 Halevi, Moses Uriel 241, 242, 389

- Halévy, Fromenthal 749
 Halévy, Joseph 788, 790, 796, 797
 Haman 25, 99, 248, 465
 Hamburg-Amerika hattı 806
 Hamilton, Emma, Lady 452
 Hamlin, Caroline 696
 Hamon, Moses 129, 130, 131, 139
 Hamon, Yosef 129
 Handali, Esther 156
 Hanok kitabı 331
 Harby, Isaac 680
 Harrison, Benjamin 840
 Hartlib, Samuel 240
 Hart, Moses 379, 470, 477, 482
 Hasday, Haham 237
 Hasidizm 389, 584, 586, 588, 605, 623, 624, 626, 631, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 643, 644, 659, 961
 Haskala 388, 823
 Ha'Şiloah 924, 932
 Hatchuel, Sol 763, 764
 Haussmann, Georges Eugène 732, 776
 Hayyim, Natan Nota ben 601
 Hechler, William 921, 923, 945
 Heiman, Bela Rachel 384
 Heimann, Mendel 384
 Heine, Heinrich 738, 740, 757, 758
 Hell, François 420, 524
 Belmont, Franciscus Mercurius van 504, 505, 506
 Henrietta Maria, I. Charles'ın eşi 219, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 231, 238, 303, 309
 Henry, Hubert-Joseph 870
 Herder, Johann Gottfried 432
 Herrmann, Christian 646
 Herz, Cornelius 875
 Herz, Elkan 414
 Herzen, Alexander 646, 647, 648, 655, 657
 Herzl, Jakob 892
 Herzl, Julie 888, 894
 Herzl, Simon 891
 Herzl, Theodor 887, 892, 900, 927, 941
 Herz, Marcus 415
 Hess, Moses 783, 784, 785, 786, 891, 896
 Heydenfeldt, Solomon 708
 Heydert, (peyzaj mimarı) 386
 Hezekiel Kitabı 235, 331, 356
 Hristiyanlar 12, 13, 21, 23, 24, 30, 31, 32, 35, 39, 41, 45, 47, 48, 50, 51, 60, 67, 76, 83, 98, 99, 105, 113, 114, 117, 129, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 179, 184, 186, 195, 196, 210, 213, 215, 227, 228, 229, 231, 234, 235, 236, 245, 249, 251, 253, 254, 256, 257, 267, 269, 279, 290, 301, 303, 312, 315, 318, 340, 345, 361, 364, 367, 377, 400, 407, 410, 412, 413, 414, 470, 505, 516, 525, 528, 529, 540, 548, 562, 600, 604, 608, 620, 668, 689, 739, 778, 818, 822, 834, 835, 850, 864, 877, 957
 Hibşuş, Hayyim 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800
 Himyar Krallığı 791
 Hindistan 9, 15, 27, 31, 34, 57, 150, 210, 212, 214, 216, 217, 246, 298, 299, 325, 425, 446, 529, 797, 868, 905, 907, 917
 Hirsch, Maurice de, Baron 825, 899

- Hirsch, Zydzaczowlu 636
 Hittorff, Jacques 732
 Hiyya, Haham 145
 Hobbes, Thomas 388, 427
 Hogarth, William 456
 Hollanda 59, 81, 151, 208, 216,
 221, 224, 226, 230, 231, 235,
 241, 242, 243, 245, 246, 248,
 250, 251, 252, 254, 255, 257,
 264, 268, 279, 290, 304, 306,
 321, 336, 338, 348, 351, 355,
 357, 361, 401, 460, 468, 477,
 480, 503, 553, 556, 940, 941
 Homberg 433
 Homberg, Dubno ve Herz 585,
 595
 Homem, Antonio 268
 Hooft, Cornelis Pieterszoon 243
 Hooft, P. C. 221, 244
 Hooghe 256, 348, 351, 353, 480
 Hooke, Robert 356
 Horowitz, Yakov Yitzhak 644
 Houdon, Jean Antoine 662, 667
 Hourwitz, Zalkind 973
 Hovevei Zion 848, 896, 906, 915,
 916, 920, 932, 933
 Hudson, Thomas 457, 633
 Huet, Pierre 228
 Humphreys, Richard 438, 444,
 479, 483, 484, 486, 487, 488,
 489, 490, 491, 492, 493, 494,
 495, 497, 498
 Hundert, Gershon 592, 974
 Hunt, Leigh 452
 Hutchins, Bayan (Chelsealı) 478
 Huygens, Christian 284
 Huygens, Constantijn 221, 226,
 284, 356
 Hürrem, Kanuni Sultan Süley-
 man'ın karısı 155, 156
 Ickowitz, Szmuijlo 623
 Irving, Washington 688, 702
 Isaac, Daniel 386
 Isaac, Levi 605
 "Isaac Mousha" 485
 Isaacs, Lewis 476
 Itzig, Daniel 385, 386, 422
 Itzig, Isaac Daniel 477
 Itzkowitz, Israel 656, 657
 İbn Batuta 195
 ibn Meymun 381
 İbn Meymun 333, 405, 417, 447,
 465, 467, 630, 789, 793, 813,
 933
 İbrahim Paşa 850, 858
 İbranice 10, 11, 15, 19, 21, 22,
 25, 33, 43, 47, 61, 70, 81, 82,
 83, 86, 88, 101, 103, 104, 108,
 128, 129, 136, 145, 165, 170,
 173, 179, 183, 184, 187, 188,
 191, 196, 201, 203, 204, 206,
 208, 209, 210, 211, 213, 223,
 226, 228, 229, 233, 234, 235,
 236, 244, 260, 261, 269, 277,
 292, 295, 299, 305, 306, 313,
 324, 326, 342, 381, 383, 388,
 390, 393, 408, 433, 455, 466,
 482, 504, 505, 506, 528, 561,
 566, 589, 595, 614, 627, 628,
 638, 643, 657, 680, 703, 704,
 740, 791, 812, 823, 829, 844,
 852, 857, 864, 891, 892, 924,
 932
 İgnatiev, Nikolai Pavloviç 838
 İleri Gelenler Kurulu 574
 İnebahtı 152
 İngiltere 48, 62, 66, 68, 69, 90,
 91, 151, 157, 225, 242, 279,
 300, 301, 304, 305, 307, 308,
 310, 311, 313, 314, 317, 320,
 321, 334, 356, 357, 368, 399,

- 401, 438, 439, 440, 443, 445,
448, 456, 457, 460, 461, 464,
465, 472, 478, 483, 486, 488,
490, 492, 493, 504, 590, 612,
654, 669, 682, 702, 738, 756,
758, 772, 915, 916, 921, 972
- İsaiah Hoca 342
- İskandinavya 226, 300
- İslam 15, 134, 142, 147, 159, 345,
363, 433, 629, 763, 764, 789,
808
- İsmin Üstadı 622, 624
- İspanya 13, 20, 23, 24, 30, 38, 44,
45, 46, 65, 78, 79, 81, 90, 93,
129, 144, 151, 154, 157, 211,
230, 241, 244-246, 268, 276,
281, 311, 317, 347, 366, 408,
441, 501, 503, 518, 533, 554,
711, 776, 840
- İsrail'in Kayıp Kabileleri 10, 11,
12, 299, 687
- İstanbul 11, 63, 80, 83, 86, 87,
129, 130, 131-133, 136, 138,
139, 140, 149, 150, 158, 160,
227, 310, 341, 342, 362, 391,
440, 571, 599, 646, 774, 918,
919, 922, 935, 938, 939, 945,
946
- İtalia, Salom 229
- İtalya 14, 22, 24, 28, 38, 39, 41,
75, 90, 93, 101, 117, 135, 146,
147, 148, 150, 159, 162, 165,
167, 173, 187, 188, 190, 255,
309, 318, 321, 332, 336, 337,
376, 469, 506, 553, 570, 603,
695, 727, 778, 779, 780, 950
- Jackson, Andrew 688
- Jackson, Jacob 672
- Jackson, John 495
- Jacob ben David, Napolili 103
- Joseph, Jacob (Polonneli) 626, 638
- Jacobson, Israel 735, 736
- Jakobenler 549, 554, 562, 570
- James, I., İngiltere kralı 170,
225, 318
- Jan Kazimierz, Polonya Kralı
342
- Jefferson, Thomas 661, 664, 665,
674
- Jellinek, Adolf 812, 817, 823,
824, 826, 846
- Jellinek, Mercedes 814
- Jeroboam, General 324
- Jessey, Henry 302, 311, 314, 315
- Jewish Chronicle* (haftalık gaze-
te) 773, 916
- Joel, Zamosc'un Baal Şem'i 624
- Jonas Phillips 686
- Jose, Haham 145
- Joseph ben Menahem, Haham
148
- Joseph Ha-Cohen 44, 154
- Joseph, Heiman 597
- Joseph Nasi 605
- Joseph, Raphael 330, 332
- Joseph, Rohatynli 618
- Josephus, Flavius 165, 226, 235,
318
- Josielowics, Berek 641
- Journal Asiatique 799
- Judah Ha-Hasid, Haham 358,
360, 361, 363, 364, 615
- Judah, Isaiah 476
- Junius, Franciscus 248
- Kabala 13, 21, 37, 39, 45, 101,
143, 146, 191, 203, 228, 288,
312, 333, 334, 377, 616, 629,
637, 643, 812
- Kabalacılar 103, 143, 144, 145,
631, 634

- Kadima, (öğrenci birliği) 824, 916, 935
- Kahire Geniza'sı, Fustat 57, 210
- Kahn, Zadoc, Paris Başhahamı 846, 854, 874, 877, 890
- Kaifeng 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 205-207, 209
- Kalischer, Zvi Hirsch 852, 891
- Kames, Henry Home, Lord 402
- Kâmil Paşa 918
- Kant, Immanuel 424, 633
- Kanuni Sultan Süleyman 49, 127, 129, 130, 134, 139, 141, 146, 149, 944
- Karaimler 136, 197, 269, 528, 926, 933
- Karo, Joseph 37, 137, 207
- Karşı Reform 80, 82, 100, 102, 169, 223, 609
- Kaskel, Cesar 715
- Katra 851, 857
- Kazaklar 264, 325, 579, 580, 595
- Kemble, Fanny 702
- Kemmeter, Michael 375
- Kessel, Gustav von 936, 946
- Kıbrıs 152
- Kiev 593, 601, 650, 802, 832, 834, 837
- Kitab-ı Mukaddes 19, 25, 81, 82, 88, 92, 99, 101, 102, 104, 117, 118, 136, 141, 143, 154, 167, 170, 182, 197, 201, 202, 204, 206, 225, 229, 231, 233, 235, 239, 240, 247, 250, 254, 258, 260, 263, 271, 282, 286, 289, 290, 297, 302, 305, 312, 319, 331, 333, 348, 356, 388, 407, 408, 411, 415, 590, 686, 693, 712, 781, 785, 793, 796, 848, 852, 855, 912, 922, 926
- Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabı 433, 641
- Koçın 199, 208, 209, 211, 212, 213, 216, 217
- Kohelet Musar* (dergi) 407, 408
- Kolmanoviç, Mihael 598
- Kol Mevasser* (dergi) 829
- Kol Nidrei 316, 523, 816
- Kompert, Leopold 823
- Konfüçyüs 202, 203, 204
- Kornberg, Jacques 887, 893, 908
- Kotzebue, Paul 838
- Kova, Beiriş 605
- Köprülü Ahmet Paşa 341, 344
- Kristallnacht, (Kristal Gece, Almanya, 1938) 372
- Kubilay Han 195
- Kudüs 11, 14, 15, 16, 24, 25, 34, 36, 37, 38, 64, 66, 93, 101, 140, 141, 142, 144, 155, 160, 194, 199, 211, 216, 231, 232, 235, 326, 329, 332, 335, 340, 357, 358, 362, 363, 383, 391, 419, 431, 432, 483, 571, 572, 615, 618, 634, 644, 658, 685, 722, 723, 768, 784, 787, 790, 797, 810, 849, 851, 853, 854, 856, 857, 859, 860, 862, 863, 864, 891, 896, 909, 917, 918, 921, 927, 934, 935, 941, 943, 944, 945, 946, 947
- Kutower, Gershon 625
- Kuzey Afrika 19, 63, 136, 309, 342, 446, 476, 682, 765
- Kuzey Amerika 306
- Labatt, Henry J. 709, 710, 711
- Labori, Fernand Gustave Gaston, Maître 867
- Lacombe, Claire (Fransız devrimci) 560

- Lacretelle, Pierre-Louis 526, 527
 Ladino 66, 81, 129, 135, 136, 137, 191, 211, 455, 512, 513, 752, 891
 Lafayette, Marie Joseph Paul Yves Roch 547, 556, 674
 Lafitte, Jacques 754, 854
 Lagarde, Paul de 819, 821, 823
 Laguna, Andres 130, 131
 Lambert, John 312
 Lamb, Jack 485
 La Mettrie, Julien Offroy de 565
 la Motta, Jacob de 666
 Landa, Diego de, Meridor Piskoposu 292
 Landau, Ezekiel 422
 Lane, Edward 767
 La Peyrère, Isaac 305
 las Casas, Bartolome de 292
 Lausker, Franz 725
 Lavater, Johann Caspar 411, 412, 413, 414, 427
 Lazard-Cahen, Olry 563
 Lazard, Jacob 548
 Lazare, Bernard 872, 888
 Lee, Harry 497
 Leeser, Isaac 709
 Leffin, Mendel 649
 Lehman ailesi 695
 Lehman, Jessel 561
 Lehmann, Berend 368
 Leibniz, Gotfried Wilhelm 387
 Leib, Yehuda 584
 Leipzig Fuarı 374, 425, 601
 Leone de Sommi Portaleone, (Leone Ebreo) 96
 Leon, Jacob Judah 231, 355
 Leopoldstadt 592, 800, 810, 815
 Le Rat, Marie 509
 Lerma, Francisco Gomez de Sandoval 246
 Lerouffe, Samuel 563
 Leroux, Pierre 760, 761
 Lessing, Gotthold Ephraim 398, 400, 401, 412, 419, 423, 424, 426
 Leszczynski, Stanislas 512
 Leusden, Johannes 234
 Leven, Narcisse 919
 Leventhal, Sara 701
 Levi dall'Arpa, Abramino 116
 Levi dall'Arpa, Abramo 117
 Levi de Barrios, Daniel 241
 Levi, Jonas 441
 Levi, Raphael 392
 Levontin, Zalman David 853, 854, 856
 Levy, Abraham 446
 Levy, Daniel 698
 Levy, Hirschel 524
 Levy, Jefferson Monroe 719
 Levy, Jonas 670
 Levy, Meyer 472
 Levy, Michael 668
 Levy, Norden 446
 Levy, Rachel 668
 Levy, Salomon 556
 Levy, Samuel 515
 Levy, Uriah Phillips 661, 663
 Lewin, Hirsch 464
 Lewis, Meriwether ve William Clark 662, 664
 Leyser, Isaac 556
 Lezajski Elimeleh 641
Libre Parole, La (Fransız gazetesini) 877
 Liebmann, Esther 384, 385
 Liebmann, Jost 368, 373
 Lievens, Jan 254
 Lignado, Yusuf 769
 Lilienblum, Moşe Leib 841, 842, 843, 844, 848

- Lilien, Efraim 925
 Lilienthal, Max 659
 Lilienthal, Philip 660, 689, 696, 714
 Limborch, Philip van 266, 267
 Lincoln, Abraham 712, 715, 718
 Linnaeus, Carl 462, 463
 Lippe, Karpel 928
 Liszt, Franz 742, 815
 Litvanya 150, 306, 340, 464, 529, 586, 592, 593, 594, 596, 600, 605, 608, 609, 610, 611, 613, 623, 633, 650, 651, 804, 812, 828, 841, 916, 935
 Liu Kuang-tso 205
 Livorno 29, 115, 222, 310, 324, 330, 346, 425, 446, 468, 469, 502, 565, 672, 833
 Lizbon 28, 30, 31, 32, 33, 46, 48, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 76, 91, 140, 151, 154, 211, 243, 299, 319, 558
 Li Zheng 206
 Locke, John 387, 388, 410, 427, 431, 542, 665
 Loew, Judah ben 377
 Londra 49, 66, 67, 68, 69, 72, 97, 220, 235, 298, 303, 305, 307, 308, 313, 315-317, 321, 322, 325, 334, 356, 401, 440, 442, 445-447, 450, 452, 453, 454, 457, 459, 461, 466, 468, 469, 470, 472, 475, 476, 477, 480, 485, 487, 489, 497, 502, 518, 519, 538, 558, 669, 722, 728, 750, 768, 770, 771, 781, 800, 801, 803, 804, 810, 816, 817, 833, 846, 847, 872, 904, 905, 906, 907, 910, 913, 914, 924, 927
 Longfellow, Henry Wadsworth 722
 Longhena, Baldassare 181, 188
 Lopes-Dubec, Salomon 530, 558
 Lopes-Dubec, Samuel 559
 Lopes, Gaspar 72
 Lopes Homem, Manue 243
 Lopez de Gomara 292
 Lopez, Luis 67
 Lorraine 420, 512, 526, 532, 543, 544, 546, 554, 555, 579, 698, 746, 885
 Loryea, Sarah 701
 Louis Philippe, Fransa kralı 746, 750, 754
 Lublin Birliği (1569) 609
 Lucas, Jean-Maximilien 283
 Lueger, Karl 889
 Lumière, Louis 879
 Luna, Alvaro de 65
 Luria, Isaac 144, 145
 Luther, Martin 23, 40, 42, 237, 238, 248, 361
 Luzzatto, Simone 189, 190, 318, 428
 Lyon, Hart 448, 465
 Lyon, Myer 450
 Macaristan 369, 371, 376, 602, 741, 780, 889, 890, 893, 897
 Macaulay, Thomas Babington 771
 Macedonia, USS 717, 722, 723
 Machado, David 670
 Machado & Pereyra (Amsterdamlı şirket) 368
 Machado, Zipporah 668, 670
 Mack ailesi 714
 Madison, James 666, 681
 Magnus, Markus 374
 Maimon, Solomon 383, 423, 424,

- 596, 606, 626, 628, 630, 632, 634, 658
- Maisel, Mordecai 377, 380
- Malabar 57, 209, 210, 211, 216
- Malesherbes, Chrétien Guillaume Lamoignon de 530, 558
- Malki, Esperanza 157, 158
- Manetho (Mısırlı rahip-gramer âlimi) 517, 745
- Mantova 10, 17, 20, 24, 39, 83, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 112, 116, 121-123, 135, 173, 181, 182, 187, 189, 190, 229, 310, 311, 324, 565, 884
- Marais, Leonor 454
- Marcus, Aaron 924
- Maretto, Giorgio 169
- Maria, İspanya kralının kızı 253
- Maria, Theresa 377, 378, 380, 421
- Marie Antoinette 532, 553
- Marie de' Medici 223
- Marie Leszczyńska 515, 541
- Marischal Koleji 459
- Marlborough Dükü 368
- Marlowe, Christopher 154, 170
- Marois, Marie 510
- Maroni, Pamela 778
- Marr, Wilhelm 776, 819, 821, 823
- Martin, "Kasap" (boksör) 444
- Marx, Karl 748, 751
- Mary, Prenses 219, 220, 298
- Masonluk 458
- Masserano, Isaachino 111, 181, 189
- Mather, Increase 324
- Mathieu-Dairnvaell 746, 760
- Maupertuis, Pierre-Louis 397
- Maurits, Genel vali 254, 258
- Maury, Başrahip 540
- Maximilian, Avusturya ve Bohemya Prensi 76
- Maybach, Wilhelm 814
- Mayer, Armand 876, 877
- Mazaltov, Şelomo ben 160
- M'Cheyne, Robert Murray 599
- Mecklenburg-Schwerin 416
- Medina, Solomon 368
- Meleh, Hayim 362, 363, 615
- Méliès, Georges 868, 875, 878
- Melville, Herman 705
- Menaşe ben Israel 228, 229, 236, 250, 254, 261, 270, 277, 297, 298, 314, 316, 325, 345, 354, 355, 387, 426, 428, 481, 670
- Mendelssohn, Abraham 737
- Mendelssohn, Moses 384, 387, 389, 392, 395, 400, 404
- Mendelssohn, Recha 736
- Mendes-Benveniste ailesi 78, 86, 131, 159
- Mendes, Diogo 53, 54, 56, 61, 62, 69, 73, 149
- Mendes, Francisco 53, 54
- Mendes, Gonçalo 55, 65, 73
- Mendoza, Daniel 443, 444, 498
- Menken, Adah Isaacs 703, 707
- Menken, Isaac 704
- Menton, Ratti 770
- mercan ticareti 445
- Mercedes, E. J. 814
- Mesih 11, 13, 14, 15, 23, 25, 26, 34, 39, 42, 43, 45, 61, 90, 93, 147, 196, 197, 224, 235, 290, 298, 308, 312, 313, 320, 321, 326, 328-332, 334, 335, 336, 337, 340-342, 344, 346, 347, 353, 358, 366, 572, 618, 625, 670, 792, 793, 794, 802, 845, 862, 863, 891, 909, 917, 922
- Mesquita, Moses de 216

- Meşullam, Venedik hahamı 21, 28
 Metternich, Clemens Lothar Wenzel 770
 Metz 457, 512, 513, 515, 522, 527, 531, 532, 534, 549, 561, 562, 563, 579
 Meyerbeer, Giacomo 725, 727, 728, 729, 730, 731, 733, 734, 735, 741, 742, 743, 744, 748, 776, 783, 784, 785
 Mezeritch 626, 631, 633
 Mısır 16, 19, 20, 23, 57, 87, 136, 200, 329, 331, 332, 553, 571, 572, 577, 654, 765, 793, 797, 850, 851, 907, 951
 Michaelis, Johann David 400, 427
 Mihael ben Aaron 148
 Mikve Israel, (tarım okulu) 299, 301, 308, 670, 853
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti 538, 539, 540, 554
 Mişna 142, 236, 237, 275, 384, 502, 643, 804, 827, 954
 Moch, Regina 701
 Modena, Leone 161, 162, 164, 170, 172, 180, 181, 184, 189, 190, 222, 255, 269, 275, 318, 333, 428, 438
 Modena, Şemaya 162
 Modena, Zebulun 165, 184, 185
 Mohilewer, Shmuel 854
 Moïse, Penina 561
 Molho, Solomon 36, 39, 41, 61, 326, 331
 Molineaux, Tom 498
 Monet, Claude 874
Moniteur Universel (Fransız gazetesi) 571
 Monroe, James 681, 684
 Levy, Jefferson Monroe 719
 Montagu, Samuel 904, 927
 Montalto, Filoteo 222, 225
 Montefiore, Joshua 466
 Montefiorek, Francis 905
 Montefiore, Sir Moses 783, 797, 847
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat 388, 396, 402, 511, 516, 559
 Monteverdi, Claudio 183, 187
 Montezinos, Antonio de 291, 292
 Montezinos, Francisco 291, 295
 Monticello (evi) 662, 663, 664, 665, 667, 668, 674, 675, 676, 717, 718, 719
 Moravya 361, 371, 377, 378, 815
 Mordecai, "Araci" 342
 Morès Markisi 876, 877
 More, Thomas 68
 Morisco'lar 151
 Morisi, Anna 777
 Mortara, Edgardo 778, 780, 783
 Mortara, Momolo 777, 781
 Morteira, Saul 223, 272, 277, 280
 Moscato, Judah 117, 118
 Moscheles, Ignaz 738
 Mose da Castellazzo 19, 20, 21
 Moses de Leon 143
 Moskova 650, 839, 905
 Mosson, Minna 728
 Mosso, Yacobo 138
 Motzkin, Leo 920, 939
 Muller, Johann 266
 Mulot, Abbé 548
 Musa'nın Tahtı 198
 Musa, yasa koyucu 259
 Mustafa, Kara 369
 Nahar, Isaac 338
 Nahman, Bratslavlı 643, 644

- Nahman, Moşe ben 363
 Nahman, Rebbe 620, 633
 Naksos 127, 149, 153
 Napoléon, I. (Bonaparte) 121, 451, 570, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 580, 640, 641, 685, 726, 731, 752, 756, 771, 856
 Nasi, Gracia 82, 92, 94
 Nasi, Joseph 87, 127, 128, 131, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 605
 Nasi, Samuel 86
 Nathan, Cahen-Lazard 563
 Nathan, Gazzeli 345, 615, 793, 971
National Advocate (gazete) 680, 684
 Navon, Yosef 943
 Nayler, James 334
 Neale, Adam 599
 Necker, Jacques 531
 Neçay, Danko 585
 Negro, Gabriel 55
 Nelson, Horatio 451, 572
 Netter, Charles 782, 853, 856
Neue Freie Presse (Viyana gazetesini) 887
Neuzeit, Die (haftalık gazete) 823
 Nevlinsky, Baron Philip 918
 Newton, Sir Isaac 356, 388, 396, 397, 665
 New York 230, 591, 633, 660, 668, 670, 671, 675, 677, 679, 682, 683, 684, 687, 688, 711, 712, 718, 719, 723, 724, 768, 800, 808, 816, 848, 927, 967
 Nicholas, Edward 311
 Nicolai, Friedrich 403, 404
 Nissim, Diamante 28
 Nissim, Yehiel 28, 104
 Noah, Mordecai 677, 687, 707
 Nordau, Max 926, 930, 932, 935
 Norden, Levy 446
 Norsa, Hannah 452
 North, Frederick, Lord 442
 Nouvelle Combinaison du Jeu du Juif 520
 Novosiltsev, Nicolai 652, 653, 655
 Nuh'un yasaları 429, 528
 Nunes, Enrique 32
 Nunes, Maria 242, 243
 Nunez, Samuel 669
 Nurbanu, Sultan Selim'in eşi 151, 155, 156
 Obadiah Ha-Ger 183
 O'Connell, Daniel 773, 917
 Odessa 583, 584, 591, 658, 659, 660, 804, 817, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 837, 841, 842, 843, 844, 848, 852, 853, 854, 855, 860, 879, 896, 927, 932
 Odessa Yahudileri 842, 844
 Odiham, Hampshire 488
 Offenbach, Jacques 749
 Oglethorpe, James Edward 669
 Oldenbarneveld, Johann van 247
 Oldenburg, Henry 312
 Oliphant, Laurence 907
 Oliveira, Abraham Lopes de 454
 Oliver, Thomas 451
 Ollivier, Émile 733
 Onkeneira, Isaac 153
 Oppenheimer, David 386
 Oppenheimer, Samuel 364, 409
 Orde, M. (kameraman) 880
 Osmanlı İmparatorluğu 37, 40, 41, 124, 129, 133, 136, 137, 138, 141, 146, 150, 324, 329,

- 337, 344, 391, 775, 790, 902,
907, 937
- Overbeck, Johann 740
- Owen, Tom 497
- Ozer, Leyb ben 338
- Paiva, Mosse Pereyra de 217
- Palgrave, Francis Turner 499
- Palmerston, Henry John Temple
774
- Panama Kanalı Şirketi 875
- Pan Gu (kozmik dev) 203
- Panigarola, Francesco 167
- Paradesi Sinagogu 208, 209, 217
- Paris 223, 434, 500, 507, 518, 532,
534, 541, 547, 548, 549, 554,
556, 557, 558, 562, 574, 579,
674, 675, 704, 705, 728, 729,
730, 731-734, 744, 748, 750,
752, 754, 757, 758, 762, 768,
770, 772, 776, 777, 785, 786,
810, 816, 846, 854, 856, 861,
879, 888, 894, 899
- Parnell, Charles Stewart 917
- Pastorini, Pastorino 86
- Pathé, Charles ve Émile 880
- Pearce, Henry "Hen" 497
- Péguy, Charles 874
- Peixotto, Simcha 502, 703
- Pekin 193, 194, 196
- Pelham, Henry 401
- Peña, Hayyim 336, 337
- Penso de la Vega, José 255
- Péreire, Émile 900
- Péreire, Isaac 751, 752, 755, 775
- Péreire, Jacob Rodrigues 505,
509, 510, 553
- Péreire, Rachel Laurence 755
- Perel, Sedner 831
- Pereyra, Abraham 328, 332, 339,
345
- Perez de Maltranilla, Miguel 281
- Perier, Casimir 754
- Pessoa, Abraham 254
- Peter, Hugh 301
- Petrarca 82, 88, 136, 180
- Petronius 98
- Petrovsky-Shtern, Yohanan 654,
656
- Petter, Nicolas 480
- Philadelphia 671, 673, 677, 681,
682, 688, 703, 709, 718, 967
- Philadelphia, Jacob 453
- Philippson, Ludwig 781
- Phillips, Jonas 670, 677
- Phillips, Manuel 671
- Phillips, Naphtali 679
- philosophe 519
- Philosophe 432
- Picard, Moyse 563
- Picquart, Georges 870
- Pilsen 808
- Pina, Jacob 282
- Pinehas, Haham 204
- Pines, Yeciel Michal 857, 858
- Pinsker, Leon 817, 823, 824, 825,
826, 844- 849, 852, 853, 860,
896, 906, 922
- Pinto, Daniel 261
- Pinto, Isaac de 517, 529
- Pires, Diogo 35, 70
- Pisalı Daniele 21, 26, 27
- Pissarro, Camille 874
- Pissarro, Lucien 874
- Pitigliano: Yahudi yerleşimi
116, 570
- Place, Francis 441
- Plautus 98
- Pobedonostsev, Konstantin 839
- Podolya, Polonya 332, 585, 586,
588, 593, 599, 614, 615, 617,
622, 633, 639, 650

- Polacco, Daniel Levi 568
 Polak ailesi 556
 Polivierre, M 857
 Polk, James 676
 Polo, Marco 195
 Polonya-Litvanya 306, 592, 594,
 600, 605, 610, 611, 613, 622,
 639, 640, 648, 650
 Pompadour, Madame de 500, 508
 Ponce de Léon, Pablo 503
 Pope, Alexander 447
 Popham, Alexander 504
 Poppaea, Roma İmparatoriçesi,
 98
 Portaleone, Abraham 41, 96, 103
 Portaleone ailesi 97, 103
 Portekiz 13, 23, 24, 27, 29, 30, 31,
 35, 37, 40, 47, 48, 49, 53, 55,
 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65,
 69, 70, 74, 79, 91, 137, 144,
 159, 212, 227, 230, 241, 242,
 245, 246, 267, 268, 276, 279,
 311, 314, 336, 347, 445, 446,
 501, 669, 711, 773
 Prado, Daniel 280, 281, 282, 341
 Prag 14, 45, 120, 198, 324, 326,
 363, 372, 373, 377, 378, 380,
 390, 421, 434, 711, 741, 803
 Prager ailesi 445
 Prager, Jacob 448
 Prager, Yehiel 448
 Prideaux, Humphrey 620
 Primo, Samuel 336
 Proust, Marcel 874
 Provenzali, Moses 103
 Providence Plantation, Newport
 (Kuzey Amerika) 306
 Prusya 374, 377, 385, 389, 396,
 420, 611, 640, 651, 690, 726,
 731, 733, 735, 760, 817
 Prynne, William 313, 317
 Przemyśl 585
 Public Advertiser, (New York ga-
 zetesı) 679
 Purchas, Samuel 168
 Purim 25, 66, 99, 163, 170, 181,
 184, 200, 252, 337, 349, 453,
 465, 635, 959
 Pyke, Rachel Peixotto 703
 Quaker'lar 334
 Querido, Berachiah 615
 Querido, Jacob 614
 Quillard, Pierre 881, 883
 Rabban, Joseph 209
 Radlinski, Jacob 621
 Radziwill, Anna 611
 Radziwill, Karol 607
 Radziwillowski, Krzysztof 598
 Rahip Johannes 12, 13, 23, 24,
 27, 28, 31
 Raicher, Salomon 563
 Raif Paşa 860
 Ramusio, Giambattista 13, 42
 Randolph, Jefferson 663, 665
 Ranelagh, Margaret 312
 Rapaport, Hayim Ha-Cohen 620
 Raphall, Morris, Haham 712
 Rasvet, (Odessa gazetesı) 829
 Rauzzini, Venanzio 451
 Rebecca 195, 332, 458, 670
 Recife, Brazil 279, 306
 Regensburg 42, 43, 44, 60
 Régis, Max 871, 872
 Reinach, Baron Jacques 875
 Reinach, Joseph 873
 Rembrandt van Rijn 221, 227,
 263
 Renée of France, Ferrara Düşesi
 78
 Renoir, Pierre-Auguste 874

- Reşit Paşa 774, 941
 Reubell, Jean-François 540
 Reuben kabilesi 11, 13, 24, 25, 26, 32, 35, 37, 297
 Reutlingen, Asher Laemlein 13, 332
 Revius, Jacob 248
 Reynolds, Sir Joshua 450, 456
Rheinische Zeitung (gazete) 785
 Ribeaupville 561
 Ribera, Danie 281, 282, 283
 Ricci, Matteo 193, 194, 195, 196, 197, 204, 300
 Richer, Charles-Louis 525
 Rieti, Hannah de 104
 Rijnsburg 284
 Rişon LeZion 853, 854, 855, 856, 861, 942
 Robespierre, Maximilien 538, 543, 560, 562, 577
 Robinson, Sir Thomas 379
 Robinson, W. D. 686
 Robles, Antonio 308, 317
 Rocamora, İshak Ysrael 253
 Rochefort, Henri 875
 Rodos 134, 774
 Rodrigues, João 70
 Rodrigues, Olinde 752, 753
 Rodrigues, Salvator 261
 Rofe, ben Meir Hiyya 328
 Roiz, Simaõ 90
 Roma 14, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 37, 39, 40, 41, 45, 58, 64, 80, 82, 84, 98, 100, 114-116, 138, 169, 188, 567, 570
 Romanyot Yahudileri 134
 Romero, Eugenio Maria 763, 764
 Ronha, Antonio de la 69, 72
 Rose, Ernestine 706
 Rossi, Azariah de 44, 101, 103, 113
 Rossini, Gioacchino 727, 729, 730
 Rossi, Salomone 113, 118, 121, 173, 182, 187, 222
 Roş Aşana 82, 83, 288, 347, 448, 464, 469, 581, 587, 625, 633, 815, 816, 841
 Rothschild, Adelaide de 860
 Rothschild, Alphonse 840
 Rothschild, Anthony 772
 Rothschild, Edmond de 846, 856, 860, 918
 Rothschild, James de 732, 752, 754, 756, 758, 759, 772
 Rothschild, Lionel de 847
 Rothschild, Nathan 756
 Rousseau, Jean-Jacque 386, 405, 510, 523, 555, 559, 560, 565
 Rubinstein, Artur 749
 Rudd, Caroline 467
 Ruderman, David 388
 Rudolf, Avusturya veliahtı 817
 Ruisdael, Jacob van 224
 Ruskin, John 761
 Russell, Lord John 721
 Rusya 425, 541, 579, 580, 591, 592, 636, 640, 642, 645, 648, 650, 651, 652, 658-660, 689, 817, 825, 826, 836, 837, 838, 839, 846, 852, 856, 899, 908, 920, 922, 951
 Rüstem Paşa 127, 146
 Saadia, Gaon 286, 333
 Saba Melikesi 225
 Saboureux de Fontenay 507, 509, 510
 Sacher-Masoch, Leopold von 645
 Sacramento 694, 697, 708
 Sacramento Democratic State Journal 708

- Sadagora 645, 646
 Sadler, John 302, 312
 Sadukiler 259, 271
 Safed 142, 143, 144, 146, 153,
 157, 203, 211, 326, 629, 768
 Safiye, Sultan 155, 156, 157, 159
 Saint-Esprit 508, 512, 547, 560
 Saint-Étienne, Jean-Claude Ra-
 baut 538, 755
 Saint-Simon, Claude Henri de
 Rouvroy 752, 753, 754, 755,
 775
 Salomon, H. P. 273, 708
 Salomon, Judel ile Elias 562
 Salomonk, Edward Selig 715
 Salomon, Salomon 771
 Salvador, Joseph 467
 Sambor, Moses 636
 Samuel, Busklu 617
 San Francisco 691, 693, 694,
 696, 697, 698, 699, 700, 701,
 708, 710, 814, 879
 Sanudo, Marin 42
 São Tomé (ada) 90
 Saralvo, Joseph 80
 Sarmiento, Jacob de Castro 458
 Sarna, Jonathan 680, 968
 Sarphati, Aaron 338, 348
 Sarphati, Joseph 23, 26
 Sataniv (Satanow) 585
 Savanna, Georgia 666
 Scheid, Elie 862
 Schepperus, Cornelis 52
 Scheurer-Kestner, Auguste 873
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedri-
 ch von 736, 739
 Schnirer, Moritz 824, 935, 941
 Schnitzler, Arthur 894
 Scholem, Gershom 326, 332,
 333, 629, 639
 Schomberg, Isaac 456
 Schomberg, Meyer 460, 466
 Schomberg, Ralph 459
 Schott, Gerhard 356
 Schönbrunn Sarayı 378
 Schönerer, Georg Ritter von 822,
 823, 893
 Schrameck, Gabriel 579, 580,
 581, 582
 Schubert, Franz 815
 Schumann, Robert 738, 744
 Schurz, General Carl 715
 Schwabacher, Shimon Ariele
 827, 828, 838
 Schwartz, Louis 708
 Scott, Sir Walter 703, 772
 Sefaradlar 24, 79, 89, 129, 135,
 137, 181, 211, 212, 213, 228,
 233, 256, 262, 263, 264, 269,
 275, 304, 306, 310, 315, 322,
 349, 350, 355, 378, 454, 485,
 512, 516, 518, 519, 535, 547,
 548, 557, 579, 669, 670, 752,
 772, 950
 Sefer Tora 91, 160, 242, 252, 375,
 454, 616, 811, 949, 965
 Sefer Yezira 103, 143, 504, 955,
 956
 sefirot 143, 145, 955
 Segar, William 676
 Segonio, Carlo 259
 Seidener, Joseph 935, 946
 Seixas, Moses 666, 680
 Selanik 37, 39, 61, 71, 125, 132,
 136, 137, 138, 139, 146, 153,
 157, 159, 160, 199, 310, 324,
 329, 334, 341, 425, 615
 Selden, John 170
 Seneca 98, 517, 687
 Senegal 214
 Serlio, Sebastiano 95, 239
 Serrão, Manuel 55

- Serrarius, Peter 325, 345
 Serwouter, Johannes 248
 Sesso, Salomone da 119
 Sevi, Sabetay 185, 327, 328,
 329, 330, 331, 332, 334, 335,
 336, 337, 339, 341, 342, 343,
 344, 345, 346, 347, 358, 361,
 614, 615, 616, 622, 629, 639,
 971
 Sforim, Mendele Moykher 591
 Shaftesbury, Anthony Ashley
 Cooper 388, 410
 Shakespeare, William 17, 168,
 170, 496, 679, 704, 707, 829
 Sherwood, Bayan 476
 Shukr Kuhayl 792
 siddur 81
 Sieniawska, Elzbieta 611
 Simhat Tora 430, 635
 Sinagoglar, Shtiblach 816
 Sintzheim, David 536, 575
 Six, Jan 262
 Siyonizm 765, 824, 844, 853, 891,
 896, 897, 898, 902, 903, 905,
 907, 909, 910, 916, 920, 925,
 926, 929, 930, 931, 932, 933,
 937, 941
 Skarbak, Jan 608
 Sloane, Sir Hans 462
 Slobodnyuk, Boris 587, 646
 Smith, Adam 753, 895
 Smith, Ethan 687
 Smith, H. P. A. 708
 Smolenskin, Perets 823, 824
 Sokollu, Mehmed 151
 Sokolovsky, Mikhail 646
 Solana y Robles, Tomas 281
 Solis, Eliezer de 320
 Solis, Simao Pires 319
 Solomon, Eliyah ben 633, 637
 Soltyk, Kajetan 619
 Sommi, Leone de 96, 98, 103,
 108, 122, 190, 337
 Soncino, Eliezer ben 136
 Soncino, Joshua 139
 Sonnemann, Leopold 806
 Sonnenfels, Joseph von 421, 422
 Sorkin, David 388
 Sotto ailesi 350
 Spafford, Anna 862
 Spafford, Horatio 862, 863, 865
 Spafford, Horatio J. 862
 Spiegel, Marcus 696, 713, 716
 Spinoza, Baruch 277, 280, 281,
 282, 283, 284, 285, 286, 287,
 288, 289, 290, 324, 338, 349,
 392, 396, 405, 406, 424, 425,
 535, 784, 785, 786
 Spinoza, Gabriel Bento y 283
 Spohr, Louis 726
 Stafford, Anna 863
 Stalpaert, Daniel 350
 Stanislaw Poniatowski 640
 Stanislawski, Michael 648, 654
 Steinhardt, Moses 392
 Stilton, Huntingdonshire 492
 St John, Oliver 302, 303, 304
 Stoecker, Adolf 818
 Stone, Isaac 697
 Storace, Nancy 452
 Stow, William W. 707, 708, 709,
 710
 Strasbourg 420, 513, 536, 549,
 554, 556, 561, 573, 579
 Strauss, Johann 749
 Strauss, Loeb 700
 Strouse, Mark 698
 Stuart, Gilbert 703
 Stukeley, Sir William 462
 Stuyvesant, Pieter 306
 Sullam, David 568
 Sullam, Moses 173

- Sullam, Reuven 104, 108
 Sully, Thomas 675, 703
 Sulzer, Johann Georg 398
 Sulzer, Solomon 814
 Sutro, Adolph 699
 Suvorov, General Aleksandr Vasiloviç 640
 Süleyman'ın Tapınağı ve Saba Melikesi'nin Gelişi 225
 Süssmilch, Johann Peter 398
 Swinburne, Algernon Charles 705
 Şabat 9, 10, 25, 32, 49, 50, 87, 97, 122, 124, 146, 166, 194, 199, 201, 211, 217, 223, 227, 229, 237, 242, 278, 282, 294, 299, 334, 339, 345, 352, 358, 376, 403, 423, 427, 450, 555, 562, 574, 580, 582, 595, 615, 620, 631, 653, 683, 696, 701, 748, 797, 802, 803, 806, 842, 864, 877, 944
 Şam 29, 141, 142, 147, 160, 768, 775
 Şandur, Avraham 160
 Şehitler Kitabı 244
 Şerif Paşa 769
 Şeşet ben Isaac ben Joseph 65
 Şimon bar Yohay 143, 145
 Şivhey Ha-Besht 624, 638
 Şlomo 382, 393
 Şulhan Aruh 37, 137, 170, 207, 233, 277, 319, 327, 829
 Tacitus 517
 Tahkemoni Kitabı 164, 255
 Taizong, Song hanedanından Çin İmparatoru 198
 Talleyrand, Charles Maurice de 538, 547
 Talmud 37, 65, 69, 82, 83, 84, 87, 88, 92, 101, 102, 103, 106, 107, 136, 139, 162, 167, 196, 197, 223, 224, 234, 237, 256, 269, 276, 280, 281, 326, 328, 333, 334, 335, 338, 348, 361, 377, 383, 387, 388, 389, 390, 406, 416, 417, 423, 514, 543, 575, 595, 600, 629, 643, 723, 784, 807, 836, 933
 Tannenwald, Caroline 701
 Tapınak Tarikatı 855, 859
 Terentius 281, 517
 Tevrat 39, 44, 49, 65, 66, 68, 87, 88, 102, 103, 136, 140, 162, 188, 191, 192, 196, 197, 199, 202, 229, 256, 269, 271, 272, 277, 281, 286, 319, 320, 331, 334, 335, 336, 337, 352, 353, 354, 358, 375, 376, 377, 381, 384, 393, 395, 406, 422, 423, 428, 429, 432, 433, 464, 505, 528, 537, 580, 614, 616, 618, 626, 632, 635, 758, 766, 796, 807, 811, 835, 842, 863, 864, 926, 933
The Times 773, 905, 927
 Thiéry, Claude-Antoine 527
 Thompson, John 673
 Thornton, Henry 492
 Thorowgoode, Thomas 299
 Thurloe, John 312, 317
 Tibbon, Samuel 381, 383
 Tiberiye 142, 146, 147, 148, 149, 153, 768
 tikkun 144, 327, 348
 Tirado, Jacob 243
 Titus 101, 949
 Tlass, Mustafa 775
 Toland, John 431
 Toledo 198
 Tolstoy, Lev 830, 852
 Tomasso 768

- Tonnellero, Pero 50, 51
 Topkapı Sarayı 124, 125, 129, 153, 155
 Torino 808
 Toussenet, Alphonse 707, 745, 746, 748, 750, 759, 760, 821, 887
 Tov, Helek 563, 564, 570
 Treitschke, Heinrich von 820, 821
 Trento Konsili 82
 Treves, Marco 811
 Trollope, Anthony 810
 Trounstein, Philip 715
 Tsederbaum, Alexander 829, 830, 843
 tşuva 80, 144
 Tunus 63, 324, 425, 469, 682, 870
 Twain, Mark 699
 Tyler, John 674, 721
 Tyne, Tom 444, 485, 487, 495
 tzimtzum 144
- Ukrayna 334, 342, 369, 389, 584, 585, 588, 593, 600, 602, 613, 633, 659, 803, 833, 852, 879, 905, 916, 955
 Ullstein (yayımcı) 805
 Uman 622, 633, 639
 Uriel da Costa 267, 275, 276
 Usque, Abraham 80, 88
 Usque, Salomon 180
 Usque, Samuel 47, 49, 88, 213, 300, 387
 Utrecht Birliği (1578) 245
 Uvarov, Sergei 658, 659
- “Üstesinden Gelenler” 862, 864
- Valabrègue, Israel Bernard 528
 Vallotton, Félix 874
 Van Dyck, Antony 219, 220, 449
- Vane, Sir Henry 302
 Vani Efendi, Mehmed 343
 Varşova 426, 589, 593, 620, 621, 640, 649, 650, 802, 803, 804
 Vasari, Giorgio 25
 Vauban, Sébastien le Prestre de 367
 Vega de la Inca, Garcilaso 255
 Vega, Hannah 558
 Veit, Philipp 740
 Veit, Simon 738
 Velasco, Aby 439
 Venedik 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 39, 42, 43, 47, 49, 55, 61, 63, 68, 71, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 99, 101, 114, 116, 130, 131, 133, 140, 148, 151, 152, 161, 165, 166, 167, 168, 170, 173, 177, 179, 180, 184, 185, 190, 191, 222, 239, 246, 259, 324, 334, 340, 362, 391, 470, 567, 568, 570, 727, 728, 808
 Verde, Capo 214
 Vergani, Ernst 821
 Vestnik russikh evreev 830
 Veuillot, Louis 777
 Vicksburg kuşatması 716
 Vico, Giambattista 432
 Victoria, Kraliçe 731, 738
 Villalpando, Juan Bautista 235, 352
 Vital, Hayim 144, 162, 163
 Viyana 364, 369, 371, 372, 374, 378, 379, 422, 434, 592, 711, 726, 728, 735, 741, 750, 756, 767, 768, 770, 800, 803, 804, 810, 813, 815, 822, 824, 840, 846, 887, 888, 892, 902, 916, 920, 921, 934

- Vlooienburg, Amsterdam 226, 227, 245, 247, 248, 252, 264, 284, 290, 306, 347
- Vogler 726
- Voltaire, François Marie Arouet 385, 397, 402, 431, 516, 517, 518, 519, 520, 523, 539, 542, 573, 575, 662, 667, 785
- Vondel, Joost van der 258
- Vossius, Gerardus 229
- Vuillard, Édouard 874
- Vuysting, Johannes 52
- Wagner, Cosima 748
- Wagner, Richard 748, 893, 945
- Wallis, John 504
- Wall, Moses 300, 302
- Walpole, Horace 449, 450
- Walpole, Robert 452
- Warr, William 495
- Washington, George 666, 674, 676, 683, 688, 714, 716, 718, 840
- Weber, Carl Maria von 726
- Webster, Noah 679
- Weil, Levi 478
- Weiss, Johann Konrad 376
- Weisz, Tiberiu 200
- Weizmann, Haim 916, 917, 920
- Wellington 1. Dükü 771
- Wertheimer, Samson 370, 371, 372, 386, 416
- Wertmüller, Adolf Ulric 668
- Wessely, Hartwig 422
- Wessely, Herz 552
- West, Benjamin 456
- Weston, Tom 453, 454
- Whalley, Edward 312
- White, Arnold 905, 906
- Whitechapel 468, 471, 473, 474, 475, 483, 496, 497, 800, 815, 904, 913, 914, 915, 917, 918, 920
- Whitman, Walt 705
- Willem, Sessiz 234, 248, 258
- Williams, Roger 306
- Wimpffen, General Felix de 557
- Winslow, Edward 298
- Wise, Isaac Mayer 705, 709, 712, 714, 779
- Witte, Emanuel de 354
- Witt, Johan ve Cornelis de 350
- Wolfe, General James 460
- Wolff, Christian 392, 396
- Wolff, Matthias 376
- Wolffsohn, David 935, 938
- Wolf, Lucien 905
- Wolfssohn, Aaron 725, 726
- Wolof Kralları, Senegambia 214
- Worms, Asher Anshel 393, 403
- Wotton, Henry 170
- Wren, Sir Christopher 356
- Wulff, Benjamin 383, 384
- Wulff, Meyer 726, 735, 736
- Yahudi Karşıtları Birliği 819
- Yahudi Karşıtlığına Karşı Savunma Birliği 890
- Yahudi Kolonileştirme Derneği 899
- Yahudiler 11.-26, 29, 30, 31, 33, 34, 38, 43, 44, 45, 48, 50, 52, 55, 57, 60, 61, 65, 66, 71, 77, 78, 79, 80, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 141, 143, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 159, 160, 161, 166, 168, 169, 173, 178, 181, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,

- 197, 198, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 215, 216, 219, 220,
221, 224, 225, 226, 230, 231,
234, 237, 238, 241, 243, 245,
247, 248, 249, 250, 251, 254,
255, 257, 258, 262, 267, 269,
271, 272, 279, 288, 292, 300,
308, 315, 322, 341, 351, 354,
358, 359, 366, 373, 377, 378,
380, 395, 398, 400, 401, 402,
404, 419, 420, 426, 427, 430,
431, 438, 439, 440, 442, 449,
452, 456, 460, 463, 468, 477,
480, 502, 508, 520, 527, 528,
529, 530, 531, 532, 533, 540,
556, 564, 566, 570, 580, 583,
592, 600, 639, 640, 649, 650,
666, 677, 681, 690, 705, 734,
744, 800, 883, 890, 906, 947
- Yahudilik 27, 35, 44, 66, 67, 81,
98, 102, 179, 190, 204, 214,
223, 242, 250, 252, 268, 289,
395, 416, 428, 429, 444, 464,
465, 505, 516, 517, 543, 617,
618, 622, 633, 634, 635, 737,
738, 739, 751, 754, 771, 772,
784, 786, 805, 811, 813, 814,
932, 933
- yaratılış miti 203
- Yecüc ile Mecüc 12
- Yedi Yıl Savaşı 410
- Yehuda, Eliezer ben 857
- Yemen 10, 211, 342, 788, 789,
791, 792, 793, 794, 797, 798,
799, 863, 955, 963
- Yeni Hıristiyanlar 31, 32, 35, 47,
50, 51, 55, 57, 66, 67, 78, 80,
138, 139, 216, 241, 250
- Yerushalmi, Yosef 137, 968
- Yidiş dili 99, 108
- Young, Brigham 693
- Ysabeau, Claude-Alexandre 558
- zaddik 589, 633, 636, 641, 642,
643, 644, 645, 697
- Zaddik 234, 642
- Zalman, Rebbe Shneur 605, 638,
641
- Zamosc, Israel ben Moses Hale-
vi 389, 396
- Zangwill, Israel 906, 907, 918
- Zhao, Binbaşı 206, 207
- Zhao, Yingcheng 207
- Zhao, Yingdou 207
- Zikhron Ya'aqov 861
- Zimmerman, Dr. 415
- Zimmerman, Johann Georg 434
- Zobel, Jeremiah 376
- Zohar 955
- Zola, Émile 870, 871, 872, 874,
875, 878, 881, 884, 885
- Zunz, Leopold 687, 748
- Zusha, Hanipollü 642, 643
- Zwinger Sarayı, Dresden 368

Simon Schama bu ciltte 1492'den on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar Yahudi halkının hikâyesine odaklanıyor. Yahudi tarihinde nadir bulunan figürlerin hikâyeleri anlatılıyor: Venedik gettosunda bir şair; Ming Hanedanında bir general; George Dönemi İngiltere'sinde bir boksör, Amsterdam'da bir İncil şovmeni; on sekizinci yüzyıl Fransa'sında sağırları tedavi eden bir öğretmen, 19. yüzyıl Almanya'sında bir opera bestecisi. Hikâye Celile'de yıldızların aydınlattığı tepelerden, Kolombiya nehirlerine, İstanbul mutfaklarından, Ukrayna tavernalarına ve Kaliforniya'daki maden kamplarından Kerala ve Mantova'ya kadar uzanıyor; Karavelalarla yelken açıyor, posta yolları ve demiryollarını takip ediyor, Londra'da şafak sökerken sokakları dolduruyor, Napoléon'un yıkık ordusunun kalıntıları arasından geçiyor.

"Yahudilerin hayatta kalma savaşının zengin bir şekilde betimlenmiş sürükleyici bir resmi. Schama, Yahudilerin ev diyebilecekleri küçük bir toprak parçasına neden ihtiyaç duyduklarını etkili ve kapsamlı bir şekilde anlatıyor."

—*New York Times Book Review*

ALFA

@alfakitap

f alfakitap

alfakitap

www.alfakitap.com

TARİH

